

తొలి కూర్పు
ప్రతులు ౧౦౦

౧౯౪౫

సర్వస్వామ్యసంకలితము

Printed at Orient Press
6583 Market St., Secunderabad

ప్రాతిష్ఠానము :

శిరోమణి

సన్నిధానము సూర్యనారాయణకాశ్రీ

44 బీరా

సికింద్రాబాద్ (హైదరాబాద్.)

తొలిపలుకు

వైయాకరణాలంకారికశిరోమణి యగు శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రిలవారు సుప్రసిద్ధ కవిశిరోమణియగు బండి తాలంకారమునని యాంధ్రభాషాలోకమున నెల్ల వెల్లడియైన విషయమే గాని వేఱుగాదు. అనేక కవిపుంగవులచే నాస్వాదించఁబడి, వారి శిరఃకంపమునకు హేతువయిన వీరి కవితాస్రవంతి వివిధ ఘట్టములలో వివిధసదస్సులలో వినుతి కెక్కినది. ఆంధ్రభాషాపండితుల కసులభమును, సంస్కృత వైయాకరణులచేతను సాధ్యమని తలంపఁబడినిదియునునగు కాముదీన్ధ్ర సంస్కృత భాషాపద్ధతినంతను, తత్సమచంద్రికారూపమున వెలయించి యాంధ్రభాషకుఁ గొప్ప కొఱుతను దీర్చి యాంధ్రదేశమున శ్రీ శాస్త్రిలవారు శాశ్వతమగు కీర్తిని గడించిరి. ఇట్టి వీరినిఁ గవిపండిత శిరోమణిగానే దేశ మెఱుంగును గాని, యాలంకారికరత్నమని యెఱుంగదు. నేటి శ్రీ శాస్త్రిలవారి యుద్యమమున నయ్యదియు సిద్ధమయ్యెను.

శ్రీ శాస్త్రిలవారు తమ యసాధారణ పరిశ్రమకును, అపూర్వ వివరణక క్తికిని విహారరంగముగా గ్రహించిన యాధారము కావ్యాలంకార సంగ్రహము. ఇది యాంధ్రలోకమునఁ బ్రబంధ శిరోమణి యగు వసుచరిత్రము రచించి కీర్తి గాంచిన రామరాజభూషణునితో నభిన్నుఁడనఁబడిన బట్టుమూర్తిచే వ్రాయఁబడి పఠన పాఠనముల నపార ప్రచారము నొనర్చినది. వివరణకర్త యగు శ్రీ శాస్త్రిలవారు సుప్రసిద్ధులగు పండితకవులని ముందే తెలిపితిని. ఇట్టి వీరి వివరణమునకు నా తొలిపలుకు గాని పరిచయవాక్యము గాని యెట్టిదనఁగా స్వతఃప్రకాశకునకు దివ్యేవంటిది. అయినను మితకార్యమని యెంచి, నేను వ్రాయఁజూపునది యెల్లరకు గతార్థమే యైనను సార్థకముకాక తప్పదని భావించి, యిక్కార్యమున కంగీకరించితిని.

ప్రకృత విషయమయిన శ్రీ శాస్త్రులవారి వివరణమునకును, దన్మాతలమయిన కావ్యాలంకార సంగ్రహమునకును దెనుఁగున నెట్టి ప్రసక్తిగలదో ముందు వివరించి, యా పనిని వాని సంబంధమును, సార్థకతను గూర్చి విశదపఱచెదను. తెనుఁగునఁ బదునొకండవ శతాబ్దమువఱకును, నుత్తమగ్రంథ రచనయే లేదు. అంతకుఁ బూర్వముక వేయేండ్లు, ఆర్య నాగరకతాప్రవాహము సంస్కృత విజ్ఞానామృతరూపమునఁ దెనుఁగునాటఁ బ్రవహించి, తెనుఁగునేలలోనికి యాంధ్ర సారస్వతరూపమున నన్నయనోట వెలువడినది. భారతము తెనుఁగునఁ రచింపఁబడిననాటినుండియుఁ గవులకు విమర్శకులకు, శాస్త్రజ్ఞులకు సంస్కృతభాషా ఖనిని ద్రవ్యి రత్నములనుదెచ్చి తెనుఁగువారి కర్పించుటయే కార్యమయినది. అట్టి రత్నజాతులలో నొక జాతిని వెదకితెచ్చుటలోఁ బరిశ్రమచేసి పేరెన్నికఁగన్నవాఁడు బట్టమూర్తి. సంస్కృతము నందలి యలంకారశాస్త్రము విశేష విమర్శయు, అపార విచారణయుఁ గలది. అం దనేక ప్రతిభావంతులనంతమయిన తమ శక్తి నుపయోగించి మార్గముల నేర్పఱచిరి. అందు ముఖ్యముగాఁ బ్రతాపరుద్రీయకారుఁడయిన విద్యానాథునిఁ జాలవఱకును బట్టమూర్తి యనుసరించినట్లు స్పష్టము. భామహ, దండి, వామనాదుల స్వతంత్ర ప్రయత్నములచేఁ గ్రమక్రమ వికాసమును బొందిన యలంకార విమర్శ పృథుహను స్వప్రతిభా దోహదముచే ఫలింపఁజేసినవాఁడు ఆనందవర్ధనుఁడు. అభినవగుప్తుని 'లోచన' సాహాయ్యమున నహ్మదయిల యాలోచనకు సుగమంబయిన యీ మార్గముననే రసగంగాధరకారుఁడయిన పండితరాయలు తన ప్రతిభా పుష్పత్యక్తభాసములచే నిరంతరాయముగ వివశ్చిద్వర్యు లాశ్చర్యరంజితులగునట్లనల్పకల్పనలఁ జూపించి మెప్పువడసెను. ఈ ప్రయత్నములనుఁ దెనుఁగునఁ దేటపఱచు పరిశ్రమయే యల్పముగా నున్నది.

ఇది యిట్లుండ, సుమారొక శతాబ్దమునుండి, యఖిభార తావనిని బాశ్చత్య విజ్ఞాన ప్రవాహము వెల్లివిరిసి ప్రవహించుచున్నది. గంగా యమునా ప్రవాహములవలె నే దేశీభూతములయిన సంస్కృతాంగవిజ్ఞానముల కలయికవలన బయలుదేరిన, పి. వి. కాణె, ఎన్. కె. డే. మొదలయిన సంస్కృతాంగకారిక సిద్ధాంత విమర్శనాధుర్యుల గ్రంథరాజములను దద్విజ్ఞులకుఁ బరిచితము లయియున్నవి. ఇందలి విశేషములను వెలుఁగునకు నూచముట్టుగాఁ దెచ్చినవారులేరు.

ఇట్టి సందర్భమున శ్రీ శాస్త్రులవారు పయి రెండు విజ్ఞాన ప్రవాహములను దమలో నేకీభవింపఁజేసికొని, జహ్నుమహర్షివలె నీ వివరణ గంగాప్రవాహమును వెడలించి యాంధ్రుల కృతజ్ఞతకుఁ బాత్రులయిరి. ఇది యాలంకారిక విజ్ఞాన పిపాసువుల కమృతము. విమర్శ మార్గపరామర్శులకు జీవనము, పాతకపాంథులకు నిరాఘాటమయిన సిద్ధాంత యాన శృంగాటకము. ఇట్టి సర్వోత్కమమయిన గ్రంథ మాంధ్రమున నింతకుమున్ను వెలువడియుండలేదు.

మూలగ్రంథము పద్యబంధమగుటఁ గొన్ని కొఱుకలకు హేతువైనది. అపసరములేని పదములు, గణ యతి ప్రాసాది నిర్బంధమున రాక తప్పదు. అది శాస్త్రగ్రంథములకు నిగళమేగాని యలంకారముగాదు. ఆపయిని లక్షణములు అతివ్యాప్తి, యవ్యాప్తి మొదలగుదోషముల కాకరము లగుటకు హేతు వొకటి కలదు. తనఁబ్రచుండున్న యాలంకారికుల సిద్ధాంతములన్నియును, తరువాతివారి విచారణలును దత్కర్తకు గతార్థము కాకుండుటయే యయ్యుది, తన తరువాతివారి రచనలను దాను చూచుట యసంభవము. తన పూర్వుల రచనలు తాను బరిశీలించుట సాధ్యమేయ్యును, నాటికిఁ బతనపాతనాదికమునను, గ్రంథప్రచారమునను గలిగిన సదుపాయ రాహిత్యము

త్యమున, నతనివలన జరిగినట్లుతోపదు, మొత్తముమీఁద గ్రంథము నందుమాత్ర మీ రెండును సంభవములు కాలేవని స్పష్టపడక తప్పదు. ఇట్టి లోపములను బూరించుటకు శ్రీ శాస్త్రులవారి రచన యుపకరించునని నా విశ్వాసము. అనేక స్థలములయందు మూలము లోని దోషమును శ్రీ శాస్త్రులవారు నిరూపించియున్నారు. అంత మాత్రమున మూలమున వివరణకారునకు నిరాదరణ మని పాఠకులు తలంపరాదు. ఆ గ్రంథమునకు వివరణము వ్రాయఁబూనుటయే యిందలి శాస్త్రులవారి యాదరణమును నిరూపించుచున్నది.

రసవిచారమునను, శబ్దశక్తివిషయమునను, ధ్వనిస్థాపనము నను, నాయకస్వరూప నిరూపణమునను, నొకటేల? యెల్ల ప్రకరణములను శాస్త్రుగారి వివరణము సర్వవిషయ సంభరితము, సంపూర్ణము. ఇట్టి వివరణమును వ్రాసి ప్రచురించినందుల కాంధ్రలోకము శ్రీ శాస్త్రులవారిపట్ల నెంతయు ఋణపడినదనుట విశేషోక్తి కాదు.

ఇట్లు,

గుంటూరు, } విద్యా గంటి జోగిస్వామయ్యజి, ఎమ్.ఏ., ఎల్.టి.,
6-10-45 } సంస్కృతాంధ్రభాషాధ్యాపకుడు (రీడరు)
అంధ్ర విశ్వకళాపరిషత్ కళాశాల.

మలిపలుకు

శ్లో! వ్యాసతు స తు గౌతమతు వ్యాశేంద్రతు యస్యనాస్తిసాహిత్యం
తంప్రతి సంప్రతి కంప్రతి శిరో మమ తు తిరశ్చన పురశ్చన.

(జగన్నాథుడు)

ఈ గ్రంథమునకు గ్రంథకర్తసేసిన నామకరణము 'కావ్యాలంకారసంగ్రహము' అని. నరసభూపాలున కంకితమగుటచే నరసభూపాలీయ మనియు లోకవ్యవహారము,

కావ్యమునందలి నాయికానాయకాదులు, రసభావాదులు, అలంకారాదులు, మొదలగు విషయములను జర్పించు శాస్త్రమునకు 'అలంకారశాస్త్రము' అని సామాన్యవ్యవహారము. "శబ్దార్థయోర్యథా వత్సహభావేన విద్యా సాహిత్యవిద్యా" అని రాజకేళిరుడు. పెక్కుండ్రు పండితులు తమ గ్రంథమును 'సాహిత్యపదాంకితముగానే వ్యవహరించిరి. (సాహిత్యదర్పణము, సాహిత్యరత్నాకరము, సాహిత్యచింతామణి, సాహిత్యసారము మొ.) కొందఱు అలంకార శబ్దమునే యుపయోగించిరి. (భావహాలంకారము, రుద్రటాలంకారము, వాగ్భటాలంకారము మొ.) మరికొందఱు 'కావ్య' శబ్దమునే వాడిరి. (కావ్యప్రకాశము, కావ్యాదర్శము, కావ్యమీమాంస, కావ్యానుశాసనము, కావ్యలోకము మొ.)

భాషకు ముఖ్యాంగములు రెండు. ముఖ్యాంగములనుటకన్న ముఖ్యప్రాణములనుటయే లెస్స. ఒకటి బహిఃప్రాణము; రెండవది యంతఃప్రాణము. అవి యేవన ౧. వ్యాకరణము, ౨. సాహిత్య శాస్త్రము. మొదటిది శబ్దశుద్ధిని, రెండవది శబ్దార్థరామణీయకమును బోధించును, మన కిచ్చట రెండవదగు సాహిత్యశాస్త్రమును గుఱించి యే ప్రసంగము.

సంస్కృతమున నీ సాహిత్యశాస్త్రమునున్న ముద్రితము
 ద్విత గ్రంథముల సంఖ్య ౮౭౨, అని 'కాణే' పండితుడు తన
 History of Sanskrit Poetics అను గ్రంథమునఁ దెలిపెను.
 ఇన్ని గ్రంథములు ప్రపంచముతో నేభావముందును సాహిత్యశాస్త్ర
 మునఁ గానరావనుట సత్యదూరముగాదు.

మిగిలిన శాస్త్రములవలెనే సంస్కృతమున నీ సాహిత్యశాస్త్రము
 గూడఁ దర్కయుక్తిపరిష్కృతమై తదుపబంహితమై యున్నది.
 యదార్థమునకు హేతుబద్ధముగాని సిద్ధాంతమేదియు సికతాకూపము
 వలె నలువదుగదా! కావునఁ బూర్వాచార్యులు తమ సిద్ధాంతస్థాప
 నమునకుఁ దర్క-శాస్త్రసాహాయ్య ముపేక్షించిరి. కావుననే మన
 భారతీయశాస్త్రము లన్నియుఁ దర్కన్యాయములను నినుపపునాదుల
 మీఁద నర్పింపఁబడిన వజ్రపుకోటలు. ప్రత్యల్పవిషయముగూడ
 హేతువాదబద్ధమై సామాన్యబుద్ధులకు గహనమై దుర్భేదమైయుం
 డును. దేసకేస లక్షణము పెప్పవలెనన్నచో నవ్యాప్తి, అతివ్యాప్తి,
 అసంభవాదిదోషరహితముగా నుండవలెను. అట్టినిర్వచనము తార్కి
 కునకే సాధ్యమగును. తర్కవాసన గిట్టనివారికిని, నది లేనివారికిని
 నీశాస్త్రము తలదిమ్మ గలిగించును. కావుననే డాక్టరు కట్టమంచి
 రామలింగారెడ్డిగారి యలంకారశాస్త్రపఠనమువలనఁ జమురునష్టియే
 కాని కవితకుఁ బుష్టిలేదని కవిత్వతత్త్వవిచారమునఁ బరిహసించిరి.
 ఏదానినైన నామూలాగ్రముగా నభ్యసించక యపహసించుట
 హాస్యాస్పదముగాదా! అలంకారశాస్త్రమును నపహసించగల పాండి
 త్యము వారికున్నదేమో! నాకుఁ దెలియదు.

ఈ సాహిత్యశాస్త్రమునకుఁ బ్రమేయమేమి? ప్రమేయమనఁ
 జర్మనీయమగువిషయము, [The subject which is to be discussed]
 విద్యానాథుడు స్థూలముగా నీధముగా దెలిపియున్నాఁడు.

శ్లో. రసప్రధానా శృబ్దార్థాః గుణాలంకారవృత్తయః
రీతిశాస్త్రేయతీ శాస్త్రప్రమేయం కావ్యవద్ధతిః.

రామరాజహామయం డీ శ్లోకము నీ శ్రీరామచంద్ర కనుకవి
యన్నాడు.

గీ. అసవ్యత రసప్రధాన శృబ్దార్థములును,
రీతులును, వృత్తులును, అలంకృతులు, గుణములు,
లాదియగు లక్షణముల నలరూ కావ్య
సంకేతములు రసలంకారపాదవిధములు.

(కావ్యాలంకార సంగ్రహము-ప్ర. ఆ. ౨౦ పద్యము.)

రసము, శృబ్దార్థములు, రీతులు, వృత్తులు, అలంకారములు, గుణములు, అనునవి యీ నాహిత్యశాస్త్ర ప్రమేయము. అనగా నీ శాస్త్రమునఁ జర్చనీయములగు విషయము లివి.

నూత్నముగా విచారింప నిందలి యొక్కొక్క విషయము గూడ సముద్రగ్రువలె నగాఢమైనది. ఎట్లన, రసమన నేమి ? తదాశ్రయమేమి ? సాహజియ దాని నెట్లున్నాడింతురు ? కావ్యమున నది యెట్లు వ్యక్తమగును ? రసము లెన్ని ? అవి యెట్లు పుష్టము లవును ? శాంతము రసమా ? భక్తి రసమా ? భావమా ? రస భావము లకు భేదమేమి ? వత్సలరస మనునది కలదు ; శృంగార మొక్కటే రసము ; శాంతమే రసము ; కరుణమే రసము ; రసాలంబనములగు నాయికా నాయక భేదప్రవిభేదములు !

శబ్దము లెన్ని విధములు ? నాని శక్తులగు అభిధా, లక్షణా, వ్యంజనా ప్రస్తావము ; వ్యంజన యంగీకార్యమా ? కాదా ? అర్థభేదము లెన్ని ? రీతి యన నేమి ! ఈ రీతులకును రసములకును గల సంబంధ బాంధవ్యములేమి ? అవి యెన్ని ? వృత్తి యన నేమి ! అవి యెన్ని !

అలంకారమున నేమి ? అవి యెన్ని ? వీని కన్నింటికినిఁ బుస్పర భేదమేమి ?

కావ్యమున నేమి? బాసలొక బై నుచూహ్యులవిషయములలో జేసికొని బ్రాహ్మణ్య ముండవలెను ? కావ్యశరీర మేమి ? కావ్యాత్మ యేది? కావ్యభేదము లెవ్వి ? కావ్యప్రయోజనము లెవ్వి ? కావ్య శాస్త్రములకుఁ గల వైలక్షణ్యమేమి ? కవి యన నెందఱు ? ఆతని సామగ్రి యేమి ? కావ్య సౌందర్యము జేసవలనఁ గలుగును? కావ్య రసాస్వాద మెట్లు గలుగును ? ఎట్టి కావ్య ముత్తమము ?

ఈ విషయములును వీనికి సంబంధించి బహులు వెడలుచున్న యితర కావ్య సమస్యలను గూలంకషముగా హేతుబద్ధముగాఁ బూర్వపక్ష సిద్ధాంతపూర్వకముగా జల్లెడవట్టినట్లు సాహిత్యశాస్త్రము చర్చించును. అనఁగా నుత్తమకావ్యత్వసిద్ధికి వలసిన విషయమునెల్ల మధించును. డాక్టరు రెడ్డిగారు దలంచిన ట్టి శాస్త్ర మున్నుత్తమోలా పమునంటిది గాదు.

అయితే యొక ప్రశ్న యుత్థితమగుచున్నది. ఈవిషయములను జర్చించుట కిన్నిగ్రంథము లేలకావలయును? అని, నిజమే. లోకమున నే శాస్త్రము గాని యొక్కనాడే పెరిగి పెద్దదిగాదు. ఒకరొక సిద్ధాంతమును లేవదీయఁగా నది లోకమునఁ గొంతకాలము నలు గును. దాని నెవగాహనము నేసికొనుటకుఁ గొంతకాలము పట్టును. అప్పుడు దాని కనుకూలముగానో ప్రతికూలముగానో వాదమాలు చెబురేఁగును. ఈరీతియే గ్రంథముగా శాస్త్రము పెరుగును. ఈక్రమమున మన సాహిత్యగ్రంథములలోఁ గొన్ని కొన్ని శాస్త్ర సిద్ధాంతములను స్థాపించినవి గలవు. భరతుని నాట్యశాస్త్రము, భామహులకావ్యము, కావ్యాచర్యము, వామనకావ్యాలంకారసంగ్రహము, భవన్యాలొకము (దీనివ్యాఖ్య-లోచనము,) వశోక్తిజీవితము,

వ్యక్తిని తేకము, బౌద్ధత్వవిచారచర్య, అనునవి నూతనసిద్ధాంతసావక గ్రంథములు. అనంగా నివి వాదగ్రంథములు. మిగిలినవానిలో బెక్కు గ్రంథము లీవాదగ్రంథబృందముయొక్క సంగ్రహములే [Text books] వీనికి మిగల బెక్కువ్యాఖ్యానములు. (ఒక కావ్యప్రకాశ మునకే ౭౨ వ్యాఖ్యలు గలవు). కొన్ని రూపకములగుఁజిందియుఁ గొన్ని రసములగుఁజిందియు, కొన్ని శబ్దవృత్తులగుఁజూర్చియు, కొన్ని అయినామలగుఁజూర్చియు, కొన్ని భావలంకారముల గూర్చియుఁ జర్చియెను. మొత్తముమీఁద సంగ్రహగ్రంథములే బెక్కుగలవు. ఇటువంటి బూర్వసిద్ధాంతపూరితరూపముల కొంత కొంతదనము సిద్ధాంతములలో విషయవిభాగాదులలోఁ గాననచ్చు చున్నను నన్నియుఁ గ్రోడీకరములే. ఒకదానినొకటి ప్రతిబింబ ములే. పిష్టపేషగాఁగియుములే !

ఈ పదంపరలోఁ బ్రథమ శతాబ్దినుండి తొమ్మిదవ శతాబ్ది వఱకు ననగా భరతుఁడు దొడ్డి యానందవర్ధనునిదాఁక పదాలుపెడ లిన రస, అలంకార, గుణ, రీతి, ధ్వనిసిద్ధాంతములను గ్రోడీకరించి ప్రకరణ విభాగమునెసి తొలువొల్త సంగ్రహరూపమున రచించిన వాఁడు మమ్మటుఁడు, (కీ), శ. ౧౦౦౦) అదియే కావ్యప్రకాశము. రమారమి యీతని సమకాలికుఁడగు హేమచంద్రుఁడు (కీ). శ. ౧౦౮౮-౧౧౭౨)గూడ సదేపద్ధతిగాఁ గావ్యానుశాసనమును మరొక సంగ్రహగ్రంథమును విరచించెను. తరువాత వంతకన్న విపులముగా మరికొన్ని కావ్యవిషయములను గూడఁ జేర్చి విశ్వనాథపంచాననుఁడు (౧౮ శతాబ్ది) సాహిత్యదర్పణమును రచించెను. దృశ్య శ్రవ్య కావ్య విషయములను నా కాలమునకుఁ జాల సమగ్రముగానే యాతఁడు సంగ్రహించెను. ఈతని సమకాలికుఁడే యనఁదగిన విద్యానాథుఁడు ప్రతాపరుద్రీయమును విరచించెను. ప్రతాపరుద్రీయము సంగ్రహము

లలో సంగ్రహము. ఈ కావ్యాలంకార సంగ్రహ మా * ప్రతాప రుద్రీయమునకు సంగ్రహరూపముగు ననువాదముని చెప్పవచ్చును. ఏలన, నందలి నాటకప్రకరణ మిందు లేదు. శృంగారేతర రసప్రసంగములేదు. మిగిలిన ప్రకరణములందుగూడ గొంత గొంత విషయమును గ్రంథకర్త వదలి వేసెను.

ఈ సంగ్రహ గ్రంథములలో వాగ్భట కావ్యానుశాసనము, (౧౩వ శతాబ్ది) హేమచంద్ర కావ్యానుశాసన వ్యాఖ్య, కేశవ మిశ్రుని (౧౬వ శతాబ్ది) అలంకార శేఖరము మొదలగు గ్రంథములలో సాహిత్యదర్పణమునకేరని, చేర్పఁదగిన, చేర్చినచో సమగ్రతను గలిగించు కావ్యవిషయములు గొన్ని సేకరింపఁబడియున్నవి. సాహిత్య దర్పణమునకుఁ బిమ్మట వెలువడిన యే యితర సంగ్రహగ్రంథము నను నవి సంగ్రహింపఁబడలేదు. కావున సంస్కృతమునఁగూడ సాహిత్యదర్పణముకన్న సర్వకావ్యవిషయ సంపూర్ణముగు సంగ్రహ గ్రంథము లేదనియే చెప్పవచ్చును.

* కొందఱిది ప్రతాపరుద్రీయమునకుఁ బ్రతిబింబము గాదనియు, స్వతంత్ర గ్రంథమే యనియును చెప్పదురు. దీనికిఁ గారణము వారుచెప్పవలసినదేగాని బట్టు మూర్తి కంతోక్తితో నావిధముగాఁ దలపలేదని. ఇది పెద్దకారణము గాదుగదా ! నాచే దనగ్రంథము నామూలగ్రమగా దిద్దించుకొని యొకపండితుఁ డాగ్రంథ పీఠికలో నాపేరేతదవలేదు. అంతమాత్రమున నాతఁడు నాసాయ మపేక్షింపలే దనియూ యర్థము. ఇక సంస్కృతమున నుష్టు కృష్ణయజ్ఞ చిత్రము నరసభూపాలీ యను గలదని శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణకవిగారు 1939 ఫిబ్రవరి భారతిలో వ్రాసిరి. అందు వారు సంస్కృతాగ్ర నరసభూపాలీయములు రెండును ప్రతాపరుద్రీయము నకుఁ బ్రతిబింబములేమని తెలిపిరి. సంస్కృత నరసభూపాలీయమున శేషుల్లాసములు గలవఁట. అందాతే లభించెవఁట. ఆంధ్ర నరసభూపాలీయముకన్న సంస్కృత నరస భూపాలీయము నుండు రచింపఁబడినది శ్రీకవిగారు లిఖించిరి. అయిన నాంధ్ర నరసభూపాలీయము దాని కనువాద ముగాక రెండును ప్రతాపరుద్రీయమునకుఁ బ్రతి బింబములేమనియు వ్రాసిరి.

ఉన్నవానిలో సాహిత్యదర్శనమే మేలైనది. (ప్రతాపరుద్ర) యము నాంధ్రుఁడు రచించినాడనియు, ఆంధ్రప్రభువున కంకితమనియు, నాతని సంస్కృతకవిత్వము రసవంతమైనదనియు హర్షింపవలసినదే కాని విషయపుష్టిలేక నిదాఘనదీపూరమువలె నన్నగిల్లియున్నది. అది సంగ్రహములలో సంగ్రహమని తెలిపితినిగదా! అందు నాయితా భేదములగు ధీరా, అధీరాది భేదములును, రసదోషములును, అర్థ నిర్ణాయక సామగ్రియు, గవిసమయములును, ముఖ్యములయిన కావ్య భేదములును సంగ్రహింపఁబడవయ్యెను. ఈవిధముగా నిది యాసమగ్రి తమమగు గ్రంథము.

సంస్కృతముననే యిట్లుండ నాంధ్రాలంకార గ్రంథములను గూర్చి వ్రాయునేల? ఆంధ్రమునఁ గల యలంకార గ్రంథములు ప్రాచీనార్యాచీనములు * ౨౭. ఇం దొక్కదానియందును విషయ

(శీమాకా ఈయణ్ణి వీరరాఘవాచార్యులు ఎం. ఏ. గారాంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణ పీఠికలో ౪౯, ౫౦, ౫౧ పుటలలో నీ క్రిందిజాబితా నొసఁగిరి)

౧. అలంకార మంజరి (శేట్టులూరి వేంకటరాఘవయ్యంగారు.)
౨. దౌచిత్యవిచార చర్చ (వేంకట రామకృష్ణ కవులు.)
౩. కవికల్పలత (కల్లూరి వేంకట నుబ్రహ్మణ్యదీక్షితులుగారు.)
౪. కవి కంతాభరణము (వేంకట రామకృష్ణ కవులు.)
౫. కావ్య సకాశము (కాంధూరి నరసింహాచార్య శిరోమణి)
౬. కావ్యమీమాంస (పంచాగ్నుల. అదినారాయణకాశ్రి గారు.)
౭. కావ్యదర్శన (అవ్వారి నుబ్రహ్మణ్యకాశ్రి గారు.)
౮. కావ్యాలంకార చూడామణి (విన్నకోట పెద్దన.)
- ✓ ౯. కావ్యాలంకార మూతన్నతి (వేదాల తిరుకొంగళాచార్యులుగారు.)
౧౦. కువలయానంద ప్రకాశిక (కటికనేని రామకవి.)
౧౧. కువలయానందసారము (బులసు వేంకటరమణయ్యగారు.)
౧౨. చంద్రాలోకము (అడిదెండ్ల మూగకవి.)
౧౩. ,, (తాడూరి లక్ష్మీనరసింహరావుగారు.)

సాక్షి లేదు. సరిగ్గా! మీరుమిక్కిలి కొన్ని ప్రాచీన గ్రంథములు దోషభూంధ్రములు. లక్ష్యములకును లక్షణములకును బాత్తులేదు. లక్షణము లన్నియు సహ్యప్ర్యాది దోషజప్తములే. వీనికి దోషగా నవసరములు. ఈ యున్న గ్రంథములలో గావ్యాలంకారచూడాకణి, రసభూషణీయములు విశ్వవిద్యాలయ పరీక్షలకుఁ బాఠ్యము. ఈ గ్రంథకర్త కలకాతాశాస్త్రమునఁ గూలంకషణుగు ప్రజ్ఞ తేజస్వీయుడని గ్రంథములే సాక్ష్యముచ్చుచున్నవి. అట్టి గ్రంథముల లన విద్యార్థుల కెంత యలంకారి శాస్త్రవిజ్ఞానము లభించును?

ఇటుల సాంప్రభాషలో దుడికి సాహిత్యదర్పణమువంటి నిర్దుష్టమగు సాహిత్యశాస్త్రగ్రంథమని చెప్పఁదగిన దేదీయు లేదు. అట్టి గ్రంథముకంటి యచశ్యమైయున్నది. కీ॥ కే॥ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిగారి యాంధ్ర సాహిత్యదర్పణముకన్న సంస్కృత సాహిత్యదర్పణమే విద్యార్థులకు సుబోధమని నా తలంపు. దీని

౧౮. చంద్రాలోకము (అక్కిరాజు ఉమాకాంత విద్యాకేళిరుజు.)

౧౯. గంధవహము (మంచెళ్ళ వాసుదేవకవి.)

✓ ౨౦. దశరూపకము (చల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు.)

౨౧. ధ్వని (అవ్వారి నుబహ్మణ్యశాస్త్రిగారు.)

౨౨. ధ్వన్యాలోకము (వేదాల తిరువేంగళాచార్యులగారు.)

౨౩. సందరాజ యశోభూషణము (కవి పేరు తెలియదు.)

౨౪. రసభూషణీయము (బట్టుమూర్తి.)

౨౫. ప్రతాపరుద్రీయము (గణపవరపు వేంకటకవి.)

౨౬. రసగంగాధరము (జమ్మలమరక మాధవరామశర్మగారు.)

౨౭. రసమంజరి (గణపవరపు వేంకటకవి.)

౨౮. ,, (గుడిపాటి శోదండకవి.)

౨౯. ,, (తాడూరి లక్ష్మీనరసింహరావుగారు.)

౩౦. ,, (వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిగారు.)

౩౧. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము (చలమచర్ల రంగాచార్యులుగారు.)

ఎం. ఏ. పరీక్షకు జదువుచున్న నా కుమారునికి బాతము పెప్పు జాలక సంస్కృత నాహిత్యదర్శణమునే చెప్పివైచితిని. నాకును నాతనికిని నదియే సుఖమునిపించెను. ఆంధ్రీకృతగ్రంథముల న్యతంత్ర గ్రంథములవలె కడంగడు సులభములై యుండవలెను. బాతమున సంస్కృతగ్రంథములను బాతముపెప్పు వండితులుచు, కాని గురు ముఖమున జదువుకొను విద్యార్థులును నుండుదు, గురుముఖమున సర్వసంశయములు నివారింపబడుచుండును. ఈ మాంధ్రీకృతగ్రంథములను జెప్పునారును వారికడ జనువుకొనువారును నశిచే. కాన విద్యార్థులకు గుర్వపేక్ష లేకయే తెలిసికొనదగినవిధమున సంస్కృత శాస్త్రగ్రంథముల ననువదింపవలెను. అంతేకాని యవి వివరకాంత రాపేక్షములై యుండరాదు. అట్లేని నవి "Kuppuswami Ayyer made difficult" (కన్యాశుల్కము) అన్నట్లుండును. మొన్న మొన్న ప్రతాప రుద్రీయ మాంధ్రీకృతమైనది. దీని యసమగ్రతను మొదటనే తెలిపి యుంటిని, ఇట్టియసంపూర్ణగ్రంథముల యాంధ్రీకరణములవలన గ్రంథ కర్తలకులాభముండునేమో? కాని విద్యార్థిలోకమునకు లాభమావంతయును నుండదనుట నిర్వివాదము. మరియు నా ప్రతాపరుద్రీయానువాదము సరిగాలేదు. ఒకశ్లోకమేనియును సరిగా ననూదితముగాలేదు. వివరణము వివరణాంతరాపేక్షమై యున్నది. మూలములోని ముద్రాదోషములను గూడ సరియైన యాంధ్రీకరణ మనిపించుకొనలేనని కారణాలు సంస్కరించుకొనక యట్లే యనువదించినారు. కవిస్వరూప కాకర కాయనాకమున బడినది. నవరసగంగాధరము (ముద్రితము) ఆంధ్రీ ధ్వన్యాలోకము (అనుదితము) అనునవి గొప్ప శాస్త్రవాద గ్రంథములు. వాని నాంధ్రీకరించినవారును సుద్ధములగు వంశీయులు. కాని యవి ప్రారంభకుల కుద్దిష్టములుగావు. మొదటి మొదటి పరిచయ బూనికచో ద్వాకరణశాస్త్రము నిర్ధారకముని జేసినది. కాక భావ్యము నారంభించినట్లుండును.

ఈవిధముగా నే గ్రంథముగూడ సుబోధముగాఁగానీ సంపూర్ణముగాఁగానీ లేదు. కావున నిర్దుష్టములయిన లక్ష్యలక్షణములతో సాహిత్యదర్పణముకన్నను విషయసమృద్ధితో సర్వ సాహిత్యవిషయములను గ్రోడీకరించి యొంగ్ల సిద్ధాంతములను గూడ జతపఱచి విద్యార్థులు స్వతంత్రముగాఁ దెలిసికొనఁదగినంత సులభముగా నొక సంగ్రహగ్రంథమును వ్రాసినచో భాషకుఁ జాల మేలబుచ్చును. అట్టివి మిక్కిలి యవశ్యమై యున్నది.

కాని యీవనిని గావించువారెవరు? కావించినను హరించువారెవరు? బానిస లొక మొదల యుపయోగించుకొనుచు? శ్రమించి యట్టి గ్రంథమును వ్రాసి యెట్లో కష్టించి బుద్ధించుకొని “విద్యా నేవ విజానాతి విద్యజ్ఞన పరిశ్రమం” అనుకొని తమ కృషికి హరింతురని తపాలా వ్యయమును భరించి యభివృద్ధిమంథముగాఁ కొండలు దాము మహనీయులయినట్లును బంపికవారల్లులయినట్లును భావించుకొని యుండినట్లైనను దమ గౌరవమునకు భంగమువచ్చుననికాబోలు వ్రాయరు. తపాలాబిళ్ళలు కట్టి జాబులు వ్రాసినను వానిని మించుదురు కాని బ్రత్యుత్తరింపరు. పదవీ, వేతనాదులవలన లభించిన పండితస్మృత్యత్వమును, నిర్లక్ష్యభావమును వారిలో వేటు దన్ని యున్నవి. పండితులు గ్రంథములనుబాపి తమ్ము గౌరవించినందులకుఁ బ్రత్యుత్తరపూర్వకముగా వారిని గౌరవింపవలయునని తలంపరు. చిలుక తన ముద్దునే కోరును; కాని యెదుటివాని ముద్దును గోరదట. వారు సభల కగ్రాసనాధిపత్యమును వహించి బల్లగుడ్డుచు శాస్త్ర గ్రంథములు మన భాషకుఁ గావలెనని ఘోషింతురు. తాము వ్రాయరు. పోదరవిద్వాంసులు వ్రాసిన వానినిఁ జూడరు. వారిని గౌరవింపరు. ఈ విషయమంతయును నా యనుభవము !

నూతనముగా లక్ష్యలక్షణములను సృష్టించి వ్రాయుటకన్న తోషభాయివృత్తయైయున్నను ‘గావ్యాలంకార సంగ్రహము’ నకు

నిండలి దోషములు నూపుచు, సంస్కృతగ్రంథములనుండి నిర్దుష్టములయిన లక్ష్యలక్షణముల నుదాహరించుచు, సంస్కృత సాహిత్య గ్రంథములలో నున్న సర్వవిషయములను సంగ్రహముగా నా యా స్థలములందుఁ జేర్చుచు 'వివరణము' ను వ్రాసివచ్చు లెస్స యని తోచినది. దీనివలన నిండలి దోషములును, నిర్దుష్ట లక్ష్యలక్షణములును, గ్రాంతవిషయములును దెలియును, కేవలము నూతనగ్రంథములుగూడ నరసభూషణీయ దోషము లట్లే మిగిలియుండును. లోకమున కని తెలియకయే యుండును. మరొకరైనను దానికి వివరణమొట్టికయో వ్రాయవలసియేయున్నది. ఉదాహరణ ప్రత్యుదాహరణములచే నూతనార్థము నున్నవృత్తుగువిధమున నీ గ్రంథదోషముల నెఱిగి సాధువులయిన లక్ష్యలక్షణములను దెలిసికొన్నచో విద్యార్థులకెంతేని మేలగునుగదా ! మరియు మన భారతీయు సిద్ధాంతములతోపాటు పాశ్చాత్య సాహిత్యసిద్ధాంతములను గూడఁ జేర్చినచో సముచితమనియెంచి నా కుపలబ్ధములయినవాని నిందుఁ జేర్చుకొంటిని.

నేనును నిందు నాటక ప్రకరణమును వ్రాయలేదు. ఏలన, సాహిత్యదర్పణ, ప్రతాపరుద్రీయములందలి నాటక ప్రకరణములు చిన్నవి. ఇవియు పాశ్చాత్యనాటకములుగూడ వచ్చినవి, కావునఁ బాశ్చాత్య భారతీయు నాటకలక్షణములను జర్పించుచుఁ బ్రత్యేకముగా 'రూపక మీమాంస' అనుపేర నొక గ్రంథమును వ్రాయవలెనని యభిలాష గలదు. కాని యారోగ్యము సరిగాలేదు, అనారోగ్య సీతలానుండియే దీని నెట్లు ముగించితిని. భగవంతుడు నా కాయువును, ఆరోగ్యమును బ్రసాదించినచో దానినిఁ గూడ రచించి వాగ్దేవి నారాధింతును.

పాశ్చాత్య సాహిత్యకారు లెవ్వరును మన సాహిత్యకారులవలె సాహిత్యదర్పణాదులవంటి యా యా విషయవిభాగములు

గల సంగ్రహగ్రంథములను వ్రాయలేదు. కొండతేకవికావ్యమును గుఱించియో విమృశించుచు నడుమ నడుమ శైలినిఁగూర్చియో నాయునిఁగూర్చియో లేక రసమును గుఱించియో యలఁతిగాఁ జూపునఁ జోవుదురు. అంతేకాని యింత కూలంకషముగా హేతు వా పురస్కరముగా శాస్త్రీయవద్దతితోఁ (Scientific treatment) బ్రతి విషయమును జర్పించుచు నెల్ల విషయములను సంగ్రహముగా నొకచో విద్యార్థుల కందుబాటుగా నుండు సాహిత్యగ్రంథములను విరచింపలేరె. కావునఁ బాశ్చాత్యుల సిద్ధాంతము లన్నియు మనము న గ్రహముగా నొక్కచోఁ దెలిసికొనఁజాలము. నేను బెద్దలవలన విన్నదానిఁజెట్టి పాశ్చాత్య సాహిత్యగ్రంథములలో శబ్దకీర్తిచారము, నాయకా నాయక చర్యలు, రసభావాదివిచారము, గుణదోష వివకము ముదలఁచనవి కానరావు. వారి సాహిత్యవిమర్శనము పూతమెఱుంగే.

“సర్వజ్ఞత్వము సాంబమా ర్దిది ; మనుష్యప్రజ్ఞ యల్పంబు” అన్నట్లెవ్వరును సర్వజ్ఞులుగారుగదా! ఒకరిసాక్షు మొకరి కపేక్ష నేమును. అట్టియెడ వారు పరులవలన గ్రహించిన యల్పసాహాయ్యమునకేవియుఁ గృతజ్ఞతనూపుల ధర్మము. ఒకరియొద్దనుండి సంతకము నేయుటకై కలమునుగొని మరల నిచ్చునపుడు ‘వందనము’ (thank you) అని చెప్పకాలమిది. అట్టిచో నవనూల్యమైన విజ్ఞాన విషయములో సందేహములను బాఁపియు నూచనలను గావించియు మనకరించినవారికే గృతజ్ఞతను దెలుపుట సభయకథి అట్లు నేయుమి కృతఘ్నత.

ఈగ్రంథమును వ్రాయుపట్ల నాకుఁగలిగిన పెక్కుసంశయములను దీర్చి నాకుఁ దీర్పరాని సాహాయ్యమొనర్చిన, నా సాహిత్య శాస్త్ర గురువులగు కీమాన్ శిరోమణి వేదాల తిరు వేంగళా

చాత్యులపారికిని, (గుంటూరు ఆంధ్ర క్రిష్టియన్ కాలేజీ సంస్కృత పండితులు) దాము నేకరించిన గేయవాఙ్మయమునందలి కావ్యభేదములను దయతో నాశీరించిన శ్రీ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారికిని, ఉదాహరణకావ్యమునుండించి వ్రాయువట్ల నాకు సంక్షిప్తాశ్రయమును దెలిపిన శ్రీ పుచ్చానుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారికిని, నీగ్రంథముయొక్క వ్రాతప్రతిని నామూలాగ్రముగాఁ జూచి యామోదమును వెల్లడించి నాకుఁ బోత్సాహముసంగిన మిత్రులగు శ్రీ బిదురు వేంకటశేషయ్యగారికిని నా కృతజ్ఞతాపూర్వకపదనములు. మరియుఁ బెక్కు సంస్కృత, ఆంధ్ర, ఆంగ్లగ్రంథములను నే నీగ్రంథరచన కుపయోగించుకొంటిని. అగ్రగ్రంథకర్తలకును గృతజ్ఞఁడను.

వివరణ పద్ధతి

ఇందుఁ బ్రతిపదార్థమును వ్రాయఁదలంపలేదు, పద్యములకుఁ దాత్పర్యమును వ్రాసితిని. ప్రతిపదార్థము వ్రాసినచో నింక నిమ్మడియో ముమ్మడియో గ్రంథము పెరిగెడిది. నాందీ ప్రభృతి వంశ చరిత్రాంతము గల పద్యములకును, ఆశ్వాసాంత పద్యములకును, బంధ, గర్భ పద్యములకును దాత్పర్యములుగూడ వ్రాయలేదు. వీలన వాని యుపయోగ మల్పము. కాని యచట వలసిన సమన్వయరూపముగు వివరణమును వ్రాసితిని.

ఈ కావ్యాలంకార సంగ్రహమునకు మూడు మాతృకలు గలవు. అవి కాకినాడలో 'ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్' త్కార్యాలయమునఁ గలవు. అందలి పాఠాంతరములను దెప్పించుకొని తదనుసారముగా మాతృకను సంస్కరించుకొంటిని.

దీనియందలి నాయక రస ప్రకరణములకు మాత్రమే కీ. శే. వెల్లాల సదాశివశాస్త్రిగారు (జటప్రోలుసంస్థాన పండితులు-నిజాం

రాష్ట్రము) పూర్వ మొక వ్యాఖ్యను రచించిరి. వారు గ్రంథకర్త నేనన నోషములనే విశేషించి చూపిరి. అందుఁ జేర్చఁదగిన విషయములు సేర్పలేదు వింజమూరి కృష్ణగూడార్యులచేయును, శబ్దరత్నాకరకర్త బహుజనపల్లి సీతాదామాచార్యులచేయును గలిసి ప్రచురించిన యొక టుప్టిక గలదు. ఇవి రెండును నాకు విశేషించి యుపయోగపడలేదు. చాతభేదములను సరియైనవిగానుటకుమాత్రమే యుపయోగింపఁదగినవి. వారికిని గృతిజ్ఞుడను.

ఇటీవల నామిత్రులగు విద్యార్థులగు శ్రీ బులసు వేంకటరమణయ్యగారును (మద్రాసు) శిరోమణి శ్రీమాములూరి శివరామకృష్ణకాస్తి B. O. L. గారును (చుడనపల్లి గాలేజీ పండితులు) ఈ గ్రంథమునకు వివరణములు వ్రాసిరిని తెలిసితిని. అవి యింకను ముద్రితములుగామి వానినిజూచు భాగ్యము గలుగలేదు. అవి ముద్రితములయ్యెనేని నా గ్రంథమునఁగల కొంతలు మనవలనఁ దీయవనియు విద్యార్థులకు మరింత మేలబుద్ధినియును వానినిజూడఁ ద్వరితముగానే వారు ముద్రింతురుగాత మనియు నభిలషించుచున్నాను.

‘దృష్టం కిమపి లోకేఽస్మిన్ న సిద్ధోఽమం న సిద్ధణం’ అని కదా యభియక్తోక్తి. కావున సుదారహృదయులగు విద్వాంసులు దీనియందలి దోషములను సుహృద్భావముతోఁ దెలిపినచో సంస్కరించుకొందునని సప్రశయముగా మనవి సేయుచున్నాను.

గ్రంథకర్త చరిత్రము

ఈ గ్రంథకర్తయగు బట్టమూర్తి బాలకవిగానుండియే శ్రీకృష్ణదేవరాయలవారి యప్పదిగ్గజములలో నొకఁడై క్రమక్రమముగా నరినియల్లుడగు అభియరాయరాజునకు మేనల్లుడగు * నరసరాజు

* సంస్కృత నరసభూపాలీయ కృతిపతి గొల్బూరి నరసరాజు. ఇతఁడు అయ్యలరాజు రామభద్రునిచే రామాభ్యుదయముఁగూడ వాంఛనన నంకితము గొనెను. ఆంధ్ర నరసభూపాలీయ కృతిపతి యగు నరసరాజును, గొల్బూరి నరసరాజును పినతండ్రి పెదతండ్రి కుమారులని చెప్పవలెను.

వాశ్రయించి యాతని కీ కావ్యాలంకార సంగ్రహమును గృతి
యిచ్చి యాతని యాశ్రయమువలననే రామరాజు సభకేక్కి రామ
రాజభూషణ బిరుదమునొంది అల్లికోట యద్ధమున రామరాజు
కీర్తిశేషుడుకాగా నాతని తమ్ముడుగు తరుమల దేవరాజుని వాశ్ర
యించి వసుచరిత్ర మాతనికి గృతియిచ్చి పిమ్మట శ్రీరామచంద్రుని
కంఠిముగా హరిశ్చంద్ర సలోపాఖ్యానమునుగూడ రచించెననియు
క్రీ. శ. ౧౫౧౦ మొదలు ౧౫౪౦ వఱకాతడు జీవించెననియు సీత
డల్లనాని పెద్దనకు శిష్యుడనియును సంగీతశాస్త్ర పండితుడను,
అవధానతంత్రాది సత్కర్తృధ కవితాధురంధరుడనియు, బట్టమూర్తియు
రామరాజభూషణుడను భిన్నులా? ఒక్కరా? అను వాదమును
ఖండించి యొక్క రేయనియును సీమోదలగు విద్యుడులను శ్రీరఙ్గం
చినసీతారామశాస్త్రిగారు వసుచరిత్ర వివర్ధనము హరిశ్చంద్ర
సలోపాఖ్యాన పీఠికలలోను, తదనంతరము తేలిపైరుమాళ్ళయ్యగారు
వసుచరిత్ర పీఠికలోను, రావుబహద్దరు కందుకూరి వీరేశలింగము
మతులుగారు ఆంధ్రకవుల చరిత్రలోను లిఖించిరి. అంతకన్న విస్త
రించి యిట వ్రాయ నక్కఱవట్టదు.

కృతిపతి చరిత్రము

ఈ సరసరాజు కౌశికగోత్రసంధవుడు. (గీ. వసుధః కౌశిక
గోత్ర సావనుడవై న | సీత తగుణాక. ౪ ఆ. ౬౫ ప.) ఇంటి పేరు
తొరగంటివారు. (తొరగంటి సరసభూప!) ఇతని వంశపురుషుడు
పోచిరాజు. (పోచిరాజు సరసేంద్రుడు.) విష్ణుభక్తుడు (నారాయణ
చరణార్చన). తండ్రి ఓబుళుడు; తల్లి లక్కాంబ.

సామాన్యముగాఁ గృతికర్తలు కృతిధర్తల శౌర్య, ధైర్య,
సాహసాదార్యములను మిన్ను ముట్టునట్లు వర్ణింతురు. అట్లే యీతఁ

దును వర్ణించెను, కాని యీతని చరిత్రలో రెండంశములు విచిత్రము లయినవి గలవు. అవి యివి:-

౧. నరసభూపాలుఁడు మత్స్యజులతమును గొట్టినాఁడు.

గీ. నరసభూభర్త మత్స్యజులఁబునెయి, (ద్వి. ఆ. ౧౧౬ ప.)

మ. నలిలచ్చాయఁజేరిచి యంత్రకృత మత్స్యం బీ నృసింహాక్షమా తలనాథాగ్రణయేయ... (ద్వి. ఆ. ౧౨౩ ప.)

గీ. యంత్రమీనంబుఁ దునుచూడినట్లుమరుము, (ద్వి. ఆ. ౧౨౪ ప.)

సీ. శరవేగములు లేవె? చలయంత్రీవారీన

శాసనప్రాధికీః జనవుగాక. (ర ఆ. ౬౪ ప.)

౨. నదీవ్రవాహమును దిప్పినాఁడు.

సీ. వన్నెకెక్కిన దేవవాహిని సాటిగా

నిలయెల్ల యేఱుల నిరవుకొల్పి.

సీ. అల యనాది ప్రవాహములైన యేర్లవం

కలుదిద్దు తే వివేకంబు కలిమి !

సీ. సామర్థ్యములులేవె? సరికన్యవధయాన

శాసనప్రాధికీః జనవుగాక.

ఈతనికి ధీరోత్తమగండ, గండరగండ, ఉభయరగండ, గండ భేరుండ బిరుదములు గలవు. ఆ. గీ - ౧౬౭ ప.)

ఈతఁడు దురుష్కుల నోడించి హిందూరాజ్యము నిలిపెను.

సీ. అభిభూతభానమల్కావిష్కృతాయశో

ధ్వాతసంతతి కాత్మ సంతసిల్లి. (౨ ఆ. ౨౦ ప.)

ప. అదెయిదె వచ్చెవచ్చె నరసాధివు దాడి యటంచుఁ బాలెముల్

బెడరి బరీదుండేగునెడ... (౨ ఆ. ౧౨ ప.)

కా. మక్ఖ మండువ పండువా భయదదోర్మాహత్యై !

(గీ ఆ. ౨౪౩ ప.)

తా. ...హిందూరాజ్య సంస్థాపనా! (గీ ఆ. ౨౪౩ వ.)

మరియు కటక దేశాధిపతి యగు అశ్వపతి కిరణుడన్న భయము.

కం. కటకాధరాజహయపతిసేనా । భీకర ! (ర ఆ. ౧ వ.)

ఇతనికి భారవికవిత్సమునఁ బ్రీతి గలదు.

భారవి కపిప్రాథోక్తిసంచార ! (౨ ఆ. ౧౪౪ వ.)

మొదటిపాదము నాంధ్రభాష కత్యవశ్యములును, బూర్వ విద్వాంసులు స్పృశించియు నగు గ్రంథములను వ్రాసి భాషలోని కొఱతెను యథాశక్తి దీర్చుటెనని నా యభిలాష. “ఆశలి ఆకాశముల; నోరు సూదిజెజ్జముల” అన్నట్లు నాకా? యాక పెద్దది. వాండ్యము, అవికాశమును దప్పున. పైగా నకారోగ్యము, ఇచ్చటి సాంస్కృతిక వాతావరణమా? ప్రతిమాలము. * ఏమనిచ్చటి పత్రిక లేమి? వండిత లేమి? నవగ్రహములును నాయెడవక్రించియున్నవి. ఇన్నటి నా సారస్వత జీవిత మేటి కెదురీదుచున్నది. ఆట్లయ్య సుస్కృతవ్యాకరణ శృంఖలలనుండి యాంధ్రభారతనిఁ దప్పించ నుడుతభక్తితోఁ దత్సమచంద్రికను వ్రాసి యాంధ్రవాణి కూడిగముసేసితిని. మరియు జాత. కథాచుచ్చము (౨ భాగములు) కీరసందేశము, ద్వంద్వయుద్ధము, ఖడ్గతీర్థన, గోవిందనాచార్య సప్తతీసారము, సానకదత్త, దేవక విజయము, అమృతకణములు, కావ్యాలంకారసంగ్రహ వివరణము మొదలగునవిని రచించి యీ దేవి కర్పించితిని. ఈ గ్రంథమునకు బీజము నా హృదయమున ౨౦ ఏండ్ల క్రిందనే పడెను. దీనిని సాధించఁ గల మహావిద్వాంసు లెందఱో యుండ నేను సాహసించుట తగదని మిన్నకుంటిని. కాని పెద్దలెవ్వరును దీనికిఁ బూనకుంటచే వ్రాయఁ గడఁగితిని. వ్రాసిన పిమ్మట తరులు వ్రాసెనని తెలిసియు, వ్రాసిన దానిని బ్రకటింప కేల యూఁకుదు! రని నా మిత్రులు పోత్సహింప ముద్రింపఁగడంజితిని.

* ఈ వశ్యములకు వ్రాయఁబలిన వ్యాఖ్య పెద్దది గలదు. కాగితపు కరవు వలన దానిని మిమింతును.

గ్రంథమును ప్రాయుట యొక యెత్తు, ముద్రణముగుట యొక యెత్తుగదా ! అందుచు గాగితముల కాటకపుదినములలో మరింతకష్టమని చెప్పబరిలేదు. దీనిని ముద్రింపఁజూచి సికింద్రాబాదా వణిక్కుంగవలబోఁ జిన్నయయ్యను గుణములచే బెద్దయు దేవబ్రాహ్మణ భక్తిసంపన్నుడను, బండితాభిమానియు, నాకు మిత్రుఁడను నగు మ.రా.శ్రీ మరిపల్లి శంకరయ్యశ్రేష్ఠిగారితోఁ బ్రసంగింపఁగాఁ బ్రప్రథమమున గెం రూ॥ చందావేసి మార్గముఁజూపిరి. వారు చందావేసిన మాహూర్తబలమే యీ గ్రంథ ముద్రణమును నిర్విఘ్నముగాఁ గొనసాగించినది. పిమ్మట నీ విషయమును నివేదింపఁగా దీని భారమును నమమీఁదికిఁ దోసికొని స్వహస్తముచేతను బరహస్తము చేతను దోడ్పాటుగావించిన వరోవకారపారీలులగు శ్రీ బెల్లె జగదీశ్వరయ్యశ్రేష్ఠిగారికిని, నా యీ గ్రంథమునుగుఱించి విని దీని నెఱైన సద్ధరింపఁ బ్రతిజ్ఞనుబూని బళ్ళారిజిల్లా, ఆదవాని పట్టణమునఁ జొరవత్తమున సభాముఖమున ౧౯౫౧ రూ॥ సమర్పించి సమ్మానించిన భాషాభిమాని, సరళస్వభావుఁడను, వరోవకార ధురంధరుఁడను నగు శ్రీ లోకనంది శంకరనారాయణరావు, ఎం. ఏ., యల్. యల్. బి., గారికిని నే నంతయుఁ కృతజ్ఞుఁడను. ముఖ్యముగా వీరి యా పెద్ద సాహాయ్యము లేనిచో నీ గ్రంథము వెలుఁగు నూచెడిది గాదు. వీరికి నే నంతయును ఋణవడియున్నాను. వీరికిని, నితర దాతలకును నా కృతజ్ఞతను జూపుచు వీరి కాయురారోగ్యైశ్వర్యములను బ్రసాదించి భగవంతుఁడు మనుచుఁగాతమని కోరుచున్నాను.

మరియు దయతో నీగ్రంథమునకు “తొలిపలుకు” వ్రాసిన శ్రీ గంటి జోగిసోమయాజులు, ఎం. ఏ., యల్. టి., విద్యార్థి, (Telugu Reader, Andhra University) వారికి నా కృతజ్ఞతా పూర్వక పంజనము లర్పించుచున్నాను.

సికింద్రాబాదా }
26-11-45

బుధవిధేయుఁడు,

సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి.

మేలిపలుకు

శిరోమణి శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు సమకూర్చి రచించిన 'కావ్యాలంకార సంగ్రహ వివరణము' ను 'నిజాం రాష్ట్ర' - ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు' పక్షమునఁ బండిత సారస్వత శాఖకింద-ప్రకటించి, సాహిత్యరసికులగు నాంధ్రుల కందఁ జేయఁగల్గినందులకు మే మింతయు గర్వించుచున్నాము. శ్రీ శాస్త్రి గారు కవులు; సంస్కృతాంధ్రములయందుఁ బండితులు. కవులై 'జాతక కథాగుచ్ఛము' మొ॥ కావ్యములచేతను, పండితులై *తత్సమచంద్రిక, 'కావ్యాలంకార సంగ్రహ వివరణము' అను సద్గ్రంథములచేతను నింతవరకు నాంధ్ర సరస్వతిని నారాధించియున్నారు. వారి యితర గ్రంథము లిదివఱకే యాంధ్రలోకమునకు సమర్పితము లయియుండుటచే, శాస్త్రిగారినిఁగూర్చి పరిచయవాక్యములు వ్రాయుట దినకరుని దివ్యేతో చూపించుటవంటిదే యగును.

ఈ గ్రంథమును బ్రకటించిన సంస్థ నిజామురాష్ట్ర - ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు. ఇది నెలకొల్పఁబడి యిప్పటికీ మూఁడు సంవత్సరములైనది. మొట్టమొదట గ్రంథాలయోద్యమముతోఁబ్రారంభించి కొంతకాలము సారస్వతసేవఁ గావించిన 'ఆంధ్రమహాసభ' క్రమక్రమముగాఁ బూర్తిగా రాజకీయసంస్థగామాటిపోవుటచేతను, రాష్ట్రమునఁ గల గ్రంథాలయములు, సారస్వతసంస్థలును ఒకనమందిరములుగనో, ప్రకటనసంస్థలుగనో యుండుటవల్లను, రాష్ట్రీయులలో మాతృభాషాభిమానమును, ఆంధ్ర సంస్కృతియుం దభినివేశమును గల్గించుటకై రాజకీయములతోఁ బ్రత్యక్షముగఁగాని పరోక్షముగఁగాని యెట్టి సంబంధ

* సంస్కృత వ్యాకరణమునుండి యాంధ్ర భాషకుఁ గావలసినంతవట్టు విషయముద్ధరింపఁబడి వ్రాయఁబడిన మహాగ్రంథము. ఈ గ్రంథాంతమున దీనిని గుఱించిన ప్రకటన గలదు.

మును బెట్టుకొనక తీవ్రకృషి సాగించు మహా సారస్వత సంస్థ యొకటి యవసరముని యిది స్థాపింపఁబడినది. ఈ పరివత్తు ప్రచార-పరీక్షా-ప్రకటన-సంగ్రహశాఖలక్రిందఁ జూతుకుగాఁ బనిసేయుచున్నది. ప్రచారశాఖాకృషికి ఫలితముగా నిప్పుడు రాష్ట్రమున ౨౬ శాఖా సంఘములు జిల్లా గ్రామములలో నేర్పడి పరిపత్కార్యక్రమమును నిర్వహించుచున్నవి. పరీక్షాశాఖ యిప్పటికి ప్రాథమిక - ప్రవేశ పరీక్షలు జరిపి, రాష్ట్రీయులచే నిర్బంధముగాఁ గొన్ని గ్రంథములు చదివించియు, ఉత్తీర్ణులకు విజయపత్రముల నొసఁగియు, బహుమతుల నిచ్చియు, భాషాభిరుచినిఁ బెంపొందించుచున్నది. ఈయేడు 'ప్రారంభ పరీక్ష' (Literacy Examination)ను, తర్వాత 'అంధ సారస్వత వికారణ' మొక పరీక్షలను యథావసరముగా జరుపు నుద్దేశము కలదు.

ప్రకటనశాఖ బాలసారస్వతము, ప్రజాసారస్వతము, వండిత సారస్వతము' అని సారస్వతమును ముత్రైఱఁగులుగా గ్రహించి ప్రకటింపఁదలఁచినది. తారణ వత్సరమున ప్రజాసారస్వత పక్షమున 'అంధుల చరిత్ర'ను ప్రకటించినది; ఈ సంవత్సరము యువజన శిక్ష, నక్షత్రముండలము, మొక పుస్తకములను-౧౦౦ పుటలకు మించనివి- ప్రకటింపఁబోవుచున్నది. శ్రీ కాన్తిగారి 'కావ్యాలంకారసంగ్రహ వివరణము' వండిత సారస్వతమునందలి ప్రథమపుష్పముగా నిప్పు జాంధులకందఁజేయఁబడుచున్నది. బాలసారస్వతపక్షమునఁ గొన్ని పుస్తకములు సిద్ధమగుచున్నవి.

ఈ కావ్యాలంకారసంగ్రహవివరణము పేరికి వివరణగ్రంథ మైనను, ఒకవిధముగా దీనిని 'సాహిత్య సర్వస్వ'మనవచ్చును. అంధ్ర దేశమున నిప్పటికిఁ బెక్కులంకారగ్రంథములు పుట్టకపోలేదు; కాని యవి యన్నియు నే యనువాదగ్రంథములలో యై సాహిత్యవిషయ

ముల నా మూలాగ్నిముగఁ దెలిసికొనుట కవకాశ మిచ్చునట్టివి కావు.
 శ్రీ శాస్త్రిగారు సంస్కృతసాహిత్యశాస్త్రమునందలి సర్వవిషయములను సంగ్రహించి, కావ్యాలంకారసంగ్రహమునఁ బొందించి, యిటు సాధారణముగాఁ గొఱుకుడువడని కావ్యాలంకారసంగ్రహము యొక్క యుపయోగమునువృద్ధిచేయుటయేగాక, అట్టి సర్వసాహిత్య సామగ్రినిఁగూడ నొసఁగి, తత్పాఠకుఁడు స్వయంపఠనముచేతనే పండితుఁ డగుటకు వీలు కల్పించినారు. ఈనాఁ డిట్టి ఘనకార్యము మఱొకరెవ్వరు చేయకుండుటచే, దత్తప్రథమగౌరవము శాస్త్రిగారికే లభించినదనవచ్చును. ఇది సాహిత్యశాస్త్రముమీఁద విమర్శగ్రంథము గాకపోయినను, విషయము తెలిసినఁగాని విమర్శకుఁ డావు లభింపదు గావున, నిట్టి విషయ సమగ్రమైన గ్రంథము ని. రా. ఆంధ్ర సార స్వతః పరిషత్తువారు మొట్టమొదటఁ బ్రకటించి, సాహిత్య జిజ్ఞాసువుల కెంతయో యుపకృతి చేసినారనఁదగును. ఇట్లే, తర్వాత - ఒక సాహిత్యశాస్త్ర విమర్శగ్రంథమును గూడ - కావ్య కళాతత్త్వము - అనుదానినిఁ బ్రకటించి, రెండవ లోపమును బూరించుటకుఁ బూని యున్నారు. శ్రీ శాస్త్రిగారి వివరణపద్ధతు లటు ప్రాచీనులకును, నిటు ఆధునికులకును దృష్టినిఁ గల్పింపఁజాలినవై యున్నవి.

శ్రీ శాస్త్రిగారి గ్రంథమును బ్రారంభించి ముగించిన పిదపఁ, బరిషత్తునకుఁ బూర్వాధ్యక్షులును, గౌరవ సభ్యులును సగు శ్రీ లోకనంది శంకరనారాయణరావుగారు తత్ప్రాకస్త్యమును గుర్తించి యట్టి గ్రంథము పరిషత్తుపక్షమునఁ బ్రకటింపవలయునని, యందుల కంగీకరింపవలసినదిగా శ్రీ శాస్త్రిగారినిఁ బ్రార్థింపఁగా, వారును దయతో సమ్మతించి, పరిషత్తు స్థాపకులలో నొకరైన తమ కీ సంస్థపైఁ గల యభిమానమును బ్రకటించుటయేగాక, పరిషత్తునకుఁ గొన్ని ప్రతులుగూడ దానముచేసి తమ యాదార్యమును

గనఁబడిచిరి. ఈ సందర్భమున గ్రంథ ముద్రణమునకై కొందఱు దారులను బ్రోత్సహించి సాయపడి యట్టి పూనికవల్లఁ బండిత సారస్వత కాళి నీ యుద్గ్రంథముచే భూషింపఁజేసిన శ్రీ శంకరనారాయణరావు గారికిని, సాయపడిన ధనదాతలకును మఱికమాఱు పరివత్సక్షణుఁడన ధన్యవాదము లర్పించుట నా విధి.

ఈ గ్రంథమును-నల్లగొండలో జరుగుచున్న పరిషత్తు తృతీయ వార్షికోత్సవ సందర్భమున సమ్మానపూర్వకముగా బహిరంగపఱుచు గౌరవము పరివత్తున కొడవుట యెంతయుఁ బ్రశంసనీయుము. ఇంక ముందీయుద్గ్రంథము విశ్వవిద్యాలయములలోఁగూడఁ బాఠ్యగ్రంథమై ప్రభుత్వ విద్యా విధానమునందును దన కర్హస్థానమును గల్పించు కొని పరివత్తున కలంకారప్రాయము కాఁగలదనియు, నీగ్రంథమును లోఁతుగాఁ బరిశీలించినవారు మా యభిప్రాయముతో నేకీభవింపఁ గలరనియు, నమ్ముచున్నాను.

హైదరాబాదు, }
 ౧౪-౧౨-౧౯౧౪

విధేయుఁడు,
 బిదురు వేంకట శేషయ్య,
 గౌరవ కార్యదర్శి,
 విజాంరాష్ట్ర-ఆంధ్ర సారస్వత పరిషత్తు.

విషయ సంగ్రహము

ప్రథమాశ్వాసము

నాంది (౧-౨ పుటలు) సుకవి ప్రశంస - కుకవి నింద (౩).
కృత్యవతరణిక (౪. ౨) గ్రంథప్రస్తావిక (౨) అలంకారశాస్త్ర ప్రమే
యము (౨) కృతివతి వంశావతారిక (౯-౨౮) నాయక గుణములు
(౨౮-౪౦) నాయకస్వరూపము (౪౦-౪౨).

ద్వితీయాశ్వాసము

ధీరోదాత్తాదులు (౪౫ - ౫౨) దక్షిణాదులు (౫౨ - ౫౬)
విటాదులు (౫౬-౫౯) స్వీయాదులు (౬౦-౬౩) ముగ్ధాదులు (౬౩-
౬౫) అష్టవిధ నాయకలు (౬౬-౮౪) ప్రవత్సృత్పతికాచర్చ (౮౪-
౮౫) నాయకాంగముల యువమానవస్తుసామగ్రి (౮౬-౮౮) దూతి
కలు (౮౯) కావ్యస్వరూపము - కవి - కవి భేదములు - కావ్యశబ్ద
వ్యుత్పత్తులు - భరతుని కావ్యలక్షణము - భామహ-దండి-వామన-
ఆనందవర్ధన-అభినవగుప్త-మహిమభట్ట-కుంతక-క్షేమేంద్ర మతముల
చర్చ-మమ్మటాదుల కావ్యలక్షణ విమర్శ-అంగకావ్య లక్షణములు-
కావ్యప్రయోజనము-కావ్యానందము - కావ్యసామగ్రి-కావ్యసంవాద
ములు (౯౯-౧౨౮) వాచకాదిశబ్దములు-వాచ్యాద్యర్థములు - అభి
ధాదివృత్తులు-అర్థనిర్ణయకసామగ్రి-వాచ్యలక్ష్యములకన్న వ్యంగ్యము
భిన్నము - స్ఫోటవాదము (౧౨౯ - ౧౬౯) కైశిక్యాది వృత్తులు
(౧౬౯-౧౭౬) రీతులు (౧౭౬-౧౭౭) పాకములు (౧౭౭-౧౮౦)
శయ్య (౧౮౦-౧౮౧) వృత్తి, రీతి, పాక, శయ్యాదుల చర్చ (౧౮౧-
౧౮౨) కావ్యవిశేషములు : కావ్యముల యుత్తమత్వాదిభేదములు-
అభిధా లక్షణముల ధ్వనులు- శబ్దశక్తి, అర్థశక్తి మూలధ్వనులు-
రసధ్వని-శుద్ధధ్వని భేదములు (౧౮౨-౨౩౪) కావ్యభేదములు: మహా

కావ్యలక్షణముల మతభేదములు - నామకవి వర్ణనానుగ్రహ - కావ్య వస్తువు - కావ్యమునకును శాస్త్రమునకును గల భేదము - కావ్యము యొక్క ప్రఖ్యాతత్వాదిభేదములు (౨౩౪-౨౪౬) త్కుద్రప్రబంధములు : పద్యకావ్యభేదములు-గద్యకావ్యభేదములు - కావ్యస్థ భాగ ప్రవిభాగ వాచకసిర్యచనము - సూత్ర-వృత్తి - భాష్యాదిశబ్దముల నిర్యచనము (౨౪౬-౨౭౭).

తృతీయాశ్వాసము

రస లక్షణము - రస చర్చ - భట్టలోల్లటాదుల మతములు (౨౭౯-౨౯౧) నవరసములు - శాంతరస చర్చ (౨౯౨-౩౧౪) ప్రేయోరసము - వత్సలరసము - భక్తిరసము - మాయారసము - శృంగారరసము-కరుణరసము-రససమీకరణవాదము (౩౧౪-౩౧౬) కావ్యమున శృంగార వీరములే యేల ప్రధానములు? (౩౧౬-౩౨౦) స్థాయిభావములు (౩౨౦ - ౩౩౨) విభావాదులు (౩౩౨ - ౩౩౭) సాత్వికభావములు (౩౩౭-౩౪౩) సంఘాతిభావములు (౩౪౩-౩౪౭) శృంగార చేష్టలు (౩౪౭-౩౫౭) దశావస్థలు (౩౫౭-౪౦౩) విప్రలంభ శృంగార భేదములు (౪౦౩ - ౪౧౩) శృంగారాది నవరసములయొక్క రసాభాసాదులు (౪౧౪-౪౪౬).

చతుర్థాశ్వాసము

పదదోషములు (౪౪౭-౪౬౨) పదాంశదోషములు (౪౬౩-౪౬౪) వాక్యదోషములు (౪౬౫-౪౮౬) అర్థదోషములు (౪౮౬-౫౦౯) కవినమయములు (౪౯౧-౪౯౮) రసదోషములు (౫౦౯-౫౨౧) పరస్పరవిరుద్ధరసములు (౫౨౧-౫౨౮) గుణములు (౫౨౮-౫౪౮) శబ్దాలంకారములు (౫౪౯-౫౬౪).

పంచమాశ్వాసము

అలంకారములు-శబ్దదోషములు; గుణాలంకార భేదము. అంగాలంకారములు (౫౬౫-౬౧౨).

వీతద్వంద్ ముద్రణమునకు సహాయపడిన దాతల పట్టిక

—o—o—o—

సికింద్రాబాదా - హైదరాబాదాలవారు.

శ్రీ రాజా రామచంద్రారెడ్డి బహదూర్ వారు	రు. ౧౫౦
(పాపన్న పేట సంస్థానము.)	
శ్రీ రాజా సోమేశ్వరరావు బహదూర్ వారు	... ౧౧౬
(దోమకొండ సంస్థానము.)	
శ్రీ రాజా రామచేవరావు బహదూర్ వారు	... ౧౦౦
(వనపర్తి సంస్థానము - (శ్రీ కడ్డంపల్లి రామకృష్ణారెడ్డి దేశముఖ్ గారి ద్వారా జానగిరి.)	
శ్రీ ముస్తాఫా హనుమంతరావుగారు	... ౧౫౦
(శ్రీ. శ. శంకట కృష్ణయ్యగారి పుత్రుడు.)	
శ్రీ బెల్లె జగదీశ్వరయ్య శ్రేష్ఠిగారు	... ౧౦౦
శ్రీ సిద్ధంపెట్టి రాజేశ్వరరావు శ్రేష్ఠిగారు	... ౧౦౦
శ్రీ మరిపల్లి శంకరయ్య శ్రేష్ఠిగారు	... ౫౦
శ్రీ జాలూరి జగదీశ్వరయ్య శ్రేష్ఠిగారు	... ౫౦
శ్రీ శిర్నాం సత్యనారాయణ శ్రేష్ఠిగారు	... ౫౦
శ్రీ గండె నరసిములు శ్రేష్ఠిగారు	... ౨౫
శ్రీ మాపెట్టి హనుమయ్య గుప్తగారు	... ౨౫

ఆదోని

శ్రీ తుంటశంగుల్లి లక్ష్మయ్య, యమ్. గోపాలరావుగారలు	౫౦౦
శ్రీ అర్థగిరి వీరారెడ్డిగారు	... ౨౫౦
శ్రీ అర్థగిరి తిమ్మారెడ్డిగారు	... ౨౫౦
శ్రీ కొత్తింటి శివరామరెడ్డిగారు	... ౨౫౦

(ఈ నలుగురును శ్రీ లోకనంది శంకరనారాయణరావు, యం. పి., యల్. యల్. చింగిరిద్వారా నిజాంరాష్ట్రాంధ్ర సారస్వత పరిషత్తుమున జానగిరి.)

శ్రీ రస్తు

కావ్యాలంకార సంగ్రహము

నాంది

శ్రీ రీలావతి దా నురోమణిసభా సింహాసనత్యైస్తుభాఽ
 వేలాభాప్రతిబింబితాంగి యయిన నేవ్ జాక్కతె దాల్చినాఁ
 డౌలే యంచుఁ దలంచునో యని యుచుంచానందుఁ డై లక్ష్మి నే
 వేళం గాఁగిటఁ జేర్చుకౌరి నరసోర్వీనాథునిం బ్రోవుతన్. ౧

సీ. ఏలేమ కడలిరాచూలి యా పెఱిఁగించుఁ

గలితవభీతరంగముల రంగు

ఏమానినీరత్న మిందుసోదరి యాటఁ

బ్రకటించు మొగముపోలిక తెఱంగు

ఏతన్వి కండర్పమాత యా పెఱిఁగించుఁ

గరగృహీతాంభోజ కాండకలన

ఏసాధ్వి దనుజారియిల్లా లబ్ధుటఁ దెల్పు

నళిననీలాబ్జభిన్న యనగిరిమ

తే. యట్టి శ్రీదేవి సుకవివాగమృత రసము

నఖిలభువనోన్నతము నైనయాబళేంద్ర

నరసవిభుమందిరం బాత్మకరణమనుచు,

నుండియేకాలమును బాయకుండుఁగాత.

౨

ఈ. పలుకులకొమ్మ నె మొగముఁ బార్వణచంద్రునిఁ గాఁ దలంచి యు

జ్వలనిజభద్రవీరజలజంబు నిమిలిత మానో యంచు నే

ర్పలవడ భారతీవనిత నాత్మముఖంబులలోనె తాల్పుచుం

జెలఁగువిధాత యోబయస్మసింహున కిచ్చుఁ జిరాయురున్నతుల్.

సీ. ఒకటి యక్షరవిలాసోల్లాసమున మించ

నొకటి తాళప్రాధి నుల్లసిల్ల

నొక్కటి నారికేళోన్నతిఁ దాల్చు నొ

క్కటి గోస్తనీగుచ్ఛకలనఁ దనర

నాకటి సువృత్తభావోన్మేష మొద నొ
 క్కటి వల్లకీతుంబికలనఁ జెలఁగ
 నాకటి భారవిశేషయుక్తిఁ బెం పొంద నొ
 క్కటి గిరీశమతానుకారి గాఁగ

తే. ససమసాహిత్యసంగీతరసము లనెడు

గుబ్బసాలిండ్లు గల్గుపల్కులవేలంది

సరసగుణహారు నోబయనరసధీరు

నవ్యకృతినాయకునిఁ గా నొనర్చుఁ గాత.

౪

శా. “గంగం దాల్చితి వుత్తమాంగమున నన్ గైకోక కావించి త

ర్ధాంగీకారమనం “బురంధ్ర! నిను వామాంగంబునం దాల్చినే

శృంగారోన్నతిఁ జూడు”మంచు గిరిజా శీరావగాబింబిత

స్వాంగానందితఁ జేయుశంభుఁడు నృసింహాధీశ్వరుం బ్రోవుతన్, ౫

చ. అరుదుగ వామభాగలనాకలనాచలనాత్ముఁడైన యా

హరు గురుఁ గాంచి తానును దదాకృతి యాగతి నేకదంతుఁడై

కరికరిణీగుణంబులు మొగంబునఁ దాల్చి జగంబు లేలునాం

తరకరుణానాథు గణనాథు మరుద్గణనాథుఁ గొల్పెదన్. ౬

సీ. తనయాశ్రయార్థమనకు ఖద్యోతజృం

భణము ఖద్యోతజృంభణము గాఁగఁ

దనకరాంభోజాతమున కలగంధమా

దన మొకగంధమాదనము గాఁగఁ

దనశౌర్యహర్యక్షమునకు మైరావణ

స్ఫురణ మైరావణస్ఫురణ గాఁగఁ

కనవాలదంభోలి కెనయుకర్బురగోత్ర

గరిమ కర్బురగోత్రగరిమ గాఁగఁ

తే. వజ్రలురామానుజన్మ జీవప్రదాన

భుక్త్యవర్యాయధాత మేదురవిరోధి

బలవయోధివిలంఘన వజలశక్తి

నోబయన్మసింహభూభర్త కొనఁగుఁగాత,

సుకవి ప్రశంస

సీ. ఎవ్వఁడు మొదలఁ దా నలకు భారతి డించె
 దగ భగీరథుఁ డభ్రతటినిఁ బోలె
 భమరకీటన్యాయభాతి నేకవిరాజు
 వాగ్దేవి దాన యై వన్నె కెక్కెఁ
 బరవృత్తములు మాని వాణి యెవ్వనికై
 వలచి నానాశ్లేషములకుఁ జిక్కె
 నెవ్వనివాఙ్మంత మినుని ధాత్రికిఁ దెచ్చి
 పేర్చితోఁ గరము లర్పించుకొనియె

తే. నట్టిమహిమాధికులఁ గొల్చి యభిలమునివ
 చోఁనునమక క్తిభృతపురాణార్థవితతు
 లనుఁగుఁ దెనుఁగనుభవ్యదివ్యాంజనమునఁ
 గనుఁగొనఁగఁ జేయునంద్రసత్కవులఁ దలఁతు.

౮

సుకవినింద

సీ. ఏమహాత్ములు గల్గ భూమిశనభలలోఁ
 గవులకు నధికవిఖ్యాతి గల్గె
 నేకృతార్థులు గల్గ నెల్లపామరులకు
 గణన మీరు ప్రబంధకములు గల్గె
 నేవాఙ్మధులు గల్గ నిరవొందురసికుల
 కమితలీలావినోదములు గల్గె
 నేప్రవీణులు గల్గ నిల నలంకృతికృతో
 ద్యములకు దోషలక్ష్యములు గల్గె

తే. నేడయాళ్ళులు బుధవచోహేతిచకిత
 వినరదపశ్యభరణలాలనముఖాబ్జు
 లట్టినిఖిలోపకారధీరాత్ములయిన
 నకలకవిధూర్వహులకు నంజలి యొసర్తు.

౯

కృత్యవతరణిక

ప. ఇవ్విధంబునఁ బ్రారిష్ఠితగ్రంథనిర్విఘ్న పరిసమాప్తి సంప్రదాయా విచ్ఛేదలక్షణనిబంధనంబుగా నిఖిలాభీష్ట దేవతా నమస్కరణంబును, సుకవిబహుకరణంబును, గుకవినిరాకరణంబును గావించి, యుదంచితవిరించినంచితప్రపంచచరదభంగ బుధపుంగవహృదయంగమంబును, గంభీరరససముజ్జృంభితకవితాంభోధితరణకరణ ప్రగుణోపకరణవరిణితతరణిప్రకాండంబు, నశేషగుణదోషవిశేషదుర్వారసీరక్షీరవివేచనోచితప్రశంసితహంసాయమాన ప్రతిభానుబంధంబు నగునొక్కప్రబంధంబు నిర్వర్తింపఁ బూనియున్న సమయంబున,

౧౦

సీ. లలితాకలంకకలాకలాపంబున

నేరాజు లేరాజు నేవగించు

భూభారభరణలీలాభిముఖ్యంబున

నేమేటి తామేటి నెగ్గులాడుఁ

జతురభామామనీమావిశేషావాప్తి

నేభోగి యాభోగి నీసడించు

శరణాగతగణాతిభరణాధికగుణాప్తి

నేశౌరి యాశౌరి నేపు నూపు

తే. నతఁడు రిపురాడఖర్వగర్వాంధకార,

గంధర్గంధనాంభోజబంధుబంధు

బంధురావార్యశౌర్యధురంధరుండు

సరసగుణహారుఁ డోబయనరసగుణుండు,

౧౧

ప. వెండియుం బ్రచండభుజాదండతాండవితమండలాగ్ర ఖండితారాతి మండలుండును, నఖండనటఖండ పృథ్వీమండల ధురాభగణపరా భూతఖండపరశుమండలుండును, నజాండకరండచండిలయశశపూర కర్పూరహారుండును, సరస్వతీమనోళందార చౌర్యకారుండును, సమరసమయసముజ్జృంభితజంభారిదో స్సంభసముత్తంభితదంభోళి ధారావిదారిత మహాభీలశైలాళి విశఖారవ కోలాహలలీలాహళ

మాళికాసమారంభ సుభగంభావృకగంభీరవిజయభేరి భయంకర
 భాంకారసంకరసముట్టంతదిగ్విటంకుండును, నక్షత్రదతరసురక్షోభ
 కరమదోన్మత్తదక్షోన్నతరక్షోవక్షోఽనక్షోదవిచక్షణాక్షీణ స్పృ
 హార్యక్షరూక్షవీక్షణోద్భవదాశుశుక్షణీక్షణసముత్త్తిప్త కీలాకరా
 శావిచ్చిన్నాచ్చచ్చాయాచ్చటాపటిమఘటన పటు ప్రతాపవైభ
 వుండును, నుభయరగండ, గండభేరుండాది బిరుదామందసందీపిత
 ప్రాభవుండును, నసాధారణ మేధావధీరిత వేధోమేధోపబోధ
 నిర్నిరోధమధురమధురసావధీరణ సమగ్ర వాగ్గ్రధన సుధీజన
 గృహద్వార నిర్నిద్రభద్రవారణ ఘటావికటకటకటాహతట పతద
 నూనదానాంభోర్ఘురీపరిమళ పరిలుబలబలబలమోద మేదుర భృంగీ
 తరంగితభంగీ ప్రసంగత ప్రసంగాంగీకృత నిరంతర దిగంతర
 విశ్రాంతవిశ్రాణనజయూనకుండును, గుళికనుతకులజలధి జైవాత్మ
 కంకును, నానావిధఖానాధికసేనాంబునిధానానుపమానాహవమా
 నానుపమితామోఘవైఖరీ పరీతబరీదసపాద సప్తాంగహరణుండును
 భోజరాజవంశసంభవుండును, లక్ష్మణాగర్భపావనుండును, బరమ
 భాగవతసంభావనుండును, నోబభూపాలపుత్రీవరుండును, గడి
 దుర్గసావనాచార్యుండును, సత్యభాషాహరిశ్చంద్రుండును, నగు
 నృసింహక్షీతీంద్రుం డొక్కనాడు రుచిరరుచిశుచితా విశేష
 దూషితోషర్షుధులు బుధులు, సరస్వతీప్రవాహసంతతవిహారమహా
 కవులు కవు, లజహ్లాజిహ్వార్ంగనృత్యదుత్తుంగగైర్వాణ వాణీ
 ప్రాకృతశౌర్యసేన్యవభంక పైశాచికామాగధులు మాగధులు,
 నటనజితమహానటులునటులు, వరయావనసౌందర్యవసతులు సతులు,
 నయవినయసౌజన్యలు రాజన్యలు, అవధీరిత సురరాజమంత్రులు
 మంత్రులు, ప్రబలబలోద్భటులు భటులు, పురోహితులు, హితులు
 పౌరాణికులు, వైణికులు, గాయకులు, గణకులు నాదిగాఁ గల
 నిఖల నియోగిజనంబులు బలసి కొలువ మణిమయాస్థానమధ్య
 భద్రదాసనంబున సుధర్మాసీనుండగుశునాసీరుచందంబున నందంబు
 గాఁ గొలువుండి యుప్పుడు

సీ. శత లేఖనీవద్యసంధానధౌరేయు

ఘటికాశతగ్రంథకరణధుర్యు
నాశుప్రబంధబంధాభిజ్ఞ నోష్ఠ్యని
రోష్ఠ్యజ్ఞ సచలజహ్వాక్షినిపుణః
దత్తమభాషావిలాసజ్ఞ బహుపద్య
సాధిత వ్యస్తాక్షరీధురీణు
నేకసంధోదితశ్లోకభాషాకృత్య
చతురునోష్ఠ్యనిరోష్ఠ్యసంకరజ్ఞ

తే. నమితయమకాశునిధిః బ్రబంధాంశసింగ
రాజసుతతిమ్మరాజపుత్రప్రసిద్ధ
సరసవేంకటరాయభూషణసుపుత్రు
ననుబుధవిధేయు శుభమూర్తినామధేయు.

క. కనుఁగొని దయామరందము
కనుదమ్ములవెడల నుచితగౌరవలీలా
ఘనతరగభీరభావల
ననియెన్నరసింహుఁ డభినవానందముతోఁ.

సీ. బాణవేగంబుచు, భవభూతిసుకుమార
తయు, మాఘుశైత్యంబు, దండిసమత,
యలమయూదుసువర్ణకలన, చోరునియర
సంగ్రహమ్ము, మురారిశయ్యనేర్పు,
సోముప్రసాదంబు, సోమయాజుల నియ
మంబు, భాస్కరునిసన్మార్గఘటన,
శ్రీనాథునిపదప్రసిద్ధధారాశుద్ధి,
యచురేశ్వరునిసహస్రముఖదృష్టి,

తే. నీకకల డటుగాన ననేకవదన
గుడనసంచారభేదంబు గుడలుపటివి
భారతీదేవి నీజహ్వా బాదుకొనియె
మూర్తికవిచంద్ర విఖ్యాతకీర్తిసాంద్ర !

ఉ, కావున నీయదగ్రమతి గౌరవయోగ్యనిరూపణంబుగా
 నీ వొనరింపఁబూనిన యనేకమహాకవివాఙ్మయోపకా
 రావహ మైనకావ్యము మదంకితమై వెలయంగఁ జేయు ము
 ర్వీవలయప్రసిద్ధబుధవిస్మయదానధురంధరఁబుగఁ. ౧౬
 వ. అని సుబహుమానంబుగాఁ గర్పూరతాఁబూఁజాఁబూనదాంబరా
 భరణచ్చత్రచామరాందోళికాచతురంతయానాగ్రహారాది ప్రదా
 నంబుల బహూకరించుటయా నేను నానందకందళితతరంగితాంత
 రంగుండనై. ౧౭

గ్రంథప్రస్తావిక

నీ. నిజరూపమునకు వన్నియఁ దెచ్చు వేటొక్క
 బెళుకొందు ధ్వని హీరకళిక లమర
 ఛాయాంతరాలక్ష్యసహజతేజములైన
 లక్షణానైదుర్యలక్ష లలర
 రతులతోఁ దులఁదూఁగు రసవిశేషములనఁ
 దనరిన గారుత్మతములు బెజయ
 గురుసువర్ణగుణైకగుంభితస్థితిఁ దాల్చు
 నాయకనాయకోన్నతులు సెలఁగ

తే. నిల నలంకారనికరంబు లిరవుకొలిపి
 కమలభవగేహినీపరిష్కరణకరణ
 యోగ్యములుగా నొనర్చినభాగ్యనిధుల
 భామహాదుల ననిశంబు ప్రస్తుతించి. ౧౮

క. వారిప్రసాదమున నలం,
 కారము, ధ్వని, లక్షణాధికారరసాలం
 కారము నొనర్చు నాంధ్రవ,
 చోరచనఁజమత్క్రియాభిశోభితమతి నై. ౧౯
 అలంకారశాస్త్రప్రమేయము

తే. అగద్యకరసప్రధానశబ్దార్థములును,
 రీతులును, వృత్తులును, నలంకృతులు, గుణము,

లాది యగులక్షణంబుల నలరుఁ గావ్య
సరణి యందు రలంకారసారవిదులు.

౨౦

క. ఈకావ్యలక్షణంబు ల

నేకులు దొల్లింటిపెద్ద లేర్పడిన ను

శోకస్పృహచరితనుతి దీ

తొకలనయు నభినవాంధ్రకవితయు నగుట.

౨౧

వ. ఏతత్ప్రబంధబంధురావ్యాజకావ్యాలాప లక్షణ కృతక్షణ ప్రసంగ
సంగ్రహణ నిర్వహణకృత్యంబుగ నిత్యంబు నత్యంతకృతాప
సరుండ నై.

౨౨

క. బంధురతరప్రబంధుల

బంధముల కనంతకీర్తిభాగ్యప్రదణౌ

రంధర్యగ్రంథిలము వ

సుంధర ననవద్వరమణసుగుణ స్తవముల్.

౨౩

సీ. రామాయణాదికగ్రంథంబు లనవద్య

నేతృవర్ణనల వన్నియకు నెక్క

వై శేషికాదినానాశాస్త్రములు శివ

ప్రతిపాదనమున సన్నుతి వహించె

సంధ్యాదిమంత్రము లృశ్యదీశ్వరనామ

జపసాధనతననశ్వరము లయ్యె

బలుకు లొండొంటికిఁ బ్రామిన్కులును బర

బ్రహ్మగోచరములై ప్రణుతిఁ గాంచె

తే. ననినఁ గావ్యం బమేయనాయకవికస్య

రస్యరూపనిరూపణభ్రాజి యగుట

వేట వివరింప నేల బంగారమునకుఁ

జటులసౌరభ్యలహరి యబ్బుటయ కాదె!

౨౪

కా. వేదంబుల్ స్పృహశాసనంబులు; సుహృద్విజ్ఞానంబు లుత్సా
హాదిగ్రంథము; లంగనాజవవిలాసాలాపనీలాగమ

ప్రాదుర్భావము తార! కావ్యములు కర్తవ్యోపదేశక్రియా
వాద ప్రక్రియ నెన్నఁ; గావ్యమహిమ ల్వర్ణింపఁగాకక్యమే? ౨౦
మ. పరమజ్ఞానలతాలవాలము; జగత్ప్రభ్యాతివిభ్యాతసా
గరచంద్రోదయ; మిష్టసంఘటన రేఖా దివ్యధేను త్రయం;
బురుకార్పణ్యదశానిశాదినముఖం; బుద్ధ్యేలనిర్వాణ భ
వ్యరసాస్వాదరసాయనం; జనినఁ గావ్యం బెన్న సామాన్యమే? ౨౧

క. గావున నేవంవిధమగు

గావాసం బైన కావ్య మలరును నవర

త్నా వేలహారవల్లక

కై వడి ననవద్యనాయకభాజితమై.

౨౨

మ. అని యూహించి మదీయసంఘటిత కావ్యాలంకృత్యానంగ్రహం
బనఘం బై వెలుఁగొందకున్న రచనంశాక్షిత్వయం డౌ నృసిం
హస్యపాలాగ్రిణీకీర్తివర్ణనముచే; నాకాంతవిభాగితపా
వనమాఁ గావున నందు నాయకమహావంశంబు వర్ణించెదన్. ౨౩

కృతిపతి వంశావతారిక

సీ. శ్రీమించు పద్మినీభామామణి కినుండు

నిరతసంసారవార్నిధికి దరణి

త్రిజగతీసజ్జనశ్రేణికి మిత్రుండు

బహుతమోవనికి విభావనుండు

సమదమం దేహదేహములకుఁ దపనుండు

చతురాగమార్గసంతతికి సవిత

సకలచోరపరంపరకు సహస్రకరుండు

వినతలోకవితానమునకు ద్యుమణి

తే. హరిహరవిరించి ముఖదేవతానుభావ

భునతరస్వర్ణరాసు లొక్కటియ కాంగఁ

గరఁగి కూర్చినయవరంజకడ్డి యనఁగ

సూర్యుడిరవండుఁ దేజోనిపారుడగుచు.

౨౪

క. అతనికి వైవస్వతమను

వతనికి నిత్యోపనృపతి యతనికిఁ గుక్తిః

క్షితిపతి యతఁడు వికుక్షిం

బ్రతావఖనిఁ గనియె నతఁడు బాణునిఁ గనియెన్,

30

సీ. అనరణ్యఁడతని కాయసఘుఁడు వృఘుఁగాంచె

బృఘుఁడు త్రిశంకుధాత్రీంద్రుఁగనియె

నతనికి దుంధుమారాభిఘ్నఁ డతనికి

మాంధాత యతఁడు సుసంధిఁ గాంచె

నతనికి ద్రువసంధి యతనికి భరతుఁ

డాధన్యున కసితుఁ డాతనికి సగరుఁ

డతనికి నసమంజః డతఁ డంశుమంతునిఁ

గనియె చిలీపుఁ డాతనిసుపుత్తుఁ

తే. డతఁడు గాంచె భగీరథు నాత్మవంశ

పావనుని నాతనికిఁ గతుత్సావనీశుఁ

డతఁడు రఘుఁగాంచెఁ గనియె నాక్షితితలైక

వతిసునాభాగు నతఁడు నాభాగుగాంచె,

31

చ. అతనికి సంబరీషుఁ డయుతాయువు తత్సత్తుఁ డవ్యసంధరా

వతి గనియె నృహత్ము ఋతువర్ణు నతఁడును సత్యకాము నా

తత బలుఁగాంచె నాతఁడు సుదాసునిఁ గాంచెఁ దదీయుఁ డస్త్రీకుం

డతనికి మూలకుం డతని కాశతసంఖ్యరథుండు వెండియున్,

32

క. ఘనుఁ డతఁ డైబిలేందునిఁ

గనియెం బృఘధర్మవిభునిఁ గనియె నతఁ డతం

డును విశ్వమహునిఁ గనియెం

గనియె స్థట్వాంగు నతఁడు గాంభీర్యనిధిన్,

33

సీ. భవ్యుఁ డాతఁడు దీర్ఘ బాహునిఁగనియె నా

తఁడుగాంచె రఘువు నాతనికిఁగలిగె

బురుషాదుఁ డతనికిఁ బొడమెఁ గల్పావహ

దుఁడు తత్సత్తుఁడు శంఖనుఁడు సుదర్శ

నుఁడు దత్తనూజుఁ డాతఁడు గాంచె నగ్నివ
 ర్ణమహీశు నతఁడు శ్రీఘృగునిబడసె
 నతనికి మరుఁడు దదాత్మిజుఁడు శుకుఁ డా
 తని కంబరీషుఁ డాతనికి నహుషుఁ

తే. డతనికి యయాతి నాభాగుఁ డతనికతని

కజుఁడు దశరథుఁ డతనికి నతనికొదవె

రామభద్రుఁడు దద్వంశరత్నమయ్యె
 సారిది గలివేళఁ గరికాలచోళవిభుఁడు,

3౪

సీ. ఏరాజువివిధపుష్పారాధనమున గం

గాధరు తలమీఁది కౌఁచు మా నె

నేరాజు దివ్యాన్నసారార్పణంబున

శితికంఠమెడ నున్న చేఁడు మా నె

నేరాజురత్నోపహారానుభవభూతి

రుద్రునెమ్ములడండరోత మా నె

నేరాజుకాంచనాగారారచనకేళి

భవునకు గిరు లెక్కుపాటు మా నె

తే. జలధిదేవేరిఁ గావేరి జనులు నూడ

కుండ నాచ్ఛాదన మొనర్చునొఱపు మెఱయ

నుభయతటములఁదరువ జ్జులునిచెనేనృ

పాలుఁ డతఁడొప్పఁగరికాలచోళవిభుఁడు,

3౫

చ. అతఁడు మహాదిగంతవిజయం బొనరించి నురాద్రి యవ్వలం

దతనిజమీనలాంఛన మొనర్చుటకై గిరిరాజుఁ ద్రిప్ప న

ప్రతిమతదీయదోర్వ్యగభరభృమితాచలశృంగసంగతా

మితజవరూఢి నేఁడును భ్రమించుఁ దదగ్రగతగ్రహవభుఁడ.

తే. శ్రీలఁ జెలువొందు నాకరికాలచోళ

కుంభినీనాథుకులమున సంభవించె

ఘనఖిన్నోణి రత్నంబు గలుగురీతి

భోగసాభాగ్యసురరాజు పోచిరాజు.

3౭

సీ. తనకీర్తికజరవాహిని యీదుగామికి

నమ్మహానదితోడియమున సాక్షి

తనవ్రతాపన్నుర్తి కినువేడి సరిగామి

కతనిబింబము దూఱునరులు సాక్షి

తనధైర్యమహిమకుఁ గనకాద్రి ప్రతిగామి

కచటఁ గాపున్నగోత్రారి సాక్షి

తనకాంతికి మృగాంకుఁ డెనగామి కతనితో

సరిపాత్తు మనుకర్మసాక్షి సాక్షి

తే. గాఁగ విలసిల్లుననువమతోత్త్రధర్మ

వరత నృపపక్షిఁ కితఁ డొజ్జబంతి యనఁగ

రాజమృగరాజు వై భవరాజరాజు

భూరిసాందర్యరతిరాజు పోచిరాజు.

3౮

క. ఆపోచిరాజవంశను

ధాసారావారమునకుఁ దారాపతి యె

యే పొందుఁ దిరుమలక్షో

శిపాలుఁ డనంతకీర్తినితోజ్జ్వలుఁ డై.

3౯

సీ. రక్షించినాఁడు హిరణ్యధారావృష్టిఁ

జతురాధిసంఘాతచాతకముల

శిక్షించినాఁడు గ్రుక్కొక్షేయపవిధారఁ

బ్రతిపక్షగిరిలక్షపక్షగరిమ

వీక్షించినాఁడు సద్విభవావహవివాహ

సదనంబుఁ గదనంబు సరియకాఁగఁ

బ్రోక్షించినాఁడు సంపూర్ణదయాధార

వితతావదాతసావృతులమీఁద

తే. వతఁడు రాజవ్యమాత్రుఁడె యవధిశిఖరి

చరమగహ్వరబంహిష్మజరతతిమిర

వటలపాటనవటుమహాభాస్వరుండు

రాజకులహేళి తిరుమలరాయమాళి,

౪౦

క. ఆరాజశిఖామణికి

ధీరాత్ములు తనయులైరి తిప్పవిభుఁడు గం

భీరరాజాభోరాశి య

పారశ్మసామూర్తి వల్లభక్షితివతియున్.

ర౧

వ. అం దగ్రజుండు.

ర౨

సీ. తనజయధ్వజమారుతములు వైరికిరీట

ఖచితమణిదీపకళల మలుపఁ

డనశిలీముఖము లుద్ధతవిరోధిశిరోధి

జలజశోణితరసానవము లానఁ

డనతేజము లరాతిధరణీకమదవతీ

కబరికానిబిడాంధకార మడఁప

డనవాహినీప్రాధి దర్శితప్రతికూల

భూమిభృన్మదభేదమునఁ దలిర్ప

తే. రాజ మాంధాత యనఁ బొల్పురసికలోక

సతతసంరక్షణస్తోకజాగరూక

నవనవానందహృల్లగ్న నందగోప

బాలకుం డై నతిష్ఠభూపాలకుండు.

ర౩

తే. అతఁడురామప్రభునిబానమాంబయందు

నొబలేందునిలక్కాంబయందుఁగనియె

జలజనయనుండు రుక్మిణీజాంబవతుల

యందుఁ బ్రద్యుమ్నసాంబుల నందినట్లు.

ర౪

క. వారలలోన ధురంధరుఁ

డై రామనృపాలుఁ డమరు నమరపురంధ్రీ

చారుకరగ్రహలీలా

కారణధారాగ్ర కుటిలకౌక్షేయకుండ్లై.

ర౫

చ. హరిభజనప్రసీదఁ డగునాధరణీందుఁడు బై చమాంబికం

బరిణయ మై తనూభవులఁ బ్రాజ్ఞులఁ దిమ్మనృపాలు నోబభూ

- నరు వరచేంద్రుఁ దిప్పమహివల్లభుఁ బానమరాజువేంకటేశ్వరు నిలఁ జక్కవర్తి సద్భవప్రథితాత్ములఁ గాంచ నాద్యురక్త.
 చ. అరయఁగ నమ్మహివరుల కగ్రిజఁ డైతగు తిమ్మరాజు నిర్భరతరధాటికాతురగపాటసమూర్చిత యా ధరాతలో డరికి నిరామయాపధవిధానము నిర్జరవైద్యు వేడఁగా నరిగెడులీల నద్భుతసమగ్రరజోవ్రజ మేగు నింగికిఁ. ౪౬
- క. ధర నతఁడు రామనృపసో
 దరి యగుకొండఁబయందుఁ దనయునిఁ గాంచెన్
 నరనుతు నెఱవేంకటవిభు
 హరిసిరియండతనుఁ గన్నయాకృతి దోఁపన్. ౪౭
- క. ఆ వేంకట భూపాలు మ
 హావితరణమెన్నఁ జిత్రమధులకు నతిం
 డేవేశనానఁగ నేర్చియు
 నావలయాచకుల లేమియాపాదించెన్. ౪౮
- సీ. మి త్త్రిగేహములనమి త్త్రిగేహమ్ములఁ
 గనకసంఘాత మేఘనుఁడు నిల్చె
 ధర్మాగమమున సద్ధర్మాగమమున ని
 ర్భరగుణారోప మేరా జొనర్చె
 విగ్రహంబున భీమవిగ్రహంబున మహా
 విషమాంబకత్వ మేవిభుఁడు దాల్చెఁ
 గృతులయందును బలాకృతులయందును రాగ
 భరితవీక్షణ మేనృపాలుఁ డునికె
 తే. జగతి నేరాజు కువలయోత్సవ మునర్చు
 రాజుగావున ; నదనీయరక్షచేతఁ
 గోరి యన్వర్థ మగుఁజంద్రగుప్తదుర్గ;
 మతఁడు విలసిల్లు వేంకటక్షితివరుండు. ౪౯
- తే. అతఁడు తిమ్మాంబయందుఁ దిమ్మావనీశుఁ
 జన్నతిమ్మప్రభునిఁ గాంచ నీతయందు

రవికులార్ధారకుండైన రాఘవుండు
గరిమఁ గుళలవవీరులఁ గన్న కరణి.

౫౧

క. ఈసంతతిఁ దగు తిమ్మ
త్రాసుత్రామునకుఁ గూర్చి సహజన్ముఁ డనన్
భాసిల్లు నోబవృత్తి శు
నాసీరమహీజనితరణగుణాస్పదుఁ డై.

౫౨

చ. సరససఖప్రమాణభుజశాఖలఁ జెంది వచోమరందమా
ధురిఁ జెలు వొంది కీర్తి యనుతోరపువాసనఁ బొంది సాంపురం
బరఁగుదళంబులం బ్రబలి పండితకీరపంపరాఫల
స్ఫురణ మొసంగు నోబవృత్తుంగవుఁ డాశ్రితపారిజాత మై.

౫౩

ఉ. భూనుతశౌర్యుడోబవృత్తుంగవుఁ డుగరిణోద్వి భీమబా
హునిశితాసిఫార ననతాహితకోటియుదస్తహస్తము
ల్పూని హరింపఁ దద్దళితభూరిసమృద్ధిభిక్షుము ల్పర
స్థానము చేసిన ట్లమరు సారెకు వారికి సూర్యము తక్షణ.

౫౪

క. అతఁ డోబలాంబయం ద
ప్రతిముని నోబళవృత్తులు రామమహీశుఁ
క్షీతిఁ గాంచె విద్యయం ద
ద్యుతధీనిధి వినయబోధములఁ గాంచుగతిఁ.

౫౫

క. తదనుజుండు వరదభూపతి
సుదతీమకరాంకుఁ డమరు సురపురవనితా
విదితవరదానచాతురి
గదిసినయాత్మీయనామకము సార్థముగఁ.

౫౬

వ. తత్కృమంబున.

సీ. ఆవనీనభోంతరం బాస్వరంద్రము గాఁగ
ఘనపంక్తిమోముపైకప్పు గాఁగ
హిమకైలవింధ్యకైలములు కొమ్ములుగాఁగఁ
బూర్ణచంద్రుండు మూఁపురముగాఁగ

శరధులు నాలుగు గొరిజెపట్టులు గాఁగ
 నైలింపనది గంగఁదోలు గాఁగ
 వాసుకి యాభీలవాలదండము గాఁగఁ
 దారకల్ కింకితతులు గాఁగ

తే. గరిమఁ జెన్నొందు బసవశంకరమహాంక
 మాజి నేరాజశేఖరుం డావహించ
 సతఁడు నిలువెల్లమగఁటిమి యనఁగ బరఁగు
 రామవిభుతిప్పశౌరి నిర్వారితారి.

౫౭

సీ. బలధూతధూళిచే బందిళ్ళు సమకట్టి
 యహితరక్తము కలయంపి చల్లి
 ననయశోరుచివితానవితానములు గట్టి
 వివిధవాద్యధ్వను ల్వలయఁ జేసి
 విమతాస్థిపటలచూర్ణముల మ్రుగ్గులు పెట్టి
 ద్విజపరంపరలకు విం దొనర్చి
 దళితారికుంభిముక్తాఫలంబుల సేస
 చల్లి ప్రతాపాగ్నిసాక్షి గాఁగ

తే. మెఱయునేరాజ విజయలక్ష్మీవివాహ
 విదితసన్నాహుఁడై యతఁ డదురుచుండె
 పిఠికికండము లేని గభీరఘోర
 రఃజమోతాహి పానెమరామవిభుఁడు.

౫౮

చ. అతనిరహెలూడరుండు చతురంబుధి వేష్టిత భూధురంధరుం
 డతులితశౌర్యభీకరభుజాగుఁడు వేంకటరాజు వొల్పు నా
 క్షితివతి దానవాసనల భేదరశాఖఁ దిరస్కరింపఁగా
 వితతతదీయదుర్యశము విస్ఫుట మా నలిమండలాకృతిన్.

౫౯

క. ఈవంశకర్త యగుతి
 ప్పావనిపాలునకుఁ గూర్మియనుజన్ముఁడు దా
 నై వెలయు న్వల్లభధా
 త్రివల్లభుఁ డఖలరాజ తేజోనిధియై.

౬౦

సీ. కమలాప్త కమలాప్తరన్నిభం

డేవిభుండు రుచి ప్రభావ దయల

గోరాజ గోరాజ గోరాజసంకాశుఁ

డేరాజ మతి భోగ గౌరవముల

హరిపుత్రి హరిపుత్రి హరిపుత్రి సదృశుఁడే

ధన్యుండు జయరూప దానవిధుల

నాగారి నాగారి నాగారికల్పుఁడే

మేటి ప్రాభవ వేగ పాటవముల

తే. సతఁడునువిచారుఁడవికారుఁడనఘుఁడలఘుఁ

డప్రమేయుఁడజయుఁడతిప్రతాపుఁ

డప్రతీపుఁడనేకలోకాభినంద్య

చరితుఁడింపొందు వల్లభత్వౌవరుండు.

౬౧

ఉ. వల్లభరాజశౌర్యగుణవైభవ మెన్న విచిత్రమమ్మహీ

వల్లభువైరిరాజి వనవాటికనుండి నిజాంబుజాస్యత

న్వల్లభ! యంచు బిల్వంగ నవార్యతదుజ్జ్వలనామసంస్కృతిం

బెల్లువడంకుఁ గాంతపఱుప్రేమము గొంత నెవంబునేయుచున్.

౬౨

క. అతలప్రతాపుఁడా భూ

పతిసోమల్దేవియందుఁ బ్రబలనిఁ దిమ్మ

క్షీతిపాలునిఁ గాంచెం బశు

పతి పార్వతియందు గుహునిఁ బడసినభంగిన్.

౬౩

సీ. భోగి మట్టినవానిఁ భోగిఁజట్టినవాని

భోగిఁ బట్టినవానిఁ బోలనేర్పుఁ

దమ్మిఁ దాల్చినవానిఁదమ్మి దొల్చినవానిఁ

దమ్మి మొల్చినవానిఁ దారించు

మృగమునుంచినవాని మృగముఁ ద్రుంచినవాని

మృగముఁబొంచినవానిమీఞజాలఁ

గొండ నెక్కినవానిఁ గొండఁ జెక్కినవానిఁ

గొండఁ గుక్కినవానిఁ గొడవనేయు

తే. భరణభూతిజవ పభాబామశక్తి

మతికళాశౌర్యసత్యశుంభత్ప్రభావ

భోగగాంభీర్యగుణములఁ బుడమి నేన్పు

పాలకులు సాటి యాతిమ్మపార్థివునకు?

౬౮

తే. అతఁడు గంగాంబయందౌబళావసీంద్రు

మూర్తిఘను సింగవిభుఁగాంచె గీర్తివిధుల

నత్రి యనసూయయందు మున్నబ్బగర్భ

కమలనాభకపర్దులఁ గన్నయట్లు.

౬౯

ఉ. వాకలలో గభీరగుణవారిధి వారిధిపంక్తిలో నుధా

వారిధి వోలె భూమిధరవర్గములోఁ గనకాద్రి వోలె దో

స్సారము బీరముం దెగువ సత్యము శౌచము సద్విచార మా

చారము గల్గి పోల్చె బుధసన్నతుఁ డౌబళరాజు ధన్యుఁ డే. ౬౬.

సీ. అప్పుపాలెనశుభ్రాబ్జంబు రుచి యెంత?

మాటమోచినయంచతేట యెంత?

నీళ్ళు మోచినభవానీభర్తకలి మెంత?

బిలము దూతిన శేషుబలిమి యెంత?

తమ్ములతోఁ బోరుతా రేకుకళ యెంత?

తృణ మైనశరపుంజదీప్తి యెంత?

పండ్లిగిలించుకల్పకళాఖదళ మెంత?

విరిసినమల్లెలవీణ యెంత?

తే. యనుచుఁ దనగీర్తిధవళాబ్జహంసమదన

మధనవరభోగవిధుశరామర్త్యవిటపి

వికచవిచికిలమాలికావితతిఁ దెగడ

వనుధఃబాలించు నోబభూవల్లభుండు.

౭౦

సీ. ఇతనివైరులు వనవ్రతలిలోఁ గాఁ పుండ

నవ్వర యై ధాత్రి యవని యయ్యె

నితఁ డంతరీవంబు లేల ముద్రాసము

న్నిద్రుఁడై జలధి సముద్రుఁ డయ్యె

నితనియాలము సూచి యెల్లవేల్పులు నిమే
మము మాన ననిమేష సంజ్ఞఁ గనిరి
యితనిసేనాధూళి హిమసేతువులు గప్ప
గౌరీశుఁ డపుడంధకారి యయ్యె

తే. నితనికరుణాంబురాశిసంభృతతరంగ
సంగతంబైనమనమున సంచరించు
కౌరి నారాయణుం డయ్యె జగతి ననుచు
నుకవులు నుశింతు రాబళ్లొడివిభుని.

౬౮

ప. తత్కృమంబున.

౬౯

సీ. చతురాననాధికశ్రుతిహితకీలుఁ డై
విబుధాన్నదాన ప్రవీణుఁ డగుచు
వసుమతీభారధూర్వహుఁ డై నృసింహతా
భ్రాజి యై బలిశిరోరత్నమగుచు
వద్దనకరగర్వహరణస్తీర్తి యై
యతనుకాత్రవధర్మహారి యగుచుఁ
గామపాలాఘ్నుఁ డై గరిమసర్వజ్ఞుఁడై
నరవరోచిత మైననడత యెఱిగి

తే. కౌరి బహురూపనితరణశ్రమముఁ జెంద
లేక యన్నిగుణంబులు నేకమూర్తి
యందు నిరవొండఁ జేసినయట్లు వొల్పు
మూర్తినిర్జితరతిరాజు మూర్తిరాజు.

౭౦

చ. చిరతరకీర్తిమూర్తిస్తవకేఖరుఁ డాహవసుర్మదారిభూ
వరులఁ గరాగ్రలోలకరవాలముఖమ్మున గ్రుచ్చి యెత్తుఁ ద
ద్వరవరణాభిలాషయుతవాసవలోకవిలాసినివరం
వరలకు వీరు వల్లభులు పట్టుఁ డటంచు నొసంగుకై వడికా.

౭౧

సీ. గురువసనీవకుల కాదర మొప్పుఁ గొం డని
 యొసఁగియుఁ గొండని యొసఁగకుండు
 నమితలావణ్యలీలావాప్తి వే మారుఁ
 గినిసియు వేమారు గినియకుండు
 వరకీర్తిచే సుధాకర దేవసరసుల
 నాడియు సరసుల నాడకుండు
 నరులపై నిశితసాయకపంక్తి చేపట్టి
 విడిచియుఁ జేపట్టి విడువకుండు

తే. ఛణిపతికి నైన భారతీపతికి నైనఁ
 పశుపతికి నైన నలబృహస్పతికి నైన
 నవని నవలీలఁ బొగడంగ నలవిగాని
 చరితములఁ బొల్పు నాసింగజనవిభుండు. 29

చ. చకచకమించుసింగవృవచంద్రుని శాతకృపాణవల్లిలోఁ
 బ్రకటవిరోధియూధరథధ్రువజాశ్వవరూధిసీకడం
 బకములు గాన వచ్చు సులభవ్రతిబింబితమూర్తులై మహా
 జకలితసాధ్వసోదయము చే నసిగర్భముఁ జొచ్చెనో యనవ్. 23

తే. ఇట్లు సుగుణాభిరాములై యెనయుమూర్తి
 ఘనఁడు సింగక్షి తీందుఁడుఁ దను భజింప
 నెలమి భీమార్జునులఁ గొల్వ నింపుమీఱు
 ధర్మసుతుమాడ్కిఁ దగునో బధరణివిభుఁడు. 28

సీ. ఘనభుజశౌర్యరాఘవుఁడు రాఘవతివృ
 ధరణీశుఁ డేరాజు తాతతాత
 నరనుతుఁ డైనవన్నమరాజు సౌజన్య
 ధన్యుఁ డేరాజన్యు తాతతండ్రి
 యమితవైభవుఁ డై సయార్థిటియిక్కభా
 తలనాథుఁ డేరాజుతండ్రితండ్రి
 యసమానదానవిద్యాధురంధరుఁ డగు
 రామరాజేందుఁ డేరాజుతండ్రి

తే. యట్టిసామాన్యయాభిక్షే తాంశుఁ డనఁగ
నమరుశ్రీరంగవిభువు త్రియై చెలంగు
లక్కమాంబను వరియించె లలితశీల
సమ్మహాసాధ్యసాదరు లధికయశులు.

౭౫

క. కోనక్లితిపతి, తిమ్మమ
హీనాథుఁడు, రామనృపతి, యెఱితిమ్మధరా
జానియును, వేంకటేంద్రుఁడు,
భూనాయకతిలకు లగుచుఁ బొల్తురు ఘనులై.

౭౬

వ. అం దగ్రజుండు.

౭౭

సీ. లాటీకుచాభోగపాటీరవంకంబు

బోటీముఖాబ్జకర్పూరకలన
గౌళీనవీనాంకపాళీదుకూలంబు

చోళీకుచాళీప్రసూనరాజి
యంగీముఖాభంగసంగీతవాణి క

లింగీవిలాసకేళీమరాళి
భోజీకరస్వచ్ఛరాజీవకాంతి కాం

భోజీ మహాహీరముకురరేఖ

తే. కుంతలీకర్ణమాక్షికకుండలప్ర

కాశ మెవ్వనియభినవాకాశదేశ
చంద్రికాయితనస్తీర్ణజాల మతఁడు
ప్రబలు శ్రీరంగవిభుకోనపార్థివుండు.

౭౮

వ. తదనుజుండు.

౭౯

శా. శ్రీరంగప్రభుతిమ్మకౌరి భుజకాక్షేయంబుచే నాజుల
స్వీరారాతులఁ ద్రొవ నాక్షితిపతు ల్వేవేగ మార్తాండునిం
దూఱుదూఱు దదీయమండలసముద్యాతప్రణశ్రేణికి
నీరంధ్రావధచూర్ణభాతిఁ దగు నెంతే దచ్చమూరేఱువుల్.

వ. తత్కమంబున.

౮౦

సీ. ఖలు నతి దోహి సల్కయతిమ్మని హరించి
 సకలకర్నాటదేశంబు నిలిపె
 నతుని వర్ధితునిఁ దత్సుతునిఁ బట్టముఁ గట్టి
 మతువనమల్కన త్తోణి నిలిపెఁ
 బదిలుఁ డై రాచూరుముదిగల్లుగవ్వంబు
 సేయఁ గాంచి సపాదనీమ నిలపె
 శరణన్నమల్కనిజామాని కభయం బొ
 సంగి తదీయరాజ్యంబు నిలిపె

తే. నవని యంతయు రామరాజ్యంబు సేసెఁ
 దనగుణంబులు కవికల్పితములు గాఁగ
 నలవియె రచింప సత్కావ్యములను వెలయ
 భూమి నొకరాజమాత్రుఁడే రామవిభుఁడు.

సీ. ఖరదూషణఖర్వగర్వనిర్వాపణం
 బాజి నెవ్వనిసాయకనికాయ
 మధికతా రావరాహంకారవారణో
 ద్వేల మెవ్వనియశోవిమలశోభ
 వివిధారికామినీవిఘటనాటోప మే
 యవనీశుశోపారుణాక్షిరేఖ
 పౌలస్త్యనిరసనప్రోధిమాఢాకితం
 బేరాజచారిత్రిచారుభూతి

తే. యతఁడు కలియుగనవ్యరామావతార
 చారుతాసార్థనామప్రచారుఁ డుచు
 వెలయు బ్రహ్మాండపేటికావితతికిఁ ద్రి
 ధనుఁడు శ్రీరంగవిభునామధరణిధవుఁడు.

సీ. తనభుజాదండకోదండ మఖండమై
 యనువేలశరవృష్టి నాచరింపఁ
 దనహేతికతకోటిఘనధాళధళ్యమై
 ప్రతివక్షుగిరిభిదాపటిమఁ నెఱవఁ.

దనవిగ్రహంబు సజ్జనమనోహరియై
మంజుఘోషాశ్లేషమహిమఁ జెలంగఁ

దనవైభవంబు సంతానసమగ్రమై
సురభిసంభృతగుణస్ఫురణఁ జెంద

తే. రాజదేవేంద్రుఁ డితఁ డనఁ దేజవిల్లు

ననఘచాళుక్యనారాయణాంకవివిధ

చిరుదమన్నవిభాళాదిచిరుదళాలి

ప్రాభవోపేంద్రుఁ డెఱితిమ్మపార్థివుండు,

౮౪

సీ. అసురారిరాణి నే నధివసించుట యెట్లు

బహువిధాసురవంశభవులయందు

సురలోకధేనుసోదరి నేను నిలుచుటె

ట్లకట గోఘాతపాతకులయందుఁ

దైత్రలోక్యమాత నేఁ దగిలియుండుట యెట్లు

త్రైలోక్యకంటకోద్ధతులయందు

దేవతారాధ్య నేఁ దిరముగాఁ దగు టెట్లు

కడు దేవతాద్రోహకరులయందు

తే. ననుచు యవనులఁదెగడి తన్నాశ్రయింప

వచ్చుసామ్రాజ్యలక్ష్మి నెవ్వఁడుగొనియె

నాహవోగబరీదసప్రాంగహరణుఁ

డతఁడు విలసిల్లు శ్రీవేంకటాద్రివిభుండు,

౮౫

మ. ప్రతిసూలావనిభృద్విభేదనకళాపారీణ మై సంగర

క్షితిలో వేంకటరాజశేఖరునికొక్షేయంబు కృష్ణాధిక

ద్యుతిఁ జెన్నొండఁ దదీయధారఁ బడి కా! దోషాకరు ల్యావన

క్షితిపుల్లించిరి నాకలోకవనితా శృంగారసాంగత్యముల్.

౮౬

మ. బలభుక్యుం డగువేంకటేంద్రునిమహాబాహుబలాటోప వి

హ్వలుండై మున్నతిధావనక్రేమ నసాదాభిఖ్యుండై నట్టియే

దులఖానుం డిదే నేఁడు గ్రీయృత ససాదుం డయ్యెనా నర్మిలిం

దలఁ దత్పాదముఁ దాల్చె భీమసాధిసాంతం గాన నిత్యోన్నతినో.

మ. స్థిరసంగ్రామజయాభిరాముఁ డగునాశ్రీవేంకటత్నావరుం
డరయక రాజశిఖావతంసుఁ డగుఁ దధ్యం బుర్విఁ ; గ కున్న నీ
ధరణీపాలకు లెల్ల మెచ్చఁగ నపాదక్షోణిభృత్ప్రభా
సురదుర్గాధిపతిత్వవై భవభవనూర్తి నివృజ్యంభించునే? ౮౮

క. ఈ రాజమఃపలసోదరి

యై రాజిలు లక్ష్మమాంబ యమృతాశనధా

త్రీరుహముల కై దింటికి

నారయఁ దోఁబుట్టు వగు రమాంగనపగిదిన్, ౮౯

సీ. ప్రతివచ్చునన్నపూర్ణాదేవి భైతాన్న

మిడక సంయమి నలయింప కున్నఁ

బాటి నేయఁగ వచ్చు భాగీరథి నభంబు

ముట్టి పెన్తాఁగయై మొరయ కున్న

సరి వచ్చు భూకాంత సకలపౌజాభార

పూర్ణానహత్వంబుఁ బూన కున్న

రూపింపవచ్చు నరుంధతి నేప్రొద్దుఁ

దనయల్పభావంబుఁ చాల్చు కున్న

తే. నిమ్మహాసాధ్వీ కని జను లెల్లఁ బొగడ

నలరు నోబక్షితీశు నర్ధాంగలక్ష్మి

బాంధవావనధుర్యవై భవకడంబ

లలితనద్గుణనికురంబ లక్ష్మమాంబ, ౯౦

క. పోలోమికి నిందునకు మ

హాలితాశృతి జయంతుఁ డాత్మజుఁ డైన

ట్లాలక్ష్మమాంబ కోబన్పు

పాలునకు నృసింహధరణిపతి జనియించెన్, ౯౧

సీ. కాశ్యపి తానాటఁ గశ్యపాద్భవుఁ డైన

కాకోదరస్యామింగలయు పెట్టు

భాత్రి యా తనవయోధారచేఁ బెరిగిన

కమతకులాధీశుఁ గవయు పెట్టు

తగ ధేను వగువేళఁ దర్లకం బగుధరా
ధరశిరోమణిఁ గూడఁ దలంచు పెట్టు
తనక యావిరభవించినవంచనామహా

క్రోడంబుతోఁగూడి యాడు పెట్టు

తే. తగవుగా దంచు ఫణిసూర్యధరణిధరవ
రాడిభూదారముల మాని యవనికాంత
తనభుజాదండమున నుండఁ దనరుచుండు
సరసగుణహారి యోబయనరసశౌరి.

౯౨

క. అతఁ డిల రామయతిమ్మ
క్షితిపతిసత్పుత్రుఁ డగుచుఁ జెలు వొందుగుణా
న్వితుఁ డగుతిరుమలధాతీ
పతితనయం దిరుమలాంబఁ బరిణయ మయ్యెన్.

౯౩

సీ. పాలు వగు నేసాధ్వభుజవల్లి రుక్మిణి;
సత్య యేగరితవాచావిశుద్ధి;
జనకసందన యేవిశాలాక్షిమతిరేఖ;
భద్ర యేమగువ శోభనవిసీతి;
యననూయ యేకుటుంబిని దృష్టి; సర్వమం
గళ యేశుభాంగనలలితరీతి
ధృతి సుదక్షిణ యేపతివ్రత; కరుణ సం
వత్కాంత యేయంతి భవ్యమూర్తి

తే. యట్టిగుణధన్యయై తనయాత్మయైల్ల
నిఖిలపతి దేవతా సంగ్రహం బనంగ
నలరు సరవీరవల్లి తిమ్మావనీంద్ర
శరధిమందారవల్లియై తిరుమలాంబ.

౯౪

తే. ఆమగువయందు సరసింహభూమివిభుడు
రిసిక సారంగరాజు శ్రీరంగరాజుఁ
గనియె నసఘుని దేవకీకాంతయందు
ఘనుడు వసు దేవుఁ డచ్యుతుఁ గన్నవగిది.

౯౫

క. అతఁ డుభయవంశపావనుఁ

డితఁ డన బాలార్కవిజయహేవాకవిభా

విలతియు నమందమంద

స్మితచంద్రాతపముఁ దాల్చు శ్రీరంజితుఁ డై.

౯౬

సీ. ఘనతఁ జేసాఁపనేర్చిన నాటనుండియు

శత్రులమీఁద జేఁ జాఁప నేర్చె

ననయంబు నడుగువెట్టిననాటనుండియు

నరిశిరంబులమీఁదఁ నడుగువెట్టె

నవసీతము గ్రసించునాటనుండియు వైరి

కులయశోనవసీతమూలు గ్రసించె

నవపాంసుగతిఁ జెందునాటనుండియు ఖిలా

భీలధాటీపాంసుకేళిఁజెందె

తే. నిలువ నేర్చిననాటనుండియు విరోధి

సృపతిసేనావతుల గల్చి నిలువ నేర్చె

నరసవిభునిసిరంగభూనాథవిభుఁడు

ప్రబలఁబ్రబలుచునున్నాఁడు ప్రబలఁగలఁడు.

౯౭

వ. ఈకుమారనారాయణం గాంచినరాజస్యపుంగవునకు.

౯౮

క. ఏతాదృశగుణమణికి, ధ

రాతలపరిపూర్ణకీర్తిరమణికి, జలధి

వ్రాతవృతధరణిధరణస

మాతలనిజభుజభుజంగమగ్రామణికి.

౯౯

క. ధన్యునకు, దరణికులమూ

ర్థన్యునకు, నిజప్రధానిరస్తవదాస్య

మృత్యున, కరాతివృవప

ర్జన్యనిబంధనవిశేషతమన్యునకు

౧౦౦

క. అజరగజరజతరజనికృ

దజతనుజద్యుకుజపురజదభుజగజభు

- గ్వ్రీజవిజయిజయశోమయ
సుజననుతద్వజన, కథిక శోభాసధికీ; ౧౦౧
- క. గండరగండని, కభివవ
మండలికాఖండమన్న మార్తాండునకున్,
జండప్రతాపపహితా,
జాండునకున్ లోభిమన్నియరగండనికీ; ౧౦౨
- క. లక్కాంబానందనునకు,
దిక్కాంతాచికురనికరదీపితకుసుమ
స్రక్కాంతదంతరయశో
ధక్కాసధి. కహితకరిఘటాభీమునకున్; ౧౦౩
- క. గాధేయగోత్రసవనభు
రాధేయున, కఖలనుకవిరాజకళిధా
రాధేయదానవిద్యా
రాధేయునకును, ధరామరవిధేయునకున్, ౧౦౪
- క. గర్వితబరీదసేనా
సర్వస్వహరానివార్యశౌర్యునకు, సమి
ద్ధూర్వహసపాదభయదా
ఖర్వమహావిజయభేరికాభాంకృతికీ; ౧౦౫
- క. పీనసమల్కాస్థాపన
మానితకరుణావ్రసంగమాంగభ్యునకున్,
ధీనిధికి, నృహరిచరణ
ధ్యానవిధానావధానధౌరేయునకున్; ౧౦౬
- క. తొరగంటి దుర్గరాజ్య
స్థిరసింహాసననివాస దీక్షానిధికీ
వరయంత్రమత్స్యభేదన
విరుదోద్ధండనకు గండభేరండునకున్, ౧౦౭
- క. ప్రతిదినకనకవసంతా
ర్జితకృతికాంతునకు, దురగరేవంతునకున్,

గ్రీతుపురనారాయణగృహ

వితతప్రాకారఘటనవిఖ్యాతునకున్,

౧౦౮

క. అరుణాకర కరుణారస

పరిణామగుమగ్రీనయనపద్మాభునకున్,

శరణాగత భరణాపర

నరసింహున, కోబకౌరినరసింహునకున్;

౧౦౯

ప. అభ్యుదయపరంపరాభివృద్ధిగా నాయొనర్పం బూనిన యిమ్ముహా
లంకారప్రబంధంబునకు నాదికారణం బగు నాయకగుణవ్రాతం
బభివర్ణించెద.

౧౧౦

ప్రథమాశ్వాసము

నాయకగుణములు

క. కులము, మహాభాగ్యము, ను

జ్యోతిత, యుదారత, మహావిశాలత, ధర్మా

కలనయు, వైదగియు. నన

నిలనాయకగుణములమధ్య; నివియేర్పఱతున్.

౧౧౧

ప్రతాపరుద్రీయ కర్తయగు విద్యానాథునివలెనే రామరాజభూషణుడగు మొట్టమొదట నాయకగుణములను గూర్చి వచించెను. విద్యానాథుడు “పూర్వలయలంకారగ్రంథములు పెక్కున్నను దానాగ్రంథమును వ్రాయుటకుఁ గారణమిట్లు తెలిపెను. “పూర్వాలంకారగ్రంథములందు దేనియందును నామాలాగ్రముగా నొకే నాయకుఁడు వర్ణింపఁబడలేదు. కావ్యమహత్త్వము నాయకునిఁబట్టి యుండును. కావున లోకోత్తరనాయకుఁడగు ప్రతాపరుద్రుని నాయకునిగా వర్ణయించి యీగ్రంథమును వ్రాయుచున్నాను.” రామరాజభూషణుడు నిందలి ౨౩, ౨౪ పద్యములచే నీ యాశయమునే తెలిపెను. వానిని మరల నిటనుదాహరింతును.

“కం. బంధురతరప్రబంధుల ! బంధుమల కనంతక్రి ర్భాగ్యపద భా

రంధర్మగంధిలము పనుంధరి, ననవద్యరహితా నుగుణ స్రవముల్.

అనవద్యుఁడగు రహణుని (నాయకుని) సద్గుణస్రవము (వర్ణనము) బంధురతరమైన ప్రబంధులమైన (మిక్కిలి నుండరములైన) బంధుమలకు (కావ్యబంధములకు) గీర్తి భాగ్యము నిచ్చుటయందు సమర్థము. అనఁగా నాయకునిఁబట్టి కావ్యబంధములకుఁ గీర్తివచ్చును.

- సీ. రామాయణాదిక గ్రంథంబులనవద్య, నేత్యవర్ణనల వన్నియకునెక్కె;
వైశేషికాదినానాకాస్త్రములు శివ, ప్రతిపాదనమున నన్నుతివహించె;
సంధ్యాదిమంత్రముల్ శక్వదీశ్వరనామ, జపసాధనతనశ్శ్వములయ్యె;
బలుకులాండొంటికీ బ్రామిస్సులును బర, బ్రహ్మగోచరములై ప్రబుంఁడిగాంచె;
గీ. ననినఁ గావ్యం బమేయనాయకవికస్య, రస్యరూపనిరూపణ భ్రాజియగుట
నేఱవివరింపనేల? బంగారమునకుఁ, జటులసౌరభ్యలహరి యబ్బుటయకాదె?'

రామాయణాది గ్రంథములు నాయకునిఁబట్టియే ప్రసిద్ధి వహించినవి. వైశేషికాది కాస్త్రములు శివప్రతిపాదన మూలముననే వన్నెవహించెను. సంధ్యాది మంత్రములుగూడ నీశ్వరనామజపమునకు సాధనము లగుటచేతనే నువిఖ్యాతము లయ్యెను. వేదములుగూడఁ బరబ్రహ్మ వర్ణనాత్మకము లగుటచేతనే నిత్యములైనవి. ఈ విధమున వేదకాస్త్రాదులకును మహాపురుషవర్ణనముననే గణ్యతసంభవించుచున్నది. ఇకఁ గావ్యమునుగూర్చి చెప్పనేల? కావ్యమున కత్రమనాయకుఁడు దొఁకుట బంగారమునకుఁ బరిమళమబ్బుటకదా !)

మరియుఁ గావ్యమహిమ నీ క్రింది విధమునఁ దెలిపి యున్నాఁడు.

“కా. వేదంబుల్ సృపకాసనంబులు; సుహృద్విజ్ఞానంబుల్ పురా

ణాదిగ్రంథము; లంగనాజన విలాసాలాప లీలా సమ

ప్రాదుర్భావము తాం! కావ్యములు; కర్తవ్యోపదేశ క్రియా

వాదప్రక్రియ నెన్నఁ; గావ్యమహిమల్ వర్ణింపఁ గా కవ్యమే?

లోకమునకుఁ గర్తవ్యోపదేశమున వేదములు ప్రభుసమ్మితములు; పురాణములు సుహృద్సమ్మితములు; కావ్యములు కాంతాసమ్మితములు; కావునఁ గావ్యమహిమ వర్ణింపసాధ్యము గాదు. మరియు,

మ. పరమజ్ఞానలతాలవాలము; జగత్ప్రఖ్యాతి విఖ్యాత సా
గరచంద్రోదయ; మివ్వసంఘటనరేఖాదివ్యధేనుత్తమం;
బరుకార్పణ్య దళాదికాదినముఖం; బుద్ధిలనిర్మాణ భ
వ్యరసాస్వాదరసాయనం; బనినఁ గావ్యంబెన్ని సామాన్యమే?

శ్లో. కావ్యం యశనేఽర్థకృతే! వ్యవహరవిదే శివేకాక్షరదే

సద్యఃపరనిర్వృణ్యయే । కాంతాసమ్మితయోఽదేశయతే॥

అను శ్లోకమున కిది యనువాదరూపము. కావ్యము జ్ఞానలతల కావాలము. (వ్యవహరవిదే) ప్రఖ్యాతి యను సాగరమునకుఁ జంద్రోదయము. (యశనే) ఇవ్వ

సంఘటనమునఁ గామగోచరు. (అర్చకృతే) కార్పణ్య దరాదిశాసినముఖము (శివేత రక్షతయే) ఉద్వేలనిర్వాణ భవ్యుసాస్వాపర సాయనము. (సద్యఃపా నిగ్విసితయే) కానఁ గావ్యమహిమ యసామాన్యము;

కం. కావుననేపందితుగు, జాహసంబైన కావ్యమలగును సపర

త్నావేలహరవల్లిక, కైవడి ననపద్యనాయకభ్రాజితమై

ఇట్టి సుగుణముల కావాసమైన (కావ్యము మహానీయుడగు నాయకుని) ఇట్టి నాయకమణిచే విరాజిల్లు నవరత్నహరమువలె జగజ్జగీయ్యమానమై వెలయును;

మ. అని యూహించి మదీయసంఘటిత కావ్యాలంకరియ సంగ్రహం

బనఘంటై వెలుగొందకున్నెరఘువంశాధీశ్వరుండా నృసిం

హన్యపాలాగ్రణిక్రీర్తివర్ణనముచే? నాకాంతకాంత పా

వనమాఁ గావున నందునాయక మహావంశంబు వర్ణించెదక.

కావున నాకావ్యాలంకారి సంగ్రహము సూర్యపంక్త్యుడగు నరసభూపా లుని కీర్తివర్ణనముచే వెలుగొందకుండునే? కానఁ బిల్లిరమగు నాతని వంశమును వర్ణించెద.

ఈ గ్రంథమునకుఁ గావ్యాలంకారి సంగ్రహమనిపేరు. ఇది ప్రతాపరుద్రీయ మున కనువాదముగాదు కాని ప్రతిబింబరూపము. అందుఁ బ్రతాపరుద్రుండు నాయకుండు. ఇందు నరసభూపాలుండు నాయకుండు. రామరాజభూషణుండు ప్రతాపరుద్రీయమునే యొజ్జబంతిగా నిడుకొని కావ్యాలంకారి సంగ్రహమును విరచించెను. ఇందలి లక్షణములు ప్రతాపరుద్రీయము నుండియే గ్రహింపఁబడినవి. లక్ష్యములు మాత్రము స్వతంత్రములు. కొన్ని యనువాదరూపములే కలవు.

(కావ్యలక్షణములను గూర్చి తెలుపు కాస్త్రమున కలంకారకాస్త్రమనియు, సాహిత్యకాస్త్రమనియు సంస్కృతమున నామములుగలవు. ప్రాచీనులగు భామహాని పండితులు కావ్యమున కలంకారములే ప్రధానమనితలఁచి తమ గ్రంథములలో నధిక భాగ మలంకారములను గూర్చియే చర్చించుటంబట్టియు భామహాలంకారము, రుద్రటాలంకారము, కావ్యాలంకారి సంగ్రహము (వామనకర్తృకము) అని పేళ్లు పెట్టుకొనియుండుటంబట్టియు నీకాస్త్రమున కలంకారకాస్త్ర మని పేరు వచ్చినది. తస్మాదేన విచారింప సాహిత్యకాస్త్ర మను పేరే తగినది. ఏలన సాహిత్యమున “శబ్దార్థయోగ్యభావతాను భావేనవిద్యాసాహిత్యవిద్యా” (శబ్దార్థములను అన్వయ న్యూతిరిక్తముగా సహభావముతోఁ బ్రవర్తిల్లఁజేయు విద్య) యని రాజశేఖరుండు.

భామహాదులు “శబ్దార్థసహిత కావ్యం” (సహితములగు శబ్దార్థములు కావ్యము) అని చెప్పిరి. వ్యక్తివిశేష టీకాకారుడు “సాహిత్యం తుల్యక్షణ్యేన అన్యూనా నతిరిక్తత్వం”. (సాహిత్యమన శబ్దార్థములకు సమానమగు హక్కుగలిగి యొకటి హెచ్చుగాఁ గాని యొకటి తక్కుగాఁగాని లేకుండుట) అని వ్యాఖ్యానించెను. కాన సాహిత్యవిద్య యన శబ్దార్థరూపమగు కావ్యవిద్య యని తేలినది. ప్రాచీన గ్రంథములలో సాహిత్యవిద్య యనియే పెక్కుండు వ్యవహరించిరి. ఈ సాహిత్య విమర్శకులకు నాలంకారికులనియే వ్యవహారము.

ఈ సాహిత్యశాస్త్రమనపదమలంకార శాస్త్రపర్యాయముగా క్రీ. శ. ౯౦౦ సంవత్సరములకుఁ బూర్వమే స్థిరపడియున్నట్లు కనబడుచున్నది. మిగిలిన శాస్త్రముల కన్న సాహిత్యశాస్త్ర మవశ్యపఠనీయమనియు దానిని జనువని వాఁ డెట్టి దిగ్దంతివంటి పండితుఁడైన వానిని దాను గౌరవింపసనియుఁ బండిత రాయల వారి క్రింది శ్లోకమును రచించిరి.

వ్యాసకు సతు గౌతమకు వ్యాకేంద్రకు యస్యనాస్తి సాహిత్యం
తంప్రతి సంప్రతి కంప్రతి కిరోమమ తిరశ్చన పురశ్చన

తా. వ్యాసుఁడు గానిమ్ము ; గౌతముఁడు గానిమ్ము ; పశంజరి గానిమ్ము ; సాహిత్యశాస్త్రము రాని వాఁడెవ్వఁడయినను సత్యమే. వానికి నాశిరస్సు తిరస్కరింపదు. పురస్కరింపదు. అపంగా వానికిఁడనిన గౌరవమీయదు.

మరియు నీ సాహిత్యశాస్త్రము వ్యాకరణ శాస్త్రమునకుఁ బరిశిష్టమనియుఁ బుచ్చ భూతమనియుఁ గొందఱునిరి. నీలన వైయాకరణులయొక్కయు నాలంకారికుల యొక్కయు సిద్ధాంతము లొక్కటే. ఈ విషయము విపులముగా వాచనాచార్య యుల్కర్ పండితుఁడు కావ్య ప్రకాశ ప్రస్తావనలో వ్రాసెను. అట్టి సాహిత్య శాస్త్రము నాంధ్ర భాషలో రచించిన రామరాజభూషణుఁ డభిరందనీయుఁడు గదా!

మొదటి ‘కులము, మహాభాగ్యము’ అను పద్యమున నాయకగుణము లేడు నిరూపింపఁబడినది. (నాయకుఁడన నయతివృత్తం ఫలం ప్రాప్నోతిచ’ (ఇతివృత్తము నాశ్రయించుచు లేక నడిపించుచు ఫలమునుబొందువాఁడు) అను పుష్పత్వర్థముచేఁ బ్రబంధవ్యాపి యగు ఫలమునుబొందువాఁడు) ప్రతాపరుద్రీయమునఁగూడ నీయేఁడు గుణములే చెప్పఁబడినవి. కానీతుదిని “ధార్మికత్వాదయోగుణాః” అని చెప్పఁబడు *“సహితంరససంయుక్తం తదేవసాహిత్యం” (రసయుక్తమైనదే సాహిత్యము) “హితేన నిరతిశయి ప్రేమాస్పదేన రసేనసహితం తదేవసాహిత్యం” (నిరతిశయప్రేమాస్పదమైన రసముతోఁగూడినదే సాహిత్యము) అనియును నాధునికులు పుష్పత్వర్థిని జెప్పదురు.

టచే నాదిపదముచే మహామహిమత్వము, పాండిత్యము, మొదలగు గుణములుగూడ నీ జావితాళిఁ జేప్పబడుచున్నవి. భట్టుమూర్తి 'ఆది' పదమును బ్రయోగింపమి నీ యేఁడే గుణములు చెప్పిపట్టుచునది. సాహిత్యదర్పణమున

త్యాగీ, కృతీః కులీరః కు లీకో రూ పయావనోత్సాహీ

దక్షోఽచురక్తలోకస్తే జోవైకగ్య శీలవాక్సేతా.

తా. "త్యాగము, కృతజ్ఞత, కులీరత్వము, మశికత్వము (మహాభాగ్యము) రూపవత్త్వము, యావనము, ఉత్సాహము, (కార్యనిష్ఠహుణ సామర్థ్యము) సర్వ జనానురాగము, తేజము, వైకగ్యము, శీలము, అను గుణములు గలవాఁడు నాయకుఁడు" అని చెప్పబడియున్నది. ఇందుఁ బ్రద్రుఁడుగుణము లున్నవి.

దశరూపకమున నాయకలక్షణ మిట్లు చెప్పబడియున్నది.

నేతా వినీతోమధుస్త్యాగీదక్షః ప్రియంవదః

రక్తలోకశ్చుచిర్వాగ్మీ రూఢవంశః స్థిరోయువా

బుద్ధ్యత్సహస్త్వృత్తిప్రజ్ఞా కళామానసమన్వితః

శూరోద్బుధః ప్రేక్షస్య శాస్త్రచక్షుశ్చధార్మికః.

వీరితత్వము, మధురత్వము, (ప్రియదర్శకత్వము) త్యాగము, దక్షత, ప్రియం వదత్వము, జనానురాగము, శుచిత్వము, వాక్పాశలము, ప్రిసిద్ధవంశ్యత్వము, (కులీరత్వము) స్థిరత్వము, (వీరత్వము) యావనము, బుద్ధిమత్త్వము, ఉత్సాహము, స్మృతిమత్త్వము, ప్రజ్ఞావత్త్వము, కలావత్త్వము, మానము, కౌర్యము, దృఢత్వము (పట్టుదల) తేజము, శాస్త్రచక్షుత్వము, ధార్మికత్వము అను గుణములుగలవాఁడు నాయకుఁడు.

కావ్య ముపదేశాత్మకముగా నుండవలయును. కానఁ గావ్యనాయకుఁడు త్తమ పృక్తికిఁడై యుండవలయును. కాన నుపరినిరూపితగుణములు నాయకుని కుండ వలయునని పెద్దలు నుడివిరి. ఇన్నిగుణములు సరిగా నొక్కచో సంఘటిల్లువు. కొన్ని తక్కువగానున్న నాయకునియందు దోషారోపణము సేయరాదు.

క. వీనికిలక్ష్యము తెల్లను

శ్రీనరసింహాద్రుపేరః జెప్పెద నెలమిన్

నానావిభక్తి నూచిత

నానావిభవద్యగుంధన సమగ్రముగాన్.

౧౧౨

ఈ గ్రంథకర్త నరసభూపాలునిఁ గృతినాయకునిగా వరించి యాతని నామాంకి తముగా లక్ష్యములను రచించెను.

౧. కులీనత

లక్షణపద్యమున (౧౦౧) 'కులము' అని కలదు. కులీనత యనగా సత్కులమునఁ బుట్టుట యని యర్థము. "మహాకులీనతా నామ కులే మహతి సంభవః" (గొప్పకులమున జన్మించుట మహాకులీనత) అని ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణము. అనఁగా బ్రబంధనాయకుఁ డుత్తమకులజాతుఁడై యుండవలెను. కావ్య ముపదేశాత్మకముగా నుండవలెనని యాలంకారికుల యభిప్రాయమగుటచే నుత్తమ నాయకచరిత్రమే యుపదేశార్హము. కావున నిటఁ గులీనత నాయకుని ప్రథమగుణముగాఁ జేర్చినఁబడినది.

సీ. ఏవంశమునఁ బుట్టె బావన శ్రుతిధర్మ

మర్మకర్మఁడైన మనుస్మృతాలుఁ

దేవంశమునఁ బుట్టె నింద్రాదులరుడంద

సత్యమాడిన హరిశ్చంద్రవృపతి

ఏవంశమునఁ బుట్టె నిలఁజతుర్దశలోక

రక్షణక్షముఁడైన రావణారి

ఏవంశమునఁ బుట్టె నిహపరాద్భుతపుగ్గా

చరితధుర్యుడు చోళచక్రవర్తి

గీ. అట్టి యిందుగ్రహాది సేనాధిపత్య

సత్యయశుఁడైన భానువంశమునఁబుట్టి

వరగు భూపాలసింహు నోబయస్థసింహుఁ

దలఁవఁ గలికాలకలుషంబు దొలఁగుటరుదే!

౧౦౩

శ్రుతిధర్మ (పాశాంతరము) స్మృతిధర్మ

తా. మనువు, హరిశ్చంద్రుడు, శ్రీరాముడు, చోళుడు మొదలగు మహారాజులు జన్మించిన సూర్యవంశమున నరసభూపాలుఁడును జన్మించెను. ఈ పద్యమున నాయకుని 'కులీనత' చేర్చినఁబడినది.

౨. మహాభాగ్యము

"విశ్వంభరాధిపత్యం యత్తన్నహాభాగ్యముచ్యతే" (భూమండలాధిపత్యమే మహాభాగ్యము) అని ప్రతాపరుద్రీయము.

మ. ప్రికటాభీల విరోధిసైన్యములఁ దుంపఁజాలు నొక్కొక్క సేవకుఁడే; వారణవాజిశాలలు నమద్వేరిక్షితిపద్రాప్తితా

ధిక వేదండహయాన్వితంబులు: భుజాదీప్తాంగదంబుల్కి; భా
గ్యకళావైభవ మెన్న శక్యమె నృసింహత్కృతలస్వామికిన్! ౧౧౮
నమస్త్యే (పా) మహావైభ

తా. ఒక్కొక్కసేవకుడే భయంకర శక్తులైవ్యములఁ దుగ్గించును. గజాశ్వ
కాలలు లొంగిపోయిన శక్తులైరాజులిచ్చిన గజాశ్వములతో నిండియున్నవి. భూమి
భుజమున నంగదప్రాయముగా నుండెను. నరసభూపాలుని భాగ్యమే భాగ్యము.

3. ఉజ్జ్వలత (ఔజ్జ్వల్యము)

“రూపసంపన్నదేహత్వమాజ్జ్వల్యం పరిగీర్హ్యతే” (సంసారదూపము గలిగి
యొందుట యాజ్జ్వల్యము) ప్ర||రు|| లక్షణము.

మ. సిరసోమాన్వయదుగ్ధవార్ధిజనియిగచెన్ వేంకటాద్రింధ్ర భూ
వరచందుగ్గుడు; తదీయసోదరి రమావామాక్షి లక్ష్మణబద్ధయై
పరగెం; దద్దనితాళికోమణికి నోబిల్కోణిపాలేంద్రు శ్రీ
నరసింహధిపుఁడై జనించె మరుఁడొన్నత్యంబు దీపింపఁగన్. ౧౧౯
ఓబిల్కోణిపాలేంద్రు శ్రీ (పా) ఓబిల్కోణిపోషేంద్రుకా.

తా. చంద్రవంశమున పాలనంద్రమున వేంకటాద్రిరాజును చంద్రుఁడను,
లక్ష్మణబద్ధయను లక్ష్మీయు నన్నయఁ డెల్లెలువై జన్మించిరి. ఆ లక్ష్మణబద్ధును నోబి
ల్కోణిపాలునకును నరసభూపాలుఁ డను మన్మథుడుదయించెను.

ఈ పద్యమున లక్ష్మణబద్ధ యను లక్ష్మీయందు నోబిల్త్వాపాలుఁ డను విష్ణు
మూర్తివలన నరసభూపాలుఁ డను మరుఁ డుదయించెనని చెప్పటవలన నరసభూపా
లుఁడు మదనమోహనమూర్తి యని సారాంశము. ఇదియే యాజ్జ్వల్యము.

4. ఔదార్యము (ఉదారత)

“యద్విశాఖనతాచ్ఛిల్య మాదార్యం తన్నిగద్యతే” (దానశీలము గలిగి
యొందుటయే యాదార్యము) అని ప్ర||రు|| లక్షణము.

నీ. ఆల బలింద్రునిచేత నడుగుపెట్టఁగనేర్చి
ధాగాధరముచేత నీరువోసి
కానీనుచేఁ గంచుకముఁ బూసగానేర్చి
యెలమి దధించిచే నెముకబలిసి

క్షీరాంబురాశి త్రచ్చిన వెన్ననీడరి
 నైలింపగవి చమ్మఁబాలఁబెరిగి
 కల్పపాదప ఫలోత్కరముల చవిఁగాంచి
 వనజారి నెమ్మైన ననఁగిపెనఁగి
 గీ. ధరణిఁ బ్రోదిపహించిన దానకవ్య
 సకల యాచకబాంధవుల్ సన్నుతంప
 నీకరగ్రహణావాప్తి నెఱసె నార!
 సరసగుణహర! ఓబయనరగధీర!

౧౦౬

త్రచ్చిన (పా) ద్రచ్చిన.

తా. బలిచక్రవర్తివలన జనించి, మేఘుఁడు స్నానమాడింపఁగాఁ గర్ణఁడు కంఠకిముఁ (చొక్కా) దొడుగఁగా, దధిచివలన నెముకబలియఁగా, క్షీరసముద్రుఁ డొసఁగిన యమృతముచే వర్షిల్లి, కామధేనువు చనుబాలఁ బెరిగి, కల్పవృక్షము పండ్ల రసమును గ్రోలి, చంద్రుని కరీరమున ననఁగి పెనఁగి (చంద్రునిచే నెత్తుకొనఁబడి) లోకమున వర్షిల్లిన దానకవ్య నీపాణిగ్రహణము సేసెను.

ఇందుఁ బెద్దదాతలగు బలి, (వామనునికి మూఁదడుగులు బాన మొనర్చి సర్వస్వమును గోలుపోయినవాఁడు) మేఘుఁడు, (అయాచితముగా వర్షోదకములిచ్చు వాఁడు) కర్ణఁడు, (సహజ కవచకుండలములను బానమొందినవాఁడు) దధిచి, (ప్రాణిత్యైగముసేసి పన్నెముకను నిందునికి దానముసేసినవాఁడు) సముద్రుఁడు, (తన యమృతమును దేవతల కొసఁగినవాఁడు) కామధేనువు, కల్పవృక్షము, చంద్రుఁడు, (తన కళలను దేవతల కాహారముగా నిచ్చినవాఁడు) అనుదారలచే దానకవ్య క్రమక్రమాభివృద్ధిని బొంది తుదికి నీకేలువట్టినది. అని చెప్పటచే నీవు మహోదాదండవని స్ఫుటమగుచున్నది.

కాని దానకవ్య నీ పాణిగ్రహణము సేసిన దనుటకన్న నగసభూపాలుఁడు సేసిన దానములను గవి వర్ణించినచో లెస్సగా నుండెడిది. ప్రతాపరుద్రునియైనను.

“సమంతాదుద్భూతైర్ద్విరదమదగంధైస్సరభయః

క్రియంతే యద్విద్వజ్జన మణిగృహప్రాంగణ భువః”

తా. “ప్రతాపరుద్రమహారాజుచే మొదట విద్వాంసుల గృహములు మణి గృహములుగాఁ జేయఁబడినవి. పిమ్మట వారి ముంగిళ్లు కరిమదముచే బరమశవంతి ముఱగా నొనర్పఁబడినవి.” అని చెప్పఁబడినది. ఇచటఁ బ్రతాపరుద్రుని దాతృత్వము వ్యంగ్యముగా గోచరించునట్లు నరసభూపాల్యయ పద్యమున గోచరించుటలేదు.

౨. ముహూపశాలత (తేజస్వీత)

“జగత్ప్రకాశకత్వం య తేజస్వీత్వం తదుచ్యతే” (జగత్తును బ్రకాశింపఁ జేయుట తేజస్వీత్వము) అని ప్రథమ లక్షణము.

సీ. బహుతరాశాభ్రాంతి బయలుప్రవాళకయున్నఁ
గువలయ ద్వేషంబుఁ గోరకున్న
మీటితమ్ముల విరిపోటుసేయకయున్న
వారుణీసక్తికి బాటకున్న
జగతి నండటికిని బగలొనర్చకయున్న
దోషాభిభూతుడై తొలఁగకున్న
ద్విజరాజవరిభవోద్వృత్తి సేవోనకున్న
సరసుల నింకింపఁజాలకున్న

గీ. సాటియగు విశ్వవినుత శక్త్యుత్పితావ
వైభవధ్వస్త సుర్వార్థవైరిపీరుఁ
డైన యోబయనరసింహు సమితభవన
భవనభృత తేజమున కబ్జబాధవుండు.

౧౧౭

విరిపోటు (రూ) విరివాటు; వారుణీసక్తికి (సా) వారుణాసక్తికి.

తా. సూర్యుడు ఆశాభ్రాంతిచే (దిక్స్వంచాగము అను దురాశచే) బయలు ప్రవాళకున్నచో, గువలయ ద్వేషము (కలువలలోడిగ యను భూమండల ద్వేషము) జహింపకున్నచో, విజృంభించి తవన్మలను (పద్మములను సోదరులను) విడింపకున్నచో, వారుణీ (పదమటిదిక్కునకల్లు) సప్తరేక్ష పరుగిడకున్నచో, జగతిలోని యెల్లరికిని బాను బగ లొనర్చకున్నచో (పగలు సేయుట యను పగ ప్రభుత్వము) సేయకున్నచో నవగా నెల్లరిలో వైరమువహింపనిచో దోషాభిభూతుడై గాత్రి గోచరింపనివాడను దోషయుక్తుడై తొలఁగనిచో, ద్విజరాజునకు (చంద్రునకు బ్రాహ్మణునకు) నధికపరాభవముఁ గూర్చునిచో, సరసులను (చెఱువులను రసికులను) నింకింపఁజాలనిచో జగత్ప్రసిద్ధునిగు ధీరమైన ప్రతాపవైభవముచే శత్రువీరుల ధ్వంసముఁగావించిన నరసభూపాలుని యమితమైన భువనభవనమున నిండిన తేజమునకు సాటివచ్చును: అనగా సూర్యుడును నరసభూపాలుని తేజమునకు సాటిరాడని సారాంశము. ఏలన సూర్యుడు ఆశాభ్రాంతిచే బయలుప్రవాళును. నరసభూపాలుని

తేజము దిక్కులకుఁ బ్రాచును. అతనికిఁ గువలయద్వేషము గలదు. దీనికిఁ గువల యానురాగము గలదు. అతఁడు తమ్ముల భేదించును. ఇది భేదంపడు. అతఁడు వారుణీ సత్తుఁడు. ఇది యట్లుగాదు. అతఁ డెల్లరికినిఁ బగలు నేయును. ఇది పితమునేయును. అతఁడు దోషాభిభూతుఁడు. ఇది గుణభూయిష్ఠము. అతఁడు ద్విజరాజపరాభవము నేయును. ఇది ద్విజరాజపితమునేయును. అతఁడు సరసుల నింకించును. ఇది రంజించును. ఈవిధముగా నూర్చునియందున్న యవగణములు లేనిదై తేజము వెలుగుచున్నది. (ఈ పద్యము వ్యతిరేకాలంకార దృష్టాంతముగాఁ గూడ నీయఁబడినది.)

౬. ధర్మాకలనము (ధర్మకత్వము)

“ధర్మైకాయ త్తచిత్తత్వం ధర్మకత్వమదీర్యతే” (ధర్మాభినివేశము గల మనస్సు గలిగియుండుట ధర్మకత్వము) అని ప్రతిపాదింపబడును.

చ. పలుకుట సత్యవాసన, కపారవిరోధిజయోత్సవంబు; తా
నలఘు యశోధనంబుకొఱ, కంబుధివేష్టితభూపరిగ్రహం,
బలరు నగణ్యపుణ్యచరితాచరణంబున; కాత్మజీవనం
బల మజనావనంబుకొఱ; కార! నృసింహనృపాలమాళికి. ౧౦౮.

తా. నరసభూపాలుఁడు సత్యమునకై భాషించును. యశోధనమునకై శత్రు జయము నేయును. బ్రాహ్మణుల కగ్రహారాదు లిచ్చి పుణ్యమార్జించుటకై యా సముద్ర పరివేష్టితమగు భూమినిఁ బరిగ్రహించును. మజనరక్షణార్థమై యాత్మజీవనముల నుపయోగించును. మనోవాక్కాయకగృల నరసభూపాలుఁడు ధర్మకత్వం దనఁబడును. సారాంశము. ఇట్లెల్లపుడు ధర్మము నాచరించువాడే ధర్మికుఁ డనఁబడును. కాని “సకృత్కృతధర్మో నధర్మికః” (ఎప్పుడో యొకప్పుడు ధర్మమాచరించినవాఁడు ధర్మికుఁడుగాఁడు) అను నిర్వచనానుసార మితరులు ధర్మికులుగారు.

ఈపద్యము కాళిదాసుమహాకవియొక్క “త్యాగాయ సంభృతార్థానాం సత్యాయ మితభాషిణాం । యశసే విజగీషూణాం ప్రహయై గృహమేధినాం” అనుదానిక ఛాయారూపము.

౭. వైదగ్యము

“కృత్రివస్తువు చాతుర్యం వైదగ్యం తన్నిగద్యతే” (చేయవలసిన కార్యము లందఱు నేర్పఁజూపుట వైదగ్యము.)

నీ. వనజారి కళలచే దనివి నొందించిన

నిలభేదరుడు ప్రాణమిత్తువనిన

వనదంబు తనదుజీవనమెల్ల నొసంగిన

నమ్మేను శిబికోసికొమ్మటన్న

నీగ్రీమానేసామ్మ లిచ్చిన సురమణి

మిన్నందితలపులో మెలగుచున్న

జేరిపాదము బలి శిరసావహించిన

బాధోధి తానెంత భంగపడిన

గీ. వారి నెవ్వరిగాదని వసుధనార!

నిక్కముగఁ గీర్తికామిని నీకె దక్క

నీదు వైదుగ్ధ్యగుణము వర్ణింపఁదరమే!

నరనుతాటోప! ఓటయనరసభూప!

౧౧౩

తా. కీర్తికావ్య చందుడు తన్నుదనకళలచే దృప్తినొందించెదనన్నను, వాయు దేవుడు తనప్రాణముచ్చెదనన్నను, (వాయువు జగత్ప్రాణుడు) మేముడు తన జీవనము (జలము) ధారవోయదు నన్నను, శిబి తన మేను గోసియిచ్చెద నన్నను, గోవిందము వలసినసామ్మలిచ్చెద నన్నను, జితామణి తన చింతకసుకూలముగా మెల్లగెద నన్నను, బలి తనపాదమును శిరసావహించెద నన్నను, సముద్రుడు దానెంత భంగపడినను (అలలు గలది) వారి నొల్లక నిన్ను వరించెను. నీ వైదుగ్ధ్యము వర్ణింప నెవ్వరి తరము?

ఇట నింతమంది యిన్నివిధములఁ బ్రార్థించుట పొట్టించినను వారినిొల్లక కీర్తికావ్య నిష్టేవరించినదని చెప్పఁజూటవలన నామె నిన్ను వరించునట్లు నేసికొన్న నీనేర్పుచర్లనీయ మని భావము. కానీ వెనుకటిపద్యమున సౌందర్యమువలన యిచ్చటను వైదుగ్ధ్యము తెప్పగా గోచరింపకున్నది. ప్రతాపరుద్రీయముననున్న యీదాహరణమును గనుడు.

శ్లో॥ చాతుర్యంకిమువర్ణ్యతే గుణనిధోః శ్రీవీరయద్రవ్యభో

ర్యత్రాన్యోన్యవిరుద్ధయౌరపి మహద్వాణీ శ్రీయౌరార్జవం

కించాభ్యాం సదృశోఽచారలలితాం తత్తద్వత్తైరత్యవై

నిసానపత్నీమిహంభవం స పృథక్తత్తేనికాంజిత్వరః

తా. ప్రతాపరుద్రునిచాతుర్య మేమని వర్ణింతును? ఏమనఁ బరస్పర విరుద్ధ స్వభావముగల లక్ష్మీ సరస్వతు లాతనియొద్ద సౌహార్దముతోనున్నవి. మరియు వారితో పాటు భూదేవినిఁగూడ సదృశోపచారములచే నుముఖురాలినిఁగా జేసికొని సవతి పోరులు లేకుండ సంసారమును జక్కపెట్టుకొనుచున్నాఁడు.

ఇట సన్యోన్యవిరుద్ధయోః, సదృశోపచారలలితాం, నిస్సాపత్న్యం; మొదలగు పదములు చాతుర్యమును వ్యక్తము నేయుచున్నవి. ప్రైపద్యమున నిట్లు వ్యక్తము నేయు పదములులేవు. కావున నీ పద్యము లెన్నగాదు.

ప్రతాపధుద్రీయమున మహామహిమత్వము, పాండిత్యము, అను మరియెండు గుణములు వచింపఁబడినవి. వాని లక్షణలక్ష్యముల నిటఁజూపుదును.

“తస్మాత్మహిమత్వం స్యాద్యావుద్దేవతాత్మతా” (దేవతా స్వరూపము గలిగియుండుటయ్యే మహామహిమత్వము) అని లక్షణము.

కాసల్యాసీత్పుధమజనసి దేవకీ చన్వితీయా

విష్ణోర్మాతా తదను మహితాముమ్మదాంబా తృతీయా

యస్త్రేతాయాం రఘుపతిరభూత్ ద్వాపరేశ్వారిరాసీత్

త్రాకుంజోజీం సజయతికతా వీరరుద్రావతారః

తా. శ్రీమహావిష్ణువు త్రేతాయుగమునఁ గాసల్యయందు శ్రీరాముడై పుట్టెను. ద్వాపరమున దేవకీయందు శౌరియై పుట్టెను. కలియుగమున జగత్పాలనమునకై ముక్తదాంబయందు వీరరుద్రుడై జనించెను.

ఇటఁ బ్రతాపరుద్రునకు దేవతాత్మకత్వము చెప్పఁబడినది.

“సర్వవిద్యాధికత్వం యత్పాండిత్యం తదుదాహృతం” (ఎల్ల విద్యలయందును నాధిక్యము వహించి యుండుట పాండిత్యము) అని లక్షణము.

గోష్ఠీభిః పరితోషయన్ బుధగణాన్ పద్దర్శనీసీమభిః

సత్సారస్యకమార్గదర్శన చక్షుస్సుక్తైః కవీన్ ప్రణయన్

సంగీతోపనిషద్రహస్యపిఠనైరాలోద్యయోగ్యక్రమై

ధ్విన్యన్ సంసదివైణికాన్ విహారతే శ్రీకాశతీంద్రోన్మః

తా. పద్దర్శనీశేత్తలగు పండితులను కాత్మప్రసంగములచే సంతోష పఱచుచు గవులను సత్కావ్యమార్గమును నూచించు నూత్తలచేఁ దనువుచు (అతని నూత్తలే కార్యమార్గము ననుసరించుననిభావము) సంగీతోపనిషద్రహస్యమును నూచించు వివిధ నాద్యపరిచయముచే వైణికలకుఁ బ్రీతిగొలుపుచుఁ బ్రతాపరుద్రుఁడు విహరించును.

ఇచటఁ బ్రభువునకు సర్వవిద్యా ప్రపూర్ణత్వము వ్యక్తమగుచున్నది.

క. అనయము నాయక సుగుణము

లనేకములు గలవు; వాని సతివిస్తర భీ

తి నిరూపింపఁగలే; నిఁక

ననువమ నేతృస్వరూప మభివర్ణింతుఁ.

౧౨౦

నాయకగుణములు పెక్కులున్నవి. (వానిని దశరూపక సాహిత్య దగ్గణ కారులు నిరూపించిరి) అతి విస్తరిభీతిచే వానిని నిరూపింపఁజాలను. ఇఁక నాయక స్వరూపము సభివర్ణింతును.

నాయకస్వరూపము

కం. కీర్తిప్రతాపసుభగుం

దార్తావనుఁ, డఖిలగుణగణాధ్యుఁడు, బాహు

వర్తితభూధరుఁడై, పరి

కీర్తితుఁడగు భర్త కావ్యగీతప్రియుఁడై.

౧౨౧

సుభగుఁడన ట్లే॥ సపత్నివఖదంతాది చిహ్నయస్య నదృశ్యతే

విస్మయమాణమానేర్ష్య సునిభగసోనై భిధీయతే॥

“సవతారి సఖత్వ దంతక్షతాది చిహ్నములు లేనివాఁడును, ఈర్ష్యామాన మును మరపింపఁజేయఁజాలినవాఁడును నగు నతఁడు సుభగుఁడు” అని భావప్రకాశ మునఁ గలదు. ఇటు నా యర్థము సరిపడదు. ‘నుందరుఁడు’ అను నాపచారి కార్థమును గ్రహింపవలెను. (కీర్తి ప్రతాపములచే నుందరుఁడు) సుభగశబ్దభవమే సౌమిగుఁబల్లము. లేక భగవంతునివైశ్యము (భగవంతుఁడు) గొప్ప యైశ్వర్యముగలవాఁడు ‘సుభగుఁడు’ అనియొకను జెప్పకొనవచ్చును.

తా॥ కీర్తి ప్రతాపరూపమగు మహైశ్వర్యముగలవాఁడు, అర్దులను రక్షించు వాఁడు, అతిభగణములుగలవాఁడు, బాహువులపై భూభారము వహించువాఁడు, కావ్యగీతప్రియుఁడు నగువాఁడు నాయకుఁడు.

ఇందుఁ దెలుపఁబడిన ప్రతాపము, భూభారవహనము, కావ్యగీతప్రియత్వము మొదలగునవి పూర్వోక్త తేజస్విత్వ, మహాభాగ్య, ధార్మికత్వ, పాండిత్యాది గుణ ములతోనే యంతర్భవింపును. మరల నిచట నేలచెప్పిననఁ బ్రబంధనాయకుని కీ గుణము లత్యవశ్యములని తెలుపుటలే.

కీర్తివ్రతాప సుభగత్వము

మ. అరినిర్భేదనధుర్య! యోబయస్ససంహా! సింహసత్త్వాభ్య! నీ
వరసత్కిర్తిమరాళబాలిక భవద్వర్ధిష్ఠ్య కౌర్యవభా
భరితారుణ్యముఖాగ్రయై వరగుమం బాల్మీరు నేకంబుగా
ధరఁగొవించు నను స్తవిస్మయకళా దానవ్రవీణోన్నతికా. ౧౨౨

తా. ఓ నరసభూపాలా! నీ కీర్తి యను రాజహంసి నీ ప్రతాపమును నెఱుంగి
ముక్కుగలదై యాశ్చర్యకరముగా నీరక్షిరము లేకము నేయును. లోకములోని
హంసలు నీరక్షిరములను నెఱుపఱచును. ఈ రాజహంసి నీరక్షిరము లేకము నేయుట
చిత్రము. అనఁగా నీ కీర్తి నల్లనినీళ్ళనుగూడఁ జల్లని పాలుగా గోచరింపఁజేయుచున్న
దని భావము. ఇందుఁ గీర్తిపతాపములు రెండును వర్ణితములు.

యధార్థముగా నిందుఁ గీర్తియే వర్ణింపఁబడినది. కాని ప్రతాపవర్ణనములేదు.
ఏలఁగ బాల్మీరు నేకము నేయు కార్యము కీర్తిహంసిది కాని ప్రతాపకార్యముగాదుకాదు!

ఆర్తావనత్వము

మ. ఒకప్రహ్లాదునినార్తుఁగాచితి; మదీయోత్సేక మేకాపన
ప్రకటంబౌనే! యటందుఁదా బహుతరార్తత్రాణసారాయణో
త్సుకతనే శ్రీనరసింహుఁడుర్వి నరసక్షోణీకుండై వుట్టెఁగా;
కోకభూపాలునకిట్టి యార్తభరణోద్యోగంబు వాటిల్లునే! ౧౨౩

తా. మున్నార్తుఁడగు నొక ప్రహ్లాదునిఁ గాచితిని. ఒకయార్తునిఁ గాచుట
కేవా నాకక్షి? యని నృసింహమూర్తి పెక్కండార్తులక గాపాడ నరసభూపా
లుండై యవతరించెను. కాకున్న నొక సామాన్యసభువున కుత్తమందినిఁ గాపాడ
నెట్లు కళ్యుచును?

ఇందార్తావనత్వము వ్యక్తము. కాని యిందును గార్యరూపమున నార్తావనము
వర్ణింపఁబడినచో తెన్నగా నుండును.

గుణాధ్యత్వము

చ. అరయఁబయోధిఁబాత్రమును, నంజన్మతైలముఁ గర్జలంబుఁ, ద
త్సురతరుకాఖ లేఖని, వసుధరఁ బత్త్రముఁ, నేసి వేడ్కతో

గరలి విరించిగోహిని లిఖించినఁ కారమునొండచొర! మా
నరసన్మచాల హాళి నుజనన్తుతగద్గణ సంప్రదాయముల్. ౧౨౪

తా. పముద్రము సిరాబుడ్డిగాను, గాటుకకొండ సిరాగాను, గల్పవృక్షకాళి
కలముగాను, భూమినిఁ గాగితముగాను జేసి నరసన్మతీదేవీయే వాసినను మానరసభూ
షాణుని గుణములు ముగియవు.

ఇందు గుణాభ్యుత్థము నిరూపింపఁబడినది. ఇందును గార్వరూపమున గుణ
ములు వర్ణింపఁబడినచో లెప్పుగా నుండును.

భూభరణము

చ. విపులఫణానమాస్రమున వీరక భరింపఁగలేని మేదినిన్
నిపుణత బాహుపీఠమున నిల్పె నృసింహుఁ డటంచుఁ బన్నగా
ధిపతి నిరంతరదృష్టమతిం దలలూచె జరావిపాండురుం
డెపుడు పురాణభోగి యని యెన్నుదురా భుజగేంద్రునందఱున్.

తా. తన వేయి పడగలతో భరింపలేని భూమిని నరసభూపాలుఁడు బాహు
పీఠమున భరించెనని యాదికేఘం దాశ్చర్యమునఁ దలలూచఁగా లోకు లాశ్చర్య
మునఁ దలలూచినట్లు గ్రహింపఁజాలక యాతనిమేని తెల్లఁదనమును గాంచి యుదు
సలితనమునఁ బాలిపోయినట్లు గ్రహించి యాతఁడు పురాతనుడైన భోగి యగుటను
ముసలితనమునఁ దలలూచినట్లు గ్రహింతురు.

ఇం దాదికేఘండు మోయలేని భూభారమును నరసభూపాలుఁడు వహించె
నని చెప్పటచే భూభరణము వేర్కొనఁబడినది.

కావ్యగీత ప్రియత్వము

మృ. నరసింహుం డతిధీరవీరరసస్నాహంబు నాటించియుం
గరుణాశోమలుండై రమావిమల శృంగారార్ధ్రుండై పొల్చుచా
తురి సాహిత్యజమర్మకర్మ కఠినోద్యోగాత్మకుండయ్యు నీ
నరసింహేంద్రుడనూనగాన రససంధాన ప్రియుండెంతయున్.

తా. నరసింహమూర్తి మిక్కిలి వీరరసము గలవాఁడయ్యుం గృహశువును,
లక్ష్మీదేవితోడై శృంగారరసమున మునిగి తేజువాఁడును నయినట్టి నరసభూపాలుఁడు

కావ్యసాహిత్యరహస్యములను దెలిసికొను కతనకార్యమున న్యాపృకుడయ్యెను గీతరసకుతూహలుడై శోభిల్లును.

ఎందుకావ్యప్రియత్వమును నీతిప్రియత్వమును జెల్పించుటదని.

ఇట్లుగూడ నీగుణములు కార్యసూపమున వర్ణింపఁబడిన లోకైష్యగా నుండెడిది.

నగనభూపాలీయ, సాహిత్యదగ్గిలు, దశరూపకాది గ్రంథములందలి నాయకులక్షణములను విరళీలింపఁగా మహారాజేనాయకుఁడుగా నుండవలెనని నియమము కానరాదు. సామాన్యుడైన మానవుఁడగుట నాయాగుణములు గలది ప్రతింశ నాయకుఁడు గావచ్చును. మొత్తముమీఁద నాయకచరితముపదేశాత్మకముగా నుండవలెను. కానఁ దత్త్వజ్ఞములు గలిగి యుండవలెను.

ఆశ్వాసాంతము

మ, అమరమౌఢ్యధరధీర! ధీరచితకార్యారంభ! గంభీరమ

ప్రమదాభవ్యమనోనురాగఘటనాపాంచాల! పాంచాల నా

శిముఖోర్వీనుతశౌర్య! శౌర్యవనలీలాలోల! లోలాభవ

ద్రమణీయాగమధర్మ! ధర్మతనయ ప్రఖ్యాత సత్యవ్రతా! ౧౨౭

పాంచాలుడు = కామకాస్త్రమునందలి దత్త, భద్ర, హుచిమారి, పాంచాల నాయకులలో నొకఁడు. లోల-|అభవత్ = లోలముగాని యనఁగా చంచలముగాని లేక స్థిరమైన

లోలాభవత్ అనురూపము దుష్టము. 'లోల'శబ్దమునకు చ్యవ్రత్యమును జేర్చఁగా 'లోలీభవత్' అగును. లోలముగాని యనునర్థమున 'అలోలీభవత్' అని రూపముండును. ఇది ముక్తపదగ్రస్తమగుటచే గవి. "లోలాభవత్" అనియే ప్రయోగించెను.

కం, కుటిలారిభయదధాటి

పటుపటహాధమన్నినాద పరిపాటితది

క్రటవటల! చటులమేధా

పటిమపరాభూతభూతపటిమణిహారా! ౧౨౮

మాలిని, అలఘునయవిహారా! హరిసీహారతారా

హలధరరుచిధారాహర కీర్తిప్రచారా!

జలధివరగభీరా! జైత్రకేతేయధారా!

లలితగుణవిహారా! లక్ష్మమాంబామారా!

౧౨౯

గ ద్య ము

ఇది శ్రీ హనుమత్ప్రసాదలబ్ధ కవితాసార, సారస్వతాలంకార, నిరంకుశ
ప్రతిభాబంధుర, ప్రబంధపతన రచనాధురంధర, ప్రబంధాంక జేంకట
రామ భూషణసుపుత్రై, తిమ్మరాజపాత్ర, సకల భాషావిశేష
నిరుపమావధాన కారదా మూర్తి మూర్తి ప్రణీతంబైన కావ్య
లంకార సంగ్రహం బను మహా ప్రబంధంబునందు
నూహాద్భుతప్రకరణంబును, నాయకగుణవర్ణనంబును,
నాయక స్వరూప కథనంబు నన్నది
శ్రద్ధమాక్యాసము.

కావ్యాలంకార సంగ్రహము

ద్వితీయాశ్వాసము

క. శ్రీరాజరసదన ! కళా

ధార ! నిరంతరాధి చారిద్ర్యహారా !

నారాయణ చరణార్చన !

నారీజనతారతీత ! నరసాధీశా !

౧

గీ. అవధరింపుము లక్ష్మలక్ష్మ్యములనెల్ల

ననఘ ! భవదీయ నామధేయంకిలీముగ

బహువిధ క్తుల నొనరింతుఁ బద్యవికృతి

నిచట నాయక భేదంబు లెట్టాలనిన.

౨

క. ధీరోదాత్తప్రవముఖులు

ధీరోద్ధత, ధీరకాంత, ధీరలిలితు లీ

ధారుణి నలుపురునాదకు;

లారయఁ దల్లశ్శణంబు లభివర్ణింతుఁ,

౩

తా. ధీరోదాత్తుడు, ధీరోద్ధతుడు, ధీరకాంతుడు, ధీరలిలితుడు, అని
నాయకులు నలురెఱంగులుగా నుండురు. వారి బక్షులు ముందు తెలియును.

ద్వి తీ యా క్వా స ము

కా. ధీరాత్ముం, డవికర్ణునుండు, కరుణోద్వేలుండు, సత్త్వాఘ్నః డా
ధీరోదాత్తుండు; శౌర్యదర్శకుహనాధీనుండు ధీరోద్ధతుం;
దారుణీ సమధీప్రభన్నుండు ద్విజుండౌ ధీరశాంతుండు; వృ
త్రారింజాలినభోగి ధీరలలితుండై పొల్పు నిశ్చింతతక. ౪

శౌర్య (పా) క్రూర్య; సమధీ (పా) శమధీ.

ధీరోదాత్త లక్షణము

ధీరశ్చ అసౌ ఉదాత్తః ధీరోదాత్తః అని విగ్రహము. ధీరత్వమును, సుదా
త్తత్వమును గలవాడు ధీరోదాత్తుడు. ధీరుఁ డనఁ గ్లశమును సహించువాడు.
ఉదాత్తుఁ డన నాత్మక్లాగు లేనివాడు. శృపాశువు. మర్షణోకాదులచే నభిభూ
తుండు కానివాడును.

సాహిత్యదర్పణము నందలి లక్షణ మింతకన్న సమగ్రముగా నున్నది.

శ్లో. ఆవిఃత్థనః క్షమాచా సతిగంభీరో మహాసత్త్వః

శ్ఛేయాన్నిగూఢమానో ధీరోదాత్తో దృఢవ్రతః కథితః।

కా. ఆత్మక్లాగు లేనివాడు (ఆవిఃత్థనఁడు). సహనముగలవాడు, (క్షేక
సహిష్టువు) గంభీరుండు, మహాసత్త్వుండు, గూఢమానము (కోపము) గలవాడు,
దృఢవ్రతుండు నగువాడు ధీరోదాత్తుడు.

ధీరోదాత్తుండు శృంగార పీఠరసములందు నాయకుండు.

ధీరోద్ధత లక్షణము

(ధీరశ్చ అసౌ ఉద్ధతః అని విగ్రహము. ధీరత్వమును ఉద్ధతత్వమునుగలవాడు.
ఉద్ధతుఁడనఁ గ్రౌర్య, దర్పములును, మాయలకురితసమును గలవాడు.)

సాహిత్యదర్పణ లక్షణమును గనుడు.

మాయాపరిః స్రవచండశ్చపలోఽహంకార దర్పభూయివ్యః

ఆత్మక్లామానికతో ధీరైః ధీరోద్ధతః కథితః.

కా. మాయలమరితసము, ప్రచండత, చాపల్యము, అహంకారము, దర్పము
ఆత్మక్లామమును గలవాడు ధీరోద్ధతుండు.

ఇతఁడు పీఠకౌఠ రసములందు నాయకుండు.

ధీరశాంత (ధీరప్రశాంత) లక్షణము

ధీరశ్చ అసౌ శాంతః అని విగ్రహము. సమధీప్రసన్నుడగు ద్విజుడు ధీరశా
తుడు- సమధీప్రసన్నుడగు పదమునకు నిష్కృష్టార్థము గోచరింపకున్నది. బహుశ
ధీరత్వమును శాంతత్వమును సమానముగాఁగలవాఁడని కవి యభిప్రేతార్థమైయు
డును. లేక 'శమధీప్రసన్నుడు' అనుపాఠమైయుండును. అట్లేని శమముతో లేక
శాంతగుణముతోఁ గూడిన బుద్ధిచేత బ్రసన్నుడయినవాఁడు. అనగా ధీరత్వమున
శాంతగుణముచేత గలిగిన మనఃప్రసన్నతయే గలవాఁడని యర్థమగును. ఇదియే
యొక్కమగు పాఠము.

సాహిత్యధర్మణ లక్షణమును గనుడు.

“సామాన్యగుణైర్భూయాత్ ద్విజేషు ధీరప్రశాంత ఇత్యుక్తః”

నాయకసామాన్యగుణములు గల (కులము, మహాభాగ్యము, మొ॥) ద్విజుడు
(బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్యులలో నొకఁడు) ధీరశాంతుడు. దశరూపకమున 'ద్విజా
నికః' ఇతి విప్రవణికించివాదీనాం ప్రకరణనేత్యాణా ముపలక్షణం' ద్విజానిక
మనఁగాఁ బ్రకరణనాయకులగు విప్రవణికించివులు అని వ్యాఖ్యానము చేయఁబడినది.
“అమాత్య, విప్ర, వణిజామేకం కుర్యాచ్చనాయకం” (అమాత్య, విప్ర, వణిజులలో
నొకరిని నాయకునిఁ జేయవలెను.) అని భరతిసాట్వకాస్త్రమునను గలదు. ఈ రెండు
గ్రంథములందును 'ద్విజ' శబ్దమునకు వ్యాఖ్యలలో క్షత్రియశబ్దముగాక అమాత్య,
సచివ శబ్దములే వాడఁబడియున్నవి. అనఁగా మంత్రియైన క్షత్రియుడే నాయకుడై
యుండవలెనని తేలుచున్నది. అంతేకాని రాజైన క్షత్రియుడు నాయకుడుగా
నుండరాదు.

మృచ్ఛకటిక నును పృథివిణమున బ్రాహ్మణుఁడును, మాలతీమాధవ పృథ
విణమున మంత్రిపుత్రుఁడును, పుష్పభూషితప్రకరణమున వణిజుఁడును నాయకు
డుగా గ్రహింపఁబడిరి. పిరు ధీరశాంతులు. లక్షణవాక్యమున అమాత్య, సచివ,
పదములే యున్నను లక్ష్యమగు మాలతీమాధవాదులలో మంత్రిపుత్రుఁడే నాయకు
డుగా నున్నాడు.

ధీరలలిత లక్షణము

ధీరశ్చ అసౌ లలితః అని విగ్రహము. నిశ్చింతుఁడును, ఇంద్రునిఁ బోలిన
శోభనలియు మగువాఁడు ధీరలలితుడు.

సాహిత్యధర్మణ లక్షణమును గనుడు.

నిశ్చింతో మృదుః కంఠం కఠాపరో ధీరలలితఃస్యాత్.

నిశ్చింతుడన శత్రువులను జయించి రాజ్యభారమును సమర్థులగు మంత్రుల మీఁద నుంచుటచే నెట్టివిచారమును లేనివాఁడు. కళలనఁగా లలితకళలు, సృత్యము, గానము, చిత్రకళ, న్యాయము, మొదలగునవి. నీనియందు నింతుఁడును మృదుస్వభావము గలవాఁడును నగువాఁడు ధీరలలితుఁడు. ధీరస్వభావమును లలితస్వభావమును గలవాఁడు ధీరలలితుఁడు. అనఁగా జౌరుషమువిడిచి స్త్రీభావఁడై యుండువాఁడు కాడని భావము. ప్రతాపశాలియు భోగపరాయణుఁడును నగువాఁడే ధీరలలితుఁడు. పశురాజుడు లట్టివారు.

ఈ పద్యమునందలి లక్షణ మేదియు సమగ్రముగాలేదు. నాలుగు లక్షణముల నొకే పద్యముగా విగించుటచే నీ యన్గము వచ్చినది. సాహిత్యదర్పణ లక్షణములు సమగ్రములు.

ధీరోదాత్తుడు

సీ, (చలిచీమ నేనియుఁ బాఁద్రొక్కఁగాఁజాలఁ
జేరితి గల్పెనో వైరివరులఁ?)

గలనైన నిజవర్ణనలు సేయఁ విసఁజాలఁ
డెట్లుందుకొనియెనో కృతచయంబుఁ
జెలువొందు నాకారచేష్ట లెయ్యెడఁగానఁ
డెట్లు నవ్వునో యాత్మహితులతోడఁ
బరుపాక్షరంబులు వలకఁ డెక్కాలంబు
నెట్లు భర్జించెనో హీనమతులఁ ?

గీ, బరులఁజేవట్లఁ; డెలమిఁ జేవట్టివిడువఁ
డలయఁ; డేమఱఁ; డరినైన నవగుణంబు
లెన్నఁ జొబయనరస ధాత్రీకలిలక
మరయ నరలోక భాగధేయంబుగాడె ?

చాఁద్రొక్కఁగాఁజాలఁడు (పా) చావద్రొక్కఁగాఁజాలఁడు;

చెలువొందు (పా) చెలువొంద; నవ్వునో (పా) నవ్వెనో.

ఇందలి మొదటిపాదముచే నరసభూపాలుఁడు కరుణాభావనియు, ద్వితీయ పాదముచే నవికల్పనుడనియు (ఆత్మశ్లాఘలేనివాఁడు) ద్వితీయ పాదముచే గాంధీర్వ

ఇందు ధీశక్త్యున్నది. కాని లలితశ్చయ వ్యక్తముగాకున్నది. ఈ క్రింది పద్యమును గమించు.

పీ. ఒకసారి పీయూష మోడిలింపఁగఁజేయు, గానంబు గావించు వీణెచుట్టి
యొక తేపఁ గనువిందులకు విందులాసరించు, జిత్తర్వులకుఁబోసి తీవకళలు
ఒకతేప నొజ్జలకొజ్జయై వర్తిల్లు, ద్యూతప్రసంగ వైదుష్యమందు
ఒకసారి మదపుటేరికల గొఱ్ఱెలఁట్లు, వెంటఁ ద్రిపుపునుండు నేటలందు

గీ. ఒక్కపరి స్తుత్యకళయందు; నొక్కతడవ, సరససల్లాపములయందఁ జదురునూపు
మోపి యాగంధరాయణు మూపురమున, రాజ్యభారంబునావత్సరాజవరుడు.

ఈ పద్యమునఁ గళాపరత్వము మాత్రమే కలదు. ఒక్కపద్యమున ధీరత్వ లలితశ్చయము ప్రదర్శించుట సులభముగాదు. కావున వత్సరాజుడులనే యుదాహరింపవలెను. వారికిఁ దత్తన్నాఽకములందుఁ దత్తత్ప్రదేశములలో ధీరత్వ లలితశ్చయము గోచరించును. నా వ్రాసిన వాసవదత్తలో వత్సరాజుయొక్క ధీరత్వ లలితశ్చయము లెన్నఁగాఁ బుష్పమలై యున్నవి.

ధీరోదాత్త, ధీరోద్భుత, ధీశాంత, ధీలలిత పదముల నాల్గింటను 'ధీర' పదమున్నది. ఈ నల్లొకటి ధీశక్త్యును సాధారణము. ఉదాత్తత్వాదు లసాధారణ గుణములు. ధీశక్త్యునఁ బ్రోక్తము. ఇది పీఠవిధ్యము. కాఁబట్టి యుదాత్తాదులు సాధారణము పీఠలుగాఁగూడ నుండవలయును. హేమచంద్రుడు కావ్యానుశాసనమున నీ యభిప్రాయమునే తెలిపెను ఏమన ధ్య. యద్ధ, వీరప్రధాః ధీరోదాత్తః; వీరదాత్తప్రధాః ధీరోద్భుతః; వీరశృంగారప్రధాః ధీలలితః; దాసధర్మ వీరప్రధానః ధీశాంతః" అని యెల్లఁకును వీరశక్త్యును సాధారణముగాఁ దెలిపినాఁడు. కొందఱు ధీశాంత సామాన్యమైన నాయకగుణములు (కులము, మహాభాగ్యము మొ॥) గలవాఁడని యర్థముచెప్పదురు. ఆ పక్షమున నాయక సామాన్యగుణములుదాత్తాదులందఱకును మాత్రముగా నుండవలయును. వానితోపాటు విశేష గుణములగు నుదాత్తత్వాదు లుండవలయుననియు నందురు. కానీ దీనికన్నఁ బ్రయోగమే లెస్స.

భారతాది పురాణ గ్రంథములందు సుప్రసిద్ధముగా ధీరోదాత్తాదులుగానున్న వారిని ధీరలలితాదులుగా మార్చరాదు. అనఁగా వీరరస నాయకులగు శ్రీరామ యుద్ధిష్ఠిరాదులను ధీరోద్భుతులుగానో ధీరలలితులుగానో చేయరాదు. శృంగార రసాక్రయములగాఁ బ్రసిద్ధులగు ధీరలలితులు వత్సరాజులను వీరరసాక్రయములగు ధీరోదాత్తులుగా మార్చరాదు. ఇట్టిదాచ రసభంగముగును.

అవస్థాభేదమును బట్టి పతన, వృషభ, మహాహృది భేదము లేవలెనై ధీరోదాత్తాది భేదములును నొక్క నాయకునికే చెప్పవచ్చును. అంతేకాని ధీరోదాత్తాది భేదములు జాతిగతభేదములు గావు. అనగా జాతిచే బ్రాహ్మణత్వాని భృములు నియతములయినట్లు ధీరోదాత్తత్వాదులును నివస్థాభేదములు గాని నియత భర్మములు గావు. ఒకే నాయకుఁ డొకప్పుడు ధీరోదాత్తుఁడుగా నొకప్పుడు ధీరోచ్చతుఁడుగా మరొకప్పుడు ధీరశాంతుఁడుగాఁగూడ నుండవచ్చును. కాని యీయవస్థాభేదమును బ్రబంధమున నంగినాయకునిలోఁ జూపరాదు. అంగనాయకునిలోఁ జూపవచ్చును. ఎట్లన మహావీర చరిత్రమున నంగినాయకుఁడు క్షీరాముఁడు. అతఁడు ధీరోదాత్తుఁడు. గ్రంథ సమాప్తి పర్యంతి మాతఁడు ధీరోదాత్తుఁడుగా నేయున్నాఁడు. అంగనాయకుఁడగు పరశురాముఁ డవస్థాభేదముతో వర్ణింపఁబడియున్నాఁడు. ఎట్లన మహావీరచరిత్రమునఁ నతఁడు రావణునిఁ గూర్చి

శ్లో॥ బ్రాహ్మణాతిక్రమత్వాగో భవతామేవభూతయే
జామదగ్నిశ్చవోమిత్రీ మన్యథా దుర్మనాయతే.

(బ్రాహ్మణులయొడ నపచారమును వదలివేయుట మీకే మంచిది. అట్లయిన యెడలఁ బరశురాముఁడు మీకు మిత్రుఁడుగా నుండఁగలఁడు) అని సందేశ మంది నపుడు ధీరోదాత్తుఁడుగా

కివధనుర్భంగిమును గూర్చి విని కోపించి దృప్తుఁడై రామునిఁగూర్చి 'జెవకును వచ్చి

శ్లో॥ కైలాసోద్ధారసారత్రిధువనవిజయార్జిత్యనిష్ఠాతపోన్ద్రః
పాలస్త్యస్యాపి హేలాపహృతంణమదో దర్శయః కార్తవీర్యః
యస్యక్రోధాత్కుతారప్రపిఘటితమహాస్కంధబంధస్థియో
దోశ్యాఖాదండవండస్తరురివరహితః కుల్యకంఽదైవురాఽధూత్

(కైలాసపర్వతమును జెల్లించి బలముచే మల్లంకరించు జయించిన రావణుని మద మలవోక హరించిన కార్తవీర్యార్జునుఁ డెవని బలముచే గొల్లలు కడకఁ బడిన బహుశాఖలుగల వృక్షమువలె నయ్యెనో)

సోఽయంత్రిస్సప్తనారా నవికలఃపితృత్రైకంప్రప్రమానో
పింకిక్రాంచస్యభేదాత్కృతధుణిరేచావూర్వహంసాసౌతానః
జేతా హేరంబ భృంగిప్రముఖగణచమూ చక్రణస్తంభ కాశః
స్త్రాంపుచ్ఛకా జామదగ్నిస్త్విగురుహంధనుర్భంగిరోషదురైతి.

(అమృతవర్షాః డిటువదొక్కమారు సకలక్షత్రియ మారణహామమును కేసినవాఁడు; క్రాంతపర్వతమును భేదించి మానససరస్సునుండి భూమండలమునకు వచ్చుటకు హంసలకొకతొత్తమార్గమును రచించినవాఁడు; హేరంబభృంగిప్రముఖులగు గణపైశ్యములతోఁగూడిన కుమారస్వామిని జయించినవాఁడు; తనగురుఁడైన శివుని ధనుస్సును విఠిచితివని విని రోషించి నిన్ను వెదకుచు వచ్చుచున్నాఁడు) అని పలుకునపుడు ధీరోద్ధతుఁడుగా

శ్రీరామునితో యుద్ధముసేసి విజితుఁడై ప్రశాంతదర్శుఁడై

శ్లో॥ పుణ్యాబ్రాహ్మణజాతి రన్యయగుణ క్లాఘ్యం చరిత్రించ మే

యేనైకేన హృతాన్యముని హతా చైతన్యమాత్రామపి

ఏకస్మిన్నపి భూదోషగహనః స్సోఽయం త్వయా ప్రేయసా

వత్స! బ్రాహ్మణవత్సలేన శమితః క్షేమాయ దర్శనమయః

(సాసన్యజ్ఞానలేశమును, బుణ్యవంతమగు నా బ్రాహ్మణవంశమును, నావంశ మర్యాదను, క్లాఘ్యమగు చరిత్రమును, నిర్మూలించిన బహుదోషయుక్తమగు నాదర్శ రూపమగు రోగమును బ్రాహ్మణ వత్సలుఁడవును నాప్రియుఁడవును నగు నీవు శమింపఁజేసితివి) అని వచించినపుడు ధీరాకాంతుఁడుగాను వర్ణింపఁబడెను. అంగిభూతి నాయకుని కిట్టి యవస్థాభేదముఁ జూపరాదు. ఏలన దానిచేఁ బ్రధానరసమునకు భంగము గలుగును.

గీ. మఱియు శృంగారలీలాసమగ్రయోగ్య

తానిశేవిచక్షణులు దక్షిణానుకూల

ధృవ్వశేతులనఁగాఁతు లభీష్టమతులు

గలరు తల్లక్షణంబులు దెలివివఱతు.

దక్షిణుఁడు, అనుకూలుఁడు, ధృష్టుఁడు, శకుఁడు, అనుపేరుల శృంగార నాయకులు నలు తెఱచులుగానుందురు.

దక్షిణాదుల లక్షణములు

చ. కలఁగు బహుప్రియానదృశశీలుఁడు దక్షిణుఁ; డొక్క కాంత నే నలచి గుణాభిరాముఁడగు వాఁడనుకూలుఁడు; సాపరాధుఁడై యలుగనివాఁడు ధృష్టుఁడు; ప్రియాశయమాత్రని వేద్యవిప్రియుం డలశేతుఁడంద్రు; వీరలకుదాహరణంబులు నిర్ణయించెదఁగ. ౧౦

తా. పెక్కిండు నాయకలయందు సమానప్రీతిగలవాఁడు దక్షిణము. ఒకతె
యందే ప్రీతిగలవాఁడనుటలుండు. అపరాధమొనర్చియుఁ గోపింపనివాఁడు ధృష్టద్యౌః.
ప్రియురాలికిమాత్రము దెలియఁదగిన యప్రియమునేయువాఁడు కక్షుడు. అనఁగా
నతఁడు నేయునప్రియము ప్రియురాలికి కనిపరులకుఁ దెలియదు. పరులకాఁదను
రక్షుడుగానే గోచరించును.

ఈపై లక్షణములలో ధృష్టనాయక లక్షణమసమగ్రముగా నున్నది.
“వృత్తాగా గతభీః ధృష్టః (సృష్టముగా గోచరించిన అపరాధముగలవాఁడును నిర్భ
యుండు నగు వాఁడు ధృష్టుడు) అని ప్ర. ప. లక్షణము. నరసభూపాలేయ లక్షణ
వాక్యమున “అలుగనివాఁడు” అని కలదు. అలుగనివాఁ డనఁగాఁ గోపింపనివాఁ
డని యర్థము. “గతభీః” “అలుగనివాఁడు” అనుపదములు సమానార్థకములుగావు.
“అశుకని” వాఁడనుటయు క్తము. అశుకనఁగాభయము. కాని “అశుక” పదము
విశేష్యముగానే కాని ధాతువుగాఁ బ్రయోక్తిముగాదు. సాహిత్యదర్శిని లక్షణ
మంతకన్న మేలైనది.

కృతాఁగాఁ అపి నిశ్శయస్తైతోఽపినలజ్జతిః

ధృష్టదోషోఽపి మిథ్యావాక్కభిలో ధృష్టనాయకః

తా. అపరాధియయ్య జంతుగొంతులు లేనివాఁడు. తల్లింపఁబడినను లజ్జింపని
వాఁడు. దోష మగపడుచున్నను గల్లవాఁడువాఁడు. అట్టివాఁడు ధృష్టుడు.

దక్షిణుడు

ఉ. సాగరమేఖలాసతికిఁ జారుభుజాపరిరంభమిచ్చె; వా

నే గగనావలగ్నుకును నేర్పుమెయిక్ మొగమిచ్చె; వీరల

క్షీగజరాజగామిని కమేయభుజాంతరమిచ్చె; సంతతి

త్యాగి నృసింహభూవిభుఁడె దక్షిణనాయకుఁ డెన్నిభంగులన్. ౧౧

సా. నాయకుఁ డెంచిమాడగలన్.

తా. భూదేవిని, సరస్వతిని, వీరలక్ష్మిని నరసభూపాలేయఁ సమానముగా
గౌరమించెనని చెప్పుటచేఁ తెక్కిండు నాయకలందు సమానముగా కన్పట్టెను. కావున
దక్షిణ నాయకుఁడు.

అనుకూలుఁడు

చ. కనకమా, లంబరంబులును, గ్రామము, బుజ్జులదివ్వరత్ని ము

డినములు, వాజివారణఘటల్, ఘనసార సుగంధసాగముల్

దనిని దలిర్చ వేడిఁకొలంది నొసంగుచు నోబభూవనం

దనుఁడగు నారసింహుఁడెల దానరమాప్రియుఁడయ్యె నెంతయున్.

తా. నరసభూపాలుఁ డడిగిన వెల్లఁ జెచ్చియుచ్చుచు దానలక్ష్మీప్రియుఁ డయ్యెనుటచే నతఁడు దానలక్ష్మీ కనుకూలుఁడని వ్యక్తమగుచున్నది.

ధృష్టుఁడు

చ. ఉరముననున్న కుంకుమ మదుజ్జ్వలరోషకపామువీక్షణ

స్ఫురదరుణఃశుభ్రుంజమని బొంకితి; కన్దవకెంపు భాగ్యబం

ధురసహజగుణత్వమని నూల్కొననాడితి; వెట్లుదాచె దీ

వరిమళవాసనాలహరి పర్యేషమేను; నృసింహభూవరా! ౧౩

దాచెడు (పా) బొంకెడు.

తా. ఓ నరసభూపాలా! పరశ్రీసంభోగమున నంటిన నీ యురమునఁ గల కుంకుమమేళిమని యడుగఁగా నాశోషరుణ శేత్రకాంతులని బొంకితివి. నిద్రలేమిచే నేప్పడిన నీ కంటికెంజేళిమని యడుగఁగా భాగ్యరేఖలని కల్లలాడితివి; కాని పరిమళించు నీ శరీరము వెట్లు దాచెదవు?

ఇట్ల నరసభూపాలుఁడునేసిన యన్యంగనాభోగరూపమగు నపరాధము గోచరించుచున్నది. అపరాధము గప్పిపుచ్చుట కాతఁడు గల్లలాడినాఁడు. ఇతఁడు ధృష్టుఁడు. ఈ లక్ష్యమునఁ బ్రతాపరుద్రీయ లక్షణముగానీ నరసభూపాలీయ లక్షణముగానీ పట్టదు. సాహిత్యదగ్ధుల లక్షణము “దృష్టదోషోఽపి మిథ్యావాక్” అనునది సరిపోవుచున్నది.

శరుఁడు

చ. కనుఁగవఁజూటఁజూచెదవు కాని మనంబునఁజూడ; పుష్పలం

దనిపెను కానిభావమునఁ దన్నవొకప్పుడు; నీప్రవీణతల్

పనుడెడవింక; నీగుటలు బచ్చెననేతలుఁ జాలుఁజాలు; నక

కెనకకు; కీర్తికాంతయెన్నసింహ! ప్రియాంగన నీ; కెటుంగుదున్.

తా. ఓనరసభూపాలా! నీవు నన్నుఁ గన్నులతోఁ జూతువు. కాని మనస్సుతోఁ జూడవు. మాటలతోఁ దృప్తిపఱుతువు కాని క్రియలతోఁగాదు. నీమాయలును గపటములును జూచును. నీకఁ గీర్తికాంతయే న్నియ్యరాదు.

ఇట నరసభూపాలుఁడు శతనాయకుఁడు. అతఁడు కనుగవచ్చే బాణజూతులచే, నుత్తలచే, దనుపులచే, లాకు లితఁడీమెను బ్రేమించియున్నాఁడనియే తలంతురు. కాని యీరహస్య మామెకతెలియును. కావున బ్రియురాణి మాత్రమే తెలియ నప్రియుమనేయవార డను లక్షణము పట్టినది.

రత్నావళ్యాదులందు వత్సరాజులే శృంగారనాయకులు? మొదట వత్సరాజులు పరకాంతానురక్తులు గానంజవలకు ననుకూలనాయకులు. పరకాంతానురాగము గలిగినప్పిమ్మట దక్షిణనాయకులు. కానీ యచ్చటచ్చట గూఢవిప్రియత్వము, సాపరాధత్వము మొదలగునవి కానవచ్చుటచే భృష్టత్వ శతత్వములుగూడ గోచరించుచున్నవని కదా! ప్రశ్న. నిజమే. అటనట నట్లు కానబడినను దత్తయాపక సమాప్తివలకు జ్యేష్ఠురాలియం దనురాగమే వారు జూపుచుంటచే దక్షిణనాయకులే యగుదురు. కాన దక్షిణునియందుఁ గొలఁదిగా గూఢవిప్రియకారిత్యాదులు గానవచ్చుచున్నను బ్రధానముగా దాక్షిణ్యమే కానబడును. శతాదులందరి మృగ్యమే.

వెనుకటి ధీరోదాత్త, ధీరోద్ధత, ధీరకాంత, ధీరలలితు లాక్ష్మీకృతులు దక్షిణానుకూల భృష్ట శతభేదములచే నలుదెఱుగులై మొత్తము పదునాఱుతెఱుగులగుదురు. ఎట్లన దక్షిణధీరోదాత్తుఁడు, దక్షిణధీరోద్ధతుఁడు, దక్షిణధీరకాంతుఁడు, దక్షిణధీరలలితుఁడు, అనుకూలధీరోదాత్తుఁడు, అనుకూలధీరోద్ధతుఁడు, అనుకూలధీరకాంతుఁడు, అనుకూలధీరలలితుఁడు; భృష్టధీరోదాత్తుఁడు, భృష్టధీరోద్ధతుఁడు, భృష్టధీరకాంతుఁడు, భృష్టధీరలలితుఁడు; శతధీరోదాత్తుఁడు, శతధీరోద్ధతుఁడు, శతధీరకాంతుఁడు, శతధీరలలితుఁడు” అని. మఱియు నీపదునాఱుగురగు నాయకులును నుత్తమ మధ్యమాధమ భేదములచే నలువదియైనిమిది విధములనాయకు లగుదురు. మఱియుఁ గామశాస్త్రమున నీకైందివిధమునఁ జెప్పబడినది.

శ్లో॥ పురశ్చక్రుర్థా కధితః కామశాస్త్రీషు జాతితః

దత్తోద్ధతః కూచిమారః పాంచాల ఇతి నూరిభిః

పద్మినీవల్లభోద్ధతౌ భద్రఃస్యాచ్చిత్రిణీ ప్రియః

పాంచాలకూచిమారాతు మాస్తిని శంఖినీ ప్రియా ॥

వెనుక నవస్థాభేదమునుబట్టి ధీరోదాత్తాది భేదములును దక్షిణాదిభేదములును వచింపబడినవి. ఇక జాతిభేదముఁబట్టియుఁ గొన్ని భేదములు గలవు. (దత్తుఁడు, భద్రుఁడు, కూచిమారుఁడు, పాంచాలుఁడు, అని కామశాస్త్రమున నాలుగుజాతుల నాయకులు గలరు. దత్తుఁడు పద్మినీజాతి స్త్రీప్రియుఁడు; భద్రుఁడు చిత్రిణీ ప్రియుఁడు; పాంచాలుఁడు మాస్తినిప్రియుఁడు; కూచిమారుఁడు శంఖినీ ప్రియుఁడు.

మఱియు దివ్యులు, అదివ్యులు, దివ్యాదివ్యులు, అనియు జాతినెఱుఁగి నాయకులు గలరు. శంకరాదులు దివ్యులు ; అర్జునాదులు అదివ్యులు ; క్రిష్ణుడు దివ్యాదివ్యులు.

కావ్యములందు రాజైనయినాయకు నెట్లువర్ణింపవలెనో తెలుపుదుము.

గాత్రము — అత్యంతశీనత్వము, ఉచ్చత, దీర్ఘ బాహుత్వముగలదిగా నుండవలెను.

బాహువులు — యుగ, అర్ధశ, సర్ప, దండ, స్తంభ, గజకరములతో నుపమింపఁబడవలెను.

వక్షము — కవాట, శిలాపట్టములతో నుపమింపఁబడవలెను

అంశము — విఫులముగా నున్నట్లు వర్ణింపవలెను

చుర్యము — కర్కశముగా ,,

హృదయము — స్వచ్ఛముగా ,,

పృథాపము — అర్క, అగ్ని వజ్రములతో నుపమింపఁదగును

కీర్తి — చంద్రాది శుభ్రపదార్థములతో ,,

కరము — పద్మ, ఉక్త్యరేఖాదులు గలదిగా వర్ణింపవలెను

పదములు — ఛత్ర, చాచరాదిరేఖలు ,, ,,

గమనము — హస్తి సింహముల గమనముతో మపమింపవలెను

కార్కశ్యము — భుజాదులలో నున్నట్లు వర్ణింపవలెను

కం. ప్రకటికృతులగు నీ నా

యకులకు విటపీతమర్దులనఁజేటవిదూ

షవలనఁగలరు ప్రియాకే

లి కళా సంఘటనపటిమలీలాచార్యుల్.

౧౫

కా. పై నుదాహృతులగు నాయకులకుఁ బ్రియరాలి తోడి పాత్రుఁగూర్పు నేర్పరులు విట, పీతమర్దు, చేట, విదూషకులు, అను నలువురు సహాయులు గలరు. విటాదుల కిది సామాన్యలక్షణము. విశేషలక్షణములు క్రిందఁ జెప్పఁబడుచున్నవి.

విటాదుల లక్షణములు

చ. వసుమతి నేకవిద్యగలవాఁడు విటుండనఁబొల్పు; నాయకో
ల్లనకముకన్నఁ గొంత గుణలక్షణహీనుఁడు పీతమర్దుకు;

డనదృశ బాలికా సుఖుటనాది రహస్యవిదుండు చేటకుం;

డనఁగూ నజగ్రహస్యరసహేతువువాఁడు విదూషకుండనన్, ౧౬

తా. విటుఁడన నేకవిద్యగలవాఁడు. “ ఏకవిద్యో విటః స్మృతః ” అను ప్రాచీన లక్షణమున కిది యనువాదము. ఏకవిద్య యనఁగా నేమో యస్పద్యముగా నున్నది. “ వేద్యానాగరకయోః పరస్పరం సందేశం విటతీకథయతీతి విటః విటశబ్దే ఇతి యశోధరః (వేద్యానాగరకులకుఁ బరస్పరమును సందేశమును జెప్పవాఁడు) అని నిర్వచనము గలదు. సాహిత్యదర్పణమున విటలక్షణ మిట్లు గలదు.

“సంభోగహీన సంపద్విటస్తు ధూర్తః కలైకదేశభ్యః

వేశోపచారకుశలో వాగ్మీమధురో బహుమతో గోష్ఠాస్త్వం”

సంభోగమునకుఁ బాలని సంపదగలవాఁడు. అనఁగా వట్టి యసమర్థుఁడను, జూదరియు, స్పృహ్యది కేశలలో నేకదేశ మెఱిగినవాఁడను, వేశకరణమున (వేద్యానాగరకుల సమకూర్పు కార్యమున) నిపుణుఁడను, మాటకారియు, గోష్ఠియందు (వయస్యసమాజమందు) బహుమానితుఁడనునగువాఁడు విటుఁడు. ఈ కాలమున నిట్టి వానినిఁ దార్పకాఁడందురు.

పీఠమర్థుఁడు:— స్వార్థమున వికల్పముగా ‘క’ ప్రత్యయము వచ్చినచోఁ బీఠమర్థుఁడు అను యావమునుండును. ఇతఁడు నాయకుని కన్నఁ గొన్ని గుణములు దక్కువగలవాఁడై యుండును. సాహిత్యదర్పణమున నీలక్షణమిట్లుగలదు.

“దూరానువర్తినిస్యాత్తస్యప్రాసంగికేతివృత్తేకు

కించి తద్దణహీనః సహాయవినాస్యపీఠమర్థాఖ్యః”

అధికారికేతివృత్తమునందలి ప్రాసంగికేతివృత్తమునకు నాయకుఁడను, బ్రధాననాయకుని కన్నఁగొంచెము దక్కువవాఁడునునగువాఁడు పీఠమర్థుఁడు. ప్రతాప రుద్రీయమునందు వలెనే నరసభూపాలీయమునఁ బీఠమర్థునికి మిగిలిన మువ్వురితో సమానముగాఁ బ్రయాసంఘటకత్వము చెప్పుబడినది. ఇది దోషము. సాహిత్య దర్పణమున పీఠమర్థలక్షణము “దూరానువర్తిని” ఇత్యాదికముగాఁ బ్రత్యేకముగా నిర్వచించి ‘అధశృంగార సహాయః’

శృంగారేఽస్యసహాయవిటచేట విదూషకాద్యాఃస్యః

భక్తానర్పణునిపుణాః కుపితవధూమానభంజనావృద్ధాః

అని శృంగారసహాయులుగా విట, చేట, విమాచకాదులనే గ్రంథకర్త పేర్కొనెను. మరియు 'శృంగారామృతలహరి'లో నిట్లుగలదు.

“యద్యప్యేతే పీతమద్దశృంగారే సచివః పితవధూ ప్రసాదక శ్చేష్ట్యైశ్చం
క్షైత్తిత్ । తత్పరాస్తం” (పీతమద్దడు శృంగారసచివుడనియుఁ గుపితవధూచూన
భంజకుడనియుఁ గొండలు నుడివిరి. అది తప్ప)

రామాయణమునందలి సుగ్రీవుడు పీతమద్దడు. ఇతడు వీరరసనాయకుఁ
డగు శ్రీరామునికి సహాయుడు. ప్రియాసంఘటకుడుగాఁడు. ఇట్టి వానిని విటా
దులతోఁ జేర్చరాదు. ప్రధానవాయకుని కన్నఁగొంచెము తక్కువ గుణములుగల
వాడని చెప్పబడుటచే నితఁడును గొంతవఱకు వీరరసాశ్రయుఁడేయగును. మరియు
నితఁడు ప్రాసంగికే శృత్తమున నాయకుడగుటచే నితనికిఁ బ్రత్యేకప్రయోజనము
గూడఁగలదు. సుగ్రీవునికి భార్యరాజ్యపాత్రులు ప్రయోజనము. మాలతీమాధవ
మున మకరిండుడు పీతమద్దడు. అతనికి మదయంతీలాభముగలదు. మిగిలిన
విటాదుల కిట్టి ప్రయోజనములు గానరావు. ఒకానొకచో శృంగారరసమునఁ గీత
మద్దడు విమాచకాదులతో పాటు నాయకానుకూలమున సహాయుడుగా వచ్చును.
వీరరసమున ల్లుగాదు. కానఁ బీతమద్దలక్షణముఁ బ్రత్యేకముగానే చెప్పవలెను.

చేటుడు:—కామనీకామకులను సమహిర్వరహస్య మెఱిగినవాడు.

విమాచకుడు:—ఇతఁడు హాస్యగాడు. ఇతఁడు గలహాసక్తుడుగాఁగూడ
వర్ణింపఁబడును. ఇతఁడు సంస్కృత శాటకములలో న్వనామముతోడనే (మైత్రే)
యుడు-వసంతకుడు) వ్యవహరింపఁబడుటయుఁ గలదు. కొన్నియెడలఁ గేవల
విమాచకపదముచేరినే వ్యవహరింపఁబడును. ఇతఁడు సాహస్యముగా నేవభావలచే
హాస్యముఁ బుట్టించుచున్నను రూపకములలోఁ దిండిపోతుగా జగడాలమారిగా
వ్యవహరింపఁబడును.

సాహిత్యదర్పణమునందలి 'శృంగారేఽస్య సహాయాః' అను లక్షణ శ్లోకమున
‘భక్తానర్తనునిపుణాః కుపితవధూనభంజనాశ్చుద్ధాః’ అని కలదు. ఇందు వీరు
మువ్వరును కుద్ధులని చెప్పబడినది. శుద్ధులనఁబరదారసాంగత్యము లేనివారిని
యర్థము. వీరునాయకలను నాయకులకుఁగూర్చు వారే కానీయనానాయికా సాం
గత్యము లేనివారిని యర్థము. కావుననే వీరిని నాయకులు వికృతించుదురు.

సంస్కృత శాటకములలోఁ బీతమద్దనకును విటునకును బ్రాయశఃసముగా
సంస్కృతభావ యుపయోగింపఁబడుటయుఁ (నాగానందమునఁ విటుడు ప్రాకృతము

మాటలాడును. భావప్రకాశమునఁ బ్రాకృతభాషియునిఁ చెప్పఁబడినది.) చేటవిదూషకులకుఁ బ్రాకృత ముపయోగింపఁబడుటయుఁ జూడఁ బీఠమర్థ విటు లుత్తమపాత్ర లనియుఁ జేటవిదూషకులు నీచపాత్రలనియును తెలియుచున్నది. చేటవిదూషకులలో విదూషకుఁడు బ్రాహ్మణుఁడను రాజావలంబముగలవాఁడును నగుటచేఁ గొంచెము మిన్న. చేటుఁ డధముఁడు. సాహిత్యదర్పణమున

ఉత్తమాః పీఠమర్థాద్యాః (ఆద్యశబ్దాత్ మంత్రి పురోహితాదయః) మధ్యే విటవిదూషకాః । తథా శకారచేటాద్యా అధమాః పరిక్షిప్తాః (ఆద్య శబ్దాత్ తాంబూలిక గాంధికాదయః.)

తా. పీఠమర్థ, మంత్రి పురోహితాదు లుత్తములు; విటవిదూషకులు మధ్యములు; శకార, చేట, తాంబూలిక, గాంధికాదు లధములు. దీనినిఁబట్టియుఁ బీఠమర్థునిఁ దక్కినవారితోఁ గలుపుట యయుక్తము. వీరుగాక మాలాకార, రజక, తాంబూలిక, గాంధిక ప్రభృతులును నటవట శృంగార సహాయులుగా నుండురు. మరియు నంతఃపురమునఁ బరిచారకులు వామన, పండ, కిరాత, మేచ్చ, ఆభీర, శకార, కుబ్జాదులును గలరు. వామనాదులు రిత్నావళిలో గానవత్తురు. శకారుఁ డున్నతుఁడును మూర్ఖుఁడునుగా నుండును. ఇతఁడు కేని యుంపుడుకత్తై తమ్ముఁడు. కాన రాజు బావమఱచి. ఇతఁడు మృచ్ఛకటికమునఁ జక్కఁగాఁ బ్రదర్శింపఁబడి యున్నాఁడు.

మఱియు రాజగు నాయకునకు నర్థ (కార్య) చింతనమున మంత్రియు, దండమున (దుష్టనిగ్రహ కార్యము) సుమౌత్, కుమార, ఆటవిక, సామంత మైన కాదులును, ధర్మకార్యాచరణమున ఋత్విక్కులు, పురోహితులు, బ్రహ్మచేత్రులు, తాపనులును సహాయులు.

మరియు రాజు స్వాయత్తసిద్ధి, సచివాయత్తసిద్ధి, ఉభయాయత్తసిద్ధియు నని ముత్రేణగులుగా నుండును. స్వాయత్తసిద్ధి యనఁ దన యాయత్తమైన కార్యసిద్ధిగల వాఁడు. అనఁగాఁ గార్యసిద్ధిపట్లఁ బరసాహాయ్య మక్షేపక తానే వ్యవహరించు వాఁడు. శ్రీరాముఁడు మొదలగువారు స్వాయత్తసిద్ధులు. సచివాయత్తసిద్ధి యనఁ గార్యభార మంతయు నుంతులిపై మోపియుంచినవాఁడు. ఇతఁడు నిశ్చింతుఁడు. చంద్రనాభ (ముద్రారాక్షసమున) వత్సరాజులు సచివాయత్తసిద్ధులు. ఉభయాయత్తసిద్ధి యనఁగా రాజమంతు లిరువురిమీఁదను గార్యసిద్ధి యాధారపడి యుండును. యధిష్ఠిరాదులు భయాయత్తసిద్ధులు.

స్వీయాదుల లక్షణములు

క. ఈమతమున స్వీయాన్యా

సామాన్యలనంగఁగలరుసతః; లందుఁ ద్రపా

సామగ్రీ, శీలార్జవ

కోమలకమనీయ, స్వీయ, గుణములఁజెలఁగున్.

౧౭

తా. లజ్జాసామగ్రియు, ఋజుశీలము అనఁగాఁ బాతివ్రత్యమును గలిగి కోమలత్వముఁ గమనీయత్వమును గలది 'స్వీయా'నాయక. అగ్నిసాక్షిగా వివాహమాడిన యుక్తమరాలగు భార్య స్వీయ.

కం. అన్యయనఁగ నవ్యోధయుఁ

గన్యయు; సామాన్యయనఁగ గణికామణి; యీ

మాన్యల కుదాహరణముల

నన్యాదృశవిశదఫణితి నాపాదింతుఁ.

౧౮

తా. కన్యయు, నవ్యోధయు, నని యన్యస్త్రీ లేక పరకీయ యిటుదెలుగులు. కన్యయన వివాహముగాని పదుచు. అన్యోధయనఁ బరుని వివాహమాడిన స్త్రీ. సామాన్యయనఁగా జేత్య. ఇది సర్వసాధారణస్త్రీ. వీరి కుదాహరణములు దెలుపుదును.

స్వీయ

చ. అమృతమువంటిసద్గుణము, నంచితచంద్రకళావిలాసభా

వము, శివగోత్రభూతియు నవారణఁదాల్చి యశఃపురంధి తాఁ

గమలవనీసితాన్యయశిభామణియైన నృసింహమేదినీ

రమణున కేకపత్నియన రంజలు లోకములెల్ల మెచ్చఁగన్.

౧౯

తా. అమృతమువలెఁ పరికృద్ధమగు గుణమును, చంద్రకళవలె స్వచ్ఛమైనభావమును, (ఈరెండివలన నాభ్యంతరమగు కుద్ధి గోచరించును) శివగోత్రభూతియును (తైలానుముయొక్క యైశ్వర్యమువంటి యైశ్వర్యము అనఁగాఁ దెల్లఁదనమును- కుభవంశక్రమమును, (దీనివలన బాహ్యకుద్ధి గోచరించును) వహించిన కీర్తికాంత సూర్య పుష్కరేష్టఁడగు నృసింహభూపాలున కేకపత్నియయి రాజిలుచున్నది.

ఇట్లు గీర్తికాంత బాహ్యభ్యంతరములయందు విక్సించి పంకుర్ధరాక్షయంబు వలన స్వీయ.

అన్యోధ (పరకీయ)

సీ. పారసీక మహాపతుల చొప్పడఁగించి

నేర్చుమీఱఁగ మోహనిద్ర పుచ్చి

యవన సేనాధినాయకుల దోకి స్తంభసం

భరితప్రతాపదీపంబు లడఁచి

యభిభూతమానమల్కావిష్కృతాయశో

ధ్వంతసంతతి కాత్మసంతసిల్లి

సమదముమ్మర తురుమ్మప్రాప్త సీమల

నడుగుమోఁపఁగనీక యరుగుదెంచి

గీ. ప్రాజ్యసామ్రాజ్య యగు వారి రాజ్యలక్ష్మి

కదనసంకేతమున జారకాంత యగుచు

సంచితస్ఫూర్తి నిన్ను వరించె నార !

వైరి గజసింహ ! ఓబయ నారసింహ !

— ౨౦

తా. పారసీక రాజుల రాజ్యలక్ష్మి యా పథులను నిద్రపుచ్చి, వారి సేనా నాయకుల ప్రతాపదీపము లార్పి, వారి వైశ్యములొని ఖానుయొక్క యవ యశస్సును జీఁకటినిఁ గాంచి సంతసించి వారి వైనికులయిన తురుమ్మలు వసించు ప్రదేశమున నడుగుమోఁపక వచ్చి యుద్ధరంగ మను సంకేతస్థలమున నిన్ను వరించు చున్నది. ఇట్లఁ బారసీక రాజ్యలక్ష్మి యన్యోధ.

సాహిత్యవర్సణమున “యాత్రాది నిరతాన్యోధా కలటా గళితకృపా” అని యన్యోధకు లక్షణము పచింపఁబడినది. యాత్ర యనఁగా సేదో నెపముతో నటు నిటు తిరుగుట; ఆదికబ్బముచేఁ దలవాఁకిట నిలుచుట, కిటికీలోనుండి తొంగిచూచుట మొదలగు కనుబొం; వీనియందాసక్తురాజును సిగ్గుచు వదలినదియు నగు అంకుటాణు.

మ. మగఁడా! ఊర్చిగఁ బ్రేపురెంచు; సవతుల్ మచ్చిత్తముంద్రవ్యి చూ;

త్రగు నాయత్త గఱాళి; పట్టుఁబసి; యేరాండ్రా? దృగంతంబులం

దగ భేదింతురు; నిష్ఫలంబుత్రమ; కన్నులలో పృథా! పొమ్మిట

మగలాఁడా! యిదె దొలనుండియె నమోవాకంబు నన్నించెదక.

ఇట్ల నతఁడు నా మగఁడనియుఁ నీవు నా మగలాఁడవనియుఁ దెలుపుటచే నీవు నా ప్రియుఁడవని వ్యంగ్యము. దీనివలన నీ యావతికిఁ బరనాయక విషయకముగు రతి గోచరించుచున్నది.

కన్య

తా. ఆజానేయము నెక్కి యోబయనృసింహస్వామి వాహ్యళి రా
 నోజంగాంచన సాధవీధికఁ దదీయోల్లాసముంజూచి యా
 తేజోవిభ్రమ ధన్యకన్య మదనార్తింజెంది ప్రాసాదపా
 లీజాగ్రన్మణిపుత్రి కానియతిఁ దాల్చెందద్గత స్వాంతయై. ౨౦

తా. నరసభూపాలుఁడు గుఱ్ఱమెక్కి స్వారిరాఁగా బంగారు మిద్దపైనిఁ
 గూర్చుండి యతని యందఁగుఁగాంచి యొక కన్య మదనపరవశయై ప్రాసాదము
 నందున్న మణిపుత్రిక వలెనే నిశ్చేష్టురాలై నిలిచెను.

ఇట నొక కన్య నరసభూపాలుని మోహించినది. ఇట్లు పరిశీయద్వివిధ.
 కానీ యీ పద్యమునఁ గన్యాలక్షణము లెవ్వియుఁగాన వచ్చుటలేదు. సాహిత్య
 దర్పణమున “కన్యాత్వజాతోపయమాసలజ్జాంవయకావనా” (వివాహము కానట్టియు
 లజ్జాయావనములు గలిగి యునగు నది కన్య) అని లక్షణము చెప్పఁబడినది. ఈపే
 రండ్రి మొదలగు వారిస్వాధీనమున నుంటచేఁ బరిశీయ లేక అన్య.

సామాన్య

కం, ఏరీతివారు బొందిన

నారీతిఁ దదీయరాగమందెను నారా!

వారాంగన; యదిసాక్షా

త్కారపుఁబటికంపు బొమ్మకాఁబోలుఁ జూచి! ౨౧

తా. ఈవారాంగన సాక్షాత్కరించిన స్ఫటికపు బొమ్మయై యుండును.
 స్ఫటికము తన సమీపమున నున్నవస్తువులను దనలోఁ బ్రతిబింబించుకొనఁజేయును.
 అనఁగా వానిని లోఁగొనును. అట్లే తన్నుడాసిన వారి నెల్లరను దాని లోఁగొనును.
 సాహిత్యదర్పణమున సామాన్యలక్షణ మట్లున్నది.

‘ధీరా కళాగ్రల్భా వేద్యా సామాన్యనాయకా’

తా. ధీరురాలనఁజేతురురాలు. కళలనఁబరత్రుతారణము నేయుటకై నేర్చిన
 వృత్తగీతాదులు. వీనియందు నేర్పుగలది. వేద్యయనఁ జక్కని వేషమును ధరించు
 నది. మరియు

“విద్యజానపినద్వేష్టి నరజ్యతిగుణిష్వపి

విత్తమాత్రం సమాలోక్య సా రాగం దర్శయేత్స్వహిః

కామమంగీకృతమపి పరిక్షీణధనం నరం
 మాత్రానిష్కాసయేదేషా పునస్సంధాన కాంక్షయా
 తస్మైరాపండకామూర్ధాః సుఖప్రాప్తధనాస్తథా
 లింగినశ్చక్రకామాద్యా ఆస్యాః ప్రాయేణవల్లభాః
 ఏషాపిమదనాయత్తాక్వాపి సత్యసురాగిణీ
 రక్తాయాంవానిరక్తాయాం రతమస్యాం సుదుర్లభం”

తా. గుణహీనులను ద్వేషింపదు. గుణవంతులను ప్రేమింపదు. కేవలము
 ధనమునుజూచి ప్రేకనురాగముఁ జూపును. అట్లు ప్రేమతోఁ జూచియును నతఁడు
 ధనహీనుఁడు కాఁగానే తనమీఁది ప్రేమతో నెచ్చటచేసిఁ దిగి మరల ధనమును
 గొనివచ్చునని తన మాతచే, నిల్లుకెడలించును. ధొంగలు, పండకులు, (వాయ్యగ్ని
 బోమమువలన నెవని వృషణములు నశించునోవాఁడు పండకుఁడు) మూర్ఖులు, సుఖ
 పొందుధనులు, బ్రహ్మచారులు, భగ్న కాములు (రహస్యముగాఁ గామించువారు) ను
 నీసామాన్యకుఁ డియులు. ఈవేళయు మదనాయత్తురాలై యొకానొకచో సత్యసు
 రాగమును బ్రకటించును. ఈపె రక్తరాలైనను, అపరక్తరాలైనను దీనిరతము
 సుదుర్లభము. (ఏలనఁ బహుపురుషగామిని యగుటచే రోగాలపుట్టయ్యెయ్యండు నీపె
 సురతము పృతిబంధక భూయిష్ఠము)

మరియు “రక్తైవత్యప్రహసనే నైషా దివ్యపుష్పాశ్రియే” (ప్రహసనవర్జితమై
 పృథకరజాదులలో నీవేళ్య యసురక్తరాలుగానే యుండును. ప్రహసనమున నపరక్త
 గానే యుండును. అపరక్తగానున్న నే హాస్యహేతువగును. దివ్యపుష్పాశ్రియ మగు
 నాటకమున దీనిని నాయకగాఁ జేయరాదు.

మృచ్ఛకటికమున వసంతసేన యను సామాన్యనాయిక అసురక్తరాలు. అటక
 మేళకప్రహసనమున మదనమంజరి యపరక్తరాలు.

ఈ స్వీయా, పరకీయా, సామాన్యనాయిక లొక్కొక్కతెయు, అన్యసంభోగ
 దుఃఖిత, వక్రశ్రిక్తి గర్విత, మానవతి యని మువ్విధము లగును. ఏతల్లక్షణ లక్ష్యము
 లకు రసమంజరినిఁ జూడుఁడు. గ్రంథవిస్తరభీతిచే నిందుదాహరింపఁబడలేదు.

శం. ఈమగువల కాద్యయు, ము

ద్ధా, మధ్యా, ప్రాథమికగఁ దగునన్యవయో
 వ్యామిశ్రిత యౌగ్యములగు
 నామములు; తదీయలక్షణము లెర్పఱుటక.

తా. పైగుదాహృతలగు మువ్వరిలొ స్వీయ, ముగ్ధా, మధ్యా, ప్రాధా భేదములఁ బరగును. వీరి నామములు నూతనవయస్సుబంధమువలననేర్పడినవి. ప్రాధమికబ్రగల్భయనియు నామాంతరము.

చ. నవనవ కామయావనసనాథయు, నల్పరతంబు గల్గు న
యువతియొముగ్ధ; మధ్య సదృశోదిత యావనకామయై రతాం
తభివశయా లతాంగి; సతతప్రథితోల్బణ కామయావనో
త్సవ, సురతాదిమోహమునుదాల్చు లిలోదరి ప్రాథతానగున్.

పా. ప్రాథయైతగున్.

తా. నూతనమగు కామమును (సంభోగేచ్ఛ) యావనమును గలదియు, నల్ప రతము గలిగినదియు నగునది ముగ్ధ. యావనమును, గామమును, సమానముగాఁ గలదియు రతాంతమున వివశరాసును నగునది మధ్య. మిక్కిలి కామమును యావనమును గలిగి రతియొక్క యారంభమందే మోహముగలది ప్రాథ. ఇందలి లక్షణ మెయ్యదియు నిస్సూదిగముగా లేదు. ప్రతాపరుద్రీయమునందలి

ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథా

లజ్జామన్మథమధ్యస్థా మధ్యమోదితయావనా

స్మరమందీకృతప్రీడా ప్రాధా సంపూర్ణయావనా.

(ఉదయించుచున్న యావనముగలదియు, మదనాభిలాషను (సంభోగేచ్ఛను) జయించిన సిగ్గుగలదియు నగు స్త్రీ ముగ్ధ; ఉదయించిన యావనముగలదియు, లజ్జయును మదనాభిలాషమును సమానముగాఁగల స్త్రీ మధ్య; సంపూర్ణముగా వికసించిన యావనముగలదియు, లజ్జను భోగద్రోలిన మదనాభిలాషము గలదియు నగు స్త్రీ ప్రాథ.) అను లక్షణము నరసభూపాలీ శు లక్షణముకన్నఁ గొంత బాగుగానే యున్నది. ఏలన నీ లక్షణములలో ఉదయద్యౌవనా, ఉదితయావనా, సంపూర్ణ యావనా, పదములు సార్థకములు. చాల ముఖ్యములయినవి. నా భూ! లక్షణము లలో నిట్టియర్థములు స్పష్టముగాలేవు. కానీ సా!ద! లక్షణము సమగ్రముగానున్నది.

ప్రథమావతీర్ణయావన మదనవికారా రతావామా

కథితామృతృమానే సమధికలజ్జావతీ ముగ్ధా ||

తా. ప్రొత్తగా దిగిన యనఁగా నంకురించిన యావనమును, మదనవికారమును గలదియు, రతియందుఁ గొంచెము ప్రతికూలతఁ జూపునదియు, మృదువైన ప్రణయ

కోపముగలదియు, మిక్కిలి లజ్జగలదియు నగు స్త్రీ మగ్ధ. ఇందు 'రతావామా' 'మృదుశ్చమానే' అను లక్షణవిశేషము ప్రతి యిది లక్షణమున లేదు.

ముగ్ధ

శా. ఆలాపంబున కుత్తరంబొసంగ దాయాసంబునంగా; తా
నాలోకింపదు; పాటలాధరమరందాస్వాద సమృద్ధముం
దాశంజాలదు; కౌఁగిలీయదు తనూతాపంబు చల్లాటంగా
నేలజ్జావతి; తద్రతంబు దయితాభీష్టంబు గాకుండునే? ౨౫

తనూతాపంబు (పా) మనస్తాపంబు.

సరసభూపాలీయ లక్షణ మగు 'నవనవ కామయావన సనాథయు' ననునది యీ లక్ష్యమున సహ్యయింపదు. 'అల్పరీతంబుగలది' యనుట కన్న 'రతావామా' (రతియందుఁ బ్రతిహితంబున) అనుటయే మంచి లక్షణము. 'రతావామా' అను లక్షణమున కీ ప్రధమ లక్ష్యము గాఁగలదు. సాహిత్యదర్శిణమున "౧. ప్రథమావతీర్ణ యావనముగలది, ౨. ప్రథమావతీర్ణ మదనవికారముగలది, ౩. రతివామ, ౪. మానమృదువు, ౫. లజ్జావతి యనునాని కన్నింటికనిఁ బ్రత్యేకోదాహరణము లీయఁబడినవి. ఎట్లన

౧. ప్రథమావతీర్ణ యావనముగల స్త్రీ

చ. నెలఁతెనితంబులుల్ నడిమి నిండుతనంబు మారింఁచె; ట్రొమ్మలం
గల క్రశిమంబులాఁగుకొనెఁ గౌను; గ్రహించెను రోమవల్లి క
న్నుల ఋజువర్తనంబును; మనోజుఁడు గద్దెకురాఁగఁ గొత్తగా
బలిమిని దోఁచుకొన్నటులువ ర్తిలె నొండొరులం దదంగమున్.

౨. ప్రథమావతీర్ణ మదనవికారముగల స్త్రీ

చ. అడుగిడు మెల్లమెల్లఘవి; నంతిపురంబును వీడిరాఁజెటుల్;
దుడుకున నవ్వబోదు; మదిలో నీహఃసంబునఁగొన్న సిగ్గునం
గడనిడఁబొందుఁ; బల్కునొకకాస్తగభీరిమ, కొద్ది వక్రమం
బడర; నిజప్రియంగునీచి యాడుచెలింగను నెత్తిఘ్రాసుటికన్.

౩. రతివామ యగు స్త్రీ

శా. ఆలాపంబున కుత్తరంబొసంగదు. (ప్రథమా)

౪. మానమృదు వగు స్త్రీ

సాపత్యంః పృథమాపరాధసమయే సఖ్యోపదేశం వినా
నోజానాతి సవిభ్రమాంగవలనా వక్రోక్తి సంసూచనం
స్వచ్ఛైర్చక్రకపోలమూలగళితైః పర్యస్త నేతోత్పలా
బాలా కేవలమేవ రోదితి లుప్తల్లోలాలక్తైరశ్రుభిః.

తొలిసారి ప్రియం ఉపరాధ మొనర్చినను సఖ్యయొక్క యుపదేశములేక
యంగములను ముడుచుకొని వెనుదిరిగి పరుండుట, వక్రోక్తులు వలుకుట, మొదలగు
పను లెఱుంగదు. కేవలము బాష్పములు విడుచుచు విలపించును.

౫. సమధిక లజ్జావతి యగు స్త్రీ

చ. అడుగిడు మెల్లమెల్లభువి (పై పద్యము)

సమధిక లజ్జావతి యనుటచేతనే రతియందుఁ బ్రతిహేళన రాలని చెప్పఁబడియే
యున్నది. మరల రతివామత్వ మేల చెప్పవలసినవచ్చెనని శంకించుకొని విచ్చిత్తి
విశేషమునకై (సౌందర్య విశేషము) చెప్పితిమని సమాధానించెను.

ఈ మగ్ధ అజ్ఞాతయావన, జ్ఞాతయావన, నవోధ, విప్రబునోధ, అనియు
భేదములు గలది. (మా. రసమంజరి).

మధ్య

౬. మానితవైఖరిక్ మణితమంత్రములం, గబరివినిర్గళ

తూనములం బ్రసూనశరశూనునిఁ బూజలొనర్చి తా రతిఁ
మానిని యొప్పె నప్పు డనమాన మనోఽంబుజవీధి నాతనిఁ
ధ్యానమునేయుకై వడి రతాంత నితాంత నిమిలితాక్షియై. ౨౬

తా. మణిత మంత్రములచేతను, గబరినుండి బాటుచున్న పూలతోడను
నాయువతి మన్మథపూజనేసి వివశురాలై యాతనిని ధ్యానమునేయుచున్న గతినుండెను.

ఇందు రతాంత వివశురాలగు మధ్య వర్ణింపఁబడినది.

సాహిత్య దర్పణమున మధ్యాలక్షణ మిట్లుగలదు.

మధ్యా విచిత్రసురతా ప్రయాణస్మరయావనా

ఈవత్ప్రగల్భవచనా మధ్యమప్రీడితా మతా

తా. విచిత్రమగు సురతము గలదియు, బ్రయాణమైన మదనవికారమును,
ప్రయాణమైన యావనమును గలదియు, గొలదిగాఁ బ్రగల్భమగు (ప్రా)ధమగు

వాక్కులు గలదియు, మధ్యమలజ్జయనగా నన్యూనానధికమగు లజ్జగలదియు నగు శ్రీ మధ్య.

‘విచిత్రసురత’ యనుట కీక్రింది దుదాహరణము

ఆ. వె. చియ్యలబట్టియుంటఁ దొయ్యలి ప్రియుతోడిరతులఁజూపె వింత చతురిమంబు
శిష్యవృత్తిసంతఁ జెప్పించుకొన్నట్లు | పాపురాలు మణితఫణితిఁ గలచె.

లక్షణమున ‘మధ్యమప్రీడితా’ (లజ్జా సున్నతమధ్యస్థా) అను పదముముఖ్యము. సరసభూపాలీయ లక్షణమున నిది స్ఫుటముగాలేదు. రతాంతవివశత్వమునలక్షణము దశరూపకమున మాత్రమే (మోహంతసురతక్షమా) కనఁబడుచున్నది. ప్రౌఢ రతాది యందే వివశత్వముగొనును. మధ్య రతాంతమున వివశత్వముగొనును. మగ్ధ రతయందుఁ బ్రాతిహేయ్యము వహించునది కాన రతయందు వివశత్వముగొనదు.

ప్రౌఢ

మ. నటదుత్తుంగవయోధరంబు, జితమందాక్షక్రియోదార, మ
స్ఫుటవాగంతుర, మక్షికోణనివసత్పుష్పేషుదర్పంబు, సం
ఘటితాల్లింగన వామనీకృతకుచాగ్రప్రౌఢ రోమాంచమై
విటుఁజొక్కించెఁ బ్రపుల్లపద్మనయనా వీరాయితంబెంతయుఁ. ౨౭

తా. నాట్యమాడుచున్న యెత్తైశుచములుగలదియు, సిగ్గును జయించినదియు, నస్ఫుటమగు వాక్కులు గలదియు, నక్షికోణమున వసించుచున్న మదనదర్పము గలదియు, నాల్లింగనముచే నొత్తఁబడిన కుచములపైని రోమాంచముగలదియు నగు నా తరుణి పురుషాయితమున విటునిఁ జొక్కించెను.

ఇందు ‘విటుఁజొక్కించె’ ననుట దోషము. ఏలన మగ్ధా, మధ్యా, ప్రౌఢా భేదములు స్వీయకుఁగదా! స్వీయ శీలార్జవకోమలయని హేయనఁబడినది. అనఁగాఁ బతివ్రతయని భావముగదా! అట్టి పతివ్రత విటుఁజొక్కించె ననుట దోషముగదా! ఇత నీపద్యమున స్మరాంధురాలయి లజ్జపఁబోఁద్రోలి పురుషాయిత మొనర్చుచున్న శ్రీ వర్ణింపఁబడినది. రతాదిమోహమునుదాల్చు తలాదరి ప్రౌఢ! అను సరసభూపాలీయ లక్షణమున కిది లక్ష్యముగాలేదు.

సాహిత్య దర్పణము లక్షణ ముత్తమమయినది.

“స్మరాంధా గాఢతారుణ్యా సమస్త రతికోవిదా

. భావోన్నతా దరప్రీడా ప్రగల్భాప్రకాంతనాయకా.”

సృగాంధురాలును, సంపూర్ణ యౌవనముగలదియు, నెల్ల యనుభూమిలూ
మాది సురతబంధ భేదములయందును బ్రవీణురాలును, ఉన్నతములయిన శృంగార
చేష్టలు గలదియు, నల్ప లజ్జగలదియు, నాయకుని వశీకరించుకొన్నదియు నగు స్త్రీ
ప్రగల్భ లేక ప్రాథ.

౧. సృరాంధ యనఁగాఁ గానుముచే యుక్తాయుక్త సమయాసమను విశే
కము లేనిది.

కం. సతి యెంతిధన్యరాలవే? | రతిఁడునుం బ్రియునితోడ రమణీయకథా

శతము వచింతువు; నాకో! స్మృతివోవుఁ బ్రియుండు నీవి స్మృతియింపఁగరాన్.

౭క యవతి మరియొకయువతితోఁ దాను సురతసమయమునందే ప్రియునితో
ముచ్చటలాడుచు నుండునని చెప్పినది. అప్పు డా రెండవయువతి “ఓసీ నీ పెంత
ధన్యరాలవే! రతి సమయముననే ముచ్చటలాడుదువు. నా ప్రియుండు నా నీవి స్మృతి
యింపఁ రాఁగానే నాకు స్మృతియే పోవును” అన్నది. మొదటిది మధ్యానాయిక.
దానికి రతాంతమున వివశత్వముగలుగును. రతి మొదలఁగాని నడుమఁగాని వివశత్వము
లేదు. ఇది ప్రాథ. రతాదియందే వివశత్వమునుగొన్నది. ‘ఎంత ధన్యరాలవే?’
అనునది పరిహాసోక్తి. నీకు రతిఁడుమఁగూడ వివశత్వము గలుగలేదు. నాకు రతాది
యందే కలిగినది. కావున రతియందు నాకఁ గలిగినంత యానందము నీకు లేదు.
‘నీవధన్యరాలవు. నేనే ధన్యరాలను’ అని నిష్ప్రస్తావము. రత్యారంభముననే
యంధురాలయినది (వివశురాలు) కాన సృరాంధ.

౨. సంపూర్ణ యౌవన

అత్యున్నత ప్రస మురో, నయనే నుదీప్తే
నక్రేభువా వతితరాం, వచనం తతోఽపి,
మధ్యేఽధికం తను; రనూనగురుర్నితంబో;
మందాగతి; కిమపిచాద్భుత యౌవనాయాః.

తా. పూర్ణయౌవనముగల యా యౌవతిరొమ్మేత్తైన ప్రసములుగలది; నేతము
అతివిశాలములు; కనుబొమ్మలు వంకరలు దిరిగియున్నవి; వాక్కు లంతకన్నను
వంకరలైయున్నవి; నడుము మిక్కిలియు సన్నగిల్లినది; పిఱుండులు మఱింత పెద్ద
విగానున్నవి; నడక మందగించినది. ఇందు యౌవనధర్మములు కానఁబడుచున్నవి.

౩. సమస్త రతకోవిద

కృచిత్రాంబూలాక్షః కృచిదిగురుపంకాంక మలిః
కృచిచ్ఛుజ్జోద్ధారీ కృచిదపిచ సాలక్రకపదః
వశీభంగాభోగై రలకపతితైః శీర్ణకుసుమైః
శ్రీయాస్సగ్యావస్థం కథయతి రతం ప్రచ్ఛదపటః.

పరువుదుప్పట మొకచోఁ దాఁబూలరాగరంజితమై, యొకచోఁ గాలాగరు పంకమలిప మై, యొకచోఁ జూర్ణముగలిగినదై, యొకచోఁ లఠుకతోఁగూడిన పాద ముద్రలుగలదై, యొకచోఁ వశులచిహ్నములుగలదై, యొకచోఁ మంగురులనుండి రాలినపువ్వులుగలదై తరుణియొక్క నానాసురతావస్థలను జూటుచున్నది; క్రమముగా మార్దారబంధము, ధేనుబంధము, స్వాభావికసురతము, ఉత్తానబంధము, సురతవిశేషము, పురుషాయతము అనుసురతములను బహుపుదుప్పటము తెలుపుచున్నది. ఇందు సమస్తరతకోవిదత్వము నాయితకు స్పష్టము.

౪. భావోన్మత

మధురవచనైస్సభూభంగైః కృతాంగుళితర్జనైః
రభసంచితై రంగన్యాపై ర్మహోత్సవబంధుభిః
అసక్పదసకృత్సాధర సాధరైరపాంగవిలోకితై
శ్రీభ్రువవజయే సా పంచేమః కశోతి సహాయతాం

మధురాలాపములచే, భూభంగములచే, అంగుళితర్జనములచే, రభసాచరితములును, మహోత్సవము గలిగించునవియు నగు నంగన్యాసములచే, బురఃపునర్విరచితములగు కటాక్షములచే నాతరుణి మన్మథునికిఁ ద్రిభువనవిజయమున సాయపడుచున్నది. ఇందు నాయితకు శృంగారచేష్టలయొక్క సమస్తతి స్పష్టము.

౫. స్వల్పప్రీత

కం. సతియెంత ధన్యురాలవె ?

సమధికలజ్జావతి ముగ్ధానాయిక; మధ్యమలజ్జావతి మధ్యానాయిక, అల్పలజ్జావతి ప్రాధానాయిక; అట్లే రతాదియందే వివశత్వమునగునునది ప్రాధ; రతాంతమున. వివశత్వమునగునునది మధ్యానాయిక; రతియందు వివశత్వములేనిది ముగ్ధ.

౩. అకాంతనాయిక

చ. “చెదిరినముంగురుల్ సరిగజేర్చుచు చెల్లుండ! బొట్టునిద్దుమీ!
నుదుట విలాసి! కూర్చుచు చనుగ వడ్రైదెన్నిన మత్తైల్లకాసరుల్
హృదయసఖుండ!” యంచు వచించి రతాంతమునందు వాని తాఁ
కుదలకొడల్ గగుర్పొడువఁ గోమలి క్రమృజుబొందె మోహముకా.

ఇటు నాయిక రతివివశురాలై తనప్రియుని వశీకరించుకొని వానిచే నాయా
పనులు చేయించుకొనుచున్నది.

అనంతమాత్యుండు తనరసాభరణమునఁ బ్రాథమ రెండువిధములుగా విభజించెను.

౧. పృగల్భ. ౨. ప్రాథమ

౧. పృగల్భ యనఁ బూర్ణయావనము గలది

చ. పాదుపైపుత్తనితంబ మొప్పగఁ, గుచంబుల్కొల్పి యొండొంటితో
గదియఁ, గుంకుమపంక రేఖ నొసలంగన్నట్టఁ బ్రద్యుమున్న ను
న్మదభద్రేభముఁగి బింకమునఁ దన్మందస్మితాలాళ నం
బొదవం గృష్ణునిజూచె నిందుముఖి ప్రేమోత్సాహముపొంగఁగఁ.

౨. ప్రాథమనఁ బురుషాయిక ప్రవీణతగలది.

చ. దరనప్రస్తనభారముకా, విమలవక్త్రీనూర్తియుకా రంజితా,
ధరబింబంబును, భూలతానటన సౌందర్యంబు, సుతస్సంగా
ధరతాపక్తియు, సూర్యసంగమ నిరూఢత్వంబునం గల్గు నం
బురుహామోదిని చూచె గృష్ణుననీతాంభోభృతస్వమృతమునికా.

ఈ రెండుదాహరణములలో మొదటి దానిలోఁ బూర్ణయావనముగల యౌవ
తియు, రెండవ దానిలోఁ బురుషాయిక మొనర్చునట్టి యౌవతియుఁ జేర్చొనఁబడిరి.
మరియు ‘లాల్’ అను మరియొక నాయికనుగూడ నతఁ డుదాహరించెను. అది
సుందరముగావున్నను జూపుచును.

కం. ప్రియములు వలికినఁజాలున, నయమున నొక్కింత చూచినం జాలును; స
న్నయచాబుఁగరాంబుజముల, రయమున మిన్నుండు ‘లాల్’రతిసౌఖ్యమునకా,
‘లాల్’యన నొకింతవయస్సు మళ్ళినది. అనఁగా యౌవనము సడలివార్చ
కమున నడుగిడుచున్నట్లే. అట్టిదానికి రతిక్రీడలందుఁ బూర్తిగా నభిలాషదాలగఁడు.

పూర్వమునందున్నంతగానుండదు. కాన దానినిఁ బ్రముఁడు పలుకరించినను గట్లాక్ష
వీక్షణముల నలరించినను, చేసన్నలఁజేసి పిలిచినను దానికి రత్యానందము గలుగును.

లోలాస్వరూపము

మ. ఆలఘుశ్రోణీయు, అంబమాన పృథఘోరాకారముకా, నాభీదే
శబరద్విరక్తచంబుజకా, ఘటసదృక్షస్థూలతుందంబు నై
పలుమాటు నిడుదీఁగెనవ్వు నగుచుకా బాహాగ్రమల్ సాచిచి
ట్టజువెట్టుకా విటుమోముపైజరత; కట్టంబిద్దియకా శేష్యయే?

చ. కనుఁగొని నవ్వునాదరము గల్గినయట్టుల; సంతిశఫలం
బునవసియింప వామకరపుష్కర సంజ్ఞయొనర్చు; మిన్నకై
ననుదలపెట్టువోస్యవచనంబులు; యాదవరాజు పాలికే
మనిచనులోల? ప్రీతియగునా? కడివోయిన పుష్పమెయ్యెడకా.

కం. ధీర, యధీరయు, ధీరా

ధీరయునగు నందుమధ్య; ధీరాధీరా,

ధీరాధీరాహ్యయముల

ధామణిఁబ్రాథయుఁ జెలంగుఁ డల్లక్షణముల్.

౨౮

తా. స్వీయా, మధ్యా, ప్రాథానాయకలలో మధ్యయుఁ బ్రాథయు, ధీర,
అధీర, ధీరాధీర, అనుభేదములు వహింతురు. స్వీయాభేదములులేవు. వాని లక్షణము
లీక్రిందఁ జూపఁబడును.

ధీరయనఁగా ధీరత్వముగలది. దేనివిషయమున ధీరత్వమనినచో మాన
విషయమున. అనఁగా భర్త సాపరాధుఁడైనపుడు ప్రియురాలాతని పైనిఁ బ్రణయ
కోపము వహించును. ఆప్రణయకోపమును ధీరురా లొక విధముగను, అధీరురా
లొక విధముగను, ధీరాధీరురా లొక విధముగను గనఁబఱచును. “ఈప్రణయ
కోపము గూడ లఘువు, మధ్యమము, గురువు, అని మువ్విధములు. అన్యస్త్రీదర్శ
నాదులవలనఁ జుట్టినది లఘుకోపము. గోత్రస్థలనాదులవలనఁ గలిగినది మధ్యమ
కోపము. అపరస్త్రీ సంగమమువలనఁ గలిగినది గురుకోపము. మరియు స్వల్పప్రయ
త్నముచేఁ దొలఁగింపఁదగినది లఘుకోపము. కష్టప్రయత్నముచేఁ దొలఁగింపఁదగినది
మధ్యమకోపము. కష్టతరప్రయత్నముచేఁ దొలఁగింపఁదగినది గురుకోపము. అనఁగాఁ
గుతూహలాదులచేఁ దొలఁగింపఁదగినది లఘుకోపము. శపథాదులచేఁ దొలఁగింపఁ

దగినది మధ్యమకోపము, చరణపాతభూషణ సమర్పణామలచేత బాలగింపదగినది గురుకోపము.” అని శృంగాలామృతలహరిలో గలదు.

మధ్యాధీరా-మధ్యా-అధీరా, మధ్యా-ధీరాధీరా లక్షణములు
గీ. తవ్యగల భర్తమోల సోత్పాతఫణి

గేడములాడునది మధ్యధీర; సాశ్రు

పరుషవచన యధీర; బాష్పకుటిల

హరివచన ధీరాధీర యవగఁజెలగు. ✓

-98

తా. భర్త యపరాధ మొనరింపఁగా నెత్తిపాడుపుమాటలతో బరిహసించునది మధ్యధీర; కన్నీటితో బరుషవచనములాడునది మధ్యా-అధీర; కన్నీటితో గుటిల వచనములాడునది మధ్యాధీరాధీర.

ఇందు మధ్యా-అధీర ‘సాశ్రుపరుషవచన’ యనియు, మధ్యాధీరాధీర ‘బాష్పకుటిలహరివచన’ యనియు లక్షణము నిర్వచించబడినది. ఈ రెంటికిని సర్వభేదము గానరాదు. కాన నీ లక్షణములు సరిపడవు. సాహిత్యదర్శణమున

శ్లో॥ ప్రియసోత్పాతప్రవ్రోక్త్యా మధ్యాధీరా భవేత్సృషా

ధీరాధీరా తు రుదితై రధీరా పరుషోక్తిభిః

అని లక్షణముగలదు. మధ్యాధీరాధీర రుదితప్రధానములగు పరుషోక్తులచేతను, మధ్యా-అధీర పరుషోక్తులచేతను భర్తయెడలఁ గోపమును జూపును. అనులక్షణ భేదము యుక్తమైనది. సాహిత్యదర్శణ వ్యాఖ్యానమగు ‘రచిరి’యం దీ శ్లోకమున కీ క్రింది వ్యాఖ్య వ్రాయఁబడియున్నది.

“అత్రమధ్యధీరా ఉపమానేన వ్రోక్త్యావా గోపవ్యనక్తి | అత ఏవ ఆస్యాః సపరుషోక్తిర్నవారుదితత్వం | అధీరా మధ్యగుప్తా సతీ పరుషోక్త్యా గోపవ్యనక్తి; అత ఏవ ఆస్యాః అధీరత్వం | ధీరాధీరాకుమధ్యగుప్తా సతీరుదిత ప్రధానైవోభిః గోపవ్యనక్తి | అత ఏవ ఆస్యాః తదుభయంతరాభావస్థాత్వం” ఇది మధ్యధీర వ్రోక్తిచేతగానీ పరిహాసముచేతగానీ గోపమునుజూపును. ఈ మెకఁ బరుషోక్తులుగానీ రుదితములుగానీ యుండవు మధ్యా-అధీర పరుషవచనములచేత గోపముజూపును. కావుననే యీ మె యధీర. మధ్యా-ధీరాధీర రుదితప్రధానములగు వచనములతో గోపమును వెల్లడించును. కావుననే యీ మె సుభయంతరాభావస్థ.

ఇందు మధ్యా-అధీరకుఁ బరుషోక్తియే కానీ రుదితము చెప్పఁబడలేదు. కాన సరస్వతీసాలీయ ‘సాశ్రుపరుషవచన’ లక్షణము దుష్టము.

‘సకల్ముతో సమాసముచేసి “నాశ్రుపరుషవచన” అని “అశ్రువులులేని పరుషవచనములు గలది” అని యర్థము చేసికొన్నచో నరపడవచ్చును. కాని ‘నాశ్రు’ పాఠము గానరాదు.

గీ. కాంతుడవరాధియైన నాకారగు ప్రి

బరగి రతివేళ నలయించుఁబ్రౌఢ ధీర;

తాడనోగ్రయధీర; యుదగ్గిసుటిల

ఫణితి యుభయాఖ్య; వీరి నేర్పఱతు వరుస.

30

కా. ప్రియం ఉపరాధమునేసినపు డాకాగోపనమునేసి రతివేళ నలయించు నది ప్రౌఢాధీర; ప్రౌఢా-అధీర తన్నులు తన్నున; ప్రౌఢా ధీరాధీర మిక్కిలి వంకిర ముటలచే భేదపఱచును.

ఇందలి ప్రౌఢాధీరాలక్షణములో ‘రతివేళనలయించు’ ననగా రతివేళ భర్తకు నలసట గలిగించునది అని యర్థమగుచున్నది. సాహిత్యదృష్టియనున

పగల్పాయదిధీరాస్యాత్ । ఛన్నకోపాకృతిస్తదా

ఉదాస్తేసుర లే తత్ర దర్శయంత్యాదరాజహిః

ప్రౌఢాధీర కోపాకారమును గనఁజఱపక మైకాదరమును జూపుచు సుగతమున నుదాసీనురాలై యుండును. అనఁగా రతినొసఁగక యలయించు నని యర్థము. ప్రియుండు రతికొఱకుఁ దహతహలాడును. ఆమె ! తిన్నొనఁగిదు.

మధ్యా, ప్రౌఢానాయకలకు ధీరాదిభేదములునువాని లక్షణములును మాత్రమే చెప్పఁబడినవి. ఇట్లఁ గ్రమముగా లక్ష్యములు చూపఁజెడుచున్నది.

మధ్యా - ధీర

ఉ. మోమున ఘర్మశీకరసమాహము గానఁగనయ్యె; నివ్వడా
రామవిహార కేళిని భరంపడినాఁడవో? నన్నుఁ బాసి యీ
లే మదనాస్త్రఘాతముల వేగితో? నీయర మెల్లఁ దద్వ్యధి
స్తామము సోఁకియున్నయది చొప్పుడఁగాంత! యెఱుంగఁజెప్పుమా!

జేగితో (పా) జేగితో?

రాత్రి పరకాంతతో భోగించి వచ్చిన ప్రియునివైఁ గోరించి మధ్యాధీరా నాయక వలకుచున్నది. “నీ మొగము చెక్కుటలు గ్రహించున్నది. తోటలో విహ

రించి యలసితివో? నన్నుఁబాసి మదనబాణముల కేగితివో? ఏమో! నీయుర్రును
తయు గాయపడియున్నది.

ఇటు సోత్పాసఫణితి (ఎత్తిపొడుపుమాటలు) గోచరించుచున్నది.

మధ్యా - అధీర

కా. చాలఁబాలఁ బిసాళిచేతలు; పదాబ్జాతంబుపై మాటికిన్
వ్రాలంబోకు; భవత్ప్రియాఁఖవిమిశ్రంబైన నీవతు మీ
నీలస్థాపిత కట్టిమంబొఱసినన్ వేధించులేలెమ్ము; నీ
బాలాసంగమ సౌఖ్యపై భవము సూపన్ వచ్చితే యిచ్చటన్! 3౨
బాలాసంగమ (పా) బాలాసంగత.

కా. అన్యకాంతా సంభోగమొనర్చి సాపరాధుఁడైన ప్రియునితో మధ్యా-
అధీర యనుచున్నది. “నీవిడంబనలు చాలులెమ్ము! నాయడుగులపై వ్రాలకుము.
నీ ప్రియురాలిగోరొత్తులచే గాయపడిన నీ వత్సమిరాలినేలకుఁ దాఁకినచో వేధిం-
చును. నీబాలాసంగమ సౌఖ్యము నాకుఁ జూపవచ్చితివా?”

ఇటుఁ బరువవచనములు గానవగును. లక్షణమున ‘సాశ్రుపరువవచన’ అని
నొడివియుఁ గవి సాశ్రుత్వము లక్ష్యమునఁ జూపలేదు. సాశ్రుత్వము దుష్టమనియును
జెప్పితిమి.

మధ్యా-ధీరాధీర

చ. వలుకవటంచు నేమిటికిఁ బాములఁబెట్టెను? కాంత! నీవయిం
దెలియఁగఁ దప్పలేమికినిఁ నిన్ననఁజాలక యూరకుండినక
బలుమఱు సాపరాధుగతిఁ బల్కెద; వెన్నఁడుఁ దప్ప నీయెడం
గలుగునె? యంచు నించె దెలిగన్నులగురు లతాంగి యంతటక.

కా. ఒక యువతి సాపరాధుఁడగు ప్రియునితోఁ బలుకుచున్నది. “నన్ను
మాటలాడవేచుచి తప్పులు వట్టుచున్నావు. నీవయిం దప్పలేదని నిన్నేమియు ననఁ
జాలక యూరకుంటిని. అయినను నీవే సాపరాధునివలెఁ బలుకుచుంటివి. తప్పులు
మాయుదండును. కాని నీయెడఁ దప్పండునే?” అని యాపె తెలిగన్నుల నీరు
నీరినెను. ఇటు దాష్ట్యవర్ణన వచనములు గలవు.

ప్రౌఢా-ధీర

చ, హితమతి ధూర్తభర్త కెదురేగడు నేర్పున నేకపీఠ సం
గతి హరియించి, వల్కుటయుఁ గ్రమ్మన నెచ్చెలి కూడిగంబులం
జతురత నేర్పుచందమునఁ జాఱఁగఁద్రోచి, యతివ్రతగల్భయా
సతి యువచారగారవము నుల్పెడునట్లువహించుఁ గోపమున్' 3౪

తా. సాపరాధుఁడై ధూర్తుఁడైన పతి తన కూర్పుండిన పీఠముననే కూర్పుండు
నని తలంచి వాని కెదురేగునెపమున లేచి దానినిఁ దప్పించెను. అతఁడు పలుక
రింపఁగా నెచ్చెలి కూడిగములు గఱపుచున్న చందమున సమాధానము నీయక
తప్పించెను. ఈ విధముగాఁ బ్రౌఢాధీర తన కోపమును నిర్వహించెను.

ఇటుఁ బ్రియురాలు తన కోపమును గోపమునేసి రతి నొసఁగక ప్రియుని
నలయించుచున్నది.

ప్రౌఢా-అధీర

చ, వరునిఁ గృతాపరాధుని నవారణ వారణయాన యీసునం
గెరలి భుజాగుణంబున బిగించి వతంసిత సారసంబునన్
గరము దమింపగాఁద్రోడఁగె; గాంతునిసాంత్యనకీతలోప్తు లాం
తర నిజకోవతప్తఘృత ధారకవారణ వారిధారగాన్. 35

తా. సాపరాధుఁడగు ప్రియునిఁ బ్రియురాలీనుచేఁ దనకరపాశముచేబిగించి
కట్టియాతని సాంత్యనకీతలోప్తులు దనకోపాన్ని కాజ్యధారలుకాఁగాఁ గర్ణావతంస
ముగాఁ గొన్న తామరపువ్వుచేఁ గొట్టుచుండెను.

ఇటుఁ బ్రియురాలు ప్రియునిఁ దాడనము నేయుచున్నది. కానఁప్రౌఢా-అధీర.

ప్రౌఢా ధీరాధీర

చ, బొనుముడిపాటు, జంకెనయుఁబూని పురఁధులు సాపరాధులౌ
రమణులు వేఁడుకొన్న ననురాగముదాల్చుదు; రట్లుగాదు మ
త్కమ; మపరాధలేశమునుదాల్చని నీనిపు డెంత మొక్కినం
దెనులదు; కాంతిఁబొంథదు మదీయమునం బిఁకఁ జాలుఁబ్రార్థనల్.

రించి యలసితివో? నన్నుఁబాసి మదనబాణముల కేగితివో? ఏమో! నీయుర్రుం
తయు గాయపడియున్నది.

ఇట సోత్పన్నఫణితి (ఎత్తిపొడుపుమాటలు) గోచరించుచున్నది.

మధ్యా - అధీర

కా. చాలఁజాలఁ బిసాళిచేతలు; పదాబ్జాతంబుపై మాటికిన్

వ్రాలంబోకు; భవత్ప్రియాఁఖవిమిశ్రంబైన నీవత్ మీ

నీలసాపిత కట్టిమంబొఱసినన్ జేధించులేలెమ్ము; నీ

బాలాసంగమ సౌఖ్యవైభవము సూపన్ వచ్చితే యిచ్చటన్! ౩౨

బాలాసంగమ (సా) బాలాసంగత.

కా. అన్యకాంతా సంభోగమొనర్చి సాపరాధుఁడైన ప్రియునితో మధ్యా-
అధీర యనుచున్నది. “నీవిడంబనలు చాలులెమ్ము! నాయదుగులపై వ్రాలకుము.
నీ ప్రియురాలిగోరొత్తులచే గాయపడిన నీ వక్షమీరాతినేలకుఁ దాకినచో జేధిం-
చును. నీబాలాసంగమ సౌఖ్యము నాకుఁ జూపవచ్చితివా?”

ఇటఁ బరుషవచనములు గాననగును. అక్షణమున ‘సాశ్రుసరుషవచన’ అని
నొడివియుం గవి సాశ్రుత్వము లక్ష్యమునఁ జూపలేదు. సాశ్రుత్వము దుష్టమనియును
జెప్పితిమి.

మధ్యా-ధీరాధీర

చ. వలుకవటంచు నేమిటికి బాములఁబెట్టెను? కాంత! నీవయిం

దెలియఁగఁ దప్ప లేమికిని నిన్ననఁజాలక యూరకుండినన్

బలుమఱు సాపరాధుగతిఁ బల్కెద; వెన్నఁడుఁ దప్ప నీయెడం

గలుగునె? యంచు నించె దెలిగన్నులగురు లతాంగి యంతటన్.

కా. ఒక యుధతి సాపరాధుఁడగు ప్రియునితోఁ బలుకుచున్నది. “నన్ను
మాటలాడనేమి తప్పలు పట్టుచున్నావు. నీవయిం దప్పలేదని నిన్నేమియు ననఁ
జాలక యూరకుంటిని. అయినను నీవే సాపరాధునివలె బలుకుచుంటివి. తప్పలు
మోయందుండును. కాని నీయెడఁ దప్పండునే?” అని యాపె తెలిగన్నుల నీరు
నించెను. ఇటు బాష్పకుటిల వచనములు గలవు.

ప్రాథా-ధీర

చ, హితమతి ధూర్తభర్త కెదురేగడు నేర్పున నేకపీఠ సం
గతి హరియించి, వల్కుటయుఁ గ్రమ్మన నెచ్చెలి కూడిగంబులం
జతురత నేర్పుచందమునఁ బాటఁగఁద్రోచి, యతిప్రగల్భయా
నతి యువచారగారవము నుల్పెడునట్లువహించుఁ గోపమున్' ౩౪

తా. సాపరాధుఁడై ధూర్తుఁడైన పతి తన కూర్పుండిన పీఠముననే కూర్పుండు
నని తలంచి వాని కెదురేగునెపమున తేచి దానినిఁ దప్పించెను. అతఁడు పలుక
రింపఁగా నెచ్చెలి కూడిగములు గజపుచున్న చందమున సమాధానము నీయక
తప్పించెను. ఈ విధముగాఁ బ్రాథాధీర తన కోపమును నిర్వహించెను.

ఇటఁ బ్రియురాలు తన కోపమును గోపనమునేసి రతి నొసఁగక ప్రియుని
నలయించుచున్నది.

ప్రాథా-అధీర

చ, వరునిఁ గృతాపరాధుని నవారణ వారణయాన యీనునం
గెరలి భుజాగుణంబున బిగించి వతంసిత సారసంబునన్
గరము దమింపగాఁదొడఁగెఁ; గాంతునిసాంత్యనశీతలోప్తు లాం
తర నిజకోపతప్తఘృత ధారకవారణ వారిధారగాన్ . ౩౫

తా. సాపరాధుఁడగు ప్రియునిఁ బ్రియురాలీనుచే దనకరపాశముచేబిగించి
కట్టియాతని సాంత్యనశీతలోప్తులు దనకోపాగ్ని కాజ్యధారలుకాఁగాఁ గర్ణావతంస
ముగాఁ గొన్న తామరపువ్వుచేఁ గొట్టుచుండెను.

ఇటఁ బ్రియురాలు ప్రియునిఁ దాడనము నేయుచున్నది. కానఁబ్రాథా-అధీర.

ప్రాథా ధీరాధీర

చ, బొనుముడిపాటు, జంకెనయుఁబూని పురఁధులు సాపరాధులౌ
రమణులు వేడుకొన్న ననురాగముదాల్చుదు; రట్లుగాదు మ
త్రక్రమ; మపరాధలేశమునుదాల్చుని నీనిపు డెంత మొక్కినం
దెమలదు: కాంతిఁబొంధదు మదీయమనం బిఁకఁ జాలుఁబ్రార్థవల్.

పా! మత్తమము కృపార్ద్రత మదినిఁ దాల్పని.

తా. సాపరాధుఁడగు ప్రేయసిఁ బ్రేయరాండుఁ బొనుముడిపాటు, జంకె నయు, వహించియుఁ దమ్ము కేడుకొనఁగా క్షమించి యనురాగము వహింతురు. కాక్రమ మిదిగాదు; నిరపరాధివగు నీ వెంత మొక్కినను నాకు శాంతిగలుగదు. నీ పార్థివలు చాలును!

ఇటఁ బ్రేయరాలు కుటిలవచనములచే దూషించుచున్నది.

కం. ధారుణే మధ్యయుఁ ప్రాథయు

ధీరాధీరాదిభేద దీపితలై వే

ర్యేరను జ్యేష్ఠ కనిష్ఠయు

నైరంజలి ద్వాదశాఖ్యు లగుదురు వరుసన్.

32

ధీరాధీరాదిభేద (పా) ధీరాధీరాదిసామ

తా. మధ్యా, ప్రాథలు ధీరా, అధీగా, ధీరాధీరాది భేదములచే నిట్లాలు విధము లగుదురు. ఆయాప్యవసరము జ్యేష్ఠా కనిష్ఠాభేదములచే మొత్తము పండ్రెండు గురగుదురు.

కం. కాపున స్వీయ త్రయోదశే

భావంబువహించు; నన్యవఱగు ద్వివిధయై;

యీవారాంగన యేకవి

ధావహ; యల్లెన్నఁగాఁ బదార్థురు సుకరుల్.

33

తా. స్వీయానాయిక యీవైవిధమునఁ బదుమాఁడు విధములనుండును. ఇక నన్య లేక పరకీయ అన్యోధా, కన్యా భేదములచే ద్వివిధ. సామాన్య యేకవిధయే. ఇట్లు పదార్థురు నాయికలు.

ఒక్కొక్కచో నొకేనాయికయందు దీప్త-అధీరత్వాదులకును, ముగ్ధత్వ ప్రకల్పాత్వాదులకును సాంకర్యము గానవచ్చుచున్నది.

“సఖలువయమమువ్య దానయోగ్యాః పిబతివ పాతివ యాఽసకా రహస్త్యాం
విట! విటపమముం దదస్యతప్తై భవతియత సున్యశోఽపిరాయయోగః
తవకిరప! కిమాపి తైర్యధానః క్షితిరుహపల్లవ పుష్పకర్ణపూతైః
సఖ జవవిదితైర్భవద్యుల్లైశ్చిర పరిపూరిత కేవ కర్ణయృగ్మం

ముచురుపమానితా మివాళినాద్వైతరసిః సః కలికాం కిమర్థమేనాం
వసతిముపగతేన ధామ్యుతస్యాః శత! కలిరేషమహంస్తయాఽద్య దత్తః
ఇతి ర్దితవతీ రుషా జహూన స్ఫుటితమనోరమ పశ్చుకేసరేణ
శ్రవణనియమితే కాంక్షమన్యా సమమసితాంబురుహేణ చక్షుషాచ.”

పరనాయకాంతఃకర నాయకునితో నాయక యనుచున్నది.

“ఓ విటుడా! ఈ విటపము (చిగురాకు)నకు మేము యోగ్యులముగాము. ఎవరె నిన్ను రహస్యముగాఁ ద్రాగుకో రక్షించునో దానికే యిమ్ము. నీవు విటుడవు. అది విటప. (విటం పిబతి పాతివా) విటపము విటపకే తగును. దానిచే సదృశవస్తు సంయోగము సిద్ధించును.”

“ఓ భూర్తుడా! వృగగా మాకు నీ చెట్లచిగుళ్ళను బువ్వులను గర్లవూరముగా నేల పెట్టెదవు? జగద్విదితములైన నీ యప్రియ వచనములచే నా చెవులు నిండియే యున్నవి. మరలఁ గర్లవూరములేల? అనినాదములచే నుపహసించుచున్నట్లున్న యీ కలికను (మిగ్గున) నాకేల యిత్తువు? ఓ శకుంత! దానియింటికి వెళ్ళిన నీవు నాకుఁ బెద్ద కలిని (జగడమును) దెచ్చిపెట్టితివి.”

అని పలికి యలుకతోఁ దన చెవియందున్న స్ఫుటిత మనోహర పశ్చుకేసర మగు నీలాత్మలములతోడను జూపుతోడను గొట్టెను.

ఈ నాయక వక్రోత్పలనుబట్టి మధ్యాధీయుఁ, బరుష వచనములనుబట్టి మధ్యా-అధీరయుఁ, గర్జోత్పల తాడనముచే ప్రౌఢా-అధీరయు నగుచున్నది. ఈవిధమున నటనట సాంకర్యమును గలదు.

గీ. మఱియు శృంగార శంభుసంభావితాప్త
తనువులన నీమృగాక్షులు వినుతిఁగాంతు
రప్తవిధభేదముల వీరి యాహ్వాయములు
లక్షణములేర్పఱిం చెద లలితఫణితి.

౩౯

తా. శృంగారరస మగు శంభుని యప్తమూర్తుల ఙ్గీ నాయకు లవస్థాభేదముచే నెనిమిది భేదములు వహింతురు.

నీ. వరుఁడు కై వసమైన వనిత స్వాధీనభ
ర్తృక; ప్రేమాగమవేళ గృహముఁడనువు
సవరించు నింతి వాసకసజ్జ; పతిరాక
తడవుండ నుత్కంఠఁ దాల్చు నింతి

విరహాత్మక; సంకేతమరసి నాథుడు లేమి

వెన నార్తయశాకాంత విప్రీలబ్ధ

విభుఁ డన్యసతిఁబొంది వేకువరాఁ గుండు

నబల ఖండిత; యల్క నధిపుఁడెగడి

గీ. అనుశయముఁ జెందునతి కలహంతరిత; ని

జేసుఁడు విదేశగతుఁడైనఁ గృతఁడాల్పు

సతివ ప్రాప్తిపతిక; కాంతాభిసరణ

శీల యభిసారి కాఖ్యయై చెలువుమొదయు.

రం

తా. భర్త తన యధీనుఁడైయున్న యువతి స్వాధీనభర్తృక లేక స్వాధీనపతిక. (స్వాధీనః భర్తా పతిర్యా యస్యాః సా స్వాధీనభర్తృకా పతికా వా) పరస్మీలను గాంక్షింపక తనయందే యతురక్తుఁడైన పతి గలది.

భర్తవచ్చు సమయమునకుఁ దన్ను గృహమున నలంకరించుకొని సిద్ధముగా నున్నది వాసకసజ్జ లేక వాసకసజ్జిక. 'వాసకం వాసస్థానం సజ్జయతీతి' 'వాసకసజ్జా' అనియు 'వాసకే సజ్జా' 'ప్రచుండనా' అనియు 'స్త్రీణాం వారస్తువారికః' అను నుక్తినిఁ బట్టి వాసకోవాసకః, అద్యమే ప్రియవాసక ఇతి నిశ్చిత్య యానురత సామగ్రిం సజ్జికరోతి సావాసకసజ్జా అనియును వ్యుత్పత్త్యర్థములు గలవు.

పతి చెప్పినజేకు రాక యాలస్యమునేయఁగా మిక్కిలి తహతహపాటు గొనునది విరహోత్కంఠిత లేక విరహోత్క.

సంకేతస్థలముఁద్రవ్వెనుఁడు లేకుంటనుగాంచి యార్తి వహించునదివిప్రలబ్ధ.

ప్రియుఁడు పరకాంతతో రేయి గడపి యుదయమున కింటికిరాఁగాఁ గంచునది ఖండిత.

కోపగించి భర్తను దూషించి వెడలఁగొట్టి యాతఁడు చచ్చునదపఁ బశ్చాత్తాప పడునది కలహంతరిత. (కలహేః అంతరితా వ్యవసితా అర్థాత్ ప్రాణనాథకః.)

తన ప్రియుఁడు పరదేశగతుఁడైనపుడు కృశించునది ప్రాప్తిపతిభర్తృక. లేక ప్రాప్తిపతిక. (ప్రాప్తికః భర్తా పతిర్యా). ప్ర-ఉపితుఁడు = ప్రాప్తిపితుఁడు = ప్రవాసస్థుఁడు. అట్టివాఁడు పతిగాఁ గలది.

ప్రియునిపద్దకఁ దానే స్వయముగాఁ బోవునదియొక బ్రియునిఁ దనయొద్దకు రప్పించుకొనునదియు నగు యువతి యభిసారిక. (అభిసరతి. అభిసారయతి త్యభిసారికా).

కం, ఈరీతిఁజేలఁగు నతిశృం

గారకశాకలిత నాయుకామఃఖలకు వే

ర్వేర నుదాహరణంబులు

భూరి మధురవచన రచనముల నేర్పఱతున్ .

రగ

స్వాధీనపతిక

ఉ, శ్రీనిధియోబభూవరు స్మసింహుఁడు గైవసమై చెలంగఁగా

భూనుతవై భవస్ఫురణఁబొల్పు యశోజలజాక్షి నిత్యన

మ్మానితశీలయై ధవునిమన్నననౌ దలయెక్కినట్టి, వై

మానికవాహినిన గు నమందనిజాతియశంబు పేర్చినిన్ . ర౨

తా. యశస్కాంత తనపతియగు నరసభూపాలుఁడు దనకదీనుడై వర్తింపఁగా మహావైభవముతో నొప్పచుఁ దనభర్తృసమ్మాననఁ బొంది యాతని నెత్తికెక్కి హర్షున్న గంగానదిని నవ్వుచున్నది.

ఇటఁ గీర్తికాంత స్వాధీనపతిక.

వాసకసజ్జిక

చ, యవనచమూగమూహముల నాజిజయించి యుదగ్రదిగ్జయో

త్సవవిభవాభిరాముఁడయి సారెకు నోబయనారసింహ భూ

ధవుఁడరుదెంచులగ్నమునఁ దత్పురలక్ష్మి విభూషితోల్లగు

దృవనవిశేషయై మృగమదద్రవవాసనఁదాల్చు నిచ్చలున్ . ర౩

అరుదెంచులగ్నమున (పా) అరుదేరమోదమున

తా. నరసభూపాలుఁడు యవనసేనల జయించి రాఁగాఁ బురలక్ష్మి గృహములంకరించికొని కస్తూరివాసనలు వహించి యుండెను. పురలక్ష్మి వాసకసజ్జిక.

విరహోత్కంఠిత

ఉ, నెచ్చెలులీన్మసింహధరణీవరుఁ దెచ్చెదమంచుఁబోయి రా

రిచ్చటి; కీపునుంగరుణయించుక లేకలరంప గుంపులం

గుచ్చెదవేల? మత్ప్రియునిఁగూర్చుము మన్నధ! నీకుమద్విభుం

దెచ్చుటకై యొసంగెద మదీయకటాక్షములక జయాప్రముల్ .

తా. సరసభూపాలునిఁ గొనివచ్చెదమని నాచెలికత్తెలిగి యింకను రారైరి. ఓనున్నథా! నీవును నిర్దయుఁడవై పుష్పబాణములతో నన్న బాధించుచున్నావు. నాకటాక్షములను జయఃస్త్రుములు నీకొనఁగదను. నాప్రియుని జయించికొనివచ్చి నాకుఁ గూర్చుము.

ఈనాయిక విరహోత్కంఠిత.

విప్రీలబ్ధి

చ. ఎసయఁగ నీనివాసమున కేసరుడెంచెదనంచు నాపయిం
గనుఁగొన నిక్కపుంబ్రియము గల్గినవాఁడునుబోలెఁబల్కి యీ
మనికికిరాకతిక్కినను మా నెదుగాక; మదీయదృష్టికిం
బనుపడి మ్రోలనున్నగతి మాయలునేయఁగ నేల భర్తకున్, ౮౫

కనుఁగొని నిక్కపున్ (పా) ఘనముగ నెంతయున్

పనుపడిమ్రోలనున్నగతిమాయలునేయ (పా) బొనుపడిమ్రోలనున్నగతి బూమెలునేయ

తా. నా ప్రియుఁడగు సరసభూపాలుఁడు “నీ నివాసమునకు (సంకేతమునకు) నేనే వచ్చెదమని నామీఁద నిజమైన ప్రేమయున్నట్లు పలికి రాకమానెను. మానిన మానుఁగాక, ఎదుటనున్నట్లుగా నా దృష్టికగపడుచు మాయలు పన్ననేల ?

ఇటు నాయిక సంకేతస్థానమునకు వచ్చి భర్తవరసి లేకుంటుచే పంచితయైనది.

ఖండిత

చ. నృపులకు నెల్లవారల భరించుట యోగ్యముగాన నేటి రే
యవరిమితోత్సవంబునఁ బ్రియాగుదనంబునకేగి యేగి యా
నెవమున మద్భవంబునకు నీవరు దేరఁ బ్రభాతమయ్యెఁగా;
కివుడు నృసింహ! నీపయి నొకించుక వంచనలే దెఱుంగుదున్.

నీపయి (పా) నాపయి; కాకిపుడు (పా) నేడిపుడు.

ఓ సరసభూపాలుఁడా! రాజు లండఱిని సమానిముగా భరింపవలెను. కాన నేటిరాత్రి ప్రియరాండ్ర గృహము లన్నియుఁ జుట్టవెట్టుచుఁ దెల్లవాఱుసరికి నా గృహమునకు వచ్చితివి. అంతియేకానీ నీ వెట్టి వంచనయు నెఱుంగవు.

ఇటుఁ బ్రియుఁ డవ్యకాంతతోఁ గ్రీడించిరాగా నది కనిపెట్టి స్వాత్మప్రసముగా నాయిక పలుకుచున్నది.

కలహంతరిత

ఉ. ఆనందరాసి కోపమున నెప్పుడు కాంతుని ధిక్కరించుచో
మానదురాగ్రహ గ్రహము మానుపలే కపుడెందుఁబోయెనో
యాననవింటిడంట యిపుడేవఁకొడంగె; భవిష్యదర్శముల్
గానని నామనంబునకుఁ గావలె నిట్టి విషాదవేదనల్. ౪౨

తా. పట్టరానికోపమునఁ బ్రియుని ధిక్కరించినపు డా మన్మథుఁడెందుఁ
బోయెనో? ఇప్పుడు నాఁడునన్ను బాధింపచూడఁగెను. భవిష్యదర్శమును గ్రహింపక
వర్తించిన నాకిట్టి ప్రాయశ్చిత్తము గావసినదే!

ఇటు నాయక కలహించి ప్రియుని ధిక్కరించి వెడలనడచి శత్రుత్వపపకు
చున్నది. కానఁ గలహంతరిత.

ప్రోషితభర్తృక

చ. చిరయశ! ఓబభూపరు స్మసింహ! భవద్విభుభామ కాననాం
తరమునకేఁ యందు నిజనాధునిఁగానక మన్మథార్తయై
వరుని సరోజవత్త్రిమున వ్రాయునెడింగరముల్ చెరుర్పఁగా
సరయ నిజాంగకంబె పగయయ్యెఁటంచుఁ దలంచు దై నముఖ.

తా. ఓ నరసభూపాల! నీ శత్రునిభార్య భర్తతో నడవఁజోయి యతఁడట
నండి యామెకడలుపక పారిపోఁగాఁ దన భర్తనుగాని మదనార్తయై ప్రియునిఁ
బద్ధపత్నిమున వ్రాయునపుడు నేతులు సెరుర్పఁగాఁ దనయవయవములేతనకు శత్రువు
లయ్యెనని దై నమును దలంచును. ఇట్లు శత్రుకారిత ప్రోషిత భర్తృక.

అభిసారిక

ఉ. నాఁతి! మదింబ్రియాభిసరణంబొనరింపఁ దలఁచెదీపు; చం
ద్రాతపసాండ్ర దీధితులజాండకటాహమునిండిఁ బర్వంగా
నీతలఁపెట్లుగూడు; రమణీ! వలె నేనొకవన్నెకాఁగ ము
క్తాతతులుం బ్రసూనములుదాల్చు; మలందుము గంధసారమున.

నిండఁబర్వంగా (పా) నిండిపర్వంగా; వలెనేనొక (పా) వలతేనొక.

ఓరమణీ! వన్నెల బ్రహ్మాండమంతయును గాముమండగా నీవు ప్రియుని
సభిసరింపఁబోవుచున్నావు. నీతలం పెట్లు సిద్ధంచు? నీతోక్కనిద్ధింపవలె నన్న ముక్తా.

హరములు, పూలు, మంచిగంధమును ధరింపుము. వీని ధరించుటవలన నావెన్నెలలో నీవు గణబడకుండువని నిష్క్రష్టార్థము.

— ఇటు నాయిక ప్రేయనిగూర్చి యభిసరించుచున్నది. తానె సభిసారిక.

ఈయభిసారిక జ్యోత్స్నాభిసారిక, తమోఽభిసారిక, దివసాభిసారిక యని ముత్యైకగుల నుండును.

జ్యోత్స్నాభిసారిక తెల్లని దువ్వలువలు, తెల్లనిపువ్వులు, తెల్లనిగంధమును, తెల్లని ముత్యాలహరిములును ధరించి యభిసరించును. ఏలనఁ జెల్లని వెన్నెలలో నీ తెల్లని వస్తువుల కాంతులు గలిసిపోయి యీ నాయిక పరులకుగోచరింపదు. తమోఽభిసారిక చీడటిలోఁ బరులకుఁ దాను గనరాకుంటు కై నల్లనిదువ్వలువలు, నల్లని కలువలు మొదలగునవి ధరించి యభిసరించును. దివసాభిసారికయనఁగాఁ బగటిపూట నింటివారెల్లరును గార్యాంతరమగునై యెంచేనరుగఁగాఁ గపటముగా నింటనుండి ప్రియునిఁ దనకడకు రప్పించుకొనునది.

జ్యోత్స్నాభిసారిక—

గీ. మల్లెదండలుగై నేనీ, మలయజంబుఁ | బూనియొడలికిఁ, దొడిపట్టుపుట్టుములను
బండువెన్నెల నడిలేలఁ బరువులిడుచుఁ | గానఁబడదయ్యె సభిసారికాజంబు.

తమోఽభిసారిక లేక తమిసాభిసారిక

గీ. నాంబులైన్మీకుముదైరపమేయం | స్వేణీజనవిలాచనయ్యగ్మం
నోదయే దినకరస్య నశేంవోః | కేవలే తమసి తస్య వికాసః

తా. అంకుటాండకనదోయి తామరి రేకులతోఁగాని కలువరేకులతోఁగాని పోల్చురాదు. ఏలన నవి సూర్యోదయముచేఁగాని చంద్రోదయముచేఁగాని వికసింపవు. కేవలము చీడటిలోనే వికసించును.

దివసాభిసారిక

పల్లినామధిపస్య పంకజదృశాం పర్వోత్పన్నామంత్రాణే
జాతే సదృజనా మిభక్తిత మహోత్సాహం పురఃప్రసృతః
సవ్యాజం స్థితయోర్విచాస్య గతయోక్యధ్ధాంత మత్రాంతరే
యూనోస్సిన్న కపోలయోర్విజయతే కోఽప్యేవ కంఠగ్రహః

తా. ఒకానొక పల్లెదొర భార్యలు పున్నచుండుగకై యూరివారిశెల్లరును బిలిపింపఁగా నింటివారందఱును మహోత్సాహముతో ముందు తరలిరి. ఈలోపల

నేదో మిషపెట్టుకొని నవ్వుచు నాగి యంతఃపురమును జొచ్చి చెనుర్పుచెక్కిళ్లుగల యావనవంతులయొక్క కంఠాలింగనము సన్నోత్కర్షముగ వర్తిల్లుచున్నది.

ఇట సభిసారికానాయిక స్వీయయేనిఁ బరకీయయేనిఁ గావచ్చును. వేశ్య (సామాన్య) యభిసారిక యగుచో నెట్టివేషము ధరించుచున్నచో సీక్రింది లక్షణము సాహిత్యదర్పణమునఁ గలదు.

విచిత్రోజ్జ్వలవేషాతు రణమున్నపుఁ మేఖలా

ప్రమోదస్మృరపదనా స్యాద్వేశ్యాభిసరేవ్యది.

తా. విచిత్రమైన యుజ్జ్వలమైన వేషముగలదియు, యుశంయుశ మ్రోగుచున్న యుద్ధాణముగలదియు, బ్రమోదస్మృరపదనయు నయి వేశ్యయభిసరించును.

ఈ సామాన్యనాయిక యభిసారికయైనపు నుజ్జ్వలాభిసారికయనియుఁ జెప్పఁ బడును. అనఁగా చీనివేష ముజ్జ్వలము. పరులు చూతురన్న జంతుగొంతు లాయువతి కుండవు. చారుదత్తు సభిసరింపఁజోవు వసంతసేన యుజ్జ్వలాభిసారిక.

లాలచేపలచమత్కృతి. ప్రవిలసత్కంఠో లతాయుక్తతి,

స్యంచత్కంఠుకబంధబంధుకవలద్యక్షోజపంఛోన్నతి,

నూర్ణద్విధితి, విసుర్ణద్వితి, చలచ్ఛాసోకరాలంకృతి,

క్రీడాకుంజస్పృహం ప్రయాతి కృత్తినిః కిస్యాఽపి వారాంగనా.

తా. చీర వహియలుగాఁ గడులుచుండఁగా మొలనులు యుశంయుశమని భవించుచుండఁగా, అవికముడిచేతఁగూడనందముగా స్తనముల యున్నతి గోచరించుచుండఁగా, మేనికాంతి వ్యాపించుచుండఁగాఁ జక్కని నడకలతో. బంగారనగలు ధరించి యొక వారాంగన యొకానొక ధన్యునియొక్క క్రీడా కుంజమునకుఁ జనుచున్నది.

వెనుకటి స్వీయా, పరకీయాభిసారికాదుల యభిసరణము గుప్తము. ఇది బహిరంగము. కావున నిది యుజ్జ్వలాభిసారిక.

ఈ పై నుదాహరింపఁబడిన యప్తవిధనాయికలు గాక “ప్రవతస్యత్పతికా” అనుతొమ్మిదవ నాయికయుఁ గలదని రసమంజరి కిర్తనెలుపుచున్నాడు. “అగ్రిమక్షణమున భర్తదేశాంతర గమనమునకు సన్నద్ధుడై యుండుగా నాయవతి ప్రవతస్యత్పతిక” ఈ ప్రవతస్యత్పతిక ప్రోషితభర్తృకా, విపలభా, విరహోత్కంఠ లందంతర్భావమును వహింపదు. ఏలన నీమె భర్త సన్నిధియందే యున్నాడు. నారి భర్తదూరస్థుడైయుండును. కలహంతరితయందును సంతర్భవింపదు. ఈపక్ష

బ్రియునితోఁ గలహములేదు. మఱియు నీపి పతి నవమానపఱపడు. కలహాంతరిత
 బ్రియునితోఁ గలపించి యిల్లువెడలించును. ఖండితయందుఁగూడ నంతర్భావమును
 చూపించును. అన్యస్త్రీ సంభోగచిహ్నులుండై పతి యాపెకడకు రాఁడు. వాసకసజ్జిక
 యందుఁగూడ నంతర్భవింపదు. ఈపెను వారినియమముగానీ సామగ్రిసజ్జికగణము
 గాని లేదు. ఈమె స్వాధీనపతికయందును నంతర్భవింపదు. అగ్రిమక్షణముననే
 యీపెను విరహము సంభవించుచున్నది. స్వాధీనపతికకు విరహము సంభవించనే
 సంభవింపదు. సంభవించినచో నామె స్వాధీనపతిక యెట్లుగును ? అభిసారికఁగఁ
 జేరదు, ఏలన నభిసరిణములేదు. కావునఁ బ్రవత్స్యత్పతిక యను తొమ్మిదవ
 నాయికను బ్రత్యేకముగా నంగీకరింపవలయును. దీనిలక్షణమిది. “ఎవలె భర్త
 యగ్రిమక్షణమున దేశాంతరమునకుఁబోవునో యామె ప్రవత్స్యత్పతిక” ఈపె చేష్టలు
 కాకువచనము, కాలతప్రేక్షణములు (బెదరుచూపులు) గమనవిఘ్నప్రదర్శనము,
 నిర్వేదము, సంతాపము, సమ్మోహము, నిశ్వాసము, బాష్పము మొదలగునవి.

ప్రస్థానం వలయైఃకృతం, ప్రియసఖైగప్రైరజస్రం గతం
 ధృత్యా నక్షణమాసితం, వ్యవసితంచిత్రేన గంతుంపుగః
 యాతుం నిశ్చితచేతసి ప్రియతమే సర్వైస్సమం ప్రశ్నితం
 గంతవ్యసతి జీవిత! ప్రియనువృత్తార్థః కిమర్పజ్యకే?

ప్రియుఁడు ప్రయాణాభిముఖుఁడు కాఁగానే నాకంకణములుంపయనమొనర్చి
 నవి. నానెచ్చెలులగు బాష్పములు నిఁజింతరముగాఁబోయినవి. ధృతినిముసమేనియు
 నాఁగదాయెను. మనస్సుముందుగాఁ బోవఁదలపెట్టెను. ఇట్లన్నియుఁ బ్రియునితో
 సమానముగా బయలుదేరినవి. ఓ జీవితమా ! నీవును నవశ్యముగా వెడలవలసి
 యుండఁగా నీ నువ్వాత్సంఘాతమును (వలయాదులను) నేలవదలెదవు ? అనఁగా
 వారిని వెంబడించి నీవును బొమ్ము; వెనుకఁబడకుము.

ఇందలి నాయికయొక్క పతి యగ్రిమక్షణమున దేశాంతరగమనమును జేయు
 నున్నాఁడు. కాన నాయిక ప్రవత్స్యత్పతిక.

కానీ శృంగారాచ్యుతలహరీకారుఁడీతము నిట్లు విమృశించెను.

“ననుప్రస్థానం వలయైః కృతం” ఇత్యాది మహాకవి పర్యయాగానుసారేణ
 “ప్రవత్స్యత్పతికా నవమీనాయికా భవతుమర్హతీచేన్నైవం! యోజనకతం యోజ
 నాదికమివ అల్పములేపిక్షితం । విప్రలంభజంక త్వేన సహితీయభేదమవగణయ్యస్య
 తంత్రేచ్ఛేన మహద్విదా విశ్వవిపక్షజాత్ । తదుక్తం । “ప్రవత్స్యత్పతికాప్యత్రై
 వాంతర్భవతి తత్త్వతః” । కించ ప్రవాసో నామస్యా వచ్చిన్నదేశ విభాగోత్తరదేశ

సంయోగానుకూలం కర్మ । సత్కూత్తరదేశ సంయోగ ఏవ । మార్గం గచ్ఛతః ఉత్తర
దేశ సంయోగాభావేఽపి ప్రవాసత్యానా కల్పనాపక్షేః । తథాచ తాదృశకర్మణః
ప్రవత్సర్వత్యపిసత్త్వాకర్మక్త ఏవ ప్రోషితేఽంతర్భావః.” (‘ప్రస్థానంవలయైఃస్వితం’
అను మహాకవి వాక్యము ననుసరించి ప్రవత్సర్వత్పత్తిక యను తొమ్మిదవ నాయక
యొద్దని చెప్పవచ్చునందుమేని నట్లుగాను. విశ్రలంభమున యోజన కలమునను
యోజనమునను భేదము గానరాదు. అనగా విరహావస్థాకాలమున యోజనక
మొంత సంతాపజనకయో యోజనముగూడ సంతే సంతాపజనకము. కాన మహర్షి
యీ స్వల్పభేదమును (ప్రోషితుడు = ప్రవాసమునకు వెళ్ళినవాడు; ప్రవత్సర్వత్ =
ప్రవాసమునకఁ బోవుచున్నవాడు; ప్రోషిత భర్తృకమును బ్రవత్సర్వత్పత్తికమును
విశ్రలంభము సమానమే. ప్రవాసము దట్టస్థించుటయే సంతాపజనకము. అది భూర
మైనను భావియై నొక్కటే) పరిగణింపక ప్రవత్సర్వత్పత్తికయు నిండఁ (ప్రోషిత
భర్తృక) యంతర్భవించునని చెప్పెను. ప్రవాసమున దూరదేశమున నుంటయేకాదు.
దూరదేశమునకుఁ బ్రయాణసన్నాహమొనర్చుటయుఁ బ్రవాసమే. ప్రవాసానుకూల
మగు వ్యాపారముగూడఁ బ్రవాసమే. కానిచో దూరదేశమును జేరకముందు మాన్ది
మునఁ బ్రయాణము చేయుచున్నకాలమునఁ బ్రవాసము జేకపోవలసివచ్చునగాదా!
కావున దూరదేశమునకుఁ జేయుచున్న ప్రయాణసన్నాహము గూడఁ బ్రవాసమే
యగును. కాన నిది ప్రోషితభర్తృకయందే యంతర్భవించును.

కం. ఈ యెనిమిది భేదంబులఁ

ప్రేమనులు పద్వారులుం బ్రభిన్నాత్మికతై

యామతగతి నీలనూటిరు

వైయెనిమిది భేదములను వరలుదురుదగఁ,

౫౦

కం. ఇల నీసుంఖ్యలఁదగు సతు

లలయుత్తమ మధ్యమాధమాభిఖ్యలఁ జె

న్నలరఁగ మున్నూఁటెనుబది

నలువురు నాయకలటండు) నవరసరసికుల్.

౫౧

మున్నూఁటెనుబది (పా) మున్నూఁటెనుబది

తా. వెనుక ముప్పదియెనిమిదవ పద్యమున గణింపఁబడిన పదాలునాయక
లలో నొక్కొక్కతెయు స్వాధీనపతికాద్యుక్త భేదములచే ౧౨౨ యంది నాయక
లగుదురు.

ఎట్లన ముగ్ధాస్వాధీనపతికా, మధ్యాస్వాధీనపతికా (ధీరా, అధీరా, ధీరాధీరా జ్యేష్ఠా, కనిష్ఠా, ప్రాథాస్వాధీనపతికా (ధీరా, అధీరా, ధీరాధీరా, జ్యేష్ఠా, కనిష్ఠా) పరకీయాస్వాధీనపతికా, సామాన్యాస్వాధీనపతికా మే॥ ఇట్లే ముగ్ధా ప్రాప్తితభర్తృకా మొదలగు భేదము లూహింపవలెను.

ముగ్ధకుఁ బ్రజ్ఞాసామగ్గి లేమిచే ధీరా, అధీరా, ధీరాధీరాని భేదములు లేని విధమున నష్టవిధత్వముగూడ యుక్తముగాదు. అయినను బ్రాచీనుల లేఖనము ననుసరించి యీ భేదములు చూపఁబడినవి.

ఇటుఁ దెలుపఁబడిన నాయికాభేద మవస్థాభేదమునుబట్టియేకాని జాతిభేదముచే నేర్పడినది కాదు. జాతిభేదమును గ్రహించినచో నానంద్యము సంభవించును. అందుఁ బద్మిని, చిత్రిణీ, శంఖినీ, మాస్తిని భేదములు ముఖ్యములు. వీని లక్షణాలక్ష్యములు గామకాస్త్రమువలనఁ దెలియవలెను.

పరకీయలగు గన్యకా, అన్యోధలు ప్రియసంకేతమునకుఁ బూర్వము విరహోత్కంఠిత లగుదురు. పిమ్మట విరూపకాదులచేఁ బ్రియుని నభిసరించుచు నభిసారికలగుదురు. సంకేతస్థానమునుండి నాయకుఁడు కానరామిచే విప్రలబ్ధి లగుదురు. కాన విరహోత్కంఠిత, అభిసారిక, విప్రలబ్ధయుఁ బరకీయయొక్క యవస్థాంతరములేయని యొకరినిరి. ఇవి సారసాటు. స్వీయావిరహోత్కంఠిత, స్వీయాభిసారికా స్వీయావిప్రలబ్ధాది భేదములను బ్రాచీను లంగీకరించిరి.

నాయికను దదవయవములను నేయే వస్తువులతోఁ దోల్పఁదగునో యిటుఁ దెలుపుదుము.

స్త్రీని—చంద్రకళా, సరోజమాలా, శిరీష, విద్యుత్, తారా, కనకలతా, రిన్న శలాకా, దమనకయస్త్రి (దవనపుకొమ్మ) కాంచనయష్టలతో నుపమింపవచ్చును. తనుడుగిని—గోరోచనా, స్వర్ణ, విద్యుత్, చంపక, కనకకేతకీ ప్రభృతులతో.

కచములను—తమస్సు, శైవాలము, మేఘము, బర్హిపింఛము, భ్రమరములు, చామరములు, యమునాతరంగములు, నీలరత్నములు, నీలాబ్జములు, ధూపము, ధూమము మే॥ వానితో

నేటిని—సర్ప, అసి, భృంగావళి, దండము (నేటిదండము) మే॥ వానితో

ధమ్మిల్లమును—రామపు మే॥ వానితో

సీమంతమును—పూర్ణము, దండము మే॥ వానితో

అలలమును—అర్థచంద్ర, హేమపట్టికలు మే॥ వానితో

కనుబొమ్మలను—వల్లి, స్మరిచాప, తరంగ, భృంగాణీ, సత్వి, కృపాణక, పల్ల
వములు మొ॥ వానితో

కపోలమును—చంద్ర, ఆదర్శములు మొ॥ వానితో

ముఖమును—చంద్ర, పద్మ, దర్పణములతో

సాసికను—తలప్రసూనము, సంపెంగ్ మొగ్గ, మన్మథమాణిరములు, వంశము (నాసా
వంశము) పాటలీపుష్పము మొ॥ వానితో

కంఠమును—శంఖము మొ॥ వానితో

నేత్రములను—మృగనేత్ర, పద్మ, కుముద, హుద, ఖంజన, చకోరనేత్ర, కేతకాది,
మన్మథబాణములు మొ॥ వానితో

అధరమును—ప్రవాళము, బింబము, బంధూకము (మంకెనపువ్వు) జమభువనము,
పల్లవము మొ॥ వానితో

దంతములను—ముక్తా, మాణిక్య, నారింగబీజ, దాడిమబీజ, కుండకోరకములు
మొ॥ వానితో

వాక్కులను—మధురములైన హంస, శుక, పిక, శారకా, కేబు, వీణానాదములు
మొ॥ వానితో

బాహువులను—విద్యుల్లతలు, మృణాళములు, వల్లరులు మొ॥ వానితో

కరములను—పద్మము, పల్లవము, విద్యువము మొ॥ వానితో

నఖములను—చంద్రకేశాలు, కుండకోరకములు, తారలు మొ॥ వానితో

స్తనములను—పూగములు (పోకలు) తమ్మిమొగ్గలు, బిల్వఫలములు, తాటికాయలు,
పూగుత్తులు, కరికంభములు, కొండలు, కుండలు, చక్రములు, దబ్బిపండ్లు,
దానిమ్మపండ్లు మొ॥ వానితో

నాభిని—హస్తాశము, ఆపర్తము, హృదయము, హుషము, నదము మొ॥ వానితో

వశులను—పాశములు, తరంగములు, సోపానములు, నిచ్చెని మొ॥ వానితో

పృష్ఠములను—కాంచనపట్టము మొ॥ వానితో

నడుమును—మట్టిగ్రాహ్యముగా నూడిమొస, శూన్యము, ఆణువు, కేడి, సింహపు
నడుము, మొ॥ వానితో

జఘనమును—పులిసము మొ॥ వానితో

నితంబమును—పీతము, లెచనీయకల, చక్రము, భూమి మొ॥ వానితో

హారపును—కరిహస్తము, కదళీకాండము, కరభుము (మణికట్టు మొదలుకొని చిటి
కెనవేలువలకునుండు చేతి వెనుకటిభాగము) మొ॥ వానితో

చరణమును—పల్లవ, పద్మ, స్థలపద్మ, స్రవాళములు మొ॥ వానితో

అంగుష్ఠసఖమును—పూర్ణచంద్రుడు మొ॥ వానితో

గమనమును—గజగమనము, హంసగమనము మొ॥ వానితో

కటాక్షములను—యమునాతరంగములు, భృంగావళి, విషము, అపృథియు మొ॥ వానితో

హాసమును—తెన్నెల, చందురుడు, పుష్పము, పీయూషము, ఘోనము, కైరవము మొ॥ వానితో

శ్యామమును—పరమశృంగారముతో

నూపుగద్వనిని—హంస, సారస, గద్వలులతోను నుపమింపవచ్చును.

శరీర తదవయవ గుణవిశేషములను దలుపుదుము

శరీరమునకు—సౌందర్యము, మార్దవము, అతికోమలత, కాంతి, ఔజ్జ్వల్యము, అబలత్వము మొదలగునవి వర్ణ్యములు

శేషములకు—దీర్ఘత్వము, కాటిల్యము, మృదుత్వము, సౌందర్యత్వము, నీలత్వమును వర్ణ్యములు

కిసోలమునకు—స్వచ్ఛత వర్ణ్యము

కింఠమునకు—దీర్ఘత్వము, త్రిరేఖత్వము వర్ణ్యములు

నేత్రములకు—స్నిగ్ధత, వికాలత, లోలత, అపాంగిదీర్ఘత, నీలత, ప్రాంతకాపీత్యము, శ్వేతత్వము, నిభిడపక్షుతయము వర్ణ్యములు

అధరమునకు—అత్యంతమాధుర్యము, ఉచ్ఛ్వాసత్వము, రక్తియము వర్ణ్యములు

దంతములకు—తెలుపు; ఎఱుపు; కెఱ సంఖ్య గలిగియుండుట, అతిదీప్తత వర్ణ్యములు

వాక్కులకు—మాధుర్యము, స్పష్టత, మృదుతయము వర్ణ్యములు

భుజములకు—సమత్వము వర్ణ్యము

శిరములకు—అతిమృదుత్వము, శీతత్వము, శోణత్వమును వర్ణ్యములు

స్తనములకు—శ్యామాగ్రత్వము, ఔషితత్వము, కిస్తానము, (బలుపు) దృఢత్వము, పాండుత్వము వర్ణ్యములు

నామాళికి—మార్దవము, సౌత్కర్యము, శ్యామత, నాభిప్రసేషము వర్ణ్యములు

జంఘలకు—వృత్తానుపూర్వత్వము, (మెలికలు తిరిగి గుండుట) కాంతి, అనతిదీర్ఘతయము వర్ణ్యములు

నిశ్వాసమునకు—అక్షయతమందత, శైత్యము, అతిసుగంధిత్వమును వర్ణ్యములు

దూతికలు

మాత్యస్పథీ నటి దాసీ, భాత్రేయీ ప్రతివేళిని

బాలా ప్రవజితా కారుః శిల్పిన్యాద్యాస్వయంతథా

సఖురాలు, నటి, దాసీ, దాది, పారుగుననున్నది, ఇంటిలోని చిన్నపిల్ల, మోగిని, చాచలి మొదలైనది, చిత్రకర్మ నేయునది, పేరు మూతలుగా నుండురు. అదిశబ్దముచే దాంబూలికస్త్రీ (తాంబూలములమ్మస్త్రీ), గాంధీకస్త్రీ (పరిమళద్రవ్యములనమ్మస్త్రీ), పాచకస్త్రీ (వంటకత్తె) గాయకస్త్రీ (గానమునేర్చుస్త్రీ) మొదలగు వారుగూడ దూతికలు. మరియు స్వయముగానే నాయికదూతిగావ్యవహరించుటయు గలదు. ఎట్లన

గీ. కటికరాలుదక్కఁ గనరావుకంటికి | పల్లెకొంపలందు బాలసారి |

పునపయోధరములు గనుఁగొని నిలువంగఁ | దలఁచితేచినేడు చిలిచిసామ్మ |

ఇట నాయికయే బాలసారితో స్వయముగా దౌత్యము చేయుచున్నది. మిగిలినవాని కుదాహరణము లూహ్యములు.

కావ్యస్వరూపము

గీ. ఇంకఁ గావ్యస్వరూపంబు నేర్పఱితు

విగతదోషంబులును, గుణాన్వితము, లభిక

లనదలంకార భావోపలక్షితములు

నైసర్గికార్థములు కావ్యమనఁజెలంగు.

౧౭

తా. కావ్యస్వరూపమనఁ గావ్యశరీరక్షణము. దోషగహితములును, గుణసహితములును, అలంకారముక్తములు నగు శబ్దార్థములు కావ్యశరీరము.

కావ్యలక్షణము చెప్పఁబడినది. ఈ లక్షణవివేచనము విపులముగా నుండు చేయుదుము. ఇటముందు కవియననెవడు? కావ్యమననేమి? అన విషయము అలంకార గాఁ దడవుదము.

ప్రప్రథమమున “కవిర్మనోహరః స్వగుంధూః” అని కవిశబ్దము పరమాత్మపరముగా వైదికమంత్రములందుఁ గానవచ్చుచున్నది. క్రమముగా నాచరము పరమాత్మయొక్క సాక్షాత్కారమును బొందిన ‘బుంపి’ పరముగా వ్యవహారమునకు వచ్చినది. సాక్షాద్దృష్టలయిన వైదికఋషులు కవులు. వారికావ్యము లుపనిషత్తులు, అద్యులగు వైదికశవులును, లౌకికులగు వాస్తవీకవ్యాసాదులును ఋషులగుటచేతను.

వారు దివ్యదృష్టితో లోకరహస్య మెఱిగిన వారిగుటచేతను వారి కావ్యములు లోకోత్తరవర్ణనాత్మకము లగుటచేతను “నాన్యపిఃకురుతే కావ్యం” (ఋషి గాని వాడు కావ్యమును రచింపజాలడు) కవయఃకాంతదర్శినః (కవులు దివ్యదృష్టి గలవారు) అను లోకోక్తులు గలిగినవి. కావుననే యప్పకవి

కం. ఇన్ముహిని మునులచే వెల | సెమ్మును కావ్యములు “నాన్యపిఃకురుతే కా వ్య” మ్మునవచనార్థంపుకా | సమ్మతిః; గలివేళ నుకవిజనులే మానులోః

అనివచించెను. కానీ కేవలము ఋషి కావ్యమును రచింపజాలడు. హేమ చంద్రుడు భట్టతాతని క్లోకములను చూడెంటి నీ విషయమున సంగ్రహించెను.

“నాన్యపిః కవిరిత్యుక్తమృషిశ్చకేల దర్శనాత్
విచిత్రభావధర్మాంశ తత్త్వప్రఖ్యాచదర్శనం
స తత్త్వదర్శనాదేవ కాస్త్రేషు పరితఃకవి
దర్శనాద్వర్ణనాచ్చాధ రూఢా లోకే కవిశ్రుతిః
తథాపి దర్శనే స్వచ్ఛేని త్యేష్యాదికవేర్మునే
నోదితా కవితా లోకే యావజ్జాతా నవర్ణనా.”

ఋషిగానివాడు కవిగాడని చెప్పదురు. ఋషియనగా ద్రవ్య. దర్శన మన విచిత్రమయిన వస్తువులయొక్క ధర్మాంశముల నెఱుంగుట (దీనికే పరిశిష్టయని పేరు) అట్టి తత్త్వదర్శనము గలిగిన వానినే కాస్త్రములు కవియని పేర్కొను చున్నవి. కాన లోకమున దర్శనము, వర్ణనమునను నీ రెంటివలనను గవియని ప్రసిద్ధి పడించును. వాల్మీకి మొదట ద్రవ్యయైనను వర్ణనము (రామాయణరచనము) చేయు పఠకుఁ గవిగా గణింపబడఁడయ్యెను. దీనివలన ద్రవ్యయై వర్ణనానిపుణుడు గావల యును; ఈయభిప్రాయమునే భామహుఁడిట్లు తెలిపెను.

ప్రజ్ఞా నవనవోన్మేషకాలినీ ప్రతిభా మతా
తదనుప్రాణనాజ్ఞీవేద్వర్ణనానిపుణః కవిః

తా. నవనవోన్మేషకాలినీ యగు ప్రజ్ఞ ప్రతిభ యనబడును. దాని క్రికి యుండే వర్ణనమునేయువాడు కవి.

ఆనందవర్ధనుడు.

“అసారే కావ్యసంసారే కవిరేవ ప్రజాపతిః
యథాస్త్రోరోశతే విశ్వం తథేదం పరివర్తతే
శృంగారీ చేత్సోపిః కావ్యే జాతం రసమయం జగత్

సవీవ వీరరాగశ్చేత్ నీరసం జాతమేవ తత్
భావానచేతనానపి చేతనవచ్చేతనానప్యచేతనవత్
వ్యవహరయతి యథేష్టం సుకవిఃకావ్యే స్వకంత్రితయా.”

తా. ఆసారమైన కావ్యప్రపంచమునకుఁ గవియే బ్రహ్మ. అనఁగా సృష్టికర్త. అతఁడు తన యిచ్చానుసారముగా లోకమును మార్చును. అతఁడు శృంగారియగుచో లోకమును శృంగారమయమొనర్చును. అతఁడు విరాగియగుచో నీరసముఁగాచించును. అచేతనస్తువులను జేతనవస్తువులుగాఁ జేతనవస్తువుల నచేతనవస్తువులనుగా స్వకంత్రితతోఁ గవి వ్యవహరించును” అనియును గవినఁగూర్చి చెలిపెను. భావమానందవర్షనుల యుక్తుల కేకవాక్యతను గల్పించినచోఁ “ప్రతిభావంతుఁడైన కవి కావ్యప్రపంచమును సృజించు బ్రహ్మ” అని లేలును. ప్రతిభావంతుఁడేకదా లోకమును రసమయముగాఁగానీ నీరసముగాఁగానీ చేయఁగల దిట్ట! కావుననే “కావ్యం తు జాతు జాయేత కస్యచిత్ప్రతిభావతః” (ఒకానొక ప్రతిభావంతునివలననే యట్టికావ్యముదయించును” అను వాచోయ్యుక్తియు నేర్పడినది. కావునఁ గవి యనఁగ్రాంతదర్శియై ప్రతిభావంతుఁడై వర్ణనానిపుణుఁడగువాఁడు.

“కవనీయం కావ్యం” (వర్ణింపఁదగినది) అనిలోచనకారుఁడు; “కవయతీతి కవిః తస్యకర్మకావ్యం” (వర్ణించువాఁడు కవి. అతని కర్మకావ్యము) అని విద్యాధరుఁడు. “కాతి శబ్దాయతే విమృశతి రసభావాన్” ఇతి కవిః తస్య కర్మకావ్యం” (రసభావములను విమర్శించువాఁడు కవి. వాని కర్మకావ్యము) అని భట్టగోపాలుఁడు. “లోకోత్తరవర్ణనానిపుణకవికర్మకావ్యం” (లోకోత్తరవర్ణనా నిపుణుఁడగు కవియొక్క కర్మకావ్యము) అని మమ్మటుఁడు. ఇవన్నియుఁ గవికర్మను దెలుపుచున్నను నిందుఁ గవిలక్షణ మిమిడియే యున్నది. వీనిలోని “లోకోత్తర వర్ణనానిపుణకవికర్మకావ్యం” అనుదానినిఁబట్టి లోకోత్తరవర్ణనానిపుణుడే కవి యని సారాంశము. మిగిలిన వ్యుత్పత్తులకుఁగూడ నిదియే యభిప్రాయమైనను నింత విస్పష్టముగా లేవు. కావున నట్టి లోకోత్తర వర్ణనానిపుణత్వము ప్రతిభా లభ్యము. ప్రతిభ దేవతానుగ్రహ సంపాద్యము. దేవతానుగ్రహము తపస్ససంపాద్యము. తపస్సు ఋషికర్మ. కావుననే “నాన్యపిః కురుతేకావ్యం” “కవయః కాగ్రంథదర్శినః” అను లోకోక్తు లేర్పడినవి. అట్టి ఋషికల్పిండ్ల మహాకవి. మహాకవి యన నెట్టి వాఁడో యింకను ముందు వివేచింతుము. ఇత సప్పకవీయమునఁ జేర్చొనఁబడిన పప్రవిధ కవులను జూపుదుము.

అ. వె. వినుతిగాంతుల వివేకి, వాచక, కాచి | కార్థ, శిల్పి, భూషణార్థ, అనంగ
మార్దవానుగత సమాహ్వయుడును నాంగంగవులుసప్త నామకములతోడ.

తా. వివేకి, వాచకుడు, కాచికుడు, ఆర్థికుడు, శిల్పి, భూషణార్థి, మార్దవ;
కవి అని కవులు సప్తవిధముగా నుండురు.

సీ. గణ వర్ణ శబ్దగుణదోషనికరంబు | బంకించిహర్షుఁ గల్గుచు వివేకి
బహుతరానుప్రాస పదబంధనియమంబు | వదలకకృతిసేయు వాచకుండు
మృదుదుఘరోక్షుల వెదకి కావ్యుడెల్ల | రచియించుఁ బదపడి రాచికుండు
మితశబ్దములలోన నతివిప్రులార్థంబు | నిమిడించునర్థాభ్యు నెసగునతండు

గీ. నెప్పుయమకంబునెప్పట్లు శిల్పుకుండు; | పొందుపఱచునలంకృతుల్ భూషణార్థి;
సరళపదవిరళార్థ విస్ఫురణముగను | జూపు రసమెందు మార్దవముఁకరుండు.

అని వివేకిప్రభృతులకు లక్షణము చెప్పబడినది. ఇందు రాచిక, ఆర్థిక,
మార్దవకవులు మాత్రమే కవులు. మిగిలినవారు కవిబుగ్గివులే. పూర్వకవులలో నన్నయ
భట్టు రాచికుడు; తిక్కన ఆర్థికుడు; ఎఱ్ఱామెగడ మార్దవకవి.

భట్టుమూర్తి నరసభూపాలీయములో సంస్కృతాంధ్ర కవులలోఁ బూర్వక
కేయే గుణములు ప్రత్యేకించి కలవో వానినిఁ జేర్చునియున్నాడు. చూడుడు.

సీ. బాణు వేంబును భవభూతి సుకుమార, తయు మాఘుశైత్యంబు దండి సమత
అలమయూరు సువర్ణకలన చోరుని యర్థ, సంగ్రహచ్చా మురారి శయ్యనేర్పు
సోము ప్రసాదంబు సోమయాజుల నియ, కంబు భాస్కరుని సన్మార్గఘటన
క్రీడాధునిపద ప్రసిద్ధ ధారాకుద్ది, యుచరేశ్వరుని సమాప్తముఖసృష్టి

గీ. నీక కల దటుగాన ననేకవదన, పదనసంచార భేదంబు సడలుపఱచి
భారతీదేవి నీజహ్నుఁ బాడుకొనియె, మూర్తికివించగ్గి | విఖ్యాత కీర్తిసాంద్య !

మరియు “ఉపమా కాళిదాసస్య భారతే రర్థగౌరవం!

దండినః పదలాలిత్యం మాఘే సంతి త్రయోగుణాః” అనియుఁ గలదు.

ఇంకఁ గావ్యమిహంసలో నీక్రిందివిభాగము చేయబడియున్నది.

“కావ్యకవి, కావ్యకవి, ఉభయకవి, వారిలో ను త్రోత్తరుఁడు శ్రేష్ఠుఁడు”

ఉభయకవినే విద్వత్కవియందురు. “విద్వత్కవయఃకవయః కేవలకవయస్తు కేవలం
కవయః” అను వాచోయొ క్రియఁ గలదు. అనఁగాఁ బ్రతిభావ్యుత్పత్తులు రెండును
గలవాఁడే విద్వత్కవి. అట్టివాఁడే లోకోత్తరవర్ణనానిభుండు. “కావ్యసనే

అ.కె. గురువులఘువుఁజేసి కుంచింపికుంచింపి | లఘువు గురువుఁజేసి లాగిలాగి
 కవిరఁజెప్పఁజ్ఞి కవిగులామునుజ్ఞి | ముక్కుఁగోయవలయుఁ దొక్కిపట్టి.
 ఇట్టివారు కవులుగారు. మరియు
 న స శబ్దో న స న్యాయో న సా విద్యో న సా కళా
 బాయతేయస్సు కావ్యాంగమహాభాశో మహాకవేః

తా. కావ్యాంగముగాని శబ్దముగాని న్యాయముగాని విద్యగాని కళగాని లేదు. కవిపైఁ జాల భారము గలదు. అనియు నుంటవలనఁ గవి సాధింపవలసిన విద్యాసామగ్రి యనఁగా వ్యుత్పత్తి చాలఁ గలదు. కావున విద్యత్కృతులే కవులు; మిగిలినవారు కవులే.

“నాకవిత్వ మధర్మాయ మృతయే దండనాయ చ

కుకవిత్వం పునసాన్విజాన్మృతిమాహుర్మనఃషణః”

కవి కాకపోవుటవలన నెట్టి యధర్మము లేక పాపమును సంభవింపదు. కవి కాకపోవుటవలన మనఃశుద్ధి చచ్చిపోఁడు. రాజాదులవలన దండనము రాదు. కాని కుకవియగుట కేవలము మరణమే.” అను నాచోయుక్తివలనను వ్యుత్పన్నుడై విద్యత్కృతి కావలెనని యూహింపఁబడుచున్నది. అట్టి ప్రతిభావ్యుత్పత్తులు రెండును గలవాఁడే లోకోత్తర వర్ణనానిపుడును. ఇతఁ నా ప్రతిభ కారియితి, భావయితి యని యిటుదెఱచుటగా నుండునని కావ్యమీమాంసా కర్త తెలుపుచున్నాఁడు. కవిచేఁ గావ్యమును వ్రాయించుకొని కారయితి. పాఠకునిచేఁ గావ్యార్థమును భావింపఁజేయుకొని భావయితి. కాబట్టి కవికివలెనే పాఠకునికిని ప్రతిభయుండవలెను. లేకున్నచోఁ గవి భావమును గ్రహింపలేకపోవును. ప్రతిభా తారతమ్యమును బట్టియే కవులలో నపుకవి తెలిపిన భేదము లేర్పడును.

ఇతఁ గావ్యలక్షణమును విశేషించెను. కావ్యలక్షణమును దెలిసికొనుటకు ముందు “సంస్కృతభాషలో నలంకార గ్రంథము లసంఖ్యాకములుగా నున్నవిదా! ఎందుల కిన్ని పుట్టినవి? మతభేదములు గలవా?” ఈ మొదలగు విషయములను జరిత్ర స్వరూపదృష్టితోఁ దెలిసికొనవలయును. అట్లయినయెడలనే క్షుణ్ణముగా ననియవగతము కాఁగలదు.

భరత మతము

రమారమి రెండువేల సంవత్సరములనాఁడే భరతుఁ డను మహర్షి నాట్యశాస్త్ర మను గ్రంథమును రచించెను. అదియే సాహిత్యశాస్త్రమునఁ బ్రసిద్ధము.

గ్రంథము. ఆ గ్రంథము కేవలము రూపకమును గుఱించియుఁ దద్విభేదములను గుఱించియు సమగ్రముగాఁ జర్చించును. భరతుని దృష్టిలోఁ గావ్యమున నాటకాదులే. నాటకములకు రూపకములనియు నామాంతరము, రామాది రూపములను ధరించు నటులు నటించురు; కాన రూపకములు, “తద్రూపారోపాత్తు రూపకం” అని సాహిత్యదర్పణము. రామాది రూపములను నటులు ధరించి నటించురు. కాన రూపకములు. భరతుఁడు రూపకమునకు రసము ప్రధానమనెను. కావ్యసౌందర్యము దేని వలనఁ గలుగునో యది కావ్యమునఁ బ్రధానము. భరతుఁడు రూపకమున రసము వలననే యా సౌందర్యము గలుగునని తలంచెను. ఆ రస మెట్లు నిర్వహింపఁబడ వలయునో యా గ్రంథము సమగ్రముగాఁ జర్చించెను. భరతుఁడు గూడ రూపకము లందు రసము ప్రధానముగా నుండవలయునన్న సిద్ధాంతమును స్వోపజ్ఞముగాఁ దెలుప లేడు. అతనికిఁ బూర్వదగు నందికేశ్వరుఁ డీ సిద్ధాంతమును లేవఁదీయఁగా భరతుఁ డా సిద్ధాంతము ననుసరించి తాను జెప్పినట్లు భరతుఁ డువాహరించిన రెండు శ్లోకములఁజట్టి తెలియఁగలదు. కాన భరతుఁడు రసప్రధానమనాది. ఈతని మతమునఁ గావ్యశరీర మితివృత్తమే. “ఇతివృత్తం తు కావ్యస్య శరీరం పరికిర్తితం” కావ్య శరీర మితివృత్తము. దీని సౌందర్యహేతువు రసము.

భామహ మతము

భరతునికిఁ బిమ్మట వైదవశతాబ్దిలో భామహుఁడను నాలంకారికుఁడు శ్రవ్య కావ్యచర్చను సాగించి “శబ్దార్థాసహితా కావ్యం” కావ్యమునకు శబ్దార్థములు శరీరమనియు స్త్రీపురుషాదుల శరీరసౌందర్యమును నలంకారములు (నగలు) పెంపొందించు విధమునఁ గావ్యశరీరమునుగూడ వక్రోక్త్యాద్యలంకారములు పెంపొందించు ననియుఁ గావునఁ గావ్యమునకు నలంకారములు ప్రధానమనియు నిర్వచించెను. అనఁగా నలంకారములవలనఁ గార్యసౌందర్యము గలుగునని నిర్ణయించెను.

ఇతరాలంకారికు లెల్లరును సమ్మతించిన స్వభావోక్తి నీతఁడంగీకరింపలేడు. స్వభావవిరుద్ధముగా ననఁగా వికటముగాఁ బలికినపుడే యానందము గలుగుననియు నావికటోక్తియే వక్రోక్తియనియు నలంకారములెల్ల వక్రోక్తులేయనియు నాతని సిద్ధాంతము. ఈయుద్దేశముతోడనే శ్రమ, మాత్సర్య, లేకాద్యలంకారముల నాతఁ డంగీకరింపఁదయ్యె. ఈతఁడు దండివామసులంగీకరించిన రీతినంగీకరింపలేడు. కావ్య సౌందర్యాధాయకమైన వక్రోక్తియన్నచో వేరీతియైన నుపాదేయమేయనియు నది లేనిచో వేరీతియైన నుపాదేయమేయనియుఁ గాన వైదర్భి. గాఢీ, భేదములనవసరమనియు నాతని యభిప్రాయము.

భరతుడు దృశ్యకావ్యమునకు రసము ప్రధానమని యంగీకరించుటచే భామ హుడు శ్రవ్యకావ్యమునకు నలంకారమే ప్రధానమని తలచెను. మరియు రసమును గూడ రసవదలంకార మనుపేరితో నలంకారముగానే పరిగణించెను. ఈతఁడలంకారప్రాధాన్యవాది. ఈతని గ్రంథము భామహాలంకారము.

దండి మతము

ఆటవశతాబ్దివాఁడగు దండి కావ్యసిద్ధాంతము నిట్లు ప్రితిపాదించెను. “శరీరం తావదిష్టార్థ వ్యవచ్ఛిన్నా పదావళి” (రమణీయార్థభూషితమగు పదసంఘాతము కావ్యశరీరము.) శరీరమయొక్క బాహ్యసౌందర్యమును బెంచుచి యలంకారములైనను, అంతస్సౌందర్యమును బెంచి ప్రాధాన్యమును వహించజేయునవి శౌర్యాదిగుణములే. శ్రీ పురుషులకు లోకమునఁ బ్రాధాన్యమును లేక సౌందర్యమును గూర్చునవి గుణములేకదా! కావున నట్లే కావ్యశరీరమునకును గుణములే ప్రధానములు. గుణముల తరువాతి వలంకారములు. (ఈగుణములలోఁ గొన్నింటితో వైదర్భీతీయుఁ గొన్నింటితో గౌడీతీయుఁ నేర్పడునని యాతఁడు వచించెను. * కొందఱు దండి భామహ మతానుసారియై యలంకారమార్గమునకుఁ కందినవాఁడనియు, గొందఱు గుణమార్గ స్థాపకుఁడనియు వచించురు. గుణమర్థస్థాపకుఁడనుటయే యుక్తివహముగా నున్నది. ఈతఁడు గుణప్రాధాన్యవాది. గుణములవలనఁ గావ్యసౌందర్యము గలుగునని యితఁడు నిరూపించెను. ఈతని గ్రంథము కావ్యాదర్శము.

ఈతఁడును గావ్యమున రసప్రాధాన్యము నంగీకరింపలేదు. ఈతఁడుగూడ రసమును రసవదలంకారముగానే పరిగణించెను. ఈ యిరువురాలంకారికులును వరు

* Dandin's Kavyadarsa is to some extent an exponent of The Riti School of poetics and partly of the Alankara School. P. V. Kane

The next important name after Bhamaha is that of Dandin. He is exponent of the Guna School which holds that the beautiful collocation of words and ideas is the chief feature of the poetry. The ten gunas are the life of the best poetic style called the Vaidarbhi; and the Alankaras which Bhamaha regarded as the soul of the poetry are treated by Dandin as mere embellishments of poetic language.

DR. Sankaran.

If, on the basis of Dandin's formulation of Gunas, one says that he belongs to The Guna School, one can as well say that Dandin belongs to The Riti School. Really Dandin belongs to the Alankara School, much more than Bhamaha.

DR. V. Raghavan.

సగాఁ గావ్యశరీరముయొక్క బాహ్యసౌందర్యమును, అంతసౌందర్యమునుగుఱించియే చర్చించిరి. కాని శరీరమున కాత్మవలెఁ గావ్యశరీరమున కాత్మ గలదా? యని లోఁతుగా విచారించుటెరి. వారికిఁ గావ్యాత్మను గుఱించి తట్టినేలేదు. భామహుని మతమున శబ్దార్థములు రెండును గలిసియే కావ్యము. దండిమతమున రమణీయార్థ భూషితమగు శబ్దమే కావ్యము.

వామన మతము

తరువాతఁ దొమ్మిదవ శతాబ్ది వాఁడగు వామనుఁడు గావ్యాత్మను గూర్చి విచారణ సాగించి ‘రీతిరాత్మా కావ్యస్య’ అను సిద్ధాంతమును వచించెను. శరీరమున కాత్మవలెనే కావ్యశరీరమునకును నాత్మ యుండుననియు నది రీతియనియు నాతని సిద్ధాంతము. రీతి కావ్యాత్మ యని చెప్పి భామహుని యలంకార సిద్ధాంతమును, దండి గుణసిద్ధాంతమును దనరీతితో సమన్వయించెను. ఎట్లనఁగాఁ ‘గావ్యాత్మరీతి; రీతి గుణములచే నేర్పడును; అలంకారములు కావ్యసౌందర్యమును వృద్ధియేయును;’ ఈతని మతముఁ గావ్యశరీరమున శబ్దార్థోభయమే. అనఁగా నితఁడు భండిమతమును స్వీకరింపక భామహ మతానుసారముగాఁ గావ్యశరీరమును నిర్ణయించెను. ఈతఁడు రీతిపాధావ్యవాది. ఇతఁడు కావ్యసౌందర్యము ‘రీతి’వలన సిద్ధించునని నిశ్చయించెను. శరీరమున కాత్మవలెనే కావ్యశరీరమున కాత్మ యున్నఁగాని యలంకారాదులు శోభాపాతువులు కావు. కాన నాత్మ ప్రధానము. అది రీతి. ఈ రీతియే యలంకారాదులకును శోభాపాతువు. కాన రీతియే యాత్మ యని యతని వాదము. ఇతని గ్రంథము కావ్యాలంకార సంగ్రహము.

అనందవర్ధన మతము

వామనుని యనంతరముఁ గొలఁది కాలములోనే యనందవర్ధనుఁడను నాలంకారికుఁడు సాహిత్యక్షేత్రమునకు వచ్చెను. ఆయన ధ్వన్యాలోక మను గ్రంథమును రచించెను. ఆయన యొక క్రొత్త సిద్ధాంతమును లేపఁదీసెను. ఆయన సిద్ధాంత మిది. “కావ్యశరీరమున కాత్మ ధ్వని; అది వస్త్ర్యలంకార రసరూపము. అనఁగా వస్తుధ్వని; అలంకారధ్వని; రసధ్వని; అని మువ్విధములు. ఈమూటిలో వస్త్ర్యలంకార ధ్వనులకన్న రసధ్వని సర్వ శ్రేష్ఠము. అయినను వస్త్ర్యలంకారధ్వను లధమములుగావు. కావ్యమున కలంకారములు ముఖ్యాంగము గావు. వీలన. శరీరమునం దాత్మ యున్నచో నలంకారములు శోభాపాతువులగును. అట్లే కావ్యశరీరమున కాత్మ యగు ధ్వని యున్నచో నల్పంకారములుగూడ శోభాపాతువు లగును. ఆ ధ్వని

లేకున్నచో నాయలంకారములు శోభాపేతువులుకావలవు. కానబట్టియలంకారములే గాగ్రహ్యములు. అనఁగా ధ్వన్యపస్కారకములగు నలంకారములే యలంకారములు. అప్పుడే యలంకారశబ్దము సార్థకమగును. గుణములు రసధర్మములు. అనఁగా గుణములకును రసమునకును నవివాభావసంబంధము గలదు. అలంకారములు లేకున్నను రసముండవచ్చును. కాని గుణములు లేకున్నచో రసముండదు. గుణము లాత్మధర్మము లయినట్లే కావ్యమునకు గుణము లాత్మభూతమగు రసధర్మములే. అలంకారము లాత్మధర్మములుగాక శరీరధర్మము లగును. కాబట్టి యలంకారములవలెనే గుణములును గావ్యాత్మ్యముగు ధ్వని కంగములే. మరియు వామనఁడు నుడివినట్లు కేతి కావాత్మగాదు. కీతియన గుణసంకలనరూపమేకదా! ఈ కీతియుఁ దత్ప్రదన ధ్వన్యపస్కారకముగా నసమాస, అల్పసమాస, దీర్ఘసమాసగా నుండును. ఇదియు నంగభూతమే. ధ్వనియే యంగి. ఈవిధముగా నలంకారములు, గుణములు, రీతులును ధ్వన్యపస్కారకములుగా ననఁగా ధ్వనికిఁ దోడ్పడునవిగానే యుండవలయును. అప్పుడే యా నామములును సార్థకములగును.

భామహ, దండి, వామన, ఆనందవర్ధనులు గ్రమముగా నొకరికన్న నొకరు కావ్యమార్గమును (కావ్యాత్మ్యము) నిర్ణయించుటలో నొక్కొక్క మెట్టు ముందులకు సాగిరి. ఆనందవర్ధనుఁడు ముఖ్యముగా రెండు విషయములను దన గ్రంథమున స్పష్టపఱచెను. అతఁడు క్రొత్తగా ధ్వనిసిద్ధాంతమును స్థాపించెను. ప్రాచీనుల, అలంకార, గుణ, రీతి, సిద్ధాంతములను పేతువాద పురస్కరముగాఁ దన ధ్వని సిద్ధాంతమున కంగములుగా సమన్వయించెను. మరియు భరతుని రూపకరససిద్ధాంతమునే గ్రహించి దానినిఁ గావ్యమునఁ బ్రతిష్ఠించెను. దాని నున్నదున్నట్లుగాఁ బ్రతిష్ఠింపక యందలి దోషములను బరిహరించి సమచితవిధమునఁ బ్రతిష్ఠించెను. కావున ధ్వనిసంప్రదాయము రససంప్రదాయముయొక్క పెంపుదలయే. అనఁగా రసముతో పాటు వస్త్రలంకారములకుఁ గూడఁ బ్రాధాన్య మిచ్చుచున్నది. కాన దాని పెంపు మాత్రమే యగును.

ఆనందవర్ధనుఁడు గుణరీతివాదులగు దండి వామనులగూర్చి వారికిఁ గావ్యతత్త్వ మనుటనుసరితమై లేక న్నుచితప్రసక్తలమై యున్నదనియు, దానిని వ్యాఖ్యానించి నిర్వచింపఁజాలక కీతినిఁ బ్రవర్తిల్లఁజేసినందుఁ జెప్పెను.

“అనుభుటనుసరితం కావ్యతత్త్వమేతద్భాషాదితం

అశక్తువద్భిర్వాక్యైకత్యం కీతియస్సంప్రపత్తితాః”

అనఁగాఁ గావ్యతత్త్వము భావమానికి బొత్తుగాఁ దెలియనేలేదు. దండి వాచునులను ననుటయుగా నుద్ఘరించినది; అనఁగాఁ గొంతతెలిసియుఁ గొంత తెలియ శయు నున్నదని యభిప్రాయము.

అనందవర్ధనుఁడు ధ్వనిప్రాధాన్యవాది. లోకమున శరీరమునకు జీవితమున్న యెడలనే యలంకారాదులు సౌందర్యహేతువు లగును. కాన నలంకారాదులకన్న జీవితము ప్రధానము. అట్లే కావ్యశరీరమునకుఁ త్రివిధమగుధ్వనియు జీవితము అనఁగా నాత్మ. అదియే ప్రధానమని యితని మతము. పూర్వాలంకారికులు కావ్య సౌందర్య హేతువులను మాత్రమే నిరూపించిరి. ఇతఁడు మరికొంత లోకమునకుఁబోయి కావ్య జీవితమును నిరూపించెను. కీతియే కావ్యాత్మ లేక కావ్యజీవిత మను మతము నీతఁడు నిరసించెను. ఈ భేదమును గమనింపవలెను.

అనందవర్ధనునిమతమునఁ గావ్యశరీర మేమి? అనుప్రశ్నగలదు. ధ్వన్యాలోక మునఁ గావ్యశరీరమునుగూర్చి యెచ్చటను దెలుపఁబడలేదు. వాచునకావ్యాలంకార సంగ్రహ వ్యాఖ్యాత యగు గోపేంద్రకవిషభూపాలుఁడు తన కానుభవ వ్యాఖ్యలో “కీతిధ్వని వాదయోగము ఇయోకాభేదః । తత్రత్రధమే కీతిరాత్మా కావ్యస్యతవ్యవహార ప్రయోజకా గుణాః । చరమేతు ధ్వనిరాత్మా । సమ తదవ్యవహారప్రయోజక ఇత్యుభయత్రాప్యాత్మనిష్ఠా ఏవ గుణాః । శబ్దార్థయగళం శరీరం । తన్నిష్ఠా ఆలంకారా ఇతి చ సర్వవనిశిష్టం ।” అని వ్రాసిన వ్రాతనుబట్టి భావమా వాచునుల వలెనే యీతఁడును శబ్దార్థోభయమే కావ్యశరీర మని గ్రహించినట్లు మన మూహింపఁగలము.

కొందఱు ధ్వన్యాలోకకర్త కావ్యలక్షణమును నవ్యయముఖమునఁ (నూటిగా) దెలుపలేదనియు వ్యతిరేకముఖమునఁ దెలిపెననియు నీక్రింది పంక్తులను జూపుదురు.

ఎట్లన “తత్కవీచారత్వాతిశయ విశిష్టార్థప్రకాశనలక్షణే ప్రయోజనేకర్తవ్య యదిశబ్దస్య అముఖ్యతా తదాతస్యప్రయోగే దుష్టతైవస్యాత్; నచైవం”

దీనినిబట్టి యానందవర్ధనుని మతమున శబ్దార్థోభయము కావ్యశరీరముగాక చారత్వాతిశయ విశిష్టార్థప్రకాశకమగు శబ్దవిశేషమే కావ్యమనియు దీనియభిప్రాయ మునే జగన్నాథుఁడు “రమణీయార్థప్రతిపాదక శబ్దఃకావ్యం” అని తేల్చి ప్రతిపాదించె ననియుఁ జెప్పదురు. అట్లేని నానందవర్ధన జగన్నాథు లిరువురును దండి మత మునే పునఃప్రతిష్ఠలేపిరని యూహింపవచ్చును. ప్రాచీనాలంకారికులలో దండ్యా నందవర్ధన జగన్నాథులు శబ్దవిశేషమే కావ్యశరీర మని నిర్ణయించిరి. మిగిలిన యెల్ల యను శబ్దార్థయగళము కావ్యశరీరమని నిర్ణయించిరి.

ఆనందవర్ధనుని ధ్వనిసిద్ధాంతమునే తరువాతివా కెల్లదురు శిరసావహించి స్వీకరించిరి. భరతుని రససిద్ధాంతమును రూపకమునకుమాత్రమే సమన్వయించి శ్రవ్యకావ్యమునకు దానినిఁ బూర్వాల్పంకారికులు వెలిపెట్టిరి. ఆనందవర్ధనుఁ డారససిద్ధాంతమును దృశ్యశ్రవ్యోభయసాధారణమని నిర్వచించి రూపకమునకువలెనే శ్రవ్యకావ్యమునకును రసమే ప్రధాన మని యుద్ఘోషించెను. మరియు నాభరతుని రససిద్ధాంతమును గొలఁదిగా నీక్రిందివిధమున సవరించెను. “రసము వాచ్యరూపముగాఁగాక వ్యంగ్యరూపముగా నుండవలయును. మరియు రసభంజకములయిన దోషములను విడనాడవలయును. (రసదోషములు ముందు చెలియును) రసవ్యంగ్యమువలెనే వస్త్రలంకారవ్యంగ్యములుగూడఁగ్రాహ్యములే, పూర్వాల్పంకారికు లుదాహరించినట్లు రసమలంకారములొక (రసవదలంకారము) కేరదు. రసము కావ్యజీవితము. ఆత్మగా నుండఁదగినదాని నలంకారముగాఁ బరిగణించుట యనుచితము”

ఆనందవర్ధనునికేఁ బ్రాచీనులగు నాలంకారికు లెవ్వరును నింత లెస్సగా విచారించలేరి. ఇన్నాళ్ళకు మరల భరతుని రససిద్ధాంతము నిర్దుష్టముగా సహేతుకముగా నానందవర్ధనునిచేఁ బునరుద్ధరింపఁబడెను. ఈసిద్ధాంతమునే అభినవగుప్త, మమ్మట, జగన్నాథాదులగు సర్వాల్పంకారికులును గ్రహించిరి.

అభినవగుప్త మతము

ఆనందవర్ధనుని పిమ్మట నభినవగుప్తుఁ డను నొకయాలంకారికుఁడు సాహిత్యరంగమునకు వచ్చెను. ఆయన యానందుని ధ్వనిసిద్ధాంతము సంగీకరించి యాతని ధ్వన్యాలోకమునకుఁ ‘అభినవగుప్త’ అను వ్యాఖ్యానమును వ్రాసెను. ఎల్లవిషయముల యందును నభినవగుప్తు డానందవర్ధనుని సిద్ధాంతమును సమ్మతించెను. కాని యొకవిశేషము గలదు. ఆనందవర్ధనుఁడు వస్త్రలంకారరసధ్వనులు మూఁటిని సమానముగానే పరిగణించెను. కొన్నియొకల రసధ్వనిపై నాతఁడును నూతము నూపెను. చూపినను వస్త్రలంకార ధ్వనులకుఁగూడఁ బ్రత్యేకత్వము సంగీకరించెను. అభినవగుప్తు డట్లుఁగాక వస్త్రలంకార ధ్వనులమీఁదకన్న రసధ్వనిమీఁదనే యధికాభిమానమును బ్రకటించెను. ఆతని వాక్యము లివి:

“రసేనైవ సర్వోజ్జేవితకావ్యం; సహి రసశూన్యం కావ్యం కించిదస్తి । రస ఏవ వస్తుతః ఆత్మా ; వస్త్రలంకార ధ్వనీ తు సర్వథా రసప్రతి పర్యవస్యేతే (రసముచేతనే కావ్యము జీవించును. రసశూన్యమగు కావ్యముండదు. (ఉండరాదు)

మువ్విధములగు ధ్వనులలో రసధ్వనియే కావ్యతత్త్వ. వస్త్రలంకారధ్వనులు గూడ రసపర్యవసాయులు గావలయును”

ఈ సిద్ధాంతమే విశ్వనాథునిచే “వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం” అను కావ్య లక్షణమును లేవదీయించినది. విశ్వనాథుని మతము ముందు వివరింపబడును. అభినవగుప్తునివలెనే యాతడును రసస్పర్శలేని వస్త్రలంకార ధ్వనులు లేవనియే యభిప్రాయపడెను. ఇతని మతమునఁ గావ్యశరీరము ధ్వనికారగృహీతమగు శబ్దమే.

మహిమభట్ట మతము

అభినవగుప్తుని పిమ్మట నీ ధ్వనిసిద్ధాంతమును మహిమభట్టను పండితుఁడు ఖండించెను. అతడు ధ్వన్యాలోకమునను ఖండనముగా వ్యక్తివిశేష మను గ్రంథమును విరచించెను. అతడు తన ప్రతిజ్ఞ నిట్లు మొదటనే చెప్పికొనెను.

శ్లో. అనుమానేఽతర్థావం సర్వస్యాఽపి ధ్వనేః ప్రకాశయితుం

వ్యక్తివిశేషం కురుతే ప్రణమ్య మహిమాపరాం వాచం

తా. ఎల్లవిధములగు ధ్వనులను ననుమానమునందే యంతర్భవించుజేయుటకై మహిమభట్టు నాగ్దేవికి ననుసృరించి వ్యక్తివిశేష గ్రంథమును రచించుచున్నాడు.

మహిమభట్టు తన గ్రంథమున నానందవర్ధనుని ‘వ్యంజనావృత్తి’ యక్కణ లేదనియు, నాతని ధ్వనులన్నియు ననుమానములోనే యంతర్భవించుననియు సిద్ధాంత మొనర్చెను. అభిధా, లక్షణా, వృత్తులే తక్క వ్యంజనావృత్తి యక్కణలేదనియుఁ దత్కల్పన మనవసరమనియు నాతని వాదము. లక్షణావృత్తి నీతఁ డనుమానము లోనే గణించెను. కావున నానందవర్ధనుఁ డిచ్చిన ధ్వన్యధాహరణముల నన్నింటిని ననుమానములోనే యంతర్భవించుజేసెను. ఈ యనుమానము ధూమాగ్న్యనుమానము వంటిదిగాదనియు నిది విలక్షణమనియు *దీనినిఁ గావ్యానుమిత్యందురనియు నిర్వ

* ధ్వన్యాలోకకర్త

“అర్థస్సహృదయః శ్లాఘ్యః కావ్యత్వే యో వ్యవశీతః

వాచ్యోఽతీయమా నాభ్యాతస్యభేదావృణ్మతా”

అని యర్థము వాచ్యము, వ్యంగ్యమునని చెప్పఁగా మహిమభట్టు

“అర్థోఽపిద్వివిధోవాచోఽన్యమేయశ్చ | తత్రశబ్దవ్యాపార విషయో వాచ్యః
సఏవ ముఖ్యో ఉచ్యతే | తత ఏవ తదనుమితాద్వా లింగభూతా ద్యదర్థాంతరమను
మిత్యతే సోఽనుమేయః | సప్రతివిధః | వస్తుమాత్ర మలంకారా రసాదయశ్చేతి |
తత్ర అద్యోనాచ్యాప్తసింభవతః | అన్యస్త్యనుమేయ ఏవతీవక్ష్యతే

చించెను. కాని యీతఁడు కావ్యమున రస ప్రాధాన్యము సంగీకరించెను. “కావ్య స్యాత్మనిసంజ్ఞిని రసాదిరూపే న కస్యచిద్విమతిః”. (కావ్యమునకాత్మరసాదిరూపము అనుటలో విపరీతిపత్తిలేదు.) అని వచించెను. కేవలము వ్యంజనావృత్తి కల్పన మనవసరమని యీతని వాదము. ఈతని మతమునఁ గావ్యశరీరము శబ్దార్థోభయమే.

కానీ యీతని వాదము నిలువలేదు. మమ్మట, విశ్వనాథ, జగన్నాథాదులగు మహాపండితు లెల్లరును నీవాదమును దుత్తునియలుగా ఖండించి యానందవర్ధనుని సిద్ధాంతమునే యనఁగాఁ బ్రత్యేకముగా వ్యంజనావృత్తి సంగీకరింపవలసియే యున్న దని నిర్ణయించిరి. జగన్నాథుని రసగంగాధరము నూత్నముగా విచారింప ధ్వన్యా లోకమునకు వ్యాఖ్యానరూపయగు గ్రంథమే యనవచ్చును.

కుంతక మత్తము

అశ్లేషగుప్తురి కాలమందే కుంతకుఁ డను నొక యాలంకారుఁ డుండెను. ఆతఁడు ధ్వనిమతమునకుఁ బ్రతిహేళముగా నొక క్రొత్తసిద్ధాంతమును బ్రతిష్ఠించెను. ఆతని సిద్ధాంతము లివి:— ‘వక్రోక్తిః కావ్యజీవితం’ (వక్రోక్తియే కావ్యమునకు జీవితము) ఆనందవర్ధనుఁడు ధ్వనికావ్యాస్త్రమనెను. ఇతఁడు వక్రోక్తియే కావ్య జీవిత మనెను. భావముని వక్రోక్తినే యీతఁడు విశేషముగాఁ జెంచెను. భావ ముండు స్వభావోక్తిఁ బ్రతిద్వంద్వముగా వక్రోక్తి యను నలంకారమును గ్రహించెను. వక్రోక్తి యనఁగా స్వభావవిరుద్ధమగు లోకోత్తర వైచిత్ర్యముగల యలంకా

(అర్థము వాచ్యము, అనుమేయమునిద్వివిధము. శబ్దవ్యాపారవిషయము వాచ్యము. అదియే ముఖ్యార్థము. దానినుండియే లేక లింగభూతమగు దాని యనుమానమునుండియే కాని యేయధ్ధాంతర మనుమానింపఁబడునో యది యనుమేయము. ఆయనుమేయము వస్త్రలంకారరసములని మూఁడువిధములు. అందు వస్త్రలంకార ములు వాచ్యములు గూడ నగును. రసాదులుమాత్ర మనుమేయమే) అని తెలిపెను.

ఈమతము కొత్తదికాదు. ధ్వన్యాలోకకర్త “అస్త్యశ్లేషంధానావసరే వ్యంజకత్వంశబ్దానాం గమకత్వం తచ్చలింగత్వం, అతశ్చ వ్యంగ్యప్రతీతిర్లింగప్రతీతిలేవేతి లింగలింగిభావ ఏవ తేషాం వ్యంగ్యవ్యంజకభావోనాపరశిశ్చిత్” అని యుద్ఘాటించి దానికి “సపునరయం పరమార్థః యత్ వ్యంజకత్వం లింగత్వమేవ | సర్వత్ర వ్యంగ్యప్రతీతిశ్చలింగి ప్రతీతితేవేతి.....తస్మాత్ లింగప్రతీతిరేవ సర్వత్రవ్యంగ్యప్రతీతి రితి సశక్యతేవత్” అని సమాధానము చెప్పియేయున్నాఁడు. మహిమభట్టా వాదమునే మిక్కిలియుఁజెంచి వ్యంజనావృత్తి సనుమానములోనే యంతర్భూషింపఁజేసెను.

రము. కుంతకుఁ డీ భామచూని వశోక్తి నే మరొకొంత పాఁగించి “కవివ్యాపారవక్రత”యే వశోక్తి యనెను. ఈకవి వ్యాపారవక్రత నాతఁ డాఱువిధములుగా విభాగించెను. ఆపర్యాయము లివి:—

శ్లో॥ కవివ్యాపారవక్రత్వ పర్యకారా సుబంధవంతి షట్
పర్యక్త్యేకం బహుషో భేదాస్తేషాం విచ్ఛిత్తి శోభిః
వర్ణవిన్యాసవక్రత్వం, పదపూర్వార్థవక్రతా,
వక్రతాయాః పరోఽప్యస్తి ప్రకారః ప్రత్యయశ్రయః,
వాక్యస్య వక్రభావోఽన్యో, భిద్యతే యస్సుహస్రిధా
యత్రాలంకార పరోఽసౌ సర్వోఽప్యంతర్భవివ్యతి
వక్రభావః పరికరణే వ్యబుధేఽప్యస్తి యాద్యశః
ఉచ్యతే సహజాహర్య సాకుమార్య మనోహరః॥

౧. వర్ణవిన్యాసవక్రతా శబ్దాలంకార విచారము)

౧. పదపూర్వార్థవక్రతా (పదపూర్వార్థమన సుబంధతేజ్జంతరూపక మగు పదముయొక్క పూర్వభాగము. అదియే పాఠిపదికముగాని ధాతువుగాని యగును. ఇది బహుభేదములు గలిగియున్నది. రూఢివైచిత్ర్యవక్రతా, పర్యాయవక్రతా, ఉపచారవక్రతా, విశేషణవక్రతా, సంవృత్తివక్రతా, వృత్తివైచిత్ర్యవక్రతా, (కృతద్ధిత సమపైకేశేష సన్నంతవృత్తులు) భావవైచిత్ర్యవక్రతా, లింగవైచిత్ర్యవక్రతా, కర్తృంతరవిచిత్రతా, క్రియావైచిత్ర్యవక్రతా, కాలవైచిత్ర్యవక్రతా, కారకవైచిత్ర్యవక్రతా, సంఖ్యావైచిత్ర్యవక్రతా, పురుషవైచిత్ర్యవక్రతా, ఉప్రగహవైచిత్ర్యవక్రతా; అనునవి వీని భేదములు. (వీని వివరణమును వశోక్తిజీవిత్వమునందే చూడవలెను. ఇందుపచారవక్రతలో సమస్త ధ్వనిభేదములును గృహింపఁబడినవి. (ఉపచారవక్రతాదిభిన్నుకుస్తో ధ్వనిపరిపంచః స్వీకృతః)

౩. పరిత్యయవక్రతా (కృతద్ధితపరిత్యయసంయోగముచేఁ గలిగినచాయత్వము)

౪. వాక్యవక్రతా (ఆర్థాలంకార విచారము)

౫. పరికరణవక్రతా (రసానుమకూలముగా నున్న కథావస్తువును రసోచితముగా మార్పుట (కాకుంతలమున దుర్వాసుని ప్రవేశాదులు)

౬. పరిబంధవక్రతా (ఒకరసముల్లో నున్న కథాభాగమును మరొక రసప్రధానముగా మార్పుట (కాంతరసప్రధానమగు భారతకథను వీరరసప్రధానమగు నాటకముగా మార్పుట) అనెడిది. — వేదోపమానము)

కానీ యీమతముగూడ నిలువలేదు. ఈమతముగూడ నలంకారకాఖ్యయే. మహిమభట్టు కావ్యానుమితిసిద్ధాంతమును, గుంతకుని వకోక్తిసిద్ధాంతమును, వాఁ తరువాత నాసిద్ధాంతములను బోషించువారులేమి నశించి నామమాత్రముగా నిలిచి పోయినవి. గుంతకుని మతమున శబ్దాన్వోభయమే కావ్యశరీరము.

క్షేమేంద్ర మతము

గుంతకుని యనంతమున క్షేమేంద్రుని వసు నొకపండితుఁ డొక చూతనసిద్ధాం తమును లేవఁదీసెను. అది యిది

ఔచిత్యస్య చమత్కారకాభిజ్ఞానచర్వణే
రసజనిత భూతస్యవిచారం కురుతేఽధునా
కావ్యస్యాఽలమలంకారైః కిం మిథ్యాగుణితైర్వణైః
యస్యజీవితమాచిత్యం విచింత్యాఽపి న దృశ్యతే
అలంకారాస్త్యలంకారా గుణావీప గుణాస్సదా
ఔచిత్యం రససిద్ధస్య స్థిరం కావ్యస్యజీవితం

(రసమునకు జీవితభూతమున, జమత్కారకార్యము నగు వాచిత్యమును గూర్చి విచారణ నేయుదుము. కావ్యమునకు జీవితభూతమైన యాచిత్యము లేకున్నచో నలంకారములేల? గుణములేల? అలంకారము అలంకారములే. అనఁగా బాహ్య వోభాషేతువులు. కాని జీవితముగాదు. అట్లే గుణములును శ్రుత తపస్సత్యశీలాదుల వలెనే గుణములే. అనఁగా నివియు జీవితముగావు. కాన రసవంతమగు కావ్యమునకు జీవితభూత మాచిత్యమే.)

మరియు సుచితస్థానమున నుంచినపుడే యలంకారము అలంకారములగును. ఔచిత్యము వీడనపుడే గుణములు గుణములగును. దేని కేది తగునో యని యుచితము. ఉచితముయొక్క భావమే యాచిత్యము. ఈ యాచిత్యము పదమున, నాక్యమున, బ్రబంధమున, గుణమున, అలంకారమున, రసమున, గ్రీయయందు, గాంకమున, లింగమున, చవనమున, విశేషణమున, ఉపస్థమున, నిపాతమున, గాలమున, దేశ మున, గులమున, ప్రతమున, దత్తమున, సత్త్వమున, అభిప్రాయమున, స్వభావ మున, సారసంగ్రహమున, బ్రతిభయందు, అవస్థయందు, విచారమున, శామమున, ఆశీనున నుండునని సిద్ధాంతించెను. అతఁడు వీని కన్నింటికీని సుదాహరణములను గూడఁ జూపెను.

అంగ సాహిత్యమునఁ గూడ నీ యాచిత్య చర్చ గలదు. ఔచిత్యమున కాంగ్లమున Decorum అందురు. అది పదములు, వృత్తములు మొదలగువానికొక నుండునని క్షేమేంద్రునివలెనే తెదాలంకారికులును వచించిరి.

ఈతఁడు ధ్వనికారుని

అనాచిత్యా దృతేనాస్య ద్రవభంగస్య కారణం ।

[పసిద్ధాచిత్యబంధన్తురసస్యోపనివత్పరా ।

అనాచిత్యముకన్న రసభంగమునకుఁ గారణము లేదు. చక్కని యాచిత్యము గల కావ్యము రసోపనివత్తే. అనుకారికార్థమును గ్రహించి దానినిఁ బెంచి యీ సిద్ధాంతమును బ్రతిష్ఠించెను.

ధ్వనికారుఁడు గూడ నీ “అనాచిత్యాదృతే” అను సభిప్రాయమును దండి యొద్దనుండి గ్రహించినట్లున్నది. దండి

“కామం సర్వోఽప్యలంకారో రసచక్లే నిషించతి ।

తథాస్య గ్రామ్యతైవేనం భారం వహతిభూయసా ।

సర్వవిధములగు ననఁగా శబ్దగత, అర్థగత, ఉభయగత, అలంకారములును రస సోపరకము లగును. అందు సందేహము లేదు. అయినను నగ్రామ్యత్వమే యనఁగా ననాచిత్యరాహిత్యమే (ఔచిత్యవత్త్వము) యీ భారమునంతను వహించుచున్నది. అని నుడివెను. అనాచిత్య రాహిత్యమే రససోపరక మనుటచే ననాచిత్య సత్త్వము రసభంజక మని తేలుచున్నది.

ధ్వనికారుఁడు కావ్యాత్మ ధ్వని యనఁగా నీరఁ డాచిత్యమని నిర్వచించెను. ఈతఁడు ధ్వని మతమును ఖండింపనులేదు. పోషింపనులేదు. కాని ధ్వనిమతమున కిది విరుద్ధముమాత్రము కాదు.

భరత, భామహ, దండి, వామన, ఆనందవర్ధన అభినవగుప్త, మహిమభట్ట, కుంతక, క్షేమేంద్రు లలంకారకాస్త్రమున స్వతంత్ర సిద్ధాంతములను స్థాపించిరి. ఆనందవర్ధనునితోడనే కావ్యమార్గము నిర్ణీతమైంది. దీనినే యీషడ్భేదముతో నభినవగుప్తఁ డంగీకరించెను. మహిమభట్టాదుల సిద్ధాంతము లెవ్వియును నిలువలేదు. మమ్మట, విశ్వనాథ, జగన్నాథ, విద్యాధర, విద్యానాథాదు లీ యానందవర్ధనుని సిద్ధాంతమునే పోషించిరి. కాని రుద్రటాదులగు కొందఁ అలంకారమార్గమునే పట్టుకొని వ్రేలాడుచు గ్రంథములను వ్రాయుచువచ్చిరి. కాని వీనికి మమ్మట, విశ్వనాథ, జగన్నాథాదుల గ్రంథములకుఁ గల పోక నై లేదు. కావున నానందవర్ధనుని ధ్వని సిద్ధాంతమే సర్వశ్రేష్ఠమగు సిద్ధాంతము.

ఇన్నివిధములగు సిద్ధాంతము లేల బయలుదేరినవని ప్రశ్న వచ్చుచున్నది. వీరికందఱకును గావ్యము నాస్వాదించునపుడు రుచిభేదము గోచరించినదా? అన్నప్రశ్న గాదు. కావ్యాస్వాదమున భేదములేదు. ఎల్లరకును జక్కెర మధురముగా నుండునట్లేల్లరకును గావ్యాస్వాదమున మతభేదము లేదు. కాని తామనుభవించిన యాస్వాదమును వాక్కులతోఁ బ్రకటింపవలసినపుడు మతభేదములు బయలుదేరినవి. ఒకరు తమకుఁ గలిగిన కావ్యరుచి యలంకారములవలన ననిరి. మరొకరు గుణములవలన ననిరి. వేటొకరు రీతివలన ననిరి. ఇంకొకరు ధ్వనివలన ననిరి. ఇట్లే కుంతకాదులును వచ్చించిరి. ఈ కారణమువలననే మతభేదములు వెలువడినవి.]

ఈ క్రింది కావ్యలక్షణములను దెలిసికొనుటకు ముందీ తెలిపిన విషయమును లెస్సగాఁ దెలిసికొనవలసి యున్నది. ఇట్లు గావ్యలక్షణ మనఁ గావ్యకరీరలక్షణ యనియుఁ గావ్యాత్మనుగుణించిన విచారముగాదనియు గ్రహింపవలెను. కావ్యాత్మను గుణించిన విచారము ముందు చేయఁబడియున్నది.

౧. ఇష్టార్థవ్యవచ్చిన్నా పదావళీ కావ్యం (దండి).

౨. తదదోషా సగుణావనలంకృతీ పునఃకావ్యైపి (మమ్మటందు).

౩. వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం (విశ్వనాథుడు).

౪. రమణీయార్థ ప్రతిపాదకశబ్దః కావ్యం (జగన్నాథుడు).

కావ్యలక్షణములు *పేర్కొలు గలవు. అందు నుపప్రసిద్ధములయిన నాలుగు లక్షణములనుమాత్ర మిచ్చటఁ జూపుచున్నాను. ఇందు మొదటిలక్షణమున కర్థమిది.

*“శబ్దార్థ సహితౌ కావ్యం” అని భానుహుడు. “గుణాలంకారయైక్తార్థా కావ్యం”మని వాచన మతము. “అదోషాసగుణా వనలంకృతీ పునః కావ్యైపి” అని మమ్మటమతము. ప్రభాకరమతముగూడ నిదియే. “నిర్దోషం గుణాలంకార రసవత్ వాక్యం కావ్యం” అని భోజమతము. “గుణాలంకార రీతి రసోపేతః సాధుశబ్దార్థ సందర్భః కావ్యం”మని వాగ్భటమతము. “నిర్దోషం గుణాలంకార రీతివృత్తిమత్ వాక్యం కావ్యం” అని పీఠూపమతము. “రసాదీమద్వాక్యం కావ్యం” అని శార్దూలమతము. “వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం” అని విశ్వనాథమతము. “ఇష్టార్థ వ్యవచ్చిన్నా పదావళీ కావ్యం” అని దండిమతము. “రమణీయార్థ ప్రతిపాదకశబ్దః కావ్యం” అని జగన్నాథమతము. “రసాలంకారయైక్తం సుఖవికేషసాధనం వా కావ్యం” అని కేశవమిత్ర మతము. (వీనిని వాచనాచార్య యల్లకర్ పండితుఁడు కావ్యసౌక్యిక ప్రస్తావనలో జూపెను)

౧. “ఇష్టార్థ వ్యవచ్చిన్నా పదావళి కావ్యం.” అనగా మనోహరమగు నర్థముతో నలంకృతమైన పదసముదాయము ‘కావ్యము’ అని యర్థము. ఈ కావ్య శరీరమునకు శోభాహేతువులు గుణములనియు,

“తదల్పమపి నోపేక్ష్యం కావ్యే దుష్టం కథంచన ।

స్వాద్యపునుసిందరమపి శ్చిత్రేజైకేన దుర్భగం”

(కావ్యమున నల్పమగు దోషమునుగూడ నుపేక్షింపరాదు. శరీర మెంత యందముగానున్నను నొక్కచో బొల్లి (శ్వేతకుష్ఠము) యున్నచో వెంటో యస హ్యముగాఁ గనబడును) అని యల్పదోషము గూడఁ గావ్యమున నుండరాదనియును వదించెను. విశ్వనాథ, జగన్నాథాదులయొక్క లక్షణములనుబట్టి రసాపకర్షకములు గాని దోషములు దోషములు గావనియు సర్వథా దోషస్పర్శలేని కావ్యముండద నియు మనము తెలిసికొనఁగలము. కావున దండి కావ్యదోషములఁగూర్చి చేసిన సిద్ధాంతము దారుణమనక తప్పదు.

౨. తదదోషా సగుణావనలంకృతీ పునః క్వాఽపి:—దోష రహితములును, గుణసహితములును, అలంకారయుక్తములు నగు శబ్దార్థయుగళము కావ్యశరీరము. ‘అనలంకృతీ పునః క్వాఽపి’ అనుదానికి వ్యాఖ్యాత “యత్స్వత్ర సాలంకారా క్వచిత్తు స్ఫుటాలంకార విరహేఽపి నకావ్యత్వహినిః” (ఎల్లెడలను శబ్దార్థములు సాలంకారములుగానే యుండవలెను. ఒకానొకచో నలంకారములు స్ఫుటముగా లేకున్నను గావ్యము గాకపోదు.) అని వ్యాఖ్యానించెను. ఈ కావ్యశరీరమునకు ధ్వని లేక వ్యంగ్యమే యాత్మ. వ్యంగ్య ప్రాధాన్యమునుబట్టి కావ్య ముత్తమమనియు, వ్యంగ్య ప్రాధాన్యమునుబట్టి మధ్యమమనియు, నవ్యంగ్యమగునది యధమమనియుఁ దెలిపెను. ఈతఁ డానందవర్ధనుని ధ్వనిసిద్ధాంతమును బోషించినవాఁడే. ఈ కావ్య లక్షణమునే ప్రకాశమద్రీయకారుఁడును స్వీకరించెను. పృథాపథద్రీయమునకు సర్వథా ‘నకలు’ గానున్న సరసభూషాలీయమునందును లక్షణమే స్వీకరింపఁబడినది.

౩. ‘వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం’ అనగా రసస్వరూపము గల వాక్యము (మహావాక్యము లేక వాక్యసముహము) కావ్యము. అని యర్థము. విశ్వనాథుఁ డీ లక్షణమును వదించి ముక్తలక్షణము నవిధముగా విమోచించెను. “లక్షణ వాక్యమున ‘అదోషా’ అని యుండరాదు. ఏలన దోషరహితములగు శబ్దార్థములు కావ్యమైచో లోకములూ నే కావ్యముగూడ యత్కించిదోషస్పర్శలేకయుండనే యుండదు. చూడుడు.

ఈ శ్లోకము ధ్వని ప్రాధాన్యమునుబట్టి యుత్తమ కావ్యముగా ధ్వనికావ్యం దంగీకరించెను. ఇందలి ధ్వనియిది :—“మే యదరయః” అనునెడ “అరయః” అను బహువచనమువలన “నాకు నొక శత్రువు న్నాడుడనుటయే యవమానము. పెక్కుండు గూడ నున్నారన్నచో నా యవమానమునకు మేగ యుండునా?” అను సర్థము వ్యజ్యమాన మగుచున్నది. “తాపస” పదమువలన “ఆ శత్రువు పౌరుష కథాహీనుడైన తపస్వి” యన్నచో “నా యవమాన మింతింతని నొడువరాదు” అను సర్థము వ్యక్తమగును. “తత్రాపి” యందలి “అపి” శబ్దముచే, “మిక్కిలి యసంభవ” మను సర్థము వ్యక్తమగును. “అత్రైవ” అనుచో “ఏవ” శబ్దమువలన “ఇచ్చటనే నా కన్నుల యెరుటనే” అను సర్థము వ్యక్తమగును. “రాక్షసవలం” అను పదమువలన ఒక్క గాక్షునినిగాను “సర్వవలమును నిర్మూలించును” అను సర్థము వ్యక్తమగును “నివాంతి” పదమువలన “వచ్చి జయించుటగాదు; నిశ్చేదముగా వధించును” అను సర్థము వ్యక్తమగును. “జీవత్సహో రావణః” అనుచో “రావణ” పదమువలన “విశ్వ విజయము నేరినవాఁ”డను నర్థాంతర సంక్రమితవాచ్యధ్వని వ్యక్తమగును. “ధికోధికో” అను నిపాతనము లిందుని జయించిన యింద్రజిత్తుయొక్క పరాక్రమమును గూర్చి నిందను వ్యక్తమునేయును. “స్వర్గగ్రామటిక్వా” పదము నందలి “క్వ” వర్ణముచే స్వర్గము నందలి నిర్లక్ష్యభావము వ్యక్తమగును. “భుజైః” అను బహువచనముచే “నిరుపది చేతులును భారమాత్రామే” యని వ్యక్తమగును. ఈవిధముగా సాధారణముగా నిందలి పదము లన్నియు రావణుని యవమానమును వ్యక్తీకరించుచున్నవి. అనగా వాచ్యముగాఁగా వ్యంగ్యముగాఁ దోచఁజేయుచున్నవి. కాన నీశ్లోకముత్తమ కావ్యము. కావున “అదోషా” పదమువలనఁ గావ్యలక్షణమువ్యాప్తిదోషజప్తమైనది.

(అవ్యాప్తియనఁగా లక్షణము గొన్నిచోట్లఁ బట్టకుండుట; అతివ్యాప్తియనఁగాఁ బట్టరానిచోట్ల లక్షణము పట్టుట, అసంభవమనఁగా బొత్తుగా నాలక్షణము దేని యందును బట్టకుండుట. లక్షణమువ్యాప్తతీ వ్యాప్త్యసంభవాదిదోషవర్జితమైయుండవలయును) మరియు రసాపకర్షకాదోషాః (రసమును దగ్గించునవి దోషములు) అనుటచే రసమును దగ్గింపకున్నచో దోషములు కాఁజాలవు. “నృక్కారోఽహ్యాయమేవ” అను శ్లోకమందలి యవినృప్తవిధేయాంశదోషము లందలి రసమును దగ్గించుట లేదు. కావున నీదోషము దోషమేగాదు. దోషరహితములగు శబ్దారములే కావ్యమని చెప్పినచో ధ్వని ప్రాధాన్యమునుబట్టి యుత్తమ కావ్యము కాఁదగిన కావ్యము కావ్యమే కాకపోవును. కావున “అదోషా” పదము కావ్యలక్షణమున నుండరాదు. మరియు “సగుణా” అనుపదముగూడ వ్యర్థకే. ఏలనఁ గావ్యమునకు రస మాత్రమే కావ్యమున జెప్పబడియున్నది. గుణములు లేకున్న రస ముండదు. రస మున్నచో

గుణము లుండును. గుణములు రసధర్మములు. అట్టిచో గుణములకును రసమునకును నవినాభావసంబంధము గలదు. కావున ‘సగుణా’ పదము కావ్యలక్షణమున ననవశ్యము. మరియు ‘సాలంకారా’ పదమును వ్యర్థమే. ఆలంకారములు లేకున్నను గావ్యులు రసవంతముగా నుండవచ్చును. గుణములు రసధర్మములయిన ట్లలంకారములు రసధర్మములు గావు. కావున సలంకారములు గావ్యమునకు ముఖ్యాంగములు గావు. అదైన ‘సాలంకారా’ పదముగూడ వ్యర్థమే.

ఇట్లు చుమ్మటూని కావ్యలక్షణమును ఖండించి విశ్వనాథుడు “వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం” అను లక్షణమును వచించెను. రసస్వరూపముగల వాక్యము (మహావాక్యము) కావ్యమని దీనియర్థము. అభివగనుప్తుని సిద్ధాంతమే విశ్వనాథుని ప్రేరేపించి యీ లక్షణమును జెప్పించినది. అభినవగుప్తుడు దసలొచనమున “రసేనైవ సర్వం జీవతి కావ్యం; సహి రసకూన్యం కావ్యం కించిదస్తి; రసవీవవస్తుకః ఆత్మా; వస్త్ర్యలంకారధ్వనీకు సర్వధారసం ప్రతిపర్యవస్యేతే” రసముచేతనే కావ్యము జీవించును. రసకూన్యమగు కావ్యముండదు. మువ్వధములగు ధ్వనులలో రసధ్వనియే కావ్యాత్మ. వస్త్ర్యలంకారధ్వనులు గూడ రసపర్యవసాయులు గావలయును) అని నిర్వచించెను. ఈ రసధ్వనియే కావ్యాత్మ యను అభినవగుప్తుని సిద్ధాంతమును సర్వధా విశ్వనాథుని “వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం” అను సిద్ధాంతమును బోలీయున్నది. పోలియుంటయేకాదు— అదియే యినియని నిరూపకముగా జెప్పవచ్చును. దీనిని జూడుడు.

శ్లో॥ కుశూరత్రయ నిమజ్జతి అత్రాహం దివసకం ప్రహేళికయ ।

మాపథిక! రాత్ర్యంథ! శయ్యామావాపయోర్మాంక్షీ॥

గీ. ఇచటమాయత్రేపండు; నేనిటఁ బరుండు, బగటనే లెన్న కని గుర్తుపట్టుకొనుము
రేయిచీరటిగానక యోయసాంధ! పడకుమా! మాదు మంచాలపైని దప్పి.

ఇట “మా య త్రేపక్రలోఁ బడకుము. నా ప్రక్కలోఁ బడుము.” అను వస్తువ్యంగ్యము గలదు. విశ్వనాథుడు వస్త్ర్యలంకార ధ్వనులకుఁ బుర్రేకత్వము నంగీకరింపనివాడగుట నిట్టి వస్తువ్యంగ్యము గల పద్యములందును రసాభాసావేములముననే కావ్యత్వమును స్థాపించెను. (ఉపనాయకః తి రసాభాసమని ముందు తెలియును.) అనగా నా వాక్యమున వస్తువ్యంగ్యముంటచే నుత్తమకావ్యము గాదు. మఱి రసాభాసముంటచేతనే యుత్తమకావ్యమైనది.” అని సిద్ధాంతించెను. కాన సభినవగుప్తునివలెనే యీతఁడును వస్త్ర్యలంకారధ్వనులను రసపర్యవసాయులుగానే యుండవలెనని విశ్వసించెను. రసాభాసము రసమగునా? యని శంకించుకొని

“రస్యతే ఆస్యాద్యతే ఇతి రసః” అను రసశబ్ద వ్యుత్పత్తినిబట్టి భావము, భావాభాసము, రసము, రసాభాసము, మొదలయినవన్నియు రసశబ్ద వాచ్యములే యని వచించెను. పిమ్మటఁ దన “వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం” అను సిద్ధాంతమును సమర్థించుటకై కొన్ని గ్రంథములనుండి కావ్యలక్షణములను జూపెను. అవి యివి:-

“వాగ్దేవగర్భస్థుపహనేఽపి రస ఏవాత్రజీవితం” (అగ్నిపురాణము.)

ఎంత వాక్యమత్కారమునను (అలంకార చతుత్కారమున్నను) గావ్యము నకు రసమే జీవితము.)

“కావ్యస్యాత్మని సంగిని రసాదిరూపే న కస్యచిద్విమతిః” (మహిమభట్టు)

రసాదులే కావ్యమున కాత్మయనుటలో నెవరికిని భిన్నాభిప్రాయములేదు.

“నహి కశచిత్పత్తమాత్ర నిర్వాహేణ ఆత్మపదలాభః ఇతిహాసాదేవ తస్మిన్దేః” (ధ్వన్యాలాకము)

కేవల మితిపత్తమును నిర్వహించినమాత్రమునఁ గవి కానేరఁడు. ఆ పుని నితిహాసాదులే చేయుచున్నవి. కావ్యమున రసనిర్వాహముచేతనే కవియగును.

ఇట్లు స్వసిద్ధాంతానుకూలములయిన యితర విద్వాంసుల సిద్ధాంతముల నుదాహరించి ‘వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం’ అనుటచేఁ బ్రబంధములోని కొన్ని నీరస పద్యములకఁ గావ్యత్వము లేకపోవలసివచ్చును. అట్టియొక రసపత్వద్యములనుబట్టి కావ్యత్వమును, నీరసపద్యములనుబట్టి య కావ్యత్వమును నొక కావ్యమందే సంభవించి యది కావ్యముగాని య కావ్యముగాని కాఁపోవలసివచ్చునని యాశంకించుకొని రసపత్వద్యములలో నున్న కొన్ని నీరసపద్యములకును బద్ధరసముచే రసపత్వము గలుగువిధమునఁ బ్రబంధరసముచే నీరసపద్యములకును రసపత్వము కలుగునని సమాధానించెను. ఇట్లు విషయవిచారణచేసి ‘వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం’ అను సిద్ధాంతమును ధ్రువపఱచెను.

౪. “రమణీయార్థప్రతిపాదకశబ్దః కావ్యం” అనగాఁ రమణీయముగు నర్థమును దెలుపు శబ్దము కావ్యము అని యర్థము. రమణీయార్థ మనఁగా నేయర్థమును దిరిగి తిరిగి భావించుటచే లోకోత్తరాష్టాదము గలుగునో యది రమణీయార్థము. అలోకోత్తరాష్టాదమునకే చతుత్కారమనియు నామాంతరము. కావున రమణీయార్థ మనఁగాఁ జతుత్కారము గలిగించు నర్థమని సారాంశము. “నీకుఁ బుత్తుఁ డుదయించిరాడు” అను వాక్యములోఁ జతుత్కారము గానరాదు.

చతుత్కారము లేకున్నచో నది కావ్యమే కాఁజాలదు. ఎట్లన,

కిం కవే స్తేన కావ్యేన కిం కాండేన ధనుష్కృతః

పరస్య హృదయే లగ్నం న ధూనయతి యచ్ఛిరః.

తా. పరహృదయమున నెయ్యది లగ్నమై తలను గంపింపజేయవో కనియొక్క
యా కావ్య మేల? ఆ ధానుష్కుని బాణమేల? అన్నారు పెద్దలు. కానఁ గావ్య
మునఁ జనుత్కారమున్న నే పరుఁడు తల నాడించును.

కనుక “చనుత్కారవత్త్వంకావ్యత్వం” అనఁగాఁ జనుత్కారము గలిగియుం
టయే కావ్యమని నిష్కృష్టార్థము. ఈచనుత్కార మెట్లుగలుగు వచ్చి వస్త్రలంకార
రసాది ధన్యమలవలన నేర్పడునని యభిప్రాయము.

ఇట్లు తనలక్షణమును నిర్వచించి పిమ్మట మమ్మట విశ్వసానుల లక్షణము
లను ఖండించెను. మమ్మట లక్షణబంధన మిది:-

“మమ్మటుఁడు కావ్యార్థములు రెండును గావ్యశరీరమని నిశ్చించెను. ఇట్లన
రాదు. లోకమునఁ గావ్యము పతింపఁబడినది. కావ్యమువలన నర్థము తెలియి
చున్నది. కావ్యము వింటిమి. కాని యర్థముగారేదు. అని వ్యవహారము గలదు.
దీనినిబట్టి కావ్యశరీరమనఁగా శబ్దవిశేషమేకాని శబ్దార్థముగళము గాదు. మరియు
శబ్దార్థములు రెండును గలిసి కావ్యశరీర మనుటలో లోకవ్యవహారము గాని
శాస్త్రప్రమాణముగాని లేదు. కావున నీ మఠ ముపాదేయము గాదు. మరియు
“అవోహే” అను విశేషణమును వ్యర్థమే లోకములో “నీకావ్యము దుష్టము”
అను వ్యవహారము గలదు. దుష్టమనఁగా వోషయక్రమని యర్థము. ఈ కావ్యము
దుష్టమన వోషసహితమని తెలివది. ఈవ్యవహారముబట్టి వోషమున్నను గావ్య
త్వమునకు హానిరాదు. సర్వథా వోషస్పర్శలేని కావ్య ముండదు. “సగుణో సాలం
కాకా” పదములును వ్యర్థములే. ఏలన “ఉదితం మండలం విధోః” అనువాక్యము
గలదు. ప్రకరణాదివశమున నీవాక్యమున కనేక వ్యంగ్యార్థములు గోచరించుచున్నవి.
ఈ కావ్యమున నెట్టి గుణాలంకారములును లేవుగదా! కావున గుణాలంకారములు
లేవున్నను గావ్యత్వమునకు లోపమురాదు. లోకములో కూరత్వ, వీరిత్వాదు లాత్మ
ధర్మములు కాని శరీరధర్మములుగావు. అట్లే కావ్యమున గుణములుగూడఁ గావ్యాత్మ
యగు రసముయొక్క ధర్మము లగును. ఇంక హారాద్యలంకారములు శరీరమునలంక
రించునట్లుపమాద్యలంకారములు కావ్యశరీరము నలంకరించును. శరీరమున నేమి?
అని యడిగినపు డాత్మవిశిష్టము శరీరమని లక్షణమును జెప్పదురు. కాని కూర
త్వాది గుణములకును, హారాద్యలంకారములకును లక్షణమునఁ బ్రవేశముండదు
గదా! అట్లే కావ్యలక్షణమున గుణములకును నలంకారములకును ప్రవేశముండరాదు.

“రమణీయార్థప్రతిపాదకశబ్దము కావ్య” మను లక్షణమున శబ్దము కావ్యశరీరము. రమణీయార్థము కావ్యాత్మయగును. ఆత్మవిశిష్టమగునదియే శరీరమైనట్లు రమణీయార్థ విశిష్టమగు శబ్దమే కావ్యశరీరమని సారాంశము. మరియు “రమణీయ, పదముచేతనే నిర్దోషత్వ, సగుణత్వ, సాలంకారత్వములు గూడ భాసిల్లును. కావున నెల్లవిధముల మమ్మట లక్షణమయ్యుక్తము.

పిమ్మట విశ్వనాథ లక్షణమును నిట్లు ఖండించెను. “రసాత్మకమైనవాక్యమే కావ్య మన్నచో వస్త్ర్యలంకార వ్యంగ్యప్రధానము లగు కావ్యములకుఁ గావ్య త్వము లేకపోవలసి వచ్చును. అట్టివి కావ్యములే కావనుట చెల్లదు. ప్రాచీనులగు మహాకవులు జలపాత, వేగ, భ్రమణ, కపి, బాలాది విలాసములను (రసస్పర్శలేని) కేవల వస్త్ర్యలంకార ప్రధానములగు కావ్యములను) రచించిరి. వానికిఁ గావ్యత్వమును దొలగించుట భావ్యముగాదు. అట్టి కావులలోఁ గూడ రసస్పర్శ గలదని చెప్పితిమేని “గాశ్చలతి” (గోవు కదలుచున్నది) అను వాక్యమునఁగూడ నేదోవిధముగా రసమున్నదని చెప్పవచ్చును. ఇది యుక్తముగాదు. కావున జగన్నాథుని లక్షణ మయ్యుక్తము.”

మమ్మట, విశ్వనాథ, జగన్నాథులు మువ్వరును ధ్వనిసిద్ధాంతానుకూలవాదులే. మువ్వరును గావ్యాత్మ ధ్వనియే యని చెప్పదురు. గావ్యశరీర నిర్వచనమున మాత్రమే భేదించిరి.

జగన్నాథ లక్షణమగు “రమణీయార్థ ప్రతిపాదక శబ్దః కావ్యం” అనునది దండి లక్షణమగు “ఇష్టార్థ వ్యవచ్చిన్నా పదావళి కావ్యం” అనుదానికి రూపాంతరమే. ఇష్టార్థమన రమణీయార్థమే. వ్యవచ్చిన్న మని భూషిత మని యర్థము. మనోహరార్థముతో భూషితమైన పదసంఘాతము కావ్యమని దండి యర్థము. రమణీయార్థమును దెలుపు శబ్దము (శబ్దసంఘాతము) కావ్యమని జగన్నాథుని యాశయము. కావున నిరువురి లక్షణమును సమానమే.*

*కావ్యాదర్శమునకు వ్యాఖ్యాత యగు తరుణనాచస్పతి “ఇష్టార్థ వ్యవచ్చిన్నా పదావళి” అనఁగా వివక్షితార్థ వ్యవచ్చిన్నః శబ్ద సందర్భః (చెప్పఁదలఁచిన యర్థముతో నలంకృతమగు శబ్దము) అని యర్థమును వ్రాసెను. మరియు హృదయంగమమను వ్యాఖ్యానమున “వివక్షితార్థస్య అమృతానతిరేకతాస్వరూపేణ ప్రతిపాదన సమత్వా పదావళి” చెప్పఁదలఁచిన యర్థమును హెచ్చుతప్పులులేనివిధమునఁ జెప్పఁజాలు పదసమూహమును అను నర్థము వ్రాయఁబడి యున్నది. ఈ యర్థమునుబట్టి చూచినచో దండి లక్షణమును జగన్నాథుని లక్షణమును సమానార్థకములు గావు.

ప్రాయశఃకముగాఁ బూర్వాలంకారికు లెల్లరును శబ్దార్థయుగళమే కావ్యశరీరమని సిద్ధాంతించిరి. దండి జగన్నాథులు మాత్రమే శబ్దవిశేషము కావ్యశరీరమని నిర్వచించిరి. ఈ మతమే యుత్తమోత్తమమైనది. ఈ లక్షణమే ధ్వన్యాలోకరక్షకును సమృద్ధికునియు నాతఁడు నూటిగాఁ గావ్యలక్షణమును జెప్పకున్నను వ్యతిరేకముఖమునఁ జెప్పిపట్టతని ధ్వన్యాలోకపంక్తిని వెనుకఁజూపి దానికిని జగన్నాథలక్షణమునకును సమన్వయమును గూడిరించి చూపియుంటిమి. మరల నా విషయము నిటఁ జెప్పట చర్చితచర్చణమగును.

ఇక నిట వాంగ్ల కావ్యలక్షణములఁ జూపుదును. D.T. Tatacharya M.O.L. తన Definition of Poetry అను వ్యాసమున నుదాహరించిన పంక్తులనే యిచ్చటఁ జూపుదును.

1. The expression of the imagination

తన భావనను (ప్రతిభను) వాగ్రూపముగాఁ బ్రకటించుటయే కవిత్వము

2. The language of the imagination

తన భావనను (ప్రతిభను) ప్రకటించు భాషయే కవిత్వము

3. The art of employing words in such a manner as to produce an illusion on the imagination.

ప్రతిభకు నొక మిథ్యారూపమును గల్పించు విధమునఁ బదములను గూర్చు కళ కవిత్వము

4. The rhythmic creation of beauty.

సౌందర్యమును గణబద్ధముగా సృజించుటయే కవిత్వము

5. The most delightful and perfect form of utterance that human words can reach.

మానవవాక్కుల కందఁదగినంత యానందకరమైనట్టియు, రసస్ఫూర్కమైనట్టియు, నిర్దుష్టమైనట్టియు, రచనారూపము కవిత్వము

6. The art of uniting pleasure with truth by calling imagination to the help of reason.

నేటిపరిణామం బెక్కఁడ్రీ రెండు లక్షణములను సమానార్థకములుగానే తలంచుచుండిరి. కానీ D. T. తాతాచార్య M. O. L. గారు Definition of Poetry లో నీ యర్థములను జూపిరి. పండితు లింకను దీనినిఁగూర్చి చర్చింపవలెను.

ప్రతిభోత్థాపితమైన కారణములతో సత్యమును నానందముతో సమ్మేళ
నముజేయు కళయే కవిత్వము

We may assume that the authors of these definitions are indirectly referring the essence of the poetry which resides in words and thoughts and which owes itself to tropes and figures. I am inclined therefore to think that though the above and like definitions require a verble change before they can be strictly called definitions, yet they are in substance the same as the definitions of our old Alankarikas of the Alankara School which will be considered in the third chapter.

Of a quite different nature and value in John Stuart Mill's definition which is contained in his question "what is poetry" but the thought words in which emotion spontaneously embodies itself. Perhaps we have our Rasa theory of Poetry poorly expressed. In a more developed form we find the Rasa principal in Wordsworth's observation which also refers to the question of origin and philosophy of poetry.

"Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings." This observation of Wordsworth as well as that of John Keble that "poetry is a vent for overcharged feelings" brings for our memory Ananda Vardhana's Sloka.

కావ్యస్యాత్మా సవీవార్థస్తథా చాదికః పురా
క్రాంచద్యంద్యవియోగోత్కంఠకః శ్లోకత్వమాగతః.

and Abhinagupta's comment upon it. It would be wrong, hower, to think that these critics had ever conceived with any vividness the Rasa or its relation to poetry. All we can safely say is that as Goldsmith and Leigh Hunt represent the old Alankara School. So William Wordsworth and John Keble represent the very iacipient stage of the Rasa School, though of course unconsciously."

"ఈ పై లక్షణకర్తలు సాక్షాత్తుగాఁగాదు కాని పరంపరగాఁ గావ్యతత్వమును విరూపించుచున్నారు. వారి యుద్దేశానుసారముగా నా కావ్యతత్వ మలంకార సహితమగు శబ్దార్థస్వరూపము. కావున నీ లక్షణములును, నింకను నిట్టివియు, 'లక్షణములు' అని చెప్పవలసినచో మరికొంతమార్పఁబడదువలయును. అప్పటికిని నవి మన యలంకారసిద్ధాంతమువంటి సిద్ధాంతములే యగును.

కావ్యత్వమిది? అను లాక్షణికభేదము 'కావ్యమన నేమి?' అని ప్రశ్నించు తొని పై లక్షణములకన్న భిన్నమగు చక్కత్వముతో "మూర్తిభవించిన యాశేషము

గల పదములును, అర్థములును కావ్యము” అనెను. ఇట్ల మన రససిద్ధాంత మత్యల్పముగా బీజభూతముగాఁ దెలుపఁబడెను.

వర్ణ్యవర్ణ్య ఇంతకన్న విశేషముగా “కావ్యమనఁ బరిపూర్ణమైన యా వేశముతో హృదయమునుండి వెలువడు వాక్ప్రవాహము” అని తెలిపెను.

అట్లే బాక కేదెలు అనునాతఁడు “కావ్యమన హృదయముయొక్క యొడ్డులారసి ప్రవహించు భావప్రవాహమునకుఁ బరివాహము”, అని వచించెను. ఈ వచనములుఁ

“కావ్యాత్మ యా రసధ్వనియే. ఆదికవియొక్క క్రాంత్యంద్వ వియోగోత్థమైన శ్లోకమే శ్లోకమయ్యెను.” అను నర్థముగల యానందవర్ణనునిశ్లోకమును, దానిపై యభివగనుపుని వ్యాఖ్యను దలఁపించుచున్నవి. ఆంగ్ల లాక్షణికులు మన రససిద్ధాంతము నూహించినారని చెప్పలేము. కాని గోల్డెస్మిత్తు; లేహంటు ప్రభృతులు అలంకారమార్గానుయాయులు. వర్ణ్యవర్ణ్య ప్రభృతులు రసమార్గానుయాయులు. అని మాత్రము చెప్పఁగలము.” (స్వేచ్ఛానువాదము).

ఇంతవఱకుఁగావ్యశరీరమును గూర్చియఁగావ్యాత్మను గుఱించియు విచారణ నేసితిమిగదా! ఇట్ల నిక గావ్య ప్రయోజన మేమో తెలిసికొనవలయును.

మన వాఙ్మయము (వైదిక లోకము) ప్రభుసమ్మితము, మిత్రసమ్మితము, కాంతాసమ్మితము, సని ముత్తెఱుగులుగా నభివ గుప్తపాదులు ప్రప్రథమమున వ్యవహరించిరి. తరువాతి యాలంకారికు లెల్లరు నీ విషయము నిట్లే స్వీకరించిరి. తేద వాఙ్మయము (వేదకాస్త్రస్మృతులు) ప్రభుసమ్మితము; పురాణవాఙ్మయము మిత్రసమ్మితము; కావ్యవాఙ్మయము కాంతాసమ్మితమునని విధించిరి. ప్రభుసమ్మితమనఁ బ్రభువువలె నిరంకుశముగా కాసించునది. తేదము “సత్యంవద; ధర్మంచర” ఇత్యాదిక మగు కర్తవ్యధర్మమును కాసనరూపమున బోధించును. ప్రభుకాసన ముల్లంఘింపరాని విధమున తేదకాసనముగూడ నుల్లంఘింపరానిది. ప్రభుకాసన మెల్లెడ్రొక్కనరాదో తేదకాసనము నెడ్రొక్కనరాదు. మన కిష్టములేకున్నను బ్రభుకాసనమును విధిగాఁ బాలింపవలసినవిధమున తేదకాసనమును బాలింపవలయును. ఇట్ల హేతువాదము పనికిరాదు. ఈ వాఙ్మయమున శబ్దమునకే ప్రాధాన్యము. కావున తేదములు శబ్ద ప్రధానములు. ఏలన “ఈషత్పాతాన్యథా పాతే ప్రత్యవాయ ప్రదర్శనాత్” ఈషత్పాతమువలనను, అన్యథాపాతమువలనను గూడఁ బ్రత్యవాయము గలుగును. అని కలదు. ఇక మిత్రసమ్మిత మన మిత్రునివలె నుపదేశించునది. లోకములో

మాతా మిత్రం పితాచేతి స్వభావాత్ప్రితయం హితం ।

కార్యకారణ తత్త్వాన్యే భవంతి హిత బుద్ధయః

అన్నవిధమున మన మేలు గోరువారు తలిదండ్రులును, మిత్రుఁడును నను మువ్వురే. అట్టి మిత్రునివంటి పురాణవాఙ్మయము వైదికమగు “సత్యంవద, ధర్మంచర” అను కావనమునే సహేతుకముగా సోదాహరణముగాఁ గధారూప మునఁ దదాచరణమువలన గలుగు లాభములును, అనాచరణమువలనగలుగు నలాభ ములను నుపదేశించి, కర్తవ్య ధర్మాచరణమునఁ బ్రవిష్టునిజేయును. కాన నీ వాఙ్మయ మర్థప్రధానము. ఇతఁ గాంతానైమిత్త మనఁగా నుత్తమురాలగు భార్య తన శైలీ (ప్ర)వర్తన గుణాలంకారములచే భర్త మనోరంజనమును జేయుచు నున్మార్గమున నున్నవానిని సన్మార్గమునకుఁ దిప్పెను. ఆ యుత్తమయువతి తన భర్తకు వాచ్యరూపముగా నుపదేశంపక తన గుణప్రవర్తనలచే వ్యంగ్యరూపమున నుపదేశము నేయును. ఆమెయే స్వాధీనపతిక యనఁబడును. కర్తవ్య ధర్మాచరణము నకు భర్తను స్వాధీననిఁ జేసికొనునది. అంతేకాని కేవలము తన కామసంతృప్తి కౌతలనిని స్వాధీననిఁ జేసికొన్నది కాదు. అట్టియెడఁ బ్రియుఁడు కాంతాదానుఁ డగు టలో దొసగులేదు. కావున గావ్యవాఙ్మయము కాంతాసమృత్తమనుటవలన వేద, పురాణ వాఙ్మయములకన్న వైలక్షణ్య మేర్పడినది. ఇందు దానియందు లేని చిత్త రంజనము, వ్యంగ్యరూపమగు నుపదేశమును గలవు. ఇదియే వైలక్షణ్యము. ఈవాఙ్మ యము ధ్వనిప్రధానము. ఇది నొక విషయమును స్మృతియందుంచుకొనవలయును. వైదికవాఙ్మయమేక కర్తవ్యధర్మమును నిరంకుశముగా కావనరూపముగా బోధించు చున్నచో యా కర్తవ్యధర్మమునే పురాణవాఙ్మయము సహేతుకముగా సోదాహరణముగా బోధించుచున్నది. ఆ కర్తవ్యధర్మమునే కావ్యవాఙ్మయము శైలిగుణాలంకారములచే జనచిత్తము నాకర్షించుచు హృద్యముగా బోధించుచున్నది. వేదము “సత్యంవద” అనికాసించెను. పురాణము సత్యహరిశ్చంద్ర కథను చెలిపెను. ఆ కథయే దృశ్యకృష్ణ కావ్యములందంతకన్న మనోరంజకముగాఁ బ్రదర్శింపఁబడి యాధర్మమును మరింత లెస్సగా నాటుకొనునట్లు బోధించుచున్నది. ఈ కృమమును బట్టి చూడఁగాఁ గావ్యము తప్పక ధర్మోపదేశకమై యుండవలెను. దీనినే భావమాఁడు

“ధర్మార్థకామమోక్షేషు వైలక్షణ్యం కళాసు చ ।

కరోతి కీర్తిం ప్రీతిం చ సాధుకావ్య నిశేవణం”

అని చతుర్వర్ణ వ్యుత్పత్తియే కావ్యప్రయోజనముగాఁ జేర్చినను. మరియుఁ

గావ్యప్రకాశక

“కావ్యం యశస్వైర్ధకృతే వ్యవహరవిదే శివేతరక్షతయే ।

సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతా సమ్మితతయోపదేశయజే”

అని సద్యః పరనిర్వృతిని, (ఆనందమును) నుపదేశమును ఫలములనుగాఁ జేర్చినాడు. ధన్యాలోకకర్తయు “సదాచారోపదేశ రూపనిబంధనా హి నాటకాది గోష్ఠీ విశేయజనహితార్థ మేవ మునిభిరవతారితా” (పామరజనహితార్థమునకై సదాచారోపదేశమును జేయుటకే భరతాదులు నాటకాదులను నిర్ణయించిరి.) అని నుడిపెను. కావున భరతాదులు “ఆనందము, ధర్మోపదేశము” అను రెండును కావ్య ప్రయోజనములుగాఁ జేర్చినిరి.

The poets are unacknowledged legislators of the world

అను నాంగ్లోక్షితిఁ గూడ నిదియే యభిప్రాయము. మరియు నాంగ్ల లక్షణకర్తలు

The purpose of the poem is to teach and delight

అని తెలిపిరి. ఇంతేకాక వెనుకఁ గవి భేదపరిణానములూ కాస్త్రకావ్యోభయ శవి శ్రేష్ఠుఁడని చెప్పఁబడినపు డాతని కర్మ యగు కాస్త్రకావ్యము శ్రేష్ఠమైయుండ వలయును. కాస్త్రకావ్యమన కాస్త్రమునందువలె బురుషార్థనిరూపణమును గావ్యము నందువలె రసనిరూపణమును గలది. కానఁ గేవల కావ్యములకన్న కాస్త్రకావ్యము లుత్తములు. ఈ కాస్త్రకావ్యాదిభేదము కావ్యవిభాగమునఁ జూచుకొనవలయును. ఈ ధర్మోపదేశము, ఆనందము అను ప్రయోజనద్వయములూ నేటి పృథానము ? అనఁగా నేటి కావ్యశ్రవణ సమనంతరమునఁ గలుగును? అని ప్రశ్నించుకొని యభి నవగుత్తుఁ డే క్రింది విధమునఁ జెలిపెను. “శ్రోతృజాం వ్యుత్పత్తిర్యద్యప్యస్తి యథోక్తం ధర్మార్థ కామమోక్షేషు । తథాపి ప్రీతిరేవప్రధానం । అన్యథా పృథు సమ్మితేభ్యో వేదాదిభ్యః, మిత్రసమ్మితేభ్యః ఇతిహాసాదిభ్యః కోఽస్య కావ్య రూపస్య వ్యుత్పత్తిహేతోర్జాయాసమ్మితత్వ లక్షణోపశేషః ఇతి పౌర్వాన్వేయ ఆనంద ఏవోక్తః । చతుర్వర్గ వ్యుత్పత్తే రపిచ ఆనంద ఏవ పార్యంతికం ఫలం” (శ్రోతలకు వ్యుత్పత్తి కలుగుచునే యున్నది. ఆయినను ఆనందమే పృథానము. కానిచోఁ బృథుసమ్మితములగు వేదాదులకన్న మిత్రసమ్మితములగు నితిహాసాదుల కన్నఁ గావ్యము కాంతాసమ్మితమని చెప్పిన లక్షణమునకు విశేష మేముండును? కావున నీలక్షణముచేతనే పృథానముగాఁ గావ్యప్రయోజన మానంద మనియే సారాంశము. చతుర్వర్గవ్యుత్పత్తికంటెను నానందమే ముఖ్యఫలము) దీనివలనఁబ్రధాన ఫల మానందమనియే, నానుచుంగిక ఫలము చతుర్వర్గవ్యుత్పత్తియనియూఁ జేలినది.

‘కావ్యాలంకారసంక్షేపము’ కావ్యాలంకారమును విడువవలెను. అనగాఁ జదువరాదని యొక విధివాక్యమువంటి వాక్యముగలదు. కావ్యములు ప్రాయశః ముగా శృంగారమయములుగా నుండును. అవి భోగలాలనతమ బెంచును. విహిక భోగతత్పరుఁడు జీవితలక్ష్యమైన మోక్షమునకు దూరస్థుఁడగును. కావున నేదకాస్త్ర పురాణములు మాత్రమే పఠనీయములు. అవి మోక్షసాధనములు అని తాత్పర్యము. ధర్మోపదేశనిబంధము లేని పచ్చి శృంగారకావ్యములు (భాణములు) పఠనీయములు గావు. కాని ధర్మోపదేశనిబంధము గల కావ్యములు తప్పక పఠనీయములేయగును. కావున “కావ్యాలంకారసంక్షేపము” అను వాక్యము సర్వకావ్యసాధారణముగాదు. అది శ్చుద్ధికావ్యపరము. విద్యానాథుఁడు ప్రతాపరుద్రీయమున

“యత్రపురుషత్తమపురుషచరితం ననిబధ్యతే తత్కావ్యం పరిత్యాజ్యమేవ ।

తద్విషయాచస్మృతిః “కావ్యాలంకారసంక్షేపము”

ఏకావ్యమున సుత్తమపురుషచరిత్రము నిబద్ధముగాదో యాకావ్యము పరిత్యాజ్యమే. కావ్యాలంకారములను విడువవలెనను స్మృతివచనము దానివిషయమే యని వచించెను. ఉత్తమపురుషచరిత్ర ముపదేశకముగా నుండును. కాన నుపదేశకమైన కావ్య ముపాదేయమగు నని ప్రాయశఃప్రాయమునే ధృఢపఱచుచున్నది.

కావ్యవాఙ్మయమానందమును, ధర్మోపదేశమునుజేయు నని చెప్పియుంటిమి. ఆ యానందమెట్టిది? అని విచారణ నేయవలయును. కావ్యానందము బ్రహ్మానంద సహోదరమని యాలంకారికు లెల్లరు నిర్వచించిరి. మొదట బ్రహ్మానందమన నేమో తెలిసికొనవలసి యున్నది. తెత్తిరియోపనిషత్తు నందలి యానందవల్లీలో ‘అనంద మిమాంస’ యిట్లు చేయఁబడినది.

“వైషానందస్య మిమాంసాసాధవతి । యవాస్యాత్ సాధు యవాస్యాత్ । ఆశీష్టోక్రశిష్టోబలివ్రతః । తస్యేయం పృథివీసర్వా విత్తస్య తూర్ణా స్యాత్ । సప్రీకో మానుష ఆనందః । శ్రోత్రియస్య చాఽకామహతస్యయేకతమానుష ఆనందాః । సప్రీకో మానుష్య గంధర్వాణామానందః । శ్రోత్రియస్యచాఽకామహతస్య । యేయే శతం మానుష్యగుర్ధ్వణా మానందాః । సప్రీకో దేవగంధర్వాణామానందః । శ్రోత్రియస్య చాఽకామహతస్య । యేయేశతం దేవగంధర్వాణామానందాః । సప్రీకో పితృణాం పర లోకలోకానామానందాః । శ్రోత్రియస్యచాఽకామహతస్య । తేయేశతం పితృణాం పర లోకలోకానామానందాః । సప్రీకో ఆజానానాం దేవానామానందాః । శ్రోత్రియస్య చాఽకామహతస్య । తేయేశతమాజానానాం దేవానామానందాః । సప్రీకో కర్మదేవా

నాం దేవానామానందః । యేకర్మణా దేవానపియంతి । శ్రోత్రీయస్య చాఽకామహాతస్య । తేయే శతం కర్మదేవానాం దేవానామానందః । సప్తకో దేవానామానందః । శ్రోత్రీయస్య చాఽకామహాతస్య । తేయే శతం దేవానామానందః । సప్తక ఇంద్రస్యానందః । శ్రోత్రీయస్య చాఽకామహాతస్య । తేయే శత మింద్రస్యానందః । స ఏకో బృహస్పతేరానందః । శ్రోత్రీయస్య చాఽకామహాతస్య । తేయే శతంబృహస్పతేరానందః । సప్తకః ప్రజాపతేరానందః । శ్రోత్రీయస్య చాఽకామహాతస్య । తేయే శతం ప్రజాపతేరానందః । సప్తకో బ్రహ్మణ ఆనందః ॥

దీని వివరణ మిది :—

- ౧౦౦ మానుషానందములు = ౧ మనుష్య గంధర్వానందము
- ౧౦౦ మనుష్య గంధర్వానందములు = ౧ దేవగంధర్వానందము.
- ౧౦౦ దేవ గంధర్వానందములు = ౧ పితృ దేవతానందము.
- ౧౦౦ పితృ దేవతానందములు = ౧ ఆజాన దేవతానందము.
- ౧౦౦ ఆజాన దేవతానందములు = ౧ కర్మ దేవతానందము.
- ౧౦౦ కర్మ దేవతానందములు = ౧ దేవతానందము.
- ౧౦౦ దేవతానందములు = ౧ ఇంద్రానందము.
- ౧౦౦ ఇంద్రానందములు = ౧ బృహస్పత్యానందము.
- ౧౦౦ బృహస్పత్యానందములు = ౧ ప్రజాపత్యానందము.
- ౧౦౦ ప్రజాపత్యానందములు = బ్రహ్మానందము.

మానుషానందమన యువకుఁడును, సాధువును, ద్రధిష్ఠుఁడును, బలిష్ఠుఁడును నగు నొక మహారాజు పొందునట్టి యానందము. పైనఁ జూపిన లెక్కనుబట్టిమాడఁగా ౧,౦౦,౦౦;౦౦,౦౦,౦౦,౦౦,౦౦,౦౦,౦౦,౦౦, (ఒక లక్షకోటి కోట్లు) మానుషానందములయినచో నొక్క బ్రహ్మానందమగునని. సాక్షాద్బ్రహ్మలును, బ్రహ్మిష్ఠులు నగు మహర్షులు వాకొనిరి. కాఁబట్టి కావ్యానంద మిట్టి బ్రహ్మానందముతోఁ దుల్యమైనది. బ్రహ్మానంద సహోదరమగు రసానందము గలిగించు కావ్యముగూడా చాలా గొప్పదిగానే యనఁగా రామానుజ మహాభారతాదులవలె బెద్దదిగానే యుండవలె ననియే ప్రప్రథమమున విద్వాంసు లూహించిరి. కావున వారు మహాకావ్యముల నాదరించిరి. ముక్తకాదులను నిరసింపలేదు. కాని మహాకావ్యమునకుఁ జూపినంత గౌరవమును జూపలేదు. ఇట్టి యానందమును గలిగించు కావ్యమునకుఁ గర్త యగు కవి యెట్టివాఁడో తెలిసికొనవలయును. కవి యనఁగా నెట్టివాఁడను విషయ మలఁచిగాఁ దడవతిమి. ఇటు మరికొంత విషయమును విచారింతుము. “నాన్యపిః కరుతే

కావ్యం” ; “కవయః కాంతదర్శినః” అను లోకోక్తులను జూపితిమి. ఋషిచంటివాఁడయినయెడలనే కవి బ్రహ్మనంద సహోదరమగు కావ్యనందమును గలిగింపఁగలుగును. ఇట్టి కవియే మహాకవి. ఇట్టి కవులు చాల తక్కువగా నుండురు. కావుననే ధ్వన్యాలోకమున “అస్మిన్నతిచిత్రకవిపరంపరావాహిని సంసారే ద్విత్రతాః పంచ సావా మహాకవయ ఇతి గణ్యంతే” అని నుడువఁబడియున్నది. కావున గాలిదాసాది కవులే కవులు. మిగిలినవారు కవిబ్రువులు. అనఁగా గావ్యకాస్తోభయకవులే లేక విద్యక్తవైత కవులు.

“కవయః కాలిదాసాద్యాః కవయోవయమప్యమి ।

పద్యే పరమాణౌ చ పదార్థత్వం ప్రతిష్ఠితం”

కాలిదాసాదులును గవులే; మేమును గవులమే; అన్నారట యొకరు. మరొకరు పద్యతమనందును బరమాణువునందును బదార్థత్వ మను ధర్మమున్నది. అని పరిహసించిరట. చెప్పవచ్చిన దేమన మహాకవులు కొలఁదిమంది మాత్రమే కలరు. సరియే. ఆ కాలిదాసాది మహాకవులకు మహత్వమును గలిగించిన హేతువులను గూర్చి విచారితము.

కావ్యప్రకాశ కర్త కావ్యప్రయోజనములను బోధింప విమృటఁ గావ్య హేతువుల నిట్లుబోధింపెను.

“శక్తిర్ని పుణతా లోకకాస్త్ర కావ్యాద్యవేక్షణాత్ ।

కావ్యజ్ఞః శిక్షయాభ్యాస ఇతి హేతు స్తమద్భవః”

(శక్తి, లోకకాస్త్ర, కా, వ్యాద్యవేక్షణమువలనఁ గలిగిన నైపుణ్యము, పెద్దల శిక్షనుబొంది తదనుకూలముగా నభ్యాసమొనర్చుట, అను మూఁడును గలిసి కావ్య హేతువు; కాని యివి ప్రత్యేక హేతువులు గావు. ఈ శక్తి నే యభినవగుప్తహదులు ‘ప్రతిభ’ యనిరి. దీని నాతఁడు “ప్రజ్ఞా అపూర్వవస్తు నిర్మాణ త్తమ” (కొత్తకొత్త వస్తువును నిర్మించు నేర్పు) అనెను. భామహుఁడు “ప్రజ్ఞా నవనవోన్మేషకాలినీ ప్రతిభా మతా” (కొత్తకొత్త పోకడలఁ గలిగించు ప్రజ్ఞయే ప్రతిభ) అని నిర్వచించెను. ఈ ప్రతిభవలన లోకోత్తరచమత్కారము గలిగించు కావ్యమును రచింపఁగలుగును. ఈ లోకోత్తర చమత్కారమునే వైచిత్ర్యము, విచిత్రత్తి, చారుత్వము, సౌందర్యము, హృద్యత్వము, రమణీయత్వము, అని పెక్కు పదములతో వ్యవహరించిరి. కావున నీ పరిభాషకవికి ముఖ్యసామగ్రి. ఈ ప్రతిభనే యాధునికులు భావనశక్తియనియు నాంగమున Power of imagination అనియును వ్యవహరించుట. ప్రతిభ యను పదమును ‘కాణే’ పండితుఁడు imagination అనియు

Thomos పండితుడు Faculty, లేక Fancy అనియును భాషాంతరీకరించిరి. ప్రతిభ, శక్తి, ప్రతిభానము, అనుపదము లనాఁకారికులు పర్యాయపదములుగావ్యవహరించిరి.

“కావ్యంతు జాతుతే జాతు కస్యచిత్ప్రతిభావత్” (ఒకానొక ప్రతిభావంతునివలన నొకానొకప్పుడే కావ్యము వెలువడును) అని భావహుండు చెప్పెను. ఈ ప్రతిభలేని కవిత్వము “భోజనం దేహి రాజేంద్ర! ఘృతసూపసమన్వితం” కవిత్వము. ఇది కావ్యహేతువులొ నొకభాగము. తరువాతిది నిపుణత. అనఁగా వ్యుత్పత్తి. పండిత్యమన్నమాట. బాలుఁ డెంతబుద్ధికాలియైనను విద్యాభ్యాసములేకున్నచోఁ బండితుడు కాఁజాలన ట్లేంతప్రతిభావంతుడైనను బండిత్యము లేనిచోఁ గవి కావ్యనిర్మాణదక్షుడు కాఁజాలడు. ప్రతిభావ్యుత్పత్తులు రెండును దుల్యప్రమాణము గలిగి యుండవలెను. ఈ వ్యుత్పత్తి కావ్యహేతువులొ రెండవ భాగము. మూడవభాగ మభ్యాసము. వైరెండును సమగ్రముగానున్నను నభ్యాసము లేకున్నచోఁ గవి కవిత్వము లల్లఁజాలడు. చక్కనిశైలి యలవడదు. వ్రాయఁగా వ్రాయఁగా గానీ దస్తూరి కుదరనివిధమున వ్రాయఁగా వ్రాయఁగా గానీ మంచి శైలి యలవడదు. ఈ మూడుభాగములు గలిసియే కావ్యహేతువు. మరియుఁ గావ్య మిమాంసలో (పం. ఆ. నా. కా. గారి యనువాదము ౨౯ పుటలొ) నిట్లున్నది. “ప్రతిభా వ్యుత్పత్తు లొకదానితో నొకటి చేరియున్నవని యాయావరీ యుండు. లావణ్యములేని రూపసంపద గానీ రూపసంపదలేని లావణ్యము గానీ సౌందర్యాధిక్యమును వెల్లడింపఁజాలవుకదా! కావునఁ బ్రతిభావ్యుత్పత్తిమంతుడే కవి కాఁగ బ్రతిభావ్యుత్పత్తులు (రెండును), అభ్యాసము (మూడును) ను గలిసియే కావ్యమునకుఁ గారణము; కారణములు గావు” కావుననే “విద్యత్కవయః కవయః కేవలకవయస్తు కేవలం కపయః” అను వాచోయుక్తి వెలిసినది. కాలిదాసాది మహాకవులకుఁ బ్రతిభావ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు మూడును సమాన ప్రమాణమునఁ గలవు. కావుననే వారు మహాకవులయిరి. ఈ మూడును గర్విష్ట ప్రమాణమున వారియందుండుటచే. వారు మహాకవులు కాఁజాలిరి. ఈ మూడుభాగములలో నొక్కొక్కరి కొక్కొక్కభాగము హెచ్చుగను, మరొక్కటి తచ్చుగను నుండవచ్చును. అట్టివారు మహాకవులు కాఁజాలరు. ఒక్కొక్కమెట్టు దగ్గుమరు. అట్టివారే యశ్వకవిచేసుడువఁ బడిన సప్తవిధకవులు. మూడుభాగములును సమానముగాఁ గలవారే మహాకవులు. అట్టి మహాకవినఁ గూర్చియే ధ్వన్యాలోకకర్త “అపారే కావ్యసంసారే” అని చెప్పెను. ఇందుఁ “గవి శృంగారియగుచో లోకమంతయును రసమయము నేయును. విరాగియగుచో నీరసమునేయును” అనికదా యున్నది. దీని కొక యుదాహరణ

మిత్తును. భర్తృహరి వ్రాసిన శృంగారశతకమును జదువుచున్నపుడు సన్న్యాసీయ శృంగారియగును. వైరాగ్యశతకమును జదువుచున్నపుడు శృంగారియ సన్న్యాసీయగును. కాన సట్టివాడే మహాకవి.

ఇతఁ గావ్యప్రకాశకర్త కవిసృష్టి బ్రహ్మసృష్టిని మించునని వ్రాసినాడు.

“నియత్యతనియమరహితాం । హ్లాదకమయా మనస్యపరతంత్రాం
నవరసరుచిరాం నిర్మితమాదభతీ భారతీ కవేర్జయతి”

తా. బ్రహ్మసృష్టిలోవలె గవిసృష్టిలో నియతధర్మము లేదు. అనఁగా బ్రహ్మ సృష్టిలో ముఖము ముఖమే. కవిసృష్టిలో ముఖము చంద్రిణి పద్మమో యగు చున్నది. కాన నిట నియతధర్మము లేదు బ్రహ్మసృష్టి సుఖదుఃఖాత్మకము. కవి సృష్టి కేవల సుఖాత్మకము. బ్రహ్మసృష్టి పరమాత్వాద్యుపాదానకారణపరతింత్రము. అనఁగా బ్రహ్మయైనను బరమాత్వాదులుశేక వస్తుసృష్టినిక జేయఁజాలడు. వానికి సహకారులు గావలయును. కవిసృష్టి కట్టి యుపాదానకారణము లక్కఱలేదు. బ్రహ్మసృష్టిలో నాతే రసములు. కవిసృష్టిలో దొమ్మిది రసములు.

వై యుల్లేఖనమును బట్టి, ప్రతిభావ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు మూడును గలిసియే హేతువుగాని ప్రత్యేక మొక్కొక్కటియు హేతువు కాఁజాలదు. ఇదంతయు మమ్మటాది ప్రాచీనాలంకారికుల మతము. ఆనందవర్ధశాచార్యులవారు స్థిరపఱచిన కావ్యసిద్ధాంతమును బ్రకరణవ్యవచ్చేదత్వార్వకముగా విభజించి రచించినవాఁ డగుట చేత మమ్మటుఁ డితిరాలంకారికులకుఁ బరమప్రామాణికుఁడుగా నయ్యెను.

నవ్యుడగు పండిత రాయలవారి మతము దీనికి భిన్నమైనది. మమ్మటుఁడు ప్రతిభాకఁ గారణమును నిరూపింపలేదు. ఈప్రతిభకు నొక్కొక్కచో దేవతానుగ్రహము; ఒక్కొక్కచో వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు హేతువులగును. ఎట్లన నొక్కొక్కనికి వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు లేకున్నను గేవలము దేవతానుగ్రహమువల్లనే ప్రతిభ గలుగుట ప్రసిద్ధముగా నున్నది. ఒక్కొక్కడఁ గొంతకాలముకనుకఁ గావ్యరచన మొనర్పరానివాఁడు వ్యుత్పత్త్యభ్యాసములు గలుగఁగానే ప్రతిభావంతుఁడై కావ్య రచనము సాగించుచున్నాఁ డనుటయుఁ బ్రసిద్ధమే. కావున నెల్లరివిషయమునను బ్రతిభకు దేవతానుగ్రహమునే కారణముగాఁ దెలుపరాదు. కావునఁ బ్రతిభకు రెండుకారణము లని తేలినది. కారణములు రెండైవుడు కార్యములు రెండగును. అట్టియొకఁ బ్రతిభయు రెండువిధములయినది. దేవతానుగ్రహముపకారణమువలనఁ జట్టి ప్రతిభచే రచింపఁబడిన కావ్య మొకవిధముగను, వ్యుత్పత్త్యభ్యాసముపకార

మువలన రచింపఁబడిన కావ్య మొకవిధముగను నుండును. కారణవైలక్షణ్యమును బట్టి కార్యవైలక్షణ్య ముండునుగాదా! కావునఁ బ్రతిభయే (రెండువిధములు) కావ్య హేతువని జగన్నాథ మతము. రాజశేఖరుఁడు కావ్యమిమాంసలో “ప్రతిభావ్యుత్పత్తిః ప్రతిభాశ్రేయసీ” ఇత్యానందః” (ప్రతిభావ్యుత్పత్తులలోఁ బ్రతిభయే శ్రేష్ఠతర) నని యానందఁఁగ్ధనుఁడు చెప్పి ట్లు తెలిపెను. అనఁగా నాదేవతానుగ్రహమువలన లభించిన ప్రతిభ శ్రేష్ఠతరము. “సా హికవే రవ్యుత్పత్తికృతం దోష మశేషమాచ్ఛాదయతి. త్రాహ”

“అవ్యుత్పత్తి కృతోదోషః శక్త్యా సంవియతే కవేః ।

యస్య శక్తి కృతస్య యుగిత్యేవావభాసతే”

తా. శక్తి (ప్రతిభ) గల కవి తన శక్తిచే వ్యుత్పత్తి లేమివలనఁ గలిగిన దోష మెల్లను గప్పి కేయును. ప్రతిభలేమివలనఁ గలిగిన దోషము వెంటనే కనఁబడును. అనియును నొడిపెను. దీనిచే దేవతానుగ్రహబుధుడు ప్రతిభ వ్యుత్పత్తి భ్యాసముల వలనఁ గలిగిన ప్రతిభకన్నను శ్రేష్ఠతర మని సారాంశము. ఈ ప్రతిభాగుణ మునుబట్టియే కావ్యము క్రొంగొత్తగా భాసించును. ఎట్లన,

దృష్టపూర్వా అపి హ్యర్థాః కాశ్యే రసపరిగ్రహతో

సర్వే నవా ఇవాఽభాంతి మధుమాస ఇవ దుఃఖాః.

కావ్యార్థములు దృష్టపూర్వములయినను రసపరిగ్రహమువలన వసంతకాల మున పృక్షములవలెనే నూతనముగా భాసిల్లును,

పెక్కుండు కవు లీవిధముగా గ్రంథములు వ్రాయుచున్నచోఁ గొంత కాల మునకు వస్తుసామగ్రి క్షయింపదా? అని యొక ప్రశ్న వచ్చుచున్నది. అట్లుగాదు.

వాచస్పతి సహస్రాణాం సహస్రైరపి యత్నతః

నిబధ్ధాఽపి క్షయంతైతి ప్రకృతిర్లగతామిత.

పెక్కువేలమంది బృహస్పతులు ప్రయత్నించినను జగత్సృష్టి (సత్త్వ రజస్తమోరూపము) వలె గావ్యసామగ్రి నశింపదు.

ఒకప్పుడు రచనలలోఁ గొన్ని పోలిక లగపడవచ్చును. పోలిక బున్నమాత్ర మున గ్రంథచార్య మాపాదింపరాదు. ఏలన

“సంవాదిన్యో మేధావినాం బుద్ధయః” (ప్రతిభావంతుల బుద్ధులొకదానితో నొకటి పోలును.) ఇది నైజము. ఈ పోలికలు మూఁడువిధములు.

౧. ప్రతిబింబాకార సంవాదము, ౨. ఆలేఖ్యాకార సంవాదము,

౩. దేహాంతరతుల్య సంవాదము.

౧. ప్రతిబింబకార సంవాదము.

బింబమునువలెఁ బ్రతిబింబమును సిద్ధమునేయుట. ఎట్లన.

కం. తరుణుండగు శీతలకరు | మరిగి వియల్లక్ష్మి తన్నుమాని ముడుకఁడుకా
ఖరకరుఁ డున్ననివొచ్చిన | కరణిక్ రవి పశ్చిమాదికడఁగుంకె నృపా !

ఈ బింబమునకు

కం. తరుణుండగు శీతలకరు | మరిగి వియల్లక్ష్మి తన్నుమాని ముడుకఁడుకా
ఖరకరుఁ డున్ననివొచ్చిన | కరణిక్ రవి పశ్చిమాదికడఁ గుంకె నృపా !

ఇది ప్రతిబింబము. ఈ ప్రతిబింబకార సంవాదము గల కావ్యపస్తువు సర్వథా పరిత్యాజ్యము. ఏలన, దీనికి శరీరము భిన్నముకాలేదు. దాని కిది నఱు.

౨. ఆలేఖ్యాకార సంవాదము.

చిత్తరువు పోలియున్నవిధమున నితరుల కావ్యపస్తువును బోలియుండుట. ఎట్లన
సీ. మేలేర్పి నందుండు పూలుగోసి యొసంగ, సరము లందముగ నుండం రచించు
మెలఁత వర్ణములు మేళవించి యిడంగ, హరువుమై నతఁడుచిత్తరువు వ్రాయుఁ
బలి యనురూపభావము వచించిన నను, రూపపద్యమునఁ గూర్చును లతాంగి
అతిన చక్కనిరాగ మాలపించిన వీణఁ, బలికించు నతఁడు మై పులకరింప

గీ. నెఱుఁగెరల నందునిచూపు లింతియాన, నేందునకుఁ గెంపులనివాళులెత్త, నతివ
కజ్జలపుఁజూడ్కి ప్రియుని వక్షఃకవాటిఁ, గట్టుఁ దోరణములు నల్లకల్పపూల.

ఈ పద్యమునకు నీ క్రిందిపద్యము మెఱుఁగువెట్టివట్లున్నది.

సీ. వీనులవిందుగా వీణెమీటంగఁ బతి, లలన ముద్దుగను దాళములుజేయు
హృద్యంబుగావ్రాయఁ బ్రియుండు చిత్తరువును, గోమతి తగిన రంగులనుదిద్దుఁ
గౌశలంబును మృదంగము భర్త వాయుంప, నావన్నెలాడి లాస్యంబొనర్చుఁ
బాడుచుంబాడు చాపా టాంప ననఁగుకాఁ, దా మనోహరి దానినంది పాడు

గీ. చదువశృంగార కావ్యంబు సరసుఁడెలమి, యుపతి విరిచించును దదర్థవివరణంబుఁ
వైనుదాహృతకావ్యముల్ వ్యత్యయముగ, వారుగావించుకొండొక్కతూరిస్తీతి.

సీ. వీర దళే ! రక్కసి విగతజీవగఁ జన్నుఁ, బాలు ద్రావినమేటి బాలకుండు
వీర దళే ! నందుని వలెదికి జగమెల్ల, ముఖుచుండు జూపిన ముద్దులాఁడు
వీర దళే ! నుండలో వెన్నలు దొంగిలి, దర్పించి మెక్కిన దాఁపదీడు
వీర దళే ! యలఁచుచి ప్రేరేల ఘనంబు, నూజులాఁగిన లోకమధురంబు

గీ. వీడు లేకున్న పురమటవీధులంబు, వీని బొందని జన్మలంబు విగతఫలము
వీని బలుకనివచనంబు విహగరుతము, వీని జూడనిచూడ్కులు వృథలువృథలు

ఈ పద్యమున కీ క్రిందిపద్యము ఛాయారూపముగా నున్నది.

సీ. అతడటే ! నుకృతాత్మయైన మాయాదేవి, కడుపారగన్న బంగారుతండి
అలుబిడ్డలను రాజ్యమున దృఢముగ గాన, కేగి:టి విరక్త డీతడటవే !
వీడెయోనే ! కన్నబిడ్డలవలె మమ్ము, రక్షించునుకొన్న రాసుతుండు
మనబోటి పాపులకును మోక్షమునొసంగ, నరుడెంచుపుణ్యాత్ముడటవే! యితడు

గీ. ఎంతభాగ్యమొ? యెన్నాళ్ళకే లభించె, సామ్యగంభీరమైన యీ చక్కనయ్య
నెమ్మొగముఁగాంచు పుణ్యమ్ము; నిఖిలజగము, లేలగలవాడుకాదగడే? యితండు.

ఆలేఖ్యమును జిత్రకారుడు వ్రాయునపు డొక్కొక్క చో మొదటిరూపమునకు వచ్చెదచ్చువిధమునను వ్రాయవచ్చును. “యద్యతాస్మిన్ స చిత్రే స్వాస్త్రియతే తత్తవస్యహ్లా” (ఏది సహజముగా లెస్సగా నుండవో యది చిత్రమున వేలువిధముగా ననఁగా నుందరముగాఁ వ్రాయఁబడును) అని కాళిదాసకవియు నన్నాడు. ఒకప్పుడు మొదలిదానిరూపమునకన్న ననుందరముగాఁ గూడ వ్రాయవచ్చును. వై పద్యమునకన్న (వీడటే!) రెండవపద్య (అతడటే) మనుందరము. దీనికి శరీరాంతరమున్నను నాత్మతుచ్చముగా నున్నది. అనఁగా ననుందరముగా నున్నది.

౩. దేహాంతరతుల్య సంవాదము

దేహాంతరమును దేహాంతరము పోలియున్న విధమున భావమునందుఁగాని, ప్రకరణమునందుఁగాని, విషయమునందుఁగాని పోలిక కనఁబడినను స్వాతంత్ర్యమును గోల్పోక సహజనుందరమగు జీవముతో నాస్వాద్యమానమైయున్న కావ్యవస్తువు. దీనికాత్మయు, శరీరమును వేరుగాఁ గలవు. ఒకమనుష్యుని వేటొక మనుష్యుడు పోలియున్న మాత్రమున నిరువురును నొక్కడే యని చెప్పఁజాలముగదా! మేళు సందేశము ననుకరించి హంససందేశము వ్రాయఁబడియున్నది. ఇది దేహాంతరతుల్య సంవాదరూపమే. ఏలన, దీనికి నాత్మయు శరీరమును భిన్నములుగానే యున్నవి. ఈ సంవాదము స్వీకార్యమేయగును. మొదటిది బొత్తుగా వర్జనీయము; రెండవది మధ్యమము; మూడవది యుపాదేయము; ప్రతిభావంతుడగు కవి యీ యనుకరణములకుఁ బోక స్వతంత్రమార్గముననే కావ్యరచనము నేయును. కాళిదాసమహాకవి మేళు సందేశ మిట్టి ప్రతిభావిలాసమే.

కవి కావ్యము నెట్లారంభించును?

పృథివీవాడును జగత్తును జూచుచునేయున్నాడు. కాని కవిమాపు జేటు. ఒక నదిని జూచి సామాన్యఁడు దానిని నదియేయని చెప్పెను. కాని కవి దానినిఁ బరమేశ్వరుని కరుణాప్రవాహము' అని వర్ణించును. సామాన్యకుఁ దీగ తీగయే. కవికది యంతి. దానిపువ్వులు కవిదృష్టిలో నాయువతియొక్క సైనములు. దాని చిరుగుతు కమ్మవి. కావున లోకమున నెల్లరునుజూచు సామాన్యవస్తువులే కవికిఁ బ్రతిభచే విలక్షణముగా విశిష్టముగా లోకోత్తరముగా గోచరించును. ఇదియే లోకోత్తరవర్ణనము. ఇట్లే మనము మార్గమునఁ బోవుచున్నపుడు ప్రక్కలందేబిచ్చగానినో చూతుము. పెళ్ళిపోవుదుము. మఱచిపోవుదుము. కాని కవి వానినిఁజూచి, వాని దీన స్థితినిఁ జూచి, హృదయము ద్రవింప వానిని మనస్సునఁ జిత్రించుకొని 'పదేపదే' యా చిత్తరువువలన తదేకదృష్టితోఁ జూచుచు దాను వానిలో లీనఁడై వానిదైవ్యమును దనదిగానే భావించుకొని వానినిఁ గావ్యమునఁ జిత్రించును. సామాన్యముగాఁ దాను గండ్లారఁ జూచిన దృశ్యమునే కవి చిత్రింపఁగలగును. చూచిన యున్నక్షణముననే సామాన్యముగా నెవ్వఁడును వ్రాయఁజాలఁడు. చూచిన దృశ్యమును మన స్సులోఁ జిత్రించుకొనుటకును, నాదృశ్యమయొక్క స్వరూపమునఁ దా నైక్యముఁ బొందుటకును, గొంతవ్యవధి కావలయును. ఆదృశ్య మెంత హృద్గతమైన నంత యుద్యోగముతో నాకావ్యము పెడలును. కాని శ్రేయదాగ్రహణమున వాల్మీకి కృష్ణచంద్రులదృశ్యయోగమును గాంచి యున్నక్షణముననే పారవశ్యమున

“మానిషుడ! ప్రతిష్ఠాంత్యుఁడనుకృశ్యతిస్సుచాః

యత్రాంతు మిథునాదేకమవధిఃకామమోహితం”

అని శ్లోకరూపమునఁ బలికెననికలదు. దీని కవప్రభుకముగా “కృష్ణచంద్రులదృశ్య వియోగోత్త శ్లోకశ్లోకత్వచూరకః” అని ధ్వన్యాలోకకర్తయు “శ్లోకత్వమాపద్యత యస్యశ్లోకః” అని కాళిదాసకవియు వచించిరి. వాల్మీకిమహామని పృథిభా పంతుఁడును, నంతర్భుఖుఁడును. అట్టివానికిఁ జూచిన కృష్ణచంద్రులదృశ్యచిత్రమును హృదయమునఁ జిత్రించుకొనుటకును, దానియందు లీనఁడగుటకును, నితరులకుఁ గావలసినంత వ్యవధి యక్కఱలేకపోవలసివచ్చును. ఆరూఢుఁ డగు యోగి తనకు వలసిన క్షణముననే బాహ్య పపంచమును మఱచి సమాధిలోఁ బ్రవేశించి బ్రహ్మ సందము ననుభవించునట్లు మహాకవియుఁ దలఁచుకొన్న క్షణముననే విషయమునఁ బ్రవేశించి లీనఁడై కావ్యమును వ్రాయఁగలగును. అప్పు డాతఁడు పొంగివచ్చు నా కవితాప్రవాహమును నాఁచుకొనఁజాలఁడు. అప్పు డాతనికి భాష చెప్పినట్లు

వచ్చును. శబ్దార్థములు మేము మేనుని పరగిడివచ్చును. వాల్మీకి యట్టివాఁడు గనుక నే కాంచద్వంద్వవియోగమును గాంచఁగానే యావిధముగాఁ జ్ఞోకమును రచింపఁగలిగెను. కాన శోకమే శ్లోకమయ్యెనని చెప్పఁబడినది.

కాని సామాన్యులకుఁ గొంత వ్యవధి కావలయును. కొండలు కవి కావేశము, ఉత్సాహము, ఉద్రేకము, అనునవి కావలెనని చెప్పదురు. మన భారతీ యాలంకారికు లీ పదములను వాడలేదు. వారు కావ్యపాతువుగాఁ జెప్పినది ప్రతిభ. ఈ యావేశాదు లా ప్రతిభలోనే యంతర్గతమగును. అల్లసాని పెద్దన కృష్ణరాయలవారు తన్నేదేనిఁ గావ్యము రచింపునన

చ. నిరుపహతిస్థలంబు, రమణీప్రియ దూతిక తెచ్చియిచ్చుక
స్వరపువిడెంబు, నాత్మకింపయినభోజన, ముయ్యెలమంచ, మొప్పత
స్వరయురస్థా; లూహతెలియంగల లేఖక పాఠకోత్తమల్
దొరకినఁగాక యూరక కృతుల్ రచియింపునంగ శక్యమే ?

అని యివ్వనియు నున్నఁగాని కావ్యమువ్రాయ సాధ్యముగాదని పలికెఁట. ఇది హాస్యోక్తియైయుండును. ఇది కావ్యకారణ సానుగి గాదు. ప్రతిభగలవానికి దీనితోఁ బనిలేదు. ఇంటఁ దిండిలేక తుహ్నపవాసములు నేయుచు పోతనగారు భాగవతమును రచించిరి.

ప్రతిభావంతుఁడయిన కవి యే వస్తువును గ్రహించినను దానిని నుందరముగాఁ జేయును. వస్తు గౌరవమునుబట్టి కావ్యగౌరవ మేర్పడును. వస్తు గౌరవమునుబట్టియే “ఉత్తరే రానుచరితే భవభూతిర్వికిష్యతే” అను ప్రతిష్ఠ వచ్చినది. ఒకప్పుడు వస్తువు లోకోత్తరము గాకపోవచ్చును. కాని కవి తన పనినిఁ జక్కఁగా సమర్థించును. అచేతన వస్తువులకును బ్రతిభావంతుఁడు చైతన్యముఁ బోయును. తోఁత గొలుపు పెంటకుప్పలును, బంగారుబొమ్మలయిన పడఁతులును గవి కావ్యమున సమానముగా నుందరమూర్తులుగానే భాసింతురు.

నవ్యకవులు నుందర వస్తువులను గూర్చియే కవి వ్రాయవలెనందురు. నుందరవస్తు వెప్పుడును నుందరమే. అనుందరమునుగూడా నుందరముగాఁ జేయుట లోనే కవికిఁ బ్రత్యేకకత్తి గలదు. “తృణేనకార్యం భవతీశ్వరాణాం” అన్నట్లు కవి కనుపాదేయమగువస్తువేదియై లేదు. ఆవస్తువును గ్రహించు కవియొక్క ప్రతిభా మహత్త్వమునుబట్టి కావ్యగౌరవ మేర్పడును. కవిత్వము కళగావునఁ గళ ప్రకృత్య నుకరణమే కావునఁ గళయొక్కప్రయోజన మానందమే కావునను imitation be good

pleasure (అనుకరణ మానందమును గొలుపును) అన్నవిధమున లోకమునందువలె గాక కావ్యమునందలి యనుందరవస్తువులవలనను నానందమే కలుగును. ఈ కింది దశరూపకశ్లోకమును గమించు

శ్లో॥ రమ్యంజుగుప్సిత ముదార మధాఽపి నీచం
ఉగ్రం ప్రసాది గహనం వికృతంచ వస్తు.
యద్వాఽప్యవస్తు కవిభావకభావ్యమానం
తస్మాస్మి యన్నరసభావముపైతిహికే

(రమ్యముగానిండు; రోతగొలుపునది కానిండు; ఉత్తమముగానిండు; అధమముగానిండు; భయంకరముగానిండు; ప్రసన్నముగానిండు; గంభీరముగానిండు; వికృతముగానిండు; క్షస్తువుగానిండు; అవస్తువుగానిండు; లోకమునఁ గవిచే భావ్యమానమై రసభావమును గలిగింపనిది లేదు) దీనినిఁబట్టి కవి సుందరవస్తువులను గూర్చియే వ్రాయవలెననుట యనుచితము. అంగమునఁగూడనిదేయభిప్రాయముగలదు.

“Poetry turns all things to loveliness”. “It exalts the beauty of that which is most beautiful and it adds beauty to that which is deformed” ‘Shelly’

(కావ్య మెల్లవస్తువులను సుందరముగా మార్చును. అది సుందరవస్తువులను సుందరతములను జేయును. అసుందరవస్తువులను సుందరములుగాఁజేయును)

కం. తనువగు శబ్దారంబులు;

ధ్వని జీవ; మలం క్రియావితానము సామ్మల్;

తనరు గుణంబులు గుణములు

ఘనవృత్తులు వృత్తులార! కావ్యేంద్రిరకుఁ .

౧౩

తా. కావ్యలక్ష్మికి శరీరము శబ్దార్థములు; జీవితము (ఆత్మ) ధ్వని; అలంకారము అలంకారములు; గుణములు గుణములు; వృత్తులు వృత్తులు;

కావ్యశరీరమునుగూర్చి యింతకుమున్నే విపులముగాఁ జర్చించితిమి. ధ్వని తితి ధ్వనిః(కావ్యం) ధ్వన్యతే ఇతి ధ్వనిః(వ్యంగ్యార్థము) ధ్వనసంధ్వనిః(వ్యంజనా) అని యభిసవగుటైనది ధ్వనిశబ్దమునకు ములైనగులగు వ్యుత్పత్తుల సంగీకరించి కావ్య పరముగా, వ్యంగ్యార్థపరముగా, వ్యంజనావృత్తిపరముగా వ్యాఖ్యానించెను. ‘ధ్వని జీవ’ మనుచోట ధ్వనిశబ్దమునకు వ్యంగ్యార్థమనియే యర్థము.

ఇటఁ ‘గావ్యేందిరి’ అని కావ్యమును నిందింపగా రూపించుటవలనఁ బ్రయోజనమేమియు లేదు. కావ్యము కాతాసమ్మితమగుటచే సామాన్యముగాఁ గాంతగా రూపించినఁ జాలును. ‘కావ్యమణిక్ట’ అన్నచో సరిపోవును. గ్రంథ కర్త యిచ్చటఁ దానిచ్చిన కావ్యసానుగ్రహి కీతి, పాకములను వదలెను.

గీ. అందు వాచక లక్షక వ్యంజకంబు

లనఁగ శబ్ద పంచుంబు వినుతికెమ్మఁ

ద్రవిధమై యర్థజాతంబు తేజరిల్లు

నవని వాచ్యంబు, లక్ష్యంబు, వ్యంగ్యమనఁగ.

౧౭౮

గీ. శబ్దవృత్తులు, నభిధ, లక్షణ యనంగ

వ్యంజన యనంగఁ బెరుపొందు; నందు నభిధ

, సతత సంకేతితార్థ గోచర సుశబ్ద

ధామమై, యోగరూఢి భేదములఁ జెలఁగు.

౧౭౯

తా. పదములను లేక శబ్దములను నర్థమును బోధించు నొక శక్తి గలదు. “పదపదార్థ సంబంధ శక్తిః” (పదమునకును దాని యర్థమునకును గల సంబంధమే శక్తి) అని తార్కికవచనము. ఆ శక్తిఁ గొందఁ టాలంకారికులు ‘వృత్తి’యనియును గొందఁలు ‘శక్తి’ యనియును, గొందఁలు ‘వాచ్యాపారి’ మనియును జేరిడిరి. ఆ శక్తి అభిధా, లక్షణా, వ్యంజనా, యని ముగ్గురు. అభిధాశక్తిచే జెప్పఁబడు నర్థము వాచ్యము లేక అభిధేయము లేక శక్యము అనియు, లక్షణాశక్తిచే బోధింపఁబడు నర్థము లక్ష్యమనియు, వ్యంజనాశక్తిచే బోధింపఁబడు నర్థము వ్యంగ్యమనియుఁ జెప్పఁబడును. ఆ వాచ్యార్థమును బోధించు శబ్దము వాచకమనియు లేక శక్తమనియు, లక్ష్యార్థమును బోధించు శబ్దము లక్షకమనియు, వ్యంగ్యార్థమును బోధించు శబ్దము వ్యంజకమనియు వ్యవహరింపఁబడును. అనఁగా నిట్లు :

శక్తి.

అర్థము.

శబ్దము.

అభిధా

వాచ్యము లేక అభిధేయము

వాచకము లేక శక్తము

లేక శక్యము

లక్షణా

లక్ష్యము

లక్షకము

వ్యంజనా

వ్యంగ్యము

వ్యంజకము

గ్రంథకర్త ప్రపథమమున నభిధాని శక్తులను, దిమ్మట వాచ్యాద్యర్థములను, దదమరి వాచకాది శబ్దములను గుఱించియుఁ జెప్పిన యెడలను లెస్సగా నుండెడిది. అట్లు చెప్పఁబడమి నీ యెందుపద్యములకును గలిపియే వివరణము వ్రాయఁబడినది.

ఈ మూడుగురులనుగాక మిమాంసకులలో నొక తెగవారగు నభిహితాన్వయ వాదులు 'తాత్పర్యశక్తి' యను వేరొకశక్తి నంగీకరించిరి. (తాత్పర్యార్థోఽపి కేషుచిత్) అభిధా, లక్షణా, వ్యంజనాశక్తులు శబ్దశక్తులు. అనగా శబ్దముయొక్క యర్థమును బోధించు శక్తులు. తాత్పర్యశక్తి వాక్యశక్తి. వారి యాశయ మిది:—

“శబ్దములు వాని సంకేతితార్థమును మాత్రమే బోధించును. అన్వయమును బోధింపవు. ఎట్లన, ‘గామానయ’ (గోవును దెచ్చు) అన్నపుడు ‘గాం’ పదము ‘గోవును’ అనియు, ‘ఆనయ’ పదము ‘తెచ్చు’ అనియును సర్థమును దెలుపును. కాని యీ రెండర్థములును గలియుటెట్లు? ఏలన, నభిధ పదములయొక్క యర్థమును మాత్రమే బోధించును. కాని యన్వయమును బోధింపదు. కాన వాక్యము నందలి పదముల కన్వయమును గలిపి యఖండార్థమును బోధించుటకు వేరొకశక్తి నంగీకరింపవలయును. దానికే తాత్పర్యశక్తి యని పేరు. అది లేకున్నచో బదములు పరస్పర్యాపకములు బొందవు. మన కఖండార్థ మేర్పడదు. తీర్థమునకుఁ దీర్థము, ప్రసాదమునకుఁ బ్రసాదమునన్నవిధమున సర్థములు ఖండఖండములుగానే యుండును” పీ రభిహితాన్వయవాదులు. అనగా బదములమూలమున వాక్యార్థ మేర్పడునని చెప్పవారు.

ఈ మిమాంసకులలో నన్వితాభిధానవాదు లను వేరొక తెగవారు గలరు. వారి తాత్పర్యశక్తి నంగీకరింపరు. వారి సిద్ధాంత మిది:—

“గామానయ (గోవును దెచ్చు) అని యుత్తమవృద్ధుడు (వెద్దవాఁడు) మధ్యమవృద్ధునితో (యువకుఁడు) చెప్పఁగా మధ్యమవృద్ధుఁ డద్దానినిఁ దెచ్చుచుంటను జూచుచున్న బాలుఁడు, అవాక్యమునకు “ఒకానొక సాస్నా (గంగఁదోలు) ది మంతమగు పిండమును గొనితెచ్చుట” యని సామదాయకముగా గ్రహించును. కాని ప్రత్యేకముగా “నీ పదమున కిది యర్థము” అని గ్రహింపఁజాలఁడు. పిమ్మట ‘గాం బధాన’ (గోవును గట్టుము) ‘ఆశ్వమానయ’ (గుఱ్ఱమును దెచ్చు) అను వాక్యములకు విని వెనుకటి ‘గోవును దెచ్చు’ వాక్యములలోని గోవునంటి వ్యక్తి నేక ట్టి నేయుటను జూచి ‘గోవు’ అనగా ‘ఇది’ యని యర్థమును గ్రహించును. ‘గుఱ్ఱమును దెచ్చు’ అను వాక్యమును విని గుఱ్ఱమును దెచ్చుటను జూచి ఆనయ (తెచ్చు) పదము నేనుక ‘గామానయ’ వాక్యములలోని ‘ఆనయ’ (తెచ్చు) పదమువంటిదే యనుకొని దాని యర్థమును గ్రహించును. ఈవిధముగా వాక్యార్థమువలననే ప్రత్యేక పదముల యర్థము గోచరించును.” పీరి మతమునఁ బదముల యర్థమును గలుపుటకుఁ దాత్పర్యశక్తి యక్కఱలేదు. ఏలన వాక్యార్థమే ముందు గోచరించుచున్నది.

అభిహితాన్వయవాదలు “మొదటఁ బదములవలన నర్థబోధ ; పిమ్మట వాక్యార్థబోధ” యందురు. అన్వితాభిధానవాదులు “మొదట వాక్యార్థబోధ; పిమ్మటఁ బదార్థబోధ” యందురు.

ప్రతాపరుద్రీయములో “తాత్పర్యార్థోఽపి వ్యంగ్యార్థ ఏవ న పునః పునః గూఢః (తాత్పర్యార్థమగుడ వ్యంగ్యార్థమే కానీ భిన్నముగాదు) అని వ్రాయఁ బడియున్నది. అట్టిచో “గోవును చెమ్మ” అను వాక్యములోని తాత్పర్యార్థమే వ్యంగ్యార్థమా? వ్యంగ్యార్థము రచయితముగా నుండవలయును గదా! అని శంక గలుగుచున్నది. ప్రతాపరుద్రీయకారుని మతమునఁ దాత్పర్యార్థమన మీమాంసకుల పదముల విశిష్టార్థమును మాత్రమే బోధించుకై గాదు. ఆలంకారికుల తాత్పర్య మిది :—

“తస్మిన్ పరాః తత్పరా; తేషాంభావః తాత్పర్యం” అని వ్యుత్పత్తి. ఇటు తచ్చబ్ధిమునకు ‘వక్త తన బుద్ధిచే సహృదయ హృదయానుభవమునకుఁ దెచ్చిన రసాదులు.’ ‘తత్పరాః’ అనఁగా నారసాసక్తములగు విషయములు. వాని భావము తాత్పర్యము. కేవల పదార్థాన్వయమును మాత్రమే తెలుపుట కవియొక్క పనిగాదు. ఆ వాక్యార్థములకంటె రచయితను వాక్యార్థమును చెలుపుట యతనిపని. అదియే యాలంకారికుల తాత్పర్యము. భావప్రకాశములో

“అతోఽధ్వన్యాఖ్య తాత్పర్యగమ్యమానత్వతః స్వతః

కాశ్యే రసాలంక్రియాదిగ్యాక్యార్థో భవతి స్ఫుటం”

తా. “ధ్వనియనుపేరు గలిగి తాత్పర్యరూపముగా గమ్యమానమగునది. కానఁ గావ్యమున రసాలంక్రియాదులే వాక్యార్థము” అని తాత్పర్యము, ధ్వనియు నేక ముగాఁ దెలుపఁబడినది.

ఈ తాత్పర్యమునకు భావము, అభిప్రాయము, ఉద్దేశము అనియు నామాంత రములు. ఈ తాత్పర్యమును వ్యంగ్యార్థమును భిన్నములుగావు.

అభిధావృత్తి

“సతతసంకేతితార్థగోచర సుశబ్దధామము” అని దీనిలక్షణము. “సంకేతిత మగు నర్థమును బోధించు శబ్దము నాశ్రయించియుండునది” అని దీని భావము. ఇందు ‘గోచర సుశబ్దధామము’ అనఁగా, నిష్క్రుష్టమగు సభిప్రాయము లేలకున్నది. మరియుఁ బైఁ జెప్పఁబడిన లక్షణముగూడా డొంకతిరుగుడుగా నున్నది. “సంకేతిత మగు నర్థమునుబోధించు శబ్దకై యభిధా” అనినచో నూటిగా నుండును. సంకేతి

తార్థమనఁగో వాచకమయొక్క మఖ్యార్థము లేక వాచ్యార్థము. దానిని బోధించు శక్తి యభిధ. సంకేతమున శబ్దమునకును దాని యర్థమునకును గల పరస్పర సంబంధమును నిర్ణయించుట. (సంకేతశబ్దబ్యర్థయో సంబంధావధారణం) అనఁగా నీ శబ్దము వలన నీ యర్థము బోధపడవలెను నీశ్వరేచ్ఛయే సంకేతమని ప్రాచీనులును, లోకేచ్ఛయే సంకేతమని నవ్యులును జెప్పదురు.

ఈ సంకేత మీ క్రిందివానిచేఁ గ్రాహ్యమగును.

వ్యాకరణము, ఉపమానము, ఆప్తవాక్యము, వ్యవహారము, వివరణము, అన్య పదములయొక్క సాన్నిధ్యము వీనివలన నా సంకేతము గ్రాహ్యమగును. ఎట్లన, 'కర్తి' అను పదమున కర్థమేమన్నచో వ్యాకరణ మిచ్చుట. బ్రకృతి ప్రత్యయవిభాగముచేసి యే యర్థమున నే దాతువున కే ప్రత్యయము వచ్చెనో తెలుపును. దాన నర్థము తేటపడును. 'గవయము (ఒక జంతువు) గోవువలె నుండును' అనునెడ నీ యుపమానముచే గవయ శబ్దమయొక్క సంకేతము గ్రాహ్యమగును. అప్తులనఁ జెద్దలు. వా "కీ శబ్దమున కిది సంకేతము" అని చెప్పటవలనను గ్రాహ్యమగును. వ్యవహారమున మీమాంసకమతమున నన్వితాభిధానవాడులు తెలిపిన మతము. దానినిఁ బట్టియు సంకేత మేర్పడును. వివరణమున "ఘటమనఁ గలశము" అనునది. దీనివల నను సంకేతము గ్రాహ్యమగును. అన్యపద సన్నిధివలన సంకేతము గ్రాహ్యమెట్లగునో ముందు బోధింపఁబడును. (చూ. పురారాతి యగు దేవరతు.)

అట్టి సంకేతముగల యర్థమును బోధించు శక్తియే యభిధ. అభిధాశక్తితోఁ గూడిన శబ్దములు వాచకములని తెలుపఁబడెను.

ఈ సంకేతము స్వరూప స్వభావమును బట్టి నాలుగు విధములు. ౧. జాతిసంకేతము, ౨. గుణసంకేతము, ౩. క్రియాసంకేతము, ౪. ద్వివ్యసంకేతము.

జాతిసంకేతమును దెలుపు బేడములు జాతివాచకములు. ఉదా॥ గోవు. 'గోవు' అని చెప్పఁగానే యీ పద మొకానొక గోవును దెలుపునా? అన్నిగోవులను దెలుపునా? ఒకేగోవును దెలుపునన్నచో నికలగోవులను దెలుపుటకు నొక్కొక్క పదమును వాడవలసియుండును. అనఁగా నిది గోవు; ఇదిగోవు; ఇదిగోవు; అని యనంతముగా గోపదములను జెప్పవలసియుండును. ఇది గౌరవముగదా! కాన నన్నిగోవులను బోధించునని చెప్పవలెకు. అనఁగా గోజాతిసంకేతము బోధించును. గోజాతి యనఁగా నేమి? గోవునందు 'గోత్వము' అనునది ధర్మము. ఆనేకవృత్తలయందునుగతముగా నుండుధర్మము జాతి. గోత్వమునునది యనేకవృత్తలయందునుగతముగు ధర్మముగదా!

ఇట్లే ఘటత్వము, పటత్వము, మొదలగునవిన్నియు జాతులే. గోత్వ, ఘటత్వ, పటత్వాదులుగల గోవు, ఘటము, పటము మొదలగుశబ్దము లన్నియు జాతివాచకములు. (వీనినే యాంగ్లమున Common nouns అందురు) జాతిని తెలుపునది జాతివాచకము. గోశబ్దాదులు జాతివాచకములని గోత్వాదులను దెలుపుననిభావము. అనగా మనము “గోవును చెమ్ము” అని ప్రయోగింపఁగానే ‘గోత్వమును’ చెమ్ము అని యర్థమువచ్చును. గోత్వమును చెచ్చుట యెట్లు? కాని గోత్వమునుజాతి కార్య కారికాదు గాన ననగా గోత్వమును చెచ్చుట సాధ్యముగాదు గాని గోత్వరూప జాతిచే ‘గోవే’ ఆక్షేపింపఁబడును. కాని, గోవు, ఘటము, పటము మొదలగు పదములు జాతివాచకములు.

గుణసంకేతముగల పదములు గుణవాచకములు. ఉదా: శుక్ల, నీల, వీతాది పదములు గుణసంకేతముగలవి.

క్రియాసంకేతముగల పదములు క్రియావాచకములు. ఉదా: వండుచున్నది. ఇట వంటయనఁ బ్రాయమీదఁబెట్టి యుడికిననీమ్మటఁ గ్రిందికిఁదించుటవలనఁ గల వ్యాపారము. ఇట్టి వ్యాపారమును బోధించుపదములు క్రియావాచకములు.

ద్రవ్యసంకేతముగల పదములు ద్రవ్యవాచకములు. ఉ॥ రాముఁడు. ఇట ద్రవ్యమని నామము. రామపద మొకరికి సంకేతము. ఇట్టివి ద్రవ్యవాచకములు.

కొందఱు గోశబ్దము గోత్వమునుజాతిని బోధించునట్లే శుక్ల, నీలాది గుణవాచకములును శుక్లత్వ, నీలత్వాది జాతులనే బోధించునుగాదా! అట్లే ‘వండుచున్నది’ మొదలగు క్రియలుగూడ వంటలజాతినే బోధించును. అట్లే గామాది ద్రివ్యవాచకములుగూడ రామత్వాది జాతులను బోధించును. రామాను లేకవ్యక్తుఁ, అనేకవ్యక్తులున్నఁగాని జాతి యేర్పడదు. రామత్వాదులు జాతు లెల్లఁగఁగన్న చోశాద్ధులు ప్రతిక్షణమును ద్రవ్యము భేదించునని చెప్పుదురు. అనగా రామాది ద్రవ్యము లేకవిధముగా స్వకాలమును నుండవనియఁ బ్రతిక్షణమునందును మార్పులు గలుగుచుండుననియుఁ గావున క్షణముక్రిందఁ జూచిన రామాదులే యీ క్షణముఁ జూచిన రామాదులు గానియు వాని సిద్ధాంతము. కావునఁ బ్రతిక్షణమును భేదించు రామాది ద్రవ్యములయందు రామత్వ రూపజాతి యుండవచ్చును. ఈవిధముగా నన్నియును జాతివాచకములే యనియు నొక మతము గలదు.

ఈవిధముగా సంకేతస్వభావమునుబట్టి శబ్దములు నాలుగువిధము లని మహాభాష్యకారుఁడు చెప్పెను. (గౌశుక్లశ్చలోడిత్థః ఇతిశబ్దానాం పృష్ఠతిః) కొన్ని

శబ్దములకు నొక్కయర్థమే సంకేతితము. మరికొన్ని శబ్దములలోఁ బెక్కర్థములు సంకేతితములై యున్నవి. అట్టిచోఁ బెక్కర్థములను బోధించు శబ్దములలోఁ బెక్కభిధాశక్తులుండునా? అన్నచోఁ బెక్కుశక్తులుండవు. ఒకే యభిధాశక్తి యుండును. అట్టిచో నాశక్తి యన్నియర్థముల నొకతడవ బోధింపదా? అట్లు పెక్కర్థము లుపస్థితము లయ్యెనేని వాక్యార్థ మెట్లు బోధపడును? అని మరల శంకగలుగును. దీనికి సమాధాన మిది: అభిధాశక్తిని నియమించి యర్థనిర్ణయమునేయు సాధనములుగలవు

‘సంయోగో విప్రయోగశ్చ సాహచర్యం విరోధితా

అర్థః ప్రకరణం లింగం శబ్దస్యాన్వయస్య సన్నిధిః

సామర్థ్య మాచితీ దేశః కాలో వ్యక్తి స్వరాదయః

శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్మృతిహేతవః’

తా. సంయోగము, విప్రయోగము, సాహచర్యము, విరోధము, అర్థము, ప్రకరణము, లింగము, (చిహ్నము) అన్వయశబ్దసన్నిధి, సామర్థ్యము, జౌచిత్యము, దేశము కాలము, లింగము, స్వరము, మొదలగునవి శబ్దముయొక్క అర్థము నిర్ణీతము కానవుడు. నిర్ణయించు సాధనములు.

సంయోగము:— ‘హరి సఖచక్రం డగు హరి’ అనుచో ‘హరి’ యన నెవరు? హరిశబ్దమునకుఁ బెక్కర్థములు గలవు. ఇట నేమర్థము? అన్నచో నిచ్చటి హరి శంఖచక్రసంయోగము గలవాడని యర్థమగుటచే శంఖచక్రసంయోగము విష్ణువునకు మాత్రమే కలదు. కాన ‘హరి’ యన ‘విష్ణువే’యని యర్థము తేలును. ఇట శంఖచక్రసంయోగము ‘హరి’ పదమునకు ‘విష్ణువే’ యను నర్థమును బోధింప నభిధాన నియమించును.

విప్రయోగము:— ‘అశంఖచక్రం డగు హరి’ (శంఖచక్రములులేనిహరి) ఇట ‘హరి’ పదమున కేయర్థ మన్నచో శంఖచక్రవిప్రయోగము ‘హరి’ పదమునకు ‘విష్ణువే’ యను నర్థమును బోధింప నభిధాన నియమించును.

సాహచర్యము:— ‘రామలక్ష్మణులు’ అన్నచో రామశబ్దమునకు నర్థమేమి? లోకమున ‘రామ’ శబ్దమునకు దాశరథిరాముడు, పరశురాముడు, బలరాముడు నేని మూడర్థములు గలవు. ఇందేమర్థమన్నచో లక్ష్మణసాహచర్యము దాశరథిరామునకేకలదు గాన నిట నా సాహచర్యము ‘రామ’ పదమునకు ‘దాశరథిరాము’డని యర్థమును బోధింప నభిధాన నియమించును.

విరోధము:— ‘రామార్జునులు’ అనుపదమున రామార్జును లెవరు? రామశబ్దమునకుఁ జైని మూడర్థములను జూపితిమికదా! అర్జునపదమునకుఁ బాండవార్జునుడు,

కార్తవీర్యార్జునుడు నను రెండర్థములు గలవు. ఇట సేమర్థ మన్నచో లోకమున భార్గవరామ, కార్తవీర్యార్జునులకుఁ గల విరోధమునుబట్టి రామశబ్దమునకుఁ బరత రామఁ డనియు, సర్జన శబ్దమునకుఁ గార్తవీర్యార్జునుడనియు సర్థమును బోధింప నా విరోధ మభిధను నియమించును.

అర్థము(ప్రయోజనము);— “సంసారచ్ఛేదమునకై స్థాణువును భజింపుము” అన్నచో స్థాణువన నేమి? ఈపదమునకు మొద్దు, శివుఁడు నను రెండర్థములుగలవు. ఇట సేమర్థ మన్నచో సంసారచ్ఛేదనరూప మగు ప్రయోజనమునకై భజింపఁదగిన వాఁడు శివుఁడుగాని వట్టిమొద్దు గాదు. కావున నిటసర్థము (ప్రయోజనము) స్థాణు శబ్దమునకు శివుఁడను సర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

ప్రకరణము:— “దేవరతు సర్వము దెలియును” (సర్వజ్ఞానాతి దేవః) ఇట దేవర (దేవ) పదమునకు ‘మీరు’ అను సర్థమును ‘బోధింపఁ బ్రకరణ మభిధను నియమించును.

లింగము (చిహ్నము):— మకరధ్వజుఁడు కోపించును. మకరధ్వజ శబ్దము నకు మన్మథుఁడు, సముద్రుఁడు నని యర్థద్వయము గలదు. ఇట సేమర్థమన్నచోఁ గోపరూపమగు చిహ్నము చేతనుఁ డగు మన్మథునికే గలదు. కాని సముద్రుని కుండదుగదా! కానఁ గోపరూప చిహ్నము మకరధ్వజ శబ్దమునకు మన్మథుఁడను సర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

అన్యశబ్దసన్నిధి:— “పురారాతి యగు దేవరతు” ఇటఁ బురారాతి యను నన్యశబ్దసన్నిధి ‘దేవర’ పదమునకు ‘మీరు’ అను సర్థముగాక శంభుఁడను సర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

సామర్థ్యము:— ‘మధువుచే గోకిల మదించినది’ మధుపదమునకు మద్యము, వసంతము అను రెండర్థములు గలవు. ఇట సేమర్థమన్నచోఁ గోకిలకు మదమును గలిగించు సామర్థ్యము వసంతునికే గలదు. కాన నిటఁ గోకిల మదకారణ సామర్థ్యము ‘మధు’ పదమునకు వసంతుఁడను సర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

దౌచిత్యము:— ‘ప్రియురాలి ముఖము మిమ్ము రక్షించుఁగాక’ ముఖశబ్దము నకు సమ్మఖము, వదనము, అను రెండర్థములును గలవు. ఇట సేమర్థమన్నచోఁ బ్రియురాలి సమ్మఖము రక్షించునన్నచో నుచితముగా నుండును. కాన నిట నౌచిత్యము ముఖశబ్దమునకు సమ్మఖ మను సర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును!

దేశము:— “పరమేశ్వరుఁ డిట వెలయుచు న్నాఁడు” పరమేశ్వర శబ్దమునకు లోకమున గాఢ, దేవుఁడు నను రెండర్థములు గలవు. ‘ఇట’ అన రాజధానీరూపముగ ‘దేశము’ అని యర్థము. దేశవాచకముగ ‘ఇట’ అనునది పరమేశ్వర శబ్దమునకు ‘రాజు’ అను నర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

కాలము:— “చిత్రభానువు ప్రకాశించుచు న్నాఁడు” చిత్రభాను వనఁగా నగ్నియు, సూర్యుఁడు నని యర్థము. ఈ పదమును బగటఁ బ్రయోగించినచో ‘సూర్యుఁడు’ అనియు, ‘రాత్రి’ ప్రయోగించినచో ‘నగ్ని’ యనియు నర్థముగలుగు. ఇటఁ ‘కాలము’ (పగలు - రాత్రి) ఆ యా యర్థములను బోధింప నభిధను నియమించును.

వ్యక్తి (లింగము):— “మిత్ర మొప్పచుండెను” మిత్ర శబ్దమునకు ‘సఖుఁడు’ సూర్యుఁడు నని యర్థవ్యయము గలదు. ఇట నపుంసకలింగముగా మిత్రశబ్దముపయోగింపఁబడినది. కాన స్నేహితుఁడనియే యర్థము. ఇట నపుంసకలింగము స్నేహితుఁడను నర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

స్వరము:— స్వరము వేదమునందే యర్థవిశేషమును బోధింప నభిధను నియమించును. (స్వరమున ఉదాత్త, అనదాత్త, స్వరితములు) ఎట్లన వృత్తానురుఁడు తానిందుని జయింపఁగోరి “ఇంద్రశత్రుస్వరస్వ” (ఇంద్రుఁడు శత్రువుగాఁగల యౌ వృత్తానురుఁడా! వర్తిల్లును) అని తన్నుగఁజేసి తానుచ్చరించుచుండెను. “ఇంద్రశత్రు” పదమునకు “ఇంద్రుడై శత్రువు” (ఇంద్రశత్రు అసౌశత్రుః) అనియు, ఇంద్రుఁడు శత్రువుగాఁగల (ఇంద్రః శత్రుః యస్యసః) అనియును విగ్రహములు చెప్పవచ్చును. అనఁగాఁ గర్మధారయముగాని బహువ్రీహిగాని చెప్పవచ్చును. అట్టిచోఁ గర్మధారయముప నొకస్వరము, బహువ్రీహిలా నొకస్వరమును జెప్పవలయును. వృత్తానురుఁడు బహువ్రీహిపరమాగా నెంచియు, బహువ్రీహి సమాసస్వరము నుచ్చరింపక కర్మధారయ స్వరముతో నుచ్చరించెనట. దాన “ఇంద్రుఁడా! వృద్ధినిొందుము” అని యర్థము వచ్చినది. దాన నిందునకే జయముగలిగి వృత్తానురుఁడు నశించెనట. ఈయభి పాయమును దెలుపు శ్లోకమును గనుఁడు.

శ్లో॥ మంత్రో హి నః స్వః తో వర్ణతో వా
మిత్రాహ్నియైక్తో నతదర్థమాహ
స వాగ్వజో యజమానం హి నస్తే
యథేంద్రశత్రుః స్వరతోఽపరాధాత్

తా. స్వరవర్ణహీనమైననుంతము తన స్వాభావికార్థమును బోధింపక భిన్నార్థమును బోధించును. దాన నది పిడుగై యజమానుని మొత్తును. స్వకృతమైన యపరాధమున వృత్తానురుడు నశించెను.

‘స్వరాదులు’ అనుచోట నున్న ‘అది’ పదముచే నభినయాదులుగూడఁ దత్తదర్థమును బోధింప నభిధను నియమించును.

“ఏతావన్మాత్రస్తనికా ఏతావన్మాత్రాభ్యా మక్షిపత్త్రాభ్యాం

ఏతావన్మాత్రావస్థా ఏతావన్మాత్రైర్దివస్థైః

తా. ఇంతింత (ఓన్నత్యవర్తలత్వములుగల) చన్నులుగల యువతి యింతింత (వైశాల్యము) కన్నులతో, ఇన్ని (సంఖ్య) దినములలో ఇట్టి (కార్యము) యవస్థకుఁ బాల్పడినది.

ఇట నభినయము “ఏతావన్మాత్ర” పదముయొక్క యాయాదర్థములను బోధింప నభిధను నియమించును.

ఈవిధముగా సంయోగాదులు వాచకమున కనేకార్థములు సంకేతములైనపు డొక్కయర్థమును మాత్రమే బోధింప నభిధను నియమించును.

వాచక భేదములు

ఈ వాచకపద మర్థబోధక స్వభావమునుబట్టి యోగికము, రూఢము, యోగ రూఢము, యోగికరూఢము, అని నాలుగువిధములు. వెనుక స్వరూప స్వభావమును బట్టియు, నిట నర్థబోధక స్వభావమునుబట్టియు భేదములు.

౧. అవయవార్థమును (వ్యుత్పత్త్యర్థమును) మాత్రము బోధించు శబ్దము యోగికము. ఉదా॥ పాచకుఁడు. పచతీతిపాచకః = వంటను జేయువాఁడు అను వ్యుత్పత్త్యర్థముమాత్రమే బోధింపఁబడును. సామాన్యముగా ‘వంటలవాఁడు’ అను నర్థమేకానీ ఫలాని జాలివాఁడని యర్థమురాదు.

౨. అవయవార్థముతోఁ బనిలేక సముదాయార్థమునే బోధించు పదము రూఢము. ఉదా॥ ఆకాశము, బల్ల, పుస్తకము మొ॥ ఈ పదముల కవయవార్థము లేదు. అనంతకాలమునుండి యివి రూఢిగా నొక యర్థమును బోధించుచున్నవి.

౩. అవయవార్థమును బోధించుచున్నను విశేషించి సముదాయార్థమునే బోధించు పదము యోగరూఢము. ఉదా॥ పంకజము. ఇది “పంకమువలనఁ బుట్టునది” అను నవయవార్థమును బోధించుచున్నను ‘బద్మయ’ అను నర్థమునందే

రూఢమై యున్నది. మిగిలిన 'నత్తగుల్ల' మొదలగు నర్థములను బోధింపదు. యాగి కార్థమును రూఢ్యర్థమును గలది యోగరూఢము.

౪. యాగికార్థమును, రూఢ్యర్థమును నీ రెండును నే శబ్దమువలనఁ బోధింపఁ బడునో యది యాగికరూఢము. ఉదా॥ ఉద్భిద్ (ఉద్భిదము) "ఉద్భేదించునది" అను నవయవార్థమునుబట్టి 'తరుగుల్మాది' యనియు, రూఢ్యర్థమునుబట్టి యాగవిశేష మనియు నర్థద్వితీయమును నీ శబ్దము స్వతంత్రముగా బోధించును. ("ఉద్భిదాయజేత పశుకామః" అనుచోట 'ఉద్భిత్' అనఁగా యాగవిశేషము.)

ఈ యాగికరూఢమును ముక్తావళీకారుఁడు దెలిపెను. రసగంగాధరమున దీని ప్రశంస లేదు.

మరియుఁ బదములు విచిత్ర స్వభావములు గలవి. కొన్ని పదములలో నేకదేశమే యర్థమును బోధించును. ఎట్లన, భీమనేన, బలదేవ ప్రభృతిపదములలో నాద్యమగు భీమ, బల, అను నేకదేశమే యర్థమును బోధించును. మతంగజ, వసుందరా, ధరాధర ప్రభృతిపదములలోఁ జరమభాగమగు గజ, ధరా, ధర ప్రభృతిపదములే యర్థమును బోధించును. ఇటు నేకదేశశ్రవణముచేతనే యర్థస్ఫూర్తి గలుగుచున్నది. మరియు అపాంసుల (పాంసుల గానిది) అనిందితుఁడు (నిందితుఁడు గానివాఁడు) మొదలగు పదములందలి 'ప్రతిషేధము'త్కృప్తమగు నితరార్థమును సంపాదించును. పాంసుల = కులట; అపాంసుల = పత్తివత; నిందితుఁడు = దూషితుఁడు; అనిందితుఁడు = పూజితుఁడు మొ॥ అనుష్ట, శీతేతర ప్రభృతిపదములు ప్రతి ద్వంద్వీయగు నర్థమునుబోధించును. అనుష్టము = శీతము; శీతేతరము = ఉష్ణము మొ. ఓకానొక పదము రూఢ్యర్థము నపేక్షింపదు. అనఁగా నా పదము రూఢమైనను రూఢ్యర్థము నపేక్షింపక యాగికార్థమును నపేక్షించును. "సింహాదవాపద్విపదం నృసింహః" నృసింహుఁడు (నరులను హింసించువాఁడు) సింహమువలన విపత్తినిఁ బొందెను. "సింహ" శబ్దమునకు "హిన్తిసింహః" చంపును గావున "సింహము" అని యాగికార్థము. కాని యిది హర్యక్షమునందురూఢమైయున్నది. అయితే 'నృసింహ' పదములోని సింహపదమున కిటుఁజంపువాఁడు' అను యాగికార్థమే యపేక్షితమై యున్నది. కొన్నిపదములకు యాగికార్థ మనపేక్షితమై యున్నది. 'క్షీరాంభోధి' క్షీరాబ్ధి; ఇటు 'అంభోధి' ఆభిపదములకు యాగికార్థము నపేక్షింపరాదు. 'వామ' శబ్దమును వామనయనా, వామరూ, అనునెడలనే ప్రయోగింపవలెను, కాని వామ పదనా, వామపాణి, మొదలగువిధమునఁ బ్రయోగింపరాదు.

నరసభూపాలీయ కర్త ప్రతాపరుద్రీయము ననుసరించి యోగమూలాభిధ, రూఢిమూలాభిధ, అను రెంటి నే యనఁగా యోగములు, రూఢములు అను రెండు భేదములనే చూపెను. కాని యీ నాణగుభేదములును దెలియఁజగినవి. కాన దెలిపితిమి.

౧. యోగమూలాభిధ కుదాహరణము.—

చ. అలఘుబలాభిరాముఁడగు నౌబళరాజన్మసింహమేదిసీ

తల బలవైరి దానజలధారలనిచ్చటఁ దేలి తేలి త

ద్వళితవిరోధి శోణితనదయ్యల నిమ్మలఁగూడి కూడి యా

జలధులు వాహినీశులనఁ జాలఁజెలఁగఁ బయోనిధానముల్. ౧౧

ఇందలి వాహినీశులు, పయోనిధానములు, అనువానికిఁగేవలపుత్పత్త్యర్థములను బట్టి నముద్రుఁడని యర్థము. ఇవి యోగములు.

ఈ యోగమూలాభిధకు యోగపూర్వాభిధమునియు నామాంతరము. అనఁగా యోగికార్థమును బోధించు శబ్దశక్తియని భావము. ఇట నిట్లగుటకున్న యోగికవాచకమున కుదాహరణమున్నచో విస్పష్టముగా నుండును.

౨. రూఢి మూలాభిధ కుదాహరణము.

కం. కులమణియై బలవదీపు.

కులగిరి కులిశంబునై, యకుంతితధర్మా

కలనకలాలనుఁ డయి

వెలయు న్నరసింహవిభుఁడు విశ్వోన్నతుఁడై.

౧౨

బలవదీపు (పా) బలవదబల.

ఇటఁ గుల, మణి, రిపు, గిరి, కులికాదిపదము లన్నియు రూఢములే. వీనిశక్తి రూఢిమూలాభిధ. ఈపదములు రూఢములు.

ప్రేపద్యమునందలి బలవైరి, జలధి పదములు యోగరూఢములు. దానపదము ఈవి - ఖండనము అను సర్వద్యయమునందును బ్రసిద్ధముగాన యోగికరూఢము.

లక్షణావృత్తి

గీ. ఇంక లక్షణ వివరింతు; నిదియు గాన

'వృత్తియు నభిన్నమైపోల్చు; నెట్లటన్న

‘క్షోణేనురుఁ డగ్ని’ యనునెడ శుచిగుణంబు

వాచ్యవిభవాభిభావియై వరలుకతన.

౧౪౯

ఇక లక్షణము వివరింతును. గౌణవృత్తియు లక్షణయు నొక్కటే. భేదము లేదు. “గౌణవృత్తిరపిలక్షణా ప్రభేదవీచ” అని ప్రతాపరుద్రీయము. (కాని ప్రాభాకరులను నొక పూర్వమీమాంసకతాభీయులు గౌణవృత్తియు లక్షణయును భిన్నమే యని చెప్పదురు) ఎట్లన “బ్రాహ్మణుఁ డగ్ని” అన్నపుడు “గంగాయాం ఘోషః” (గంగాలో గొల్లపల్లె) అనుచోట గొల్లపల్లెయందు శీతత్వ పావనత్వాదు లెట్లు వాచ్యముగాఁగాక వ్యంగ్యముగా శోభిల్లునో యట్లే యగ్నిగత శుచిగుణము (పరిశుద్ధతయను గుణము) బ్రాహ్మణునియందు వాచ్యముగాఁగాక (వాచ్యమును దీరస్కరించి) వ్యంగ్యరూపమున శోభిల్లుచున్నది.

ఇట “గౌణవృత్తి లక్షణాప్రభేదమే” యని చెప్పబడు గ్రంథకర్తయిచ్చిన ‘శుచిగుణంబు వాచ్యవిభవాభిభావియై వరలుకతన’ అనుకారణము నూటి గాలేదు. క్లిష్టముగానున్నది. ప్రతాపరుద్రీయములో ‘గౌణవృత్తిః పి లక్షణాప్రభేదవీచ! సంబంధానుపపత్తిమూలకత్వాత్! యథాగ్నిర్బ్రాహ్మణవక ఇత్యత్ర అగ్నిసాదృశ్య విశిష్టమాణవక ప్రతిపక్షీర్విపక్షీతా తథైవ గంగాయాంఘోషః ఇత్యత్ర గంగాసంబంధ విశిష్టతీరప్రతిపత్తిర్విపక్షీతా” (గౌణవృత్తి లక్షణలో నొక భాగమే. ‘గంగాయాం ఘోషః’ అనుచోట ముఖ్యార్థానుపపత్తి గలిగినట్లే “అగ్నిర్బ్రాహ్మణవకః” అనుచోట గూడ ముఖ్యార్థానుపపత్తి గలుగుచున్నది. కాన సంబంధానుపపత్తి రెంటును సమానము. మరియు ‘గంగాయాం ఘోషః’ అనుచోట గంగాసంబంధి యగు తీరమును సర్థము వివక్షితమైనట్లే “యగ్నిసదృశమాణవకుడు” అను సర్థము వివక్షితము.) అని కలదు. కాన గౌణవృత్తి లక్షణలకభేదమును బ్రస్తావించునపుడు ‘సంబంధానుపపత్తిని’ గౌణముగాఁ దెలుపవలెను. “శుచి గుణంబు ... వరలుకతన” ఇత్యాదికనుగవచనముచే గౌణవృత్తిలక్షణలెట్లభిన్నములో నిస్సంస్థముగా గోచరింపవు.

ఇట యెడట లక్షణ యననేమో తెలుపక ‘గౌణవృత్తి లక్షణాప్రభేదమే’ అని చెప్పట యుక్తముగాదు.

కం. బంధురయగు లక్షణ, సం

బంధానుపపత్తి మూలభావన; నది సం

బంధ నిబంధన, సామ్యని

బంధన యని రెండుగతులఁ బరగుచున్నందుకా,

౧౫౦

తా. సంబంధానుపపత్తివలన లక్షణ యేర్పడును. అది సంబంధనిబంధన, సామ్యనిబంధన యని ద్వివిధము. నిబంధనమనగా మూలము. సంబంధమాలకమగు లక్షణయనియు, సామ్యమాలకమగు లక్షణమనియు నని భావము. “సంబంధానుపపత్తివలన లక్షణ యేర్పడును” అను లక్షణ మసమగ్రము. కావ్యప్రకాశమున

“ముఖ్యార్థబాధే తద్యోగే రూఢితోఽగ్రప్రయోజనాత్”

అని లక్షణము చెప్పబడినది. దీని వివరణ మిది :—

ముఖ్యార్థమునకు బాధకలుగఁగా, రూఢినిబట్టి కాని ప్రయోజనమునుబట్టి కాని ముఖ్యార్థమతో సంబంధము గల జేతొక యర్థమును లోకమునందలి రూఢినిబట్టి కాని లేక యొకానికొక ప్రయోజనమునుబట్టి కాని స్ఫురింపజేయు శబ్దశక్తి లక్షణ. వాచ్యార్థసంబంధములేని లక్షణ యుండదు. అనగా వాచ్యార్థమునకు బొత్తుగా నెట్టి సంబంధమున లేని లక్షణ యుండదు. “గంగలో గొల్లపల్లె” అనుదానికి “కొండమీఁది కొఁతి” అనునది లక్ష్యార్థమై యుండదు. ఇందు గమనింపవలసిన ముఖ్యవిషయములు మూడు. ౧. ముఖ్యార్థమున కనుపపత్తి. ౨. దాని సంబంధము, ౩. జేతొక యర్థమును జెప్పకొనుటకు రూఢికాని ప్రయోజనము కాని యుండుట.

చూడుడు. “గంగాయాం ఘోషః” అను నుదాహరణముఁ దీసికొందము. “గంగలో గొల్లపల్లె” (ఉన్నది) అను నర్థము పొసగదు. ఏలన. గంగలో గొల్లపల్లె యుండదు. కాని వాచ్యార్థమున కనుపపత్తి గలిగినది. కాఁబట్టి దాని సంబంధముగల జేతొక యర్థమును జెప్పకొనవలెను. “గంగాయాం” అనుదానికి “గంగలో” అను నర్థముగాక “గంగాతీరమున” అను నర్థమును జెప్పకొందుమేని నర్థము సరిపడును. అయితే యీ యర్థమును జెప్పకొనుటకు లోకమున “గంగాయాం” అనగా “గంగా తీరమున” అని రూఢ్యర్థమైన నుండవలెను. లేదా? ఏదేనిఁ బ్రయోజనమైన నుండ వలెను. ఇట లోకరూఢి లేదు. ఇఁకఁ బ్రయోజనముండవలయును. “గంగాతీరమున” అని చెప్పటవలన గంగలోని కీతత్వ పాపనత్వములు గొల్లపల్లెలోఁ గూడఁ గలవు. అను నర్థమును స్ఫురించుటయే ప్రయోజనము. ఈ ప్రయోజనము “గంగాయాం ఘోషః” అని వాచ్యార్థానుపపత్తితోఁ జెప్పటవలన భాసిల్లినట్లు “గంగాతీరే ఘోషః” అని చెప్పినను భాసిల్లదు. కాన నిటఁ బ్రయోజనమునుబట్టి గంగాశబ్దమునకు “గంగాతీరము” అను నర్థమును జెప్పకొనవలెను. ఈ యర్థమును దోచించు శక్తియే లక్షణ.

ఇట్టివే సామాన్యముగా వ్యవహరించులో, జెక్కు ప్రయోగములు గనబడుచున్నవి. ‘మా యిల్లు రోడ్డుమీఁదనే యున్నది’ అందుము. ఇట నిల్లు రోడ్డుమీఁద

లేదు. కావున ముఖ్యాధానుపపత్తి యేర్పడినది. ‘రోడ్డుప్రక్కనే యున్నది’ అని వాచ్యార్థ సంబంధముగల తేటొక యర్థమును జెప్పకొనుచున్నాము. ఇట ‘మాయిల్లు విస్ఫుప్తముగా నెల్లరకును గోచరించును’ అనునది ప్రయోజనము. మాయిల్లు రోడ్డు మీదనే యున్నదని చెప్పటవలన నీ ప్రయోజనము భాసిల్లునట్లు ‘మాయిల్లు రోడ్డు ప్రక్కనే యున్నది’ అని చెప్పినను భాసిల్లదు. ఇదియే సంబంధనిబంధన. అనగా వాచ్యార్థ సంబంధము గల లక్షణం.

‘బ్రాహ్మణుఁ డగ్ని’ అను వాక్యము గలదు. బ్రాహ్మణుఁ డగ్ని యగునా? కాదు. వాచ్యార్థానుపపత్తి యేర్పడినది. కాన దాని సంబంధముగల తేటొక యర్థమును జెప్పకొనవలెను. అగ్నియందుఁ గల ‘కుచిరణము’ బ్రాహ్మణునియందుఁ గూడ నుంటచే ‘అగ్ని నదృశ్యుఁడు బ్రాహ్మణుఁడు అను నర్థమును జెప్పదుము. దీనికిఁ బ్రయోజనముగాని రూఢిగాని యుండవలెను. ‘బ్రాహ్మణుఁ డగ్ని’ యను రూఢి లేదు. అగ్నియందున్న కుచిత్వ పవిత్రత్వాదులు బ్రాహ్మణునియందు గోచరించుటయే ప్రయోజనము. ‘అగ్ని నదృశ్యుఁడు బ్రాహ్మణుఁడు అని చెప్పినను ‘బ్రాహ్మణుఁ డగ్ని’ అని చెప్పటవలన నా ప్రయోజనము గోచరించినట్లు గోచరింపదు. ఇట్టి ‘అమె రంభ’ ‘అతఁడు సత్యహరిశ్చంద్రుడు’ మొదలగునవియు సామ్యనిబంధనా లక్షణాలు.

సంబంధనిబంధనా, సామ్యనిబంధనా లక్షణములలోఁ బ్రయోజనమున కుదాహరణములు చూపితిమి. రూఢి కుదాహరణము లిటఁ జూపుచున్నాము.

‘వాఁడు పనిలోఁ గుళలుఁడు’ లోకమునఁ ‘గుళల’ శబ్దమునకు గుళలను గ్రహించువాఁడు (కుళాకలాతీతి కుళలః) అని వ్యుత్పత్త్యర్థము. అదియే ముఖ్యార్థము. కుళలను గోయుట, గ్రహించుట మొదలగు పనులు క్షేకాపమాములు. ఒకప్పుడు చేతులు చీల్చుకొనిపోవును. కాన నట్లు చీల్చికొనిపోకుండ నేర్పుగాఁ గుళలను గ్రహించువాఁడు కుళలుఁడు. “వాఁడు పనిలోఁ గుళలుఁడు” అన్నపు డీ వాచ్యార్థము పొసగదు. కాన లోకరూఢినిబట్టి కుళలపద మిచ్చట ‘దక్షుఁడు లేక నేర్పరి’ అను నర్థమును బోధించుచున్నది. ఇది సంబంధ నిబంధనా లక్షణారూఢి కుదాహరణము.

‘తైల’ పదమునకు “తిలలనుండి పుట్టిన చమురు” అను నర్థము ముఖ్యార్థము. హేరండతైలము, సర్పపత్తైలము, అనియు నితర పదార్థములనుండి తీసిన చమురునకుఁ గూడ సాదృశ్యమునుబట్టి తైలశబ్దము లోకమున వ్యవహరింపఁబడుచున్నది. కాన ‘తైల’ శబ్దము సామ్యనిబంధనా లక్షణారూఢి కుదాహరణము.

రూఢినిఁబట్టి యేగ్గుడిన లక్షణ 'నిరూఢలక్షణ' యందురు.

గీ, అందు జహదభిధేయయు, నజహదర్థ
యనఁగ సంబంధలక్షణ యలరు; సామ్య
గుణనిబంధన తాను ద్వైరూప్యమొందు
జగతి సారోప, సాధ్యవసాయ యనఁగ.

౬౦

ఈ సంబంధనిబంధనాలక్షణ జహదభిధేయ లేక జహద్వాచ్య లేక జహల్లక్షణయనియు, అజహదర్థ లేక అజహదభిధేయ లేక అజహద్వాచ్య లేక అజహల్లక్షణ యనియును ద్వివిధము. (వీని వివరణము ముందు చేయుదుము.) సామ్య గుణ నిబంధనాలక్షణ సారోప, సాధ్యవసాయ, యనియు నిరుదేహగుణ. (ఇట సామ్యగుణ నిబంధన యనుటకన్న గుణసామ్య నిబంధన యనుట లెస్స.)

సీ. అల 'గంగలో ఘోష' మను నెడ 'గంగా' ప

దఁబు సంబంధియౌ తటముఁదెల్పు

సంబంధలక్షణ జహదర్థ యగు; నట్లే

'మంచె మ్రోసె'నటన్న 'మంచగతులు'

దోచుఁ; "గోడండవంట్లు వచ్చె" ననవిండ్ల

నమరు యోధులుదోచ నజహదర్థ;

'యవనిసాలుఁడు సింహ' మను వేళ సదృశతా

గుణసిద్ధి 'సామ్యలక్షణ' చెలంగు

గీ, అందు నువమాన, మువమేయ మప్రభిన్న

మైన 'సారోప'; యువమానమగదితోప

మేయమైయున్న 'సాధ్యవసాయ'; యట్టి

లక్షణల కన్నిటికొనర్తు లక్ష్యములను.

౬౧

మ్రోసెనటన్న (పా) మ్రోయునటన్న.

తా. 'గంగలో గొల్లపల్లె' యనుచోట గంగాపదము స్వార్థమును ద్యజించి తనసంబంధియగు తీరమును దెలుపుచున్నది. అఁగా గంగాపదము తన 'ప్రవాహ' మను సర్థమును విడిచి 'తీరము' అను సర్థమును గ్రహించినది. ('గంగాయాం' అన గంగాతీరము అని యర్థము) కాన జహల్లక్షణ. (జహత్ = స్వార్థమును విడుచుచున్న.

లక్షణ). ఇట్లే 'మంచెలు మ్రోసె' (మంచాఃక్రోశంతి) అనుచోట 'మ్రోయుట' యను వ్యాపారము చేతనధర్మము. అచేతనములగు మంచె లెట్లు మ్రోయును? కాన 'మంచెలు' అనుశబ్దము స్వార్థమగు 'మంచములు' అనునర్థమును విడిచి 'మంచగతులు' అనునర్థమును గ్రహించినది. అనఁగా "మంచములపైనున్న వా రజచిరి" అనునర్థము వచ్చును. ఇటఁగూడ స్వార్థము విడువఁబడినది. ఇదియు జహల్లక్షణయే.

మూలమున 'మంచె మ్రోసె' అని యున్నను "మంచాఃక్రోశంతి" అను సంస్కృతవాక్యము నాంధ్రీకరించుపట్ల గ్రంథకర్త గణభంగమునకు వెఱచి యేకవచన ప్రయోగము నేసెను. కాన నేను బహువచనరూపమును గ్రహించి వివరించితిని.

ఇకఁ "గోదండపంతులు వచ్చె" నన్నుచోటఁ గోదండపంతు లచేతనములు గదా! అవి స్వయముగా నెట్లు వచ్చును? కానఁ 'గోదండధరులు' అను నర్థమును జెప్పకొనవలెను. ఇటఁ గోదండధరులతోపాటు గోదండములుగూడ వచ్చినవి. పెనుక 'మంచెలుమ్రోసె' ననుచోట మంచగతులతోపాటు మంచము లజవ లేదు. కానఁ 'గోదండపంతులు' ననుచోట స్వార్థము విడువఁబడలేదు; ఇది యజ హల్లక్షణ. (అజహత్ = స్వార్థమును విడువని లక్షణ) 'కుంతములు పగిలేకొంచు చున్నవి' అనుచోటఁగూడ నిట్లే గ్రహింపవలయును.

'గంగాయాంఘోఽః' అనునెడ వాక్యతాత్పర్యములో 'గంగాయాం' అను ప్రవాహరూప వాచ్యార్థమునకుఁ బ్రవేశములేదు. లక్ష్యార్థమగు 'తీర' పదమునకు మాత్రమే ప్రవేశము గలదు. 'మంచెలుమ్రోసె' ననుచోటఁగూడ వాక్యతాత్పర్యమున 'మంచగతులు' అను లక్ష్యార్థమునకే ప్రవేశము గలదు. కాని 'మంచములు' అను వాచ్యార్థమునకుఁ బ్రవేశములేదు. 'కోదండపంతులువచ్చె' నన్నుచోట వాక్య తాత్పర్యములోఁ గోదండధరులతోపాటు గోదండములకుఁగూడ ప్రవేశము గలదు. ఎట్లనఁ గోదండములులేక కోదండధరు లెట్లువచ్చును? అఁగా నిట లక్ష్యార్థమగు 'కోదండధరులు' అనుదానిలోని వాచ్యార్థమగు "కోదండములు" అనుదానికిని వాక్యతాత్పర్యమునఁ బ్రవేశముగలదు. కావున, ప్రవేశవాక్యతాత్పర్యమున వాచ్యార్థము నకు బాత్తుగాఁ బ్రవేశముండదో యది జహల్లక్షణ. ఏవాక్యతాత్పర్యమున లక్ష్యార్థములోఁగూడ వాచ్యార్థమునకుఁ బ్రవేశముండనో యది యజహల్లక్షణ. జహల్లక్షణకు లక్షణలక్షణయనియు; అజహల్లక్షణకు ఉపాదానలక్షణ యనియు నామాంతరములు. ఇవి సంబంధనిబంధనా లక్షణాలు.

"అవనిపాలుఁడు సింహము" అనుచోట సింహగతములగు శౌర్యాదిగుణములు రాజనంద్యుఁగూడ గోచరించుచున్నవి. ఇది యపమేయమగు నవనిపాలుఁడు అను

పదమును, ఉపమేయమగు సింహపదమును వాక్యముచంద్రబ్రహ్మేకముగాఁబ్రయోగింపఁ బడియున్నది. కాన నిది సారోపలక్షణ; ఉపమేయమును జెప్పక యుపమానమును మాత్రమే చెప్పినచో నది సాధ్యవసాయలక్షణ. ఒకరినిఁ గూర్చి వర్ణించుచు “సింహము వచ్చె” నన్నచో నది సాధ్యవసాయలక్షణ. ఏలన, ‘సింహము వచ్చె’ నన్నచో, నుపమానమగు సింహపదమే కానీ వర్ణ్యుడగువానిని బోధించు పదము ప్రయోగింపఁబడలేదు గదా! ఇందు సింహమునకును వర్ణ్యుడగు రాజునకును నభేద ప్రతిపత్తి తోచును.

ఇవి రెండును సామ్యనిబంధనాలక్షణలు. (సదృశతాగుణసిద్ధి యనుటకన్న ‘గుణసదృశతాసిద్ధి’ అనుట లెస్స.)

ఇచ్చట ‘గంగలో గొల్లపల్లె; మంచెలమోసె; అపనిపాలుఁడు సింహము; సింహము వచ్చె’ అను నుదాహరణములను జవాదజహల్లక్షణా ప్రభేదముల కిచ్చియు నందు నరసభూపాల ప్రశంస లేదనికాబోలు నరసభూపాల ప్రశంసగల పద్యముల నిచ్చుచున్నాఁడు.

జహల్లక్షణ

చ. అగణిత శౌర్యధైర్యవిభవాన్విత! యోబయనారసింహ! నీ
గగనచరాయరాగ, శిబి, కర్ణ, జయోన్నత దానలక్ష్మికి
జగములు సంతసిల్లె; నతినాంధ్ర భవజ్జయభేరి భాంకృతి
ద్విగుణిత సైన్యఘోషముల (వేవడఁకె రిపు పట్టణవళుల్). ౬౨

తా. ఓ నరసభూపాల! కల్పవృక్షమును, శిబిని, గర్జన జయించిన నీదాన! లక్ష్మికి లోకములు సంతసిల్లె. మిక్కిలి డట్టమైన నీ జయభేరియొక్క భాంకారము లచే నిబ్బడిగా మ్రోయుచున్న సైన్యఘోషములచే శత్రుపట్టణములు వడఁకెను.

ఇట ‘జగములు సంతసిల్లె’ అనునెడ నచేతనములగు జగము లెట్లు సంతసించును? కాన ‘జగములు’ అనుపదము స్వార్థమును విడిచి ‘జగజ్జనులు’ అను సర్థమును గ్రహించెను. ఇట్లే రిపుపట్టణావళులు వడఁకెను. అనుచో టంగూడ నచేతనములయిన పట్టణములు వడఁకవు. కాన నిటఁ బట్టణావళుల పదము స్వార్థమగు ‘నగర’ మను సర్థమును విడిచి ‘పట్టణవాసులు’ అను సర్థమును గ్రహించెను. అపు డర్థము సరిపడును. ఇట స్వార్థమును విడుచుటచే జహల్లక్షణ.

అజహల్లక్షణ

కం. అసమరణరంగమున నీ

యసినటి నటియింపఁ గరుల, హరులక, సిరులక,

వెసనొసఁగు నార ! యెంతటి

రసికుఁడు నీవైరి? యోబరాజన్మసింహ!

౬౩

అసినటి నటియింప (పా) అసి నటియింపంగ.

ఓ నరసభూపాలా ! రణరంగమున నీ యసిరూపమగు నటి నటింపఁగా నీ శత్రువు దాని నాట్యమునకు మెచ్చుకొన్నట్లు గజ తురగములను, సంపదలను సమర్పించుచున్నాడు. (ఇదియే పద్యము వ్యాజస్తుత్పలంకారమున కుదాహరణ ముగాఁ గూడ నీయఁబడినది.)

ఇట “ఒసఁగు” అనఁగా “సమర్పించుట” అనునది వాచ్యార్థము. ఈ యర్థ మిటుల బోసగదు. ఏలన, శత్రురాజు స్వయముగాఁ దన సంపదలను సమర్పింపఁడు. కాబట్టి “ఉపహరరూపమున సమర్పించుచున్నాడు” అను లక్ష్యార్థమును బోధించును. ఇటవాచ్యార్థమగు “సమర్పణము” అను నర్థము విడువఁబడకయే లక్ష్యార్థ ముతోపాటు వాక్యతాత్పర్యమునఁ బ్రవేశించినది. కాన నజహల్లక్షణ.

వేదాంతులు జహదజహల్లక్షణ యను నొక లక్షణము స్వీకరించిరి. దీనికి సారస్వతమునఁ బ్రయోగము లేదు.

సారోపలక్షణ

మ. అమరద్వీపవతీ ఝరాంతరములం దారూఢి నీలాంబువూ

రము సూర్యాత్మజగాఁ దలంపుదురసారప్రాధిమైఁ గొంద; అ

ద్యమతేజోఽధిక ! నారసింహ ! భవదుద్యత్కీర్తి నిర్భూత సం

భ్రమయాగంగ, యకీర్తిదాలైనని నే భావింతుఁ జ త్రంబునక.

అసారప్రాధి (పా) అపారప్రాధి.

తా. గంగానదిలో నున్న నల్లని ప్రవాహమును యమునగాఁ గొంద అన నుత్కంఠ వలంతురు. ఓ నరసభూపాలా ! నీ కీర్తిచేఁ దన గర్వమును గోలుపోయి గంగ యకీర్తి ధరించెనని నేఁ దలంతును.

ఇట “యమున యపకీర్తి” అనునెడ యమున యపకీర్తిగా నాలోపింపఁ బడెను. ఇట సుపమానోపమేయములు (యమున - అపకీర్తి) భిన్నభిన్నములుగాఁ గనఁబడుచుంటచే ననఁగా బ్రయోగింపఁబడుటచే సాలోపలక్షణ.

సాధ్యవసాయలక్షణ

కం. నిరత బుధ ప్రహ్లాదా

దరకరుఁడు, హిరణ్యకశిపు దానోన్నతుఁడై

ధరఁ బోచిరాజవంశ

సిరరత్న స్తంభమున నృసింహుఁడు పుట్టెన్,

౬౫

ఇట ‘నరసభూపాలుఁడను నృసింహుఁడు పుట్టెన్’ అని చెప్పినచో సుపమానోపమేయములు రెండును బ్రత్యేకముగాఁ బ్రయోక్తములై కనఁబడుచుండెడివి. కాని ‘నృసింహుఁడు పుట్టెన్’ అని చెప్పటవలన సుపమాన మొక్కటియే గ్రహింపఁ బడుటచే సాధ్యవసాయలక్షణ.

ఇటఁ జెప్పఁబడిన లక్షణాప్రభేదములే కాక మరి రెండు భేదములు గూడఁ గలవు. వాని నిట సుదాహరింతును.

లక్షితలక్షణ

లక్షితలక్షణ యనఁగా వాచ్యాగ్ధానుపపత్తి కలుగఁగా వాచ్యార్థమునకు సాక్షాత్తుగా సంబంధించిన యర్థముగాక పరంపరా సంబంధించిన వేటొకయర్థమును దోపించు కబ్బకత్తి.

‘ద్విరేఫ’ పదమునకు రెండురేఫలుగలది (ద్విరేఫాయస్యసః) యని వ్యుత్పత్త్యర్థము. రేఫ మొక యక్షరముగాన లోకములో రెండురేఫలుగల వస్తువుగాని, వ్యక్తిగాని యేముండును? అక్షరములు పదముల కవయవములుగాని వ్యక్తుల కవయవములు గావురా! కావున వాచ్యార్థానుపపత్తి యేర్పడినది. అప్పుడే ద్విరేఫపదము రూఢిఁ బట్టి రెండురేఫాక్షరములుగల ‘భ్రమర’ పదమును బోధించును. ‘భ్రమర’ పదము నకుఁ ‘దుమ్మెద’ యని యర్థము. ఇట ‘ద్విరేఫ’ పదము భ్రమరపదమును బోధించును. భ్రమరపదము తుమ్మెదను బోధించును. కాని ద్విరేఫమనఁగాఁ ‘దుమ్మెద’ యని యర్థము.

‘గంగాయాంఘోమః’ అనుచోట గంగాపదము తనతో సాక్షాత్సంబంధము గల తీర, శబ్దమును బోధించుచున్నది. ఇట ద్విరేఫపదము పరంపరాసంబంధముచేఁ దుమ్మెదను బోధించుచున్నది.

ఇట్లే రోదర, శబ్దము (రః ఉదరేమస్యసః రోదరః) చక్రశబ్దమును బోధించును. చక్రశబ్దము చక్రవాకమును బోధించును. కాబట్టి రోదరశబ్దమునకుఁ జక్రవాకమని యర్థము. ఇటఁగూడఁ బ్రేమవలెనే వాచ్యార్థమునకుఁ బరంపరాసంబంధము గలదుగదా!

ఇట్టి లక్షితలక్షణాశబ్దములు లోకములో నతిప్రయుక్తములుగా (నుప్రసిద్ధముగా) నున్నవానినే ప్రియోగింపవలెను. కాని యనతిప్రియుక్తములను బ్రయోగింపరాదు. ఎట్లన ద్వికము, (రెండు క, వర్ణములు గలది ద్వికము) కాకపదమున రెండు కవర్ణములు గలవు. కాన ద్విక, పదము కాక, పదమును కాక, పదము కాకిని బోధించునని చెప్పరాదు. ఏలన ద్విరేఫ, రోదర, శబ్దములవలె ద్విక, శబ్దముతిప్రియుక్తము గాదు.

విపరీతలక్షణ

వాచ్యార్థానుపపత్తివలన నెచ్చట శబ్దమునకు విరుద్ధార్థము నుభవించునో యా శబ్దశక్తి విపరీతలక్షణ. “వీడు బృహస్పతి” (బృహస్పతిరయం) ఇదియొక పామరునిఁగూర్చి చేయఁబడిన ప్రియోగము. ఇట వాచ్యార్థానుపపత్తి యేర్పడినది. ఆ వాచ్యార్థమునకు విరుద్ధముగా మూర్ఖుఁడు, అనునర్థము. నుభవించును. కొందఱు దీనిని జహత్లక్షణ యందురు. ఏలన బృహస్పతి, పదము స్వార్థమును ద్యజించినదికదా!

స్వాయముగా విచారింప లక్షణాశక్తి యర్థశక్తిగాని శబ్దశక్తిగాదు. ఏలన “స్వార్థమును బోధించి శబ్దము తన యభిధావ్యాపారమును ముగించిన పిమ్మట నా శబ్దమునకు మరొకవ్యాపార మంటఁగట్టుట స్వాయముగాదు. ఇట నర్థము సరిపడకున్నది. కాన మరొకవిధముగా నాయర్థమును సరిపెట్టుకొనుచున్నాము. కాన లక్షణాశక్తి యర్థశక్తియేకాని శబ్దశక్తిగాదు” అని యాక్షేపము గలదు. ఔను నిజమే! ఇట నర్థవర్ధమును శబ్దమునం దారోపించి శబ్దవృత్తి యని యాపచారికముగా వ్యవహరించుచున్నారు.

ఈ లక్షణను అంగమున Epithet అందురు. సాదృశ్య సంబంధ లక్షణ Transferred epithet అనియు, సంబంధలక్షణ Synecdoche అనియు, Metonymy అనియును నందు వ్యవహరింపఁబడును. కాని వారు వీని నలంకారములుగా గణించుదు. మనవారు లక్షణ యను శబ్దశక్తిగా గణించుదు.

వ్యంజనావృత్తి

కం. సంగతములగు పదార్థము

లంగల వాక్యార్థమున కలంకారంబై

రంగగు నర్థాంతరమర

యం గావ్యములందు వ్యంజనాఖ్య చెలంగున్.

౬౬

తా. పదములయొక్క యర్థ మనుకూలముగాఁ బొసఁగిన పిమ్మట నావాక్యార్థ మనకు శోభాహేతువగు నర్థాంతరము కావ్యములందు వ్యంజన యనఁబడును.

ఇటు నర్థాంతరము వ్యంజన యనుట దోషము. అర్థాంతరమును దోషించు శబ్దశక్తి వ్యంజన యని యుండవలయును.

కం. ప్రకృతోపపన్న కభిధతుఁ

బ్రకృతానుపపత్తి గోచరకు లక్షణము

బ్రకటేతవిభేద వ్యంజన

ప్రకృతాప్రకృతోపపత్తిఁ బరగెడు కతనన్.

౬౭

ప్రకటిత విభేదవ్యంజన (పా) ప్రకటిత భేదవ్యంజన.

తా. అభిధానశక్తి ప్రకృతార్థోపపత్తిని మాత్రమే కలిగించును. అనఁగాఁ బ్రాకరణికార్థమును మాత్రము బోధించును. లక్షణాశక్తి ప్రకృతార్థమున కనుపపత్తి గలిగినపుడు వాచ్యార్థ సంబంధముగల తేటొకయర్థమును బోధించి ముగియును. ప్రాకరణికార్థమును, అప్రాకరణికార్థమును గూడ బోధించు శక్తి వ్యంజన. కాన వ్యంజనాశక్తి అభిధా లక్షణాశక్తులకంటె విలక్షణమైనది. ఇది వానిలోఁ జేరదు.

వ్యంజనావృత్తిని గుఱించి చాలా విషయమును దెలిసికొనవలెను. ఏమన, దీనినిఁ బ్రథమమున నానందవర్ధనాచార్యులవారు క్రొత్తగా సారస్వతరంగమనకుఁ దెచ్చిరి. వారికి ముందు వైయాకరణులు, తార్కికులు, మీమాంసకులు మొదలగు వారు శబ్దముయొక్క యర్థబోధకశక్తిని గుఱించి లెస్సగా విచారణలు సాగించి శబ్దమునకు అభిధా, లక్షణాశక్తు లను రెండుశక్తులు మాత్రమే కలవని నిర్ణయించిరి. వ్యంజనావృత్తి నెవ్వరును దెలుపరైరి. శ్రీ శంకరాచార్యులవారు క్రొత్తగా జహద జహల్లక్షణను స్వీకరించినవిధమున నానందవర్ధనాచార్యులవారును గ్రొత్తగా దీనిని స్వీకరించి సాహిత్యక్షేత్రమునఁ బాఠిరి. దీనిని వారు సమర్థించుపట్ల చూపిన పాండిత్యమునకు మేరలులేవు.

శబ్దముననున్న యర్థాంతరమును బోధించు శక్తి వ్యంజనయనియు, నాయర్థాంతరము వ్యంగ్యమనియు, శబ్దము వ్యంజకమనియు మున్నే తెలుపఁబడినది కదా!

ఆనందవర్ధనుడు ధ్వన్యాలోకముయొక్క యారంభమున,

శ్లో. “కావ్యస్యాత్మా ధ్వని రితిబుధైర్య ససమామ్నతపూర్వ
ప్రస్యాభావం జగదురపరే భాక్తమామస్త మస్యే
కేచిద్వాచాం స్థితమవిషయే త త్త్వమాచ స్తదీయం
తేనబ్రూమ ససహృదయ మనః ప్రీతయే తత్స్వరూపమ్”

తా. పూర్వవిద్వాంసులు కావ్యత్మ ధ్వని యనిరి. కొందఱు అది లేదందురు. కొందఱు అది లక్షణాంతర్గతమే యందురు. కొందఱు అది వాచామగోచర మందురు. కాన సహృదయ మనఃప్రీతికై దాని తత్త్వమును నిరూపింతుము” అని నుడివెను. దీనినిఁబట్టి యా ధ్వనిసిద్ధాంత మానందవర్ధనునికి ముందే యున్నదనియుఁ బండితుల లానే దీనినిఁగూర్చి వాగ్వాదములు జరుగుచున్నవనియుఁ దేలుచున్నది. ఆనంద వర్ధనునికి ముందే ధ్వనిసిద్ధాంతముయొక్క స్వరూపస్వభావము లఘుటముగా ననిర్వచనీయముగా నుండెను. దాని స్వరూప స్వభావములను పేతువాద పురస్కరముగా నిర్ణయించి స్థిరపఱచిన ప్రతిభాకాలి యానందవర్ధనుడే. కావుననే

ధ్వనినాఽతిగభీరేణ కావ్యతత్త్వనివేశినా

ఆనందవర్ధనః కస్య నాఽసీదానందవర్ధనః

“అతి గంభీరమై కావ్యతత్త్వ నివిశిష్టమైన ధ్వనిచేత ననఁగా నట్టి ధ్వని యొక్క స్వరూప స్వభావములు నిరూపించుటచేత నానందవర్ధనుఁ డెవరి కానంద వర్ధనుఁడుగాఁడు? అని క్లాఘింపఁబడెను. మరియు దానే

“సత్కావ్యతత్త్వవిషయం న్సురిత ప్రనుప్త
కల్పం మనస్సు పరిపక్వధియాం యదాసీత్
తద్వ్యాకఙ్ శసహృదయోదయ లాభపేతో
రానందవర్ధన ఇతి ప్రథితాభిధానః”

శరిపక్వబుద్ధిగల పండితుల మనస్సులందు సునిత ప్రనుప్తముగా నున్న సత్కావ్యతత్త్వమును సహృదయానందమునకై యానందవర్ధనుడు వ్యాఖ్యానించి చెప్పెను. అనియును జెప్పకొనెను.

ఆతని తరువాత వచ్చిన మమ్మట, విశ్వనాథ, జగన్నాథాది మహామహా పండితులును నానందవర్ధనుని సిద్ధాంతమును కిరసావహించిరి. వై శ్లోకమున ధ్వని

లేనేలేదని కొందఱు నొడివెరని చెప్పితిమిగాదా! ఆ యభావవాదులు ముత్యైఱుగులుగా నున్నారు.

అందు మొదటితెగవారు ధ్వని లేనేలేదందురు. వారి మతమును నానంద వర్ధనుఁ డీ క్రిందివిధమున ఖండించెను.

వాచ్యార్థము ముగిసిన పిమ్మటఁ బ్రకరణాదివశమున సర్థాంతరము దోఁచు చున్నది. ఆ యర్థ మొకచో వస్తురూపముగా, నొకచో నలంకారరూపముగా, నొకచో రసభావాదిరూపముగాఁ దోఁచును. అదియే ధ్వన్యర్థము. ధ్వని శబ్దము నకు మూఁడువిధములయిన వ్యుత్పత్త్యర్థములను దెలిపితిమి. సహృదయ హృదయ సంవేద్యమై వాచ్యార్థముకన్ను రమణీయమై యర్థాంతరము దోఁచుచుండఁగా నది శశశృంగాయమాణమని యపలపించుట యయ్యుక్తముగాదా!

ఇక రెండవతెగవారు ధ్వన్యర్థము పైవాదివలె బొత్తుగా లేదనరు. కాని దానిని బోధించుటకు 'వ్యంజనాశక్తి, యనుకొత్తశక్తి' నంగీకరింపఁ బనిలేదనియు నాశక్తి యభిధాశక్తిలోనే యంతర్భవించుననియుఁ జెప్పదురు. వారిమత మిది:-

వాచ్యార్థము ముగిసిన పిమ్మటఁ దోఁచు సర్థాంతరమును బోధించుటకు 'వ్యంజనాశక్తి, యనుకొత్తశక్తి' యక్కఱలేదు. అది యభిధావృత్తివలననే దోఁచును. ఎట్లన నభిధావృత్తి కేవల సంకేతితార్థమునే కాక సంకేతితార్థమును, దాత్వ ర్యమును, వ్యంగ్యార్థమునుగూడఁ గ్రహముగా బోధించును. ఎట్లన "సోఽయమిహో రివద్ద్వీర్షద్వీర్షతరో వ్యాపారః" (ఈ యభిధావ్యాపారము శరముయొక్క వ్యాపారమువలె ద్వీర్షద్వీర్షతము) అని చెప్పదురు. అఁగా సమర్థుడగు ధానమ్మఁడు ప్రయోగించిన బాణము శత్రువుయొక్క కవచమును, శరీరమును, బ్రాణమును గ్రహముగాఁ దాఁచునట్లే సమర్థుడగు కవి ప్రయోగించిన శబ్దముగూడఁ గ్రహముగా సంకేతితార్థమును, దాత్వర్యార్థమును, వ్యంగ్యార్థమును బోధించును"

దీని నానందవర్ధనుఁ డిట్లు ఖండించెను: ప్రాచీన సంప్రదాయానుసారముగా నభిధాశక్తి సంకేతితార్థమును మాత్రమే బోధించును. కాని వ్యంగ్యమగు వస్త్రవలంకార రసాదులను బోధింపఁజాలదు. ఏలన నవి సంకేతితములు గావు. అభిధాశక్తికి ద్వీర్షద్వీర్షతరీవ్యాపారమున్న దనుటకుఁ బ్రమాణమేమి? అభిధాన ద్వీర్షద్వీర్షతరీవ్యాపారము నంగీకరించినచో నభిధాశక్తి యొక్కటియే చాలును. లక్షణావృత్తిగూడఁ బనిలేదు. లక్షణావృత్తి పనినిఁగూడ నభిధాన నిర్వహించునుగాదా! లక్షణావృత్తి నంగీకరించుటవలన స్వవచనవ్యాఘాతమురాదా? మరియు నభిధాశక్తిచే బోధింపఁ

బడు సంకేతార్థ మెల్లరకు నొక్కరూపముననే భాసిల్లును. కాని వ్యంగ్యార్థము ప్రక
రణ, వక్త్ర, బోధవ్యాది భేదమునుబట్టి బహురూపముగానుండును. ఎట్లన“గతోఽస్త
మర్కః” (ప్రాద్దుగుంకను) అనువాక్యమున కభిధాకర్తృచే నొక్కసంకేతార్థమే
యెల్లరకును గోచరించును. ఈవాక్యము దూతినాయికతోఁ దెలుపఁగా “అభిసరింప
సమయమైనది” అనునది వ్యంగ్యార్థము. ఒకకూలివాఁడు మరొక కూలివానితోఁ
జెప్పఁగా “బనిచాలింతము” అనునది వ్యంగ్యార్థము. ఇట్లే యా యా ప్రకరణా
దులనుబట్టి “సాంధ్యకృత్యము సెఱవేర్చుము; చీఱటి పడుచున్నది; దూరము పో
వలదు; గోవుల నింటికిఁ దోలుకొనిరమ్ము; ఎండవేడిమి చల్లాఱినది; ఇప్పటికిని
బిరియ్యుఁడు రాలేదు;” అను వాచ్యార్థములు వ్యంగ్యముగాఁ దోచును.

మరియు వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములు స్వరూపమును బట్టియు భిన్నములు.
ఎట్లన, వాచ్యార్థ మొకచో విధిరూపముగా నున్న వ్యంగ్యార్థము నిషేధరూపమున
నుండును.

కం. ఇఁకఁదిరుగవచ్చు నిట న

మృకముగ నో వూజరి ! పరిమార్చెనునుమ్మి !

మిఠోద్ధతమగు గోదా

నికుంజగత సింహమొకటి నేఁ డా మక్కా.

ఒక వూజారి పత్త్రపుష్పాదుల ననుదినమును గోయుచుండుటచేఁ దన సంకేత
నికుంజము పలచఁబడి బహిరంగపడుచున్నదని చింతించుచున్న కులటానాయిక
యా వూజారితో ననుచున్నది. ప్రథమమున నీ ప్రకరణమును దెలిసికొనవలెను.
ఏలనఁ, బ్రకరణముచేతనే వ్యంగ్యము గోచరించును. ఇఁక దీని యర్థ మిది :-

“ఓ వూజారీ ! ఇఁక నమ్మకముగఁ నీ విటఁ దిరుగుము. సమీపస్థ గోదావరీ
కుంజగతమగు సింహ మిచ్చటి మక్కను జంపినదిలెమ్ము.” అని.

ఇటఁ ‘దిరుగుము’ అను వాచ్యార్థము విధిరూపమున నున్నది. “సింహము
మక్కను జంపినది. కావున నిర్భయముగాఁదిరుగుము” అని చెప్పటచే “నీవిదివఱకు
మక్కకే భయపడుచుంటివి. ఇప్పు డది చచ్చినను సమీపముననే సింహమున్నది.
అది నిన్నుఁ బరిమార్చును. కానఁ దిరుగుము” అని నిషేధార్థము తోచుచున్నది.
ఇదియే వ్యంగ్యార్థము. కావున వాచ్యార్థము విధిరూపమునను వ్యంగ్యార్థము నిషేధ
రూపముగను నున్నది.

ఒకచో వాచ్యార్థము నిషేధరూపమునను వ్యంగ్యార్థము విధిరూపమునను
నుండును.

గీ. ఇచట మాయ త్తపండు; నేనిటఁ బరుండుఁ
బగటనేలెప్పు గని గుర్తుపట్టుకొనుము !
రేయిచీకటిఁ గానక యొయి పాంథ !
పడకుమీ ! మాదు మంచాలపైనిఁ దప్పి.

ఇటఁ బ్రోషితభర్తృక నాయక. ఇంటి కొక పాంథుఁడు వచ్చినాఁడు. వానితోఁ బైవిధమునఁబలికినది. ఇచ్చటఁ “పడకుమీ” అని వాచ్యార్థము నిషేధ రూపమున నున్నది. “తిన్నఁగాజూచి నా మంచము గుర్తుంచుకొని నా మంచముపైఁ బడుము” అనునది వ్యంగ్యార్థము. ఇది విధిరూపమున నున్నది.

ఒకచో వాచ్యార్థము విధిరూపముగను వ్యంగ్యార్థ మనుభయరూపముగను నుండును. (అనఁగా విధిరూపముగాఁగానీ నిషేధరూపముగాఁగానీ యుండదు.)

గీ. పొమ్ము ! నాకొక్కతెక కల్గనిమ్ము ప్రియుండ !
ఊర్పు లేడ్పులు; దాని వియోగకలన
నీకు నేటికిఁ ? గలదొకో నీకుఁ బ్రీతి ?
వచ్చితివి వూతమెఱుంగుల వలపుతోడ.

ఇది ఖండితనాయక. ‘పొమ్ము’ అను వాచ్యార్థము విధిరూపమున నున్నది. నాయకుని ‘లేచిపొమ్ము’ అని కాని ‘ఊండుము’ అని కాని నాయికాభిప్రాయము గాదు. ఖండిత గావునఁ గృతాపరాధుఁడైన ప్రియుని నుపాలంభించుచున్నది. ఇట వ్యంగ్యార్థ మనుభయరూపము.

ఒక్కచో వాచ్యార్థము ప్రతిషేధరూపముగను, వ్యంగ్యార్థ మనుభయరూప ముగను నుండును.

గీ. చాలు ! మ్రొక్కుదు ! మఱలుమోబాల ! నీదు
మోముజూబిల్లిఁ జీకటి మొత్తమడఁగె
దారిఁ జరియించు నన్యభిసారికలకు
నడ్డుతగులుచు నుంటి మాతాకురాల !

ఒక యభిసారిక యభిసరింపఁ బ్రియతమని గృహమునకుఁ జనుచున్నది. మధ్యేమార్గమున నా ప్రియుఁ డగపడి తన్నెఱిగించుచు నిట్లు నర్మప్రసంగ మొనర్చెను.

ఇట ‘మఱలుము’ అనునది వాచ్యార్థము. ఇది నిషేధరూపమున నున్నది. ‘మఱలుము’ అన ‘వెడలవలదు’ అనికదా ! యర్థము. కాన నిషేధరూపము. నాయ

కుండు “మోముజాఁబిల్లి.....అడ్డుతగులుచునుంటివి” అని చెప్పటచే బ్రియురాలి ముఖబింబమును వర్ణించుచు “నీ గమనమున నీకును నిష్టానీధిగాదు. నాయంటికైనను రమ్మ. లేక నేనే నీ యింటికి వత్తును.” “పద” అనునది వ్యంగ్యము. ఈ వ్యంగ్యము విధిరూపమునఁ గాని నిషేధరూపమునఁ గాని లేక ముఖబింబవర్ణనమునఁ బర్యవసించినది.

ఒక్కొక్కచో వాచ్యార్థముకన్న వ్యంగ్యార్థ మత్యంత భిన్నముగా నుండును.

కం. పలునొక్కులుగల తన కొ

మలి మోవినిఁగాంచి యెవఁడు మండిపడఁడు ? నే

వలదన్న మూరుకొంటివి

వెలది ! సభృంగాబ్జ; మనుభవంపుము దీనికా.

ఆపవతిచే నుభయోగింపఁబడి దంతక్షతములు గలిగియున్న నాయికనుగాంచి పతి శంకింపఁగా నాయికాసఖి యిట్లు వలకుచున్నది :—

“దీని ననుభవంపుము” అనునది నాయికనుగూర్చి వాచ్యార్థము. “భృంగము దీనిమోవినిఁ గాటువేసినది. ఇతరుఁడుగాఁడు. కావున నీమె నిరపరాధురాలు” అను వ్యంగ్యార్థము పతినిఁగూర్చియు, “ఇప్పుడు నేనెట్లో చచ్చిచెడి సమర్థించితిని. ఇతఁ ముం దెప్పుడును నీవిధముగాఁ గడఁబడునట్లు దంతక్షతాదులు నేయకుము” అను వ్యంగ్యార్థ ముపవతినిఁగూర్చియు, బ్రియురాలి సప్రజాభరావలోకనమున రోషము గలుగును; అప్రియురాలుగనచో త్యాగపాతువయిన ప్రీతిగలుగును; కాన మీరానంద పడకుండు ; “ఓహో దీని సౌభాగ్యమేమి ?” అను వ్యంగ్యార్థము సవతులను గూర్చియు, “ఇప్పు డిట్లు జరిగినది. మీరెన్నడు నీమెనుగూర్చి శంకింపకుండు” అను వ్యంగ్యార్థ మిరుగుపొరుగులవారినిఁగూర్చియు, “ఇపు డీ విధముగా గుట్టుదాఁచితిని. ఇతఁమందు మెలఁకువతో వర్తిల్లుము” అను వ్యంగ్యార్థము నాయికనుగూర్చియు, “ఆపవతివలనఁ జొంబరాదులనే గ్రహింపవలెను. కాని దంతక్షతాదులను గ్రహింప రాదు” అను వ్యంగ్యార్థము కులటానాయికలనుగూర్చియు నున్నవి.

వాచ్యార్థము శబ్దమాత్రము నాశ్రయించి యుండును. వ్యంగ్యార్థము : ౧. శబ్దము, ౨. శబ్దకదేశము, ౩. అర్థము, ౪. వర్ణములు, ౫. రీతి, అనువాని నెల్లను నాశ్రయించి యుండును.

శబ్దములు సుఖంతములనియు, దిష్టంతములనియు ద్వివిధము. వీనికిఁ గ్రమముగా నుదాహరణము లిత్తుము.

౧. శబ్దము — సుబంత శబ్దము (౧).

కం. సిరిగలవానికిఁ జెల్లును

దరుణులఁ బదియాఱువేలఁ దగఁ బెండ్లాడఁ

దిరిపెమున కిద్దఱాఁడా ?

పరమేశా ! గంగవిడుపు ; పార్వతీ చాలుకా.

ఇట 'సిరిగలవాడు' అను సుబంతశబ్దము 'ఎంపదగలవాడు' అను వాచ్యార్థమును బోధించి పిమ్మట అక్షరీభర్త యనగా 'గృష్ణుడు' అను వ్యంగ్యార్థమును బోధించుచున్నది. అట్లే 'గంగ' పదము 'గంగాదేవి' అను వాచ్యార్థమును బోధించి పిమ్మట 'జలము' అను వ్యంగ్యార్థమును బోధించును.

తిజ్జంత శబ్దము (౨)

గీ. ముసరఁగానిమ్ము ! జుమ్మని దెసలఁదేట్లు

మలయఁగానిమ్ము ! మెలమెల్ల మారుతంబు

పాడఁగానిమ్ము ! కోయిలల్ పంచమంబు

సరుగఁగానిమ్ము ! నాయయః ప్రాణములును.

ఇట 'ముసరఁగానిమ్ము' మొదలగు క్రియాపదము లావిరహిణియొక్క సంతాపాతిశయమును వ్యక్తపఱచుచున్నవి.

కొన్నియొడల శబ్దములు తత్సజాతీయవర్ణములు గల శబ్దములకు స్ఫురింపఁ జేసియు సద్ధాంతరమును వ్యక్తపఱచును. ఎట్లన,

“అత్రాంతరే కునుమసమయయుగ ముపసంహరకా అజృంభత గ్రీష్మాభిధానః ఫుల్లమల్లికా ధవళాట్టహాసో మహాకాలః” అనునెడ “కునుమసమయ యుగ ముపసంహరకా” అను పదములు మన్మథ సంహర్త యను సద్ధాంతరమును వ్యక్తము చేయుచున్నవి. ఇట ‘కునుమ’ ‘సంహరకా’ అను శబ్దైకదేశములే వ్యంజకము లగుచున్నవి. ఇట్లే “కొఱఁతంబడుంగుకవి పృథ్వీభృతసమీపక్షితికా” అనుచోటి ‘కొఱఁత’ అను శబ్దము తత్సజాతీయ వర్ణములుగల ‘కొఱుత’ అను శబ్దమును స్ఫురింపఁ జేసి చోరరూప వ్యంగ్యార్థమును స్ఫురింపఁజేయుచున్నది. ‘కొఱఁతంబడుకా’ అనుచో శ్లేష యని కొందఱు భ్రమింతురు. ఇది వ్యంగ్యస్థలమే.

౨. శబ్దైకదేశము

శబ్దములూ నాకభాగము శబ్దైకదేశము. అది ౧, ప్రకృతి, ౨, ప్రత్యయ, ౩, ఉపసర్గ, ౪, నిపాత, ౫, వచన, ౬, సమాస, ౭, కావక, అది భేదములచే బహువిధముగా నుండును. ప్రకృతియనఁ బ్రత్యయముచేరని కేవలధాతురూపముగానీ కేవలనామ రూపముగానీ యగును. అట్టి ప్రకృతియు వ్యంగ్యార్థమును నూచించును. ఎట్లన,

కం. తనమాపుతూపులను గొ

న్ననబోడి కడిందితాకి నాలుగడుగులం

జని చచ్చెనా? లేదో? యని

వెనుదిరిగియుఁ దరుణుఁగాంచుఁ బెక్కులుతడవలె

ఇట “ఎను” అను భూతకాలిక ప్రత్యయరహితమైన ‘చచ్చు’ అనునది ప్రకృతి. ‘చచ్చు’ అనఁగా ‘మరణించు’ అని వాచ్యార్థము. ఈ ‘చచ్చు’ అను ధాతుప్రకృతి “మిక్కిలి సంతాపమును పహించు” అను వ్యంగ్యార్థమును బోధించుచున్నది.

చ.....

.....వాసవదత్త కటాక్షమాలికా

గురుతర శృంఖలాతతుల గుప్తముగా బిగియించి వత్సభనా

వరుఁ జెఱపెట్టియుంచె విరిపాన్మున బంగారుమేడలోపలకా.

కం. మనయేలిక నాప్రద్యో

తునిచెఱుఁ దప్పింపవచ్చుఁ దొయ్యలిచెఱునే

యనువునఁ దప్పింపందగు

జనుఁడెట్టులు కొమ్మవిడిచి క్షౌజముఁడెచ్చుకా?

ఇట ‘తొయ్యలి చెఱును’ అనునది ద్వితీయావిభక్త్యంతపదము. ‘చెఱు’ అనునది ప్రాతిపదికము. అనఁగాఁ బ్రత్యయరహితమైన కేవల నామము. ఇదియే ‘నిర్బంధాతిశయము’ అను వర్ధమును వ్యక్తము నేయుచున్నది. ఇట ద్వితీయావిభక్తి బ్రత్యయ రహితమైన కేవల నామప్రకృతియే వ్యంగ్యార్థమును బోధించుచున్నది.

ప్రత్యయములు రెండు విధములు. ౧. కృత్తులు, ౨. తద్గితలు. ఇవియు వ్యంగ్యార్థమును నూచించును.

గీ. పండితమృన్మయై నైతండిమలను

పండితమృత్యు, పండితమానిక, ప్రభృతిపదములయందలి ఖిక్, జిని, అగు కృతప్రత్యయములు నిందావ్యంజకములు. అనగా నాప్రత్యయములు “నింద్యుడైన పండితుడు” అనునర్థమును వ్యక్తమునీయుచున్నవి.

మ. “వృ | క్షకముక్.డాసి యొకండు కోయదొడగంగాఁ బుష్పముల్ కాంచితీక్”

ఇట ‘వృక్షక’ పదములోని తద్ధితప్రత్యయము ‘క’ ప్రత్యయము ‘చిన్న’ అనునర్థమును వ్యక్తమునీయును. ఇట్లే ‘‘క్వబిత హరిణకానాం జీవితం చాతిలోలం’’ అనునెడ ‘హరిణక’ శబ్దమునందలి ‘క’ ప్రత్యయము (తద్ధిత) హరిణములయొక్క అతికోమలత్వమును వ్యక్తపఱచును.

కం. ప్రవచించి ధగ్మమాగ్ధము.....

ఇట ‘ప్రవచించి’ అనుచోటి ‘ప్ర’ అను నుపసర్త వచనమునందలి ప్రకృష్టతను వ్యక్తపఱచును. ‘అనగా నూరకవచించుట గాదు. ప్రకృష్టముగా వచించుట’ అను నర్థమును గుర్తింపజేయును.

ఉ. అక్కట! వాడు నాతగులమాటడిసేసి దయాపిహీనుడై

ఇట ‘అక్కట’ అను నిపాతము పరూధినియొక్క విరహాలాపాతిశయమును వ్యక్తము నీయుచున్నది.

సీ. అవతంసకునుమంబునందున్నయెలదేటి, రుతి కించిదంచితకృతులనీన

ఇట ‘త్రుతులు’ అను బహువచనము సరస్వతి పెక్కుత్రుతులతో వీణ వాయిచుచున్నట్లును, దేటి దాని కనుకూలముగా ధ్వనించుచు శ్రుతిని బోషించుచున్నట్లును వ్యక్తము నీయుచున్నది.

‘అగస్త్యభాతి’ ఇది సమస్తముగా నిందను వ్యక్తమునీయును. అనగాఁ బేరులేనివాడను వ్యంగ్యార్థమును సీ సమాసము బోధించును. ఇది వ్యస్తముగా నున్నచో (‘అగస్త్యుని భాతి’) బోధింపదు. ఏలన, లోకమున సమాసముగానే ప్రయుక్తమై యున్నది.

‘పశ్యతోహరడు’ (చూచువాని ననాదరించి హరించువాడు) అనగాఁ జూచుచుండగానే హరించువాడు (అగపాలెవాడు.) ఇచ్చటి ‘పశ్యతో’ అను షష్ఠీ విభక్తి (కారకము) అనాదరార్థ వ్యంజకము. ‘షష్ఠీచానాదరే’ అని పాణినీయనూత్రము.

౩. అర్థము

కం. పలునొక్కులు గల తనకో

మలి మోవినిఁ గాంచి యెవఁడు మండిపడఁడు? నే

వలదన్న మూఁగుకొంటివి

వెలఁది! సభృంగాబ్జ మనుభవపుము దీనికా.

ఇచ్చట నీ వాచ్యార్థ మెన్నివిధములగు వ్యంగ్యార్థములను వ్యక్తమునేయు మన్నదో వెనుకఁ జూపితిమి.

౪. వర్ణములు

“శషా, సరేఘసంయోగౌ, ధకారశ్చాపి భూయసా

విరోధిననుస్యః శృంగారే తే న వర్ణా రసశ్చ్యుతః

తవవతు నిశశ్యంతే భీభత్సాదౌ రసే యదా

తదా తం దీపయత్త్యేవ తేనవర్ణా రసశ్చ్యుతః” ధ్వన్యాలోకము.

శవవర్ణములును, రేఘతో సంయుక్తములయిన క్ర, పృ, మొదలగు వర్ణము లును, ధకారమును శృంగారరసమునకు విరుద్ధములు. అనఁగా నారసము నీ వర్ణములు వ్యక్తపఱుపవు. అవియేవర్ణములు బీభత్సాదులందుఁ బ్రయుక్తములయినచో దాని నుద్దీపింపఁజేయును. కాన వర్ణములుగూడ రసవ్యంజకములు.

౫. రీతి

అల్పసమాస యగు రీతి శృంగారాది రసములను, దీర్ఘసమాస యగు రీతి రాద్రాది రసములను వ్యక్తపఱుచును.

మరియు వాచ్యార్థము శబ్దిశాస్త్రజ్ఞానముచేఁదెలియును. వ్యంగ్యార్థము వక్తృ, బోధ్య, పృథకరణ, దేశ, కాలాదులనుబట్టి తెలియును. వీని కుదాహరణములు “గతోఽస్తమర్కః” అనుచోట నీయఁబడినవి. మరియు వాచ్యార్థము పదార్థ జ్ఞానమునుమాత్రమే కలిగించును. వ్యంగ్యార్థము రమణీయముగానుండి యానంద మును గలిగించును.

ఇట్టియెడల వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థముల నభిధాశక్తి యొక్కటియే బోధించు వనుట యనుచితము.

అభావవాదులలో మూడవతెగవారు వ్యంజనావృత్తి తాత్పర్యవృత్తిలో సంతర్కమించుననిరి: అట్లుగాదు. తాత్పర్యవృత్తి పదసమన్వయమునుమాత్రము బోధించును. పదసమన్వయము ముగిసిన పిమ్మటఁ బ్రకరణాదులవలనఁ దోచు సర్వాంతరమును నది యెట్లుబోధించును? అభిహితాన్వయవాదుల తాత్పర్యమునకును, నాలంకారికుల తాత్పర్యమునకును భేదమును జూపితిమి. ఆలంకారికుల తాత్పర్యమును వ్యంజనావృత్తియు నొక్కటే.

లక్షణాంతర్భావుల మత మిది:—“లక్ష్యార్థమే వ్యంగ్యార్థము. కాన వ్యంజనావృత్తితోఁ బనిశేదు” అని. అట్లుగాదు. లక్షణావ్యాపారమును వ్యంజనావ్యాపారమును భిన్నములు. ఎట్లన వాచ్యార్థము పొసగనపుడు దానిని వదలి మరొక యర్థమును బోధించు శబ్దశక్తి లక్షణ. అనఁగా లక్ష్యార్థములో వాచ్యార్థము గొంత విడువఁబడును. వ్యంగ్యార్థము వాచ్యార్థముకన్న భిన్నమైనను, వాచ్యార్థము విడువఁబడదు. అవాచ్యార్థమున కీవ్యంగ్యార్థముపస్కారముగా నుండును. మరియు లక్షణావాక్యమగు “గంగాయాంఘోషః” అనుచోటఁ దీరము లక్ష్యార్థమును, శీతత్వ పావనత్వాదులు ప్రయోజనమును నయియున్నవి. అట్లే గొణివృత్తి యగు “బ్రాహ్మణఁడగ్ని” అనుచోట “అగ్నిసదృశుఁడు” అనునది లక్ష్యార్థమును, శుచిత్వ పవిత్రత్వములు ప్రయోజనములును నయియున్నవి. ఈ ప్రయోజనము వాచ్యార్థముగాదు. ఇది వ్యంగ్యమే. దీనిని బోధింప వ్యంజనాశక్తి యవశ్యమే.

“గంగాయాం ఘోషః” అనుచోట ముఖ్యార్థబాధాది హేతుత్రయమును బట్టి ‘గంగాతీరము’ అనులక్ష్యార్థమును బోధించినపిమ్మట మరల శీతత్వ పావనత్వాదులనుగూడ లక్ష్యార్థముగనే లక్షణ బోధించును. వ్యంజనావృత్తియేల?” అని మరల వారు నొడువుచు లేని నట్లనగాదు. “గంగాయాం ఘోషః” అనుచోట ముఖ్యార్థబాధాది హేతుత్రయమున్నట్లు ‘గంగాతీరము’, అనులక్ష్యార్థమునకు ముఖ్యార్థబాధాది హేతుత్రయము గావరాదు. ఎట్లన నపలు ‘గంగాతీరము’ అనునది లక్ష్యార్థముగాని ముఖ్యార్థమే కాదు. దానికి బాధయు (వాచ్యార్థానుపపత్తి) లేదు. ప్రయోజనమగు శీతత్వ పావనత్వాదులకు గంగాతీరముతో సంబంధమును లేదు. శీతత్వ పావనత్వాదులు గంగాతీరధర్మములు గాని తీరమునకు సంబంధించినవికావు కదా! మరియు శీతత్వ పావనత్వాదులు లక్ష్యార్థమే యగుచో ముఖ్యార్థబాధాది హేతుత్రయములో నొకటి యగు ప్రయోజన మేమి చెప్పదురు? అనఁగా “గంగాయాం” అనఁగా ‘గంగాతీరము’ అను లక్ష్యార్థము చెప్పినపుడు శీతత్వ పావనత్వాదులు ప్రయోజనమని చెప్పితిమి. ఇప్పుడు గంగాతీరము; కు శీతత్వ పావనత్వాదులు

లక్ష్యార్థమగుచో వేటొక ప్రయోజన మేమి చెప్పదురు? ఏమియును లేదు. కాన లక్షణాంతరార్థమము పొసగదు.

మరల వారు “ప్రయోజనమగు కీతత్వ పావనత్వాదులతో సహితమగు లక్ష్యార్థమునే లక్షణాశక్తి బోధించు”నని యందులేని నట్లుగాదు. ప్రయోజన సహితమైన లక్ష్యార్థ ముండదు. (ప్రయోజనేన సహితం లక్షణీయం న విద్యతే) మరియు లక్ష్యార్థము ప్రథమమున గోచరించును. పిమ్మటనే ప్రయోజనము గోచరించును. రెండును నేకకాలమున గోచరింపవు. ఈ ప్రయోజనము వ్యంజనాశక్తిచే భాసించునని చెప్పితిమి. ప్రయోజనసహితముగా లక్ష్యార్థ మేకకాలమునభాసింపదు. కాన లక్ష్యార్థ వ్యంగ్యార్థము లొక్కటికాదని తేలినది.

లక్షణాశక్తి “గంగాయాం ఘోషః” ఇత్యాది ఫలమంగ శబ్దమత్యము వాశ్రయించి యుండును. వ్యంజనాశక్తి శబ్ద, శబ్దైకదేశ, అర్థ, షర్త్, రీత్యాదులందుండును. (నీని కుదాహరణముల నొసంగియుంటిమి).

కొందఱు “పలునొక్కులుగల తన కోమలి” ఇత్యాదులందు వ్యంగ్యార్థము లేట్లు నానావిధములుగా నున్నచో యట్లే “రామోఽస్మి సర్వం సహే” (నేను రాముడను; సర్వమును సహించును) అనునది ‘రామ’ శబ్దమునకు రాజ్యభృంశ, ప్రవాస, పితృవియోగ, సీతావియోగాది దుఃఖపాత్రత్వము లక్ష్యార్థము. “రామేణ ప్రియజీవితేన తు కృతం ప్రేక్ష్యః ప్రియే నోచితం” (ప్రియురాలా! జీవితముమీది ప్రేమచే రాముడు నీమీది ప్రేమకుఁ దగినవిధమున వర్తింపలేదు) అనుచో ‘రామ’ శబ్దమునకు “దుష్కర్మకారిశ్వము లక్ష్యార్థము.” “రామోఽసౌభువనేషు విక్రమగుణైః ప్రాప్తః ప్రసిద్ధిం పరాం” (ఈ రాముడు తన విక్రమగుణములచేఁ బరమప్రసిద్ధిని వహించెను) అనుచోట రామ శబ్దమునకు “సాహసైక రసత్వము లక్ష్యార్థము” నానావిధములుగానే లక్ష్యార్థములును నున్నవి. అచటి వ్యంగ్యార్థముల వలె నెవటి లక్ష్యార్థములును శబ్దార్థాధీనములే. రెండును బ్రకరణసాక్షేపములే. కాన వ్యంగ్యార్థమును లక్ష్యార్థమును దుల్యములే. కాని వ్యంజనావృత్తితోఁ బనిలేదు” అని చెప్పదురు.

లక్ష్యార్థము నానావిధములుగా నున్నను, ననేకార్థములు గల శబ్దమునకు సంయోగాదు లేకార్థమును నియమించినట్లే లక్షణయు లక్ష్యార్థమును నియమించును. అనఁగా ముఖ్యార్థసంబంధముగల యర్థమునే లక్షణ బోధించును; కాని సంబంధము లేని యర్థమును బోధింపదు. ఇది నియమము. కావుననే లక్షణను నభిధాపుచ్చ

భూత యందురు. అనఁగా నభిధకుఁడొకఁడైన దని యర్థము. ఇతఁ వ్యంగ్యార్థము ప్రకరణాదివశమున నియతసంబంధము గలిగియు, అనియతసంబంధము గలిగియు, సంబద్ధసంబంధము గలిగియు నుండును.

“గీ. ఇచట మాయత్త పండు నేనిటఁబరండు” అనునెడ వాచ్యార్థమును “పడకుమి” అనుదానికి నియతముగా వ్యతిరేకార్థము వ్యంగ్యము. ఇది నియత సంబంధముగల వ్యంగ్యార్థము.

కం. “పలునొక్కులు గల తనతో,మలి” అనుచోట వాచ్యార్థమునకును వ్యంగ్యార్థమునకును నియతసంబంధము లేదు. ఏలన, నటఁ జెక్కు వ్యంగ్యార్థములు గలవు. ఇట ననియతసంబంధముగల వ్యంగ్యార్థములు గలవు. ఇతఁ,

* విపరీతరతే లక్ష్మీః బ్రహ్మణం దృష్ట్వా నాభికమలఘం
హరేర్దక్షిణనయనం రసాకులా యుడితి స్థగయతి.

రా. లక్ష్మీ పురుషాయిత సమయమున నాభికమలానీనుఁడగు బ్రహ్మనుగాంచి రసాకులారాలై హరియొక్క దక్షిణనయనమును మూయుచున్నది.

ఇట ‘హరి’పదము దక్షిణనయనమునకు సూర్యాత్మకత్వమును వ్యక్తము నేయుచున్నది. ఆసూర్య నిమిలనమున సూర్యాస్తమయము; దానిచేఁ బద్మసంకోచము; దానిచే బ్రహ్మ మూఁతవడును. ఆప్పడు వానికి గోప్యాంగము గనరాకుండ నిరాటంకముగా బురుషాయితము రేగును. అనునది సంబద్ధ సంబంధముగల వ్యంగ్యార్థము. సంబద్ధ సంబంధముగల యన వ్యంగ్యార్థసంబంధము గల వ్యంగ్యమని యర్థము. ఇట ‘హరి’ పదము దక్షిణనయనము సూర్యుఁ డను నర్థమును బోధించినది. ఆ వ్యంగ్యార్థము మిగిలిన వ్యంగ్యార్థమునంతను బోధించినది. అనఁగా వ్యంగ్యార్థమే యిట నర్థాంతరమునకు వ్యంజకమై యున్నది.

ఇట్టిదే మరొక శ్లోకమును గనుఁడు. చిలుకను ముద్దాడుచున్న నాయికతోఁ జెలి యనుచున్నది.

ఫలాని దిశ భవ్యాని నిశేళ్య మణిబంధనే
చింబోష్ఠి! మంబునైరేవమాళి! లాలయ మాకుళం.

*కుమారసంభవము నందలి జగత్పితరులగు పార్వతీ పరమేశ్వరుల రతి స్వపితృ కృంగారమువలె నత్యంత మనుచితమని చెప్పఁబడియున్నది. అట్లే లక్ష్మీ కృహరుల రతిక్రీడావర్ణనముగూడ నట్టిదే కాన నిదియు నసాచిత్యదోషగ్రస్తమే.

“ఓ బింబోష్ఠీ ! ఓ నెచ్చెలీ ! నీ ముంజేతఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొని చిలుకకుఁ బండ్లుపెట్టుము. దానిని ముద్దాడకుము.” ఇది వాచ్ఛార్థము. దీనిచే “బింబఫలభ్రాంతిచేఁ (ఆమె బింబోష్ఠిగదా) జిలుక నీ యధరమును ఖండించును” అనునది వ్యంగ్యము. ఆ వ్యంగ్యముచేత “నీపతి కన్యథా భ్రాంతిఁబడును” అనునది వ్యంగ్యముగాఁదోచును. మొదటి వ్యంగ్యార్థము రెండవ వ్యంగ్యార్థమునకు వ్యంజకము. ఇదియు సంబద్ధ సంబంధముగల వ్యంగ్యమే.

కావున లక్ష్యార్థ వ్యంగ్యార్థములు భిన్నములే. కాన వ్యంగ్యార్థమును బోధింప వ్యంజనాశక్తి ప్రత్యేకముగా నుండవలసియే యున్నది.

మఱికొందఱు విద్వాంసులు (తార్కికులు) వ్యంగ్యార్థమును బోధింప వ్యంజనాపృత్తి యక్కఱలేదనియు నా వ్యంగ్యార్థ మనుమానప్రమాణగవ్య మగు “అనుమేయము”లోనే యంతర్భవింపుననియు వక్కాణింతురు. అనుమానప్రమాణ మనఁగా “పంక్తిమున నిప్పు గలదు; ఏలనఁ, బొగయుంటవలన; ఎచ్చటెచ్చటఁ బొగ యుండునో యచ్చట నెల్ల నిప్పుండును; ఉదా|| వంటయింటఁ బొగయున్నది; నిప్పున్నది; నిప్పులేనిచోటఁ బొగ యుండదు. కానఁ బర్యవశమున నిప్పు గలదు” అనునది. ఇట ‘పొగ’ లింగము (‘హేతువు’) నిప్పు లింగి (అనుమేయము - అనఁగా ననుమానింపఁదగినది) లింగమునుబట్టి లింగి యూహింపఁబడుచున్నది. ఈ లింగి లింగములకు నియతసంబంధము గలదు. ఇట్లే ప్రకరణాదులను బట్టి శబ్దములు వ్యంగ్యార్థమును బోధించుచున్నవి. కాన శబ్దములు లింగములు. వ్యంగ్యార్థము లింగి లేక యనుమేయము. కాఁబట్టి వేఱుగా వ్యంజనాపృత్తి పనిలేదని వారి వాదము. అట్లుగాదు. అనుమేయమును, వ్యంగ్యార్థమును నొక్కటిగాదు. ఎట్లన, శబ్దోచ్ఛారణాంతరమున గోచరించు సర్థము అనుమేయము, ప్రతిపాద్యము, అని యిటుదెగలుగా నుండును. అనుమేయార్థము ప్రయోక్తయొక్క శబ్దస్వరూప ప్రయోగేచ్ఛయు అర్థప్రతిపాదనేచ్ఛయు నని ద్వివిధము. అనఁగాఁ బ్రయోక్త “రాముఁడు” అను శబ్దమును బ్రయోగించెనుకొందము. శ్రోత దీనిని విని ప్రయోక్తమైన ‘రాముఁడు’ అను శబ్దమునుబట్టి ప్రయోక్తకు ‘రాముఁడు’ అను నొక యానువూర్తినిఁ (రకాశోత్తరవర్తితకారవిశిష్ట, మకాశోత్తరవర్తిఉకారవిశిష్ట, డకాశోత్తరవర్తిఉకారవిశిష్టమగు శబ్దస్వరూపము) బ్రయోగించు నిచ్చ గలదనియో లేక యొక యర్థమును (అభిప్రాయమును) బోధించు నిచ్చగలదనియో యనుమానించును. ఇట నానువూర్తినిఁ బ్రయోగించు నిచ్చయు, సర్థముఁ దెలుపు నిచ్చయు ననుమేయములు. ‘వేల మీ యిచ్చలే యనుమేయములు. ఇట ‘రాముఁడు’ అను ప్రయోక్తశబ్దము

లింగము. ఇచ్చాద్వయమును ననుమేయము లేక లింగి. ఇంక నా యర్థప్రతిపాదనేచ్చ లోని 'యర్థము' స్వరూపభేదమునుబట్టి ప్రతిపాద్యము వ్యంగ్యమున నని ద్వివిధము. ప్రయోక్త చెప్పవలసిన యభిప్రాయమును నూటిమాటలతోఁ జెప్పను. అది వాచ్యార్థము. ఒకపుడు రమణీయముగా నుంటకై నూటిమాటలతోఁ జెప్పక వేలు మాటలతోఁ జెప్పి యా యర్థమును సూచించును. ఇది వ్యంగ్యార్థము. ఇట శబ్దోచ్ఛారణాంతరమున గోచరించు ద్వివిధమైన యిచ్చారూపమగు నర్థముమాత్రమే యనుమేయము. రెండవయర్థమగు ప్రతిపాద్యమును, వ్యంగ్యమును ననుమేయములు గావు. మరియు నీ వ్యంగ్యార్థమును బోధింప శబ్దములు లింగమనియు వ్యంగ్యార్థము లింగి యనియుఁ జెప్పరాదు. లింగలింగి భావము నియతమని చెప్పితిమి. (భూమ మున్నచోట వహ్ని యుండుననునది లింగలింగిభావము) ఇట ఃట్టి నియమములేదు. అనఁగా నీ శబ్ద మీ వ్యంగ్యమును బోధించునని నియమములేదు. ప్రకరణాది భేద ముచే నీ వ్యంగ్య మనేకవిధములుగా నుండునని 'గతోఽస్త మర్క్తిః' అనుచోటఁ జెలిపితిమి. మరియు నీ వ్యంగ్యము నియతసంబంధము, అనియతసంబంధము, సంబంధ సంబంధము గలిగియుండుననియు నుదాహరించితిమి. కాన వ్యంగ్యార్థమును బోధింప ననుమానప్రమాణము చాలదు. వ్యంజనావృత్తి కావలసియే యున్నది.

తొలుత నానందవర్ధనాచార్యులవారి ధ్వనిసిద్ధాంతమును దాని వైయాకరణులకద్దఁగండి గ్రహించినట్లు వాక్యచ్ఛిరని తెలిపియుంటిని. వైయాకరణుల సిద్ధాంత మిది :—

.గౌః అను మాట నుచ్చరింపఁగానే యది సాస్నాలాంగూల కకుద విమాణాదులుగల జుతువిశేషమును జ్ఞానమెట్లుగలుగును? .గౌః అనుపదమునందు 'గ', 'ఙ', 'ః', అను మూడవర్ణములు గలవు. ఇందొక్కొక్కటియే యా యర్థమును బోధించునా? సముదాయముబోధించునా? ఒకవర్ణమే తెలుపునన్నచో మిగిలినవర్ణములు వర్ణములు. సముదాయము బోధించునన్నచో నొక బాధవచ్చును. వైయాయుకులు వర్ణములు రెండుక్షణములుమాత్రమే యుండుననియు, మూడవక్షణమున నశించుననియుఁ జెప్పుదురు. దానినిబట్టి 'గ', 'ఙ', 'ః', అనునెడ మూడవవర్ణమగు విసర్గ నుచ్చరింపఁగానే మొదటివర్ణమగు 'గ' నశించును. అప్పుడు సముదాయము లేదు. కావున వర్ణమును బోధించున దేది? ఇట వైయాకరణు లిట్లు సిద్ధాంతము నేసిరి. :— 'వర్ణాతిరక్తః వర్ణాభివ్యంగ్యః అర్థప్రత్యయకోనిత్యశ్చబ్జః సోఘటః' (వర్ణములకన్నభిన్నమై వర్ణములవలన వ్యక్తమనేయఁబడి యర్థమును బోధించు శబ్దము సోఘటము) లోకములో గల శబ్దములన్నియు నాకాశమున నొక్కొక్కటియు నఖండరూపమున నుండుననియు

నవి నిత్యములనియు మన ముచ్చరించు వర్ణధ్వను లాయఖండమగు శబ్దమును వ్యక్త పఱచుననియు నావ్యక్తమగు శబ్దమువలననే శ్రోతల కర్థ మవగతమగుననియుఁ జెప్పుదురు. ఆవ్యక్తమగు నిత్యశబ్దము స్ఫోటమనఁబడును. వీరి సిద్ధాంతమున వర్ణము లని త్యములు. ఏలనఁ దైని వచింపఁబడినట్లు మూడవక్షణమున నశించుచున్నది. నశించునది యనిత్యమేకదా! ఇక స్ఫోటరూపశబ్దము నిత్యము. మూడవక్షణమున నశించుచున్నపుడు వర్ణసమదాయము గానరాదుకదా! ఆవర్ణములచే నాస్ఫోట మెట్లభివ్యక్తమగును? అర్థబోధ యెట్లగును? అన్నచో వినుఁడు. “పూర్వపూర్వవర్ణానుభవాపిత సంస్కారసచివేన అంత్యవర్ణానుభవేన అభివ్యజ్యతే స్ఫోటః” (మూడవవర్ణము నుచ్చరించునపుడు మొదటివర్ణము నశించుచున్నను దానిసంస్కారము చిత్తమున నిలుచును. ఆసంస్కారసహితమగు సంత్యవర్ణానుభవముచే స్ఫోట మభివ్యక్తమగును.) ఆస్ఫోటమే శబ్దము. ముఖత్యర్థోఽస్మాదితిస్ఫోటః (దీనివలన సర్థము ముఖతమగునుకాన స్ఫోటము) అనియు, స్ఫోటయత్యర్థం (అర్థమును వ్యక్తపఱచునది) యనియును వ్యుత్పత్తులు గలవు. అప్పు డాశబ్దమువలన సర్థము బోధ్యమగును. ఈ సిద్ధాంతులకు స్ఫోటబ్రహ్మవాదులనియు లేక శబ్దబ్రహ్మవాదులనియుఁ జెల్లు.

ఆనందవర్ధనాచార్యులవా రీసిద్ధాంతము నీవిధముగా గ్రహించిరి. “పూర్వపూర్వవర్ణములయొక్క సంస్కారమతోఁగూడిన యంత్యవర్ణధ్వని స్ఫోటమును వ్యక్త పఱచువిధమునఁ బ్రకరణాదుల సాహాయ్యమున శబ్ద మర్థాంతరమును వ్యక్తపఱచును. అట వర్ణధ్వని స్ఫోటవ్యంజకము. ఇట శబ్ద మర్థాంతరవ్యంజకము. అచ్చట వ్యంగ్యము స్ఫోటము. ఇచ్చట వస్త్యలంకార రసాదులు. ఆధ్వనిపదమునే వ్యంజకత్వసాదృశ్యమునుబట్టి యీతఁడును గ్రహించెను. వైయాకరణులవ్యంగ్యము స్ఫోటము. ఆనందవర్ధనుని వ్యంగ్య మర్థాంతరము. ఇతర సిద్ధాంతులు “నీవు కొత్తగా ధ్వనిసిద్ధాంతమును లేవనెత్తితివి. ఇది సాగ్రమాణికసమ్మతముగా”దని యానందవర్ధనుని నాక్షేపింపఁగా “నిది కొత్త సిద్ధాంతముగా”దనియు, “వైయాకరణు లంగీకరించినదే” యనియు నామ సాదృశ్యమును జూపి వారిం చెను.*

*భరతుఁడు ౭ వ అధ్యాయమున ౭౦ వ శ్లోకమునందలి “యదాస్యోన్యార్థసంభూతై ర్విభావానుభావవ్యంజితై రేకోనపంచాశత భావైః సామాన్యగుణయోగేన అభినిష్పద్యంతే రసాః”తత్కథం స్థాయినవీచ భావారసత్వమాప్నువంతి? ఉచ్యతే” అనుచో “వ్యంజితైః” అనుశబ్దమునుబట్టి వ్యంజనావృత్తి నానందవర్ధనుఁ డూహించినట్లున్నదని తివేదిపండితుఁడు వ్రాయుచున్నాఁడు.

ఈవిధముగా నానందవర్ధనుడు వ్యంజనావృత్తిని సాధించెను. ఈ వ్యంజనకు ధ్వనము, గమనము, ద్యోతనము, ప్రత్యాయనము, ధ్వని మొదలగునవి పర్యాయ పదములు. 'వ్యంజనా' శబ్దమును ఆ కానాంతముగాఁగూడ వ్యవహరించుచున్నాడు. (వ్యంజన వ్యాపారము)

ఈ వ్యంజనాశక్తి అభిధామూలమనియు, లక్షణామూలమనియును ద్వివిధము. అందభిధామూల వ్యంగ్యము లక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము, అలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము నని మరల ద్వివిధము. లక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము శబ్దశక్తిమూలము, అర్థశక్తిమూలము, ఉభయశక్తిమూలము నని మువ్విధములు. ఈ విషయము మరల ముందు తెలియును.

ఆ. వె. జగతినదియు శబ్దశక్తిమూలంబును,

అర్థశక్తిమూల మరయు, నుభయ

శక్తిమూలమనఁగ నన్ను తిఁగాంచు; ద,

దీయ లక్ష్యములను దేటవఱు.

౬౮

తా. ఆ వ్యంజనావృత్తి శబ్దశక్తిమూల వ్యంజనావృత్తియనియు, అర్థశక్తి మూల వ్యంజనావృత్తియనియు, ఉభయశక్తిమూల వ్యంజనావృత్తి యనియును ముత్యెఱుగులు.

శబ్ద శక్తి మూలవ్యంజన

కం. ఘనత నృసింహుని కరమునఁ

దనరెడు నసి నిజసమగ్రధారాగ్ర నిమ

జ్జనతత్పరులగు నరులకు

ననిమిషభావంబొనర్చు ననవరతంబుక.

౬౯

నరసభూపాలుని చేతికత్తి తనధారకు గుఱి కాండలఁచిన శక్తులకు (తత్పరు లగు-అరులకు) తెప్పపాటులేమినిఁ గలిగించును. అనఁగా వా రాతని కత్తిఁగాంచి కొయ్యఁబాటి తెప్పపాటుమాని చూచుచుండును. (ఇది వాచ్యార్థము)

నృసింహావతారమును ధరించిన విష్ణుమూర్తియొక్క చేతికత్తి తన ఖడ్గధారలో మునుఁగఁదలఁచిన నరులకు దేవత్వము నొసంగును. (ఇది వ్యంగ్యార్థము)

శబ్దశక్తిమూలవ్యంజన యనఁగాఁ బ్రధానముగా శబ్దమునకుఁ గల యర్థాంతర బోధకశక్తి. కొన్ని శబ్దము లేకార్థమును, మరికొన్ని శబ్దము లనేకార్థములను

బోధించునుగదా ! ఈ నానార్థబోధక శక్తియే యిట శబ్దశక్తి యని మేల్కొనఁ బడినది. ఇది కారణముగాఁ గల వ్యంజనావృత్తి. ఇట నరసభూపాలుని వర్ణనము ప్రస్తుత ప్రకరణము. పునీంహ, తత్పరులగు నరులకు, అనిమిషభావము, అను శబ్దములు నానార్థకములు. సంయోగ విప్రయోగాదులు నానార్థకశబ్దములయొక్క యర్థమును నియమించునని వెఱకఁ జెప్పియుంటిమిగదా ! వానిలో నొకటగు ప్రకరణ మిచ్చట నీ శబ్దముల కే యర్థమును జెప్పకొనవలయునని నియమించును. ఆ నియమింపఁ బడిన మొదటి యర్థము వాచ్యార్థము. ఈవిధముగాఁ బ్రకరణ మా యా శబ్దములకు వాచ్యార్థమును నియమించును. అది ముగిసినపిమ్మట నాశబ్దశక్తిచే విష్ణుపరమగు మరయొకయర్థ ముత్థితమగుచున్నది. అది వ్యంగ్యార్థము. దీని నభిధాశక్తి బోధింపఁజాలదు. దానిపని వాచ్యార్థమునుమాత్రమే బోధించుట. “సకృదుచ్చరిత శృంజీవశృంగేషాం గమయతి నాసకృత్” (ఒకమాటుచ్చరింపఁబడినశబ్ద మొకమారే యర్థబోధ గలిగించును. కాని పెక్కుమాటులు బోధింపదు) అని న్యాయము.

అయితే మీమాంసకు లిట నొక దోషమును జూపుచున్నారు. “ఒకశబ్దము నకు రెండువ్యాపారములు లేక రెండుశక్తు లంగీకరించి రెండర్థములు చెప్పినచో రెండు భిన్న భిన్నవాక్యము లేర్పడునుగదా! అందొకటి విధిరూపముగానుండవచ్చును. జేతొకటి నిషేధరూపముగాఁగూడ నుండవచ్చునుగదా! ఇట్లు భిన్నముగానున్నను, లేక యేకవిధముగానున్నను వాక్యభేదమును దోషము తలస్థించును. ఒకవాక్యమున కొకేయర్థ ముండవలయును. అర్థద్వయము గూడదు” అని వారి సిద్ధాంతము. ఈ దోష నివృత్తికై యాలంకారికు లీ వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములు భిన్నవాక్యములు గావనియు, సేకవాక్యమే యనియు, రెండర్థములకును సేకవాక్యతఁ గల్పింపవలయు ననియుఁ దెలిపి వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థముల కుపమానోపమేయభావమును గల్పింతురు. ఎట్లన న్పునీంహవతారమగు విష్ణుమూర్తిచేతికత్తి తనఖడ్గధారలో మునుగఁగదలచిన నరులకు ననిమిషభావము (దేవత్వము) నొసఁగనట్లు నరసభూపాలుని చేతికత్తి తన ధారకు గుఱికాఁగదలచిన శత్రువులకు ననిమిషభావమును (తెప్పపాటులేమి) నొసఁగను”

కాని విద్యానాథుఁ డీవిధముగాఁజెప్పక “ప్రయోక్త్యవివక్షా పరతంత్ర్యాత్ లౌకికవాక్యానాం” (అపారపేయముగు జేదవాక్యములలో వాక్యభేదము దోషముగావచ్చును. కాని పారపేయముగు లౌకికవాక్యములలో నీదోషమురాదు. ఏలన నిట్టి యర్థద్వయమును బ్రయోక్త యుద్దేశించియే ప్రయోగించియున్నాడు) అనిచెప్పెను. ఈసమాధానమును బురస్కరించుకొని యొకశంక బయలుదేరుచున్నది.

ఏమన నీయర్థద్వయమునకును నేకవాక్యత యేల ? భిన్నభిన్నముగా నుంచి స్వతంత్రముగా రెండర్థములను జెప్పి శ్లేషయని యేల చెప్పఁగూడదు? ఈపమానోపమేయభావ మేల కల్పింపవలెను? అని కొందఱుండురు. ఎచ్చటఁ బ్రకరణాదులచే నొకే యర్థము ప్రకృతమును, మరొకయర్థ మప్రకృతముగను దోచునో యట్టి చోట శబ్దశక్తి మూలవ్యంజన; *ఎచ్చట నర్థద్వయమును బ్రకృతమో యఁగాఁ బ్రకరణనియమము లేదో యట శ్లేష యనియు సిద్ధాంతీకరించిరి. రాఘవ పాండవీయాదులలోని పద్యములందు రెండర్థములును బ్రకృతములే కాన నచ్చట శ్లేషయే. వసుచరిత్రము నందలి పద్యములలోని రెండర్థములలో నొకటి ప్రకృతమును మరొకటి యప్రకృతమును గాన నది శబ్దశక్తి మూలవ్యంజన.

‘శబ్దస్య పరివృత్త్య సమాత్మ్యే శబ్దవ్యంజనా’ అని సిద్ధాంతము. అనఁగా నెచ్చట వ్యంజకమగు శబ్దమును మార్చి దాని పర్యాయపదము నుంచినచో నర్థాంతరము పొసగదోయట శబ్దశక్తి మూలవ్యంజన. ఇట వ్యంజకములయిన నృసింహాది పదములనదీసి వాని పర్యాయపదముల నుంచినచో వ్యంగ్యార్థ ముత్థితము గాదు. కాన నిట శక్తి శక్తిమూలవ్యంజన.

అర్థ శక్తి మూలవ్యంజన

చ. అలఘువరాక్రమక్రమ సమగ్రభుజాగ్ర ! నృసింహభూవ ! నీ
విలసదనూన దానగుణ విభ్రమమేతయు నాలకించి తా
వెలవెలపాటె మేఘు; మరవిందవిరోధియుఁ గందువాటె; నా
కులపడఁగల్పశాఖ; తృణకోటి గ్రసించె నమ ర్మధేనువుక. ౭౦

మేఘము (పా) మేఘుడు.

తా. ఓ నరసభూపాలా ! నీ దాతృత్వమును విని మేఘుఁడు వెలవెలపాటెను. (తెల్లవోయెను-శరదృతువున మేఘము తెల్లనగునుగాదా!) చంద్రుఁడు కందువాటెను. (సంతాపపడెను - నలుపు లేక మచ్చను వహించెను.) కల్పవృక్ష మాకులపడెను. (వ్యాకులపాటు వహించెను - ఆకులు రాలెను.) కామధేనువు గడ్డిఁజెచ్చెను (అన

* ద్వ్యన్యాయానికి సుతానుసారముగా శబ్దశక్తి మూలాలంకార ద్వనియే కాని శబ్దశక్తి మూలవస్తుద్వని లేదు. కావున వానందపర్థనాచార్య సుతానుసారముగా వసుచరిత్రమునందు ద్వినిగాదు. ఎచ్చటఁగూడ శ్లేషయే. అప్రకృతార్థమును గూడ వర్ణింపబడి బోధించును. మార్పుటాదులే యీ శబ్దశక్తి మూలవస్తుద్వనిని లేవఁదీసిరి.

మానపడెను - గడ్డినిఁ దినెను.) ఇటఁ 'దృఢజోటి గ్రసించెను' అనుటకన్న 'గడ్డి కఱచెను' అను పదమునే ప్రయోగింపవలెను.

'శబ్దపరివృత్తి సహిత్యే అర్థవ్యంజనా' అని సిద్ధాంతము. అనఁగా వ్యంజక శబ్దములను మార్చి వాని స్థానమునఁ బర్యాయపదములుంచినను నర్థాంతరమునకు భంగమురాదో యది యర్థశక్తి మూలవ్యంజన.

పై పద్యమున మేఘ, ఆరవింద విరోధి, కల్పకాళి, అమర్త్యధేను పదము లను మార్చి వాని పర్యాయపదము లుంచినను నర్థాంతరము పొసగును. కాన నిది యర్థశక్తి మూలవ్యంజన మదాహరణనుని గ్రంథకర్త యభిప్రాయము.

ఈమదాహరణము సరియైనది కాదు. ఇదియు శబ్దశక్తిమూలవ్యంజనయే. ఏలనఁ బైపద్యమున వ్యంజకములయిన నృసింహోదీపదములు మార్పుసహింపని విధమున నిచ్చుటను వ్యంజకములయిన వెలవెలపాటు, కందువాటు, అమలపడు, అను నవియు మార్పును సహింపవు. "తృణజోటి గ్రసించు" అను నొకపదమే సహించును. ఇట వ్యంజకములు మేఘాదీపదములు గావు. 'వెలవెలపాటు' మొదలయినవియే వ్యంజకములు. కాననీయుదాహరణముసరిగాదు. ఈక్రిందిపద్య మదాహరణార్హము.

గీ, ఇవట మాయత్రపండు; నేనిటఁబరుండుఁ

బగటనే లెన్నగని గురుపట్టుకొనుము

రేయిచీఁకటిఁగానకయ్యోయిపాంధ!

పడకుమీ! మాడుమంచాలపైనిఁదప్పి

ఇవటఁ 'బడకుమీ!' అని వాచ్యార్థము. 'నా మంచముపైఁ బడుము' అనునది వ్యంగ్యార్థము. ఈ వ్యంగ్యార్థమును బోధించు శబ్దములను మార్చి వాని పర్యాయ పదము లుంచినను వ్యంగ్యార్థమునకు భంగమురాదు.

ఉభయ శక్తి మూలవ్యంజన

కం. అదిధరకరుండై సుమునో

వరభరణిధురీణుండై యువారిల లక్ష్మి

సిరవాసుభానురుండై

సరసింహుఁడువొల్పుఁ ద్రిభువనస్తుతమహిమఁ.

౭౧

తా. సుసభాపాలుఁడు శత్రుభయంకరుండై (అదిధరకరుండు) పండిత భరణి మున ధురీణుండై, (సుమునోవరభరణిధురీణుడు) అవారిలగు రాజ్యలక్ష్మియొక్క

స్థిరనివాసముచే వెలుగొందుచున్నవాడై, త్రిభువనస్తుతమగు మహిమతో ని
చున్నాడు. ఇది వాచ్యార్థము.

నరసింహవతాంమును దాల్చిన విష్ణుమూర్తి శంఖచక్రమాస్తుడై (అరి = చక్రము;
దరము = శంఖము - అరిదరకరుడు) దేవతలను భరించుటయందు ధురీణుడై
(సుమనోవరులు = దేవతలు - సుమనోవరభరణధురీణుడు) లక్ష్మీదేవియొక్క స్థిర
వాసముచే వెలుగొందుచున్నవాడై, త్రిభువనస్తుతమగు మహిమతో నొప్పుచున్న
వాడు. ఇది వ్యంగ్యార్థము.

వ్యంజకములయిన శబ్దములు గొన్ని శబ్దపరివృత్తిని సహించియుం, గొన్ని
సహింపకయు నున్నచో నది యుభయశక్తిమాలవ్యంజన. ఈ పద్యమున-“అరిదర
కరుడు, సుమనోవరభరణధురీణుడు” నరసింహుడు అను పదములు పరివృత్త్య
సహములు; ‘అవారిత లక్ష్మీస్థిరవాసభానురుడు’ ‘త్రిభువనస్తుత మహిమతో’ పద
ములు పరివృత్తిసహములు. కాన నిది యుభయశక్తి మాలవ్యంజన.

లక్షణామాలవ్యంజనకు “గంగలాః గొల్లపల్లె” ‘బ్రాహ్మణుడగ్ని’ ఇత్యాదు
లుదాహరణములు. అభిధామాలవ్యంజనాశక్తి, లక్షణామాలవ్యంజనాశక్తి యనియే
కాని వ్యంజనామాలవ్యంజనాశక్తి యుండదు. ఒకచో (‘విపరీతరతే లక్ష్మీః’)
వ్యంగ్యార్థముగూడ వ్యంజకమై చురొక వ్యంగ్యార్థమును బోధించుచున్నను నది
సంబద్ధసంబంధము గల వ్యంగ్యమని విశదపఱచియుంటిమి.

వృత్తులు

గీ. మరియు రచనాశ్రయంబులై మధురరస ని
వేశయోగ్యత వృత్తులు కై శిశియును,
నారభటియును, సాత్త్వతి, భారతియును,
నాఁగఁ బొగడొందుఁ ధల్లక్షణములొసర్తు.

2-1

యోగ్యతవృత్తులు (పా) యోగ్యతావృత్తులు.

తా. వృత్తులు, కైశికి, త్రిభువతి, సాత్త్వతి, భారతి, అని నాలుగు విధములు.
‘రసనివేశ యోగ్యములు’ అను పాఠముకన్న ‘రసనివేశ యోగ్యములు’ అనియుంట
లేస్స. నివేశమన నిర్దేశము. రసనిర్దేశమునకు = రసప్రకటనమునకు లేక రస
వ్యక్తికి, యోగ్యములు = తగినవి అను సర్థము లభించును. ‘వృత్తులు సాక్షాద్రీసోప
స్కారకములు’ అని నిష్కర్షాస్థానము. ఇది రచన నాశ్రయించి యుండునని

చెప్పబడినది. ఇట్లు రచనాశ్రయంబు అనరాదు. నటనాశ్రయంబు అనవలెను. ఏలన, రీతులును రచనాశ్రయములే యని ముందు చెప్పచున్నాడు. వృత్తులు నాట్యశ్రయములు; రీతులు రచనాశ్రయములు సని వ్యవహారము. వృత్తులు నాట్యశ్రయములు గాన సాక్షాద్రసోపస్కారకములు. రీతులు రచనాశ్రయములు గానఁ బరంపరగా రసోపస్కారకములు. మరియు రీతులు కైశిక్యాది వృత్తులను సుస్థిరీకరించును. రీతులనఁగా గుణసమష్టిరూపములు గాన మాధుర్యాది తత్త్వద్వంద్వములు రచనానిష్ఠములు. గాన నా రీతులు కైశిక్యాది వృత్తులను సుస్థిరీకరించును. ఆ వృత్తులు రసోపస్కారములు. చూడుడు.

శ్లో. ముహూరంగుళి సంవృతాధరోష్ఠం ప్రతిషేధాక్షరవిక్లబాభిరామం

ముహూరంసపివర్తి పక్షులక్ష్యాః కథమప్యస్మితం చుంచితంతు.

దువ్యంతుడు ముద్దాడఁబోయినప్పటి శకుంతలా నాట్యమును (action) గాళిదాసకవి యీవిధముగా వర్ణించుచున్నాడు. శకుంతల దువ్యంతుడు దన్ను ముద్దాడరాఁగాఁ ‘దన వ్రేకుల నధరోష్ఠమును మాటిమాటికిని మూసికొనుచున్నది. వలదు వలదని ప్రతిషేధాక్షరముల నాడుచున్నది. మొగము నటునిటు ద్రిప్పకొనుచున్నది? అట్టి మొగము నెట్లో యతిప్రయత్నముచేముద్దాడఁబెట్టితిని. కాని ఆయ్యో! ముద్దాడలేకపోయితిని’ అని దీని యర్థము.

ఇచ్చటి శకుంతలయొక్క యప్పటి నాట్యము (action) కైశికీవృత్తి యనఁబడును. ఇట్టివృత్తికి మృదుమధురమగు రచన లేక రీతి కావలయును. అట్టిరీతికి వైదర్భియని పేరు. అది ముందువచ్చును. ఆట్టిరచనచేత నావృత్తి చక్కగా వ్యక్తమగును. ఏలన వృత్తి యాంగికాభినయరూపము. రీతి వాచికాభినయరూపము. వాచికాభినయముతోఁగూడిన యాంగికాభినయమే రసస్ఫూర్తినిఁ గలిగించునుగదా? దాన సామాజికతకు రస మనుభవమునకు వచ్చును. ఇట్లే యితరరీతులుగూడ నా యా వృత్తులను (actions) వ్యక్తముచేయును. అప్పుడు రసానుభవము సహృదయులకుఁ గలుగును. కావుననే రీతులు వృత్తులను సుస్థిరీకరించునని చెప్పితిమి. ఇట్లుగల వృత్తులు సాక్షాద్రసోపస్కారములనియు రీతులు పరంపరగా రసోపస్కారములనియుఁ జెప్పితిమి.

మ. చెలఁగుంగై శికి శోమలార్థరచనా శ్రీ; నుద్ధతార్థకృమా

చలితాడంబరమూర్తియారభటి; యీవత్ప్రేరణ సందర్భ ని

శ్చలయాభారతి పొల్చు; సాత్త్వితియు నీవత్శోమలార్థక్రమంబుల; నీవృత్తులకుఁ యథోచిత రసస్ఫూర్తుల్ నిరూపించెదన్.

క్రమచలితాడంబరమూర్తి (పా) క్రమాస్థలితాడంబరమూర్తి

తా. కోమలమైన యర్థమును వర్ణించుట కైశికీవృత్తి; మిక్కిలి యుద్ధతమైన యర్థమును వర్ణించుట యారభటీ; ఈమత్స్యోధమైన యర్థమును వర్ణించుట భారతీ వృత్తి; ఈమత్స్యోధమైన యర్థమును వర్ణించుట సాత్త్వికీః (ఇట రచనా, సందర్భ, పదములకు 'వర్ణనము' అని యర్థము. మరియు ('క్రమాచలితాడంబర మూర్తి' అన్న సమాసము క్లిష్టముగా నున్నది) ఈవృత్తుల కేయేరసము లుచితములూ నిరూపింతును.

ఇట్లు గోమలార్థము, ఉద్ధతార్థము, అనునెడల 'అర్థ' మన నేమి? కావ్యము లేక యితీవృత్తమునందలి రసపుట్టుములు. అర్థమనగా 'రసము' అనియు నర్థమున్నట్లు పృథాపరుద్రీయ వాక్యములు తెలుపుచున్నవి. చూడుడు:

“అత్యర్థ సుకుమారార్థ సందర్భా కైశికీ మతా
అత్యుద్ధతార్థసందర్భా వృత్తిరారభటీ స్మృతా
ఈమన్మృద్వర్థసందర్భా భారతీవృత్తి రివ్యతే
ఈమత్స్యోధార్థసందర్భా సాత్త్వికీవృత్తిరివ్యతే”

అని నొడివి “అత్యర్థసుకుమారా ద్వ్యా శృంగారకరుణా మతా
అత్యుద్ధతరసా రాద్ర బీభత్సా పరికీర్తితా
హాస్యకాంతాద్భుతాః కించిత్సుకుమారాః ప్రకీర్తితాః
ఈమత్స్యోధౌ సమాఖ్యాతౌ రసా వీరభయానకాః”

(శృంగారకరుణము లతీసుకుమారములు; రాద్రీబీభత్సములు మిక్కిలి యుద్ధతములు; హాస్యకాంతాద్భుతము లతీసుకుమారములు; వీరభయానకము లలరికాఁ బ్రాధములు) అనివచించెను. అత్యుద్ధతసుకుమారార్థసందర్భమునకు వివరణముగా ‘అత్యర్థ సుకుమారా ద్వ్యా శృంగారకరుణా మతా’ అని చెప్పబడెను. దీనివలనను అర్థమన రసమనియే యభిప్రాయము. మరియు నాతఁడే “యత్ర శృంగారకరుణావతికోమలేన సందర్భేణ వర్ణ్యతే తత్రకైశికీ” అని వృత్తినిగూర్చి ప్రాసానినియున్నాడు. దీనివలనను అర్థమన రసమనియే యభిప్రాయము. “యత్ర.....సందర్భేణ వర్ణ్యతే” అను లక్షణ వివరణమునుబట్టి శృంగార కరుణరసములు కోమలసందర్భముచే (రచనచే) వర్ణింపఁబడవలెననియొక దేటపడుచున్నది. ఈ యభిప్రాయమునే మేముగూడ వృత్తులను రీతులు నుట్టజేయుచున్నది వెనుకఁ జెప్పియుంటిమి.

అభినవగుప్తుడు ‘అర్థ’ శబ్దమునకు నొకానొకచో రసమనియే యర్థమును జెప్పెను. “కావ్యేన నాట్యాయమాన ఏవ రసః కావ్యాద్భిః, కావ్యస్య అర్థః

కావ్యార్థః (అర్థ్యతే ప్రాధాన్యేన ఇత్యర్థః సత్వర్థః అభిధేయవాచీ) కాన ఆర్థమన రసమనియు, రసవంతమైన యితీవృత్తాదులనియు మనము గ్రహింపవచ్చును.*

కాన శృంగారమున కనుకూలమైన నాయికానాయకుల వ్యాపారములు, (actions) మలయానిల, సాయంకాల, పుష్పాద్యానాదులును గోమలార్థములు. వీని వర్ణనము కైకివృత్తి. ఉద్ధతార్థమన మౌఢయోద్యోగమును లేక చిత్తదీప్తిని గలిగించు యుద్ధాదిఫుట్టములు. వీని వర్ణన మూరభివృత్తి. ఇంక సాత్త్వీక భారతులను గూర్చి యిచ్చిన నరసభూపాలీయ లక్షణము దుష్టము. పై ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణమున “ఈమన్మదవర్ధసందర్భా భారతీవృత్తిరివ్యతే” అనియుండగా “ఈమత్ప్రేథ సందర్భ నిశ్చలయా భారతి” అనియు, “ఈమత్ప్రేథార్ధసందర్భా సాత్త్వీకవృత్తిరివ్యతే” అనియుండగా “ఈమత్క్రమలాగ్రక్రమము” అనియు నొకదాని లక్షణమును మరొకదాని కంటంగట్టినాడు గ్రంథకర్త. ఈమన్మదువగు నర్థముల వర్ణనము భారతీ వృత్తి. ఈమత్ప్రేథములు అనగా నద్భుతములగు నర్థముల వర్ణనము సాత్త్వీకవృత్తి.

ప్రతాపరుద్రీయ నరసభూపాలీయ కర్త లిరువురును కైకిక్కాది వృత్తుల లక్షణములను జెప్పను నందుఁ గొంత రీతినిఁగూడఁ గలుపుచువచ్చిరి. కైకిక్కాది వృత్తిలక్షణములను వివిక్తముగాఁ జెప్పరైరి.

భరతునిమతమునఁ కైకికీ, ఆరభటీ, సాత్త్వీకవృత్తులు మూడును అర్థవృత్తులు. అర్థమన రసమని కానీ రసానుకూలములగు విషయములని కానీ చెప్పియుంటిమి. ఇంక భారతీవృత్తి శబ్దవృత్తి. అనగా వాగ్వ్యవహారము. (భారతీ సంస్కృతప్రాయా వాగ్వ్యపారో నటాశ్రియః) విద్యానాథుఁడు శబ్దవృత్తి యగు భారతీవృత్తినిఁ గూడ నర్థవృత్తినిగా మార్చి ‘ఈమత్ప్రేథార్ధ సందర్భా భారతీవృత్తిరివ్యతే’ అని లక్షణమును ప్రాసెను. భరతుని మతమున మూడర్థవృత్తులని తెలిపితిని. వృత్తులను రీతులు స్ఫుటికరించునని చెప్పియుంటిమి కదా! కావున మూడువృత్తులకు మూడురీతులు గావలయును. రీతియన శబ్దముల కూర్పుకదా! అనియేకదా భారతీ వృత్తి. కావున నీ భారతీవృత్తియే మూడు రీతు లయ్యెను. భారతీవృత్తి యనఁ

*దీని కవవృత్తభావముగా Some concepts of Alankara Sastra అనుగ్రంథమున నిట్లుగలవు: “They keep the concept of the four ancient Vrittis derived from Natya, Kaisiki etc., and hold them, as Anandavardhana did, as the name of the development or delineation of such ideas, Aritha as are in consonance with Rasa”

గావ్యమునందలి వాగ్వివహారము లేక వాగ్రచన లేక శబ్దరచన. ఈశబ్దరచన మువ్విధములు. ఈ ముత్తైఱులగు రీతులును ముత్తైఱులగు వృత్తులను స్ఫుటీకరించును. భారతీవృత్తి సర్వవృత్తిగా మార్చినచో మూడేరీతులు వానినాల్గింటి నెట్లు స్ఫుటపఱపగలవు? అప్పుడు నాలుగురీతులు గావలయును. సాహిత్యదర్పణకారాదులు నాలుగురీతులు స్వీకరించిరి. కానీ న్యాయముగా విచారింపఁగా మూడువృత్తులును, మూడురీతులును జూచునని నాయాశయము. మూడు వృత్తులు, మూడు రీతులు, మూడుగుణములు, మూడుపాకములు నున్నచోఁ బరస్పరసంబంధబాంధవ్యములు సముచితముగా నుండును.

గీ. కైశికిచెలంగు శృంగార కరుణలందు
నారభటి రాద్రీబీభత్స హరిణియగు
సలరు భారతి హాస్యశాంతాద్భుతముల
సమరుసాత్త్వతి వీరభయానకముల.

౩౪

స్పష్టము (కరుణాపదము దుష్టము- కరుణములందు, అనవలెను.)

కైశికి

ఉ. తిన్ననిమేను, గన్నుగవ, తేటలుఁ, దేనియలొక్కమాటలున్
సన్నపుఁగానుఁ, గుందనపుఁజాయలు దేటు మెఱుంగుఁజెక్కులున్
గొన్నలవంటి నెన్నుదురు. గుబ్బచనుంగవ, తక్కుచూపులున్
జెన్నసలారఁగవ్య సరసింహునిజూచె విలాసధన్యయై.

౨౫

తక్కుచూపులుక (పా) తక్కుచెక్కులుక

ఇట శృంగారరసానుకూలముగువస్తువు కన్య. కాన దాని వర్ణనము గైశికివృత్తి. ఈవృత్తిని (వైదర్భీ) రీతి స్ఫుటీకరించుచున్నది. అనఁగా నీపద్యమున కీతిచే శృంగారసము వ్యక్తమగుచున్నది.

ఆరభటి

ప్రతిపక్షక్షావవక్షః ఫలకవిదళనప్రౌఢ గాఢవీతావ
ప్రతిభాసంరంభగుంభప్రబలముబల శుంధస్పృశింహోగ్రరంహూ
యుతమైకలృంతదృవ్యద్వ్యమణి ధగధగప్రద్యతక్వాలజాల
ప్రతికూలప్రక్రమంబై పరగు నరసభూపాలదోః ఖడ్గమాజక. ౨౬

ఇందు యుద్ధఘట్టమునందుఁ దాండవించు వరసభూపాలుని ఖడ్గము వర్ణింపఁ బడినది. ఇది రాద్రసానుకూలమగు వస్తువు. దీనిని గాఢీ రీతి స్ఫుటికరించును. అనఁగా నీపద్యమున రీతిచే రాద్రరసము వ్యక్తమగుచున్నది.

భారతి

నీ. నీక్తి ర్రికెన యని నెగడిన సురడంతి

శిరము మధ్యేభిన్నతరము గాదె !

నీక్తి ర్రితోఁ బ్రతి నెరసిన యిందుమం

డలము పదాటు ఖండములు గాదె !

నీక్తి ర్రి నొరసిన కాళోదరస్వామి

తల సహస్రచ్ఛిదాకులము గాదె !

నీక్తి ర్రిఁబోలఁబూనిన ధవళాంభోజ

తతి శతభాదళితంబు గాదె !

గీ. అహహ ! నీక్తి ర్రి కవనిలో నమర కరియు

గిరియు నిందుండు గిందుండు నురగపతియు

గిరియుఁ దెలిదామరలచాలు గీలు నెనయె ?

యాబళేందుని నారసింహక్షితీంద్ర !

2౭

ప్రతి నెరసిన (పా) క్షీతి నెరసిన; మధ్యేభిన్నతరము (పా) మధ్యము భిన్నతరము.

‘మధ్యే భిన్నతరము’ అను పద మసాధువు. ‘పారే మధ్యే వస్త్యవా’ అను పాణిని నూత్రముచే వస్త్యర్థమునందే పారే మధ్యే పదములు నిపతితములు. ఇటు వస్త్యర్థము లేదు.

ఇది యద్భుతరసానుకూలమగు వస్తువర్ణనము. దీనిని వైదర్భీరీతి వ్యక్తము నేయుచున్నది.

సాత్త్వతి

చ. ఉభయరగండ ! తావకరణోగ్రజయావకముల్ గుభుల్ గుభుల్
గుభులనివ్రూయఁగా, భవదమంతిత వీరభటుల్ “ప్రభుల్ ప్రభుల్
ప్రభు”లని శత్రుభూపతులపైఁ జొఱఁబాటునడక “విభుల్ విభుల్
విభు”లని సంభ్రమింపుదురు వేడ్కనఖర్వ సువర్వభామినుల్. ౭౮

ఇట వీర శృంగారానుకూలముగ వస్తువర్ణనము గలదు. వీనినిఁ బాంచాలీరీతి వ్యక్తము నేయుచున్నది.

గీ. ఇంక రీతులు వివరింతు వృత్తులట్ల
సముచితార్థపదన్యాస సౌష్ఠవములు
గాక సందర్భమాత్ర సంగతిములైన
కతన రీతులు వృత్తిభిన్నతఁ జెలంగు.

౭౯

తా. వృత్తులవలె రీతులు సముచితార్థ పదన్యాస సౌష్ఠవములు గాక కేవలముగా సందర్భసంగతములు. కావున వృత్తిరీతులు భిన్నములు.

‘సముచితార్థ పదన్యాస సౌష్ఠవములు’ అన సముచితమైన అర్థము గల పదములయొక్క న్యాససౌష్ఠవముగలవి అని యర్థము. న్యాససౌష్ఠవమనఁ గూర్చుకొన్న చక్కని యనఁగాఁ ‘జక్కనికూర్పు’ అని భావము వచ్చును. కానీ పదన్యాససౌష్ఠవమనుదానికి ‘వర్ణనము’ అను సర్థము వేసికొని సముచితమైన యర్థము (రసానుకూల వస్తువు) యొక్క వర్ణనము గలవి ‘వృత్తులు’ అని చెప్పకొనవలయును. లేనిచో సర్థము కుదరదు. ఈవిషయమును వెనుకఁ బ్రస్తావించియుంటిమి. ఇంక రీతులు సముచితార్థము నపేక్షింపక కేవలము ‘శబ్దములకూర్పు’ రూపమున నుండును. అని చెప్పబడినది. ఈమాట పొసఁగదు. రీతులు సముచితార్థమును (రసానుకూలముగ వస్తువును) నపేక్షింపనిచో శృంగారమున గౌడీరీతియు రాద్రీమున వైదర్భీరీతియు వ్యవహరింపవచ్చునని యభిప్రాయము వచ్చును. అట్లేయగుచో సత్తీరచన రసప్రతిబంధకమగును. రీతులుగూడ రసవ్యక్తిహేతువులే.

త త్ర దసోపకారిణ్య ప్రత్యక్షో నమద్భవాః

పద్యేషు రీతయోగౌడీ వైదర్భీ మాగధీ తథా

అయాదేశములవలనఁ బుట్టిన గౌడీ, వైదర్భీ, మాగధీ (పాంచాలీ) రీతులు రసోపకారిణులు అని యలంకారశేఖరమునను గలదు.

రీతు లెప్పుడును వృత్తులనాశ్రయించియే యుండును. వృత్తుల యభివ్యక్తికి రీతులసాహాయ్య మపేక్షితమై యున్నది. కావున నివి యన్యోన్యాశ్రయములై యున్నవి. వృత్తులురీతులమూలముననేభాసించును గనుక రీతులనువిడిచివృత్తులుండవు. అట్లుగంటచే సాహిత్యదర్పణకారాదులు తిమిగ్రంథములలోఁ గైకెక్కాది వృత్తులను గూర్చి తదవక కేవలము రీతులనే చెప్పి వదలిరి. కావున మనము వృత్తి రీతులకు భేదము నీక్షిందివిధమునఁ దెలిసికొనవలయును. వృత్తు లర్థాశ్రయములు. అనఁగా

రసానుకూల నాయకవ్యాసారములు లేక రసానుకూలవస్తువులు. కాన సాక్షాద్రసోప స్కారములు. రీతి లీప్తుల సుచితముగా వ్యక్తమునేయునవి. కానఁ బరంపరగా రసోపస్కారములు.

“స్త్రీతి నామాఽపి మధురం” (స్త్రీయనుపేరుగూడ మధురము) అనియున్నది. కావున శృంగారరసమున కాలంబనమైన స్త్రీ మధురపాత్రమైనపుడు దానిచేష్టలును దాని యుద్దీపనసామగ్రియు మధురములేకదా! కావున వీనిని వివరగానే యప్రయత్నముగానే శృంగార ముబుకును. అట్లే యుద్ధాదిభుట్టములనుగూర్చి వివరగానే మనకు రొద్రరసముబుకును. కావుననే వృత్తులు సాక్షాద్రసోపస్కారకములని చెప్పితిమి.

గీ. వరగురీతులు కోమలపౌఢవదవి

ధానవాసవ; నందు వైదర్భియనఁగ

గౌడి పాంచాలియనఁబొల్పు; గ్రమముతోడ

వీనికిని లక్షణంబులు విస్తరింతు.

౮౦

తా. కోమలపదరచననుబట్టియేఁ బౌఢపదరచననుబట్టియు సుభయవిధమగు రచననుబట్టియు వైదర్భి, గౌడి, పాంచాలి యని రీతి మూఁడువిధములు.

గీ. అతిమృదులబంధయుత, యనాయతసమాస

దనరు వైదర్భి; రూక్షబంధయును, ఖరస

మాసయగు గౌడి; యుభయాత్మ మహిమగలిగి

యలరుఁ బాంచాలి; వీని లక్ష్యములొనర్తు.

౮౧

తా. మిక్కిలి మృదుపదములును, అల్పసమాసములుగాని లేక యసమాసముగాని కల రచన వైదర్భి. పరుషాక్షరిములతోఁగూడిన పదములును, దీర్ఘసమాసముగల రచన గౌడి. కొంత మృదుపదరచనయుఁ గొంత పరుషపదరచనయుఁగలది పాంచాలి. వీని లక్షణములను జూపుదును.

వైదర్భి - ౧౩౧

తా. అలావణ్యమగణ్య; మాగుణగణం, బవ్యాజ; మా లేజ ము

ద్యేలం: బావినయం బమేయతర; మావీర్యం బనిర్వాచ్య; మా

యాలాపంబరిగత్య; మావితరణం బాశాంతి విశ్రాంతి; మా

శీలంబార్జవమూల మెన్నఁడరమే! శ్రీనారసింహేంద్రునిక. ౮౨

ఇందన్నియు మృదుపదములే. సమాసము లేదు. 'అకాంతవికాంత' మనుచోట 'అల్పసమాసము' గలదు. ఇది వైదర్భీరీతి.

గౌడి

శా. అంభోరాశిగభీర ! యోబయస్మసింహ ! సీరణోదస్తదోః

స్తంభో త్రంభిత జృంభితాసిలతికా సంరంభసంభావనా

దంభానర్గళదుర్గ, దుర్గమమదోద్బద్ధప్రభృష్టారి రా

ట్కుంభచ్చుంభ నిశుంభసంభ్రమ వారస్ఫూర్తి విడంబించురా!

తా. సీదోఃస్తంభమున విజృంభించుచున్న ఖడ్గలత యను కాలికాదేవి కత్తు రాజాలనుశుంభనిశుంభులను హరించుచున్నది.

ఇందుఁ బరుషాక్షరములు గలపదములును దీర్ఘసమాసములును గలవు. కానగౌడి.

పాంచాలి

శా. ఆరూఢిం దపమాచరించెదవు చంద్రా ! యల్ల మందాకినీ

తీరక్షోణితిటిక మహానటజటా దీర్ఘాటవీవాటిలోఁ

బ్రారబ్ధంబగు మేనియంకము హరింపక పేడి; యింతేల ! నీ

కారాధింపఁగరాదె ! యోబయస్మసింహాధ్యక్షు సత్కీర్తులక.

తటిక మహానట (పా) నటస్మహానట; రటస్మహానట.

ఇటఁ గొంత దీర్ఘసమాసమును గొంతమృదుపదబంధమునుగలదు. కానఁబాంచాలి.

న్యాయముగా 'రీతి' యన గుణసంకలనరూపమే కదా ! కావున రీతులను గూర్చి చెప్పినపు డా రీతులు వేనివలన నేర్పడుచున్నవో యా గుణముల నిటనే చెప్పవలసియున్నది. కాని యీ విచారము ప్రత్యేకముగా వేటొకచోటఁ జేయఁబడి యున్నది.

పాకము

ఉ. పాకముదీరితార్థ పరిపాకమనం దగు; నందు గోస్తనీ

పాకము, నారికేళఫల పాకమనక ద్వివిధంబు; గోస్తనీ

పాకమ సంవృతార్థ పరిపాకనివేద్యము; నారికేళపా

కాకలనంబు గూఢనిబిడార్థవిచార్యము; వీని లక్యముల్. ౮౫

అర్థముయొక్క పాకము రెండువిధములు. అర్థమనఁగా నిట భావము. ద్రాక్షా పాకమనియు, నారికేళపాకమనియు నిరుదెఱఁగులు. ద్రాక్షాపాకమనఁగా ససంవృత మైన (అగూఢమైన) యర్థముయొక్క రుచి. నారికేళపాకమన గూఢమైన యర్థము యొక్క రుచి. మరియు నీ విశేషమును గ్రహింపవలెను. ద్రాక్షాఫలముయొక్క రుచినిఁ జూచుట మిక్కిలి సుకరము. చెట్టునుండి కోయఁగానే యప్రయత్నముగా దాని రుచి ననుభవింపవచ్చును. అట్లే యెట్టి బుద్ధిప్రయత్నమును నక్కఱలేకయే గోచరించి యానందపఱచు నర్థభేదము ద్రాక్షాపాకము.

ఇక నారికేళముయొక్క రుచి చూచుట మిక్కిలి దుష్కరము. దానిపై నున్న దట్టమైన బరడును గునపముతోఁ దీసి పెంకను బగులఁగొట్టి లోని కొబ్బెరను గట్టిగా నమలవలెను. అప్పటికిఁగాని దాని రుచి తెలియదు. కాన నధిక బుద్ధిప్రయత్నముచేఁ దెలియఁదగిన యర్థభేదము నారికేళపాకము. ఎంత యత్నించినను నారికేళపాకము ద్రాక్షాపాకమువంటిది గాదు. ఇవిగాక కదళీపాకమనియు మరియొకటి గలదు. కదళీఫలమును రుచిచూచుటకు ద్రాక్షాఫలమును రుచిచూచునంత సౌలభ్యము గానీ నారికేళమును రుచిచూచునంత క్లేశముగానీ యుండదు. కదళీఫలమును బైనున్న చర్మమును దీసి యలఁతిజలనముతో నమలుదుము. కాన నాతికఠినము నాతిసులభమును గాని యర్థభేదము కదళీపాకము.

మరియొక విశేషమును గమనింపవలెను. ద్రాక్షాఫలమునఁ బరిత్యాజ్యమగున దేదియును లేదు. కదళీఫలమున నలఁతిగాఁ బరిత్యాజ్యము గలదు. నారికేళమునఁ బరిత్యాజ్య మధికము. కాన సర్వాకారముగా మధురమును, బ్రచురముగా మధురమును, అల్పమధురమును నగు కావ్యము లాయాపాకముగాఁ బరిగణింపఁబడును. కదళీపాకమును గూర్చి విద్యాభాషుఁడును, కట్టుమూర్తియును దెలుపఁరైరి. కాని యిది యవసరమే. వీలన, మూఁడర్థవృత్తులకును మూఁడురీతులు వలయును. మూఁడు రీతులకును మూఁడుగుణములు వలయును. (నామనమతమున ౧౦ గుణము లున్నవి). ఆ పృథ్వి, రీతి, గుణములయొక్క కలయికవలనఁ గలిగిన (పానకరసస్వాదమునఁ గలిగిన) రుచిభేదమే పాకము. కావున మూఁడుపాకము లుండవలయును.

ద్రాక్షాపాకము

కం. వాలికలై వెలిదమ్ముల

వాలికలై చందమామ పులుఁగులకును దా

మేలికలై న నిరీక్షణ

మూలికల నృసింహుఁజూచె మదవతి వేడ్కగా.

౮౬

ఇచ్చటఁ బద్యభావ మయత్నముగాఁ గోచరించుచున్నది. కాన ద్రాక్షా పాకము. ఇట్లే

ఉ. నిక్కముదాఁపనేల ధరణీసురనందన ! నాకు నీపయిం
జిక్కె మనంబు; నింక ననుఁ జిత్తజాబారికి నెప్పగించెదో?
చొక్కి మరందమద్యములచూటలఁ బాటలుపాడు తేంట్ల సాం
పెక్కిన యట్టి పూవుబొదరిండ్లను గొఱిట గారివించెదో ?
ఇందును ద్రాక్షాపాకము గలదు.

నారికేళపాకము

మ. వరభూషాదులపై మనంబిడక, దృగ్వాహర మెంతేఁబర
స్వర సందర్శన నాతిభిన్నమయి చూపట్టంగఁ, గార్యాంతర
స్మరణంబేమియులేక నిశ్చలత నీ సాంగత్యముం గోరి మా
హరిణీలోచన యాత్మీయండు నరసింహ ! నిన్న భావించెరా !

తా. మా చెలికలై తన మనస్సును ధన కనక వస్తువాహనాదులపైఁ బోసీక
(ఇతరులు దనకివి యిత్తువన్ను లెక్కింపక) దృగ్వాహర మొకరినొకరు చూచు
కొనుటకన్న భిన్నమగానిది కాఁగా ననఁగా నిన్నదియు నది నిన్నును జూచు చున్న
ట్లుగానే చూపట్టఁగా దేనినిఁ గూడఁ దలంపక నీసాంగత్యమునుగోరి యాత్మీయండు
నిన్నే స్మరించుచున్నది.

ఈ యర్థము విస్పష్టముగా గోచరింపక క్లేశముచే గోచరించుచున్నది. కాన
నారికేళపాకము. ఈనారికేళపాకమునకు “వెనుకటి ఆరభటివృత్తి పదాహృతమగు
ప్రతిపక్షక్షాప” పద్యముగూడఁ దగినది. మరియు “అముక్తమాల్యద”లోని పెక్కు
పద్యముల నుదాహరింపవచ్చును.

కదళీపాకము

ఉ. నిండుమనంబు నవ్యవసీత సమానము; పల్కా దారుణా
ఖండలశస్త్రకుల్యము జగన్నుత ! విఫలయంతు : నుద్వినీ
రెండును రాజులందు విపరీతము; గావున విఫ్రుడోవు; నొ
పందతికాంతుఁ డయ్యువరపాలుండు కాపము గ్రమ్మఱింపఁగన్.

ఇందలి 'విపరీతము' అనుపదము బ్రాహ్మణధర్మమునకు క్షత్రియధర్మము విరుద్ధమైనది. (తలక్రిందు) అనునర్థమును బోధించును. ఈపద్యమును రెండుసారులు చదివినచోగాని యర్థముగోచరింపదు. అలంకరితము గావలయునుగానఁ గదలీపాకము.

మొత్తముమీఁద నీ క్రిందివిషయమును గ్రహింపవలెను.

కైశీవృత్తి, వైదర్భీరీతి, మాధుర్యగుణము, ద్రాక్షాపాకమును;

ఆరభటీవృత్తి, గాఢీరీతి, ఓజోగుణము, నారికేళపాకమును;

సాత్త్వీవృత్తి, పాంచాలీరీతి, ప్రసాదగుణము, కదలీపాకమును;

అన్యోన్యశ్రయములుగా నుండును. ఇంకను వీనివిశేషము ముందుచేయుదుము..

శయ్య

కం. కదిసివడంబులు ముండటి

పదములతోఁ బరమమైతిఁ బరగి పరవదా

స్వదమనకుండిన గతులం

దదిశయ్య; లేయిలత్వ మావాదింతుక.

౮౮

తా. "పదములయొద్దిక లేక పదములపాటు శయ్య" అనఁగా నేపదముపెంట నేపదముగూర్చిన సౌఖ్యోదయిశయ్య. స్త్రీపురుషులు వేషములుధరించునపు డేచీరకు నేఱివిక యందమో యేకోటునకు నేపట్ట యందమో విచారించుకొందురు కదా! అట్లే పదరచనయందునుబొత్తుండవలెను. పొత్తుపాసగని పదరచన గూడదు. ఈశయ్య నే పరిపృత్త్యసహిష్ణుత యందురు.

కం. రతివతివో చెలువున! భా

రతివతివో? నుతిగుణాభిరామత రామ

క్షితివతివో? ధరనోబ

క్షితివతినరసింహ; శౌర్యజిత నరసింహ!

౮౯

ఇని యనుప్రాసభూయిష్టముగా నున్నది. కాఁబట్టి యిట్లనుప్రాసభూయిష్ట ముగానుంటయే శయ్యయని భ్రమింపరాదు. చూడుడు.

కం. చెఱునుండి ముక్తిగాంచిన

నరుగతి నీదేహబంధనమువీడి మమా

త్తరగతిఁ బొందెడి జీవుల

కొఱకై చింతింప బడకొటికిఁ దగునే

ఇందును బదములయొద్దక గలదు. ఇదియుఁ బరివృత్త్యసహిష్ణుకే. శయ్యకు శబ్దపాకమనియు, ద్రాక్షాదిపాకముల కర్థపాకమనియు నామాంతరము.

పెనుక రీతులు గుణసమూహరూపములని చెప్పితిమిగదా! పరివృత్త్యసహిష్ణువుగా గుణములను సంకలనముచేయుటయే శయ్యయగును. కావున శయ్య ప్రేమలభర్తృమనవచ్చును. ఆయా రీతులకుఁ దగిన విధమునఁ బరివృత్త్యసహిష్ణువుగా గుణసంకలనము చేసినయెడల శయ్య యగును.

ఈ శయ్యావిషయమునఁ గవులు జాగరూకత వహింపవలెను. భామహుఁడు

“మాలాకారో రచయితి యథా సాధు విజ్ఞాయ మాహం

యోజ్యం కావ్యే వ్యవహితధియా తద్వదేవాభిధానం”

పూలమాలనుగట్టువాఁ డేపువ్వు నేపువ్వుతో జోడించినచో బాగుగానుండునో యది లెస్సగా విచారించి కట్టునట్లు కవియు నవధానముతో నేపదముతో నేపదమును జోడించిన నందముగానుండునూ తెలిసికొని రచింపవలెను” అని చెప్పెను. అంగమునఁగూడ నీశయ్య గలదు. క్రిందఁ జూడుడు.*

Wordsworth మహాకవియు నిట్టి యభిప్రాయమునే తెలిపెను. “The choice of best words in best place”

మరియు పింగళినారస

“సే. పాసఁగ ముత్తేపుసరల్ పోహళించిన రీతిఁ

దమలాన దొరయు శబ్దములు గూర్చి”

అని యీ యభిప్రాయమునే తెలిపెను.

ఈ వృత్తి, రీతి, శయ్యా, పాకములనుగూర్చి మరికొంత చర్చింతము.

వృత్తి

వృత్తిశబ్దమునకు సరస్వతీకంఠాభరిత వ్యాఖ్యానమున రత్నేశ్వరుఁ డీ క్రింది విధమున వ్యుత్పత్తినిఁ చెలిపెను.

* Lord Mecauly in his essay on Milton expresses the same idea. He speaks of the magical influence of Poetry; The expression in general means nothing; but applied to the writings of Milton, It is most appropriate. His poetry acts like an incantation.....Change the structure of the sentence, Substitute one synonym for another and the whole effect is destroyed. This felicity of expression of words is what Sanskrit writters on poetics called మైత్రీ, శయ్యా or పాక.

Bhandarkar Commemoration Volume. +03 page.

(Trivedi on Bhamaha)

“యా వికాసేంద్ర విక్షేపే సంకోచే విస్తరే తథా
చేతసో వర్ణయితీ) స్యాతాని పృత్తిస్సాన్దపి పద్విధా
“వర్తతే ఆనయాచిత్రం వికాసాదిషు ఇతి కరణసాధనోఽయం పృత్తిశబ్దః”

(దేనిచే ననఁగా నేవ్యాపారముచే జిత్రవికాస, విక్షేప, సంకోచ, విస్తరములు గలుగునొ యావ్యాపారము (నాయికా నాయకాదుల వ్యాపారము) పృత్తియని వ్యవహరింపఁగడును. అర్థవృత్తులన్నపు డర్థశబ్దమునకు గసమనియు, రసానుకూలమగు వస్తువనియుఁ దెలిపితిమి. కావున వర్థవృత్తులన నట్టి రసానుకూలములగు వ్యాపారములు (actions) అని యర్థము. వీనివలనఁ జిత్రవికాసాదులుకలుగును. లోచనకారణంబు “వ్యవహారోహిపృత్తి రుచ్యతే” (పృత్తి యనఁగా వ్యవహారము) అనిచెప్పెను. వ్యవహారమన వ్యాపారమే. ఈ వ్యాపారము శబ్దాశ్రయము, అర్థాశ్రయము నని ద్వివిధము. అనఁగా శబ్దపృత్తి, అర్థపృత్తి అని ద్వివిధము. శబ్దపృత్తి మరల రెండు విధములు. ౧. అభిధాదిపృత్తులు, ౨. ఉపనాగరకాదిపృత్తులు. అభిధాదిపృత్తులను గూర్చి యిదివరకే వివరించితిమి. ఇట సుపనాగరికాదిపృత్తులనుగూర్చియే విచారము.

ఈ పృత్తులు మొదటఁ బ్రధానముగా ననుప్రాసము నాశ్రయించియుండెను. ఉద్భటుఁడనుప్రాసమును పరుష, ఉపనాగరికా, గ్రామ్యు, లేక కోమలా, అని మూఁడులేఱుగులుగా విభాగించెను. పృత్తియన నిట నియతవర్ణగతమగు రసవిషయ వ్యాపారము. అనఁగా ‘కలకలకోకిల లలితే’ ఇత్యాదిస్థలమున ‘ల’ వర్ణము పెక్కుసారులు వచ్చుటచే క్రావ్యత గలుగుచున్నది. ఇట్టి క్రావ్యతను లేక సౌందర్యమును గూర్చు వ్యాపారమే పృత్తి. ఇదియే రసవిషయ వ్యాపారము. ఇట రసపదమునకు సౌందర్యమనియే యభిప్రాయము.

రుద్రటుఁడు మధురా, పరుష, ప్రాధా, లలితా, భద్రా, అని యైదువిధములుగా విభజించెను. ధ్వనికారుఁడీ పృత్తులనుగూర్చి నూటిగా నిర్వచింపలేదు. మమ్మటుఁడు “ఏతాన్తి సో పృత్తయః వాచనాదీనాం మతే వైదర్భి, గాడీ, పాంచాల్యాఖ్యరీతయో భవంతి” (ఈమూఁడుపృత్తులునుననఁగా కోమలా పరుష, ఉపనాగరికా, పృత్తులు వాచనాదులమతమున వైదర్భి గాడీ పాంచాలీరీతులే) అని యుద్భటుని పృత్తిత్రయమును వాచనుని రీతిత్రయములూ నంతర్భవంపఁజేసెను. జగన్నాథుఁడు రీతిని పృత్తి యని వ్యవహరించెను. “తాం విబుధా వదంతి పృత్తిం గృహీత పరిపాకాం” అస్యాశ్చ రీతేర్నిర్మాణే కవినా నితరామవహితేన భావ్యం” ఇత నభినవగుప్తుఁడు “రీతయస్తు గుణేష్యేవ పర్యవసితాః” (రీతులు గుణములలోనే పర్యవసించును) అనియు, “నైవ పృత్తిరీతీనాం తద్గుణవ్యతిరేకత్వం సిద్ధం” (పృత్తి

రీతులు గుణవ్యతిరిక్తములు గావు) అనియుఁ దెలిపి ధ్వనికారుఁ డంగీకరించిన మాధుర్యజః ప్రసాదము లను మూఁడు గుణములలోనే వృత్తిరీతుల వంతర్భవింపఁ జేసెను. రత్నేశ్వరుఁడు “తస్మాః (క్రితేః) గుణవత్పదరచనా రూపత్వాత్; ఆత ఏవ పానకరసన్యాయేన సంభూయ చిత్రాస్వాద పర్యవసానక్షమం గుణసంకలన మేవ రీతి రితిహించనకారిః” (రీతి యవఁగా గుణములు గల పదరచనయే; కావునఁ బానక రసమువలెనే యా గుణములన్నియును గలిసి యా స్వాదమును గలిగించును. కాన గుణసంకలనమే రీతి) అని లోచనకారుఁడు దెలిపెనని తెలిపెను. కావున నీ రీతులును, వృత్తులును శబ్దాక్రితములే కాన నాచుభేదమే కాని యన్యభేదములేదు. కానఁ దత్ప్రదస్సోచితముగాఁ గావ్యమున నిరూపితములగు మాధుర్యజః ప్రసాదములలోనే వృత్తిరీతు లంతర్భవించును.

పైని నుడివిన శబ్దవృత్తులు గాక యర్థవృత్తులని మరొన్ని గలవు.

అర్థమవఁగా గావ్యవస్తువు. అనఁగా నిలివృత్తమనియు రసములనియుఁ దెలిపి తిమి. వృత్తియన నభినవగుప్తుఁడు “రసోచితఏవ చేష్టావిశేషోవృత్తిః” (ఆయితి వృత్తరసానకూలమగు చేష్టావిశేషమేవృత్తి) అనివచించెను. అనఁగా నాయారసాను కూలముగా నాటకాదులందు నాయకాదులునేయు నాచిత్యయుక్తమగు వ్యాపారము. దీనినే యాంగ్లమున action అందురు. నాటకాదులందు శృంగారరస మభినయించు నాయకాదుల వ్యాపారము కైశికీయనియు, రాద్రరసమభినయించు నాయకాదుల వ్యాపారము “అరభటి” యనియు బీభత్సమభినయించు నాయకాదుల వ్యాపారము సాత్త్వికీయనియునభిప్రాయము. దృశ్యకావ్యమున నీమూఁడేమర్థవృత్తులు. భరతుఁడు భారతీవృత్తిని శబ్దవృత్తిగానే పరిగణించెను. అనఁగా నాటకమునందలి వాగ్యవ హారము. ఈ భారతీయొక్క ప్రభేదములే వైదర్భి, గౌడీ, పాంచాలీ రీతులు, అని తెలిపియుంటిమి.

ఈ యర్థవృత్తులు మొదట దృశ్యకావ్యాశ్రయములుగా నున్నను లాక్షణికులు వీనిని శ్రవ్యకావ్యమునగూడఁ బ్రవేశపెట్టిరి. అత్రతీ శబ్దవృత్తియగు భారతీ వృత్తినిగూడ నర్థవృత్తినిఁ జేసిరి. విద్యానాథుఁడు “కైశిక్యాదులగు నాలుగువృత్తులను నర్థవృత్తులనియే చెప్పెను. (మూఁడేమర్థవృత్తులుండుట న్యాయమని చెప్పితిమి). అతనినుసరించి బట్టుమూర్తియు నాలుగర్థ వృత్తుల నుదాహరించెను. ఇంతేకాదు. “కైశికీచెలంగ శృంగారకరుణలందు” అనుపద్యమున “కైశిక్యాదులనుభరత్ప్రోక్తములగు రసములందేకాక యితర రసములందును నుండునని విద్యానాథుననుసరించి చెప్పెను. ఈ యర్థవృత్తులను గోమలప్రాధాది రచనలు (రీతులు) హృదయముచేయును.

రీతులచేతనే యాయావృత్తు లాస్వాద్యమానములగును. కావున వృత్తిరీతులన్యోన్య్యాశ్రయములు.

రీతి

తత్తద్దేశీయు లాశ్రయించుటంబట్టి తత్తద్దేశ నామముచే గావ్యమునఁ తత్తద్దేశీయ లేర్పడినవి. విదర్భదేశీయు లాశ్రయించినరీతి వైదర్భీయనియు, గౌడదేశీయులాశ్రయించినరీతి గౌడియనియు, బాంచాలదేశీయు లాశ్రయించిన రీతి పాంచాలీయనియు వ్యవహరింపఁబడును.

భామహునికన్న ముందే వైదర్భీ, గౌడీ, రీతులనురెండు కావ్యరీతులు లోకమునఁ గలవు. అందు వైదర్భీ యుత్తమమనియు, గౌడీ యధమమనియు, నభిప్రాయము ప్రబలియుండెను. కాని భామహుఁ డాభేదమును బాటింపక నిరసించెను. కావ్యమునకుఁ బ్రధానమైన వక్రొక్తి యున్నచో నేవ్రతయైన నుపాదేయమే. కాని వైదర్భీ, గౌడీ భేదములనుబాటించి యది యుత్తమమనియు, నిది యధమమనియుఁ జెప్పరాదని భామహుని వాదము. భామహుని తరువాతి వాఁడగు దండి వైదర్భీ, గౌడీరీతుల రెంటిని నంగీకరించెను. ఇతఁడు దవగ్రంథ మగు 'కావ్యాదర్శమున' 'రీతి' అనుపదమును వాడక 'మార్గము' వర్తము, (కావ్యమార్గము కావ్యవర్తము) అనుపదములు వాడెను: పిమ్మట వామనుఁడు వైదర్భీ, గౌడీ, పాంచాలీ రీతులను మూటినీమాత్రమే యంగీకరించెను. తరువాత రుద్రగిట్టుఁడు పై రీతులకు 'లాటీయా' అను మరొకటిఁజేర్చి నాలుగు నేసెను. భోజుఁడు తన సరస్వతీ కంఠాభరణమున రుద్రగిట్టుని నాలుగురీతులకు ముగధి, అవంతి నామకములగు మరె రెండురీతులను జేర్చి మొత్త మొండురీతు లుదాహరించెను. కారదాతనయుఁడు తన భావప్రకాశములో

స్లో. పృథివీచనం ప్రతిపురుషం తదవాంతరజాతితః ప్రతిస్మీతి

అనంత్యాతస్సంక్షిప్త్య ప్రోక్తా కవిభిక్షతుర్విధేజ్యేనా

తాను సంవోత్తరశతం విధాః ప్రోక్తా మనీషిభిః

గ్రంథవిస్తరభీతేన మయా తాభ్యో విరమ్యతే

తనీవాక్షరవిన్యాసా స్తానీన పదపంక్తయః

పుంసీపుంసీ వికేషేణ కాఽపికాఽపి సరస్వతీ

తస్మా చ్చతుర్థా బోధన్యా రీతిభేద ప్రకల్పనా

అనఁగాఁ బురుషులనుబట్టి నూటయిదురీతులు గలవనియు సంక్షేపించి నాలుగు రీతులు మాత్రమే యంగీకర్తవ్యము అనియుఁ దెలిపెను. కారదాతనయుఁడు రీతులు

గ్రంథకర్తలనుబట్టి యేర్పడుచున్నట్లు తెలిపెను. వాస్తవ మేమన నాయారసాను కూలముగా రీతు లుండవలయును. కాని కవించుబట్టికాదు. ప్రతాపరుద్రీయకర్త వాచునవతానుసారముగా మూడు రీతులనే గ్రహించెను. ఈ రీతిక్రియసిద్ధాంతమే ధ్వనికారసమృతము. సరసభూపాలీయకర్తయు నామూడురీతులనే స్వీకరించెను.

ఈ రీతిసిద్ధాంతమును మొట్టమొదట దండి లేవనెత్తెను. ఆతఁడు దానిని విస్తృతముగాఁ జూపఁజాలకపోయెను. కాని వామనుఁడు దాని నెక్కువమేతువాద బలముతో సిద్ధాంతమొనర్చెను. రీతి కావ్యాత్మయనియు (రీతిరాత్మాకావ్యస్య) విశిష్టపదరచన రీతియనియు విశేషమున గుణములేయనియు (మొత్తముమీఁద గుణవత్పదరచన రీతి) నిర్వచించెను. అనఁగా గుణములచే రీతి యేర్పడునని యభిప్రాయము. సన్నసన్న దారములచే వివిధములయిన రజ్జువు లేర్పడు విధమునఁ గొన్ని కొన్ని గుణములచేఁ గొన్ని రీతు లేర్పడునని నిష్కృష్టార్థము. వాచునవతమునఁ బది గుణములు; అతని మతమున రసమునకుఁ బ్రాధాన్యముగాక రీతికే ప్రాధాన్యము కావున నాతఁడు రీతినే కావ్యాత్మగాఁ దలఁచెను. కాని ధ్వనికారుఁడు రసాదులకు; ప్రాధాన్యమిచ్చి రసాదిధ్వనినే కావ్యాత్మగా నంగీకరించుటచే మానవునికి గుణము లాత్మధర్మములయినట్లు మాధుర్యాది గుణములును గావ్యాత్మయగు రసముయొక్క ధర్మములే యగును. కావున గుణములును, గుణములచే నేర్పడు రీతియు, రసముననువర్తించి యుండవలెను. ధ్వనికారుఁ డీరీతిని రీతి పదముతో వ్యవహరింపక 'సంఘటన' యను పేరితో వ్యవహరించెను. ఈ సంఘటన వక్త్ర, వాచ్య, ప్రబంధా (విషయ)చిత్ర్యములఁబట్టి అసమాస, అల్పసమాస, దీర్ఘసమాస, అని మువ్విధములుగా నుండునని చెప్పెను. (ఈ విషయమును జతుర్థాశ్వాసము నందలి గుణప్రకరణము తుదియందుఁ జూడవలెను.)

* ఈవిధముగా రీతులు వక్త్ర, వాచ్య, ప్రబంధా(విషయ)చిత్ర్యముల ననుసరించి యుండవలెననునియమమును ధ్వనికారుఁడే మొదట స్థాపించినవాఁడు. కావుననే గుణములు రసధర్మములు. గుణములచే నేర్పడు రీతులును రసధర్మములేయగునని చెప్పితిమి. కేశవమిత్రుఁడు,

* మన యాలంకారికులు రీతికి వక్త్రవాచ్యప్రబంధా (విషయ) చిత్ర్యములే నియామకములని చెప్పి; విధమున నాంఘ్రిలంకారికులును గొందఱు చెలిపిరి. ఎట్లన, Demetrius says that there are certain subjects with the quality of elevation to which that style is thence suited. Such are subjects like scenes of battle. Surely these cannot be treated in the styles

“తత్తదసోపకారిణ్య స్తత్తద్దేశ సమద్భవాః
పక్ష్యేషు రీతయో గాడీ వైదర్భి మాగధీ తథా”

రీతులు రసోపకారకములనియే తెలిపెను. ప్రతాపరుద్రీయ నరసభూపాలీయ కర్త లీ విషయమును దెలుపరైరి. “రీతులు సందర్భమాత్ర సంగతములు” అని నరస భూపాలీయమునఁ గలదు. ధ్వనికారుఁడు నుడివినవిధమున రసమునుబట్టి రీతిభేదమును జెప్పకొననిచోఁ గోమలమైన శృంగారరసమునఁ బరుషాక్షరబంధ దీర్ఘసమాసము లుండవచ్చును. హృదయోదేకమును గలిగించు రాద్రాదులందుఁ గోమలాక్షర బంధము, ఆసమాసములు నుండవచ్చును. ఇట్లయినచో నా యా రసములు వ్యక్తములు గావు. దండి వామనులు రసప్రసాధాన్యవాదలు గారు గాన వారి రీతులను రసములతో మేళవింపలేదు. కావుననే “రియంతే పరంపరయాగచ్ఛంతి అనయా కరణసాధనోఽయంరీతి శబ్దః. మార్గపర్యాయః (రీతి యనఁగా మార్గము. దీనిచేఁ గ్రమముగా రసపదవినిఁ బొందుదురు) అని రత్నేశ్వరుని వ్యుత్పత్త్యర్థము సరిపడుచున్నది. పింగళి సూరనయు “రసభావములకు స్వరంబుగ వైదర్భి మొదలైన రీతు లిమ్ముగ నమర్చి” అని యిదే యభిప్రాయమును దెలిపెను. కామధేను పీ క్రింది

called “ the plain and Elegant.” They must be rendered in the styles called “The elevated and the Forcible.”

Demitrius gives the Elegant as the style for elegant and grace-ful subjects like Sringara. He says “The materials of the grace are the gardens and Nymphs etc. One of the two deciding factors in the grand style M. Murray Says, is the theme, the other factor being vocabulary. In connection with the theme, “ the nature of the plot or the Muthos,” he observes that the grand style is adopted if super human or majestic figures are involved. If the characters of the plot are super human and majestic, it seems more or less necessary that their mannar of speech, should differ from that of ordinary dramatic poetry by being more dignified. “The poet heightens the speech of superhuman characters in order that they may appear truly superhuman.”

This is clearly a case of theme being a Niyamaka of style a case of standard style. “ a technical poetic devise for a particular end.” as Murry says of the grand style.

Thus the linking of style to theme is not absent from Western Criticism.

(Some concepts of Alankara Sastra. Page 154-155.)

వృత్తపత్తి నిచ్చుచున్నది. “రిణంతి గచ్ఛంతి అస్యాం గుణాః ఇతి, క్రియతేక్షరతి అస్యాం వాఙ్మధుధారా ఇతివా రీతిః అధికరణేక్తిః” (దీనియందు గుణములు నడచును. (వర్తిల్లును) అని కానీ, దీనియందు మధుధార (రసము) ప్రవించుచుండును అని కానీయర్థము.

పాకము

పాక పర్థధర్మము. “అర్థగంభీరిమా పాకః” అని ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణము. కాని పాకమన నర్థాస్వాదభేదము. వృత్తి, రీతి, గుణముల కలయికవలనఁ జుట్టిన యాస్వాదమే పాకము. పాకమున నానావస్తు సంయోగమునఁ గ్రోతైక్రోతై రుచిభేదములు గలుగునట్లే వృత్తి, రీతి, గుణసంయోగమువలన రుచిభేద మేర్పడును. ఇందు రెండు పాకములే చెప్పఁబడినవి. కాని మూడుపాకము లుండవలెనని చెప్పితిమి. రాజశేఖరుఁడు నవవిధపాకములను దెలిపెను.

అని యినిః—పిచుమంద, బదర, మృద్వీకా, వార్తాక, తింత్రీణీ, సహకార, శ్రీముక, త్రాపుప, నారికేళపాకములు.

శయ్య

శయ్య యనఁ బడమైత్రి యని చెప్పితిమి. ఇది శబ్దధర్మము. దీనినిఁగూర్చి విపులముగాఁ జెప్పియుంటిమి. ఈ శయ్యను దండి, వాచన, ధ్వనికార, మమ్మట, విశ్వనాథ, జగన్నాథాదులు దెలుపలేదు. ప్రతాపరుద్రీయకర్తయే తెలిపెను. దీనికి మైత్రి, ముద్ర యనియు నామాంతరము లగ్నిపురాణమునఁ గనఁబడుచున్నవి. ఈ శయ్యను విశ్వనాథాదులు రీతులలోనే యంతర్భవింపఁజేసిరి.

కావ్యవిశేషములు

గీ. ఇట్లుకావ్యస్వరూపంబు నేర్పఱిచి
యింక గావ్యవిశేషముల్ పొంకపఱితు
నటనపటు ధూర్జటి జటాగ్రచటులసింధు
ఘుమఘుమారంభ గంభీరగుంభనములు.

౧౦

సప్తమ.

గీ. వ్యంగ్యము ప్రధానమైనను, నప్రధాన
మైన, ననుటమైనఁ గావ్యము త్రిసంఖ్య

నమరు నుత్తమ మధ్యమాధమతః ధ్వనిగు

ణీకృత వ్యంగ్యమును జిత్రమైకదంగి.

౬౧

తా. వ్యంగ్యార్థము లేక ధ్వన్యర్థము వస్తురూపము, అలంకారరూపము, రసరూపము, అనిముష్విగమలుగాఁ జెప్పితిమి. వీనిలో వస్తురూపవ్యంగ్యమున కుదాహరణము లీయఁబడినవి. మిగిలిన వ్యంగ్యము లుదాహరింపఁబడును. ఈ త్రివిధమగు వ్యంగ్యార్థమును బ్రధానముగా ననగా వాచ్యార్థముకన్న సుందరముగా గోచరించి నచో నుత్తమకావ్యము; అప్రధానముగా ననగా వ్యంగ్యార్థముకన్న వాచ్యార్థమే సుందరముగా భాసించినచో మధ్యమకావ్యము; అస్ఫుటముగా ననగా గూఢముగా గోచరించినచో సధమకావ్యము; అస్ఫుటముగా ననగా వ్యంగ్యరహితమనియే యర్థమును జెప్పకొన వలయును. “అవ్యంగ్య మవరంస్మృతం” వ్యంగ్యహీనమయిన కావ్యమధమమని కావ్యప్రకాశకారుఁడు చెప్పెను.

వ్యంగ్యప్రధానమగు కావ్యము ధ్వనికావ్యమనియు, వ్యంగ్యమప్రధానముగా నున్నకావ్యము గుణీభూతవ్యంగ్యమనియు, వ్యంగ్యస్వరూపేని కావ్యము చిత్రమనియు వ్యవహరము.

మమ్మట విశ్వనాథాదులెల్లరును నీవిధమునఁ గావ్యము త్రివిధముగానే వ్యవహరించిరి. కాని జగన్నాథపండితుఁడు, ఉత్తమోత్తమము, ఉత్తమము, మధ్యమము, అధమము, అనినాలుగు విధములుగా విభజించెను. మమ్మటాదులయొత్తమకావ్యము నీతఁడు త్రైమోత్తమముగా గ్రహించెను. వ్యంగ్యార్థ మప్రధానమైనను జనుత్కారకారణమగుచో నది యుత్తమకావ్యము (యత్ర వ్యంగ్య మప్రధానమేవసత్వచ నుత్కారకారణతద్వితీయం) అనిచెప్పి యీక్రిందిశ్లోకము నుదాహరించెను.

శ్లో. రాఘవ విరహావ్వాలా సంతాపితసహ్యాశైలశిఖరేషు

శిఖరే సుఖం శయానాః కపయః పుష్పంతి పవనతనయాయ.

కం. అలరామునిదగు విరహ

నలమునఁగడుఁగఁగు సహ్యానగ శిఖరములం

జలితఱి సుఖముండిన కోఁ

తులు కని హనుమంతుఁ గినియఁదొడఁగిరి కడిఁదిన్.

హనుమంతుఁడు సీతాపశలవార్తను శ్రీరామునికి నివేదించెను. అది వినఁగానే రాముని విరహతాపముచల్లాఱినది. అఁగా రాముఁడు చల్లఁబడినాఁడు. “శిఖరస్తు పులః రాముని విరహతాపముచేఁ గ్రాగుచున్న శైలశిఖరములందుఁ సుఖముగాఁ

బండుకొని యున్నకోతులు రాముడు చల్లబడగానే తెలకిభరములుగూడఁ జల్లఁ బడుటచే శీతార్తులై హనుమంతునిపైఁ గోపించిరి” అనియర్థము.

ఇదివాచ్యసిద్ధ్యంగమును గుణీభూత వ్యంగ్యముని యాలంకారికుల మతము. వాచ్యసిద్ధ్యంగ మనఁగా నెచ్చటఁ గావ్యమున నర్థము సరిపడక పోయినపుడు వ్యంగ్యార్థమువలన నర్థము సరిపడునోయది వాచ్యసిద్ధ్యంగము. ఇటఁ గోతులు హనుమంతునిపైఁ గోపించినవి” అనునది వాచ్యార్థము. అకారణముగా నేలకోపించినవో తెలుపఁబడలేదు. వాచ్యార్థమున కనుపపత్తివచ్చినది. “రాముడు చల్లబడినాఁడు” అను వ్యంగ్యార్థమును జెప్పకొన్నచో వాచ్యార్థము సరిపడును. ఇట్టియెడల నీ వ్యంగ్యము వాచ్యసిద్ధికేగారణమైనది. కానఁ బ్రధానమగు వ్యంగ్యముగాలేదు. ఈ వ్యంగ్యముటఁ బ్రధానముగాకున్నను జమత్కారమునుగూర్చునెయున్నది. ఆ చమత్కారము సహృదయునుభవైకవేద్యము. దౌర్భాగ్యవశమున దాస్యమునుభవించుచున్నను రాజకళత్రము సౌందర్యమును గోలుపోతుకదా! ఆమె ప్రధానమగు రాజ్జీత్వమును గోలుపోయినను సౌందర్యమును గోలుపోని విధమున నీ వ్యంగ్యమును సప్రధానమైనను, జమత్కారమును గోలుపోతున్నది. కాన నిదేవిధమున వాచ్యసిద్ధ్యంగము. అపరాంగము, అనువ్యంగ్యములును, జగన్నాథుని మతమున, నుత్తమ కావ్యములుగా గణింపఁబడినవి. ఈ వాచ్యసిద్ధ్యంగ రూపవ్యంగ్యము సమాసోక్తి వ్యాజమితి, అప్రస్తుత ప్రశంసా, పర్యాయోక్తులు మొదలగు నలంకారము లందును గలదు. మమ్మటాదులు దీనిని గుణీభూత వ్యంగ్యమునిరి. పాచీముల మధ్యను అధమకావ్యములకును, జగన్నాథుని మధ్యను, అధమకావ్యములకును భేదముగాన రాదు. కానియధమకావ్యమును జగన్నాథుఁడు శబ్దచిత్రప్రధానము అర్థచిత్రప్రధానము,నని మరల రెండుగావిభజించెను. ఈవిధముగా నర్థప్రధానమునుబట్టిజగన్నాథునిమతమునఁ గావ్యము నాలుగువిధములు. ప్రతిపాద్యవినయమునుబట్టి మఱికొన్ని భేదములు గలవు. అవి ముందు తెలుపఁబడును.

అనందవర్ధనాచార్యులవారు ధ్వన్యాలోకమున నీ ధ్వన్యర్థమును సాధించుచు నీ విధముగాఁ దెలిపిరి :—

అర్థము వాచ్యము, వ్యంగ్యము లేక ప్రతీయమానము నని ద్వివిధము. వాచ్య మనఁగా వాచకముయొక్క యర్థము. ఇది నుప్రసిద్ధముగా నెల్లరెఱిగినదే! శ్రీల కవయవములకన్న భిన్నముగా లావణ్యము భాసిల్లువిధమున మహాకవుల కావ్యము లందు వాచ్యార్థములకన్న భిన్నముగా వ్యంగ్యార్థము భాసిల్లును. ఆ వ్యంగ్యార్థము వాచ్యసామర్థ్యముచేతనే యాక్షిప్తమగును. (ఆక్షిప్తంబడును) అది వస్త్ర్యలంకార

రసరూపము. వస్తురూప వ్యంగ్యమునకు వ్యంజనావృత్తి ఘట్టములలో “కం. ఇచ్ఛఁ దిరుగవచ్చునిట; గీ. ఇవట మాయత్తపండు నేనిటఁబరుండు” మొదలగు పద్యములు బాహుళ్యపరిపకము. అలంకార రసాది వ్యంగ్యములు ముందు దెలియును. ఈ వ్యంగ్యములన్నియు వాచ్యసామర్థ్యాక్షిప్తములే. వస్తువ్యంగ్య, అలంకారవ్యంగ్యములలో మనకుఁ గ్రమము గోచరించును. అనఁగా ముందు వాచ్యార్థము; తరువాత వ్యంగ్యార్థమును గ్రమముగా గోచరించును. ఇచ్చటి క్రమము స్ఫుటముగా గోచరించును. కాని రసాది వ్యంగ్యమున నా క్రమము గోచరింపదు. ఆ వ్యంగ్యము వాచ్యముతోడనే భాసిల్లుచున్నట్లుండును. ఆ త్రివిధమగు వ్యంగ్యార్థమే కావ్యాత్మకము; ఈ వ్యంగ్యార్థము శబ్దకాస్త్రమును బఠించుటవలనఁ గానీ నిఘంటువులను వల్లించుటవలనఁగానీ తెలియరాదు. అది సహృదయ హృదయైః వేద్యము. అన్ని శబ్దములును నా వ్యంగ్యార్థమును వ్యక్తపఱచఁజాలవు. కొన్ని కొన్ని శబ్దములుమాత్రమే కలవు. వానికై కవి యత్నింపవలెను. అట్టి పదప్రయోగమువలననే మహాకవియగును. ఎట్లన,

గీ. కలవు నాదిగు హృదయరోగముఁ గుదుర్చు
మందు మాత్రలు పొరుగింటి నుందరికడ;
నాకు నధరామృతానుపానంబుతోడ
నాల్గుపూటలు నేవింప నయముగలుగు

ఇట హృదయరోగ పదమునుదీసి హృదయవాద్యధియనియు, లేక హృదయముయమనియు, మాత్రలు పదమునుదీసి గుళికలనియు, అనుపానపదమునుదీసి ‘నూడా చేర్చు మందు’ అనియు, ‘నేమింప’ పదమునుదీసి భక్షింప, అనియును నుంచినచోఁ బద్యములలోని సౌందర్యచంతయును భ్రష్టమగునుగదా !

పదార్థమువలన వాచ్యార్థము బోధపడువిధమున వాచ్యార్థము గోచరించిన పిమ్మటనే వ్యంగ్యార్థము గోచరించును. అట్లు వాచ్యార్థము గోచరించిన పిమ్మటఁ బదార్థము బుద్ధిమగ్నముగా గోచరింపనివిధమున సహృదయుల కా వాచ్యార్థసామర్థ్యముచే వ్యంగ్యార్థము గోచరించిన పిమ్మటఁ బుద్ధిమగ్నముగా వాచ్యార్థము గోచరింపదు. ఇఁక ధ్వనిలక్షణ మిది :-

“యత్రార్థశబ్దోవా తమర్థముపసర్జనీకృతస్యార్థా
వ్యంక్తః కావ్యవిశేషః స ధ్వనిరితి నూరిభిః కథితః”

తా. ధ్వని యనఁగా నెచ్చట శబ్దము తన యర్థమును, అర్థము దన్నును, అప్రధానముగాఁజేసి యర్థాంతరమును బోధించునో యది ధ్వని. ఎట్లన,

కం. ఆయందంబాచందం

బాయలాపక్రమంబు నానమయమునం

వీయూషధారయై యిడె

హోయిని; నన్నిపుడలంచె నది పెనుజ్వరమై

ఇట ఆ, ఆ, అను శబ్దములు స్వార్థమును సప్రధానముగాఁజేసి ‘హోకోత్తరము’ అను సర్థాంతరమును వ్యక్తము నేయుచున్నవి.

గీ. ‘ఇచట మాయత్తపండు నే నిటబడుండు’

అను పద్యమునందలి వాచ్యార్థము తన్నుప్రధానముగాఁ జేసికొని “నా మంచ ముపైఁబడుము” అను వ్యంగ్యార్థమును వ్యక్తము నేయుచున్నది.

ఈ వ్యంగ్యార్థ ప్రాధాన్యప్రాధాన్యములఁజెట్టియే ధ్వని, గుణిభూతవ్యంగ్యాది భేదములు చెప్పఁబడినవి. సమాసోక్తి, ఆక్షేపము, దీపకము, అపహ్నుతి, పర్యా యోక్తము, అప్రస్తుతప్రశంస, యీ యలంకారములలో వాచ్యమునకే ప్రాధాన్యము గాని వ్యంగ్యమునకుఁ బ్రాధాన్యములేదు. కాన నివి గుణిభూత వ్యంగ్యకావ్యములే యగును.

ధ్వని

సీ. తలయెత్తుకొనఁగల్గె గులమువారలలోనఁ

బడినూలు శిరసుల పాఁపతేని

కనుపమచ్చాయా విహారమండఁగఁగల్గెఁ

జమ్మచీఁకటి మ్రింగు నమ్మెకాని

కమ్మతొబ్బిలో నిద్ర యువధరింపఁగఁగల్గె

వెలిదమ్మి పొక్కిటివేల్పుసామి

కలమహానటజటా వలభినుండఁగఁగల్గె

నలకొన్న చల్లని వెలుంగుపాని

గీ. కవుర ! భువనాతికాయీ వై భవవిభూతిఁ

బూని బగదేకతేగీయ్యమానుడైన

యోబభూపాలు సరసింహుఁ డుర్వియందు

నవతరించి శుభస్ఫూర్తి నతిశయిల్ల.

కొనఁగల్గె (పా) కోఁగల్గె; సతిశయిల్ల (పా) నమరుచుండ

తా. మొదటిపాదముచే నరసభూపాలుఁడు భూభారమును వహించెననియు, ద్వితీయపాదముచే బ్రతాపమును వహించెననియు, దృతీయపాదముచే నార్తరక్షణముఁ గావించుచుండెననియు, జతుర్థముచే లోకమునఁ గీర్తిని వ్యాపింపజేసెననియు ధ్వన్యర్థములు గోచరించుచున్నవి. ఆ యా పాదములందలి శబ్దములు తమ స్వార్థముల నప్రధానముగాఁ జేసికొని “భూభారమును వహించెను” మొదలగు సర్ధాంతరములను దోపించుచున్నవి. “నరసభూపాలుఁడు భూభారమును వహించె” నని వాచ్యరూపమునఁ దెలిపినచో యమణీయత్వములేదు. ఆ యర్థమును నోటితోఁ దెలుపకుండఁ దోపింపజేసిననే యందముగానుండును. ఇట్ల వాచ్యార్థ మప్రధానమై వ్యంగ్యార్థములేక ధ్వనిప్రధానముగా నున్నది. ఇది యుత్తమ కావ్యము.

గీ, ఇందుఁ దలయెత్తుకొనఁగల్గె దండశూక

పతికి నన నారసింహ భూపాలుఁడుర్విఁ

దాల్చెనను వ్యంగ్యమాదియా ధ్వనులు దోఁపఁ

దనరు నుత్తమ కావ్యమై ధ్వనియనంగ

౬౩

పై వివరణముచేతనే గూర్చుము.

గుణీభూతవ్యంగ్యము

శం. కొలువానయొసఁగి సురగవి

వెలికిలఁబడు; గల్పతరువు వేడినమరియా

కులపడి పండ్లిగిలించును;

నలుపుగ నినుఁ బోలఁగలవే? సరసింహన్మహా!

౬౪

వేడినమఱి (పా) వేడుకొనిన.

తా. కామధేనువు తన్నుఁ గొలుచువారి కాశగొలిపి వెలికిలఁబడును. అనగాఁ జేతకాదని వెనుదీయును (పొడుగుఁ జూపును) తన్ను వేడఁగాఁ గల్పవృక్షము వ్యాకులపడును (ఆకులురాల్చును) పండ్లిగిలించును. అనగా లేదనినవ్వును. (పరట్ల వొసంగును) ఇది నిన్నుఁ బోలఁగలవే? అనికాకువు.

శం. నినుఁబోలఁగలదె సురతరు

వనునెడ లేదనెడు వ్యంగ్యమరయగవాచ్యం

బునతిక్రమించి మించమిం

దనరున్ ధర నిది గుణీకృత వ్యంగ్యంబై.

౬౪

పైపద్యమున గుణీకృతవ్యంగ్యము 'బోలగలదే?' అనుస్థలమందుగలదు. ఎట్లనఁగల్గువృక్షము నిన్నుబోలగలదే? అనువాచ్యార్థము 'బోలలేదు' అనువ్యంగ్యార్థమును బోధించును. ఇచ్చటి కాకువ్యంగ్యము వాచ్యార్థము లోడనే భాసిల్లును. కాని వాచ్యార్థానంతరమున గాదు. ఇట వ్యంగ్యమునకుఁ బ్రత్యేకత్వములేదు. కాకువుచే నాక్షిప్తమగు వ్యంగ్యమెల్లయెడల నీవిధముగానే వాచ్యార్థసంకలితముగానే భాసిల్లును. వాచ్యార్థమున కావ్యంగ్యార్థములేక విక్రాంతియేలేదు. కాన నిచ్చటివ్యంగ్యము నుందరముగాదు. కావుననే గుణీభూతవ్యంగ్యము. లేక గుణీకృత వ్యంగ్యము. (గుణము) అప్రధానము; గుణీకృతము - అప్రధానముగాఁ జేయబడిన-వ్యంగ్యము.) - గుణీభూత వ్యంగ్య ప్రకరణము నందలి కాకువ్యంగ్యమును జూడుడు.)

చిత్రము

శం. చిత్రము శబ్దార్థోభయ

చిత్రములనఁ ద్రివిధగతులఁ జెలగు; నదియును గుం

నూత్రితమగు ముందటనా

చిత్రాలంకార తతులు చెప్పెడిచోటన్.

౬౫

కా. శబ్దచిత్రము, అర్థచిత్రము, శబ్దార్థోభయచిత్రము, అనిచిత్ర కావ్యము శ్రివిధము. దీనిని ముందుదాహరింతుము.

త్రివిధములగు చిత్రములున్నవని యిచ్చటఁ జెప్పి చతుర్థాశ్వాసమున ౭౩ వ పద్యమున

కం. ఇవియును శబ్దార్థంబుల

ద్వివిధములై శ్రమముతోడవెలయు ననుప్రా

సవిశేషంబుల నుపమా

దివిశేషములను గావ్యదీపికనరజిన్.

అని ద్వివిధమునే చెప్పి ద్వివిధమునే యుదాహరించెను. శబ్దార్థోభయ చిత్రమును మే ముదాహరించి తెలుపుదుము.

కం. ద్వివిధంబగు ధ్వని కృతులం

దవింశగతి లక్షణాభిధాయోజితమై

యవివక్షిత వాచ్యంబును

వివక్షితాన్యపరవాచ్యవృత్తియు ననఁగఁ.

౯౭

తా. లక్షణామూలధ్వని యనియు, సభిధామూలధ్వని యనియును ధ్వని రెండువిధములు. లక్షణామూలధ్వని యవివక్షిత వాచ్యము. అనఁగా నందలి వాచ్యార్థము వివక్షితముగాదు. అనఁగా వాచ్యార్థము పాసగనేపాసగదు. అది స్వాధ్యమును గోలుపోయి పాసగుచున్న మరొక యర్థమును దెలుపును.

అభిధామూలధ్వని వివక్షితాన్యపరవాచ్యము. అనఁగా వాచ్యార్థము పాసగి నను సన్యపరముగా (ధ్వనిపరముగా) వివక్షింపఁబడును.

లక్షణామూలధ్వనిలో వాచ్యార్థము పాసగనే పాసగదు. అభిధామూల ధ్వనిలోఁ బాసగుచున్నను నా వాచ్యార్థము వ్యంగ్యపరముగా వివక్షింపఁబడును.

కం. చను సత్యంత తిరస్కృత .

మన, నర్థాంతరసమేతమన, ద్వివిధతఁ గై

కొని యవివక్షితవాచ్యం;

బినుముడి యగు వాక్యపదములెనసిన నదియుఁ.

౯౮

తా. మరల నా లక్షణామూలధ్వని యగు వివక్షితవాచ్యము - అత్యంత తిరస్కృతవాచ్యము, అర్థాంతర సంకమితవాచ్యము, నని ద్వివిధము. ఆ ద్వివిధ ధ్వనియు వాక్యగతము, పదగతము, అను భేదములచే నాలుగువిధములగును.

వాచ్యార్థము బొత్తుగా సరిపడక యత్యంతతిరస్కృతమై వాచ్యార్థమునకుసంబంధించిన మరొక యర్థమును బోధించినచో నది “యత్యంత తిరస్కృతవాచ్యము” అనఁబడును. ఇది వెనుకఁ దెలుపఁబడిన జహల్లక్షణయే.

“రవి సంక్రాంత సౌభాగ్యస్తుషారావృతమండలః

నిశ్వాసాంధ ఇవాదర్శశ్చంద్రమా స ప్రకాశః”

తా. నూర్యునియందు సంక్రమించిన తన సౌభాగ్యముగలవాఁడును, మంచుగప్పిన బింబముగలవాఁడు నగు చంద్రుఁడు నిశ్వాసాంధమగు (నిట్టూర్పు గాలులచే గ్రుడ్డి బాటిన) నద్దమువలెఁ బ్రకాశింపకున్నాఁడు. ఇటు సంధత్వము చేతనధర్మముగదా ! అచేతనమగు నద్దమెట్లుంధమగును ? కాన ‘సంధ’ శబ్దము స్వాధ్యమును దిరస్కరించి ‘ప్రకాశహీనము’ అను సర్థమును స్వీకరించినది. ఇటు ‘అప్రకాశతీతయము’ వ్యంగ్యము.

ఇటు వెనుకఁ జెప్పిన ‘మంచాః శ్రోశంతి’ అను స్థలమునవలెనే జహల్లక్షణ. ‘అప్రకాశాతిశయ’ రూపవ్యంగ్య మా లక్షణామూలము. కాన నిది యత్యంత తిరస్కృతవాచ్యరూపధ్వని.

‘సీ. కమలాక్షు నర్పించు కరములు కరములు; శ్రీనాథు వర్ణించు జిహ్వ జిహ్వ’ ఇటుఁ గరములు కరములుగాక మరేమగును? జిహ్వ జిహ్వకాక మరేమగును? కాన రెండవ కర, జిహ్వదిశబ్దము ‘బుత్తమకరములు, ఉత్తమజిహ్వ’ ఇత్యాద్యర్థాంతరమును స్వీకరించును. ఇందలి ద్వితీయ కరాది శబ్దముల వాచ్యార్థములు వైవిధ్యమగు నర్థాంతరమున సంక్రమించినవి. కాన నిట నర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వని. (అర్థాంతరమున సంక్రమింపఁజేయఁబడిన వాచ్యార్థముగల ధ్వని యని వ్యుత్పత్త్యర్థము) ఇదియే యజహల్లక్షణ. ఎచ్చట వాక్యతాత్పర్యములో స్వార్థముతోఁగూడియే లక్ష్యార్థము భాసిల్లినో యది యజహల్లక్షణ యని చెప్పితిమి. “మంతాః ప్రవిశంతి” “కోదండపంక్తులు వచ్చె” అను చోటులందువలె నిట ద్వితీయ కరాది శబ్దముల యొక్క వాచ్యార్థము విడువఁబడకయే లక్ష్యార్థమగు నుత్తమకరత్వాదులు వాక్య తాత్పర్యములోఁ బ్రవేశించుచున్నవి. ఈ యవివక్షితవాచ్యధ్వని పదగతము. “నిశ్వాసాంధ్ర” “కరములు కరములు” అనుచోట్ల ‘అంధ, కర’ ఇత్యాదికమగు నేకపదమువలననే యిచ్చట ధ్వనులు దోచుచున్నవి.

వాక్యగతాత్యంత తిరస్కృత వాచ్యము

ఉపకృతం బహుయత్ర కి ముచ్యతే | నుజనతా ప్రథితా భవతా పరం
విదధదీదృశ మేవ సదా సభే | సుఖితమాస్య తత శ్శరదాం శతం.

కం. సలిపితి కడు మేలేమన

వలె? నీదగు పెద్దతనముఁ బ్రకటించితివో

చెలికాఁడ! యిన్విధముననె

సలుపుచు నూరేండ్లు మనుమ! సౌఖ్యముతోడక.

పెక్కపకారములను దనకుఁ గావించిన మిత్రునితో నొకఁ డనుచున్నాఁడు. ఇటు విపరీతలక్షణచే “నాకుఁ బాల గీళ్లునేసితివి. ఈవిధమున నీ మ్రుక్కడితనమును దెలిపితివి. నన్నీవిధమునఁ జేసితివి కాన నీవు పెద్దకాలము బ్రదుకవు” అను నర్థాంతరము వాచ్యార్థమును దిరస్కరించి యుత్థితమగుచున్నది. ఇది వాక్యగతమగు నత్యంత తిరస్కృతవాచ్యధ్వని.

వాక్యగతార్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వని

త్యా మస్మి వచ్చి విడుషాం సమవాయోఽత్ర తిష్ఠతి
అత్మీయాం మతిమాస్థాయ స్థితి మత్ర విధేహీయత్

కం. నినుగూర్చి నేను మాటాక

టనుచుంటిని; విబుధనివహమడరు నిచట; దా

నిని సావధానమతివై

వినుమీ ! చెవియొగ్గి యొర్చి పేర్చిచెలంగకా.

విద్యత్సమాజములొనికి వచ్చుచున్న యొక బాలకునిగూర్చి యొక వృద్ధుఁడనుచున్నాడు : శిక్షణీయుఁడగు నా బాలుఁ డెదుటఁ గూర్చున్నవాఁడగుటచేతనే సిద్ధించుచుండ “నినుగూర్చి” అని చెప్పట “ఇతరులగుఱింటించికాదు; నినుగూర్చియే నుమా” అను లక్ష్యార్థమును బోధించుచున్నది. “అనుచుంటిని” అను సుత్తమపురుష క్రియాపదముచేతనే కర్త లభించుచుండగా “నేను” అని తిరిగిచెప్పట “నీకుఁజెప్పనది” యితరులుగాదు. నీ యాపుఁడ నగు నేను” అను లక్ష్యార్థమును బోధించుచున్నది. “ఇచట విబుధనివహమడరు” అని చెప్పిననే సరిపోవుచుండ “మాటాకటను చుంటిని” అనుట “నీ కుపదేశించుచున్నాను” అను లక్ష్యార్థమును బోధించుచున్నది. ఈ లక్ష్యార్థములన్నియును వాని యతిశయమును బ్రయోజనముగా వ్యక్తమునీయుచున్నవి. దీనిచే “నామాట నీకు హితమైనది. కానఁ దప్పక చేయవలెను” అను నభిప్రాయము గోచరించును. ఇట నీవిధముగా వాక్యమంతయును సర్థాంతరమునఁ బరిణమించినది.

చ. ననువుగ వీసిలక్షణమొనర్తు; ధృతేందిరుఁడన్నఁ గృష్ణుఁడక

ధ్వని యభిభూతవాచ్యముగఁ దత్ప్రభుఁబుచెలంగు; “యావనల్
మనమునఁగ్రొవ్వమానుఁ”డన మత్తతురుష్కులఁద్రుంచునీశఁడక
ధ్వని యితరార్థసంక్రమిత వాచ్యముగాఁగ ద్వితీయ మింపగుక.

ఈ వెనుకటి వివరణము నందలి విషయమే యిందుఁ గలదు. “నరసభూపాలుఁడు ధృతేందిరుఁడు” అన్నచో నభిభూతవాచ్యము (అత్యంత తిరస్కృతవాచ్యము); దీనికి “నరసభూపాలుఁడు గృష్ణుఁడు” అనునది వ్యంగ్యార్థము. “విష్ణుర్నారాయణః కృష్ణః” అను సమరీకోశమునుబట్టి కృష్ణుఁడనైనను, విష్ణువన్న నొక్కటియే. కాన-
“నరసభూపాలుఁడు విష్ణువు” అని వ్యంగ్యార్థము.

ధృతేంద్రియఁడన నిందించు ధరించినవాఁడు. నరసభూపాలుఁడు శ్రీమహావిష్ణువు యొక్క భార్య యగు లక్ష్మి నెట్లు ధరించును? కావున “నరసభూపాలుఁడు ధృతేంద్రియఁడు” అనుచో వాచ్ఛార్థముపొసగదు. ఇది జహల్లక్షణ యని తెలిపితిమి. కాన ‘ధృతేంద్రి’ పద మత్యంత తిరస్కృతవాచ్యమై ‘రాజ్యలక్ష్మిని ధరించిన వాఁడు’ అను నర్థమును స్వీకరించినది. ఇది లక్ష్యార్థము. ‘నరసభూపాలుఁడు శ్రీవిష్ణువు’ అనునది ప్రయోజనము. ఇది యత్యంత తిరస్కృత వాచ్యధ్వని పదగతము.

‘యావనల్ మనమునఁ గ్రొవ్వుమానుఁడు’ అనుచో “నీతఁడు మత్త తురుష్కులఁ జంపు” అనునది వ్యంగ్యము.

అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వనియందు “అజహల్లక్షణ యుండునని తెలిపితిమి. “నీ. కమలాక్షునర్పించు కరములుకరములు” అనుచో ల లాటానుప్రాసమున దీని నుదాహరించియుంటిమి. ‘యావనల్ మనమునఁ గ్రొవ్వుమానుఁడు’ అనుచో వాచిధముగా లాటానుప్రాసము లేదే! అని యనుకొనవచ్చును. వినుఁడు : లాటానుప్రాసముగలచోటనే యర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యధ్వనియుండునని నియమములేదు. వాచ్ఛార్థమిచ్చటఁబొసగదు. ఎట్లన “యావనల్ మనమునఁ గ్రొవ్వుమానుఁడు” అనునది వాచ్ఛార్థము. ఏలయావనలు గ్రొవ్వుమానవలెను? మానకున్న నేమి?” అను ప్రశ్నలు లేచును? ఈవాక్యము సంతృప్తికరముగా సమాధాన మిచ్చుటలేదు. ఆ కాంక్ష పూర్తికాలేదు. ముఖ్యార్థ బాధయుండవలెఁగాదా! ఇట ‘కరములుకరములు’ అనుచోటియందువలె ముఖ్యార్థబాధ యేమిగలదు? అన్నచో ముఖ్యార్థము పూర్తి కాకుంటయు ముఖ్యార్థబాధయే యగును.

ఇట ముఖ్యార్థము లేక వాచ్ఛార్థము పొసగకున్నది. “ఈతఁ డాయావనలను ద్రంచు” ననునర్థాంతరమున నీవాచ్ఛార్థము సంక్రమించినది. కాన నర్థాంతర సంక్రమితవాచ్యధ్వని ఇది వాక్యగతము.

గీ. అరయ మరియు వివక్షితాస్య పరవాచ్య
మవని లక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమన, నలక్షి
తక్రమ వ్యంగ్యమన ద్వివిధంబు; వీని
లక్షణము లేర్పఱింపద లలిత ఫణితి.

౧౦౦

తా. వివక్షితాస్యపరవాచ్యధ్వని సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమనియు, నసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యమనియు ద్వివిధము. సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మనగా దేనియందు వాచ్ఛార్థ

వ్యంగ్యార్థముల క్రమము సుస్థుటముగాగోచరించునొయది సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము. దీనికే యనురణనవ్యంగ్యమనియు నామాంతరము. అనురణనమనగాఁ బ్రతిధ్వని. ముందు ధ్వని. పిమ్మటఁ బ్రతిధ్వనియొగదా! అట్లే వాచ్యార్థము గోచరించినపిమ్మట వ్యంగ్యార్థము గోచరించినచో నది యనురణనవ్యంగ్యము. వాచ్యార్థవ్యంగ్యార్థముల క్రమ మెచ్చట సూక్ష్మముగా నుంటచేఁ దెలియరాదో యది యసంలక్ష్య క్రమ వ్యంగ్యము.

గీ. “ఇతఁడు నరసింహుఁ” డను నెడ నిదియవ్యంజ

కంబగుచుఁగ్బృష్టుఁడ నెడు వ్యంగ్యమునువరుసఁ

దెలుప లక్ష్యక్రమవ్యంగ్య; మిలనలక్షి

తక్రమ వ్యంగ్య మిట్ల వేద్యక్రమంబు.

౧౦౧

ఇతఁడు ‘నరసింహుఁడు’ అన్నచో నరసింహపదముచేఁ గ్బృష్టుఁడు’ అనునది వ్యంగ్యార్థము వ్యక్తమగుచున్నది. ఇది లక్ష్య క్రమవ్యంగ్యము.

“ఇతఁడు నరసింహుఁడు” అను నెడముఖ్యార్థబాధ యేమియులేదు. ‘నరసింహ’ పదముయొక్క శబ్దకక్షినిఁబట్టి ‘బృష్టువు’ (కృష్టుఁడు) అనునర్థాంతరము వ్యక్తమగుచున్నది. మొదటి కక్ష్యలో నరసింహపదముచే నరస భూపాలిడనియు ద్వితీయ కక్ష్యలో బృష్టువనియు నర్థమవోచుచున్నది. ఈ క్రమము సుస్థుటముగా గోచరించుచున్నది. కాన సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యము. అసంలక్షితక్రమవ్యంగ్యమున నీవాచ్యార్థవ్యంగ్యార్థములకుఁ గ్రమము సుస్థుటముగా గోచరింపదు.

గీ. అందు లక్ష్య క్రమవ్యంగ్యమమరు ‘శబ్ద

శక్తిమూలం’ బనఁగ ‘నర్ధశక్తి మూల’

మన “నుభయశక్తి మూలంబు” ననఁ ద్రిగుంభ్యఁ

దాల్చు; వేర్వేఱ వీనిభేదము లొనర్తు.

౧౦౨

స్పష్టము.

శం. తనరారు వస్తురూపం

బనఁగ నలంకారరూపమనఁగ ద్వివిధమై

ఘనవాక్య పడగతత్వం

ఋననాల్గు శబ్దశక్తి మూలము ధరణిఁ.

౧౦౩

తా. శబ్దశక్తి మూలధ్వని శబ్దశక్తి మూలవస్తుధ్వని, శబ్దశక్తి మూలాలంకారధ్వని యనిద్వివిధము. అదయుభయవాక్యభేదములచే మొత్తము నాలుగువిధములు.

సీ. సమధికంబగు పర్థశక్తిమూలము స్వతః
 పతివన్నమును, గవిప్రాధవచన
 సిద్ధంబు, మకవినిబద్ధోక్తి సిద్ధంబు,
 ననఁ ద్రిరూపంబగు; నవియు వస్తు
 కలితవస్తుధ్వని; యలవస్తుభవదలం
 కృతిమయధ్వని; యలంకృతి సరూఢ
 వస్తుధ్వని; యలంకృతిస్తుతాలంకృత
 ధ్వని; యననాల్లు భేదములు పరుస

గీ. నాకొకటిఁదాల్చ రవిసంఖ్యనొనరు; నవియుఁ
 దనరుముప్పది యాత్రై పదప్రబంధ
 వాక్యగత భేదముల; నిట్లు పరలు నుభయ
 శక్తిమూలంబు నేకమై జగతియందు.

౧౦౮

తా. స్వతస్సిద్ధార్థశక్తి మూలవస్తుధ్వని, స్వతస్సిద్ధార్థశక్తి మూలాలంకారధ్వని, స్వతస్సిద్ధార్థ శక్తిమూలవస్తుకృతాలంకారధ్వని, స్వతస్సిద్ధార్థ శక్తిమూలాలంకార కృతాలంకార ధ్వనియని యనినాటగు విధములు; కవిప్రాథోక్తి సిద్ధార్థశక్తిమూల వస్తుధ్వని, కవిప్రాథోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూలాలంకారధ్వని, కవిప్రాథోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలవస్తుకృతాలంకారధ్వని, కవిప్రాథోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూలాలంకారకృతాలంకారధ్వని యని నాటగువిధములు; కవినిబద్ధవక్తృప్రాథోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూలవస్తు ధ్వని; కవినిబద్ధవక్తృప్రాథోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూలాలంకారధ్వని; కవినిబద్ధవక్తృ ప్రాథోక్తి సిద్ధార్థశక్తిమూలవస్తుకృతాలంకారధ్వని; కవినిబద్ధవక్తృప్రాథోక్తి సిద్ధార్థ శక్తిమూలాలంకార కృతాలంకారధ్వని; అని నాటగు విధములు. ఈ విధముగ నర్థశక్తి మూలధ్వని పండెంచు భేదములు. వీవివివంజము ముందుచెలియును. ఇదియుఁ బదగత, వాక్యగత, ప్రబంధగత భేదములచే ముప్పదియాఱు భేదములు. ప్రబంధమన సంఘటిత నానావాక్య కదంబరూపము. ఇది గ్రంథరూపముగాఁగానీ తదవాంతరప్రకరణ రూపముగాఁ గానీ యుండవచ్చును. ఉభయశక్తిమూలధ్వని యొకవిధమే. అది కావ్యగతము మాత్రమే.

శం. నలువది యొకరూపంబుఁ

బాలుపగు నీరీతి భేదముల కాస్పదమై

యిల సంలక్ష్యక్రమమన

నలరెడు వ్యంగ్యంబ శేషమాపాదింతున్.

౧౦౫

శబ్దశక్తి మూలధ్వని నాలుగువిధములు; అర్థశక్తి మూలధ్వని ముప్పదియాలు భేదములు; ఉభయశక్తి మూలమేకవిధము; మొత్తము సంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యధ్వనికి నలువదియొక్క భేదములు. వీనినుదాహరింతును.

కం. అనమ విభావాదులచే

రసధ్వని జనించు పేళఁ గ్రమమొదవమిఁ బెం

పొనఁగున లక్ష్యక్రమమై

యెరుఁగిన వ్యంగ్యంబు; దీనికిలభేదంబుల్.

౧౦౬

విభావ, అనుభావ, వ్యభిచారుల సంయోగమువలన రసము నిష్పన్నమగును. నిష్పన్నమగుననఁగా వ్యక్తమగునని యర్థము. రసపదముచే రస, భావ, రసాభాస, భావాభాస, భావోదయ, భావసంధి, భావకాంతి, భావశబలతాదులు గూడ గాఢ్యాములే. రస్యమానతా సాధారణ్యముచే ననఁగా వీని యన్నింటియందును రస్యమానత్వము లేక యాస్వాద్యమానత్వము గలదు. కాన రసములే. (పర్వేఽపి రసనాద్రసాః) పూర్వసిద్ధమైయున్న ఘటాది పదార్థములను బ్రదీపము ప్రకాశింపఁ జేయునట్లు లేక వ్యక్తమునేయువిధమున విభావానుభావసంచారి భావములును బూర్వ సిద్ధమై సహృదయ హృదయనిష్ఠమగు రసమును వ్యక్తమునేయును. ఇదివఱకచ్చట లేనివస్తువును గ్రొత్తగా దీపము వ్యక్తము సేయదు. ఉన్నవస్తువునే వ్యక్తము సేయును. అదేవిధమున సహృదయహృదయమున వాసనాగూఢమున నున్న రసములను విభావాదులు వ్యక్తము సేయును. ఇంకను దీని వివరణము ముందు విశేషముగాఁ గలదు. ఆ రసము వ్యక్తమగునపుడు వాక్యార్థ వ్యంగ్యార్థములకుఁ గ్రమమున్నను నది యతి నూత్నమగుటవలన గోచరింపదు. ఎట్లన, శతపత్రి పత్రిశత భేదనన్యాయానుసారముగా. అనఁగా నూలు తామరపూరేకుల నొక నూదితోఁ బొడుచుచున్నపుడు గ్రమముగా నొక్కొక్క రేకునకే యా నూది గ్రుచ్చుకొనుచుఁబోయినను నొకేపర్యాయమే యన్ని రేకులకును గ్రుచ్చుకొన్నట్లు దోచును. ఆ క్రమ మతి నూత్నమగుటచే గోచరింపనివిధమున రసాది వ్యంగ్యములలోఁగూడ వాచ్యార్థవ్యంగ్యార్థముల క్రమము గోచరింపదు. కావుననే ధ్వనికారుఁడు “వాచ్యసామర్థ్యాక్షిప్తమై వాచ్యమతోడనే భాసిల్లుచున్నట్లుండును” అని నుడివెను. కావున రసాదిధ్వని యసంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యమగును.

కాని కొన్నియెడల రసాది స్వని గూడ సంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్య మగునని లోచనకారుఁ డీ క్రిందివిధమునఁ దెలుపుచున్నాఁడు :—

“యస్యపి రసభావాదిరర్థో ధ్వన్యమాన ఏవ భవతి । నవాచ్యః కదాచిదపి ।
తథాపి న సర్వోలలక్ష్యక్రమస్య విషయః । యత్ర హి విభావానుభావేభ్యః స్థాయి
గతేభ్యః వ్యభిచారికతేభ్యశ్చ పూర్ణేభ్యో యుజిత్యేవ రసవ్యక్తిః తత్ప్రాప్తు అలక్ష్య
కృమః యథా”

నిర్వాణభూయిష్ట మథాస్యపీఠ్యం సంఘక్షయంతీవ వప్త్యుజ్జేవ

అనుప్రయతా వసదేవతాభి రదృశ్యత స్థావరరాజకన్యా

ఇత్యాదౌ సంపూర్ణాలంబనోద్దీపన విభావయోగ్య స్వభావపర్ణనం ।

ప్రతిగ్రహీతుం ప్రణయప్రియత్వాత్ త్రిలోచనస్తా ముపచక్రమేచ

సమ్మహనం నామచచ పుష్పధన్వా ధనువ్యమోఘం సమభత్త బాణం

ఇత్యనేన విభావతయా ఉపయోగ ఉక్తః ।

మరస్తు కించిత్పరివృత్తధ్వజ శృంగ్రోవయాంభ ఇవాంబురాశిః

ఉమాముఖే బింబఫలాధరోష్ఠే వ్యాపారయామాస విలోకనాని

అత్రహి భగవత్కాః ప్రథమమేవ తత్ప్రేరణయిత్యాత్ తస్యచ ఇదానీం తదున్ముఖీ
భూతత్వాత్, ప్రణయప్రియతయాచ పక్షపాతస్య నూచితస్య గాఢీభావాత్,
రత్యాత్మనః స్థాయి భావస్య ఔత్సుక్యావేగ చాపల్యమార్నాదేశ్చ వ్యభిచారిణః
సాధారణీభూతః అనుభావవర్గః ప్రకాశితః ఇతి విభావానుభావచర్యణైవ వ్యభిచారి
చర్యణాయాం పర్యవస్యతి । వ్యభిచారిణాం పారతంత్ర్యాదేవ స్రక్కుత్తకల్పస్థాయి
చర్యణావిశ్రాంతే రలక్ష్యక్రమత్వం । ఇహతు

ఏవం వాదినీ దేవర్షౌ పార్శ్వే పితు రథోముఖీ ।

శీలా కమలపత్రాణి గణయామాసపార్శ్వతీ ॥

పద్మదలగణన మధోముఖశ్చూచ అన్యథాపి మమాశీణాం సంభావ్యతే ।
ఇతి యుడితి న లజ్జాయాం పిశ్రమయశీ హృదయం । అపితు ప్రాశ్నోత్త తపశ్చర్యాది
వృత్తాంతానుసరణేన తత్ర ప్రతిపత్తిం కరోతీతి క్రమవ్యంగ్యత్వేన । రసస్వప్రతాపి ఆదూర
ఏవ వ్యభిచారిస్వయాపే పర్యాలోచ్యమానే భాతీతి తదపేక్షయా అలక్ష్యక్రమత్వేన ।
లజ్జాపేక్షయాతు తత్ప్రకృమవ్యంగ్యత్వం ॥

(తెనుగు విచారింపఁగా రసభావాద్యర్థము ధ్వన్యమానము గావలసినదే కాని
యెన్నిడును వాచ్యముగారాదు. అయినను సర్వమగు నా రసాద్యర్థమును ససంలక్ష్య

క్రమవ్యంగ్యమే కాదు. ఎచ్చట స్థాయిగతములయినట్టియు, వ్యభిచారిగతములయినట్టియు సంపూర్ణ విభావానుభావ చరణములచే వినఁగానే (ఝడితి) రసోదయ మగునో అచ్చట నసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యము. ఎట్లనఁ, గుమారసంభవమునఁ దపస్సు సేయుచున్న శివుని కథాఘట్టమును గనుఁడు.

“చాలావఱకు నాటిపోయిన నా మన్మథుని పీర్యమును దన మేనియంద చందములచే రగులుకొలుపుచున్నట్లున్న పార్వతీదేవి వనదేవతలచే ననుసరింపఁబడుచు వచ్చి కానఁబడెను.” ఇటఁ బార్వతి యాలంబనవిభావము; మేని యందచందము లుద్దీపన విభావములు.

“ఆ త్రిలోచనుఁడు ప్రణయిప్రియఁడగుటవలనఁ ననఁగాఁ దన పరిచితులందుఁ బ్రీతిగలవాఁడగుటవలన నామె తెచ్చిన పూలదండను గ్రహింపఁబోయెను. ఆ సందుచూచి పువ్విల్లుఁడును సమ్మోహనాస్త్రమును వింటఁ దొడిగెను” దీనిచే నా విభావముయొక్క యుపయోగము వర్ణింపఁబడినది.

“చంద్రోదయారంభము నందలి సముద్రమువలె హరుఁడు ధైర్య మలఁతిగాఁ జలింప వింబఫలమువంటి యధరము గల యుమాముఖమునందుఁ దన చూపులు పఱపెను.”

ఇట భగవతి యింతకుమున్నే యాతని వలచియుంటవలనను, నాతఁడును నామెకున్న భీభూతుఁడగుటవలనను, విరిచితులందుఁ బ్రీతిగలవాఁడగుటచేఁ గలిగిన పక్షపాతము గాఢముగా నగుటవలనను రతిరూప మగు స్థాయిభావమునకును, ఔత్సుక్య, ఆవేగ, చాపల్య, హర్ష, ఆదికమగు వ్యభిచారలక్షణము, సామాన్యభూత మయిన ధైర్యపరివృత్తి, విలోచన వ్యాపారరూపమగు ననుభావవర్గము వ్యక్తమగు చున్నది.

కావున స్థాయియగు రతియొక్క విభావానుభావచర్యణయే వ్యభిచారిచర్యణగాఁ బర్యవసించుచున్నది. అనఁగా నిట వ్యభిచారిభావముల చర్యణయు విభావానుభావచర్యణమునందే కలిసిపోయినది. వ్యభిచారిచర్యణము ప్రత్యేకముగాఁ గానరాదు. వ్యభిచారిభావములు స్థాయిపరతంత్రములు. స్థాయి నూతనము. వ్యభిచారాలు పూలదండ. వ్యభిచారాలు స్థాయిపరతంత్రములగుటచే స్థాయిచర్యణయందే విశ్రాంతి గొనెను. అనఁగా నిట్టి తావులందు విభావానుభావ వ్యభిచారల చర్యణము కవిక్తముగా గోచరింపదు. ఇట్టిచో ఝడితి రసవ్యక్తి కలుగుచున్నది. కాన నసంలక్ష్యక్రమ వ్యంగ్యము. ఇత

“ఈవిధముగాఁ దేవర్షి సలుపుచుండఁగాఁ దన తండ్రిపక్కనే తలవంచుకొని యా పార్వతి లీలాకమలపత్రములను లెక్కించెను.”

ఇటుఁ దామర లేకులు లెక్కించుట, తల వంచుకొనుటయుఁ గన్యకలకు లజ్జ వలననే కలుగునని చెప్పి వీలులేదు. ఇతర కారణములవలనఁ గూడ గలుగవచ్చును. అమె పూర్వ మాతనికొఱకై తపస్సుచేసిన పృథ్వాంతము దోచిననే లజ్జ వ్యక్త మగును. లేకున్నచోఁ బై కార్యములచే లజ్జ వ్యక్తముగాదు. కావున నిటు లజ్జ శీఘ్రముగా వ్యక్తముగాదు. కావుననే లక్ష్యక్రమము.

కానీ లజ్జ వ్యక్తమయినపిచ్చుట వెంటనే రసము స్ఫురించును. లజ్జ విలంబ ముగా వ్యక్తమగుచున్నది కాన లక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమని చెప్పితిమి.

దీనివలన వెచ్చుట శీఘ్రముగాఁ బూర్ణముగా రసము స్ఫురించునో యట నసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము. ఎచ్చుటఁ బూర్వప్రకరణానచింతనమున నాలస్యముగా వ్యభిచారిభావము వ్యక్తమగునో యట సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము. ఇది వెనుకటి సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమువంటిది గాదు. అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యములొని సంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్య మిది.

ఈ రసాదులు విభావాదులచే వ్యక్తములు గావలయును. స్వశబ్దముచేతఁ (రసశబ్దముచేత) గానీ, శృంగారాదిశబ్దములచేతఁ గానీ యవి వాచ్యములు (వచన ముచేఁ జెప్పఁదగినవి) కావు. కాఁగూడదు.

శూన్యం వాసగృహం విరాళ్య శయనాదుత్థాయ కించిచ్చనై
నిద్రావ్యాజ మపాగతస్య నుచిరం నిర్వర్ణ్య పత్యుర్మృఖం
విస్రబ్ధం పరిచుంభ్య జాతపులకామాలాళ్య గంధస్థలీం
లక్ష్మ నప్రముఖీ ప్రియేణ హసతా బాలా చిరం చుంభితా.

తా. ఒకానొక ముగ్ధానాయిక ప్రియిండు పాస్సుపై నిద్రావ్యాజముతో నుండఁగా గదిలో నెవ్వరునులేకుంటఁ జేసి మెల్లగాఁ బాస్సునుండిలేచి యాతని మొగముపై మొగమునుబెట్టి జూచి విజముగా నిద్రించుచునే యున్నాడనితలచి సమ్మికతో ముద్దాడెను. ఆతండు కపటనిద్రలోనుంట నాతని గంధస్థలిపులకరించెను. దానినిఁ జూచి యాబాలికసిగ్గువడి మొగమువంచుకొనఁగా ప్రియిండు నవ్వుచు నాబాలికను జీరకాలము ముద్దాడెను.

ఇందు నాయికా నాయకులాలంబన విభావములు. శూన్యమగు వాసగృహ ముద్దీపన విభావము. శయనమునుండి మెల్లఁగాలేచుట, పతిముఖముపై ముఖమునుబెట్టి

చూచుట, ముద్దాడుట, మొదలగునవి యనుభావములు; లజ్జాహాసములు వ్యభిచారి భావములు. ఇవన్నియుఁగలిసి సంభోగశృంగారమును వ్యక్తము నేయుచున్నవి. ఇట రసపదముగానీ శృంగారపదముగానీ లేదు. లేకున్నను రసము గోచరించుచున్నది.

“తామసంగ జయమంగళ శ్రయం । కించిదుచ్చభుజమూలలోకితాం ।

నేత్రయోఃకృతవతోఽస్యగోచరే । కోఽప్యజాయతరసో నిరంతరః”

తా. జనులచే జూడఁబడుచున్న కత్తమూలములంగల యా మన్మథుని జయ లక్ష్మి నేత్రములకు గోచరింపఁగా నతనికొకానొక రసముపుట్టెను.

ఇట రసముపుట్టెను. అని రసపదము సాక్షాత్తుగాఁ బ్రయోగింపఁబడి యున్నది. అయినను దైశ్లోకమునందువలె రసమవ్యక్తముగాకున్నది. ఔషధసామో చ్చార్ణము చేతనే రోగికి రోగశాంతి కలుగనివిధమున, “రసముపుట్టె” అన్నమాత్ర మున భావుకునకు (సహృదయునకు) రసము పుట్టదు. అది విభావాది సామగ్రి చేతనే వ్యక్తముగావలెను. రసాది పదప్రయోగముచే రసముపుట్టకపోఁగా స్వశబ్ద వాచ్యత్వమును దోషముగూడఁ దటస్థించును. వెనుక ధ్వని లక్షణమున “శబ్దము తన యర్థమును, అర్థము తన్నును నప్రధానముగాఁ జేసికొని యేయగ్ధాంతరమును వ్యక్త పఱచునోయది ధ్వని”యనిచెప్పితిమి. “శూన్యం వాసగృహం” అను శ్లోకమున నీలక్షణమును సమన్వయము చేసికొనివలెను. ఎట్లఁగ నివి యిటఁ దరుణదంపతుల సంభోగశృంగారమును వర్ణింపఁ దలఁచెను. అట్టియెడల “నీ తరుణదంపతులు సంభో గించిరి. లేక సంభోగశృంగార మనుభవించిరి.” అనిచెప్పినచో నదియెట్టి యాస్వా ద్యత్వమును గలిగింపదు. కావునఁ గవి వారి సమావేశస్థలము, మలయానీల చంద్రికా దుల న్ధితి, వారిచేష్టామలనువర్ణించెను. ఈవర్ణనరూపమగు వాచ్యార్థము మనకుఁబ్రధా నముగాదు. సంభోగ శృంగారమే ప్రధానము. కావున నీవాచ్యార్థమంతయు నప్రధా నమై సంభోగశృంగారమును వ్యక్తము నేయుచున్నది. ఈవాచ్యార్థము వలననే వ్యంగ్యార్థము గోచరించుచున్నను వాచ్యార్థముతోడనే యా వ్యంగ్యము గోచరించు చున్నట్లుండును. ఇటవాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములకుఁ గ్రమము గోచరింపదు. కావున నిది యసంలక్ష్యకమ సంభోగశృంగార వ్యంగ్యము.

కం. పద, వాక్య, వర్ణ, రచనా

పదైక దేశమాల, గృతుల, బరగుచునారా!

యిదిగూడ నలువదేఁడగు

బదిలముగ వివక్షితాన్య పరవాచ్యమిలన్ .

తా. అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము పదగత, వాక్యగత, వర్ణగత, క్షణసాగత, పదైకదేశగత, కావ్య (పబంధ) గతసూపమున నాటు విధములుగానుండును. వీరి మదాహరణములు వ్యంజనావృత్తి ఘట్టమున గ్రాయబడియున్నవి. పెనుకసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమునకు నలువదియొక్క భేదములుండునని తెలిపితిమి. అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య మాటువిధములుగదా! వెరిసి వివక్షితాన్య పరవాచ్యధ్వని నలువదేడు భేదములు వహించును.

ఏకపదముచే (పదగతము) అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమెట్లు శోభిల్లును? వీలైన రసాద్యర్థము విభావాదులవలనఁ గాని వ్యక్తముగాదుగదా! అదిపదసంఘాత రూపమున నుండవలెనుగదా! అట్టిచో నేకపదమువలన నదియెట్లు శోభిల్లునని శంక గలుగుచున్నది. సమాధానమిది.

కం. ఆయందంబాచందం । బాయాలాపక్రమంబు నాసమయమునం

బీయూషధారమైయిడె । హాయిని; నన్నిపుడలంచెనది పెనుజ్వరమై

ఇట్ల'ఆ,ఆ' అనుపదములే లోకోత్తరత్వమునునర్థమును సుస్థిరింపఁజేయుచున్నవి. ఆయందమనఁగా లోకోత్తరమైన యాశాంద్యము అనునర్థము సుస్థిరించుచున్నది. ఇట్ల ఆ, ఆ పదములే వ్యంజకములు. మిగిలినవి వానికుపకారికములు. కాబట్టి యేకపదముచేతను అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము గోచరించును. దీనికవత్సంభవముగా ధ్వనికారుడు.

ఏకావయవ సంస్థేన భూషణేనేవ కామినీ

పదద్యోత్యేన సుకషేర్ఘ్వనినా భాతి భాంతీ

తా. ఏకావయవమున ధరించిన భూషణముచే నుంకరి శోభిల్లునట్లు పదవ్యంగ్యముచేతను సత్కవికావ్యము శోభిల్లు' నని నుడివెను.

కం. మునుపవితక్ష్మితవాచ్యం

బునఁగలిగిన నాల్గు భేదము ల నివిగూడం

దనరుఁగృతి జీవశుద్ధ

ధ్వని యేకత తాగ్ధభేదవంతం బగుచున్ .

౧౦౮

తా. అవివక్షిత వాచ్యధ్వని నాలుగువిధములని చెప్పితిమి. ఆ యవివక్షిత వాచ్యధ్వని భేదములును, వివక్షితాన్యపరవాచ్యధ్వని భేదములును వెరిసి యేబది యొక్క భేదములగును. ఇవి శుద్ధభేదములు. అనఁగా నసంక్షిద్ధధ్వనులు.

శం. ప్రకృతంబులై న యీధ్వసు
 లొకటొకటిం గూడనేఁబదొక భేదములం
 బ్రకటితమగుఁ బ్రాగ్భేదం;
 ఒకట! ద్విత్వముంబు నేఁబడఁగ నీరీతిన్.

౧౦౯

శం. కృతినన్నియు నేకై కో
 నత సముచితసంఖ్యఁ గైకొనఁగ మిత్రంబుల్
 క్షీణిషడ్వింశ త్యుత్తర
 శతత్రయాన్విత సహస్ర సంఖ్య చెలంగున్

౧౧౦

తా. శుద్ధభేదము లేఁబడియొకటి. ఇందు మొదటిదియు రెండవదియుఁ గలిసి యొక భేదమగును. మొదటిదియు మూడవదియుఁ గలిసి యొక భేదమగును. మొదటిదియు నాలుగవదియుఁ గలిసి యొక భేదమగును. ఇట్లు మొదటిదానితో మిగిలిన యొక్కొక్కటినిఁ గలుపఁగా మొదటిది యేఁబడి భేదములగును. రెండవదియు మూడవదియుఁ గలిసిన నొకభేదము. రెండవదియు నాలుగవదియుఁ గలిసిన నొక భేదము, రెండవదియు నైడవదియుఁ గలిసిన నొకభేదము. ఇట్లు రెండవదానితో మిగిలిన యొక్కొక్కటినిఁ గలుపఁగా నలువదితోమ్మిదగును. ఇట్లు మూడవధ్వని మిగిలిన యొక్కొక్కటినిఁ గలియఁగా నలువదియెనిమిదగును. ఈవిధమున నొక్కొక్క దాని సంఖ్య తగ్గును. మొత్తము ౧౩౨౬ భేదములుగల మిత్రధ్వనులేర్పడును.

గీ. త్రివిధమగు సంకరమున, సంస్కృష్టిచేత,
 నొకటొకటి నాలుగై యివి యొప్పమీటి
 నవనిఁ జతురు త్తరశతత్రయాభిరామ
 పంచదశ శతభేద ప్రపంచగరిమ.

౧౧౧

తా. ఈ ౧౩౨౬ ధ్వనులును త్రివిధమగు సంకరముచే, (సందేహ సంకరము, అనుగ్రాహ్యమగ్రాహక సంకరము లేక అంగాంగిభావ సంకరము, ఏకవ్యంజకాను ప్రవేశ సంకరము) ఏకవిధమగు సంస్కృష్టిచే, నాలుగురెట్టై ౫౩౦౮ ధ్వనిభేదము లగును.

ఏకవ్యంజకానుప్రవేశ సంకరోదాహరణము

గీ. బిటువు గుబ్బులుజంటయు, నాలుఁజూపుఁ
 బిణస, ద్వారంబునక నిల్చి, వచ్చుతెకి

సలిపెఁ బూర్ణఘటంబుల, నలరుదండ
తోరణ, నయత్నమంగళాచార మింతి.

ఇట 'స్తనములు అను పూర్ణఘటములు' 'చూపులు అను అలరుదండతోరణ' అను రూపకము ధ్వనించుచున్నది. ఈ వ్యంగ్యరూపకాస్పదములగు స్తనములు, వాలుఁ జూపులే నాయకరతి కుద్దీపకములు. కాన శృంగారసము వ్యంగ్యము. ఆ రూపక ధ్వనిరసధ్వనులు చెందును నొకే వ్యంజకపదమగు 'పూర్ణఘటములు' 'అలరుదండ తోరణ' అనునెడఁ బ్రవేశించియున్నవి. కాన నేకవ్యంజకానుప్రవేశ సంకరము. తక్కిన పూహ్యములు.

ధ్వని పేర్లు

సజాతీయ విజాతీయ
సంయోగములతోఁ
గూడిన ధ్వనులు

సంకర స్వస్వప్యలగు
నాలుగు విధములు
గూడిన భేదములు

౧ పదగతాథ్థాంతర సంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వని	౫౧	౨౦౪
౨ వాక్యగత...	౫౦	౨౦౦
౩ పదగతాత్మంత తిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వని	౪౯	౧౯౬
౪ వాక్యగతాత్మంత	౪౮	౧౯౨
౫ పదగత శబ్దశక్తిమూల సంలక్ష్యక్రమ వస్తుధ్వని	౪౭	౧౮౮
౬ " " " అలంకారధ్వని	౪౬	౧౮౪
౭ వాక్యగత " " అలంకారకృత వస్తుధ్వని	౪౫	౧౮౦
౮ " " " వస్తుకృతాలంకారధ్వని	౪౪	౧౭౬
౯ పదగత స్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూల వస్తుకృత వస్తుధ్వని	౪౩	౧౭౨
౧౦ " " " వస్తుకృతాలంకారధ్వని	౪౨	౧౬౮
౧౧ " " " అలంకారకృతాలంకారధ్వని	౪౧	౧౬౪
౧౨ " " " అలంకారకృత వస్తుధ్వని	౪౦	౧౬౦
౧౩ వాక్యగత స్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూల వస్తుకృతవస్తుధ్వని	౩౯	౧౫౬
౧౪ " " " వస్తుకృతాలంకారధ్వని	౩౮	౧౫౨
౧౫ " " " అలంకారకృత వస్తుధ్వని	౩౭	౧౪౮
౧౬ " " " అలంకారకృతాలంకారధ్వని	౩౬	౧౪౪
౧౭ ప్రబంధగత స్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూల వస్తుకృతవస్తుధ్వని	౩౫	౧౪౦

౧౮	,,	,,	వస్తుకృతాలంకారధ్వని	౩౪	౧౩౬
౧౯	,,	,,	అలంకారకృత వస్తుధ్వని	౩౩	౧౩౨
౨౦	,,	,,	అలంకారకృతాలంకారధ్వని	౩౨	౧౨౮
౨౧	పదగత కవిప్రాధోక్తిసిద్ధాంత క్రిమూల	వస్తుకృతవస్తుధ్వని	౩౧	౧౨౪	
౨౨	,,	,,	వస్తుకృతాలంకారధ్వని	౩౦	౧౨౦
౨౩	,,	,,	అలంకారకృతవస్తుధ్వని	౨౯	౧౧౬
౨౪	,,	,,	అలంకారకృతాలంకారధ్వని	౨౮	౧౧౨
౨౫	వాక్యగతకవిప్రాధోక్తిసిద్ధాంత క్రిమూల	వస్తుకృతవస్తుధ్వని	౨౭	౧౦౮	
౨౬	,,	,,	వస్తుకృతాలంకారధ్వని	౨౬	౧౦౪
౨౭	,,	,,	అలంకారకృతవస్తుధ్వని	౨౫	౧౦౦
౨౮	,,	,,	అలంకారకృతాలంకారధ్వని	౨౪	౯౬
౨౯	ప్రబంధగతకవిప్రాధోక్తిసిద్ధాంత క్రిమూల	వస్తుకృతవస్తుధ్వని	౨౩	౯౨	
౩౦	,,	,,	వస్తుకృతాలంకారధ్వని	౨౨	౮౮
౩౧	,,	,,	అలంకారకృతవస్తుధ్వని	౨౧	౮౪
౩౨	,,	,,	అలంకారకృతాలంకారధ్వని	౨౦	౮౦
౩౩	పదగత కవినిబద్ధవక్తృప్రాధోక్తిసిద్ధాంత క్రి	మూలవస్తుకృత వస్తుధ్వని	౧౬	౩౬	
౩౪	,,	,,	,, వస్తుకృతాలంకారధ్వని	౧౮	౩౨
౩౫	,,	,,	,, అలంకారకృతవస్తుధ్వని	౧౭	౨౮
౩౬	,,	,,	అలంకారకృతాలంకారధ్వని	౧౬	౨౪
౩౭	వాక్యగత	,,	వస్తుకృతవస్తుధ్వని	౧౫	౨౦
౩౮	,,	,,	వస్తుకృతాలంకారధ్వని	౧౪	౧౬
౩౯	,,	,,	అలంకారకృతవస్తుధ్వని	౧౩	౧౨
౪౦	,,	,,	అలంకారకృతాలంకారధ్వని	౧౨	౮
౪౧	ప్రబంధగత	,,	వస్తుకృతవస్తుధ్వని	౧౧	౪
౪౨	,,	,,	వస్తుకృతాలంకారధ్వని	౧౦	౪
౪౩	,,	,,	అలంకారకృతవస్తుధ్వని	౯	౩
౪౪	,,	,,	అలంకారకృతాలంకారధ్వని	౮	౩
౪౫	ప్రబంధగతా సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము		౭	౨	
౪౬	వాక్యగత	,,	౬	౨	
౪౭	పదగత	,,	౫	౨	

౪౦ పదైకదేశగతా సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము

౪

౧౬

౪౯ రచనాగతా ,, ,,

౩

౧౨

౫౦ వర్ణగతా ,, ,,

౨

౮

౫౧ వాక్యగతోభయశక్తిమూలధ్వని

౧

౪

౧౩౨౬ ౫౩౦౪

కం. ఎన్నిక వీనికి లక్ష్యము

నన్నిటికి నొనర్పజాల నగునని భీతి

గొన్నిటికొనర్తు వినుడు ప్ర

సన్నలసన్నవచోవిచారధురీణుల్ !

౧౧౨

స్పష్టము.

అత్యంత తిరస్కృతా వివక్షిత వాచ్యధ్వని

కం. ఖరఖురవట్టన ఘట్టిత

ధరణి రజః స్థగిత నదృశతామదవిచల

తరళర తురగోత్కరమై

శరమమరు నృసింహధాటికాహయమవని.

౧౧౩

తా. వరసభూపాలుని సమరాశ్వము తన గొరిజలతాకుళ్ళచే లేచిన ధూళిచే
“చాము తిను సదృశములు” అను గర్వముచే పిట్టవీణుచున్న నూర్యాశ్వములను
గప్పచున్నది.

“వరసభూపాలుని సమరాశ్వము నూర్యాశ్వములను తన గొరిజల ధూళిచే
గప్పచున్నది” అను వాచ్యార్థము పొసగదు. ఏలన, భూసంచారి యగు సమరాశ్వ
మాకాశసంచారియు బహు దూరమున నున్నట్టియు నూర్యాశ్వముల ఖరధూళిచే
నెట్లు గప్పరు ? కావునవాచ్యార్థ మత్యంతమును దిరస్కృతమైవది. ‘ధూళి నూర్య
మండలమువలకు వ్యాపించియున్నది’ అనునది లక్ష్యార్థము. ‘సమరాశ్వ మతి సాహస
ముతో సమరాంగమున సంచరించుచున్నది’ అను నర్థముప్రయోజనము. వాచ్యార్థము
తిరస్కృతమై “సమరాశ్వ మతి సాహసముతో సమరాంగమున సంచరించుచున్నది”
అను వ్యంగ్యార్థమును వ్యక్తమొనర్చుచున్నది.

కం. ఖరఖురవట్టనఘట్టిత

ధరణిరజఃస్థగిత నదృశతామదవిచల

తరకర తురగంబను నెడు

దీరస్మృతస్వార్థముగనునది బహువ్రీహిః. (?)

౧౧౪

దీనికి వివరణము ప్రేపద్యముక్తిందనే వ్రాయఁబడినది.

అర్థాంతర సంకృమితావివక్షితవాచ్యధ్వని

ఉ. ఇంద్రసుతుంబయించినరసేంద్రుఁడొకమున మత్స్యయంత్రము

సాంద్రనిరూఢినేసెనని సంతతమువిని తత్తఱించి మ

త్సేంద్రుఁడు యోగముద్రధరియించి చరింపఁదొడంగె; నార! ని

స్తంభజవంబునక విపినశైలగుహగహనాంతరంబునక. ౧౧౫

తా. అర్జునుఁడు మత్స్యయంత్రమును గొట్టినాఁడు. ఇప్పుడు నరసభూపాలుఁడును మత్స్యయంత్రమును గొట్టఁగా మత్స్యదేశకాధీశ్వరుఁడు యోగముద్రఁబూని పర్వతారణ్యముల సంచరింపఁదొడంగెను.

గీ. “నరసభూభర్త మత్స్యయంత్రంబునేయ

నలుకు మత్సేంద్రుని”, ఁనునద “నాత్మమత్స్య

శబ్దసామ్యంబుచే గల్గుశంక” దనరు

వ్యంగ్యమర్థాంతరసమేత వాచ్యులు.

౧౧౬

మత్స్యశబ్దమునకు మీనము, మత్స్యదేశము, నని రెండర్థములు గలవు. నరసభూపాలుఁడు మత్స్య (మీన) యంత్రమును గొట్టుటవలన మత్స్యదేశకాధీశ్వరుఁడు మత్స్య శబ్దసామ్యముచే భయపడుచుండెను. ఇటు మత్స్యదేశరాజేల భయపడవలెను? “పృథ్వి తాడనాద్దంతభంగః” అన్నట్లు నరసభూపాలుఁడు మత్స్యయంత్రమును గొట్టఁగా మత్స్యదేశకాధీశ్వరుఁ డేలభయపడును? ఇటు వర్ణము దిన్నఁగా బొసగుటలేదు. కావున విటు మత్సేంద్రుఁడశబ్దములోని మత్స్యశబ్దమునకు వాచ్యార్థమగు ‘మత్స్యదేశము’ అను నదియొక, ‘మత్సేంద్రుఁడు’ అనుశబ్దమును మీనము, మీనములరాజు, అను నర్థాంతర రూపమునఁ బరిణమించుచున్నవి. ఇప్పుడు మీనయంత్రమును నరసభూపాలుఁడు గొట్టఁగా ‘మీనమును, మీనముల రాజును భయపడుట బొసగును. తన్ను నరసభూపాలుఁడు గొట్టునేమో యని ముందుగానే యతఁడు భయపడెను.

శబ్దశక్తి మూలాలంకార ధ్వని

శం. ఈకోమలి పద్మనియంట

యేకాలముఁబోచునినుండ వీవంట; సతి దా

నీకర సంస్పర్శసహన

గాక చెలంగునె? నృసింహ! ఘనబలసింహ!

తా. ఈతరుణి పన్నినీజాతిశ్రీ. నీ వెల్లకాలమునబోచు ప్రభువవు. నీహస్త
స్పర్శలేకున్న వెట్లదిబ్రదుకును? ఇది వాచ్యార్థము.

“ఇది తామరదీగ; నీవు నూర్యుడవు; నీకిరణస్పర్శలేకున్న నది యెట్లు విల
సిల్లును? ఇది వ్యంగ్యార్థము.

గీ. ఇందుఁ బ్రకృతంబులగు వధూస్యవతి వాచ

కంబు; లల పద్మినీన కబ్జంబులెలమిఁ

గమలినీ భాస్కరులఁ దెల్పఁ గలుగు నుచమ

వ్యంగ్యముగ నీ యలంకృతిధ్వని చెలంగు.

౧౦౨

తా. ఇట పన్నినీ, ఇన శబ్దములు వాచ్యార్థమును బోధించి పిమ్మటఁ దామర
దీగ, నూర్యుడు, అను నర్థాంతరమును బోధించుచున్నవి. ఇట్టియెడల వాచ్యార్థ
వ్యంగ్యార్థముల కుపమానోపమేయభావమును జెప్పకొనవలయునని వ్యంజనాఘట్టమునఁ
దెలిపియుంటిమి. అది యీవిధముగాఁ దెలిసికొనవలయును.

నూర్యుడు దామరదీగను గరస్పర్శముచే నెలయించువిధమున నీవును
నీ కోమలిని నీ హస్తస్పర్శచే విలసిల్లఁజేయుము. ఇట నుపమానము వ్యంగ్యము. వెనుక
“ఘనత నృసింహనికరమున” అనుచోఁగూడ నీ శబ్దశక్తి మూలవ్యంగ్యమును వ్రాసి
తిమి. దానినిఁగూడఁ జూచుకొనవలెను.

ఈ శబ్దశక్తిమూలాలంకార ధ్వనిలో నొక్క యుపమాలంకారమే కాక
యితరాలంకారములుగూడ వ్యక్తములు గావచ్చును. ఎట్లన,

సర్వైకశరణ, మక్షయ, మధీశ, మిశంధియం, హరిం కృష్ణం

చతురాత్మానం నిష్క్రియ, మరిమధనం నమత చక్రధరం.

తా. ఎల్లరకును ముఖ్యరక్షకుడు, (ఎల్ల ముఖ్యగృహములుగలవాడు)క్షయము
లేనివాడు (గృహము లేనివాడు); అధీశుడు, బుద్ధుల కీశుడు, (ధీశుడు-ధీ-ఈశ)
కానివాడు, హరి (కపిలవర్ణము గలవాడు), కృష్ణుడు (నల్లవాడు) పరాక్రమ
యుక్తుడు, నిష్క్రియుడు (ఏపనినిఁ జేయనివాడు) శత్రుమధనము, (అరము-
అంచు అది గలది అరి - చక్రము; దానిని మధించువాడు) చక్రమును ధరించిన
వాడు సగువానికి నమస్కరింపుడు.

ఇట సర్వైకశరణం - అక్షయం; అధీశం - ధియామిశం; ఇత్యాద్యర్థములు పరస్పర విరుద్ధములు. ఈ విరోధాలంకారము వాచ్యార్థము ముగిసినపిమ్మట లేచుచున్నది. కాన నిట విరోధాలంకారము వ్యంగ్యము. ఇట్లే వ్యతిరేకాలంకారము, క్లేషాలంకారము, మొదలగు నితరాలంకారములును శక్తి శక్తిమూలధ్వనిలో వ్యంగ్యములుగా భాసింపవచ్చును.

శబ్దశక్తి మూలవస్తుకృత వస్తుధ్వని

కం. ఆవన్నులార ! చెప్పెద

మీపాలిటి కీ హితంబు; మెఱయ నృసింహ

శ్రీపాదకమలసేవా

వ్యాపారము మఱవకుండుఁ డాత్మలలోనక.

౧౧౯

తా. స్పష్టము.

గీ. ఇచ్చట 'నృసింహపదసేవ నెనయు' డనెడు

శబ్దశక్తిని 'బ్ర'కృతుఁడౌ జనవరేందు'ఁ

గొలుపుఁ; డతఁడావదలుమాన్చుఁ గొలుచువారి'

క నెడువస్తువు వ్యంగ్యమై యతిశయిల్లు.

౧౨౦

"మీరు నరసింహపదసేవ నేయుండు" అను వస్తువుచేత "నరసభూపాలునిఁ గొలిచినచో నాపదలు మాన్చును" అనువస్తువు వ్యంగ్యమై భాసిల్లుచున్నది.

స్వాయముగా విచారించిన నిదియే వెనుకటిపద్యమునందువలెనే యుపమాలంకరమునే వ్యంగ్యముగా భాసిల్లజేయుచున్నది. ఎట్లన 'ఎట్లు నృసింహ (విష్ణువు) శ్రీపాదకమలసేవావ్యాపారము మఱవకుండురో యట్లే నృసింహ(నరసభూపాలుండు) శ్రీపాదకమలసేవావ్యాపారమును మఱవకుండుడు'. అనియే చెప్పకొనవలెను. కాన నీలక్ష్యము దగదు.

కావున నిట సాహిత్యదర్పణమునందలి యుదాహరణశ్లోకమున కనువాదము నిచ్చెదను.

ఆ. వె. కటికరాలుదక్కఁ గనరావుకంటికి ! పల్లెకొంపలందుబాటసారి!

ఘనపయోధరములుగనుఁగొని నిలువంగఁ ! వలచితేని నేఁడు నిలిచిపొమ్మ!

ఒక పరకీయ నాయక యింటికివచ్చిన పాంథునితో ననుచున్నది. "ఈ పల్లె కొంతలలోఁ పయంతులకు రాళ్ళురప్పలేకాని చాపలుగూడ లేవు. పైనున్న (వర్తిం

నెద్దముగానున్న) మేఘపటలమును జూచి నిలువఁదలఁచినచో నిలువుము” అని వాచ్యార్థము. (వస్తువు)

ఇటనున్నవా రందఱును మూర్ఖులు. కాఁబట్టి నీవిట నివసించినను నిచ్చటివారెవ్వరును శంకింపఁజాలరు. కాన నీవు నా స్తనములనుజూచి యుపభోగింప సమర్థుడవగుచో నేఁడు నిలువుము” అనునదివ్యంగ్యార్థము. (వస్తువు)

ఇట ‘కటికిరాలు’ అను పదము మొదట ‘మూర్ఖుఁడు’ అను నర్థాంతరమును వ్యక్తము నేయుచున్నది. ఆ యర్థాంతరము “నీవిట నివసించినను నిచ్చటివారెవ్వరును శంకింపఁజాలరు” అను మరొక యర్థాంతరమును వ్యక్తము నేయుచున్నది. ఈరెండు వ్యంగ్యములచేఁ “దప్పక యుపభోగింప నిలువుము” అను మరొక వ్యంగ్యమును నుత్థితమగుచున్నది. ఈ వ్యంగ్యములకన్నింటినిఁ ‘గటికిరాలు’ ‘పయోధరము’ అను శబ్దములకుఁ గల శక్తియే యుత్థాపనము నేయుచున్నది. ‘కటికిరాలు’ ‘పయోధరములు’ అను పదములఁ దీసివేసి యన్యపదములు వేసినచో నా వ్యంగ్యము లుత్థితములు కాఁజాలవు. కావున నిట శబ్దశక్తి మూలవస్తుకృత వస్తుధ్వని. ఈ ధ్వనిభేదమున నీవిధముగా నొక వస్తువుచే మరొకవస్తువు ‘దానిచే మరొకవస్తువును’ వ్యంగ్యముగా భాసిల్లును. ఇట్లు వ్యంగ్యము బహుముఖముగా శోభిల్లును.

ధ్వన్యాలోక మతమున శబ్దశక్తి మూలాలంకారధ్వని భేద మొక్కటియే కానీ శబ్దశక్తి మూలవస్తుకృత వస్తుధ్వని భేదములేదు.

స్వతస్సిద్ధార్థశక్తి మూలవస్తుకృత వస్తుధ్వని

స్వతః ప్రతిపక్షము, స్వతస్సంభవి, స్వతస్సిద్ధము, యీ మూఁడుపదములును సమానార్థకములే. స్వతస్సిద్ధమనఁగా ‘స్వభావసిద్ధమైన’ అని యర్థము. కవికల్పనలు లేక స్వభావముగా సిద్ధమగు నర్థము. లోకమునఁగూడ యథార్థముగాఁదోచు నర్థము ‘స్వతః సంభవి’; స్వతస్సంభవిమూఁడఁ గవిప్రాప్తోక్తిసిద్ధమే. కాని యా యర్థము లోకమునఁగూడ సంభావ్యమైనమై యుండును. అట్టి యర్థము మూలముగా ననఁగాఁ గారణముగాఁగల వస్తువుచేత వ్యక్తమగు వస్తువు.

పెనుక శబ్దశక్తిమూలధ్వనియందు శబ్దమును బరిపృత్తిసేసినచో ధ్వని యుండదనియుఁ గాన శబ్దపరిపృత్తిని సహింపనియెడలనే శబ్దశక్తి మూలధ్వని యని చెప్పితిమి. శబ్దపరిపృత్తినిఁజేసినను ధ్వన్యర్థమునకు భంగమురాకున్నచో నర్థశక్తి మూలధ్వని యగును.

ఉ. చల్లనివాడు మా నెలపు చందరమామ; కడంగి వేడుముల్
చల్లనివాడు మాయచటి చందనశైల సమీరు;డంచు; డ
ద్భిల్లవధూమతల్లికల బేర్కొని పల్కు నృసింహ మేదిసి
వల్లభ! నీవిరోధి నృపవల్లభ దుర్భరశైలవాసయై. ౧౨౦

ఓ నరసభూపాలా! నీ విరోధియొక్క భార్య యొక పర్వతమున వసిించుచు
“మాయూరసున్న చంద్రుడు చల్లనివాడు; మాయూరసున్న మారతము చల్లనిది;”
అని యచ్చటి కిరాతశ్రీలతో బలుకుచుండెను.

ఉ. ‘చల్లనివాడు మా నెలపు చందరమామ’ యటన్న దద్దివ
ద్వల్లభ మాధ్యవైభవము వ్యంగ్యము; తద్ధ్వనిచేతి నాయకా
యల్లక మగ్నయకాసమటవ్యంగ్యము; తద్ధ్వనిచేతి వ్యంగ్యమా
నెల్ల విరోధిరాజుల జయించె విభుండనువస్తు వెంతయు. ౧౨౧

తా. శక్తిభాగ్య “మాయూరసున్న చంద్రుడు చల్లనివాడు” “మా
యూరసున్న మలయమారతము చల్లనిది” అని పలికిన పలుకు లామె మాధ్యమను
వస్తువును వ్యంగ్యమొనర్చుచున్నది. (అక్కడ నొకచంద్రుడును, ఇక్కడ నొక
చంద్రుడును; ఇక్కడ నొక మలయమారతమును, అక్కడ నొక మలయమారతము
గలదనుకొనుట మాధ్యమచేతనేగదా!) ఆవ్యంగ్యముచే నామె భర్తృవియోగముచే
సంతాపమువహించుచున్న దని వస్తువు వ్యంగ్యమగుచున్నది. ఆవ్యంగ్యముచే నరస
భూపాలు డెల్లరాజులను జయించె ననువస్తువు వ్యంగ్యమగుచున్నది. ఇట్లు శబ్దశక్తి
మూలవస్తుకృతవ్యంగ్యమువలెనే బహుముఖ్యవ్యంగ్యము.

ఇటు ఉ. ‘చల్లనివాడు’ ఇత్యాదికమున సర్థము స్వతస్సిద్ధమే
కాని కల్పనాయుక్తముగాదుగదా. కావున స్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలవస్తుకృతవస్తుధ్వని.

స్వతస్సిద్ధార్థశక్తి మూలవస్తుకృతాలంకారధ్వని

మ. సలిలచ్ఛాయగుడించి యంత్రకృతమత్స్యింబీ నృసింహాక్షమా
లలనాధాగ్రీణి యే సెనంచువిని తద్వంతాధిపుంబట్టిన్
సలిలచ్ఛాయగుడించియేయునని యంచద్భీతిమూర్తాండునిన్
బలిమింబట్టుడు వేగ రాహు విధునింబైకొన్న చండంబున. ౧౨౩

తా. నీటిలోని నీడనుజూచి గుడివెట్టి యీనరసభూపాలుడు మత్స్యయంత్ర
మును గొట్టినాడుగదా! ఈరాజయొక్క వంశాధిపుడగు మార్యుని బట్టుకొన్నచో

సేటిలో నీడనుజూచి గుఱివెట్టి నూర్యునిఁబట్టు నన్ను ను నేయునని భయపడి రాహువు చంద్రునిఁ బట్టుకొన్న విధమున నూర్యునిఁ బట్టెడు.

గీ. 'యంత్రమీనంబుఁ దునుమాడినట్లు దునుము

ననియకాఁబోలు రాహు వర్కునిగ్రహింపఁ'

డనెడును తేల్చి వాచకంబెనియలేమి

వ్యంగ్యముగు నిట్టివాక్యార్థ వైభవమున.

౧౨౪

తా. "యంత్రమీనమును గొట్టినట్లే నన్నునుగొట్టు నని యెంచికాఁబోలు లేక వలె రాహువు నూర్యునిఁ బట్టెడు" అనునది యుత్పేక్ష. ఈపద్యములో నుత్పేక్షా వాచకమయిన 'కాఁబోలు' లేక 'వలె' పదములేదు. 'ఏయుననియంచద్భీతి' అనియే యున్నది. ఇటు వస్తువుచే నుత్పేక్షవ్యంగ్య మగుచున్నది.

చిత్రమీమాంసాకారుఁ డిది గమ్యాత్పేక్ష యగును; కాని వ్యంగ్యోత్పేక్ష గాదని తెలిపెను. ఆ గమ్యాత్పేక్షావ్యంగ్యోత్పేక్షల కీభేదమున దెలుపుచున్నాడు. 'విషయ(ఉపమేయము) విషయి(ఉపమానము) నిమిత్తములెచ్చటగ్రహింపఁబడి కేవలము సంభావనావాచకముమాత్రము ప్రయోగింపఁబడదో యది వాచ్యము గాకున్నను వాచ్యాయమానమై గమ్యాత్పేక్షయని వ్యవహరింపఁబడును. ఎచ్చట నుత్పేక్షింపఁ దగిన యుపమానపదము (విషయి) గ్రహింపఁబడక నిబద్ధముగు వస్తువుచే గానీ యలంకారముచే గానీ యా వస్తువు తోఁచునో యది వ్యంగ్యోత్పేక్ష.

వీరరుద్రభటాక్ష దృష్ట్యా జయలక్ష్మ్యావృతాక్ష రణే

కర్ణంత్యరివధూకేశకాక్ష కాననే కంటకద్రుమాః.

తా. జయలక్ష్మీ సహలింగితులగు వీరరుద్రుని భటులను గాంచి కాననమునఁ గంటకపుష్పములు శత్రు వధూకేశములను లాఁగుచున్నవి.

"పుష్పములరివధూకేశముల నాకర్షించుచున్నవి" అనునది వస్తువు. దీనిచే జయశ్రీసహలింగితభటు దర్శనముచే మన్మథోద్దీపనము గలవివర (పుష్పములు) లాగుచున్నవి" అను నుత్పేక్షవ్యంగ్య మగుచున్నది. ఇటు "మన్మథోద్దీపనము గలవివర" అను సుపమానము "పుష్పములరివధూకేశముల నాకర్షించుచున్నవి" అను వస్తువుచే వ్యంగ్యమైనది.

'యంత్రమీన' పద్యమున గమ్యాత్పేక్షయే.

స్వతస్సిద్ధార్థశక్తి మూలాలంకారకృత వస్తుధ్వని.

ఉ. భూరిభుజావ్రతావ గుణభూషణ ! యోబయ నారసింహ ! నీ
చారుయశోవధూమణికి సారసవైరి ముఖంబు; తారకల్
సారసఖాంకురంబు; లల శంకరశైలహిమాద్రు లాత్మవ
క్షోరుహముల్; సితాబ్జములు సాంపగు లోచన వంకజాతముల్.

ఓ నరసభూపాలా ! నీ కీర్తికాంతకుఁ జంద్రుఁడు ముఖము; నక్షత్రములు
గోళ్లు; కైలాస హిమవత్సర్వతములు ప్రసములు; తెల్లతామరపూలు కన్నులు.

గీ. తనరు సత్కీర్తి కాంతకుఁ దారకాదు

లరయ నంగంబులై వేడ్కుఁ బరిణమింపఁ

గలుగు పరిణామమునఁ దిలోకములు నిండు

నరసవిభు కీర్తి వ్యంగ్యమనంజెలంగు.

౧౨౬

తా. “నీ కీర్తికాంతకుఁ జంద్రుఁడు ముఖములుగాఁ బరిణమించిరి” అని
చెప్పటచే నిది పరిణామాలంకారము. ఇది వాచ్యము. దీనిచే “నరసభూపాలుని
కీర్తి ముల్లోకముల నిండినది” అను వస్తువు వ్యంగ్యము. పరిణామాలంకారముచే
నిటు వస్తువు వ్యంగ్యమగుచున్నది.

స్వతస్సిద్ధార్థశక్తి మూలాలంకార కృతాలంకారధ్వని

చ. అరిపురభంజనోజ్జ్వల బలాధిక ! శ్రీ నరసింహరాజశే

ఖర ! భవదీయకీర్తిరుచి గంగయనంగఁ జెలంగుఁ బొంగుచుక

మారిపదసంగసంకలితయై భువనత్రయపూర్ణయై నిరం

తిరతిరహంసజాంశు సముదాయసమన్వితయై వసుంధరక. ౧౨౭

తా. ఓనరసభూపాలా ! నీకీర్తి గంగవలె హృషదమును (విష్టుపదము - ఆకా
శము) మట్టుగు, ముల్లోకములను నిండి, నిరంతరతరహంసజాంశు సముదాయసమ
న్వితయై (హంసలకాంతివంటి కాంతిగలదై - హంసజా = సూర్యుని బిడ్డయగు
యమునాకాంతిసముదాయముతో గూడినదై - గంగ యమునతో సంగమించెనమటు
ప్రసిద్ధమేకదా) యొప్పుచున్నది.

గీ. రాజశేఖర ! భవదీయరమ్యకీర్తి

యొనరు నలగంగవలె నను నుపమచేతఁ

బరగుదు నృసింహ! నీవు శంకరునికరణి
నను నుపమ వ్యంగ్యమా నిందు నరసిచూడ,

౧౨౮

తా. 'నీకీర్తిగంగవలె నున్నది' అనునది వాచ్యమగు నుపమ. దీనిచే "నీవు శంకరునివలె నుంటివి" అను నుపమ వ్యంగ్యముగా భాసిల్లుచున్నది. ఇట నలంకార ముచే నలంకారము వ్యంగ్యముగా భాసిల్లినది.

కవిప్రాధోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూలవస్తుకృత వస్తుధ్వని

కవిప్రాధోక్తి సిద్ధార్థమన స్వతస్సంభవివలె లోకమునఁగూడ యధార్థముగా గోచరింపని యర్థము. స్వతస్సంభవి యర్థము కేవల ప్రాధోక్తిచేతనే నిచ్చున్నముగాక లోకమునఁగూడ యధార్థముగా గోచరించునది. అనఁగా నది (స్వతస్సంభవి) కవి ప్రాధోక్తి నిచ్చున్నమైనను లోకమునఁగూడ సంభావ్యమగును. కవిప్రాధోక్తిసిద్ధమగు నర్థ మట్లు లోకమున సంభావ్యముగాదు.

నే, ఒంటిగా మడికాను గుంటిపైఁ గూర్చుండి

సంజకెంజాయ పెంజడలు చాల్చి

సారిది నేకాలంబు సురనదీస్నాతుడై

నిద్దంపుబూది మైనిండ నలది

యచ్చుగాఁ బులితోలు కచ్చడంబు ఘటించి

యెడలఁ బాములుబ్రాచ నోర్చుగలిగి

హాలాహాలానలాభీల ధూమముఁ గ్రోలి

యటచేత హవ్యవాహనముఁ బూని

గీ. నీ యశోలక్ష్మిఁబూను పూనికలఁ దపము

నేఁడు నొనరించుచున్నాఁడు నీలగళుఁడు

కానియెడ నేల యతని కీ గతి సెలంగ ?

నరసగుణహార ! యోబయనరస ధీర !

౧౨౯

మడికాను = పెండి; గుంటిపై = గుండుమీఁద; కైలాసపర్వతముపై.

ఓ నరసభూపాలా ! ఒంటరిగాఁ జైలాసమున సంజకెంజాయలవంటి జడలు ధరించి, గంగాస్నానము నేయుచు, మేనికి బూడిదను బూసికొని, పులితోలుగుడ్డలు చాల్చి, శరీరమునఁ బాములు ప్రాచుచున్నను నోర్చుకొని, యనఁగా నంతగా ద్వంద్వ

ములను గెలిచి, హోలాహలరూపమగు పొగను ద్రావి, యగ్నినిఁ జేతఁబట్టుకొని, శివుఁడు నీ యశోలక్ష్మినిఁ బోలుటకై తపము నేయుచున్నాఁడు. కానిచో నక్కడీ గతి నేలయుండును ?

కం. సరసవిభు కీర్తిబోలఁగ

హరుఁడు దపమునేయుచుండు ననువస్తువుచే

'సరిగాఁ డాతని కీర్తికి

హరుఁడును' ననువస్తువలరు వ్యంగ్యంబగుచున్.

౧౩౦

తా. వైపద్యమన “సరసభూపాలునిఁ గీర్తినిఁ బోలుటకై శివుఁడు దపస్సును జేయుచున్నాఁడు” అను వస్తువుచే “శివుఁడు గూడ నాతనికీర్తికిఁ బోలఁడు” అను వస్తువు వ్యంగ్యము. శివుని స్వభావస్థితినిఁ గవి తపశ్చరణరూపమగు ప్రాథోక్తిచేఁ జెప్పినాఁడు. ప్రాథోక్తియనఁ కవికల్పితోక్తి వైచిత్ర్యము లేక కవి విచిత్రముగాఁ గల్పించిన యుక్తి లేక వక్రోక్తి. *

కవిప్రాథోక్తి సిద్ధార్థక్తి మూలవస్తుకృతాలంకారధ్వని

కం. మేలిమి నృసింహ ధరణి

పాలు ప్రతాపాగ్ని దిశలఁబ్రబలింఁ గీలా

భేదవానల మడవుల

పాలయ్యెన్ ; బలధిఁబడియె బడబానలమున్.

౧౩౧

తా. సరసభూపాలుని ప్రతాపాగ్ని దిక్కుల విజృంభింపఁగా దావాగ్ని యడవులపాలయ్యెను. బడబాగ్ని సముద్రమునఁ బడెను.

కం. జనపతి ప్రతాపమడరఁగ

వనవాటికి నరిగె దావ పహ్నియనెడిచో

మనమునఁ గలఁగియునుంబలె

ననియెడు నుత్పేక్ష వ్యంగ్యమగు వస్తువుచేన్.

౧౩౨

* “However Bhamaha's Vakrokti appeared in Kavyaprakas under the name of ప్రాథోక్తి” అని త్రిశేషి వ్రాసినాఁడు. దీనినిఁబట్టి భామహుని వక్రోక్తియే ప్రాథోక్తిరూపమన ధ్వనికారుఁడును వానినిఁబట్టి కావ్యప్రకాశకారుఁడును గ్రహించియుండురు.

తా. పై పద్యమున “నరసభూపాలుని ప్రతాపాన్ని దిక్కుల విజృంభింపఁగా దావాన్ని యడవులపాలయ్యె” అను వస్తువుచే “దావాన్ని మనసునఁ గలఁత పడినది కాబోలు” అను నుత్పేక్ష వ్యంగ్యమగుచున్నది. ఉత్పేక్షావాచకమగు “కాబోలు” మొదలయిన పదములులేమి నిది వ్యంగ్యోత్పేక్ష.

(ఇది గమ్యాత్పేక్ష కాని వ్యంగ్యోత్పేక్ష గాదు. వీని భేద మిదివఱకుఁ జూపఁబడినది. చూ. ౧౨౮ పద్యవివరణము.)

కవిప్రాథోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూలాలంకారకృత వస్తుధ్వని

ఉ. అంచితవిక్రమంబున, మహాసమరవ్రతదీక్షచేసా, బో

షించిన కారణంబుననా, శ్రీనరసింహ కృపాణమాజులఁ

బొంది మదించి మించు సరిభూభృదకుంతిత కఠవీరముల్

ద్రుంచియు వాఁరినంటదలదుఁక్ష్మితపక్షతటప్రవాహముల్. ౧౩౩

తా. నరసభూపాలుని ఖడ్గము యుద్ధవ్రతదీక్షను బట్టియుండుటచేతనూ, నింకమమున్ను పోషించిన కారణముచేతనూ, యుద్ధములలో శత్రురాజుల కంతము అను ద్రుంచియు వారి రక్తమును గ్రోలకున్నది.

వ్రతదీక్షను గొన్నవారు వ్రతమధ్యమున జూదులను గ్రోలరు. “విష వృక్షోఽసి సంవర్ధ్య స్వయంఛేత్తు మసాంప్రతం” అని యున్నను “ఆతతాయిన మాయాంతం హున్యాదేనాఽవిచారయత్” అను శాస్త్రానుసారముగా నొకపుడు దనచే బోషించఁబడియుఁ గృతఘ్నులై తనకు హానిచేయ సమకట్టి వచ్చిన శత్రు రాజుల కంతములను ద్రుంచెను. కాని భీముఁడు దుశ్శాసనునిఁ జంపి కనిపొక రక్త పానమునుజేసినవిధమున నీ ఖడ్గము రక్తపానము నేయలేదు.

శం. అలఘుగతినిఁ బోషించియు

బలెనంటదు రక్త మతని పటుఖడ్గమనం

గలిగిన యుత్పేక్షవలన

నలఖండన వేగవస్తు వలఁగు ధ్వనియై.

౧౩౪

తా. పై పద్యమున “మహాసమర వ్రతదీక్షను బట్టియుండుటచేతనో, బోషించిన కారణముననో కత్తి రక్తము వంటదు” అనుచోట నున్న “హతూత్పేక్షలు” “వేగముగా నతఁడు శత్రువులను ఖండించెను” అను ఖండనవేగరూపమగు వస్తువును వ్యంగ్య మొనర్చుచున్నవి.

కవిప్రాప్తో క్రిసిద్ధార్థశ క్రిమూలాలంకార కృతాలంకారద్వని

కా. ఆమోదంబున శ్రీనృసింహవిభు దానాంభోనిధుల్ సాగర
స్వామింజెంద యశంబుమేఘములఁబరవ్వంగల్లు వర్షాశర
త్యామానాధికరణ్యశంక నచటన్ దామోదరుండొందు ని
ద్యాముద్యానుగత ప్రబోధములఁ జిత్రిం బేక కాలంబునన్. ౧౩౫

తా. సరసభూపాలుని దానజలప్రవాహములు సముద్రమునఁ బడెను. అతని
క్రిక్రికాంతి మేఘములపైఁ బడెను. అట్టికఱి నాసముద్రమున శయనించుకొన్న నారా
యణునకు వర్షకాలభ్రాంతియు, శరదాగమభ్రాంతియుఁ గలిగెను. దాన నతఁడు
నిద్రాప్రబోధములు రెండును నేకకాలమున నొందెను; ఇది చిత్రము. ..

గీ. హరికి వర్షాశరచ్ఛాంతి యడరున నడి
భ్రాతిమదలంకియారూఢిఁ బ్రబలునిద్రఁ
దెలివినున్నట్లు యోగనిద్రలు వహించు
న నడి యుల్లేపిక్ష వ్యంగ్యమై యతిశయిల్లు. ౧౩౬

తా. “హరికి వర్షకాలభ్రాంతియు, శరత్కాలభ్రాంతియు నేకకాలమునఁ
గలిగె” ననుచోట భ్రాంతి మదలంకారము. దీనిచే “దెలివితోఁగూడిన నిద్ర
(యోగనిద్ర) భగవంతుని కున్నట్లున్నది” అను సుల్లేపిక్ష వ్యంగ్యముగా
భాసీల్లుచున్నది.

కవినిబద్ధవక్త్రప్రాప్తో క్రిసిద్ధార్థశ క్రిమూలవస్తుకృత వస్తుద్వని

పెనుకటిది కవిప్రాప్తోక్తి. ఇటఁ గవిచే నిబద్ధుడగు వక్తయొక్క ప్రాప్తోక్తి.
అనఁగాఁ గవి సాక్షాత్తుగాఁ దానేచెప్పక దూత్యాదులచేఁ జెప్పించినట్లు తెలుపు
ప్రాప్తోక్తి. ఈకింది పద్యమున దూతి కవినిబద్ధవక్త్ర. కవినిబద్ధవక్త్రప్రాప్తోక్తి కవి
ప్రాప్తోక్తిగాదా? ఏల యీయవాంతరవిభాగమున్నచో పృథ్విక్తికన్న బాలాక్తి చమ
త్కరముగా నుండువిధమునఁ గేవల కవిప్రాప్తోక్తికన్నఁ గవినిబద్ధవక్త్రప్రాప్తోక్తి
యధికచమత్కరమును గలిగించును.

మ. అనురాగాంబుధి యుబ్బి వెల్వడినయట్లా పూర్ణఘర్మాంబువుల్
తనువల్లించిగజాఱఁ, గన్నుఁగవలేడల్కుల్ విసాళించుచున్

ననవిల్కానిపురప్రవేశకలనా నాభీకదామంబులై
తనరం గోమలి నిన్నుజూచె నరసేంద్రా! సాంద్రతేజోనిధి! ౧౩౭
పుష్టము.

శం. ఈ వాక్యార్థముచేతను
భూవల్లభ! నిన్నుఁ గోరి పొలఁతి విరహతా
పావృత్తి నున్నదిపుడను
నావస్తువు వ్యంగ్యమగుచు సతిశయమొందున్. ౧౩౮

తా. పైపద్యమున నాగోమలి మేనల్లఁ జెమర్చుగా నిన్నుఁగాంచె” నను
వస్తువుచే “నామె విరహతాప తత్పరాలై యున్నది.” అనువస్తువు వ్యంగ్యమగు
చున్నది.

ఇటదూతి కవినిబద్ధపత్రి. ఆమెతనచెలినిఁగూర్చి చెలికానితోఁజెలుపుచున్నది.

కవినిబద్ధపత్రి బ్రౌఢోక్తి సిద్ధార్థశక్తి మూలవస్తుకృతాలంకారధ్వని

చ. సురగిరి చుట్టునుంబవరి చుట్టుదువేల దినేశ! రత్నిగుం
భరితము దేవతాధనముఁ బాయక కాచెదనంచు నేటికిన్;
సురతిరులం గరాంగుళులఁ జొప్పడఁదాల్చి యక్కోటభంగంఁగచే
బరగి నృసింహుఁడే సుకవిపంతులఁ బ్రోవనిదేలయేరికిన్. ౧౩౯

ఓ సూర్యుడా! రత్నసమృద్ధమగు దేవతాధనమును గాపాడుదునని నేటికిఁ
గూడనేల మేరువుచుట్టును దిరిగెదవు? ఆ ధనమెవరికిఁ గావలయును? ఏలనమానరస
భూపాలుఁడు కల్పవృక్షములను దనచేతివ్రేళ్ళ ధరించెను. కీర్తిగంగనువహించెను.
సుకవిపంతులను బోషించుచున్నాఁడు. ఇంతకన్న నామేరువు చేయఁగలపనియేమి?
(ఇదియొక కవినిబద్ధపద్యము యాచతునివాక్యము.)

‘సుకవి పంతుల’ ననుటకన్న ‘విబుధపంతుల’నన్నచో సముచితముగానుండును.

శం. తనరెడు నీవాక్యర్థం
బున శ్రీనరసింహుఁ డభిలమును బ్రోవఁగ నా
యనిమిషగిరివలెఁ దగునను
ననువముమగు నుపమ వ్యంగ్యమై పొగడొందున్. ౧౪౦

తా. వైపద్యమున సూర్యునుద్దేశించి చెప్పినవస్తువుచే “నరసభూపాలుఁడు మేరువువలె నున్నాఁడు” అను సుపమానము వ్యంగ్యమగుచున్నది.

కవినిబద్ధవక్తప్రాధోక్తిసిద్ధార్థక్తిమూలాలంకారకృతవస్తుధ్వని

చ. ధరణినంతకీర్తియుఁ బ్రతాపము గల్గిన రాజవౌట నిన్
దరుణిమనోఽరవిందమునఁ దాల్చిన చుట్టటికంటు పేర్చినో
కరివరయానకుఁ విశదకాంతియుఁ గాఢయునైకడంగి బి
త్తరమగు మేనఁగీర్తియుఁబ్రతాపమునిల్చెనృసింహభూవరా! ౧౮౧

తా. నరసభూపాల! కీర్తిప్రతాపములుగల నిన్ను మనస్సునఁ గలఁచుచుంటు
చేతఁగాఁబోలు నాతరుణికిఁ గూడఁ గీర్తిప్రతాపము లబ్ధినట్లు గేహమునం దెల్లఁ
దనమును, వేడిమియు (విరహతాపము) గలిగెను.

గీ. నెఱయుకీర్తి ప్రతాపాధ్యునిన్నుఁదలఁచ
యశము, శౌర్యంబు గలిగినట్లలరు వెలరుఁ
గాఢయును ననును త్రేక్షుఁ గాంతినేలు
విరహమునకోర్వ దనువ్యంగ్యవిభవమలరు. ౧౮౨

ఇట ‘ధరణి ... చుట్టటికంటు పేర్చినో కరివరయానకుఁ విశదకాంతియుఁ
గాఢయుఁగలిగె’ సనునుత్రేక్షుచే ‘కాంత నేఱకొనుము. అమె విరహతాపమున
కోర్వఁజాలకున్నది’ అనువస్తువు వ్యంగ్యమగుచున్నది.

కవినిబద్ధవక్తప్రాధోక్తిసిద్ధార్థక్తిమూలాలంకారకృతాలంకారధ్వని

చ. చెలువ! యిదేమి? యాచుగువ చిత్రమునందు నృసింహభూవరుం
గలయ లిఖించువేళఁ బులకంబులుఁ గ్రొంచెమరుండలిర్పఁగా
నొలయవడంకుచున్నది; సముజ్జ్వలమైన నృపాలరూపముఁ
వలపులు రేపుచున్న రతివల్లభురూపని భీతజెందెనో! ౧౮౩
స్పష్టము.

కం. “వరుని లిఖించుచు వడఁకెడి
సరోజశరఁ దన్నియె?” యనెడి గం దేహమునన్

సరసింహుఁడు మరుకై వడిఁ

బరగున నెడి యువము వ్యంగ్యభావము నొందున్.

౧౪౪

సహజకుఁడు (పా) సరసస్మరుఁడు.

ఇట సందేహాలంకారముచే నుపమానము వ్యంగ్యము.

శ్లో. ఈవరుసఁ బ్రబంధాదిగ

తావేలధ్వనులు బుద్ధిననుమేయములౌ

నావలరసధ్వనులు రస

భావప్రకరణములం బ్రపంచితములగున్.

౧౪౫

తా. ఈవిధముననే ప్రబంధగత ధ్వను లూహించుకొనవలెను. రసధ్వనులు రసప్రకరణమునఁ జూపుదుము. ప్రబంధధ్వని నీట నుదాహరింతుము. ప్రబంధమన సంఘటిత నానావాక్య సమదాయము. అది గ్రంథరూపముగాఁగానీ తదవాంతర ప్రకరణరూపముగాఁగానీ యుండవచ్చును. మహాభారతమునందు కాంతిపర్వమున నీ క్రిందిఘట్టము గలదు. ఆంధ్రవిహారభారతమున దీని యనువాదములేదు. దీనికి గృధ్ర గోమాయుసంవాద మని పేరు. గ్రద్ద పక్షిపూటనే చూడఁగలదు. రాత్రిపూట దానికిఁ గనులు గానరావు. నక్క రాత్రిపూటనే లెస్సగా విజృంభింపఁగలదు. ఇట్టి స్థితిలో మరణించిన బాలునిఁగొని బండుగులు శ్రమకానమునకుఁ దెచ్చిరి. అది సాయం కాల సమయము. ఆ మృతబాలుని విడిచి పోలేక బండుగులు దుఃఖించుచుండిరి. ఆ శ్రమకానమున నీ గృధ్రగోమాయువులు రెండును గలవు. ఆ మృతకేశబరము నా రెండును హరింపఁదలంచుచున్నవి. ఇంకను జీతకటి పడలేదు. ఆ బండుగు లిదేవిధ ముగాఁ జీతకటిపడువఱకు నేడ్చుచున్నయెడలఁ దనకుఁ గన్నులు గానబడమి నా నక్కయే వాని శరీరమును మింగినని గృధ్రము భయఁడుచున్నది. కాన నవి యిట్లుచున్నది.

“అలంఘిత్యా శ్రమకానేన్మిత్రా గృధ్రగోమాయుసంకులే

కంకాశబహుళే ఘోరే సర్వప్రాణిభయంకరే

నచేహ జీవితః కశ్చిత్కాలధర్మ మపాగతః

ప్రియో వా యదివాద్యేవ్యః ప్రాణినాం గతి రీదృశీ”

తా. గృధ్రగోమాయు సంకులమున, నెముకలచే నెల్లప్రాణులకు భయంకర మునునైన యీ శ్రమకానమున నుండవలదు; కాలధర్మమును బొందినవాఁడెవఁడును దిరిగి జీవింపడు; ఈ గతి యెట్టివారికినిఁ దప్పదు.

ఈ వాక్యసమూహమంతయుఁ బ్రబంధమని వ్యవహరింపఁబడును. ఈ ప్రబంధము “వీరీ శవమును విడిచిపోయినచో నక్కకందకుండ నేనే భక్షింతును” అను వ్యంగ్యార్థమును వ్యక్తము నేయుచున్నది.

అప్పుడు నక్క యిట్లునుచున్నది :-

“అనిత్యోఽయం స్థితో మూఢాః స్నేహం కురుత సాంప్రతం

బహువిధహ్ని ముహూర్త్యోఽయం జీవేదపి కదాచన

అముం కనకవర్ణాభం బాలమప్రాప్తయావసం

గృధ్రవాక్యార్థగం బాలాస్త్యజధ్వ మవిశంకితాః”

తా. ఓ మూఢులారా ! ఇంకను బ్రొద్దున్నది. ఆ బాలునిపైఁ బ్రేమనూపుఁడు. ఈ బాలుని మరణముహూర్తము బహు విఘ్నయుక్తము. ఒకనేళ మరల జీవించినను జీవింపవచ్చును. ఈ గృధ్రవాక్యముచు విని బంగారమువంటి యీ పసిపాప నేల విడిచెదరు ?

ఈ ప్రబంధమంతయు “వీరీ శవమును జీఁకటిపడువఱకు విడిచిపెట్టిపోక యున్నచోఁ బిమ్మట గృధ్రమునకందకుండ నేనే భక్షింతును” అను వ్యంగ్యార్థమును సూచించుచున్నది.

ఇదంతయు స్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూల ప్రబంధగత వస్తుకృత వస్తుధ్వని. ఇదేవిధముగా స్వతస్సిద్ధ, కవిప్రాధోక్షిసిద్ధ, కవినిబద్ధ వక్త్రప్రాధోక్షిసిద్ధములగు వ్యంగ్యము లొక్కొక్కటియు నాలుగుచొప్పున ౧౨ విధములను జూపవచ్చును.

గీ. ఇచట మధ్యమకావ్యమై రుచిరమగు గు

ణీకృత వ్యంగ్యవిభవంబు నిశ్చయింతు;

నిదియు నెనిమిదిభేదంబు లెనయు; వీని

భవ్యనామంబు లెఱిఁగింతుఁ బ్రకమమున.

౧౪౬

తా. మధ్యమ కావ్యమగు గుణీకృతవ్యంగ్య మెనిమిదివిధములు. వానినిఁ దెలుపుదును. గుణీభూతమనఁగా నప్రధానము. వ్యంగ్యార్థ మప్రధానమై వాచ్యార్థమే ప్రధానముగాఁ గల కావ్యము గుణీభూతవ్యంగ్య కావ్యము.

తం. అమరు నగూఢము. నవరాం

గము, వాచ్యాంగంబు, సప్రకాశము, గుంది

గ్ధము, నల తుల్యప్రాధా

న్యము. గాత్వాక్షిప్త, మరుచిరాఖ్యము ననఁగల్గ

౧౪౭

ఈ గుణీభూత వ్యంగ్యము-అగూఢము, అపరాంగము, వాచ్ఛాంగము, అస్థు
టము (అప్రకాశము) సందిగ్ధము, తుల్యప్రాధాన్యము, కాక్వాక్షిప్తము, అరుచిరము
అని యెనిమిదివిధములు.

శం. పనితాకుచతుంభముగతి

ధ్వని గూఢంబైనఁగాని వైదగ్ధ్యములే

మినిఁడగు మధ్యమకావ్యం;

బెనిమిదివగలకు నొనర్తు నిల లక్ష్మ్యంబుల్.

గరళ

తా. ధ్వన్యర్థము కామినీకుచకలశమువలె గూఢముగానున్నఁగాని రమణీయముగా
నుండదు. ఆ రామణీయకము దగ్గుటచే మధ్యమకావ్యమగును. ఇట నల్లసాని పెద్దన
చద్యము నొకదాని నుదాహరించుచున్నాను.

చ. ఘనతర ఘూర్జరీ కుచయుగక్రియ గూఢముగాక, ద్రావిడీ
స్తవగతిఁ దేటగాక యఱచుటగు నాంధ్రవధూటి నీబృథుం
జనుఁగవోలె గూఢమును జాటుదనంబునులేకయుండఁ జె
ప్పిన నదెవో! కవిత్వమనిపించు; నగించటుగాకయుండినకా.

కాన ధ్వన్యర్థ మతిగూఢముగా నుండరాదు. అతిస్ఫుటముగా నుండరాదు.
గూఢాగూఢముగా నుండవలెనని సారాంశము.

అగూఢ గుణీభూత వ్యంగ్యము

శం. పరిపతిత కవాటములై

పరిపాటిత కనకకూట పటవాటములై

అనికరపురప్రకరము

లరుదుగ నరసింహుకౌర్య మంతయుఁదెలుపుక.

గరళ

తా. పడిపోయిన వాఁకిళ్లును, మారింపఁబడిన కనకరాసులును, జింపఁబడిన
డేరాలును గల శత్రుపట్టణములు నరసభూపాలుని కౌర్యమును జాటుచున్నవి.

శం. “పరిపతిత కవాటములై

యరిపురములు దెలుపు కౌర్యమంతయు” ననుచో

“నరివరులగెలిచె విభుఁ”డని

పరగెడివ్యంగ్యంబు గూఢభావముచెందుక.

గగిం

పై పద్యముయొక్క వాచ్యార్థమువలన వ్యక్తమగు “నరసభూపాలుఁడు శత్రుల గెలిచె” అను వ్యంగ్యము గూఢముగా లేక రమణీయముగాక యున్నది. ఈ గూఢత చాలదు. “ఓ నరసభూపాలా ! నీ యరిపట్టణములు పరిపతిత కనాటములు; పరిపాటిత కనకకూటపటవాటములు” అన్నయెడల “నరసభూపాలా ! నీవు శత్రువుల గెలిచితివి” అను వ్యంగ్యము రమణీయముగా భాసిల్లినట్లు “అరుదుగ జరసిండుకార్య మంతయుఁదెలుపుకొ” అన్నపుడు భాసిల్లదు. కావునఁ బాఠకుల భేదమును దెలిసికొనవలెను.

“కృతాంగ్యా స్సంతాపం వదతి నభినీ పత్త్రశయనం” (ఈనభినీపత్త్రశయన మాకృతాంగి సంతాపమును జెప్పచున్నది) అనుచోఁ గూడ నగూఢభూషమగు గుణీభూత వ్యంగ్యమే.

అపరాంగము

రసభావాదులకు రసభావాదు లంగములుగా నున్నచో నపరాంగము.

కం. మెడగ్రుచ్చి కాఁగిలించును;

నొడలెల్లం బారవశ్యమెందించు నరిక;

వడి మోహనిద్రవుచ్చును

బుడమి నృసింహేంద్రు ఖడ్గపుత్రిక యారా !

౧౫౧

స్పష్టము.

కం. రంగుగనీయెడ ధ్వనియగు

శృంగారము రాద్రరస విశేషమునకుఁ దా

నంగంబై విలసిల్లుచు

సంగతి నపరాంగమునఁగ నన్నుతికెక్కుకొ.

౧౫౨

పైపద్యమున శృంగారరసము రాద్రరసమున కంగమైనది. ఏలన, నీట నంగి రాద్రము. దానికి శృంగారము పోషకము. శృంగార రాద్రములు విరుద్ధరసములు. గదా ! వీని కంగాంగిభావ మెట్లు కుదురును ? అన్నచోఁ జూడుఁడు.

శ్లో. కోపాత్కించదుపాగతోఁపి రభసాదాకృత్య కేశేవ్యలం

సీత్యా మోహనమందిరం దయితయాహారేణ బద్ధ్యా దృఢం

భూయాయాస్యసితద్దృహనితి ముహుఃకంతార్థబద్ధాక్షరం

జల్పంత్యక్తుకణిల్లభేన? నుకృతీ క్షుచ్చిదహస్తాద్యతే.

తా. ఒక యువతి కినుకతోఁ దనకడకు వచ్చిన ప్రియుని కేశములువట్టి లాఁగి పడకగదిలోనికిఁ గొనిపోయి హారముతో రెక్కలుగట్టి “దానియింటికి మరలఁ జోవుకదా !” యనుచు గొంతులో మాట లడ్డుపడుచుండఁగా వదరుచు నశ్రువులు గీలుచు రహస్యముగాఁ గొట్టుచుండెను. ఆతఁ డెంత ధన్యుడోకదా !

ఇటుఁ గేశాకర్షణము, బంధనము, తాదనము, మొదలగునవి రాద్రసాను భావములు. అయినను శృంగారమున నాలోపింపఁబడినవి. రాద్రము శృంగారమునకుఁ బ్రతికూలమయినను రాద్రసానుభావములగు కేశాకర్షణాదులు రూపకబలమువలన శృంగారాంగములుగా నాలోపింపఁబడినవి. (కల్పింపఁబడినవి) తాన విరుద్ధరసాను భావము లెచ్చట నాలోపింపఁబడునో యచ్చట దోషముగాదు. “మెడగుచ్చి” అను పద్యమునఁ బైశ్లోకమునవలెగాక శృంగార రసానుభావములే రాద్రమున నాలోపింపఁబడినవి. అయినను బైవలెనే యిట శృంగార రాద్రములకు విరోధములేదు.

వాచ్యసిద్ధ్యంగము

శం. ధారుణి శ్రీ సరసింహుని

నీరంధ్ర ధనుర్విసీల నీరదమమరుఁ

దారుణతర శరధారా

వారితిరుశౌర్యసూర్య వైభవమగుచుఁ.

౧౫౩

తా. సరసభూపాలుని ధనుర్మేఘము తన శరధారచేఁ శత్రుశౌర్యరూపసూర్య వైభవమును వారించును.

వాచ్యసిద్ధ్యంగమనఁగా నెచ్చటఁ గావ్యమున నర్థము కుదరకపోయినపుడు వ్యంగ్యార్థమువలన నర్థము కుదురునో యది వాచ్యసిద్ధ్యంగము. వాచ్యార్థసిద్ధి కంగ మని వ్యుత్పత్తిర్థము.

శం. శరధార యనఁగ ధ్వనియై

పరిణతమగు నలిలధార పార్థివుని ధను

శ్వరదమను వాచ్యమునకు

ర్వరలో నంగంబుగాఁగ వాచ్యాంగమగుఁ.

౧౫౪

ఇటు వాచ్యార్థమున ‘శరధార’ యనఁగా బాణధారయే. ప్రకరణము సరస భూపాల వర్ణనము కాఁబట్టి యా యర్థమే ముఖ్యార్థము. ఈ యర్థమును బెప్పు తొన్నచో ‘నీరంధ్ర ధనుర్విసీలనీరదమ’ అను రూపము కుదురదు. రూపక ముత్తర

పదార్థప్రధానమగుట మేధుమునుండి బాణధార వెలువడదుగదా! కాన శరధారా-
పదము వాచ్యార్థసిద్ధికి 'జలధార' అను నర్థాంతరమును స్వీకరించినది. అయ్యే
వ్యంగ్యార్థము. ఈ వ్యంగ్యార్థము రూపకసిద్ధికి దోడ్పడుచున్నది. అనగా వాచ్యార్థ
సిద్ధికి వ్యంగ్య మంగమయినది. కాన నిది వాచ్యసిద్ధ్యంగము.

కావ్యప్రకాశమున నీ క్రింది యుదాహరణ మియ్యబడినది.

శ్లో. గచ్చామ్యమ్యత ! దర్శనేన భవతః కింత్వప్తి రత్నద్యతే ?

కింత్వేపం విజనస్థయోర్హతజనః సంభావయత్సన్యథా

ఇత్యామంత్రణ భంగి నూచిత వృథావస్థానభేదాలసాం

ఆల్లిష్యక్ పులకోత్కరాంచిత తనుర్లోపీం హరిః పాతు వః.

మ. తనివింబొందను నీదుదర్శనముచేతం జేతమం దచ్యుతా !

మనలంగాంచి రహస్థులక్ జనులెదక్ భావించు రన్యంబుగా

నని యాపిల్పనదెల్పుచుక్ నిజవృథాయాసంబు జింతిల్లు గో

పిని గొంగింటికెదార్చి మోవిగొను గోవిందుండు మిమ్మొమతక్.

అచ్యుతుఁ డనఁ గృష్ణుఁడని వాచ్యార్థము. 'అక్షరణశీలుఁడు' అనునది.
వ్యంగ్యార్థము. 'ఆ పిల్పనదెల్పుచుక్ నిజవృథాయాసంబు' అను నర్థ మివ్యంగ్యార్థ-
మును సమకూర్చుచున్నది. 'అచ్యుత'శబ్దమునకు వ్యంగ్యార్థమును 'అక్షరణశీలుఁడు'
జెప్పకొనక 'కృష్ణుఁడు' అను వాచ్యార్థమునే చెప్పకొన్నచో 'ఆ పిల్పనదెల్పుచుక్
నిజవృథాయాసంబు' అనుచోట నర్థమే కుదరదు. పాసగదు. కాన నిదియు వాచ్య
సిద్ధ్యంగమే. ఇట గుణీభూత వ్యంగ్యములుగా నుదాహరింపబడిన అపరాంక, వాచ్య
సిద్ధ్యంగములు రెండును నుత్తమ కావ్యములనియే జగన్నాథుని మతమైనట్లు వెనుక
చెలిపితిమి.

అస్ఫుటము

అతిగూఢమైన వ్యంగ్యము. (ఘనతర ఘూర్జరీ కుచయోగమునంటిది.)

కం. శ్రీ నరసింహుని భుజన

న్మానిత కాక్షేయకంబు మహిమండలిలో

నానారిపుభూనాథవి

తానార్థితకీర్తిదుగ్ధధారలు గ్రోలు

౧౫౫

తా. స్థూపభూపాలుని చేతికి శత్రురాజుల కీర్తిదుగ్ధములను ద్రాచును.

కం. అరికీర్తిదుగ్ధమానును

ధరణీశ్వర ఖడ్గమునుడు దర్శకర శే

ఖరముగతిఁ బొల్పుననియెడి

సరసోపమ కృతులయందుఁ జనునస్ఫుటమై.

౧౧౬

తా. పైపద్యమునఁ “గతి శత్రు కీర్తిక్షీరములానును” అనుటవలన “గతి పామువలెనున్నది” అను సుపమాన మస్ఫుటముగానున్నది. మరొక యుదాహరణము.

కం. కనఁబడకుండిన నిన్నుం | గనఁగా నువ్విట్లుగొందుఁ; గనిపించినచోఁ

జనుదువని వెఱుకు; నిన్నుం | గనకున్నను గన్న నాకుఁగలుగవు నుఖముల్.

“నాకు గనరానివాఁడవుగావొందునట్లును, వియోగభయము నాకుఁ గలుగ వొందునట్లును జేయుము” అనునర్థము క్లిష్టముగా వ్యక్తమగుచున్నది. వెనుకటి పద్యమునఁ క్లిష్టముగా సుపమాలంకారము వ్యక్తమగుచున్నది. ఇటఁ క్లిష్టముగా వస్తువు వ్యంగ్యమగుచున్నది.

సందిగ్ధము

కం. పరసింహు వభంగుర సం

గరమున నెదిరించు రిపులు కడుముందఱగా

నరుగుదు; రాయిల వడుదురు;

శరముల విడుతురు సమగ్గినంభ్రమవరులై.

౧౧౭

స్పష్టము.

కం. అరివరులాయిలవడుదురు;

శరజాలము విడుతురు;రనిన సమరంబునతో?

గిరిగుహల కరుగనో? యన

సరివ్యంగ్యము లలరుచుండు సందిగ్ధములై.

౧౧౮

తా. ‘శత్రువులు సిద్ధపడుచున్నారు. బాణములు విడుచుచున్నారు’ అనఁగా యుద్ధమునకు సిద్ధపడుచున్నారో? గిరిగుహలకుఁబోవ సిద్ధపడుచున్నారో? అను రెండు వ్యంగ్యార్థములలో నేది యుద్దేశింపఁబడినదో సందిగ్ధముగా నున్నది. ఏలన రెండును జనుతార్కరణముగానే యున్నవి. కావ్యప్రకాశకారాదులు సందిగ్ధమన వాచ్యార్థవ్యంగ్యార్థములలో దేనికీ బ్రాభాగ్యము? అను సందేహమును గలిగించు కావ్యమనిచెప్పి యీ క్రింది శ్లోకము నుదాహరించిరి.

హృన్ముకించితప్రపృత ధైర్యశ్చంద్రోదయారంభ ఇవాంబురాశిః

ఉమాముఖే బింబఫలాధరోశ్చే వ్యాపారయామాస విలోచనాని

తా. చంద్రోదయ కాలమున సముద్రమువలె హరుడు కొంచెము ధైర్యము పడలి దొండపండువంటి కెమ్మొవిగల పార్వతీదేవి మొగమునఁ జూపులు పఱచెను.

ఇటఁ 'గెమ్మొవి ముద్దాడ నభిలషించెను' అను వ్యంగ్యము ప్రధానమో? 'చూపులు పఱచెను' అను వాచ్యార్థమే ప్రధానమో? రెండును జమత్కరావహములే యగుటచే సందిగ్ధము.

పై పద్యమున రెండు వ్యంగ్యములలో నేది ప్రధానమో సందేహము. ఇట వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములలో నేది ప్రధానమో సందేహము. ఇదియే సరియైన దృష్టాంతము.

తుల్యప్రధాన్యము

వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములు రెండును ప్రధానములుగా గోచరించుచున్నచోఁ దుల్యప్రధాన్యము.

కం. నరసింహేంద్రుని చరణం

బరుణంబుగ సంఘటింపుఁ డరులార! భవ

ద్వరమకుట మ్మరణంబుల;

నరుణంబగు నతని నయన మటుగాకున్నా.

౧౫౯

తా. ఓ శత్రురాజులారా! నరసభూపాలుని పాదమును మీ కిరీటములచే నెఱ్ఱగాఁ గావింపుడు. లేకున్న నతని కన్నెఱ్ఱవడును.

కం. నరసింహేంద్రునకు నమ

స్కరణం బొనరింపకున్నఁ గాంతారంబే

శరణంబగు ననువ్యంగ్యము

నిరవగు వాచ్యంబు సమములిచ్చటఁ డలఁచా.

౧౬౦

తా. 'నరసభూపాలునికి నమస్కరింపకున్నచో మీకరణ్యమేగతి' అనువ్యంగ్యార్థమును, 'నరసభూపాలుని పాదమును మీ కిరీటములచే నరుణముఁగాఁజేయుడు' అను వాచ్యార్థమును దుల్యములే. అనఁగా వ్యంగ్యార్థము వాచ్యార్థముకన్న నుందరముగా లేదు. మరొక యుదాహరణము :

“బ్రాహ్మణాతిక్రమత్యాగో భవతామేవ భూతయే
వానుదగ్ధైస్తథామిత్ర మన్యథా దుర్మనాయతే”

పరశురాముడు రావణుని మంత్రియగు మాల్యవంతుని కీవిధమున సందేశ మంపుచున్నాడు :— “బ్రాహ్మణులయొడ నత్యాచారమును విడుచుట మీకే మంచిది. అట్లేనిచే బరశురాముడు మీకు మిత్రుడు. కాని నాడు వాని మనస్సు మాటును.”

ఇట “ బరశురాముడు క్షత్రియులనువలె రాక్షసులను గూడ నశింపఁ జేయును” అను వ్యంగ్యార్థమును “వాని మనస్సు మాటును” అను వాచ్యార్థమును సమముగానే యున్నవి.

ధ్వన్యాలోక మతమున నీ తుల్యప్రాధాన్యరూపమగు గుణీభూత వ్యంగ్యము లేదని తోచుచున్నది. వెనుక నొక వాక్యమునకు వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థము లను రెండర్థము లున్నవన్నచో వాక్యభేదము తటస్థించునని పూర్వమీమాంసకు లాక్షి పింపఁగా శబ్దకత్తి మూలధ్వనిలో వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థముల కుపమాసూపమేయ భావమును గల్పించి యేకవాక్యతను గూర్చుకొనవలయునని చెప్పియుంటిమి. ఇక్కడ ధ్వనికారుడు మరొకవిధముగా సమాధానము జెప్పచున్నాడు. “ఒకవాక్యములో రెండర్థములును బ్రధానములే యగుచో వాక్యభేద మేర్పడును. కాని యొకటి ప్రధానమును, మరొకటి యప్రధానమును నగునేని వాక్యభేదము రాదు. ఏకవాక్యత గుడురును. సర్వత్ర వాచ్యవ్యంగ్యములలో నొకటి ప్రధానముగా మరొకటి యప్రధా నముగా నుండును. కానీ రెండును బ్రధానములుగా నుండవు”

ఇట్టిస్థితిలో వాచ్యవ్యంగ్యములకుఁ దుల్యప్రాధాన్య మెట్లుపానగును? వాచ్యార్థ వ్యంగ్యార్థములు రెండును బ్రధానములే యగుచో వాక్యభేదభోషణ తటస్థించును గదా! కావునఁ దుల్యప్రాధాన్యరూపమగు గుణీభూతవ్యంగ్య ముండదని తేలినది. కానీ మన్మథుల, విశ్వనాథాదు లీ “బ్రాహ్మణాతిక్రమ త్యాగో” అను శ్లోకమునే దీని కుదాహరించిరి.

కాక్వాక్షిప్తము

శం. ఒనుగునెడఁ గనరు; గర్జిలు

నొనుఁగియొనుఁగి వెల్లబాటు; నొగిసీకరణి

వినువక యొనుఁగఁగ నేర్పున !

యగుదృశగతి సంబువాహ మాబళనరసా !

తా. నరసభూపాలా! మేఘము నీవలె దానమునేయునే? అనగా ‘నేయదు’ అని వ్యంగ్యార్థము. “భిన్నకంఠధ్వని క్షీరైః కాశురి త్యభిధీయతే” శ్లోక క్రోధవిస్మయములవలనఁ గలుగు స్వరభేదము ‘కాశవు’ అనఁబడును.

తం. ఒసఁగునెడఁ గనరు గర్జిలు

నొసఁగఁగ నీలాంబువామా; మిలనీవలెఁ దా

నొసఁగఁగ నేర్చునా? యనవుడు

‘నొసఁగఁగ లే’ద నడివ్యంగ్య మొగిఁగాకువగున్ .

౧౬౨

వైపద్యమున ‘ఒసఁగదు’ అను వ్యంగ్యార్థము ‘ఒసఁగఁగ నేర్చునా?’ అను వాచ్యార్థనిపేదముతోడనే యనఁగా సమకాలమందే భాసిల్లును. అనగా బ్రధ మమున వాచ్యార్థము; దానివలన వ్యంగ్యార్థము భాసిల్లునుగదా! కాని కాశవుచే నాక్షిప్తమగువ్యంగ్యము వాచ్యార్థానంతరమునఁగాక వాచ్యార్థముతోడనే భాసిల్లును. కాన నిట వ్యంగ్యవచుత్కారము వాచ్యార్థముచే నాక్షిప్తము గావుటలేదు. కాన నిట ధ్వనిత్వముగాక గుణీభూతవ్యంగ్యత్వమే. కావునఁ గాకుష్ఠలమం దెల్లడలను వాచ్యార్థము వ్యంగ్యసంకలితముగానే భాసించును. కేవలము వాచ్యార్థము భాసిం పనే భాసింపదు. వ్యంగ్యసంకలితముకాక వాచ్యార్థమునకు విక్రాంతిలేదు.

కాశవువలనఁగూడ నెచ్చట వాచ్యార్థానంతరముననే వంగ్యార్థము గోచరిం చునొ యట నుత్తమమగుధ్వనియే కానీ గుణీభూతవ్యంగ్యముగాదు. ఎట్లన

తథాభూతాః దృష్ట్యాస్పృశసదసి పాంచాలతనయాం

వనే వ్యాధై సాన్ధం నుచిరముషితం వల్కలధరైః

విరాటస్యాఽవాసే స్థితమనుచితాశంభ నిభృతం

గురుఃభేదం ఖగ్నే మయి భజతి నాఽద్వాపి కురుషు

“అన్నగారికి నామిఁదఁ గోపము వచ్చుచున్నది? ఇప్పటికినిఁ గౌరవులమిఁద లేదు?” అని వాచ్యార్థము. ‘నామిఁదఁ గోపముదగదు. కౌరవులమిఁదఁ దగును’ అనునది వ్యంగ్యార్థము. ఇది ‘భజతి’ అను కేవలకాశవుచేఁగాక “నాఽద్వాపి కురుషు” అను వాచ్యార్థసాదుర్థ్యముచే నాక్షిప్తమైన కాశుసాహాయ్యమున వ్యక్త మగుచున్నది. కాన వెనుకటి కాశవువంటిది గాదిది. కాన నిది యర్థకర్తముల ధ్వనియే యగును. వైది గుణీభూతవ్యంగ్యము.

అరుచిరము లేక అనుందరము

మ. బలితంబైన మనోజబాణహతిచేఁ బల్కాఱు నిల్పవలే
కలిసిలాంక ప్రాణముల్వెడలి నేత్రాంభోజమార్గంబునన్
గలయంబ్రాకుచువచ్చి యన్నలపునం గన్నీటియేఱడ్డమై
నిలువన్ నిల్చె నృసింహభూరమణ! మన్నింపంగఁ బాడింతటన్.

తా. మన్మథబాణహతులచే నెంత యత్నించినను బ్రాణములువెడలి కన్నుల
లోనికివచ్చి యచ్చటఁ గన్నీరడ్డమై నిలుపఁగా నిలిచెను. ఓ నరసభూపాలా!
దానిని మన్నింపుము.

తం. 'ఏణాక్షి రాకయున్నను

ప్రాణంబులు విడుచు'న నెడు వ్యంగ్యంబునకుఁ

క్షోణికి వాచ్యముకన్నఁ బ్ర

వీణత్వములేమిఁ దనరు వెన నరుచిరమై.

౧౬౪

తా. "నీవు రాకున్నచో నాయువతి ప్రాణములువిడుచు"నని వ్యంగ్యార్థము.
ఇది వాచ్యార్థముకన్న నుందరముగా లేదు.

అయితే కొన్నియెడల సమాసోక్తి, ఆక్షేప, అప్రస్తుతప్రశంసా, పర్యా
యాదులందు వస్తువ్యంగ్యము గలదు. రూపక, ఉపమేయోపమా, తుల్యయోగిత,
దీపక, నిదర్శనాదులందు నుపమాలంకార వ్యంగ్యము గలదు. అతిశయోక్తి పర్యా
లంకార సామాన్యమనియు నదిలేని యలంకారమే లేదనియును గొందఱు మతము
(మమ్మట మతము). ఉపమాలంకారము పర్వసాధారణాలంకారమనియు నది
లేని యలంకారమే లేదనియు కొందఱు మతము (వామనమతము). "క్షేమః పుష్కలి
సౌభాగ్యం ప్రాయోవక్రోక్తిః సుస్థితం" (క్షేమాలంకార మెల్లదులంకారములతోఁగలిసి
వాని సౌందర్యమును హెచ్చించును) అనియు నున్నది. ఇట్టియెడల వస్తువ్యంగ్యమును
బట్టియు, నలంకారవ్యంగ్యమునుబట్టియుఁ జూచినచో నవి ధ్వనికావ్యములేయగును.
కాని చిత్రకావ్యము రెట్లగును? అను ప్రశ్న యుదయించుచున్నది. దీనికి
సమాధాన మిది:—

సమాసోక్త్యాదులందును రూపకాదులందును వ్యంగ్యముగా భాసిల్లు వస్తులం
కారములు ప్రధానములుగావు. అనఁగా సమాసోక్త్యాదులందును రూపకాదులందును
వాచ్యములయిన వస్తులంకారములచేతనే చారుత్వాతిశయము కాని వ్యంగ్యము

లయిన వస్త్రలంకారములచేతగాదు. వీనిలో వ్యంగ్య మప్రధానము. కాన నిమి
గుణీభూత వ్యంగ్యకావ్యము లగును. మరొకవిషయము.

వస్తువుచే వస్తువును, నలంకారమును, అలంకారముచే నలంకారమును, వస్తు
వును వ్యంగ్యమైనపు డచ్చటి వస్త్రలంకారము లగూఢములగుటచే గుణీభూతవ్యంగ్య
మనియు, వ్యంగ్యమైన వస్త్రలంకారములనుబట్టి ధ్వనికావ్యమనియును జెప్పవలసి
వచ్చుచున్నది. అట్లే యపరాంగమునను రస, భావ, రసాభాస, భావాభాస,
భావోదయ, భావసంధి, భావశబలతాదులు శేరొక రసభావాదుల కంగమగుచో
మొదటిదానినిబట్టి ధ్వనికావ్యమనియు, రెండవదానినిబట్టి గుణీభూత వ్యంగ్యమని
యును జెప్పవలసివచ్చుచున్నది. ఇట్టిచో గతి యేమి ? అనుచో నిట్టివి యుత్తమ
ధ్వనికావ్యములే యగును. ఏలన, నే యర్థమువలనఁ జమత్కారాతిశయముగలుగునో
యది యుత్తమము. ఇట వ్యంగ్యములగు వస్త్రలంకార రసాదులచేతనే చారిత్ర్యము
గలుగుచున్నది. కాన నవియే ప్రధానములు. ఇవన్నియు నపరాంగములలోనే చేరును.
జగన్నాథుఁడు వీని నుత్తమకావ్యములుగానే పరిగణించెనని చెప్పితిమి.

కావ్యభేదములు

గీ. ఇంకఁ గావ్యప్రభేదంబు లేర్పఱింతు

వరుస నష్టాదశ విశిష్ట వర్ణనములు

గలుగవలయు మహాకావ్యలికమునకు

నెలమిఁ దన్నామధేయంబు లేట్టివనిన,

౧౬౫

కం. పుర, సింధు, నగ, ర్ద్వీప, శశి,

సరసీ, వనమధు, రతిప్రసంగ, విహముల్,

పరిణయ, లేనయోదయ, నయ

విరచన, యాత్రాజి, దౌత్య, విభువర్ణనముల్.

౧౬౬

గీ. ఇందు నొకకొన్ని కడమైన నెంచిచూడ

నదియు నవని మహాకావ్య మవఁగఁబరగు

మఱియు శ్శుద్రప్రబంధనిర్మాణ మర్హ

లక్షణము లేర్పఱిం చెద లలితఫణితి.

౧౬౭

పుర, సముద్ర, కైల, ఋతు, సూర్యోదయ, చంద్రోదయ, సరశీధా,
పవక్రీడా, వసంత, రతిప్రసంగ, విహ, పరిణయ, పుత్రోదయ, నయవిరచన (సంధి

విగ్రహదులు) దండయాత్రా, యుద్ధ, దౌత్య, ప్రభువర్ణనములు అను నష్టైదశవర్ణనములు గలది మహాకావ్యము.

ప్రతాపరుద్రీయములో 'దౌత్యము' లేదు; 'ద్యూత' మున్నది. ఇదియే సరియైనది. మరియు 'మధు' అనక 'మధుపానము' అని యున్నది. 'కేవలము 'మధు' శబ్దముచే 'వసంతము' అను నర్థము వచ్చును. వసంతము, మధుపానము ననునవి పరస్పర సంబద్ధములే. కాన నెట్లు చెప్పకొన్నను దోషములేదు. సాహిత్యదర్పణములో నిట్లున్నది.

సంధ్యా సూర్యోదయరజనీ । ప్రదోషధ్యాంతవాసరాః ।
ప్రాతర్మధ్యాహ్నమృగయా । కైలర్తు వనసాగరాః
సంభోగ విప్రలంఘాచ । మునిస్వర్గపురాధ్వరాః
రణప్రయాణోపమయ । మంత్రపుత్రోదయాచయః
వర్ణనీయా యథాయోగం । సాంగోపాంగా అమీదశః

సంభోగము మొదలుకొని పుత్రోదయమువలకుగల పదియు సాంగోపాంగముగా వర్ణింపవలెను. సంధ్యాప్రభృతి సాగరపర్యంతము యథాయోగము వర్ణింపవలెను. అప్పకవీయమున నిట్లున్నది :—

సే. పురమును, ఋతుపట్కమును బ్రయాణంబును । కైలంబు, వేటయు, సాగరంబు
మానీంద్ర పుణ్యాశ్రమంబును, మంత్రంబు, । ద్యూతంబు, వీడప నద్భుతరణంబు,
విజయంబు, మద్యపానజ వికారంబును, । వనవిహారంబును, వారికేళి,
కన్యాంగ సౌందర్య కథనంబు, హిమకరాభ్యుదయంబు, విప్రలంఘోచితంబు,

గీ. పద్మమిత్రోదయంబును, ఖరిణయంబు,
సురతమును, దౌహృదంబును, సుతజననము,
ననగ నిరువదిరెండు వర్ణనలుగూర్చి
చెప్పవలయుఁ బ్రబంధంబు శ్రీనివాస ।

ఇది దిరువదిరెండు వర్ణనము లుండవలెనని యున్నది. ఇందుఁ గొన్ని తగ్గినను మహాకావ్యమే యగును.

అలంకారకేఖరకారుఁ డీవిధముగాఁ గావ్యవర్ణనీయములను దెలుపుచున్నాడు:—

వర్ణశృరాజా దేవీ చ దేశోగ్రామః పురీ సరితో ।
సరోఽబ్ధిరణ్యోద్యానాద్రి ప్రయాణ రణవాజినః ।
హస్త్యర్క చంద్రావృతవో వివాహోఽభ స్వయంవరః ।

సురాపుష్పాంబు సంభోగః విశ్లేష మృగయాశ్రిమాః ।

కలా ఋతువయస్సుంధీ ధాతువృక్షాభిసారికాః ॥

రాజా, రాణి, దేశము, గ్రామము, పురి, నది, సరసుని, అట్టి, అరణ్యము, ఉద్యానము, అద్రి, ప్రయాణము, రణము, గుఱ్ఱములు, ఏనుగులు, సూర్యోదయము, చంద్రోదయము, ఋతువులు, వివాహము, స్వయంవరము, సురాపానము, పుష్పావచయము, జలకేళి, సంభోగము, విశ్లేషము (విరచనము), మృగయ, ఆశ్రిమము, కళలు, ఋతువులయొక్కయు వయస్సుయొక్కయు సంఘటలు, ధాతు, వృక్ష, అభిసారికలు అను విషయములు వర్ణ్యములు.

రాజానందుః—కీర్తి, ప్రతాప, అజ్ఞా, దుష్టదండన, వివేకిత్వ, సంగ్రామశస్త్రాభ్యాస, రాజనీతి, క్షమా, ప్రజాపాలన, శత్రుశైలాధివాస, అరిపురకూన్యత్వ, ఔదార్య, ధైర్య, గాంధీర్య, తౌర్య, విశ్వర్య, ఉద్యమాదులు వర్ణ్యములు.

రాణీయందుః—సౌభాగ్య, లావణ్య, కీల, శృంగార, మన్మథావస్థా, శ్రపా, చాతుర్య, దాక్షిణ్య, ప్రేమ, మానప్రతాదులు వర్ణ్యములు.

దేశమునః—పెక్కగనులు, ద్రవ్యము, పశుధాన్య సమృద్ధి, దుర్గ, నదీమార్గ, కాదులు వర్ణ్యములు.

గ్రామమునః—ధాన్య, లతా, పృక్ష, సరసీ, పశుపుష్టి, క్షేత్ర, మాట్ట (అంగడి) గ్రామ్యస్త్రీ విభవములు వర్ణ్యములు.

పురమునః—అట్ట, పరిభా, వస్త్ర, తోరణ, ధ్వజ, ప్రాసాద, మార్గ, శ్రపా, ఆరామ, వాసీ, వేశ్యా, నదులు వర్ణ్యములు.

నదియందుః—జలప్రవాహ, గజ, కద్రు, చట్టద, హంస, నక, తీరోద్యాన, స్త్రీ, పాంథ, కేళులు వర్ణ్యములు.

అట్టియందుః—ద్వీప-అద్రి-రత్న-ఉర్వి-పోత (నౌకలు) - జలచరములును-నదీప్రవేశము - చంద్రనివలన గలుగు వృద్ధి - బిడబాగ్ని-మేఘములు వ్రాలుట - మొదలగునవి వర్ణ్యములు.

అరణ్యమునః—వరాహ - ఇభ - యూధ - సింహాదులు (క్రూరజంతువులు) - ద్రుమములు-కాక-ఉలూక-కపోతాదిపక్షులు మొదలగునవి వర్ణ్యములు.

ఉద్యానమునః—మార్గము-ఫల-పుష్పతాలదులు-కుక-పికాదులు-కేళిహంసాదులు-క్రీడలు-పాంథులు మొదలగు విషయములు వర్ణ్యములు.

తైలమున:—మహాపథులు-ధాతువులు - వంశములు (వెదుళ్లు) - కిన్నరులు-నిర్దురులు-శృంగ-తట-గుహ-రత్న-వనజంతు-ఉపత్యకలు వర్ణములు.

ప్రయాణమున:—భేరిభాంకార - భూకంప - బలధూరి - కరభ-ఉక్ష-గజ-చక్ర, వణికో, శకట, వేసరములు వర్ణములు.

యృద్ధమున :— సైన్యధూరి, తూర్యధ్వని, శరమండపము, రక్తనదులు, చిన్నాతపత్రి, రథ, చామర, కేతు, కుంభి, యోధులును, నుర నారీవృతభటులును, నురపుష్పవృష్టియును వర్ణములు.

అశ్వమునందు:— వేగిత్యము, ఔన్నత్యము, లేజము, శుభలక్షణము, ఖురోత్థాతరజము, ప్రాధి, గతివిచిత్రతయును, దెలివియును వర్ణములు.

గజమునందు:—సహస్రములతో యృద్ధమునేయుపొగి, ఉచ్చత్యము, కర్ణచాపలము, శక్తివ్యూహవిభేదకత్యము, కుంభములుండుట, మదాళులుండుటయును వర్ణములు.

నూర్యనియందు:—ఆరుణత్యము, నూర్యకాంతకలలకుఁ, జక్రవాకములకును అంబుజములకును, పధికలోచనములకును (బీతియుఁ, దా ౧- ఇందు - దీప - ఓషధి-ఘూక-తను-కౌర్-కులటాదులకుఁ బీడయును వర్ణములు.

చంద్రునియందు:—కులటా-చక్రవాక-అంబుజ పీడయును- జకోర - చంద్రకాంత-దంపతిపీతియును వర్ణములు.

(పద్మతలపులందు నేది వర్ణింపవలెనో దోషకృతణమునఁ గవిషమయములలోఁ గలదు. అటఁ జూచుకొనవలెను)

వివాహమునందు:—స్నానము-అంగభూషణములు-కూర్య - వేదఘోషములు - వేదీ-సంగీత-హోమ-బ్రాహ్మణులును వర్ణములు.

స్వయంవరమునందు:—శచీరక్ష-మంచములు (కుర్చీలు) మండపములు మొదలగువానిని సిద్ధమునేయుట-రాజపుత్రి-రాజాల యాకారములు-అన్వయవర్ణనము చేప్పలును వర్ణములు.

నురాసానమునందు:—వికలత్యము-మాటలలో-నడకలో స్థలనము-లజ్జయును మానమును విడుచుట - ప్రేమాధిక్యము - శనులెట్టవడుట - భ్రమణము మొదలగునవి వర్ణములు.

పుష్టాపచయమున:—పూలుగోయట - ప్రియండు పూలనందిచ్చుచు గోత్ర స్థలనమునేయుట-మాలను బాటవిడుచుట-కోపము-వకోక్తిలు-సంభ్రమాశ్లేషములు వర్ణములు.

జలకేళియందు:—సరస్సును త్రోవపఱచుట—చక్రవాకములు—హంసలు మొదలగునవి లోలఁగిపోవుట—నీళ్ళు చల్లుకొనుట—భూషణచ్యుతి మొదలగునవి వర్ణములు.

మరతమున:—సాత్త్వికభావములు—సీతార్థము—కనులు ముడుచుకొనుట—కాంచీ—కంకణ—మంజీరవములు—నఖాధరక్షతములును వర్ణములు.

విరహమున:—తాప—నిశ్వాస—చింత—మాన—జాగర—కృశాంగత్వములును—క్షణములు సంవత్సరములుగా—రాత్రులు దీర్ఘములుగా—శిశిర ముష్ణముగా వర్ణింపవలెను.

మృగయయందు:—సంచారము—వలలు—నీలవేషము—మృగత్రాసము—మృగాధిక్యము—హింస—జంతువులను జంపుట—గతిత్వరయును వర్ణములు.

అశ్రమమునందు:—అతిథిపూజ—ఏణములకు విశ్వాసము—కూరజంతువులు కాంతముగా వసించుట—యజ్ఞసూమము—మునికుమారిలుచేయు పృక్షసేచనము—వల్కలములు—ద్రుమములును వర్ణములు.

ప్రాకటకాలమున:—పద్మములు వికసించుట—కోకదంపతులు ప్రీతినొందుటయు వర్ణములు.

మధ్యాహ్నమున:—తాపబాహుళ్యము వర్ణము.

సాయంకాలమున:—నూర్మిని యెఱుఁపు—చక్రవాక—పద్మములకు విప్లవమును వర్ణములు. (ఈ మూడుకాలములకుఁ గళలని నామాంతరము)

అంధకారమున:—అతికాంతిన్యము—సమస్తలోకములను లోపింపజేయు సామర్థ్యము—అభిసారికాసంచారమును వర్ణములు.

వృక్షమున:—బహుకాఖ్యావత్త్వము—అకుల దట్టనచే నూర్మిడగపడకుండుట—తీచ్ఛత—పుష్పసమృద్ధి—పథికసేవ్యత్వమును వర్ణములు.

అభిసారమున:—భయభ్రంశము—మంజీరాదుల తిరస్కారము—సాహసము—అతిహేమాము—కాలానుగుణమైన వస్త్రధారణము మొదలగునవి వర్ణములు.

తైశవతారుణ్యసంధులును, ఋతుసంధులును వర్ణములు.

ఇపుడు మహాకావ్యలక్షణము చెప్పబడినది. కాని కావ్యవస్తు వెట్లుండవలయునో చెప్పలేదు. కొందఱీ వర్ణనములఁబట్టియే కావ్యవస్తువు నిర్ణీతమగుచున్నదనియు వనఁగా నివ్వనియుఁగలకథ గావలయుననియుఁ జెప్పదురు. ధ్వనికారాదు లెవ్వరును మహాకావ్యమున కీలక్షణమును దెలుపలేదు. ధ్వనికారుఁడు పదవాక్యవ్యంగ్యములను దెలిపి ప్రబంధవ్యంగ్యమును దెలిపెను. ప్రబంధమెట్లున్న రసవ్యంజకమో దానినిఁ దెలిపియున్నాఁడు. అనఁగాఁ గావ్యవస్తు వెట్లుండవలయునో వచించెను.

కావ్యవస్తువు

మన కవులు నాటకవస్తువునందుఁ జూపినంత శ్రద్ధను శ్రవ్యకావ్యవస్తువునందుఁ జూపరైరి. భరతునిమతమునఁ గావ్యమన దశరూపాత్మకమే. (కావ్యంహి దశ రూపాత్మకమేవ) కావుననే యతఁడు రూపకవస్తువును రూపకరసమును గుఱించియే చర్చించెను; కాని శ్రవ్యకావ్యవస్తువును, శ్రవ్యకావ్యరసమును గుఱించి చర్చింపఁ దయ్యె. కాని ధ్వనికారుఁడే ప్రప్రథమమున రూపకమునకువలెనే శ్రవ్యకావ్యము నకును రసమే ప్రధానమనియు, దాననే రమణీయత్వముగలుగుననియు నిర్వచించెను. (ఏతచ్చ రసాదితాత్పర్యేణ కావ్యనిబంధనం భరతాదావపి నుప్రసిద్ధమేవ-ధ్వన్యా లోకము) ఈవిషయము S. K. De గారి Sanskrit Poetics అను గ్రంథమువలనను స్పష్టమగుచున్నది.

'We get the first definite exposition, as we shall see of the idea of Rasa, and its relation to poetry in the works of Dhwanikara and Ananda Vardhana; and its importance in Poetry, as distinguished from Drama, was probably understood from that time,

Page 22. Footnote 44

That the Doctrine of Rasa was originally associated with the Dramaturgy and later on applied to poetics is clear from the tradition which survives even in very late writers and makes them not only discuss the theory directly in connection with the Drama but even borrows the illustrations from dramatic poetry. Page 23. Footnote 45

ఈ విధముగా De మెక్కుతోట్లఁ దెలిపెను. అభినవగుప్తపాదాచార్యుల వారును దమలోచనమున “నాట్యోత్ సముదాయరూపాత్ రసః కావ్యేచ నాట్యాయమాన ఏవ రసః కావ్యార్థః” అని తెలిపిరి. ఈ యుల్లేఖములనుబట్టి ధ్వనికారుని కాలమునుండియే యాలంకారికులు కావ్యమునందును, నాటకమునందునలెనే రస ప్రాధాన్య మంగీకరించిరి. ధ్వనికారునికిఁ బూర్వులయిన భామహ, దండి, వామ నులు గ్రహముగా అలంకార, గుణ, రీతి, ప్రాధాన్యముల నంగీకరించి రసము సప్రధానముగా నిరూపించిరి. ధ్వనికారుఁ డట్లుగాక భరతుని రూపకరససిద్ధాంతమును గావ్యమునకుఁగూడ సమన్వయించెను. ఆరస మెట్లాస్వాద్యమానమగునో చక్కఁగా వభినవగుప్తుఁడు నిర్వచించెను. ఆవిషయము రసప్రకరణమునఁ జర్చింపఁబడును.

ఇట్లఁ గావ్యవస్తువునుగుఱించి ధ్వనికారుఁ డేమివచించెనో చూతము.

“విభావ భావానుభావ సుచార్యచిత్త్యచారుణః

విధిః కథాశరీరస్య చ్చత్తస్యోత్పేక్షితస్య వా

ఇతివృత్తవశాయతాం త్యక్త్వాఽననుగుణాం స్థితిం ।
 ఉత్పేక్ష్యోఽప్యంతరాభిప్త రసోచిత కథోన్నయః ।
 సంధిసంధ్యంగఘటనం రసాభివ్యక్త్యపేక్షయా ।
 నతు కేవలయా కాస్త్రస్థితిసంపాదనేచ్ఛయా ।
 ఉద్దీపనప్రశమనే యథాఽవసరమంతరా ।
 రసస్యాఽరభివిక్రాంతే రనుసంధానమంగినః ।
 అలంకృతీనాం శక్త్యాఽవహ్యనురూప్యేణ యోజనం ।
 ప్రబంధస్య రసాదీనాం వ్యంజక త్వే నిబంధనం ।

(విభావ, భావ, అనుభావ, సంచారుల యాచిత్యము గలిగి రమణీయముగా నున్న కథాశరీరము (ప్రఖ్యాతముగాని, ఉత్పాద్యముగాని, మిశ్రముగాని) గ్రహింపవలయును. ఇతివృత్తగతమగుననాచిత్యములున్నవానినిఁ దొలఁగించి రసోచితముగాదానిని మార్పవలెను. రసాభివ్యక్తి సుద్దేశించి యనఁగాఁదమపస్కారకముగా సంధి, తదంగములను గూర్పవలెను. అంతేకాని కాస్త్రయర్యాదను బాలించుటకై రసోపస్కారకములుగాని సంధి తదంగములను గూర్పరాదు. ఆయా ఘట్టములందు రసోద్దీపనమును, రసప్రశమనమును, సముచితముగాఁ గావింపవలెను. ఆరంభింపఁ బడి యాఁగిపోయిన యంగిరసమును మరిల ననుసంధింప వలయును. సామర్థ్యమునన్నిది గదాయని యలంకారిములను గూర్పక యనురూపముగా మాత్రమే కూర్పవలెను. ఇది ప్రబంధము రసాదివ్యంజకమగుటలో నిబంధనము.)

ప్రబంధమనఁ గావ్యము. “ఇతివృత్తుం తు కావ్యస్య శరీరం పరిక్షీర్తితం” అని భారతముతము. కాననిటఁ గావ్యశరీరమని యర్థము. కావ్యవస్తువు రసాదివ్యంజకముగావలయునన్నచో నావస్తువు పైవిధముగానే యుండవలయును. అనఁగా రూపకమునందుఁ వలెనే కావ్యమునందును వస్తువు రమణీయముగా, రసోచితముగా, నుండవలయును. రూపకమునందుఁగవి కథను “అనఁగనఁగా నొకరాజు” అని ప్రారంభింపక యితివృత్తము నందలి రమణీయఘట్టములను బ్రదర్శనీయము లగు వానిని మాత్రమే తీసికొని యంకములుగా విభాగించి వ్రాయును. అట్లే శ్రవ్యకావ్యమునను వస్తువుయొక్క రసవత్ఫుట్టములను దీసికొనియే రచింపవలెను. ఒక విశేషము గలదు. రూపకము దృశ్యమగుటవలన రంగమునఁ గొన్ని విషయములు నిషిద్ధములై యున్నవి. కాని కావ్యము శ్రవ్యమగుటవలనఁ గనుకలిచేఁ గలిగినంత జాగుపానులు వినుకలిచేఁ జలుగవు; కాన దృశ్యకావ్యముననిషిద్ధము లయినవన్నియు శ్రవ్యకావ్యమున నిషిద్ధములు గానక్కఱలేదు. కావునఁగావ్యవస్తువు రసవ్యంజకము గావలయునన్నచోఁ

బైవిధమున రచింపవలయును. ఇదియే కావ్యశిల్పము. ఈ శిల్పదృష్టియే కవికి ముఖ్యముగా నుండవలెను.

“విభావానుభావ” ఇత్యాది విషయమును గేవల రూపకవస్తువును గుఱించి ధ్వనికారుడు వచింపలేదు. ఎట్లతఁడు రూపకరసమును గావ్యమునకును బ్రధానముగా రమణీయతాప్రయోజకముగా నుద్దేశించెనో యట్లే రూపకవస్తువువంటి వస్తువునే శ్రవ్యకావ్యమునందును నుండవలెనని యుద్దేశించి దృశ్యశ్రవ్యోభయ కావ్య సాధారణముగా నీ లక్షణమును వచించెను. ఇంతేకాదు. గద్య ప్రబంధములగు నాఖ్యానికాదులందును నీ శిల్పదృష్టి యుండవలెను.

ఈ శిల్పదృష్టితో మనము చూచినచో మన కవులలో ముప్పాతికమువీరసము కావ్యవస్తువును గుఱించి శ్రద్ధ వహింపలేదనవలయును. మహాకవి కాళిదాస కావ్యములగు రఘువంశ కుమారసంభవములు గూడ నేతద్దోషదూషితములగును. అందలి వస్తువులు పై లక్షణములకు లక్ష్యములుగామి రసవ్యంజకములు గాఁజాలవు. ఆంధ్ర ప్రబంధములలోఁ గళాపూర్ణోదయము, ప్రభావతీప్రద్యున్నము, మొదలగుకొన్నింటఁ దక్క మిగిలిన పెక్కు కావ్యములందు వస్తువు రసవ్యంజకముగా రచింపఁబడలేదు. పింగళి నూరన తన కావ్యవస్తువులను జాలవఱకు రసవ్యంజకములుగానే స్పృశించెను. కానీ యాతఁడును గతానుగతికమగు సంప్రదాయములను బాటించి యటనట నా వస్తువులను గొంత రసాపకృష్టములనే చేసెను. ఇంకను వసుచరిత్రమునందును, మహాభారతమునఁ గొన్ని భాగములందును బ్రబంధరసవ్యంజకత గానఁబడును. ఇతివోసములందిది మృగ్ధము. వానిమాట నావలనుంతము. కాని ప్రబంధములలో వస్తువును రసవ్యంజకమునుగాఁ జేయవలయును. ఏలాకో? కవుల కీ విషయమున శ్రద్ధ సన్నగిల్లినది. ఈ విషయమునే శిరోమణి పి. యశ. నుబ్బరామభట్టర్ గారు తన “Studies in Dhwanyaloka” అను గ్రంథమున ౧౦౩-౧౦౪ పుటలలో నిట్లు చెలిపిరి.

“Bharata Says

ఇతివృత్తంతు కావ్యస్య శరీరం పరికీర్తితం ।

పంచభిస్సుంధిభిస్తస్య విభాగాః పరికీర్తితాః ।

and thus shows the natural divisions of a poetical action in general. It may be assumed, therefore, that according to his view there is no essential distinction between drama and non-dramatic poetry, as far as the construction of plot is concerned. In his description of the essential features of a Mahakavya, Bhamaha also says “పంచ

భిన్నాధిభిన్నత్వం” and appears to hold the same view. It seems to be faintly echoed by Dandin also. But it was overlooked by latter writers of poetics to the entire neglect of plot-junctures in the criticism of a non-dramatic poetry. This truth is born out by the fact that all the writers of poetics who have ever dealt with the technics of drama have invariably exemplified the rules of plot-building by quotations from dramatic literature and none of them has even attempted to give a single illustration from epic poems. But Ananda makes no distinction between these two species of poetry as far as the construction of the plot is concerned. In both of them it is to subserve the sentiment. A plot device is certainly to be condemned, whether it be in a play like Venisamhara, as he observes or in an epic poem, if it does not contribute to the development of Rasa.”

కాళిదాసాది మహాకవులు కావ్యవస్తువు రసవ్యంజకము గాకన్నను దమ ప్రతిభానిష్ఠులైన కవితాసంపదచే సుదాత్తముగా రమణీయముగా రసపూర్ణముగా విరచించిరి. దీనికిదోడు గావ్యవస్తువుగూడ రమణీయముగా నున్నచో బంగారము నకుఁ దాని యల్పివట్లుండునుగదా!

అంగ సాహిత్యమునఁ గావ్యమునకును జరిత్రకును గల భేదమేమి? నీతి (తత్త్వ) కాస్త్రమునకును గావ్యమునకును గల భేదమేమి? అనియును విచారణసేసిరి. ఈ విచారము మన సాహిత్యమున లేదు. దాని నిటఁ జూపుట యప్రస్తుతము గాదని చూపుచున్నాము.

కావ్యమునకును జరిత్రకును గల భేదమేమి ?

చరిత్ర రచయిత గద్యమాలా వ్రాయును. కవి పద్యమున వ్రాయును. ఇదియే భేదమనరాదు. ఏలనఁ జరిత్ర జరిగిన కథ నున్నదున్నట్లుగాఁ దెలుపును. కావ్య “మీకార్యకారణభావమును బట్టి యిట్లు జరుగును” అని తెలుపును. చరిత్రకథకుఁ గార్యకారణభావ మక్కఱలేదు. కావ్యకథ కిది యత్యవశ్యకము. కావుననే చరిత్రనగూడ దృశ్యశ్రవ్యకావ్యములుగా రచించునపుడు గార్యకారణసామగ్రితో మార్పుల సేయుదురు. మరియుఁ జరిత్ర యొకవ్యక్తిగతమగు నితివృత్తమును దెలుపును. కావ్యముగూడ వ్యక్తిగతమగు నితివృత్తమును దెలుపుచున్నను నావ్యక్తి సర్వసాధారణమగువ్యక్తియేకాని ప్రత్యేకవ్యక్తిగాదు. కావ్యమున నావ్యక్తికిఁ బ్రాధాన్యము గాక యావ్యక్తియొక్క వ్యాపారమునకే ప్రాముఖ్యము. వ్యాపారమునని వ్యక్తి విశాగా నిర్వహించఁబడదు. కావునఁ గావ్య మొక కల్పితనామముతో నావ్యక్తి

నుపయోగించుకొనుచున్నది. ఆవ్యక్తిపేరేదేనిఁగావచ్చును. చరిత్రమున వ్యక్తివ్యాపారమునకుఁగాక వ్యక్తికే ప్రాముఖ్యము. ఉదాహరణమును జూపుదును. శివాజీ చరిత్రమునఁ గవి శివాజీ పేరును దీనివేసి మరొకపేరును బెట్టరాదు. మేఘసందేశమున యక్షదంపతులు నాయికానాయకులు. యక్షదంపతులపేరినిఁ దీసి గంధర్వదంపతులన్నను సందేశమునకుఁ గొఱుతరాదు. ఈ యక్షదంపతులకుఁ గవి నామకరణము నేయలేదు. దాన నేకొఱుతయు రాలేదు. చరిత్రమునందువలెనే పురాణకథాకావ్యములందును వ్యక్తుల నామములే ప్రధానములు. పురాణములుగూడఁ జరిత్రములేకదా! ‘పురాఽపి నవం పురాణం’ అని దానివ్యుత్పత్తి. అనఁగా బురాణకథయైన దాని యుత్తమలక్ష్యములనుబట్టి లోకమున్నంతదనుక నది నవ్యమే యగును.

ఇకఁ గావ్యమునవలెఁ జరిత్రమునఁ బ్రతిభతోఁ (భావనాశక్తి) బనిలేదు. గుణాలంకార రీతు లక్కఱలేదు. రసమక్కఱలేదు. అది యున్నచున్నట్లు విషయమును జెప్పను. కావ్యమున దానియందుఁ బనిలేనివన్నియును గావలయును. చరిత్రమొకానొక కాలమునకు సంబంధించినది. కావ్యము సర్వకాలములకును సంబంధించి యుండును. మొత్తముమీఁదఁ గావ్యము సర్వవ్యక్తిసాధారిణము; సర్వకాల సాధారిణమును నగును.

నీతిశాస్త్రమునకును గావ్యమునకును గల భేదమేమి ?

కావ్యము నీతిని వాచ్యరూపమునఁగాక వ్యంగ్యరూపమున బోధించును. నీతి శాస్త్రము వాచ్యరూపముగా నీతిని బోధించును. మనవారు కావ్యము కాంతానమ్మితమని చెప్పిరిగదా! ఈ పైయర్థ మీ పదములొనే యిమిడియున్నది.

ఆనందవర్ధనుఁడు చెప్పిన కావ్యవస్తులక్షణము చాల రమణీయమైంది. దానిలో నిందలి యష్టాదశ వర్ణనలలోఁ గొన్ని చేరును. కొన్ని చేరవు. చేరనివానినే గ్రహించి చేరనివానిని విడువవలయును. తదనుకూలముగా

“ఇందు నొక కొన్ని కడమైన నెంచిమాడ
నదియు నవని మహాకావ్య మనఁగఁబరఁగు”

అని యీ కవి చెప్పియే యున్నాఁడు.

ఇందలి యష్టాదశవర్ణనములలో నొకటగు విరహమును (విరహా విపలంభము) వర్ణించుచో నాంధ్ర ప్రబంధములందు మలయానిల చంద్రదూషణాదులు, కైతోష్ఠ చారాదులును, మితిమీరి వర్ణింపఁబడి యున్నవి. ఇవి మన్మథావస్థలలో నొకటగు

ప్రలాపముయొక్క కార్యములు. ద్రవిడ కర్ణాటాని భావలలోఁ గూడ నిట్టి వర్ణనలు గలవు.

ఇవి యీవిధముగా నిబంధింపఁ బడవలెనని యేయలంకారగ్రంథమునందును, శాసింపఁబడలేదు. ఆంధ్రమున అల్లసాని పెద్దనయే ప్ర ప్రథమమున మనుచరిత్రమునఁ బ్రవేశపెట్టెను. అది పెద్దనాపజ్ఞమే. కట్టమంచి రామలింగారెడ్డిగారు కవిత్వతత్వ విచారమున నలంకార శాస్త్రముననేమో తెలియక యితరులనడిగి తెలిసికొనకయు నిదంతయు నలంకార శాస్త్రమునందే కలదని భ్రమపడి మితిమీటి దానిని దూయఁ బట్టిరి. అలంకారశాస్త్రమున “Literary Criticism” అని వారర్థమునేసికొన్నచో నీవిధముగా వ్రాసియుండరు. పెద్దన వ్రాసినదానిని తరువాతికవులు గ్రుడ్డిగా ననుసరించిరి. ఈ విషయమునఁ బూర్వకవులౌచిత్యమును మీటి వర్తించినచో దోషము లేదు. ఇదికవుల దోషమే కానీ యాలంకారికుల దోషముగాదు. రామలింగారెడ్డి గారికన్న మనయాలంకారికులు విమర్శకములు.

ఈ కావ్యము వస్తువునుబట్టి ప్రఖ్యాతము, ఉత్పాద్యము, మిశ్రము, అని మువ్విధములు. ప్రఖ్యాతమునఁ బురాణప్రసిద్ధము-రామాయణాదులు; ఉత్పాద్యమున గేవల కవికల్పితములు - కళాపూర్ణోదయాదులు; మిశ్రము కొంత ప్రఖ్యాతవస్తువును గొంత యుత్పాద్య వస్తువును మిళితమైనది. మదీయమగు కీరసందేశము-వీనిలో నేది రమణీయముగా నుండు?నిని ప్రశ్నించుకొని రామరాజభూషణుఁడు వనుచరిత్ర లోనిట్లు చెప్పెను.

ఉ. కేవల కల్పనాకథలు కృత్రిమరత్నము; లాద్యసత్కర్థల్
వావిరి బుట్టురత్నము; అవారిత సత్కవి కల్పనావిభూ
షావహ పూర్వవృత్తములు సానలఁ దీతిన జాతిగత్నముల్
కావుననిట్టి మిశ్రకథగా నొనరింపుము నేర్పుపెంపునక.

దీనిని బట్టి ఉత్పాద్యవస్తువు కృత్రిమరత్నము; ప్రఖ్యాతవస్తువు గనిలోఁ బుట్టినరత్నము (అనఁగా మెఱుగుపెట్టిన రత్నము) మిశ్రవస్తువు సానలఁ దీతినజాతి రత్నము. అనినిష్కర్షార్థము.

ఇవిగాక గద్య, పద్య, ఉభయ భేదములచే గావ్యమెల్లయుఁ ద్రివిధము. గద్య, పద్యకావ్యములు ప్రసిద్ధములేకదా! ఇంక నుభయకావ్యమునఁగా జంపూకావ్యము.

“గద్యపద్యభేదయమయం చంపూరిత్యభిధీయతే”

మన యాంధ్రకావ్యములలో నిర్వచనోత్తర రామాయణము దక్క మిగిలిన కావ్యములన్నియుఁ జంపూకావ్యములే! వీనికితడు “ప్రబంధము” అని వ్యవహారము.

వచ్చినది. వర్ణనాభూయిష్టముగు నీ ప్రబంధమును నన్నెచోడుడు 'వస్తుకవిత'యనియు
అక్షణ దీపికాకారుడు 'విస్తరకవిత'యనియు వ్యవహరించిరి. చంపూకావ్యము
నందువలెనే యాంధ్ర ప్రబంధము లందునునొక్కొక్క యాశ్వాసమునందును బెక్కు
వృత్తములను గలుపువాడుదురు. రఘుపంకాది సంస్కృత కావ్యములలో సర్గా
రంభము నుండి సర్గాంతము వఱకు నొకేవృత్తముండును. అంతమున మాత్రమొక
భిన్నవృత్తముండును. నానావృత్తయముగు సర్గలును గలవు (నానావృత్తయః
క్వాఽపి సర్గఃశ్చన దృశ్యతే) ఇప్పటికవులలోఁ గొందఱు సంస్కృతకావ్యము
లలోవలె నొక్క టేవృత్తమును దుదిదాక వాడుచున్నారు. ఇందేవి సమాప్తమని
ప్రశ్నవచ్చుచున్నది. గాయకుడు తనపాటకచ్చేరీలో మొదటినుండి తుదిదాక
నొకే రాగముతో బాటలన్నియును బాడఁడు. కృతి, వర్ణము, జావళి, రాగము,
మొదలయిన వన్నియు వివిధరాగములతో వివిధతాళములతోఁ బాడును. అట్లు
గానిచో లోకముమెచ్చదు. అట్లే కవియును నిర్వచనముగా భిన్నభిన్న వృత్తముల
లోనే వ్రాసినచో సజమంసమని నాతలంపు.

పద్యకవిత్వమును మార్గకవిత్వమనియుఁ బదకవిత్వమును దేశికవిత్వ మనియు
వ్యవహరింతురు. అనఁగా సంస్కృతపద భూయిష్టమై సంస్కృతచ్ఛందశ్శాస్త్ర
సంగతములగు వృత్తములు గలరచన మార్గకవిత. దేశీయములగు మాత్రాచ్ఛందముని
నుండి పుట్టిన జాతివృత్తములరచన దేశికవిత. ఈదేశికవిత్వము జానుఁదనుఁగు, పదకవిత్వ,
గేయవాఙ్మయము, అనియు నామాంతరములు.

మఱియు వర్ణనవస్తుభేదమునుబట్టి గద్యపద్యాది భేదములను బాటింపవలయు
నని సరస్వతీ కంఠాభరణ వ్యాఖ్యాతయగు రత్నేశ్వరుఁ డిట్లు తెలుపుచున్నాఁడు.

కశ్చిద్దద్యేన పద్యేన కశ్చిన్మిత్రేణ శక్యతే

కవితం కశ్చన ద్వాఖ్యాం కావ్యాఽర్హక శ్చన త్రిభిః

“యథాహి అటవీవర్ణనాదా గద్యం పగల్భతే తథానపద్యం; యథాచ కావ్య
శాస్త్రతా నిర్వహణోచితేఽర్థే పద్యముత్పాతే న తథాగద్యం” ఇత్యాది పదో
పాత్రబంధోచితీద్రష్టవ్యా” (అరణ్యవర్ణనమున గద్యము శోభిల్లనట్లు పద్యము
శోభిల్లదు. కావ్యశాస్త్ర రూపములగు కావ్యములందుఁ బద్యము శోభిల్లనట్లు
గద్యము శోభిల్లదు. కథా, ఆఖ్యాయికాదులందు గద్యమే శోభిల్లను. చంపువులం
దుభయమును నుండవచ్చును.

కానీ కవులీనియమును బాటించినట్లు గానము. మహాకావ్యమునఁ గానీ
ఖండకావ్యమునఁగానీ యొక్కఁడే నాయకుఁడుండవలెను. అతఁడు ధీరోదాత్మఁడు.

శృంగారపీఠరసములలో నొకటిప్రధానముగా నుండవలెను. సాహిత్యదర్పణకారుడు శృంగారపీఠకాంతములలో నొకటి యంగిగా ననఁగా బ్రధానముగానుండవలెనని నుడిపెను. సాహిత్యదర్పణమునకు సంపాదకుఁడగు దుర్గాదాస పండితుఁడు భరతుని “శృంగారోపీఠ ఏవవా” అనువచనము సముచితరస నూచకమనియుఁ బ్రబోధ చంద్రోదయమున కాంతమును, ఉత్తరరామ చరితమునఁ గరుణయును గలవని వ్రాసెను. అట్లే శక్తి భద్రకృతమగు ఆశ్చర్యచూడామణి, కృతార్థరావణము, అద్భుతదర్పణము. అనునాటకములం దద్భుతరిసమంగిగాఁ గలదు. కావున నాటకమునందు వలెనే కావ్యమునందును శృంగార, పీఠ, కాంత, కరుణ, అద్భుత, హాస్య, రొద్ర, భయానక, బీభత్సములు ప్రధానముగా ననఁగా నంగిరసములుగా నుండును. మరియును.

ఆదౌ నమస్క్రియాశీర్వా వస్తునిర్దేశ ఏవ వా
క్యచిన్నిందా ఖలాదీనాం సతాంచ గుణకీర్తనం

.....

సర్గాంతే భావిసర్గస్య కథాయా న్నూచనం భవేత్.

తా. కావ్యారంభమున నిష్టదేవతానమస్కారము గానీ, ఆశీర్వాదము గానీ, వస్తునిర్దేశము గానీ యుండవలెను. కుకవినిందా నుకవిస్తుతు లుండవలెను. ఏ కవుల గ్రంథములను జదివి తాము విజ్ఞానమార్జించిరో వారియెడలఁ గృతజ్ఞతను జూపుట ధర్మముగదా! అదియే నుకవిస్తుతి. సర్గాంతమున భావిసర్గ కథానూచన ముండవలెను.

ఇఁక ఘోరప్రబంధములఁగూర్చి తెలుపుదును.

క్షుద్ర ప్ర బంధ ము లు

ఉదాహరణ కావ్యము

కం. కలికోత్కలికలుఁ, బద్మము,
లలరారు విభక్తులం; తదాభాసయుతో
త్కలికలు “సజయతివదనా”
నలమాలిని మొడలఁదగ నుదాహరణమగుగా.

౧౬౮

తా. కలికోత్కలికలును, పద్మములును, విభక్తులతో నలరారుచుండును. ఉత్కలికలు విభక్త్యాభాసముతో నుండును. ‘జయతి’ అను పదము మొదటఁగఱ

మాలిన్యాదివృత్తము మొదట నుండవలెను. ఇట్టిది యుదాహరణమగును. దీని వివరణము ముందు చేయుదుము.

కం. అందు విభక్త్యాభాసము

లందుఁ జతుర్థికినిఁ దెనుఁ గుదాహరణము పెం

పొందం గలిగోల్కలికల

నందీప్త విభక్తి తాలసంప్రాసంబై.

౧౬౯

ఈ పద్యముయొక్క యర్థ మస్పష్టము. ఇట పీనికి మూలమగు ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణమును జూపుదుము.

“యేన కేనాపి తాళేన గద్యపద్య సమన్వితం

జయత్యుపక్రమం మాలిన్యాదిప్రాస విచిత్రతం

తదుదాహరణం నామవిభక్త్యన్తక సంయతం.

యత్రాపి జయత్యుపక్రమం మాలిన్యాదివృత్తం రమ్యం పద్యం నిబధ్యతే! అనంతర ‘మపిచ’ ఇత్యుపక్రమ్య అష్టవాక్యాని సప్రాసాని సతాళాని ప్రతివిభక్తి నిబధ్యంతే ! అనంతరం విభక్త్యాభాసాస్తదుదాహరణం”

ప్రప్రథమమున ‘జయతి’ పదముతోఁ బ్రారంభింపఁబడిన ‘మాలినీ’ పృథ్వితి వృత్తములలో నేదోయొకటి యుండవలయును. పిమ్మట ‘అపిచ’ అని ప్రారంభించి ప్రాసముతోఁ దాళముతోఁ గూడిన యెనిమిది వాక్యములు రచింపవలెను. ఇట్లు ప్రతి విభక్తియందును నెనిమిదినిమిది వాక్యము లుండవలెను. పిమ్మటఁ బ్రాసతాళము లతోఁగూడిన విభక్త్యాభాస చిహ్నితములయిన యెనిమిదివాక్యము లుండవలెను. అనఁగా మొదట ‘జయతి’ పదసహితమైన మాలిన్యాదివృత్తము; పిమ్మట బ్రథమాది విభక్త్యంతవాక్యము లెనిమిదుండును. దీనికిఁ గలిక యని పేరు. పిమ్మట నెనిమిది విభక్త్యాభాసాంకితములగు వాక్యములుండును. దీనికి ‘ఉత్కలిక’ అని పేరు. ఇది యుదాహరణ క్యావము.

ఈ లక్షణము సంస్కృతముననున్న ‘ఉదాహరణ కావ్యము’నకు సరిపోవును. ఆంధ్రమున ‘జయతి’ పదముతో నారంభింపఁబడిన యుదాహరణములు లేవు. మరియు విభక్త్యాభాసాంకితములగు వాక్యములుగల యుత్కలికలును లేవు.

ఈ లక్షణమైనను నిస్సందిగ్ధముగా లేదు. అప్పుకపియమున నీ క్రింది లక్షణము గలదు.

సీ. సప్తవిధక్షులు, సంబోధనంబును, గూడ | నెన్నిది విభక్తులు గ్రమమునఁ
బరిపేరు దొరలంగఁ బద్యమొక్కటిచెప్పి | రగడ భేదములు మార్గములుగాఁగఁ
గలికలు నెనిమిది దళములు గావించి, దానిలో సగము నుత్కలికఁజేసి,
యదియొక్క సమసంబయ్యెడు దళములెన్నిదిగూర్చి వానికి దుదవిభక్తి

గీ. బయలువఱచి కట్టకడను బద్యమొకటి
పలుకవలయును సార్వవిభక్తికముగ
నిర్వదాటు పద్యములందు నిడిన ధాత్రి
నిది యుదాహరణులుందు రిద్దచరిత |

దీనివలనఁగూడ సుదాహరణలక్షణము సమగ్రముగా నిస్సందిగ్ధముగాఁ దేల
కున్నది. అప్పుకవీయును నీయఁబడిన ‘కృష్ణాదాహరణము’ ననుసరించియుదాహరణ
లక్షణము నిట సమగ్రముగా రచించి యాకృష్ణాదాహరణములోని సప్తవిభక్తులందలి
ప్రథమపాదముల నుదాహరింతుము. విద్యార్థు లద్దానిని సమగ్రముగాఁ జూచి దీని
సవగతము నేసికొవలెను.

ఇది దేవతాస్తోత్రరూపమగు కావ్యము. సంబోధనముతోఁ గలిసి యెనిమిది
విభక్తులతో నీ యుదాహరణకావ్య మీ క్రిందివిధమున రచింపఁబడును. కవి యుద్దే
శించిన దేవతానామముతోఁ బ్రథమావిభక్తి క్రమమున నొక్కొక్క విభక్తిలో
మొదట నొకపద్యమును, కలిక, ఉత్కలిక, యను పేరుగల గేయరూపమగు
గద్యములును రచింపవలెను. ఇట్లు సంబోధన విభక్తితోఁగలిసి యెనిమిదివిభక్తులలో
రచింపవలెను. తుట్టతుదఁ బ్రథమావిభక్తి క్రమమున నెనిమిదివిభక్తులతోఁ గూడిన
దేవతాస్తోత్రపరమగు పద్యమును రచింపవలెను. ఇందుఁ గలికకును, ఉత్కలికకును
నెనిమిదినిమిది పాదములుండును. అయితే కలికోత్కలికలన నేమో తెలిసికొన
వలయును. (నరసభూపాలీయలక్షణమువలన నింత యర్థమురాదు.)

దీర్ఘసమాసములగల గద్య ముత్కలిక. ఈవిషయము గద్యకావ్యలక్షణములలోఁ
దెలియును. ఈయుదాహరణ కావ్యమున నుత్కలికయొక్క యెనిమిదిపాదములందొకే
సమాసముండవలెనను నియమము ‘అప్పుకవీయ’పద్యమునఁ గలదు. దీనినిఁబట్టి కలిక
సమాసరహితముగాని యల్పసమాసముగలది కాని కావచ్చును. కలికయొక్క పాదాం
తమునసమాసముగియును. (ఉత్కలికకుపలఁ గలికకు లక్షణముగానరాదు) మరియు
నిట సంగీతకాస్త్రవిషయ ముఱిగాఁ దెలిసికొనవలయును. సంగీతకాస్త్రమున ౩, ౪,
౫, ౬, ౭ మాత్రల గతులు గలపంచతాళములుండును. వానికిఁ గ్రమముగా, త్రిశ్ర
గతి, చతురశ్రగతి, ఖండగతి, మిశ్రగతి, సంకీర్ణగతి, అనినామములు. వీనినొక్కొక్క

దానిని అచేదగాని రచేద గాని అచేదగాని యావచ్చించి (హెచ్చించి) యొక్కొక్క పాదమును రచింపవలెను. మనము త్రిశ్రగతితాళమును దీసికొందము. దీనికి మూడు మాత్రలగతి. దీనిని చెంటిచే హెచ్చించిన నాటుమాత్రలును, నాలుగుచే హెచ్చించిన బండ్రెండు మాత్రలును, నెనిమిదిచే హెచ్చించిన నిటువది నాలుగుమాత్రలును వచ్చును. కాబట్టి కవి తనయిష్టానుసారముగాఁ బాదమునకు ౬, ౧౨, ౨౪ మాత్రలను నియమించుకొని రచింపవలయును. ఇట్లెనిమిది పాదములు రచింపవలెను. ప్రతిపాదాంతమునందును దత్తద్విభక్తి ప్రత్యయము లుండవలెను. దీనికి గళికయని పేరు. ఈకళికయొక్క పాదములొనన్న మాత్రలలో సగము మాత్రలతోఁ బ్రతి పాదమును రచింపఁబడినయెడల నావిధముగా నెనిమిది పాదములు గూర్చుబడి నచో నది యుత్కళిక యనఁబడును. అనఁగా గళికయొక్క పాదమునకు ౨౪ మాత్రలున్నచో సుత్కళికయొక్క పాదమునకు ౧౨ మాత్రలేయుండవలెను. ఇట్లేయితర తాళములందుఁగూడ నూహింపవలెను. ఈకళికోత్కళికలలో చెండేసి పాదముల కొకప్రాసయుండును. ప్రతి పాదమునకును గళికలలో మాత్రమే యతి కనఁబడుచున్నది. ప్రతాపరుద్రుని లక్షణానుసారముగాఁ గళికాపాదాంతములందు విభక్తులును, ఉత్కళికా పాదాంతములందు విభక్త్యా భాసములును నుండవలెను. విభక్తులవలె గనఁబడునని విభక్త్యా భాసములు, ఎట్లన.

ఆరదమెక్కుకవుని.

పురికి వచ్చినవాని.

ఇటు 'కాని' అనుద్వితీయా విభక్త్యంత పదమువలెనే వూని' అనుపదము నిబంధింపఁబడినది. అప్పకవి లక్షణమున విభక్త్యా భాసములుండవలెనని చెప్పలేదు. ఆతనిలక్షణమున సుత్కళికయొక్క యెనిమిదిపాదములును నొకటే సమాసముగా నుండవలె ననియున్నది. కాని లక్ష్యముననిది గానరాదు. సంస్కృత బసవోదాహరణమున నేకసమాసముగలదు. లక్షణమున సుత్కళికలో నంత్యప్రాస నియమమును జెప్పలేదు. కానిలక్ష్యములలో నంత్యప్రాస నియమము కానవచ్చుచున్నది. ప్రతాపరుద్రునిలక్షణము ననుసరించిన లక్ష్యముగానరాదు.

ఆంధోదాహరణ కావ్యములకుఁ గృష్ణోదాహరణమే ప్రమాణము.

కాన నప్పకవీయమునందలి కృష్ణోదాహరణము నుదాహరించి చూపుదును.

ప్రథమావిభక్త్యంత పద్యము.

ఉ. శ్రీవనితాసనాధుఁడు వశీకృత భక్తమనోఽబుజుండు...

(నాలుగు పాదములు గలవు)

వ్రథమా విభక్త్యంత కళిక.

‘మఱియు దేవకి కౌరసేనకుమార నిర్మలరత్నరాజము’

(ఇట్లైనిమిది పాదములున్నవి. ఇదిమిత్రగతి తాళము. దీనికేడు మాత్రలగతి. దీనిని నాలుగుచే హెచ్చించి యొక్కొక్క పాదమునకు నిరువదెనిమిది మాత్రలు కవికూర్చెను: ప్రతిపాదాంతమందును వ్రథమా విభక్త్యంతపదములు గలవు.

ఉత్కలిక.

‘కమలనేత్రుని రాకరోయుచు’

(ఇట్లైనిమిది పాదములున్నవి. పాదమునకు ౧౮ మాత్రలున్నవి. అనగాఁ బైనుదావృతమగు కళికలో సగమున్నది. ఉత్కలిక పాదాంతమందు నాయావిభక్త్యంత పదములక్కఱలేదు. కాని యంత్యప్రాస ముండును. తుదియైనిమిదవ పాదాంతమున మాత్రమే విభక్త్యంతపదముండును)

ద్వితీయావిభక్త్యంత పద్యము.

ఉ. మానవులార! ... గొల్వఁదీ! పరా
ధీనులుగాక మీరు వనుదేవకుమారకు ముక్తికోసమై

ద్వితీయావిభక్త్యంత కళిక.

‘మఱియుఁ ప్రేతలనెల్ల మరులు గొల్వినవాని’

(ఇట్లైనిమిదిపాదము లుండవలెను. కాని యప్పకవీయమున నాలుగుపాదములు ముద్రణమున జాటిపోయినవి. ఇది ఖండగతితాళము. దీని కైదుమాత్రల గతి. దీనిని నాలుగుచే హెచ్చించి ప్రతి పాదమును నిరువదిమాత్రలతోఁ గవి నిబంధించెను. ప్రతి పాదాంతమందును ద్వితీయావిభక్త్యంతపదములు గలవు.)

ఉత్కలిక

‘మండుపావకుఁ గొల్చి’

(ఇట్లైనిమిది పాదములుగలవు. పై కళికలో నిది సగముమాత్రమే. అనగాఁ బదిమాత్రలుమాత్రమే గల పాదము. పాదాంతమున విభక్త్యంతపదములు లేవు. అంత్యప్రాసము గలదు. తుదియందు ద్వితీయా విభక్త్యంతపదము గలదు)

తృతీయా విభక్త్యంత పద్యము

చ. పులసీలనేల వాంఛితార్థముతో
కలుగు నమేయుచేతఁ గమలాధవుచే పటపత్తికాయుచేత.

తృతీయా విభక్త్యంత కళిక

‘మఱియు బ్రహ్మమాయగెల్చి మసలుమంత్రవాదిచేత’

(ఇట్లైనిమిది పాదములు గలవు. ఇది త్రిశ్రవతి తాళము. దీనికి మూడు మాత్రలు. దీనిని నెనిమిదింటిచే హెచ్చించిన నిరుపది నాల్గిమాత్రలగును. ఇందు బాదమున కావిధముగా నిరుపది నాల్గి మాత్రలు నిబంధించెను. ప్రతి పాదాంత మందును దృతీయావిభక్త్యంతపదములు గలవు.)

ఉత్కలిక

‘గట్టిగ శరపంజరంబు’

(ఇట్లైనిమిది పాదములు గలవు. పై పాదముగా నిది సగము. ఆనఁగాఁ బంజరంబుమాత్రలు గలవు. పాదాంతమునఁ దృతీయావిభక్త్యంతపదములు లేవు. అంత్యప్రాస గలదు. ఎనిమిదవ పాదాంతమునమాత్రమే విభక్త్యంతపదము కలదు)

చతుర్థి విభక్త్యంత పద్యము

కా. ఓలంబాసకు
కేలంబట్టి నిమిచ్చినట్టి హరికై కృష్ణాంబుభృన్నూరికై.

చతుర్థి విభక్త్యంత కళిక

‘మఱియును గౌమదకియును ఖడ్గము మఱియును శంఖముఁ బట్టిన హరికై’

(ఇట్లైనిమిది పాదములు గలవు; ఇది చతురశ్రవతి తాళము. దీనికి నాలుగు మాత్రలుండును. దీనిని నెనిమిదిచే హెచ్చించిన ౩౨ మాత్రలగును. కాన నిందావిధ ముగాఁ బాదము రచింపఁ బడినది. ప్రతి పాదాంతమందును జతుర్థి విభక్త్యంతపద ములు గూర్పఁబడినవి)

ఉత్కలిక

‘వొలిపుట్టువు నూముధలంబుననే’

(ఇట్లైనిమిది పాదములు గలవు. ఇందు బాదమునకుఁ బదునాలు మాత్రలు మాత్రమే. ఏలనఁ, బైకళికలో నిది సగమే యుండవలెను. పాదాంతమునఁ జతుర్థ్యంత

పదములులేవు. అంత్యప్రాసముగలదు. ఎనిమిదవ పాదాంతమునమాత్రమే విభక్త్యంత పదము గలదు)

పంచమీ విభక్త్యంత పద్యము

మ. పురిటింటం బసిబిడ్డచందమున

... .. నందపుత్తువలనం దార్కాణ ధర్మశీతుల్.

పంచమీ విభక్త్యంత కళిక

‘మఱియు గీతామృత సమగ్రసింధునివలన’

(ఇట్లెనిమిదిపాదములు గలవు. ఇది ఖండగతి తాళము. దీని కైదుమాత్రలగతి. దీనిని నాల్గింటిచే హెచ్చించి పాదమున కిరువదిమాత్రలు కవి కూర్చెను. ప్రతి పాదాంతమునందును బంచమీ విభక్త్యంతపద ముండును)

ఉత్కలిక

‘తనుఁ బిల్వఁ గడుఁగూరఁ’

(ఇట్లెనిమిదిపాదములు గలవు. పాదమునకు ౧౦ మాత్రలు గలవు. పైదానిలో నిది సగము. పాదాంతమునఁ బంచమీ విభక్త్యంతపదము లేదు. అంత్యప్రాసము గలదు. ఎనిమిదవపాదాంతమున మాత్రమే విభక్త్యంతపదము కలదు)

షష్ఠీ విభక్త్యంత పద్యము

కా. కారాగారమునుండి

... .. హరికి నాలార నే మ్రొక్కెదక.

షష్ఠీవిభక్త్యంతకళిక

‘మఱియుఁ బెఱయ, నెఱయమఱియు మధునిఁగూల్చినట్టి హరికి’

(ఇట్లెనిమిదిపాదములు గలవు. ఇది త్రిశ్రగతి తాళము. దీనికి మూడు మాత్రలు. దీని నెనిమిదింటిచే హెచ్చించి ౨౪మాత్రలతోఁ బాదమును బంధించెను. ప్రతి పాదాంతమునందును షష్ఠీ విభక్త్యంతపదము గలదు.

ఉత్కలిక

‘గొల్లలెల్లఁ దల్లడిల్ల’

(ఇట్లెనిమిదిపాదము లుండవలయును. కాని రెండుపాదములు ముద్రణమున జాతిపోయినవి. ఈ పాదమునకు ౧౨ మాత్రలే. పాదాంతమున విభక్త్యంతపదము

లేదు. అంత్యప్రాస గలదు. ఎనిమిదవపాదాంతమున మాత్రమే విభక్త్యంతపదము కలదు.)

సప్తమీ విభక్త్యంత పద్యము

మ. పృథులావంతి వరస్వయంవరమునకా

... .. పెండ్లాడిన కృష్ణునందు నిలిచెకా దీర్ఘప్రతాపాన్నతుల్

సప్తమీవిభక్త్యంతకళిక.

‘మఱినుగ సేనామాత్యునందు’

(ఇట్లైనిమిది పాదములుండవలెను. ఒకపాదము పోయినది. ఇదిచతురశ్రగతి తాళము. దీనికి నాలుగు మాత్రలు. దీనిని నాల్గింటిచే హెచ్చించి యొక్కొక్క పాదమును ౧౨ మాత్రలతోఁ గవి రచించెను. ప్రతి పాదాంతమునందును సప్తమీ విభక్త్యంతపదము గలదు)

ఉత్కళిక.

‘సజ్జరాగంబు’

(ఇట్లైనిమిది పాదములుగలవు. ఇందుఁ బాదమునకైనిమిది మాత్రలే కలవు. ప్రతిపాదాంతమునందును సప్తమీ విభక్త్యంత పదములేదు. అంత్యప్రాసము కలదు. ఎనిమిదవ పాదాంతమున మాత్రమే విభక్త్యంత పదమున్నది.

సంబోధనావిభక్త్యంత పద్యము.

ఉ. ధర్మబాఁడంపినకా

... .. తలఁతునాదుమనంబున సందనందనా!

సంబోధనావిభక్త్యంత కళిక

‘మఱియుఁ ద్రిజగన్మోహ మాయుఁదాల్చినజాల’

(ఇట్లైనిమిది పాదములుగలవు. ఇదిఖండగతి తాళము. దీని కైదు మాత్రలుండును. దీనిని నాల్గింటిచే హెచ్చించి ౨౦ మాత్రలతో నొక్కొక్క పాదమును గవి రచించెను. ప్రతిపాదాంతమునందును సంబోధనా విభక్త్యంత పదముగలదు)

ఉత్కళిక.

‘గురుభీష్మరాధేయ’

(ఇట్లైనిమిది పాదములుగలవు. దీనిపాదమునకుఁ బది మాత్రలే కలవు. పాదాంతమున విభక్త్యంత పదములేదు. అంత్యప్రాస గలదు. ఎనిమిదవ పాదాంతమున మాత్రమే విభక్త్యంతపదము కలదు)

సార్యవిభక్తిక పద్యము.

కా. నీవొక్కండవు; నిన్నునమ్మి కొలుతున్, నీచే నుఖంబుబై; నీ
కై వేదండమొనర్తు; నీవలన నిష్టవాప్తి చేకూరె; నీ
కే విశ్వాసముఁ జేర్తునింక మదిలో; హెచ్చయ్యె నీయందు నా
కై వారంబులు; కౌరసేనతనయా! కామేపలీ వల్లభా!

ఈసార్యవిభక్తిక పద్యముపిమ్మటఁ గవియొక్కయు గ్రంథముయొక్కయు నానుములు వచ్చుపద్యమొక్కటి యుండవలెను. కృష్ణోదాహరణమున నది గలదు.

అంద్రభావలో రావిపాటి త్రిపురాంతకకవికృతత్రిపురాంతకోదాహరణము, అప్పకవివ్రాసిన కృష్ణోదాహరణము, శేషార్యోదాహరణము, వేంకటేశ్వరోదాహరణము, (తాళ్ళపాక పెదతిరుమలయ్య) హనుమేదాహరణము (చిత్రకవిపెద్దన) విశ్వేశ్వరోదాహరణము (ఏనుగు లక్ష్మణకవి) ముఖలింగోదాహరణము, అను నెనిమిది గలవు.

సంస్కృతభాషలోఁ బాల్కుటికి సోమనాథుని బసవోదాహరణమున్నది. మరియుఁ గాళిదాసకవి విక్రమార్వశీయమున “పత్రే నివేశిత ముదాహరణం ప్రియాయాకా” అనియు, రఘువంశమున “జయోదాహరణం బాహ్వోర్గాపయా మాస కిన్నరా” అనియును బ్రయోగించి యుంటవలనఁ గొన్ని యుదాహరణ గ్రంథములున్నట్లు తెలియుచున్నది. మొత్తముమీఁద నిప్పు డాంధ్రమున నున్నన్ని యుదాహరణ గ్రంథములు సంస్కృతమునఁ గానరావు

ఈ యుదాహరణములు నాలుగుతెగలుగా నప్పకవి చెప్పచున్నాడు. ఎట్లన,

నీ. సంబుద్ధి యొడలించి సప్తవిభక్తులు | పలికిన భక్తి ‘పద్దలి’ యనంగ
సంబుద్ధితోఁగూడ సప్తవిభక్తులు | బలుక నొప్పారు ‘బద్దలి’ యనంగ
సంబుద్ధితోడ విచమవిభక్తులతోడఁ | బలికిన కృతీయు ‘విద్దలి’ యనంగఁ
గలికలుత్పలికలు గమకింపఁ బలికిన | కావ్యంబు ‘సుత్పల్లకంబు’ ననంగ

గీ. నవనఁ జాటుప్రబంధంబులందు మిగుల

నాటుకొని యొప్పుచుండు నీ నాల్గదెగలుఁ

గానబడు నుదాహరణముల్ గానలాల !

కామపల్లీక ! వల్లవీకామ ! కృష్ణ !

*సంబుద్ధిని వదలి యేడువిభక్తుల కేమి పద్యములు చెప్పినచో నా కావ్యము 'సద్దలి' అనబడును. సంబుద్ధియు మిగిలిన యేడు విభక్తులును గలిసి యెనిమిదివిభక్తులును నెనిమిది పద్యములలో నిబంధించిన కావ్యము 'బద్దలి' యనబడును. సంబుద్ధిని, మిగిలిన విభక్తులను, గ్రమమక్కలలేక పద్యములఁగూర్చి చెప్పిన 'విద్దలి' కావ్యమగును. పద్యములలేని కేవలము కళికొత్తృళికలు వైవిధ్యమున నెల్ల విభక్తులలోఁ గూర్చినచో 'ఉత్సుల్లకము' అను కావ్యమగును.

కావ్యాలంకార చూడామణిలో సద్దలి, పద్దలి, విద్దలి, అను భేదములు మాత్రమే కలవు. ఎట్లన,

కం. సంబుద్ధివిడిచి మును గల

సంబంధం బెడలకుండ నప్తవిభక్త్యా

దంబరమడరించిన నొడి

కంబగు 'సద్దలి' యనంగఁ గవులకుఁజెప్పెన్.

గీ. సరివిభక్తుల సంబుద్ధి సహితగాఁగ

జెప్ప నొప్పురు 'బద్దలి' సిద్ధమగుచు;

ముక్తసంబుద్ధి, విషమవిభక్తికలిత

యైన కృతిమేరు 'విద్దలి' యంద్రు బుధులు.

ఇట 'విద్దలి' లక్షణము భిన్నముగా నున్నది. వై లక్షణమున "సంబుద్ధితోడ విషమవిభక్తులతోడ" అని యున్నది. ఇట "ముక్తసంబుద్ధి విషమవిభక్తికలిత" అని యున్నది.

ఈ నాలుగుఁ దెగలును నుదాహరణములకుఁ బూర్వరూపములనియొక గ్రమక్రమముగా నభివృద్ధిచెంది తుదికి నుదాహరణముగాఁ బరిణమించినదనియు 'నిడద వోలు వేంకటరావుగారు' త్రిపురాంతకోదాహరణ పీఠికలో వ్రాసిరి.

* అప్పకవీయలక్షణమునఁ గాని కావ్యాలంకార చూడామణి లక్షణమునఁ గాని సద్దలి మొదలగునవి కేవల పద్యములలో రచింపఁబడవలెనూ లేక కళికలవంటి తాళ లయాన్వితములగు గద్యములతో రచింపఁబడవలెనూ లేక యొక్కొక్క విభక్తికొక్కొక్క గద్యము చెప్పవలెనో విస్మయముగా నవగతము కాకున్నది.

ప్రకరణానుసారముగా యక్షగాన, వీధీనాటకముల లక్షణములను గూడఁ జెప్పదుము. ఆపుకవీయమున యక్షగానలక్షణ మిట్లున్నది.

సీ. తుద నేడు, లఘువులు తొలఁగించి చదివినఁ | ద్రిపుటకు వృషభగతి పదయుగము
అలిగఁడపలనొక్క లఘువుమానిన జంపె | మనుద్విరదగతి సనుపదయుగము
గురుతగు రచ్చెరకుఁదురగవల్ల నా!వ్యాయ మేకతాళి యా మధురగతికి ?
సంప్రీతికిరదినాలు గటతాళమునమాత్ర | లాలి విక్రాంతి పద్నాలుగింటఁ

గీ. దెలియ నర్థంబు, నర్థచంద్రికలు వీట

యక్షగాన ప్రబంధంబు లడుకవచ్చు

రగడ భేదంబు లివియంద్రు రసగపింద్రు

అవితనిజనేవకస్తోమ ! యభిధామ !

ఆపుకవి నవవిధ రగడలను నొడివెయ్యునాడు. ఆ రగడలలోఁ గొంతకొంత మార్పుజరిపి త్రిపుట, జంపె, ఏక, అట, తాళముల కనుగుణముగాఁజేసి గేయములను యక్షగానములలోఁ బాడుదురు. ఆపుకవి మేల్కొన్న యీ గేయము (రగడ భేదములు) లేకాక యక్షగానములలో నింకను ననేకవిధములయిన దేశిరచనములుచేసెనవి. వీలలు, జోలలు, నువ్వాలు, ఆరతులు, ధవళములు, చందమామనుద్దులు, పెన్నెల పదములు, విరాళిపదమును, తుమ్మెదపదములు, గొబ్బిపదములు, కోవెలపదములు, చిలుకపదములు, అల్లొనేరేళ్లు, నీసార్థములు, కందార్థములు, త్రిభంగులు, ద్విపదలు, త్రిపదలు, చాపదలు, పట్టదలు, మంజరులు, జమ్మలతీతులు మొదలయినవి.

శ్రీ వేటూరి ప్రభాకరకాశ్రిగారు ముగ్ధివవిజయమును యక్షగానమునకు బీతికను వ్రాయుచు నందీయక్షగానాదులు ప్రాచీనులగు లక్షణ కర్తలు తెలిపిన * ఆకు, మధుర, చిత్ర, విస్తరములను నామముల వర్ణింపు చతుర్విధ కవికలలో

* ఆకుకవిత్వమన ఏకపాద, త్రిపాద, కతిప్రవాస, విషమసమస్యపూర్వులు, వ్యస్తాక్షర, నిషేధాక్షరచనలు, అష్టావధాన శతావధానములు, ఘటికాకత గ్రంథకల్పనలు, ఆకాశపురాణము, మొదలగు తత్కాలాచితమగు నతిత్వరిత గతిని రచింపఁబడునది.

మధురకవిత్వమియక్షగానాదుల కవిత్వము.

చిత్రకవిత్వమన నొకవృత్తమున మరొకవృత్తము వచ్చునట్లుచెప్పట; అనఁగా కంద గర్భసీసము, మొ.

విస్తరకవిత్వమనఁ బ్రబంధ కవిత్వమని తెలిపితిమి.

(ఇవి లక్షణదీపిక యందలి లక్షణములు)

మధుర కవితలోఁ జేయనని తెలిపిరి. మరియును వారీయక్షగానములయొక్క చరిత్రమును గూడ విరచించిరి. గ్రంథవిస్తర భీతిచే వదలితిని. కావున విద్యాధు లాపేక్షను జదివి దీనివిషయమును విపులముగాఁ దెలిసికొన వచ్చును. ఈ యక్షగానములకు జక్కులపాటయనియును నామాంతరము. ఇది సంస్కృతమునందలి యుపరూపకముల తరగతిలోనిది. (ఈయుపరూపకములకు గేయరూపకములనియు నామాంతరము.)

యక్షగానములవంటివేయగు పెక్కు మధురకావ్యములు గలవు. వాని నిటఁ బేర్కొందును. ౧ జాజరపాట, ౨ వెన్నెలపాట, ౩ అర్థచంద్రికలు, ౪ త్రిభంగులు, ౫ మటిమెరేకులు, ౬ విరాళిపదములు, ౭ అల్లాసేరేళ్ళు, ౮ గొబ్బిపాటలు, ౯ పాళిరేకులు, ౧౦ ధవళములు, ౧౧ ఏలలు, ౧౨ నువాలలు, ౧౩ చిలుకపదాలు, ౧౪ తుమ్మెదపదాలు, ౧౫ ఏకతాళి (ఎగతాళి), ౧౬ తందానపదాలు, ౧౭ జోలలు, ౧౮ జక్కులరేకులు, ౧౯ దరువులు, ౨౦ చందమామపదాలు, ౨౧ నట్టొట్టు, ౨౨ నుద్దులు, ౨౩ కూసరాగాలు, ౨౪ చిందులు, ౨౫ జక్కిణి, ౨౬ మంగళహారతులు, ౨౭ జావళీలు, ౨౮ గీతార్థములు, ౨౯ కందార్థములు; ౩౦ సీసార్థములు; మొదలయివేని. వీని లక్షణ లక్ష్యములకు సంగీతచూడామణి మొదలగు గ్రంథములను జూచుకొనవలెను. ఈకావ్యములకుఁ బదకవితలనియు, జానుఁదెనుఁగు కావ్యములనియు, గేయవాఙ్మయమనియు వ్యవహారము.

వీధీలక్షణము.

వీధ్యా మేకో ధనే దంకః కశ్చిదేకోఽత్ర కల్పితే,
అకాశభాషితై రుక్తైశ్చిత్రాం బ్రత్యుక్తిమాత్రకః
నూచయే ద్భూరి శృంగారం కించిదన్యాక రసానవీ
ముఖనిర్వహణే సంధి అర్థప్రకృతయోఽఖిలాః. (సాహిత్యదర్పణము)

వీధియందొక్కటే యంకముండును. ఒక్కడే నాయకుఁడుండును. వాడు త్తమ, మధ్య, మాధములలో నెవ్వఁడైనను గావచ్చును. (కశ్చిత్ ఉత్తమమధ్యమాధమాన్యతమః అని సాహిత్య దర్పణుచిరవ్యాఖ్య) అకాశభాషితములకుఁ బ్రతిభాషణమును నాతఁడు నేయును. అనఁగా నాయకుఁడొక్కడే కావున దానే మింటివైపు జూచి “నీవేమనుచున్నావు. ఓహో! ఇట్లుచుచున్నావు..... అని యెదుటి పాత్ర చెప్పవలసినదంతయుఁ దానే చెప్పి దానికిఁ బ్రత్యుత్తరించుచుండును. (ఒకానొకచో నిరువురు పాత్రలు గూడ నుండవచ్చును.) ముఖ్యముగా శృంగారమును, నలఁతిగా నన్యరసములను నూచింపవలెను. ముఖనిర్వహణ సంధులును, అర్థప్రకృతులైన

యును నుండవలెను. (ముఖనిర్వహణ సంధులఁగూర్చియు, సర్వప్రకృతులఁగూర్చియు నిట వెలుపుట కవకాశము లేమి దశరూపకము వలనఁ దెలిసికొనవలెనని నూచింతుము) 'వీధీవవీధీ' అనఁగా వీధివంటిది. ఈకావ్యము శృంగారరసమునకు వీధివంటిది. ఉత్తమ శృంగారము వాఁకిలిదాటదు. అది యేకాంతమునందే శోభిల్లును. వీధీశృంగారము పచ్చిశృంగారము. ఇది పరదార సురాపానాది సుఖలితమగు కామశృంగారము. కాని వీనియందు భాణమునందున్నంత పచ్చిశృంగార ముండదు. మధ్యమశృంగారమే యుండును. దీనియందుత్తమ నాయకుఁడు గూడనుండవచ్చునని రుచిరవ్యాఖ్యాత చెప్పియున్నాఁడు. కాని లక్ష్యమున నుత్తమ నాయకుఁడు గానరాఁడు. మధ్యమ, అథమ, నాయకులే కాననత్తురు. ఆంధ్రము నందున్న శ్రీనాథుని వీధినాటకమున కీలక్షణము పట్టదు. ఈవీధినే వీధినాటకమనియు వ్యవహరింతురు.

చక్రవాళము.

శం. ముక్తవదగ్ర స్తంభై

సక్రాదిమపద్యమై, ససంబోధనమై

ప్రోక్తమగు చక్రవాళము

ముక్తమహాధీరశబ్ద మోహనమగుచున్.

౧౭౦

తా. మొదటనొక పద్యము గలిగినదియు, ముక్తప్రదగ్రస్తమును, సంబోధన సహితమును నగు కావ్యము చక్రవాళము. ఇదియుస్తోత్రప్రాయమగు కావ్యమే. మొదట నొకపద్యమనుటచే మిగిలిన కావ్యము గద్యమయము. ఆగద్యములు కళికలే, కళికల సుదాహరణకావ్యమునఁ దెలిపి యుంటిమి కదా! అప్పకవీయమున నీ చక్రవాళ లక్షణ మిట్లున్నది.

శ్లో. ఒకపద్యముఁ, బిదప దళా

ప్రకసందర్భాప్తగద్య చతురంబగు ఛ

క్రీడిక బేరు చక్రవాళం

బకట ! చతుర్భద్రమదియై ! యచ్యుత ! మరియొక.

శం. తొలి సమసనాంత్యవర్ణయు

గళమే పునరుక్తిగాఁగఁ గైకొని సామీ

ప్యలసత్సమాసము మొదల

నలరించినఁ జక్రవాళమగు దాకార్హా !

ఈ పద్యములందు “సంబోధనాంతముగానుండవలయు” నన్నలక్షణము లేదు. కాన నరసభూపాలీయాప్పకవీయ లక్షణముల కేకవాక్యకను గల్పించుకొనవలెను. ఎట్లన, మొదల నొకపద్యము; పిమ్మట నెనిమిదిదశములగద్య. (ఇదియే కలిక). ఆపద్య గద్యములు రెండును ముక్తపదగ్రస్తములై సంబోధనాంతములుగా నుండవలెను. ముక్తపదగ్రస్తమనఁ దొలి సమాసముయొక్క యంతమునందున్న రెండక్షరములను మాత్రమే గ్రహించి మలి సమాసారంభమున నుంచుట ఎట్లన,

మ. ఫణికుంభద్భుజసార | సారసముఖీ పంచాయుధాకార | కా
రణ సంతత్యవతార | తాగగి ధైర్యస్థేమ దుర్యా | వా
రణ సమాద్యలభార | భారవికవిప్రాధోక్తి సంచార | చా
రణ సంస్తుత్యవిహార | హారహర విభాజద్యోవైభవా |

ఇట్టి యొక పద్యమును, దానివెంట నెనిమిది యిట్టి గద్యలునుగల కావ్యము చక్రవాళము. దీనికిఁ జతుర్భుద్ర మనియు నామాంతరము.

బిరుదావళి

*

కం. ఆచక్రవాళ లక్షణ

నూచితమై బిరుదభరిత శుభవాఙ్మయమై

ఆచక్రవాళ విపుల

త్యైచక్రమునందు బిరుదగద్యము పొల్పుక.

౧౬౧

ప్రతీపరుద్రీయ లక్షణమున “ఆచక్రవాళలక్షణ నూచితమై” అనునదిలేదు.

ఆ లక్షణ మిట్లున్నది:—

వర్ణనమానాంక బిరుదవర్ణనప్రచురోజ్జ్వలా |

వాక్యాడంబర సంయక్తా సామతా బిరుదావళి. |

తా. వర్ణింపఁబడుచున్న రాజాదుల బిరుదములనుగూర్చి వాక్యాడంబరముతో బ్రాయఁబడిన కావ్యము బిరుదావళి. నరసభూపాలీయమున “బిరుద గద్యము” అని యున్నది. కాన గద్యమయమని తెలియుచున్నది. ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణమునుబట్టి గద్యమయమో పద్యమయమో తెలియరాకున్నది. సాహిత్యదర్పణమున “గద్యపద్య మయీ రాజస్తూతి ర్బిరుద ముచ్యతే” అని యుంటుచే గద్య పద్యోభయమని తెలు చున్నది. మరియు విశ్వనాథుఁడు “బిరుదమణిమాలా” అను కావ్యమును లక్ష్యము మగా నిచ్చెను. అప్పకవీయమున నీ క్రింది లక్షణము గలదు.

గీ. క్షీతి మహారాష్ట్రభాషచేఁ జెప్పఁబడెడు
భీకరాక్షులు బిరుదులై పెక్కుఁ దనరు
వాటి బిరుదావళి యొనర్పవలయునంద్రు
బుధులు సంబుద్ధిపదములు పొసగఁ గూర్చి.

చ. సలలితవాక్యగుంభనల, సర్వవిభక్తుల, దీవనంబులకా,
జెలువుగఁ బద్య మొక్కటి రచించిన పిమ్మట గౌడరీతి స
కలైత చతుష్క, పట్క, నశ్చ ద్యులై న్నిదియుం బదాలు నిం
పలరగఁ గూర్చిపేర్చి బిరుదావళి చెప్పఁగనొప్ప నెంతయుకా.

ప్రప్రథమమున సర్వవిభక్తులతో నాశీర్వాదరూపమగు నొకపద్యమునుజెప్పి
పిమ్మట గౌడరీతితో నాలుగు, లేక యాఱు, లేక యెనిమిది, లేక పదునాలు
బిరుదగద్యులు తత్తత్ప్రీతాపభుజవిక్రమావలను వర్ణించునవి చెప్పవలెను. ఈ బిరుద
ములు మహారాష్ట్రభాషామయము లని చెప్పఁబడెను. మహారాష్ట్రభాష యనునది
యుపలక్షణము. ఏదేశభాషలో నున్నను నాబిరుదముల నాంధ్ర సన్స్కృతాదుల
లోనికి మార్పక యదేవిధమున వ్యవహరింపవలెను.

మంజరి

కం. తరుణీమణి శృంగారము,

విరహము, మధుమదనగర్వవిభవంబు, సరో

వరవనభేలనములు గల

దరయక మంజరియనంగ సభినుతికెక్కుకా.

౧౭౨

తా. క్షీల శృంగారము, విరహము, వసంతమన్మథాదుల విజృంభణము,
సరశీకేళి, వనకేళి మొదలగువాని వర్ణనము మంజరీకావ్యము.

ఇది గద్యమున నుండవలెనో పద్యమున నుండవలెనో రెంటును నుండవల
యునో గద్యలయినచోఁ గలికలోని యేమియును గ్రంథకర్త చెలువలేదు. దీనికిఁ
బ్రతాపరుద్రీయాదులందు మూలములేదు. ఇట్టిగ్రంథము పద్యమయముగా నున్న నే
నోభిజ్ఞును.

కం. తారక లిలువేదియేడును

నారయ నొక్కొక్కపద్యమందుఁ జెలంగకా

గూరిచిన పద్యమాలిక

తారావళియనఁగ నభిమతంబై పొల్చుకా.

౧౭౩

ఇరువదేడుపద్యములు గల కావ్యము తారావళి లేక నక్షత్రమాల అనఁబడు సని కవి యభిప్రాయము. కాని యిటువదేడు నక్షత్రములు (నామములు) ఒక్కొక్క పద్యములో నిబంధించినచో నది 'తారావళి' అనునర్థము వచ్చుచున్నది. ఇది కాదు. పృథాపరుద్రీయములో

'తారాజాం సంఖ్యయా పద్యైర్యుక్తా తారావళీ మతా' అని యున్నది. తారాజాం సంఖ్యయా 'సప్తవింశత్యై' అని వ్యాఖ్య.

ఈ యుదాహరణ కావ్య భేదములు గాక యింకను గొన్ని కలవు. వాని నుదాహరింతుము.

విశ్వావళి

'విశ్వేషాం సంఖ్యయా పద్యైర్యుక్తా విశ్వావళీ మతా'

విశ్వములు పదునాలుగు. కావునఁ బదు నాలుగుపద్యముల కావ్యము విశ్వావళి.

రత్నావళి

'రత్నానాం సంఖ్యయా పద్యైర్యుక్తా రత్నావళీ మతా'

రత్నములు తొమ్మిది. కానఁ దొమ్మిదిపద్యముల కావ్యము రత్నావళి. దీనికి 'నవరత్నము' అని నేటి వ్యవహారము.

పంచాననావళి

'పద్యైశ్చ పంచభిర్యుక్తా ప్రోక్తా పంచాననావళీ'

అయిదుపద్యముల కావ్యము 'పంచాననావళి' అనఁబడును. దీనికి 'పంచ రత్నములు' అని నేటి వ్యవహారము.

ఈసందర్భమున 'అష్టకవి' విభాగమునుగూడఁ జూపుదును.

సీ. జనరు ముక్తకమన నొక్కపద్యము; ద్వికం | బగురెండు; త్రికము మూడైనఁ; పంచ రత్నంబులైదు; వారణముల యెనిమిది; | నవరత్నములు పద్యనవకమైన; భాస్కరమాలిక పండ్రెండు; శతకం | పదియాలు; నక్షత్రపంక్తి యిటువ దియు నేడు; త్రింశదావ్యయముముప్పదిగాఁగ; | సంఖ్యవెండియు మెండుసాఁగెనేని గీ. పరుసఁజంచాశదాఖ్య; మవ్వల శతకము; | నష్టశమధికశతకంబు; ననఁగవెలయు నేఁబదియు, నూలు, నూటిపై నెనిమిదియును | సప్తశతి సప్తశతమైన శార్దూపాణి!

ఒకపద్యము ముక్తము; రెండైన ద్వికము; మూడైన ద్వికము; అయిదైన బంచరత్నములు; ఎనిమిదైన గజమాల: తొమ్మిదైన నవరత్నములు; పండ్రెండైన సూర్యమాల; పదునాఱైన శశికళ; ఇటువదైన నక్షత్రమాల; ముప్పదైన త్రింశత్తు; ఏబదైన బంచాశత్తు; నూఱైన శతకము; నూటెనిమిదైన నష్టాత్తరశతకము, ఏడుమాటులైన సప్తశతి.

త్రింశత్తు, పంచాశత్తు, అను పదములు సముదాయార్థమున త్రింశికా (సీంహా సన ద్వాత్రింశికా) పంచాశికా (చారపంచాశికా) రూపముననుండును. త్రింశత్తవ ముప్పది, పంచాశత్తవ నేబదియనియే యర్థము. కాన'అప్పకవి'యిచ్చిన యీపదము లసాధువులు. త్రింశికా, పంచాశికా, అనియే యుండవలెను.

మరియు నాతఁడు కొన్నింటి నికను జెప్పలేదు. అష్టకము (ఎనిమిదింటి సముదాయము) పంచదశీ (పదునైదింటి సముదాయము) చత్వారింశికా (నలువదింటి సముదాయము) షష్ఠికా (ఆరువదింటి సముదాయము) సప్తతికా (దేబ్బదింటి సముదాయము) అశీతికా (ఎనుబదింటి సముదాయము) నవతికా (తొంబదింటి సముదాయము) పంచశతీ (ఐదునూర్ల సముదాయము) సహస్రకము (వేయింటి సమాహము)

'శుకసప్తతి' ఇత్యాదులలో 'సప్తతి' అనియే వ్యవహారము గలదు. అట్లే 'పాదుకాసహస్రము' ఇత్యాదులలో 'సహస్రము' అనియే ప్రయోగముగలదు.

కావ్యము, కావ్యము, ఇతిహాసము, కావ్యకావ్యము, కావ్యేతిహాసము, కావ్యేతిహాసము, అని యాఱువిధములగు కావ్యము లున్నవని భోజాఁడు సరస్వతీకంఠాభరణమున వచించెను. కావ్యకావ్యమును కావ్యకావ్యమనియు జెప్పవచ్చును. ధ్వన్యాలోకమున "మహాభారతేఽపి కావ్యకావ్య రూపచ్ఛాయాన్వయినీ" అని యున్నది. కావ్యకావ్య మనఁగా కావ్యమునందువలె బురుషార్థ నిరూపణమును, గావ్యమునందువలె రసనిరూపణమును గల కావ్యము. క్షేమేంద్రుఁడు కావ్యకావ్య మనఁ జతుర్వర్గప్రాయమై సర్వోపదేశకమనియు, గావ్యకావ్యమున భట్టి కావ్యాను అనియుఁ దెలిపెను. భోజాఁడీ భేదమును దెలుపలేదు. అట్లే కావ్యేతిహాసము, కావ్యేతిహాసము, అనుచోఁ దదుభయధర్మములు కల కావ్యములని యర్థము.

ఖండకావ్యము

'ఖండకావ్యం భవేత్కావ్యవైకదేశానుసారిచ' అని సాహిత్యదర్పణము-మహాకావ్య లక్షణములలో నేకదేశమును గ్రహించి వ్రాసిన కావ్యము; మేఘ-

దూతాదులు. మహాకావ్య, ఖండకావ్యములకు 'సంఘాతము లేక సంఘాతకము' అనియు నామాంతరము.

ముక్తకము

క్రియాసమాప్తికై పద్యాంతరములతోఁ జెట్టి సంబంధమును లేక రసభావాదులు గల యేకపద్యము. (ముక్తం అశ్యేన నాలింగితం స్నాన్తో కక్ష) అమరుకము, ఆర్యాసప్తకతి మొదలగునవి.

ఈ ముక్తకములందు 'అ' కారాది 'హ' కారాంతములూహ్యక్షరములుగాఁ గలపద్య సంగ్రహమునకు 'వజ్ర్య' అనినామము. ఆర్యాసప్తకతిలోని వజ్ర్యుగలవు.

యుగ్మకము

క్రియాసమాప్తికై పరస్పర సంబంధముగల పద్యములజంట. అప్పుకవి రెండు పద్యముల మొత్తమునకు ద్వికమని పేరు పెట్టెను. అటఁ గ్రియాసమాప్తికై పరస్పరాపేక్షతోఁ బనిలేదు. ఇటఁ గావలయును. ఈ భేదమునుబట్టి నామభేదము.

*సందానితకము

క్రియా సమాప్తికై పరస్పరాపేక్షగల మూడుపద్యముల సమూహము. వెనుక మూడుపద్యముల మొత్తమునకు అప్పుకవి త్రికమని చెప్పెను. అటఁ బరస్పరాపేక్షలేదు. ఇటనుండవలెను. కాననామభేదము.

కలాపకము

క్రియాసమాప్తికై పరస్పరాపేక్షగల నాలుగు పద్యముల మొత్తము.

కులకము

క్రియాసమాప్తికై పరస్పరాపేక్షగల యైదుపద్యముల మొత్తము.

చాటు పద్యము లేక శ్లోకము

స్తోత్రప్రాయమగు పద్యము లేక శ్లోకము. ఈ 'చాటుపద్యము' అనుపదమును నీకాలమున 'అనిబద్ధకావ్యము' అనునర్థమున వ్యవహరించుచున్నారు.

*అభినవ గుప్తుడు లోచనమున మూడు పద్యముల సమూహమునకు విశేషకమనియు రెండుపద్యముల మొత్తమునకు సందానితకమనియు వ్యవహరించెను.

కోశము

“కోశః శ్లోకసమూహస్తు స్యాదన్యోన్యోనపేక్షకః”

అన్యోన్యోనపేక్షలేని శ్లోకసమూహము కోశ మనఁబడును.

వాకోవాక్యము

ఉక్తిప్రత్యుక్తి మద్యాక్యం వాకోవాక్యం విదు ర్భుధాః ।

ద్వయార్థస్త్రిస్తదిచ్ఛంతి బహూన్వాచమపి సంగమే ।

“వాక్యంచ ఉపవాక్యంచ వాకోవాక్యం” వాకోప్రవాక్యము లెందుండునో యది వాకోవాక్యము. అదియే యుక్తిప్రత్యుక్తి రూపము. ఈ యుక్తిప్రత్యుక్తు లిరువురును గూర్చవచ్చును. పెక్కుండ్రమును గూర్చవచ్చును. ఇది ఋజుక్తి, వక్రోక్తి, వైయాత్యోక్తి, ప్రశస్తి, త్తరోక్తి, చిత్రోక్తి, అని పంచవిధములుగా సరస్వతీ కంఠాభరణమునఁ గలదు.

మ. చనుడుక నుండు ! పాంథుఁడా ! చనుము ! నీ స్వాంతంబునకొకోముం

గనఁగాఁబోతుము; శోకమెందులకికఁకం గన్నీరురాలైల ? వే

చనవైతంచునె! తొందరేల ననుఁబుచ్చక నీకు ? నీతోడఁ బో

వనె వాంఛించుచు నిట్లు వేగపడు నా ప్రాణంబు లత్యంతముకా.

ఇది ప్రేయనియొక్కయుఁ బ్రేయరాలియొక్కయు నుక్తిప్రత్యుక్తి రూపమగు వాకోవాక్యము. మిగిలినవూహ్యములు.

ఈముక్తకాదులకుఁ అనిబద్ధకావ్యములనియు నామాంతరము. వామనుఁడు కావ్యము—నిబద్ధము, అనిబద్ధము, అనిరెండు తెగలుగా విభజించెను. మహాకావ్య ఖండకావ్యములు నిబద్ధములు. ముక్తక, యౌగ్మిక, సందానితక, కలాపక, కులకము లును, అపకవిప్రభృతులు నొడివిన భేదములును అనిబద్ధకావ్యములు మహాకావ్యము డక్క మిగిలినవన్నియు డ్వుద్రప్రబంధములని విద్యానాథుఁడు వ్యవహరించెను. వీనికి ఉపకావ్యములనియు నామాంతరము. ఉపమితం కావ్యేఉపకావ్యం అనువృత్తి త్రివిధి బట్టి కావ్యసదృశము అనియర్థము.

అఖ్యానము.

“స్వయంబద్ధస్తోత్ర కథనంప్రాహం రాఖ్యానకం బుధాః” కవి తాను స్వయం ముఖ్యకావించదానినిఁ జెప్పుట రాఖ్యానము.

ఉపాఖ్యానము,

“శ్రుతస్సార్థస్య కథనముపాఖ్యానప్రచక్షతే” ఇతరులవలన విన్నదానినిఁ జెప్పట యేపాఖ్యానము.

గాథ.

‘పితృపుత్రీప్రభృతి గీతయః’ తల్లిదండ్రులు, లేక పితృదేవతలు, భూమి, మొదలగు వానినిఁ గూర్చి చేయుస్తోత్రము; మరియు దాతలయు వీరపురుషులయు కృత్యములఁ దెల్పుగీతము. దీనికి నారాశంసియునియు నామాంతరము.

ఈ మూఁడింటి లక్షణములును, విష్ణుపురాణ టీకాకారుడైన శ్రీధరస్వామి యిచ్చెనని కే. వి. లక్ష్మణరావుగారు ‘ఆంధ్రవిజ్ఞాన సర్వస్వమున’ వ్రాసిరి.

దండకము

త, న, స, మా, గణములలో నొకటి మొదలనిడి తక్కినవన్నియుఁ దగణములే కూర్చి తుది నొకగురువు నిడవలెను. యతి ప్రాస నియమము లేదు. ఇది గద్య కావ్యమా? పద్యకావ్యమా? యని సందేహము గలిగించును. కాని గద్యము గణ బద్ధముగా నుండదుగదా! కానఁ బద్యకావ్యమే. సామాన్యముగా దండకములు స్తోత్రరూపములే. అనఁగా భక్తిరస కావ్యములే. ఆంజనేయ దండకము మొదలగు వని. కాని పోతనకవి వ్రాసిన శృంగారప్రథానముగు భోగినీదండకముగూడఁ గలదు.

ఇతిహాసము — పురాణము

వివ్వారణ్యులవా రైతరేయ బ్రాహ్మణ భాష్యోపోద్ఘాతమున నిట్లు వ్రాసి యున్నారని కే. వి. లక్ష్మణరావుగారు ఆంధ్ర విజ్ఞానసర్వస్వమున నిట్లు వ్రాసిరి. “దేవానురాగస్సయత్రా ఆసకా” ఇత్యాదయః ఇతిహాసాః.

‘ఇదం వా ఆగ్రే నైవ కించిదాసీత్’ ఇత్యాదికం జగతస్ప్రపాగవస్థా ముపక్రమ్య సర్వప్రతిపాదికం వాక్యజాతం పురాణం”

అనఁగాఁ బూర్వరాజుదల కథలను దెలుపునది ఇతిహాసము. ‘ఇతి-హ-(అని యంట) అస్మికాఅస్తీతి ఇతిహాసః’ అని వ్యుత్పత్తి. ఉదా॥ భారత రామాయణాదులు.

సర్గము (ప్రపంచోత్పత్తి) ప్రతిసర్గము (బ్రహ్మదులు వేసెడు సుత్పత్తి) వంశము (దేవానురాది విభేదోత్పత్తి) మన్వంతరము (వేలువేలు మనువుల తరములు) మకాంశుచరితము (నూర్యచంద్ర వంశముల చరిత్రము) అను అయిదు లక్షణములు.

గలది పురాణము. 'పురానివంపురాణం' అనివ్యుత్పత్తి. పురాణములలో మొదట శ్రీ యైదులక్షణములే కనబడినను దరువాతికాలమున వీనిని మించిన వర్ణనములు నేర్పినవి. పోరాణాబోరా నితిహాసములవలెనే పురాణములును బెక్కు కథలకు నిలయములయ్యెను. కావున నితిహాసముల వ్యాప్తి చిన్నది. పురాణముల వ్యాప్తి పెద్దదిగాఁ బరిణమించినది. ఇప్పుడీ యల్పభేదమును బాటింపక పురాణపదమునే రెంటికిని వ్యవహరించుచున్నారు.

పాశ్చాత్యులు ప్రతిపాద్యవస్తువునబట్టి కావ్యము నీ క్రిందివిధమున విభజించిరి:—
౧. పురాణకావ్యము (Epic), ౨. ఖండకావ్యము (Lyric), ౩. అధిక్షేపకావ్యము (Satyre), ౪. మృతవిషయకావ్యము (Elegy), ౫. హితోపదేశకావ్యము (Diadactic Poetry), ౬. వీలపాటలు (Ballads.) ౭. గ్రామీణజీవనకావ్యము (Pastoral Poetry) ౮. వర్ణనాత్మకకావ్యము (Discriptive Poetry) ౯. కథాత్మకకావ్యము (Narrative Poetry)

గద్య కావ్యములు

ప్రతాపరుద్రీయము గద్యకావ్య ప్రశంస చేయలేదు. కావున నరభూపాలీయ కర్తయుఁ బెలుపలేదు. గద్యరచన వికేషించి సాఁగనున్న యీ దినములలో వానినిఁ గూర్చి కూడ మనము తెలిసికొనవలెనుగాదా! కావున నలంకరిగాఁ దత్ప్రశంస చేయుదుము.

'గద్యం కవీనాం నికమం పదంతి' గద్యము కవులకు సానరాయి. అనఁగాఁ బరిక్షాస్థానము. వీలనఁ, బద్యకావ్యమునఁ గవియొక్క ప్రతిభతోపాటు వృత్తము గూడ రసమునకు సహాయపడును. గద్యమున వృత్తములేమిఁ గవి కేవల ప్రతిభా బలముచేతనే రసవంతములుగాఁ బద్యకావ్యముతోఁ సమానముగాఁ జేయవలసి యున్నది. కాన దీనినిఁ బరిక్షాస్థానమని చెప్పిరి. కావున గద్యము వా)ముట నుభయమని తలంపరాదు.

*సంస్కృతమున గద్యకావ్యములు నాలుగు విధములు. ౧. ముక్తకము, ౨. పృత్త గంధి, ౩. ఉత్కలికావ్రాయము, ౪. చూర్ణకము శేష చూర్ణము.

* ఆంధ్రభాషలోని గద్యములను గుఱించి ముఖ్యముగాఁ బెలిసికొనవలసి యున్నది. ఆదిచాల విస్తరముగా నుంటున్న గ్రంథవిస్తర భీతిచే వదలితిని. ఈ విషయమున సమగ్రముగాఁ బెలిసికొనఁ గోరువారు శ్రీ గొల్కొని వేంకటానందరావుచేత వ్రాసిన పి. పి. యల్ గారి (యలమంచిలి) ఆంధ్రగద్య వాఙ్మయ చరిత్రను చూడవలయును.

౧. ముక్తకము.

సమాసరహితమయిన గద్యము. “గురుర్వచసి పృథు రురసి” మొ.

౨. వృత్తగంధి.

వృత్తభాగముగలది. “ సమరకందూలనిబిడభుజదండ కుండలీకృతకోదండ శింజినీటంకారోజ్జాగరిత వైరివగర ” ఇత్యాదికమగు వాక్యమున “కుండలీకృత కోదండ” అనుపదసమూహమనుష్టుప్తుత్తముయొక్క పాదము.

౩. ఉత్కలికా ప్రాయము.

దీర్ఘసమాస బహుళము. వృత్తగంధికిని దీనికిని భేదమేమన రెండునుదీర్ఘ సమాసబహుళములే యైనను వృత్తగంధిలో వృత్తభాగము కావచ్చును. ఇటు నది గానరాదు.

౪. చూర్ణకము.

అల్పసమాసములు గలది.

మరియు నితివృత్తి భేదముచుబట్టి కథా, ఆఖ్యాయికా, ఖండకథా, పరికథా కథాలికా, అనునైదు గద్యప్రబంధ భేదములుగలవని కావ్యాదర్శ వాఖ్యాత జీవా నంద విద్యాసాగర భట్టాచార్యులు చెలిపిరి. కానీ వీని లక్షణములను చెలుపలేదు. ఈ ‘కథాలికా’ పదమును గొండలు ‘కథానికా’ అని వ్యవహరించు చున్నారు. పృషోదరాది పాఠముచే ‘లి’వర్ణము ‘ని’ వర్ణముగావచ్చును. దీనిని (Short story చిన్నకథ) అనునర్థమున నేటివారు వాడుచున్నారు. ఆనందవర్ధనుఁడు ధ్వన్యా లోకమున కథాలికా, కథానికా, పదములురెంటిని వాడలేదు. దీని స్థానమునఁ ‘బర్యాయబంధము’ అనివ్యవహరించెను. అతని విభాగములును వానిలక్షణము లును నివి :—

ఆఖ్యాయికా.

ఉచ్చాస్యాది విభాగములు గలిగి నడుమనడుమ నితరుల పద్యములుగల గద్య ప్రబంధము.

కథా.

అవాఁతర విభాగములులేకయుఁ బద్యములులేకయు నన్న గద్యప్రబంధము.

దండి కథా, ఆఖ్యాయికలకు భేదములేదని “తత్కథాఽఖ్యాయికే త్యేషా ఏకా సంజ్ఞాద్వయాంకితా” అనిచెప్పెను. కాని యానందవర్ధనుడు పై విధమున భేదమును దెలిపెను. మరియు ‘శివతత్త్వరత్నాకరము’

‘కథా కల్పితవృత్తాంతా సత్యార్థాఽఖ్యాయికా మతా’

కల్పితవృత్తాంతముగలది కథయనియు, సత్యవృత్తాంతముగలది యాఖ్యాయికయనియును దెలుపఁబడెను.

మరియు “వృత్త మాఖ్యాయతే యస్యాం నాయకేన స్వచ్ఛేష్టితం” నాయకుడే స్వయముగా నెందుఁ దన వృత్తాంతమును దెలుపునో యది ‘యాఖ్యాయిక’ అని మరొక లక్షణముగూడఁ గన్పట్టుచున్నది. దీనినిఁబట్టి ‘ఆఖ్యాయిక’ యన ‘ఆత్మకథ’ (Auto-Biography) యని సారాంశము.

ఈవిధముగాఁ గథా, ఆఖ్యాయికలకు లక్షణభేద విషయమున నభిప్రాయ భేదము గానవచ్చుచున్నది. శివతత్త్వరత్నాకర లక్షణము యుక్తముగానున్నది.

ఖండకథా

ఏకదేశవర్ణనము గల గద్యప్రబంధము.

* సాహిత్యస్థాపక శ్రీ రాయప్రోలు సుబ్బారావుగారు ‘కథానికారచన’ అనుగ్రంథమునకుఁ బీఠికనువ్రాయుచు నీవిధముగా వ్రాసిరి. “కథ్యతే ఇతికథా అని నైసుంటికుల నిరూపణ, ఉపరికథ, ఖండకథ, ఉపకథ, బృహత్కథ, మున్నగునవి కథావిశేషములు. వీటిని మన వాఙ్మయవిధాతలు ఎరుగుదురు.”

శ్రీవారెచ్చట వీనినిఁ దిలకించిరో యేవిధాత లెఱుంగుదురో సప్రమాణముగాఁ దెలిపిన బాగుగానుండును. ఉపరికథా బృహత్కథలనుగూర్చిన ప్రశంస మాకెచ్చటను లభింపలేదు. మరియు వీనిలక్షణముల నీక్రిందివిధముగా వారువ్రాసిరి.

“ప్రసంగమకలులైన వారుచెప్పే బహునాయక వృత్తముగలది ఉపరికథ. ఆచార్యవిశేషంగా ఆరంభించి, నడుమనో చివరనో గ్రంథాంత విషయమును సంకలితము చేసే రచన ఖండకథ. ప్రధానాంశము మరొక గ్రంథమునుండి తీసికొన్నా, దానిని చెప్పడంతో ఆచార్యుని బ్రాంతికలిగేటట్లు అతివిచిత్రంగా నడిచే రచన ఉపకథ. అంకాదివిభాగముతోను, అద్భుతసన్నివేశములతోను గొలుసుకట్టే కల్పనాగ్రంథము బృహత్కథ.”

ఈలక్షణములెందున్నవో వారు సప్రమాణముగాదెలిపినచో బాగుగానుండును. ఉపరికథా, బృహత్కథా, అనునవి లేనేలేవు. బృహత్కథ యొక గంధకానుమాకాని కథాభేదముగాదు.

పరికథా

ధర్మార్థ కామాదులలో నొక్కదాని నవలంబించి విచిత్రప్రకారములతో వనతముగా వర్ణింపఁబడిన గద్యప్రబంధము.

పర్యాయబంధము

ఒక్క వసంతాదులను గానీ యొక్క మహారాజాదులను గానీ చారి విజయ యాత్రాదులను గానీ వర్ణించు ప్రబంధము.

సకలకథా

చతుర్విధ పురుషార్థములయొక్కయు ఫలము లంతమందుఁ గల యితీవృత్త వర్ణనముగల ప్రబంధము.

ఉపకథ

పెద్దకథలోని కథ.

ఈ యెల్లవిధములగు గద్యప్రబంధము లందును గూడ గవి ధ్వనికారుఁడు దెలిపిన ప్రబంధ రసవ్యంజకతకుఁ గావలసిన శిల్పదృష్టిని వహించి రచింపవలయును. పద్యమయ కావ్యమువలెనే గద్యమయ కావ్యము గూడ రసవత్తరముగానుండవలెను. కానఁ బద్యప్రబంధము రసవత్తరముగా నుంటు వలసినవిధానమంతయు గద్యప్రబంధమునఁగూడ నవలంబింపవలెను.

వాఙ్మయమునఁ గావ్యస్థ భాగ, ప్రతిభాగములకుఁ బెక్కు నామములు గాన వచ్చుచున్నవి. ౧. సర్గము, ౨. ఆశ్వాసము, ౩. ఉచ్ఛ్వాసము, ౪. ఉల్లాసము, ౫. కాండము, ౬. స్కంధము, ౭. పర్వము, ౮. స్తబ్ధము, ౯. అధ్యాయము, ౧౦. అధికరణము, ౧౧. ప్రకరణము, ౧౨. లంబకము ౧౩. దశము, ౧౪. ఉద్యోతము, ౧౫. ఉన్మేషము, ౧౬. పరిచ్ఛేదము, ౧౭. ఖండము మొదలగునవి. వీనికి వివరణ మిది.

సర్గము

సర్గమన సృష్టి. బ్రహ్మ లోకమును సృష్టించినవిధమునఁ గవి గావ్యమును సృష్టించునుగదా! బ్రహ్మ లోకమునకు వలసిన వివిధములగు సృష్టలములమున నానందమును గలిగించువిధమునఁ గవియు రసీకులకు వలసిన రససంబద్ధములగు నానావిషయములయొక్కసృష్టలములమున నానందముగలిగించును. కాన రససంబద్ధ విషయసృష్టి స్థలము. అది యే భాగమున నుండునో యా భాగమున కాపచారికముగా పర్గమని వ్యవహారము.

ఆశ్వాసము

“కథాంకానాం వ్యవచ్ఛేద ఆశ్వాస ఇతి కథ్యతే” (కథాంశములయొక్క విభాగ మాశ్వాసమనఁబడును.) మరియు నాశ్వాసమన నూపిరి పుచ్చుకొనుట. ఉపచారముచేత “సోకతురి నిరాయాసముగాఁ జనువఁదగిన భాగము” అనియు నర్థమును జెప్పకొనవచ్చును.

ఉచ్ఛ్వాసము

పై వివరణమే.

ఉల్లాసము

“యస్మిక్వామన ఉల్లాసతి స ఉల్లాసః” విషయ సౌలభ్యముచే జేనియందు మనస్సుల్లాసమొందునో యా భాగ ముల్లాసము.

కాండము

పెక్కు మొత్తములయొక్క మొత్తము. “కాండః సమూహః ఖండానాం” అను వచనము గలదు. పెక్కు సర్గల మొత్తము కాండముగా వ్యవహరింపఁబడుచున్నది. రామాయణ విభాగములగు కాండములు పెక్కు సర్గల మొత్తములుగదా! సర్గమునఁ బెక్కు శ్లోకములుండును.

స్కంధము

“స్కంధ ఇవ స్కంధః” స్కంధము (చెట్టుమొదలు) వంటిది స్కంధము. నానా కాఖాపకాఖలతో వర్ధిల్లు జగద్వృక్షమునకు స్కంధము భగవంతుఁడే. కావున భగవన్నాహత్యై వర్ణవైకరతంత్రమగు భాగము స్కంధము. కావుననే భాగవత భాగములకు స్కంధము అనుపేరు తగియున్నది.

“స్కంధమనఁ బెద్దకాఖ. పృథ్విప్రకాండము గొంత సాగినపిమ్మట దానికి పలుదిక్కులందును నాలుగు పెద్దకాఖలు వెడలును. భాగవతస్కంధ మనునది పృథ్విప్రకాండము. ఈ ప్రకాండమునుండి పండ్రొండు స్కంధములు వెలువడినవి” అనియును జెప్పవచ్చును.

వర్ణము

“వైశత్వ మొదలగువాని కనుపు” అని యర్థము. మహాభారత మిత్థుఖండము మొదటిది లాశప్రసిద్ధి. ఏలన, పెచ్చటఁదిన్నను వైశత్వ దియ్యగానుండును మైచ్చట.

జదివినను భారతము రుద్రముగా నుండును. కావున దాని భాగములకుఁ బర్యవసానము ముచితమే.

స్తబకము

“స్తబక ఇన స్తబకః” పూర్వగు త్రివంటిది: దీనిచే గావ్యము పునఃపునః ముగా నారోపితమగుచున్నది.

అధ్యాయము

సామాన్యముగా నిది శాస్త్రభాగములకు మాత్రమే వ్యవహరింతురు. ఏభాగము వలన సధికమగు నాయము (ఆయము = లాభము; అనఁగా జ్ఞానలాభము - శాస్త్రజ్ఞానలాభము) కలుగునో యది యధ్యాయము. ‘అధీయతేఽస్మి నిత్యధ్యాయః’ (దీనియం దధికముగా జ్ఞానమును బొందుదురు కాన నధ్యాయము) అని వ్యుత్పత్తిర్థము. ఈ పదమున శాస్త్రగ్రంథ భాగములకేకాక కావ్యభాగములకు వాడినచో నాపచారికముగా గ్రహింపవలెను.

అధికరణము

ఇదియు శాస్త్రవిభాగములకే వ్యవహరింపఁబడును. విషయము, సంజ్ఞానము, పూర్వపక్షము, ఉత్తరపక్షము లేక సిద్ధాంతము, నిర్ణయము, అను నైవదియములు గల ఘట్టము. పూర్వ మిహంసాదిశాస్త్రములం దీ యధికరణములు గలవు.

ప్రకరణము

“ప్రకృష్టం కరణం సాధనం ప్రకరణం” అనఁగా సుద్దేశించిన విషయసిద్ధికే ప్రకృష్టమగు సాధనము.

లంబకము

ఇది యపసాతము. ‘లంభకము లేక లంభము’ అని కుద్ధపాతము. ఏ భాగముచే లంభము (లాభము-అనందలాభము) కలుగునో యది లంభము లేక లంభకము. కథాసరిత్సాగరమున నీ లంభకములు గలవు.

దశము

‘దశమివదశం’ దశమువంటిది కావునదశము. కావ్యభాగము దశముగా నారోపింపఁ బడుటవలనఁ గావ్యము శాఖాపాదముగా నారోపింపఁ బడుచున్నది.

ఉద్ద్యోతము

పెద్దవెలుగుని యర్థము. గహనమైన కాస్త్రీయవిషయములను దెలుపుభాగమున ఉద్ద్యోతమని పేరు. వెలుగుచే జీతకటి తొలగు విధమున నేభాగముచే దెలియమి తొలగునో యనగా దెలియనివిషయము నుగమమగునో యదియుద్ద్యోతము.

ఉన్నేషము

వెలుగు, వికాసము, నేత్రాద్యుల్లీనము. దేనివలనఁజదువరి కిట్టివి గలుగునో యది యున్నేషము.

పరిచ్ఛేదము

‘పరిచ్ఛిద్యతే అనేన ఇతి పరిచ్ఛేద’ దీనిచే (భాగముచే) గొంత విషయము విభక్తమగును. కానఁ బరిచ్ఛేదము. ఇదియు కాస్త్రువిభాగములకే నామము.

ఖండము

‘ఖండమివ ఖండం’ ఖండమువంటిదికాన ఖండము. ఇవిగాక మరికొన్ని పాఠభాషిక పదములకిట వివరణము వ్రాయుదుము.

సూత్రము

శ్లో. ఆల్పాక్షర మసందిగ్ధం సారవద్విశ్వతోమఖం |

అస్తోకమనవద్యంచ సూత్రం సూత్రవిదో విదుః. |

కొలఁది యక్షరములు గలిగియుండవలెను. అర్థమసందిగ్ధముగా బోధింప వలెను. సారముగలదై యనగా బుద్ధిబలము కొలఁది తెలియఁదగిన యర్థగాంభీర్యము గలిగియుండవలెను. ఎల్ల లక్ష్యములందును సమన్వయించునదిగా నుండవలెను. చూచుటకుఁ జన్నదిగానున్నను భావమును బట్టి గొప్పదిగా నుండవలెను. నిరుపదబిమ్మముగా నుండవలెను. అట్టిదానిని సూత్రమని సూత్రవేత్తలు చెప్పుదురు. వారమెట్లు చుట్టఁగాఁ జాట్టఁబడి యున్నపు డల్పముగాఁ గానఁబడి విప్పఁబడినపుడు దీర్ఘముగా గానఁబడి పెక్కింటిని బంధించుట కవకాశము గల్పించునూ యట్లే సూత్రము గూడఁ బనిపేయును. ‘సూత్రమివ సూత్రం’ అని వ్యుత్పత్తి.

వృత్తి

‘సూత్రమాత్రస్య యా వ్యాఖ్యా వృత్తి రిత్యభిధీయతే’ సూత్రమాత్రమునకు ముఁగా విశ్లేషింపఁజూడక కొరక చేసిన వ్యాఖ్య వృత్తి యనబడును.

పద్ధతి

నూత్రవృత్తిని లెస్సగా వివేచనము నేయునది పద్ధతి.

భాష్యము

పూర్వపక్షోత్తర పక్షములతో విషయమును జల్లెడ వట్టినట్లు గావించుచు భాషించునది భాష్యము. ఇది స్వతంత్ర విమర్శగా నుండును.

సమీక్ష

భాష్యమును లెస్సగా నీక్షించునది సమీక్ష.

టీక

సంభవించినంత వఱకు మూలగ్రంథమునకు నర్థమును సమగ్రముగా వివరించు నది టీక (Explanatory notes) 'టీకా నిరంతరవ్యాఖ్యా సంజి కాపదనక్తికా' అని యాకరము.

టుప్టీక

స్వల్పముగు టీక (Notes). (ఇదిపంజిక కన్నను జిన్నది)

పంజిక

అర్థముగాని విషయపదములకుమాత్రం మర్థమును నిర్వచించునది 'పంజిక.' (Short Notes). దీనికి టిప్పణి యనియుఁ జేరు.

కారిక

అర్థమును విరచించు శ్లోకరూపముగు వ్యాఖ్యానమునకుఁ గారిక యని చేరు.

పరికర శ్లోకము

„పరికరోతి ప్రకృతార్థం అధికాధానేన ఉపకరోతీతి పరికరః; పరికరార్థం కారికార్థస్య అధికాధానం కర్తుం శ్లోకః పరికరశ్లోకః” అనఁగాఁ గారికార్థమును విశదీకరించి విపులీకరించిన శ్లోకము పరికర శ్లోకము.

కాస్త్రుక్షారు లటనట కాస్త్రములందుఁ దాము వచనరూపమున వివరించిన విషయములను విద్యార్థులు కంఠపాఠమునేయుట కనుకూలముగా శ్లోకరూపమున విరచింతురు. అట్టివే కారికలును, పరికర శ్లోకములును.

వార్తికము

“ఉక్తా ౭నుక్త, దురుక్త, చింతాకరం వార్తికం” చెప్పబడినదానిలోఁ జెప్పబడినదానిని గుఱించియు, దోషయుక్తముగాఁ జెప్పబడినదానిని గుఱించియు విచారించి సవరించి చెప్పవది వార్తికము.

వివేకము

“వివరీతుం క్వచిద్వృద్ధిం నవం సందర్శితుం క్వచిత్...వివేకః ప్రవితన్యతే” ఇదివఱకుఁ గూర్పబడినదానిని వివరించుచుఁ గ్రొత్తదానినిఁ గూర్చుచు రచింపఁ బడినది వివేకము.

వ్యాఖ్య; వ్యాఖ్యానము

“పంచ్చేదః పదార్థోక్తి ర్విగ్రహో వాక్యయోజనా

ఆక్షేపశ్చ సమాధానం వ్యాఖ్యానం పంచలక్షణం”

పదవిభాగము, పదముల యర్థము, సమాసపదములకు విగ్రహ ప్రదర్శనము, కావ్యము నందలి యలంకారములను సమన్వయించుట, వ్యాకరణాద్యంశములపై వాక్షేప సమాధానములు; ఈ యైదులక్షణములును గలది వ్యాఖ్య లేక వ్యాఖ్యానము.

ఈ వ్యాఖ్యానమునకు గచ్ఛద్వాన్వ్యాఖ్యానము, ధావద్వాన్వ్యాఖ్యానము, అని రెండవంతరభేదములు గలవు. వీనినిఁ గ్రమముగా టుప్టిక, పంజిక, అని వ్యవహరింపవచ్చును.

ఇటఁ గొన్ని సారస్వతప్రసిద్ధతైదికపదములకునువివరణమునువ్రాయుదుము.

శృతి

వినుకలిచే నేర్చుకొనునది; అనఁగా జేదము. అనాదికాలమునుండి నేటి దాఁక జేద ముకరు సంతచెప్పచుండఁగా మరొకరద్దానినట్లే యుచ్చరించుచు నేర్చుకొందురు. కాన నొకరిశ్రుతినుండిమరొకరిశృతికి,వారినుండినేతొకరిశ్రుతికినివచ్చినది.

స్మృతి

“శ్రుత్యర్థః స్మర్యతే౭త్ర” శ్రుత్యర్థ మిందు స్మరింపఁబడును. కాన స్మృతి. “శ్రుతేనాధ్యంస్మృతి రన్యగచ్ఛత్” (శ్రుత్యర్థమును స్మృతియనుసరించిన విధమున తెలియఁజేయ) అనికూడ నుటవలన శ్రుత్యర్థమును స్మృతి యనుసరించును.

ఆగమము

పరమేశ్వరా దాగత ఏవ ఆగమః" (పరమేశ్వరునుండి వచ్చిన జ్ఞానరాశి-దానినుపదేశించు గ్రంథముపచారముచే నాగమము) శైవ, వైష్ణవాదుల ఆగమములు గూడఁ బరమేశ్వరప్రోక్షములే యని వానికిఁ బాపాజ్ఞానముగీకరింపరు. ఈ ఆగమము పదమునకు శైవుల క్రిందివిధమున వ్యుత్పత్తినిఁ జెప్పదురు.

“ఆగతం పంచవక్త్రాత్తు గతం చ గిరిజామఖే

మతంచ వానుదేవస్య తస్మాదాగమ ఉచ్యతే.

శివునినుండి వచ్చినదియు, బాహ్యతీముఖమును జొచ్చినదియు, వానుదేవునికి సమ్మతమయినదియు నగునది యాగమమనఁబడును. ఇందు, ఆ, గ, మ, యనువర్ణ త్రయమునకును నీవిధముగా నిర్వచనము చేయఁబడినది.

కాస్త్రము

‘కాసనాచ్ఛాస్త్రముచ్యతే’ కాసించునది కాఁబట్టి కాస్త్రము; మరియు నజ్జాతజ్ఞాపకత్వము కాస్త్రులక్షణము. అనఁగా నితరగ్రంథములవలనఁ దెలియఁబడని విషయములను గూలంకషముగాఁ దెలుపునది కాస్త్రము.

దర్శనము

అతీంద్రియ జ్ఞానముచేఁ దత్త్వమును సాక్షాత్కరించుకొనుట దర్శనము. అట్టి ఋషులు ద్రష్టలు. ఆయాత్మదర్శనము నిరూపించు గ్రంథ ముపచారముచే దర్శన మనఁబడును.

ప్రస్థానము

చతుర్దశను విద్యాను మధ్యే ప్రకృష్టం స్థానం యస్య తత్ (పదునాలుగు విద్యలలో దేని స్థానము ప్రకృష్టమోయది ప్రస్థానము.) అనఁగా వేదాంతము. నూత భావ్య, గీతాభావ్య, ఉపనిషద్భావ్యములకుఁ బ్రస్థానత్రయమని పేరు.

శిక్ష

వర్ణములయొక్క (అక్షరముల) ఉచ్చారణరీతి, ఉత్పత్తిస్థాన, ప్రయత్న, స్వర, కాల భేదములను గూర్చి కాసించుగ్రంథము.

కల్పము

వేదములలో నటనటఁ బఠింపబడిన కర్మ బోధకమంత్రములయొక్క వినియోగమును దెలుపు నూత్రగ్రంథము కల్పము.

వ్యాకరణము

“ప్రకృతి ప్రత్యయోపాధినిపాతాది విభాగశః
పదవ్యాఖ్యానకరణం శాస్త్రం వ్యాకరణం విదుః”

ప్రకృతి, ప్రత్యయము, ఉపాధి, నిపాతము, మొదలగువానిని వివిక్తముగాఁ జూపి చేయు పదవ్యాఖ్యానము వ్యాకరణము. “వ్యాక్రియంతేశబ్దాః ఆనేన ఇతి వ్యాకరణం” అనివ్యుత్పత్తి.

సంహిత

“పదప్రకృతిసంహితా” వేదమునందలి పదపాఠమునకుఁ బ్రకృతిభూతమగు పాఠము (పదపాఠము × సంహితాపాఠము).

నిరుక్తము

వైదికశబ్దములయొక్క యర్థ మెందు నిర్వచింపఁబడునో యది నిరుక్తము.

అర్థవాదము

“అర్థస్య ప్రయోజనస్య వాదః” ప్రయోజనము నుద్దేశించి చేయు ప్రశంసా వాక్యము. ఈ యర్థవాదములు వేదమునఁ గలవు. అందముఖ్యములగు విషయములఁ గూడ సత్యధికముగాఁ బ్రశంసించు వాక్యములుండును. “వ్రతానా ముత్తమం వ్రతం” అన్నట్లేదో ప్రయోజనము నుద్దేశించి “నీవే మహారాజపు. నీవే సార్వభౌముడవు” అని పొగడుదురు. ఈ పొగడికలు యధార్థములు గాఁజాలవు. ఇవి ప్రయోజనాపేక్షి తములు. ఇవియే యర్థవాదములు.

ఆస్వీక్షికీ (రూ) ఆస్వీక్షికీ

“ఆస్వీక్షా ప్రయోజనమస్య ఆస్వీక్షికీ” లోకమునందలి పదార్థముల తత్త్వ మిందస్వీక్షణము చేయఁబడును. అనఁగా లెస్సగాఁ దర్కింపఁబడును. దీనికిఁ దర్కశాస్త్రమనియుఁ జేరు.

“ఆస్వీక్షక్యాత్మవిద్యా స్యా దీక్షణా తుఖదుఃఖయాః ।

ఈక్షమాణ స్తయా తత్త్వం హర్షకోకా వ్యుదస్యతి.”

మఖదుఃఖములను లెస్సగా విచారించి తత్త్వమును దెలిసికొని యీ శాస్త్రము కలన జా ముఖదుఃఖములను విడుచుచున్నాడు (మానవుడు). కాబట్టి యాస్వీక్షికీ యేద వాత్మవిద్య. ఆ యా శాస్త్రకారులు తమ తమ శాస్త్రములవలననే మోక్షము

లభించునని చెప్పదురు. కాన నాన్వీక్షకియు నా కాస్త్రకారుల మరణమున కాశ్మ విద్యయే.

దండనీతి

ధర్మమును బురస్కరించుకొని యపరాధికి దండమును విధించు కాస్త్రము.

వార్త

పురుషార్థములలో నొక్కటైన యర్థమును గుఱించి విచారించు కాస్త్రము. కృషి (వ్యవసాయకాస్త్రము) గోరక్షణ (పశుకాస్త్రము) వాణిజ్యాదు (క్రయవిక్రయాది వ్యవహారము) లిందే చేరును.

మీమాంస

న్యాయములచే వేదార్థమును లెస్సఁ గాఁ (మీమాంకించు) జర్పించు కాస్త్రము.

ఆశ్వాసాంతము

మ. ఫణిశుంభద్భుజసార ! సారసముఖి పంచాయుధాకార ! కా
రణ సంతత్యవతార ! తారగిరి ధైర్యస్థేమ దుర్వార ! వా
రణ సమ్రాడ్భులభార ! భారవికవిప్రేక్షోక్తిసంచార ! చా
రణ సంస్తుత్యవిహార ! హరహర విభ్రాజద్యశోవైభవా ! ౧౭౮

కం. భూమి సుమనోఽమరద్రుమ !

వామాప్రద్యుమ్న ! భానువంశోద్భవ ! పా

లోమీవిభు శుభవైభవ !

భీమోపమ ! భీమభీమ పృథుదోర్విభవా !

౧౭౯

పంచ చామరము

ఘనాఘనాఘనాశనాధికప్రగావరంజనా !

జనావనాది నాగతల్పస త్కవిప్రసాధనా !

ధనాధినాథ పండనాజ్ఞ దర్శకాంగవాసనా !

సనాతనాధునాతనాతి శౌర్యధుర్య లంఘనా ! ౧౮౦

గద్యము

ఇది శ్రీ హనుమత్ప్రసాదలబ్ధ కవితాసార, సారస్వతాలంకార, నిరంకుశ
ప్రతిభాబంధర, ప్రబంధపతన రచనాధురంధర, ప్రబంధాంక వేంకట
రాయ భూషణసుపుత్ర, తిమ్మరాజుపాత్ర, సకల భాషావిశేష
నిరుపమావధాన కారదామూర్తి మూర్తిపణితంబైన కావ్యా
లంకార సంగ్రహం బను మహా ప్రబంధంబునందు
సర్వరస సాధారణనాయక వర్ణనంబును, శృంగార
నాయికాఖ్యానంబును, రీతి వృత్తి ప్రశంసయుఁ
బాకశయ్యా ప్రశంసనంబును, గావ్యభేద
ప్రకరణంబును, మహాకావ్యప్రకటనంబు
క్షుద్రప్రబంధ మార్గదర్శనంబునన్నది
ద్వి తీ యా శ్వా స ము .

కావ్యాలంకార సంగ్రహము

తృతీయాశ్వాసము

కం. శ్రీరమణ చరణసేవా

పారాయణ ! యుభయవంశపావన ! లక్ష్మం

బారచితభాగధేయ ! య

పారశ్చపారసిక ! యోబపార్థివు సరసా !

౧

గీ. ఆవధరింపుము లక్ష్మలక్ష్మములనెల్ల
వవసు భవదీయ నామధేయాంకితముగ
బహువిభక్తుల నొనరింతుఁ బద్యవితతి
నిచ్చుటఁ బ్రబంధజీవితం బెట్లటన్న.

౨

లక్ష్మ లక్ష్మములు = లక్షణ లక్ష్మములు ; బహువిభక్తులు = పెక్కు
విభాగములు.

గీ. మహిత కవితావిలాసిని మధురతరవి
తాళ విన్యాసముల లీల వాసికెక్క

నవరసంబుల నెఱిగింతు నవరసార్థ
గుంభగంభీరతరవచోజ్యంభణముల.

3

తా. కావ్యకాంతయొక్క యందచందములు స్ఫుటమగుటకై దానికి జీవిత
భూతమగు రసమయొక్క నవవిధములు అనగా నవరసముల నెఱిగింతును.

కం. పులకండంబులు గలిపిన

నలువగు నలిలము రసాయనంబగు పగిదిన్

లలితవిభావాదులచే

నలఘుతరస్థాయిభావముమరుక రసమై.

౪

తా. కండచక్కెర కలుపఁగా జలము పానకమగు విధమున విభావ, అను
భావ, సంచారి భావములచే బరిపుష్టమై యధికముగా నాస్వాద్యమైన స్థాయి
భావము రసము. జలము తనజలరూపముతో నున్నపుడెక్కువగా నాస్వాద్యముగా
నుండదు. అట్లేసహృదయుల హృదయమున వాసనారూపముననున్న స్థాయిభావము
గూడ నాస్వాద్యముగా నుండదు. కాని యాజలము కండచక్కెర, ఏలకులు, మిరి
యపుపొడి, మొదలగువానియొక్క కలయికచే బానకరూపమును బొంది కడుంగడు
నాస్వాద్యమానమగుచున్నది. అట్లే యాసహృదయుల స్థాయియు విభావ, అనుభావ,
సంచారిభావములచే బరిపుష్టమై మిక్కిలియు నాస్వాద్యమగుచున్నది. కాఁబట్టి
సహృదయులహృదయమున నున్న స్థాయియే రసమగుచున్నది. దశరూపకమున నిజే
విధముగాఁ గలదు.

విభావై రసభావై శ్చసాత్త్వి కైర్వ్యభిచారిభిః

అనీయమాసః స్వాదుత్వం స్థాయీభావో రసః స్మృతః

౪ విభావానుభావ వ్యభిచారి భావములచే నాస్వాద్యమానమగు స్థాయిభావము
రసము; అనియభిప్రాయము.

గీ. గరిమనదులెన్ని గలసినఁ గప్పకొనుచు

జలధి గనుపట్టరీతి, సంచారిభావ

సందయములెన్ని గలిసినఁ మించనీక

తాన కనుపట్టుభావంబు స్థాయిదలఁవ.

౫

౫ స్థాయియన స్థిరముగా నిలుచునది. ఎన్ని యాఘాతములు వచ్చినను జలంపక
మస్థిరముగా నుండుభావము స్థాయిభావము. అవణసముద్రము దనలో మధురజలము

అగునడులెన్ని గలిసినను వానితియ్యఁ దనమును మించినక తనక్షారత్వమును స్థిరముగా నిలుపువిధమునఁ దనలో నెన్ని సంచారిభావములు (విరుద్ధములు గాని యవిరుద్ధములుగాని) గలిసినను వానిని మించినక తానే స్థిరముగా నిలుచుభావము స్థాయి భావము.

ఇటుస్థాయి యనఁదేలివది. భావమననేమి? యన్నచో వినుఁడు. “వికాశా మనసోభావః” (మనోవికారమే భావము) దీనినే మరికొంత వివరింతుము. “నిర్వికారాత్మకేచిత్తే భావః ప్రథమవిక్రియా” (ఎట్టివికారములును లేనిచిత్తమునమొదటి వికారము భావమనఁబడును.) ‘భావయతిజ్ఞాపయితిహృదయగత మితిభావః’ (హృదయగతమును దెలుపునది) అనియు వ్యుత్పత్తి త్ర్యర్థముగలదు. కావున స్థాయిభావ మనఁ జరస్థాయి యనఁగాఁ జరకాలము దాఁచనఁగా రసస్ఫూర్తి వఱకును సహృదయ హృదయముల నుండుభావము. ఈస్థాయిభావాదులగు రత్యాదు అనుకూలములగు సంచారిభావములచే నొకతూరి యావిర్భావమును (ప్రకాశము) మరొకతూరి ప్రతికూల సంచారులచేఁ దిరోభావమును (అప్రకాశమును) బొందుచున్నను సంస్కార రూపమున రసస్ఫూర్తివఱకును నిలుచును. ఇదియే యభిప్రాయము నీ క్రింది శ్లోకము తెలుపుచున్నది.

చిరం చిత్తైవతిష్ఠంతే సంబద్ధ్యంతే నుబంధిభిః |

రసత్వం యే ప్రపద్యంతే ప్రసిద్ధాః స్థాయిమోఽత్ర తే |

చిరకాలముదాఁచ సహృదయుల చిత్తమున నిలుచునవియు విభావాదుల సంబంధము గలవియు వనఁగా వానివలన వ్యక్తము సేయఁబడినవియు రసత్వమును బొందునవియు వగునవి స్థాయిభావములు.

ఇటుఁ బద్యములఁ “సంచారిభావసంచయము లెన్నిగలిసిన” అనునది పార పాటు. ఏలన, దశరూపకమున

సజాతీయై ర్విజాతీయై ర్చిరస్మృతమూర్తిమాకా

యావద్రసం వర్తమానః స్థాయిభావ ఉదాహృతః.

సజాతీయ విజాతీయ భావములచే భంగపడక రసస్ఫూర్తి పర్యంతము సహృదయహృదయముల నిలుచునది స్థాయిభావమని తెలుపఁబడినది. సజాతీయ విజాతీయ భావము అనఁగాఁ బ్రతాపరుద్రీయ వ్యాఖ్యాత “కస్యాం చిన్నాయికాయా మనురాగస్య నాయకాంతర విషయానురాగః సజాతీయః | తత్ర బీభత్సాది స్విజాతీయః” అని వ్యాఖ్యానించెను. అనఁగా నొక నాయకయందున్న రతికి మరొక నాయకారతి సజాతీయము. రతికి విరుద్ధములయిన జగన్సాధులు విజాతీయ

ములు” కావున సజాతీయములయిన విజాతీయములయిన స్థాయిభావములచే నుప
మర్దితముగాక తుదిదాక రసస్ఫూర్తి కలుగువఱకు నిలుచునది స్థాయిభావము.
కాబట్టి “సంచారిభావసంచయము లెన్నిగలిగిన మించనీక” అనరాదు. స్థాయి
భావములకును స్థాయిభావములకే సజాతీయత్వ విజాతీయత్వములు గాని సంచారి
(వ్యభిచారి) భావములకును స్థాయిభావములకును గాదు. ఈ రత్నాది స్థాయిభావ
ములు గూడ నొకప్పుడు సంచారిభావములు గావచ్చును. ఎట్లన,

రత్నాదయః స్థాయిభావా న్సుర్యూయిష్ఠ విభావజాః

స్తోక ర్విభావై రుత్పన్నాస్త ఏవవ్యభిచారిణః

‘అధిక విభావములవలన వ్యక్తమయిన రత్నాదులు స్థాయిభావములు. అల్ప
విభావములవలన వ్యక్తమయిన రత్నాదులు వ్యభిచారులు.’ మరియు

యథా నరాజాం సృపతిః శిష్యాణాంచ యథా గురుః

ఏవం హి సర్వభావానాం భావః స్థాయీ మహానివా.

ఎల్లరును సమానావస్థగలవారయ్యై గులవిద్యా పఠాపాదులచే గొందఱు
రాజులగుదురు. కొందఱును చరులగుదురు. అదేవిధముగా విభావాది ప్రకర్షమున
నొకభావము స్థాయిత్వమును బొందును. విభావాద్య పకర్షమున నస్థాయిత్వమును
బొందును. అస్థాయిత్వమున వ్యభిచారిత్వమే కదా! అనియుఁగలదు.

స్థాయిభావము రసమగునని చెప్పితిమికదా! ఇటు ముందు రసపదము గూర్చి
చర్చితము (చూః ‘The Theories of Rasa and Dhvani’ ౨ వ పుట)

రసపదము మొట్టమొదట ఋగ్వేదమునఁ గానఁబడుచున్నది. ఆ పదమీ
కాలమున వ్యవహరింపఁబడు కావ్యరసపరముగాఁ గాక భిన్నార్థమునవ్యవహృతమై
యున్నది. అనితొలుత సోమరసము, జలము, క్షీరము, సారము, అనునర్థములందు
భిన్న భిన్న మండలములలోఁ గానవచ్చుచున్నది. అభర్వ వేదమునందుఁ బై యర్థము
లందు వ్యవహారము గానరాదు. కాని ‘రుచి’ అనునర్థమున సర్వసాధారణముగా
గానఁబడును. ఉపనిషత్కాలమున “ప్రధానసారము” అనునర్థము వచ్చినది. ఇందో
గోపనిషత్తులో ‘రుచి, ప్రధానసారము అనురెందర్థములను భిన్న భిన్న స్థలము
లందుఁ గలవు. తైత్తిరీయోపనిషత్తు లో “రసా వై సః” ‘రసగ్’ హ్యేవాఽయంతిభ్యా
నందీ భవతి’ అనియు, మైత్రేయోపనిషత్తులో “తద్వై స త్యస్యమాపం; తత్సత్సహితే
రితం రసః; ససంప్రాస్రవత్” అనియునుగలదు. వీనిలోని ‘రస’ పదములకు సీ
యభయార్థమును (రుచి-ప్రధానసారము) నిమిడియున్నది. జగత్తునకుఁ బ్రధానసార

భూతమేదిగలదో, యేదియోగులు రుచ్యమానముగఁదలఁతురో దేనిని సాక్షాత్కరించుకొని కాళ్ళతొనంద ముఘమింతురో యాపరమాత్మయే యారసపదమునకర్థము. అలంకారికభట్టి యుభయార్థముగల రసపదమునుగ్రహించి దీనినిఁగావ్యమున వ్యవహరించిరి. కావుననే కావ్యానందము బ్రహ్మానందసహోదరమనియునుడివిరి.

లోకమున శకుంతలా దువ్యంతాదు లనుభవించిన రసమును ద్రవసమునకుఁ గారణముగాని సామాజికఁ డెట్లునుభవించి యానందించుచున్నాఁడు? అని ప్రశ్నించుకొని భరతుఁ డీ క్రింది నూత్రమును జెప్పచున్నాఁడు.

రసచర్చ

“విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగాద్రస నిష్పత్తిః” అని భరతుని రస నూత్రము. విభావానుభావవ్యభిచారులయొక్క సంయోగమువలన రసము నిష్పన్నమగుననియర్థము. పైపద్యములో “అలితవిభావాదులచే, నలఘుతరస్థాయి భావమువరుక రసమై” అనునదెంత యస్పష్టముగానున్నదో యావివరణమును నంత యస్పష్టముగా నేర్చుచున్నది. సంయోగ, నిష్పత్తి పదముల కర్థభేదమును గల్పించి భట్టిలోల్లట, శ్రీశంకుక, భట్టనాయక, అభిరమగుప్తులను నలువురు పండితులు నాలుగు విధముల వ్యాఖ్యానించిరి.

భట్టిలోల్లటమతము

అలంబన విభావములయిన సీతాదులచే, హద్దీపన విభావములయిన యుద్ధానాదులచే, రామాదులందు రత్నానిస్థాయి భావము జనించును. అది కటాక్షాద్యనుభావములచే గమ్యమాన మగును. అనఁగా స్పష్టముగా గోచరించును. పిమ్మట నిర్వేదాది వ్యభిచారులచే జుప్తమగును. అట్టి స్థాయిభావము రసమగును. ఆరస మీవిధముగా ముఖ్యముగా రామాద్యనుకార్యనిష్ఠము. అనఁగా మొదట రామాదులందుండును. అనుకార్యమన ననుకరింపఁదగిన రామాదిపాత్ర విశేషములు. (నటులుగారు). రసము ముఖ్యముగా రామాది నాయకనిష్ఠమే. అయినను సర్వము లేకున్నను పర్యాకారముగాఁ గవఁగడు రజ్జావృతలనను జూపఁట భీతి వృత్తునట్లు రామాది నాయకరూపము ధరించు నటునియందు సీతాదివిషయకరత్నాదులు లేకున్నను కాట్యునిష్ఠత్వమున నున్నట్లు భాసిల్లును. వానిని సందర్శించు సామాజికుని యందు రత్నాదులు ముగించును. దాన నాతనికిఁ జనుత్కారముగలిగి యాతఁ డానందించును. అనఁగా రసము ప్రధానముగా ననుకార్యములగు రామాదులందే

(నాయకులందే) యుండును. అది రామాది పాత్రముల ధరించు నటునియందు లేకున్నను నున్నట్లు భాసిల్లును. సామాజికం డా నటునిఁ జూచుటవలన నాతని హృదయమందు రామాది నాయకనిష్ఠమగురసము స్ఫురించును. దానఁ జమత్కారము గలిగి యానందించును.

ఈ మతమున రసము నాయకనిష్ఠము. అది యుత్పాద్యము లేక జన్యము లేక కార్యము (పుట్టునది). విభావము లుత్పాదకములు, (జనకములు లేక కారకములు). అనుభావములు గమకములు. సంచారిభావములు పోషకములు, అనఁగా విభావము లగు సీతాదులవలన రామాదులందు రసము పుట్టును. అనుభావములచే గమ్యమాన మగును. (ఊహింపఁబడును) సంచారులచే బుద్ధమగును. నటుఁ డా విభావ, అను భావ, వ్యభిచారిభావముల నటించుటచే నాతనియందుఁగూడ రసమున్నట్లు కనఁ బడును. ఆ నాట్యమునుగాంచు సహృదయుని హృదయమున నా రామాది నాయక నిష్ఠమగు రసము స్ఫురించును అని నిష్కృష్టార్థము.

ఈ మతమున సంయోగపదమునకు ఉత్పాద్య, ఉత్పాదకభావము, గమ్యగమక భావము, పోష్యపోషకభావము అని మూఁడర్థములు. నిష్కృత్తిపదమునకు ఉత్పత్తి, ఆభివ్యక్తి, పుష్టి, యని మూఁడర్థములు. దీని కుత్పత్తివాదమని పేరు.

‘విభావానుభావ వ్యభిచారిసంయోగా ద్రసనిష్కృత్తి’ అనఁగా నుత్పాదకము లగు విభావములచే రత్నాది స్థాయిభావ ముత్పాద్యమై, గమకములయిన యనుభావ ములచే గమ్యమై, పోషకములయిన వ్యభిచారులచే బుద్ధమై రసమగును.

ఇందలి దోష మిది :— లౌకికరస మనుకార్య (నాయక) నిష్ఠమే. అత్తటి సామాజికునికిఁ జమత్కార మెట్లు గలుగును ? రసము రామాదులకు సంబంధించినది కావున వారికే యానందము గలుగవలెను ! తత్సంబంధములేని సామాజికుని కెట్లు గలుగును ? ఇటు సామాజికం డా రస మెట్లునుభవించునో చక్కగా నిరూపింపఁ బడలేదు.

శ్రీశంకుక మతము

భట్టలొల్లటమతమున రసమనుకార్యనిష్ఠమని నొడివితమిగదా ! శ్రీశంకుకుని మతమున ననుకర్తృనిష్ఠము. అనుకర్త యనఁగారామాదిపాత్రములనటించు నటుఁడు. ఆరసము నటునియందుండును. దానిని సామాజికం డెట్లునుభవించుచున్నాఁడో యతఁడు తెలుపుచున్నాఁడు.

నటఁ దభిః యించు విభావానుభావ వ్యభిచారులయొక్క సంయోగమువలన ననఁగా గత్యుగమకభావమువలన, ననఁగా “విభావాను లెచ్చటనుండునో యచ్చట తప్పక రత్యాదులుండును” అను తార్కికవ్యాప్తివలన (ఎచ్చట ధూమముండునో యచ్చట నగ్నియుండును. ఎచ్చటధూమములేదో యచ్చట నగ్నిలేదు. అనునదివ్యాప్తి యని తార్కికులు వ్యవహరింతురు. ఈపదము పారిభాషికము) సామాజికుఁడు నటునియందు రత్యాదుల ననుమానించుచున్నాఁడు. ఎట్లన “ఈ రాముఁడుగా గ్రహింపఁబడిన నటునియందు రత్యాదులు గలవు. కాన వీనియందు రసమున్నది. రసము లేకున్నచో రత్యాదులుండవు” అను వ్యాప్తిమూలమున నటుని యందురత్యాదులను సామాజికుఁ డనుమానించుచున్నాఁడు. కాని యీయనుమానము పై ధూమా గమ్యనుమానమువలె నీరసముగాక వస్తుసౌందర్యబలమువలన ననఁగా నటగతరేష భాషాసాట్వ్యాని నైపుణ్యమువలన నుందరముగా భాసిల్లును. ఆ నటగతరత్యాది స్థాయి భావమే సామాజికుఁ డనుభవించి యానందించుచున్నాఁడు. రసము నట నిష్ఠమే. వైవ్యాప్తిమూలమున నే సామాజికుఁ డనుభవించును

ఈమతమున సంయోగపదమునకు గమ్యుగమకభావము లేక జ్ఞాప్యజ్ఞాపక భావము, అని యర్థము. ‘నిష్పత్తి’ పదమున కనుమితి లేక జ్ఞప్తి యని యర్థము. దీని కనుమితివాదమని పేరు.

జ్ఞాపకములయిన విభావానుభావ వ్యభిచారులవలన జ్ఞాప్యమైన స్థాయి భావమురసమగును.

ఇందలిదోష మిది:-ప్రత్యక్షజ్ఞానమే చమత్కారజనకము. అనుమానజ్ఞానము గాదు. మరియు సామాజికునకుఁ బ్రేమవాహితమగు వ్యాప్తిజ్ఞానములేకున్నను రసా స్వాదము గలుగుచున్నది. ‘రసం సాక్షాత్కరణమి’ (రసమును బ్రత్యక్షముగా ననుభవించుచున్నాఁడు) అనువచనము లోకమునఁ గలదు. రసమును బ్రత్యక్షముగా ననుభవించుచున్నట్లు సహృదయప్రమాణముండఁగా ననుమానజ్ఞానముచే రసమను భవించుచున్నా ననుట యనుభవవిరుద్ధము.

భట్టనాయక మతము

1. భట్టలోల్లటమతమున రసమనుకార్యనిష్ఠము. క్రికంతునిమతమున ననుకర్తృ నిష్ఠము. భట్టనాయక మతమున సామాజిక నిష్ఠము. 1

మతని నిష్ఠాంతమిది:-కార్యరస మనుకార్యనిష్ఠమును గాదు. అనుకర్తృనిష్ఠముగాదు. అనుభవమే సామాజికునికి రసాస్వాదము గలుగదు. మరియు | రసము

సామాజిక నిష్ఠమందమా ? అన్నచో విభావాదులవలనగదా రసముపుట్టునని రస
మూత్రము చెబుచున్నది. సీతాదులు సామాజికమైన విభావాదులుగారు గదా !
విభావాదులులేకుండ రస మెట్లు కలుగును ? కారణము లేకయే కార్యము గలుగదు
గదా ! అను శంకవచ్చుచున్నది. దీనికి సమాధాన మిది:—

రసము లౌకికమనియు సలౌకికమనియు నిలుచెఱుగును. లౌకికములగు శృంగారాది
రసములు లౌకికనాయకాశ్రితములు. కావ్యగతనాయకులు లౌకికులుగారు.
వారలౌకికులు. తదాశ్రితమగు రస మలౌకికము. ఈయలౌకికరస మలౌకికనాయకాశ్రితమైనను
నాస్వాదించువారుసామాజికులు. ఈయభిప్రాయముతోడనే రసము
సామాజిక నిష్ఠమని చెప్పబడుచున్నది. ఈయలౌకికరసమును సామాజికమైన డెట్లాస్వాదించును? సస
శబ్దమునకు అభిధాన్యపారము, భావకత్వవ్యాపారము, భోజకత్వవ్యాపారము లేక భోగకత్వవ్యాపారము
అను మూడు వ్యాపారములు లభింప. అభిధాన్యపారము శబ్దముయొక్క వాచ్యార్థమును మాత్రమే బోధించును. భావకత్వ
వ్యాపారము శబ్దముయొక్క రసాదులను బోధించును. భోజకత్వవ్యాపారము మాత్రమే రసాదులను
సహృదయునిచే భోగింపజేయును. “అభిధా, భావాన్వయ, తద్బోధకత్వ
లేవచ” అని సిద్ధాంతమృతి. అందు మొదటిదను అభిధాన్యపారము మిగిలుచుగానే
భావకత్వవ్యాపార ముద్భవించును. అది విభావాదులను సాధారణముగా
జేయును. దీనినే సాధారణీకరణమందురు అనగా రామర్షి సీతార్పాదులు పోయి
సాధారణ నాయక నాయికత్వములు మాత్రమే సామాజికునికి గోచరించును. ఇట్లు
ప్రత్యేకరూపము పోయి సామాన్యరూపముగా భాసిల్లుట భావకత్వవ్యాపారమహిమ
వలననే. ఈ సాధారణీకరణమువలననే సామాజికుల నాయకునితో సభేదము
గలుగును. దీని పని ముగిసినపిమ్మట భోజకత్వవ్యాపారము పనినేయును. భావకత్వ
వ్యాపారముచే సాధారణరూపమును బొందిన రత్నాదు లీ వ్యాపారముచే సామాజి
కునిచే భుజ్యమానమగును. అనగా సమభవంపఱుచును. అది యెట్లగు, నాభోజకత్వ
వ్యాపారముచే సామాజికుల రజ స్రమగుణము లడఁగును. సత్త్వగుణమతిశయించును.
దానిచే బ్రాపంచిక జ్ఞానకూన్యమైన స్వస్వరూపానందముతో సంవలితములైన రత్నా
దులు భాసిల్లును. ఈ యానందము గలిగినపుడు చిత్తమునకు ద్రుతి, విస్తార, వికా
సము లను ధర్మములు గలుగును.

ఈ మతమున సంయోగపదమునకు భావకత్వమని యర్థము. నిష్పత్తియనగా
భుక్తి లేక యాస్వాదము అని యర్థము. ఇందు విభావాదులు భోజకములు (భోగ
మును గలిగించునవి) రసము భోజ్యము. దీనికి భుక్తివాదమని పేరు.

ఇందలిదోష మిది :— శబ్దమునకు భావకత్వ భోజకత్వ వ్యాపారములు రెండును గల్గితములు. ఇవి ప్రామాణిక సమృతములుగావు. భావకత్వవ్యాపారముచే విభావాదులు సాధారణకృతములయినను సామాజికనియందుఁ బ్రప్రథమమన బీజరూపముగా నైన రత్నాదులులేనిచో నెట్లునుభవించబడును? నాయకాభేదమెట్లు గలుగును? ఈరెండు దోషములును నీచుతమున గలవు.

ఆభినవగుప్తపాద మతము.

లోకములో సహృదయుఁడు రతితో కాదులనుభవించుచున్నాఁడు. ఆయను భవమువలన నాతనిహృదయమున నొక సంస్కార ముత్పన్నమగును. దానిని 'వాసన' యందురు. దీనిని వేదాంతములు నంగీకరించిరి. ఇది రసాస్వాదమునకు ముఖ్యసాధనము. ఇదిలేకున్న రసాస్వాదముగలుగదు. కావుననే మీమాంసకులకును వైయాకరణులకును రసాస్వాదము గలుగదని యానంద వర్ధనా చార్యులవా రన్నారు. కావున నీతని మతమున 'వాసన' ప్రధానకారణము. ఈయభిప్రాయముననే తెలుపు ధర్మదత్తుని శ్లోకమును సాహిత్యదగ్గుణకారఁ డుదాహరించెను.

సహసనానాం సభ్యానాం రసస్యాస్వాదనం భవేత్

నిర్వాసనాస్తు రంగాంతః కావ్యకుడ్యాశ్చ సన్నిభాః

“వాసనా సహితులగు సభ్యులకే రసాస్వాదము గలుగును. వాసనలేనివారు నాటకాదులు చూచుచున్నను రసాస్వాదనమును జేయఁజాలక రంగమందున్న స్తంభములు, గోడలు, రాళ్ళునువలె నుందురు.”

భట్టనాయకమతముం దీవాసనాప్రసంగములేదు. ఆతఁడుదీని నంగీకరింపలేదు. ఈమతమున నదిలేకున్న రసాస్వాదము గలుగదు. దీనినే యభివ్యక్తి వాదమందురు. అభివ్యక్తి యనఁగా నున్నదానిని వెలువఱచుట. సహృదయుని హృదయమున వాసనారూపముగా నున్నరత్నాది స్థాయిభావములను విభావాదులు వ్యక్తము చేయును. ఆవ్యక్తములయిన స్థాయిభావమే రసమగును.

ఈతని సిద్ధాంతమిది :—లోకములో రత్నాదులకు శకుంతలా దువ్యంతాదు కావ్యకారణములు. మలయానిల చంద్రికాదులుద్దీపన కారణములు. అశ్రువాతాదులు కార్యములు. చింతాదులు సహకారులు.*ఇవియే కావ్యపరిభాషలోఁగారణ

* భట్టాల్లారుడు రౌకిక రత్నాదులకుఁ గారణములగు వానినిఁగూడ విభావములనియే వ్యవహరించెను. ఆభినవగుప్తుఁడు రౌకికములు గారణములనియు నలౌకికములు (కావ్యకములు) విభావములనియు వ్యవహరించెను. ఈభేదమును గమనింపవలెను.

కార్య సహకారి నామములను విడిచి విభావ, అనుభావ, వ్యభిచారి నామములను వహించును. అనగా గావ్యము నందలినాయికా నాయకులగు శకుంతలా దువ్యం తాదులాలంబన విభావములు. మలయావల చంద్రికాదు బుద్ధిపన విభావములు. అశ్రుపాతాదులనుభావములు. చింతాదులు వ్యభిచారి భావములు. అనివ్యవహారము.

విభావమనగా విభావన వ్యాపార యుక్తము. విభావనమన సామాజికుల హృదయమందు వాసనారూపముగా నున్న రత్యాదుల నాస్వాదయోగ్యములగాఁ జేయు వ్యాపారము. నాయికా నాయకులేకదా! ప్రప్రథమమున సహృదయుని రత్యాదు బుద్బిద్ధములుగాఁజేయువారు. కావున నీ వ్యాపారము విభావనము. అది గలది విభావము. ఆ వాసనారూప రత్యాదుల ననుభవింపజేయుట యనుభావనము. అది గలది యనుభావము. కావ్యమునందు రత్యాదులను విశేషముగా నంతటను సూచింపజేయుట (సూచింపజేయుట) వ్యభిచారము. అది గలది వ్యభిచారి భావము. సంచారి భావమునకే వ్యభిచారిభావమనియు నామాంతరము.

సహృదయుఁడనగా సమానమైన (కవి, నాయకులయొక్క హృదయముతో సమానమైన) హృదయముగలవాఁడని యర్థము. అభినవగు ప్రవాదులవారు తమ ధ్వన్యాలోకలోచనమున “సహృదయ” పదమున కిట్లు నిశ్చయము నేసిరి.

“యేషాం కావ్యాకీలన వకాత్ విశదీభూతే మసౌముకురే వర్ణనీయ తస్మయీభవనయోగ్యతా తే హృదయసంవాదభాజః సహృదయాః” అనగా దృశ్య శ్రవ్య కావ్యములనుబరిశీలించుటవలన హృదయముబాహ్యవిషయజ్ఞానమునుండిముక్తమై శుద్ధమగు నద్దమువలె భాసిల్లును. అప్పు డా కావ్యమున వర్ణితములయిన విభావాదులు నూటిగాఁ నందుఁ బ్రతిఫలించును నానితో నప్పుడాసహృదయునకుఁ గావ్యగత నాయకాదులతోఁ దన్మయ్యము (అభేద పరిపత్తి) గలుగును. అట్టివారే సహృదయులు.

భట్టతాతుఁడు తన కావ్యకాతుకమున నీ క్రింది సిద్ధాంతమును దెలిపినట్లు కాణేపండితుఁడు తెలిపెను. “Another doctrine that he held was that the poet, the hero, (of a poem) and the (Sympathetic) reader pass through the same experience.” “నాయకస్య కవేః శ్రోతుః సమానానుభవస్తతః” దీనినిబట్టికవి నాయకులహృదయములతో సమానానుభవముగలవాఁడే సహృదయుఁడు.

భావప్రకాశమున సహృదయ లక్షణమిట్లు చెప్పబడినది:—

యస్తుష్టే తుష్టి మాప్నోతి శోకే శోక ముపైతిచ

క్రోధే క్రుద్ధో భయే భీరు స్సక్లేష్ఠః ప్రేక్షకః స్మృతః

ఎవఁడు నాయకుని తుష్టియందుఁ దాను దుష్టివందునో శోకమునందు శోకమునుబెందునో క్రోధమునఁ గ్రుడ్ధుఁడగునో భయమున భయపడునో వాఁడు క్రేష్టుఁడగు ప్రేక్షకుఁడు. అనఁగా సహృదయుఁడు.

కావ్యమునం దీ విభావాదులను గాంచఁగానే సహృదయుని సత్త్వగుణముద్రిక్తమగును. సత్త్వగుణమునఁగా రజస్తమోగుణముల స్వర్యయు లేని యాంతరమగు ధర్మము. దాని యుద్దేశమువలన వాని హృదయమందు వాసనారూపముగా నున్న రత్యాదు లుద్బుద్ధము లగును. అనఁగా విభావానుభావ వ్యభిచారలే సహృదయునిలో వాసనారూపమున నున్న రత్యాదుల సభివ్యక్తమునీయును. తిరిగి తిరిగి భావించుకొనుచుంటచే నా విభావాదులు సాధారణము లగును.

అనఁగా నాభావనలో నచ్చటి శకుంతలాదుల శకుంతలాత్వాదులడగి సాధారణ కాంతలుగా గోచరింతురు. సహృదయుని పరిమితత్వ మడఁగును. అనఁగాఁ దాను ఫలానావాఁడనను జ్ఞానము దొలగిపోవును. తన్నుఁ దాను మఱచును. ప్రపంచమును మఱచును. ఆరత్యాలను దానే యనుభవించుచున్నట్లుగానీ యితరులనుభవించుచున్నట్లుగానీ యనుకొనఁడు. అనివ్యవసీయమగు నానందమును బొందును. ఇట్టిస్థితియందెప్పుడు విభావాదుల భావనాబలమువలననే కలుగును.

ఈభావనకే సాధారణీకరణమని నామాంతరము. ఇది శబ్దిగతవ్యాపారమనియు, సభిధావ్యాపారము ముగిసినపిమ్మట నిది పనినేయుననియు భట్టనాయకుఁడనెను. అభినవగుప్తుఁ డీవ్యాపారము విభావాదులదే యనెను. భరతుఁడు “తావీవ పరిహృతవిశేష రసహేతుః” (నాయికానాయకులు తమ తమ విశేషధర్మమును బోగొట్టుకొని సామాన్యకారము గా గోచరించి రసహేతువు లగుదురు) అనియు, విశ్వనాథుఁడు ‘వ్యాపారోఽస్తి విభావాదేర్నామ్న సాధారణీకృతిః’ (విభావాదులకు సాధారణీకరణమున వ్యాపారముగలదు) అనియును డలిపిరి. కావుననే భట్టనాయకుఁడు డలిపినభావకత్వవ్యాపారమప్రామాణికమని దూషింపఁబడెను. ఈసాధారణీకరణమచేత సామాజికుఁడు నాయకునితో నభేదమును బొందును. నాయకాభేదమును బొందినట్లదే వానికి రసానుభవము గలుగును “తావీవ పరిహృతవిశేష రసహేతుః” అను భరతముని వాక్యమున కిదియే భావము.

ఎంతకాలము సహృదయుఁడు విభావాదుల ననుసంధించుకొని చర్యణము చేయునో యంతకాల మారఁ దట్టే యానందించును. ఆచర్యణము ముగియఁగానే యోరీతివంతమును ముగియును. ఈయానందమునకు రసానందమని పేరు. ఇది విభావాది ముతావధిగము. తరుసానందము బ్రహ్మానంద సహోదరము. బ్రహ్మానందము

కేవలానందము. ఈరసానందము విభావానియుక్తము. కావున నిది బ్రహ్మానంద సహోదరము. బ్రహ్మానందమన నేమో యిదివలనఁ దెలుపఁబడినది.

ఆత్మ యానందస్వరూపము. దాని నజ్ఞాన మావరించియుండును. ఆ యజ్ఞానము దొలగించో యానందము స్వస్వరూపముతో భాసిల్లును. కావ్యమున విభావాదు లాయజ్ఞానావరిణమును దొలగించును. అప్పుడు ద్విరంతిపట్టికొన్న రత్నాది వాసనలతో నాత్మానందము భాసిల్లును. ఆ యానందముతో సంబలితమైన రత్నాదులకు రసములని పేరు.

జగన్నాథుఁ డిచ్చట స్థాయిభావముతోఁ గూడిన యానందము రసమా? లేక యానందవిశిష్టమగు స్థాయిభావము రసమా? యని శంకించి “రసోవై సురసగ్” ప్యేవాచ్యం బభ్యాసంధీ భవతి అను శ్రుతిస్వాస్థ్యముచే స్థాయిభావముతోఁ గూడిన యానందమే రసమని సిద్ధాంతికరించెను.

ఆయానందానుభవము విచిత్రము. అదేమో! కన్నులయెదుట స్ఫురించుచున్నట్లు, హృదయముఁ బ్రవేశించుచున్నట్లు, సర్వాంగములందును చ్యాపించుచున్నట్లు, బాహ్యప్రపంచమును గణఁబడకుండఁ జేయుచున్నట్లును నుండును.

మరియు నీరసమాస్వాదింపఁ బడునపుడు సానకరసమాస్వాదింపఁ బడుచున్నట్లుండును. సానకమునఁ జక్కెర, వీలకుబు, మిరియాలు, కర్పూము, మొదలగునవి చేర్చఁబడుటవలన విలక్షణమైన రుచివచ్చును. కావ్యసమాగూఢ విభావానుభావ వ్యభిచారల సంయోగమువలనఁ గడంగడు విలక్షణమగు రుచి గలిగియుండును.

“విభావానుభావ వ్యభిచారి సంయోగాద్రస నిష్పత్తిః” అనునాత్మసంయోగ పదమునకు క్యంగ్య వ్యంజక భావమనియు, నిష్పత్తిపదమున కభివ్యక్తి యనియు నభినవగుప్రసిద్ధము. వ్యంజకములగు విభావానుభావసంచారులవలనస్థాయిభావము వ్యంగ్యమై రసమగును. అనినూత్తరము. “పులకందంబులు గలిసిన” అనుపద్యమున నీ యభిప్రాయమే నూత్నముగాఁ జెప్పఁగడియున్నది.

లోకమునందలి హర్షశోకకారణముల వలన హర్షశోకములే కలుగును. మరల కాలమునందలక్షతాదులవలననానందమేకలుగునిధమునఁ గావ్యమున నన్నింటివలనను నానందమే కలుగును. కావుననే యీయానంద మలౌకికమని చెప్పదురు.

అనఁగా లౌకికములగు హర్షశోకాదులవలన నరులకు హర్షశోకాదులే కలుగును. కావ్యశిల్ప మలౌకికమగుటవలన ననఁగా గావ్యగత నాయకాదులు లౌకికులు గాక

పోవుటవలన (వారు లౌకిక నాయకాదుల యనుకర్తలు గాని లౌకికనాయకులేకార గదా!) సామాజికవత్సనన్నింటివలనను హర్ష మే లేక యానందమే కలుగును.

ఈ విషయము సాహిత్యదర్పణమున నిట్లు గలదు.

హేతుత్వం శోకహర్షాదేర్గతేభ్యో లోకసంక్రయాత్
శోకహర్షాదయో లోకే జాయంతాం నామ లౌకికాః
అలాకిక విభావత్వం ప్రాప్తేభ్యః కావ్యసంక్రయాత్
సుఖం సంజాయతే తేభ్యః సర్వేభ్యోఽపీతి కా క్షితిః.

లౌకిక శోకహర్షాది కారణములవలన లోకమున శోకహర్షాదులే కలుగును. కానీ కావ్యమున నా కారణములే యలాకిక విభావము లనుపేర వ్యవస్థితములై మార్పుమనే కలిగించును. కావున Imitation begets pleasure (అనుకరణ మానందమును గూర్చును) అను సాంగ్లేక్రియ సరిపడును. కావ్యనాయకాదులు లౌకికనాయకానుకర్తలేకదా! అనుకరణములగుటచేతనే యెల్ల లలితకళలవలనను నానందమే కలుగును.

అట్లుగుచో హరిశ్చంద్రుని నాటక దర్శనమువలన నేల యశ్రుపాతాదులు గలుగుచున్నవి? అనవచ్చును. అవి దుఃఖము వలనఁగాదు. దుఃఖమే కలుగుచో మనమానాటకములు జూడఁబోవుదమా? ఎవఁడేని గావలెనని దుఃఖమును గొని తెచ్చుకొనునా? ఇక నేమన హృదయముకరగి కన్నులవెంట నీరై పచ్చును. (అశ్రు పాతాదయ స్రవ్యద్వితత్వాచ్చేతసోపతాః) ఇవి యానంద బాష్పములు. కావునఁ గావ్యమున శోకాపకాంక్షముల వలనను నానందమే కలుగును.

అంగ్ల సాహిత్య గ్రంథములం దివ్విధమున సామాజికఁ డెట్లు రసాస్వాదము చేయునోవర్ణింపఁబడలేదు. వారు “సామాజికఁడు కావ్యగతపాత్రలతో sympathy చూపు”నందురు. ఆ sympathy పదమును ‘సానుభూతి’ యని యనువదించి వాడుదురు. మన యాలంకారికుల సిద్ధాంతమున sympathy కాదు. పాత్రలతో identity (తాదాత్మ్యము) అగును.

భారతుడు రూపకరసముగుర్నియే తెలుపుటచే నా రసము రూపకమున సామాజికమే నెట్లాస్వాదింపఁబడునో తెలుపఁబడినది. ఆనందవర్ధనుఁ డీ రూపక రససిద్ధాంతమునే శ్రవ్యకావ్యమునకుఁగూడ నన్వయించుటచే శ్రవ్యకావ్యమున దృశ్య కావ్యమునందువలె నాయకాదులు ప్రత్యక్షముగాఁ గానరాదుగదా! సామాజికఁ డా నాయకాభేదమును బొంది యెట్లు రసాస్వాదము నేయును? అని శంక గలుగుచున్నది. ఇచ్చట వాక్యపదీయకారుడు భర్తృహరి యిట్లునెను.

శ్లో. శబ్దోపహిత రూపాంస్తాన్ బుద్ధే ద్వివయతాం గతౌక్

ప్రత్యక్షానివ కంసాదీన్ సాధనత్వేన చన్యతే!

కావ్యమూలమున రూపమునబడిన బుద్ధికి విచయములైన, కంసాదులను బ్రత్యక్షములను వలె సాధనముగాఁదలంచును.

అనఁగా శ్రవ్యకావ్యమున వర్ణితములయిన కంసాదులు (నాయకులు) తత్తద్వర్ణనములచే రూపమును బొంది హృదయమునఁ బ్రవేశించి ప్రత్యక్షముగా గోచరింతురు. అప్పుడు సామాజికుడు తదభేదముతో రససాస్వతము చేయును.

రససిద్ధాంత సంగ్రహము.

శ్రావకమున శకు తలా దువ్యతాది నాయకులనుభవించిన రసమును ద్విద్రవమునకుఁ గారణముగాని సామాజికుఁడెటునుభవించును? అని ప్రశ్నించుకొని భట్టలోల్లటూరులు వైవిధ్యమున సమాధానము నొసఁగిరి. ఇది మఱియును భట్టలోల్లటూరులు 'రసము దువ్యతాది నాయకుఁడే యనుభవించును. వానినిఁ జూచి సామాజికుఁడు చమత్కారమునుబొంది యానందించును' అనెను. శ్రీశంకరులు 'అనుకరణమునఁగా నటుఁడునటించిన విభావ, యనుభావాదులఁ గాంచి వ్యాప్తిజ్ఞానములయిన సామాజికుఁడానందపడు'నని వచ్చుచెను. భట్టనాయకుడు 'సామాజికుఁడు నాయకాభేదమును బొంది సాక్షాన్నాయక రసానుభవమును బొందు'నని నుడివెను. అభినవగుప్తుడు 'సామాజికుఁడు వాసనచేత నాయకాభేదమునుబొంది సాక్షాన్నాయక రసానుభవమును బొందు'నని తెలిపెను. భట్టలోల్లటూరులును శ్రీశంకరులును సామాజికుఁ డానందమును బొందుననిరి. భట్టనాయక, అభినవ గుప్తులు సామాజికుఁడు సాక్షాన్నాయకుఁడు పొందిన రసానుభవమునే సామాజికుఁడును బొందుననిరి. అభినవగుప్తుడు భట్టనాయక మతమునలేని వాసన నంగీకరించెను. ఇదియే భేదము. భట్టలోల్లటూరు శ్రీ శంకరుల మతమున సామాజికుఁడు సాక్షాన్నాయక రసానుభవమునే పొందుననుమాటలేదు. కేవలమానందపడునని మాత్రమే గలదు.

కం. ధర శృంగారము, హాస్యము,

కరుణయు, వీరము, భయానకము, భీభత్సం,

బురుకౌద్ర, మద్భుతము, శాం

తరసంబును రసములనఁగఁ దనరుం గృతులన్.

౬

తా. శృంగార, హాస్య, కరుణ, వీర, భయానక, భీభత్స, కౌద్ర, అద్భుత, శాంతము లనునవి తొమ్మిది కావ్యరసములు.

ఇందుఁ గరుణఁ అని యుండఁగూడదు. రసవాచకము కరుణము; (అకారాంత పుంలింగము) దయావాచకము కరుణ (అకారాంత స్త్రీలింగము.)

ఇందుదాహృతములయిన నవరసములలో శాంతము రసముగాదని కొందఱు; శృంగారమొక్కటే రసమని కొందఱు; కరుణమే రసమని యొకరు; అద్భుతమే రసమని యొకరు; తొమ్మిదియే కాదు; భక్తిగూడ రసమే యని యొకరు; వత్సలమును రసము గ్రాహ్యమని కొందఱు; ప్రేయోరసమనునది యున్నదని కొందఱు; వ్యభిచారిభావము లన్నియు రసములేయగునని యొకరు. ఒక్కటే రసము కాని యిన్నిరసములు లేనే లేవని చూడరు. ఇట్లు రసములనుగూర్చి పెద్ద కోలాహలము గలదు. దాని నిట సంగ్రహముగాఁ జూపుదును.

శాంతరసము

భరతుఁడు నాట్యశాస్త్రమున నెనిమిది రసములను, వాని కెనిమిదింటికని నెనిమిది స్థాయిభావములను మాత్రమే నిరూపించెను. వానిలో శాంతరసము మేల్కొనఁబడలేదు.

శృంగార హాస్య కరుణ రాద్ర పీర భయానకాః

బీభత్సాద్భుతసంతోషే త్యజ్ఞా నాశ్రే రసాః స్మృతాః

రతిర్దాసశ్చ కోకశ్చ క్రోధోత్సాహశ్చ భయం తథా

జగుపాని విస్మయశ్చేతి స్థాయి భావాః ప్రకీర్తితాః (నాట్యశాస్త్రము).

“నాట్యమున శృంగార, హాస్య, కరుణ, రాద్ర, పీర, భయానక, బీభత్స, అద్భుతము లను నెనిమిది రసములు గలవు. వానికే గ్రమముగా రతి, హాసము, కోకము, క్రోధము, ఉత్సాహము, భయము, జగుప్ప, విస్మయము అను నెనిమిదియు స్థాయిభావములు.”

ఇందు శాంతరస ప్రస్తావమును భరతుఁడు నేయలేదు. కానీ ప్రకృతము చున కువలభ్యమానమగు నాట్యశాస్త్ర గ్రంథములలో శాంతరస ప్రస్తావము గలదు. ఇది భరతుని తర్వాత శాంతరసాభిమానులగు పండితులు తమ యభిప్రాయములను నాట్య శాస్త్రములోని కెక్కించినట్లు కానఁబడును. కొందఱు “వాసుకి” యనునాతఁడు ప్రప్రథమమున శాంతరసమును స్థాపించెనందురు. కొందఱు “కోహలు”డనువాఁడు మరొకఁడు శాంతరస సిద్ధాంతములను విలపఱచినట్లు చెప్పదురు. కాని వాసుకి కోహలులయొక్క ప్రమాణవాక్యములు లభింపలేదు. పిమ్మట నీ శాంతరసమును గుఱించి విచారించి నిర్ధారించినవాఁడు భట్టోద్భటుఁడు. అతఁడు దన కావ్యాలంకార

సార సంగ్రహమునఁ దొమ్మిదిరసముల నుదాహరించెను. అతఁడు నాట్యకాస్త్రమున కొక వ్యాఖ్యానమును వ్రాసినట్లు కాఁబడును. అది మనకుఁ బ్రకృతకాలమున నుప లభ్యమనము గాదు. అతఁడే యీ శాంతమును రసముగా నంగీకరించి దానికి వలసిన స్థాయిభావాదులను నిర్ణయించి నాట్యకాస్త్రమునఁ బ్రకటింపఁజేసెను.

ఆతని పాఠ మిది:—

శృంగార హాస్య కరుణ శౌర్య వీర భయనకాః
రీభత్సాద్భుత శాంతాశ్చ నవ నాట్యై రసాఃస్మృతాః
రత్నిర్దాసశ్చ శోకశ్చక్రాఢోత్సహభయం తథా
జగపాస్వినిస్మయశమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః

ఈ శ్లోకములలో శాంతము రసముగాను, శమము దానిస్థాయిభావముగాను చేర్చొనఁబడి యున్నది.

కొందఱు విచారకులు భరతుఁడు “అష్టైరసైః” అనినాడువుటచే శాంతరస మును గూర్చి తెలుపలేదనియు నాతనికిది సమృతముగాదనియు వచింతురు. మరియు భరతుఁ డెనిమిది రసములకును స్వర ‘లయ’ గుణ, ఆలంకార, వృత్తి, వృత్తముల నిరూపించెను. కాని శాంతమునకు నిరూపింపలేదు. కావున శాంతము రసముకాదు. అనిపలుకుదురు. ఇంతేకాక భృన్యాలోకమున నానందవర్మనుఁడు శాంతరసమును గూర్చి చర్చించుచుఁ దనవాదమున కవద్దంభకముగా భరతుని వాక్యములను చేర్చొనక తన యుక్తులచేతనే సిద్ధాంతమొనర్చెను. భరత నాట్యకాస్త్రమున నిపుడుపలభ్య మానమగు శాంతరస వాక్యములాతనికి యథార్థమైతేయని తోచినచో నాతఁడేల యావాక్యముల నుదాహరింపకుండును? అనియును వాదించుదురు.

ఈవాదమును బట్టి భరతునికి శాంతరసము సమృతముగాదనియే తోచును. కాని యాతఁడు శాంతరసమును గుఱించి ఋజుమార్గమున (Directly) దెలుపక వక్ర మార్గమున (Indirectly) దెలిపెను. ఎట్లన,

“కృచిద్ధర్మః కృచిత్క్రిడా కృచిద్ధర్మః కృచిచ్ఛమః
దుఃఖార్తానాం శ్రమార్తానాం శోకార్తానాం తపస్వీనాం
విశాంతిజననం కాలే నాట్యమేతద్భవిష్యతి,
బ్రహ్మర్షీజాంచ విజ్ఞేయం నాట్యం వృత్తాంతదర్శనం.”

దుఃఖార్తులకు ధర్మముపదేశించుచు, శ్రమార్తులకు విసోదముఁగలిగించుచు, శోకార్తులకాత్మోపదేశము నేయుచు, తపస్వులకుఁ బ్రశాంతినిఁ గూర్చుచు, నాయా

కాలములందు నాట్యము విశ్రాంతికారణమగును. అని నిష్కర్షమై యున్నది. ఇందు “కృచిచ్ఛమః” అనియుంటఁబడి యభివృద్ధి గుర్తుఁడు కాంతరసమును స్థాపించుచున్నట్లు మన “మనినాఁడప్యఃశీతియతే కృచిచ్ఛమః ఇతివదతా” (కృచిచ్ఛమః అని చెప్పటచే మునియు నీకాంతమునంగీకరించెను.) అనివచించెను. మరియును భరతుఁడు.

“శువ్యంతి తరుణాః కామే విదగ్ధాస్సుమయాశ్రితే
అర్థేష్వర్థరాజ్యైవ మోక్షేష్వధ విరాగిణః.”

“విదగ్ధులగు తరుణులు సమయమునఁ గామమున (శృంగారమున) మార్పించురు. అర్థపరులర్థము లఁగఁగాచి సంతసించురు. విరాగులు మోక్షవిషయమున సంతోషించురు.” అనియును నడిపెను. దీనినిబట్టి విరాగులు కాంతరసా స్వాదకులని సారాంశము.

మరియును భరతుఁడు కాంతరసము నంగీకరింపకున్నచో నాట్యము త్రైలోక్యానుకరణమని యెట్లు చెప్పఁగలుగును ?

“నానాభావోపసంపన్నం నానావస్థాంతరాత్మకం
లౌకవృత్తానుకరణం నాట్యమేతస్మయాకృతం

.....

సప్రద్యీవానుకరణం నాప్యేఽహ్యస్మిక్ ప్రతిష్ఠితం” (నాట్యశాస్త్రము)

అనికదా కలదు. ఇంతేకాక నాట్యాంగముకాని దేదియు లేదని యిట్లు తెలిపెను.

“నతత్ జ్ఞానం నతచ్ఛిల్పం నసా విద్యా నసా కళా

న స యోగో నతత్కర్మ నాప్యేఽస్మిక్ యన్నదృశ్యతే”

ఈ కారణములనుబట్టి భరతుఁడు ఋజుమార్గమున కాంతరసము నంగీకరింపకున్నను వక్రమార్గమున నంగీకరించెనుట స్పష్టము. భరతుఁ డేల ఋజుమార్గమునఁ దెలుపలేదో యను ప్రశ్నమున కభివృద్ధిఁగుర్తుఁడు పిమ్మటఁ బ్రత్యుత్తరించును.

దశరూపకవాగ్భాతయగు ధనికుఁడు కాంతమును గుఱించిన పరమతము నిట్లు వదిపెను. “అస్మేకు వస్తుతత్తస్య అభావం వర్ణయంతి అనాదికాలప్రవాహో యాతరాగద్యేషయా తుచ్ఛేత్తు మశక్యత్వాత్” (కొందఱు కాంతరసము లేనే లేదంటారు. ఏలన, నకాది కాలప్రవాహమునఁబడి వచ్చుచున్న రాగద్యేషములకు శమించుటలేదుట యశక్యము.) దీని కానుబంధమున డిట్లు సమాధానమిచ్చెను.

“యది నామ సర్వజనానుభవగోచరతా తస్య నాస్తి నైతావతా ఆసా ఆహాక
సామాన్య చిత్తవృత్తివత్ ప్రతిక్షేప్తంశక్యః” (ఇది సర్వజనములకును ననుభవ
గోచరము కానంతము త్రమనఁ దీనినిఁ ద్రోసి చేయరాదు.) మరియు నభివవగుపుడు

“ యథాచ కామాదిషు సముచితాశ్చిత్తవృత్తయః రిత్యాది శబ్దవాచ్యాః
కపి నటవ్యాపారేణ ఆస్వాదయోగ్యతాప్రాపణవ్యాసే తథావిధమ్నాదయసంవాద
వతః సామాజికాః ప్రతి రసత్వం శృంగారాదితయా నీయతే తథామోక్షాభి
ధాన పురుషార్థోచితా చిత్తవృత్తిః కి మితి రసత్వం నానీయతే ? ఇతి వక్తవ్యం”
(ఎట్లు చిత్తవృత్తి విశేషములగు రిత్యాదులు కపి నటుల వ్యాపారముచే నాస్వాద
యోగ్యములై సామాజికులకు శృంగారాది రసములుగా నాస్వాద్యములగుచున్నవో
యట్లే మోక్షరూపముగు పురుషార్థమున కుచితముగు చిత్తవృత్తి యేల రసస్వరూప
మును బొంది యాస్వాద్యముగాదు?) అని వాదించెను. దీనిచే ననాదికాల ప్రవాహ
పరితములగు రాగ ద్వేషముల నుచ్చేదించెడు వీరహగుణుండురనియు వారే మోక్షము
నకు నధికారులనియు వారే యాకాంతరస్యము నాస్వాదించు సామాజికులనియును
సారాంశము.

దశరూపక రయగు ధనంజయుడు

“శమ మితి కేచిత్ప్రేమాః పుష్టిరాప్యేషు నైతస్య”

(కొందఱు శమమును (కాంతము) రసమును జేర్చి నిఁ కాని దానికి నాట్య
మునఁబుట్టిలేదు) అని చెప్పెను. కాని తద్వ్యాఖ్యాతయగు ధనికుడు మాత్రము
‘ననుకాంతస్య అభివేష్యత్వాత్ యద్యపి నాప్యేషు సప్రవేశో నాస్తి । తథాపి నూత్నా
తీతవస్తూనాం సర్వేషామపి శబ్దప్రతిపాద్యతాయః విద్యమానత్వాత్ కావ్యవిష
యత్వం సవార్యతే’ (కాంతమభినయింపఁదగినది కామి నాట్యమునఁ బ్రవేశము లేక
పోవునుగాక. అతినూత్నములగు వస్తువులనుగఁజించియు శబ్దముచేఁ జెప్పవచ్చును
గాదా! కావున శ్రవ్యకావ్యమున కార్థమును నిబంధింపవచ్చును) అని కాంతమును
శ్రవ్యకావ్యమున నిబంధింప ననుమతించెను. ధనంజయుఁ డీమాత్రపుమాటనుగూడఁ
దెలుపలేదు. మరియు నాధనికుడు కాంతరసస్వరూపము నిట్లు తెలిపెను.

“కాంతోహితావత్ - నయత్ర దుఃఖం ననుఖం నచింతా నద్వేషరాగౌ నచ కాచిదిచ్ఛా
రసముకాంతః కథితోమునీంద్రే స్ఫుర్వేషు భావేషు శమప్రధానః

ఇత్యేవం లక్షణః; తదాతస్యమోక్షావ స్థాయామేవ ఆత్మస్వరూపావృత్తి లక్ష
ణాయాం ప్రాదుర్భావాత్ తస్య స్వరూపేణ ఆనిర్వచనీయతా । తథాహి కృత్రి
ధపి స ఏవ నేతి నేతి అన్యార్థామరూపేణ ఆహ” (కాంతమునఁగా నేదశలో దుఃఖము

గానీ ప్రపంచముఖముగానీ రాగద్వేషములుగానీ యిచ్చుగానీ లేవో యాదశయే కాంతము. ఎల్లవిషయములందును శమమే ప్రధానముగ రసము కాంతము. ఇట్టికాంత మాత్మస్వరూపప్రాప్తిరూపముగ మోక్షావస్థయందే లభించును. దానికి సంచార్యాదులు లేవు. మరియు నాకాంతమును నూటిగాఁ స్వరూపముచేఁ చెప్పఁజాలము. శృతియును బరమాత్మను నూటిగా నిర్వచింపఁజాలక “ఇనిగాదు; ఇదిగాదు” అనియే యన్యప్రామాణ్యమునఁ జెలిపెను. అట్టి స్వరూపముచే నిర్వచింపఁబడని కాంతము నాస్వాదింపు సహృదయులు లేరు. ఇఁక నిత్యసంతుష్టి, మైత్రీ, దయా, ఉపేక్షా, రూపమున నారస మెల్లరిచే ననుభవింపఁబడును. ఆయాస్వాదముగూడ మిగిలిన రసముల నాస్వాదింపునపుడు గలుగు చిత్తద్యుతి, వికాస, విస్తారరూపమే అనియు నాతఁడు తెలిపెను.

విశ్వనాథుఁ డీప్రయత్నము “అట్టిస్వరూపముచే నిర్వచింపఁబడని కాంతము మోక్షావస్థయందే కలుగును. దానికి సంచార్యాదులు లేవు. కాంతమును నూటిగాఁ చెప్పఁజాలము. నిత్యసంతుష్టియైదులమూలముననే దాని ననుభవింపవలెను” అనునభిప్రాయము నీవిధమున ఖండించెను.

“య క్తవియు క్త దకాయామనస్థితో యశ్చమస్మ ఏవయతః

రసతామేతి తదస్మిక్ సంచార్యాదేః స్థితిశ్చన విరుద్ధా”

మోక్షావస్థయందున్న శమమేకాక యుక్తవియుక్త దశయందు ననఁగా నాత్మసాక్షాత్కారదశయందును, దదసాక్షాత్కారదశయందును సాధారణముగా నుండు శమము రసత్వమున బొందును. దానికి సంచార్యాదు లుండును.

విశ్వనాథుఁడీవిధమునకాంతము గావ్యనాటకముల రెంటునునుండునని సమర్థించెను.

ధ్వంజయుఁడు నాట్యమున కాంతరస ముండదనెను. ధన్వంతుఁడు నాట్యమున లేదని యంగీకరించుచు శ్రవ్యకావ్యమున మండవచ్చునని చెప్పెను. కాని కాంత రసము స్వస్వరూపముచే నిర్వచింపఁబడదనియు దానికి సంచార్యాదులు లేవనియును చెలిపెను. విశ్వనాథుఁడు కాంతము రసమగుననియు దానికి సంచార్యాదు లుండు వనియు నది కావ్యనాటకముల రెంటును మండవచ్చుననియు సిద్ధాంతించెను.

మఱికొందఱు రస మనుకర్తృనిష్ఠమని భావించి యిట్లు వచించిరి.

“కాంతస్య శమసాధ్యత్వాత్ నతేచ తదసంభవాత్

అస్థావన రసానాత్మ్యేన కాంతస్తత్ర యుజ్యతే”

(కాంతరసము శమసాధ్య మగుటవలనను, ఆ శమము నటునియందు సంభవింపదు. కావున నాట్యమున వెనిమిదిరసములే. అందు కాంతమునకుఁ దావులేదు.)

కాని యభినవగు ప్రపాదాచార్యులవారు “రసము నటనిష్ఠము గాదు; సామాజిక నిష్ఠము. సామాజికనియందు వాసనారూపముగా నున్న స్థాయిభావములగు రత్నాదులే నటుని నాట్యముచే నభివ్యక్తములై యాస్వాదించబడి యలౌకిక చమత్కారమును గలిగించును. అదియే రసము” అని తెలిపిరి. దీనిచే రసము సామాజికనిష్ఠము. కావున కాంతముగూడ రసముగా నుండవచ్చును.

“నటేశమస్త్రేవాభావాదితిహేతురసంగతః

నటే రసాభివ్యక్తిస్తు నైవ స్త్రీకియతే యతః

సామాజికానుహృదయాత్మాంతాస్తత్త్వ విచక్షణాః

అతస్తేషాం రసోద్యోధే శమవత్త్వాన్న బాధకం.”

“నటునియందు శమములేదు. కావునకాంతము రసముగాదు” అనుహేతు వసంగతము. రసము నటనిష్ఠముగానేగాదుగదా! సామాజికులు సహృదయులు. కాంతులు; తత్త్వవిజేచనా పరులు. కావునవారికి రసోదయమగుటలొచ్చిపతిపత్తి లేదు. కావునఁ గావ్యమునందువలెనే నాట్యమునందును దొమ్మిది రసములు సిద్ధించును. ఈయభిప్రాయముసారముగా “కాంతోఽపినవమోరసః” అనిచెప్పబడి యున్నది. మరియు సంగీత రత్నాకరమున,

“అష్టానేవ రసానాప్యే ఇతి కేచిదచూచుదక్షా

తదచారు; యతఃకించిన్నరసం స్యదతే నటః”

(నాట్యమున నెనిమిదిరసములే యుండునని కొందఱునిరి. అది యయుక్తము. నటుఁడు రసాస్వాదనపరుఁడుగాఁడు. అనఁగా రసము నటనిష్ఠముగాదు; అనియును జెప్పబడినది.

ధ్వన్యాలోకమునకు వ్యాఖ్యాతయగు చంద్రికాకారుఁడు కాంతరసమును గుఱించి విచారణము చేసెను. ఆతనిసిద్ధాంతమిది:—కాంతమును రసముగా నంగీకరింపవలెను. కాని దానిని కావ్యమున నంగీకరణముగాఁగాక యంగరసముగామాత్రమే నిర్వహింపవలెను. నాగానందమున కాంతరస మంగిగా నిర్వహింపబడక యంగ రసముగానే నిర్వహింపబడినది.

ఈయభిప్రాయము నభినవగుప్తుఁ డిట్లు ఖండించెను. “అధికారికత్వేనతే కాంతోరసో ననిబద్ధవ్యః ఇతి చంద్రికాకారః। తచ్చేహస్మాభిన్న పర్యాలోచితం” (చంద్రికాకారుఁడు కాంత మాధికారికరసముగా నిబంధింపఁగూడదని నుడివెను. దానిని మేమంగీకరింపము)

బాధజనకపులు గవ శతాబ్దిలోనే కాంతరసము నంగిరసముగా సంగీకరించిరి. కైఫియోగాధ్వని నూత్రిము' ప్రకాంతరసమనుషేరితో కాంతము నంగిరసముగా గ్రహించెను.

కొండలు కాంతమును దయావీరమున సంతర్భవింపజేసిరి. అదికూడదు. ఏలన కాంతమునకు స్థాయిభావము నిర్వేదము. దయావీరమున కుత్సాహము. ఉత్సాహ మహంకారరూపము. కాంత మహంకారప్రకమరూపము. దీని కవప్రభకముగా సాహిత్యదర్శణకారుఁ డిట్లు చెప్పచున్నాఁడు.

‘నిరహంకారరూపత్వా ద్దయావీరాదిరేష సో’

(కాంతము నిరహంకారరూప మగుటవలన దయావీరముగాదు) మరియు

‘సర్వాకార మహంకారిరహితత్వం ప్రజఁతిచేత్’

అత్తాంతర్భావమన్వంతి దయావీరాదయస్తథా’

(దయావీరాదులు సర్వాకారముగా నహంకారిరహితములగుచో నాకాంత రసమందే యంతర్భవింతు. అంతేకాని కాంతము దానిలో సంతర్భవింపదు)

హరిపాల్ఁడు సంగీత సుధాకరమున కాంతరసమును కాంతరసమనియు, బ్రహ్మరసమనియు విభజించెను.

బ్రహ్మనామ రసస్సర్వ ప్రపంచో త్తీర్థ రూపకః

నిత్యః స్థిరోఽతవీచాయం సార్థక్యేన ప్రకీర్తితః”

బ్రహ్మరసము నిత్యమ, స్థిరమననియు, కాంతరసమనిత్యము, అస్థిరము, నని యును దెలిపెను. నిర్వేద స్థాయికమగు కాంతరసము మోక్షమునకుఁ గొని పోవదనియు, అనందస్థాయికమగు బ్రహ్మరసము మోక్షమునకుఁ గొనిపోవుననియు నతని సిద్ధాంతము.

ఈవిధముగా భరితుఁడు నిర్దేశింపలేదు; కావున కాంతము రసమే కాదని కొండలు; కావ్యమందైనను సాధికారికరసముగాఁగాక ప్రాసంగికరసముగా మాత్రమే గ్రాహ్యమని కొండలు; తునికిఁ గావ్యమునను నాటకమునను గూడ నంగిరసముగా గ్రాహ్యమే యని యభినవగుప్రపాదులవారు సిద్ధాంతీకరించిరి.

కాంతరసము స్థాపింపఁబడిన పిమ్మట దీనికి స్థాయి యేమి? అని ప్రశ్న వచ్చుచున్నది. ఈ విషయమునఁ దెక్కు మతభేదములు గలవు.

కొండలు ‘కమము’ దీనికి స్థాయిభావమందురు. (అథ కాంతో నామ కమ స్థాయిభావాత్మకో మోక్షప్రవర్తకః) భరితుఁడు నలంపదిశొమ్మిది భావముల నే

చూపెను. (ఎనిమిది స్థాయిభావములు; ఎనిమిది సాత్త్వికభావములు; ముప్పది మూడు వ్యభిచారిభావములు.) శమమునుగూడ గలిపినచో నేబదిభావము లగును గదా! మరియు శమ, శాంతపదములు పర్యాయములు. కావున శమ స్థాయికము శాంతమన్నచో శాంతిస్థాయికము శాంతరసమని యర్థమువచ్చును. ఇది దోషము. కాన శమము స్థాయిభావముగాదని మఱికొందఱందురు. శమ శాంతములు పర్యాయములుగావు. ఏలన, భయభయోపశమములు, విస్మయాద్భుతములు, హాసహాస్యములు, ను నెట్లు భిన్నములలో యివియును భిన్నములే. శమ, భయ, విస్మయ, హాసములు రాకములు, శాంత, భయోపశ, అద్భుత, హాస్యము లతాకికములు. కాన నవి భిన్నములే కావున నిది పెద్ద శంకగాదు. కాని యేబదిభావము లగుననుట యొక యాక్షేపమే.

యద్రటుడు సమ్యక్జ్ఞానము స్థాయిభావమనెను. (సమ్యక్జ్ఞానం స్థాయిభావః) ఇతని యుద్దేశమున సమ్యక్జ్ఞానమన్నను శమమన్న నొక్కటియే.

ఆనందవర్ధనఁడు తృప్తాక్షయనుభవే స్థాయిభావమనెను. (శాంతశ్చ తృప్తాక్షయనుభవశ్చ యః పరిపోష సల్లక్షణోఽస్యః ప్రతియతే ఏవ) ఈ తృప్తాక్షయనుభవమనగా శమమనియే యీతని యభిప్రాయము. ఏలన, నితఁడు దయావీరమునండి శాంతమును జేలుపఱచుచు “అస్య చ శాంతస్య అహంకార ప్రశమైకరూపతయా స్థితేః”. (ఈ శాంత మహంకారప్రశమైకరూపము) అని నడివెను.

ఇట నభినవగుప్తుఁడు గూడ నహంకారప్రశమ మనగా ‘నిరీహత్వము’ అని వ్యాఖ్యానించెను. హేమచంద్రుఁడుగూడఁ తృప్తాక్షయమన ‘శమ’మనియే తెలిపెను. (తృప్తాక్షయరూపశ్చమః స్థాయిభావశ్చర్యణాం ప్రాప్త్యాతోఽస్యః) మఱికొందఱు “సర్వచిత్తవృత్తి ప్రశమము” స్థాయి యని చెప్పుదురు. సర్వచిత్తవృత్తి ప్రశమమనగా “సర్వథా చిత్తవృత్తులయొక్క నాశము లేక యభావము” అని యర్థము. అట్లగుచో నభావము భావమెట్లగును? భావము చిత్తవృత్తి రూపము. కావున నభావము స్థాయిభావము గానేరదు. అని యభినవగుప్తుఁ డాక్షేపించెను.

ఇతఁ గొందఱు ‘నిర్వికేష చిత్తవృత్తి’ స్థాయిభావముగాఁ బేర్కొనిరి. (అనుపజాత వికేషంతరం చిత్తవృత్తిరూపం శాంతస్యస్థాయిభావం మన్యంతే) వీరు శాంతము ప్రకృతిరసమనియు మిగిలిన రసములు వికృతిరసములనియు వికృతిరూప వికేషములులేని చిత్తవృత్తియే శాంతమునను స్థాయిభావమనియుఁ దెలుపుదురు. తృప్తాక్షయ నుభవము, నిర్వికేష చిత్తవృత్తి యనురెండును దాదాపుగాఁ బర్యాయములే.

భోజాదుః 'ధృతిని' కాంతమునకు స్థాయిభావముగా జేర్చొనెను. ధృతిః స్థాయిభావః వస్తుతత్త్వాచనాదిభిరన్వృణిచారిభావైః వాగారంభాదిభిరనువజ్యమానః నిష్పన్నః కాంతభక్తిభీతియతే అన్యేభిరనన్య కమం ప్రకృతి మామనంతి. సకుభృతేరేవ విశేషాభవతి"

ధృతియనఁగా నిత్యసంకుప్తి. ఇది శమరూపమగు తృప్త్యాక్షయమే. 'అన్యేభిరనన్య' అనుపైమాటలచే శమము ధృతియొక్క విశేషమని తెలియుచున్నది. 'భోజాదు కృంగారప్రకాశమున " అత్రశమప్రకృతిశ్శాంతః " అని శమమునే స్థాయిభావముగాఁ దెలిపెను. కావున ధృతియన్నను శమమన్న నొక్కటియే.

కొందఱు నిర్వేదము స్థాయిభావమందురు. (తత్త్వజ్ఞానజ్ఞో నిర్వేదోఽస్య స్థాయీ) వీరు భరతుడు నిర్వేదమును స్థాయిభావముగా నూచించెనందురు. ఎట్లన స్థాయిభావముల నెనిమిదింటినిఁ దెలిపి వ్యభిచారి భావముల గణించుచుఁ బ్రతిప్రధమముననే 'నిర్వేదమును' జేర్చొనెను. నిర్వేదమంగళప్రాయము. వ్యభిచారులను జేర్చొనుచు "మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని కాస్త్రాణి ప్రధంకే" అను న్యాయానుసారముగా మంగళప్రాయముగాఁ దెలుప వలసినభరతుడుని యమంగళ ప్రాయమగు నిర్వేదమును బ్రథమమున నేలజేర్చొనెను? ఇది యమంగళ ప్రాయమైనను స్థాయిభావములవెంటనే దీనినిఁ జరించుటఁబట్టి స్థాయిభావముగను వ్యభిచారి భావముగను గూడ దీనినుద్దేశించెను. అతనికి యుద్దేశమే లేనిచో భరతుడు దీనిని స్థాయిభావములవెంటనే వ్యభిచారిభావములకగ్రహునఁ జరింపఁడు. ఈనిర్వేదము దాది ద్యౌ, వ్యాధి, అవమాన, అధిక్షేప, కోభ, ఇప్తజన వియోగ, తత్త్వజ్ఞానాది విభావములవలనఁ గలుగును. కానితత్త్వజ్ఞానమువలనఁ గలిగిన నిర్వేదమే కాంతమునకు స్థాయిభావము.

కొందఱుత్సాహము స్థాయిభావమనితెలుపుదురు. (ఉత్సాహఏవఅస్యస్థాయీ త్యన్యే) "ఉత్సాహము వీరమునకు స్థాయిభావము" వీరము, దాన, దయా, యుద్ధ, ధర్మభేదములచే నలుదెలుగులు. ఇందు దయావీరమే కాంతము. కానకాంతముత్సాహమే స్థాయిభావము. అంతేకాక మోక్షపథవిని బొందుటకుఁ దీవయత్నముగావలెను. అతీవ్రయత్నమే యుత్సాహము." వీరు కాంతముప్రత్యేకముగా లేనది దయావీరములానే యంతర్భవింపఁజేసిరి. దీనినానందవర్ధనుఁడెట్లు ఖండించెను.

"వశస్య వీరఽంతర్భావః కర్తుం యత్కః; తస్య అభిమానమయత్సేవ వ్యవస్థాపనాత్ । అస్యచ అపాంతార ప్రకమైకరూపతయా స్థితే । తయాశ్చ ఏవంవిధ విశేషపద్యావేన యద్వైక్యం పరికల్పితే తద్విరుద్ధాయోరపి తథాప్రసంగ"

(శాంతమును వీరమున నంతర్భవింపజేయరాదు. వీర మభిమానమయము. శాంత మహంకారప్రకృతమైకరూపము. ఇట్టి భేదమున్నను వీని రెంటికిని నైక్యముగల్గించినచో వీరరాద్రములకుఁగూడ నైక్యమును గల్గింపవచ్చును.

కొందఱు శాంతమునకు జుగుప్సను స్థాయిభావముగాఁ దెలిపిరి. (జుగుప్సేతి కేచిత్) బీభత్సరసము, క్షోభణము, కుద్ధము, ఉద్వేగి, అని మువ్విధములనియు నందు కుద్ధబీభత్సము మోక్షసాధనమనియుఁ దెలిపిరి. “బీభత్సస్తావత్ విభావ వికేషాత్ యత్రకు సంసారనాట్యనాయక రాగప్రతిపక్షతయమోక్షసాధనత్వాత్ కుద్ధః” దశరూప కావలొకమందుఁ గూడ “అన్యేకు వీరబీభత్సాదా అంతర్భావం వర్ణయంతి” (ఇతరు లీ శాంతమును వీర బీభత్సములలో నంతర్భవింపజేయుదురు) అని చెప్పబడియున్నది. దీని కభినవగుప్తుఁడు “జుగుప్స శాంతమునకు వ్యభిచారి యగును; కాని స్థాయిభావము గానేర”దని యిట్లు నుడివెను. “కేవలం యథా విసలంభే ఔతుక్యం సంభోగేఽపి వా ప్రేమ అసమాప్తోత్సవం ఇతి, యథా చ రాదే ఔగ్ర్యం, యథా చ కరుణ, వీర, భయానకాదుభేద నిర్వేద, ధృతి, త్రాసహర్షాః వ్యభిచారిణోఽపి ప్రాధాన్యే అవభాసంతే తథాశాంతే జుగుప్సావ్యాః సర్వదైవరాగప్రతిపక్షత్వాత్”

కొందఱు “అత్మరతి” శాంతస్థాయిభావముగాఁ బలికిరి. (తత్) అనాహ తానందమయస్వాత్మ విషయారతిరేవ మోక్షసాధన మితి నైవశాంతే స్థాయినితి). తదనుకూలముగా భగవద్గీతలోని

‘యస్త్వాత్మ రతి రేవ స్యాదాత్మభృతప్రకృ మనః

అత్మన్యేవ చ సంకుప్తస్తస్య కార్యం న విద్యతే’

(ఏవఁ దాత్మరతుఁడును, అత్మభృతప్తుఁడును, అత్మసంకుప్తుఁడునూ వానికిఁక గర్వమ్యును లేదు) అను స్లోకము నుదాహరింతురు. అభినవగుప్తుఁడు దీనిని జుగుప్స వలెనే శాంతమునకు వ్యభిచారిగానే పరిగణించెను.

కొందఱు రత్నాదులగు నెనిమిదిస్థాయిభావములలో నేదే నొకటి శాంత మునకు స్థాయిగా నుండవచ్చుననిరి. (అన్యేమన్యంతే రత్నాదయ ఏవ అప్తా చిత్త పృతి వికేష ఉక్తాః । త ఏవ కథితవిభావ వివిక్తతయాశ్చ) తాద్య రాజిక విభావ వికేష సంక్రయాః విచిత్రా ఏవతావత్ । తతశ్చతన్మథ్యాదేవ ఆవృతమాఽ త్రస్థాయీ) అభినవగుప్తుఁడీ వాదమునిట్లు విస్తృతపఱచెను. “సమ ప్రవిషయజాతము వికృతరూపముగాఁ దలఁచి హసించుచు, విశ్వమంతయును శోచ్యముగాఁ దలఁచి డూళించుచు సాంసారికమైన వృత్తమంతయుఁ దవకపకారిగాలేక శక్రువుగానెంచి

క్రోధముఁ గన్పఱచుచు, విషయ వ్యామోహ దూరీకరణ రూపమగు వీర్యము నవ లంబించుచు, సర్వవిషయ సమూహమునుండి భయపడుచు, సర్వలోక రమణీయా కారములగుల ప్రమదాదులఁ గాంచి యసహ్యించుకొనుచు, అపూర్వమైన జ్ఞానలాభ మునఁ దప్పుఁ గూర్చి తాను విస్మయపడుచు నుండెడివానికి మోక్షసిద్ధి యగును. కానఁ గ్రమముగా హాస, శోక, క్రోధ, ఉత్సాహ, భయ, జాగుపాని విస్మయములు కాంతమునకు స్థాయిభావములుగా నుండవచ్చును” అతఁడే యావాదము నిట్లు ఖండించెను. “స్థాయిభేదమునుబట్టి రసభేదమేర్పడును. ఒకేరసమునకుఁ బెక్కు స్థాయి భావములుంట రససిద్ధాంతమునకు విరుద్ధము. ఇవన్నియుఁ గలిసియే స్థాయి భావముఁ కాఁగూడదా! అన్నచో నదియు నసంభవమే. ఇవన్నియుఁ జిత్రవృత్తి విశేషములు గదా! ఇన్ని చిత్రవృత్తులేకకాలమున నెట్లుత్పన్నము లగును? మరియు నివి పరస్పరవిరుద్ధములుగాఁ గూడ నున్నవికదా! కాన నివ్వన్నియుఁగలిసి కాని ప్రత్యేకముగాఁగాని కాంతమునకు స్థాయిభావములు గాఁజాలవు. ఇవన్నియు కాంతరసమునకు వ్యభిచారిభావములే యగును. (తత్త్వజ్ఞాన లక్షణస్వరూప స్థాయి ననుస్తోఁ యింతలాకికారాణిక చిత్రవృత్తి కలాపా వ్యభిచారితామభ్యేతి) రస మొక్క స్థాయి భావమువలననే యేర్పడును. పెక్కు భావములుగనబడినవివ్యభి చారిభావములే యగును.

అయితే యిట స్థాయియేమి? అనుప్రశ్నకు నభినవగుప్రభుడు “తత్త్వజ్ఞానమే యయిభావముని చెప్పచున్నాఁడు. (“ఇహతత్త్వజ్ఞానమేవతాపస్మాత్త సాధనమితి తస్మైవ మోక్షేస్థాయితా యక్తా తత్త్వజ్ఞానంచనామ అతత్త్వజ్ఞానమేవ; తేన ఆత్మైవ జ్ఞానానందాది విశుద్ధధర్మయోగీ పరికల్పిత విషయోపభోగరహితోఽత్రస్థాయీ”) (జ్ఞానానందాది విశుద్ధధర్మములు గలిగి విషయోపభోగ హాన్యమైన యాత్మయే స్థాయియని సారాంశము.) ఈస్థాయిభావ మితర స్థాయి భావముల వంటిదిగాదు. ఇదిస్థాయి తమము. మిగిలిన స్థాయిభావము అన్నింటికెని నిదిమూలభూతము ఏలన కృతరసము ప్రకృతిరసము. మిగిలినవి వికృతిరసములు.

“భావా వికారా రత్యాద్యా క్కాంతస్తు ప్రకృతిర్మతః
వికారః ప్రకృతేర్జ్ఞాతః పునస్తత్రైవ రీయతే
స్వంస్వం నిమిత్తమాప్వాద్య కాంతాద్భావః ప్రవర్తతే
తదర్పిమిత్రాపాయే తు కాంత ఏవ ప్రరీయతే.”

కాంతము ప్రకృతిరసము. రత్యాదిభావములు వికృతులు. ప్రకృతివలనఁ బట్టి వికృతి ప్రకృతియందే నీవనుగను. ఆ యా నిమిత్తమబట్టి కాంతమునుండి

రత్యాదులు ప్రవర్తింను. ఆ నిమిత్త మడగఁగానే శాంతమే నిలుచును. కావున శాంతము భిత్తివంటిది. రత్యాదులు వానిపై వ్రాయబడిన చిత్తరువులవంటిది. భిత్తి స్థిరమైనది. చిత్తరువు లస్థిరములు. ఒక చిత్తరువును జెఱిపి మరొక చిత్తరువును వ్రాయుచున్నను భిత్తి యేకరూపముగా నిలుచును. కావున శాంతరసమునుండియే నిమిత్తమునబట్టి యితర రసములు వెడలును. నిమిత్తమడగఁగానే మరల శాంతమే నిలుచును. మరియు

“శమార్థం సర్వశాస్త్రాణి నిర్మితాని మనీషిభిః

తస్మాత్స పర్వశాస్త్రజ్ఞః యస్య శాంతం మనస్సదా”

(ఎల్లశాస్త్రములను శమముకొఱకే పండితులు నిర్మించిరి. కావున నెవని మనస్సు శాంతముగానుండునో వాఁడు సర్వశాస్త్రజ్ఞుడు) అని చెప్పబడుటచే శాంత రసము ప్రధానమని తేటపడుచున్నది. దీనికి రత్యాదులన్నియును వ్యభిచారలగును. ఈ శాంతమునకు స్థాయిభావము తత్వజ్ఞానము లేక యాత్మజ్ఞానము లేక జ్ఞానానందాది ధర్మోపేతమై విషయోపభోగరహితమైన యాత్మయే. రత్యాదులన్నియు శాంతమునకు వ్యభిచారలగునట్టి శాంతరసముయొక్క గూఢరూప స్థాయిభావ మేయితరరసమునకును వ్యభిచారికాఁజాలదు. భరతుఁడు వికృతిరసములనే హేయమున దలచెను. ఇది యన్నింటికన్న సుతృప్తమగుటచేతను, మూలభూతమగుటచేతను, బిక్రృతియగుటచేతను సుక్తప్రాయముగాఁదలచి ఋజుమార్గమున రససంఖ్యాపరి గణనమునఁ జేయఁగఁడయ్యె. కాని యభినవగుప్తునికన్నగూడఁ బ్రాక్తనములగు నాట్యశాస్త్ర గ్రంథములందుఁ బ్రప్రథమమున శాంతరస ప్రస్తావమే కలదనియుఁ బిమ్మటనే మిగిలిన శృంగారాది రసప్రసంగము గలదనియు నేలొక యప్పటి గ్రంథములలో నీ ప్రశంస గానవచ్చుటలేదనియు నభినవగుప్తుని యీ క్రింది వ్రాత పలన నవగతమగుచున్నది. (తథా చ చిరంతన పుస్తకేషు స్థాయిభావాక రసత్వ ముపనేష్యమః ఇత్యంతరంకాంతోనామ శమ స్థాయిభావాత్మకః ఇత్యోది లక్షణం పర్యతే) ఇప్పటి నాట్యశాస్త్ర గ్రంథములందే కాక యభినవగుప్తునికాలమందున్న నాట్యశాస్త్ర గ్రంథములలోఁ గూడ శాంతరసప్రసంగము లేదు. కాని యాతని కాలమునకుఁ బూర్వమందున్న యతి ప్రాచీనగ్రంథములలో మొట్టమొదటనే శాంత రస ప్రస్తావమున్నట్లు విశదమగుచున్నది. ఈ శాంతరస స్థాయియగు శమము స్థాయి తమమగుటచేతను, శాంతరసము ప్రకృతిరసమగుటచేతను రత్యాదులన్నింటికి నిదియే మూలభూతమగుటచేతను బ్రప్రథమమున నిదియే చర్చింపబడినదట.

నాట్యకాస్త్రములో కాంతరస ప్రస్తావము లేదనువారు భరతుడుప్రకృతిరసములనే జేర్చినదలచెనని సమాధానితురు. ఆ ప్రశంస గలదనువతమున విప్రతిపత్తియేలేదు.

ఆత్మయే స్థాయిభావముగా నభివగనువుడు జేర్చొన్నను “కాంతోనామ శమస్థాయిభావాత్మకః” అనిశమమే స్థాయిభావమనుపాఠము చిరంతన నాట్యకాస్త్ర గ్రంథములలో నున్నట్లతని చేతనే యుదాహరింపబడుటచే స్థాయిభావ భేదము గన్పట్టుచున్నదని సంశయింపవచ్చును. మరియు మొదటదెలిపిన విధమున శమమే స్థాయిభావమగుచో ౫౦ భావములగునను నాక్షేపము మరలవచ్చుచున్నది గదా! అన్నచో నట్లుగాదు. శమము, నిర్వేదము, అనునదియాత్మ స్వభావము. ఇది విప్రతిగాదు. ఆత్మయొక్క ప్రకృతిధర్మమే. కాన నాత్మయే స్థాయియన్నచో శమమంతర్గతమే యగుచున్నదిగదా! కాన శమస్థాయిక మన్నన దోషములేదు.

కాంతరస ప్రధానములగు దృశ్యశ్రవ్య కావ్యములున్నవా? యనుసందేహ మక్కఱలేదు. మహాభారతము, సౌందర్య నందకావ్యము, బుద్ధ చరిత్రము మొదలయిన శ్రవ్యకావ్యములును, భర్తృహరి నిర్వేదము, ప్రబోధచంద్రోదయము మొదలయిన దృశ్యకావ్యములును రమారమి యేబది కాంతరసప్రధానములు గలవు.

ఆపలు కాంతరసమే ప్రధానరసమని యానందవర్ధనాభివగనువుల సిద్ధాంత మయినట్లు కొందఱి వ్రాతలవలన నుట్టమగుచున్నది. మరియు నభివగనువుని గురువగు భట్టతాతుడుగూడ నిదే యభిప్రాయమును దెలిపినట్లు కాజీపండితుడు తన Introduction to Sahityadarpana లో వ్రాసెను.

We know that Bhattatouta was the Guru of Abhinavagupta and that he wrote a work called కావ్యకాతుక on which అభివగనువు wrote a Vivarana. One of his doctrine was that Santa was at the head of all Rasas as it led on to Moksha.

ప్రేయోరసము

రుద్రటుడు ‘దశమారసః ప్రేయాకా’ (ప్రేయోరసము పదవది) అనిచెప్పి “స్నేహప్రకృతిః ప్రేయాకా” అనిదానికి స్నేహము స్థాయిభావముగాఁ జేర్చొనెను. మరియు “అన్యోన్యంప్రతినుహృదోర్వ్యవహారోఽయంమతస్తతః” (స్నేహితుల పరస్పర వ్యవహారమే ప్రేయోరసము) అని నుడివెను. ఇంతేకాక రసములు పదియేకాదు; నిర్వేదాదులుగూడ శృంగారాదులవలెఁ బరిపుష్టములయిన యెడల రసత్వమును బొందును.

రసనాద్రవ్య మేలేమః మహాకాశీవామిశోక్త మచాత్మైః

నిర్వేదాదివ్యపి తన్ని కామమస్తీతి తేజః కింవా.

“రస్యమానత్వరూపధర్మమును బుద్ధిబంధులైన శృంగారదులకు రసత్వమును నాచార్యులు చెలిపిరి. ఆ రస్యమానత్వమానిర్వేదాదులందును గలదు. కావున నవియు రసములే” అని యాతని వాదము. ఈ వాదమును ప్రస్తావనమున భట్టలోకముండే లేవదీసెను. అతడు రసము అనంతము అనియు, బోధింపనీలైననునంది భరతుడు గొన్నింటినే రసములని యువామరింపెననియు నుడివెను. విద్యారుదా సిద్ధాంతమునే బలపఱచెను. వ్యభిచారిభావమును నూత విభావాది సంయోగమున రసములగునని నిర్మూల్యైర్థము. అభినవగుప్తుఁడే సిద్ధాంతము నంగీకరింపలేదు.

వత్సల రసము

భరతుడు “రస్య శృంగారయో స్వస్థితోవాత్మైః, పీఠ తాదాగ్రీక్షులేషు ఉదాత్ర కంపితైః, కరుణ వాత్సల్య భయానకేషు అపదాత్రస్వతః కంపితైః స్వత్వైః పాత్య ముపసాదయతి” అని యాయ రసములందు వర్ణముల నెట్లుచ్చరింపవలయునో చెప్పించు వాత్సల్యమును జేర్చినెను. దీని నెనిమిది రసములలోఁ జెప్పలేదు. ఇటనే యీ పదమును వాడెను. దీనినిఁ జూచియే సాహిత్యదర్శనకారుడు “అథ మస్మింద సమ్మతో వత్సలో రసః” అని యాంశించి,

సుఖటం చమత్కరితయావత్సలంచ రసం విదుః

స్థాయీ వత్సలతా స్నేహః పుత్రాద్యాలంబనం మతం

ఉద్దీపనాని తచ్చేష్టా విద్యా శార్యోదయాదుః

ఆలింగనాంగసంస్పర్శ కిరక్చుంబన మిక్షణం

పులకానందబాష్పాద్యా అనుభావాః ప్రకీర్తితాః

సంచారిణోఽనిష్టశంకా హర్ష గర్వాదయో మతాః.

మిక్కిలి చమత్కరిగా నుంటుబట్టి వత్సలమునుగూడ రసముగాఁ దలంతుము. దీని స్థాయి ప్రేమయుక్తమగు రతి. దీనికిఁ బుత్రభ్రాతృదు లాలంబనము. వారి చేష్టలును, విద్యా, శార్యోదయాదులును సుద్దీపనములు. ఆలింగనము, గాత్ర సంస్పర్శము, కిరక్చుంబనము, ఈక్షణము, పులకలు, అనందబాష్పములు మొదలగు నవి యనుభావములు. అనిష్టశంక, హర్షము, గర్వము మొదలగునవి వ్యభిచారి భావములు.

భ్రాతృలంబనమున గల వత్సలమున కుదాహరణము

దేశదేశ కళత్రాణి దేశదేశే చ బాంధవాః

తంతు దేశం న పశ్యామి యత్రభ్రాతా సహోదరః.

“దేశదేశమునందును గళత్రములు సంభవించును. దేశదేశమునను బంధువులు కానవత్తురు. కాని లోబుట్టువు గల దేశము గానరాదు.” ఇది కీర్తనముని వచనము. పుత్రలంబనము గల వత్సలంబనము నూహించుకొనవలెను.

జగన్నాథుఁ డీ వత్సలంబనమును, ముందు చెప్పబోవు భక్తిరసమును రసములు గావనియు భావములే యనియు నుడిపెను. (ఏతేన వాత్సల్యాఖ్యం పుత్రాద్యాలంబనం రసాంతరీ మితి పరాస్తం).

మరియుఁ గొందఱు హృదయా, ఆక్షుక్తిదా, ప్రీతి, శ్రద్ధలును, అర్చితా స్థాయికమగు స్నేహమును, గర్భస్థాయికమగు లాల్యమును, ఆసక్తిస్థాయికమగు వ్యసనమును, అరితిస్థాయికమగు దుఃఖమును, సంతోషస్థాయికమగు సుఖమును, మతిస్థాయికమగు సుదాత్తమును, గర్వస్థాయికమగు సుద్ధతమును, స్పృహస్థాయికమగు కాంక్షామును, రసములుగా గణించిరి. మొదటి నాల్గింటికిని స్థాయిభావము లేవియో వారు తెలుపరైరి. అభినవగుప్తుఁ డివి యన్నియును రసములు గావనియు భావములే యనియుఁ దెలిపెను. అతఁడు రసభావముల కిట్లు భేదము నిరూపించెను.

“రసములు సహృదయ హృదయావర్జకములు. పురుషార్థోపయోగులు. రంజనాధిక్యము గలవి. భావము లట్లుగాదు. మరియు రసమనఁగా నేమి? యని భరతుఁడు శంకించి “యేది యాస్వాద్యమో యది రసము” అని నిర్వచించెను. రుద్రటూఁడు నిర్వేదాదులందును నాస్వాద్యత్వమున్నది. కాన నవియు రసములే” యనెను. భరతుఁడు సహృదయ హృదయావర్జకములగుటచే నెనిమిదో తొమ్మిదో మాత్రమే రసములని తెలిపెను. అంతేకాని భరతుఁడు నిర్వేదాదులన్నియును రసములని సిద్ధాంత మొనర్పలేదు. అభినవగుప్తుఁడు “రత్నాదులగు స్థాయిభావములు మరలవానుభావసంచారిభావములచేఁ బరిపూర్ణములై శృంగారాది రసస్వరూపమును బొందునట్లు నిర్వేదాది వ్యభిచారిభావములు పొందఁజాలవనియుఁ గావున రస లక్షణమగు నాస్వాద్యత్వము శృంగారాదులందువలె నిర్వేదాదులందు లేదనియు దానినిఁ బట్టి నిర్వేదాదులందుఁ బురుషార్థోపయోగియగు రంజనాధిక్యము లేమిని నని రసములు గావనియు భావములే యనియును సిద్ధాంత మొనర్చెను.

భ క్తిరసము

పూర్వచార్యులు భ క్తి రసము గాదనియు “రతిరేవాదివిషయా వ్యభిచారి తథాంజితః భావః ప్రోక్తః” అని యంటుచే దేవతావిషయక మగు రతి భావము గాన భక్తి భావమే యని వ్యవహరించిరి.

భ క్తి రసము గాదను సిద్ధాంతమును బ్రతిపాదించిన ప్రథముడు దశమశతాబ్ది నాడగు భనంజయ్యుడు. అతని యాశయమిది:—

ప్రీతిభక్త్యాదయోభావా మృగయాశ్చాదయో రసాః

హ్యోత్సాహాదుః స్పృహ మంతర్భావాన్మ కీర్తితాః

ప్రీతిభక్త్యాదులగు భావములును, మృగయ, అక్షుక్రీడ మొదలగువియు హ్యోత్సాహాదులలోనే యంతర్భవింతును. కాని వానినిఁ బ్రత్యేకించి తెలుప మైతిమి. దీని యభిప్రాయ మిది:—విభావానుభావ వ్యభిచారిభావములచే వ్యక్తము చేయఁబడిన స్థాయిభావమే రసమగును; కాని యన్యముగాదు! అను ముని వచనము ననుసరించి స్థాయిభావమునే రసత్వము. కాంతావిషయకమగు రతి స్థాయిభావము లలోఁ బరిగణింపఁబడినది. కాని పరమేశ్వరివిషయక మగు రతి పరిగణింపఁబడ లేదు. కావున నీ పరమేశ్వరి విషయిక రతి హ్యోత్సాహాది వ్యభిచారిభావములలోఁ బరిగణింపఁబడుటవలన నిది రసత్వమును బొందదు. ఇట్లే హేమచంద్రుడును నిరాక రించెను. ముక్తుబుడు రసము గాదనియు భావమే యనియును చెలిసెను. జగన్నాథుడు మొట్టమొదట భక్తికి విభావానుభావ వ్యభిచారి సామగ్రిని నిర్దేశించి రస త్వమును బ్రతిపాదించు ననుకూలమగు వాదమును లేవనెత్తి మొట్టమొదటికి గ్రహించి దొబ్బెను. ఎట్లన

అథ కథమేత ఏవంసాః ? భగవదాలంబనస్య రోమాంచాశ్రుసాతాదిభి రను భావితస్య హర్షాదిభిః పరిపోషితస్య భాగవతాది పురాణ శ్రవణ సమయే. భగవ ద్భక్తే రసభూయమానస్య దుఃఖమానత్వాత్ । భగవదనురాగరూపా భక్తిశ్చాత్ర స్థాయిభావః । న చాసా కాంతరినేతంతర్భావ మర్హతి । అనురాగస్య వైరాగ్య విరుద్ధత్వాత్ । ఉచ్యతే । భక్తేరేవాది విషయరతిత్వేన భావాంతర్గతతయా రసత్వా నుపపత్తేః ।

రతిరేవాదివిషయా వ్యభిచారి తథాంజితః

భావః ప్రోక్తస్తదాభాసా హ్యసాచిత్త్య ప్రపత్తితాః ।

ఇతిహి ప్రాచాం సిద్ధాంతాత్ । న తస్మి కామినీ విషయాయా అపి రతే ర్భావత్వమస్తు । రతిత్వాదివిశేషాత్ । అస్తువా భగవద్భక్తే రేవ స్థాయిత్వం ।

కామిన్యము లీనాం చ భావత్వం । విరిగమకాభావాత్ । ఇతి వాచ్యం । భగవ
 మ్మోచనవాసా మేవ అత్ర రసభావాది వ్యవస్థాపకత్వే స్వాతంత్ర్యయోగాత్ ॥
 (ఇదియే రసములని యేల యవలెను? భగవంతుఁ డాలంబువిభావముగా, రోమాం
 చాశ్రమతాదులనుభావములుగా, హస్తాదులు వ్యభిచారులుగాఁగలిగి భాగవతాదు
 క్తవాదకవణ సమయమున ననుభవించుటకు భక్తి రస మేల కాదు? ఇటు భగవ
 దనురాగరూపమున రతియే స్థాయిభావము. వీనిని కాంతరసమున నంతర్భవించఁజేయ
 రాదు. ఏలూ, భక్తిరసమునకు స్థాయిభావ మనురాగరూపమున రతి, కాంతరమునకు
 స్థాయిభావము నెఱాగ్యము. ఇవి పుస్తపరి విరుద్ధములు. భక్తి దేవతావిషయకమున
 రతి యగుట రసము గాదనియు భావనునియుఁ జెప్పఁజూచున్నది. “దేవతా విష
 యకమున రతియ, వ్యభిచారులునా భావముని చెప్పఁజూచు” అని ప్రాచీన
 సిద్ధాంతము. అట్లునచోఁ గామినివిషయకమున రతియు, భగవద్విషయకమున
 రతియు రతియే కావున భగవద్విషయకమున రతి భావమునచోఁ గామినివిషయక
 మున రతియు భావమే యగుఁగాక! ఇదిమాత్ర మేల రసముని వ్యవహరించుటద
 వలెన? స్థాయిభావములలో నున్న రతి దేవతావిషయకరతియే యని యేలయునరాదు?
 కామినివిషయకమున రతియే యని యేల యవలెను? అని యనరాదు! ఏని
 ననరా? ఏని భావనా? అను వ్యవస్థావిషయమున భగవంతుని వచనమే ప్రమాణము)

రమాంబా యెల్ల సాహిత్యకాస్త్రకారులకును భక్తి రసము గాదనియు
 భావమే యను సిద్ధాంతమున నైకత్యమేకలదు. కాని సాహిత్యకాస్త్రకారులలో
 నిరువురు మాత్రమే భక్తికి రసత్వము నంగీకరించి సవిస్తరముగాఁ బ్రతిపాదించిరి.
 వారిలోఁ జిగ్గముఁడు “ఉజ్జ్వల నీలమణి” కర్త యగు వంగదేశీయుఁడు రూప
 గోస్వామి. ద్వితీయుఁడు పండితాచార్యుఁడైన మధుసూదన సరస్వతి. రూప
 గోస్వామి “పుష్పగణ భక్తిరసాద్ సవిస్తరేణోచ్యతే మధురం” అని ప్రతిజ్ఞనీసి
 మధురము, ఉజ్జ్వలము, నను శేరితో భక్తిరసమును విస్తరించి తెలిపెను. కాని
 యీ భక్తి శ్రీకృష్ణగోపీ విషయకము; శృంగారరూపము. వీనికిఁ జిత్రద్రవము స్థాయి
 భావము. ఇతర శృంగార ముపాదేయముగాదు! కాని శ్రీకృష్ణగోపీ విషయకమున
 రతి యుపాదేయమనియు నది భక్తిరసమనియు నాతని మతము. ఇది నిజమేగా
 భక్తి గాదు. భక్తిలో నేకదేశము. కాని “మధుసూదన సరస్వతి” తన భగవద్భక్తి
 రసాయన ము గ్రంథమునఁ బ్రతిపాదించి భక్తి సంతూర్ణమైనది. ఉదాత్తము.
 ఆకలఁడు ప్రమాణ, ప్రమేయోపన్యాసపూర్వకముగా భక్తికి రసత్వమును స్థాపించెను.
 పట్టా,

“శోః క్రోధ భయాదీనాం సాక్షాత్సుఖవిరోధినాం
 రసత్వ మస్యపగతః తథాఽనుభవ మాత్రః
 ఇహానుభవ సిద్ధిజేసి సమాస్సగుణితోఽస్యః
 జడేనైవ త్వయాకస్మాదకస్మాదపలప్యతే ?
 రతిర్దేవాదివిషయా వ్యభిచారి తథాంజితః
 భావః ప్రాక్తో రసోనేతి యదుక్తం రసోవిదైః
 దేవాలతేషు జీవత్వా త్పరాచందాఽప్రకాశనాత్
 తద్యోజ్యం; పరమానందరూపే న పరమాత్మని.”

అనుభవమాత్రమువలననే సాక్షాత్సుఖవిరుద్ధములయిన శోక క్రోధ భయాదులకు రసత్వ మంగీకృతమై యున్నది. అనుభవసిద్ధమై మిగిలిన రసములకున్న వేయిరే ట్లధికముగా రస్యమానమగుచున్న భక్తి రసము గాదనట యెట్లు? రసభావిమణి దేవాదివిషయక రతి రసము గాదనియు, భావమనియును జెప్పిరి. ఇతర దేవతావిషయకమగు రతి భావమే! ఏలని, వారు జీవులే యగుటచే జరమానందము గలుగదు. పరమాత్మస్వరూప శ్రీకృష్ణరతి పరమానందమునకు గొంపోవును. మరియు

కాంతాదివిషయాలయే రసాద్యాస్తత నేద్యుం
 రసత్వం పువ్యతే పూర్ణసుఖాస్పృశిత్వ కారణాత్
 పరిపూర్ణరసా క్షుద్రరసేభ్యో భగవద్రతిః
 ఖద్యోతేభ్య ఇవాదిత్యప్రభేవ బలవత్తరా.

కాంతాది విషయకములగు నే రసములందును భగవద్రతియందువలె బూర్ణ సుఖము లేక యానందము గలుగదు. కాన వానియందుఁ దగిన రసపుష్టిలేదు. అవి క్షుద్రరసములు. భగవద్రతి పూర్ణరసము. అది మిడుగురుపురులకన్న సూర్యకాంతి యెట్లు బలవత్తరమో యట్లే మిగిలిన రసములకన్న శ్రేష్ఠతరము; బలవత్తరము” అనియును వచించెను. ఈ భక్తిరసమునకు నాలంబనవిభావము భగవంతుఁడు; తచ్చరితలు విభావములు; భగవదాకార చిత్రవృత్తియే స్థాయిభావము. అదియే భగవదగ్రీతి. ఆగభావములు తత్కాలమునఁ బుట్టిన నేతాది వికారములు. వ్యభిచారుల నిశ్చేదకంకాహర్షాదులు. ఇవి పరమానంది స్వరూపమగు శక్త రసముగాఁ బరిణమించును.

మాయారసము

దీనిని రసతరంగిణీ గ్రంథకర్త యగు భానుదత్తుఁడు లేవచేసెను. ఎట్లనఁ,
 “జత్వత్ప్రతి ప్రవృత్తిరూపమనియు నివృత్తిరూపమనియు ద్వివిధము. నివృత్తియందు

కాంతరసము గ్రహింపఁబడినవిధమునఁ బ్రవృత్తియందు మాయారస మంగీకరింప వలెను. “తి, హాస, శోక, కోప, ఉత్సాహ, భయ జగుపాని, విస్మయములీ ప్రవృత్తి యందే మెఱపులవలెఁ బుట్టును” అడఁగును. కాన నివ్వనియు మాయారసమునకు వ్యభిచారిభావములు. ఈ మాయారసమునకు స్థాయిభావము మిథ్యాజ్ఞానము. సాంసారికభోగము నాప్తించు దర్మాధర్మములు విభావములు. పుత్ర, కళత్ర, విజయ, సామ్రాజ్యాదు లనుభావములు.” ఈ మతమును మందారమరంద చంపువు గూడ బలపఱచెను.

ఈ మతమును గావ్యవిజ్ఞాన కర్త యగు చిరంజీవి భట్టాచార్యుఁ డిట్లు ఖండించెను :—

“మాయ యనాది యగుటయని నది యొకదానివలనఁ బుట్టదు. కాన రసము గాదు. రసములు జన్యములు. మాయయే మిథ్యాజ్ఞానమునకుఁ గారణమగును. కాని మిథ్యాజ్ఞానము మాయకుఁ గారణ మెట్లగును ? కాస్త్రవిరుద్ధము గదా! మరియు నాలంకారిక మతమున రసము నిత్యము. ఆనందరూపము. కావున బ్రహ్మస్వరూపము. అట్లగుచో మాయకు రసత్వ మెట్లు గలుగును? మాయ తుచ్ఛ, వినాశకాలిని. బ్రహ్మకన్న భిన్నము. కావుననే ప్రాచీనము లొమ్మిదే రసములని సిద్ధాంతీకరించిరి.”

శృంగార రసము

భోజుడు “శృంగార ఏవ ఏకో రసః” (శృంగార మొక్కటే రసము) అని సిద్ధాంతించెను. మరియు నీ శృంగారమునకు “అభిమానరసము, అహంకారరసము” అనియు నాతని మతమున నామాంతరములు. శృంగార మొక్కటియే యహంకార ప్రశమరూపము. మిగిలిన రసములన్నియు నహంకారరూపములే. ఒక్క శృంగార మునే యాతఁ డంగీకరించుటచే నది యహంకారరసమని చెప్పెను.

శృంగార వీర కరుణాద్భుత రౌద్ర హాస్య

వీభత్సవత్సల భయానక శాంతసాముః

ఆహ్లాసిషుర్దశ రసాకా నుధియో; వయంతు

శృంగారమేవ రసనాద్రసమానునామః

పండితులు శృంగారాది శాంతాంతములగు పది రసములను జేర్చొనిరి. మే మొక్క శృంగారమే రసమని సిద్ధాంత మొనర్తుము.

వీరాద్భుతాదిభు చ యేహరసః పసిద్ధిః

సిద్ధా క్తతోఽపి వటయుక్షవదావిభాతి

అశక్తే గతానుగతికత్వ వకాదుకేతా

మేతాం నివర్తయతు మేవ పరిశ్రమాః॥

వటయత్తు న్యాయానుసారముగా వీరాద్భుతాదులందు నిసర్వస్థితి కలదు. దానిని నివారించుటకే మాయత్వము అనియును నతడు దెలిపెను. ఈయన సిద్ధాంత మది:—పండితు లెనిమిది స్థాయిభావములను, ఏనిమిది సాత్త్వికభావములను, ముప్పదిమూడు వ్యభిచారిభావములను జేర్చిరి. ఈ నానుకరింపుము క్తము. ఇవన్నియును భావములే. అవస్థావశమున నొక్కొక్కటి యొకానొకప్పుడు స్థాయియు, మరొకప్పుడు వ్యభిచారియు, నింకొకప్పుడు సాత్త్వికమును నగును. ఇవన్నియు మనమునకు బుట్టినజే కావున భావములే. “భవంతి మనసీతిభావాః” అని వ్యుత్పత్తి. స్థాయ్యాదిభేద మనుచితము. విభావానుభావ వ్యభిచారి సమయోగము వలన స్థాయిభావము (రత్యాదులు) రసత్వమును బొందుననుటయుఁ జందెల్లము. మార్పిడి వ్యభిచారులను విభావాది సమయోగమువలన రసత్వమును బొందును. కావున నెల్లభావములకును రసత్వము గలుగుచుండఁగాఁ బరప్రకర్షను బొందు రత్యాదులకు శృంగారాదివ్యపదేశ మనుపపన్నము. ఆ మార్పిడి వ్యభిచారులే కాదు. ఆనందము, స్వాతంత్ర్యము, ప్రళయము, పారవశ్యము, సాధ్యసము, అనురాగము, సంగమము మొదలగున వన్నియును రసములు గావచ్చును. కావున ‘రత్యాదులే రసము లగును. మిగిలినవికావు’ అని చెప్పఁదగదు. రత్యాదులన్నియును భావములే. శృంగారమే రసము. అది రత్యాదులచేఁ బ్రకాశించుచు విశేషముగా నాస్వాదింపఁబడును.

కొందఱు “రత్నిప్రభవః శృంగారః” (రత్నివలన శృంగారము పుట్టును) అని చెప్పెదరు. కాని యీ శృంగారమే రత్యాదులకు జన్మకారిణిమని చెప్పదుము. శృంగారికే రత్యాదులు గలుగును. కాని యశృంగారికే గాదు. శృంగారి యగునతడు రమించును; విస్మయపడును; ఉత్సహించును. ఇవి (రత్ని, విస్మయ, ఉత్సాహములు) భావ్యమానులు గాన భావము లనఁబడును. అంతేకాని యిది రసములుగావు. రసభావములకు భేద మిది:—

సాధ్యమైనంతవఱకు భావనచే (పునఃపున రససంధానము) భావ్యమాన మగు నది భావము. భావనాపథము నతిక్రమించునది రసము. అట్లగుట మనోరసశూలము లయిన దుఃఖాదులందుఁ దనకుఁగల సుఖానుభవాభిమానమే రసము. అది పరంపరా నుఖపాత్రువగుటవలన రత్యాదులందును రసపద మాపచారికము. కాన రత్యాదు లకు రసత్వము లేదు. భావనావిషయములగుటవలన భావత్వమే. కావున శృంగారమే

రసము. శృంగార మనగా “శృంగారోహినామ విశిష్ట, ఇష్ట, దృష్ట, చేష్టాభి
వ్యంజకాణాం ఆత్మగుణసంపదాం ఉత్కర్షణీజం బుద్ధిగుణముఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్న
సంస్కారా ద్యతికయహేతురాత్మనోఽహంకార విశేషః” (తన యిచ్ఛావిషయ
మగు విశేషముతోఁగూడిన చేష్టలచే నభివ్యక్తములును, చేష్టలను వ్యక్తీకరించునవియు
నగు నాత్మగుణసంపదలను (రత్నములను) ఇతర వ్యక్తియందు గ్రహించి స్వవిషయ
ములుగా భావించుటవలనఁ దన రత్నానులకు నతికయము గలుగును. మరియు బుద్ధి
గుణదుఃఖములను నతికయము గలుగును. ఈ యతికయమునకు హేతుభూత
మహంకార విశేషము. ఆ యహంకారమే శృంగారము. దీనిని మరికొంత వివరిం
తును. లోకమున నొకానొక నాయకుని గాంచినపుడే యొకనాయకునకు రతి గలు
గును. అట్లే యొకానొక నాయకునిఁ గాంచినపుడే యొకానొక నాయకునకు రతి గలు
గును. అట్లు గలుగుటకుఁ గారణమేమనఁ దమతమ రతి కన్యోభ్యధకములగు చేష్టలు వారి
యందుఁ గలఁబడుటయే. అనగా నొకానొక విశేషముతోఁ గూడిన చేష్ట లొక
నాయకుని రతి కన్యోభ్యధకములగును. అప్పుడు నాయకానాయకు లాండోరుల చేష్ట
లను స్వస్వవిషయములుగా భావించుకొనుట వలనఁ దమతమ రత్నముల కతిక
యము గలుగును. మరియును బుద్ధి, సుఖ, దుఃఖ, ఇచ్ఛా, ద్వేష, ప్రయత్న,
సంస్కారములకును నతికయము గలుగును. ఈ యతికయమునకు హేతుభూత
మహంకారి విశేషము. ఈ యహంకారమే శృంగారము.

అది యనగా నా యహంకారవిశేషము మనస్సుచే రసభూషణమై రస
మగును. అహంకారమనగా లోకములో ననుకొన్నట్లు ‘గర్వము’ అని యర్థము
గాదు. ‘నేను’అను నొక యభిమానవిశేషము; అది గలవాడేరసికుఁడు. లేనివాఁడు
నీరనుఁడు; ఆ రసావిర్భావమునకు హేతువులు దానినుండి పుట్టిన భావములే. అవి
రతి వర్ణ రోమాంచాదులు.

ఈశృంగారిము ధర్మార్థ కామమోక్ష భేదములచే జతుర్విధము. ఇదిదృశ్య
శ్రవ్యములందు సామాజికములచే నాస్వాదింపఁబడును. కాని శ్రవ్యమునందు
దృశ్యమునందువలె బదార్థములు బ్రత్యక్షములు గామినంతగా నాస్వాద్యమానము
గాదు. కావున దృశ్యకర్తలగు కవులనే బహుమానింతుము.

అద్భుతరసము

ఈరసము స్థాపించినవాఁడు నారాయణుఁడు, ఇతఁడు సాహిత్యదర్పణ
కర్తయగు విశ్వనాథునికే మూల్యుఁడు అతనిసిద్ధాంతమిది:—

సత్త్వగుణాశ్చక్రమువలన మనకు బాహ్యప్రపంచమును మఱపించు నోకయానం
దము గలుగును. అది బ్రహ్మానంద సదృశము. దీనికి లోకోత్తర చతుర్త్వాదమే
ప్రాణము. చతుర్త్వార్థ మనగా మనము విస్తరించుటయే. మనోవిస్తార మనగా
విస్తృతమేకదా! కావున విస్తృత మెల్లరసములకును మూలకారణము. కాబట్టి
యద్భుతరసముననే మిగిలిన రసము లన్నియును నిమిడియున్నవి.

కరుణ రసము

*భవభూతి “ ఏకోంసః కరుణ ఏవ నిమిత్తభేదాద్భిన్నః పృథక్స్పృథగీనాశ్చ)
యతే వివర్తకాః | అవర్త బుద్ధుదతరంగమయాకా వికారాకా | అంభో యథా సలిల
మేవ హి తత్సవ స్థః || (కరుణరస మొక్కటియే రసము. జలమావర్త, బుద్ధుద
తరంగ రూపములతోఁ గానబడునట్లు నిమిత్తభేదమువలన వాకరుణమే భిన్నభిన్న
ముగాఁ గానబడును) అని చెప్పినాడు. అనగా లోకమంతయు శోకమయమే.
కాని యిదియే నిమిత్తభేదముచే శృంగారాద్యవ్యతమముగా గోచరించును. శృంగ
రాదులు తాత్కాలికములు. అవి తుదికి శోకముగానే ప్రణమించును. ఆవర్తాదు
లన్నియును జలరూపములే యయినట్లు శృంగారాదు లన్నియుఁ గరుణరూపములే
యని యాతని వాదము. మరియు రస మనుభవించువలెదగుచు చిత్త విద్యుతి
(మనము కరగుట) కలుగును. అది ప్రధానముగా విశేషించి కరుణరసమనఁ గలు
గును. కావునఁ గరుణ మొక్కటియే రసమే అని సారాంశము.

విశ్వనాథునికీ బూర్వోద్యమ నారాయణుడు రసానుభవకాలమునఁ జిత్త
విస్తారముగలుగు ననెను. భవభూతి చిత్తదుర్గిలుగు ననెను. భోజాదు చిత్తవికా
సము గలుగు ననెను. ఈభేదముచే వారు క్రమముగా సద్భుతమును, గరుణమును,
శృంగారమును బ్రధానముగాఁ జేర్చిరి.

ఒకటే రసము

కవిర్జ్జ్వలరాగోస్యామి యలంకారకాశ్చుభ్రమున నిట్లు నుడివెను.

అస్యాదాంతుర కందోఽస్తి ధర్మః కశ్యప చేతనః

రజప్రమోక్ష్యాం హీనస్య శుద్ధసత్త్వ రయో సతః

*ఈ త్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యాతయగు వీరరాఘవపండితు డిట్లు వ్రాసెను.
ఇద మత్ర కరేర్మతః-యద్యపి శృంగార ఏక ఏవ రస ఇతి శృంగార ప్రకాశ
కారాదిమతం | తథాపి ప్రాచుర్యాత్ రాగి విరాగి సాధారణ్యాత్ కరుణ ఏక ఏవ
రసః | అన్యేకు తద్విశృతం ఇతి ||

సప్తమీ కర్మతే విక్తే హైభావస్య పృథక్తయా

పృథగ్విచిత్రం యాత్యేష సామాజికతయా సతాం

జన్మమోక్షముల స్వభావములేని మధనత్వస్వరూపము గల మనస్సునకు అస్వభావముకందము 'జేక' యానందము' అను భర్తృము గలదు. అదియే స్థాయి. ఒక్కటే నీ సమనియు వాని కానందమే స్థాయిభావమనియును నతని సిద్ధాంతము. అట్లునచో భిన్నభిన్న రసములు లేనా? ఉన్నచో వాని కన్నింటికని నొక్క యానందమే స్థాయి యెట్లగును? అను ప్రశ్న కతని సమాధాన మిది:—స్పటికము జపాకునుమాని నానాపదార్థముల సంయోగమువలన నొకతటి నెఱ్ఱగా, నొకతూరి పచ్చగా, నొకపరి నల్లగాఁ గలఁబడుటలు లొకటియేయగు స్థాయి, యుత్పాదక సోదకములగు నానావిధ విభావాదుల సంయోగమువలన వీరమనియు, అద్భుతమనియు, గరుడమనియు, నీవిభముగా వివిధాకారమును చాల్చుచున్నది. మరియు,

రస స్వభావంధ భర్తృత్వా దైకభ్యం భావ ఏవ హి

ఉపాధి భేదాన్నానాత్వం రిత్వాదయ ఉపాధయః

ఘట శరావాని నానావిధపాత్రములందుఁ బెక్కు ప్రతిబింబములు ప్రతి ఫలింబింబు నూర్చునిబింబ మొక్కటియే యైనవిధమున నుపాధిరూపములగు రిత్వాదులందు భేదమేకాని యానందమున భేదము లేదు.

ఈసిద్ధాంతము దుష్టముగాదు. ఏలని నన్నిరసములవలనఁ గూడఁగ గలుగు నానంద మొక్కటియే. ఆనందములో భేదము లుండవు. కావ్యమున శృంగారము వలనఁ గలుగు నానందమును, గరుడమువలనఁ గలుగు నానందమును నేకమే. విభావాదుల భేదమును బట్టియే రస భేదము లేర్పడినవి.

భోజని సరస్వతీ కంఠాభరణమునకు నొక వ్యాఖ్యాతయగు భట్టనరసింహుడు గూడ రిసాప్యాద మొక్కటే యని చెప్పెను. ఎట్లన

“అష్టావేషస్థాయినః ఇతి కుతః? తావతామేవ స్వాదాత్మకత్వాత్ ఇతిచేత్ కిమేతేష్యమన్యూత ఏక ఏవస్వాదాత్మాః తర్హ్యనిక్షర మిదముక్తం ‘ఏతేషాంకూటస్థ ఏక ఏకస్వాదాత్మాః ఏతే చ తద్విశేషా’ ఇతి

ఇతపర్యేషాం కూటస్థ ఏక ఏవ స్వాదాత్మా

ఏమిది స్థాయిభావములని యేల చెప్పవలెను? అదియే స్వాధ్యయనములగు నంటిమేని నీవియం దొక్కస్వాదమే యనుమూర్తముగాఁగలదా? అట్లేనిఁ జెప్పఁ

బడకయే పీనికే గూటస్థమగు నొకజే స్వాదాత్మ్య వలదని చెప్పుటపోట్లయినది. ఈ రసము అన్నియును ద్వైతములే. కావున శైలి రసములను స్వాదాత్మ్య యొక్కరే. ఈమతము సహిషనువులకు వెలుగులేదు. కాని యిది యితర సిద్ధాంతములకు విరుద్ధము కాదు.

రస సమీకరణ వాదము

మహామహోపాధ్యాయ S. Kuppuswami Sastry M.A., L.E.S. గారు ఆశ్చర్యచూడామణి నాటకసారములో నీ రస సమీకరణ వాదముల నిల్పు తెలిపిరి. రస సమీకరణ వాదమన నేదోయొక రసము ప్రకృతి: స మనియు మిగిలినవియు వికృతి రసము అనియు చెబుట సిద్ధాంతము.

"In the course of the development of the philosophy of Rasa, several attempts were made in the direction of Synthesising the various Rasas. The more important results of such attempts were summed up in four kinds of synthesis. Firstly, there is the Karuna synthesis which originated from Valmiki and found its culmination in Bhavabhuti's ఏక రస: కరుణ ఏక on the practical side and in Ananda Vardhana's శోక: శ్లోకత్వ మాగత: on the theoretical side. Secondly there is the Santha-synthesis, which started perhaps from the Mahabharata, found its practical fulfilment in work like Aswaghosha's కాశీపుత్ర ప్రకరణ, Sriharsha's Nagananda and Krishna Misra's Prabodha Chandrodaya and received able advocacy on the theoretical side at the hands of the two great Alankarikas—Ananda Vardhana and Abhinavagupta. Thirdly there is the Sringara-synthesis, which firmly rooted in human nature itself since the beginning of creation reached its acme of spiritual refinement, on the practical side, in the self effacing ideal of love delineated in an inimitable manner by the creative genius of great poets like Kalidasa and Bana and on the theoretical side, in the wellknown dictum of the royal polymath, Bhoja చందోఽహంకార శృంగార ఇతి గీయతే. And fourthly there is Adbhuta synthesis which on the theoretical side became crystallized in the views of Narayana and Dharma Datta, referred to by Viswanadha in his Sahitya Darpana and in the views of Bhanudatta as expressed in his Rasatarangini, and which, on the practical side led to the production of the wonder-dominated dramatic type represented by the older Ascharyachudamani and the later Adbhuta Darpana of Mahadeva at the end of the 17th century".

రచకత్వ చర్యావసరమునఁ బెక్కఁడు పండితులొక్కొక్కరసము నభిమానించి యిదియొక్కటే రసమనివాదములుచేసిరి. ఆ చర్చలనుండి నాలుగు సిద్ధాంతములు వెలువడినవి. మొదటిది కరుణరస సమీకరణము. సమీకరణమనమిగిలినవానినిఁ దగ్గించివేయుట. ప్రపథమమున నీకరుణము వాల్మీకినుండి యుత్పన్నమైనది. తదుపరి భవభూతిచే “ఏకోరసకరుణఏవ” అనువిధమున రూపమునుబొందెను. పిమ్మట ‘అనందవర్ధనునిచే’ “కోకశ్లోకత్వమాగతః” అనిసిద్ధాంతము చేయఁబడెను. రెండవదిశాంతరససమీకరణము. ఇది మహాభారతమునుండి యువతరించి యశ్వఘోషుని శారీపు త్త్య ప్రకరణము, క్రీహర్షుని నాగానందము, కృష్ణమిత్రుని ప్రబోధచంద్రిదయము, అనువానియందురూపొంది యానందవర్ధన, అభినవగుప్తుల ప్రతిభావంతములగు వాదములచే సిద్ధాంతితమైనది. మూడవది శృంగారసమీకరణము. ఇదిసృష్ట్యదినుండియు మానవప్రకృతియందు బద్ధమాలమై మహాకవీశ్వరులగు కాళిదాస, బాణుల యమోఘనిర్మాణశక్తిచే ననుకరింపరాని విధమున వ్యక్తీకృతమై యాధ్యాత్మికోన్నతినిఁ బొందినస్వార్థరహిత ప్రేమయేత్త్యుముగాఁగలది. భోజుఁడద్దానిని “రసోఽభిమానోఽహంకారశ్చృంగార ఇతిగీయతే” అనికీర్తించెను. నాల్గవది యద్భుతరససమీకరణము. సాహిత్యదర్పణమున నుదాహరింపఁబడినట్లు నారాయణ ధర్మదత్తులచే మొదట సిద్ధాంతము చేయఁబడినది. పిమ్మట ఆశ్చర్యమాదామణి యందును, అద్భుతదర్పణమునందును రూపొందినది.

కరుణమొక్కటియే ప్రకృతిరసము; మిగిలినవి వికృతిరసములని కరుణసమీకరణవాదులవాదము. శాంతమొక్కటియే ప్రకృతిరసము; మిగిలినవి వికృతిరసములని శాంతరస సమీకరణవాదులమతము. శృంగారమొక్కటియే రసము; మిగిలినవన్నియును భావములేయని శృంగారరససమీకరణవాదులమతము. అద్భుతమొక్కటియే ప్రకృతిరసము; మిగిలినవి వికృతిరసములని యద్భుతరససమీకరణవాదులమతము.”

భరతమతానుసారముగా నెనిమిదిరసములున్నను నందుఁ బ్రధానరసములు నాలుగుమాత్రమే. అవిశృంగారము, రౌద్రము, వీరము, బీభత్సము. మిగిలిననాలుగు రసములును వీనినుండి పుట్టినవే. ఎట్లు శృంగారమునుండి హాస్యమును, రౌద్రము నుండికరుణమును, వీరమునుండి యద్భుతమును, బీభత్సమునుండి భయానకమును గలిగెను. శృంగారతిలకమున నిట్లుచెప్పఁబడినదని విద్యానాథుఁడీ క్రిందిశ్లోకమునదాహరించెను.

హాస్యభవతి శృంగారాత్ కరుణా రౌద్రకర్మణః

అద్భుతశ్చ తథా వీరాద్బీభత్సావృ భయానకమ్.

ఇది ప్రాయోవాదము. శృంగారమునుండి జన్మించినవాస్తవము కాక కేవల పాస్యరసము గూడగలదు. చూడుడు.

గురోర్ధిరః పంచదినాన్యధీత్య వేదాంతకాస్త్రాణి నివ్రతయంచ

అమీ సమాసూయచ తర్కవాదాన్ సమాగతాః కుక్కుటమిశ్రపాదాః॥

అయిదుదినాలలోఁ బూర్వమీమాంసా కాస్త్రమునుజదివి, మూడుదినాలలో వేదాంతమువెలిగించి తర్కకాస్త్రమును మూచించి కుక్కుట మిశ్రపాదుల వాదపచ్చిరి. ఇట శృంగార సంబంధములేదు.

ఇష్టజనస్య వినాకాచ్ఛాపాక్షేణాచ్ఛ బంధనావ్యర్థసనాత్
ఏతైర్ధవశేషైః కరుణాఖ్యరసస్సముద్భవతి (నాట్యకాస్త్రము).

ఇష్టజననాశమువలనను, కాపమువలనను, గ్లేశమువలనను బంధనమువలనను వ్యర్థసమువలనను గరుణరసముత్పన్నమగును. వైశ్ణోకమునఁ గరుణము రాద్రవ్యము వలనఁ బుట్టునని చెప్పబడియున్నది. ఈ యిష్టజననాకాదులకు రాద్రముకారణము గావచ్చును. ఇట్లేమిగిలినవానినిఁ గూడఁ జూచుకొనవలెను.

భారతమతానుసారముగాఁ గొందఱమతమున నెనిమిదిరసములున్నను, గొందఱ మతమునఁ దొమ్మిదిరసములున్నను మహాకావ్యమున “శృంగారవీరయౌరవ్యతరస్య ప్రాధాన్యం” అని ప్రతాపదుద్రియకర్తయు, “శృంగార వీర కాంతానామేకోఽంగీ రసఇవ్యతే” అనిసాహిత్య దర్పణకర్తయు వచించిరి. సాహిత్యదర్పణ కర్తయే కాంతమునుఁబేర్కొనెను. కానియితర లాక్షణికు లెల్లరును శృంగారవీరములలో వొక్కటియే యంగీరసమనియు మిగిలిన రసములంగీరసములనియు వచించిరి. మిగిలిన రసములకన్న వీనికి ప్రాధాన్యమిచ్చుటకుఁ గారణమేమి?

“శృంగారవీర మధురః పరప్రహ్లాదసూరసః” అని ధ్వన్యాలోకము. (శృంగారమే మిక్కిలి మధురమును, అనందజనకమును నగురసము). ఈ రసము మాధుర్యమును బట్టియేనా యానందజనకము? కాదు. జగత్తుయొక్క యవిచ్ఛిన్న తకు భోగేచ్ఛప్రధానమైనది. “ప్రజాతంతం మావ్యవచ్ఛేత్సి” (సంతానరూప మగు సూత్రమును ద్రవంపవలదు) అనివేదము నుడువుచున్నది. “సంతతిస్సద్ధవంశ్యా హి పుత్రేహవ శర్మణే” (పరిశుద్ధవంశమునఁ బుట్టిన సంతానమిహపర లోకములఁ గల్యాణముఁ గూర్చును.) కాన సంసారపాదనమైన సంభోగ ముపాదేయము. మరియు “క్రియాజాం ఖలుధర్మ్యాజాం సత్వత్వో మూలకారణం” (ధర్మబద్ధములైన కర్మల శుక్తమురాండ్రగు నిల్లాండు మూలకారణము) అని కాలిదాసకవి వచించెను. ఈ శృంగార రసమునకు కీర్తిమహాబిప్లవే యధిదేవతగాఁ బేర్కొనఁబడియున్నాఁడని

దీనినిబట్టి దీని వ్యామఘ్నము దెలియఁగలదు. ఈ శృంగారము ధర్మతత్వములచే నవలంబింపఁబడి లోకకల్యాణహేతు వగును. ధర్మావిరుద్ధమగు కామము లేక శృంగార మనాదేయమే యగును. “ధర్మావిరుద్ధో భూతానాం కామోస్మిభిర తర్హిత” “నేను (శృంగారము) మనుష్యులయొక్క ధర్మావిరుద్ధమగు కామము.” అనఁగా “గామస్వరూపుడను” అని భగవద్గీతలోఁ జెప్పఁబడి యున్నది. పురుషార్థములగు ధర్మార్థకామమోక్షములలో నైహికలక్ష్యములగు ధర్మార్థకామములలో ధర్మము ప్రధానమైనది. ధర్మము, ధర్మబద్ధమగు నర్థమును, ధర్మార్థబద్ధమగు కామమును లక్ష్యములు. అర్థకామముల నణఁచిన ధర్మమే లోకకల్యాణహేతు వగును. కావున ధర్మముబంధియగు శృంగారమే యత్యుత్తమము. అదియే యానందజనకము. అట్టి శృంగారమే కావ్య సాటికములో గావ్యముని వానికిఁ బ్రాధాన్యమొసఁగిరి.

ఇట్టి శృంగారము ఘృదులచేఁబడినచో నది ధర్మహేతువగును. “ఉత్తమ ప్రకృతిప్రాయః రసశృంగార ఇవ్యతే” (శృంగారరస ముత్తమనాయ కాశితము) అని సాహిత్యవర్ణనకారుడు. ‘లోకోత్తరనాయకాశ్రియేణ శృంగారస్య పరిపామితీయః’ (లోకోత్తరనాయకావలంబముచే శృంగారరసము పుష్టమగును) అని ప్రతాపరుద్రీయము. దీనిచే ధీరోదాత్తుడైన నాయకుడే యీ శృంగారరసమున కాలంబనమైయుండి యుత్తమమయిన గార్హస్థ్యమును ప్రదర్శించిననే ‘యథారాజా తథాప్రజా’ అన్నట్లు లోక మాతని ననుసరించుచుండును. ప్రజలు ధర్మపరుడగు ప్రభువును నేవించినట్లధర్మపరుని నేవింపరు. కనునలె నట్టివానిని బదభ్యాస్తునిఁ జేయుదురు. పాగించినకాలములో మన దేశమున రాజు ధర్మపరుఁడుగా నుండెడి వాడు. ధర్మ మభివృద్ధినిొందినట్లధర్మము వర్ధిల్లదు. ధర్మము నణఁచిన కామమున మునిగి యగ్నివర్ణండుతుదికి శ్చయరోగముచే మృతినిొందెను. ధర్మమునణఁచిన యర్థవిపాసతో దుశ్శాధుఁడు నుటులుబముగా నుంఁచెను. ధర్మపరుడగు ధర్మరాజునకు లోగియుండి యర్థపరుడయిన భీముఁ డీప్సితమును బొందెను. కాఁబట్టి యర్థ కామముల నణఁచిన ధర్మము ప్రథానము. ఉత్తమసంస్కారము గలవారే యిట్టి ధర్మబద్ధమగు శృంగారమున కాలంబనము కాదగినవారు. అట్లుగానినాఁడది ఘృదశృంగార మగును. పాథారణుల శృంగారమున ననుభావాది సామగ్రి తగినంత లేకపోవుటవలన నచ్చట రసము పుష్టముగాదు. కాని నది రసముగాక రసాభావమే యగును. రసాభావమైనను బరకీయావరిని విడిచి తిర్యక్జ్యేష్ఠగతమగుచో నది యుపాదేయమే యగును. అంధాప్యావృత్తత గలదు. కాని జగదవిచ్ఛిన్నతకుఁ దన్మూలమున లోక కల్యాణమునకు శృంగార ముత్తమమైనదే! అది పరమపవిత్రముగా నుండవలెను. ఉత్తమముగా నుండరాదు.

కాకుండా అమన మవ్యంతుడు కనుక అను దిగ్గమించిన ఘట్టమున జూడుడు. మహా యగు కణ్వునిచే జంపబడి పూజ్యులగు గాత్రమిత్రము, శిష్యులచేతను, గొనిరాబడి స్వయముగా సౌందర్యాభిరేపితవలె మన్న శకుంతలను, బ్రేంగా నేను నీ భార్యని చెప్పమన్నను మవ్యంతుడు దిగ్గమించెను. ఎలగు, వివాహము నేని కొన్నట్లాతనికి స్మృతిలేదు. పరశ్రీ స్వర్ణసాంబులడ నగుమనోమో యని యాతనికి భయము. ఇల నాతని భర్తబుద్ధి మెచ్చుకొనఁదగినది గదా! వారకులయే తిడవుగా దానిని దన యంతఃపురములోనికి గొనిపోలేదు. మరొకటి జూడుడు. శ్రీరాముని కుమారుడగు కుకు డొక గదిలో నిద్రించుచుండగా నాతనియొద్ద కొక స్త్రీ (అయోధ్యాపుర లక్ష్మి) వచ్చినది. ఆమె యయోధ్యాపుర లక్ష్మి యని యాతనికి తెలియదు. అప్పు డామెనుజూచి యాతడ ననుచున్నాడు:—

కా త్వం కథే! కస్యపర్తిగ్రహోవా । కింవా మదభ్యాగమకాంక్షం తే
ఆచక్ష్యమత్వా వశినాం రఘూదాం । మనః పరశ్రీ విముఖప్రవృత్తి.

ఓ కల్యాణీ! నీ వెవరవు? ఎవని భార్యవు? ఎందులకు వచ్చితివి? రఘువంశస్థులు పుత్రీవిముఖులని గ్రహించి యెందులకు వచ్చితివో చెప్పము.

ధర్మప్రవృత్తి యనఁగా నిట్టిదికదా!

ఇట్లే వీరరసము గూడ ధర్మరక్షకత్వములమున లోకకల్యాణహేతు వగును. వీరులలో స్వార్థత్యాగము, ధర్మపరతంత్రితయు ముఖ్యములు. వీరులగు శ్రీరామ, యుధిష్ఠిరాదుల స్వార్థత్యాగ ధర్మనిష్ఠతలు వివరింపఁ బనిలేదుగదా! కావున వీర రసమునకును నాలంబనము దీరోదాత్తులే కావలయును. వీరసమువలన లోకకల్యాణము గలుగునో వానికి కావ్యమున ప్రాధాన్య మిచ్చిరి. భరితుడు శృంగారవీరములకే ప్రాధాన్య మిచ్చినను దరువాతి విశ్వనాథాదులు శాంతరసమునకుఁగూడ సమాన స్థాన మిచ్చిరి. ఈ మూడే ధర్మానుబంధముగలిగి లోకకల్యాణహేతువు లగును. అమృతము శృంగార వీరములతో సంకరముగానే యుండును. శృంగార వీర శాంత

కొండలు కావ్యమున వీరశృంగారములే యుండవలెనన్న నియమము భరతుడు సేయలేదనియు, భరితుని 'శృంగారో వీర ఏవవా' అను వాక్యమునకు బ్రై యుక్తియు గాదనియు లోకప్రసిద్ధినిఁబట్టి మాత్రమే శృంగార వీరములను గ్రహించే ననియుఁ జెప్పఁడు గరుడ రావూరిని రసములను గూడఁ బ్రధానముగా గ్రహించి కావ్యములను రచింపవచ్చుననియు సుత్తరరామాయణమున భవభూతి కరుణయును, వేదీనందరమున భట్టనారాయణుడు రాద్రీయును బ్రధానముగాఁజేసిననియు, నిదే విధమున నితర రసములను గూడఁ బ్రధానముగాఁ జేసి కావ్యముల రచింపచ్చు ననియుఁ చెలుపుచును.

నాచుకులు స్వాత్మమును దృఢించి ధర్మతత్వసత్వమున వర్తించుచోట్ల నద్భుతరసము కనబడుచునే యుండును. 'పీఠ స్త్రోవచ యత్కర్మ సోఽద్భుతః పరికీర్తితః' (పీఠని కర్మయే యద్భుత మనబడును. అవగా నద్భుతరసముగాఁ బరిణమించును) అనిభర కుడు. ఇట్టి లోకోత్తర కావ్యమును గుఱించియే 'విశ్వక్సేయః కావ్యం' అని శన్నయభట్టు వాకొనినాడు. కరుణ, బీభత్స, భయంక, హాస్యరసముల కట్టి లోకోత్తర నాయకాశ్రయత్వ మక్కఱలేదు. వీనికున్నంత ధర్మసంబంధము వానికి లేదు. ఈ కారణములను బట్టి కృంగార పీఠ కాంతములకే కావ్యమనఁ బ్రాధాన్యము స్వీకరింపఁబడినది.

స్థాయిభావములు

క. రతి, హాస, శోక, యత్నము,
లలిభీతి, జాగుప్స, రోష, మచ్చెరువు, శమం
బలైలక్రమమున నవి సాం

ప్రతము రసస్థాయిభావ భావనఁ జెందుక.

కృంగార, హాస్య, కరుణ, పీఠ, భయంక, బీభత్స, కాద్ర, అద్భుత, కాంతము అను లొమ్మిది రసములకును గ్రమముగా రతి, హాస, శోక, యత్న (ఉత్సాహము) భీతి, జాగుప్స, రోష, విస్మయ, శమములు స్థాయిభావములు.

స్థాయిభావము అవగా వాసవాయూపమున సామాజిక హృదయమున నున్న రక్తాదులు.

"చిరందితైః పరిష్కంఠే సంబధ్యం తేన బంధిభిః
రసత్వం యే ప్రపథ్యం తే ప్రసిద్ధాః స్థాయిభావైః తై
సకాశీయైర్వికాశీయై రతిరస్మృతమా ద్వియా
యావద్రసం వర్తమానం స్థాయిభావ ఉదాహరణః"

వీని యత్నము కెమక వివరింపఁబడినది.

క. రసములకుఁ జొమ్మిదింటికే

జాగుప్స యా స్థాయిభావములకు నొసరుక

కనికర లక్షణ లక్ష్యము

అద్భుత రసకావ్యవైత తా నా సనఁగక.

సప్తమః

రతి లక్షణము

క. తరుణీమణులకుఁ బురుషుల

కరయఁగ సంభోగవిషయమగు నభిలాష

స్ఫురణము మనములఁ బొడమిన

ధరలో నది రతియనంగఁ దగు నెట్లన్మఁ.

పురుషులకనుటకన్నఁ “తరుణుల”కనుట యుక్తము. తరుణీతరుణులకు మనస్సునఁ బొడమిన సంభోగ విషయకమగు నభిలాష లేక కామురతి. “తత్ర సంభోగ విషయక ఇచ్ఛావిశేషః రతిః”. (సంభోగ విషయకమగు నిచ్ఛావిశేషమే రతి) అనియు, “యూ సూరి సౌమ్య విషయాస్థాయినీచ్ఛా భవేదతిః” (యవత్రియవశల యన్యోన్యవిషయకమగు నిచ్ఛయే రతి) అనియును రతిలక్షణము కావఁబడుచున్నది. కాని రసగంగాధరకారుడు “తత్ర స్త్రీపురుషయో రన్యోన్యాలంబనః ప్రేమాభ్యుత్పత్తవృత్తివిశేషః రతిః స్థాయితావః” (స్త్రీపురుషులయొక్క యన్యోన్యాలంబనము గల ప్రేమనును చిత్తవృత్తి విశేషమగు రతి స్థాయితావము) అని వచించెను. ఇట “సంభోగేచ్ఛ” యనఁ ప్రేమరూపమగు చిత్తవృత్తివిశేషమే రతి యని నిర్వచింపఁ బడినది. రసములును, భావములును నివ్వన్నియుఁ జిత్తవృత్తివిశేషములే యని గర్హించుకొనవలెను. విభావాదులచే లెస్సగాఁ బరివృప్తములయిన యా చిత్తవృత్తి విశేషములు రసములనియు, ఆపరివృప్తములయినచో భావములనియు వ్యవహరింపఁ బడును. ఈ రీతియొక్క యవస్థ ద్విక్రిందివిధమునఁ బెద్దలు దెలిపిరి.

అంతుర, పల్లవ, కలికా, ప్రమాన, ఫల, భోగభాగియంకమకః

ప్రేమా, మానః పణయః స్నేహోరాగోఽనురాగశ్చ.

ఈరతి యంతురావస్థయందుఁ బ్రేమమనియుఁ బల్లవావస్థయందు మానమనియుఁ గలికా (మొగ్గ)వస్థయందుఁ బణయమనియుఁ, బుష్పావస్థయందు స్నేహమనియు, ఫలావస్థయందు రాగమనియు, భోగావస్థయందు అనురాగమనియు లెప్పుఁబడును. ఇందు “అంతుర...ఫలాంతమున పంచావస్థలు గల రతి పూర్వరాగమున వనఁగా సంభోగావస్థకుఁ బూర్వమునను, భోగావస్థగలరతి సంభోగమందును నుండును. పూర్వరాగమున పీ పంచావస్థలుగల రతివలన వాయికకుఁ గొందఱు నుతమున దకా వస్థలును, నుటే కొందఱునుతమున ద్వాదశావస్థలును గలంగును. ఆ యవస్థలు ముందు తెలియును.

“అదా వాచ్యః స్త్రీయారాగః పుంసః పశ్చాత్తదిగ్గతైః”

ఈ రతి ప్రభువును నాయకకే కలిగినట్లును, నా యా యింగితములచే బిమ్మట నాయకునికే గలిగినట్లును గావ్యమునఁ వర్ణింపబడవలెను. ఒకానొకచోఁ బ్రభువును నాయకునికే కలిగినను నాయకకే కలిగినట్లు వర్ణించుట హృద్వ్యమార్గము. వీలన, నాయకుఁడు పొరుషోపేతుఁడై యుండవలెను. అనఁగా ధైర్య స్థైర్యాదులు గలిగి యుండవలెను. అట్లయినచే యాతఁడు శోభిల్లును. కాన నాతని మనస్సునఁ బ్రభువును రతి గలిగినను గావ్యమున సహృదయులు దానిని నట్లు నిబంధింపరు. ఈ విషయమును రుద్రటుఁడు గూడ నిట్లు చెలిచెను.

పూర్వం నారీ భవేదక్తా పుమాకా పశ్చాత్తదింగితైః
తతః స్పృహోగ లీలైః స్వభావ మభగా స్థితిః.

మొదట నాయక నాయకునిఁ జూచి యనురక్తురాలు గావలెను; దాని యింగితములచే బిమ్మట నాయకుఁ డనురక్తుఁడు కావలెను; పిమ్మట వారి సంభోగ లీల; ఇది స్వభావమందరమగు విధము.

ఉ. చల్లఁదనంబె చంద్రునకుఁ; జక్కఁదనంబె ప్రమాన ధన్వికై;
సల్లలితోరుసారభమె చైత్రున; కొక్కనికొక్క మేలిమే
తెల్లముగాక; నాపతి యుద్దీర్ణగుణాధ్యుఁడు నారసింహభూ
వల్లభుఁ; డట్లు సర్వగుణవైభవ మెవ్వరికైనఁ గల్గునే? ౧౦

ఒక నాయక వరసభూపాలుని గుణముల నిట్లు నుతించుచున్నది; చంద్రుని కొక్క చల్లఁదనమే కలదు; మన్మథున కొక్క చక్కఁదనమేకలదు; చైత్రున కొక్క సారభమే కలదు; ఇందొక్కొక్కరి కొక్కొక్క గుణముమాత్రమే కలదు; నాప్రియుఁ డగు వరసభూపాలుఁడు సర్వగుణాధ్యుఁడు.

ఇట నాయకచేసిన నుతివలన నరసభూపాలునియం దామెనుఁ గల రతి వ్యక్త మగుచున్నది. ఇటఁ దనకు రతి యుదయించినట్లు నాయక మోటిమాటలతోఁ చెప్పలేదు. ఆ వర్ణనముచే వ్యక్తమగుచున్నది.

✓హాస లక్షణము

క. చేకొని యగ్రూరములగు

నాకార వికారచేష్ట లాటాకింప

గైకొను మనోవికాస

స్వకారము హాసమయ్యె వినుమెట్లన్న.

‘ఆకూరములగు’నకు ‘ఆతి వికృతములగు’ అని పాతాంతము. ఇదియే లెప్పు. చుడియు వికృతసంభాషణచే గూడ హాసము గలుగును. కావున “కం. చేకొని యతి వికృతములగు ! నాకారాలాపచేష్టితాదులు చూడక” అను పాతము యుక్తము. ‘ఆతి వికృతములయిన యాకారము, ఆలాపములు, చేష్టితములు మొదలయినవానినిఁ జూచుటచే గలుగు మనోవికాసమే హాసము’ అనియర్థము. ఈ యర్థమే యీక్రింది సాహిత్యదర్శిని, రసగంగాధరముల లక్షణములను గానఁబడుచున్నది.

వికృతాకార వాగ్వేషచేష్టాదే ర్నర్తకాదృశత్
హాస్యోహాసః స్థాయిభావః అని సాహిత్యదర్శణము.

వాగంగాది వికారదర్శనజన్మా వికాసాభ్యా హాసః (వాగ్వికారములను, అంగవికారములను జూచుటవలనఁ బుట్టిన చిత్రవికాస రూపమగు వృత్తివికేషమే హాసము) అని రసగంగాధర లక్షణము.

చ. అదె! యిదె! వచ్చెవచ్చె నరసాధిపు దాడియటంచు బాళెముల్
బెదరి బరీదుఁడేగు నెడఁ బెంపటి భానులు వెన్నముందుగాఁ
గదిసి హయాళినెక్కి హయకంధరముల్ పాడగాన కవ్వడే
చదివిరి వాజిమ స్తముల క్రతులటంచుభ్రమింతురెంతయుం . ౧౨

తా. బరీదుఁడను సోక ముసల్తానుప్రభువు నరసాధిపునిదాడి “వచ్చె వచ్చె” నని నేనలు దెదరఁగాఁ దాగు బరుగిడెను. ఆతని నేనానాయకులు విభ్రాంతులై గుట్టములపై వెనుకముందుగాఁ గూర్చుండి గుట్టపుఁ దలలను గానక యప్పుడే నరస భూసాలు నైవ్రములువచ్చి తమ గుట్టపుఁ దలలను ద్రుంచినవని భ్రమపడిరి.

ఇట్ల భానులు వెన్నముందుగాఁ గూర్చుండుట యను వికృతచేష్ట హాసమును వ్యక్తము నేయుచున్నది.

ఈ హాసాదాహరణ పద్యమును “అనఘనృసింహ! నీయరి” ఇత్యాద్యేతద్భంగ భయోదాహరణ పద్యమును సమానముగానే యున్నవి. కావునఁ బ్రతాపరుద్రయము నందలి యీ క్రింది శ్లోకమును గ్రహింతము.

విభ్రాణాక కబిర్భృతాంజన దృళః కృత్యా కుచా కృత్రిమా
స్త్రీనామిన్నిక కాకతీంద్ర నగరేశ్వప్రచ్ఛన్నయాపాక నృపాక
దృష్ట్యాక్షమచపాస్య వక్షసి కుచావాక్పివ్య నీపిస్పృహో
హిహికవ్వ మితి త్యజంతి విపణి కేటీషు ధూర్తా విటాః

తా. కొప్పులు పెట్టుకొని, కన్నులకు గాటుక పెట్టుకొని, కృత్రిమ స్వములుఁ
 ధరించి స్త్రీవేషములతోఁ బచ్చన్నరూపులై కాకతీంద్రవగర వీధులలోఁ జనుచున్న
 శత్రురాజులను తాచి దుండగేంద్రుని విటులు దువ్వలువలాడ్చి కుచములులాడి
 సేవించిడాడి హీహీ యని నవ్వునున్నారు.

శ్లోక లక్షణము

క. హితజన విరహ వ్యధచే

నతిశయమై జనుల మానసాంభోజమునక

ప్రతిదినము పొడము దుఃఖం

బలిభూమివహింప శ్లోకమగు నెట్లన్నక.

౧౩

‘హితజన విరహదుఃఖమునఁ గలుగుదుఃఖ మతిశయించినచో శ్లోకమగును’ అని
 యర్థము. ఇట ‘వ్యధచే పొడము దుఃఖము’ అనుట పొరపాటు. మరియు నొకహిత
 జన విరహముచేతనే శ్లోకము గలుగదు.

ఇష్టజనస్య వివాహాత్ కాపాత్యైకావృ బంధనాద్యృసనాత్

ఏతైర్థవిశేషైః కరుణాఖ్యరసస్యుద్భవతి. (నాట్యకాస్త్రము).

ఇష్టజన వివాహము, కాపము, క్షేళము, బంధనము, వ్యసనము మొదలయిన
 వానివలనఁ గరుణరసము గలుగును. మరియు రసగంగాధరమున

“పుత్రాదివియోగ మరణాదిజన్మా వైక్లభ్యాఖ్యః శ్చిత్రవృత్తివిశేషశ్చోక్తిః”
 (పుత్తు)డు మొదలగువారి వియోగములవలనఁ గాని మరణాదులవలనఁగానీ కలిగిన
వైక్లభ్యమునుచిత్తవృత్తివిశేషమే శ్లోకము) అని లక్షణము చెప్పఁబడినది. ఈరెండు
 లక్షణములును సమగ్రములు. కాన గ్రాహ్యములు.

మరియు లక్షణపద్యమున “దుఃఖం బలిభూమి వహింప శ్లోకమగు” నని
 యున్నది. “శ్లోకస్య పరిపాదః కరుణః” (శ్లోకముయొక్క పరిపుష్టవస్థయే కరుణము)
 అర్థము. అతిభూమిని వహించి శ్లోకము కరుణమే యగునుగదా! కాన నది శ్లోక
 లక్షణమే. లక్షణముగాక కరుణరసలక్షణ మగుచున్నది. “ఇష్టజనవిరహాదినా
 అత్సవి దుఃఖాతిభూమి శ్లోకః” అను ప్రతాపరుద్రీయ శ్లోక స్థాయిభావలక్షణము
 గూడ నీ దోషగ్రస్తమే యగుచున్నది.

చ. పరంస్వపీంహ శౌర్యశిఖిపాలుగఁ జేసిన యట్టి వాపపుక
 శతధృతి కింతటం జలముజాలుదు; మమ్మును దావపావక

వ్రతతులపాలు చేసె; నని పల్కెను రోదనమందు విద్విష
తృతులకు బాష్పపూరములె చాలు వనానలముక హరింపఁగఁ.

శత్రుకాంతలకు భర్తృపీఠా కారణమున బాష్పము బుడయించెనని. ఇటు
వారి పలుకులును, వారి గోదనములును శోకమును వ్యక్తపఱచును.

ఉత్సాహ లక్షణము

క. ఆత్యున్నత లోకోత్తర

కృత్యంబులు సేయవేడి కృతకృత్యులింక

నిత్యముఁ దలచు ప్రయత్నం

బల్యంతోత్సాహమయ్యె నది యెట్లన్నఁ.

౧౫

తా. లోకోత్తర కార్యముల సాధింపఁజేయు గట్టి యత్న ముత్సాహము.
లోకోత్తర కార్యములన నిట దాన, ధర్మ, దయా, యదాదులు.

రసగంగాధరమున దీని లక్షణ మిట్లున్నది.

“పరపరాక్రమహానాది స్ఫులిజస్మా బొమ్మత్కాఖ్య చ్చిత్తవృత్తి విశేష
ఉత్సాహః” (శత్రువులయొక్క పరాక్రమముయొక్క క్షీణతాదులను స్మరించుట
వలనఁ బుట్టిన యాసృత్య ముత్సాహము.

మ. అసీఁ జెందాడి విపక్షవృక్షముల కౌర్యాగ్నిచ్చటం బేల్చి శ

స్త్రుసరస్వీరములక రణోర్విశ్రలముక సంతుల్యముండేసి నై

ర్యసృగార్ద్రంబానఁచి ప్రోదిగొనకుద్యత్కిరి సప్యాఘముల్

వెనసిద్ధించునె? యంచుఁబల్కునరసోర్వినాథుయోధావళుల్ ౧౬

తా. నరసభూపాలుని యోధులు “శత్రువులను వృక్షములను గొట్టివేసి
కౌర్యాగ్నితోఁగాల్చి, శస్త్రములను నాఁగళ్ళతో రణభూమిని ఘట్టముగాఁజేసి శత్రు
వుల కైముచేఁ దడవినఁగాని కీర్తిసప్యములు పండునే?” యనిపలుకుదురు.

ఇటుయోధావళియొక్క పలుకులు రణోత్సాహమును వ్యక్తమునఁబఱచున్నవి.

✓ భయలక్షణము

క. క్రూరాకారముఁ జూచిన

నారయ నేజను నిహృదయమందు ననర్థాం

కూరాశంకనమగువది

ధారుణిలో భయమునంగఁ దగు నెట్లన్నన్.

౧౮

“కూరాకారాదికమున” అనిపాతాంతరము. కూరాకారాదులను జూచుట వలన నేజనునివృద్ధయమందు మరణాదిరూపముచో వర్తకంకకలుగునో యదిభయము.

“వ్యాఘ్రదర్శనాదిజన్మా పరమానర్థ విషయకోవైక్లబ్యాఖ్య శ్చిత్తవృత్తి విశేషః భయం” (వ్యాఘ్ర దర్శనముమొదలగు వానివలనఁ బుట్టినట్టి పరమానర్థ విషయకమగు వైక్లబ్యరూపమగు చిత్తవృత్తివిశేషము భయము) అని రసరంగాధర లక్షణము.

ఇలభయము సర్వప్రాణి సాధారిణమైనను “ఏ జనుని వృద్ధయమందు” అని చెప్పఁజుటచే బహుపక్ష్యాదులనుఁ గలుగు ననర్థశంక భయముగాదని యర్థమగును. కాననిది ప్రమాదము. జనశబ్దమునకు జంతువని యర్థము చెప్పకొన్నిచో సరిపోవును.

స్థాయిభావమగు భయమునకును సంచారిభావమగు త్రాసమునకును భేదమేమి? అని కాద్యాలాది దర్శనమువలనఁ గలుగుమరణాదిరూపముచోవర్తకంకభయము. ఇతర భయపాతువులవలనఁ గలుగు మరణాని భీన్నమగు ననర్థశంక త్రాసము. ఈత్రాసము వ్యభిచారిభావము.

చ, అనఘ! నృసింహ! నీయరి వనావళికేగి గుహగ్రసువుఁడై
యనిమరలంగలంగని భయంపడి పాటుచు “నాజిగాదు కా”

దని సతి తెల్పినందలియఁడొర! నిషాదులఁజూపహస్తలం

గని వివినేభవంక్తిఁగని క్రమ్మటనాజయకాఁ దలంచుచున్. ౧౮

తా. నిద్రనుండి తటాణులకేచి పరుగెత్తుట, భార్యదలిసినను నమ్మకుండుట, మొదలగునవి శత్రువుయొక్క భయమును వ్యక్తమునీయుచున్నవి. అది సామాన్య శయముగాక మరణరూపానర్థ శంకగానే గ్రహింపవలెను.

జుగుప్పా లక్షణము

కం, పలలాపి శ్లోకితాదులఁ

బలుమాణును జూడ నరుచిభావము లోనం

దశుశోత్ర నిగర్హణ మది

తలపోయ జుగుప్పయనఁగఁదగు నెట్లన్నన్.

౧౯

రక్తమాంసాదులను గాంధుటవలన గలుగు నేవగింపు జూపు. ఆయితే కొందఱకు మాంసాదులను జూచుటవలన నేవగింపు గలుగదుగదా! కాన నీ లక్షణ మనుభూయ్యము. ప్రతాపరుద్రయమున “అగ్ధానాం వోషదర్శనానిభిర్వృతా జగుప్సా” (ఆ యా పదార్థములందలి వోషదర్శనములచేత గలుగు రోత జగుప్స) అని చెప్పబడినది. ఎవరికి వోషము గవలబడిన వారికే రోత. తేనివానికి తేను అని యర్థము వచ్చుచున్నది. రసగంగాధరమున

“కదర్య వస్తువిలోకన జన్మా విచికిత్సాభ్యుత్పత్తవృత్తి విశేషా జగుప్సా” (ఏవగింపుగొలుపు పుట్టిపోని వస్తువులను జూచుటవలన బుట్టివచ్చి విచికిత్సయను చిత్తవృత్తివిశేషము జగుప్స యనబడును) అని చెప్పబడియున్నది. ఈ లక్షణమే నుండరమైనది. ఏలన, బురీషుది దర్శనమున నెల్లరకును రోత గలుగును. రక్త మాంసాదుల దర్శనమువలన గానీ, పదార్థములందలి వోష దర్శనమువలన గానీ యెల్లరకును రోత గలుగదు. కొందఱకుచాత్రమే కలుగును. కావున గదర్యవస్తు విలోకనమున నెల్లరకును సర్వసాధారణముగా నేవగింపుగొలుపు వస్తువులనుజూచుట, దీనివలన గలుగు రోత జగుప్స.

చ. తలలు సరోజముల్, మెడలు తండముకొన్నురు, వంశజాలముల్ జలభాను, లసిఖండములు, శంఖములైతగు నెత్తుపేర్లలోఁ గలభకపాలనౌచయముఁ గక్కున నెక్కి చరించు సంగర స్థుల నృసింహనిర్దళిత శత్రువసారస మత్తభూతముల్. ౨౦

ఇది భూతములు నెత్తుపేర్లలోఁ జరించుచున్నట్లు చెప్పబడినది. ఆ నెత్తు పేర్ల వర్ణనము జగుప్సను వ్యక్తము నేయించున్నది.

క్రోధ లక్షణము

కం. అపకారకారులకు నరు

లపరాధమొనర్ప నేమహామహుని మనం

బు పరిజ్వలితంబగు నది

యపరిమితక్రోధమయ్యె నది యెట్లన్నా.

౨౧

“శత్రుకృతాపచారేణ మనః ప్రజ్వలనం క్రోధః” (శత్రులు నేసిన యప చారముచే మనము ప్రజ్వలించుటయే క్రోధము) అని ప్రతాపరుద్రయము. “గురు బంధువధాది పరమాపరాధ జన్మా ప్రజ్వలనాభ్యః” చిత్తవృత్తివిశేషః క్రోధః

అయిన పరవివాదాది హేతుః । త్వద్రాపరాధ జన్మా తు పరుష వచన,
అసంభావనాది హేతుః । అయ మేవ అమర్షాఖ్యో వ్యభిచారితి విశేషః ।
(గురుబంధు వధాదులగు పరమాపరాధముల వలనఁ బుట్టిన ప్రజ్వలన నామకమగు
చిత్తవృత్తి విశేషము శ్రోధము. ఇది పరవివాశమునెయును. ఈ శ్రోధము మహాపరా
ధమువలనఁ గాక త్వద్రాపరాధమువలనఁ బుట్టినచోఁ బరుషవచనములు, అసంభావ
నము మొదలగువానిని మాత్రమే కలిగించును. ఇదియే యమర్షాఖ్యమగు వ్యభిచారి
భావము.)

చ. స్థిరభుజ విక్రమక్రమన్మసింహ! న్మసింహ! భవత్కరాగ్రభీ

కరకరవాలసిద్ధుఁడతిగాఢయశోరససిద్ధిఁగోరి బం

ధురహయసింధురావళులతో రణదుర్గ కసర్గళోన్నతిన్

సరబలిపెట్టు దుర్బదననాధరిపుష్టితినాధయూధమున్. ౨౨

ఓనరసభూపాల! నీచేతికత్తియను సిద్ధుఁడు కీర్తియనురససిద్ధినిఁ గోరి యాధ
భూమియనుకాళికి మడించిన శత్రురాజులను సరబలిపెట్టును.

ఇటఁ గరవాలమున సరబలిపెట్టును' అనియుంటుండే శ్రోధము వ్యక్తమగు
చున్నదని యభిప్రాయము.

కాని 'కరవాలసిద్ధుఁడు యశోరససిద్ధినిఁ గోరి'యని చెప్పటచే, సిద్ధుఁడు రస
సిద్ధినిఁగోరి పెట్టు సరబలి యుత్సాహయుక్తము. కాని శ్రోధయుక్తముగాదు. ఇందుఁ
శ్రోధమేమియుఁ గానరాదు. రూపకబలమునఁ శ్రోధమునకుబదులుగా నుత్సాహమే
వ్యభిచారమగుచున్నది. మరియు నీ పద్యమున శత్రుకృతాపచారమేమియును జూపఁ
బడలేదు. కాని యది యాక్షేపించుకొనవచ్చును. ఇందుఁ గరకాలముకర్తయగుటచే
నదియచేతనమగుటచే దానికి మనుప్రజ్వలన రూపమగు చిత్తవృత్తియుండదు. కాన
నీయదాహరణము చింత్యము.

ఈకింది కావ్యప్రకాశోదాహరణము గావ్యము.

కృతమనుకృతం దృష్టం వా యై రిదం గురుపాతకం

మనుజుపశుభిర్నిర్మర్యా దైర్భవద్భి రుదాయోధైః

సరకరిత్రజా సార్థం తేషాం శఫియకిరీటికా

మయమహామృత్యోదోమంతైః కరోమి దికాంబలిం.

గీ. శతమర్యాదులై గురుపాతకంబు

పరిపి సహాయులై చూచిన సరమనుజ

పశుల మిమ్మొల్ల నే గృహ పార్థివ
యత్తముగ భూతలియిత్తు రత్తమునను.

ఇది దోషవధానంతో ముద్దనాదులను గూర్చి క్రద్దుడైన యశ్వత్థాను యన్న పలుకులు. ఇది శత్రుకృత మహాపరాకముచే గలిగిన ప్రజ్వలన రూపమగు క్రోధము తెన్నుగా వ్యక్తమగుచున్నది.

విస్మయ లక్షణము

కం. వివిధాపూర్వములగు వ
స్తువులు గనుంగొనిన యెడల సుజనుని మదిలో
దవలిన ప్రమాద విస్తర
మవిరిళ విస్మయమనంగ నగు నెల్లన్నఁ.

౨౩

“అపూర్వవస్తుదర్శనా చిత్తవిస్తారో విస్మయో మతిః” (అపూర్వములగు వస్తువుల దర్శనమువలనఁ గలుగు చిత్తవిస్తారము విస్మయము) అని ప్రతాపరుద్రీయము. పద్యములాని “సుజనుని” పదము వ్యర్థము. సుజనునికీ మాత్రమే చిత్తవిస్తారము గలుగును. ఇతరునికిఁ గలుగదను నర్థమువచ్చును. మరియు “ప్రమాద విస్తరము” అని రాదు. “చిత్తవిస్తారము” అనవలెను. ఇంతేకాక “ప్రథవేనావశద్ధే” అను పాణినీయ సూత్రము ననుసరించి శబ్దిప్రపంచమునందు “విస్తరము” అనియుఁ దదితరవిషయమున “విస్తారము” అనియు నుండవలెను. శబ్దివిస్తరము, చిత్తవిస్తారము మొదలగునవి; కానఁ బ్రమాదవిస్తార మనవలెను. రసగంగాధరమున “అలౌకికవస్తు దర్శనాది జన్మా ఆశ్చర్యాభ్యాం విస్మయః” (అలౌకికమగు వస్తువులను జూచుటవలనఁబుట్టిన యాశ్చర్యమును చిత్తవృత్తివిశేషము విస్మయము) అని లక్షణము నేయఁబడినది.

చ. ధరణి నృసింహభూవరు ప్రతాపమహాతప ముబ్బజాండ క
ర్పరములునిండి తీవ్రగతిఁ బర్వ నఖర్వసగర్వవై భూ
వరులు వడంకసాఁగుదు రవార్ధవవవ్యజనాతపత్ర వై
ఖరులు దొలంగఁజేయుదురు కన్నులఁ జీకటిగప్పుచుండఁగఁ.

తా. నరభూపాలుని ప్రతాపరూపమగు బిట్టెండ బ్రహ్మాండమునఁ దీక్షణముగాఁ గాయంచుండఁగా శత్రురాజులు కన్నులు మిలుమిట్లుగొని వడఁకుచుఁ దమ శత్రు రామరాదులను దొలఁగించుకొందురు.

సంభూతాబలం క్రతావలం ప్రహ్లాదమంత్రముం గప్పి మిటుమిట్లు గొలుపు
యెడలె. ఈ చుట్టొకప్పుడు (పరక కవు) రాజులకి విష్ణుయము గును
చున్నది. వారి చేష్టల విష్ణుయమును వృత్తము నేర్చుచున్నది.

✓ శమ లక్షణము

కం. నిరుపమ వైరెగ్యాదుల

కీకవై నిర్వలతఁబూని వ్యాదయము తిరమై

నరులకుఁ బరిణతిఁజెందిన

ధర్మము నది నమమునంగిదను నెట్లన్నక.

౨౫

తా. వైరెగ్యాదులచే నుపమము విషయములనుండి నిర్వృత్తమగుట శమము.
“వైరెగ్యాదివా నిర్వికాః చిత్తరసం శమః” (వైరెగ్యాదులచే జిత్రము నిర్వికా
ః మైయుండుట శమము) అని ప్రతాపరుద్రీయము. “నిత్యానిత్య వస్తువిచార జన్మా
విషయవిరాగాభ్యా నిర్వేదశ్శమః” (ఇది నిత్యము, ఇది యనిత్యము అను విచారము
వలనఁ బుట్టిన విషయవిరాగ మును మేలు కల చిత్తవృత్తివిశేషమగు నిర్వేదము
శమము) అని కవిగంగాధర లక్షణము.

ఉ. ఘోర భవాదిమఃఖంబులఁ గుండఁగనీక నృసింహుఁ డౌర! దు

ర్వారఫలప్రదంబగు విరక్తి సుఖంబొనరించెనంచు నీ

వైరులు మానులై వివినవాటిని నీవ గురుండవంచు నీ

పేరిటి యక్షరంబులై పవితరులు శ్రీ నరసింహభూవరా !

౨౬

తా. నిఃసభూతాబలం క్రతావలం సంసార పరిత్యాగమునేసి యదవుల నాశ్ర
యించిరిని చెప్పటచే వారి వైరెగ్యాదుల వృత్తమగుచున్నది.

ఇట శకుంతలాలు సంసారపరిత్యాగము నేయుట వాస్తవికమగు వైరెగ్యా
దులవలన. ప్రాజాపాయము దప్పించుకొనుటకై యరణ్యావాసము నేసిరి.
అట్టిచో నిది యుక్తమైన యరణ్యము గాదనవచ్చును. కాని మొదటఁ బ్రాజా
పాయభయముచేతనే సంసార పరిత్యాగమునేసి యరణ్యముల నాశ్రయించిరి. క్రమ
ముగా వారి కచ్చట యథార్థమైన వైరెగ్యాదులు గలిగినది. కావుననే వారు నృసింహ
భూవరాక్షరముల జనించుచుండిరి. మొదట వారి కౌ సంసార పరిత్యాగము కష్ట
ముగావచ్చును మరల, గీర్ణుల మేల్లేక వచ్చునీ కవి లాఠీ క్షయసారముగా వాదం.

దానిని మేలుగానే తలచిరి. కావున వారిని యథార్థమైన దైవాగ్రహము యని గ్రహింపవలెను.

కం. ఈరసముల కుత్సాదన

కారణము విభావమనంగల; దది ద్వివిధం

బైరజిలు; నాలంబన

మాయ సుద్దీపనంబుననంగ ధరిత్రిక.

—౨౭

ఇంతవఱకును స్థాయిభావములే చెప్పబడియుండగా “ఈ రసములకు” అని ముందు చెప్పిన యనుచిరము. “సమలత నిల నవచారములే స్థాయిభావమనియో యర్థము” చెప్పకొనినది. “రత్యావ్యవృద్ధికాలోకే విభావాకావ్యనాట్యయోః” (భారతవ్యవహారము రత్యావ్యవృద్ధికిః కారణములయి నాయకాదుల కావ్యము లలో విభావములని వ్యవహరింపఁబడుదురు) అని గాని చెప్పబడినది. “విభావ్యంశే ఆస్మాదానో సాదా స్థూరి మోక్షాః కీనుంశే సామజిక కర్త్యానిభావాః” (సామాజికం మృత తస్మాదానో సామజికావ్యముగా విభావముగా నా మృత కర్త్యాని భావములు జేసేవలెనుగాని ఆస్మాదానో నామోక్షాని విభావములు) అని వ్యవ్యవృద్ధిగా. ఆ విభావ ములందు విభావములు, సుద్దీపనవిభావములు నిలుచెడియును. ఈ ప్రంకమున మోక్ష శృంగారములే కవి ప్రదర్శింపఁదలఁచుటచే శృంగార విభావములను మాత్రమే పేర్కొనుచున్నాఁడు.

విభావ స్వరూపము

కం. పనితయుఁ బరియును నాలం

బనమగు; సుద్దీపనంబు ప్రాయంబును సౌ

మును, జేష్ఠలు, మదనాదులు

ననఁదగు; నేర్పఱతు వీనికగు లక్ష్యంబుల్.

—౨౮

శృంగారరస స్థాయిభావమగు రతికి నాయకనాయకు లాలంబనవిభావము. వారి ప్రాయము, భూషణములు, చేష్టలును సుద్దీపన విభావములు. ఆలంబన మన వలంబము. “ఆలంబనం నాయకాది సమాంశ్య రిసోద్గమాత్” (ఏ నాయక నాయకులవలన రసావిర్భావము గలుగునో యా నాయకనాయకు లాలంబనవిభావములు అనఁగా రసమునకు సహనాయకారణములు. సహనాయకారణమన నేది లేకపోవుటచే నిల రసోదయముగాదో యది సహనాయకారణము. నాయకనాయకు

నలు లేనినో - యదయును గాదుగదా!) అని సాహిత్యదర్పణము. ఉద్దీపనవిభావమున ఉద్దీపింపఁజేయు విభావము. “ఉద్దీపనవిభావాస్తే రసముద్దీపయంతియే” (రసము ఉద్దీపింపఁజేయునది యుద్దీపనవిభావములు.) యావనాదు లా రసము నుద్దీపింపఁజేయుఁజికదా! ఈ యుద్దీపనవిభావము సహజమనియుఁ దటస్థమనియు ద్వివిధము. ఈ శృంగారమున నాయికానాయకుల యావన, భూషణ, చేష్టలు మూడును సహజములగు ననఁగా నాలంబనముయొక్క గుణములగు నుద్దీపనవిభావములు. నాల్గవ విభావమగు మదనాదులు తటస్థరూపమగు నుద్దీపనవిభావము. సహజముగానిది తటస్థము. “మలయానిల చంద్రాద్వాస్తటస్థాః పరికీర్తితాః” అని ప్రతాపరుద్రీయమున నుండఁగా నిటఁ బై పద్యమున ‘మదనాదు’ లుద్దీపనవిభావములని చెప్పఁబడినది. ఉద్దీపన నన్తుకోటిలో మన్మథుని నాలంకారికు లెవ్వరును కేర్పరలేదు. కాని కవులు తమ ప్రబంధములలో నాయికాపిరహ వర్ణన ప్రకరిణమునఁ దదుద్దీపకవస్తువులగు మలయానిల చంద్రాది మామణములతోపాటు మన్మథదూషణమునుగూడఁజేసిరి. అందుచేఁ నీ గ్రంథకర్త మన్మథునిఁగూడ నుద్దీపనవిభావమునుగాఁ జేర్చినాను.

అలంబన విభావోదాహరణము

చ. అలరురతిన్ రతీశు, దమయంతి నలున్ నలువొంద ముందుగా
నలువ నృజించి యందుకతనం దనచే యశుక్లందీటి నే
ర్చవడ నో లతాంగి; నరసాధివునిన్ నినుఁగూర్చి ప్రేమసం
కలితముగాఁగ దంపతులుగా నొనరింపఁగఁబోలు నెంతయున్.

ఓ లతాంగీ! రతీమన్మథులను, నలదమయంతులను, బ్రహ్మదేవుడు ప్రప్రథమమున నృజించి జంతుదీటి పిమ్మట నిన్నును నరసభూపాలుని నృజించి ప్రేమపూర్ణులగు దంపతులుగా నొనరించియుండును.

ఇటు నాయికానాయకు లాలంబన విభావములు.

ఉద్దీపన విభావము - ప్రాయము

మ. వరవక్త్రేందు విలాసకృన్నవవయో వర్ణావసానంబునం
దరుణశైశవ సింధులింకునడఁ దత్తత్కాలలక్ష్మ్యంబు లౌ
స్వరసాంతఃసిత గండశైలములనం జందోయి యంతంతకుం
లరగం; వత్సక్రిమశోష్యరేఖలనఁ గన్పట్టున్ వశీపుంజముల్. 30

ముఖచంద్రునికీ జక్కని యండమునుగూర్చు యావనరూపమగు శరత్కాల మన నా యువతియొక్క బాల్మికను నడు లెండిపోయెను. ఆప్పు డచోడేరిన గొండకైలములో యుగంట్లు వగుదోయి క్రమక్రమముగాఁ గనబడెను. నీను దీసివపుడు గనఁబడు లేఖలో యుగంట్లు వగులు గనబడెను.

ఇటు నాయకరతి నుద్దీపింపఁజేయు నాయకయొక్క జన్మనామ వర్ణింపఁ బడినది.

ఉద్దీపన విభావము - సొమ్మ

కం. వెలఁదికి మణితాటంకము

లలరున్ దిగ్విజయకాంక్ష నతనుఁడు చూపున్

ముటుకులు నిశాతములుగా

నలవడ వడిఁదీడు శాణయంత్రము లనఁగన్.

30

ఆ యువతియొక్క రవలకమ్మలు మన్మథుఁడు దిగ్విజయార్థియై దాని చూపు లను బాణములను నూలుటకై యుంచిన సానరాళ్ళన వెలుఁగను.

ఇటు నాయకరతి నుద్దీపింపఁజేయు నాయకయొక్క సొమ్మ వర్ణింపఁబడినది.

ఉద్దీపన విభావము - చేష్ట

చ. సుదతి నృసింహునిన్ మరలిచూచె విలాస వివర్తితాస్యయై

వడలిసప్రేమ వెన్త విలివచ్చు ముఖేందుఁడటంచు భీతిచే

జెడలి గిరిండుదుర్గములఁ జేరిన చీకటివోలె వాసనా

స్పదమగు వాలుఁగొప్పు వలిచన్నులపై నసియాడుచుండఁగన్.

వెన్తవిలి (పా) వెన్దగిలి.

ఒక యువతి యొక్కారమాగా మొగమునుదిప్పి ప్రేమతో ముఖచంద్రుఁడొ దన్ను వెంబడించి వచ్చెనన్న భయముతోఁ బర్యవర్తముల దాగుటకై చేరిన చీకటియో యన్నట్లున్న శేఖరము స్త్రుములమీఁదఁ జలింపుచుండఁగాఁ నరణ భూపాలునిఁ జూచెను.

ఇటు నాయకరతి నుద్దీపకమయిన నాయికాచేష్ట వర్ణింపఁబడినది.

తటస్థ విభావము

చ. చిగురుకటారితోఁ జెఱకుసింగిణితో నలరంప గుంపుతో
నిగనిగమించు చెంగలువ నేజముతో వడిఁజిల్లు తేజపై
మగఁటిమి నెక్కి శూరుఁడయి మారుఁడు కోకిలకంఠకామాళుల్
నెగడ లతాంగిపై వెడలె నేఁడు నృసింహ! యెఱుంగఁజెప్పితిన్.

ఇట నాయికారతి వర్ణనవిభావములుగా మదనుఁడును గోకిలాలాపములును వర్ణితములు.

గీ. ఇగులపములలు బాఱంగి, మరులుకొనుచు
మదముతైల స్తనాగమంజునిచి కరము
కలువకన్నులు వికసేంపఁ జలివెలుంగు
కమరపతిఁమృఖింబు ముద్దామిచుండె.

ఇట నాయికానామల రతి వర్ణనచేదగు చంద్రుఁడు వర్ణింపఁబడెను. నాయికానామలకావల నమలంబి. చి రత్నావళిసర్వసేవకుగాని నాలంకరవిభావము జనకకావలనియు, నావళిసర్వసేవకుని రత్నామలయే బోషకములగుటచే యావళియు పరిపోషకకావలనియోను గొందఁబడెను.

అనుభావము

క. కారణమైన విభావము

చే రసముత్పన్నమైనఁ జెలఁగెడిదానం

బ్రాహ్మణ కటాక్షాదిక

మారయ ననుభావమయ్యె నదియెట్లన్నన్.

38

తా. విభావముచే రసముత్పన్న మయినవిమృశం గలిగెడు కటాక్షాదు అనుభావములు. ఈలక్షణముకన్న సాహిత్యవర్ణన లక్షణములెన్నగా నున్నదిచూడఁడు.

ఉద్బుద్ధంకారతైత్వేన్వేర్వహిర్భావం ప్రకాశయన్

లోకే యః కార్యరూపసోస్తై నభావః కావ్యనాట్యయోః.

తమతమ కారణములచే నవఁగా మెరుకటి జనకపోషక రూపములగు నాలంకరార్థపన కారణములచే లోకమున నీతరమాదులం దుద్బుద్ధమైన రత్నాదికమున స్థాయిభావమున వెలుపలికిఁ దెలుపుకొనఁబడెనను కావ్యనాట్యములలో తమభావములయెను.

“అను = పక్షాత్; భావః = ఉత్పత్తి, దేహించే అభావం” (కావ్యమున లక్ష్యముచేయునందున పక్షిని గావ్యము) అను. “అభావమున త్యాగం” (కర్తావధానమున భావమున గావ్యమున చేయునందున భావమున త్యాగము) అను. త్యక్తమున స్వేచ్ఛ నుండియున్నది. ఈ యభావము త్యక్తము యందు జన్మించునది. అభ్యంతరమున స్థితి లదు.

ఉక్తాః శ్రీ నామలంకారా అనభావ స్వరూపాః

తద్రూపాస్తత్త్వేన భావాత్తథాత్వేనాః పరాత్మనః.

అనభావములయిన (అనభావోపమాలు) దాని, భావ, తేజోలంకారములు, అనభావములయిన శోభ, కాశీ, కీర్తి, మధుర్య, మృదుత్వ, కావ్యము, భావ్యము, అనునేయము, స్వభావములయిన శ్రీ, విరాజ, విద్విత్, విద్యోక్త, కిరికిచిత, మోట్టాయిత, తబ్బువర, విభవ, లలిత, మర, విభావ, తిహ, మాగ్య, విశ్వేష, కరూహల, మాతర, చక్ర, శేఖర, అనభావములయిన, తేజోలంకారములైన సాత్త్వికభావము తేజస్వినియ, వికార ప్రభావములయిన చేష్టలు, శృంగారమున నిమగ్నములు; మరొకచో “అనభావోపమా స్వాత్మమేవాత్మాత్మయబుద్ధిభిః” అనభావములు మనోభవములు, వాక్యములు, కాయజములు, బుద్ధిజములు, అనినామగు విధములు. అనియును తెప్పరిడించి.

కరి, కర పద్ధిములలో శ్రీలామలు పరునైమత్రమే చెప్పబడింది. కాని సాహిత్యదర్పణమునఁ బడునెనిమిది యాయబడినవి. వీని కుచాహుఃసముల ముందీయబడినవి.

విభావములు కారణరూపములు. అనుభావములు కార్యరూపములు. వెనుకఁ జేష్ట యుద్ధిపనవిభావముగాఁ జేర్చఁబడినది. ఇట “బారూఢ కటాక్షాదిక మనుభావము” అని గ్రంథకర్త చెప్పినాడు. కటాక్షాదికము చేష్టగావా? మరియు ముందు చెప్పబోవు వ్యభిచారముగూడఁ గార్యరూపములగుటలని నిమిషములు గావా? అట్లగుచో నీ వ్యవస్థ యెట్లు? అను నీ శకంకు బ్రతాపరుద్రుడు వ్యాఖ్యాత లేవదీసి సమాధానమును జెప్పియున్నాడు. దాని నిట వివరింతుము.

“మనుచేష్టలక్షణోద్దిపన విభావానాం భావహాదీనాం శృంగారకార్య తయా అనుభావత్వం ప్రతీయతే । కటాక్షధ్రువిశ్లేపాదీనా మనుభావానా మను రాజనకత్వేన సంభవత్వేన విభావత్వం । ఉక్తానాముభయేసం కల్లోలాయమాన తయా రసపరిపోషణాత్ సంచారితాఽపి సమస్తసంచారిణామపి చింతాదీనా మను

రాగకార్యతయా అనుభావత్వం । తద్దర్శన శ్రవణాభ్యా మనురాగాతిశయ జననా
ద్విభావత్వం చానుభూయతే । తదుక్తం భావప్రకాశే

“విభావోఽప్యనుభావస్యాస్య దనుభావో విభావవత్

తా పునశ్చానిజాస్యాతాంతే చ తా న్యుః పరస్పరం”

అత్ర పరస్పరశబ్దేన సంచారిజామేవ మిథోఽనుభావత్వం చేత్యానిద్రవ్యవ్యం ।
అతః కథంపూర్వోక్తా విభావాదివ్యవస్థా ఇతి చేత్సత్వం । కస్యాశ్చి దనురాగవ్యక్తే
ర్వాని కార్యకారణ సహకారీణీతాంతాం ప్రతితతైవ । నహించిదపి సాంకర్యమున్తి ।
వ్యక్త్యంతరాపేక్షయా తస్యా ఏవ ఆకారభేదాపేక్షయా నా అన్యధాభావే తో
విరోధః ? । యతైకస్య పుత్రాపేక్షయా పితృత్వం పిత్రపేక్షయా పుత్రత్వం చ
వ్యవత్తివత్తే । అతో విభావాదీనామపి ప్రతియోగిభేదాదిభిః కల్పితా కాదాంతరాజాం
సాంకర్యశంకానవకాశా ద్విభావరూపతా నియతైవేతి సిద్ధం । ”

తా. శృంగారరసమునఁ జేష్ట యుద్దీపనవిభావముని వెనుకఁజెప్పితిమి. భావహావా
దులు చేష్టలు. అవి శృంగారకార్యములగుటచే ననుభావము లగుచున్నవి. కట్లాక్ష
భూవిక్షేపాదు లనుభావములుగదా! అవి నాయకుని కనురాగజనకము లగుటచే
విభావములును నగుచున్నవి. ఈ రెండును గల్గోలాత్మకములై రసపరిపావకములగు
టచే సంచారులును నగుచున్నవి. సమస్త సంచారిభావములును (చింతాదులు) అను
రాగకార్యములగుటచే ననుభావములును నగును. వానిని దర్శించుటవలనను మిగుట
వలనను ననురాగాతిశయము జనించుటచే విభావములును నగుచున్నవి. భావప్రకాశ
ములొ విభావ మనుభావమగును. అనుభావము విభావమగును. అవి రెండును
సంచారులగును. ఆ సంచారిభావములు పరస్పర మనుభావములును నగును” అని
చెప్పఁబడినది. ।

ఇదే విభావాది వ్యవస్థ యెట్లు ? అనఁగా నిది విభావము ; ఇది యను
భావము; ఇది వ్యభిచారిభావ మను విభాగమెట్లు? అన్నచో నిదంతయు సత్యమే!
ఒకరి యనురాగవ్యక్తిలో నే విభావానుభావ సంచారిభావములు గలవో వానిలో
సాంకర్యముండదు. అనఁగా నాయికాచేష్ట నాయకున కుద్దీపనవిభావము. మరియు
నా చేష్టయే నాయకున కనుభావముగా నుండదు. అది నాయికాశృంగారమున నను
భావమై యుండవచ్చును. ఒకఁడే మరుమృగండు తన పుత్రునికే దండ్రుఁడై దన
తండ్రికే దాసు బుడ్డికిఁడును గావచ్చునగదా! కావున విభావాదులు వ్యక్తి భేదమును
జట్టి రూపాంతరమును బొందును. కాన విభావాదివ్యవస్థ నియతమే!

మ. అల సాలోలములై యచంచలములై యాకేకరాగంబులై
యలఘువీడనలై యనిదితములై యానందపూర్ణంబులై
సులభానూయములై సుశీర్ణరుచులై సువ్యక్తరాగంబులై
చెలువంబొందెడు చూపు లింతినెఱవెక్ శ్రీనారసింహేంద్రువై.

ఇందు నాయితానురాగముయొక్క కార్యములయిన చూపులు వర్ణింపఁబడెను.

సాత్త్విక భావములు

కం. పరగత సుఖదుఃఖాదుల

నరయంగ భావించి చుట్లయలరుట సత్త్వ

స్ఫురణము ; తద్భవభావము

లరయంగ సాత్త్వికములయ్యె నవియెట్లన్నఁ.

కేల

పరగతములయిన సుఖదుఃఖాదులను భావించి తన్మయత్వమును బొందుట సత్త్వమనఁబడును. ఈ సత్త్వశబ్దమునకుఁ బెక్కుర్థములు గలవు.

“అభినయాదిముఖేన అన్యగత సుఖదుఃఖాది భావనాయా మంతఃకరణస్య తను మాతత్వం సత్త్వం” (అభినయాదులమూలమునఁ బరగత సుఖదుఃఖములయొడ నంతఃకరణమునుముఖమగుట సత్త్వము) అనియు, “రజస్తమోభ్యామస్పృష్టం రజస్సత్త్వ మిహోచ్యతే” (రజస్తమస్పృష్టలేని మనస్సు సత్త్వము) అనియు, స్వాత్మవిక్రమ ప్రకాశకారీ కశ్చ న ఆంతరో ధర్మస్సత్త్వం” (తన యాత్మయందు విశ్రమించిన రత్నాదులను బ్రకాశింపఁజేయు వాంతరధర్మము సత్త్వము) అనియు, భావాంతర మైరపేక్ష్యాణా రసాపరోక్షీకరణత్వలక్షణో బలవిశేషస్సత్త్వం” (భావాంతరములతోఁ బనిలేక రసమును బ్రత్యక్ష మొనర్చు బలవిశేషము సత్త్వము) అనియును వివిధ లక్షణములు కనఁబడుచున్నవి. ఆ సత్త్వమనఁ బుట్టినవగుట సాత్త్వికభావములని వ్యవహారము. లేక యాసత్త్వదశయందుఁ గలిగిన కార్యములే సాత్త్వికభావములు. ఇవియుఁ గార్యరూపములగుటచే ననుభావములే యగును. అయినను “సత్త్వైక మూలత్వాత్ సాత్త్విక ప్రథా” శేవలము సత్త్వమునుండియే పుట్టినవి కావున సాత్త్వికములు. మిగిలిన యనుభావములు శరీరజములు.

ఉ. స్తంభ మచంచలత్వ; మవశత్వమగుం బ్రళయంబు; దృగ్ధలో
జృంభణమశ్రువాఁ; జెమటస్వేదము; గద్గదవాక్యవైఖరీ

గుంభము నిస్సవరత్వము; తగుంబులకంబన రోమహర్షణా
రంభము; కంపమావడఁకు; రానుకుఁ బాండురుచుల్ వివర్ణతల్.

ఇందెనిమిది సాత్త్వికభావములు వాని లక్షణములును జెప్పఁబడినవి. స్తంభ
మన 'అచంచలత్వము'; ప్రళయమన 'అవశత్వము'; అశ్రువనఁ 'గన్నీరు'; స్వేద
మనఁ 'జెమట'; వైస్వర్యమన 'గాడ్గద్యము'; రోమాంచమన 'గగ్గలుపాటు'; కంప
మన 'వడఁకు'; వైవర్ణ్యమనఁ 'బాలిపోవుట'.

భరతాదురెల్లరును నెనిమిది సాత్త్వికభావములనే జేర్చొనిరి. కాని భాను
దత్తుఁడు రసతరంగిణిలో "జృంభా చ నవమః సాత్త్వికోభావః ఇతి ప్రతిభాతి"
(జృంభ యనునది తొమ్మిదవ సాత్త్వికభావము) అని తొమ్మిది సాత్త్వికభావము
లను జేర్చొనెను.

వికారో మానసోభావః, నిర్వికారాత్మకే చిత్తే భావః ప్రథమవిక్రియా, అని
యితరులు 'భావ' లక్షణమును దెలిపిరి. భానుదత్తుఁడు "రసానుకూలః వికారో
భావః" (రసానుకూలమగు వికారము భావము) అని లక్షణము చెప్పెను. మరియు
నా భావము లాభ్యంతరములు, బాహ్యములు అని ద్వివిధము. ఆభ్యంతర భావములు
స్థాయి వ్యభిచారులు. బాహ్యములు సాత్త్వికభావములు. సాత్త్వికభావములే
రసానుకూలవికారములు. కటాక్షాదులు మాత్రము రసానుకూలభావములు గావా?
యని శంకించి కటాక్షాదులు వికారములు గావనియు, జేష్ఠలనియు, దెలిపెను.
శరీరచేష్టలు పురుషేచ్ఛాసేవములు. వానిని జేయవచ్చును; మానవచ్చును. కాని
వికారములు స్వతంత్రముగా నుదయించును. కాన రసానుకూల వికారరూపభావ
ములు సాత్త్వికములే" యని చెప్పెను.

కం. తలఁపఁగ రసకార్యములై

జలబాక్షులయందుఁ బొడము సాత్త్వికభావం

బుల నెనిమిదింటి కేర్పడ

నలరింతుం గడఁకతో నుదాహరణంబుల్.

3౮

కార్యరూపములగు సాత్త్వికభావముల నుదాహరింతును. ఈ సాత్త్వికభావ
ములు కేవలము నాయకకేకాక నాయకునకును నుదయించును. ఎట్లన,

ఏతత్పురిస్ఫురితి పద్మదృశం సమానం

అక్షిప్తయం కథయ తుత నివేశయామి ?

ఇత్యాకలయ్య వసునాంబురహే నిమిల్య
రోమాంచితేన వపుషాస్థిత మచ్యుతేన.

ఇదిగో! యిటు సుందరీసహస్రము వెలుగుచున్నది. నా కందోయి నెటు నుంతును? అని విచారించి కన్నులుమూసి కృష్ణుడు గగుర్పాటుగొన్న మేనితో నిలిచెను. ఇటు క్రీకృష్ణునికి రోమాంచము వర్ణింపబడినది.

‘స్తంభ మచచలత్వ’ మను పద్యముచే స్తంభాది సాత్త్వికభావములకుఁ జెప్పబడిన లక్షణములు చక్కఁగాలేవు. కాన సాహిత్యవర్పణమునందలి లక్షణముల నిటఁ జూపుదును.

స్తంభము

“స్తంభశ్చేష్టా ప్రతీఘాతో భయహర్షామయాదిభిః” భయమువలన, హర్షమువలన, ఆమయాదులవలన శరీరమునకుఁ గలిగిన చేష్టా ప్రతీఘాతము స్తంభము. ‘ఆమయాదిభిః’ అనునెడఁ గల ‘ఆది’ పదముచే ఘాత, పాతాదులు గ్రాహ్యములు.

చ. కలికి నృసింహభూవరునిఁ గన్గొని నిశ్చలగా తవల్లియై
అలరె విలాసచేష్ట లొలయంగలయంగ నటంపఁజేయు నా
వలపుల సూత్రధారుడనివద్యసృశాకృతిఁజూచి తాను ని
శ్చలత వహింపఁగాఁ గదలఁజాలని జంత్రిపుబొమ్మయోయనక.

తా. నాయికి నరసభూపాలునిఁ జూచి నిశ్చలగా తవల్లియై పరుల శరీరము లపై విలాసచేష్టలను రచించు మస్మధుడే యా నరసభూపాలునిఁ జూచి నిశ్చలత్వమును వహించుటచేఁ గదలజాలని జంత్రిపుబొమ్మయోయన నలరెను.

ఇందు నాయికకు హర్షమువలన స్తంభముఁ గలిగినట్లు వర్ణింపబడినది. కాన నిది స్తంభమును సాత్త్వికభావము.

ప్రళయము

“ప్రళయస్సుఖదుఃఖాభ్యాం చేష్టా జ్ఞానిరాకృతిః” (అత్యధికమయిన సుఖదుఃఖములచేఁ గలుగు సచేతనత్వముఁ ప్రళయము.)

ఉ. ఇత్రతీ నీతలోదరి వహించె నచేతనవృత్తి శారదా
చిత్రిముఁజూఱగొన్న నరసింహుఁడు నేడు వియోగపాండువో

గుత్తపుగుబ్బలాడి పలుకుంజవరాలివలెం జెలంగంగా
నిత్తరళాక్షి చిత్తము సహీనరసోన్నతిఁ జూటవెట్టెనో? ౪౦

సరసభూపాలుఁడు సరస్వతీహృదయమును హరించినవాఁడు. అతఁడు వియోగముచేఁ జెల్లఁబాటించి శరీరముగల యువతినిఁ గాంచి యని సరస్వతియే యని తలఁచి దాని చిత్తము హరించెనోయేమో? ఏలన, నా తరుణి యిప్పుడచేతనన్యత్రియ నన్నది.

ఇట నచేతనవృత్తిరూపముగు ప్రళయము వర్ణింపఁబడినది. సరసభూపాలుని భావించుటచేఁ గలిగిన సుఖముచే నచేతనత్వము గలిగెను.

అశ్రువు

“అశ్రుశ్రోద్భవంవారి శ్రోధదుఃఖ ప్రహృజం” (శ్రోధము, దుఃఖము, హర్షము, అనువానివలనఁ గన్ములఁబుట్టిన నీ రశ్రువు).

చ. మగువకు నంగజానలసమగ్రము తొసులివేడియూరువుం
బొగలెగయం జనించుగతి ముత్తెఱుఁజిప్పలఁబోం తెప్పలఁ
నగడునుదశ్రుపూరములు శ్రేత్రసరోరుహనాళచాతురిం
డిగియె నృసింహ! యింకఁ దరుణీమణి గొంగిట నాదరింపుమా! ౪౧

ఇట యువతి కశ్రుపూరములు గలిగినట్లు వర్ణింపఁబడినది. విరహదుఃఖముచే నశ్రువులు జనించినవి.

స్వేదము

“వపుర్జలార్జమస్వేదో రతిసుర్మశ్రమాదిభిః” (రతివలన, వేడివలన, శ్రమ వలనను గలుగు శరీరజలము స్వేదము. ఆదిపదముచే భయంకరదర్శన, ఆకస్మిక దుర్బలవాదులు గ్రాహ్యములు.

చ. సతికిఁజెమర్చె మేను జలజాతదళాక్షి చతుసముద్రము
ద్రిత వసుధాధురంధరుని శ్రీ నరసింహుని భావవీధిలోఁ
బ్రతిదినముఁ పహించు సతిభారమువంకనో? కాక సంతతా
పతడసమాస్త్రుశస్త్ర భవపావకకీలలఁ వేడివంకనో? ౪౨

ఇట యువతికి శ్రమవలన స్వేదము గలిగినట్లు వర్ణింపఁబడినది.

వై స్వర్యము

“మదసమృదపీడాద్యై ర్వైస్వర్యం గద్గదం విదుః” (మదముచే, సంతోషముచే, బీడాదులచేతను గలుగు గద్గదవ్యము వైస్వర్యము. అది పదముచే జాగరణము, (నిద్రలేమి) ఉచ్చారణాశక్తియు మొదలయినవి గ్రాహ్యములు.

చ. అమరః బరాంగనానఖముఖాంకితుఁడై న నృసింహభూవరుం
గమలదళాక్షిచూచి తమకమ్మున దూతెదనన్న గద్గద
త్వమునఁ బొసంగవయ్యె సతి! వాక్యము; లాంతరమైచెలంగు నె
య్యము హృదయేశు దూతవలదంచు నిరోధ మొనర్చునో యనన్.

ఇట సరిసభూపాలుని దూత యత్నించినను మోట మాట రాదయ్యెను. ఇట నిరోధరూపమైన పీడచే గలిగిన వైస్వర్యము వర్ణితము.

రోమాంచము

“హర్షాద్భుత భయాదిభ్యో రోమాంచో రోమ విక్రియా” హర్షము, ఆస్పృ
తము, భయము, మొదలగువానివలనఁ గలుగు రోమ వికారము రోమాంచము.

చ. కలికి నృసింహునిం దలఁపఁగా నెలమిం బులక ప్రకాండముల్
మొలిచె మనోజహలికుఁడు మోదమెసంగఁ గురంగనాభి వం
కిలమగు నింతిగాత్రమనుజ్జేత్రమునన్ వెలయంగఁజేయు న
స్థలితమనోమనోరథ నికాయము లీరికలెత్తెనో యనన్. రర

మన్మథుఁడను నేద్యగాఁడు యువతియొక్క కన్ఠూరిపూతగల శరీరమును పొల
మునఁ జల్లిన మమోరథములు మొలకలెత్తెనొ యన్నట్లు పులకలు జనించెను.

ఇట నాయక నృసింహునిఁ దలఁపఁగా గలిగిన హర్షముచే బులకలు గలిగినవి.

కంపము

“రాగద్వేష శ్రమాదిభ్యః కంపో గాత్రస్య వేదభుః” రాగము, ద్వేషము,
శ్రమము మొదలగువానిచే గలిగిన గాత్రవేదభువే కంపము. అది పదముచే ఘోర
దర్శనాదులు గ్రాహ్యములు.

ఉ. చెన్నగు శ్రీనృసింహవిధుఁ జిత్రపటంబున వ్రాసి బింకవుం
జన్నులమీఁదఁ జేర్చుకొని చాలవడంకఁదొడంగె బాల; దాఁ

గన్నుల వింటివాఁడు త్రిజగఁబుజయించెద నంచుఁ గోరి చే
నున్న కృపాణవల్లిక మహాబాహులతన్ జలిపించెనో యనన్.
ఇట నాయకకు రాగముచేఁ గంపము గలిగినట్లు వర్ణితము.

వివర్ణత

“విషాద, మద, రోషాద్యైర్వ్యన్యత్వం వివర్ణతా” విషాదము, మదము, రోషము, మొదలగువానిచేఁ గలుగు వ్యవర్ణత వివర్ణత. వివర్ణత యనఁగా, “బాండు రుచి, (పాలిపోవుట) అని గ్రంథకర్త వ్రాయుట పొరపాటు. శృంగార రసమునఁ బాండురుచియే కావచ్చును. ఈ సాత్త్వికభావము లితర రసములలోఁ గూడ రావచ్చును. అది బాండురుచియే కలుగునని చెప్పలేము. అది శబ్దముచే శోక మోహ ములుగూడ గ్రహింపఁబడును.

ఉ. మానవతీలలామ యసమానసముజ్జ్వల గాత్రవల్లిపైఁ
గానఁగనయ్యెఁ బాండుతరకాంతి; నిరంతరమై మనంబునన్
శ్రీ సరసింహభూవరు ధరింపఁగఁ దద్వద నేందుమండలి
మాతచంద్రికారససమాజము పైపయిఁ బర్వెనోయనక. ౪౬
నిరంతరమును మనమున నరసభూపాలుని ధరించుటచే నాతని వదనచంద్ర చంద్రికాపూరము పైకలికనూయన్నట్లు యవతిమేను దెల్లవాఁడు. ఇట మోహ ముచే వివర్ణత గలిగినది.

సంచారిభావములు

కం. అహరహము రసోత్పత్తికి
సహాయభావంబు లెలమి సంచారులగు
మహి నివి ముప్పదిమూఁడై
మహితములగు వీనికిం గ్రమంబేర్పఱతుక. ౪౭
“వ్యభిచార్యంజతోభావః” (అభివ్యక్తమైనభావము వ్యభిచారి యనఁబడును). రసవ్యక్తికి సహాయభూతములగు నీ భావములు సంచారులనఁబడును. సంచారిభావము అన్నను వ్యభిచారిభావములన్న నొక్కటే. ఈ లక్షణముకన్న సాహిత్యదర్పణలక్షణ ముచితముగా నున్నది. చూడుఁడు.

విశేషాదాళిమభ్యేన చరంతో వ్యభిచారిణః
స్థాయిన్యన్యగ్నివిర్భిగాన్ ప్రయత్రింశత్సక్తితాః ।

విశేషించి యనగా విభావ, అనుభావ, సాత్త్వికభావములకన్న సరికయించి రసానుగుణముగాఁ జరించునది వ్యభిచారులు. (వి-అభిప్రాయ-చరంతి వ్యభిచారిణః) ఇవి స్థాయియగు రత్నావలంబుఁ బ్రాదుర్భావ తిరోభావములుపొందుచుఁ జరించును. సంచారులన (సమ్యక్ చారయంతి) లేస్సగా రసము నెల్లెడలను వెదజల్లునని సంచారిభావములు. ఇవి ముప్పదిమూఁడు. స్థాయిభావము సముద్రమువంటిది. సముద్రమునఁ దరంగము లావిర్భవించును. తిరోభావమును బొందును. మరల నావిర్భవించును. మరలఁ దిరోభావమును బొందును. అట్లే వ్యభిచారిభావములు స్థాయి భావమునందు మజ్జమొనృజ్జఃములు నేయుచుండును. ఆవిర్భావ తిరోభావ సామ్యమునుబట్టియే వ్యభిచారులకుఁ దరంగములతో సామ్యము. ఈ వ్యభిచారిభావములు స్థాయిభావములను లేస్సగాఁ బోషించి వానిని రస్యమాసములుగాఁ జేయును.

సంచారిభావ నిరూపణము

శా. నిర్వేదశ్రమ దైవ్యజాడ్యములు, గ్లాని త్రాస శంకార్తి రు
ద్ధర్వావేగ భృతిస్మృతుల్, చపలతోగ్రత్వావహితాత్రపాం
తర్వేక్ష్యబ్యమదోత్సుకత్వ మతినిద్రామోహా బోధాంతము
త్సర్వాలస్య వితర్కసుప్త్యసహతాధ్యాన భ్రమాపస్మృతుల్.

౧. నిర్వేదము, ౨. శ్రమము, ౩. దైవ్యము, ౪. జాడ్యము (జడత) ౫. గ్లాని, ౬. త్రాసము, ౭. శంక, ౮. ఆర్తి (వ్యాధి) ౯. శోషము (ఆమర్షము) ౧౦. గర్వము, ౧౧. అవేగము, ౧౨. భృతి, ౧౩. స్మృతి, ౧౪. చపలత, ౧౫. ఉగ్రత్వము (ఔగ్ర్యము) ౧౬. అవహిత, ౧౭. త్రప (లజ్జ) ౧౮. అంతర్వేక్ష్యము (విషాదము) ౧౯. మదము, ౨౦. ఉత్సుకత్వము (ఔత్సుక్యము) ౨౧. మతి, ౨౨. నిద్ర, ౨౩. మోహము, ౨౪. బోధము, ౨౫. అంతము (మరణము) ౨౬. ముదము (హర్షము) ౨౭. ఆలస్యము, ౨౮. వితర్కము, ౨౯. సుప్తి (స్వప్నము) ౩౦. అసహత (అనూయ) ౩౧. ఆధ్యానము (చింత) ౩౨. భ్రమము (ఉద్మాదము) ౩౩. అపస్మా రము. ఇవి సంచారిభావములు.

భరతుఁ డెనిమిది స్థాయిభావములనుగూడ నితర రసములందు వ్యభిచారులగునని చెప్పెను. ఆపక్షమున వ్యభిచారిభావములు నలువదోక టగును. శోకస్థాయి భావము వ్యభిచారియైనపు డీ ముప్పదిమూఁటిలోని 'విషాదము' వ్యర్థమగుచున్నది. భయ స్థాయిభావము వ్యభిచారియైనపుడు 'త్రాసము' వ్యర్థమగుచున్నది. కోప స్థాయిభావము వ్యభిచారియైనపుడు (ఆమర్షము) వ్యర్థమగుచున్నది. వ్యభిచారిభావ

ములలోని గ్లాని, శమలలో నొక్కటే చాలును. అని యీవిధముగా “ఈష ద్వైషవ్యయవిషక్షితం” అను లోకోత్తిరబట్టి వానికిఁ గల యలతిభేదమును గణించక వ్యభిచారిభావములను గొంచులు దగ్గించిరి. భోజాదు దన శృంగారప్రకాశ కలో అపస్మార, మరణములను పీనివేసి “ఈర్ష్యా శమములు” గ్రహించెను. భాను దత్తుడు రసతఃగిణిలో ‘ఫలము’ అను మరొక్క వ్యభిచారిభావమును గలిపెను. (అతః ప్రతిభాతి ఫల మధికో వ్యభిచారిభావ ఇతి) “గురుదేవ “స్వపపుత్రాది విషయా రతిశ్చేతి చతుష్ట్రైకత్వ” (గురుస్వప పుత్రాదివిషయకమగు రతిగూడ భావమే; కాన భావములు ముప్పది నాలుగు) అని రసగంగాధరకారుడు. భాను మాడు గురుదేవ స్వపపుత్రవిషయప్రీతి వర్ణనమును బ్రేమాలంకారమని నుడివెను. ఉద్భటుడు దానిని భావాలంకారమనెను.

కం. ఈవరుసఁ ద్రయస్త్రింశ

ద్భావములకు లక్షణము లుదాహరణంబుల

వాచినొనర్తు నీయెడఁ

గేఁల శృంగారసూత్ర కీలితభంగిక.

రక

స్పష్టము.

౧. నిర్వేద లక్షణము

కం. నిరుపమ దుఃఖేర్వాదుల

నిరతము జనియించు నరతి నిర్వేదమగుక.

౫౦

దుఃఖము, ఈర్ష్య మొదలగువానివలనఁ గలుగు నరతియే నిర్వేదము. ఇందు నిర్వేదాదుల కీయఁబడిన లక్షణము లనమగ్రములుగా దోషగ్రస్తములుగా నుంటచే రసగంగాధర లక్షణములఁగూడ నిత్తును.

“నీచపురుషేషు అక్రోశన, అధిక్షేప, వ్యాధి, తాడన, దాదిద్ర్య, ఇష్ట విరహ, పరసంపద్దర్శనాదిభిః, ఉత్తమేషు తు అపజ్ఞాదిభిః జనితా విషయద్వేషాభ్యా రోదన ద్విర్భ్యాన, దీనముఖతాదికారిణీ చిత్తవృత్తిర్నిర్వేదః” నిర్వేదమన నీచులకు, అక్రోశన, అధిక్షేప, వ్యాధి, తాడన, దాదిద్ర్య, ఇష్టవిరహ, పరసంపద్దర్శనాదుల చేతను, ఉత్తములకుఁ బరతింస్కారాదులవలనను బుట్టిన విషయద్వేష నామాంత రముగల చిత్తవృత్తి. అది కలిగినపుడు రోదనము, దీర్ఘనిశ్వాసము, (నిట్టూర్పు) దీన మభివ్యక్తి మొదలయినవి కలుగును.

రసము విభావానుభావములచే వ్యజ్యమానమయిన చందమున భావముగూడ విభావానుభావములచేతనే వ్యజ్యమానము గావలయును. నిర్వేదమునకు ఆకృష్ట నాదులు విభావములు; రోదనాదు అనుభావములు. విభావానుభావములచే నిట్లు వ్యజ్యమానమైన వ్యభిచారిభావమును భావధ్వని యందురు. అయితే రసములకును భావములకును గల భేదమేమి? అన్నచోఁ దెలుపుము.

“రత్నాదయః స్థాయిభావాన్సురూపైర్విభావజాః

స్తోత్రేభావైరుత్పన్నాస్త ఏవ వ్యభిచారిణః”

అధిక విభావములవలన వ్యక్తములయిన రత్నాని స్థాయిభావములు రసములు. అల్పవిభావములవలన వ్యక్తములయిన వ్యభిచారిభావములు భావములు. అనగా తెన్నగాఁ బరిపుష్టమైనది రసము. అపరిపుష్టమైనది భావము అని సిద్ధాంతము.

ఒక్కొక్కచో నొక వ్యభిచారిభావము వ్యంగ్యమయినపుడు తత్సమగ్రిచే నవిభావానుభావముచే నంతకన్న నల్పముగా మరొకభావముగూడ ధ్వనింపవచ్చును. ఎట్లన, గర్వము ప్రధానముగా వ్యంగ్యమయినపు డమర్ష మల్పముగా ధ్వనించుచుండును. అమర్షము ప్రధానముగా వ్యంగ్యమైనపుడు గర్వ మల్పముగా ధ్వనించును. ఇట్టిచో నొకటి ప్రధానమును, వేరొకటి గుణీభూతమునుగాదా యని భ్రమింపరాదు. ఏలన, నివి (గుణీభూత వ్యంగ్యములు) ప్రత్యేక విభావానుభావములచే వ్యంగ్యములు కావుగదా! ప్రకరణాదివశమున నొక వ్యభిచారిభావము ప్రధానముగా వ్యజ్యమానమయినపుడు దాని సామగ్రిచేతనే మరొకభావ మల్పముగా వ్యజ్యమానమయినను దోషములేదు. ఏ విభావాదులచేఁ బ్రధాన వ్యభిచారిభావము వ్యక్తమగుచున్నదో యా విభావములచేఁ గాక వేరు విభావాదులచే నపరిపుష్టముగా వ్యజ్యమానమయిన వ్యభిచారిభావము గుణీభూతమగును. కాన నిట్టిచో గుణీభూతశంక లేదు.

నిర్వేదోదాహరణము

కం, శీలలు మణిభూషణంబులు

చెలువగుహారములు జలధిఁజందిన చినుకుల్

తలి రాకుఁజోడి ! నాకగు

సులభదయానిధి నృసింహుఁ బాడకయున్నక.

గం

తా. నరసభూపాలునిఁ బాడకున్నచో నాకు మణిభూషణములు రాక్షసుమీ! మత్సరహారములు నీటిచినుకులునుమీ!

ఈ యువతి మణిభూషణములను రాళ్లుగా' హారములు నీటిచినుకులుగాఁ దలఁచుటచే నీది నిర్వేదము. ఇటు 'ఇష్టపీఠహము' (సృసించుని యదర్శనము) విభావము. దైన్యాదులనుభావము లాక్షేప్యములు (ఊహ్యములు). వీనిచే నిర్వేదము వ్యక్తమగుచున్నది.

౨. శ్రమ లక్షణము

కం. సురతగమనాదిసంభవ

సరసస్వేదాంబులహరి శ్రమ; మెట్లన్నఁ.

తా. సురతక్రీడా వ్యాపారమువలనను, గమనాది వ్యాపారమువలనను బుట్టిన స్వేదము శ్రమము.

“బహుతరశరీర వ్యాపారజన్మా నిశ్వాసాంగసమ్మర్ద నిద్రాదికారణే భూతః ఖేదవిశేషః శ్రమః” బహుతరమైన శరీర వ్యాపారముచేతఁ బుట్టినదియు, నిట్టూర్పు, ఒడలినలుగుడు, నిద్ర, మొదలగువానినిఁ గలిగించు ఖేదవిశేషము శ్రమము. ఇటు శరీరవ్యాపారము విభావము. నిశ్వాస, అంగసమ్మర్ద, నిద్రాదు లను భావములు. వీనిచే వ్యక్తమగు సంచారిభావము శ్రమము. సరసభూపాలీయ శ్రిమ లక్షణ పద్యములొని ‘సరసస్వేదాంబులహరి శ్రమము’ అనునది పొగ్గిమాదికము. మరియు,

అధ్వవ్యాయమనేవాద్యైర్విభావై రనుభావతైః

గాత్రసంవాహనైరాస్య సంకోచై రంగమౌటనైః

నిశ్వాసైర్బంధితైర్మందైః పాదోక్షైఃపైశ్చమౌటనైః.

“మార్గగమనము, వ్యాయమనేవ మొదలగు విభావములవలనను, గాత్ర సంవాహనము, ముఖసంకోచము, ఒళ్లువిఱుపు, నిట్టూర్పులు, ఆవలింతలు, ఎత్తలేక యెత్తలేక కాళ్లెత్తుచుండుట, అనుననుభావములచేతను శ్రమ వ్యక్తమగును” అనియు శ్లోకచోఁగలదు.

శ్రమోదాహరణము

కం. సరసేంద్రుఁబాడ రయమున

సరుదొంచి లతాంగి శ్రమ జలాపూరితయై

సరసేందుకిరణపరిణతిఁ

గరఁగిన నెలచట్టుబొమ్మకై వడి నమరెఁ.

తా. నరసభూపాలునిఁ జూడవచ్చి యొక యువతి చెమ్మటచేఁ జెమ్మగిల్లి చంద్రకిరణ పాతముచేఁ గరఁగిన చంద్రకాంతలొకృతమగు బొమ్మవలె నుండెను. లక్షణపద్యములొని “నరసస్వేదాంబులహరి” దుప్తమని తెలిపితిమి. ఏ లక్షణ గ్రంథమునందును శ్రమమన ‘స్వేదము’ అని చెప్పఁబడలేదు. ప్రతాపరుద్రీయమునఁ జెప్పఁబడిన “శ్రమః ఖేవోఽధ్వరత్యాదేర్జాతః స్వేదాతిభూమికృత్” (మార్గమ నము, నురతము మొదలగునానివలనఁ గలిగిన ఖేదము (బడలిక) కృమము. అది మిక్కిలి స్వేదమును గలిగించును) అనునది యుక్తమేవలన, శ్రమ కధ్వరత్యాదులు విభావములు. స్వేద మనుభావమును నగును. ఈ రెంటిచే శ్రమ వ్యక్తమగును. అయితే రసగంగాధర లక్షణమునఁ గాని మరొకలక్షణమునఁ గాని స్వేద మనుభావ ముగాఁ జెప్పఁబడలేదు.

‘నరసేంద్రుఁజూడ రయమున’ అను పద్యమున “ఆరుదెంచుట విభావము. స్వేద మనుభావము. ఈ రెంటిచే శ్రమ వ్యక్తమగును. నురతశ్రమ కీ క్రింది దుదా మారణ మగును.

చ. “చెదరిన ముగురుల్ సరిగఁజేర్చుము చెల్వఁడ! బొట్టు దిద్దుమీ!
నుదుటవిలాసి! కూర్చుము చనుంగవఁ దెప్పిన ముత్రేపుక సరుల్
హృదయసఖుండ!” యంచు వచియించి రకాంతమునందు నానితాఁ
కుదలకొడల్ గనుర్పొదునఁ గోమలి క్రమ్మఱబొందె మోహముకా.

ఇట నురతక్రీడ విభావము. ఆవలింతలు, నిట్టూర్పులు, అంగసమృద్ధిము మొదలగు ననుభావము లాక్షేప్యములు. వీనిచే శ్రమ వ్యక్తమగును. (“చెదరిన... హృదయసఖుండ!) అన్నంతవఱకే శ్రమ.)

3. దైవ్యలక్షణము.

కం. బలమటి యరికిఁ దయరాఁ

బలుకుట దైవ్యంబనంగఁ బరగుక...

౧౩

తా. బలముడిగి శక్తునితోఁ గనికరంబు గలుగునట్లు పలుకుట దైవ్యము. “దుఃఖ దారిద్ర్యాపరాధాది జనితః స్వాపకర్ష భావజాదిహేతు క్షృతవృత్తివిశేషః దైవ్యం” దుఃఖము, దారిద్ర్యము, అపరాధము, మొదలగునానివలనఁ బుట్టినట్టియు, స్వాపకర్షము (తన తక్కువతనము) నూచించు సంభావణమునకు హేతుభూతమగు చిత్తవృత్తి దైవ్యము.

దుఃఖాదులు విభావములు. స్వాపకర్ష భావజాదు లనుభావములు. వీనిచే దైవ్యము వ్యజ్యమానమగును.

దైన్యోదాహరణము

కం. మదన! మదిరాక్షి లక్ష్యమే?

మొదలఁ బురాంతకుని నీళ్ళు మోయించిన నీ

కిది మొదలు కరుణఁజూడుము

సుదత్తిక నరసింహుఁగూర్పు సుకృతము గలుగుక.

గీర

ఓ మన్మథుడా! త్రిపురాంతకుఁడవనిని నీళ్లు మోయించిన నీకు స్త్రీ యొక లెక్కయే? కావున దీనిని దయఁదలఁచి నరసభూపాలునితో గూర్చుము.

ఇటు నే నాయక నరసభూపాలుని విరహదుఃఖ మనుభవించుచున్నదో దానికే దైన్యమును జూపవలెను. గసంగిగాధరలక్షణమున “స్వాపకర్ష” ఇత్యాదిక ముచే “స్వ” యన నాయకయే చెప్పఁబడుచున్నది. “మదన! మదిరాక్షి లక్ష్యమే?” అను పద్యమున విరహదుఃఖ మనుభవించునది యొక నాయక. దూతి మదనునితో దీనాలాపము లాడుచున్నది. కాన నిది సరిగాదు. కానీ ప్రియురాలి విరహదుఃఖ మును గాంచి దుఃఖించుచున్న దూతి దైన్యము వ్యక్తమగుచున్నదన్నిచో యుక్తమే యగును. అప్పుడు ప్రియురాలి విరహదుఃఖమే విభావము. స్వాపకర్ష భావణము లనుభావములు. వీనిచే దూతీదైన్యము వ్యక్తమగుచున్నది.

౪ శ్లో. జాడ్య (జడత) లక్షణము

కం.....మదిలోఁ

గల కోరికి చేకూడిన

నలవెఱుంగక యునికి జాడ్యమగు నెట్లన్నఁ.

హృదయమనోరథము సిద్ధించినపుడు గలుగు మైమఱపు జాడ్యము.

“జాడ్య మప్రతిపత్తిః స్వాప్తే నిష్కర్త సంభవాత్” ఇష్కర్తసిద్ధివలనను, అనిష్కర్తసిద్ధివలనను గలిగిన యప్రతిపత్తి జాడ్యము అని ప్రతాపరుద్రయ లక్షణము. ఇటు నిష్కర్తసిద్ధి మూలకముగానే జాడ్యము గలుగునని చెప్పఁబడినది. ఇది పొరపాటు.

“చింతోత్కంఠా భయ విరహేష్టానిష్ట దర్శన శ్రవణాదిజన్యా, అవశ్య కర్తవ్యార్థ ప్రతిసంధావవికలా చిత్తస్పృత్తిర్జడతా” చింతా, ఉత్కంఠా, భయ, విరహ, ఇష్టానిష్ట దర్శన శ్రవణాదులవలనఁ బుట్టినట్టియు, నవశ్యకర్తవ్యములగు కార్యములందును నితి కర్తవ్యతామూఢత్వమును గలిగించుట్టియు నగు చిత్తస్పృత్తి విశేషము జడత.

చింతాదులగు విభావములచే నితర రవ్యతామూఢత్వరూపమగు వసుభావముచే జాడ్యము వ్యజ్యమానమగును.

జాడ్యోదాహరణము

కం. ఆదన నృసింహుండు వచ్చిన

సుదతి కనుంగొనడు; చెలుల జూడడు; భాషిం

పడు; మిగుల జలింపడు; త

ద్వదనామృత పారజావధానయుఁ బోలెన్.

౩౫

నరసభూపాలుండు రాంఘా నాయక హర్షాతికయమునఁ జక్కలనుఁ జూడడు; చెలులను జూడడు; మాటలాడడు; చలింపడు; ఆతని ముఖచంద్రామృతిపానమున శేకాగ్రచిత్తయై యున్నట్లు కనఁబడుచున్నది.

ఇటు నిష్ప్రదర్శనము (ప్రియదర్శనము) విభావము. చెలులతో భాషింపకుండుట మొదలగునవి యనుభావములు. వీరిచే నాయకయొక్క జడత వ్యక్తమగును.

“తద్వదనామృత పారజావధానయుఁ బోలెన్” అనుటచే నితర రవ్యతా రూపమగు మూఢత్వములేదు. కాన నిదిలేకుండు లెస్స.

౩. గ్లాని లక్షణము

కం. కడుశక్తియెడలి బడలిక

నడలుట యది గ్లానియయ్యె;

౩౬

తా. బలముదగ్గి బడలికపడుట గ్లాని.

“ఆధివ్యాధిజన్య బలహీనప్రభవో వైవర్ణ్య శిథిలాంగత్వ, దృగ్భయణాది హేతుః డుఃఖవిశేషో గ్లానిః” ఆధి (మనోవ్యాధి) వ్యాధుల (కారీక రోగములు) వలన బలము దగ్గుటచే బుట్టినట్టియు, వైవర్ణ్యము, శిథిలాంగత్వము, దృగ్భయణము మొదలగువానినిఁ గలిగించు డుఃఖవిశేషరూపమగు చిత్తవృత్తి గ్లాని.

కొండఱు “వ్యాధ్యాదిప్రభవ బలనాశః గ్లానిః” “బలస్యాపవయో గ్లాని రాధివ్యాధి సముద్భవః” వ్యాధ్యాదులవలనఁ గలిగిన బలనాశమే గ్లాని యనిరి. పైని గ్లానిలక్షణ పద్యముయొక్క భావముగూడ నిదియే. ఇది పొరపాటు. ఏలన, భావమునఁగా చిత్తవృత్తివిశేషమని చెప్పితిమి. నాశము చిత్తవృత్తివిశేషమెట్లగును? కాన బలనాశజన్య డుఃఖవిశేషరూప చిత్తవృత్తియే గ్లాని యని చెప్పకొనవలెను.

ఇట బలహాని విభావము; వైవర్ణ్యము, శిథిలాంగత్వము, దృగ్భ్రమణము మొదలగునవి యనుభావములు.

గ్లాన్యదాహరణము

కం. నిండదె బడలిక? మును చను

కుండలబరువాఁగ లేని కోమలి మేనం

గొండంతవలపు వుట్టిన;

గండరగండాంక! యోబఘననరసింహ!

“నిండదె బడలిక?” అనుటవలన గ్లాని వర్ణింపఁబడినది. కాని యిది వ్యక్తము గాక వాచ్యమైనది. మరియు నీ బడలిక వలపువలనఁ బుట్టినట్లు చెప్పినాఁడు. ఇదియు ననుచితమే. కాన నీ యుదాహరణము సరిగాలేదు. ఇట రసగంగాధర లక్ష్మ్యము విత్తుము.

శయితా శైవల శయనే! నువమాశేషా వశేందులేఖేవ

ప్రియమాగతమపి సవిధే! సత్కురుతే మధురవీక్షణైరేవ

“కోభామాత్రము మిగిలిన చంద్రకళవలె శైవాలతల్పమునఁ బండుకొని చెంతకు వచ్చినను బ్రియుని మధురవీక్షణములచేతనే సత్కరించుచున్నది” ఇటఁ బ్రియవిరహజనిత వ్యాధికృత బలహాని విభావము. ఎదుర్కొనకుండుట, చరణ పాతము నేయకుండుట, కాఁగలింపకుండుట మొదలగునవి యనుభావములు. వీనిచే గ్లాని వ్యక్తమగుచున్నది.

౬. త్రాగు లక్షణము 6

కం. ఆకస్మికమై

పొడము భయంబునఁ జిత్తము

తడఁబడు టది త్రాసమనఁగ దగు నెట్లన్నన్.

గూ

ఆకస్మికముగాఁ గలిగిన భయముచేఁ జిత్తము దడఁబాటుఁ బొందుట త్రాసము. “భీశోఽహం సత్త్వదర్శన సూక్ష్మర్జఘ శ్రవణాదిజన్మా చిత్తవృత్తివిశేష స్త్రాసః” పీఠికీవానికి వ్యాఖ్యాది ఘోరజంతు దర్శనమువలనను, డేటుముల్ల మొదలగువానిని వినుటవలనను గలుగు చిత్తవృత్తివిశేషము త్రాసము. దీనివలన రోమాంచ, కంప, స్తంభ, భ్రమాదులు గలుగును.

“అకస్మికభయ చ్ఛిత్తవిక్షోభస్తానః” అను ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణము నకుఁగూడ నితియే యర్థము. భయస్థాయీభావోదాహరణమున భయత్రాసములకు భేదము తెలుపఁబడినది. (చూ. పుట 332)

త్రాసోదాహరణము

కం. మరుఁజత్రలిఖితుఁ గని బి

త్రరి వెఱవఁ బరాగభూతిఁ దగఁగిడి చిగురా

కరయఁగ దిగఁదుడిచి యలులకు

విరిబోసమువోయఁ దొఱఁగె వెఱపు నృసింహ!

౫౯

ఇటఁ జిత్రలిఖితమరుఁడు విభావము. రోమాంచ, కంప, స్తంభాదు లాక్షే ప్యములు. ఇట ననుభావము లాక్షేప్యము లగుటవలనఁ ద్రాసము తెప్పగా వ్యక్త మగుటలేదు. ఈక్రింది రసగంగాధర లక్ష్య ముచితముగా నున్నది.

“మాకురు కళాం కరాజ్ఞే కరుణావతి! కంపతే మమ స్వాంతం

భేలన్నజాతు గోపై రంబ! విలంబం కంప్యామి”

“అమ్మా! నాచేతిలఁ గొరడాదెబ్బలు గొట్టకుము. నాహృదయము వదఁజు చున్నది. గోపతాలురితో నాడుచు నిశముందాలస్యమునేయను”

ఇది బాలకృష్ణుని వచనము.

ఇట గొరడా విభావము. హృదయకంప మనుభావము. వీనిచేఁ ద్రాసము వ్యక్తమగుచున్నది.

2. శంకా లక్షణము

కం. తనకు ననిష్టంబగునో! యని కొదుకుట శంక,

౫౯

“కే మనిష్టం మమ భవిష్యత్కార్యకార శ్చిత్తవృత్తివిశేష శృంకా” దీనికిఁ బైయర్థమే. దీనివలన ముఖవివర్ణతా, కంపాదులు గలుగును.

శంకోదాహరణము

కం. చిలుకలపలుకో? యని విన

నలుకుం జెలిపలుకుఁ; దలఁకు నద్దమునూడక

గలువలచెలికాఁడో? యని

చెలువ వియోగంబుకతన శ్రీ నరసింహ!

౬౬

అర్థము స్పష్టము. ఇట ననిష్టము విభావము. ముఖవివర్ణతా కంపాద్యనుభావము లాక్షేప్యములు. వీనిచే శంక వ్యక్తమగుచున్నది.

౮. ఆర్తి (వ్యాధి) లక్షణము

కం.....హృదయమందలి తాపం

బినుమడియై వెలిఁబర్చిన

ననయము తగువీడ యార్తియగు నెట్లన్నా.

తా. హృదయతాపము ద్విగుణమై వెలికిఁబర్చఁగాఁ గలిగిన శరీరవీడ తాపము. చిత్తవృత్తివిశేషమే భావమయినపుడు శరీరవీడ చిత్తవృత్తివిశేషము గాదుగాదా! కానఁ బై లక్షణము చోపగ న్నము.

“రోగమిహాదిప్రభవో మనస్తాపో వ్యాధిః” రోగము, పిరహము, మొదలగు వానివలనఁ బుట్టిన మనస్తాపభావముగు చిత్తవృత్తివిశేషము వ్యాధి” రోగ పిరహాదులు విభావములు. గాత్రకైధిల్యము, శ్వాసము మొదలయిన వనుభావములు. (ఇట రోగము వ్యాధికాదనియు రోగమువలనఁ బుట్టిన మనస్తాపమే వ్యాధి యని యును గ్రహింపవలెను.)

ఆర్త్యదాహరణము

కం, బెడిదపు మదనజ్వరమున

మిడిసిపడుకొ హారలతలు మృగలోచనకుకొ

వెడవిలుతు వింటికోలల

వడుపున; సతినింక నేచవలదు నృసింహా!

౬౧

“మదనతాపముచే హారలతలు మన్మథభాణములవలె నెగిరిగిరిపడుచున్నవి. ఇత నీ యువతి నేచవలదు.” ఇట శరీరతాపమే వ్యక్తమగుచున్నది; గాని మనస్తాపము వ్యక్తమగుటలేదు. రసగంగాధరలక్ష్మ్యమును గనుఁడు.

హృదయే కృతకైవలానువంగా మహారంగాని యతస్తతః క్షిపంతి

తదుదంతపరే ముఖే సఖీనా మతిదీనామియమాదధాతి దృష్టిం.

వక్షస్థలిమునఁ దామరతూండ్లు వహించి మరల మరల సంగముల నిట్టట్లులు విసురుకొనుచుఁ బ్రియోదంతమును జెలికత్తె చెప్పఁబోఁగా నాయువతి దీనదృష్టితోఁ జూచుచున్నది.

ఇటు విరహము విభావము. అంగక్షేపాదు అనుభావములు. వీనిచే వ్యాధి వ్యక్తమగుచున్నది.

౪౯. రోషలక్షణము (అమర్షము)

కం. ఎందును గృతాపరాధుల

యందు మనంబెరియ రోషమగునది;

3౨

ఈ వ్యభిచారిభావమగు నమర్షమునకును నీతఁ డిచ్చిన్మస్థాయితాపమగు క్రోధమునకు లక్షణ మొకేవిధముగా నున్నది. క్రోధలక్షణమును జూడుదుం.

కం. అపకారకారులగు నరు

లపరాధ మొనర్ప నే మహామహాని మనం

బు పరిజ్వలితంబగు నది

యపరిమితక్రోధమయ్యె నది యెట్లన్నన్.

కాన రసగంగాధర లక్షణమును గ్రహింపవలెను. “పరకృతావజ్ఞాది నానాపరాధజన్యః మానవాత్మాది పారుష్యుది పారణీధూతః క్షిప్తవృత్తివిశేషోఽమర్షః” (పరకృతమగు నవజ్ఞాతూప నానాపరాధములవలనఁ బుట్టినదియై, మానవాత్మములు (మాటలాడకుండుట) వాక్పారుష్యము మొదలయినదానినిఁ గలిగించు చిత్రవృత్తి విశేషమే యమర్షము) స్థాయితాపమగు క్రోధమనకును వ్యభిచారియగు నమర్షమునకును భేదము వెనుకఁ దెలుపఁబడినది. (చూ. పుట 3౨౪)

అవజ్ఞాదులు విభావములు. మానవాత్మ పారుష్యదు అనుభావములు. వీనిచే రోషము వ్యక్తమగును.

రోషోదాహరణము X

కం. నిలునిలుమనంగ! యెచటికిఁ

దొలఁగెదు? సరసింహుఁ డింతిఱోఁగూడినఁ జా;

లలరు భవదీయ చాపము

కలు గానుగఁద్రిప్పి పిప్పిగాఁ గావింతున్.

౬3

ఇందుఁ దనసఖి కపరాధ మొనర్చిన మన్మథునిపై మనఃపిష్యలనము వ్యక్తమగుచున్నది. మన్మథాపరాధము విభావము. పరుషవచన మనుభావము. వీనిచే రోషము (అమర్షము) వ్యక్తమగుచున్నది.

✓ ౧౦. గర్వ లక్షణము

కం.ఒరులక

నిందించి తన్నుఁబొగడు న

మందోన్నతి గర్వమయ్యె మహినెట్లన్నక.

పరులను నిందించి తన్నుఁ బొగడుకొనుట గర్వము. “రూప ధన విద్యాది ప్రయుక్తాల్మోత్కర్షజ్ఞానాధీన పరావహేలనం గర్వః” (రూపము, ధనము, విద్య, మొదలగువానిచేఁ బుట్టిన యాల్మోత్కర్షజ్ఞానమువలనఁ గలిగిన పరావహేలనము గర్వము.)

గర్వోదాహరణము

కం. ప్రతియె? కళంకాంకితునకు

సతియగు రోహిణియు నతనుసతియగురతియుం

జతురు నృసింహునిఁ జెందిన

యతిధన్యకు నాకు? ననుచు నంగన నవ్వెక.

౬౪

నరసభూపాలుని చెట్టవట్టిన నాకుఁ గళంకిభార్య యగు రోహిణియు, ననంగుని భార్య యగు రతియును సమానలా? అని నాయక నవ్వెను.

ఇట నరసభూపాల ప్రాప్తిప్రయుక్తమగు ‘యతిధన్యకు’ అను నాల్మోత్కర్షము విభావము. అవహేలనము (నవ్వుట) అనుభావము. వీనిచే గర్వము వ్యక్తమగు చున్నది.

✗ ౧౧. ఆవేగ లక్షణము

కం. క్రమమున నిష్టానిష్టా

గమజమనస్సంభ్రమంబు గన నావేగంబు

౬౫

ఇష్టము, అనిష్టము, తటస్థించుటవలనఁ గలిగిన మనస్సుయొక్క తత్తటపాటు ఆవేగము. రసగంగాధరమునఁ గేవల మనిష్టమువలనఁ గలిగిన తత్తటపాటే యావేగ మని చెప్పఁబడినది. కాన్డబైలక్షణము పొరపాటు.

“అనర్థాతిశయ జనితా చిత్తస్య సంభ్రమాఖ్యా వృత్తిరావేగః” అనర్థాతిశయమువలనఁ బుట్టిన మనస్సంభ్రమ మను పేరుగల వృత్తి యావేగము.

అవేగోదాహరణము ✓

కం. సతిహారము నిడ నెడలే

కతనునిఁ దనుసిద్ధిఁగోరి యలరతి వ్రతసం

గతి నక్షసరముఁ గైకొను

గతిఁ గేలన తాల్చి నృపతిఁ గనుగొన నరిగెన్.

౬౬

తా. నక్షసరమును పొంది పీఠి ననుచుండగా నాయక హారమును మెడలో వేసికొనుట కవకాశములేక చేతనే ధరించి యతనుఁడగు మన్మథునికి దను సిద్ధిఁగోరి వ్రతమునుబూని చేత నక్షసరమును దాల్చిన రతినిఁ దలఁపించుచు సతనినిఁ జూడ నేరెను.

ఇట నిష్టాగమజనిత మనస్సంభ్రమము చెప్పఁబడినది. కేవల మనిష్టాగమజనిత మనస్సంభ్రమమే యావేగమని సిద్ధాంతము. కాన నీ యుదాహరణము చింత్యము. ఈ క్రిందిపద్య మనర్థమువలనఁ గలిగిన చిత్తసంభ్రమమును మదాహరణీయము.

ఆ. వె. ఇది నపుంసకంబు గద! యంచుఁ బ్రియురాలి

ప్రాంతమునకు మనముఁ బంపియుంటి

నది రమించుచుండె నటనె హా! పాణిని

పలుకు నమ్మి గోతబడితిఁ జెడితి.

ఇట మనసు ప్రియురాలితో రమించుట యనర్థము. ఇది విభావము. అతిత్వ రాన్వితములగు వచనాదు లనుభావములు. వీనిచే నావేగము వ్యక్తమగును.

౧౨. ధృతి లక్షణము ✓

కం. అమరఁగ మనము కృతార్థ

త్వముఁజెందిన ధృతియనంగఁ దగు నెట్లన్నన్.

తా. మనసు కృతార్థమగుట ధృతి.

“లోభ శోక భయాదిజనితోపప్లవ నివారణకారణీభూత శ్చిత్తవృత్తివిశేషా ధృతిః” లోభము, శోకము, భయము, మొదలగువానివలనఁ గలిగిన యుపప్లవమును నివారించు కారణమయిన చిత్తవృత్తివిశేషము ధృతి.

ధృత్యుదాహరణము

కం. సరసేంద్రుఁడు రాకుండినఁ

బరువడి భావింపఁ గలుగుభాగ్యమె చాలుం

జరితార నైతి మరునకు

గిరునకుఁ బ్రియమేలపల్కుఁ గీడ్పడినాకుకా?

౬౭

నరసభూపాలుఁడు నాచెంతకురాకున్నను వానిని స్మరింపఁగలిగెడు భాగ్యము గలిగినది. అదియేచాలును. నేనుగీడ్పడి మన్మథునిదేవిరింపనేల?

ఇట నరసభూపాలుని రామిచేఁగలిగెడు నుపద్రవము నామెర్ధైర్యముతో నివారించుకొన్నది. ఇటవివేకము విభావము. చాపల్యముచే మన్మథుని దేవిరింపనని చెప్పుట యనుభావము. వీనిచే భృతివ్యక్తమగుచున్నది.

౧౩. స్మృతి లక్షణము

కం. స్మృతియగు పూర్వానుభవ

స్మృతి.....

౬౮

పూర్వానుభవమును దలఁచుట స్మృతి. ఈ లక్షణము సరియైనది కాదు. పూర్వానుభవము వలనఁగలిగిన సంస్కారమువలనఁ గలిగినజ్ఞానము... స్మృతియని చెప్పవలెను. “సంస్కారజన్యం జ్ఞానంస్మృతిః” సంస్కారమువలనఁ గలిగినజ్ఞానము స్మృతి. లోకములో నొకప్పుడు మనము దేనినేనిజ్ఞాతుము లేక విందుము. ఆవిషయము ప్రత్యక్షమనకుదూరమైనను మనహృదయమునకు హత్తుకొనియుండును. అదియే సంస్కారము. మరలఁజెన్నఁదేని వావిషయమును జూచుటగాని వినుటగాని సంభవించినచో వెనుకటిసంగతి మనతలఁపునకు వచ్చును. అట్టితలఁపు స్మృతి.

స్మృత్యుదాహరణము

కం. నాటి పరిరంభ సౌఖ్యము

నేటిబలెం బాయదాత్మనిండి లొలఁకుచుకా

బోఁటి! నృసింహునిఁ బాయని

పాటల సుమగంధు లెంత భాగ్యాధికలో?

౬౯

ఇటఁ బరిరంభసౌఖ్యము విభావము. అనందాక్రమణులు, నేత్రనిమిలనము. అహంకారములు మొదలగునవి యనుభావము లాక్షేప్యములు. వీనిచేస్మృతి వ్యక్తమగుచున్నది.

౧౪. చాపల లక్షణము

కం. ...రాగ ద్వేషజనిత చేష్టాద్యనవ

స్థితి చాపల్యము

తా. రాగద్వేషములవలనఁ బుట్టిన చేష్టాదుల యనవస్థ, అనఁగా నిలుకడలేని చేష్టలునేయుట చాపలము.

“అమర్నాదిజన్యా వాక్పూరుష్యాది కారణీభూతా చిత్తవృత్తికృపలతా” అమర్నాదులవలనఁ బుట్టినట్టియు, వాక్పూరుష్యాదులు గలిగించునట్టియు చిత్తవృత్తి కృపలత. మరియు కేరొకచో నిట్లుగలదు.

“అమర్నప్రాతిహత్యైర్వారాగద్వేషకృపత్సరః
ఇతియత్ర విభావాన్ముఖం భావాన్తు భర్తృనం
వాక్పూరుష్యం ప్రహరశ్చతాడనం వధ బంధనే
తచ్ఛాపలమనాలోచ్య కార్యకారిత్య మిష్యతే”

అమర్నము, ప్రాతిహత్యము, ఈర్ష్య, రాగము, ద్వేషము, మాత్సర్యము అను నవి విభావములు. వాక్పూరుష్యము, ప్రహరము, తాడనము, వధ, బంధనము, శిక్షగా నాలోచింపక పనులునేయుట, అనునవి యనుభావములు. వీనిచే చాపలము వ్యజ్యమానమగును.

చాపలోచావరణము

కం. వనిత స్తంహునిఁ గనుఁగొని

చనుగుబ్బలమీఁది వలువ చక్కఁగ దిద్దుక!

జనఁజూచు; మరలుఁ జెలితోఁ;

బనిలేమియుఁ బలుకు; నురముపయి జెయిసేర్చుక.

20

నరసభూపాలునిమీఁది రాగము విభావము. వలువ దిద్దుట, చనఁజూచుట, ఊరక పనిలేకయుఁ బలుకుట, ఉరమునఁ జెయిఁజేర్చుట యనునవి యాలోచింపక చేయు పను లనుభావములు. వీనిచే చాపలము వ్యక్తమగుచున్నది.

౧౫. ఔగ్ర్య లక్షణము

కం.ఎగ్గొదవిన

నతిచండత యుగ్రభావముగు నెట్లన్నక.

ఇతరులవలనఁ దనకుఁ గిడుఁగలుగఁగాఁ బుట్టిన చండత యౌగ్ర్యము.

“అధిక్షేపాపమానాదిప్రభవా కిమస్య కరోమిత్యాద్యాకారా చిత్తవృత్తి రుగ్రతా” అధిక్షేపము, అపమానము మొదలగువానివలనఁ బుట్టినట్టియు నేను వీని

బ్రతీకార మేమిచేయుదును? అను ప్రచండమగు చిత్తవృత్తి యాగ్ర్యము. మరియు సీక్రింది లక్షణముగూడఁ గనవచ్చుచున్నది.

“సృపాపరాధోఽపద్ధోఽక్షీర్తనం చోరధారణం

విభావాః స్మృరథో బంధోవధస్తాదన భర్తసే

ఏతే యత్రానుభవాస్తదాగ్ర్యం నిర్దయతాత్మకం”

సృపాపరాధము, లేనిదోషమును దలయద్దుట, చోరధారణము, ఇవి విభావములు. బంధనము, పథ, తాడనము, భర్తృగము, ఇవి యనుభావములు. వీనిచే నుగ్రత వ్యక్తమగును.

ఔగ్ర్యోదాహరణము

కం. వలదువలచేఁచఁ గలువల

చెలికాడ! నృసింహుఁగూర్చు చెలిఁ; గాకున్నక

బొలఁతుక నిట్టూర్చు పొగల్

వెలువడి నీబింబమెల్ల వెసమాయించున్.

20

ఇటఁ జంద్రతాపము (చంద్రకృతాపరాధము) విభావము. “నీబింబమెల్లవెస మాయించుక” అనునది భర్తృననుభావము. వీనిచే నాగ్ర్యము వ్యక్తమగును.

౧౬. అవహితౌ లక్షణము

కం. భువిలో నాకృతిగోపన

మవహితౌ...

21

ఆకారమును దాచుకొనుట యవహితౌ యందురు. “ప్రీడాదిభిర్నిమిత్తైః హర్షాద్యనుభావానాం గోపనాయజనితోభావవిశేషోఽవహితౌ” సిగ్ధ మొదలగు నానివలన హర్షాద్యనుభావములను దాచునట్టి, చిత్తవృత్తి యవహితౌ.

“అనుభావవిభానార్థేఽవహితౌభావఉచ్యతే

తద్విభావ్యం భయప్రీడా ధర్మై కాటిల్య గౌరవైః”

భయ, ప్రీడా, ధర్మై, కాటిల్య, గౌరవములవలనఁ బుట్టినట్టియు ననుభావ విభావ్యమగు భావమవహితౌ. అనియునుగూడఁ గలదు.

అవహితౌదాహరణము

కం. హరములు గరఁగ నరగు

హ్రూరములునిఁ బాడియొక్క సతిపులకలుమై

సీరికరైత్తిన్ దాచును

సారెకు హారాంబుజనిత శైత్యంబనుచున్.

23

ఇట వ్రీడ విభావము. పులకలుదాచుట యనుభావము. వీనిచే నవహిత వ్యక్త మగుచున్నది.

౧౭. త్రపా లక్షణము

కం. మనంబు ముడుంగుట త్రప

“శ్రీజాం పురుషముఖావలోకనాదేః పుంసాంచ ప్రతిజ్ఞా భంగ, పరాభవాదేరుత్పన్నో వై వర్ణ్యాధోముఖత్వాది కారణీ భూతశ్చిత్తవృత్తివిశేషో వ్రీడా” శ్రీలకుఁ బురుషముఖావలోకనమువలనఁ గలుగునట్టిదియుఁ బురుషులకుఁ బ్రతిజ్ఞాభంగము, పరాభవము మొదలగువానివలనఁ గలుగునట్టిదియు, వై వర్ణ్యము, అధోముఖత్వము మొదలగువానినిఁ గలిగించునట్టిదియు, నగు చిత్తవృత్తి విశేషము వ్రీడ. అదియే త్రప.

త్రపాదాహరణము

కం. వనిత నృసింహేంద్రుఁ బరా

కునఁ బేర్కొని శిరమువంచుకొనుఁ; జెలి యెదుటన్

గనిపించె భావమని మో

మనయముఁ గుచదుర్గవసతి నాఁగినభంగిన్.

ఒకవనిత పారపాటున వరసభూపాలుని పేరుచ్చరించి తన మొగము తనభావ మును జెలిపివేసెనేయని దానినిఁ గుచదుర్గములందు నిలిపెనూ యన్నట్లు తలవంచు కొనెను.

ఇట వరసభూపాల నామోచ్చారణము విభావము. తలవంచుకొనుట యను భావము. వీనిచే ద్రప లేక వ్రీడవ్యక్త మగుచున్నది.

౧౮. విషాద లక్షణము

కం. వివిధోపాయాభావా

ద్యవిరతభంగము విషాదమగు నెట్లన్నన్.

తా. వివిధములయిన యుపాయములులేమిఁ గలిగిన భంగపాటు విషాదము.

“ఇష్టసిద్ధి, రాజగుర్వాద్యపరాధాదిజన్మోఽనుతాపా విషదః “ఇష్టము సిద్ధింపకుంటు వలనను, రాజ, గురుప్రభృతులయొడఁ జేసినయపరాధాదుల వలనను గలిగిన యనుతాపము విషదము.

విషాదోదాహరణము

కం. అలరులు మరునమ్ములు; హిమ

జలమిందుకరోదితంబు; శత్రువు దలఁపం

జలిగాడ్చు; శ్రీ నృసింహుం

డలిగిననాఁ డెట్లుమాను నతివకుఁ గాఁకల్.

2౪

ఇట నృసింహుని యలుక (ఇష్టసిద్ధి) విభావము. “ఎట్లుమాను నతివకుఁ గాఁకల్?” అనునప్పటి ముఖసంకాచాదులనుభావము లాక్ష్యములు. వీనిచే విషాదము వ్యక్తమగును.

౧౯. మద లక్షణము

కం. మదము మదిరాదికృత స

మృదమోహ వ్యతికరంబు.

2౫

తా. మద్యపానముచేతఁ గలిగిన సంతోషమోహముల కలయిక మదము.

“మద్యాద్యపయోగజన్మా డిల్లాసాఖ్యః శయనహానితాదిహేతు క్షిత్తవృత్తి వికేషో మదః” మద్యపానాదులవలనఁ గలిగినట్టియు, శయన, హానితాదులను గలిగించునట్టియు నుల్లాసరూపమగు చిత్తవృత్తి మదము. దీనినే యిట్లుగూడఁ జెప్పదురు. “సమ్మోహానందసందోహో మదో మద్యోపయోగజః” మద్యోపయోగమువలనఁ బుట్టిన సమ్మోహానందముల కలయిక.

ఉత్తమ పురుషాశ్రితమగు నీ మదమునకు నిద్ర యనుభావము. అవఁగా నుత్తముఁడు మదము గలిగినచో నిద్రించును. మద్యముఁడు నవ్వును; పాడును. నీచుఁడు రోదనము, పరుషవచనములు మొదలగువాని నొనర్చును. మరియు నీ మదము ముద్గదములు. తరలాము, మధ్యమము, అధమము అని. అవ్యక్తములును, అసంగతములును నగు వాక్యములచేతను, నుకుమారమైన తొట్టుపాటుచేతను నభినయింపఁబడునది గలదుమదము. భుజాక్షేపము, (చేతు లెగురవేయుట) స్థలితము, (తొట్టు పాటుతోఁగూడిన నడక) ఘూర్ణితము, (తిరుగుడుపాటు) మొదలగుదానిచే నభిన

యింపఁదగినది మధ్యమమదము. గతిభంగ, స్పృతినాశ, హిక్మా (స్కిక్కు) ఛర్దల (వాంతి) మొదలగువానిచే నభిసయింపఁదగినది యథమమదము.

మదోదాహరణము

కం. అమరు నృసింహుని వనమున

సమితాసవరసములాని యలియౌవతముల్

భ్రమియించు; నాడు; బాడును;

రమణులతోఁగూడి సాంద్రరాగ్రపాఢి.

2౬

పెంటిత మైదల బుష్పసవమాని గండుతుమ్మదలతో నాడుచు బాడుచు నుండును.

ఇటఁ బుష్పసవమానుట విభావము. ఆటపాట అనుభావములు. వీనిచే సమ్మోహనందముల కలియక యను మదము వ్యక్తమగుచున్నది.

౨౦. ఔత్సుక్య లక్షణము

కం. ...మరి యౌత్సుక్యం

బదన సమయాక్షమత్వము

కాలవిశంబుమును సహింపలేకుండుట యౌత్సుక్యము. “అథనైవాస్యలాభో మమాస్త్వీతీచ్చా ఔత్సుక్యం” (ఇప్పుడే నా కిది లభించుగాక యను కోరికయే యౌత్సుక్యము) మరొకచో నీక్రిందిలక్షణము గలదు.

సంజాతమిష్ట విరహో దుద్దీప్తం ప్రియసంస్మృతేః,

నిద్రయా తంద్రయా గాత్ర గౌరవేణచ చింతయా

ఆనుభావిత, మాఖ్యాత మాత్సుక్యం భావకోవిదైః

ఇష్టవిరహోది రూపమగు నాలంబన విభావముచేతను, ప్రియసంస్మృతిరూప మగు నుద్దీపన విభావముచేతను, నిద్రా, తంద్రా, గాత్రగౌరవ (ఒడలుబరువుగఁ దోచుట) చింతలను ననుభావములచే వ్యజ్యమ్యమగునది యౌత్సుక్యము.

ఔత్సుక్యోదాహరణము

కం. వరుఁ బిలువఁబనిచి యెపుడెపు

డరుదెంచునో? యనుచుఁదలఁచి యభిముఖియగు బి

త్తరి; యింత పరాకై నను

నరయఁ దదాలోకవిష్ణుమగు ననుభీతి.

2౭

ప్రియశిరహా హులంబని విభావము. అక్షేప్యమగు ప్రేమసంస్కృతి యుద్దీపక విభావము. 'ఎపుడెపు డరు దెంచునో?' అను చింతయును, అభిముఖీభావమును, అనుభావములు. వీనిచే నాత్మకృము వ్యక్తమగును.

౨౦. మతి లక్షణము

కం. మది నర్థవినిర్ణయంబు మతి యెట్లన్న.

తా. అర్థనిశ్చయము మతి. "శాస్త్రాని విచారజన్య మర్థనిర్ధారణం మతిః" శాస్త్రాదులను విచారించుటచే గలిగిన కార్యనిశ్చయము మతి. ఇందు నిశ్చంక తదర్థానుష్ఠాన (నిస్సంశయముగా నాకార్యమనుష్ఠించుట) సంశయోచ్ఛేదములు, (సందేహము దీటుట) మొదలగునవి యనుభావములు.

మత్స్యదాహరణము

కం. చెలువరో! శ్రీ నరసింహం

దలనాటి నృసింహమూర్తి యగు; గాకున్న

దలచిన తావుల నెల్లను

నెలకొని సాన్నిధ్యమొందు నివుణత గలదే ?

22

నరసభూపాలుఁ డా నరసింహమూర్తియే ! కాకున్నచోఁ దలచుకొన్న తావుననే ప్రత్యక్షమగునా? ఇట "తలచిన తావుల నెల్లను... ఇత్యాదికముచేఁగలిగిన సంశయ విచ్ఛేదముచే నృసింహుఁడే యని యర్థనిర్ధారణము నేయఁబడినది.

ఇట శాస్త్రప్రమాణము విభావము. సంశయవిచ్ఛేద మనుభావము. వీనిచే మతి వ్యక్తమగుచున్నది.

౨౧. నిద్రా లక్షణము

కం. జగతిం జిత్తనిమిలన

మగు నిద్ర యనంగ...

23

మనస్సు మూసికొనిపోవుటయే నిద్ర. "శ్రమాది ప్రయోజ్యం చేతస్సమిత్తం లనం నిద్రా" శ్రమదులవలనఁ గలిగిన మనస్సమిత్తలము నిద్ర. శ్రమదులు విభావములు. నేత్రనిమిలనము, గాత్రనిష్క్రియత్వము. (ఒడలు కదల్చకుండుట) మొదలగునవి యనుభావములు.

కం. కలనైన శ్రీ నృసింహునిఁ

గలయంగలనంచుఁ గలికి కన్నులు మొగిచె

జెలి బాహ్యేంద్రియపథమున

నలరు మనంబరుగకుండ నాఁగినభంగి.

2౯

కలలోనైన నరసభూపాలునిఁ గలియుదు ననియెంచి యొకయువతి తనబాహ్యేంద్రియ మార్గమున మనస్సు వోతుండ నాపినట్లు కన్నులుమూసెను.

ఈ యుదాహరణయు నుప్రీతికి (స్వప్నము) దగినది కాని నిద్రకుఁ దగినది కాదు. మనస్సువ్యాపనాత్మకమగు నిద్రలో స్వప్నమురాదు. ఈక్రింది పద్యముదాహరింపఁదగినది.

కం. లలన నృసింహుని కాఁగిట

నలసియొ పవతెల్ల నిద్రనందెను నెలమిన్

నెలపొందున రే ముద్దులు

గులికి పగల్ నిద్రవోవు కుముదినివోరె.

నృసింహుని కాఁగిట నలయుట విభావము. శేత్రనిమిలన, గాత్రనిష్క్రియత్వాదుల డ్వేష్యములగు ననుభావములు. వీనిచేనిద్ర వ్యక్తమగును.

౨౩. మోహ లక్షణము

కం. ... మూర్ఛనందుట మోహం

బగు ...

స్వప్నము. “భయవియోగాది ప్రయోజ్యా వస్తు తత్త్వావధాణి చిత్తవృత్తి క్షోభాః” భయవియోగాదులవలనఁ గలిగినట్టియు, వస్తుతత్త్వమును నిశ్చయింపఁజాలనట్టియు చిత్తవృత్తి మోహము.

మోహాదాహరణము

కం. అతనుశరహతుల సొరిగెను

నతివిరహతపస్సమాధి జనితవ్రతయై

ధృతి శ్రీ నృసింహుఁ దలఁపఁగఁ

మతి దన్మయమగుచు మేనుమఱచిన భంగి.

౩౦

సతి విరహరూపతపోనియమము గలదై నరసభూపాలుడగు నృసింహమూర్తినిఁ దలఁపఁగా దన్మయమైనవో యన్నట్లు మర్మధబాణహతులచే మూర్ఛిల్లెను. ఇలఁ

బ్రహ్మవిద్యోగము విభావము. సారుగుట (వస్తుతత్త్వసవధారణము) అనుభావము. పీనిచే మోహము వ్యక్తమగుచున్నది.

౨౪. బోధ లక్షణము

కం. ...బోధ మేఱుకఁజెందుట

తెలివినఁ బొందుటబోధము. “నిద్రానాశోత్తరం జాయమానోబోధో విబోధః” నిద్రానాశానంతరమునఁ గలుగు మెలఁకువయే విబోధము. బోధవిబోధ శబ్దములు పర్యాయపదములే.

నిద్రాపూర్తియొనవుడును, స్వప్నాంతమందును, బెద్దకబ్బము వినుటవలనను, ఒకరుతాఁకుట వలనను నిద్రానాశము గలుగును. కాన నివి విభావములు. అక్షిప్తవర్షన, గాత్రమర్దనాదులనుభావములు.

బోధోదాహరణము

కం. తరణికులాధీశయశ

స్తరుణి జడత్వంబుమాని సంపుల్లసితాం

బురుహక్షీయు, జృంభితయై

చిరగతి మేల్కనియె శ్రీన్మసింహుఁడు గలుగక.

౮౧

మూర్యవంశ్యరాజుల కీర్తి యంతవఱకు నిద్రించి నరసభూపాలుఁడు జనించుట చేతఁ గనులు దెఱచి యావలించి మేలుకొనెను.

ఇటు నరసభూపాలుని జన్మము విభావము. కనులు దెఱచుకొనుట, ఆవులించు టయు ననుభావములు. పీనిచే బోధము వ్యజ్యమానమగుచున్నది.

౨౫. అంత లక్షణము (మరణము)

కం. అగణితమృత్యుత్స మంతమగు నెట్లన్నక.

మరణయత్న మంతము. “రోగాదిజన్యా మూర్ఛారూపా మరణప్రాగవస్థా మరణం” రోగాదులవలనఁ బుట్టిసట్టియు, మూర్ఛారూపమగునట్టిదియు నగు మరణ మునకుఁ బూర్వావస్థ తేక మరణయత్నము మరణము. ఇటు మరణమనఁగాఁ బ్రాణ విద్యోగమని యర్థమును జెప్పరాదు. ఏలన, భావమనఁగాఁ జిత్రవృత్తివిశేషమని చెప్పితిమి. ప్రాణవిద్యోగము చిత్రవృత్తిగాదుగదా! ఎల్ల చిత్రవృత్తులగు భావము లకును శరీరప్రాణసంయోగ మవసరముగదా !

అంతోదాహరణము

కం. వలపెటింగి రాఁడు; కౌఁగిట

నలమఁడు నరసావనీండుఁ డని వగవఁజూమి !

చెలులును జిలుకయు నెవ్వతి

వలనగునో యనుచుఁ గొంతవగచెడ నాత్మఁ.

౮౨

ఇట నరసభూపాలునిపైఁ గల విరహము విభావము. “చెలులును జిలుకయు నెవ్వతి వలనగునో” అను చింత యనుభావము. వీనిచే మరణయత్నము వ్యక్తమగుచున్నది.

౨౩. ముదముయొక్క లక్షణము (ముదము-హర్షము)

కం. ముద మిష్టలాభభవ స

మృదమగు

ఇష్టము లభించుటవలనఁ గలిగిన సంతోష మను చిత్తవృత్తి ముదము.

దేవ భర్తృ గురు స్వామి ప్రసాదః ప్రియసంగమః

మనోరథాప్తిప్రపాప్య మనోహర ధనాగమః

తథోత్పత్తిశ్చ పుత్రాద్యభివాం యత్ర జాయతే

నేత్రవక్త్ర ప్రసాదశ్చ ప్రియోక్తిః పులకోద్గమః

అశ్రుస్వేదాదయశ్చానుభావా హర్షం తమాదికేతే.

దేవ, భర్తృ, గురు, స్వామి, ప్రభృతుల యనుగ్రహము, ప్రియసంగమము, మనోరథలాభము, అప్రాప్యదగు మనోహరుఁడు ధనము మొదలగువాని రాక, పుత్రాద్యుత్పత్తి మొదలగునవి విభావములు. నేత్రప్రసన్నత, ముఖప్రసన్నత, ప్రియభాషణము, పులకోద్గమము, అశ్రూదయము, స్వేదోదయము మొదలగున వసుభావములు. వీనిచే ముదము వ్యక్తమగును.

ముదుదాహరణము

క. అలులై కింశుకశిఖలోఁ

జెలఁగుచుమున్నెంత తపముఁ జేసెనా? చలిచే

నలి; నరసింహుని యురమునఁ

జెలువగు చెంగల్వడండ చేరువగలిగెన్.

౮౪

చెలియొక్కకొప్పు పూర్వజన్మమునఁ దుమ్మెదలై మోడుగపూపు టగ్గిలోఁ
దపము నేసినదానికి ఫలముగా నీజన్మమున నరసభూపాలుని వక్షః స్థలమున నున్న
చెంగల్వదండ సాన్నిధ్యమును బొందెను.

ఇట దేవతానుగ్రహము విభావము. జేనలి యచేతనమగుటచేఁ దానికిఁ జిత్త
వృత్తి రూపమగు ముదమెట్లుండును? కావుననే నేత్రప్రసన్న తాద్యనుభావములును
లేవు. కావునఁ జేతనకర్తృకమగు నుదాహరణము నీయవలెను. చూడుడు.

క. నిలఁబడి నీమందెవ్వఁడు

కలిక్రి! కలిగించెఁ గనులఁగళుకుల్ బెళుకుల్?

కులికించెను గనుబొమలను?

బులకింపఁగఁ జేసె గాత్రము మనోజ్ఞముగఁ.

ఇటఁ బ్రియసన్నిధి విభావము. కనులయందుఁ గళుకులు, తెగుకులు, కను
బొమ్మల యందుఁ గుబుకులు, గాత్రము పులకించుటయు ననుభావములు. వీనిచే
హర్షము వ్యజ్యమానమగుచున్నది.

౨౭. ఆలస్య లక్షణము

కం...కర్తవ్య కార్యమందోద్యోగం

బదియలసత.

చయవలసిన పనులయందుఁ జాటుకుదనములేమి యాలస్యము.

“ఆతిత్పప్తి, గర్భ, వ్యాధి, శ్రమాదిజన్యా చేతనః క్రియానుష్ఠుఖతా
ఆలస్యం” ఆతిత్పప్తి, గర్భ, వ్యాధి, శ్రమాదులవలనఁ బుట్టినట్టియు, మనస్సునకుఁ
గార్హవైముఖ్యమును గలిగించునట్టియుఁ జిత్తవృత్తి యాలస్యము.

అసమర్థత యాలస్యమని యెంచరాదు. కార్యాకార్య వివేకహీనత్వమాల
స్యముగాదు. జ్ఞానియందసామర్థ్యము, జాడ్యమందుఁ గార్యాకార్య వివేకహీనత్వ
మును గలవు. ఆలస్యమనఁ గార్హవైముఖ్యము. కాని నీభేదమును గ్రహింపవలెను.

ఆలస్యదాహరణము

కం. చెలులాహరాదులకుం

బిలిచిన నటగంటఁ జూచుఁ బ్రియుండు నృసింహుం

డలఘువృక్షకుంజరుండని

యలికుంతల కుంభినీర్వమందెనా తానున్!

నరసభూపాలుడు స్వపక్షంజరుడుగాన నాయువతియుఁ గుంభిని (అడేరుఁగు) గానయ్యెనొ యన్నట్లు చెలలూహరాదుఅపం బిలిచిన నఱగంటఁ జూచును. (అడేరుఁగు గూడ నఱగంటనే చూచును.)

ఇట విరహశ్రమ విభావము. అఱకంటఁజూచుట (కార్యవైముఖ్యము) అను భావము. వీనిచే నాలస్యము వ్యజ్యమానమగును.

౨౦. వితర్క లక్షణము

కం.సం దేహ

భృదయబహుత్వము వితర్కమొగి నెట్లన్నన్.

అనేక సందేహములు గలుగుట వితర్కము. “సందేహాద్యంతరం జాయమాన ఊహా వితర్కః” సందేహములు గలిగినపిమ్మట బుట్టిన యూహ వితర్కము. నరసభూపాలీయ లక్షణములూ నీ యర్థము కానరాదు. కేవలము పెక్కు సందేహములు గలుగుటకాక సందేహాంతరమునఁ గలిగిన యూహయే వితర్కము. అదియు నిశ్చయానుకూలముగా నుండవలెను. అనఁగా దుది కా వితర్కము నిశ్చయమునకుఁ దోడ్పడవలయును.

వితర్కోదాహరణము

కం. చెలు లెఱుఁగరాదు భావము;

చెలు లెఱుఁగకయున్న మరునిచే రాయడియూఁ

జెలులును మనసొక్కటైనను

వలపెఱిఁగి నృసింహవిభుఁడు వచ్చునో? రాఁడో? ౨౬

ఇట సందేహమే కాని నిశ్చయానుకూలమగు నూహ లేదు. కాన నిది వోష గ్రస్తము. రసగంగాధరలక్ష్య మిత్తును.

యది సా మిథిలేంద్రనందినీ నితరామేవ నవిద్యతే భువి

అథ మే కథమస్తి జీవితం నవి నాలంబన మాశ్రితస్థితిః.

ఆ సీత భూలోకమున నుండకయేపోయినచో జీవిత మెట్లు నిలిచియుండును? ఆమె లేకున్నచో నా జీవితము పోయియేయుండును. వీలన, నాలంబనము లేకుండఁ దదాశ్రితవస్తువుండదు గదా!

సీత గలదా? లేదా? యను సందేహము విభావము. కనుబొమ్మ లెగుర వేయుట, కిరన్ను నాడించుట, వ్రేళ్లనాడించుట, మొదలగు ననుభావము లాక్షేప్య

ములు. ఇది చింత యని భ్రమింపరాదు. వీలనఁ, జింత నిశ్చయగతముగా నుండదు. ఏమగును? ఎట్లగును? అను చిత్తవృత్తి చింత. ‘ఇది యిట్లును’ అను నిశ్చయగర్భ మగు చిత్తవృత్తి వితర్కము.

౨౯. సుప్తి లక్షణము

కం. అతినిద్ర సుప్తి.

౮౭

ఈ లక్షణము దుష్టము. వీలన, సుప్తి యనఁగా స్వప్నము. గాఢనిద్రయు స్వప్నమును నొక్కటిగావు. “నిద్రావిభావోత్థజ్ఞానం నుప్తం” నిద్రవల్లనఁగల్గిన జ్ఞానము స్వప్నము. దీని కనుభావములు ప్రలాపములు. నిద్రకు శేత్రనిమిలన, గాత్రనిష్క్రియత్వాదు అనుభావములని చెప్పితిమి.

సుప్త్యదాహరణము

కం. లలన నృసింహుని కౌగిట

నలసియె పవలెల్ల నిద్రనందెడు నెలమి

నలపొందున రే ముద్దులు

గులికి పగల్ నిద్రవోవు కుముదినివోలె.

౮౮

ఇది స్వప్నమున కుదాహరణార్హముగాదు. నిద్రకు దీని సుదాహరించితిమి. ఈక్రింది పద్యముదాహరణీయము.

గీ. నిన్న పగటిపూట నిద్రలో నినుగూర్చి

పాపమానెలంత పలవరింప

సవతినవ్వె; నత్త దివులొండె; బరువెత్తి

మూసిరంత దాని మొగముఁ జెలులు.

ఇటనిద్ర విభావము. ప్రలాపమునుభావము. (పలవరించుట) వీనిచేస్వప్నము వ్యక్తమగుచున్నది.

౩౦. అనూయా లక్షణము

కం... ఇతరుల ! యతిశయము సహింపకుండుటది యీర్ష్యయగున్

“పరోత్కర్షదర్శనాదిజన్యః పరనిందాదికారణీభూతశ్చిత్తవృత్తి విశేషః అనూయా.” పరులయత్కర్మమును జూచుట మొదలగువాని వలనఁ బుట్టినట్టి చిత్త వృత్తివిశేషమనూయా.

అనూయోదాహరణము

కం. ఈవికౌలఁ దంతె; తనమే

లేవేళనుబాండుకోభ; యెనయేనాకుక

వావిరికీర్త్యంగన? యని

శ్రీ వెలయు నృసింహునొద్ద సిరతరలిలక.

౮౯

లక్ష్మీదేవి నరసభూపాలుని కీర్తివిభవమును జూచి సహింపక దానినినిందించుచు నాతనినిఁ దానాశ్రయించు కొనియున్నది. ఇటుఁగిరియొక్క యుత్కర్షణము విభావము. ఈవికౌలఁ దంతెతనమేలు; ఏవేళను బాండుకోభ; ఇట్టినిందావచనము లనుభావములు. వీనిచే వనూయ వ్యజ్యమానమగును.

3౧. ఆధ్యాన (చింతా) లక్షణము

కం. హితవస్తువు చేకూఱుము

నతులాధానంబు చింతయగు నెట్లన్నక.

ఇష్టము సిద్ధింపకుంటవలనఁ గలుగు నాధ్యానము (పునఃపునరాలోచన) చింత యనఁబడును.

“ఇష్టప్రాప్త్య నిష్టప్రాప్త్యాది జనితాఽధ్యానాపంపర్యాయా వై వర్ణ్య, భూలేఖన, అధోముఖత్వాదిపాతుక్చితృ వృత్తి విశేషశ్చింతా.” ఇష్టము లభింపకుండుట, అనిష్టము వచ్చిపడుట, మొదలగునాని వలనఁ బుట్టినట్టియు, ఆధ్యానమునామాంతరము గలిగినట్టియు, వై వర్ణ్యము, భూలేఖనము, అధోముఖత్వము మొదలగు నానినిఁ గలిగించునట్టియు చిత్తవృత్తి విశేషముచింత. మరియునిట్లుగలదు.

“విభానాయత్ర దారిద్ర్యమైశ్వర్యభ్రంశం తథా

ఇష్టార్థాపహృతిః శశ్వచ్ఛాసోచ్ఛాసావధోముఖం

సంతాపః స్మరణంచైవ కార్కశం దేహానుపస్మృతిః

అధృతిశ్చానుభావానున్య సానిచింతాపరికీర్తితా

వితర్కోఽస్యాక్షణే పూర్వపాశ్చాత్యే వోపజాయతే”

దారిద్ర్యము, విశ్వర్యభ్రంశము, ఇష్టార్థము సిద్ధింపకుండుట, మొదలగునవి విభావములు. నిట్టూర్పులు, తలనాల్పుట, సంతాపము, స్మరణము, కృశించుట, దేహానుస్మరణము లేకుండుట, అదృగ్యము, అనునవి యనుభావములు. ఈ చింతకు ముందుపెనుకలలో వితర్కముగూడఁ జనించును.

ఆధ్యానోదాహరణము

కం. సతిచెక్కిటఁ జెయినేర్పఁగ

నతులకరాంగుళులు సాంజనాశ్రయతములై

రతిపతి తాసట మించిన

శితపంచశరమ్ము లనఁగఁజెలఁగు నృసింహ !

౮౯

నాయిక చెక్కిటిపైఁ జేయినేర్పఁగా దాని కన్నీటితోఁదడిసిన దాని చేతి వ్రేళ్లు మన్మథుఁడు సాహాయ్యమునేముటకు నతిశయించిన యైదు వాఁడివాణము లన్నట్లుండెను.

పీయాపాప్తి విభావము. చెక్కిటఁ జెయినేర్పట యనుభావము. వీనిచేఁ జింత వ్యక్తమగును.

3౨. ఉన్మాద లక్షణము

కం. అనయంబు చేతనాచే

తనసదృశ మనోభ్రమంబు ధర నున్మాదం

బనఁబొల్పు.....

౯౦

చేతనాచేతన విస్తృతమయందు సమావేశమగు చిత్తవిభ్రాంతి యున్మాదము.

“విప్రలంభ, మహాపత్తి, పరమానందాదిజన్మా అన్యస్మిన్నన్యవభాసః ఉన్మాదః” విప్రలంభము, మహాపద, పరమానందము, మొదలగువానివలనఁ బుట్టి నట్టియు, నొకదానిని మరొకదానినిఁగా భ్రమింపఁజేయునట్టియు చిత్తవృత్తివిశేష మున్మాదము.

ఉన్మాదోదాహరణము

కం. నినుఁ బ్రార్థించెద భ్రమరమ !

చని నరసింహేంద్రుఁ డెమ్ము! చనవలదోహూ!

చనిన నృపాలు ముఖాంబుజ

ఘనవాసనఁదగిలి నీవు క్రమ్మఱవుగదా !

౯౧

ఇట భ్రమరమునకు నరసభూపాలునిఁ గొనివచ్చు సామర్థ్యములేదని తెలియక యున్నట్లుగా భావించి నాయిక సంచోధించినది. పై యున్మాదలక్షణ మిటఁ బట్టెను. ఈ క్రింది పద్యము తగినది.

గీ. అన్న భృంగంబి! భ్రమియింతు వణిలదిశల
నాడు వరపులరాణి కన్నట్టైనాయి!
‘జౌ’ నటండువు సఖ! తెల్పు మాలసింప
కెచటఁగల? దేమిగావించు? నెట్టిదామె?

ఇట ప్రియావిప్రలంభము విభావము. ఇట్టి యనంబుద్ధప్రలాప మనుభావము.
వీనిచే నున్మాదము వ్యక్తమగుచున్నది.

“ఉన్మాదస్తుల్యనర్తిత్వం చేతనాచేతనేవృషి” (చేతనాచేతనములందుఁ
దుల్యముగా పర్చించుట యున్మాదము) అని ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణము. అట్టిచోఁ
చేతనములందచేతనవ్యవహారము నేయుట, అచేతనములందుఁ జేతన వ్యవహారము
నేయుటయే యున్మాదమని యర్థముచచ్చును. అట్టిచో “అన్న! భృంగంబి!”
ఇత్యాదు యున్మాదోవాహరణములుగాకపోవును. శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదానంతరము
మందీయున్మాదమెంతో హృదయముగా వర్ణింపఁబడినది. అచ్చటఁ గూడఁగోపలము
చేతనములందచేతనవ్యవహారము, అచేతనములందుఁ జేతనవ్యవహారము మూత్రమే
లేదు. కాన రసగంగాధరము నందలి “అస్మాదన్యస్మిన్నన్యోన్య్యావభాసః” అను
లక్షణమే యుచితము.

ఉన్మాదముగూడ నొకవ్యాధియేకదా! దీనిని వ్యాధిలో నేలయంతర్భవింపఁ
జేయరాదు? అన్నచో మిగిలిన వ్యాధులకన్న నిదివిచిత్రమైన దగుటచేఁ బ్రత్యేక
ముగా గ్రహింపఁబడినది.

33. అపస్మార లక్షణము

కం...ధాతుచలనము

దనరనపస్మారమనఁగఁదగు నెట్లన్నన్.

ధాతువులగు వాత, పిత్త, క్లేమములయొక్క కదలికవలన నపస్మారము గలుగును.

“వియోగ, శోక, భయ, జగుప్సాదీనామతిశయాత్ గ్రహజేకాదేశ్య,
ఉత్పన్నో వ్యాధి విశేషోఽపస్మారః” వియోగ, శోభ, భయ, జగుప్సాదుల తిశ
యించుటవలనను బుట్టినవ్యాధివిశేషమపస్మారము.

ఇదివ్యాధిలో నంతర్భవింపును. కాని విశేషాకారముగాఁ జెప్పటవలన
వీభత్స, భయానక రసములలో నీయపస్మారమే వ్యభిచారియగును. కానికేవల
వ్యాధి వ్యభిచారి కాఁజాలదు. అని తోఁపింపఁజేయును. దీనికి వియోగ, శోకా

దుల యతిశయము విభావము. కంప, ఘేన, నిశ్వాస, భూపాత, విపర్యాస జిహ్వ, లోలవాదులనుభావములు.

క. మదనగ్రహంబు సోఁకెను

సుదతీయణీ దీర్ఘదృష్టిఁ జూచెడుఁజెలులక

ముదమొదవరక్షఁ గట్టుఁడు;

మదవతికి నృసింహనామ మంత్రము కతనక

౬౨

మదనావేశము విభావము. దీర్ఘదృష్టి యనుభావము. వీనిచే నపస్మారము వ్యక్తమగును. (ఇందు నరసభూపాలీయలక్షణముపట్టదు. 'గ్రహవేశాదేశస్' యిత్యాది కమగు రసగంగాధర లక్షణము పట్టును)

వ్యభిచారిభావములు ముప్పదిమూఁడు మాత్రమే యని సంఖ్యానియమ మేల చేయవలెను? మాత్సర్య, ఉద్వేగ, దంభ, ఈర్ష్యా, వివేక, నిర్ణయ, శ్రేబ్య, క్షమా, శుకుక, ఉత్కంఠా, వినయ, సంశయ, ధార్మ్యదులగు భావములు లక్ష్యములం దటనటఁ గానవచ్చుచున్నవే! అన్నచో నట్లుగాదు. ఈ మాత్సర్యాదు లుదాహృతములయిన ముప్పదిమూఁడు భావములలోనే యంతర్భవించును. ఎట్లన, ననూయలో మాత్సర్యము, త్రాసమున నుద్వేగము, అవహితమున దంభము, అమర్షమున నీర్ష్య, మతియందు వివేకనిర్ణయములు, దైన్యమునందుఁ శ్రేబ్యము, ధృతియందు క్షమ, ఔక్తుక్యమునందుఁ గుతుకోత్కంఠలు, లజ్జయందు వినయము. తర్కమునందు సంశయము, చాపల్యమునందు ధార్మ్యమును, సంతర్భవింపఁజేయుదుము. అలఁతిభేదము వీనికున్నను మొదటివగు ననూయాదులు లేకున్నచో మాత్సర్యాదులు గలుగవు. అనఁగా వానికిఁ బరస్పర మవినాభావసంబంధము గలదు. కావున మాత్సర్యాదు లకుఁ బ్రత్యేకగణనము చేయఁబడదు. ఈ వ్యభిచారిభావములలోఁ గొన్ని వానికి విభావములగును. కొన్ని యనుభావము లగును. ఎట్లన, ఈర్ష్య నిర్వేదమునకు విభావమును, అనూయ కనుభావమును నగును. చింత నిడకు విభావమును, ఔక్తుక్యమున కనుభావమును నగును. ఇట్టి పూహ్యములు.

“రత్నావయోఽప్యనియతే రసే న్యుర్వ్యభిచారిణః” (రత్నాది స్థాయిభావములు గూడ నితర రసములందు వ్యభిచారులగును.) అని భరతమతమని చెప్పితిమి. ఈ రత్నాదు లే యే రసములలో వ్యభిచారులగునో తెలుపఁబడును. అసలు రత్నాది భావములు శృంగారాదులలో ననుచ్ఛిద్యమానములుగా ననఁగా నవిచ్ఛిన్నముగా

రసస్సూర్తివఱకు నుండును. కాన నివి యచ్చట స్థాయిభావములు. మరొక రసమందవి రసస్సూర్తివఱకును నుండవు. కాన వ్యభిచారులగును.

శృంగారవీరయోర్హాసో వీరే శ్రోధస్తథా మతః

కాంతే జాగుప్సా కథితా వ్యభిచారితయా పునః

ఇత్యోద్యన్యత్సమున్నేయం తథాభావిత బుద్ధిభిః (సాహిత్యదర్పణము)

శృంగార వీర రసములలో హాస స్థాయిభావమును, వీరమునఁ గ్రోధ స్థాయిభావమును, కాంతమున జాగుప్సా స్థాయిభావమును వ్యభిచారులగును. మిగిలినవాని నూహించుకొనవలెను. ఇంకను హాస మద్భుతమందును, గ్రోధము శృంగారమందును, శోకము కాంతమునందును గూడ వ్యభిచారులుగా నుండవచ్చును. అని రుచిర వ్యాఖ్య.

“రతిర్దేవాదివిషయా వ్యభిచారి తథాంజితః భావః ప్రోక్తః” దేవాదివిషయక రతియు, వ్యంజితమైన భావమును వ్యభిచారి యని చెప్పఁబడును. సాహిత్యకాస్త్రుకారులు నాయికానాయకులరతి స్థాయిభావమనియు, దేవతావిషయకరతి వ్యభిచారిభావ మనియును బోధింపిరి. “తత్ర స్త్రీపుంసయో రన్యోన్యాలంబనః ప్రేమఖ్యచ్ఛ్రవ్యత్తివిశేషో రతిః స్థాయిభావః, గురుదేవతా పుత్రాద్యాలంబనస్తు వ్యభిచారి” స్త్రీపుంస లన్యోన్యాలంబనముగాఁ గల ప్రేమమును పేరుగల చిత్తవృత్తివిశేషమగు రతి స్థాయిభావమనియు, గురు, నృప, ముని, దేవ, పుత్రాద్యాలంబనముగల ప్రేమమును పేరుగల చిత్తవృత్తివిశేషమగు రతి భావమనియుఁ జెప్పఁబడును. నాయికానాయకులయందును దేవాదులందును గలది ప్రేమరూప చిత్తవృత్తివిశేషమగు రతి యొక్కటియే. కాని మొదటిది స్థాయిభావమనియు, రెండవది వ్యభిచారిభావమనియును బోధింపిరి. కావుననే జగన్నాథుడు దేవాదిరతినఁ గూడఁ గలపి వ్యభిచారిభావములు ముప్పది నాలుగని చెప్పెను. (“గురుదేవ నృప పుత్రాది విషయారతిశ్చేతి చతుష్ఠింశత్.”)

కం. ఇరవుగ నీభావంబులఁ

బరగెడు సనుభావములు విభావములు న

న్యం సంబులకుం గలవవి

విరచింపఁగనొల్ల నిందు విస్తరభీతికా.

౯౩

గ్రంథవిస్తర భీతిచే మిగిలిన రసములయొక్క విభావానుభావములను జెప్పట మనివేసితిని గ్రంథకర్త తెలుపుట యనుచితము. ముఖ్యముగాఁ జెప్పవలసిన వానినిఁ జెప్పట గ్రంథవిస్తరము కాఁజాలదు.

గీ. ఇంక శృంగారచేష్టల నేర్పఱింతు

నవియు నప్తాదశాఖ్యలై యలరుచుండు

లలితగతి వీని నామముల్ లక్షణములు

క్రమముతోఁదెల్పి వీని లక్ష్యములొనర్తు,

౯౪

వెనుక శృంగారరసమున కుద్దీపనవిభావములుగాఁ జేర్కొనఁబడిన నాల్గింటిలోఁ జేష్ట యొకటి. ఇచ్చట నా చేష్టలను గ్రంథకర్త యుదాహరించుచున్నాఁడు. ఈ చేష్టలు నాయకున కుద్దీపనవిభావములును, నాయికకు ననుభావములును నగును. ఈ చేష్టలు శృంగారమునకేకాక యితర రసములకుఁ గూడ భిన్నభిన్నములుగాఁ గలవు. కాని యిట శృంగారచేష్టలుమాత్రమే చూపఁబడినవి. ఏలన, గ్రంథకర్త శృంగారరసము నొక్కదానినే నిరూపించెను. మిగిలిన రసములను వాని స్థాయి వ్యభిచార్యాది భావములను నాహిత్యదర్పణమునుండి ముందు మే ముదాహరించి చూపఁగలము.

కం. ఇల భావ, హావ, హేలా,

విలాస, మాధుర్య, ధైర్య, విభ్రమ, లీలా,

కిలికించిత, మోటాయిిత,

లలితా,దులు చేష్టలగుఁ దలంపఁగ మరియున్.

౯౫

గీ. వెలయు బిబ్బిక, విచ్చిత్తి, విహృత, చకిత,

హసిత, కుట్టమిత, కుతూహ,లాదు లనఁగ

గలవు.....

౯౬

భావము, హావము, హేల, విలాసము, మాధుర్యము, ధైర్యము, విభ్రమము, లీల, కిలికించితము మోటాయిితము, లలితము, బిబ్బికము, విచ్చిత్తి, విహృతము, చకితము, హసితము, కుట్టమితము, కుతూహలము, అనిశృంగార చేష్టలు పదునెనిమిది. ప్రతాపరుద్రయమునఁ గూడ నివిధముగనే యున్నవి. కాని సాహిత్యదర్పణముననివి యిటువది యెనిమిది గలవు. అనియివి:

యావనే సత్వజాస్తానా మస్తావింశతి సంఖ్యికాః

అలంకారాస్తత్ర భావహావహేలాస్త్రయోఽంగభాః

భోభాకాంతిశ్చదీప్తిశ్చ మాధుర్యం చ ప్రగల్భతా.

జౌదార్యం ధైర్యమిత్యేతే సత్తైవ స్యురయత్నభాః.

లీలావిలాసో విచ్చిత్తిస్థిబోధకః కిలికించితం
 మోట్టాయితం కుట్టమితం విభ్రమో లలితం మదః
 విహృతిం తపనం మాగ్ధ్యం విక్షేపశ్చ కుతూహలం
 హాసితం చకితం కేళి రిత్యాప్తాదశ సంఖ్యికాః
 స్వభావజాశ్చ; భావాద్వాదశ పుంసాం భవంత్యపి

యావదము వచ్చినపుడే చెప్పబోవు నిరువదియొనిమిది యలంకారములును, సత్త్వమువలనఁబుట్టును. సత్త్వమునఁ దెక్కగ్ధములను వెనుకఁజూపియుంటిమి. అందలి “స్వాత్మవిక్రమా ప్రకాశకారీకశ్చ ఆంతకోఽర్చిస్సత్త్వం” (తనమాత్మయందు విశమించిన రత్నములను బ్రకాశింపజేయు నొకయాంతర ధర్మము) అనువర్ణమిట గ్రాహ్యము. అవియేవన భావము, చోవము, హేల, ఇవియూడును మనసువలన బుట్టును. శోభ, కాంతి, దీప్తి, మాధుర్యము, ప్రగల్భత, ఔచార్యము, ధైర్యము, ఇవియేడును నయత్నముగాఁ బుట్టించి. వై నుదాహృతములగు మూడును, నీయేడును గలిసి పదియు స్త్రీపురుషుల కిరువురికినిఁ గలుగును. లీల, విలాసము, విచ్చిత్తి, బిబోధకము, కిలికించితము, మోట్టాయితము, కుట్టమితము, విభ్రమము, లలితము, మదము, విహృతము, తపనము, మాగ్ధ్యము, విక్షేపము, కుతూహలము, హాసితము, చకితము, కేళి, యనునవి పదునెనిమిదియు స్వభావజములు. స్వభావమునఁ దనమనో వికారివిశేషము. భావాని భేద్యాంతముగు పదియుఁ బురుషులకుఁ గూడఁగలుగునని చెప్పినను నిష్కన్మియు నాయికా శ్రితములయి యున్నపుడే రచనీయములుగా నుండును.

ప్రతాపరుద్రీయ కర్తయు, వానిననుసరించిన నరసభూపాల కర్తయు వీరి నన్నింటిని శృంగార చేష్టలనియే యనిరి. సాహిత్యదర్పణకర్త వీరినలంకారములని వ్యవహరించెను. ఇందుమూడు ప్రముఖభావములగు నలంకారములు; ఏడవత్తు జములయిన యలంకారములు; పదునెనిమిది స్వభావజములయిన యలంకారములు.

నరసభూపాలీయకర్త శోభ, కాంతి, దీప్తి, ప్రగల్భత, ఔచార్యము, మదము, తపనము, మాగ్ధ్యము, విక్షేపము, కేళి, అనుపదింటినివర్ణింపలేదు

ప్రతాపరుద్రీయ కర్త అంగజ, ఆయత్నజ, స్వభావజ, భేదములను గూడఁ జెలుపలేదు. విద్యానాథుఁ డిరువదియొనిమిదింటిలో నీ పదునెనిమిదియే మాఖ్యమని తలఁచెనేమో ! ఇందలి భావాదుల లక్షణములును, లక్ష్యములును. దోషగ్రస్తము లుగా నుంటచే సాహిత్యదర్పణ లక్షణములను గూడఁ జూపుదుము.

౧. భావ లక్షణము

గీ. ...మరి యందు భావంబు వెలయుచుండు

మహి రసజ్ఞానయోగ్యతామాత్రమగుచు

భావమనఁగా రసజ్ఞానయోగ్యత యని లక్షణము. కాని రసజ్ఞానయోగ్యత కాదు. రసజ్ఞానయోగ్యమగు మనోవికారము అని చెప్పవలయును. బాల్య యావన సంధియందు తన్ను మయిన శృంగారవిషయకమగు మొదటి యంతఃకరణవికారము భావమనఁబడును. యావనము రాకముందు శృంగారరసమును దెలిసికొను యోగ్యత యుండదు. అది రాఁగానే దాని నెఱుంగఁజాలు నొక మనోవికారము గలుగును. భావయతి. రిరంసామితి భావః (రమించు కోర్కెనిఁ దెలుపునది మనోవికారము) దీనినే సాహిత్యదర్పణ కర్త “నిర్వికారాత్మకే చిత్తే భావః ప్రథమవిక్రియా” (నిర్వికారాత్మకమగు చిత్తమునఁ బ్రప్రథమమునఁ గలిగిన వికారము) అని నుడివెను.

భావోదాహరణము

చ. వరుఁడని పేర్కొనఁ శిరమువాంచుఁ దలోదరి సాలభంజికా

పరిణయవేళ; నచ్చెలులఁబాయక యెప్పటియట్ల కేళికాం

తర మొనరింపఁబోదు; చనెనా యెడఁబయ్యెడఁజేర్చి సిగ్గునం

బరగుఁ బ్రియాంగనానుకృతిభావనకేళికెఁగాఁగ నిచ్చలున్. ౯౭

బొమ్మలపెండ్లివేళ నొక మగబొమ్మను నరసభూపాలుఁడనియు నొక యాడు బొమ్మను దన్నుగాఁ జెలికత్తెలు పేర్కొని నొక యువతి శిరము వాంచుకొనెను. పిమ్మట వారిలోఁ గలిసి యాపె కేళికాంతరమునకు (ఆ బొమ్మల సంయోగ (సంభోగ) రూపక్షేపము) పోదమ్యెను. ఒకవేళ వెళ్ళినచోఁ దన్నుతని ప్రియాంగనగా భావించుకొనుచు సిగ్గున నుండును.

ఇటు శిరము వాంచుటచేత మమోవికార మలఁతిగాఁ దెలియుచున్నది. ఈ లక్ష్యము సరిగాదు. ఏలవ. స్రీ వికారముయొక్క యనుభావము శరీరమునఁ గానఁబడఁగూడదు. ఇటు శిరస్సువంచుట యను ననుభావము శరీరమునఁ గనఁబడు చున్నది. కావున నిది భావమున కుదాహరణార్హము గాదు. సాహిత్యదర్పణమున

స ఏవ నురభిః కాలస్స ఏవ మలయానిలః

నైవేయమబలా; కిం తు మమోఽన్యదివచ్చ్యతే.

తా. ఆ నవతకాలమే యిది; ఆ నలయాగిలమే యిది; ఆ యబలయే యిది; కాని మనస్సుమాత్ర మనికానట్లున్నది. ఇటు శరీరమున నెట్టి యనుభావములును జెప్పబడలేదు.

2. హావ లక్షణము

కం. అది యీహవ్యక్తముగా

సుదతులయెడ హావమయ్యె;

ఆ హావమే కొలదియై కన్పడునో హావమయ్యెను.

“భూగ్రీవోఽనికాకైత్య సంభోగేచ్ఛాన్తకాశకః!

భావవికల్పశలత్వ వికారో హావఃప్రకృతః”

భూగ్రీవేత్వాని వికారములచే సంభోగేచ్ఛుడైత్య నాయల్పముగాఁ బ్రకీర గనబడువికారమే హావము.

హావోదాహరణము

చ. పడఁతి నృసింహుగీతములు పాడెడివేళ నృసింహు నాయముక

నుడువదు సిగ్గుతో; సురుజనుల్ నరనాథు గుణప్రకాశులై

ర్పడ నొనరించుచో నుచితభక్తి మెయిక్ సురుసేవసేయుకై

వడి విడినాలించుచు; దలవాంచుచు; బరాకగుఁ గొంత వింతగుక

తా. ఇటు నృసింహుని నాయమును నుడువకుండుట, పెద్ద లాతని గుణప్రకాశ సేయునపు డాలించుచుండుట, పరాకును వహించుట మొదలగువానివలన నాయువతి భావ మీషద్యోక్తమగుచున్నది. కావున నిది హావము.

3. హేలా లక్షణము

కం.సువ్యక్తంబై

పొడలిన ననవరతంబును

నది మిక్కిలి హేలయయ్యె నదియెట్లన్నక.

ఆ మనోవికారమునువ్యక్తమునచో ‘హేల’ యనబడును.

హేలోదాహరణము

ఉ. మేలములాడుచుం గడు సమేళములై చెలులెల్లఁగూడి యో

“బాలిక! శ్రీ నృసింహనరపాలు వరించెదవే” యటనని నీ

లాలక యంగవల్లిఁ బులకాంకురముల్ ననలొత్త నేమనం

బాలక యూరకుండె ననిశంబు త్రపావృతయైన కైవడికి. ౯౯

ఇటఁ గన్యకకు సర్వాంగీణమగు గద్గఱుపాటు గలిగినది. ఇట మనోవికార మత్యంత వృక్షముగా నున్నది. కాన నిది హేల.

ఈ భావ, హావ, హేలల లక్షణములు జాగ్రత్తగాఁ దెలిసికొనవలెను. భావ మలక్ష్యవికారము. (పైకెట్టి వికారమును గానరానిది.) హావ మల్పలక్ష్య వికారము (అల్పముగాఁ గనఁబడు వికారము గలది.) హేల యత్యంతలక్ష్య వికారము (మిక్కిలియును గనఁబడు వికారము గలది.)

౪. విలాస లక్షణము

కం. పతిఁగనఁదాత్కాలికమగు|నతులవికారము విలాసమగు...౧౦౦

పతి కనఁబడఁగానే యా సమయమునఁ గలిగిన వికారము విలాసము.

“యానస్థానాసనాదీనాం ముఖనేత్రాది కర్మణాం ।

విశేషస్తు విలాసస్సాస్య దిప్తసందర్శనాదినా”

ఇట్లునిఁ జూచుట మొదలగువానిచేఁ నదకలో, ఉనికిలో, కూర్చుండు టలో, మాటలాడుటలోఁ, జూచుట మొదలగు కార్యములలోఁ గనఁబడు విశేషము విలాస మనఁబడును.

విలాసోదాహరణము

కం. ఇరుగడల వెడలి సుడిగొని

తరళములై వెలికి బెలికి తళతళమనుచున్

బరగు రువారవుఁజూపుల

హరిణాక్షి నృసింహవిభుని కారతిసేసెన్.

౧౦౧

తా. నుడిగొన్నట్టియు, తరళములయినట్టియుఁ, దళతళలాడుచున్నట్టియుఁ, జూపులచే నొకయుపతి నరసభూపాలుని కారతిసేసెను. ఇట బెక్కువిధములగు చూపులు వర్ణింపఁబడినవి. ఇది విలాసము.

౫. మాధుర్య లక్షణము

కం.సొమ్ములులే

కతిరమ్యత్వము దలఁపఁగ

నతివలకున్ మాధురభావమగు నెట్లన్నన్

నగలులేకయు సతిరమణీయముగాఁ గనఁబడుట మాధుర్య మనఁబడును. “సర్వాపస్థావిశేషేషు మాధుర్యం రమణీయతా” ఎల్ల యశస్థలందును ననఁగా నెట్లున్నను రమణీయముగాఁ గానఁబడుట మాధుర్యము.

మాధుర్యోదాహరణము

చ. గనుఁగవపెంపు, నార్ద్రనఖగౌరతయుం జెలువొండ నొక్కయం
గన రతివేగశీర్ణమణికంకణ నూపురహారవల్లయై
మునుపటికన్నఁ బొల్పుగు సముజ్జ్వలతందగెఁ బొందుపత్రియై
కొనలనిగిచ్చియున్నయతి కొమలవల్లియతల్లి మోయనక. ౧౦౨

రతికేళియందు మణికంకణాదులు జారిపోయినను గనుఁగవపెంపుచేతను, ఆర్ద్ర నఖగౌరతచే(తెలుపు)తను మునుపటికన్న సముజ్జ్వలకృత్తితోఁ గనఁబడినది. ఇటు మణికంకణ నూపురములకు బదులుగాఁ గనుఁగవపెంపును, హరివల్లికలకు బదులుగా నార్ద్రనఖముల తెల్లకాంతులును నమరినవి. ఇటు భూషణములు లేకున్నను సముజ్జ్వలత యున్నది. కాన మాధుర్యము.

౨. ధైర్య లక్షణము

కం. కులశీలాద్యవిలంఘన । మిల ధైర్యంబు... ౧౦౩

కుల మర్యాదలను దాటకుండుట ధైర్యము. “మత్తాత్మక్లాగునా ధైర్యం మనోవృత్తి రచంచలా” ఆత్మక్లాగు లేనట్టియు, నచంచలమైనట్టియు మనోవృత్తి ధైర్యము.

ధైర్యోదాహరణము

మ. అతులై శ్వర్య సమగ్రుడైన నరసింహాధీశ్వరుండేడ ? నీ
పితృవాచాపరతంత్రనై వ్రతతతిం బెంపొందు నేనేడ ? నా
క్షితిపాలాగ్రణిపైఁ బ్రసక్తమగు నాచిత్తంబు సంఘించినాఁ
డతనుండక్కరా! నేటినుండి విషమాస్త్రాభిఖ్యుడౌ నెంతయుక.

తా. నరసభూపాలుఁడేడ? తలిదండ్రులచాటుదాననగు నేనేడ? మన్మథుఁడు వానిపై నా హృదయమును దగిలించినాఁడు.

ఇటుఁ దన సౌందర్యశీలాద్యాత్మక్లాగునములేదు. మన్మథుఁడు దన హృదయ మాతనిపైఁ దగిల్చినను దలిదండ్రులచాటున నుంటచే సాహసించి యతని నభిస

పెంచుట కిష్టపడవచ్చును. ఈ యుచితముగాను 'విర్య'వాచాపరిత్రురాలిని చెప్పబడే నచంచలమగు సానోన్నతి వ్యక్తమగుచున్నది.

2. విభ్రమ లక్షణము

శం...బడలదొడవులిడఁ దడఁబడినన్

వెలయుఁగ విభ్రమము.....

గాత్రమున భూషణములు దామముగా ధరించుట విభ్రమము.

“త్వయా హర్ష రాగాదేర్షయితామనానిమి !

అస్థాభూషణాదీనాం విన్యాసోవిభ్రమోచితః”

ప్రియునిరాకవలనఁ గలిగిన హర్ష రాగాదులవలనఁ ద్వంద్వచేత భూషణాదులను దామముగా ధరించుట విభ్రమము.

విభ్రమోదాహరణము

చ, అదన శృసింహభూమిరముగ్రణి వచ్చిన సంతభమంబుతో
నుదతినభోఁవలగ్నమనఁ జక్కల పేరిటి కంఠమాలయుం,
బొదలుకుచాచలంబుల నముజ్జ్వల మేఖలయున్, భరింపఁగా
నదిక్రమమయ్యె; దొయ్యలికిఁక్రమమయ్యె విలాసవై ఖిన్ గంగె

తా. సంతభూషణుడు హతాత్తుగా గాఁగా ద్వంద్వపాటున నొకనుదతినక్షత్రమాల (అర్చితములు గలహారము) యను కంఠహారమును నాకాశమువంటి నడుమునఁ దాల్చెను. మేఖల (బద్ధాణము) పర్యతమువంటి కుచములపై ధరించెను. నక్షత్రమాల నాకాశమున, మేఖల (కొండసడిమిప్రదేశము) పర్యతమునందునునుంట క్రమమే; యనఁగా నుచితమే. కాని యాయువతిసౌందర్యమునకుమాత్రమా క్రమమచితముగాదు.

ఇటువలె ప్రయాగమనము వలనఁ గలిగిన హర్షముచే భూషణములను దబ్బిబ్బుగాఁ దాల్చినది. కాన విభ్రమము. ఇట్టిదేమరొక పద్యము.

క. తనప్రియుఁడు వచ్చెనాఁకిటి

కనిసాగనుం జేసికొనుచు నంగన విని యుం

జనమును నొసటను, లత్తుకఁ

గనులను, దిలకంబుఁబెట్టె గండధర్మిపై.

౮. లీలాలక్షణము

క ... అధిపుని యలఘు గుణానుకృతిలీల యగు నైవన్యన్

(ప్రియుని గుణానుకరణములీల, గుణానుకరణమేకాదు; చేష్టా, భూషణా వ్యనుకరణముగూడ లీలయే.

“అంగై చేష్టేషేరలంకారైః ప్రేమిభ్యుచ్చనైరపి ।

ప్రీతిప్రయోజితైర్ద్వైతాం ప్రియన్యానకృతిం విదుః”

(చేష్టలచే, వేషములచే, భూషణములచే, ప్రేమవిషయములచే ప్రియుని ననుకరించుటలీల, యనఁబడును.

లీలోదాహరణము

చ. ధరనకలంక భావమునఁ దామరసాహిత్యునిం జయించు; నా

హరిపదన క్తయైవెలుగు నారయఁ బ్రాజ్ఞలకున్ వసుంధరన్

సురతిరు నూతనాభ్యుదయ శోభయొనర్చు యశఃప్రుంధి,యా

వరుండగు శ్రీనృసింహగుణవాసనఁ దానుజేరుం గై వడిక ౧౦౬

తా. నరసభావాలక్షణ తనగిష్కలంక భావమునఁ గళంకెయగు చుట్టని జయించెను. మరియు నతఁడు హరిపద (విష్ణుపద) సప్తయ, ప్రాజ్ఞలకుఁ గల్ప వృక్షములంటివాఁడు. అతని ప్రియవాఁగు కీర్తికాంతయు నాతని గుణముల ననుకరింపఁదలంచి యశశంకభావమునఁ జందుని జయించెను. తానును హరిపద (ప్రకాశ) సక్త యయ్యెను. కల్పవృక్ష శోభన (తెల్లఁడనమును) వహించెను. ఇటఁ బ్రియుని గుణానుకరణము గలదు. కాన నిది లీల. వేషానుకరణ మీ క్రిందిపద్యమునఁ గలదు.

ఆ. వె. పరఁగ నమ్మిత్రుఁటి వాఁపకడెంబులు

వఱల వేణి యనకపర్దకంబు

హరుని ననుకరించు యా పార్వతీదేవి

లీలతోడ లొకమేలుఁగాక.

౯ కిలికించిత లక్షణము

క. అశు, కలుక, ముదము, నశ్రువు

గలిసినఁ గిలికించితంబు.....

౧౦౭

“స్మిత, కుమ్మ, రుదిత, హాసిత, త్రాస, క్రోధ, శ్రమావీనాం సాంకర్యం కిలికించిత, మధిష్టతమసంగమాన్ జాడ్యత్.”

ప్రియసంగమమువలనఁ గలిగిన మార్గముచేఁగలిగిన స్మృత, శుక్కురుదిత, హస్తిత, త్రాస, క్రోధ, క్రమాదుల సాంకర్ష్యము కలికించితము. పైలక్షణమునఁబ్రయ సంగమము వలనఁ గలిగిన యనుమాటలేదు.

కిలికించితోదాహరణము

చ. పతి రచితాగసుండదరిపాటునవచ్చి దృఢోపగూహన
స్థితి నధరప్రవాళము గ్రసింప ససంభ్రమలోలహస్తయై
“మతకరి! చాలుఁజాలు; నిఁకమాదెసరాకు”మటంచు నల్మతో
నతివ బొమల్ ముడించెనయనాంబుపుతెప్పలనప్పళించుచున్ గంగ

తా. అపరాధయగు ప్రియుఁడు హఠాత్తుగావచ్చి కాలిగించి మోవికొట్ట కఁగా జేతులతో విదిలించుచుఁ జాలుఁజాలు! నాకడకురాకుము! అని శోపముతో నశ్రువులనావ్రుకొనుచు బొమలుముడించెను.

ఇట ‘మతకరి’ ఇత్యాదివచనములును బొమలముడుపును, అశ్రువులును, ప్రియ సంగమాదిజహర్షముచేఁ గలిగినవికావు. ప్రియాపరాధముచేఁ గలిగినవి. కాన నిది యుదాహరణార్హముగాదు. ఈకింది దుదాహరణార్హము.

క. స్వమనోరథంబులకు భం
గమురానట్లడ్డగించుఁ; గలికి నవులయం
దముతోఁ దర్జించును బ్రియు;
సుమాంగికి లేడ్చులేడ్చు సుఖమగ్నయునై.

ఇచ్చటి యడ్డగింపు, తర్జింపులు, కలేడ్చులును, బ్రియసంగహర్ష కృతములుం ఇదికిలికించితము.

గం. మోట్టాయిత లక్షణము

క...కడునిష్టకథా

దులనింగితమెఱిఁ గించుట

దలఁపఁగ మోట్టాయితంబు దగు నెట్లన్నన్.

ప్రియునిఁ గుఱించివచ్చు ప్రసంగములందుఁ దనయింగితమును (మనోభావమును) జేష్టలమూలమునఁ దెలుపుట మోట్టాయితము.

“తదాపవభావితే చిత్రే వల్లభస్య కథాదిభిః

మోట్టాయితమితి ప్రాహుఃకర్ణకంఠాయ నాదికం”

ప్రియునితో రతిక్రీడలఁ దలవలెనని మనసుకలుగఁగా నాతనికథలు వినుఁ గానే చేయుకర్తవ్యమనఁబడుచున్నది.

మోట్టయితో దాహరణము

చ. చెలులు నృసింహుగీతమును జేరికగా నపరంజివీణలొ

పలఁ బలికింప నూర్చుచును బాలిక యూర్పులచేత దీపికా

కళిక చలింప “నచ్చెలులు! కంటిరే! మీ మృదుగానలక్ష్మీకిం

దెలియఁగ మెచ్చుచున్నయది దీవియ”యంచు హసించు నెంతయు.

తా. చెలికత్తెలు నరసభూపాలునిపై వీణలమీద గీతములు పాడుచుండఁగా నొక కన్య విని నిట్టూర్పుచు నా నిట్టూర్పులకు దీపము చలింపఁగాఁ దన యింగితమును వారు దెలియకుండునట్లు “చెలులారా! మాచితిరా! మీ గానమునకు మెచ్చుకొని దీపము దలయుచున్నది” అని నవ్వుచుఁ బలికెను.

ఇట లక్షణమున “ఇద్దకథాదుల నింగిత మెఱిగించుట” అని చెప్పియు గ్రంథకర్త తన యింగితమును దెలుపకుండ నేదో కల్పలాడుచున్నట్లు వర్ణించినాడు. కాని నిది యుచితోదాహరణముగాదు. ఈక్రింది పద్యము చక్కని యుదాహరణము.

ఆ.వె. మోహనాంగ! నీదు ముచ్చటలెత్తంగఁ

గోమలాంగి చెవులు గోఁకొనుచు

నావులించుకొనుచు హర్షాశ్రువులురాల

నొడలు విలుచుకొనుచు నుండు నుమ్మ!

ఇటఁ జెవులు గోఁకుకొనుట, ఆవులించుట, హర్షాశ్రువులువిడుచుట, బడలు విలుపు మొదలగు చేష్ట లింగితమును దెలుపుచున్నవి.

౧౧. లలిత లక్షణము

కం. భాసురతనువల్లీ విన్యాసము లలితమ్ము...

౧౧౦

[పకాశించుచున్న (చక్కని) శరీరముయొక్క విన్యాసము లలితము. దీని పలన సర్థము స్ఫుటముగా భాసించుటలేదు. “సుకుమారతయాంగానాం విన్యాసో లలితం భవేత్” (కరచరణాద్యవయవములను సుకుమారముగా ననఁగా నొయ్యారముగా నుండుట లలితము.)

లలితోదాహరణము

చ. నడియు స్రమాంబులోడుభుజవల్లి మృదంగముమీదఁ జేర్చి, కీ
తెడలిన నూపురంబు ఘటియింపఁగ దూతికరారవిందనుం
దడుగిడి, కంపిత స్తనరయంబున నూర్పులుదోచు నింతి య
మృత నటించి నల్ప సభయెల్ల సనంధునిపాలుసేయుచున్.

తా. చెమ్మగిల్లిన చేతిని మృదంగముమీదఁజేర్చి, కీలూఁడిన నూపురము నడు
టకై యొక పాదమును దూరపరచి స్తనకంఠముచేత సూచింపఁబడిన పేగును గల
నిట్టూర్పులు నడుచుచు స్తనకంఠమున నిట్టూర్పుల పేగుమీద సూచించుచున్నది.)
నొక యింతి నటించి నల్పము. ఇ. సంగ భూపాలియుములోని యీ క్రింది శ్లోకమున
కనుపాదము.

శ్లో. స్వేద్యైవతికంకణాం భుజలతాం కృత్వా మృదంగాక్రయాం

చేటీమాస్త సమర్పితైశ్చరణా మంజీరసంధిశ్చయా

సా భూయస్తకంపసూచిత్యం నిశ్వాస మాయంచతీ

రంగస్థానమసంగ సాత్కృతవతీ తాళావధా తస్మషీ.

ఇ. లి స్తనకంప “సూచితరయం” అనుదానికి “కంపిత స్తనరయం” అన్నది
సరియైన తర్జుమా కాదు. “తాళావధాతస్మషీ” అనుమాటకు దర్జుమా లేదు.

ఈపద్యమున నింతి సుమమారముగా నిలిచినది. కాన లలితము.

విచిత్రము ౧౨. విచిత్రము లక్షణము

క...సౌమ్యులల్పములయ్యున్

భాసిల్లెడుశృంగారవి

కాసము విచిత్రయయ్యె గన నెట్లన్నన్

౧౧౨

భూషణము లల్పముగానున్నను శృంగారముగాఁ గానవచ్చుట విచిత్రి.
“స్తోతావ్యాకల్పరచనా విచిత్రైః కాంతిసోపకృతో” భూషణరచన కాలఁదిగా
నున్నను గాంతినిబోషించినచో నదివిచిత్రి.

చ. పరిమితభూషణంబులును ఛాలముపై నెలవంకనామముం

బరగనొయ్యరియై, నయనపర్వమొనర్చె వధూలలామ తా

విరళగణేయతారలు, నవీనతరేందుకళావిలాసముల్

వరుస వెలుంగఁగా విదియనాటి విభావరివొల్చుకై వడిన్. ౧౧౩

తా. కొలఁది నగలును, నుడుటఁ జంద్రవంక బొట్టును, ధరించియొకయువతి కొలఁది చుక్కలును, జంద్రలేఖను వహించిన విదియనాటి రాత్రివరి శోభిల్లెను. ఇటుఁగొలఁది భూషణములతోఁ గూడ యువతి శోభిల్లుటచే విచ్చిత్తి యనునలంకారము. ఈ క్రిందిపద్యమింతకన్న మనోహరమైనది.

అ. వె. తానమునఁ గడిందితళతళ మనుమేను,
దమ్మలమునఁ గెంపుఁదాల్చుమోవి,
జిలుఁగువలువ, యివియెచాలును వగలాడి
కలరువిల్లుఁడెడఁద మొలిచియుండ.

౧౩. బిబ్బోక లక్షణము

క. వరునికథయుం దనాదర | మరయుఁగ బిబ్బోకమయ్యె. ౧౧౪

“బిబ్బోక స్వతిగర్వణ వస్తుస్వైఽప్యనాదరః” (అతిగర్వముచే నిష్టవస్తువునందుఁ గూడ ననాదరము నూపుట బిబ్బోకము) పైలక్షణమున “అతిగర్వముచే” అని లేదు. వరునికథ యన్నఁ జాలదు.

బిబ్బోకోదాహరణము

చ. అతఁడు గుణాభిరాముఁ; దతఁడంగజసన్నిభుఁడంచు నెచ్చెలుల్
పతియగు శ్రీ నృసింహసరపాలు నుతింప లతాంగి నీటుతో
శ్రుతులఁ గరాంగుళుల్ సొనిపె; శోభన తచ్చరితాభిపూర్ణమై
యతిశయమందు కర్ణయుగమం దవకాశ మొనర్చు కై వడిన్.

తా. చెలికత్తెలు సరసభూషణుని నుతింపఁగా లతాంగి యాతని చరిత్రలచే నిండిన తన చెవులలో సందునేయుటతో యన్నట్లు చెవులలో వ్రేల్లఁ జొనిపెను. ఈ యుదాహరణము బాగుగాలేదు. గర్వముచే నేర్పడిన యనాదరమేమియు లేదు. ఈ క్రిందిపద్య ముదాహరణీయము.

చ. ప్రియుఁడు సతంబుఁ దమ్మచుసరించినఁ దప్పలువట్టుచుండ; నె
మైయినిడనెఱుఁగుని ప్రియుమీఁద నిగుడ్పరు నిండుచూడ్కి నె
మైయినిఁ; బొనర్చుప్రో నిజసమీపితమందు నిషేధ; మీజగ
త్త్రయిని విలక్షణప్రకృతిఁ దాల్చిన వామలు నాకు గూర్పురక్ష.

ఇల గర్వముచేఁ బ్రియునియం దనాదరముఁజూపుట గలదు.

౧౮. విహృత లక్షణము

కం. ... అనుమతిఁ బలుకం

దరమగు తగు వేళల ను

త్తర మొసంగమి విహృతమనంగఁదగు నెల్లన్మఱ.

పలుకవలసిన సమయమునఁ బలుకకుండుట విహృతము.

“వత్తవ్యకారేఽప్యవచోప్రిడయా విహృతం నతం” (సిగ్గుచేఁ బలుకవలసిన కాలమునఁ బలుకకుండుట విహృతము.) పై లక్షణమున ‘సిగ్గుచే’ అనునది లేదు.

విహృతోదాహరణము

ఉ. బాలిక యల్మతో మరలిపల్కకయుండియుఁ బ్రాణనాథుఁ డ
వ్వేళ త్కుతంబొనర్పఁ గడువేగఁ జిరాయువటంచుఁ బల్కఁగాఁ
జాలక రోషముం బ్రణయసంభ్రమమున్ మదిదొమ్ములాడ నీ
లాలక కుండలద్వయ ముదగ్రగతిన్ ఘటియించె వీనులన్ . ౧౧౬

ఒక యవతి ప్రణయగోపముతో మాతాడకుండియుఁ దనప్రియుఁడు దుమ్ము
కుమ్మఁగా నమంగళకాంతికై తప్పక ‘చిరంజీవ’ యనవలసియున్నను ననక చెవులకుఁ
గమ్మలు దొడుగుకొనెను. కమ్మలు దొడుగుకొనుట యమంగళపరివారార్థము. అంతకు
ముందు నిరాభంగురాలై యున్నది. నిరాభంగురాలై యుండుట స్త్రీ కయుక్తము.
భర్తృశ్రేయముఁ గోరిన స్త్రీ సాభంగురాలై యుండవలెను. ఇట భార్య భర్తపైఁ
గోపించియున్నను నతని చిరంజీవిత్వము నభిలషించియున్నది. కాన నిదివలకుఁ
గోపముచే ధరింపకున్న కమ్మలు వాని శ్రేయమునకై ధరించినది.

కుమ్మినపుడు తప్పక ‘చిరంజీవ’ యని పలుకవలసియున్నను నలుకచేఁ బలుక
లేదు. కాన విహృతము. అయితే యీ పలుకకుండుట లక్షణమునఁ దెలిపినవిధమున
సిగ్గుచేఁగాక ‘యలుకచే’నని చెప్పఁబడినది. అలుకచేఁ బలుకకుండుటకన్న సిగ్గుచేఁ
బలుకకుండుటయే రసవత్తరము. ఈ క్రింది దుదాహరణీయము.

అవప్రవాసమునాటి నాయకయొక్క చేష్టను నాయకుఁడు చెప్పచున్నాఁడు.

అ. వె. నెపముతోడఁ గాల నేలనురాయుచుఁ

దరుణి నన్నుఁగనుచు మరల మరలఁ

బలుకఁదలఁచి యెదియొ వాతెఱంగడివియుఁ

బలుకదయ్యె లజ్జ బలిసియుంట.

ఇట సిగ్గుచేడి బలుకనుటయే నిబంధింపబడినది. ఇది విహ్వలము.

౧౧౬. చకిత లక్షణము

కం. అశుకుట చకితము

౧౧౭

భయపడుట చకితము. “కుతోఽపి దయితస్యాగ్నే చకితం భయవిభ్రమః”
ప్రియునియెదుట నేదో హేతువుచే భయపడి తోట్రుపాటునొందుట చకితము.
అనగా భయపడఁదగినంత పెద్దహేతువు లేవన్నను బ్రియునియెదుట భయపడుట
శృంగారచేష్టగదా!

చకితోదాహరణము

చ. అడుగిడినిల్చు; నిల్చి చెలికానలువెట్టు; నదల్చు; సిగ్గునం
దడఁబడు; గాంతుఁడున్న మణిధామమొగిం జొరజాలకెంతయున్
వడఁకు; గృహంబుసొచ్చియుఁ గవాటముదాఁపుననిల్చు; నెచ్చెలల్
వడిఁజనఁజూచినం బెనఁగు వారిజలోచన మాగ్ధ్యసంపదక. ౧౧౮

ఈ పద్యమున ‘సిగ్గునం దడఁబడు’ నన్నమాటచే భయవిభ్రమము గానరాదు.
కాన నిది యుదాహరణార్హముగాదు. ఈ క్రిందిపద్య ముదాహరణము.

ఆ. వె. తొడలమీలుదాఁకఁ గడుఁ దల్లఱించుచు

వింత హోయలునూపె నింతయొకలె

చెలులహేతువుగనె చేయుచుండ విలాస

ములను హేతువున్నఁ దలుపవలెనె ?

జలక్రీడలాడునపు డొక యువతి చేపలు తన తొడలఁదాఁకఁగాఁ దొట్టు
వడెను. దానిచే నొక శ్రోత్త. హోయలు గలిగెను. ఇట భయపడుటకుఁ దగినంత
పెద్దకారణము లేవన్నను భయపడి తోట్రుపడుట వర్ణింపఁబడినది. కానఁ జకితము.

హాసిత లక్షణము

కం. ...నవ్వుచు । నలరుట హాసితంబు...

ఇంతమాత్రమే కాదు. “హాసితం తు వృథాహాసో యావనూర్జ్యేదసంభ్రమః”
యావనోదయముచే నకారణముగానే నవ్వుట హాసితము. స్థాయిభావమగు హాసము
నేను. అది వికృతాకారచేష్టదులవలన వ్యక్తమగును. ఇది యావనోద్భవమున నకార
ణముగానే కలుగును.

హాసితోదాహరణము

చ. వదనసరోజ వాసనకు వచ్చినతేటి వదల్చిచూడఁగా,
నది యసితోత్పలంబులని యక్షులవ్రాలఁగఁ, జేవిదుర్పఁగా
నది మరలంబయోజమని హస్తయుగంబునవ్రాల, నవ్వె న
మృదవతి 'యేమిసేసినను మానదిదేమి' యటంచు నంతయుఁ.

ఒక యువతి తన ముఖపద్మగంధమునకై వచ్చిన తుమ్మెద నదలించి చూచుచుండఁగా నా తుమ్మెద దాని కన్నులు నల్లగలువలని నానిపై వ్రాలెను. ఆపెయుఁ జేతులతో విడిలింపఁగా మరల నా తుమ్మెద యా హస్తములను బద్మములనుకొని చానిపైని వ్రాలెను. దీనినిఁజూచి యేమిచేసినను నిది మానదని నవ్వెను.

ఇటు యౌవనోద్భేదముచే వృధగాఁగలిగిన హాసితముగాదు. తుమ్మెదయొక్క భ్రాంతిచే దాఁజేసిన చేష్టాపరంపరచేఁగలిగిన హాసితము. ఇది యుదాహరణీయము గాదు.

కం. తలవనితలఁపుగ నవ్వెం

దలిరుంబోడి యిడియేలనా? నిక్కముగా

నలయలనిల్లుం డెక్కెను

చెలిమేనను రాజ్యమందు సింహాసనముకా.

ఇటు యౌవనోద్భేదజనున హాసితము వర్ణింపఁబడినది. కాన హాసితము.

౧౭. కుట్టమితము

కం. ...రతుల నతిసమ్మర్దో | జ్వలసౌఖ్యము కుట్టమితము

రతులలోఁ గలిగిన తద్దము నలుగుడులచే మిక్కిలి సౌఖ్యమునుగొనుట కుట్టమితము. ఇంతకన్న సాహిత్యదర్పణలక్షణము మేలైనది.

“కేశస్తనాధరాదీనాం గ్రహిహర్షేపి సంభ్రమాత్

ఆహుః కుట్టమితంనామ శిరః శిర విఘానం”

ప్రియుఁడు దన కేశస్తనాధరాదులను గ్రహింపఁగా లోలో హర్షించుచుఁ గూడఁ దత్తతపదును శింసును గరములను గదల్చుట కుట్టమితము.

కుట్టమితోదాహరణము

చ. కెరలిప్రియుఁడు మోవిపయఁ గెంపులునింపుట బారవశ్యత
త్పరత నెఱుంగలేక పిదపన్నిలు వద్దము చూచి సిగ్గునం

దరుణి చెలుల్ గనుంగొనినఁ బారిఁక నేమని యాడుకొందురో
వరుని? నటంచుఁ జిల్కకు నవారణముద్దులు వెట్టుసారెకుఁ, ౧౨౦

ఇట నాయక ! పియుడు రతులయందు మోవిపయిఁ గెంపులునింపుటఁ బార
వశ్యతత్పరత నెఱుంగలేకపోయినది. ఇది రతినమ్మద్రస్తాభ్యము కాఁగ నట్టమితము.
కాని యిది యంత లెస్సగాలేదు. ఈ క్రిందిపద్య ముదాహరణీయము.

కం. తలిరాకు చుట్టచుగనా

చెలికమ్మొని గ్రసింపఁ జెలువుండు, కరం

బుల నున్న కంకణంబులు

గలగలమనె నేనొ బెడఁదకలిగిన కరణిఁ.

ఇట సధరపానకృతసౌఖ్యముచేఁ గరవిహుఁనము గలిగినట్లు వర్ణింపఁబడినది.
కానఁ గుట్టమితము.

౧౪. కుతూహల లక్షణము

కం. లలనకుఁ జపలత కుతూహలం బెట్లన్నఁ.

చాపల్యము కుతూహలమని యర్థము. “రమ్యపన్తు సమాలోకే లోలతాస్యా
క్కుతూహలం” సుందర మైన వస్తువును సందర్శించుటయందుఁ జూపు చాపలము
కుతూహలమనఁబడును.

కుతూహలోదాహరణము

చ. కలికి నృసింహభూవిభునిఁ గాంచి నవప్రణయాభిరామయై
లలితకరాబ్జకేళి కమలంబు భ్రమింపఁగఁజేసె విభ్రమం
బలవడఁ “బ్రాణనాథ! హృదయాబ్జము నిన్నెడఁబాయలేక యి
ట్లెలమి భ్రమించుచున్న” దని యేర్పడఁజెప్పెడిచంద ముండఁగఁ.

ఒక యువతి నరసభూపాలునిఁ జూచి నూతన ప్రణయము గలిగినదై తుచేత
నున్న లీలాకమలమును “ఓ ప్రియుఁడా! నా హృదయకమలము నిన్నెడఁబాయ
లేక యీవిధముగాఁ దిరుగుచున్నది” అని చెప్పుచున్నచందమునఁ ద్రిప్పదొడఁగెను.

ఇట రమ్యవస్తువగు నరసభూపాలుని సందర్శించుటవలనఁ గలిగిన చాపలము
వర్ణింపఁబడినది. ఈ క్రింది మనుచరిత్ర పద్యముగూడ నుదాహరణీయము.

చ. జిలుగులఁబెట్టుచుం దొడలఁ జెంద్రికపావడయంట మైతడిం

బెళపెళలేని చీరఁగటి, బింకపుఁ జన్నులఁ, బేస్సుకొంచునే

జలకములాడియాడి యొక చాన కరస్థితకేశయై నృపుకా
వెలువడిచూచె లోపడితి నీకని బాసకునిచ్చెనొ యనకా.

ఇటు నా రాజును వీధివెంటఁ జనుచున్నవానిని దర్శింప నాయొక చాపలము
గనఁబఱచుచున్నది.

నరసభూపాలీయకర్త యిచ్చిన పడునెనిమిదిశృంగారచేష్టల నిటఁ జూపితిమి.
సాహిత్యదర్పణమున నిలువఁదెనిమిదింటి నెచ్చెనని చెప్పితిమి. నానినిఁగూడ నిటఁ
జూపుచున్నాము.

౧౯. శోభా లక్షణము

“రూప, యావన, లాలిత్య, భోగద్వైరంగభూషణం శోభా” రూపము,
యావనము, నుకుమారత్వము, భోగము (ప్రకృందన తాంబూలాది నేవనము) మొద
లగువానివలన నంగములకుఁ గలిగిన యందము శోభ. మొత్తముమీఁద నయత్నకృత
మగు నందము శోభ.

శోభోదాహరణము

ఆసంభృతం మందనమంగయప్తే, రనాసవాఖ్యం కరణం మవస్య,

కామస్య పుష్పవృత్తిక్రమస్త్రం, బాల్యాత్పరంసాధ వయః ప్రపేదే.

శరీరమున కయత్న సిద్ధమగు నలంకారమును, ఆసనరూపముగాని మదకారణ
మగు నొక సాధనమును, మన్మథునికేఁ బుష్పముగాని యొక బాణమును నగు యావ
నము నా పార్వతి పొందెను. ఇటు యావనశోభ వర్ణింపఁబడినది. భోగకృతమగు
శోభ కే క్రిందిపద్య ముదాహరణము.

కం. కనుదోయి కజ్జలంబును,

దమాలతకు దువ్వలువయుఁ, దములపుటెఱ్ఱం

దనమును మోనికీ; నిద భూ

వణ మితరము రూషణంబు జవరాలికిలకా.

భోగమన ప్రకృందన తాంబూలాది నేవనమని తెలిపితిమి. అయితే భోగ
కృతమైన శోభ యయత్నకృత మెట్లగును? అని ప్రశ్న యోదయించును. స్వభావ
సిద్ధమగు శోభ యున్ననే భూషణాదుల శోభయు మెరయును. స్వభావశోభ లేని
భూషణశోభ మెరయదుగదా! ఇటు భోగకృతశోభ యన స్వభావశోభలేని కేవల
భోగకృతశోభ యని భ్రమింపరాదు. మిగిలిన రూపాదులశోభ యూహ్యము.

౨౦. కాంతి లక్షణము

“నైవకాంతిర్నృథా ప్యాయితమ్యతిః” మన్మథునిచే వర్ణిల్లఁజేయఁబడిన యా శోభయే కాంతి యనఁబడును. మన్మథోన్మేషము గలుగకముందున్న యంద చందములు మన్మథోన్మేషము గలిగినపిమ్మట మరింత లెస్సగా శోభిల్లును.

కాంత్యుదాహరణము

కం. తొలుచాయపు మగకొదమల

తలఁపుల తమకములు మిగులఁ దను నెదురుకొనం

జలజాక్షి జవ్వనము గడు

వెలసెఁ బ్రతిక్షణము వింతవింతగ సంతకా.

ఇట యావనమన యావనశోభ ప్రతిక్షణమును వింతవింతగాఁ గనఁబడుట మదనోన్మేషముచేతనేకదా! కాన నిది కాంతి.

౨౧. దీప్తి లక్షణము

“కాంతిరేవాతివిస్తీర్ణా దీప్తిత్యభిధీయతే” అత్యంతమైన కాంతియే దీప్తి యనఁబడును.

దీప్త్యుదాహరణము

కం. ఎలజవ్వన మెలయింపఁగ

విలాసముల నొడల్పిపైని, విరివిల్తుండున్

ఇలుద్రొక్కి యెసరువెట్టఁగఁ

గలఁపదె చెలి తపసినేనిఁ గనుచూపులచేక?

ఇట నాకాంతి మదనుఁ దెసరువెట్టుటచే మరింత వర్ధిల్లినది. కావుననే కను చూపులచేతనే తపసినేనిఁ గలఁచును. కాన నిది దీప్తి.

౨౨. ప్రగల్భతా లక్షణము

“నిసానిర్వసత్వం ప్రాగల్భ్యం” బ్రియుండు బ్రియురాలితోఁ గాని ప్రియు రాలు ప్రియునితోఁగాని రమించుపట్ల నప్రతిబంధకముగా వర్తిల్లుట.

ప్రగల్భతోదాహరణము

అ.వె. కాఁగిలింపఁ దమ్ముఁ గౌఁగిలింపుచు బిగ్గ

మద్దులాడఁ దమ్ము మద్దుగొనుచు

మోవిగఱవరేగి మోవినిం గఱచుచుఁ

జెలులు ప్రియుని దాసుఁజేసికొందు.

ఇందు నాయిక యప్రతిబంధముగాఁ బ్రగల్భముగా నాయకునితోఁ గ్రడించుచున్నది.

౨౩. జౌదార్య లక్షణము

‘జౌదార్యం విషయస్పదా’ జౌదార్యమన విషయము. విషయమనఁ బ్రియుని యపరాధము జరిసినను గోపమును వహింపకుండుట.

జౌదార్యోదాహరణము

గీ. చిటుతయలుకను నహించి చిగురుఁజోడి
యలఁతి నవ్వులు, సిగ్గులుఁ, గొలఁది యూర్పు,
లలరఁ ‘దాఁకకు! తాఁకకు’మనుచు జరిగి
పోయి మెలమెల్లఁగ గవాక్షమును బిగించె.

ఇట సాపరాధుఁడగు ప్రియునియం దలఁతిగోపమును మాత్రము వూని యాతఁడు చరణపాతమొనర్పరాఁగా నన్నుఁ దాఁకకుమని జరిగిపోయి కిటికీమూసెను. (కేళికై).

అతని నమస్కార చక్కులలేకయే నాయిక ప్రసన్నురై లైసంచున నాదార్యము చూపఁబడినది.

౨౪. మద లక్షణము

‘‘మదోపికారస్సౌభాగ్య యౌవనాద్యవలేపజః’’ సౌభాగ్యము, యౌవనము మొదలగువానియొక్క గర్వమువలనఁ గలిగిన వికారము మదము.

మదోదాహరణము

గీ. నాదు నునుజెక్కి శుల్కపైని నాయకుండు
స్వయముగావ్రాసెఁ బుష్పమంజరి నటంచు
మురిసిపోఁకెట్టి వన్ద్యయుం బొందకున్న?
పాడువణఁకట్టిచో విఘ్నపటపకున్న.

ఇట సౌభాగ్యగర్వమువలనఁ గలిగిన మదము స్పష్టము.

౨౫. తపన లక్షణము

“తపనం ప్రియవిచ్ఛేదే స్మరావేగోత్థచేష్టితం” ప్రియమిహ సమయమున
మోహాతిరేకముచే గలుగు చేష్ట.

తపనోదాహరణము

మ, కడునిట్టూర్పులవుచ్చు; నేలబొరలుక; గాంచు భవన్మార్గ మె
ప్పుడు; బిట్టేడు; గృతీభవించిన కరంబుల్ వేయు నట్టిటులున్
బడయంగా గలనైన నీకలయికన్ వాంఛించు విడింపగా;
విడడద్దానినిగూడఁ బాడువిధియోయీ! యెంత దార్భాగ్యయో?

౨౬. మాగ్ధ్య లక్షణము

అజ్ఞానాదివ యా పృచ్ఛా ప్రతీతస్యాఽపివస్తునః
వల్లభస్య పురిప్రోక్షం మాగ్ధ్యం తత్తత్త్వవేదిభిః.

‘తెలిసియున్న వస్తువును గుఱించియు, దెలియనివిధమునఁ బ్రియపన్నిధినిఁ
బ్రక్షించుట మాగ్ధ్యము.

మాగ్ధ్యోదాహరణము

కం. చెలికాడ! నాదు కంకణ

ముల ముద్దులుమూటగట్టు ముక్తాఫలముల్
గల వేవృక్షంబుల? నే

సలంబునను? నాఁటిరెవరు? సరిగఁ దెలుపవే!

౨౭. విక్షేప లక్షణము

భూషణా మర్ధరచనా । మిథ్యా వివ్వ గతేక్షణం

రహస్యాఖ్యానమీషచ్చ । విక్షేపో దయితాంతికే.

‘ప్రియునియెదుట భూషణములు సగము దాల్చుట, యూహకయే యటునిటు
చూచుట, రహస్యముగా భాషించుట మొదలగు చేష్ట విక్షేపము.

విక్షేపోదాహరణము

కం. అఱవిరిసిన వేనలితో

నఱదీర్చిన బొట్టుతోడ నళుకునుగొన్న

ట్లరయుచు దెసలం బియుతో
జరుపును గోమలి రహస్య సంభాషణముల్.

౨౮. కేళి లక్షణము

“విహార సహకారేష క్షేపితం కేళి రుచ్యతే” కామనితో విహరించునపు
దొనర్పు చుంబనాలింగనాది క్షేప కేళి.

కేళ్యుదాహరణము

కం, కనులక రానిన పుష్పాడి

దన పదనానిలముచేతఁ దలఁగింపఁగఁజా

లని ప్రియునిఁబొడిచెఁ బీన

స్తని యొక తె పయోధరమునఁ దద్వక్షమునక.

ఈ ముఖవాయువుచేఁ బ్రియుఁడు ప్రియురాలి కను లూఁడుచుండఁగా నాప్రియు
రాలు కనులలోని పుష్పాడి పోయినను బోలేదని మరల మరల నూఁడుచుకొనుటకై
మరిత దగ్గఱకువచ్చుచుఁ దన స్తనాగ్రమున నాతనిఁ బొడుచుచున్నది.

గీ, మఱియు శృంగార మంగనామణులయందు

నంకురిత, పల్లవిత, పుష్పితాదిభేద

వర్ణితాకృతియై దశావస్థలయ్యె

వీని నామక్రమంబులు విస్తరింతు.

౧౨౨

స్త్రీలయందు శృంగార మంకురావస్థ, పల్లవావస్థ, కోరికావస్థ, పుష్పావస్థ,
ఫలావస్థ యను పంచావస్థలను గ్రమముగాఁ బొందును. ఈ పంచావస్థాత్మకమగు
శృంగారము దశావస్థలను పొందును. వీనినిఁ గ్రమముగా నెఱిగింతును.

ఇట శృంగారము విప్రలంభశృంగారము. ఈ విప్రలంభము సంభోగావస్థకు
ముందును బిమ్మటనుగూడ సంభవించును. సంభోగావస్థకు నాందున్న విప్రలంభము
నకుఁ బూర్వరూపమని పేరు. ఆ పూర్వరూప విప్రలంభ శృంగారమేకదా
యంకురాద్యవస్థలను బొందును. అనఁగాఁ గ్రహభివృద్ధినిఁబడని సంభోగమునఁ
బర్యవసించును. మరియు శృంగారమన శృంగారరసమని కాక దాని స్థాయిభావ
మగు రతియే యిట నుద్దిష్టము. ఆ రతి దశావస్థలను బొందుననుటయు నోషమే.
ఇఁకేమనఁ బూర్వరూపవిప్రలంభశృంగారముయొక్క స్థాయిభావమగు రతి
వలన దశావస్థలంగలుగును. రతియే దశావస్థలనుబొందదు. అట్టి రతివలన దశావస్థలు

గలుగును. పై పద్యమున 'బల్లవితేను' చిహ్నము కోరకత' అని యుండవలెను. దానిని జేర్చక తదనంతరావస్థ యగు శ్రుష్టితత్వమును చెలుపుటచోచును.

మొత్తముమీదఁబూర్వరాగ రూపవిప్రలంభమునందే (అభిలాష రూప విప్రలంభమునందే) దశావస్థలు గలుగును. ఇట్లే వాస్తవపిమ్మట సంబంధించిన విప్రలంభమునందుఁ గూడ నీదశావస్థలతోఁ గొన్నిసంభవించును. అట్లేయవస్థలు గలుగునో ముందుచెప్పదుము.

దశావస్థలు

క, ఇలఁజూచుట, చింతించుట

తలఁచుట, గుణవినుతి, యరతి, తాపము, లజ్జా

స్థలనము, గమనము, మూర్ఛయు

నల ధన్యత యైన ననస్థలగు నెట్లన్నఁ.

౧౨౩

చూచుట, చింతించుట, తలఁచుట, గుణవినుతి, యరతి, తాపము, లజ్జా త్యాగము, గమనము, మూర్ఛ, ధన్యత, అనునవి దశావస్థలని గ్రంథకర్తయొద్దేను. దీనికాకరమిది:—

దృష్టానస్సంగ సంకల్ప, జాగర: కృతతాఽరతి:

హ్రీత్యాగోన్మాద మూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశాదశ.

దృష్టు (దగ్ధనములేక చక్షుస్ప్రీతి) మనస్సంగము, సంకల్పము, జాగరము, కృతత, అరతి, హ్రీత్యాగము, ఉన్మాదము, మూర్ఛ, అంతము (మరణము) అనునవి పదిమనృథావస్థలు. నాయక నాయకునిఁ జూడఁగానే 'చక్షుస్ప్రీతి' యనుప్రథమా వస్థ గలుగును. పిమ్మట మనస్సు వానిపైఁ బడును. ఇదియే మనస్సంగము. పిమ్మట నతనిసంగమచింత. ఇదిసంకల్పము. ఆసంకల్పముచే నిదురలేసుంట తటస్థించును. ఇదేజాగరము. దానిచే శరీరముకృశించును. ఇదికృతత. దానివలన దేనియందును బ్రీతి లేకుండుట. ఇదియేయరతి. పిమ్మటలజ్జాత్యాగము నేసిమాలులాడుట. ఇదియే హ్రీత్యాగము. తమపరి యున్మాదము. తుదికి మరణముత్పము (మరణముగాదు.)

ప్రతాప రుద్రీయమున నీదశావస్థలకుఁ దోడుగా ప్రలాపము, సంజ్వరము, అను మరిరెండవస్థలు చెప్పఁబడినవి. భావప్రకాశమున నీయవస్థలు భిన్నములుగా నున్నవి. ఎట్లన

దశధా మన్మథావస్థా భవేద్దాదశధాపి వా

ఇచ్ఛోక్తంతాభిలాషాశ్చ చింతాస్మృతి గుణస్తతీ

ఉద్వేగోఽథః ప్రలాపసాస్యదుస్మాదో వ్యాధిరేవచ
జాడ్యంమరణ మిత్యాద్యేద్యైకే శ్చిదవ్యర్జ్యతే బుధైః

ఇచ్చ, ఉత్కంఠ, అభిలాష, చింత, స్మృతి, గుణస్తుతి, ఉద్వేగము, ప్రలాపము, ఉన్మాదము, వ్యాధి, జాడ్యము, మరణము, అయి పండ్రెండింటిలో మొదటివి చెందును, (ఇచ్చ, ఉత్కంఠ) గొందలు విడిచిరి.

నరసభూపాలీయ పద్యము నందలి 'గమనము, ధన్యత' యనునవి పై వేని యందును గానరావు. 'గుణవిమతి' భావప్రకాశ లక్షణమునఁ గలదు. 'తాపము' సంజ్వరనామముతోఁ బ్రతాపయద్రీయమునఁ గలదు.

ప్రలాప, సంజ్వరములు గలిపికొని దృఙ్మానస్సుగ సంకల్పదులగు పదియును స్వీకరించి మొత్తము పండ్రెండవస్థలు స్వీకరించుట యుచితమగును.

ఆంధ్ర కావ్యములలో నాయక చేయు చంద్రాది దూషణము లీ ప్రలాప రూపములే. ఈ ద్వాదశకావ్యస్థాత్మకమగు శృంగారమునకుఁ బూర్వరాగమని పేరు. అనఁగా సంభోగశృంగారమునకుఁ బూర్వావస్థ.

క్రమముగా నరసభూపాలీయ దశావస్థలకు లక్షణలక్ష్యములను జూపుదుము.

౧. చూచుట (చక్షుషీప్రితి).

"ఆదరాద్దర్శనం చక్షుషీప్రితి రిత్యభిధీయతే" నాయక నాయకుని నాదరముతోఁ జూచుట చక్షుషీప్రితి యనఁబడును.

మ. అనురాగాంబుధి యుబ్బి వెల్వడినయ ట్లాపూర్ణఘర్మాంబువుల్
దనువల్లిం దిగజాఱఁ గన్నుంగవ లేడల్కుల్ పిసాళించుచు
ననవిల్కాని పురఃప్రవేశకలనా నాళీకదానుంబులై
తనరం గోమలి నిన్నుఁజూచె నరసేంద్రా! సాంద్రతేజోనిధీ! ౧౨౮

అనురాగసమద్ర ముబ్బినవిధమునఁ జెనుటజూని శరీరమునండి దిగజాఱఁగా మన్నుమని పురఃప్రవేశ సమయమునఁ గట్టిని తామరపువ్వులదండలైన చూపులతో నా యవతి నరసభూపాలా! నిన్నుఁ జూచెను.

ఇటు నాయక యాదరముతో నాయకునిఁ జూచినట్లు జెప్పఁబడినది. కావునఁ జక్షుషీప్రితి.

నాయక నాయకునిఁ బ్రత్యక్షముగా దర్శించుటచేతనేకాక వానినిఁగూర్చి వినుటవలనను, జిత్రమునఁ గాంచుటవలననుగూడఁ రతి గలుగునని యాలంకారిక మతము. "శ్రవణాద్దర్శనాద్వాఽపి"

౨. చింతించుట (సంకల్పము.)

మ. అరవిందంబు విలాసమందిరము; నీహారాంశుఁ జేకోదరుం;
డరయఁ గోత్రవిరోధమేటికి? వనర్హంబంచు నూహించి యి
ర్వరఁ బొందించు పయోధికస్యక్రియఁ జేర్చుంగేలు గండసలిం
దరుణీరత్నము చింతచేత; నరసేంద్రా! సాంద్రతేజోనిధి! ౧౨౫

పద్మము నాగృహము. చంద్రుడేకసోదరుడు. వీరిరువురికిని విరోధమేలే? వీరిరువురికిని బాత్తునుగూర్చినది లక్ష్మీదేవి తనహస్తమునఁ జెక్కిలిసేర్చియున్నది. పిద
మున నిటఁ బ్రియునిఁ జింతించుచు నాయిక చెక్కిలిపైఁ జేయిచేర్చియున్నది.
ఇట్లుగాక నాయికానాయకులు పరస్పరి సంగమోపాయమును జింతించుచున్నట్లు
చూపవలయును. ఎట్లన

కథమిత్తేవరంగాక్షింసాక్షాల్లక్ష్మీం మనోభువః?

ఇతిచింతాకులః కాంతోనిద్రాం నైతినిశీధిసం.

మన్మథుని లక్ష్మీవలెనున్న యాకాంతను నేనెట్లు చూడఁగలనని చింతాకులుఁ
డైకాంతుడు రేలనిద్రింపడు— ఇట సంగమోపాయ చింతలేదు. పైపద్యమున
వర్ణనము లేదుగా!.

3. తలఁచుట—స్మృతిలనఁగా సంస్కారజన్యమగుజ్ఞానము

మ. వరభూషాదులపై మనంబిడక దృగ్వాప్యపారమౌఁతేఁబర
స్పరసందర్శన నాతిభిన్నమయి చూపట్టంగఁ, గార్యాంతర
స్మరణంబేమియులేక నిశ్చలత నీసాంగత్యముంగోరి మా
హరిణీలోచన యాత్మయందు వరసేంద్రా! నిన్నుభావించెరా!

ఓ నరసభూషాలా! భూషణములమీఁద మునుసుసోనీక దృగ్వాప్యపార మొకరి
నొకరు చూచుకొనుటకన్న భిన్నముగానిది గాననఁగా నిన్నదియు నదినిన్నును జూచు
చున్నట్లుగానే చూపట్టఁగా దేనినిఁగూడఁ దలంపక నీసాంగత్యమునుగోరి యాత్మ
యందాయవతి నిన్నేస్మరించింది.

ఇచ్చటివ్యంగ్యము (ఒకానొక యోగిని భగవద్దైత్యమునుగోరి భ్యానించు
చున్నది)నూహించుకొనునది. ఈస్మృతి పూర్వరాగమునందుకన్న సుత్తివిప్రలంభము
నందు రసవత్తరముగానుండును. ఎట్లన

3. అలకలు నెదరగఁ బెనువే

నలివింబులగ, నూర్పులకు న్నవవ్యయ మెగయక

బలంబుపైమల, నెదఁగేలిడి

దలి లలితవరద బహు చైతన్యంబుల బహుళంబు

౪. గుణవినుతి

మ. పలుకుందోడగు వీణెలోఁ జెలియ నీపై గీతముల్ మీఁటఁదొ

య్యలిమైనద మెఱుంగుఁగాయనిరవై యువ్వీణలోవాణి“యో

లలితాం! ముచ్చిత్రముంబ్రియుఁడు గొల్ల లెప్పటఁగా!”యంచువె

ల్పలికించాడుముసాక్షవచ్చెననఁ గప్పట్టున్ నృసింహాధిపా! ౧౨౭

నాయికవీణపై నరసభూపాలునిపై గీతములు మీఁటఁచెను. అప్పుడు నాయికయొక్క బింబమా వీణయొక్క కాయలోఁ ప్రతిఫలించెను. ఆ ప్రతిబింబమా వీణలో నున్న సాస్వతీదేవి నాయికలో “నరసభూపాలుఁడు ముచ్చిత్రమును గొల్లఁ దెల్పెనుగదా!” యనియులు సాడుటకై వచ్చినట్లున్నది.

ఇట గుణములేమియు నుతింపబడలేదు. గుణకథము చేసినఁగాని గుణవినుతి కాదుగదా! ఈ క్రింది దుదాహరణీయము.

కం. ఆయందంబాచందం

బా యా నెఱజాణతనము, లామాటతనం,

బేయెడఁగన; మాచుందరి

యాయజు సామూహ్యస్పష్టి యగునే తలఁపక.

జాగరము, కృతత, అను రెండవస్థలను దృఢమనస్సంగణోకమునఁ గలవు. వాని పదాహరణము లివి :—

నాయకుని జాగరావస్థ కిది యదాహరణము :—

కం. ఏ కడయుం దేఁచెట్టున

నే కొమ్మను గూగుచుండి యెట్లెత్తి మెడక

క్రికరనుధాంతులేఖ వి

లోకించెఁ జకోర మట్టులు నిశం గడపెకా.

కృతత

గీ. వలపుగొని పెల్లువలకాఁక నలుగుడువడి

పాప మాబాలయొడలు నాఁబాలుమాత్ర

మిగిలియున్నది నీకయి, మి త్తిగొంగ
వేల్పుకయిగట్లరాయని విడ్డవోలె.

గె. అరతి. (విషయ నివృత్తి).

మ. నిరతం బాల్మీకరాంభుల బాహు నఖ కాంతినున్నది- దిగుజై
శరణంబొందు ప్రవాళపన్నుబిస పుష్పశ్రేణినిం గ్రమ్మజ్జ
శరణంబందుట హీనమంచునా! మదికా శైత్యోపచారక్రియా
గరిమంబొల్లదు మానినీమః కడంకక శ్రీ సృసిహాధిసా! ౧౨౮

తన చేతులు, కాళ్ళులు, బుజములు, గోళ్లు, వీనియొక్క కాంతివోడి శరణం
బొందిన చిగురాకులను, దామరపూలను, దామరతూండ్లను, బూజును దాని శరణం
గోరుట హీనకృత్యమనికాబోలు నాయక శైత్యోపచార మొల్లనున్నది.

ఇటు శైత్యోపచారమున దరతి మాపఁబడినది. కాని యరతి యన విషయ
నివృత్తి యని చెప్పితిని. ఆహారాదులందు ప్రతిలేకుంట యరతి యనఁబడును.
కాన నిది యుదాహరణార్థము గాదు. ఈ క్రిందిపద్య ముదాహరణీయము.

కా. ఆహారంబును మాని, పూని విషయవ్యావృత్తినికా, జిత్రముకా
‘సోఽహం’ వృత్తికిఁదిస్మి, నిల్వఁబడ నానాగ్రంభునంజాపు, నా
గ్రాహిణ్యంబు వహించి శూన్యముగ లోకంబెల్ల భావితు వో
నోనో! యోగినివో? వియోగినివో? నానోనీ! చెలీ! చెప్పన!

ఇందు విషయవ్యావృత్తి గలదు. కాన నరతి.

౬. తాపము

మ. ధవళాక్షిమణి మేను హేమలత యక త త్త్వంబు నున్నెల్లఁ ద
త్కవిలోకో క్తి యటంచునుంటి నది తత్త్వంబయ్యె; నెల్లన్న ధ
వ్యవియోగానలత ప్రమే నిబిడబాష్పాన క్తమే డిస్సియునే
నవళ్ళోబాడెశయంబుఁజెందె సరిసేదా! సాంప్రదేజోసే! ౧౨౯

ఓనగసభాపాలా! ‘ఆయవతిమేన ఇంగారుతీగ’ యనుమాటను నివిప్రభో
క్తిగాఁ దలఁచితిని. కాని యది వియోగాన్ని తప్రమే బాష్పాని క్తమే కృశించియు
నూతనశోభను వహించినది. కాన నిజమనియిప్పుడు గ్రహించితిని. ఇంగారుతీవను
గాచి నీళ్ళముంచి తీయుదురు. అప్పుడది శోభాయమానముగా నుండును.

ఇందు నాయకయొక్క తాపము వర్ణింపఁబడినది. కాని తాపమువలన నామె దేహమునఁ గలిగిన కార్యములు వర్ణింపఁబడవలెను. అప్పుడది హృద్యముగానుండును.

ఎట్లన

చ. అలచెలిమేనిపైనిఁగల యచ్చపుఁ దామఃతూండ్లు తేంట్లబా
రులవలెనయ్యె; నింద్రమణిరూపువహించెను నత్తుముత్రెమూ
ర్వులకుఁ; చటానబున్నునుని పొంగెఁ జనుంగవనిడ్డ కృపను
క్కల! మెయిఁబడ్డ నీగృహగౌఁ గ్రాగిన యిన్ముఠముంబలంబటుల్.
ఇటఁ దాపముయొక్క కార్యములు వర్ణింపఁబడినవి.

2. లజ్జాత్యాగము

మ. చెలి నీమూర్తి లిఖించిచిత్రవలకం జెన్నొందు బాష్పంబుపి
చ్చిలహాపయ్యెదమీఁదఁ జేర్చుకొనరాచిత్రం బలక్ష్యంబుగా
బళిరే! కట్టినచీరయుంబగయుకాపాటిం చె దై వంబటం
చలిసీలాలక యూర్తిఁజెందు నరసింహ! యింకఁబాలింపుమా! ౧౩౦

ఓనరసభూపాల! నాయక చిత్రరవున నీమూర్తిని వ్రాసి దానినిఁ గన్నీటఁ దడసిన పైఁటపైఁ డెట్టుకొన నాతడిచే నాచిత్రరవు కరిగి కనఁబడకపోయెను. అప్పుడది నాచీరయేనాకుఁ బగగాదైవమునేసెనే, యని యూర్తినిఁ జెందెను.

చిత్రరవునఁ బ్రിയనివ్రాయుట, నాచీరయేనాకుఁ బగయయ్యెనని విలపిం చుటయు లజ్జాత్యాగ కార్యములని కవితలంచెను. చిత్రరవునువ్రాయుట చిత్రవిరోధార్థము. ఇదిలజ్జాత్యాగోదాహరణము కాఁ జాలదు. ఈక్రిందిపద్యమునుగనుఁడు.

మ. అనిచింతించుచు మీనకేతన ధనుర్జ్యాయుక్తసారాచ దు

ద్రినసమ్మూర్చిత మానసాంబురుహయై వీపించు పెందత్రరం

బునఁ పేపైత్తినలజ్జ సంఘేకటకంబుల్ మ్రోయనడ్డంబు ని

ల్విన నయ్యచ్చరఃజూచి చేరఁజనిపల్కెన్ వాఁడు విభ్రాంతుఁడై.

ఇటవరూఢుని లజ్జాత్యాగము నేసి (పేపైత్తినలజ్జ) ప్రవరుని మార్గమునకడ్డము నిల్పినది. మరియు నాయకుని గోత్రస్థలనములు; మొదలయినవియు లజ్జాత్యాగ కార్యములే యగును.

౩. గమనము

మ. చెలులన్ వంచనసేసి యొక్కతయఁదాఁజెన్నొందనీయొద్దకున్
నలినాక్షీమణిరాఁడలంచి నవరత్న ప్రోతసాధాంగణ

స్థలన్ వెన్ననివచ్చు నిర్మలతనుచ్చాయన్ నిరీక్షించి నె
చ్చలియేతెంచె నెఱుంగఁబోలునని నిల్చెన్ శ్రీ నృసింహాధిపా !

చెలికత్తెలను వంచించి తా నొక్కతయే నీవద్దకు రాఁడలంచి రత్నసాధాం
గణమునఁ దన్ను వెంబడించివచ్చు నీడనుగని తన్నెఱుంగుటకై చెలికత్తె వచ్చుచున్న
వని భ్రమపడి నిలిచెను.

ఈ గమనము నే యాలంకారికులును దెలుపలేదు. దీని స్థానమున 'ఉన్మా
దము' గలదు.

ఉన్మాదము

గీ. అన్న భృంగంబు! భ్రమియింతు వఖిలదిశల

నాదు పలపులరాణి గన్నట్టెనోయి!

'జై'నటందువు సఖ! తెల్పు మాలసింప

కచటఁగలసి దేమిగావించు? నట్టిదామె

భృంగమును గుఱించి యిట్టి ప్రశ్న యున్మాదకృతముగాక కింకృతము.

౯. మూర్ఛ

మ. లలితంబైన యనంగ వేదనలచేఁ బల్కాఱు నిల్పిపలే
కలిసీలాలక ప్రాణముల్ వెడలి నేత్రాంభోజమార్గంబునం
గలయంబ్రాఁకుచువచ్చి యన్నెలవునం గన్నీటియేఱడ్డమై
నిలుపన్నిల్చె నృసింహభూరమణ ! మన్నింపంగఁబ్రాఁడింతటఁ.

మన్మథవేదన సహింపలేని నాయక ప్రాణములు కన్నులమార్గమున వెడలిపోఁ
బూని యచటఁ గన్నీటిప్రవాహ మడ్డగింపఁగా నాఁగెను.

ప్రాణములు కన్నులలోనికి వచ్చుట మూర్ఛాకార్యముగాఁ దెలుపఁబడినది.
ఇదియు హృద్యముగాలేదు. ఈ క్రిందిపద్యముఁ గనఁడు.

కం. పిలిచినను బలుక; దంగం

బుల నట్టిటులు కదల్పఁబోవదు; కనుద

మ్మలఁ దెఱవదు; రోజుచుఁ గడు

వలవంతలఁజిక్కి బాల పాన్సనసోలెక.

పిలిచినను బలుకకుండుట, అట్టిటు కదలకుండుట, కనుదమ్ములు దెఱవ
కుండుట, రోజుట, అను నివి మూర్ఛాకార్యములు. వీనిచే మూర్ఛ వ్యక్తమగును.

౧౦. ధన్యత

మ. శుకవర్గం బొకమాటలో మెలగె; నానూనాయుధుం డాంతరం
గిక్కుడై యుండె; మరాళ మొక్కనడకం గ్రేట్లుబ్బివర్తించె; బా
యక వేడ్క సుముఖత్వమొందె శశి మాయబ్జాక్షి సేమంబుతో
నకలంకసితి నీవుగూడ నరసింహా ! రాజకంఠీరవా ! ౧౩౩

నీవు మా యువతినీ గలియఁగాఁ జేలుకలు దాని మాటలో మెలఁగెను.
(పూర్వవైరము మానెను.) మన్మథుఁ డాంతరంగిక్కుడై వర్తిలెను. (ఏచుట మానెను.)
హంస లనుకూలముగా వర్తిలెను. (విరోధము మానెను.) చంద్రుఁడు నుముఖత్వి
మొందెను. (ఆతఁడు వెనుక బాధించెను. ఇప్పు డనుకూలఁడయ్యెను.)

ధన్యతను నే యాలంకారికులును దెలుపలేదు. ధన్యత సంభోగ శృంగార
లక్షణము. దశావస్థలును విప్రలంభముననే కలుగునని చెప్పితిమి. దానిలో ధన్యత
యెట్లుండును? కాని నిది దోషము. పద్యవ యవస్థ మరణోద్యోగమునుగా
నాలంకారికులు తెలిపిరి.

గీ. ముసరఁగానిమ్ము ! జమ్ముని దెసలఁదేంట్లు
మలయఁగానిమ్ము ! మెలమెల్ల మారుతంబు
పాడఁగానిమ్ము ! కోయిలల్ పంచమంబు
నరుగఁగానిమ్ము ! నా యయప్రిపాణములును.

ఇది మరణోద్యోగము.

“రసవిచ్ఛేదహేతుత్వా స్మరణం వైవర్ణ్యతే
కాలిప్రాయం తు తద్వ్యాచ్యం చేతసాఽకాంక్షితం తథా
వర్ణ్యతేఽపి యదిప్రత్యుజ్జీవనం స్యాదదూరతః.”

కావ్యమలందు రసవిచ్ఛేదము గలిగించును. కాన మరణమును వర్ణింపరాదు.
౧. మరణము సంభవించుచున్నట్లుకానీ, ౨. నాయికాదులు మరణమును గాంక్షించు
చున్నట్లు గానీ వర్ణింపవలెను. ౩. ఒకవేళ నియతముగా మరణము సంభవించినట్లు
వర్ణించినను ద్వారలోనే మరల జీవించినట్లు వర్ణింపవలెను. లేకున్న రసభంగమగును.
మొదటిదాని కుదాహరణము.

కం. విరియంబొడగ వావిలిఁ

బరికించియు నెట్టొపట్టి ప్రాణమువిలిపెం

దరుణీమణి; యా పిమ్మట

నెఱుంగము విని కోడికూత నేమగునొ కటా!

ఇటుఁ గోడికూత విన్నపిమ్మట మరణముసంభవించునట్లున్నట్లు వర్ణింపఁబడెను. రెండవదానికి “ముసరఁగానిమ్ము” అను పై పద్యము లక్ష్యము. అందు వాయిక మరణమును గాంక్షించుచున్నది. మూడవదాని కుదాహరణము కాదంబరిలో చూడఁ శ్యేతా పుండరీక పృత్యంతము. అందుఁ బుండరీకుడు విరహతాపముచే మరణించును. పిమ్మటఁ గొంతకాలమునకు జీవించును.

ఈ దశావస్థలకును మొత్తముమీఁద నీ గ్రంథకర్త యిచ్చిన లక్ష్యములన్నియు వోషగ్రస్తుమలే.

శ్రీ. తెలియ శృంగారమిదియును ద్వివిధమగుచుఁ

బరగు సంభోగ విప్రలంభంబులనఁగ

నందు బహుభేదముల నగణ్యాంబుగాక

యేకవిధమయ్యె సంభోగమెట్లటన్న.

౧౩౪

శృంగారము సంభోగశృంగారమనియు, విప్రలంభశృంగారమనియు ద్వివిధము. అందు సంభోగశృంగారము కేవలము సురతరూపమేకాక పరస్పరాభావన, చుంబన, ఆలింగన, జలక్రీడా ద్యనంతప్రకారముల నుండును. ఆ ప్రకారములు లెక్కింప. సాధ్యముగామి నేకవిధమనియే యాలంకారికులు వాక్రచ్చిరి.

సంభోగ శృంగారము.

మ. మరుఁడాచార్యుఁడుగా, విశేష్ణకబరీమాల్యాభి పుష్పాంజలి

స్ఫురణల్ గాఁ, డదు పేతభృంగనినదస్త్రామంబు గానంబుగా

వరమంజీరరవంబు తాళగతిగా వర్ధిల్లు శాఖోడరీ

సురతవ్యత్యయ వేగతాండవమొనర్చు జంతితాభీష్టముల్. ౧౩౫

విప్రలంభ శృంగారము

కం. పురుషులకుఁ దలోదరులకు

నరయంగా విప్రలంభ మభిలాషేర్పా

విరహ ప్రవాసకారణ

పరిణతిచే నాల్గుగతులఁ బరగుచునుండున్.

౧౩౬

నాయికానాయకుల విప్రలంభ శృంగారము, అభిలాష, ఈర్ష్యా, విరహ, ప్రవాస, భేదములచే నాలుగువిధములు. (అభిలాషవిప్రలంభము; ఈర్ష్యావిప్రలంభము; విరహ విప్రలంభము; ప్రవాస విప్రలంభము.)

అభిలాష విప్రలంభమునకే పూర్వరాగమని పేరు. వెనుకటి మర్మభావస్థల పీనియందుఁ గలుగును.

౧. అభిలాష విప్రలంభము. (పూర్వరాగ విప్రలంభము.)

కం. కలియుటకుమున్ను కోరిక | యిల నభిలాషంబు... ౧౩౭

నాయిక నాయకునిఁ గలిసికొనుటకు ముందు గలిగిన కోరికయే అభిలాష మనఁబడును.

చ. అనయము శ్రీనృసింహు లలితాంకతలంబున నుండవచ్చు; నా
యనఘు నఖాంకసంగతుల నందఁగవచ్చు; నృపాలమాభితోఁ
జనవునఁ గుల్కవచ్చు; గుణసంగతి మెచ్చులుచూపవచ్చు నో
వనజదళాక్షి! యా కనకవల్లిక నైనను ధన్యనాదుగా. ౧౩౮

ఇటు నాయిక నరసభూపాలుని కూటమి నభిలషించుచున్నది. కాన నభిలాష. ఈ పూర్వరాగము మువ్వినములని సాహిత్యవర్పణకారుఁ డిట్లు తెలుపుచున్నాఁడు.

“నీలీ కుసుంభం మాంజిష్ఠా పూర్వరాగోఽపి చ త్రిథా
న చాతికోభతే యన్నావైత్రిపేమ మనూగతం
తన్నీలీరాగమాఖ్యాంతి యథా శ్రీరామనీతయోః;
కుసుంభరాగం తత్ప్రాచుర్యదవైతి చ కోభతే
దేవహూత్యా సమం యద్వత్కర్ద్రచస్య తపస్వినః;
మాంజిష్ఠారాగమాహుస్త ద్యన్నావైత్యతికోభతే
ఇందుమత్యా యథాజస్య దమయంత్యా నలస్య చ.”

నీలీరాగము, కుసుంభరాగము, మాంజిష్ఠారాగము, అని పూర్వరాగము త్రివిధము. నీలీరాగమనఁ బైకి మిక్కిలిగాఁ గానరాక యెన్నిటికినిఁ దొలఁగక మనో గతమైయుండు ప్రేమ. సీతారాముల రాగము నీలీరాగము. కుసుంభరాగమనఁ బైకిఁ గనఁబడును. కాని కాలాంతరమునఁ దొలఁగిపోవును. దేవహూతికర్ద్రముల రాగము కుసుంభరాగము. మాంజిష్ఠారాగమనఁ బైకధికముగాఁ గానవచ్చును. ఎన్నటికినిఁ దొలఁగదు. ఇందుమత్స్యజలయు, నలదమయంతులయు రాగము మాంజిష్ఠారాగము.

౨. ఈర్ష్యా విప్రలంభము

కం. ...మాన మీర్ష్య...

ఈర్ష్య యన 'మానము' అని యర్థము. ఈ లక్షణము సరిగాలేదు. వీలన, మానమును నీర్వ్యయు నొకటికావు. మానమున గోపము. ఈ మానము ద్వివిధము. ప్రణయమానము, ఈర్ష్యామానము.

ఈ ప్రణయమానము నాయీ కానాయకు లిరువురికినిఁ గలుగవచ్చును. కారణము లేకయే ప్రేమాతిశయమునఁ గలుగు కోపము ప్రణయమానము లేక ప్రణయకోపము. "ప్రేమకీడుటిలగామిత్వాత్కోపో యః కారణంవి నా" నాయకుని ప్రణయమాన మునకిది యుదాహరణము.

ఆ. వె. కన్నుదోయిమూసి కపటనిద్రచుబోవు
సొగనుకాడ! నాకుఁజోటినిమ్ము
పులకరించెనాదు ముద్దులచే నీదు
చెక్కు; లింకనాలసింప లేమ్ము!

ఇట నాయకుడ ప్రణయకోపమును వహింపఁగా నాయిక యనునయింపు చున్నది. నాయీకా ప్రణయకోపమునకుఁ బెక్కులక్ష్యములుగలవు.

క. బడయనిమోలక నిలఁబడి
విడియంబుంచుచుండె విరిబోడి యతం
దొడికముగ దానిచంటిని
దుడుకు మెయింగోట మీటఁ దొయ్యలియంతకా.

గీ. పటచిరుసరుసలాడు చావలకుఁద్రిప్పి
'నెమ్ముగముదమ్మివై చియు బొమ్మముడిచి
మూకీబిగియించి పొలయల్కఁ బూనియుండ
నవ్విభుండివ్విధంబున ననునయించె.

మరియు నాయకునిచే ననునయింపఁ బడకయే నాయిక ప్రసన్నురాలయిన యెడల నది విప్రలంభ భేదముగాక సంభోగశృంగారముయొక్క సంచారిభావమే యగును. ఎట్లన

గీ. నెమ్ముగముదమ్మివాంచి నానీడమాత్రం
దగిలి కనుచుండియును ధైర్యమెగయుఁ జేసి

యల్లమునుజించి వేసెను యవకుఁ డొకఁడు

అమ్మగచి క్రీడి మీనయంత్రమ్ముఁబోలె.

నాయిక 'నానీడనుమాత్రము దగిలికనుచుండియును భైరవమెగయుఁ జేసి యల్లమును జించివేసెను' అనిచెప్పటచే ననునయింపఁ బడకయే ప్రసన్నురాలయి నట్లు గోచరించుచున్నది.

ఈర్ష్యా విప్రళంభోదాహరణము

మ. పదనాగ్రంబున వాణియున్నది; మముక్ వాత్రువ్వనీ; దిందిరా
మదిరాక్షీమణి యున్నదక్షుల; మముక్ మన్నించి వీక్షింపునీ
దదియుంగాక నృసింహ! నీవిపుల బాహుశ్లేషమే నొండనో
ర్వదు భూడేవి బహుప్రియావర! నినుంబ్రార్థింపనిం కేటికిక? ౧౩౯

ఇందు వాణీ, లక్ష్మీ, సరస్వతులు తమప్రియుఁడగు నరసభూపాలునియొక్క పరకాంతలతోడి సంగమమును సహింపకున్నారు. ఈవాక్యాదులు సాహచర్యమును రోసి యొకనాయిక నరసభూపాలునిపై నీర్వ్య వహించియున్నది.

ఇటనాయిక యన్యకాంతాసక్తుఁడగు ప్రియునిపై నీర్వ్య వహించినది. పతి యన్యకాంతాసక్తుఁడై యుంటును జూచినను, విన్నను, అనుమానించినను, స్త్రీల కీర్ష్యా మానముగలుగును. తమప్రియునితోడి సౌఖ్యమును దానొక్కతెయే యనుభవించవలెను. కానిమరొకతె కావగింజంతేని నిచ్చుటకు తమకాంత లంగీకరింపరు. వీనిలామూఁడవదగు ననుమానముమూఁడు విధములు. ఉత్స్వప్నాయితము (నూరక శ్రమవలనఁ గలిగినగాఢనిద్ర) భోగాంకము (సంభోగ చిహ్నము) గోత్రస్థల నము (ప్రియురాలి నామోచ్చారణము.) వీనివలన భర్తయొక్క పరకాంతాసంగమములు స్త్రీ యనుమానించును.

నాయిక ప్రత్యక్షముగాఁ దన ప్రియుఁడు పరకాంతాసక్తుఁడై యుంటును జూచుట కుదాహరణము.

ఆ.వె. నిజముఖానిలమున నెయ్యుఁ డూఁడుచునుండఁ

బొలఁతి కనులఁబడిన పూరజంబు

నచటఁగాంచు యువతి యక్షియగ్మనునందుఁ

గోపరజము నిండెఁ గొలఁదిమీఱి.

నాయిక తన ప్రియుఁడు పరనాయికకంటిలో నూఁడుచుంటును బ్రత్యక్షముగాఁ జూచినది. కాని దానికనులఁ గోపరజము నిండెను. ఈర్ష్యామానముగలిగెను.

నాయిక ప్రియుని పరకాంతాసక్తిని విన్నందుల కుదాహరణ మిది.

గీ. తన్ను వంచించి చని వేటుతన్నిఁగూడి
కేళికాకుంజమందు నుయ్యాలలూఁగె
దనప్రియుండంచుఁ జెలిచెప్ప విని వెలంది
యాత్మ రుసరుసలాడు; నాస్యము మడుంచు.

సంభోగ చిహ్నములఁజూచి నాయిక నాయకునిఁ బరకాంతాప్రణయము ననుమానించినందుల కుదాహరణ మిది.

గీ. ఉత్తరీయంబుఁగప్పి గోరొత్తుదాఁచి
మోచి పల్లాత్తుదాఁతువు మూసికేల
కాని యన్యంగనాసంగ కథలఁజాటు
కమ్మనాసన రెట్టింకఁ గమ్మఁగలవు?

ఇట సఖిత్వ దంతత్వములవలనను, గమ్మనాసనలవలనను నాయకుని పరకాంతా సంభోగమును నాయిక యనుమానించినది.

ఉత్సవస్థానిత గోత్రస్థలముల కుదాహరణము లూహ్యములు. ఈ మానము నందలి భేదములు ద్వితీయాక్వాసములలోని “కం. ధీర యధీరయుధీరా । ధీరయు” అను పద్యమున వ్రాయఁబడెను. (చూ. పుట ౩౧)

సాను, దాన, భేదముల, చేతను, నమస్కార, ఉపేక్షా, రసాంతరములచేతను వీర్వాహనము గల నాయికను నాయకుడు ప్రసన్నురాలినిఁ జేసికొనవలెను. సాను మనఁగాఁ బ్రియవచనము; బుజ్జగింపు. దానమున వస్త్రభూషణాదులిచ్చుట. భేదమున నాయిక చెలికత్తెలను దానినుండి విడదీసి తనపక్షమునకుఁ దెచ్చుట. నమస్కార మనఁ బ్రియురాలి పాదములపైఁబడుట. ఉపేక్షయన సామాదులన్నియును ప్రియురాలియెడ ఫలింపనిచో నేమియుఁజేయక యూరిక వెడలిపోవుట. రసాంతరమున హాస్యముచేఁగాని భయానకాది రసములచేఁగాని దానినిఁ బ్రసన్నురాలిని జేసికొనుట. దండమునుమాత్ర మెన్నడును బ్రయోగింపరాదు. నాయకుడు తా నెన్ని ప్రియురాలి చనిణప్రహరములుదిన్నను దానిమీఁదమాత్ర మట్టివి ప్రయోగింపరాదు.

3. విరహ విప్రలంభము

కం...విరహావశాఁ । గలిసి యెడఁబాయ హృదయోత్కలిక.

నాయికానాయకులు సంభోగముఖమును బొందినపిమ్మట నేకారణముననేనిఁ దటస్థించిన యెడఁబాటు విరహము.

ఉ. నెచ్చెలులీసృసింహ ధరణీవరుఁ దెచ్చెదమంచుఁబోయిరా;
రిచ్చట నీవునుంగరుణయించుక లేకలరంపు గుంపులం
ఁగుచ్చెడవేల? మత్రియునిఁ గూర్పుము మన్మథ! నీకుఁదద్విభుం
దెచ్చటకై యొసంగెద మదీయకటాక్షములన్ జయూత్త్రముల్.

ఒకతూరి నరసభూపాలునితో సంభోగముఖమునుబొంది కాంచాంతరమున
కడబాటు వహించుచున్న యొకనాయికయొక్క పదనమిది.

౪. ప్రవాస విప్రలంభము

కం...ప్రవాసము విదేశగతి యెట్లున్నన్

నాయికానాయకులేదనిఁగార్య విశేషముచేఁగానీ కాపముచేఁగానీ సంభ
మమువలనఁ గానీ భిన్నదేశములనుంటఁ దటస్థించినచో నాయకునికా విశేషము
ప్రవాసవిప్రలంభము. ప్రవాసమనఁ గొన్నియమడల దూరముగలదేశ మని
భ్రమింపరాదు. స్వేచ్ఛగాఁ గలిసికొనుట కవకాశములేని ప్రతిబంధక భూయిష్టమగు
దేశమని యర్థము. కావుననేసాహిత్యదర్పణకారుఁడు విరహవిప్రలంభమును బ్రత్యే
కముగాఁ జేర్చినక ప్రవాసవిప్రలంభముననే చేర్చినెను.

చ. చిరయశ! యోబభూవర! నృసింహ! భవద్రిపుకాంత కాసనాం
తరమునకేగి యందు నిజనాథునిఁగానకమన్మథార్తయై
వరుని సరోజ పత్రమున వ్రాయు నెడంగరముల్ సెమర్చఁగా
నరయనిబాంగకంబె పగయయ్యెనటంచుఁ దలంచుదైవముక

ఓ నరసభూపాలా! నీశత్రుకాంత యడవికిఁబోయి తనభర్తనటఁగానక మద
నార్తయై సరోజపత్రమునఁ దనప్రియుని వ్రాయుచుండఁగాఁ జేయి చెమ్మగిల్లి
యావ్రాతకనబడకపోఁగాఁ దనహస్తమే తనకు శత్రువయ్యెనని దైవమునుదలంచెను.

ఇందునాయికానాయకులకు భిన్నదేశస్థితి తటస్థించినది. కానబ్రవాస
విప్రలంభము.

ప్రతాపరుద్రయికారుఁడుగూడ అభిలాష, ఈర్ష్యా, విరహ, ప్రవాసభేద
ములచే విప్రలంభమును నాణగుభేదములుగాఁ జెప్పెను. సాహిత్యదర్పణకారుఁడు
పూర్వరూగ (అభిలాష) విప్రలంభము, మానప్రణయ, ఈర్ష్యా) విప్రలంభము,
ప్రవాసవిప్రలంభము, కరుణావిప్రలంభము, అనుభేదములను దెలిపెను. ఇతఁడు
విరహ విప్రలంభమును బ్రవాసవిప్రలంభములూనే చేర్చినెను. సాహిత్యదర్ప

శాసనసారముగా మానవిప్రలంభముయొక్క భేదద్వయమును జూపితిని. కరుణావిప్ర
లంభమును బిమ్మట నుదాహరింతుము.

ఈ ప్రవాస విప్రలంభము భావి విప్రలంభము, భవద్విప్రలంభము, భూత
విప్రలంభము, అని మువ్విధములు. కార్యము బుద్ధిపూర్వకము. అనగా జ్ఞానపూర్వ
కము. కాబట్టి కార్యమునుబట్టి యీ మూడుభేదములు ఎచ్చినవి.

భావి విప్రలంభము (భవిష్యద్విప్రలంభము)

మ. చనుసుకొ నుండర! పాంథుడా! చనుసు! నీ స్వాంతంబునకొ శోకముం
గనగాఁబోవుచు! శోకమెందులకికెం గన్నీరురాల్చెల? నే
చనవైతెంచునె; తొందరేల నులుబుచ్చక నీవు? నీతోడఁబో
ననె నాంభించుచు నిట్లు నేగపడు నా ప్రాణంబు లత్యంతముకా.

ప్రభుత్వము చూడం తటస్థించుచున్నదని యిప్పుడే నాయక హఠింపుచున్నది.

భవద్విప్రలంభము (వర్తమాన విప్రలంభము.)

“ప్రస్థానం వలయైఃకృతం” దీనియర్థము ద్వితీయాశ్వాసమునఁ బ్రవత్యత్వతో
చను శీర్షికక్రింద వ్రాయఁబడినది. (మా. పుట ౮౪)

భూత విప్రలంభము

చ. స్థితితతనొండె జింతిలకుఁ జిత్తము; చెక్కిలికేలవ్రాలె; నా
స్వముకళదప్పె నామనమృగాంకునిరీతినిఁ; బుండువాటె శ్వా
సములకు మోవి; చల్లఁబడఁజాలదు తాపము శీతలోపచా
రముల; కెవండు దీని దశఁబ్రార్థిత దుర్లభుడై సహించునో?
మరొక పద్యమున గూడఁ జూపుదుము.

గీ. శఘుడా! పరిదేశమునకు నీ చన్నమొదలు

దివసములు లెక్కవెట్టుచు దినదినంబు

గీయు నున్నంపుగీతల గేహభిత్తి

తెఱవచెక్కలి వడువునఁ దెల్లఁబాటె.

ఈ మూడు లక్ష్యములును గాత్యమువలనఁ గలిగిన ప్రవాస విప్రలంభమున
కుదాహరణములు.

శాపమువలనఁ గలిగిన ప్రవాస విప్రలంభమునకు మేఘమాతమునందలి

కం. కూరిమి సహచరుడడగా

నారటపడు చక్రవాకీ యటులాంటినటకా

దీరెడలియుండు తత్పత్తి

నా రెండవప్రాణమని మనమున నెఱుంగుమీ!

అనునది యదాహరణమగును.

ఇక సంభ్రమమువలనఁ గలిగిన ప్రవాస విప్రలంభము మువ్విధములు. సంభ్రమమన నలజడి. ఇది యుత్పాతమువలనఁ గలుగును. ఈ యుత్పాతము దివ్య, నాభస (అకాశభవము) మారుచు భేదములచేఁ ద్రివిధము.

దివ్య సంభ్రమమువలనఁ గలిగిన ప్రవాస విప్రలంభమున కుదాహరణము విక్రమోర్వశీయ నాటకమునందలి యూర్వశీ పురూరవుల విప్రలంభము. అందుఁ బురూరవుఁ డూర్వశీతో విచారించుచు నొక విద్యాధరకన్యను జూచెను. దానిచే నూర్వశీకిఁ గోపముగలిగి తొంటి కాపవశమున వివేకముఁ గోల్పోయి యొక వనమునఁ బ్రవేశించెను. అట లతగా మాటిపోయెను. అప్పుడు పురూరవుఁడు ప్రలపించెను. ఇది దివ్యమనఁగా దైవికమగు సంభ్రమమువలనఁ గలిగిన ప్రవాస విప్రలంభము.

నాభస సంభ్రమకృతమగు ప్రవాస విప్రలంభమున కుదాహరణము:—

అ.వె. దౌలనుండివచ్చు తరుణుఁ గందోయితోఁ

దనివిడిచి బాల త్రావుచచట

బెడిదమైన పెద్దపిడుగుచప్పుడు విని

మెఱుగుదీఁగ మించి పఱుగువాఁడై.

మానుచు సంభ్రమకృత ప్రవాస విప్రలంభమున కుదాహరణము.

కం. తడసి చనుదెంచు నన్నుం

బడంతి క్రేగంటఁబొడిచి పాదానతు నక్ష

గడుఁబ్రీతిలేసి యెవఁ

పడి నటకరుడెంచ లేడివలె నెటొ పటచెడ.

ఈ ప్రవాస విప్రలంభమున నాయికకుఁ గాత్రమాలిన్య, వస్త్రమాలిన్యములు, ఏకజీవీధారణము, నిశ్చాస్య, ఉచ్ఛాస్య, రుద్ధిత, భూమిపాతాదులును గలుగును. ఈ ప్రవాస విప్రలంభమున నీ క్రింది మన్మథావస్థలు గలుగును.

అంగములం దసౌష్ఠవము (అంగమాలిన్యము) తాపము, సాండుత్వము (పాలి పోవుట) కృశత్వము, అరుచి, అదైర్యము, అనాలంబము (మతిమాలి యుండుట లేక ఘోషమనస్కృత) తన్మయత్వము (రాహ్యభ్యంతరములయందుఁ దన ప్రియుఁడే కానఁబడుట) ఉన్మాదము, మూర్ఛ, మృతి, యను మన్మథావస్థలు గలుగును.

కరుణ విప్రలంభము

యూనోచేకపరస్మిక్తా తపతి లోకాంతరం పునర్లభ్యే

విచనామతే యదైకస్తబా రసః కరుణాప్రలంభాఖ్యైః.

నాయుని నాయునియలల నోటయి లోకాంతరమున నొందియుండ నాలాంతరమున నొందియుంటోడనే మరల ప్రదికిలేని నాయుని కరుణ విప్రలంభము. కాదంబిల్లగాని మహాశ్వేతా పుండరీకుల వృత్తాంత ముదాహరణము. అందు బుండరీకులను విరహోదేకముచే మరలించును. కాలాంతరమున నా శరీరముతోడనే బ్రదికి దచ్చి మహాశ్వేతతో నుభించును. ఆ యానంద కరుణ విప్రలంభము.

అదిగి జీవించుకపోయినను శరీరాంతరముతో వచ్చినను గరుణరసమే. పుండరీకు మహాశ్వేతా వృత్తాంతమందు గూడ నాకాశవాణి ముభించుచున్న మహాశ్వేతతో నీ భర్త తిరిగి జీవించునని చెప్పెను. అవిధముగా నాకాశవాణి చెప్పినపిమ్మటనే యామెను మరల బుండరీకునియందు సంగమప్రత్యాశచే 'రతి' యుద్భవించును. కాన సప్తదే కరుణ విప్రలంభము. ఆ కాశవాణి శ్రవణమునకు ముందు సంగమ ప్రత్యాశలేమిఁ గరుణరసమే యని యభియ్యక్తు లందురు.

ఈవిధముగా విప్రలంభము చతుర్విధమగుటచే సంభోగ శృంగారముగూడఁ జతుర్విధమని కొండఱ మతము. "న వివా విప్రలంభే సంభోగః పుష్టిమన్నతే" (విప్రలంభము లేనిచో సంభోగమునకుఁ బుష్టిలేదు) అని యంటచే నీ చతుర్విధ విప్రలంభములయు ననంతరమునఁ గలిగిన సంభోగముగూడ నాలుగువిధములు. ఎట్లనఁ బూర్వరూపానంతర సంభోగము, మానానంతర సంభోగము, ప్రవాసానంతర సంభోగము, కరుణ విప్రలంభానంతర సంభోగము.

పెనుక మానవిప్రలంభము ప్రణయ, ఈర్ష్యాభేదములచే ద్వివిధమని చెప్పితిమి. మానానంతర సంభోగమన మానము కాంతించిన పిమ్మట నగు సంభోగము. కొన్ని యెడల మానము కాంతింపకున్నను సంభోగము గలుగుచున్నది.

గీ. మరుని తూపులపిండు దగ్గఱకుఁ దారవ
వదలకయు మానదీక్షను మదనకేళిఁ
జేలుచుండిరి దంపతుల్; త్రెన్సిపోక
ప్రేమలకయు మానపుంగ్రంధి పొదలునట్లే.

ఇటు మానగ్రంధి యెప్పుటివలెనే బిగువుగానే యున్నది. సంభోగము జరిగినది. ఇది యొక విచిత్రము. ఇట్టి వనంతభేదములు గలవు.

ఉత్తరరామచరిత్రలోఁ గరుణ రసమా? కరుణ విప్రలంభమా? అను నొకచర్చ గలదు. భవభూతి “ఏకో రసః కరుణ ఏవ” అని చెప్పటచేఁ గరుణమే కవి కభి ప్రేతమగు రసమని కొందఱు. ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యాత యగు వీరరాఘవ పండితుఁడుగూడ నీ యభిప్రాయమునే తెలిపెను. ఉత్తరరామచరిత్రలోఁ దుదిని నాయికా నాయకులగు సీతారాములు రామాయణమునందువలె గాక కలియుదురు. శ్రీరాముఁడు వాల్మీక్యాక్షుల యుపదేశానుసారముగా నీతను స్వీకరించును. కావున సీతారాములకుఁ గాలాంతరమునఁ బునస్సుంగము కలుగుటచే శృంగార భేదమగు కరుణ విప్రలంభమే యని మఁకొందఱుండురు. మరియు నాటకమున శృంగార వీరములే ప్రధానములుగా నుంచవలెనను నాలంకారికుల ప్రమాణమునబట్టి కరుణరసము నకు నాటకమునఁ బ్రాధాన్యము లేనేలేదు. కావున నిట శృంగార భేదమగు కరుణ విప్రలంభమే యనియును వారు నొడువుదురు. శ్రీనివాస వ్యాఖ్యలో “వీభత్స భయానకయోః ప్రతినాయకాభితత్వేన వర్జనీయత్వాత్ హాస్య రాద్రౌ కరుణాద్భుతానాం మహాప్రబంధ రసత్వే చమత్కారాభావాత్” (వీభత్స భయానకములు ప్రతినాయకాభితములుగా వర్జింపవలసియుంటచేతను, హాస్య, రాద్రౌ, కరుణ, అద్భుతములు మహాప్రబంధ రసములుగాఁ జమత్కారముఁ గలిగింపవు కావునను శృంగార వీరములే ప్రబంధ రసములుగా నిబంధింపవలయును) అనియుఁ గలదు. కావున శ్రీనివాసవ్యాఖ్య కరుణవిప్రలంభమనే సమర్థించుచున్నది. ఈవిధముగా నాలంకారికులెల్లరును గరుణ విప్రలంభమనియే సిద్ధాంతీకరించిరి. కాని రామునికి సీతావివయక ప్రత్యాశ లేకపోవుటచే రతి పుట్టదు. పునస్సుంగము గలిగినంతమాత్రమున శృంగార భేదమని నొడువరాదు. సాపేక్షభావము(ప్రత్యాశ)న్నచో శృంగార భేదమగు కరుణ విప్రలంభమును, నిరపేక్షభావమున్నచోఁ గరుణమనియు సిద్ధాంతము. సీతారాములు దాము పరస్పరమును దిరిగి కలియుదుమని యనుకొనలేదు. కాని నిరపేక్షభావముతోనే యుండిరి. ఆ నిరపేక్షభావమును బురస్కరించుఁచి ప్రవృత్తమైన శోకస్థాయికమగు కరుణయు పరిపూర్ణతను బొందినది. తుదికిఁ దలవని తలంపుగా సీతారాములు గలిసిరి. అంతమాత్రమున సంతకుమున్ను పరిపూర్ణ స్థితినిఁ బొందిన కరుణయు రతిస్థాయిక శృంగార భేదమగు కరుణవిప్రలంభ మెట్లగును ? కాని శృంగార భేదమగు కరుణ విప్రలంభము గాదనియుఁ గరుణమే యనియును మహావిద్వాంసులు వచింతురు. సాహిత్యదర్శనవ్యాఖ్యయగు యచిరశా నిట్లు గలదు. “ఇదమవధేయం । ఏక ఏతేత్యభిధానముత్కర్షాధానాయ । శృంగారో వీర ఏవేతి పునః హాస్య వీభత్స భయానక రాద్రౌమాత్రౌ వ్యవచ్ఛేదాయ । తేన ప్రబోధ

చంద్రోదయే శాంతస్య ఉత్తరచరితే కరుణస్య చ ప్రాధాన్యం సంగచ్ఛతే” (శుభివ
యముఁ దెలియవలెను. ఒక్కచే యని చెప్పట యత్కర్మ నుకొఱతే. శృంగారమే
కానీ వీరమే కానీ యని చెప్పట మాన్య. వీభత్స, భయానక, రాక్షసులను మాత్రమే
వ్యవచ్చేదించుట. కావున దీనిచే బ్రహ్మచంద్రోదయమున శాంతమును, ఉత్తర
చరితమునఁ గరుణమును బ్రాధాన్యము చేయుట సాధ్యము.) ఇట్లే దుర్గాప్రసాద
పండితుడును “శృంగారో పేర ఏవేతి కథనం సముచిత రసనూచకం ! తేన ఉత్తర
రామచరితే కరుణస్య ప్రబోధచంద్రోదయే శాంతస్య చ అంగీత్య నివ్యాహతం”
(శృంగారముగానీ వీరముగానీ యని నొడువుట సముచిత రసనూచకము. కాన
నుత్తరరామచరితమునఁ గరుణమును, ప్రబోధచంద్రోదయమున శాంతమును, అంగీ
రసములనుటలూ విప్రతిపత్తిలేదు) అని కరుణరసమునే స్వీకరించెను. మరియు

రామాయణము నాశ్రయించి యుత్తరరామచరిత్రము వ్రాయఁబడుటవలన
రామాయణము నందలి కరుణరసమే యుత్తరరామచరిత్రమున నుండవలెను. ఏలనఁ
గవి రసాననుకూలమట్టములను రసానుకూలముగా మార్చుకొనవలెను. కాని రసమునే
మార్చుకొనరాదు. ధ్వన్యాలోకమున

“సంతి సిద్ధరసప్రఖ్యాయే చ రామాయణాదయః |

కథాశ్రయా న తైర్యోజ్యా స్వేచ్ఛారస విశోధనీ”

(ప్రసిద్ధరస ప్రఖ్యాతములగు రామాయణాదులు గలవు. వానిలో రసవిరోధి
యగు స్వేచ్ఛను జూపరాదు) అని కలదు. కాని రామాయణరసమే యుత్తరరామ
చరిత్రమునను నుండవలెను.

దీనినిఁబట్టి కరుణవిప్రలంభమునుది లేనేలేదనియు, గేవల కరుణమో కేవల
విప్రలంభమో యుండును. కాని కరుణవిప్రలంభమునదియే యుండదని సిద్ధాంతము.
లోచనమునఁగల *కరుణ విప్రలంభాది* పదము నొక్కటిగా గ్రహించి పండితు
లీ పొరపాటుపడిరి. అటు కరుణ, విప్రలంభాది, అని పదవిభాగమును జేసికొన
వలెను. ధ్వన్యాలోకమున శృంగారభేదములలోఁ గరుణవిప్రలంభమును జెప్పనే
లేదు. సాహిత్యదర్శనకారుఁడే దీనిని లేవఁదీసెను.

*లోచనమునఁ దాపసవత్సరాజ మను నాటకమున రసవిచారిణియు చెయ్య
ఘట్టమున “కరుణ విప్రలంభాది భూమికాం గృహ్లాకా” అని యున్నది. ఆ నాట
కమున యాగంధరామాయణుడు వత్సరాజునకుఁ జక్రపతిత్వము నాకాంక్షించి
వాసవదత్తతో నాలోచించియే యామెనుదాచి యగ్నిదగ్గఱనుండని పత్నిరాజునకు
నమ్మకమును బుట్టించి పద్మావతినిఁ బెండ్లిసేయించును. అటు వత్సరాజునకు వాసవ

రసాభాసము

సాహిత్యమునందు నే లక్షణము గలదు. “అనుచిత్య ప్రవృత్త్యై త్యాభాసా రసభాసయోః” (రసభాసము అనాదిత్యమునకు బ్రవృత్తినితోఁ గలిగియుండు రసాభాసము, అనాదిత్యమునకుఁ బోలెను.) అనాదిత్యునకుఁ బోలెనట్లు అనుచిత్య ప్రవృత్తికై త్యాభాసము. అనాదిత్యునకుఁ బోలెనట్లు అనుచిత్య ప్రవృత్తికై త్యాభాసము. అనాదిత్యునకుఁ బోలెనట్లు అనుచిత్య ప్రవృత్తికై త్యాభాసము.

రసగంగాధరయన “అనుచిత విభావాలంబనత్వం రసాభాసత్వం” (అనుచిత మై విభావమాలంబనగాఁ గలిగియుండు రసాభాసము) అని లక్షణము చేయబడి నది. మరియు దీనినిఁ బరిష్కరించి “ఏ విభావమున ననుచితకత్యాదులు గలుగునో యది రసాభాసముని నిర్ధారితకరణము. ఇట్లుగఁపలము శృంగారరసాభాసమే యుదాహరణపరబడును. అయీ రసములక్రింద నాయీ రసాభాసములు గూడ చూడ బడును.

క. పలుపురకొక భామినిపైఁ

దలఁపును, నొకవారసతికిఁ దగబలుపురిపై

వలపును, మృగవిహగాదుల

కెలపు రసాభాసమయ్యె క్షితి నెట్లన్నన్.

౧౪.౨

తా. పెక్కు మంది పురుషులకొక యవతిపైఁ బ్రేమయుంటయు, నొకవారాం గనకుఁ బలుపురిమీఁదఁ బ్రేమయుండుటయును, మృగవిహగాదుల ప్రేమయును రసాభాసమగును.

ఈలక్షణమననుగ్రము ‘పలుపురకొక భామినిపై దలఁపును’ అనుమాటదోష జాప్తమునుగా నున్నది. కావునఁ బ్రతాపరుద్రీయ లక్షణమును మరొకప్రాచీన లక్షణమును జూపింతును. దాని నీలక్షణమునందలి దోషాదులు దెలియఁగలవు.

దత్త మరణించినదనియే నమ్మకముంటచే నాతనికిఁ బ్రత్యాశలేదు. ఆమెకు పత్నిరాజా పొత్తు మరలఁ దనకు లభించుననియే నమ్మకముంటచేఁ బ్రత్యాశ గలదు. కావున నాయకునియందుఁ గరుణమును, నాయికయందు విప్రలంభమును గలవు. అటఁ గరుణమునకు విప్రలంభ మంగమైనది. ఉత్తరరామచరిత్రమున నిరువురికిని సంగమ ప్రత్యాశ లేకుంటచేఁ గరుణమే కాని యట విప్రలంభమునకుఁ దానేలేదు. తాపన పత్నిరాజమునగూడఁ గరుణమే. దానికి విప్రలంభ మంగము. ఉత్తరరామచరిత్రలోఁ గవల కరుణమే.

ఏకత్రైవానురాగశ్చ తిర్యక్శేచ్ఛగతోఽపి నా

యాపి తో బహుసక్తిశ్చ ద్రవసాభాసప్రిభావతః.

నాయికా నాయకులలో నొక్కరికిమాత్రమే యనురాగమున్నను, పశు, పక్షి, మేచ్ఛ గతమై (అనురాగము) యున్నను, బహునాయకానురాగమున్నను దానిని రసాభాస మందురు. ఇట్టివి మువ్విధములు.

మనుచరిత్రలో వరూధినీ ప్రవరులలో వరూధినికి మాత్రమే యనురాగమున్నది. కాననాశృంగారము రసాభాసయు, పశు, పక్షి, మేచ్ఛాదుల శృంగారము రసాభాస మననేల; అదిరసమే యనగూడదా? అటుననురాగముభయస్థితే. కదా! ఇచ్చటననాచిత్య మేమిగలదు? అనిప్రశ్న వచ్చుచున్నది. విద్యావివేకములు తుల్యునురాగమును గల నాయికా నాయకులందెల్లు శృంగారము రాజించునో యుక్తాయుక్త విలేకములేని పశుపక్షులు, అనాగరకులగు మేచ్ఛలు మొదలగునాచిత్య శృంగారము రాజింపదు. శృంగారముత్రమ ప్రకృతిప్రాయమనియు, భర్తానుబద్ధమైనచో లోకాభ్యుదయ హేతువగుననియుఁ దలపితిమి. అట్టి శృంగార ముపదేశకముగా నుండఁగలదు. తిర్యగాదులందంతగా నుచితముగా నుండదు. అయినను దిగ్యగాదుల శృంగారమనుచితము గాదుగాన నుపాదేయమేయగునని యాలంకారికులు కావ్యమున గొంత స్థానమునిచ్చిరి. స్త్రీ కాకరిమీఁదఁ బ్రేమయుంటయుచితము. అట్లుగాక పెక్కండ్రవై ననురాగముంట రసాభాసమేయగును. సాహిత్య దర్పణలక్షణమును గనుఁడు.

“ఉపనాయక సంస్థాయాం మునిగురుపత్నిగతాయాంచ

బహునాయక విషయాయాం రతౌతథానుభయనిష్ఠాయాం”

ప్రతినాయక నిష్ఠాయాం తద్వదధమపాత్ర తిర్యగాదిగతౌ

శృంగారేఽనాచిత్యం...”

తా. ఉపపతివిషయకమగు రతియు, ముని, గురుపత్నిగతమగు రతియు, బహునాయక విషయకమగు రతియు, ననుభయనిష్ఠమగు రతియు, బ్రతినాయకనిష్ఠమగు రతియు, నధమపాత్రగత రతియు, బశుపక్ష్యాది రతియు ననుచితము. కాని శృంగార రసాభాసము.

ప్రతాపివీర్య లక్షణమున నుపపతివిషయక రతియు, ప్రతినాయక రతియు గ్రహింపఁబడలేదు. కాన నీ లక్షణమే సమగ్రమైనది.

ఉపనాయకరతి

మ. పనిమీఁదంజని నామగంధం; సవతాల్ ప్రాంతానికే రాదు; బై
ట ననుకా ముట్టుతయంచు వీడి గురులింటందూటి; రాబానిసల్

నను నేమిపక కుక్కురుండుది యలంతకా; లేయ; కయ్యుసహ
యని నన్నాగమలాలనీయ! యిటరావే కావ లక్ష్మీపతి!

(అగమలాలనీయ = రాకచే లాలింపఁదగిఁవాఁడా!) ఇట నాయక లక్ష్మీపతి
యను నుపనాయకునిఁజూచి దనురక్తయై యున్నది. ఇని రసాభాసము.

మరి గురుపత్నీకథ రతి:— ఉపలక్షణచే నగమ్యులగు నెల్లకాంతల రతియు
గృహింపబడెను. తారాకాంక్షానునందుఁ జనుచునికి గురుపత్నియై తారయందుఁ
గలిగి యనురాగము రసాభాసము.

బహునాయక రతి

కలకలరవఁ బెక్కిండుచు నాయకులమీఁదల వీరితి యుంచును. అట్టి నాయక
యొకఁ డేకఁ బత్యం. పేద్యునాడ నొక్కఁతో నుదయక్తనా గుండును. ఏదోచు నసంతసేన.
కాన ననుభవములగునేత్యయఁ గులటయు బహునాయకులందు రక్తిఁ గనఁబఱుతురు.

ఉ. ఒక్కని చెట్టపట్టి, మరయొక్కనికిఁ విడమిచ్చి మద్దు నే
టొక్కనికిచ్చి చల్లనిపుదూత్తుల వేటొకనిక నగించి యిం
కొక్కని చెట్టుగొట్టి పొలుపొంద నొకచ్చరలేను; యొక్కనిం
జిమ్మట నున్నగాది వెలచేడెల స్వర్ణముపొంత పోయినకా.

ఇట నొకయువతికిఁ బెక్కిండ్రిమీఁద ననురాగము చూపఁబడినది.

వ్యాసమా శృలితాశ్చైవ స్ఫూరితాః పరమాకులాః
పాండుపుత్రేషు పాంచాల్యాః పతంతి ప్రథమాదృశః.

తా. విశేషించి నమ్రములును, జలించుచున్నవియు, విచ్చుకొన్నవియు,
వ్యాకులములయింపవియు నగు ద్వోపదియొక్క తొలిమాపులు కృమముగా ధర్మజ,
భీమ, అర్జున, నకుల, సహదేవులందుఁ బడుచున్నవి.

యధిష్ఠిరుఁడు ధర్మపరుఁడుగాన వానియందు నమ్రములై పడుచున్నవి. ఈ
నమ్రతచే భక్తివ్యంగ్యమగుచున్నది. భీముని స్థూలాకారమునుగాంచి వానియందుఁ
జలించుచున్నవి. చలనముచేఁ బ్రాసమువ్యంగ్యము. అర్జునుని లోకోత్తర వీరత్వమును
వినియుంటచే వానియందు విచ్చుకొనిపడుచున్నవి. విచ్చుకొనుటచే మార్పము
వ్యంగ్యము. నకులసహదేవుల సౌందర్యమునుగాంచి వారియందు వ్యాకులములై పడు
చున్నవి. వ్యాకులత్వ మాత్మస్వక్యమును వ్యంగ్యమొనర్చుచున్నది. కానఁ బాంచాలికి
యైదుగురియందును ననురాగము గలిగినది. ఇటునూడ నొకతెకుఁ బెక్కిరునాయ

కులపై రతిగలిగినది. కాన రసాభాసమేయని నవ్వులు చెప్పదురు. ప్రాచీనులు వివాహమాడని బహునాయకులందలి రతియే రసాభాసము. ఇది వివాహిత బహునాయకవిషయకరతిగాన రసమేయని వచింతురు. ఈశ్లోకమువంటిదే శ్లోకశ్లోకమును రుచిరవ్యాఖ్యాత యుదాహరించెను.

“యుధిష్ఠిరం మోదయతిస్మనుస్మితైః । కలేనభీమం, పరిరంభణేఽర్జునం
(భ్రువాప్రణీతైర్నకులంచ సాంత్వయైః । పదోశ్చతైస్సాసనహదేవమందితైః
ఇత్యత్ర ద్రౌపద్యాఅనురాగః పతివిషయకోఽపి న శృంగారవ్యపదేశార్హః”

పతివిషయక మయినను నేకకాలమున నిండఱియందుఁ బ్రేమను జూపుట రసాభాసమే. ఇట్లేకకాలమునఁగాక ద్రౌపది యొక్కొక్కరితో నొక్కొక్కయేడు కాపురము నేసెనుగదా! ఆపృథివీభర్తలతో నాపెసంభోగమును బొందలేదు. అట్టిచో నొక్కరితోడనే యాపె పొందిన సంభోగము రసాభాసముగాక రసమే యగును.

ఇటనొకశంక పొడముచున్నది. బహునాయక విషయకరతి రసాభాసమై నట్లే బహునాయకారతియు రసాభాసమేలకాదు? ఈవిషయమునుబ్రతాపరుద్రీయ వ్యాఖ్యాత యీవిధముగాఁ దెలిపెను.

“పుంసోఽప్యనేకనాయకానురాగే రసాభాసత్వ మితీకేచిత్ ” తస్మిత్కృతే దక్షిణనాయకానురాగస్య సర్వసంప్రతిపన్న రసభావస్య ఆభాసత్వపసంగ ఇతిచే స్త్రేవం । తస్యాప్యేకస్యామేవ గాఢానురాగత్వాత్ । అన్యత్రతుక్యచిన్మధ్యత్వం క్వచిన్మందత్వమితి నిశ్చితం । “తుల్యోఽనేకత్రదక్షిణః” ఇతిలక్షణం పునరనేకాను జినవృత్తి మాత్రపరత్వేన తుల్యత్వపరమితిద్రవ్యవ్యం ” (కొందఱు పురుషుని యొక్కయు బహునాయకా విషయకరతిని రసాభాసమని చెప్పదురు. అట్లేనినెల్ల యాలంకారికులును రసమని సమ్మతించిన దక్షిణనాయకానురాగము రసాభాసమగు చున్నది. లోకపూజ్యుఁడగు క్రికృష్ణుఁడు దక్షిణ నాయకుఁడుగదా! అన్నచో దక్షిణనాయకానురాగము రసాభాసముగాదు. ఏలన దక్షిణనాయకునికిఁ గూడ నొకతెయందే గాఢానురాగమును, శోకతెపై మధ్యమానురాగమును, మరొకతెపై మందానురాగమును నుండును. అట్లయినచో “అనేక నాయకలందుఁ దుల్యుఁడు దక్షిణుఁడు” అను లక్షణ మసంగతముగాదా? అన్నచో ననేకనాయకల యందనువృత్తితుల్యత్వమే కాని యనురాగతుల్యత్వము గాదు ”) సారాంశ మేమనఁగా స్త్రీయొక్క బహునాయకవిషయక రతి రసాభాసమగును; కాని పురు

మనయొక్క బహునాయి కావ్యముక రతి రసాభాసము గాదనియు రసమేయనియు నాలంకారిక మతము.

అనుభయనిష్ఠ రతి మదాహరణముగా వయాధిసీ ప్రవరుల శృంగారమును దెలిపితిమి. పిమ్మట సుభయనిష్ఠమైనను మొదట నేకతరనిష్ఠముగానే రతియున్నచో నదియు రసాభాసమనియే సిద్ధాంతము. ఎట్లన, వివాహమునకు ముందు పరస్పర సందర్శనాదులకు ముందు నాయికానాయకులలో నేయొక్కరేనిఁ దద్గుణ శ్రవణ మాత్రమున మోహించియున్నచో నా శృంగార మేకతరనిష్ఠమేకదా! పరస్పర సందర్శనానంతర ముభయులకును మోహము గలుగును. కాన నది రసమగును. పరస్పర సందర్శనమునకుఁ, బరస్పర గుణశ్రవణమునకును ముందేయొకరికేని నేదో కారణమున రతి గలిగినచో నది యేకతరనిష్ఠమగుటచేఁ బిమ్మట సుభయనిష్ఠమైనను వంతవఱకు రసాభాసమే. ఎట్లన, రత్నావళిలో సాగరికా వత్సరాజులకుఁ బరస్పర సందర్శనము గలుగకమున్నే సాగరికకు వత్సరాజుపైఁ బ్రేమ గలిగినది. ఇట సాగరిక మాత్రమే వత్సరాజును జూచినది. కాని వత్సరాజు సాగరికను జూడలేదు. పిమ్మట వేరొక ప్రకరణమున వత్సరాజు సాగరికను జూచి ప్రేమించును. కావునఁ బిమ్మట సుభయనిష్ఠమయ్యును మొదట నేకతరనిష్ఠము. కాన నది రసాభాసము. “పశ్చా దనుభయనిష్ఠత్వేఽపి ప్రథమమేకనిష్ఠత్వే రతేరాభాసత్వ మితిలోచనకారాః” అని సాహిత్యదర్శనము.

ప్రతినాయకనిష్ఠమగు రతి మదాహరణము :— హయగ్రీవ వధ మనుమహా కావ్యమున నాయక ప్రతినాయకులు విష్ణు హయగ్రీవులు. అందుఁ బ్రతినాయకుఁ డగు హయగ్రీవుఁడు క్రి మహావిష్ణువు తన్నుఁ జంపరాఁగా రాదగ్గిమును బ్రదర్శింప వలసిన సమయమున సుందరీబృందముతో జలకీరడలాడుచున్నట్లు కవి వర్ణించెను. ఇచ్చటి ప్రతినాయకనిష్ఠ రతి రసాభాసము. ఇట వర్ణింపఁబడినను లలనారతి శృంగారముకాదు.

అధమపాత్రగత రతి:

గీ. పిన్నలేఁగౌను నాకుఁదీయి బిగించి

కొండమల్లియ కొవ్వెరుల్ కోసితెచ్చి

కోయజవరాలు కూర్చుండి కొండపైనిఁ

గురులు మడిపించుకొనెఁ దన తరుణుచేత.

ఇట కోయపడుచునాం ద్రధమపాత్రలు.

తిర్యగ్రతి

చ. అలఘు విశీర్ణపక్షయుగమై యమితోన్నమితోర్ధ్వకాయమై
గళరవముల్ దలిర్పఁ బ్రయకాంతకు ముద్దులు నెట్టి యుబ్బునం
బలుమఱు మేడపైకెగసి పక్షముఁదిప్పుచుఁ గుంచితాస్యమై
పొలఁతుకఁబిల్చు విభ్రమ కపోతము హుంకృతనాడ మాధురికా.

ఇటఁ గపోతదంపతుల శృంగారము వర్ణింపఁబడినది. కాన రసాభాసము.
ఈ క్రింది మనుచరిత్ర పద్యమునందును గల రసాభాసమును గమఁడు.

చ. నునుజగురాకు మేయుతఱి నోరికెలంతులఁ దేటికుట్టినకా
వనతరుకాఖిలం గువతువధ్యనిఁబాఱు పికాంగనంబికం
బనునయ మొప్పు మాన్వగతి నాత్మముఖంబు ముఖంబుఁజేర్చి మం
బన మొనరించె సందునుడిమాయలుగా! మగవారి కృత్యముల్.

ఏకావళీకారుఁడగు విద్యాధరుఁ డీ తిర్యగ్రతిని రసమనియే వచించెను.
“విభావాదిసంభవోఽపి రసం ప్రతిప్రయోజకః । న విభావాది జ్ఞానం । తత్శ్చ
తిరక్వాచుస్త్రేవ రసః” (తిర్యగ్వాదులకుఁ గలాకాశలము లేమిచేవాని శృంగారము
విభావాది పరిపూర్ణముగాదు; కాన రసాభాసమని యనుట యుక్తముగాదు. విభా
వాదులుంటయే రసమునకుఁ బ్రయోజకము. సాత్రతకు విభావాదిజ్ఞాన మక్కఱలేదు.
కలాకాశల మక్కఱలేదు. కావునఁ తిర్యగ్రతియు రసమే.)

“తిర్యగాది రతేః” అనుచోట నున్న ‘ఆది’ పదముచే దాపనులు మొదల
యిన పూజ్యపాదులయొక్కయు రతి రసాభాసమే యగును. ఇదియే కావ్యప్రకా
శములో “అత్యుత్తమ దేవతావిచయకత్తేన వర్ణమానా రతిరనుచితా । తద్వర్ణ
నం హి మాతాపిత్రోః రతివర్ణనమివ అత్యంతమనుచితం” అని చుమ్మటాచార్యుఁడు
వచించెను.

ప్రప్రథమమున రసాభాసము రసమగునా? కాదా? అను ప్రశ్న యొకటి
వచ్చుచున్నది. ఏలన, నిట రసమయొక్క యాభాసమే కాని రసమండదుకదా!
రసము, రసాభాసమును నొక్కచో నుండునా? అనాచిత్యమున్నచోఁగదా రసా
భాసమగును. “అనాచిత్యాదృతేనాన్య ద్రసభంగస్యకారణం” అనుటచే రసాభాస
మన రసభంగమేకదా! రసమును, రసభంగమును నొక్కచో నుండవు. అన్నచో
నట్లుగాదు ! దోషయు క్తమైనంతమాత్రమునఁ గావ్యత్వమునకు భంగమూరానివిధమునఁ
గీటానువిధత్వముననుంతమాత్రమున రత్నత్వమునకు భంగమూరానివిధమున ననాచిత్య

మను దోషమున్నంతమాత్రమున రసముగాకపోదు. రసత్వమును, రసాభాసత్వము నుంబలా దోషగులేదు. మరియు రసాభాసము వర్ణింపరాదను దోషమును గానరాదు.

ఈ శృంగారాభాసము(రసాభాసము) సంభోగాభాసము, విప్రలంభాభాసము ననిద్వివిధము.

సంభోగాభాసము

మ. మగఁడా మోటుచునువ్యుఁ; డీవనము నిర్మానువ్యు; మేబాల; నొ
టిగనుంటిక; బహుళాంధ కారములునిండెక వల్లెనల్ మూసికొ
న్నగతిక, గావున దారివీడువెసఁ గృష్ణ! మోహనాకార! యం
చొగిఁబల్కఁడు వ్రజాంగవం గలియు శ్రీయుక్తుండు మిమ్రోముతక.
ఇటనాయిక పరకీయ; శ్రీకృష్ణుఁడుపపతి కాన సంభోగాభాసము.

ఆ. వె. తడికసందునండి తమినిచ్చుపూఁబోఁడి

యధర బింబమానునట్టి నన్ను
నేయికనులవేల్పు నేడుక పడిమాచు
నమృతరసముఁ గ్రోలుచవలఁబెట్టి.

ఇటనాయిక పరకీయ; 'నన్ను' పదముచే నుద్దిష్టుఁడుపపతి. ఇదియు సంభోగాభాసమే.

విప్రలంభాభాసము

సీ. ఘనసార పంకమొక్క లతాంగిదెచ్చిన ముట్టివేలనె చుక్కబొట్టుపెట్టి
ఇంతియొక్కతె పూవుపైత్తులె తినఁ జూచివినువుతో నొకకొన్నివిరులుడుటిమి
పడఁతి యొక్కతె రత్నపాదుకలిడనిల్చితొడుగకవ్యతికిఁ బో నడుగువెట్టి
బాగాలు వెసనొక పద్మాక్షియొసఁగిన వెగ్గలంబని కొన్నివెడల నుమిసి

గీ. సగముగొరికిన యాకులు, సఖులుపిలువ
సగమొసఁగు నుత్తరము; దెవ్విసగము, మఱపు
సగమునయి చింతచే సగమగుచు నరిగె
నవ్వరూఢిని యంతికోద్యానమునకు.

ఇటవరూఢిని ప్రపరయినై మరులుగొనియున్నది. ఇది విప్రలంభాభాసము. ఇంతవఱకు రసాభాసము తెలుపఁబడినది. ఇఁకననౌచిత్యమునఁ బ్రవర్తిల్లిన భావము భావాభాసమని చెప్పితిమి. దాని కుదాహరణము:—

అ. పె. కాగిలించినట్లు కొంచుచునున్నట్లు
ముద్దులాడునట్లు ముట్టినట్లు
సలుపుచున్నట్లు చక్కిలిగింతలు
కలికకటినిఁ గలల గాంతురేలు.

ఇట నాయక పరకీయం నాయకుడుపతి. ఇట స్వప్నమనునది వ్యభిచారి భావము. కావున భావాభాసము. ఇట్లేల సంచారిభావముల యొక్కయు నాభాస ములను గ్రహింపవలెను.

క. భావింపభావశాంతియు

భావోదయ భావసంధి భావశబలతల్

భావంబడఁగుట పుట్టుట,

ద్వేవిధ్యము, బహుత,యనఁగఁ దగునెట్లన్నన్. గరర

తా. భావమడఁగుట, భావశాంతి; భావముపుట్టుట భావోదయము; పర స్పరోపనుద్దకముగా భావద్వయముండుట భావసంధి; పెక్కుభావము లొక్కచో సమకూర్పుట భావశబలత యనఁబడును. ఇటభావములన వ్యభిచారి భావము లనియే గ్రహింపవలెను.

భావశాంతి

చ. తలఁపఁగ రాజశేఖరుఁ డతండు; తలోదరి! సర్వమంగళా

కలితపు నీవు; మీర లొకగాత్రముకై వడిఁ గూడి యాడుచుం

జెలఁగుటయొప్పుఁగా కలుగఁజెల్లునె మీఁకని బోటి మొక్కఁగా

లలనకుఁదోఁచె బాష్పసలిలంబు నివారితమానవంకమై. గరగి

ఇట నాయకకు సఖి ప్రార్థనముచే మానశాంతి గలిగినది. నాయక ప్రార్థన ముచే మానశాంతి గలిగినట్లు వర్ణించినచో లెప్పుగా నుండును. మానమన శావము. అది నిర్వేదాదిభావములలో నొకటి. ‘బాష్పసలిలము’ అను ననుభావమే మాన శాంతిని వ్యంగ్యమొనర్చుచుండ “నివారిత మానపంకమై” అని చెప్పటచే నది వాచ్యమగుచున్నది. ఇది దోషము. అనుభావాదులచే రసభావాదులు వ్యజ్యమాన ములు గావలయును. కాని స్వకర్మవాచ్యములు గాఁగూడదు. ఈ క్రింది పద్య ముదాహరణార్థము.

గీ. నెమ్మొగముఁ దమ్మివాంచి నానీడమారెఁ

దగిలి కనుచుండియును ధైర్యమెగయఁజేసి

యల్లమును జించివేసెను యువకుఁడొకఁడు

అమ్మొగచి కీర్తిడి మీనయంత్రమ్మువోలె.

ఇట ధృతి యను వ్యభిచారిభావము శాంతిల్లినది. భావశాంతివలెనే రస శాంతియు నుండును. ఎట్లన

“ఏకస్మిన్ శయనే పరాజ్ఞుఖలయా పితోత్తరంతామ్యతో
రన్యోవ్యసృహృదిస్థితేఽప్యనునయే సంతక్షతోర్ధారవం
దంపతోశ్శనకైరపాంగవలనాన్మిశ్రిభవచ్చక్షుషో
ర్భగోఽ మానకలిసనిహాసరభసవ్యాసక్త కంఠగ్రహః.”

(ఏకశయ్యయందుఁ బ్రణయకోపముతో దంపతులిరువురును బరాజ్ఞుఖలయి పరుండిరి. ఒకరినొక రనునయింపవలెనను నిచ్చ హృదయమునందున్నను వా రాత్మ గౌరవమునకై పెనఁగులాడుచుండిరి. కొంతతడవునకు పరస్పరవృష్టులు గలియుట వలన వారి మానము భగ్నమయ్యెను. సహాసముగా వా రొండొరులఁ గాఁగిలింపు కొనిరి.) ఇట వ్యభిచారి యగు మానమునకుఁ బ్రేమవాదస్థ చెప్పఁబడినది. కాన భావశాంతి. కానీ యభినవగుప్తుఁ డిట నీర్వ్యా విప్రలంభరసమునకుఁ బ్రేమమనియుఁ జెప్పవచ్చునని చెప్పుచున్నాఁడు. (అత్ర చ ఈర్వ్యా విప్రలంభస్య రసస్యాపి పృశమః ఇతి శక్యంయోజయతుం—బోచనము.)

భావోదయము

ఉ. మేలములాడువేళల సమేలములై చెలులెల్లఁగూడి యో
బాలిక! శ్రీ నృసింహనరచాలు వరించెదవే యటన్న నీ
లాలకయంగవల్లిఁ బులకాంకురముల్ ననలొత్త నేమనం
జాలక యూరకుండ ననిశంబు త్రపావృతయైన కై వడిక. గరగ

ఇట నాయకకు లజ్జ యుదయించినది. ఇదియు ‘ద్రపావృత’ అనుటచే వాచ్యమైనది. ఈక్రింది పద్య ముదాహరణీయము.

గీ. కుంచెఁగొని వ్రాయఁగాఁ బూనిగోడలపయిఁ

బెక్కుచిత్తయ్య బొమ్మలాపాలఁతిమిన్న

చిత్తమక్కాలమునఁ బరాయత్తమగుదు

వ్రాసియున్నది నీదు రూపములెల్లెల్ల.

ఇట నాయకకు ‘భ్రమము’ అనుభావముదయించినది.

భావసంధి

మ, హరికానంగ శరాళియై, యరికపేలాభీలదివ్యాశుగ్ధో
 త్కరమై, శౌరికిఁ బాటలాబ్జకళికాదామంబులై వైరికిఁ
 నిరతాగ్ని ప్రభులై వెలుంగు నరకానీకాధిశోలాసభా
 సుర సత్యరమణీ కటాక్షములు ప్రోచుక శ్రీనృసింహాధిపుక.

సత్యభామా కటాక్షములు హరికి శృంగారకృతమగు హర్షమును, నరకా
 మరునకు వీరరసకృతమగు హర్షమును గలిగించుచున్నవి. కాన భావసంధి యనిగ్రంథ
 కర్తయొక్క యాశయము. కానియది గాదు. భావద్వయమును బరస్పరోపమర్షక
 ముగా నొక్కరికి కలుగవలయును. ఎట్లన

క. 'చనుదు'నని 'చను' ననియుక

మనఃప్రియుండాడ రెండుమాటలపుడు జా

తెనుమును ముంగటిగాజులు;

తెనుకటి వటగు త్తమగుట ప్రితె వెలదికిక.

ఇటుఁ గార్వ్య హర్షములసంధి. ఈరెండును నిచట నొక్కనాయితకే కలిగి
 నవి. పై పద్యమున నట్లుగానరాదు.

క. కనఁబడకుండిన నిన్నుం

గవఁగానువ్విప్పు గొందుఁ; గనిపించినచోఁ

జనుదువని తెలుతు; నిన్నుం

గనకున్నను గన్ననాకుఁ గలుగవు ముఖముల్

ఇటు నాత్మకృత్య శంకలయొక్క సంధి.

ఈ పై యుదాహరణములలో భావసంధియందు మొదటిభావ ముపమర్ష్య
 ముగా రెండవది యుపమర్షకముగా నున్నది. అట్లున్నచే యనఁగా విరుద్ధభావము
 లకు సమానేశమున్నచే నుందరముగా నుండును. ఈ క్రింది ప్రతాపరుద్రీయ శ్లోక
 మును గనుఁడు.

ప్రతాపరుద్రస్య దిగంత జైత్రయాత్రా ప్రభూతైః పటహప్రజాదైః

ప్రియానులాపైశ్చ తథాభటానాం రోమాంచ వర్తావృత మంగమాసీత్.

ప్రతాపరుద్రుని జైత్రయాత్రాసమయ భేరిభాంకారములను వినియుఁ బ్రియా
 రాంద్ర ప్రీయభావణములను వినియు వీరభటుల గాత్రము రోమాంచితమయ్యెను.

ఇటు వ్యాఖ్యాత “అత్ర పరస్పరవిరుద్ధ పీఠ శృంగారాశ్రితయోః హర్షయోః స్పర్థయా సంబంధకథనాత్ భావసంధిః” ఇటఁ బరస్పర విరుద్ధములగు పీఠ శృంగారములయొక్క వ్యభిచారులగు హర్షములకు స్పర్థచే సంబంధము చెప్పటవలన భావసంధి” అనెను. అనఁగా పీఠలను పీఠాశ్రితమగు హర్షమును, శృంగారాశ్రితమగు హర్షమును బరస్పర స్పర్థతో (పోటీతో) నాశ్రియించినవి.

పరస్పర స్పర్థతో నాశ్రయించినను రెండవదానిచే మొదటిది యుపమర్శము గాలేదు. పరస్పర స్పర్థతోనున్న రెంటికిని ననుభావములు భిన్నముగా నుండవలెను. రెండిటికిని నొకటే యనుభావము (రోమాంచము) చెప్పబడింది. “చనుదునని చనననియుక్, కనఁబడకుండిన నిన్నుక్” అను పద్యములలో వ్యభిచారుల యనుభావములు భిన్నభిన్నములుగా నున్నవి. కావున భిన్నవ్యభిచారుల సంధియే యుపమర్శ్య, ఉపమర్శక భావము గలిగియున్నచో రమణీయముగా నుండును.

భావశబలత

మ. చెలులేమందురొ? భావపీఠినకటా! శ్రీనారసింహేంద్రుకౌ
గిలినాకెన్నడు గల్గునో! నృపతితోఁ గ్రీడింపగాఁ బోవుచుం
చలపుంజి త్రము నేమిసేయుదు; గురున్ సదృష్టే బ్రార్థింతునో
యలప్రాణేశ్వరుఁజూడకున్నఁ బరితాపాటోపముల్ మానుసే?

“చెలులేమందురొ భావపీఠి” అన్నచో శంకయు, శ్రీనారసింహేంద్రుకౌ గిలినాకెన్నడు గల్గునో” యనుచోట నాత్మకృమును, “నృపతితోఁ గ్రీడింపగాఁ బోవు చంచలపుంజి త్రము నేమిసేయుదు” అనుచో విషాదమును, “గురున్ సదృష్టే బ్రార్థింతునో” అనుచో దైవ్యమును, “యలప్రాణేశ్వరు... మానుసే” అనుచో వితర్కమును గలవు. ఇట్లు పెక్కుభావములూ నాయకకుంటచే భావశబలత యగును.

భావశబలతలో నుపమర్శ్యోపమర్శక భావము నియతముగాదు. కామచారము.

ఈ తెలుపఁబడిన రస, భావ, రసాభాస, భావాభాస, భావకాంతి, భావోదయ, భావసంధి, భావశబలతలు కావ్యమునఁ బ్రధానములుగాక యన్యంగములుగా నయ్యెనేని రసపదాద్యలంకారములగును. ఎట్లన, నొక భావమునకుఁగాని రసమునకుఁగాని మరొకరస మంగమయ్యెనేని రసవదలంకారము.

మనిర్జయతి యోగింద్రో మహత్మా కుంభసంభవః ।

యేనైశచతుకే దృష్టే దివ్యాకౌ మత్స్యకచ్ఛపా.

తా. ఎవని పుడిసిటియం దాదివృత్త మత్స్యకచ్ఛపములు గానబడెనో యాయోగిండును, మహాత్ముడునునగు నగస్త్యుని సర్వోత్కర్షణముగా వర్ణింపఁడు.

ఇట మునివర్ణనము ప్రకృతము. కానఁ గవియొక్క మునివిషయకరతి రూప భావమునకు నవ్యుత్పరిత మంగము. ఇట భావమునకు రస మంగము. ఈ క్రింద వివరము చూడ నుదాహరణము.

చ. జలనిధిరాజకన్య కనుసన్న మెలంగుచునుండు; వాణియొక
మెలంగుచు మాటలోన; నెలమిం జెయిసన్నజరించుఁ గీర్తి; నీ
లలితభుజోపగూహన విలాసముమానదు ధాతి; సద్గుణో
జ్జ్వల సరిసింహ! మంత్రబలవంతుల కింతులుచిక్కు బట్టిమే!

నరసభూపాలవిషయక కవి రతిరూపభావమునకు శృంగారరస మంగము.

అయం స రశమోత్కర్షణీ పీనస్తవవివర్ధనః
సాధూరు జఘనస్పర్శీ నీవీప్రసంసనః కరః.

యుద్ధభూమియందుఁ జచ్చిపడియున్న భూరిశ్రవసుని హస్తమును గాంచి యుతని భార్య విలపించుచున్నది.

“ఈ హస్తము నా మొలనూలిని లాఁగివేసెడిది. ఇది నా బలిసిన చన్నులు పినుకునది. ఇది నానాభినిఁ దొడలను, జఘనమును దడుముచుండెడిది. ఇది నాపోతముడిని విప్పచుండెడిది”

ఇటఁ గరుణమునకు శృంగారమంగము. (రసదోష ప్రకరణమున దీనినిఁ జూచునది.) అనఁగా నొక రసమునకు వేరొక రస మంగము. ఈ రెంటును రసవదలంకారము. దీనినే ధ్వనికారుడు

ప్రధానేఽన్యత్ర వాక్యాథే యత్రాంగం తు రసాదయః
కావ్యే తస్మిన్నలంకారో రసాది రితి మే మఱి.

“ఏ కావ్యమున రస, భావాదులు ప్రధానములో ననఁగా నంగభూతములో నచ్చట రస, భావాదిసామములచేతనే వ్యవహారము; ఏ కావ్యమున రస భావాదుల ప్రధానములో యనఁగా నంగభూతములో నవి రసవదాద్యలంకారములని నాయాశయము” అని వచించెను. కాన రసాదులకును, రసవదాద్యలంకారములకును భేదమును లెస్సగాఁ దెలియవలెను.

ఒక రసమునకు భావముగానీ యొక భావమునకు మరొక భావముగానీ యంగమయ్యెనేని ప్రేయోఽలంకారము. దీనికి భావాలంకారమనియు నామాంతరము.

కదా వారాణస్యా మమరతటిసీరోధసి వసక్
వసాసః కాపీనం కిరసి నిదధానోఽంజలిపుటం
అయే! గౌరీనాథ! త్రిపురహర! శంభో! త్రియయః!
ప్రసీదేత్తోశక్ నిమిషమివ నేమ్యమి దివసాః.

ఎప్పుడు నేను గంగాతీరమున వసించుచు గౌరీనమునుదాల్చి కిరన్మున నంజలిని
వహించి “ఓ, గౌరీనాథ! ఓ శంభో! ఓ త్రినేత్ర! అనుగ్రహింపుము” అని యజుచును
దివములను నిమిషముగాఁ గడపఁగలను?

ఇచ్చట శాంతరసమునకు కదా (ఎప్పుడు) అను పదముచే వ్యక్తమైన ‘చింత’
యను వ్యభిచారిభావ మంగము. అనఁగా రసమునకు భావ మంగము.

రసగంగాధరకారుఁ డిట భావమునకే రస మంగమని చెప్పెను.

అత్యుచ్చాః పరితః స్ఫురంతిగిరయః స్ఫారాస్తథాంభోధయః

తానేతానపి బిభ్రతీ కిమపి నఃశ్రాంతాసి తుభ్యం నమః

అశ్చర్యేణ మహుర్మహుస్తుతిమితి ప్రస్తౌమి యావద్భవ

స్తావద్విభృదిమాంస్తృతస్తవ భుజో వాచస్తతో ముద్రితాః.

“ఓ భూదేవీ! మిక్కిలి యెత్తైన పర్వతము లంతలను వ్యాపించియున్నవి. వికాల
మైన సముద్రములు నిండియున్నవి. వీని నన్నింటిని వహించుచు నెంతమాత్ర
మును నలసట వహింపకున్నావు. నీకు నమస్కారము” అని యాశ్చర్యముతో
తిరిగితిరిగి భూమిని స్తోత్రము చేయుచుండఁగా నోరారాజా! ఆభూమిని వహించు
నీభుజము వాస్తృతికి వచ్చినది. అంతటిలో నామాటలు కట్టువడినవి. ఇట్లఁ గవి
నేయు ప్రభువర్ణనము ప్రకృతిము. కానఁ బ్రభువిషయకకవితిరూపభావమునకు
భూవిషయక రతి రూపభావమంగము. అనఁగా నొకభావమునకు వేరొకభావ
మంగమయ్యెను.

భావమునకు రసాభాస భావాభాసము లంగమయ్యెనేని ఊర్జస్విదలంకారము

త్యత్ప్రత్యర్థి వసుంధరేశతరుణీఃసంత్రాసతస్పత్స్వరం

యాంతీర్వీర! విబుంతికుంసరభాసం యాతాకిరాతావనే

తివ్వంతి స్త్రీమితాః ప్రయాథపులకాస్తేవిస్మృతోపక్రమా

స్తాసానుత్తరైఃస్తనైరతితరాం లాలైరసాంగైరపి.

ఓ వీరుఁడా! నీభయమున వేవేగఁ బరుగిడుచున్న నీశక్తురాజకాంతలను
వనమునందలి కిరాతులు దోచుకొనుటకై పోయినవారై యాకాంతల యుబుకు

చున్న చున్నలనుగాంచియు వారి లోలాపాంగములనుజూచియు గగ్గలుపాటుగొని తమపూనికిని మఱచి స్తిమిత్రులై నిలిచిరి.

ఇట్లఁ గవిసేయువర్ణనము ప్రకృతము. కావున రాజవిషయకరతిరూపభావము నకు శృంగార రసాభాసము (కిరాతులు రాజకాంతలను మోపించుట యనుచితము గాన రసాభాసము) ఆంగము. ఈక్రిందిదిగూడ సుదాహరణము.

చ. ఆలకలుముట్టిముట్టి జఘనాంబర పంక్తికై గిట్టికెట్టి గు
బ్బలురతిఁ బట్టిపట్టి కరపల్లవముల్ నులివెట్టి పెట్టియుం
జెలువగు తారవారముల చిక్కులువెట్టు నృసింహ! నీద్విష
ల్లలన వనాళికేఁగ విటలక్షణలక్ష్యములై మహీజముల్.

నరసభూపాల విషయకరతిరూపభావమునకు శృంగార రసాభాసమంగము.

త్వయి లోచన గోచరంగతే సఫలం జన్మ నృసింహభూపతే!

అజనిష్ట మమేతిసాదరం యుధి విజ్ఞాపయితి ద్విషాంగణః.

ఓ నృసింహభూపతీ! నీవుమాకన్నులఁ బడఁగానే మాజన్మ సఫలమయ్యెను. అనిశక్రుగణము సాదరముగా యుద్ధమున విజ్ఞాపనము చేయుచున్నది.

ఇట్ల శక్రువులు తమశక్రురాజును గుఱించి యీవిధముగా స్తోత్రముచేయుట యనుచితము. రాజవిషయక శక్రుస్తుతి కాన భావము.

ఇని యనాచిత్యదోషగ్రస్తమగుటచే భావాభాసము. ఇది కవిసేయువర్ణన మగుట రాజవిషయకరతి కంగమయ్యెను.

రసమునకు భావకాంతి యంగమనునేని సమాహితాలంకారము.

పశ్యామః కిమియంప్రపద్యత ఇతిసేర్యం మయాంబితం

కింమాంబాలపతీత్యయంఖలు శతఃకోపస్తయాప్యక్రితః

ఇత్యన్యోన్య విలక్ష్యదృష్టిచతురే తస్మిన్నవస్థాంతరే

సవ్యాజం హసితం మయా ధృతిహాసముక్తస్తు బాష్పస్తయా.

ఒకనాయకుఁడు తనమిత్రునితో ననుచున్నాఁడు. “ఈమెయేమిచేయుమో చూతము” అనిసేను నైర్వయవలంబించితిని. ఈతఁడు తానైనాతోనేల మాట లాడఁడు? అనిస్పృహపెయు శకించియున్నది. ఇట్లుండఁ బరధ్యానములో నెటు వైపో చూచుకొనుచున్న యాసమయమున నేను మిషవెట్టిసన్నితిని. ఆపెయు నా నైర్వయను హరించుబాష్పము విడిచినది.”

ఇట్ల శృంగారరసమునకు సంగమగు శోపమాపమగు భావమునకుకాంతి గలిగినది. భావోదయ, భావసంధి, భావశబలత, లిట్లన్యాయములయినచో వీనికి సామాంతరముజులేవు. భావోదయాంకారము, భావసంధ్యలాంకారము, భావశబలతాలంకారము, అనివద్యైవహరియ్యును. ఈ రసవదాద్య లంకారరూపముగు కావ్యమపరాంగ రూపముగు గుణీభూతవ్యంగ్యములలోఁజేరును. అదియుఁ బండిత రాయమతాను సారముగా నుత్తమ కావ్యములలోనే చేరును.

నవరస సంకరము

మ. జయలక్ష్మీ రతమై, ప్రతాపయుతమై, శత్రుశ్చిదాధుర్యమై,
ప్రయతార్తావనమై, కపింద్రగతియై, రక్తార్ద్రమై, నిర్ఘ్నో
దయవిమృశ్నిభమై సకంపమయి వందారుస్సృహశౌన్యమై
నయమొప్ప న్నరసింహుఖడ్గమమరుఁ నానారసప్రక్రియన్.

నరసభూపాలుని ఖడ్గము జయలక్ష్మీయందు రతిగలదై, శౌర్యముగలదై, శత్రువులను ఛేదించుటయందు సమర్థమై, ఆర్తులను రక్షించునదై, చంచలమై, రక్తముతోఁ దడిసినదై మేధుములేకయే వచ్చినమెఱపువంటిదై, కంపముగలదై, ప్రణతులను సంహరించుకోర్కి. లేనిదై నానారసప్రకారములలో విలసిల్లుచున్నది.

ఇందుఁ గ్రమముగా నరసభూపాలుని ఖడ్గము శృంగార, వీర, రౌద్ర, కరుణ, హాస్య, బీభత్స, అద్భుత, భయానక, శాంతరసములకు నాశ్రయమయినది. కావున నవరస సంకరమని భావము.

ఇటనచేతనమగు ఖడ్గము రసాశ్రయ మెట్లగును? తిర్యగాదులకు విభావాది జ్ఞానములేమి వానిశృంగారమే రసాభాసమగుచుండ నచేతనమగు ఖడ్గమునకు విభావాది జ్ఞానమెట్లుండును? రసాశ్రయమెట్లగును? 'శృంగారీ గిరిజాననే' అనుచోట జేతనఁడగు హరుఁడు నవరసాశ్రయమై నట్లిచ్చటఁగాఁడు కాన నీపద్యమున నవరస సంకరము పొసగదు. మరియు శోకస్థాయిభావకమగురసముకరుణము. కరుణము (అకారాంత పుంలింగము) కరుణ (అకారాంత స్త్రీలింగము). రసపరమైన కరుణ శబ్దమునకును దయాపరమైన 'కరుణా' శబ్దమునకును భేదముఁబెలియక 'ప్రయతార్తావనమై' అనిప్రయోగించుట దోషము. మరియు జెప్పకయే నానారస సంకరమని తెలియుచుండగా "నానారసప్రక్రియకా" అనివాచ్యముగాఁ జెప్పటయు ననుచితమే. ఇట్టిసంకరము నేయాంకారములను నుదాహరింపలేదు.

రసాధిదేవతా నిరూపణము

సీ. హరికి శృంగార లీలాధిపత్యమొనర్చు
గణనాథు హాస్యసంగతునిఁజేయు
నలికతోచనునిపై నధికరాద్రమునిల్పు
శత్రుపై వీరరసంబు నెఱపు
యమునిపై ని దయామయత్వంబు ఘటియించు
జగతి మహాకాలు సభయుఁజేయు
శర్వరీంద్రుని జుగుప్సారసాన్వితఁజేయు
శతధృతి నద్భుతాన్విత నొనర్చు

గీ. శాంతి బ్రహ్మంబుఁజేర్చు నిచ్చలు నృసింహు
భవనభరణంబు, వరవిఘ్న నివహహరణ,
మీశతయు, భోగము, ననేకనృపతి హృతియు,
ననియు, యశమును, మదియు, బోధాతిశయము. ౧౪౯

తా. నరసభూపాలుని భూభరణము హరిని శృంగారాస్పదునిఁజేయును. అతని విఘ్నహరణశక్తి విఘ్నేశ్వరుని నవ్వలపాలు నేయును. అతని యీశత్వము ఫాలాక్షుని రాద్రయతునిఁజేయును. అతనిభోగ మింద్రునికి వీరత్వము గలిగించును. అతని శత్రురాజ సంహారము యముని దయావంతునిఁజేయును. అతని యుద్ధము కాలరుద్రుని భయాస్పదునిఁజేయును. అతనికీర్తి చంద్రుని జుగుప్సావంతునిఁ (రోఁత పుట్టించువానిని) గావించును. అతని బుద్ధి బ్రహ్మదేవుని నద్భుతవంతునిఁజేయును. అతని జ్ఞానము బ్రహ్మమును శాంతినిఁ బొందించును.

ఇందు శ్రీ మహావిష్ణువు శృంగార రసాధిదేవత; గణపతి హాస్యరసాధిదేవత; ఫాలాక్షుడు రాద్రరసాధిదేవత; ఇంద్రుడు వీరరసాధిదేవత; యముడు కరుణ రసాధిదేవత; కాలరుద్రుడు భయానక రసాధిదేవత; చంద్రుడు బీభత్స రసాధిదేవత; బ్రహ్మ యద్భుతరసాధిదేవత; పరబ్రహ్మము శాంతరసాధిదేవత యని చెప్పఁబడినది. సాహిత్యదర్శణమున నీ యధిదేవతలు భిన్నముగాఁ జెప్పఁబడియున్నారు. రసగంగాధరమున నీ విషయమే లేదు.

ఇందు “యమునిపై దయామయత్వంబు ఘటియించు” అనుచోట గరుణ రసమునకు దయాపదమును వాడుట చింత్యము.

నీ. మరకతానీకదంభమున శృంగారంబు,
 హాస్యంబు ముక్తాఫలౌఘరుచులఁ
 గరుణ విద్రుమవర్ణ గౌరవచ్ఛలమున
 రాద్రంబు కురువింద రత్నకలన
 వీరంబు గోమేధికాఠోపితస్ఫూర్తి
 భయము వైదూర్యశోభామిషమున
 బీభత్స మింద్రానీలాభాగుణంబున.
 శాంతి నిర్మల హీరశాంతిగతుల

గీ. నదృశ్యము పుష్పరాగ రాగాపదేశ
 విలసితంబున సాకారవృత్తిఁ గాంచి
 నవరసంబులువొల్పు నీ భవనవీధిఁ
 బ్రబల సుబల! నృసింహ! యోబయనృసింహ! ౧౫౦

కవిసమయములందుఁ గీర్తి తెల్లనిదని వర్ణించువిధముననే నవరసములును గవి
 సమయమున నీ క్రింది వర్ణములు గలిగియుండును. శృంగారమునకు మరకతవర్ణము.
 హాస్యమునకు ముక్తాఫలవర్ణము. కరుణమునకు విద్రుమవర్ణము. రాద్రమునకు కురువింద
 రత్నవర్ణము. వీరమునకు గోమేధికవర్ణము. భయమునకు వైదూర్యవర్ణము.
 బీభత్సమునకు నింద్రానీలవర్ణము. శాంతమునకు హీరవర్ణము. అద్భుతమునకుఁ బుష్ప
 రాగవర్ణము.

కం. కరుణా భయ బీభత్సము
 ఖరసంబులు శోక భీతి గాఢ జుగుప్సా
 కరములు గాన రసములై
 తిరమగు నెట్లన్న దీనిఁడెలిపెడ వరుసగా. ౧౫౧

ఉ. భావమలంకీయాగుణవిభాసితమై వికసద్రస్పాదయ
 శ్రీ వినివారి తేతరవిశేషనివేదనమై యెలర్ప నీ
 వావిరి దుఃఖమైన సుఖవై భవమైన విటీవితాళియం
 దావలఁ బూర్ణమై సహృదయాత్మలఁ గేవలహర్షమైతగున్. ౧౫౨
 భావము (రత్యాది స్థాయిభావము) అలంకార గుణములచే (ఇది యుపలక్ష
 ణము కాన వృత్తి, రీతి, కయ్యా, పాకములచేతను, అనియును జెప్పకొనవలెను.)

విభాసితమై యనఁగాఁ గావ్యమునందుఁ బ్రతిపాదింపఁబడిన విభావాదులచే నభి
వ్యక్తమై (విభావాదులను గుణాలంకారాదులేకదా రమణీయముగా శోభింపఁ
జేయును. అట్టి రమణీయములయిన విభావములచే రసము వ్యక్తమగును.) రసముగా
నగుచున్నది. ఆ రసశ్రీచేత సహృదయుల హృదయముననున్న జ్ఞానాంతరములు
నివర్తిల్లుచున్నవి. ఈక్రమమునఁ బ్రప్రభుమనున ననుకార్యులగు విటీవిటులయందు
దుఃఖమైనను సుఖమైనను సహృదయులకుఁ బూర్ణమగు నానందమే కలుగును.

‘విటీవిటు’ లనరాదు. ఏలన, నెల్లరసములందును విటీవిటు లుండరుగదా.
శృంగారమునందయినను దశువీర్యములు నాయి కానాయకులుగా నుండును. కాని
విటీవిటులు గారుగదా! కాన విటీవిటులనుట తప్పను.

ఇట గ్రంథకర్తయొద్దేశ మేమనఁగా ననుకార్యమునందు దుఃఖమున్నను సుఖ
మున్నను దానిని దృశ్య శ్రవ్య కావ్యములలోఁ జూచుచున్నట్టియు వినుచున్నట్టియు
సహృదయుల కానందమే కలుగుచున్నది. ఈరసచర్చ విపులముగాఁ జేసియుంటిమి.

గీ. అల పదార్థంబులగు విభావానుభావ
సాత్త్వికాదులఁ గూడి రసత్వముందు
నవని భావంబు వాక్యార్థమనఁగ నెగడి
తంతువులుగూడి పటమనఁ దవరుకరణి.

రత్నాది స్థాయిభావము పదార్థభూతములగు విభావాదులఁగూడి తంతువులు
దమలోఁదాము గూడి పటమగువిధమున వాక్యార్థరూపమగు రసముగాఁ బరిణా
మించును. విభావాదులు పదార్థములనియు, రసము వాక్యార్థమనియు సిద్ధాంతము.
పదార్థములకు వాక్యార్థమందేకదా విశ్రాంతి! విభావాదులకు రసమునందే విశ్రాంతి.
స్థాయిభావము లా విభావాదులను గూడి వానిచే బుద్ధమై రసమగును.

దీని కాకర మిది:—

యథా హి తంతవోవేమతుర్యాది క్రియయాన్వితాః
పటాత్మకా పరిణతాః పటవాచ్యా భవంతితే
తతైవ స్థాయిసాభావా విభావావిభిరన్వితాః
రసాత్మకా పరిణతా రసవాచ్యా భవంతితే.

మ. రమణీయోల్బణతాసమేతమగు నీరత్నాది భావాభిలో
నమరం బుట్టుచు ముగ్ధుచుండఁగుఁ దరంగారూఢి సంచారి ౧౦

ఘము కేళి న్నమా రసము తత్కలుబునందైన స
త్యము రామాదులయందు; నాట్యమున సభ్యావాసమైభాసిలిక.

విచ్చేదాది సుచారి భావబృందము వీరత్వాని స్థాయిభావములనుసముద్ర
ముఖోదరంగమాలనఁ బుట్టుచు నడఁగుచునుండును. వీనిచేఁ బరిపుష్టమైన రసము
ప్రప్రథమమున రామాద్యనుకార్యమునందే యున్నను గావ్యనాట్యము లంవారసము
సామాజికా శ్రయమైయుండును. ఇదియలౌకికరసము. దీని కాకరమిది.

ఉన్మజ్జంతో నిమజ్జంతః కల్లోలాస్తే యథార్ణవే
తస్యోత్కర్షం వికన్వంతి యాంతి తద్రూపతామపి
తథాస్థాయినీ నిర్మగ్నాహ్య స్మగ్నావ్యభిచారిణః
పుష్టంతిస్థాయినంస్వాంశ్చతన్న యంతిరసాత్మతాం.

శా. లేఖేతప్రతిమాన వైభవ! భవాశ్లిష్ట స్రవంతీమరు
చ్ఛాఖస్పర్ధియశః పరంపర! పరక్షోపాలకప్రాజ్యరా
జ్యాఖిర్యస్మయపుంజభంజనకృపాణకల్ప! కల్పాంతవే
లాఖేలత్పబలార్క కర్కశమహాలంఘిప్రతాపోదయా!

కం. భోగాంబువాహవి

భాగేహభావుకాంగభావభవమహా

భాగమహీభాగమహా

భోగావహబాహు భోగిపుంగవ భోగా!

౧౫౫

కవిరాజ విరాజితము

నిరుపమ రూప దిలీప! మనూపమనీతికలాప! కలాపధర
స్మరణభవానుభవానిశమానితమానసపద్మసపద్మరట
త్కరివర ఘోటకకోటికరంభిత కాంతనిశాంత నిశాంతమహా
హరిహయదిక్తరణి స్ఫురణైక విభాధికలాభ కలాభివనా!

గద్యము.

ఇది శ్రీ హనుమత్ప్రసాదలబ్ధి కవితాసారసారస్వతాలంకార నిరంకుశ ప్రతిభా
 బంధురప్రబంధ పఠనరచనాధురంధర ప్రబంధాంక శేకటరాయభూషణ
 నుపుత్త్ర తిన్నూరాజపాత్ర సకలభాషావిశేష నిరుపమానధానశారదా
 మూర్తి మూర్తి ప్రణీతంబైన కావ్యాలంకార సంగ్రహంబును
 మహాప్రబంధంబునందు రస, స్థాయి సామాన్యలక్షణంబును
 దద్భవహాకరణంబును, విభావానుభావ సంచారిభావ
 ప్రపంచంబును, శృంగార చేష్టా ప్రకరణంబును
 నవస్థా నిర్ణయంబును, సంభోగ విప్రళంభ
 భేదంబును, రసాభాస, భావశాంతి, భావో
 దయ, భావపంధి, భావ శబలతా
 సంకరతలును రసవర్ణాధిదేవతా
 విశేషంబును నన్నది
 తృతీయాశ్వాసము.

అనుబంధము

ప్రప్రథమమునఁ దొమ్మిది రసములకును గ్రంథకర్త స్థాయిభావములను
 మాత్రముఁ జూపి శృంగారరసమును మాత్రమే విభావానుభావసంచారి సామగ్రితో
 వివరించెను. గ్రంథవిస్తరభీతిచే మిగిలిన రసములను వదలితినెను. మిగిలిన రసము
 లను వాని విభావాది సామగ్రిని నిటఁ జూపుదుము.

హాస్యరసము

వికృతాకార, నా, గ్యేష, చేష్టాదేః, కుహకాదృశతో
 హాస్యహాస స్థాయిభావశ్చేతః ప్రమథదైవతః
 వికృతాకార వాగ్యేషం యమాలోక్య హాసేజ్జనం
 తదత్రాలంబనం ప్రోక్తం తచ్చేష్టాద్దీపనం మతం
 ఆనుభావోఽక్షిసంకోచ వదనస్మేరతాదికః
 హర్షానవీత్య చాపల్యావేగాశ్చ వ్యభిచారిణః.

వికృతమైన యాకారము, వికృతమైన భావ, వికృతమైన కేషము, వికృత
 మైన చేష్టలు మొదలగునవిగలన ర్తకుని (కుహకాత్) వలనహాసము స్థాయిభావముగాఁగల

హాస్యరసము గలుగును. దీని వర్ణము శ్వేతము. దీని కధిదేవత ప్రమథుడు. (నరస భూపాలీయకర్త గణనాథుడని చెప్పెను.) జనుడు (సామాజికుడు) వికృతాకార వాగ్వేష చేష్టాదులు గల యెవనినిజూచి నవ్వునూ యతః డాలంబనవిభావము. నాని చేష్ట యుద్దీపనవిభావము. అక్షి సంకోచము, వదనస్మేరత మొదలగునవి యనుభావములు. వర్షము, అవహిత, చాపల్యము, అవేగము, వ్యభిచారిభావములు.

ఈ హాస్యరస మనుభావభేదమునుబట్టి యాఱువిధములు. ఎట్లన,
శ్వేష్టానాం స్మితహాసితే । మధ్యానాం విహాసితాపహాసితే చ
నిచానా మపహాసితం । తథాతిహాసితం తదేష మడ్భేదః.

ఉత్తములకు స్మితహాసితములు, మధ్యములకు విహాసిత, అపహాసితములు, నీచులకు అపహాసిత, అతిహాసితములు, అనునవి గలుగును.

“ఈమత్సుల్లకసోలాభ్యాం కటాక్షై రప్యనుల్బజైః
అదృశ్యదశనూ హాసో మధురఃస్మిత ముచ్యతే
వక్త్రే నేత్రే కపోరైశ్చే దుత్సుల్లైరుపలక్షితః
కించిల్లక్షిత దంతశ్చ తదా హాసిత మిష్యతే
సశబ్దం మధురం కంఠగతం వదనరాగవత్
ఆకంపితాక్షిమండ్రం చ విమర్శిహాసితం బుధాః
వికుంచితాంసశీర్షశ్చ జహ్మద్భస్మీ విలొకనః
ఉత్సుల్లానానికోహాసో నామ్నావహాసితం మతం
అస్థానజః సాక్రద్భస్మీ రాకంప స్కంధమూర్ధజః
శార్ఙ్గదేవేన గదితోహాసోఽపహాసితాహ్వాయః
స్థూలకర్ణకటుభ్యానో బాష్పపూరిప్లులేక్షణః
కరోపగూఢపార్శ్వశ్చ హాసోఽతిహాసితం మతం.”

కొలదిగాఁ జెక్కిల్లు వికసింపజేసి, మృదువుగాఁ గటాక్షములను నిగడ్చుచు, దంతములు వెలికిఁ గనరానిచందమున నవ్విన నది మధురమైన హాసము. దీనికి స్మిత మనిపేరు. రెన్నగా మొగము, కన్నులు, చెక్కిల్లును, వికసింపజేసి కొలదిగాఁ దంతములు గనవచ్చునట్లు నవ్విన నది హాసిత మనఁబడును. కంఠగతముగానే (వెలుపలికి రానీయక) మధురస్వరమును జేయుచు, ముఖరాగమును జూపుచు నోరగంటఁ జూచుచు మంద్రముగా నవ్విన నది విహాసిత మనఁబడును. బుజములును, కిరన్నును గదలునట్లును, నొరచూపుఁజూచుచు, ముకుపుటమును రెన్నగా వికసింపజేయుచు నవ్విన నది యపహాసిత మనఁబడును. తగినంత కారణములేకయుఁ గలిగినదియు,

గన్నీరు వెలుపరించుచు, భుజములును, వెండ్రుకలును నదివిపోవునట్లు చేయునదియు నగు నవ్యపహసిత మనబడును. స్థూలమైనదియు, గన్నులనుండి బాష్పపూరమును బ్రవహింపఁజేయునదియు దొక్క లదరునట్లు చేయునదియు నగు నవ్యతిహసిత మనబడును.

ఉదాహరణము

గురోర్గిరః పంచదినాన్యధీత్య వేదాంతశాస్త్రాణి దినత్రయం చ

అమీ సమాస్థాయ చ తర్కవాదాః | సమాంతాః కుక్కుటమిశ్రపాదాః |

అయిదు దినాలలో మీమాంసాశాస్త్రమును మిడికి, మూడు దినాలలో వేదాంతశాస్త్రమును వెలిగించి తర్కవాదములను మూచించి కుక్కుటమిశ్రపాదుల వారు దయచేసినారు.

ఆ.వె. చాకివానితోడ జగడాలు పడలేక

సిరిగలాడు పట్టుచీరగట్టె;

శివుడు తోలుగప్పె; నీయని మదిరోసి

భైరవుండు చీర పాత్రవైచె.

ఈ హాస్యరసము ప్రహసనములలో నంగిగా నుండును. అందు మనమీ యాఱు భేదములను జూడఁగలము.

ఇటు నొక శంక గలుగుచున్నది. సామాజికుడు నాయకునితో నభేదమును బొందినపుడుగదా రసోదయమగుచున్నది. ఇందులకే సాధారణీకరణమును వ్యాపారముండుననియు నది నాయకసామాజికులకు విభావాదులను సాధారణముగాఁ జేయుననియును రసచర్చావసరమునఁ దెలిపితిమి. అట్టియెడఁ నాయకుండు గావ్యములందు సాక్షాత్తుగా నిబద్ధుడై యుండవలెను. కానిచో రసాస్వాదము గలుగదు. ఎట్లు సామాజికుండు శకుంతలా దువ్యంతాదుల శృంగారమును సాక్షాత్తుగాఁ జూచి తదభేదముతో రసాస్వాదమును జేయుచున్నాడో హాస్యరసమునను నట్లే నవ్వుచున్న నాయకునిఁజూచి తదభేదముతో హాస్యరసాస్వాదమును జేయవలసియున్నది. కాని హాస్యాదులగు కొన్ని రసములలో నట్టి నాయకాదులు నిబంధింపఁబడుటలేదు. అట్టిచో రసోదయమెట్లుగును?

యస్యహాసః సచే త్కృపి సాక్షాన్నైవ నిబధ్యతే

తథాప్యేష విభావాది సామర్థ్యాదుపలభ్యతే

అభేదేన విభావాది సాధారణ్యాత్ప్రతీయతే

సామాజికైస్తతో హాస్య రసోఽయ మనభూయతే

నాటకాదులందు నవ్వుచున్న నాయకుఁడు సాక్షాత్తుగా నిబంధింపఁబడుట జేదు. అయినను నా నాయకుఁడు విభావాదుల సామర్థ్యముచే దోచును. అనఁగాఁ బ్రత్యక్షముగాఁ గానరాకున్నను సామాజికుల యాంతరదృష్టికి నవ్వుచున్న నాయకుఁడు గానఁబడును. వానితో సామాజికుల భేదమునుబొంది రసాస్వాదమును జేయుదురు. బీభత్సమునందుఁగూడ నిజేవిధముగా సామాజికులు రస మనుభవించుదురు.

హాస్యాభాసము

అపహాసింపఁదగని గురువులు మొదలగు పెద్దల, నాలంబనముగాఁ జేసికొని ప్రవృత్తమైన హాసము హాస్యాభాసము. ఉత్తరరామచరిత్రమున వాల్మీక్యాశ్రమమునకు వసిష్ఠమహర్షి వచ్చినపుడు శిష్యుల సంభాషణమును గనుఁడు.

సాధాతకి:— ఏమి ? వసిష్ఠుఁడా! నే నేదో వ్యాఘ్రమనుకొంటిని. ఏలన, నతఁడురాగాఁజే పాప మాపుపెచ్చును నంత మొనర్చిరి.

ఇటుఁ బూజ్యపాదుఁడగు వసిష్ఠమహర్షినిఁ బరిహసించుట హాస్యాభాసము.

కరుణారసము

ఇష్టనాకాదనిష్టైషే కరుణాభ్యాం రసోభవత్
 ధీరైః కపోతవర్ణోఽయం కథితో యదైవతః
 శోకోఽత్ర స్థాయిభావఃస్యాచ్ఛోచ్యమాలంబనం మతం
 తస్య దాహాదికావస్థా భవేదుద్దీపనం పునః
 అనుభవా దైవనిందా భూపాతక్రందితాదయః
 వైవర్ణ్యోచ్చాసనిశ్శ్వాస సంభ్రంశపలపనాని చ
 నిర్వేద మోహాపస్మారవ్యాధి గ్లాని స్మృతిశ్రిమాః
 విషాద జడతోన్మాద చింతాద్యా వ్యభిచారిణః.

ఇష్టబంధువులు మొదలగువారి నాశమువలనను, అనిష్టము ప్రాప్తించుటవలనను, గరుణరసము గలుగును. ‘ఇష్టనాశము’ అన ఇష్టులగువారి మరణమనియే యర్థముగాదు. మరణముగావచ్చును. లేక వారి వారల బొత్తుగాఁ బెరియకపోవుటచే మరణించిరినియు, వారి సంగమును దిరిగి తటస్థింపనే తటస్థింపఁదనియు నవ్యక్తము గలుగుటచే సంభవించిన నిరపేక్ష భావము. దీని వర్ణము కపోతవర్ణము. (నరసభూపాలియమన విద్యుమవర్ణమని చెప్పఁబడియున్నది.) దీని కధిదేవత యముఁడు. స్థాయి భావము శోకము. శోచ్యులగు బంధుమిత్రాదు లాలంబనము. ఆ శోచ్యులగువారి దాహాపస్త్యయుఁ, దత్సంబంధి గృహ, తురిగాభరణ దర్శనాదులు నుద్దీపనవిభావ

ములు. దైవనింద, భూపాతము, ఆక్రందనము, మొదలగునవి యనుభావములు. వైవర్ణ్యము, ఉచ్చాస్యము నిశ్వాసములు, స్తంభము, ప్రలాపము, నిర్వేదము, మోహము, అపస్మారము, వ్యాధి, క్లాని, స్మృతి, శ్రమ, విషాదము, జడత, ఉన్మాదము, చింత మొదలగునవి వ్యభిచారిభావములు.

ఉదాహరణము

ఆ.వె. లోకదీపమాతై; లోకేశ్వరుడడంగె;
గల్పవృక్షకంబు కాలిపోయె;
బాలకడలి యెండె; భాండారము హరించె;
వ్యర్థమైన బిడుగు బిడుగువలనె.

ఈ పద్యము నా జాతక కథాగుచ్ఛములోనిది. ఇట వ్యాఘ్రముచే భక్షితుడైన బోధిసత్తునిఁగాంచి యతనిశిష్యులురుదించుచున్నారం బోధిసత్తుఁ డాలంబనము. అతని యెముకలప్రాపు ద్వీపసవిభావము. లోదనము అనుభావము. నిర్వేద విషాదములు వ్యభిచారులు. వీనిచే స్థాయిభావమగు శోకము పుష్టమై కరుణరసమయ్యెను. ఈ కరుణరసము నా ద్వంద్వయుద్ధమున లెస్సగాఁ బుష్టమైయున్నది.

భట్టలాల్లటుఁడు కరుణరసమున 'ధృతి'గూడ వ్యభిచారిగా నుండునని చెప్పిన 'ప్రేమ' సందర్భములో నొకానొక వ్యాఖ్యానమున నొకరు వ్రాసిరఁట. దానికే దగి నట్లు పాండురంగ మాహాత్మ్యములోని నిగమకర్మోపాఖ్యానమున నీ క్రిందిపద్యమున 'ధృతి' యను వ్యభిచారిభావము గన్పట్టుచున్నది.

ఉ. ఎల్లరు నెల్లచో ధనములిచ్చి మృగాక్షులఁగొండు గాని యో

పల్లవపాణి! యే బరచపావనవంశమునిచ్చి కొంటి నీ

నల్లనిరూపు నిక్కమని నమ్మి; ధ్రువంబది గాక నేఁడు వి

ద్యుల్లతికాధి కాభినయ ధూర్వహమాట యెటుంగ నింతయుకొ.

'నీ నల్లనిరూపు నిక్కమని నమ్మట' ధృతిచేతనేకదా (ధైర్యముచేతనే) కరుణరసమునకును, గరుణవిప్రలంభమునకును గల భేదమేమి?

“శోకస్థాయితెయాభిన్నో విప్రలంభాదయం రసః

విప్రలంభే రతిః స్థాయీ పునస్సంభోగహేతుకః.”

కరుణరసమునకు స్థాయిభావము శోకము. కరుణవిప్రలంభమునకుఁ బునస్సంభోగ కారణమగు రతి స్థాయిభావము. కరుణరసమునఁ బునస్సంభోగముండదు.

అసలు శేవలకరుణామో శేవల విప్రలంభమో యుండును; కాని కరుణవిప్రలంభ మనునది లేనేలేదని వెనుకఁ దెలిపితిమి.

సాపేక్షభావమున్నచో విప్రలంభమనియు, నిరపేక్షభావమున్నచోఁ గరుణ మనియు సిద్ధాంతము. అంతేకాని నాయికానాయకులలో నొకరు మరణించి తిరిగి జీవించినచోఁగాని, శరీరాంతరముతో వచ్చినఁగాని కరుణవిప్రలంభమనియు మర జించినచోఁ గరుణమనియు సాహిత్యదర్పణకారుఁడు దెలిపిన సిద్ధాంతము సరిగాదు. మరణించినను జీవించినను నిరపేక్షభావమున్నచోఁ గరుణమనియు, సాపేక్షభావ మున్నచో విప్రలంభమనియు సిద్ధాంతము. దీనినిఁబట్టి కరుణ విప్రలంభమనునది లేనేలేదు.

కరుణాభాసము

ధీరోద్ధతుఁడు తనచేఁ జంపఁబడిన శత్రువును గుఱించి చేయు రోదనము కరుణాభాసమగును.

కం. గదచే దుర్యోధను తొడ

అదయ స్వాంతమున విఱిచి హతుఁడగు నతనిం

బడపడి కని భీముండం

గదగొని బిట్టేడ్చెనంచు గథకుఁడు దలిపెన్.

రాద్రీరసము

రాద్రీః క్రోధ స్థాయిభావో రక్తో రక్తాధిదైవతః

ఆలంబనమరిస్తత్ర తచ్చేష్టాదీపనం మతం

మట్టిపహరపాతన వికృతచ్చేదావదారతైశ్చైవం

సంగ్రామ సంభ్రమాద్యై రసోద్బిష్టిస్తీ ర్భవేత్స్పృహ

ఘోరిభంగావృత్తినిర్దంశ బాహుసోఘటనతర్జనాః

అత్మావదాన కిధనమాయుధోత్తేపణాని చ

ఉగ్రతావేగరోమాంచ స్వేదవేపథవో మదః

అనుభావాస్తథాక్షేప క్రూరనందర్శనాదయః

మోహామర్షాదయస్తత్ర భావాఃస్యుర్వ్యభిచారిణః.

ద్రుమనకు, గోధ్రుమ స్థాయిభావము, రక్తవర్ణము. రక్తమధిదేవతః (నరప ఘ్నవాలయమునఁ, ఫాలాత్పఁడనెను.) ఆలంబనవిభావము శత్రువు. వాని యపకా రాదిచేష్టః బుద్ధిపసవిభావములు. విడికిటఁ బొడుచుట, నేలమీఁదఁ బడవేయుట,

వికృతముగాఁ జీల్చుట, సంగ్రామమున సంభ్రమించుట మొదలగువానిచే నీర్మాదము లెన్నిగా నుద్దీప్తమగును. భూభంగము, ఓవ్వనిర్దంశము, బాహుస్ఫోటనము, తర్జనము ఆత్మావదానకథనము, ఆయుధోత్తేజము, ఉగ్రత్వము, ఆవేగము, రోమాంచము, స్వేదము, వేపఘ్రువు, మదము, ఆక్షేపము, కూరిసందర్శనము, అనునవి యనుభావములు. మోహము, అమర్షము, ఉగ్రత, ఆవేగము, మొదలగునవి వ్యభిచారి భావములు.

కా. చిందుల్ తొక్కుచు రిక్తపుకమడుగులంజెండాడుచుకా శత్రురా
టన్సందోహంబును, సింహనాదములతోడకా మాటుమోగందెసల్,
అందున్నిందును నెందుజూచినను నేనై, యుద్ధరంగంబు నె
ల్లం దర్పంబున గుత్తకుంగొనినలీలం బెద్ద కీడించితికా.

ఇందు రుద్రము నాయకుడు. సోహ్రులు పృథినాయకుడు. సోహ్రులయొక్క ప్రతాపశ్రవణ ముద్దీపనవిభావము. భూభంగము, ఓవ్వనిర్దంశనము, ఆత్మావదాన కథనము, అనునవి యనుభావములు. అమర్షము, ఉగ్రత్వము, అనునవి వ్యభిచారులు.

రాద్రసమునకును, వీరరసభేదమగు యుద్ధవీరమునకును భేదమేమి?

“రక్తాస్య నేత్రతా చాత్ర ధీనీ యుద్ధవీరతః.”

రాద్రసమున కనుభావములు రిక్తాస్యత్వము, రిక్తనేత్రత్వమును. యుద్ధవీరమున కివి యనుభావములుగావు. ఈ రెంటికిని నాలంబనూద్దీపనవిభావములు సాధారణములే. మరియు ననుభావ వ్యభిచారులుగూడఁ బెక్కు సాధారణములే. అయినను రాద్రమునకు స్థాయిభావము క్రోధము. రిక్తాస్యత్వ రిక్తనేత్రత్వము లనుభావములు. యుద్ధవీరమునకు స్థాయిభావ ముత్సాహము. మరియు రాద్రసనాయకుడు ధీరోద్దతుడు. వీరరసనాయకుడు ధీరోదాతుడు.

రాద్రాభాసము

‘రాద్రే’ గుర్వాదిగతకోపే’ గురువులగు పితృ, భ్రాతృ, ముని, మర, ఆచార్యులపైఁ గోపమును చూపించినచో రాద్రాభాసమగును.

మ. కనులకా నిప్పులురాల, గాత్రముపడంకం దద్దయుకా, వీడి క
ర్ణుని, సంకోచముఁబాసి, వింట ములికికామోపెట్టి, వీక్షించు కృ
ష్ణుని లెక్కింపక, నాని పృల్లదములకా రోపించి పెద్దన్నఁ జం
పనిగో! కవ్వడి కాలరుద్రునిగతిం బైపైకి నేలెంచెడికా.

వీరరసము

ఉత్తమప్రకృతిర్వీర ఉత్సాహ స్థాయిభావకః
 మహేంద్రదైవతో హేమవర్ణోఽయం సముదాహృతః
 ప్రతినేతృ తదుత్కర్షణాలంబనోద్దీపనాన్వితః
 చాతుర్యామంత్రణశ్చైర్య ప్రసాదాద్యసభావభూః
 క్రోధాభిమానహాస ప్రముఖవ్యభిచారిభిః పుష్టః
 స చ దానధర్మయౌద్ధేయయా చ సమన్వితశ్చతుర్థాస్యాత్.

వీరరస ముత్తమనాయకము. దీనికి స్థాయిభావ ముత్సాహము. దీని కధిదేవత యింద్రుడు. వర్ణము హేమవర్ణము. (గోమేధికవర్ణమని నరసభూపాలీయము.) పృథినాయకుఁ డాలంబనవిభావము. వాని యుత్కర్షణ యుద్దీపనవిభావము. చాతుర్యము, ఆమంత్రణము (మిత్రాదులతో నాలాచించుట) శస్త్రైశ్వర్యము, ప్రసాదము (ప్రసన్నత యనగా నలజడినిఁ బొందకుండుట) మొదలగునవి యనుభావములు. క్రోధము, అభిమానము, హాస మొదలగునవి వ్యభిచారిభావములు. (ఈ వీరమున రొద్రస్థాయి యగు క్రోధము, హాస్యస్థాయి యగు హాసమును వ్యభిచారులగును.) ఈ వీరము దానవీరము, ధర్మవీరము, యుద్ధవీరము, దయావీరము, అని నాలుగు విధములు.

దానవీరము

- కం. ఆనవుడు భూవరుఁ డిట్లనె;
 మునులారా! నా శరీరమునఁ గల్గినెడకా
 జవములకు మేలు, గావల
 నినదున్నదె? యింతకన్న క్రేయముగలదే?
- కం. మున్ను దధించి యొసంగెను
 వెన్నెముక నటంచు నేను విన్నది మొదల
 తెన్నునఁ బోయింటిని నా
 పున్నెము ఫలియించె నునమునునిఁగెం బ్రీతికా.
- కం. అని యపుడు వీలించి వైద్యులఁ
 దనయొడలినిఁ గోసి రక్తధారలు, మాంసం
 బును, పలసినంత యిమ్ముని
 యనవద్యచరితుఁడారఁ డాభాషించెకా.

మైత్రీబలుఁడను రాజు దన యొడలినిఁ గోసి మాంసమును దానము చేసెను. ఇట స్థాయిభావము దానమున కుత్సాహము. దధీచ్ఛాదుల దానము లుద్దీపనవిభావములు. సైర్యము, ప్రసాదము మొదలగునవి యనుభావములు. వీనిచే నుత్సాహము పుష్కమై దానవీరమయ్యెను.

ధర్మవీరము

న్నేహం దయాం చ కీర్తిం చ యదివా జానకీమపి

ఆరాధనాయ లోకస్య మంచతో నాస్తి మే వ్యధా.

స్నేహముగానీ దయనుగానీ కీర్తినిఁగానీ యవసరపడినచో జానకినిఁగాని లోకారాధనకై విడుచుటకు వెనుదీయను. ఇట శ్రీరాముఁడు ధర్మవీరుఁడు.

యుద్ధవీరము

కా. మీరలో విప్రుల; రేము శూద్రులము స్వామి! మీ పవిత్రాంఘ్రులకా

నీరంద్రమ్ముగు భక్తిఁగొల్పుముగదా నిత్యంబు; చాలింపుడీ

పోరాటంబును మాకుఁ జట్టుకొనునేమో? బ్రహ్మహత్యాదు; మీ

వీరులొ కొండలఁబిండిఁగొట్టఁగను బృథ్విఁజట్టఁగా దిట్టరు.

ఇది నా 'ఖడ్గతిక్కన'లోని పద్యము. ఇందు చిన్నచు నాయఁడు యుద్ధవీరుఁడు.

దయావీరము

కం. తనివొంది నా కృకాంగం

బున నాఁకలిదేటి కాబయలఁ బులి తినమా

నునొ? లేదో యని పొగులును

మని తనబాధకులవంబుఁ బొగులఁడెదందక.

కం. తన యొక్కొక్కవయవమును

దినఁ బులికందించుచుండెఁ దని యదియును ద్రే

స్సెను లెస్సగు నదివిని యమి

యును గనులుమూసెఁ బెద్దయూర్పుచు నెలమిక.

ఇందు బోధిసత్త్వుఁడు దయావీరుఁడు.

రసగంగాధరకాయఁడు శృంగారమునకువలెనే వీరరసమునకును బెక్కు భేదములు నిరూపింపవచ్చునని 'సత్యవీరము' (హరిశ్చంద్ర నాటకము) అను మరొక భేదమును జూపెను. సత్యము ధర్మభేదముగాదా? ధర్మవీరములోనే సత్యవీరము చేరదా? అని శంకించుకొని యట్లేని దాన దయావీరములుగూడ ధర్మవీరాంతర్గతము

యగును. వానికిఁ బృథగ్గణనమేల? అని సత్యవీరమును స్థాపించెను. ఇట్లే పాండిత్య పీఠండు, క్షమాపీఠండు, బలవీఠండు మొదలగు వారును గలరు. అనియును చెలిపెను.

వీరాభాసము

“బ్రహ్మవధాద్యుత్సాహేఽధమపాత్రగతే తథా వీరే”

బ్రహ్మహత్యామలగు మహాపాతకములను జేయుటయం దుత్సాహమును జూపుటయు, నధమపాత్రగతముగా వీరమును జూపించుటయు వీరాభాసమగును.

గీ. దైవతారాధనంబుల ధ్వంసపఱచి

సరసి విప్రుల దుంపనాశంబొనర్తు

కాలు దండంబునకు రుద్రు శూలమునకు

నింద్రు వజ్రాయుధమునకు నేను వెఱవ.

ఇందు దేవబ్రాహ్మణ వధోత్సాహము గాన వీరాభాసము.

భయానకరసము

భయానకోభయ స్థాయిభావః కాలాధిదైవతః

స్త్రీ సేవపృథ్విః కృష్ణో మతస్తత్త్వవికారదైః

యస్మా దుత్పద్యతే భీతిస్తద్రతాలంబనం మతం

చేష్టా ఘోరతరాస్తస్య భవే దుద్దీపనం పునః

అనుభావాస్తు వైవర్ణ్య గద్గదస్వర భాషణం

ప్రళయస్వేద రోమాంచ కంపదిక్ప్రేక్షణాదయః

జగుహ్నవేగసమ్మోహ సంతోస గ్లాని దీనతాః

శంకాపస్మారసంభ్రాంతి మృత్యువ్యా వ్యభిచారిణః.

భయానకమునకు భయము స్థాయిభావము. కాలుఁ దధిదేవత. స్త్రీలును, సేవపాత్రులును దీనికి నాయకులు. దీనివర్ణము కృష్ణము (వైడూర్యవర్ణమని నరస భూపాలీయము) దేనివలన భయ ముత్పన్నమగునో యని యాలంబన విభావము. దానియొక్క ఘోరతరమగు చేష్ట లుద్దీపన విభావములు. వైవర్ణ్యము, స్వేదము, రోమాంచము, కంపము, దిక్కులు చూచుట, అనునవి యనుభావములు. జగుహ్న, ఆవేగము, సమ్మోహము, సంతోసము, గ్లాని, దీనత, శంక, అపస్మారము, భ్రాంతి, మృత్యువు, మొదలయినవి వ్యభిచారిభావములు.

సీ॥ వీడిన మొలనూలు వెనుకారి బందమై, పఱచుచుం బఱచుచుం బడెడివారు

చంకలో నిడుకొన్న చంటిబిడ్డలతోడ, దిగ్భ్రాంతి నట్టిల్లు తిరుగువారు

ఎదురైనతఱి నెట్లా యెగిరి గోడలుదాటి, పరులయింతులఁ జొరంబుడెనువారు
చవులఁ గాంచియుఁ గెవున నఱచుచుఁ, బడుచు జాఱుచుఁ జెట్లఁ బ్రాణువారు
గీ. సగము సడలిన చీరలు సరుచుకొనుచు

నొకట నాగుచు నాగుచు నూర్చుకొనుచు

బలమఱుట గాళ్ళ మెలమెల్లఁ బఱచువారు

నయిరి పురకాంత లత్తఱి నాత్మఁగలఁగి

ఇది నా వాసపడతలఱిని పద్యము. నడగిరి యను నేనుఁగు మడించి పట్టి
బాముపైఁబడినది. అప్పటి ప్రజల యలజడి యిది. ఇట నడగిరి యాలంబనవిభావము.
దానిచేష్ట లుద్దీపన విభావములు. వైవర్ణ్యము, స్వేదము, రోమాంచము, శంపము
మొదలగు ననుభావము లాత్మేష్టములు. సంతాపము, శంక, భ్రాంతి, ఆజేగము
మొదలగునవి వ్యభిచారులు. నీవిచే భయానకము పుష్టమై రస మయినది.

భయానకాభాసము.

‘ఉత్తమపాత్ర గతత్వే భయానకే’

భయానకమునకు స్త్రీలును నీచపాత్రలును నాయకులని తెలిపితిమి. అట్లుగాక
యా భయానక ముత్తమపాత్రగతమగుచో భయానకాభాసము.

గీ. ఉత్త్రవంకాటవిం గాల్చు కారుచిచ్చు

దండిమగడైన పరశురామునిను రాఁగ

గుండెచెదరంగఁ దడఁబాటుగొనుచుఁ గాళ్ళ

దశరథుడు చొచ్చె వెఱచి యంతఃపురంబు

ఇట సుత్తమనాయకుడగు దశరథుఁ డంతఃపురమునఁ జొచ్చె ననుటచేఁ
దన్నిష్టమగు భయానకము భయానకాభాసమగును.

బీభత్సరసము

జాగుపాస్థానిభావశ్చ బీభత్సః కథ్యతే రసః

నీలవర్ణో మహాకాలదైవతోఽయమదాహృతః

దుర్గంధ మాంస రుధిర మేదాంస్థ్యాలంబనం మతం

తత్రైవకృమిపాతాద్య ముద్దీపన మదాహృతం

నిశ్శీచనాస్యవలనశేత్ర సుకోచనాదయః

అనుభావాశ్చ మోహద్యాస్తథా నునిర్వ్యభిచారిణః

బీభత్సమునకు స్థానిభావము జాగుప్స, నీలవర్ణము. (ఇంద్ర)నీలవర్ణుని నరస
భూపాలీయము.) అధిదేవత మహాకాలుడు. (చంద్రుడని నరసభూపాలీయము.)

దుర్గంధము, మాంసము, రక్తము, క్రొవ్వు మొదలగునవి యాలంబనవిభావము. అచ్చటి కృమ లుద్దీపనవిభావము. నిష్ఠీవనము, ముఖసంకోచము, కనులు ముడుచు కొనుట మొదలగునవి యనుభావములు. మోహము, అపస్మారము, ఆవేగము, వ్యాధి, మరణము, మొదలయినవి వ్యభిచారులు.

కం. వితీగినఁ కాళులఁ, బగిలిన

శిరములఁ, దెగిపడినయట్టి చేతుల, బహుధా

తరిగిన యొడల్ల నా సం

గరభువి సూనాంగణంబు కరణిం బొలిచెన్.

వితీగిన కాళులు, పగిలిన శిరములు, దెగిన చేతులు, తరిగిన యొడల్లు విభావము. ఉద్దీపన విభావములును, నిష్ఠీవనాద్యనుభావములును నాక్షేప్ర్యములు. దీనిచే బీభత్సము పుష్టమై రసమయ్యెను.

బీభత్సాభాసము

నుందరవస్తువులను గుఱించియు జుగుప్స వహించుట బీభత్సాభాసమగును.

ఆ.పె. ఆపకాయయూట నాతండు నెత్రంచుఁ

బాయసమును జీమగద యటంచుఁ

బులును మాత్రమంచుఁ బొరిపప్పుఁ గొర్రవ్వంచు

మూతిముడిచి యతఁడు పోవుచుండు.

అద్భుతరసము

అద్భుతో విస్మయ స్థాయిభావో గంధర్వరైవతః

పీతవర్ణో వస్తులోకాతిగమాలంబనం మతం

గుణానాం తస్య మహిమా భవేదుద్దీపనం పునః

స్తంభః స్వేదోఽధరోమాంచ గద్గదస్వర సంభ్రమాః

తథా నేత్రవికాసాద్యా అనుభావాః ప్రక్షీర్ణితాః

వితర్కాదేగ సంభ్రాంతి హర్షాద్యా వ్యభిచారిణః.

అద్భుతరసమునకు విస్మయము స్థాయిభావము. గంధర్వరైవత. (బ్రహ్మ యని నరసభూపాలీయము.) పీతవర్ణము. (పువ్వరంగమని నరసభూపాలీయము.) లోకాలోత్తరమైన లేక లోకవిలక్షణమైన వస్తు వాలంబనవిభావము. దాని గుణము లుద్దీపనవిభావము. స్తంభము, స్వేదము, రోమాంచము, గద్గదవ్యము, త్వరపాటు, నేత్రవికాసము మొదలయిన వనుభావములు. వితర్కము, ఆవేగము, ఉన్మాదము, (సంభ్రాంతి) హర్షము, ఔత్సుక్యము మొదలయినవి వ్యభిచారిభావములు.

కా. ఇంతింతై పటుఁడింతయై మరియఁ దానింతై నభోషిధిపై
నంతై తోయదమండలాగ్రిమున కల్లంతై ప్రభారాశిపై
నంతై చంద్రునికంతయై ధ్రువునిపై నంతై మహర్వాటిపై
నంతై సత్యపదోన్నతుండగును బ్రహ్మాండంత సందర్శియై.

మ. రవిబింపం బుపయింపఁ బాత్రమును, ఛత్రంబై, శిరోరత్నమై
శ్రవణాలంకృతియై గళాభరణమై, సావర్ణ కేయూరమై
ఛవీమత్కంకణమై కటిస్థలి నుదంచద్దుటయై నూపుర
పరవరంతై పదపీతమై పటుఁడు దా బ్రహ్మాండముకా నిందుచోకా.

లోకవిలక్షణుఁడగు పటువు ఆలంబనవిభావము. దానిగుణము లుద్దీనములు.
రోమాంచ గాఢద్యాదు లనుభావము లాక్షేప్యములు. వివిచే నద్భుతరసము పుష్ట
మగుచున్నది.

అద్భుతాభాసము

అలోకోత్తర వస్తువులను జూచియు విస్త్రుతపడుట యద్భుతాభాసము.

గీ. అతివ బిడ్డఁగనియెనన్న నెట్టులుగనె?
నంచుఁ జెట్టుపండె నన్న నెట్లు
పండెనంచువాఁడు పరమాద్భుతము నొందుఁ
గనలుపెద్దవిప్లవ గగులుగొనును

స్త్రీ శిశువును గనుటయుఁ, జెట్టు పండుటయు లోకోత్తరవిషయములు గావు
వానినిఁగాంచి పెద్దగాఁగనులువిప్పి గగులుపాటుఁగొని యొక్కడక్కడపడినాఁడు.

శాంతరసము

శాంతశృమ స్థాయిభావ ఉత్తమప్రకృతికృతః
కుండేందుమందరచ్ఛాయ శ్రీనారాయణ దైవతః
అనిత్యత్వాది నాకేవ వస్తునిశానరతా తుయా
పరమాత్మస్వరూపః వా తిస్యాలంబన మిష్యతే.
పుణ్యాశ్రమ, హరిత్రేత్ర తీర్థరమ్య వనాదయః
మహాపురుషసంగద్యాస్తథోద్దీపన రూపిణః
అనుభావాశ్చ రోమాంచతోవభూత దయాదయః
నిర్వేదహర్ష స్మృతియస్తథా న్యైర్వ్యభిచారిణః

శాంతమునకు శమము స్థాయిభావము. అది యుత్తమ నాయకము. శ్వేతవర్ణము,
అధిదేవత శ్రీమన్నారాయణుఁడు. (బ్రహ్మమని నిరసభూపాలీయము) జగత్తనిత్య

మని తెలియుటచే సంభవించి యశేషవస్తుని సాస్పృత కానీ “సర్వంఖల్విదంబ్రహ్మ”
“సత్యజ్ఞానమంతంబ్రహ్మ” ఇత్యాదికముగు బ్రహ్మస్వరూపముగానీ దీని కాలంబున
విభావము. పుణ్యాశ్రమ, హరిత్రేత్ర, తీర్థ, రమ్యవసాదులును, మహాపురుష సాంగ
త్యాదులును సుద్దీపనవిభావములు. రోమాంచ, సంతోష, భూతదయాదు లనుభావ
ములు. నిర్వేద, మార్గ, స్మృతి, మతి, మొదలయినవి వ్యభిచారిభావములు.

కం. విడిది నికుంజాంతరములఁ

బడక కిలాతలములందుఁ, బ్రాశముబిసముల్

మడుగులు నారలుకొఁగాఁ

గడఁగిరి తపమునకు నియతగతి నాభ్రాతల్

అశేషవస్తు ని సాస్పృత యాలంబునవిభావము. పుణ్యాశ్రమవన ముద్దీపనవిభా
వము. రోమాంచాదు లనుభావము లాత్మేష్యములు. వీనిచే నిట స్థాయీభావమగు
నిర్వేదము పుష్టమై కాంతరస మగుచున్నది.

శాంతాభాసము

‘కాంతే చ హీనన్యై’ హీననిష్ఠుల కాంతము కాంతాభాసము. కాంత
ముత్తమనాయకమని చెప్పితిమి. అట్టిది కానిచో కాంతాభాసము.

కం. అనుఁ డిచ్చవచ్చినట్టులు

ననుసంత్యజఁడంచుఁ జూచి నాదేహంబుక

వినుఁడే వచింకు శుద్ధుడ

ననుపముడను; నొకఁడ; సచ్చిదానందుండకా.

ఇట కాంతము చుండాలనిష్ఠమగుట కాంతాభాసము.

౬

కావ్యాలంకార సంగ్రహము

చతుర్థాశ్వాసము

కం. భీకర ! గభీరగుణ ర

త్నాకర ! కటకాధిరాజహయతతినా

భీకర ! భుజప్రతాప

స్వీకృత జయసాంద్ర ! నారసింహ నరేంద్రా !

దోష ప్రకరణము

గీ. అవధరింపుము దోషంబులను వచింతు
నవియు శబ్దార్థగతములై ద్వివిధములగు
నందుఁ బదవాక్యగతములౌ నరయు శబ్ద
దోషములు; వీనిలోఁ బదదోషతతులు.

౨

దోషములు శబ్దదోషములనియు, అర్థదోషములనియు రెండువిధములు. ఇందు
శబ్దదోషములు పదగతములు, వాక్యగతములు అని ద్వివిధము. అందుఁ బదదోషము
లెవ్వనిన,

సీ. అప్రియు కం, బపుష్టార్థంబు, నేయార్థ
మసమర్థకంబు, నిరర్థకంబు,
గామ్యంబు, విగతసంస్కారంబు, గూఢార,
మన్యార్థ, మశ్లీల, మప్రీతీత,
మప్రియోజకము, క్లిష్టార్థబంధంబు, సం
దిగ్ధంబు, విపరీత భీషిదాయి,
యవిమృష్టతర విధేయంశంబు, పరుషంబు,
ననఁగఁ గావ్యంబులం దరసిచూడఁ

గీ. పదగతంబులు వెలయు సప్తదశసంఖ్య
గడలుకొన వీని లక్ష్యలక్షణములెల్ల
విస్తరించెడఁ గవితాప్రవీణ సుకవి
నివహ నిరతోపకార నిర్నిద్రభణితి.

3

౧. అప్రియుక్తము, ౨. అపుష్టము, ౩. నేయార్థము, ౪. అసమర్థము,
౫. నిరర్థకము, ౬. గామ్యము, ౭. మ్యుతసంస్కారము, ౮. గూఢార్థము,
౯. అన్యార్థము, ౧౦. క్లిష్టము, ౧౧. అప్రీతికము, ౧౨. అప్రియోజకము,
౧౩. క్లిష్టము, ౧౪. సందిగ్ధము, ౧౫. విరుద్ధమతికృత్తు, ౧౬. అవిమృష్ట విధే
యంశము, ౧౭. పరుషము (క్రుతికటువు) అని పదునేడు.

ఈగ్రంథకర్త ప్రపథమమున దోషమున నేమో తెలుపలేదు. సాహిత్యదర్పణ
మున 'సాపక్షర్షకా దోషాః' (రసమును దగ్గించువి దోషములు) అని దోషలక్ష
ణము గలదు. గ్రుడ్డితనము, కంటితివము మొదలగునవి శరీరమును వికృతముగాఁ

జేసి దానిమూలమున సౌందర్యమున కపకర్షము గలిగించువిధమున నెల్లవిధములగు దోషములును, గావ్యశరీరమును వికృతముగాఁ జేసి దానిద్వారమున నాత్మభూతముగు రసమును న్యూనపఱచును.

దండి కావ్యవిద్యమున నీదోషమునుగూర్చి చాలఁగఠోరముగా విచరించెను.

“తదల్పమపి నూపేత్క్యం కావ్యేదుష్టం కథంచన !

స్వాద్యపునుసందరమపి క్విలేకేనదుర్భగం”

(కావ్యమున నల్పముగుదోషమునుగూడ నుపేక్షింపరాదు. శరీర మెంత గుండ రముగా నున్నను చిన్న బొల్లిపచ్చ (శ్వేతకుష్ఠము) యున్నచో నసహ్యముగా నుండును) ఇది చాలఁ గఠోరముగు విమర్శయే. ఏలన నేస్వల్పముగు దోషముగూడ లేని కావ్యము వాఙ్మయమున లేదు. మహాకవియగు కాళిదాస గ్రంథములందును దోషములు గలవు. ఈదోషప్రకరణమును ముందుంచుకొని గ్రంథములను విమర్శింపఁ బూనినచో లోకములో నిర్దుష్టముగు కావ్య ముండనేయుండదు. కాళిదాసాది మహా కవుల కావ్యములందు దోషములున్నను దోషములను మించిన గుణములున్నవి. దోష ములను మఱపించు రససంపద గలదు. “ఏకోహిదోషో గుణసన్నిపాతే నిమజ్జ తీందోః కిరణేష్యివాంకః” చంద్రకిరణములలోఁ గళంకము నిమగ్నమైన విధమున నొక దోషము గుణబృందమున నిమగ్నమగును” అని కాళిదాసమహాకవియే చెప్పెను. అతఁ డొకవేళఁ దనకావ్యములలో నెవరేని దోషములు చూపింపఁగా నీనూకైని వ్యంగ్యముగాఁదెలిపెనేమోయని నాకు శంక గలుగుచున్నది. కావున ముఖ్యముగా రసభంజకములయిన దోషములను విడనాడవలయును. అలఁతిదోషము లున్నను నా దోషములను సరకునేయనీయని రసవత్త్వమున్నచోఁ గావ్యము రమణీయముగా నుపాదేయముగానే యుండును. “వ్యక్తార్థోఽహ్యాయమేవ” అనుక్లోకమున నవిమృష్ట విధేయాంశరూపముగు దోషమున్నను సందలి ధ్వనినిబట్టి యది యుత్తమ కావ్యమని పెనుకఁ దెలిపియుంటిమిగదా!

వామనుఁడు “గుణవిపర్యయాత్తానో దోషః” (గుణములుగానివి దోషములు) అని లక్షణమును జెప్పెను. మొదట నతఁడు గుణములను దెలిపి వానికన్న భిన్న ములు దోషములని తెలిపెను. కాని గుణవిరుద్ధములేకాక కేవలదోషములును గలవు. అప్రయుక్తాదులు గుణవిపర్యయరూపములు గావుగదా! కాన సాహిత్యవిదర్శన లక్షణమే యుక్తమైనది.

పైపద్యమున దోషములు శబ్దదోషములనియు నర్థదోషములనియు ద్వివిధ ముగాఁ జెప్పఁబడినవి. శబ్దదోషమున శబ్దపరివృత్తిని సహింపని దోషము. అనఁగా

నిందు శబ్దమే దుష్టము. తదర్థబోధకమగు మరియొక శబ్దము నుంచినచో నాదోషము దొలగెను. అర్థదోషమన శబ్దపరివృత్తిని సహించినదోషము. అనగా నాశబ్దమునుదీసి తదర్థబోధకమగు శబ్దాంతరమునుంచినను నాదోషము దొలగెను. ఇట్ల నర్థమేదుష్టము.

వైపద్యమున శబ్దదోషములు పదగతములు, వాక్యగతములు, అని విభజించెను. ఈవిధముగా పద, వాక్య, అర్థగతములని దోషములు మూడువిధములుగా నీ గ్రంథకర్త తెలిపెను. సాహిత్యదర్పణమున “పదే, తదంతే, వాక్యే, ౭ర్థే, సంభవంతి రనేఽపియత్” (పదమునఁ, బదాంశమున, వాక్యమున, నర్థమున, రసమునను నాదోషములు సంభవించును) అని విభజింపఁబడి యున్నది. ప్రతాపరుద్రీయ కర్తయు పదాంశ, రస దోషములను దెలుపలేదు. వానినిఁబట్టి నరసభూషాలీయ కర్తయుఁ దెలుపలేదు.

ఇవిగాక యెల్లదోషములును నిత్యదోషములనియు, ననిత్యదోషములనియును ద్వివిధము. నిత్యదోషములన నెల్లపుడును దోషములుగానే యుండును. అనిత్య దోషములనఁ గొన్నియెడలనే దోషములు. కొన్నియెడల నవి గుణములే యగును. ఎట్లనఁ ‘బరుషము’ అను దోషము శృంగారాది రసములలోనే దోషము. రౌద్రాది రసములలో గుణమే యగును. ఈవిషయమునే కావ్యప్రకాశకారుఁ డిట్లు తెలిపెను. “వక్త్రాద్వ్యాచిత్యవశాద్దోషోఽపి గుణావ్యచితః; క్వచిన్నాశ్చ” (వక్త్రే, వాచ్యే, పృబంధములయొక్క యాచిత్యము ననుసరించి యొకచో దోషము గుణమే యగును; ఒకచో దోషమును గాదు గుణమును గాదు.) దీనినిఁ బట్టియే నిత్యానిత్యవ్యవస్థ యేర్పడుచున్నది. ఈ దోషములలోఁ జాలదోషము అనిత్యదోషములే యగును. ముఖ్యములయిన యనిత్యదోషములు చూపఁబడును.

శం. ఈ కవితా దోషోత్కర

మేకడ నీవాసఁగుమాడ్కి నియ్యక ఖలులౌ

నాకుఁజుటదాతలకును

నాకుకవులొనర్చు కృతులయందు వసించుక.

సృష్టము.

౧. అప్రయోక్తము

శం. కవులు ప్రయోగింపని పద

మవనిం దగ నప్రయోక్తమగు నెట్లన్నన్

ద్రవిణైలబిలుం, డలదు

శ్చ్యవనమహాభోగి, ఖేటసంస్తుతం డనంగన్.

౫

సుప్రసిద్ధములగు పదములనే వాడవలయును. ఎవ్వరును బ్రయోగింపనివియుఁ బ్రయోగించినను యుటిత్యర్థస్ఫూర్తిని గలిగింపనివియు నగు పదములను కావ్యముల వాడరాదు. వీలన నట్టిపదములు విలంబముగాఁగాని యర్థస్ఫూర్తిని గలిగింపవు. ఆ యాలస్యము రసప్రతిబంధక మగును. కావ్యమునకు రసము ప్రధానము గావున రసప్రతిబంధకములగు దోషములను బరిత్యజింపవలెను. ఈ యశ్రయ క్తదోషములు 'ఆముక్తమాల్యద' యందుఁ బెక్కుగలవు. కావుననే యాగ్రంథ మితరగ్రంథముల వలె ద్వరగా బోధపడదు.

ఈపద్యమున బలబిల, దుశ్శ్చవన, ఖేట, శబ్దము లప్రయుక్తదోషములుగాఁ జెప్పబడినవి. ఇట్లే 'లక్ష్య' మను నర్థమున 'లక్ష' శబ్ద మప్రయుక్తమే. కాన 'లక్ష్య భూత' మనవలెఁగాని లక్ష్యభూత మనరాదు.

ఇది యనిత్యదోషము. ఎట్లున శ్లేషవిలంబ దప్రయుక్తదోషము దోషముగాదు.

౨. అపుష్టార్థము

కం. ఎనఁగఁ బ్రకృత్యోవశౌగం

బును జెప్పకయున్న పద మపుష్టార్థంబాఁ;

దునిమెను విశత్యరా

నను, విశత్యార్థరథుని నండుచుండనంగన్.

౬

ప్రకృత్యును మహాగోపనీ పద మపుష్టము. "పదాననుఁ" డనుటకు 'విశ త్యరా'నుండనయు, 'పద' యుండనటుట 'విశత్యార్థరథుడు' అనుటయు నపుష్టదోష ములు. అర్థప్రప్తిలేని పదము అపుష్టార్థములు.

దర్పణకార, ప్రకాశకారులు వీని నర్థదోషముగాఁ బరిగణించిరి. అదియే న్యాయ్యము.

3. నేయార్థము

కం. ఇలఁ దన సంకేతంబున

నిలిపినపద మెంచిచూడ నేయార్థంబాఁ;

బలు దేనెదిండిగమినగు

నలసాగరకర్ణయూన యలకలనంగన్.

౭

సుప్రసిద్ధమగు సంకేతార్థమునందుగాక కవి కల్పించుకొన్న సంకేతమునందుఁ బ్రయోక్తమైన నట్లును నేర్చుకొనఁగలుగు. 'సాగరకల్పయాత్ర' అనునొక (సాగరం=ప్రయాగమునందుండుది) ముఁగియున్న ప్రాంతమునందున్న యానామవంటి యానామగల శ్రీ) 'సాగరకల్ప' నర్థమును నిది సూచించుచుకేతము కల్పించుకొనెను. ఇది సుప్రసిద్ధముగాదు. కావున నేర్చుకొనఁగల సుప్రసిద్ధములేదు.

ఇటు లక్ష్య లక్షణములు తెలుపుచుండును. వీలన నేర్చుకొనఁగల 'రూఢి ప్రయోజనములు'లేదును. గవి స్వేచ్ఛగాఁగ కల్పించుకొన్న 'లక్ష్యా'ను 'రూఢి'యో ప్రయోజనమో నున్నదని లక్షణ వర్తిల్లవలసి యున్నది చెలిపితిమి. అట్టి రూఢి ప్రయోజనములను తెక్కింపక కవి స్వేచ్ఛవ్రతముగాఁగ కల్పించుకొన్న లక్ష్యానామ నేయార్థము. ఎట్లన 'చందమామచందము సలిపెనంటి' అనునొక 'చందము' నన జయించునని లక్ష్యానామము. మొగము ఎట్లు తన్నును? కావున ముఖ్యానామము కలిగినది. అప్పుడు లక్షణ చెప్పకొనవలెను. లక్షణ చెప్పకొనవలయునన్న రూఢి ప్రయోజనము లుండవలెను. 'తన్ను' ధాతువు 'జయించు'నను నర్థమున రూఢియగును. ఇతఁ బ్రయోజనమును గానరాదు. (తెన్నగా జయించునని ప్రయోజనము చెప్పకొనఁ గూడదా? అందులేని సుపమాన మనటవలెను నైదునుఁగలను గల చంద్రుని, సుప మేయ మగుటచే న్యూనగుణములగు మొగము చన్ను ననటచే మర్యాద యెఱుఁగనిదని యర్థమునచ్చి నర్థమగు మొగమున కబకష్టమే లభించును.) కాన రూఢి ప్రయోజనములు లేవు. చాక నిది నేయార్థము. 'సాగరకల్పయాత్ర' అనునొక 'సాగర కల్ప' పదము నేయార్థముగాదు. 'సాగరము కల్పమున గలది' అను వ్యుత్పత్త్యర్థముచే గజమును నర్థమున నాపదము రూఢిమే యగుచున్నదిగదా. అయితే యిది సుప్రసిద్ధము గాదు. కావున సప్రసిద్ధులవోదమగును. కావున లక్ష్య లక్షణములు తెలుసు చువలెను.

౪. అనమరము

కం. ధర నప్రసిద్ధయోగం
బరసిప్రయోగించువదము యనమరంబా;
శరధర రాజనికేతను
గురుపంకజచక్రహస్తుఁ గొలుతునటన్నన్.

౫

యాగికార్థమును ననగా వ్యుత్పత్తిర్థమునుబట్టి రెండర్థము లున్నను బదమును బ్రసిద్ధార్థమునందే యుపయోగింపవలెను. అట్లుగాక యప్రసిద్ధార్థమునఁ బ్రయోగించుట యానమర్యదోషము. పంకజాది పదములు యోగరూఢములని చెప్పితిమి. యాగి

కార్థమున్నను బద్ధరూపార్థమునందే రూఢి. కావున నాయర్థమునఁగాక యితరార్థమునఁ బ్రయోగించినచో నసమర్థదోష మగును. ఈ పద్యమున “శరధర” పదము సమాధార్థమునను, బంకజపదము శంఖరూపార్థమునను బ్రయోగింపఁబడినవి. ఇవి దోషములు. ఇది నిత్యదోషము.

౫. నిరర్థకము లేక అనర్థకము

కం. ఇలఁబడవూరణమాత్రం

బలవడినవదంబు కృతి నిరర్థకమయ్యెన్

దలఁపఁగ, వెలయుచు, లలి, ను

జ్వలమగు నీతనివిలాస సౌష్ఠవమునఁగన్.

పాదపూరణార్థము ప్రయోగింపఁబడు పదము నిరర్థకము. వెలయుచు, లలి, ఉజ్వలమౌ మొదలగునవి నిరర్థకములు. ఆంధ్ర ప్రబంధములలో యతిప్రాసల స్థలమందుఁ బెద్దపెద్దకవులుగూడ నీ నిరర్థకపదదోషములను జేయుదురు.

వాసుఁడు వాక్యాలంకారార్థము ప్రయుక్తమైనచో నీ నిరర్థకపదము దోషము గాదనెను. ఎట్లన

చ. తెలియనివన్ని తప్పలని దిట్టతనాన సభాస్థలంబులం

బలుకకరావరోం! పశుమాటు విశాచ ప్రాజాదకట్ట! నీ

పలికినసూట దుమ్ముపడ! భావ్యమెటుంగక పెద్దలైనవా

రల నిరసింతుగా! ప్రగడరాణ్ణరసా! విరసా! కుసా! బుసా!

ఇట కుసా, బుసా, శబ్దములు నిరర్థకములేయైనను వాక్యాలంకారమునకై ప్రయుక్తము లయినవి. కాన దోషము గాదు. గుణమే యగును.

“భూతేంద్ర భారతేశాత్పాజ్ఞహచ్చబ్ధి నిరర్థకః

దురథో బ్రాహ్మణే వృష్టిభోజ్యాషధ పథాదిషు”

మహాభూతము, మహేంద్రుఁడు, మహాభారతము, మహేశుఁడు అను శబ్దములలో నున్న మొదటి మహచ్చబ్దము నిరర్థకము. (గొప్పయను నర్థములేదు) మహా బ్రాహ్మణ, మహావృష్టి, మహాభోజ్య, మహాపథ ప్రభృతులలోనున్న మహచ్చబ్దము దురర్థకము. అనగా నింద్యార్థకము. (మహాబ్రాహ్మణుఁడు=నింద్యుఁడగు బ్రాహ్మణుఁడు మొ) అని యేంటవలెన మహాభూతాదులలోని మహచ్చబ్దము నిరర్థకదోష దూషిత మగునా? అన్నచోఁ గాదు. పాదపూరణమాత్ర ప్రయోజకములైననే నిరర్థ

కము లగును. ఇని యట్టిది గాదు. ఇది వాక్యాలంకారమువలె బదాలంకారముగా గ్రహింపవచ్చును.

ఇట్లే భీమనేన, బలదేవ శబ్దములలోని నేన, దేవ పదములు వ్యర్థములే. వసుంధరా, ధరాధరాది పదములలోని మొదటిపదములును వ్యర్థములే. చూరవృక్షాది శబ్దములలో ద్వితీయపదములును వ్యర్థములే. ఇవన్నియు నిరర్థకదోషములుగా గణింపరాదు. ఇనియుఁ బదాలంకారములుగా గ్రహింపవచ్చును. కాన నిది యనిత్య దోషమే.

౬. గ్రామ్యము

కం. సామరులభాష గ్రామ్యము

భామిని కటిగల్లములు విభాసిల్లుననన్

గోమలి చన్నులు, గన్నులు

గామునిపండువు లొనర్చె గడువడిననగన్.

౧౦

సాగరకవ్యవహారము దెలియక విసువాకి వైసస్యముగలుగునట్లు మాటలాడు భాష గ్రామ్యము. ఆసభ్యభాషయని తాత్పర్యము. నాట కాదులందు విమాదకాదు లీ భాషను బ్రయోగించినచు దగును. అట నది యాచిత్యమునే కూర్చును. సాత్రాచిత్యమెఱుంగక దీనినిఁ బ్రయోగించినచో దోషమే యగును. ఆధమప్రకృతులు నాయికానాయకు లగుచో నది గుణమేయును. కాన సనిత్యదోషము. కటి, గల్ల, శబ్దములు ప్రాచీనకాలమున విద్యవ్యోమలందు వ్యవహరింపఁబడెడివికావు. నానిని వట్టి సామరులే వాడెడివారు. చన్నులు, కన్నులుగూడ నిట్టివేయని గ్రంథకర్త చెప్పెను. అప్పకవి 'కాళ్లు' పదము గ్రామ్యమనెను. కాని సామాన్యముగా నెల్ల కవులును గావ్యములందుఁ గటి, గల్లాదిశబ్దములును, చన్నులు, కన్నులు, కాళ్ళు మొదలయిన శబ్దములను బ్రయోగించుచునేయున్నారు.

౭. చ్యుతసంస్కారము

కం. వ్యాకరణదుష్టముగుపద

మేకడఁజ్యుతసంస్కృతాఖ్య; మిదియెట్లన్నన్

శ్రీకమలకాంతపదినే

వాకర్మతుడనగఁ గరుణవారిధియనగన్.

౧౧

వ్యాకరణ సంస్కారహీనిమైనది చ్యుతసంస్కారము. 'కమలాకాంత' 'గరుణావారిధి' యనియు ననవలసియున్నది. వాచునుడు దీని ససాధుదోషమనెను.

“చిరసమేశన కాంక్షాచిత్రితరక్తి” సమ్మేళన మనవలయును, “హవనదీవనా చయము” అచ్చితమైన దీవనానందమును సిద్ధసమాసమధ్యమునందుంచుట దోషము. బిష్కొంకావనము” యీవరకు ఉదాహరణ. “సాంధ్యకాంతావియోగభాష్యములు” సంధ్యాకాంతి అని యిందువలెను. ఇప్పుడు కవిభూషణ, సాహిత్యస్థాపక, ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయ, ప్రధానాధ్యాపకులు రామప్రోలు సుబ్బారావు గారిది. వ్యాకరణశాస్త్రము చదివినవర్త రంగాచార్యులవారు అభ్యర్థము, గాయత్రి అని ప్రయోగించిరి. అభ్యర్థము, గాయత్రి అనవలయునుగాదా!

౮. సూధార్థము (నిహతార్థము-అని దర్పణకారాదులు)

౯. అన్యార్థము (అవాచకము)

కం. పృథినభ్యాతము సూధం

బలిశయరూఢివ్యపేత మన్యార్థంబై

క్షితిఁదగు; శోణితసయనుం

ఉత్తరదశిగ నమానుఁడతఁడహిష్కరఁడశిగన్.

౧౨.

సూధార్థమనఁ గావ్యములం దుపసద్ధమగు స్థానాల పదము. రెండర్థములు గల పదమున కప్రసిద్ధమగు నర్థమునఁ బ్రయోగము. సూధార్థము లేక నిహతార్థము. అసమర్థమనకు దీనికిని భేదమేమన యోగరూఢపదములలో యథాగతార్థమునుబట్టి పెక్కర్థములు వచ్చుచున్నను బొత్తుగా నప్రసిద్ధమైన యర్థమునఁ బ్రయోగించుట అసమర్థము. అటఁ బదమునకుఁ బ్రసిద్ధార్థమునుదప్ప నప్రసిద్ధార్థమును బోధింప సామర్థ్యమేలేదు. ఇట ‘శోణితసయనుడు’ అనుచో శోణితపదము పంకజాదిపదములవలె యోగరూఢపదము గాదు. ఇది వాచకపదమే. దీనికి నెత్తురు, ఎఱుపు, అను రెండర్థములు బోధించుటకు సామర్థ్యమున్నది. ఉన్నదిగదాయని ‘ఎఱుపు’ అనునర్థమునఁ బ్రయోగింపరాదు. ఏలన నాయర్థ మప్రసిద్ధము. ఇదియే సూధార్థము లేక నిహతార్థము. ఇది యనిత్యదోషము. క్షేమములం దిది దోషముగాదు. అసమర్థదోషము. నిత్యదోషము.

అన్యార్థమన రూఢిచ్యుతము. అనఁగా రూఢిలేనిది. ఇదియే అవాచక దోష మనియుఁ జెప్పబడును. ప్రైపద్యమున ‘సమానుడు’ అన మానసహితుఁడు అని యర్థము. ఈచ్యుతమన ‘సమాన’ పద మవాచకము. లేక రూఢిచ్యుతము. అసమర్థమనకు దీనికిని భేదమేమనఁ బంకజాది పదములు యోగరూఢములు. “సమాన”

పద మట్లు యోగరూఢముగాదు. అది తుల్యార్థమునందే రూఢము. మానసహితుడు అనునర్థమున రూఢముగాదు.

కవిభాషణ రాయప్రోలు నుబ్బారావుగారు “తారానానాసమంధితః । నారాచము పది” అని యాకాశార్థమున నారాచపదమును బ్రయోగించిరి. ఇది యవాచక దోషము.

౧౦. అశ్లీలము

కం. వీడి, జగుప్సామంగళ

శీలములగు పదము లొకటఁజేర్చిన యవియు

శీలములగుఁ గృతినేతి

స్మృతములగు త్రివిధభేదముల నెఱిగింతున్.

౧౩

ప్రవాహరము, జాడపానకము, శయంగళశంకాకరము, అని యశ్లీలము త్రివిధము. అయితే యశ్లీలము నేనూ అక్షరము చెప్పబడలేదు. కావునను “అవిభాష్టార్థంతర మసభ్యస్మృతి హేతుశ్చాశ్లీలం” ఒకపదమున కనేకార్థములుండ నొక యర్థ మసభ్యముగా నుండినను, సభ్యార్థవాచకమైనను నేకదేశభ్యారమున నసభ్యార్థమున స్మరింపఁజేయుచున్నను, అట్టిదోష మశ్లీలమునను. “అశ్రిః అస్య అత్రి” (దీనికి ననగా దీనిని వినుటచే అశ్రి లేక యశోభనము గలుగును) అను వ్యుత్పత్త్యర్థమున “కంఠారభ్య అస్తీతికలదూలః” అన్న చోటనువలె మత్స్యశ్లోయ “అప్రత్యయమును బృహదరాది పాఠమునఁ ద్రియైక్యరేఖనము లోచారమునువచ్చి శ్లీలపద మేర్పడినది.

చర్మము, అనుపదమునను దేహము, విష్ట. (మలము) అనియు సభ్యవ్యయము గలదు. ఇంచోక సభ్య మసభ్యము. ఇట్లే మ్రుత్తి, పదమున కాంధభాషలో చిన్న అనునర్థమును, పురుషచిహ్నును అనునర్థమును గలవు. ఇందు రెండవయర్థ మసభ్యము. శృంఖలాకా, ఇం దేదేశమును కాటి, పదము శృంఖలాకమును బోధించుచు నసభ్యస్మృతిహేతు వగుచున్నది. ఇట్లే గుద్దలి, పదములోని గుద్ద, పద మసభ్య స్మృతిహేతువగుచున్నది.

కం. వసుదేవ యోనిగోపీ

విసరమహవీనమచనవీనాశ్లేషో

లసితుండనఁ గాలిందీ

రసవిహరణ కరణనిత్యరసికుండనఁగన్.

౧౪

ఇట యోని, మహాసేన, కాలింది, అను పదములు క్రమముగా వ్రేదా, జాగుపాన్స, అనుంగళకంకారములు. మరియు నిట వేపి, అను వర్ణద్వయము వేపియ, అను జాగుపాన్సమును స్మరింపజేయుచున్నది. కాన నిదియు నశ్లేలదోషమే. ఇట్టిదోషేయి, అనుపదమే యుండనక్కరలేదు, శబ్దములు తత్సహితీయ వర్ణములుగల శబ్దాంతరమును స్మరింపజేయుచు దన్ములమున వర్ధాంతరమును వ్యంగ్యమొనర్చునని చెప్పియుంటిమిగాదా! ఇట్లే నాకాసేపనసప్రాప్త్యై, అనుచో నేప. అను నక్షరద్వయము శేఫ, అనుపదమును స్మరింపజేసి వ్రేదాకర మగుచున్నదిగాదా! మరియు గొన్నియెడల సంధివశమున నశ్లేలార్థము దోచును. ఎట్లన నీచుల్లిపాయ (నీచు + ఉల్లిపాయ) మోచుడ్డంటు గదల్చి (మోము + అడ్డము). ఇవియును వ్రేదాకరములే. కాన నివియును దృఢజ్యములే.

నామనాడు అశ్లేలదోషమున కపవాదముగా “నగుప్తలక్షిత సంవృతాని” (గుప్తము, లక్షితము, సంవృతము నగునది యశ్లేలమయినను దోషముగాదు) అని చెప్పెను. గుప్తమునగా నసభ్యార్థము దోచుచున్నను నది యప్రసిద్ధముగా నున్నచో దోషముగానేరదు. ఎట్లన “సంవాధ” పదమునకు సంకటము, స్త్రీయోని అను నర్థద్వయ మున్నను నసభ్యార్థమునఁ బ్రసిద్ధిలేదు. ఇట్లే బెల్లము, పదమునకుఁ బురుష చిహ్నము, గుడము, అను నర్థద్వయమున్నను నసభ్యార్థమునఁ బ్రసిద్ధిలేదు. కాన నిది దోషజాప్తము గాదు. లక్షితమున నొకపదమునకు ముఖ్యార్థముచేఁగాక లక్ష్యార్థముచే నశ్లేలత దోచినను నది దోషముగాదు. జన్మభూమి, పదము లక్షణచే గుర్యార్థమును బోధించునుగాని ముఖ్యార్థముచేఁ గాదు. అట్లే యబ్జయోని కమలయోన్యాది పదములును నశ్లేలములుగావు. (కేవల యోనిపద మశ్లేలమే) కాన నిదియు దోషజాప్తముగాదు. సంవృతమన లోకముచే నాదృతమైనది. అనగా స్వీకృతమైనది. మధగా, భగిని, భగవతీ, ఉపస్థానము, అభిషేకము, కుమారీ, దోహదము, శివలింగము, పులింగము, స్త్రీలింగము, త్రికోణము, ప్రజాపతి, చామండ, కమలము, విమలము, అమలము, పూబోడి, (వీరిబోడి మొ.) మొదలగు పదములు లోకాదృతము లగుటచే నిందశ్లేల శంకారేకమును గానరాదు. కావున లోకాదృతమైన శబ్ద మసభ్యముగాదు.

సంవీరస్య హి లోకేన నదోషాన్వేషణం క్షమం

శివలింగస్య సంస్థానే కస్యాపి సభ్యత్వవాసనా ?

లోకసమ్మతమగు పదము దుష్టముగాదు. శివలింగము, అను పదమున నెవని కసభ్యత్వభావన గలుగును ?

కొన్ని పదము లాకకాలమున నశ్శీలార్థమును బోధించును. మరొకకాలమున బోధింపవు. పూర్వకాలమున మెదుచు, పద మశ్శీలార్థమున లేదు. ఇక్కాలమునఁ గలదు. కాన నిది పరిత్యాజ్యమే. కేవలమగు మెదుచు, పద మశ్శీలము. కాని విందు గుడుచు మొదలగు నెడఁ బదాంతర సంయోగమున నశ్శీలార్థము దోచుదు. అట్లే బొక్క, తెడ్డు, నాకు, పీఠు, చీఠు, పానము మొదలగునవియుఁ బదాంతరసంయోగమున నశ్శీలార్థకములు గాలేవు. ఎట్లన, నక్కలు బొక్కలు పెదకును, కుండకుఁ దగిన తెడ్డు; మందు నాకెను; చిట్టు పీఠకెను; పిల్లవాడు తిత్తిఁ జీకుచున్నాడు ; వాడు మరాపానము చేసెను. ఇత్యాదులు లోకాదృతములై యున్నవి. కాన నీ యశ్శీలవిషయమున ముఖ్యముగా లోకాదృతత్వమును గమనింపవలెను.

అశ్శీల మనిశ్యదోషము. సుకతారంభాదులందును, కాంతరస కథలయందును వది దోషముగాదు. గుణమే యగును.

కం. భగము వికసింపఁజేయుచు

బిగఁబట్టుచు లోనఁజొి నభేద్యులుగఁ, ద

పుగఁద్రోయుచు బెంకించుచు

బిగి లొడలం జుట్టిపట్టి బిట్టలఁచెకా.

ఇది సురతగోష్ఠిలో గుణమే యగును.

కం. బలిసిన, నడిమికిఁ జీలిన,

వెలికిలఁబడు కప్పకడుపు వితమునఁ దడియై

యలఁచెడు నుపథఁ గనుగొన

నలరునె? కృమిదక్క నన్యపగు జంతువికా.

కం. తగ మేహనంబుపై న

వ్యగుల్ఫమిడి దానిపైఁ దడన్యంబిడి గ

ట్టిగఁ కూర్చుండుట యో భో

వ్యగుణా! ముక్తాసనాఖ్యమై పెంపొందుకా.

ఇది కాంతకథ కావున నిట్టియెడ గుణమే యగును.

౧౧. అప్రతీతికము

కం. అల శాస్త్రపురాణములనె

కల శబ్దం బప్రతీతికంబగుఁ గృతులన్;

దలఁతు వృషాకపిఁ ద్రిజగము

నెలమి నజావృతముఁ జేయు నీశ్వరుఁడనఁగఁ.

౧౫

కాస్త్రపురాణములలో మాత్రమే ప్రసిద్ధమై లోకవ్యవహారమునఁ గాన్పింపని శబ్ద ప్రతీతికము. వృషాకపి, (శివుడు-విష్ణువు) అజా (మాయ - అజామేకాం లోహిత కృష్ణశుక్లాం బిహ్వం ప్రజాం జనసుకీ సరూపాం) అను శబ్దములు వైదిక శబ్దములు. ఇవి లోక వ్యవహారమునఁ గానరావు. కాస్త్ర పురాణ ప్రసిద్ధములని చెప్పి వైదికపదముల నేల యుదాహరించె ననవచ్చును. వేదముగూడ కాస్త్రమువంటిదే. రెండును బ్రభుసమ్మితములే. కాన రెండును ఒక్కములే. ఇఁకఁ బురాణ ప్రసిద్ధము లనుగూడ నప్రతీతికములనుట యుక్తముగాదు. ఏలన, భావలో గల శబ్దములలో ముక్కలుముప్పీసలుముప్పరక యన్నియుఁ బురాణ ప్రసిద్ధములేకదా ! ఇవి యప్ర తీతికములగుచో గత్యంతరమేమి? కావ్యప్రకాశ, సాహిత్యదర్పణ, కావ్యాలంకార నూత్రాది గ్రంథములలో కాస్త్రమాత్ర ప్రసిద్ధమగు పదమునే యప్రతీతికముగాఁ దద్గ్రంథకర్తలు పేర్కొనిరి. వారి యుద్దేశము కాస్త్రసారిభాషికపదమే యప్రతీతిక మని. “యత్కించిచ్చాస్త్ర పారిభాషిక మిర్భింః - ఇతి సారవోధిన్యాం స్పష్టం” అని వామనాచార్యపండితుఁడు తెలిపెను. ఇదియు వారిచ్చిన యుదాహరణములలో రూపస్కంధ, హంతరీయక, ప్రభృతి పారిభాషిక పదములేకలవు. కావున వృషాకపి, అజా శబ్దములు రెండునుగూడఁ బారిభాషికపదములు గావు. కాన నవి యప్రతీతిక దోషములు గావు. వృషాకపి, అజా శబ్దముల ప్రయుక్తములనుట తగును. ప్రతాప రుద్రీయ కర్త ‘మను’ శబ్దమును నప్రతీతికదోషముగా నుదాహరించెను. అదియును పారిభాషికము గాదు. కావున వానినిగూడ నప్రయుక్తములుయే లెస్స. రూప స్కంధపదము బాధుల తత్త్వకాస్త్రమునందును, హంతరీయకపదము తర్కకాస్త్రము నందును బ్రసిద్ధములు.

ఇది యనిత్యదోషము. వక్తయు, బోధయు (నిరువురును) దత్తచ్ఛాస్త్ర విషయజ్ఞాతలగుచో నప్రతీతికము దోషముగాదు. ఎట్లన,

క. వ్రాతఃకాలము వాయసంబు ఫణినాపత్యోక్త కాస్త్రంబులఁ
దాతజ్ఞస్థానులుచెప్పఁ దెప్పియను చందంబొప్పుఁ గాకాయనం
జాతుఁబిల్లరార నుత్తరము విస్పష్టంబుగాఁ గోకిల
వ్రాతంబిచ్చెఁ దుహి కుహి యని గృహరామ ప్రదేశంబునక.

‘కుహ్యస్తాత జ్ఞత్యతరస్యాం’ అను నూత్రమును దెలిసినవారు వక్తయు బోధయు నగుచో నిట దోషము లేదు. కేవల వక్తయే వైయాకరణుఁ డగుచో

దోషమే. ఇట్లే యితర కాస్త్రములందలి యిట్టి విషయముల వుదాహరణములను దెలిసికొనవలెను.

౧౨. అప్రయోజకము

కం. అవిశేషవిధాయకమ్

కవినిసవద మప్రయోజకము; భూతివిభా

ధవళితహరసుతుఁ గొలుతును

నవనళినవార ద్విపాస్య నయముగననగళ.

౧౬

ప్రయోజనములేని విశేషణ అప్రయోజకమగును. ఇటు 'హర' శబ్దమునకు 'భూతివిభాధవళిత' అను విశేషణమునా, 'ద్విప' శబ్దమునకు 'నవనళినవార' అను విశేషణమును ప్రయోజన గాహితములు. ఇవి ముద్రాసూత్రక దోషములు. దర్పణకార, కావ్యప్రకాశకారులు దీనిని 'అపుష్టార్థ' అను నర్థవోచముగానే పరిగణించిరి. ఈ విశేషణములవలన నర్థభ్రష్టిలేదు. కాని వల్లస్థార్థమనబడే లెస్స, వెనుకటి 'విశత్యర్థాననుశు' మొదలయిన విశేషణముల గూడ వల్లస్థార్థములే యని తెలిపితిమి.

౧౩. క్లిప్తము

కం. దూరార్థము క్లిప్తంబగు

ధారుణీ బవనాశ నేంద్ర ధరమకుటాలం

కారమణిజనకపరిపు

శ్రీరమణమూర్త్యూప దీపితండనగళ.

౧౭

క్లిప్తమనఁ గ్లేశయుక్తము. తాత్పర్యము నిర్ణయించు సామగ్రిలేమి విలంబముగా నర్థము ప్రకటికొనకుండే గ్లేశయుక్తము. పవనాశనేంద్రధర = విప్రునియొక్క మకుటాలంకారమునీ = మకుట భూషణముగు చంద్రునియొక్క, జనక = తండ్రి యగు సమాదునియొక్క; వరపుత్త్రీ = శ్రేష్ఠపుత్రిక యగు లక్ష్మియొక్క; రమణ = భక్త యగు విష్ణువుయొక్క; కుమార = పుత్రుడగు విశ్వధనునియొక్క; రూప = రూపమువంటి రూపముతో; దీపితండు = శోభిల్లువాడు.

ఈ యర్థమొంతయుఁ గ్లిప్తముగా నున్నది. ఈ దోషము సమాసగతమే యగు పుడదోషము.

౧౪. సందిగ్ధము

కం. సందిగ్ధమనఁగఁజెలఁగును

సందేహాన్నదవదంబు సమరధరిత్రీ

సందీపిత జయశాలిపు

రందరసుత విక్రముంకు రాముండనఁగఁ.

౧౫

అగ్ధ నిర్ణయమున సందేహమునకుఁ దావిచ్చు పదము సందిగ్ధము. రాముండనఁగా శ్రీరాముడా ? పరశురాముడా ? యను సందేహము గలుగుచున్నది. కాన సందిగ్ధము.

ఇది యొక ప్రకరణాంతర్గతమగుచో నా ప్రకరణముచుట్టి నిస్సందిగ్ధముగా నర్థనిర్ణయమగును. కాన నట్టిచో దోషము గానేరదు. ఇట్టిదిగాక ప్రకరణ మధ్య మననున్నను నర్థనిర్ణయమున సందేహమునకుఁ దావిచ్చినచో నది సందిగ్ధము. ఎట్లన, నీక్రింది ఉన్నానియా విశ్వవిద్యాలయ ప్రధానాంధ్రాచార్యుల పద్యరత్నమునుగనుఁడు.

గీ. నిమ్మచెట్టులేఁగొమ్మ పందిళ్ళక్రిందఁ

బుస్తకపుఁజేటికలను నాహస్తగదిత

చిత్రనూత్రమునందు వసించియున్న

దోయి యిందాఁక మనప్రేమయును నఖండ !

పుస్తకపుఁజేటి యనఁగాఁ 'బుస్తకముల పెట్టె' యనియా? లేక పుస్తకమను పెట్టె యని రూపకమా? హస్తగదితనూత్ర మనఁగా హస్తముచేత వ్రాసిన చిత్రము వనియా? లేక చిత్రమైన త్రాఁడనియా? లేక చిత్రమగు నూత్రమని రూపకమా? అని సందేహము. ఇటుల ప్రకరణముగూడ నీ సందిగ్ధార్థము నిర్ణయింపఁజాలదు.

౧౫. విపరీత ధీప్రదము. ('విరుద్ధమతికృత్తు' అని దర్పణకార కావ్యప్రకాశకారాదులు.)

కం. జగతిక విరుద్ధమతికర

మగునది విపరీతధీప్రదాఖ్యంబనఁగాఁ

దగుఁగృతుల; నకులహీనుం

దగు నితఁడన నంబికా విటాసక్తుఁడనన్.

౧౬

విరుద్ధాభిప్రాయమును అనఁగా ననుకొన్న యర్థమునకు విరుద్ధమైన యర్థమును గలిగించు పదము విపరీతధీప్రదము. అకులహీనుఁడు (కులహీనుఁడు గానివాఁడు)

అంబికా విటాసత్తుడు (అంబికకు విటుడగు (పతియగు) శివునియందాసత్తుడు) అను పదములు గ్రమముగా కులము లేనివాడనియు (నవిద్యలే కులం యస్యసః ఆకులః సచాసౌహీనః ఆను విగ్రహముచే నీ యర్థము వచ్చును.) తల్లికి మిండడగు వానియం దాసత్తుడనియు విరుద్ధార్థముల నిచ్చుచున్నవి. ఇది సమాసగతమే యగు పదదోషము.

౧౬. అవిమృష్ట విధేయాంశము

కం. అవిమృష్ట విధేయంబగుఁ

డవిలిన వర్ణ్యాంశ మప్రధానంబైనన్

నవనవ సంపుల్లలతాం

తపసంతము వచ్చె నిపుడు ధరణికనంగన్.

౨౦

“అనువాద్యమును జ్యేష్ఠ నవిధేయ మదీయేత్” (అనువాద్యాంశమును జెప్ప కయే విధేయాంశమును జెప్పరాదు.) అని శ్వామిము. ప్రధానపూతమగు వర్ణ్యాంశ మప్రధానముగా వర్ణింపబడినచో నవిమృష్టవిధేయము. (అవిమృష్టము = ప్రధాన ముగా నకీర్తింపబడినది లేక ప్రధానముగా విమర్శింపబడిన విధేయము = విధే యాంశము గలది. అని పుష్పత్పత్త్యర్థము.) ‘వాఁడు మూర్ఖుఁడు’ అనుచో ‘వాఁడు’ అనువాద్యము లేక ఉద్దేశ్యము; ‘మూర్ఖుఁడు’ విధేయాంశము. ఇటు మొదట ననువాద్య మును విమృట విధేయమును గలదు. అట్లుగాక ‘మూర్ఖుఁడువాఁడు’ అన్నచో విధే యాంశము మొదటను, అనువాద్యాంశము తరువాతను వచ్చినవి. ఇది యవిమృష్టవిధే యాంశము. అట్లే “నసంతము నవనవ సంపుల్లలతాంతము” అన్నచో నసంత మను వాద్యమును నవ ... లతాంతము విధేయము నగును. ఇటు నట్లుగాక “నవనవ... లతాంతము నవంతము” అని యున్నది. విధేయము ముందును ననువాద్యము తరువా తను వచ్చినవి. కాన నవిమృష్ట విధేయాంశము.

“స్వగ్రామటికాబింతన వృధోఽహ్మజై కిమేభిర్భుజైః” (స్వగ్రామను సొక చిన్నపల్లెను గొల్లగొట్టుటయందు వృధగా బలిసిన యీ చేతులచేనేమి ప్రయోజనము?) అనుచో ‘భుజులుల బలుపు వ్యర్థము’ అని తేలినది. ఇటు పైయర్థము విధేయము. బలుపు, అనువాద్యము లేక ఉద్దేశ్యము. అనువాద్యము ముందును విధేయము విమృ టను నుండవలసియుండఁగాఁ గవి తొరుమారుగా బ్రయోగించెను. ఇది దోషము.

ఇట్లే బారుపాపులు, ఆనవలసియుండ బాపులువారు, అన్నచో నీదోషమే. ఇది వాక్యగతము గాదనియుఁ బదగతమేకాని సమాసగతమనియుఁ గొందఱి యభి

ప్రాయము. సమాసగతమే యన్నచో పాపులువారు, మూర్ఖులువాడు, మొదలగు తావులతో సమాసములేదు. కావున సమాసగతమేయని నియమింపవలెను.

౧౭. పరుషము (దుశ్శృవము లేక శుభ్రకటువు)

కం. శుభ్రకటువులైన పదములు

కృత్రిమరూపములనంగఁ జెలఁగు నిలఁగృధ్రేష్టా

పతిమూర్ధధృతార్థోద్వృధి

పతిఁగొల్తు సభీష్టసిద్ధి ఫలమునకనఁగన్.

౨౧

చెవులకుఁ గఠినముగాఁ దాకు పరుషము. ‘శుభ్రేష్టా’ ఇత్యాది కము పరుషము.

[శుభ్రమైదయోదోష అనిత్యా యేన దర్శితాః

ధ్వన్యాత్మి న్యేన శృంగారే । తేషాం య ఇత్యుదాహృతాః

‘అనిత్యములగు శుభ్రమైదయోదోషములు ధ్వన్యాత్మభూతనగు శృంగారముననే పోయినవి’ అని ధ్వనికారుడు చెప్పెను. నీ పరుషరూపదోష మనిత్యము. తోడులపదరచన గల శృంగార, కరుణ, శాంతములలో నిది దోషముగను. కాని రాద్రి, వీర, భోజనక, అద్భుతరసములలో నిది దోషముగాదు. మరియు నట గణమే నుగును.

ఈ గ్రంథకర్త దగ్గుణకార, ప్రకాశకారాదులు తెలిపిన అనుచితార్థ, దోషమును చెలుపలేదు. దాని నిటఁ జూపుదుము.

“కూరా ఆమరతాయాంతి పశుభూతా రణాధ్వనే” (రణయజ్ఞమునఁ బశువులై కూరులు నేపత్యమును బొందుచున్నారు.) అనుచో “పశు” శబ్దము విఠికితనమును బ్రకృతపఱచుచున్నది. ఏలనఁ బశువు(మేక)యజ్ఞమున బలాత్కారముగాఁ గట్టి వధింపఁబడుచున్నది. అది కట్టఁబడునపుడు కాని వధింపఁబడునపుడు గాని తన కిక్ర మామలను బ్రదర్శించుటలేదు. వైఁగాఁ బాటిపోవ యత్నించును. కూరులు శత్రువులు దయ్యఁ బట్టవచ్చినపుడు తునివఱకును బోరాది వీరమరణము నొందవలెను. అట్లుగాక పాటిపోవుట వీరధర్మముగాదు. ఇటుఁ బశుత్వాదోషముచే కూరులు విఠికిపందలను ననుచితమగు నర్థము వచ్చుచున్నది. కాన నిది యనుచితార్థ రూపదోషము.

దగ్గుణకార, కావ్యప్రకాశకారులు ‘అపుష్టము’ను అర్థదోషముగాఁ బరిగణించిరి. ఇతఁడు పదదోషముగా గణించెను. వారప్రయోజక దోషమును చెలుపలేదు. అది యపుష్టార్థముగానే వారు గణించిరి.

దర్పణకార ప్రకాశకారులు పదదోషములు పదునాఠి తెలిపిరి. ప్రతాప రుద్రీయ కర్తయు భట్టుమూర్తియుఁ బదసేదలు తెలిపిరి. ఈ పదసేదఁజిల్లఁ వారిచ్చిన 'అనుచితదోషము' లేదు. వారియని 'అప్రవృత్తదోషమును' విడిచి. మరియొ సధికముగా 'అప్రయోజకదోషము' విచ్చిరి.

దర్పణకారుఁడు నిర్దేశము, అసమర్థము, చ్యుతసంస్కారము, అను మూడుగు గేవల పదదోషములనియు. దుశ్శబ్దము, త్రివిధాశ్లేషము, అనుచితార్థము, అసమర్థము, గ్రామ్యము, అప్రతిబింబము, సంధిస్థ, నేమార్థము, నిహితార్థము, అవాచకము, క్లిష్టము, విపరీతము, అవిప్రవృత్తి విధేయము, అను పదమూడును పదవాక్యోద్భవదోషము లనియు, మరిల వీనిలో దుశ్శబ్దము, త్రివిధాశ్లేషము, నేమార్థము, నిహితార్థము అవాచకదోషములు పదాంశమునఁ గూడ సంభవించుననియు తెల్పెను. క్లిష్టము, అవిప్రవృత్తివిధేయము, విపరీతముల కల్పదోషములు సమాసమునందే సంభవించునని దుశ్శబ్దకారకారాదులు తెలిపిరి.

దర్పణకారుఁడిచ్చిన పదాంశదోషముల పదాంశరూపములను జూచుము.

౧. పదాంశ దుశ్శబ్దదోషము.

“తద్దచ్చ నిర్ద్యో కురు దేవదామ్యో” అను “నిర్ద్యో” పదము దుశ్శబ్దము. అందుచేత “నిర్ద్యో” వర్ణము ప్రతి కటువుగా నున్నది.

పద, పదాంశ రూప దుశ్శబ్దదోషములకు భేదమేమిది? యక్షచో వర్ణ ద్వయము దుశ్శబ్దముగా నున్నచోఁ బదదోషమనియు నేకవర్ణము దుశ్శబ్దముగా నున్నచోఁ బదాంశదోషమనియును విండితుల యభిప్రాయము.

౨. పదాంశాశ్లేష దోషము

“పాణిఃపల్లవవేలవః” అనుచో “వేలవ, పదాంశమగు “వేల” అను వర్ణ ద్వయము లాట, భావయందు వృషభార్థకమై యశ్లేషరూపదోష మగుచున్నది. లాట, భావ తెలిసినవారికే యిందలి యశ్లేషత గోచరిండును. ఇతరులకుఁ గాదు. ఒక భావలోని యొకపదము మరొక భావలో నశ్లేషార్థక మయినంత ముత్రమున దానినిఁ బ్రయోగింపరాదనుట యెట్లుపాపగును. అరచభావలో ఆకు, అన గృహ మని యర్థము. ఆంధ్రభావలో నాపద మశ్లేషార్థకము. కావున నరచభావలో నీపద మును బ్రయోగింపరాదనుట యెట్లు? అరచవారి కందలి యశ్లేషత యెట్లు గోచరిం చును? కావున సంస్కృతభావలోనే యీ పదాంశము అశ్లేషార్థమును దెలుపుచు న్నచో నది దోషమగును. కాన నిట “వేలవ” పదములోని పదాంశమగు “వేల,

యనునది యష్టిలార్థకముగా మనము గ్రహింపనక్కఱలేదు. ఇంక దీని కుదాహరణము గుద్దలి, అను పదములోని పదాంశముగు గుద్ద, అనునది. ఇది యౌర్ధ్రభావలో నష్టి లార్థకమే. “గుద్దంటఁ ద్రవ్వి త్రవ్వి” ఇత్యాది ప్రయోగములును గలవు. బహుశః ఆకాలమున నది యష్టిలార్థమున లోకవ్యవహారమునఁ గానరాక యుండవచ్చును. ఈ కాలమున నది యష్టిలమే.

3. పదాంశ నేయార్థక దోషము

“సంగ్రామే నిహతాశ్శూరా వచోవాణిత్యమాగతాః” (సంగ్రామమున మర జించిన శూరులు వచోవాణిత్యమును (గీర్వాణిత్యమును - దేవత్యమును) బొందిరి. ఇట వచోవాణి, శబ్దము గీర్వాణార్థకముగా గల్పింపఁబడినది. కాని యీ యర్థమును బోధింప నాశబ్దమునకు సామర్థ్యములేదు. ఏలన సమస్తముగు గీర్వాణి, శబ్ద ద్వయమే యాయర్థమునందు రూఢము. వచాచోవాణి శబ్దమునందలి యేకదేశముగు వచ శబ్దముచే గీ, శబ్దమును లక్షింపఁజేయుట నేయార్థము. రూఢిప్రయోజనములలో నేదేని నొకదానినిఁబట్టి లక్ష్యార్థము వచ్చును. ఇట వచోవాణైకదేశముగు వచశబ్దము గీ, శబ్దమును బోధింప రూఢిప్రయోజనములు రెండును లేవు. నేయార్థమునఁ గవికల్పితార్థము గదా!

౪. పదాంశ నిహతార్థదోషము

‘ధాతుమత్తాంగిరి క్థతే’, (పృథమ రజతాదిధాతువులను గలిగియుండును వహించుచున్నది.) ‘మత్తా’ శబ్దము ‘మదిరాపానమత్తురాలు’ అను నర్థముననే బ్రసిద్ధము కాని ‘ధాతువులను గలిగియుండుట’ “ధాతవః అస్మిక్ సంతితి ధాతు మాన్ తస్యభావః ధాతుమత్తా” అను నర్థమున వ్రసనిద్రము. ఇటఁ బదైకదేశముగు ‘మత్తా’ యను వర్ణద్వయమును అప్రసిద్ధమైన యర్థమునఁ బ్రయత్నమైనది.

5. పదాంశావాచక దోషము

“వర్ణ్యతే కిం మహానీనో విజేయో యస్య తాంకః” (ఎవనిచేఁ దారకానురుడు విజితుడయ్యెనో యా మహానీనుని వర్ణింపవలసిన పని యేమున్నది.) అనునెడ ‘విజిత’ అనుభూతకాలిక ‘క్త’ ప్రత్యయార్థమున నర్హశక్త్యాద్యర్థ బోధకముగు ‘య’ ప్రత్యయము (జేతు) ప్రయోగింపఁబడినది. ‘య’ ప్రత్యయము ‘క్త’ ప్రత్యయార్థావాచకము గాదు.

వాక్యదోషములు

సీ. అక్రమంబు, విసంధి, ప్రక్రమభంగంబు,
 పునరుక్తియుత, మసంపూర్ణతరము;
 వాక్యసంకీర్ణంబు, వ్యాకీర్ణ, మధికప
 దంబు, వాచ్యవివర్జితం, బరీతి,
 న్యూనోపమం, బధికోపమంబు, సమాప్త
 పునరాత్మ, మస్థాన ఘనసమాస,
 మనియతచ్ఛందంబు, యతిభంగము, పతత్పరి
 కర్షంబు, భిన్నలింగంబు, భిన్న

గీ. వచన, మక్రియ, సంబంధ వర్జితములు
 వాక్యగర్భితమును, నన వాక్యదోష
 వితతు లిరువదిరెండయి వినుతిఁగాంచు
 వీని లక్షణలక్ష్యముల్ విస్తరింతు.

౨౨

౧. అక్రమము, ౨. విసంధి, ౩. ప్రక్రమభంగము, ౪. పునరుక్తి, ౫. అసంపూర్ణము, ౬. వాక్యసంకీర్ణము, ౭. వ్యాకీర్ణము, ౮. అధికపదము, ౯. వాచ్యవివర్జితము, ౧౦. అరీతికము, ౧౧. న్యూనోపమము, ౧౨. అధికోపమము, ౧౩. సమాప్త పునరాత్మము, ౧౪. అస్థానఘనసమాసము, ౧౫. అనియతచ్ఛందము, ౧౬. యతిభంగము, ౧౭. పతత్పరికర్షము, ౧౮. భిన్నలింగము, ౧౯. భిన్నవచనము, ౨౦. అక్రియము, ౨౧. సంబంధవర్జితము, ౨౨. వాక్యగర్భితము అని వాక్యదోషము లిటువదిరెండు. ప్రతాపరుద్రీయకారుడు 'శబ్దహీనము, విసర్గలుప్తము' అను మదిరెండు దోషములను గలిపి లిటువదిసాల్గు గణించెను.

దర్పణకారుడు దుశ్రవత్వాదులగు పదమూడు దోషములు పదవాక్యభయ సాధారణములని చెప్పినట్లు తెలివియుంటిమి. ఈ దోషములు కేవల వాక్యమునందే సంభవించును.

౧. అక్రమము !

దీనిని విద్యావాఘుడు క్రమభ్రష్టమనియు, వామనుఁ డపక్రమమనియును వ్యవహరించెను.

కం. క్రమహీన మక్రమంబగు,

సమధికముగు నితని కీర్తి శౌర్యచ్ఛాయా

సముదయమునకున్ దినకర

హిమకర కిరణోత్కరంబు లెనయే? యనఁగన్.

౨౩.

క్రమమును విడుచుట యక్రమదోషము. “వీని కీర్తి కార్యకాంతులకు నూర్య చంద్ర కిరణములు సాటియా?” అనుచోఁ గీర్తికాంతి చంద్రకాంతితో, కార్య కాంతి నూర్యకాంతితో సాటియా? యని చెప్పవలసియున్నది. చంద్ర నూర్య కిరణము లనవలసియుండ నూర్య చంద్ర కిరణము లనుట యక్రమ దోషము. ఈ యక్రమదోషము శబ్దార్థభేదములచే ద్వివిధము. ఇది శబ్దాక్రమము.

“తురంగ మథ మాతంగం ప్రయచ్ఛాన్తై మదాలసం” (మదోల్లసిత మగు తురంగమును గానీ మాతంగమును గానీ వీని కెక్కు.) అనుచోఁ బ్రథానార్థమైన మాతంగమును బ్రథమమునను దురంగమును చివ్వుటను నిర్దేశింపవలసి యుండ నా క్రమము విడువఁబడినది. ఇది యథాక్రమము.

దర్పణకార, ప్రకాశకారాదు లీ యక్రమదోషము నీవిధముగా శబ్దాక్రమ, అర్థాక్రమరూపమునఁ దలుపక “శబ్దము సమచితస్థానమునఁ బ్రయోగింపఁబడక భిన్నస్థానమునఁ బ్రయోగింపఁబడుట” యక్రమదోషమని తెలిపిరి. ఎట్లన,

ద్యయం గతం సంప్రతి శోచనీయతాం సమాగమ ప్రార్థనయా కపాలినః

కలా చ సా కాంతిమతీ కలావత స్త్య మస్య లోకస్య చ నేత్రకామదీ.

అనః- ఇది కుమారసంభాషణలోనిది. వటువు పార్వతీదేవితో ననుచున్నాడు.

“శివసమాగమమును బ్రార్థించుటవలన రెండు వస్తువులు శోచనీయ స్థితినిఁ బొందుచున్నవి. కలావంతుడగు చంద్రుని కాంతినుంతమగు కళయూ, లోకనేత్రము లకు జంద్రకవగ నీవును. (శోచనీయులు అగుచున్నారు.)

ఇట్ల శ్లోకమున “కలా చ త్వం చ” అని ‘త్వం’ పిమ్ముటనే యుంచవలసిన ‘చ’కారము ‘లోకస్య’ పిమ్ముట నుంచుట యక్రమదోషము.

౨. విసంధి

కం. అవగతి లక్షణమును, గ్రా

మ్యపు సంధియుఁ దగ విసంధి యనఁదగు “సరిగ

న్నవరగిరికినుఁ డనంగా

స్వపుల్లొప్పుదు రధికగుణ వినిద్రతనఁగన్.

౨౪.

లక్షణహీనమగు సంధియు నరగా విరుద్ధ సంధియు, అపండితులు ప్రయోగించిన సంధియు విసంధి. “అకాంక్ష + అపరిగిరి = అరిగన్న పరిగిరి” అని నకారము నకు ద్వితీయము వచ్చుటకు లక్షణము గావరాదు. సంస్కృతమున నిట్టి సంధి “సన్నచ్యుతః” అనుచోట్ల సాధుజే. కాని యాంధ్రమున “అకన్సంక్షేపే నాచి ద్యుతస్య” అని యాంధ్ర శబ్దమితాదుణి సంక్షేపమును నిషేధించెను. కాన నిది వోషము. కాని సన్నయభిప్రాయముడే “అన్నిష్ఠసఖి” (అక + ఇష్టసఖి) అనియు, “సర్వమున్నతని” అని పోతన గారును, పింగళి మారనాదులును నీ సంధినిఁ బ్రయోగించిరి.

వినిద్రతక + అనంగక వినిద్రతనంగక అని సంధిచేయుటవోషము. ఇఁకాదు అనుఁ దప్ప మ్రుతప్రకృతికములకు సంధిలేవని శాస్త్రము. దాన నిది గ్రామ్యపుసంధి. గ్రామ్యులనఁ బాదురులుం పాదురులు చేయు సంధి యని యర్థము.

ఇట గ్రంథకర్త “అపగతలక్షణమును, గ్రామ్యపుసంధియు,, అని విసంధి వోషమును ద్వవిధముగాఁ జెప్పిన ట్లుదాహరణవ్యయమువలనఁ గాననగును. కాని గ్రామ్యపుసంధియన్నను నపగతలక్షణసంధియన్నను విరుద్ధసంధియేకదా! “విసంధి యన విరుద్ధసంధి” (వ్యాకరణవిరుద్ధసంధి) యన్నఁ జూచునగదా! పైఁజూపిన రెండుసంధులును విరుద్ధసంధులేకదా! కావున నీలక్షణము బాగుగాలేదు.

ప్రతాపరుద్రీయమునందలి “విసంహితో విరూపోవా సంధిర్యస్య విసంధియతో” (సంధిచేయుటగాని విరుద్ధసంధి (కర్ణకతోరమగు సంధి) చేయుటగాని విసంధి) అనులక్షణము దీనికిన్న మేలైనది. ఏలన నిట విరుద్ధసంధియన్నఁ గర్ణకతోరముగాఁ జేయుసంధి అని యర్థము నాతఁ డిచ్చెను. ప్రతాపరుద్రీయలక్షణమున కుదాహరణము లివి. ‘కౌర్మాణి కువ్యకాన్యాసన్’ ఇట సంధిచేయఁబడలేదు. “పుష్పేష్వర్యం క్వ వా గతం, ఇట పుష్పేష్వర్యమునుచోటఁ గర్ణకతోరమగు సంధి చేయఁబడినది.

వాచనుడు “పదసంభేద్యేరూప్యం, విశ్లేషః, ౭శ్లిలత్వం, కష్టత్వంచ, (సంధి యొక్క రైరూప్యమనఁగా (విసంధియనఁగా) విశ్లేషము, అశ్లిలత్వము, కష్టత్వము) అని లక్షణము నుడివెను. విశ్లేషమన సంధిచేయుటయే. ఉదా: రాముడు ఏనుడెంచె; అశ్లిలసంధియన నశ్శీలార్థమును నూచించు సంధి. ఉదా: నీచు + ఉల్లి పాచునీచుల్లిగాయ. కష్టత్వమన దుశ్రవత్వము. అదియే కర్ణకతోరముగా నుండు సంధి. ఉదా: పుష్పేష్వర్యము ము॥ సాహిత్యదర్పణ, కావ్యప్రకాశకారాదు లీ వాచుని భేదములనే స్వీకరించిరి.

3. ప్రకృమ భంగము

అ. వె. ప్రకమంబువిడువఁ బ్రకమభంగంబు

శౌరి, దానవారిఁ, జక్రధారి,

నభవు, నమిలిపిభవు, ననవద్యచారితుఁ,

విష్ణుఁగొల్తు జిష్ణుఁ, గృష్ణుఁననఁగ.

౨౫

ప్రారంభించిన మార్గమును విడిచినచోఁ బ్రకమభంగము. రెండవపాదమున శౌరి దానవారి జక్రధారి అని 'రి' వర్ణాంతముగా మూడు పదములను జెప్పి మూడవపాదమున అభవు, అమితవిభవు, అని వు, వర్ణాంతముతో నారంభించి రెండుపదములనుదాత్రమే చెప్పి నాలవపాదమున విష్ణుఁగొల్తు జిష్ణుఁ గృష్ణుఁననఁగ అని విశేషణములనడుమఁ గొల్తు, పదమున జేర్చుటచే రెండవపాదమున నారంభించిన మార్గము విడువఁబడినది. ఇవిధము ప్రకమభంగము.

‘ఏవ మక్తో ముత్రిముఖ్యై రావణః ప్రత్యభావత’ (మంత్రులచే నీవిధముగాఁ చెప్పఁబడిన రావణుడు ప్రత్యుత్తరించెను.) ‘ఉక్తః’ అని వచనధాతువుతో నారంభింపఁబడినపుడు ప్రతివచనముగూడ నా ధాతువుతోడనే చెప్పవలెను. ఎట్లనరావణః ప్రత్యవోచత అని యుండవలెను.

కాని యిట్టి ప్రకమభంగదోషములు చేయని కవియే యుండఁడు. కావునఁ బై పద్యమునున్నట్టి దోషములవంటి దోషములు చేయరాదు.

4 ర. పునరుక్తి

కం. ఎనయఁగ శబ్దార్థంబులు

పునరుక్తములైన నదియె పునరుక్తి యుతం

బనఁదగుఁ; జక్రాంచలమున

దనుజావళిఁ ద్రుంచుఁ జక్రధరుఁ డితఁడనఁగన్.

౨౬

శబ్దము, అర్థమును మరల నదేవిధమునఁ బ్రయోగింపఁబడినచోఁ బునరుక్తి దోషము. దీనిని దర్పణకారాదులు ‘కథితపదము’ అనిరి. “చక్రాంచలమునఁ జక్రధరుఁడు దనుజావళినిఁ ద్రుంచును” అన్నచోట ‘చక్ర’ పద మదే యర్థమునఁ బునరుక్తమైనది.

ఒకానొకచో నీ పునరుక్తిదోషము గుఱుమే యగును. ఎట్లన,

ఉదేతి సవితా తామస్తామ ఏవాస్తమేతి చ (తామరూపుఁడె నూర్ముఁడుదయించుచున్నాఁడు. తామరూపుఁడుగానే యున్నమించుచున్నాఁడు). ఇటు నొకే

యర్థముగల తాత్పర్యము పునరుక్తమైనది. ఆయినను దోషముగాదు. ఏలన, నిట సుద్దేశ్య ప్రతినిర్దేశ్యములు గాన దోషములేదు. ఇట్టిచో 'రక్త ఏవాస్తమేతి చ' అని రెండవపాదమును మార్చితిమేని సర్థాంతరము గావన్నను సర్థాంతరమువలె భాసిం చుచుఁ బ్రతినిర్దేశ్య ప్రతినిర్దేశ్యములు కావున సుద్దేశ్య ప్రతినిర్దేశ్య విషయ మునఁ బునరుక్తి దోషము గాదు. గుణమే యగును. మరియు సర్థాంతర సంగ్రహిత వాచ్యమునను (శబ్దాంత్య వర్జించు కములు కరములు.) బునరుక్తిదోషము గాదు. మరియు,

విషాదే, విష్మయే, హర్షే, దైన్యే, శోషేఽవధారణే
ప్రసాదోఽనుకంపాయాం ద్విస్త్రీయక్తం న చుద్యతి.

విషాద, విష్మయ, హర్ష, దైన్య, శోష, అవధారణ, ప్రసాద, అనుకంపల యందుఁ బునరుక్తి దోషము గాదు. గుణమే యగును.

అయ్యో! అయ్యో! (విషాదము) ఔరా! (విష్మయము) బలిబలి (హర్షము) కటకటా (దైన్యము) పో పో (శోషము) నాడే వాడే (అవధారణము) రమ్మ రమ్మ (ప్రసాదము) పాపము! పాపము (అనుకంప). ఇట్టియెడఁ బునరుక్తి దోషముగాదు. ఏలన, వాపునరుక్తి విషాదాదివ్యంజక మగుచున్నది. కాన గుణమే యగును.

గీ. అపూర్ణము

శం. ధరలోఁ గ్రియాన్వయంబుల
సరిపోని దపూర్ణమనఁగ సన్నుతికొమ్మక
నరపతియొసంగ ద్రవ్యముఁ
బరగఁగ నొదార్పణాలి బహుళము ననఁగక.

౨౭

సంపూర్ణమగు క్రియాన్వయములు లేనిది 'అపూర్ణము' 'నరపతి ద్రవ్య మొసంగఁగా బహుళముగా నొదార్పణాలి' అన్నచోఁ గ్రియలేదు. 'అనఁబడును' అని క్రియాపద ముండవలయును. అది లేకున్నచో వాక్య మసంపూర్ణము. ప్రతాప రుద్రీయోదాహరణ మింకొకన్న మేలుగానున్నది. దీనిని దగ్గుణకార ప్రకాశకారులు చెలుపలేదు.

శైలేవ్యస్తాకమావాపో వస్త్రేస్సోచ్చస్యసితా వయం

మృగైర్బంధుమతశ్చాస్మాక పశ్యకథాతా ప్రమోదతాం.

"మా నివాసములు శైలములు; వస్త్రాహారముతో మే మూపరిగొనియున్నాము. మృగబాంధవులమగు మమ్ముఁ జూచుచు విధి ప్రమోదపడనిమ్ము."

ఇట శైలవాసులమును, వన్యవృక్షులమును, మృగబాంధవులమును నగు మున్నఁ జూచి విధి ప్రమాదముందనిమ్ము. అని యుద్దిష్టార్థము. ‘మామమ’ అను శత్రుంతము పై జ్ఞోక వాక్యములో నీవిధముగా నవ్యయించుటలేదు. ‘మృగైశ్వంధు మతశ్చాస్తాః’ అనుదానితోనే యావ్యయించుచున్నది. మిగిలిన రెండు వాక్యములతో వన్యయంప కున్నది. కాన నసంపూర్ణము. ఈ నవసభూపానీయోదాహరణమున నిట్టి యసంపూర్ణత గానరాదు.

6 ౬. వాక్యసంక్షిప్తము

కం. ఏకడ వాక్యాంతరిత ప

దాక్షిణ్యము వాక్యక్షిప్తముగఁ “బొగడుదు రీ

భూకాంతుఁడు జనులెల్ల న

నేకగుణాన్వితుఁడటంచు నిలలో” ననఁగన్.

౨౮

వాక్యాంతరపదములతో వాక్యాంతరపదములు సంక్షిప్తములగుట వాక్యసంక్షిప్తము. ఈభూకాంతుఁ డనేకగుణాన్వితుఁడనుచు నిలలో జనులెల్ల బొగడుదురు. ఇట నీ రెండు వాక్యములలోని పదములును సంక్షిప్త నొందినవి. దీనిని దర్పణకారాదులు సంక్షిప్త, మనిరి.

7 ౭. వ్యాక్షిప్తము

కం. భౌతికరంబగు నవ్యయ

మంతయు వ్యాక్షిప్తమయ్యె “నిడుఁడు తిలకముం

గుంతలములఁ గాంతమను ల

తాంతంబులు సెరువుఁడివ్వు డలరుననఁగన్.

౨౯

‘తిలకమును గుంతలముల నిడుఁడు.’ అను భౌతికరమగు నవ్యయము గలుగు చున్నది. దర్పణకారాదులు దీనిని, ఆస్థాపకదోషము, అని పేర్కొనిరి. (స్థానము గాని స్థానముఁ బదము నుంచుట.)

8 ౮. అధికపదము

కం. తలఁపఁగ మిక్కిలిపదములు

గలిగిన యది యధికపదము “కమలారి కళా

కలితవిలాస ధముల్లస

దలఘుయక్తోవిభవళాలియుగు నితఁడనఁగన్.

30

అర్థమును బోధింపవలసిన పదములకన్న నధికపదములుండుట యధికపద బోధము ఇందు ఒకమలారి కలావీలానయకశ్చాలి, అన్నఁ జాలును. బోధింపవలసిన యర్థము నచ్చును. కలితవీలాన, అలఘు, విభవ పదము లధికములు.

ఆమృదుశీలపాణి, ఇట శీలపద మధికము, ‘పల్లనాకృతి రక్తోష్ఠి’ ఇట నాకృతిపద మధికము. ‘పల్లవ రక్తోష్ఠి’ అన్నఁజాలును. ‘వాదోకపలుకుఁ బలికెను’ ఇటఁ బలికెను, అను క్రియాపదముచేతనే గతార్థమగుచుంది మరల పలుకు, అని వాడుట యధికము. ఒకానొకచో విశేషణము నుపయోగించుటకై యట్లు ప్రయోగింపవచ్చును. ఎట్లన “వాదోక మధుఁడుగు పలుకును పలికెను” ఇట ‘మధుఁడు’ అను విశేషణము పలుకునకు నేయఁబడినది. ఇది దోషముగాదు. విశేషణములేక యిట్లు ప్రయోగించుట దోషమే. మరియు బ్రలింధములయందుఁ జెప్పఁదగిన విషయమును సంగ్రహముగాఁ జెప్పవలయును. దీని నాంగ్లమున bravity అందురు. కానీ యతివిస్తారముగాఁ జెప్పఁబయు నీ యధికపదబోధమే యగును. కొలఁది పదములతో నధికమగు నర్థమును దెలుపవలయును. అట్లు తెలుపుట యొక ప్రతిభాత్మకము. దానినే రచణీయత్వము నుండును. నిక్కనహందీ సంగ్రహమున పరిభాషా కావ నగును. “రచణీయార్థ ప్రతిపాదకశబ్దః కావ్యం” అను అక్షరమునందలి రచణీయ పదముచేతనే యీయర్థము నుప్పించును. కొలఁది పదములతో నధికార్థమునుజెప్పుట రచణీయముకాని యతివిస్తారముగాఁ జెప్పుట రచణీయముగాదు గదా! భోజాడిద్దానిని ‘సంత్రేపము’ అను గుణముని చెప్పెను. బట్టుమూర్తి పీఠికాపద్యములలోని ౭౧వ పద్యమున “చోరుని యర్థసంగ్రహమ్ము” అని యీగుణము చోరునియందు గలదని నుడివెను.

విషాదే, విస్మయే, హర్షే, దైన్యే, కోపేనధారణే,

ప్రసాదనేనకంపాయాం ద్విశ్రీరుక్తం వ దుద్యతి

విషాదమున, విస్మయమున, హర్షమున, దైన్యమున, కోపమున, అనధారణమున, ప్రసాదనమున, అనుకంపయందును, అధికపదము బోధముగాదు. గుణమే యగును. అనఁగా వక్త విషాదాదులతో మాటలాడునపు డధికపదము బోధముగాదు.

విషాదమున ‘అయ్యా! అక్కటా! కటకటా!’ అని ప్రయోగించును. ఇందు విషాదమును సూచింప నొక్కటే చాలును. మిగిలిన వధికపదములే. కాని యిట బోధముగాదు. ఇట్లే మిగిలిన విస్మయాదులందును గ్రహింపవలెను. మరియు నీవిషాదాదులందుఁ బునరుక్తియును బోధముగాదని తెలిపితిమి.

౯. వాచ్యవివర్జితము

అ. బె. వాచ్యముజ్జగింప వాచ్యవివర్జితం
 బనఁగ నెగడు “నాజి నభవు నైనఁ
 దెగడు నతని బాహుదీప్తాసి” యను నెడ
 నాజినభవుఁ దెగడు ననుచుఁబలుక.

3౧

తప్పుక చెప్పవలసినదానిని విడిచివేయుట వాచ్యవివర్జితదోషము. “ఇతని బాహుదీప్తాసి యాజినభవునెఁ దెగడు” అనువలసియుండు “బె” అనుదానిని విడిచి “అజి నభవుఁ దెగడు” అని చెప్పినచో దోషము. తప్పుక, బెను అనుదానిని చెప్పవలయును. ఈ దోషమును వాచ్యానభిధానమని దర్పణకారుఁడును, అనభిహిత వాచ్యమని ప్రకాశకారుఁడును వాకొనిరి.

౧౦. అరీతి

కం. రసమున కనుచితముగు పద
 వినర ‘మరీతి’ యనఁబొల్పు; విటజనవృద్ధులు
 గ్రసనాగ్రహగ్రహిణ దృ
 ప్తిసమగ్రోడగ్ర మతివ శృంగారమునన్.

3౨

రసమున కనుచితముగు రీతియున్నచో నరీతిదోషమగును. అయువతి యందము విటజనవృద్ధులుములను గ్రసించుటయందుఁ బట్టుదలగల చూపులతో సమగ్రమైనది.

ఇటు నీ రీతి శృంగారరసమున కనుకూలముగాదు. శృంగారమునకుఁ గోమల పదబంధమును, అసమాసగాని యల్పసమాసగాని యగు రచనయును ననుకూలములు.

మ. తనకుకా నేర్పుచు వీణెపాఠమును జెంతన్నోజ్ఞఁ గూర్చుండి దీ
 నిని వాయించుము! దీనిమీటుము! ననుకా మెచ్చెంతుకేకా నీకుపా
 యమిత్తున్నని మీటుచున్నతను ముద్దాదంగ మేల్మేల్; లభిం
 చెను మాదొడ్డగురుండు నాకనుచు ముంచెకా కిచ్చ విర్నవృత్తలకా.

ఇట్టి యసమాసమును గోమలబంధమును నగు రచన శృంగారమున కనుకూలము. దీర్ఘ సమాసమువలన నర్థము స్ఫుటముగా నవిలంబముగా గోచరింపక రసానుభవమునకుఁ బ్రతిబంధకము గలుగును. శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారి శృంగార వీధిలో ముప్పాతిక ముప్పీసము పద్యము లీదోషచూషితములగును. అందుల నీ పద్యము

అన్నియు దీర్ఘ సమాసభూయిష్ఠములై శృంగారరసమానకుఁ బ్రతిబంధకములైయున్నవి. ఇట్లే రాద్రోరసమానకు దీర్ఘ సమాసత్వమున, వికటవర్ణత్వమును పముచితములు. ఎట్లన,

౧. దుర్వారోద్యమ బాహువిక్రమ రసాస్తోకప్రతాపస్ఫుర
ద్ధర్వాంధప్రతివీరనిర్మళన విద్యాపారగుల్ మత్సరుల్
గీర్వాణాకృతు లేవురిష్టు నిను దోర్లీలన్ వెసంగిట్టి గం
ధర్మల్ మానముఁ బ్రాణముంగొనుట తథ్యంబై మ్మెయిం గీచకా!

ఈరీతి రాద్రోరసానుకూలము. అసమాసమగు రచన దీని కనుచితము.

చ. ఖజులయి నాడు లక్ష్మయిఁగాల్చి, కినున్న మఁజెట్టి జూదపుం
గొలుపుఁ బ్రవేశపెట్టి మఁజ గ్రూరక జీవధనంబులందుఁ జే
దల నొనరించి చాలకది ద్రౌపదిగొప్పనుబట్టి యాద్భి చీ
రల సభనొల్పినట్టి భృతరాష్ట్రజులేఁ గలుగంగ స్వస్థులే?

ఇట్టి శిథిలమగు రచన కౌద్రమునకుఁ దగదు. మిగిలిన రసములయందుఁగూడఁ బ్రతికూల రచన నూహింపవలెను. ఈ దోషమును దర్పణకారాదులు వర్ణ ప్రతి
కూలతాదోష మనిరి.

౧౧. న్యూనోపమము - ౧౨, అధికోపమము

అ. వె. ఉపమ చాలకున్న న్యూనోపమం; బధి
కోపమాఖ్య మధిక ముపమయైన;
హైమవననుండైన హరి మేఘనిభుఁడన
నతివ పల్లవితలతాభయనంగ.

53

ఉపమానకోటిలోఁ గొఱతయెన్నచో న్యూనోపమము. అధికమున్నచో నధి
కోపమము అను దోషములు. “బంగారుచేల గట్టిన కృష్ణుఁడు మెఱుంగుదీరగలోఁ
గూడిన మేఘునిలోఁ దుబ్బుఁడు” అన్నచో నుపమానము సరిపడును. కేవలము
మేఘనిభుఁడన్నచో నుపమేయకోటిలోని బంగారుచేలకుఁ దగినట్లు పమానకోటిలోఁ
బదములేమిఁ గొఱత యేర్పడును. కావున న్యూనోపమమగును. “అతివ చిగిరించిన
తీరగవలె మన్నది” అనుచోట భూషణములు ధరించిన యతివ అని యున్నచో
నుపమానము సరిపడును. అదిలేమి నుపమానకోటిలోని పల్లవితోపద మధికము. కాన
నధికోపమము. దర్పణకారాదు లీ రెంటిని నధికపదత్వ, న్యూనపదత్వ దోషముల
లో నే చేర్చిరి.

౧౩. సమాప్త పునరాత్తము

కం. క్రమముడిగి మగుడఁబూనిన

సమాప్త పునరాత్తమయ్యె; తాశ్వతు నభవుం

గమలాక్షుఁ, గమలనాభుం,

గమలాపతిఁగొల్తు ముక్తికై విభుననఁగన్.

౩౪

సమాప్తమయినవానినిఁ దిరిగి పూనుట సమాప్త పునరాత్త దోషము. 'కమలాక్షు...ముక్తికై' అనుచోట వాక్యము సమాప్తమైనది. మరల 'విభుకై' అని పోకటి దానికి విశేషణాంతరము వేయఁబడినది. ఇది దోషము. ఈవిధముగా వాక్యము సమాప్తమైన పిమ్మట విశేషణాంతరము ప్రయుక్తమైనచోటనే సమాప్త పునరాత్తదోషము. భిన్నమగు వాక్యాంతరమును బ్రయోగించినచో దోషములేదు. దీని కుదాహరణమును ఐతత్ప్రకర్షదోషమునఁ జూపుదుము.

౧౪. అసాన సమాసము

కం. అపద సమాసం బసా

నపటుసమాసంబు; "రిపుల ననిఁ దునిమెద నే

నివు"డని వికటభుకుటీ

విపుల క్రోధాంధుఁడయ్యె వీరుండనఁగన్.

౩౫

'రిపులఁ దునిమెద నేను' అనునది వీరుని భావణము. వాని మాటలయందుఁ గ్రోధము వ్యక్తము గావలయును. (శత్రులను గాలను నేలనురాచెదను. వారిని ఖండించి కాకులకును గ్రద్దలకును వేసెదను' అను నభిప్రాయమును దెలుపు సమాసము నుపయోగింపవలెను.) కాన సమాస ముచితము. అట సమాసమును వాడక కవి యొక్క భావణమున (వికట భుకుటీవిపులక్రోధాంధుఁడు) సమాసము ప్రయుక్తమైనది. ఇది యస్థానసమాసము. స్థానముగాని స్థానమున సమాసమును వేయుట. ఈ దోష మొకానొకచో గుణమే యగును.

రక్తాశోక! కృశోదరీ కృనుగతాశ్వత్వామరక్తం జనం?

నోదృష్టేతి ముదైవ చాలయసి కిం వాతావధూతం శిరః

ఉత్క్రంతా ఘటమానపట్నద ఘటాసంఘట్ట దప్తచ్ఛద

సత్పాదాహతిమంతరేణ భవతః పుష్పద్గమోఽయం కుతః.

రక్తాశోకమా ? అమరక్షుడగు నన్ను విడిచి నా ప్రియురాలెటుపోయెను ? నేను జూడలేదని యేల యూరక (తెలిసియు) వాతావధూతమగు శిరస్సు నాడిం

తువు? శౌత్సుక్యముచే (నీకడకు) వచ్చిన తేట్లు మొత్తముయొక్క నలుగురులచేఁ గొఱికివేయఁబడిన చిగురాకులు గలదానవై దాని (నాప్రియురాలి) పాదతాడనము లేక నీవెట్లు చిగురుపెట్టుదువు?

ఇటు విప్రలంభమున విరహివాశ్యమున దీర్ఘసమాస మనుచితము. కాని తానడిగిన దానినిఁ దెలిసియుఁ జెప్పక యా రక్తాశోకము తల నాడించుచున్నదని విరహి కుపితుఁడైనాఁడు. కావున నా శోపమును వ్యక్తమునయుటకు దీర్ఘసమాసత్వమును గవ్యత్వమును గుణములే యగును. ఈ దీర్ఘసమాసముచే వ్యక్తమైన యంగభూతమగు శోపప్రకర్షముచే నంగి యగు విప్రలంభమున కుత్కర్ష మే కలుగును.

మరియు నదీ పర్వతాది వర్ణనములందు సమాస ముచితముగానే యుండును. ఎట్లన,

కా. ఆకాంచీనగరంబు వెల్వడి సముద్యత్సూగపున్నాగ రం
భాకంకేళి రసాలసాల నుమనఃపాళీజహాళీ మధూ
శీకేళీ వరగంధవాహ పృథుకాళీ చంక్రమాలంకృత
జ్ఞాకప్రాంగణ చోళమండల మహాగ్రామంబు రీక్షించుచుకా.

కా. అపిజాధరుఁడేగి కన్గొనియెఁ బుణ్యభూత దర్శిల్లన
దైవ ద్వీపపతీసమత్సర వివాదప్రాశిమాన్దళ
న్యావల్లిక్కర భావభల్లిహరికావర్ణావృతవ్యోమముం
గావేరితట్టివీలలామము సహాభుజ్జాళివోద్ధామయికా.

మ. బహురత్నద్యుత మేదురోదరదరీ భాగంబులంబొబ్బు ని
మ్మిహికాహార్యమునం జరింతుమెపుడుం బ్రేమన్నభోవాహినీ
లహరీ శీతలగంధవాహపరిఘేలన్మంజరీసారథ
గ్రహణేందిందిర తుండిలంబు లివి మత్కాంతార సంతానమూర్.

ఈ సమాస రచనను గూర్చి చతుర్థాశ్వాసములోని గుణ ప్రకరణముయొక్క తుదియందుఁ జూడవలెను.

౧౫. ఛందోభంగము - ౧౬. యతిభంగము

కం. ఛండము యతియుం దప్పిన

ఛందోయతి భంగములగు సంగతి నితఁడు

కుం దేందువిశద యశుఁడై

ముందుగఁ బూజించినాఁడు నరపారివనఁగన్.

ఇట యందవపాదమున ఛందోభంగము. కందమున ద్వితీయ పాదాంతవర్ణము గురువై యుండవలెను. ఇట లఘువుగానే యున్నది. నాల్గవపాదమున యతిభంగము, దీనిని దర్పణకార ప్రకాశకారలు దెలుపలేదు. వామనుఁడు దెలిపెను.

సామాన్యముగాఁ గవులు ఛందోభంగదోషమును జేయరు. వ్యాకరణ శిశువణి చలమచర్ల రంగాచార్యులవారు. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణమున నీ క్రింది పద్యమున ఛందోభంగమును జేసిరి.

గీ. విశ్వవిఖ్యాత కాకతి వీరరుద్రు
నిరతిశయమైన భూమి పాణిగ్రహోత్ప
వంబు విని బొటనవ్రేళ్ళు చాదసితి
ధరిణిపతులెల్ల గీటిరి తలలుచాల్చి.

ఇట మూడవపాదమున ఛందోభంగమయినది.

సీ. వాల్మీకి వ్యాసుల వన్నెలుదలుగవే రామభారతసభారామసేమ ? ఇట వాల్మీకి వ్యాసులన్నచో 'కి' గురువై ఛందోభంగమయినది. ఇట్టి దోషము అనఁగాఁ దెలుగుపదములలో సంయుక్తాక్షరమునకుఁ బూర్వాక్షరమును గురువు సేయుటయు సంస్కృత పదములలో సంయుక్తాక్షరమునకుఁ బూర్వాక్షరమును లఘువు సేయుటయు వీరి కవిత్వమునఁ దందోపతందములుగాఁ గావవచ్చును.

సంస్కృతభాషలో వ్యస్తపదములలో రేఫ సంయోగమునకుఁ బూర్వాక్షరము క్వాచిత్కముగా లఘువుగా గవఁబడుచున్నది. ఏకపదమునమాత్రము గాదు. ఎట్లన, 'అనువద్య' చక్రము మొదలగుచోట్ల 'ను చ' వర్ణములు గురువులే. 'అల్పవ్యయేన నుందరి | గ్రామ్యజనా మృష్టమన్నాతి' అనుచో 'గ్రా'కుఁ బూర్వాక్షరమగు 'రి' వర్ణము లఘువు. ఇట్టి లఘుత్వము క్వాచిత్కము. అంతేకాని యాయాచార్యులవారివలె శాంధ్రపదములలో సంయుక్తాక్షరమునకుఁ బూర్వాక్షరమును గురువును, సంస్కృతపదములలో లఘువును జేసినవారు గానరారు.

౧౬. పితృకర్షము

కం. క్షీతి సుతృర్షము లక్కిన

బితృర్షికర్షంబు; గవయ భల్లూకమ్మగీ

వితతవిభేదన గర్వా

యతిసింహాభీల మీ మహాటవియనఁగన్.

33

ప్రారంభము నందలి యెత్తుగడ క్రమముగాఁ బడిపోవుట. ఈ పద్యమునఁ బితృకర్ష దోషములేదు. ఈ క్రింది పద్య ముదాహరణియము.

సీ. ముంగల సింగారముగ్గల మేలు బంగారు రంగారు లంగాదరించి
దబ్బికాయలఁజూచి యబ్బిగారినిపించు గబ్బిగుబ్బలఁ గంచుకంటఁ దొడిగి

... ..

సీ. కమనీయ కింకిణీ ఘంటికా సాహస్ర మణిమూర్తి గ్వనిచేత గగనచుగళ
వన్యజనాలాకనాభీల తరళోగ్ర కాంచన గర్వజపతాళు వెలుంగఁ
బృభుజేమి ఘట్టవఁ బృథివీఁ కంపింపంగ వలనొప్పు బలుజవాక్యములఁబూర్చి
నట్టి యున్నతరథం బత్తుగ్గతి నెక్కి కరసహస్రగినున భీకరతరాసి

ఈపద్యములలోని మొదటి పద్యములోని మొదటి పాదమునందలి యెత్తుగడ
రెండవపాదమున లేదు. రెండవపద్యమునఁ గ్రమక్రమముగా మూడు నాలుగు పాద
ములలో మరియును బడిపోయినది. కొన్నియెడలఁ బరిశ్రమింపక నున్నను
ఎట్లన, ప్రాగప్రాప్త విశుంభశాంభవ ధనుర్వేదావిధావిర్భవ
తోక్రదప్రేతి భీమభార్గవ భుజస్తంభాపకర్థః శ్రుణాత్
ఉజ్జ్వలః పరశ్శుభవత్సశిథిలస్సగత్కంత పీతాతిథిః
యేనానన జగత్సు ఖండపంతుర్దేవో హరఃఖ్యాప్యతే. (మహావీరచరిత్రము)

శివధనుర్భంగముఁజేసిన శ్రీరామునిలోఁ బరశురాముఁడు కృష్ణుఁడై యిట్లను
చున్నాఁడు. పూర్వ మెప్పుడును భంగమునొందని శివధనుస్సును (నీవు) రెండు తుని
యలు గావించుటచేఁ బ్రైశ్చికిన కోపముచేతఁ బ్రేతమైన భయంకరుఁడగు భార్గవుని
భుజాస్తంభమునుండి చలించిన యీ పరశువు మంటలుగ్రమ్మచు నీ కంఠసీతమున
కతిథియగుఁ గాక. ఈ పరశువుచేత హరుఁడు లోకములలో 'ఖండపరశుఁడు' అను
పేరు వహించెను. (హరుఁడు తన పరశువుయొక్క ఖండమును (అవయవమును) నన
శిష్యుఁడగు పరశురాముని కిచ్చెనని పురాణ ప్రసిద్ధి.)

ఇటుఁ గువీతుఁడగు పరశురాముని వచనమున దీర్ఘసమాసమును పరుషవర్ణాదంబర
త్వమును దెలియునట్టిది. ఇందు మొదటి మూడుపాదములందును మొదటి యెత్తుగడకు
భంగమురాలేదు. నాలవపాదమున నాదీర్ఘసమాస పరుషవర్ణాదంబరత్వములు లేమినిఁ
బరిశ్రమింపక నున్న సుభావమును సంగ్రహించినది. అయితే నాలవపాదమునకు వచ్చుచున్నట్టిఁ బరశు
రామునికే దనగురువగు హరునిస్మృతి గలుగుటచేఁ గ్రోధము కాంతిల్లినది. కాన నట
మసృజవర్ణబంధమే ప్రయుక్తమైనది. ఈవిధము దోషముగాక గుణమే యగును.

ఇటు నాలవపాదమున సమాప్తపునరాత్తరూపమగు దోషము లేదా ? యని
శంకింపఁ బనిలేదు. వాక్యము సమాప్తమైన పిమ్మట విశేషజాంతరము మాత్రము
వేయఁబడినచో సమాప్తపునరాత్తదోష మగును. భిన్నవాక్యమే ప్రయుక్తమగుచో

నీదోషము లేదు. ఇటు నాలవపాదమున భిన్నవాక్యమే ప్రయుక్తమైనది కదా! కాన దోషముగాదు.

౧౮. భిన్నలింగము. ౧౯. భిన్నవచనము

ఆ. వె. ఉవిడఁబురుఘఁబోల్చి, నొకనిఁ బల్వురఁబోల్చి

భిన్నలింగమనఁగ భిన్నవచన

మనఁగఁజెలఁగు; వింతి వనజారివలె నన

ఖడ్గ మురగవరులకరణి ననఁగ.

3౮

స్త్రీనిఁ బురుషునితోఁబోల్చినచో భిన్నలింగదోషము. ఒకనిని బలుమందితో బోల్చినచో భిన్నవచన దోషము. ఇట్లుగాదు చెప్పవలసిన విధము. ఉపమానోపమేయములు భిన్నలింగములలోనున్న భిన్నలింగదోషము. భిన్నవచనములలోనున్న భిన్నవచనదోషమును సంభవించునని చెప్పవలయును. ఎట్లన “తరుణి చంద్రునివలె నున్నది” ఇటు సుపమేయమగు తరుణి స్త్రీలింగము. ఉపమానమగు చంద్రుఁడు పుంలింగము. ఇది దోషము. “తరుణి చంద్రకళవలె నున్నది” అన్నచో దోషము నివృత్తమగును. “ఖడ్గము సర్పములవలె నున్నది” ఉపమేయమగు ఖడ్గము, ఏకవచనమాన నున్నది. ఉపమానమగు సర్పములు, అనుపదము బహువచనమున నున్నది. (ఖడ్గము సర్పమువలె నున్నదన్నచో దోషము తొలఁగును) ఇది దోషము.

కొన్నియొడల నీదోషములు దోషములుగావు. ఈ విషయమున దండి యిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు.

“న లింగవచనే భిన్నే న హీనాధికతే అపి ।

ఉపమాదూషణాయాలం యత్రోద్వేగో న ధీమతాం

స్త్రీవ గచ్ఛతి చందోఽయం వక్ష్యేహస్త్రీ పుమానివ ।

ప్రాణా ఇవస్త్రియోఽయంమే విద్యా ధన మివాద్భితా

భవానివ మహీపాల! దేవరాజో విరాజతే ।

అలనుంతుమరః కక్షామారోఘం లేజనా స్పృశః

ఇత్యేవమాది సౌభాగ్యం న జహత్యేవ జాతుచిత్ ।

అస్తి చ క్యచిదుద్వేగః ప్రయోగే వాగ్విదాంయథా

హంసీన ధనశక్చంద్రస్సరాంసీహమలం నభః ।

భర్తృభక్తో భటశ్చేవ భద్ర్యోతో భాతి భానువత్

ఈదృశం వర్జ్యతే సద్భిఃకారణం తక్ర చింత్యతాం”

ఏ యుపమానము విన్నచోఁ బండితులకు వెగటు గలుగదో యట లింగవచన భేదమున్నను న్యూనత్వాధిక్యాదు లున్నను దోషముగాదు. ఎట్లన “తతోజ్ఞావాఁడు స్త్రీవలె నడచును (లింగభేదము) ఈ స్త్రీ పురుషునివలె మాటలాడును. (లింగభేదము) వాకిలెడు ప్రాణములవలెఁ బ్రేమఁడు (వచనభేదము. సంస్కృతమునఁ బ్రాణజెల్లము నిత్యబహువచనము) విద్య ధనమువలె వార్జింపఁబడినది. (లింగభేదము) ఓగాజా! నీవలె నిండ్రుఁడు వెలుగును. (ఉపమానగతి న్యూనత్వము. అనఁగా న్యూనోపమానము) ఈరాజు తన తేజస్సుచే నూర్యుని చంకలోని కెక్కుట కష్టఁడు - అనఁగా నూర్యునితోఁ దుల్యుఁడు (ఉపమానగతాధిక్యము) ఇత్యదులందు సాభాగ్య మావంతయుఁ దగ్గకున్నది. కొన్నయొడల నున్న యుపమానములు విన్నచోఁ బండితులకు వెగటు దోచుచున్నది. ఎట్లనఁ జంద్రుఁడు హంసివలెఁ జెల్లనివాఁడు (లింగభేదము) ఆకాశము సరస్సులవలె నిర్మలము (వచనభేదము) భటుఁడు క్వానమువలె భద్రభక్తుఁడు (ఉపమానగత న్యూనత్వము) మిడుగురుపుర్య నూర్యునివలె వెలుగును. (ఉపమాన గతాధిక్యము) ఇట్టిచో సాభాగ్య మావంతయునులేదు. కాన లోకప్రసిద్ధియున్నచో లింగవచనాదిభేద మున్నను దోషములేదు. కావుననే యశస్సును గాంతిగా నుపమించినను బండితుల కుద్వేగము గలుగకున్నది. లోకప్రసిద్ధిలేకున్నచో దోషమేయగును.

౨౦. అక్రియము లేక అశరీరము

కం. తుదలఁ గ్రియాశూన్యములగు

పదంబు లశరీరమునఁగ బరగున్ విభవా

సపదమగు మధుమాసంబున

బొదలు తరూత్కతము కుసుమపూర్ణమయి యనన్,

౩౯

క్రియాపదములేని వాక్య మశరీరము. ‘పాదలు’ అను పద మిటఁ గ్రియ కాదు. తద్గర్భాత్థిక విశేషణము. ‘పాదలుచున్న తరూత్కరము’ అని యర్థము. ‘భాసెను’ అను సమాపకక్రియలు ప్రమేనది. దీనిని దర్పణకారాదులు “సాకాంక్షము” అనిరి.

గ్రంథకర్త వెనుకటి ‘అపూర్ణము’ అను దోషమున, ఈ యశరీరదోషమును ధృల్బముగాఁజే యుదాహరించెను. అపూర్ణదోషమునకుఁ బ్రతాపరుద్రయోదాహరణమే సరియైనదని చూపితిమి.

౨౧. సంబంధ వర్జితము

కం. సంబంధ వర్జితములగు

సంబంధము విడువఁ; గరులు శైలములు, తురం

గంబులు భంగంబులు, సమ

రాంబుధివరతరణి యితని యసిలతయనఁగన్.

౪౦

ఇప్తమైన సంబంధము లేనిది సంబంధవర్జితము. ‘సమరాంబుధివరతరణి’ అను సమాసమున గుణీభూతమైన ‘సమరాంబుధి’తో కరులు శైలములు, తురంగములు అనువానికి సంబంధముండవలెను. అనఁగా సమరమును సంబుధిలోఁ గరులు శైలములు, తురంగములు తరంగములు అసిలతతరణి, అను నవ్యయ మిప్తము. ఇటు సమరాంబుధి వరతరణి అను సమాసములా ‘సమరాంబుధి’ గుణీభూతమగుటచే వానితో సంబంధము సంభవింపకన్నది. దీనినే దర్పణకారాదులు ‘అభవన్మతయోగము’ అనిరి. ‘ఇప్తసంబంధము లేనిది’ అని యీశేషార్థము.

‘సమరాంబుధివరతరణి’ అని సమాసమునుజేయక ‘సమరాంబుధి’ అని సప్తమ్యంతమును జేసినచో నీ దోషము రాదు.

౨౨. వాక్యగర్భితము

కం. కడుమ నొక వాక్యవద్దతి

తొడరిన నది వాక్యగర్భదోషము “ఖలులా

వెడమతులతోడి సంగతి

“కడుహిత మిది నీ” కొనర్పఁగావలదనఁగన్.

౪౧

ఒక వాక్యమున కేవలవాక్యమును దూర్చి చెప్పట వాక్యగర్భిత దోషము. ఇటు “ఖలులగు వెడమతులతోడి సంగతి నొనర్పఁగావలదు” అను వాక్యమధ్యమున ‘నీకిది కడు హితము’ అను వాక్యాంతరము ప్రవేశించినది. ఇది దోషము. దీనిని దర్పణకార ప్రకాశకారాదులు గర్భితమనిరి.

ఈ వాక్యగర్భితదోష మొకానొకచో గుఱియే యగును. ఎట్లన,

“భవాన్యమపహస్తికరేఖో నిరంకుశోఽథ విశేకరహితోఽపి

స్వప్నోఽపి త్వయి పునః “ప్రతీహి” భక్తిం నృపస్మరాయ”

ఇది యొక భక్తిని ప్రార్థనము. ఓ స్వామి! నేనపహస్తికరేఖుడను (మర్యాదను ద్యజించినవాడను) నిరంకుశుడను (ఉచ్చృఖిలుడను) విశేకరహితుడను (ధర్మాధర్మ శూన్యుడను) స్వప్నమునఁగూడ నీయందు “సత్యముగా నమ్ముము” భక్తిని మఱువను.

ఇటుఁగూడ ‘ప్రతీహి’ (సత్యముగా నమ్ముము) అను వాక్యము “స్వప్నమునఁ గూడ నీయందు భక్తిని మఱువను” అను వాక్యమునఁ జొచ్చినది. అయినను నిటు

దోషముగాదు. ఏలన, శపథముచేసి చెప్పచున్నట్లు దృఢమైన నమ్మకము గలుగుటకై యీ వాక్యాంతర ముద్దేశింపబడినది. అంతకుమున్ను మర్గాదలేక యుచ్చంఖలుడై వివేకరహితుడై ప్రవర్తించినవాడు భగవంతునికి దృఢపత్యము గలిగింపవలసి యున్నదికదా! కావున శపథముచేసి చెప్పచున్నట్లు తనమాట ముమ్మాటికిని సత్యమని నమ్మించుటకు ‘ప్రతీహి’ అను వాక్యాంతరమును నడుమఁ బ్రయోగించెను. కావున నిది యిటు గుణమే కాని దోషముగాదు. అయితే పై నరసభూపాలీ యోదామరణ మగు “ఖలులా! వెడమతుల తోడి సంగతి! కడు హిత మిది నీ కొనర్పఁగావలయుననికా” అనుచోట మాత్ర మిట్లే సమాధాన మేల చెప్పకొనరాదు? అని శంకింపవచ్చును. ఇటు నట్లు పాసగదు. ఏలన, నిటఁ బ్రసిద్ధమగు నర్థమునే యుపదేశించుచు న్నాఁడు. ప్రసిద్ధార్థము నుపదేశించునపుడు దాని తుపత్యులతోఁ బనిలేదు. ‘భవామృతపవాన్తిత రేఖః’ అను శ్లోకమున చుచ్చంఖలుఁడుగాఁ బ్రవర్తించినవాఁ “దీక్షముండు నీ భక్తిని విస్మరింపను” అని చెప్పినపుడు స్వామికి నమ్మకము వుట్టించుటకై చెప్పవలసిన విధమున నిటఁ జెప్పఁబనిలేదుగదా! కాన నరసభూపాలీయ పద్యమున దోషమే. ఇట్లే

అతఁడు మొన్న నున్నతమదాంధత మాపురికేగుడెంచి యా

పోతరమేమిచెప్పు? ననుఁబూరికిఁ గైకొనకపురోవసూ

వ్రాత నికొతపాణిరుమావారసలాలన నవ్యపల్లవం

తై తనరారు వందనమహావనిలో విడియించె నేనలకా.

— ప్రభావతీ ప్రద్యమ్నము.

మాపురికేగుడెంచి ననుఁ బూరికిఁ గైకొనక - అను వాక్యవ్యధ్యమున “ఆపోతరమేమిచెప్పు?” అను వాక్యము చొచ్చినది. ఇది గుణమే. ఏలనఁ దెలియని కృష్ణునికి వజ్రనాభుని దర్పాతిశయమును నిండ్రుఁడు బోధించుచు న్నాఁడు.

వాక్యసంక్షిప్తదోషమున వాక్యమున వాక్యాంతర పదములు ప్రవేశించినవి. ఇటు వాక్యమున వాక్యాంతరమే ప్రవేశించును.

ప్రతాపరుద్రీయమున ‘శబ్దహీనము, విసర్గ లుప్తము’ అని మరి రెండు దోషములు గలవు. ఆంధ్రమున వాక్యమున విసర్గలుప్త దోషము సంభవించదు. కాన దానిని విడువవచ్చును. శబ్దహీనమున శబ్దకాస్త్ర విరుద్ధమైనది. చ్యుతసంస్కారము పదదోషము. శబ్దహీనదోషము వాక్యదోషము. “ఈ రాజసింహుఁడు కూరుఁడు” “ఉపమితసమాసమున సామాన్యధర్మ వాచకపదమును బ్రయోగింపరాదు. ‘రాజాసింహ ఇవ (కూరఁ) రాజసింహః - రాజసింహుఁడు. ఇది యుపమిత సమాసము.

‘ఈ రాజసింహుడు కూరుడు’ అనుచో సాధారణధర్మవాచక మగు ‘కూర’ పదము ప్రయోగింపబడినది. సాధారణ ధర్మవాచకమును బ్రయోగించినచో సమా సమును జేయక వ్యస్తముగానే యుంచవలెను. ఎట్లన, “ఈ రాజు సింహమువలె కూరుడు” కానఁ బైవాక్యము (రాజసింహుడు కూరుడు) శబ్దహీనదోషగ్రస్తము.

అంధ ప్రతాపరుడైన యశోభూషణుని వ్యాకరణ శిరోమణి వలమచర్ల రంగాచార్యులవారి శబ్దహీనదోషమునకు మేము అడవులపాలై చెడిరి’ అనుదాని నుదాహరించిరి. ‘మేము చెడిరి’ అని చిన్నపిల్లలు గూడ మాటలాడరు. ఆచార్యులవారికి దోషతత్త్వ మర్థము కాలేదు. సంస్కృత ప్రతాపరుదీయమున ‘న సంశృణు మహే హంత హితమాప్తై ర్నిమత్రితం’ అని ‘సంపూర్వకశ్రుధాతు వాత్మనే పద మగుననియు సత్తతి కర్మవాచకము నుపయోగింపరాదనియు దానినిఁ దెలియక ‘హితం’ అను కర్మవాచక ముపయోగింపబడుటచే దోషమనియు నుదాహరింపఁ బడినది. దీనివలన నిది సామాన్య జ్ఞానమునకు గోచరించు దోషముగాదనియు విశేష జ్ఞానమునకు గోచరించు దోషమనియు గుర్తెఱుంగవలెను. కాన ‘న సంశృణు మహే’ ఇత్యాదివంటిది కాదు ‘మేము చెడిరి’ అనునది. కావున వ్యాకరణ శిరోమణిగారి ప్రయోగము సామాదికము.

సాహిత్యదర్పణమున ౨౩ దోషములును, గావ్యప్రకాశమున ౨౦ దోషము లును నీయబడినవి. సాహిత్యదర్పణమున విసంధిదోష భేదములను మూఁటినిఁ బ్రత్యేకముగాఁ గణించెను. ప్రకాశకారుఁ డొక్కటిగానే గణించెను.

ఇందు లేనివియు దర్పణ, ప్రకాశములలో నున్నవియు నగు మరి మూఁడు వాక్యదోషములను గూడఁ జూపుదుము.

౧. హతవృత్తము

రసానుకూలముగాని వృత్తమును స్వీకరించుట. ఎట్లన,

హా నృప! హా బుధ! హా కవిబంధో! విప్రసమాప్ర సమాశ్రయ! దేవ! ముగ్ధవిదగ్ధ సపాంధవరత్న! క్యాసిగతః క్వవయం చ తవైతే! —

అయ్యో! రాజా! హా పండితా! హా కవిబాంధవ! హా దేవ! నీ వెట నున్నావు? నీ వారమగు మే మెటనున్నారము?

ఒక రాజు మరణింపఁగా నాతని బంధుజాలము దుఃఖించుచున్న ఘట్టము. ఇటఁ గరుణరసము. ఈ దోషకవృత్తము హాస్యరస వ్యంజకము. కరుణమునకు దగిన వృత్తములు వియోగిని మందాక్రాంతౌ పుషి ఎతాగ్రాదులు. శృంగారమునకుఁ బృథ్వీ శిఖరిజ్యోదులు. రౌద్ర వీరములకు శార్దూలము ము||

అద్రమునఁ బూర్వకపు లెవ్వరును నీ వృత్తులకును రసములకు సంబంధమును గలుపలేదు. సామాన్యముగా వీర రౌద్రములకు మత్తేభ శార్దూలములు వాడిరి. కాని శృంగారాదులకుఁ గూడ నావృత్తులను వాడిరి. మొత్తముమీఁద నాంధ్రమున రసనియమము లేకుండనే వృత్తులను వాడిరి. కాని ప్రైయువాహరణమున వలె గరుణాదులలో హాస్యాది విరుద్ధ రసవ్యంజకములగు వృత్తులను వాడి రసదోషమును జేయలేదు. ఏలవఁ గవులెల్లరును గ్వాచిత్కముగా భుజంగప్రయాతము, పృథ్వీవృత్తము మొదలగువానిని వాడినను నత్యధికముగా ఉత్పలమాల, చంపకమాల, మత్తేభము, శార్దూలము, కందము, గీతము, ఆటపెలఁది, సీసము, అను నీ యెనిమిది వృత్తులనే వాడిరి. వీనిలో రసభంగ మొనర్చు వృత్తులులు లేవు.

౨. ప్రసిద్ధి త్యాగము (ప్రసిద్ధి హతము)

“మంజీరాదిభు రణితప్రాయం పక్షిభు చ కూజిత ప్రభృతి
స్థనితమణితాది సురతే మేఘాదిభు చ గర్జిత ప్రముఖం”

మంజీర వలయాది భూమణ ధ్వనికి రణితమనియు, పక్షులధ్వనికిఁ గూజితమనియు, సురతధ్వనికి స్థనిత మణితములనియు, మేఘ సింహాధ్వనికి గర్జితమనియును లోకప్రసిద్ధి. ఇట్లే రశనా వీణాది ధ్వనికిఁ గ్వణితిము, ఘంటా నూపురాది ధ్వనికి కింజితము, భ్రమరధ్వనికి గుంజితము, మండుకాధ్వనికి రవము, సముద్రధ్వనికి ఘోషము, మృదంగాదులధ్వనికి ధ్వనితము, గజధ్వనికి ఘోరకారము, బృంహీతము, తురగధ్వనికి హేషితము, పటహధ్వనికారవము, పృషభధ్వనికి డేత్కారము, సర్పధ్వనికి ఘోరకారము, కపిధ్వనికి బూత్కారము, ఘోరధ్వనికి ఘోరకారము, అగ్నిముఖలింగధ్వనికి చటత్కారము, భంగధ్వనికి (చెట్టు మొదలగువాని విలుగు నప్పటి చప్పుడు) కటత్కారము, బాణధ్వనికి నూత్కారము, ఘుర్ధ్వనికి ఘమ ఘమారవము, షేరీధ్వనికి భాంకారము, మయూరధ్వనికి గేకారము, త్రికారము, కామినీధ్వనికి సీత్కారము, కింకీధ్వనికి ఝంకారము, మాద్యీధ్వనికి టంకారము, నదీతరంగధ్వనికి ఘోషము అని ప్రసిద్ధి. ఈ ప్రసిద్ధినిఁ బరిశ్రవించుట ప్రసిద్ధి త్యాగము.

కాని లోకమునఁ గోకిలారవము, నూపురరవము మొదలగుచోట మండుకాధ్వనియందుఁ బ్రసిద్ధమగు రవ శబ్దము ప్రయుక్తమై యున్నది. స్థనిత శబ్దము “స్థనితం గర్జితం మేఘనిర్ఘోషో రణితాది చ” అనుచో మేఘధ్వనిగాఁ బ్రయుక్తమై యున్నది. అట్లే భ్రమరధ్వనికి ఝంకారమనియు వ్యవహారము గలదు. ఈ ప్రసిద్ధి

త్యాగరూపమగు దోషము సార్వత్రికముగాఁ గవులు గణింపలేదు. మణిత, గర్జిత, గుంజితాదులను మూత్రము ప్రసిద్ధమగు నర్థముననే వాడిరి.

ఇట్లే యాంధ్రభాషలోఁగూడఁ బశుపక్ష్యాది ధ్వనులకుఁ బ్రసిద్ధమగు ననుకరణ శబ్దములు గలవు. వానినిఁగూడ నిటఁ జూపుదును.

౧. గప్పలు బెకబెకలాడును; గరరవరట్, కురరవరరగట్ అనును.

౨. పంది గుట్టుపెట్టును; ఘుర్గురించును.

౩. సింహము బొబ్బరించును; గర్జించును.

౪. పులి గాఁడించును.

౫. గుట్టము పకిలించును.

౬. ఏనుగు ఘోరకరించును; గీచెట్టును.

౭. ఎద్దు అంకవేయును.

౮. గాడిద యోండ్రచెట్టును.

౯. పిల్లి మ్యావుచునును.

౧౦. కుక్క మొలుగును.

౧౧. కోళ్ళు కేరును; కొక్కొరొకో యనును.

౧౨. కొంగలు కొంగొంగురనును.

౧౩. పాములు బుసకొట్టును.

౧౪. మేక అఱచును.

౧౫. ఎలుకలు కిచకిచలాడును; గురగురలాడును.

౧౬. కుమ్మెదలు జమ్మునును.

౧౭. చీమ చిటుక్కుచునును.

౧౮. కోయిల కో కో యనును.

౧౯. చిలుకలు కూయును.

౨౦. గుడ్లగూబ కుహు కుహు చునును.

ఇంకను గొన్ని క్రియలకుఁగూడ ననుకరణశబ్దములు గలవు. చూడుడు.

నవ్వుట - కికాకె నవ్వుట, కవికవ నవ్వుట, పకపక నవ్వుట, కిలకిల నవ్వుట, కలకల నవ్వుట, ముసిముసి నవ్వుట, కిచకిచ నవ్వుట, వికవిక, వికావిక నవ్వుట. (విరుద్ధముగా నవ్వుటకు)

అల్లుట - అల్లిలిల్లిగ నల్లుకొనుట, చీకిలిమకిలిగా నల్లుట.

అడుట - అల్లునాడుట, అల్లులాడుట, జవజవలాడుట, చెండి చెకపికలాడుట.

నుక్కుట - నుర్రనుర్ర నుక్కుట.

మాడుట - మలమల మాడుట.

వేగుట - చిటపిట వేగుట, పెటపెట వేగుట.

మండుట - బగ్గన మండుట.

మ్రోగుట - గొల్లన మ్రోగుట, గలగల మ్రోగుట, గుభగుభ మ్రోగుట, గణగణ మ్రోగుట.

ఏడ్చుట - హోయన నేడ్చుట, కాపురని యేడ్చుట, కాపుకాపురని యేడ్చుట, గొల్లన నేడ్చుట, వలవల యేడ్చుట.

చొచ్చుట - డరడరని చొచ్చుట, దడదడ చొచ్చుట.

పొక్కుట - పురపుర పొక్కుట.

కాణుట - జొటజొట కాణుట.

చినుకు పడుట - చిటచిట చినుకులు పడుట.

రాలుట - జలజల రాలుట, గులగుల రాలుట.

ఉడుకుట - తుకతుక, కుతకుత, తెకతెక యుడుకుట.

కూయుట - కలకల, కొలకొల కూయుట.

తెల్లవాణుట - బల్లన తెల్లవాణుట, బలబల మని తెల్లవాణుట.

కొణుకుట - పటపట కొణుకుట, పెటపెట కొణుకుట.

పడుట - గుభౌలు పడుట.

చూచుట - చురచుర చూచుట.

చుట్టుకొనుట - ముసముస మని చుట్టుకొనుట.

కొట్టుకొనుట-తటతట కొట్టుకొనుట, పటపట కొట్టుకొనుట, పెటపెటకొట్టుకొనుట.

మెఱయుట - ధగధగ మెఱయుట.

జల్లుమనుట - గుండెలు జల్లుమనుట.

త్రిప్పట - గిరగిర త్రిప్పట.

మరగుట - నీరు కళకళ మరగుట.

పొంగుట - బుసబుస పొంగుట.

క్రాగుట - సలసల క్రాగుట.

జాణుట - జరజర జాణుట మొ.

మరికొన్ని శబ్దము లనుకరణములవలె నుండి యర్థవిశేషమును బోధించును.

ఎటవ,

సొంపు సొటసొటవోపు = అండము తఱుగు.

చిత్తము వకావకలగు = మనస్సు చెదరు.

మేను నకనకలాడు = మేను కృశించు.

మాటలు తొకతొకలై వెడలుట - మాటలు అఱిఅఱి వచ్చుట.

కొన్నియెడల నా యా వస్తువ్యాపాము అనుకరణముచే జెప్పబడును.

కస్తూరి భుగభుగలు; బంగారు నిగనిగలు; మెఱుపుల కళతళలు;

గర్వపు మిటమిటలు; మేని చకచకలు; మొ.

3. అనుతపరార్థము

ప్రకృత విరుద్ధముగు పరార్థము గల దోషము.

రామ మన్మథకరణ తాడితా । దుస్సహేన హృదయే నిశాచరీ

గంధవద్రుధిర చందనోక్షితా । జీవితేశ వసతిం జగామ సా.

ఆ నిశాచరీ (తాటక) దుస్సహమైన శ్రీరాముడను మన్మథునియొక్క బాణముచే హృదయమునఁ గొట్టబడినదై వాసనగల చందనమువంటి రక్తముచే దడిసి నదై జీవితేశ వసతికి (యమనదనమునకు - ప్రియుని గృహమునకు) వెళ్ళెను.

‘తాటక రామబాణముచే గొట్టబడినదై యమలోకమునకుఁ బోయెను’ అనునది ప్రాకరణికార్థము. అభిసారికా రూపార్థ మప్రాకరణికము. ఇందుఁ బ్రకృతరసముగు బీభత్సమునకు విరుద్ధముగు శృంగారముతో సమావేశము చేయబడినది. ఇది దోషము. (విరుద్ధరస సమావేశభుక్తియన నున్న దీని వివరణమును జూడవలెను.)

శృంగార బీభత్సములు, వీర భయానకములు, రాద్రాద్భుతములు, హాస్య కరుణములు విరుద్ధరసములు. వీనికి సమావేశము గూడదు.

అర్థ దోషములు.

తం. క్రమమున నిఁక నరజ దో

షముల నెఱింగింతు సుకవిజనులకు హీనో

పమ, మధికోపమ, మనమో

పమ, మభ్యాతోపమంబు, పరుషము, మరియుఁ.

౪౨

గీ. వ్యర్థ, మేకార్థము, ససంశయం, బప్రక

మము, విరుద్ధంబు, విరసా, తిమాత్ర, హీతు

రహిత, నిరలంకృ, తాల్లీల, సహచరచ్యు

తములు, భిన్నంబు, నన వీని క్రమమొనర్తు.

౪౩

౧. హీనోపమము, ౨. అధికోపమము, ౩. అసమోపమము, ౪. అభ్యాతోపమము, ౫. పరుషము, ౬. వ్యర్థము, ౭. ఏకాగ్రము, ౮. ససంకయము, ౯. అపక్రమము, ౧౦. విరుద్ధము, ౧౧. విరసము, ౧౨. అతిమాత్రము, ౧౩. హేతురహితము, ౧౪. నిరలంకృతము, ౧౫. అశ్లీలము, ౧౬. సహచరచ్యుతము, ౧౭. భిన్నము - అని అర్థనోపములు పడునేడు.

౧. హీనోపమము - ౨. అధికోపమము

గీ. ఉర్వి ఘను నల్పుఁ బోల్చి హీనోపమంబు
శ్వాసమునుబోలె నితఁడు విశ్వాసి యనఁగ;
నరయ నధికోపమంబల్పు నధికుఁబోల్చుఁ
బునుకవట్టినపే నీశుఁబోలు ననఁగ.

౪౪

ఘనుని నల్పనితోఁ బోల్చిన హీనోపమము. అల్పని నధికునితోఁ బోల్చిన నధికోపమము. అంతేకాదు. అనల్పవస్తువు నల్పవస్తువుతోఁ బోల్చిన హీనోపమము. అల్పవస్తువు ననల్పవస్తువుతోఁ బోల్చిన నధికోపమము. అని చెప్పకొనవలెను.

‘ఇతఁడు శ్వాసమువలె విశ్వాసి.’ శ్వాస మల్పవస్తువు ‘ఇతఁడు’ అనల్పవస్తువు. ఇది హీనోపమము. “పునుకవట్టిన పేను ఈశ్వరునిఁ బోలును.” అనుచో ‘పేను’ అల్పవస్తువు. ‘ఈశ్వరుఁడు’ అనల్పవస్తువు. ఇది యధికోపమము.

౩. అసమోపమము - ౪. అభ్యాతోపమము.

గీ. ఉపమ సరివోని దిల నసమోపమంబు
మాలధరుఁడు మేరుగిరివోలె నలరుననఁగ
విను ప్రసీద్ధంబుగాని దవిశ్రుతోప
మంబు వదనంబు కుముదంబుమాడ్కి యనఁగ.

౪౫

బొత్తిగాఁ బోలిక కుడరని దసమోపమము. మాలధరునకు (బలరామునకు) మేరుగిరితో సామ్యము బొత్తుగా లేదు. ఏలన, బలరాముఁడు దెల్లనివాఁడు. నల్లని వలువలు దాల్చువాఁడు. మేరుపర్వతము బంగారపుఁ గొండ. పచ్చనిరంగు గలది. కావునఁ బోలికయే లేదు. కాన నిది యసమోపమము. అప్రసీద్ధమైన యుపమ అభ్యాతోపమము. “మొగము కుముదమువలె నున్నది.” ముఖమలములకు సామ్యము గలదు. అది ప్రసీద్ధము. ముఖమలముల కప్రసీద్ధము. ఇది అభ్యాతోపమము. ఇట్టిదే “గ్రధ్నామి కావ్యకళినం వికతార్థకృత్మ్” (అర్థములను కీరణములు

గల కావ్య మను చంద్రునిఁ గూర్చును) అనుచోటఁ గావ్యచంద్రులకును, అర్థకిరణ ములకును సామ్య మప్రసిద్ధము.

౫. పరుషార్థము

కం. పరుషార్థంబులు గల యిది

పరుషం బను దోషమయ్యె; బరగెడు నీ భూ

పరు సౌందర్యమునకుఁ నే

మఱు సరియౌ మంటఁబడ్డ మదనుండనఁగన్.

౪౬

అతి పరుషమైన యనఁగా రూక్షమైన యర్థము గలది పరుషదోష మనఁ బడును. ఈ రాజయొక్క సౌందర్యమునకు మదనుండ మహాముఖ మంటఁబడినచో సరియగును. బంగారమును బుటమువెట్టికొలఁదియు దానికి వన్నెపొచ్చువిధమున మహాముఖ మంటఁబడినచో మన్మథుఁడు మిక్కిలి సౌందర్యమును వహించును. అప్పు డీ రాజును బోలును. అని భావము. ఇటు భావము బాగుగా నున్నను 'మంటఁబడ్డ' అను పదము రూక్షముగా ననఁగా శ్రుతికటువుగా నున్నది. ఇటు శబ్దమే శ్రుతికటువుగా నున్నది. ఇది శబ్దదోషమే యుట లెస్స.

౬. వ్యర్థము. ౭. ఏకార్థము

ఆ. వె. అప్రయోజనంబు వ్యర్థమా; ఘేనిలం

వైన జలధిదాఁటె ననిలతనయుఁ

డన; నభిన్నవాక్యమరయ నేకార్థమా

సుగుణఖనిచరిత్ర శోభియనఁగ.

౪౭

ప్రయోజనములేని యర్థము వ్యర్థము. "అనిలతనయుఁడు ఘేనిలమగు (సురుగు నేల) జలధిని దాఁటెను" అనుచో 'ఘేనిలము' అను విశేషణము వ్యర్థము. ఇట్లే

గీ. క్రిక్కిరియుకొమ్మ లాశలకెక్కి చలువ | దట్టమగు నీడపందిళ్లు గట్టుచుండ.

చలువపందిళ్ళన్నఁ జాలును. మిగిలినది వ్యర్థము. ఇది రాయప్రోలు సుబ్బా

రావుగారి ప్రయోగరత్నము.

ఒకే యర్థముగల వాక్యమునుగానీ పదమునుగానీ మరలఁ బ్రయోగించుట యేకార్థము, 'సుగుణఖని' అన్నను 'చరిత్రశోభి' అన్నను నేకార్థకమే.

గీ. పదియువార్లు వసంతయల్ వదలనట్టి

వయసు సొగసుండనంబా మెపయి నెసంగ

బాల్యమెడలిన గదియు జన్మపుటలలు

ఒడలియిం దందముగ నుట్టిపడుచునుండె.

ఇటఁ బూర్వోత్తరార్థము లేకార్థమలే. ఇదియు ఆచార్య రామప్రోలు నుబ్బాపాపుగారిదే. ఈ వ్యర్థదోషమును దర్పణకార ప్రకాశకారాదు లపుష్టమని యును, ఏకార్థమును బునరుత్తమనియును వ్యవహరించిరి.

వాచునుఁ డీ క్రిందిస్థలములం దీ యేకార్థ వ్యర్థదోషములు దోషములుగావని తెలుపుచున్నాఁడు. దీని నెల్లరును స్వీకరించిరి. ఎట్లన,

‘ధనుర్జ్యోతిః’ అనుచోట ‘జ్యోతిః’ శబ్దముచేతనే ‘ధనుః’శబ్దార్థము గతార్థ మగుచుండ మరల ధనుశబ్దము ప్రయోగించుటవలన “ధనుస్సున నెక్కిడిన నల్లె త్రాడు” అని యర్థవిశేషము దోచును.

కర్ణావతంస, శ్రవణకుండల, శింశేఖరాది పదములలో “అవతంస”నాది పదములచేతనే తత్త్వలంకారములని యర్థము దోచుచుండఁగాఁ గర్ణాది శబ్దప్రయోగము తత్సన్నిధ్యరూపవిశేషార్థమును దెలుపును. అనఁగాఁ గర్ణాదులందు నిబద్ధములై యున్న యవతంసాదులని యర్థమగును.

‘ముక్తాహార’ శబ్దమున హారశబ్దముచేతనే గతార్థ మగుచుండఁగా ‘ముక్తా’ శబ్దము ‘కుద్ధములైన ముత్యములు’ అను నర్థవిశేషమును దోచించును.

‘పుష్పమాలా’ పదమున ‘మాలా’ పదముచేతనే గతార్థమగుచుండఁబుష్ప శబ్దము ‘శ్రేష్ఠములైన పుష్పములు’ అని యర్థవిశేషమును దెలుపుచున్నది.

‘కరికలభ’ శబ్దమునఁ గలభ శబ్దముచేతనే గతార్థమగుచుండఁ గరి శబ్దము ‘తన రూపమువంటి రూపము గల’ అను విశేషార్థమును బోధించును. (కరి = ప్రాథమంజరము; తద్రూపమగు కలభము కరికలభము). అయితే యీవిధముగా నెల్లయెడల అను యత్కించిద్విశేషమును జెప్పకొనవచ్చునుగదా! అప్పుడేదియు దోషమే కాదన వలసివచ్చుచున్నది. కానఁ గావ్యప్రకాశకారుడు “స్థితే ష్వేతత్సమర్థం” (పూర్వప్రయోగము లుండఁగా నిట్లు సమర్థింతుము. కాని యెల్లయెడల నిట్లు చెప్పకొనరాదు.) “న ఖలు కర్ణావతంసాదివత్ జఘన కాంచీ ఇత్యాది క్రియతే” (కర్ణావతంసమన్నట్లు జఘనకాంచీ ఇత్యాది ప్రయోగములు ప్రయోగింపరాదు.) అని నూతన ప్రయోగములకు ననుజ్ఞనీయక తిరస్కరించెను.

౮. ససంశయము.

శం. శ్రమమతిపదములు నంది

గములై న ససంశయంబు; ధరణీవరు ధై

ర్యము నగము గెల్పుననగా

నమరెడు సతిమేను మించు హసించుననగా.

౪౯

వాక్యము నందలి కర్తృకర్మములయందు సంశయము గలిగి తన్ములమున నర్థమున సంశయముగలుగుట దోషము. “ధరణీవరు ధైర్యము నగముగెల్పు” “సతిమేను మించు హసించు” అను వాక్యములలో ‘ధైర్యవగములు’ అనుచోటను, ‘మేను మించులు’ అనుచోటను గర్తయేదో, కర్మయేదో నిర్ణయింపరాకున్నది. కాన సంశయము. దీనిని దర్పణకార, ప్రకాశకారులు సందిగ్ధమనిరి.

కాని యిట్టియెడలఁ బ్రకరణమువలన సంశయము దోలఁగను. రాజవర్ణన ప్రకరణమున “ధరణీవరు ధైర్యము నగముగెల్పు” అని యున్నచో ధైర్యము కర్తయు ‘నగము’ కర్మ యని తేలును. స్త్రీవర్ణన ప్రకరణమున ‘సతిమేను’ కర్త యనియు ‘మించు’ కర్మ యనియును నిస్సంశయముగాఁ దేలును. ప్రకరణము లేనపుడే యిది దోషము. ప్రకరణమున్నచో దోషముగాదు.

౯. అపక్రమము.

వాక్యదోషములలో ‘అక్రమ’ దోషము శబ్దార్థ భేదముచే ద్వివిధమని చెప్పి యథాక్రమమును సుదాహరించియుంటిమి. “తురంగ మధ మాతంగం ప్రయచ్ఛాస్త్రై మదాలసం” అనుదానినిఁ జూచుకొనవలెను.

ఈ యపక్రమ దోషము కాస్త్రు విరుద్ధరూపముగాఁ గూడ నుండును. ఎట్లన,

“కారయిత్యై త్వరం గ్రానువృద్ధో మంక్త్యా భుక్త్యా చ

నక్షత్రం తిథివారా జ్యోతిషికం ప్రస్తుం చలికః”

గ్రానువృద్ధుఁడు త్వరమును జేయుచుకొని స్నానమాడి భుజించి తిథి వార నక్షత్రములు దెలిసికొనుటకై జ్యోతిషికునికడకు బయలుపెడలెను.

ఇట్లఁ దిథివారాదులు దెలిసికొని త్వరమును జేయుచుకొనుట కాస్త్రు సంప్రదాయము. విపరీతముగాఁ జేయుట యపక్రమము.

౧౦. విరుద్ధము.

కం. క్రమమెడలి దేశకాలా

సముచితము విరుద్ధమయ్యె; “సమదవిలోల

భ్రమరము చంపకవన” మన

‘సముదంచిత కై తక్కు షైత్రం’ బనఁగగా.

౪౯

౬. మల్లె మొగ్గలకును గామకుల చంతములకును (తాంబూల చర్యణముచే నెఱ్ఱగా-
నున్నను) నెఱ్ఱదనమున్నను వర్ణింపరాదు.

౭. కమల ముకుళములకుఁ బచ్చదనుమున్నను ,,

౮. ప్రియంగు పుష్పములకుఁ ,, ,,

౯. పగటిపూట నీలోత్పిలవికాసమును ,,

౧౦. పగటిపూట వావిలిచెట్టు పూలు రాతిపోయినట్లు ,,

౧౧. స్త్రీలకు నల్లదనమును, స్తవపాటమును ,,

ఈ క్రింది వస్తువులందు లేని ధర్మములు నిబంధింపవచ్చును.

౧. నదులయందుఁ బంకజ నీలోత్పలాదులు లేకున్నను వర్ణింపవచ్చును.

౨. ప్రతి తటాకమునందును హంసలు లేకున్నను ,,

౩. ప్రతి పర్వతమునందును బంగారము, రత్నములు, గజములు లేకున్నను
వర్ణింపవచ్చును.

౪. చీకటిని ముష్టిగ్రాహ్యమనియు, (విడికిటితోఁ బట్టదగినది) నూచీభేద్య
మనియు (నూదులచేఁ భేదించదగినది) వర్ణింపవచ్చును.

౫. ఆకాశగంగలో దిగ్గజములు స్నానమాడుచున్నట్లు ,,

౬. ప్రతాపమున రక్తత్యము, ఉష్ణత్యమును ,,

౭. వెన్నెలను నంజలిగ్రాహ్యముగాఁ (దోసిశృతోఁదీసి యుత్తదగినది) గుంభోప
వాహ్యముగా (కడవలతోఁ ముంచికొని పోదగినది) వర్ణింపవచ్చును.

౮. పురాతనుఁడైనను శివుని శిరశ్చంద్రుని బాలునిగా ,,

౯. తీర్తిని, పుణ్యమును. హాసమును దెల్లఁగా ,,

౧౦. అపకీర్తిని, పాపమును నల్లగా ,,

౧౧. కోపమును, అనురాగమును నెఱ్ఱఁగా ,,

౧౨. స్త్రీకి రోమావళి, త్రివళులు (లేకున్నను) ,,

౧౩. చక్రవాక దంపతులకు రాత్రి వియోగము గలుగునట్లు ,,

౧౪. చంపక భ్రమరములకు విరోధమున్నట్లు ,,

ఈ క్రిందియెడల నాయా ధర్మములు నియతములుగా నుండును.

౧. సముద్రమునందే మొసళ్ళను వర్ణింపవలెను.

౨. తామ్రపల్లినదియందే ముత్యములు లభించునట్లు వర్ణింపవలెను.

౩. హేమంత శిశిరములను విడిచి సర్వదా కమలము లుండునట్లు వర్ణింపవలెను.

౪. ధ్వజ, చామర, హంస, హార, బక, భస్మములకుఁ దెల్లదనము ,,

౫. శైల, వృక్షాది, వేళు, నాగ, క, లతలకును, రాక్షసు, ధూప, పంచ, కేశములకును నల్లదనమే వర్ణింపవలెను.
 ౬. మలయు పర్వతమునందే చంద్రవృక్షముల యుత్పత్తిని వర్ణింపవలెను.
 ౭. హిమవత్పర్వతమునందే భూర్జవృక్షముల యుత్పత్తిని వర్ణింపవలెను.
 ౮. పసంతముననే కోకిల ద్వీపి
 ౯. వర్షాకాలమునందే మయూర నృత్యమును, వానికూ : ను ,
 ౧౦. విశేషించి చెప్పకున్నచోఁ బుష్పములకును, జలములకు, ఛత్రములకు, వస్త్రములకును దెల్లదనమే వర్ణింపవలెను.
 ౧౧. కాలి, మఁదూక, వల్లల, పరాగములకుఁ బీడిత్యమునే వర్ణింపవలెను.
 ౧౨. విశేషించి చెప్పకున్నచో మాణిక్య, జపాపుష్ప, రత్ని, సూర్యి, పద్మ, పల్లవ, బంధూక (మంకెన) దాడిమ, నఖిలులకు శోణవర్ణమే వర్ణింపవలెను.
- ఈక్రిందివాని కైక్యమును వర్ణింపవచ్చును (భేదమును బాటింప నక్కఱలేదు)
౧. కృష్ణ (నలుపు) నీల (ఆకాశవర్ణము) హరిత (అకుపచ్చ) శ్యామ (మదురుపచ్చ) వర్ణముల కైక్యము చెప్పవచ్చును. భేదమును బాటింప నక్కఱలేదు.
 ౨. స్వర్ణ, పరాగ, అగ్నిశిఖాదలందున్న పీఠ (కనుపుకన్ను) రక్త(ఎఱుపు)ములకు కైక్యము వర్ణింపవచ్చును.
 ౩. శుక్ల (అచ్చులెఱుపు) గౌరములకు (బూడిదరంగు) కైక్యము వర్ణింపవచ్చును.
 ౪. చంద్రనియందు శక, మృగముల కైక్యమును
 ౫. మదనకేతనమున మిగిల మర్షిముల కైక్యమును
 ౬. సముద్రమునుండియు నత్రినేత్రమునుండియుఁ బుట్టిన చంద్రుల కైక్యము ,
 ౭. ద్వ్యాదికాదిత్యులకు కైక్యమును
 ౮. క్షీర లవణ సముద్రముల కైక్యమును
 ౯. వాగసర్పముల కైక్యమును
 ౧౦. దైత్య, దానవ, ఆసురులకు కైక్యమును
 ౧౧. మన్మథుని మూర్తత్వ (శరీరమందుట) ఆమూర్తత్వములకు కైక్యము ,
 ౧౨. నేత్రములకుఁ దెలుపు, నలుపు, ఎఱుపులు ప్రత్యేకముగాను, గణియివ్వట్లు వర్ణింపవచ్చును.
 ౧౩. కమలాసంపదల కైక్యము వర్ణింపవచ్చును.
 ౧౪. శబ్దముచేఁ బర్వతములు బ్రద్దలగునట్లు వర్ణింపవచ్చును.
 ౧౫. వెన్నెలను జలగములు పానము చేయుచున్నట్లు ,

౧౬. వర్షకాలమున హంసలు మానససరస్సునకుఁ బోవునట్లు వర్ణింపవచ్చును.
౧౭. మానవులను కిరణులు మొదలుకొనియు, దేవతలను బాదములు మొదలుకొనియు వర్ణింపవచ్చును. (దేవతలు పూజ్యులుగానఁ బాదములనుండి వర్ణింపవలెను)
౧౮. భువనములను ౩, ౭, ౧౪ అనియును వర్ణింపవచ్చును.
౧౯. దిక్కులు, ౪, ౮, ౧౦, అనియును వర్ణింపవచ్చును.
౨౦. సమద్రములు ౪, ౭, అనియును వర్ణింపవచ్చును.
౨౧. విద్యులు ౪, ౧౪, ౧౮, అనియును ,,
౨౨. స్థలమునందున్న జీవులు జలమునందును గలవని వర్ణింపవచ్చును.
౨౩. రణహతులు సూర్యమండలమును భేదించుకొని పోవుదురని వర్ణింపవచ్చును.
౨౪. శివుని కూలి యనవచ్చును. (కూలముగలవాఁడు) సర్పి (సర్పములుగలవాఁడు) అనరాదు.
౨౫. చంద్రుని 'శశి' (శశము గలవాఁడు) అనవచ్చును. కాని మృగి, హరిణి, అనరాదు.
౨౬. శంకరుని పృథ్వీవాహనుఁడు, వృషాంకుఁడు, పృథ్వీజుఁడు, అని యా యా యుపాధినిబట్టి చెప్పవచ్చును.
౨౭. శివుని 'ఇందుమా' యనవచ్చును. కాని 'గంగామా' యనరాదు.
౨౮. పద్మినీబాతి స్త్రీల తామలవలనఁ బ్రయంగువృక్షము, వారి పుక్కిటి మధ్య ముమియుటచే బొగడచెట్టు, వారి కాగిలిచే గోరంట, వారి కాలితన్నులచే నశోకవృక్షము, వారి మాపులచే బొట్టుగుచెట్టు, వారి నర్మవాక్యములచే మందారము, వారి హాసముచే సంపెంగ, వారి ముఖానిలముచే మామిడిచెట్టు, వారి సంగీతముచే సురపాన్న, వారి నర్తనముచే గొండగోగుచెట్టును, వికసింతును. (ఇది మల్లివాధుని యుదాహరణముల ననుసరించి వ్రాయఁబడినది. ఎనుచరిత్ర వ్యాఖ్యాత యీషడ్భేదముతో నుదాహరించెను. భేదించినవి మాత్రము మాపుదుము.) మాకందము కరస్పర్శచేతను, సంపెంగ ముఖరాగము చేతను, గొండగోగు సల్లాపముచేతను, వావిలి ముఖానిలముచేతను, ప్రియా భువు సంగీతముచేతను వికసింతును.
- కావ్యమార్గమున నేయేవస్తువు లేయేవస్తువులుగా వర్ణింపఁబడునో తెలుపుదుము.
- చంద్ర, ఉచ్చైశ్శవ, శంకర, నారద, భార్గవ, బలరామ, శేషసర్ప, విరావత, సింహ, సౌధ, కారదమేఘ, ఇందుకాంత, నిర్మోక (కుబుసము) మందార, హిమాద్రి, హిమ, హాస, మృదాళ, స్వర్ణంగా, గజదంత, అభ్రక, సికతా (కలకంఠ) అమృత, లోద్ర, గుణ, కైరవ, శర్కరలు, శ్వేతములు.

కృష్ణ-చంద్రాంక-వ్యాస-రామ-ధనంజయ-శని-ద్రౌపదీ-కాళీ-విష-ఆకాశ-
అమావాస్య-శస్త్ర-అగురు-పాప-అంధకార-నిశలును, మద-తమాల, రామపులుసు-
అద్భుత శృంగారములును నీలములు.

జ్వాలాధర్మము-త్రేతాయుగము-రాక్షసము-చకోర-కోకిలా-పారావత నేత్ర
ములును, వానరముఖము - తేజస్సు - అంగారకుడు - కుంకుమము - శక్తకుంకుమ,
జిహ్వ-ఇంద్రగోప-భిద్యోత-విద్యోత్ - కంజర చిందువులును (ఏనుగు నొడలి
మీది చిందువులు) శోణములు.

దీప-జీవ-ఇంద్ర-గరుడ - హరిలోచనములును, హర జటాబాటమును,
బ్రహ్మయును - వీరరంగమును - స్వర్ణము - కపి - ద్వాపరయుగము - గోరోచరమును,
కింజల్కము-చక్రవాకి-హరితాళము-మనశ్శీల యివి పీఠములు

రజస్సు-సాలెపురుగు-ఓంఁ. బల్లి-కపిఠము-మామకము-దుర్గ - కాక
శంతస్వరము మొ. ధూసరములు.

మూర్త్యు తురగములు హరితములు.

ఋతు వర్ణనము

కవులు కాలాచిత్రమును బాటింపవలెను. వారు దమ కావ్యమలయం
దా యా ఋతువులను వర్ణింపవలయును. ఆ వర్ణనములందు వారు ప్రమాదపడ
కుంటున్న ఋతు వర్ణనమును జూపుదుము. జ్యోతిషికులు, సంవత్సరము వైత్రమాన
ముతో నారంభించుననియు, లోకయాత్రావేత్తలు క్రావణమాసముతో నారంభించు
ననియును జెప్పదురు.

వర్షర్తువు

క్రావణ భాద్రపద మాసములు వర్షర్తువు. ఈ ఋతువున, అందుగు, వరి,
పుట్టగొడుగు, అడవిమొల్లలు, రతీగొట్ట, గిరిమల్లిక, కడిమి, మద్ది, ఏలుమద్ది,
మొగలి మొదలగు చెట్లు పుష్పించును. ఆర్ద్రపురుగులు-వెన్నెలపులుగులు-చాతక
ములు-లేళ్లు-గోదరుకప్పలు-నెయిళ్లు-నీరుకాకులు-గద్దలు వీనికిఁ గ్రొవ్వు పట్టును.
బిలాకాపక్షులు (బెగురుపిట్టలు) గర్భము ధరించును. (గర్భాధానక్షణ పరిచయాఢే
భవంతం బిలాకాః అని మేఘసందేశము). రజస్సు (ఘాళి) శమించును. రాజులు
యాత్రలనండి నివర్తిల్లుదురు. వనభూములు శ్యామలములై యుండును. జలాసార
ములవలనఁ బర్యవృత్తులు గడఁగఁబడినట్లు రమ్యముగా నుండును. నదు లొడ్డులారని

ప్రపహించుచు నొక్కొక్కచో గట్టు దెగుట లోకోపద్రవము గలిగించును. యతులును, చారులును దిగి వత్తురు. ప్రాప్తితభర్తృకలు భర్తలకై చారులు చూచుచుండురు. పాంథులు గృహములకు మఱియారు. మేఘబృందముచే గాకాశము చీకెట్లుగ్రమ్మును. దిబ్బుఖముల మెఱుంగుదీగలు పరుగిడుచుండును. మేఘగర్జనములచే వైడూర్యభూమిలందు రత్నాంకురములు పొటునుచుండును. కామినీకామకులు ద్యానయాత్రను జేయుదురు. సాధోపరిభాగముల శయ్యలఁ గల్పించుదురు. కన్తూరీ మిత్రమగు చతుస్సమిలేపనమును (చందన, కుంకుమ, కర్పూర, అగురు మిత్రమగు మైపూత) బూసికొందురు. కృషీవల కుటుంబినీ బృందములు రాసక్రీడలాడుదురు. కడిమివూల వాసనగల పడమటిగాలి గాని తూరుపుగాలి గాని వీచును.

శరదృతువు

ఆశ్వయుజ కార్తిక మాసములు శరదృతువు. ఈ ఋతువున లకుముకిప్పిట్టలకు, దుమ్మెదలకు - కన్నెలేళ్ళకు - హంసలకు - కాటుకపిట్టలకు - చక్రవాకములకు - బెద్దరుప్పిట్టలకు - కొక్కెరలకు - వృషభములకు - ఏనులకు - తాచేళ్ళకు - కొంగలకు - బేడిసచీడపలకును గ్రొవ్వునట్టును. తామరలు - తెల్లకలువలు - నల్లకలువలు - ఎఱ్ఱకలువలు - మంకెనలు - కుంకుమ వృక్షములు - వాచిలి - ఏడాడులరటి - రెల్లు - మాలతీ లతలును బుష్పించును. మయూరముల క్రొవ్వడఁగును. హంసలు మానసపరస్పరనుండి మరలివచ్చును. అగస్త్యోదయముచే జలములు కలకడఁదేలును. ముత్తైపుఁజిప్పలు గర్భముఁ దాల్చును. మింటఁ దెల్లని మబ్బులుండును. మహావమి యందు శస్త్రాస్త్రపూజలు జరుగును. గుఱ్ఱములకును, ఏనుగులకును నీరాజనములు నేర్పిండురు. రాజులు యుద్ధయాత్రకు వెడలుదురు. బాటలయందు బురద రేయిండును. సూర్యకిరణములు దుస్సహములుగా నుండును. శ్రీ మహావిష్ణువు నిద్రనుండి మేలుకొనును. పొలములలో వరి పండును. గోవికలు గీతములు పాడుదురు. ఈ ఋతువున నియతముగా వాయు వొకదిక్కునుండి వెడలక యన్ని దిక్కులనుండియును వీచును.

మేఘంతర్తువు

మార్గశిర్ష పౌష మాసములు మేఘంతర్తువు. ఈ ఋతువున మల్లె - ముచు కుండము - అపలి - ప్రేంకణము - లొద్దగ - నురపొన్నలు పుష్పించును. తుమ్మెదలకు - బాములకు - మయూరములకును గ్రొవ్వడఁగును. కామినులు కుంకుమ పువ్వును - గంధతైలములను నేవింతురు. పెరుగు రుచ్యముగా నుండును. కామినీకుచములు సులివెచ్చగా నుండును. జనులు సులివెచ్చని జలముల స్నానమాడుదురు.

స్త్రీలకు గాఢాలింగన సౌఖ్యముబ్బును. ఆడుపులులు ప్రసవించును. కూపజలములు గోరువెచ్చగా నుండును. రేగులు, వారింజలును బాగుగా ఫలించును. చెఱకున రసము చిప్పించుండును. మందిరగర్భములందు శయనము; సరగులు గచ్చినబ్బలుగల ప్రియురాలందఱ భుజవంజరముల శయనింతురు. పగటిప్రమాణము తగ్గును. ఈ ఋతువునఁ బడమటిగాలి గాని యుత్తరపుగాలి గాని వీచును.

శిశిరర్తువు

మాఘ ఫాల్గునములు శిశిరర్తువు. ఈ ఋతువు హేమంతమువలెనే యుండును. విశేషించి యేనుఁగులకు, లేళ్ళకు, పండులకు, దున్నులకుఁ గ్రోవునట్లును. కామినులు విచిత్ర నురతోపభోగ యోగ్యులుగా నుండురు. చందనమునం దరుచి గలుగును. జలములకు చిక్కిలి కైత్యముగలుగును. మరువకములును గుండములును బుష్పించును. కేశాకుశులయిం దనాదర మేర్పడును. ఎల్లరును వేచ్చవెచ్చగాఁ గుంపట్లవద్దఁ గూర్చుండనభిలషింతురు. ప్రచండ వాయువు వీచును. కుంకుమపూఁతను బూసికొని యా చలినిఁ గామినులు సహింతురు.

వసంతర్తువు

చైత్ర వైశాఖమాసములు వసంతర్తువు. ఈ ఋతువునఁ జలుకలు, గోరువంకలు, కుమ్మెదలు, గండుగోయిలలును లెస్సగాఁ గ్రోవును. దాచాఁ పన్నివృక్షములును, జిగిరించును. ఎల్ల యుద్యానములందును, నయ్యాలలూఁగుట పుష్పాపచయము, మధుపానము, మన్మథపూజ, గౌరీచరిత్ర గానము, చంపక పుష్పాభరణము, కోకిలనాదము లును చిక్కటిల్లుచుండును. దక్షిణవాయువు వీచును.

గ్రీష్మర్తువు

జ్యేష్ఠాషాఢములు గ్రీష్మర్తువు. ఈ ఋతువున నవమాలికలు, శిరీషములు, చంపకములు, గేదంగులును బుష్పించును. ఖర్జూరములు, నేరేళ్ళు, పనసలు, మామిళ్లు, పోఁతలును బండును. ఒంటెలు, శరభమృగములు, కంచరగాడిదలును గ్రోవును. నదీసరఃకూపాదు లెండిపోవును. చలిపందిరులందు బాటసారులు మూఁగియుందురు. పందిళ్ళలో మధ్యాహ్నానిద్ర నేయుదురు. దివసావసానమున స్నానము నేయుదురు. శేకువజామన సురతక్రీడలు నేయుదురు. చందనాది కీతలద్రవ్యములను నేవించురు. రాత్రులందుఁ జంద్రాకాశేవనము నేయుదురు. శరీరములకుఁ జందన మలఁదికొని భోగింతురు. భూతము లుడుకుచున్నట్లు, జలముల నెగలు లేచుచున్నట్లు, దుమ్ము కాలుచున్నట్లు, పర్వతములు మఁడుచున్నట్లును నుండును.

సంఖ్యానియమము

ఏ యే వస్తువుల కేసంఖ్యానియతమో యా సంఖ్యానియమమును దెలుపుదుము.

ఏకసంఖ్యాకములు:—ఇంద్రగజము, ఇంద్రాశ్వము, గజాననదంతము, కుక్రాచార్యుని నేతము.

ద్విసంఖ్యాకములు:—పక్షములు, నదీతీరములు, నరుని కిర్ణములు, భుజములు, నేత్రములును.

త్రిసంఖ్యాకములు:—కాలములు, అగ్నులు, భువనములు, గంగామార్గములు, హరుని నేత్రములు, గుణములు, కంఠరేఖలు, మహికోణములు, హాలముయొక్క కిఖలు, సంద్యలు, పురములు, రాములు (బలరామ, పరశురామ, శ్రీరాములు) విష్ణుజ్వరముయొక్క పాదములు.

చతుస్సంఖ్యాకములు:—వేదములు, బ్రహ్మముఖములు, వర్ణములు (జాతులు) సముద్రములు, విష్ణుహస్తములు, విరావత దంతములు, నేనాంగములు, శివాయములు, జాములు, యుగములు, ఆశ్రమములు.

పంచసంఖ్యాకములు:—పాండవులు, హరుని ముఖములు, ఇంద్రియములు, దేవతరవులు, పంచవ్రతములు, పంచాగ్నులు, పంచభూతములు, పంచమహాపాపములు, పంచకావ్యములు, పంచయజ్ఞములు, పంచప్రాణములు.

షట్సంఖ్యాకములు:—వజ్రకోణములు, షట్కర్మములు, షడంగములు, షడ్వర్ణములు, అరిషడ్వర్ణము, షట్పుకవర్తలు, షడ్గుణములు, షడ్భాషములు, షట్కృత్తికలు.

సప్తసంఖ్యాకములు:—సప్తపాతాళములు, సప్తభువనములు, సప్తమునులు, సప్తదీప్తములు, సప్తాశ్వములు (నూర్యునివి) సప్తవారములు, సప్తస్వరములు, సప్తరాజ్యాంగములు, సప్తజిహ్వాలు, (అగ్నివి) కులపర్వతములు.

అష్టసంఖ్యాకములు:—యోగాంగములు, వసువులు, అష్టమూర్తులు, దిక్కులు, సిద్ధులు, అష్టదిక్పాలురు.

నవసంఖ్యాకములు:—నవరంధ్రములు, నవఖండములు, వ్యాఘ్రీస్తనములు, నుధాఖండములు, నవనిధులు, నవరసములు, నవాంకములు (పుట్టు మచ్చలు), నవగ్రహములు.

దశసంఖ్యాకములు:—హస్తాంగుళులు - శివహస్తములు-రావణశిస్తులు - అవతారములు - దశదిక్కులు - విశ్వదేవతలు - దశవస్త్రధావస్థలు.

౧౧, విరసము

శం. ధరసనుచిత రసభావము

విరసంబగు; నితని సమదవి ద్వేషితలో

దరులు దరులందుఁ గుండఁగ

సరసములాడుదురు ప్రేమ శబరులటన్నన్.

౧౦

అనుచితమగు రసభావము గల యర్థము విరసము. ఇతని శత్రుకాంతలు గుహ అలోఁ గుండుచుండఁగాఁ గిరాతులు వారితో సరిసము లాడుచున్నారు. 'మగఁడు చచ్చి యేడ్చుచుండ రంకుమగఁడు చుట్టపిసికె' నన్నట్లు కిరాతులు రాజకాంతలతో నందును వారు దుఃఖించుచుండ సరసములాడుట యనాచిత్యగ్రస్తము. జౌచిత్యము శేషంబయే యిట దోషము. ధ్వనికారుఁడు

‘అనాచిత్యాదృతే నాన్యద్రసభంగస్యకారణం

ప్రసిద్ధౌచిత్యబంధంతు రసస్యాపనివత్పరా’

ఏకాదశసంఖ్యాకములు:— ఏకాదశరూపములు - ఏకాదశకాక్షాహిణులు.

ద్వాదశసంఖ్యాకములు:— నూర్పులు - రానులు - మాసములు - కుమార స్వామి హస్తములు, నేత్రములును.

త్రయోదశసంఖ్యాకములు:— తొంబూల గుణములు.

చతుర్దశసంఖ్యాకములు:— విద్యలు - అక్షరల వంశములు - మనువులు - చతుర్దశభువనములు - ధ్రువతారలు.

పంచదశసంఖ్యాకములు:— తిథులు.

షోడశసంఖ్యాకములు:— ఇందుకళలు - అంబికలు.

అష్టాదశసంఖ్యాకములు:— ద్వీపములు, విద్యలు - పురాణములు, స్మృతులు— ధాన్యములు.

వింశతిసంఖ్యాకములు:— రావణభుజములు - రావణనేత్రములు.

శతసంఖ్యాకములు:— ధార్తరాష్ట్రులు— శతభివక్తారలు— పురుషాయోషము— రావణాంగుళులు— శతపత్రిదళములు— శతయజ్ఞములు— సముద్రముయొక్క యోజనములు. (హనుమంతుఁడు నూరామదలుగల సముద్రమును చాచెను)

సహస్ర సంఖ్యాకములు:— గంగాముఖములు— శేషుని కిర్నములు— సహస్ర పత్రపత్రములు - నూర్వ కిరణములు - బాణాసుర కార్తవీర్యార్జునుల హస్తములు— వేదకాఖలు— ఇంద్రనేత్రములు.

అనాచిత్యముకన్న రసభంగకారణము మరొకటి లేదు. జౌచిత్వబంధముగల కావ్యము రసోపనివత్తే అని నుడివెను.

ఈ విరసదోషము రసారాసముననే చేరును. రాజకాంతలన నెల్లరకును దల్లులవంటివారు. అట్టి యగమ్యులగు కాంతలతో సరసములాడుట యనుచితముగదా!

౧౨. అతిమాత్రము - ౧౩. హేతురహితము

శం. క్షితిలో లోకాతీతం

అతిమాత్రము; నింగినిండె నబ్జాక్షికుచ

ద్వితయుమన; హేతుశూన్యము

సతిఁ గనుఁగొని భృంగపంక్తి చనుడెంచెనక.

గే.౧.

లోకాతీతమగు నర్థము 'అతిమాత్రదోషము'. ఆ యవతి ప్రసద్యయము నింగి నిండెను. ఇట్టిదే యిక్రింది స్లోకము

పాతాలమివ నాభిస్తే పర్వతా వివ చస్తనా

శరీరదండః పునరయం కాళిందీపాత సన్నిభః

నీనాభి పాతాలమువలె నున్నది నీ ప్రసముఖ పర్వతములవలె నున్నది. నీవేడి దండము కాళిందీ ప్రవాహమువలె నున్నది. (అంధప్రబంధములలో 'చనుగొండలు' అని పెక్కండు) ప్రియోగించిరి)

దీని ననుచితదోషమని దర్పణకార ప్రకాశకారులు దెలిపిరి.

హేతువును జెప్పకుండుట హేతుశూన్యము. దీనినే యితరులు నిర్లేతువనిరి. భృంగపంక్తి వచ్చుటకు హేతువు "తదానన పరిమళాభిలాష" అని చెప్పబడలేదు.

ప్రఖ్యాతార్థమున హేతురహితదోషము లేదు. ఎట్లన

శ్లో॥ చంద్రం గతా పద్మగుణాన్నిభంక్షే పద్మాశ్రితా చాంద్రమసీ మభిఖ్యాం

ఉమాముఖంకు ప్రతిపద్య లోలా ద్విసంశ్రయం ప్రీతి మనాప లక్ష్మీః

చంచలురాలగు లక్ష్మీ చంద్రుని నాశ్రయించి పద్మగుణములను (సౌరభాదులను) ననుభవింపదయ్యెను. పద్మము నాశ్రయించి చంద్రకోభాసు ననుభవింపదయ్యెను. కాని యుమాముఖము నాశ్రయించి చంద్రపద్మోభయగతమగు శోభా ననుభవించి ప్రీతినిఁ బొందెను.

ఇది లక్ష్మీ 'చంద్రుని నాశ్రయించి పద్మగుణముల ననుభవింపదయ్యెను' అన్నపు డేల యనుభవింపదయ్యెనో హేతువు చెప్పబడలేదు. కాన దోష మనవచ్చును. కాని యిది హేతువుప్రసిద్ధము. రాత్రి పద్మము ముకుళించును. కావున

బద్ధగుణములగు సౌరభాడుల ననుభవించదయ్యెను. రాత్రియందుఁ బద్మముకుళనము ప్రసిద్ధము కావున గవి యాపేతువును దేర్చినలేదు. “పద్మము దాత్రయించి పగటఁ జంద్రకోభ ననుభవించదయ్యెను” అనుచో నేల చంద్రకోభ ననుభవించ దయ్యెనా పేతువు చెప్పఁబడలేదు. ఇట పేతువగు చంద్రుని నిచ్చిభక్త్యము ప్రసిద్ధము. పగటఁ జంద్రుఁడు కెలకెలఁ బోవుచుండునుగదా!

ఇట్లే ‘సతిఁగనుగొని భృంగపంక్తి చనుదెంచె ననన్’ అనుచోఁగూడ సమాధా నమును జెప్పకొనవచ్చును. భృంగములు పరిమళార్థ మేగుదంచట ప్రసిద్ధముగదా! కాన నిట దోషము లేదు.

౧౮. నిరలంకృతి - ౧౭. అశ్లీలము

కం. ధర జాతిమాత్రశూన్యము

నిరలంకృతి; బాహుయుతుఁడు నృపుఁ డన; లజ్జా

కరమశ్లీలము; పద్మిని

సరసాంగజగృహము పద్మసౌరభమనఁగన్.

౧౯

నిరలంకృతి యనఁగా నలంకార రహితము. రచనీయతాశూన్యమని భావము. జాతిమాత్రశూన్యమన స్వభావోక్త్యలంకారముగూడ లేనిది. (స్వభావోక్తికి జాత్య లంకార మని పేరు) ‘ఈరాజు బాహుయుతుఁడు’ ఇంద్రియలంకారమును లేదు. ఇది స్వభావోక్తిగాదా? అన్నచో శ్లాఘ్యుని విశేషణము లున్ననే స్వభావోక్తి యగును. ఈక్రిందిది స్వభావోక్తి గాదు.

దీర్ఘపుచ్చశ్చకుసుమదః కమద్మాన్ లంబకంబలః

గోరపత్యం బలీవర్ద స్తృణమత్రి ముఖేన సః

“పొడవైన తోకయు. నాలుగుకాళ్లును, మూపురమును గంగదోలును గల యావుబిడ్డయగు నెద్దు మూఁతతో గడ్డి తినుచున్నది” ఇందు శ్లాఘ్యుని విశేషణ ములుగాని, శ్లాఘ్యుని క్రియావిశేషణముగాని లేదు. శ్లాఘ్యుని విశేషణమున కీ క్రింది పద్యమును గనుఁడు.

సీ. యమదండమలఁబోని హస్తదండమల భీతినిఁగొల్పు జగజ్జెట్టి “తిప్పరాజు”

ప్రణవీణాంకంబైన వక్షశ్శిలావేదిఁ గత్తులనూలు “శ్రీకంఠరాజు”

భుజవిక్రిమముఁబైక బొంగినచందాని నిక్కుమూఁపుల “పెద్దచోక్కరాజు”

బడుగుమీనికి జల్లునలుఁదయే కవచంబుగాఁదాల్చు “గయకొండ గంగరాజు”

గీ. తనదుదాచేతినింగడమునఁగజేసి | యామలయందమర్చును “అచ్చిరాజు”

బాఁడిగోరుల నరవించు పగిదిఁజీల్చు | “బసవరాజును” వచ్చిరి బవరిమునకు.

‘హస్తదండములు గల తిప్పరాజు’ అన్నచో స్వభావోక్తిగాదు. ‘యమదండ మాలబోని’ అను క్లాఘ్యమగు విశేషణము వేయబడియున్నది. మిగిలిన యెడల నిట్లే యూహించుకొనవలెను.

క్లాఘ్యమగు క్రియావిశేషణమున కీ క్రింది పద్య ముదాహరణము.

కం. కలియబడ రదనకాంతులు,

మెలిపడఁ గ్రేగనులు, పెనయ మెయిదోయియు, మో

ములు క్రిందుమీఁదులంబడ,

విలాసిమిథునంబు వెలసె విరిసాన్ముపయికా.

అక్షేలమన లజ్జాకరమగు వర్ణము పద్మినియొక్క (తామరతూటియొక్క) పరసాంగజగృహము (ఈ పరపమైన యంగము పుట్టివచోటు - అనగా పరస్సు) పద్మసౌరభము (పద్మములయొక్క పరిమళము గలది). తామరతూటియొక్క జన్మ స్థానమగు పరస్సు పద్మపరిమళము గలది అని తాత్పర్యము. “పద్మినిజాతిస్త్రీయొక్క పరపమైన మన్మథగృహము తామరవూపు పరిమళమువంటి పరిమళముగలది” అనియు నక్షీలార్థము తోచుచున్నది. ఇది దోషము.

౧౬. సహచరచ్యుతము

కం. సరిగా సరిగావిది యు

ర్వరపైఁ బొందింప సహచరభ్రష్టంబొ;

బరగునెలచేత గగనం,

బరుదుగ ఫేనంబుచేత సంబుధియనగన్.

౫౩

అతుల్యములగువాని నిబంధించినచో సహచరచ్యుతము లేక సహచరభ్రష్టము. చంద్రునిచే నాకాశము, ఫేనముచే సముద్రుడును వెలుగును.

అకాశము చంద్రునిచే శోభిల్లువిధమున ఫేనముచే సముద్రుడు శోభిల్లుడు. ఇటు నీ వాక్యద్యయమునకును సాహచర్యము బాగుగాలేదు.

౧౭. భిన్నము

కం. భిన్నంబగు సంబంధ వి

భిన్నం; బీతని విరోధి పృథివీశ్వరుఁ డా

పన్నుండై తన నుదురున

నన్నలినజావాత శూన్యమని పల్కుననన్.

౫౪

సంబంధ పజ్జితమైన యర్థము భిన్నము. ఇతని శత్రురాజాపన్నుడై తన మడుట బ్రహ్మవ్రాత లేదని తలచును. బ్రహ్మవ్రాత లేమికిని నాపన్నత్వము నకును సంబంధము లేదు. (బ్రహ్మయొక్క చెడువ్రాతకును నాపన్నతనము సంబంధ ముండును.)

ప్రతాపరుద్రదీయమున 'అపార్థము' అను దోష మియ్యబడినది. "సముదాయార్థసూన్యం యదపార్థం తదుచ్యతే" సముదాయార్థములేని దపార్థము.

కుతః శువ్యదపోనద్యః? కా వార్తా చోశమండలే?

భూతానవాప్రం శేషస్య భౌతికతీ కులాచలాః?

నదులలో నీరేల యెండెను? చోశమండల విశేషములేమి? శేషునికి నేయి తలలు భారము. కులాలము లెన్ని?

ఇటు వాక్యార్థము స్ఫురింపడు.

నరరభూపాలీయమునఁ జెప్పబడినదియు, దర్పణకార, ప్రకాశకాయల పేర్కొన్నవియునగు పదుమూడు దోషములుగలవు. వానినిగూడ సుదాహరింతుము.

౧. వ్యాహతిము

ఉత్కర్షణో వాపకర్షణోవా ప్రాగ్భూత్యైవ నిగద్యతే

తస్యైవాథ తదస్యశ్చే ద్యాహతోఽర్థస్తాభావేత్

ప్రథమమున నొకదాని ఉత్కర్షణముగాని యపకర్షణముగాని చెప్పి మరల దానికి భిన్నముగాఁ జెప్పినచో వ్యాహతార్థము దోషమగును.

కం. కుండనపుటాడల్

కనుగండిన కందుకమన | వసివాల్వాడెన్ నిదాపు పరిపీడనచేకా॥ అనిచెప్పి గీ. కన్నె గేదంగిచెందునాఁగ భుకలాలయు | నావెలందియొడల్ ... అని వర్ణించెను మొదటఁ గనిగండినకందుకమన వసివాల్వాడిన శరీరము (అపకర్షణము) కన్నె గేదంగిచెందునాఁగ భుకలాలయునున్నదట. (ఉత్కర్షణము) ఇటు వ్యాహతార్థము స్పష్టము. ఇది మహాకవి రాయప్రోలు సుబ్బారావు గారిది.

౨. గ్రాహ్యము

"స గ్రాహ్యైర్లోరింసాదిః పామరైర్మత్ర కథ్యతే

వైదగ్ధ్య ప్రక్రిమబలం హిత్యైవ వనితాదిభు"

పామరులాడు రింసాద్యర్థము గ్రాహ్యము. వైదగ్ధ్యముగల వక్ర్యైక్తులతో వని తలతో మాటలాడవలయును. వారలును నశ్లే ముచ్చటింపవలయును. అట్లుగాక గ్రాహ్యైక్తులతోడనే చేయు సంభాషణము గ్రాహ్యము.

శం.

నుదతీ! నీ కుచగిరులిటు

గడిసివడిం గూలినట్టి కారిణమేమే !

చెదరి గిరులైనఁగూలవే!

కదసి వడిం గ్రిందఁద్రవ్యఁగాఁ జెలువుండా!

ఇటు నాయికా నాయకు లిరువురును నవివర్ణులు. ఇది సురతగోష్ఠిలో గుణమే యగును.

కం. కలకలుపుగ నలుపెఱుపులు

వెలయుఁగఁ గ్రొమ్మవిచిరు వెలువడి టొకన్

గొలుపుచి కనులు పండువు

వెలదీ! తామేటిచిప్ప వెడలు తలవలెకా.

ఇటు నాయకుఁడు వ్యంగ్యముగా గుహ్యంగవర్ణనము చేయుచు న్నాఁడు. వీఁడు విదగ్ధుఁడు. కాన నిది గ్రామ్యముగాదు.

3. అనవీకృతము

ప్రకారాంతముచే నూతనత్వము నహింపని యర్థము.

ప్రాప్తాశ్చియః పుకలకామదుఃసూస్తతః కిం !

దత్తం పదం శిరిసి విద్వివతాం తతః కిమ్ ?

సంకర్షితాః ప్రణయినో విభవైస్తతః కిం !

కల్పం స్థితం తనుభృతాం తనుభిస్తతః కిం ?

ఎల్లకామములను బిండు నిరులు లభించినవి. దాన నేమగును? శత్రు శిరస్సు లమై గాలు మోపిరిని. దాన నేమగును? యాచకులు ధనములచే దృప్తులయ్యిరి. దాన నేమగును? ప్రాబులు కల్పాంతముదాఁక జీవింతురు. దాన నేమగును?

ఇటు 'తతఃకిం' అనుదానినిఁ బ్రకారాంతమునఁ జెప్పక దానినే పలుసారులు చెప్పినాఁడు. ఇది పునరేక్తి కాఁజాలదు. ఏలన నిట 'తతఃకిం' అనుశబ్దమును గూర్చి తదర్థమును బోధించు నితర శబ్దములను ననఁగా 'కిం తస్మాత్' 'ఏతస్మాత్ కిం' 'ఇతః కిం' అని చెప్పినను దోషము చాలఁగదు. అనఁగా సర్థమునఁ గ్రొత్తదనము లేదు. ఇట్లే

గీ॥ చక్కదనమున కొకవింత చక్కదనము

జవ్వనంబున కొకవింత జవ్వనంబు

విభ్రమంబున కొకవింత విభ్రమంబు

గలిగె నద్వివృతముమంబు కతనఁ జెలికి.

(పారిజాతాపహరణము.)

ఇట 'ఒక వింత' అను పదము నవీకృతముగా లేదు. కాన నవవీకృత దోష జాప్తము. పునరుక్తిదోషమున నా శబ్దమును దొలగించినచో దోషమును దొలగినను. కావున నీక్రింది శ్లోకమున సువిధమున నవీకృతత్య ముండవలెను.

యది దహత్యలోఽత్ర కి మద్భుతం । యది చ గౌరవమగ్రహ కిం తతః
లవణమంబు సదైవ మహాదధేః । ప్రకృతిలేవ సతామవికారతా ॥

అగ్ని కాల్యునన్న నద్భుతమేమి ? పర్వతములు బరువుగా నుండునన్న విశేషమేమి ? సముద్రోదక మెప్పుడును లవణమే. సజ్జల కెప్పుడును నవికారిత్వమే (సంకటములలో డుఃఖింపకుంటయే) ప్రకృతి. (అగ్నియుఁ బర్వతములును సముద్రములును నెప్పుడును వికారిమును బొందనివిధమున సజ్జలమును వికారిమును బొందరు.)

ఈ శ్లోకమున కిమద్భుతం, కిం తతః, సదైవ, అనువానిచే నర్థము నవీకృతమైనది. ఇట్లే

చ. నురపరినొంచితిన్; జముని చొప్పడఁగించితి; శ్రీదు మాఁపితిన్;
వరుణునిగెల్పితిన్; శశిదివాళరులం బనిగొంటి; నాకు నీ
నరుడొక లెక్కయే? యొకయనంగుని కోఁపఁగఁజాల నింక నీ
చరణమాలాన యంతదయసల్పఁగరాద? త్రిలోకసుందరీ ।

ఇట నొంచితిన్, చొప్పడఁగించితిని, మాఁపితిన్, గెల్పితిన్, పనిగొంటిన్ అనువానిచే నర్థము నవీకృతమైనది.

౪. సనియమ పరివృత్తము

సనియమముగాఁ జెప్పరలసినచోట నినియమముగాఁ జెప్పట

"అపాతసరనే భోగే నిమగ్నాః కిన్న కుర్వతే" అపాతముగానే సరసమైన భోగమున మగ్నులగువా రేమిసేయరు?

ఇట 'అపాతసరనే' అనుచో 'అపాతమేవసరనే' అను నియమమును జెప్పవలెను. అపాతముగానే సరసముగాని పరిణామమున 'విరసము' అనునర్థము రావలయును. అప్పుడు నియమమును జెప్పుకొనవలయును.

౫. అనియమ పరివృత్తము

అనియమమును జెప్పుకొనవలసియుండఁగా నియమముఁ జెప్పట దోషము.

ఆవర్త ఏవనాభిన్నే । శ్లేత నీలసరోరుహే

భంగాశ్చరళయనేన । త్వం లావణ్యాంబువాపికా

నీనాభి యావర్తమే, నీ శ్లేతములు నల్లవలువలు, నీవళులు తరంగములు, నీవు

లావణ్యనదివి.

ఇట నీసాభి యావర్తమే! అను నియమము గూడదు.

చ. ...తన్మయయోగ్యమైన మా ।

నువదళయే కృతార్థమయినన్.

ఇట 'కృతార్థమ' అను నవధారణవాచకప్రయుక్తమగు నియమము గూడదు. ఇది కవిభూషణ రాయప్రోలు నుబ్బారావుగారి పద్యము.

౬. సవిశేష పరివృత్తము

సవిశేషముగాఁ జెప్పవలసియుండఁగా సవిశేషముగాఁ జెప్పట దోషము.

“యాంతి నీలనిచోలిన్యా రజనీవ్యభిసారికాః” రాత్రులయం దభిసారికలు నల్లని తొడుగులు చాల్చి పోవుచున్నారు.

ఇట 'రజనీభ' అని యవిశేషముగాక 'తమిస్రాను' (చీడటిరాక్రమిండు) అని చెప్పవలెను. అప్పుడు నల్లదొడవులకుఁ బ్రయోజనము సంఘటిల్లును.

౭. అవిశేష పరివృత్తము

అవిశేషముగాఁ జెప్పవలసినయెడల సవిశేషముగాఁ జెప్పట.

“హీరకాణాం నిధే రస్య సింధోః కిం వర్ణయామహే?” వజ్రములకు నిధి యగు నీ సముద్రమును నేమి వర్ణింపఁగలము?

ఇట సముద్రము రత్నాకరము. కాని 'రత్ననిధి' యని “రత్నానాం నిధే” యని యవిశేషముగాఁ జెప్పవలెను. కాని రత్నవిశేషమగు “వజ్రముల నిధి” అని చెప్పరాదు.

౮. సాంకాక్ష్యము

ఆకాంక్షతోఁ గూడినది.

చ. క్రమమని యక్రమంబు పరస్పరభిన్న మనోవికార సం

భ్రమములఁ గొన్నిసార్లు వలవంతలఁ జిక్కిరి; దేశకాలపా

త్రములని కొన్నిసార్లు నిశితవ్యధనొందియుఁ దాళుకొంటి నా

కమలదళాక్షివై మమత... (కవిభూషణ రాయప్రోలు నుబ్బారావుగారిది).

“దేశకాలపాత్రములు” అనునది యాకాంక్షను గోరుచున్నది. దేశకాల ముల యనుకూల్యమునకై యనునర్థము గావలయును. మరియు నిటఁ బాత్రపద మనవసరము.

౯. అపదయుక్తము

అస్థానసంబద్ధమైన యర్థము. ప్రకృతార్థమునకు విరుద్ధమైన యర్థముగలిగి యుండుట యపదయుక్తము.

సీ. ఎవని యాజ్ఞాపనం బెల్లవేల్పుల నేలుదేవేంద్రుల తలమీది పూవుదండ;
ఎవ్వనికాపురం బివ్వకుండుర సాటిమాపఁగారాని లంకాపురంబు;
ఎవనిభక్తిపరత్వ మీశ్వరేశ్వరునందుఁ బావ్యశీపతియందుఁ బాయకుండు
ఎవనికొంగన్నలు వివిధకాస్త్రంబు; లుత్పత్తి వేనికి బ్రహ్మవంశమందు;

గీ. వాఁడు వరుఁడౌట మెచ్చఁగావలయు; నదియ
కాని రావణుఁ డనుమాట కానిమాట;
య్యర్థిలో నెందునేకాని సర్వగుణము
లొక్కచోఁ గూడియుండుట చిక్కదుగద. (బాలరామాయణసాటకము)

సీతాస్వయంవరమునకు రావణుఁడుగూడ వచ్చుచున్నాడని తెలిసి జనక శతానందులు మాటలాడుకొనుచున్నారు.

శతానందుఁడు:—“అహా! అశ్చర్యము! ఒక్కటైనను గొప్పతప్పిదము గుణసముదాయమును బాడుచేయును. అంతేకదా!” అని నుడివి యీ పై సీసపద్యమును జదువుచున్నాఁడు. ఆతఁడు “కాని రావణుఁడనుమాట కానిమాట” (స్యాచ్ఛేదేన న రావణః) అన్నంతవఱకే సమాప్తిచేసియుండవలసినది. ‘ఊర్విలో నెందునేకాని’ ఇత్యాది వచనము సమాధానముగాఁ బర్యవసించుచు రావణోపేక్షా ప్రశీలనిఁ గప్పివేయుచున్నది. ‘ఇతఁడు రావణుఁడుమాత్రము గాకున్నచో బాగుగా నుండెడిది. మిగిలిన వరజీయగుణము లన్నియును గలవు’ అన్నఁ జాలును. ‘ఎవనికి లోకములో సర్వగుణములును నుండును?’ అనువచనము రావణున కీ కన్య నీయవచ్చుననియే తోపింపఁజేయుచున్నది. అంతవఱకే సమాప్తిచేసినచో నీ గుణము లున్నను పేఁడు రావణుఁడుగానఁ గన్యనీయఁగూడదు’ అనువర్థము వచ్చును.

౧౦. ప్రకాశిత విరుద్ధము

వివాక్యముచేఁ బ్రతిపాదించఁబడినట్టియు వివక్షితమైనట్టియు నర్థయిననుఁ బ్రతి కూలమగు నర్థము గోచరించునో యది ప్రకాశిత విరుద్ధము.

“కుమారస్తే వరాధీశ ! క్రయం సమధిగచ్ఛతు” ఓరాజా ! నీ శుక్రుఁడు నీ పేరినిఁ బొందుఁగాక.

ఇట 'నీవు మరణింపుము' అను విరుద్ధార్థము ప్రకాశించుటవలనఁ బ్రకాశిత విరుద్ధము.

౧౧. విధ్యయుక్తము

విధింపవలసినదానిని విధింపకుండుట. అయుక్తమగు విధినిఁ జేయుట.

“అనందితస్యపక్షోఽసౌ పరపక్షాన్ వానిన్యతి” అనందింపఁ జేయఁబడిన స్వపక్షముగల యితఁడు పరపక్షములను జంపును.

ఇట 'పరపక్షములను జంపి స్వపక్షము నానందపఱచును' అని విధింపవలయును.

౧౨. అనువాదాయుక్తము

విధి కననుగుణమగు ననువాద్యమును జెప్పట. అయుక్తమగు ననువాదమునీయుట.

అలే! రామాహస్తాధరణ! భువనశ్రేణి శరణ!

స్మరక్రీడా వ్రీడాశవన! విహిప్రాణదవన!

సరోహంసోత్తంస! ప్రచలదల! నీలాత్మల! సఖే!

సఖేవోఽహం మోహం శ్లథయ! కథయ శ్వేందువదనా!

ఓమిత్రమా! నీలాత్మలమా! నేను భిన్నుఁడనైయున్నాను. నా మోహమును పడలింపుము. నాప్రియరా లెటనున్నది?

విరహియగువాఁడు స్వమోహశ్లధనమువలె చేయు ప్రార్థనారూప విధిలా విరహిప్రాణదవనత్వరూపానువాదము యుక్తముగాదు. ఏలన విహిప్రాణి దవన మును జేయునది విహిమోహశ్లధన మెట్లు చేయఁగలదు?

౧౩. త్యక్తపునస్సీక్ష్మతము (నిర్ముక్తపునరుక్తము)

లగ్నం రాగావృతాంగ్యా మదృఢమిహ యయైవాసియప్త్యైరికంఠే

మాతంగానామసీహోపరి పరపురుషై రాగవ దృష్టా పశంతి

తత్సంకోఽయం నకించద్దణయతి విదితం తేఽస్తు తేనాస్మి దత్తా

భృత్యేభ్యశ్శ్రీనియోగాద్దదికుమితి గతే త్యంబుధిం యస్య కీర్తిః.

రాజలక్ష్మి తన తండ్రియగు సముద్రునితోఁ దన జామాతయొక్క కథను

జెలుపుచుని కీర్తినిఁబంపుచున్నది. “భద్రలత రాగావృతాంగియై యరికంఠముల నాలింగనము నేసికొనుచున్నది. పిమ్మట నది మాతంగతతిమీఁదఁ బడుచుండఁగా నెల్ల పరపురుషులను జూచుచునే యున్నాడు. అట్టి (యనలియగు) దానియందాసక్తుఁడై యుక్తాయుక్తచారిములేక వర్తిల్లుచున్నాడు. నీకీ సంగతి తెలియనిమ్ము. మరియు నాతఁడు నన్నుఁ దన భృత్యుల కిచ్చివేసెను” అని లక్ష్మి చెప్పిన సందేశమును గొని కీర్తి సముద్రుని కడుకు వెళ్ళెను.

ఇట 'విదితంలేనను' అనుచోటనే వాక్యము నిరాకాంక్షముగా సమాప్తమైనది. మరల 'తేనాస్మిదత్తా' అని కారకాంతిరముచేఁ జెప్పట దోషము.

రస దోషములు

కం. రసములు వాచ్యములైనను

వెన నదియును దోషమయ్యె; విపులగ్రరణం

బసద్యశబీభత్సరసో

ల్లసితము; శృంగారసహిత లలన యనంగన్.

౫౫

రసములు విభావానుభావ వ్యభిచారిభావములచే వ్యంగ్యములు గావలయును. 'కేవలము శృంగారాది శబ్దములు వాడినమాత్రమున నాస్వాద్యత్వము గలుగదు. రణరంగము బీభత్సరసోల్లసితము; తరుణి శృంగారసహితరాలు; అన్నచో బీభత్స, శృంగార పదములనుమాత్రము ప్రయోగించిన నారసములు నున్నింత కన్నవిగదా! కాన నీవిధము దోషము. దీనిని స్వశబ్దాచ్యదోష మందురు.

ఇటఁ బెక్కువిధములైన రసదోషములను జూపుదును.

వ్యభిచారి, రస, స్థాయిభావానాం, శబ్దవాచ్యతా;

కష్ట కల్పనయావృత్తి రసభావ విభావయోః;

ప్రతికూల విభావాదిగ్రహణో; దీప్తిః పునః పునః;

అకాండే ప్రథవచ్ఛేదా; వంగస్యావ్యతివిస్తృతిః

అంగినూనననుసంధానం ప్రకృతీనాం విపర్యయః

అనంగస్యాభిధానం చ రసే దోషానున్మూరీదృశాః.

వ్యభిచారి భావములను, రసములను, స్థాయిభావములను స్వశబ్దముతోఁ దెలుపుటయు, అనుభావ విభావములు గష్టముగా గుర్తింపఁబడుటయు, బ్రకృత రసవిరుద్ధములయిన విభావాదులను గ్రహించుటయు, దిరిగి తిరిగి రసమునకు దీప్తి గలిగించుటయు, అసమయమున రసమును వర్ణించుటయు, నసమయమున రసవిచ్ఛేదము నేయుటయు, అంగభూతముగానన్న రసమును మిక్కిలియు విస్తరించుటయు, అంగిరసమును బోషింపకుండుటయు, స్వభావమును సముచితముగా వర్ణింపకుండుటయు, రసానుపకారకమైనదానిని వర్ణించుటయు నీ మొదలయినవి రసదోషములు. వీనినిఁ గ్రహముగా నుదాహరింతుము.

౧. వ్యభిచారి భావమును స్వశబ్దముతోఁ దెలుపుట.

సప్రీడాదయితాననే, సకరుణా మారంగచర్మాంబరే,

ఽత్రాసా భుజగే, సవిష్మయరసా, చంద్రేఽచ్యుతవ్యంధిని,
 నేర్వ్యా జహ్నునుతావలాకవవిధా, వీనా కపాలాదతే
 పార్వత్యా నవసంగమప్రణయినీ దృష్టి శ్చివా యాస్తు వః.

భర్తృముఖమును గాంచి (తన్నతఁడు గాంచుటచే) సిగ్గుగొన్నట్టియు, గజ
 చర్మాంబరమును గాంచి (విభవము లేనివాఁడని) జూనినిగొన్నట్టియు, సగ్గుమును
 గాంచి భయపడినట్టియు, అమృతము జాలువాటు వంద్రునిఁ గాంచి (అకాశమున
 నుండువాఁ డిట నెట్లున్నాఁడని) విస్మయపడి ట్టియు, శిశునండున్న గంగనుగాంచి
 (అన్యంగనాసత్తఁడని) యిర్వ్యున వహించినట్టియు, (మహాస్థానమున) కపాల
 ములను గాంచి చిన్నఁబుచ్చుకొన్నట్టియు పార్వతీదేవి నవసంగమకాలము నందలి
 ప్రణయదృష్టి మీకు మంగళములిడుఁగాక.

ఇట ప్రీడా, కరుణ, త్రాస, విస్మయ, ఈర్ష్యా దైవ్యములు తమతమ యను
 భావములచే వ్యంగ్యములు గావలయును. ఎట్లన, నిట ప్రీడ ప్రీడాశబ్దముచేతనే
 వాచ్యమైనది. అనఁగా స్వశబ్దముచేత వాచ్యమైనది. అట్లుగాక ప్రీడయొక్క యను
 భావములైన (కార్యములయిన) 'తలను వంచుట'ను బ్రయోగించి దానిచే సిగ్గును
 వ్యక్తము నేయవలెను. అనఁగా 'నామె సిగ్గుపడినది' అని చెప్పవలసినయెడ 'ఆమె
 తల వంచుకొన్నది' అని ప్రయోగింపవలెను. తల వంచుకొనుట సిగ్గుయొక్క కార్యము
 లేక యనుభావము. 'తల వంచుకొన్నది' అను ననుభావముచే సిగ్గు వ్యక్తమగు
 చున్నది. 'ఆమె సిగ్గుపడినది', 'ఆమె తల వంచుకొన్నది' అను వాక్యములలో నేది
 నుందరముగా నుండునో చూడుఁడు. మొదటిచోట 'సిగ్గు' స్వశబ్దముచే గ్రహింపఁ
 బడుటచే నుందరముగా లేదు. ఎప్పుడును జెప్పవలసినదానిని విస్మయముగా విప్పి
 చెప్పక దానిని వ్యంగ్యముగా బోధించిన యెడలనే రమణీయముగా నుండును.
 కావున రెండవచోట హృద్యముగానున్నది. ఇట్లే కరుణ, త్రాస, విస్మయ, ఈర్ష్యా
 దైవ్యములను, వానివాని యనుభావములచేతనే వ్యక్తము చేయవలెను. ఎట్లన

వ్యావ్రమా దయితాసనే, ముఖళితా మాతంగచర్మాంబరే,
 సోత్కంపా భుజగే, నిమేషరహితా, చంద్రేఽచ్యుతవ్యంధిని
 మీలద్రాఘసురసింధుదర్శనవిధా మ్నానా కపాలాదతే
 పార్వత్యా నవసంగమప్రణయినీ దృష్టి శ్చివా యాస్తు వః

ఇట ప్రీడా, కరుణ, త్రాస, విస్మయ, ఈర్ష్యా దైవ్య, రూప వ్యభిచారులు
 స్వశబ్దముచే గ్రహింపఁబడక వానివాని యనుభావములగు వ్యావ్రమత, ముఖళనము,
 సోత్కంపము, నిమేషరహితత్వము, భ్రూనిమీలనము, మ్నానత, అనువానిచే వ్యక్తము

సేయఁబడుచున్నది; ఇట్లును భావములచే వ్యక్తపఱపక ప్రీతాదిపదములచేతనే యవగా
స్వశబ్దముచేతనే ప్రీతాదులను జెప్పట స్వశబ్దవాచ్యత యను రసదోషము. కాని

“స దోష స్స్వపదేనోక్తా వపి సంచారిణః కృచితో”

ఒకానొకచో సంచారిభావమును స్వశబ్దముతో గ్రహించినను దోషము
గాదు. చూడుడు.

జొత్సుక్సేన కృతత్వరా, సహభువా వ్యావర్తమానా ప్రీయా

తైస్తై బంధువధూజఃస్య వచస్తే నీతిభిముఖ్యం పునః

ద్వప్యైః గే పరమాత్రిపాఞ్చసరసా గౌరీనవే సంగమే

సంరోహత్పులకా మాతేజ మాసతా క్లిప్తా కివాయాస్తు పః

జొత్సుక్యముచే ద్వరపడియు, సిగ్గుచే వెనుకకు వచ్చుచు, నాయా బంధు
వధూజనవచనములచే మరల నభిముఖయై యెదుటఁ దన ప్రియునిఁగాంచి సాధ్య
సమును బొందుచుఁ బార్వతీదేవి నవసంగమకాలమున గగ్గలుపాటును బొందఁగా
హరుఁడు నవ్వుచు నాపె నాలింగనము జేసికొనెను. అట్టి పార్వతి మీకు కుభ
మిడుఁగాక.

ఇట నాత్సుక్యము, సిగ్గు ఆను వ్యభిచారిభావములు స్వశబ్దోపాత్తము లయి
నవి; అయినను దోషముగాదు. ఏలన నెచ్చట స్వశబ్దముచేత నయినంత ప్రతి
తదనుభావముచేతఁగాదో యచ్చట వ్యభిచారిభావమును స్వశబ్దముచే జెప్పట
దోషముగాదు. ఇట జొత్సుక్యమును వ్యభిచారిభావమున కనుభావము సహసాపన
రణము. అందు ‘కృతత్వరా’ యని గ్రహించఁబడినది. ‘కృతత్వరా’ అను ననుభావ
ముచే నాత్సుక్యము స్వప్తముగావ్యక్తముగానందున జొత్సుక్యమును వ్యభిచారిభావము
స్వశబ్దోపాత్తమై ప్రయోగింపఁబడినది. అట్లే సిగ్గువకనుభావముగా ‘వ్యావర్తమానా’
అయియున్నది. కాని యీవ్యావర్తమానత్వముచేత సిగ్గు విస్మయముగా వ్యక్తముగానం
దున ‘ప్రీయా’ యని ప్రయోగింపఁబడినది. కావున నెచ్చట ననుభావముచే వ్యభి
చారిభావము లెన్నిగా వ్యక్తమగునో యచ్చట స్వశబ్దమును గ్రహించుట దోషము.
ఎచ్చట ననుభావముచే వ్యభిచారిభావము లెన్నిగా వ్యక్తముగాదో యట స్వశబ్ద
మును ప్రయోగించుట దోషముగాదు.

ఒకప్పుడు వ్యభిచారిభావము స్వశబ్దోపాత్తమయినను విభానాది ప్రతిపాదనము
గుఱ నున్నచో సరిగా నావ్యభిచారిభావము విభానాదులచే వ్యక్తము సేయఁబడు
చున్నచో నది దోషముగాదు. అట వ్యభిచారిభావము విభానాదులచేతనే వ్యక్త
మగును. అట్టిచో స్వశబ్దోపాదానము గేవల మనువాదమాత్ర పరమని గ్రహింప
వలెను.

యాతే ద్వారావతీం తవా మధుఃపా తద్దత్తఘోషావతాం

కాళిందీతటరూఢవంజాలతా మాలింగస్థ సోక్తింతయా

తద్దీకం గురుబాష్పగద్గదలవత్త్వాస్వం రాధయా

యేవాంతర్జలచారిభిజ్జలచరై రిపుస్కృతుతూక్కుజితం.

తన్ను విడిచి శ్రీకృష్ణుడు ద్వారావతికి వెళ్ళగానే యాతవచే వంపఁబడిన (కోతికొమ్మచ్చి మొవలగు నాటలయందు వంపఁబడిన) కాళిందీ తీరమునందలి వంజాలత నాలింగము నేరీకొని రాధ సోక్తింతయై యా మునువాడలయ నందలి జలచరములు గూడ జాలిపడి రుచిండుంటు బాష్పగద్గదయై బిగ్గుగా నేడ్చెను.

ఇటు విభావానుభావ బలముచేతనే రాధయొక్క యుక్తింత వ్యక్తమును చున్నది. అట్లయ్యి 'సోక్తింతయా' మని యుక్తింత వ్యక్తభోగాత్మకమునది. అయినను దోషముగాదు. ఉక్తింతాశబ్దము విభావాదులచే వ్యంగ్యమై తన్నే యను వదించుకొనుచున్నది.

౨ రసమును వ్యక్తముచేతఁ గాని (రసశబ్దముచేఁ గాని) శృంగారాది శబ్దముచేఁ గాని (శృంగార, కరుణాది పదములచేఁగాని) తెలుపుట యవఁగా నా యా పదములను బ్రయోగించుట దోషము. రసము విభావానుభావ వ్యభిచారలచే వ్యక్తము గావలెను. కాని రస, శృంగారాది పదములను వాడినమాత్రమున రస మ్పూర్తి గలుగదు.

తానువంగ జయించుగళ శ్రవణం

కించిదుచ్చ భుజమూలలోకితాం

నేత్రయోః కృతవతోఽస్య గోచరే

కోఽప్యభావత రసో నిరంతరః.

“జనులచేఁ జూడఁబడుచున్న కక్ష మూలములు గల యా మన్మథుని జయ లక్ష్మి నేత్రములకు గోచరంపఁగా నతని కొకానొక రసము పుట్టెను.”

ఇటు 'రసము పుట్టెను' అని రసపదము ప్రయోగింపఁబడినది.

విభావాదులచే రసము వ్యక్తము గావలయును. కానిచే రసము వ్యక్తమైపట్టు రసపదమును ప్రయోగించిన మాత్రమున వ్యక్తముగాదు.

అలొక్క కోమల కపోలతలాభిషిక్త

వ్యక్తానురాగనులభా మభిరామయాపాం

పక్ష్యేచ బాల్య మతివృత్త్య వివర్తమానః

శృంగారదీమని తరంగిత మాతనోతి.

కోమల కపోలతలము పులకించుటచేఁ దనయం దనురాగమున్నట్లు వ్యక్తము నేయుచున్న యాసుందరిఁ గాంచి యా యువకుఁడు శృంగారమున నోలలాడుచున్నాఁడు.

ఇట శృంగారపదము సాక్షాత్తుగాఁ బ్రయోగింపఁబడినది. పైశ్లోకమునందును దీనియందును రసము వ్యక్తముగాక వాచ్యమైనది. ఇట్లే

శృంగారీ గిరిజాననే, సకరుణో రత్యాం, ప్రవీరః స్మరే
వీభత్సోన్మేషిభిరుత్పణీ చ భయకృన్మూర్త్యాఽదృశ్యతస్తుంగయా
రాద్రో దక్షవిమర్దనే, చ హాసకృన్మగ్నః ప్రకాంతకృరా
దిత్థం సర్వరసాత్మకః పశుపతి ర్భూయాత్సతాం భూతయే.

శివుఁడు పార్వతీమఖమును గాంచి శృంగారి యయ్యెను. రతినిఁగాంచి కరుణ రసము (జాలి) గలవాఁడయ్యెను. మన్మథుని యెడల వీరరసాస్పదఁడయ్యెను. అన్ధులను చాల్చి వీభత్సరసాశ్రయఁడయ్యెను. పాములను వహించి భయానకరసమునకుఁ బట్టయ్యెను. పెద్దమూర్తినిఁ చాల్చి యదృశ్యతరసమును ధరించెను. దక్షధ్వంసనావ సరమున రాద్రరసమును వహించెను. దిగంబరవేషమును బూని హాస్యరసమునకు నెల వయ్యెను. బహుకాలానంతరమునఁ బ్రకాంత రసాశ్రయఁడయ్యెను. ఇట్టి సర్వరసాశ్రయఁడగు పశుపతి సత్పురుషులకు సంపదలను గూర్చుఁగాక.

ఇచ్చటఁగూడ 'శృంగారీ, సకరుణః' ఇత్యాది పదములచే రసము వాచ్యమే యైనది. ఇందలి 'రసము వాచ్యములైనను' అను పద్యమున 'రణంగము వీభత్స రసోల్లసితము, తరుణి శృంగారసహితరాలు' అను దోషములు నిట్టివియే. కావున నివి దోషములు.

ఒకానొకచో రసపదము గాని, శృంగారాదిపదము గాని ప్రయోగింపఁబడినను విభావాదులచేఁగూడ నది యభివ్యక్తమగుచున్నచో నట రసస్ఫూర్తి గలుగును. కాని నట్టిచో దోషముగాదు. ఎట్లన,

“ నయననలిసిలీలాకృప్తం పిబంతి రసం ప్రియాః ” ప్రియురాలంద్రయొక్క చూపులను తామరతూండ్లనుండి విలాసముగాఁ బీల్చుబడిన రసమును బి్రియులు త్రాగుచున్నారు.

'శృంగారస్యోపసత మధునా రాజ్య మేకాతపత్రం' ఇవుడు శృంగారరసమున కేచ్ఛత్రాధిపత్యము లభించినది.

ఈ లక్ష్యములందఁ గ్రహముగా రస, శృంగార శబ్దములు ప్రయోగింపఁబడినను విభావాదులచే లెస్సగా నభివ్యక్తములయి యున్నవానికే కేవల మనువాదము నేయఁబడినది. కాన నియ్యెడల స్వశబ్దవాచ్యత దోషముగాదు.

3. స్వశబ్దముచే స్థాయినిఁ దెలుపుటయు స్వశబ్దవాచ్యదోషమే.

సంప్రహరే ప్రహరణైః ప్రహరాణాం పరస్పరం

తణతాగైర్ మృతిగతై రుత్సాహస్తస్య కోఽప్యభూత్.

యద్దమందు భటుల పరస్పర ప్రహరణుల తణతణ ధ్వనులచే వాని తత్సాహము పుట్టెను.

ఇట పీఠికన స్థాయిభావమును నుత్సాహము స్వశబ్దోపాత్తమైనది. ఇది దోషము.

రూపనిర్జిత కందలేపే నయనానందదాయినీ

అభూత్తస్యా రతిః క్వాఽపి ప్రియే చాటువిధాయినీ.

రూపముచే మన్మథుని జయించినట్టియు నయనానందము గలిగించుచున్నట్టియుఁ ద్రియుఁడు చాటువాక్యములు వలకుమండగా నాపెను రతి జనించెను.

ఇట “రతి” యను స్థాయిభావము స్వశబ్దోపాత్తమైనది. ఈవిధముగా వ్యభిచారి, రస, స్థాయిభావములను స్వశబ్దోపాత్తములు నేయుట స్వశబ్దవాచ్య మను దోషము.

౪. అనుభావ విభావములు కష్టముగా గుర్తింపబడుటయు దోషము.

కష్టముగా గుర్తింపబడుట యనఁగా నొకప్పుడు బొత్తుగా గుర్తింపబడకుండుటయు, నొకప్పుడు గట్టముగా గుర్తింపబడుటయు నగును.

కర్పూర ధూళి ధవళద్యుతి పూరిధాత

దిబ్బండలే శిశిరరోచిషి తస్య యూహః

లీలా శిరోఽంకుక నిజేశ విశేషక్లృపి

వ్యక్తస్తమోన్నతి రభూన్నయనావనా సా.

చంద్రుఁడు కర్పూరధూళిఁలఁ దెల్లనైన కాంతిపూరమును దిబ్బండలమున వ్యాపింపఁజేయఁగా నాయుఁడును కాయుఁడతి చేలినునుఁగు నర్దుకొను నెవమునఁ దన స్తనోన్నతిని వ్యక్తము నేయుచుఁ గనబడెను.

ఇట యుఁడతీయువకు లాలంబన విభావములు. శశికాంతి యుద్దీపన విభావము. ఈశ్లోకమున యువకనిష్ఠమైన శృంగారమే కవి కుద్దిష్టమైనది. ఏలన “తస్య యూహః నయనావనా సా అభూత్” అయువకుని నేత్రభూమియం దామె గోచరించెను అని యున్నది. ఆమె యతనికిఁ గనబడినదన్నపు డాతనియం దనుభావమును గవి చెప్పియుండవలయును. కాని యట్టి అనుభావము చెప్పబడలేదు. పోనిమ్ము. విభావముచే దాని నాక్షేపించుటకును వీలులేదు. కావున నిట విభావము అనుభావమునఁ బర్యవసేపక నిలిచిపోయినది. కావున నిట శృంగారము పరిపుష్టముగాలేదు.

శ్రీనిధిమగు శృంగారమన్ననో పరిపుష్టముగానే యున్నది. ఎట్లన నాయువతి యువకునిఁ జూడఁగానే తన లీలాశిరోంకుకమును సర్దుకొనుచుఁ దన ప్రహేన్సుతిఁ జూపుచున్నది. అనునర్థమువలన వానినిఁజూడఁగానే యాపెను శిరోంకుకనివేశము, ప్రసోన్నతి ప్రకటనము, ఆను ననుభావములు గలిగివని, వీరిచే నాపె రతి పరిపుష్టమై రసముగాఁ బరిణమించుచున్నది. కాని యాశ్లోకమునఁ గవికిఁ బురుషనిష్ఠ శృంగారమే యుద్దిష్టమని తెలుపఁబడెను. అది యపరిపుష్టముగానే యున్నది.

పరిహంతిరతిం, చుతిం బునీతే, | స్థలతిభృశం, పరివర్తతే చ భూయః,
ఇతి బల విచయా దకాస్య దేహం | పరిభవతి ప్రసభం కి మత్రకుర్మః

రతినిఁ బరిహరించుచున్నాడు; మతినిఁ గోల్పోవుచున్నాడు; మిక్కిలి తొట్టువడుచున్నాడు; మిక్కిలియుఁ బొరలాడుచున్నాడు; అకటా! నీని దేహమును విచమదశ పరిభవించుచున్నది.

ఇటునున్న రతిపరిహారాద్యుభావములు కరుణమునందును సంభవించును. ఇట విప్రలంభశృంగారము కవి వుద్దేవుడు. ఈ యువకునికిఁ గలిగిన యీ యనుభావములు శృంగారకావ్యములో కరుణకార్యములో తెలిసికొనుట కష్టముగా నున్నది. ఇందనుభావములు మాత్రమే కలవు గాని విభావములు చెప్పఁబడలేదు. కామినీ రూపవిభావమును జెప్పవలెను. అట్లు చెప్పఁబడకపోవుటచేఁ గష్టముమీఁద దాని నూహింపవలసి వచ్చుచున్నది. ఈ విశేషమువలన నాస్వాదమున కంతరాయము గలుగుచున్నది.

౫. ప్రతికూలరసముయొక్క విభావ, అనుభావ, వ్యభిచారములను గ్రహించుట దోషము.

ఏ యే రసమున కేయే విభావానుభావ వ్యభిచార లుండవలెనో తెలిపితిమి. మరియు నే యే రసములు విరద్ధములూ యేవి యవిరద్ధములూ ముందు తెలియును. అట్టిచోఁ బ్రతికూలరసముయొక్క విభావాదులను గ్రహించుట దోషమేకదా! దాని వలన రసభంగ మగును.

(క) ప్రతికూలరసముయొక్క విభావగ్రహణము.

ప్రసాదే వర్తస్య | ప్రకటయ ముదం; సంత్యజ రుదం;
ప్రియే! కువ్యంత్యంగా; న్యచ్యుకమివ తే సించతు వచః;
నిధానం సౌఖ్యానాం క్షణమభిముఖం స్థాపయ ముఖం;
న ముద్దే! ప్రత్యేకుం ప్రభవతి గతః కాలహరిణః.

ఓ ప్రియారాలా ! ప్రసన్నురాలవు గమ్ము ! సమ్మోదముఁ బ్రకటింపుము. పాలయలుకను వదలుము. నా యవయవములు శుష్కించుచున్నవి. నీ యమృత వచనములచేఁ జడుపుము. నుఖములకు నిధియైన నీముఖము నభిముఖముగా నుంచుము. ఓ ముద్దరాలా ! లేదీపిల్లవలెఁ గాలము పరువై త్తిపోవును. తిరిగి రాదునుమా !

“మానం మాకురు తస్యంగీ! జ్ఞాత్వా యావనమస్థిరం” ఓ తస్యంగీ! యావన మస్థిరమని యెఱిగి ప్రణయకోపమును మానుము.

ఇటుఁ బ్రియుఁడు పాలయలుక వహించిన ప్రియురాలి ననునయించుచున్నాఁడు. కావున శృంగారరసము. దీనికి సర్వధా శాంతిరసము ప్రతికూలమైనది. కావున శృంగారమున శాంతమును గాని దాని విభావాదులను గాని ప్రవేశపెట్టరాదు. ఇటుఁ బ్రథమశ్లోకమున నాల్గవపాదమునఁ బోయినకాలము తిరిగి రాఁదియొఁ గ్రిందిశ్లోకమున యావన మస్థిరమనియును వైరాగ్యకథ లుపరోపించెడినవి. కాలముయొక్కయు, యావనముయొక్కయు సస్థిరత్వములు శాంతరస విభావములు. శృంగారమున వానికిఁ బ్రవేశ మనుచితము. కావున నిది దోషము.

(4) ప్రతికూలరసముయొక్క యనుభావగ్రహణము.

నిభృతరమణే లోచనపథే పతిలే గురుజనమధ్యే

సకలపరిహారహృదయా వనగమన మేవేచ్ఛతి నన్యః.

తాను బెద్దలలోఁ గూర్చుండియుండఁగాఁ దన మిందఁడు గంటఁబడఁగానే సకలమును విడిచిపోయి యా తరుణి వనగమనమును నిచ్చయించుచున్నది.

సకల పరిహారము, వనగమనము, అనునవి శాంతరసానుభావములు. ఇవి శృంగారరస ప్రతికూలములు. ఇంధనాదులను దెచ్చు నెఱుమన నాపె సకల పరిహార మును, వనగమనమును నేయఁగోరుచున్నదన్నచో దోషములేదు.

ప్రతికూల రసముయొక్క యనుభావములను గ్రహించుట దోషమని చెప్పి తిమి. కాని

పాండుక్షామం వదనం । హృదయం సరసం తనాలసం చ వపుః

ఆకేదయతి నితాంతం । క్షేత్రియరోగం సఖి! హృదంతః

ఓసఖీ! నీముగము పాలిపోయినది; కృశించినది; నీ హృదయము ద్రవింపినది; కీకరీర చలనమై యున్నది; నీకేదో కుదరని రోగము వచ్చినట్లున్నది.

ఇందలి పాండిమము, క్షామత్వము, సరసత్వము, అలసత్వము అను సమభావములు కరుణనను సంబంధించినవి. ఇటు విప్రలంభరసము. కరుణ, విప్రలంభశృంగార

రములు విరుద్ధములు. కరుణాసోచితః లగు పాండుత్వావ్యాప్త్యనుభావములు విప్ర
లంభి శృంగారమున సమావేశపఱుపఁబడినవి. కావున దోషమున్నచో గాదు.
ఏలన నిటఁ గరుణాసానుభావములు విప్రలంభమున సారోపింపఁబడినవి. అనఁగా
నిట విప్రలంభశృంగారమున కంగములుగానే తద్విరోధిరజాంగములగు పాండు
త్వాదులు సారోపింపఁబడినవి. కాన దోషములేదు. కరుణమునవలెనే విప్రలంభము
నను వ్యాధ్యాదు లుచితములే కాన నిట దోషమేలేదని కొందఱు. ఇట్లే

కోపాత్క్రించుపాగతోఽపి రభసాదాకృష్య కేశేన్వలం
నీత్వా మోహఃపండిరం దయితయా హారణ బద్ధ్యా దృఢం
భూయో యాస్యనీతద్భూషా నితిముహూః కంఠార్ధ రుద్ధాక్షరం
జల్యుత్ప్యశ్రుకణ్ణిల్లభేన (౧). నుకృతీ కల్పి దహస్తాద్యతే

ఒక యువతి కినుకతోఁ దనకడకు వచ్చిన ప్రియునిఁ గేశములఁబట్టి లాఁగి
పడకగదిలోనికిఁ గొంపోయి హారముతో తొక్కలు గట్టి “దాని యింటికి మరలఁ
బోవుగదా!” యనుచు గొంతులూ మాట లడ్డుపడుచుండఁగా విదరుడుఁ గన్పిక్కు
గీటుచు రహస్యముగాఁ గొట్టుచుండెను. వాఁడెంత ధన్యుడోకదా!”

ఇటఁ గేశాకర్షణము, బంధనము, తాడనము, మొదలగునవి రౌద్రరసానుభావ
ములు. అయినను శృంగారమున సారోపింపఁబడినవి. రౌద్ర శృంగారములు ప్రతి
కూలరసము లయినను రౌద్రరసానుభావములు రూపకబలమువలన శృంగారాంగము
లుగా సారోపింపఁబడినవి. కావున విరుద్ధరసానుభావము లేవచ్చు సారోపింపఁ
బడునొ యనఁగా దదంగములుగాఁ జేయఁబడునొ యచ్చట దోషముగాదు. ఇట్లే

గీ. గోట జిక్కుచుఁ గడుఁబంటికొనలనొక్కు

మాఁపుచు బుజంబులంబట్టి, నైపరాని

కాఁగిలింతల నలుపుచుఁ, గాంతు కాంతి

రమణు నపరాధముం జూపి రాగవతులు

రాద్రరసానుభావములు శృంగారమున సారోపింపఁబడినవి. కొన్నియెడల
ప్రతికూలరసముయొక్క వ్యభిచారిభావములను గ్రహించినను దోషములేదు. ఎట్లన,

‘సంచార్యాదే ర్విరుద్ధస్య బాధ్యస్యోక్తి ర్దుజానహా’ ప్రతికూలరసముయొక్క
సంచారిభావములను బాధ్యబాధకభావముతో నిరూపించినచో నది గుణమే యగును.
కాని దోషముగాదు. ఎట్లన,

క్వాకాద్యం శశలక్ష్యణః? క్వచ దలఁ? భూయోఽపి ద్యశ్యేత సా;

దోషుణాం ప్రశమాయ మే శ్రుతమహా; కోపేఽపి కాంతం ఘటం;

కిం వత్స్యంత్యపకల్మషాః కృతధీమః? స్వప్నేఽపి సా దుర్లభాః;

చేతః స్వాప్యమువైహి! కః ఖలు యువా ధన్యోఽధరం పాస్యతి?

అకార్యమెక్కడ? చంద్రవంశమెక్కడ? మరల నా ప్రియురాలు (హర్వతి) కనబడునా? నా చదువు దోషప్రశమమునకుఁ గాని దోషకరణమునకుఁ గాదు. ఓహో! దాని మొగము కోపమునందును మనోహరమే. కలుషమూరులగు విజ్ఞులు నన్నుజూచి యేమందురో? స్వప్నమందును నాపై నాకిక దుర్లభము. ఓ మనసా! స్వప్నతను బొందుము. ఏ ధన్యుడగు యువకుఁ డా యధరమును గ్రోలునో!

ఇది విక్రమార్కీయము నందలి పురూరవుని వచనము. ఇందు ‘అకార్యమెక్కడ? చంద్రవంశమెక్కడ?’ అనుచో వితర్కమును శాంతరస వ్యభిచారి భావము గలదు. ‘మరల నా ప్రియురాలు కనబడునా?’ అనుచోట శృంగారరస వ్యభిచారి యగు నాత్మన్యము; “నా చదువు దోషప్రశమమునకుఁ గాని దోషకరణమునకుఁ గాదు” అనుచో శాంతరస వ్యభిచారి యగు మతి; “దాని మొగము కోపమునందును మనోహరమే” యనుచో శృంగారరస వ్యభిచారి యగు దైన్యము; “ఓ మనసా! స్వప్నతనుబొందుము” అనుచో శాంతరస వ్యభిచారి యగు ధృతి. “ఏ ధన్యుడగు యువకుఁ డా యధరమును గ్రోలునా” అనుచో శృంగార వ్యభిచారి యగు చింతయొక గలవు.

ఇందు వితర్కమును నాత్మన్యము బాధించుచున్నది. తాన వితర్కము బాధ్యము. జాత్మన్యము బాధకము. మరల నాత్మన్యము బాధ్యము. మతి బాధకము. తిరిగి మతి బాధ్యము. స్మరణము బాధకము. పిమ్మట స్మరణము బాధ్యము. శంక బాధకము. తరువాత శంక బాధ్యము. దైన్యము బాధకము. క్రమ్మట దైన్యము బాధ్యము. ధృతి బాధకము. అంతమున ధృతి బాధ్యము. చింత బాధకము - ఈవిధముగా విరస్పర విరుద్ధములగు శాంత శృంగార రసములయొక్క వ్యభిచారులు బాధ్య బాధక భావములతో నిరూపింపఁబడినవి. శాంత శృంగారములు పరస్పర విరుద్ధము లయినను వాని వ్యభిచారు లీ విధముగా బాధ్యబాధక భావములతో నుండి శృంగారమును బోషించుచునే యున్నవి. అవఁగాఁ దుదికి శృంగార వ్యభిచారియగు చింత యందే పర్యవసించును. ఇట్లే

స్నిగ్ధశ్యామలకాంతిలి ప్రవియతో వేల్లద్బలాకా ఘనాః

నాతాశ్శీకరిణః పయోదనుహ్మదా మానందకేతాః కలాః

కామం సంతు దృఢం కతోరహ్మదయో రామాఽన్మి సర్వంసహే

వైదేహీ తు కథం భవిష్యతి? హహ హ దేవి! ధీరా భవ!

మేఘములు దను చక్కని నల్లని కాంతులచే నాకాశము నలికినవి. బలకలు వానినిఁ జాట్టుకొనియున్నవి. వాయువులు చల్లఁగా వీచుచున్నవి. ఆ మబ్బులకు మిత్రములయిన నెమిళ్ళు కేకరించుచున్నవి. నుంచిది. ఇవన్నియును నుండనిమ్మా! నేను రాముఁడనుగదా! సర్వమును సహించుకొందును. కాని నా సీత యెట్లు భరించును? అయ్యా! దేవీ! ధైర్యము వహింపుము.

ఇట 'రామోఽస్మి సర్వంసహే' అనుచోట వీరరస వ్యభిచారి యగు ధైర్యము, 'నాహాహదేవి' అనుచో విప్రలంభ వ్యభిచారి యగు నపస్త్రారమును బాధ్యబాధక భావముతో నిరూపింపఁబడినవి. వీర శృంగారవిప్రలంభములు విరుద్ధములయినను వాని వ్యభిచారాలు బాధ్యబాధకములుగా నిరూపింపఁబడి విప్రలంభమును లెస్సగా భోషించుచున్నవి.

౬. రసముయొక్క పునఃపునర్దీప్తి.

నిరూపింపఁదగినదానికన్న నధికముగా రసమునకు దీప్తినిఁ గలిగించి నిరూపించుట. మితి దాటినచో వెక్కిరియగును. కుమారసంభవమున రతివిలాపమునఁ గలి తిరిగి తిరిగి కరుణమునకు దీప్తిఁ గలిగించెను. ఇది వెక్కిరియుగా నున్నది.

౭. అసమయమున రసమును బ్రకాశింపఁజేయుట.

మహాభయంకరముగా యుద్ధము జరుగుచుండఁగా నాయకుఁ డటకుఁ బోక యంకఃపురములో శృంగారమున నోలలాడుచున్నట్లు వర్ణించుట మొదలగునది దోషము. ఇట ననవసరమగుచోట శృంగారరసము వర్ణింపఁబడుట దోషము. ఇట్టి యెడల నాయకుఁడు దైవవ్యామోహితుఁడై యట్లు ప్రవర్తించెననుట యుచితము గాదు. ఏలన, నితీవృత్తమున నిట్టి దోషములున్నచో గవి వానినిఁ దొలగించి యితీ వృత్తమును రసవ్యంజకముగాఁ జేయవలెను. కావున వేదీసంహారమున వశేక వీర సంక్షయము గల మహాయుద్ధము జరుగుచుండఁగా భానుమతితో దుర్యోధనుఁడు శృంగారరసమున నోలలాడుచుట దోషము.

౮. అసమయమున రసమును విరమించుట.

ఒక నాయక పాత్రు నభిలషించి పరస్పరానురాగము పరాకాష్ఠను బొంది యుండఁగా నాయకుఁడు సమాగమోపాయమును జింతింపక వ్యాపారాంతర నిమగ్నుఁడై యున్నట్లు వర్ణించుట మొదలగునది. వ్యాపారాంతర నిమగ్నతచే రసము విచ్చిన్న మగును.

౯. అంగభూతమగు రసమును విస్తరించుట.

హయగ్రీవవధమను నాటకమున నాయకుడు శ్రీమహావిష్ణువు. ప్రతినాయకుడు హయగ్రీవుడు. ఇం దంగభూతమగు రసము పీరము. అంగభూతమగు రసము రాద్రము. ఇం దంగికన్న నంగ మధికముగా వర్ణింపబడినది. కాన నిది దోషము. కాని యొకవిధముగా నిది దోషముగాదు. ఏలన

అథవా ప్రతిపక్షస్య వర్ణయిత్వా బహుళా గుణాః
తజ్జయో న్నాయకోత్కర్ష వర్ణం చ మతం క్వచిత్

ప్రతినాయకుని గుణములైనదికముగా వర్ణించి నాయకుడు వానిని జయించి నట్లు వర్ణించుటయు సమ్యక్తమే. కావునఁ బ్రతినాయకుడైన హయగ్రీవునియందు రాద్రరసమును విస్తరించి వర్ణించుట దోషముగాదు. ఇట్టిచో నీయుదాహరణము దగదు. శిశుపాలవధయందు నాయక ప్రతినాయకులు శ్రీకృష్ణ శిశుపాలురు. ఇందుఁ బ్రధానరసము పీరము. శృంగార రాద్రాదు అంగరసములు. అందు శృంగారాంగ భూతమగు ఋతు, వనవిహార, పుష్పపంచయ, జలకేళ్యాది వర్ణనము నేయఁబడినది. ప్రధానరసముకన్న నంగభూతమగు రసము విస్తరింపఁబడినది. కాన దోషము. ఇట్లే కిరాతార్జునీయమనను గలదు.

౧౦. అంగిరసము ననుసంధింపకుండుట.

కావ్య నాటకాదులందు నంగభూతముగా నితరరసములు వర్ణింపఁబడుచు న్నను గవి ప్రధానరసము ననుసంధింపవలసినచోట్ల ననుసంధింపవలయును. తాపస వత్సరాజమున నాఱుకములందును వాసవదత్తా విషయకమగు ప్రేమసంబంధము కథావశమున విచ్చిన్నమగుచున్నట్లు శంకింపఁబడుచున్నను ననుసంధింపఁబడినది.

౧౧. ప్రకృతి విపర్యయము—స్వభావముచ సమచితముగా వర్ణింపకుండుట. ఈ ప్రకృతి దివ్యప్రకృతి, అదిభృప్రకృతి, దివ్యాదివ్యప్రకృతి యని మువ్విధములు. ఈ ప్రకృతులను జీతించుటలోఁ గవి చాల జాగరూకుడై యుండవలెను. లేకున్న ననాచిత్య దోషముగలిగి రసభంగమగును. ఎట్లన

ప్రళోధం ప్రభో! సంహర సంహరేతి యావద్దిరః ఖే మరుతాం చరంతి

తావత్సరహిషిర్భవినేత జన్మా భస్మావశేషం మదనం చకార

‘ఓ ప్రభూ! కోప ముపసంహరింపుము’ అను దేవతల సూటిమాట నోటి యుండుండఁగనే హరి నేత్రాన్ని యా మదనుని భస్మావశేషము చేసెను.

ఇట్టి గోపము దివ్యులకే యుచితము గాని యదివ్యులకుఁ గాదు. అట్లే స్వర్గ, పాతాళ, గమన, సముద్రోల్లంఘనాదులు దివ్యులకే యుచితము గాని యదివ్యులకుఁ గాదు. అదివ్యుల కెంతవఱకుచితమో యంతవఱకు నిబంధింపవచ్చును. దివ్యాదివ్య ప్రకృతులయందు రెంటిని నుపనిబంధింపవచ్చును. వీర, రాద్ర, శృంగార, కాంఠ రసప్రధానులగు ధీరోదాత్త, ధీరోద్ధత, ధీరలలిత, ధీరకాంతులను వర్ణించునపు డదివ్యులనువలెనే దివ్యులను వర్ణింపవచ్చును. అదివ్యులందలి ధీరోదాత్తాదులును దివ్యులందలి ధీరోదాత్తాదులును సములుగానే యుందురు. కాని యొక విశేషము గలదు. అదివ్యులగు నుత్తమనాయకుల రతి వర్ణనమునేయుచిగమున దివ్యనాయకుల రతి వర్ణనమునేయరాదు. ఆ వర్ణనము తలదండ్రుల రతి వర్ణనమువలె మిక్కిలి యనుచితమై యుండును. కాబిదాసమహాకవి కుమారసంభవమునఁ బార్వతీపరమేశ్వరుల రతి వర్ణించెనని విచర్యుతులైరును దూసిపోసిరి. మరియు నాటకాదు లెందెవరెవ రవరి నెట్లు సంబోధింపవలయునో యా మర్యాదను దప్పటయు ననాచిత్యమే. ఇట్లే దేశ, కాల, వయో, జాత్యాదులకు సముచిత వ్యవహారము నుపనిబంధింప వలయును.

౧౨. రసానుపకారకమైనదానిని వర్ణించుట.

ప్రధానభూతమగు రసమునకు నుపకారకముగాని విషయమును వర్ణించుట. కర్పూరమంజరి యను నాటికయందు రాజనాయికలు మొదట వసంతవర్ణనము నేయుదురు. పిమ్మట వందిమాగధులు నేయుదురు. రాజు తన నాయికలు నేసిన వర్ణనము ననాదరించి వందిమాగధులు నేసినదానినిఁ బ్రశంసించును. ఇటు వంది మాగధుల ప్రశంస రసానుపకారకము.

ఇంకను నిట్టివి గలవు. అనఁగా నాయికా పాదప్రహరణముచే నాయకునికిఁ గోపమువచ్చినట్లు వర్ణించుట మొదలగునవి రసదోషములే. సహృదయులగు కవులు వానిని స్వయముగా నూహించుకొనవలెను. ఇట్లే యితర రసములలోని దోషములను గూడ నూహించుకొనవలెను.

ఈ రసదోషములలో నటనట విరుద్ధరసములనుగూర్చి ముచ్చటించియుంటిమి. విరుద్ధరసము లేదయో వానికిఁ గావ్యములలో సమావేశము నెట్లు చేయవలెనో ప్రసక్తానుప్రసక్తిచే నిట చూపఁబడును.

పరస్పర విరుద్ధరసములు.

శృంగారమునకుఁ గరుణ, వీర, రాద్ర, బీభత్స, భయానకములు విరుద్ధములు; హాస్యమునకుఁ గరుణ భయానకములు విరుద్ధములు; కరుణమునకు హాస్య శృంగారములు

విరుద్ధములు; రాద్రవానకు హాస్య శృంగార భయానకములు విరుద్ధములు; వీరమునకు భయానక శాంతములు విరుద్ధములు; భయానకమునకు శృంగార, వీర, రాద్ర, హాస్య శాంతములు విరుద్ధములు; శాంతమునకు వీర, శృంగార, రాద్ర, హాస్య, భయానకములు విరుద్ధములు; బీభత్సమునకు శృంగారము విరుద్ధము. వీనికి సమావేశ విధు చెప్పబడుచున్నది.

ఆశ్రయైక్యే విరుద్ధో య స్స కార్యో భిన్నసశ్రయః

రసాంతరేణాంతరీతో నైరంతర్యేణ యో రసః.

ఈ పరస్పర విరుద్ధరసములను నేకనాయకాశ్రయములుగాఁ జేసినచో విరోధము. కాని భిన్ననాయకాశ్రయములను జేసినచో దోషమురాదు. ఎట్లన, వీర భయానకములను, బీభత్స, హాస్యాదులను నేకనాయకునియందుండరాదు. అట్టిచో నా రెండురసములను నాయక ప్రతినాయకులయందు నివేశపటపవలెను.

ఈ క్రింది శ్లోకమున బీభత్స హాస్యములు భిన్ననాయకాశ్రయములై యున్నవి చూడుడు.

స్నాయువ్యాపనిబద్ధకీకసతమం నృత్యంత మాలోక్య మం

చాచుండాకరతాలఘట్టితలయం వృత్తే వివాహోత్సవే

హ్రీముద్రామపనుద్య యద్విహసితం చిత్రం సమం శంభునా

తేనాద్యాపి మయి ప్రభుస్సజగతా మాస్తే ప్రసాదోన్ముఖం.

“చిన్ననరములచే విరివిగాఁ జాట్టఁబడిన యెముకలమేను గలిగి చాచుండ కర తాళములచే లయవేయ, నృత్యమాడుచున్న నన్ను జూచి వివాహమహోత్సవమున లజ్జామూద్రను బోనాడి శంభుఁడు చిత్రముగా నవ్వెను. దానిచే నా జగత్ప్రభువు నాయం దిప్పటికినిఁ బ్రసాదోన్ముఖుఁడై యున్నాఁడు”

ఇట్ల బీభత్సరసము నాట్యమాడుచున్న నేవకునియందును హాస్యరసము శంభుని యందును గలదు.

మరియు నొకప్పుడు విరుద్ధరసములను నేకనాయకాశ్రయములుగానే నిబంధింప వచ్చును. ఎట్లన, నా విరుద్ధరసముల నడుమ వేరొకరసమును సమావేశపటపవలయును. ఎట్లన, శాంత శృంగారములు పరస్పర విరుద్ధములు. వీకనాయకాశ్రయములుగాఁ జేయవలసినవికవుడు నడుమ నద్భుతరసమును బ్రవేశపెట్టవలయును. నాగానందమునఁ బ్రథమమున జీమూతవాహనుఁడను నాయకుఁడు శాంతరసాశ్రయఁ డా నిబంధింపఁబడెను. అతఁడే పిమ్మట మలయవతి యను నాయికను జూచి వరించి శృంగారాశ్రయఁడయ్యెను. అట్టియెడలఁ గవి జీమూతవాహనుఁడు మలయ

వలీ గానము నాలకించి “అహో గీతము; అహో వాదిత్రము” అని యద్భుత మొందినట్లు వర్ణించి నాయకుని నద్భుతరసాశ్రయనిఁ జేసెను. వీవృట మలయ వత్సనురాగాదులను వర్ణించి యాతనిని శృంగార నాయకునిగా వర్ణించెను. ఇటు శాంత శృంగారరసముల నడుమ నద్భుతము ప్రవేశపెట్టఁబడినది. కావున నేకనాయ కాశ్రయములుగా విరుద్ధరసములను సమావేశపఱపవలసినచోట్ల నడుమ రసాంతర మునుబ్రవేశపెట్టవలెను. అట్లయినచో దోషము నివర్తిల్లును. ఇట్లు రసాంతర సమా వేశము ప్రబంధమునందే కాదు. ఏకవాక్యమునందును రసాంతర వ్యవధానముచే దోషము నివర్తిల్లును. ప్రబంధమున సంఘటిత నానావాక్య సముదాయము. అది గ్రంథరూపముగాఁ గాని తదవాంతర ప్రకరణరూపముగాఁగాని యుండవచ్చును. కనుఁడు.

భూరేణుదిగ్ధా న్నవపారిజాతమాళా రజోవాసిత బాహుచుధ్యాః
గాఢం శివాళిః పరిరభ్యమాణాకా సురాంగనాశ్చివ్త భుజాంతరాళాః
సోఽన్తితైః క్రవ్యభుజానుస్ఫరద్భిః పక్షైః ఖగానామపవీజ్యమానాకా
సంపీజితాశ్చందనవారినేకై న్నుగంధిభిః పుష్పలతాదుకూటైః
విమానపర్వంకతలే నివర్జ్ణాః కుతూహలావిప్లవయా తదానీం
నిర్దిశ్యమానాకా లలసాంగుళీభి ర్విరాః స్వదేహాకా పతితా నపశ్యతా.

యుద్ధమున వీరులు మరణించి వీరస్వర్గమునకుఁ బోవుచున్నారు. వారికి దివ్య దేహములు వచ్చినవి. ఆ దివ్యదేహములతో విమానములందుఁ గూర్చుండి యుద్ధ భూమియందుఁ బడియున్న పూర్వదేహములను జూచుచున్నారని వర్ణింపఁబడినది. ఎట్లనఁ, దామిపుడు నవపారిజాతమాలలయొక్క పుష్పాడితోఁ బరిమళించు వక్షః ప్రదేశము గలవారై, యుద్ధభూమియందు దుమ్ములోఁ బొరలాడుచున్నట్టియు, నేలుపు పూబోండ్ల కాఁగిలింతలఁ జొక్కుచున్నవారై యాఁడునక్కల తొఱులఁ బొందుచున్నట్టియు, జందనోదకములచేఁ బరిమళించు నా నేల్పుఁబోండ్ల కల్పలతా దుకూలములచే విసరఁబడుచున్నవారై మాంసమును భక్షించుచున్న పక్షులయొక్క రక్తసిక్తపక్షుములచే నదరుచున్నట్టియు నేలఁబడిన స్వదేహములను వీరులు విమానము లందుఁ గూర్చుండి సురాంగనలు వ్రేలితో నిర్దేశించి చూపుచుండఁగాఁ గుతూ హలావిప్లులై చూచిరి.

ఇటు బీభత్స శృంగారరసములు గలవు. ఇవి రెండును విరుద్ధరసములు. కాని నడుమ “వీరాస్వదేహాకా” అని వీరరసమును గవి ప్రవేశపెట్టినాఁడు. “వీరా” అను పదముచేతనే యిటు వీరరస మెట్లు సమావిప్ల మైనదని యడుగవచ్చును.

ఈ 'పీఠ' పదముచేత దాని స్థాయి యగు నుత్సాహ మభివ్యక్తమగును. పూర్వసముండదు. దాని స్వర్గ యలఁగిగానున్నను జాలును.

“స్మర్యమాణో విరుద్ధోఽపి సామ్యేనాశ వివక్షితః

అంగిన్యంగత్వమాప్తౌ యా తౌ న దుష్టౌ పరస్పరమ్”

౧. విరుద్ధరసమైనను స్మర్యమాణముగా నిబద్ధమగుచో (జ్ఞప్తికే దెచ్చుకొని విచారపడుచున్నపుడు) దోషముగాదు. ౨. మరియు విరుద్ధరసములు సామ్యముచే వివక్షింపఁబడినపుడును దోషములేదు. ౩. మరియుక ప్రధానరసమునకు (అంగి) గాని భావమునకుఁగాని యంగములుగా, విరుద్ధరసముల నిబంధించినను దోషములేదు.

౧. విరుద్ధరసమైనను స్మర్యమాణముగా నిబద్ధమగుచో దోషములేదు.

అయం స రశనోత్కర్షీ పీఠ స్తవ విమర్దనః

నాభ్యుదయజఘనస్పర్శీ నీవీవిప్రసంగః కరః.

ఈ మాస్త్రము నా మెలమూలి నూడఁదీసి జేసెడిది. నా బలిసిన చన్నులను చినుకుచుండెడిది. నా నాభిని, తొడలను, జఘనమును దడిమిఁజెని. నా పోతముడిని విప్పెడిది.

ఇది యుద్ధభూమియందుఁ దెగిపడిన భూరిశ్రవనుని మాస్త్రమును గాంచి యతని భార్య విలపించిన విధము. అతని భార్య యా మాస్త్రమును గాంచి పూర్వావస్థను స్మరించినది. ఇది కరుణరస ఘట్టము. దీనికి శృంగారము విరుద్ధము. అయినను శృంగారము స్మర్యమాణముగా నిబంధింపఁబడి కరుణమును బోషించుచున్నది. ప్రకృతిరమణీయములగు పదార్థములు శోచనీయములై తొల్లింటివాని యందవండు ములును విలాసములును దలఁపునకురాఁగా మిక్కిలి శోకాజేగమును గలిగించును. ఈవిధమగు శృంగారము కరుణమును బోషించును. కాన నిట దోషశంక లేదు.

౨. విరుద్ధరసములు సామ్యముచే వివక్షింపఁబడినపుడును దోషములేదు.

దంతక్షతాని కరితైశ్చ విపాటితాని

ప్రోద్భిన్నసాంద్రపులకే భవతశ్శరీరే

దత్తాని రక్తచనసా మృగరాజవధ్వా

జాతస్పృహైర్మృనిభి రప్యవలాకితాని.

రక్తచనస్మయగు సింహిక నీపులకితగాత్రమున నొనర్చిన దంతక్షతములను, నఖక్షతములను గాంచి ముసులును జాతస్పృహలయిరి.

బుద్ధుఁ డొక జన్మమున మునియై శిష్యులతోడ నరణ్యమునఁ దిరుగుచుండ నొక్కడ నొక యాడుపులి ప్రసవించి కన్నులు గానరాక యాఁకటికే దాళఁ

జాలక తన కన్న బిడ్డలనే తాను భక్షించుచుండెను. దానినిఁ గాంచి యా బుద్ధుఁడు కరుణాశువు గాన భక్షింపఁబడుచున్న యా శిశువును లాఁగి తన దేహము నా పులికి సమర్పించి మరణించెను. ఈ కథను బోధించుచున్న దీ శ్లోకము. (ఈ కథను నేను వ్యాఘ్రజాతక మను పేరితోఁ బద్యరూపమున వ్రాసితిని. జాతక కథాగుచ్ఛములలోఁ గలదు.)

ఇందు శృంగార దయా వీరములకు సామ్యము వివక్షితమై యున్నది. ఇటు రెండు విధములగు వ్యాఖ్యానములు గలవు. మొదటిది యిది:—

“తన ప్రియురాలాసఁగిన దంతక్షతములను, నఖక్షతములను బ్రియుఁడెట్లను రాగాతిశయముతో స్వీకరించునో యట్లే వ్యాఘ్రీదత్తములయిన దంతక్షత. నఖక్షతములను జినుఁడును (బుద్ధుఁడు) స్వీకరించెను.” అను నర్థము వచ్చుటవలన దంతక్షతాది ధారణరూపమగు ననుభావములకు సామ్యము వివక్షింపఁబడినది. అనుభావములు రసమున కంగములుగదా! కావున నిట నంగములకు సామ్యము వివక్షింపఁబడినది. అంగసామ్యముచే నంగభూతములగు జిననిష్ఠ కాముకసిన్ధుములగు దయావీర శృంగారములకు సామ్యము వివక్షింపఁబడెను. ఇటు సంగి దయావీరము. అంగము శృంగారము. పైనిఁగల ‘తన ప్రియురాలాసఁగిన’ ఇత్యాదికమందు “ఎట్లు స్వీకరించునో యట్లు” ఇత్యాదికము గలదు. అందు మొదటిదగు శృంగారముపమానముగా గ్రహింపఁబడినది. కాన నది దయావీరమున కంగము.

రెండవ వ్యాఖ్యానము:— “ఒకానొక శృంగారి యొకానొక కాముకుని యొక్క ప్రియాదత్తదంతక్షతాదులను గాంచి నేనుగూడ నీవిధముగాఁ బ్రియాదత్తదంతక్షతాది యుక్తుఁడ నగుదునా? యని యభిలషించునట్లు జినుని శరీరమందలి వ్యాఘ్రీదత్తదంతక్షతాదులను విలీకించి మునుల మేముగూడ నిట్లు దయాశువుల మగుదుమా? యని యభిలషించిరి” అను నర్థము వచ్చును. ఇందు జినకసిన్ధుములగు దంతక్షతాదులు మునుల నుద్దీపనవిభావములుగానయ్యెను. వ్యాఘ్రీదత్తదంతక్షతాదులు ప్రియాదత్తదంతక్షతములవలె నున్నవనుటచే సామ్యము వివక్షితమైనది. కావుననిట నుద్దీపన విభావములకు ననఁగా నంగములకు సామ్యము మోక్షనఁబడినది. అంగముల యొక్క సామ్యముచే నంగభూతములగు మునినిష్ఠ పరశృంగారినిష్ఠ దయావీరశృంగారములకుఁగూడ సామ్యము వివక్షింపఁబడినది.

పూర్వవ్యాఖ్యానమున దంతక్షతాదిరూపమగు ననుభావములకు సామ్యవివక్ష. ఉత్తరవ్యాఖ్యానమున దంతక్షతాదిరూపమగు నుద్దీపన విభావములకు సామ్యవివక్ష. మొత్తముమీఁద రెండును నంగములే. అంగసామ్యమునకుఁబట్టి యంగిసామ్యము వివక్షింపఁబడినది.

విరుద్ధరసములకు సామ్యమున్నను నెచ్చట నంగరసముచే నంగిరసమునకుఁ బుష్టి గలుగనో యట దోషమే; అనగా సామ్యము వివక్షింపఁబడినపు డంగరసముచే నంగిరసమునకుఁ బుష్టి గలుగవలయును. పైని శృంగారముచే దయావీరమునకుఁ బుష్టి గలిగినది. అట్టి భుష్టిలేనిచో దోషమే. చూడుడు.

రామమృధ శరణ తాడితా దుస్సహేన హృదయే నికాచరి
గంధవృదుధిర చందనోక్షితా జీవితేక వసతిం జగము సా

ఆ రాక్షసి (తాటక) మన్మథునివంటి రామునియొక్క బాణముచే హృదయమునఁ గొట్టఁబడినదై గంధముగల చందనమువంటి రక్తమునఁ దోగుచు యముని యింటికిఁ బోయెను.

ఆ నికాచరి (అభిసారిక) రాముడను మన్మథునియొక్క బాణముచేఁ గొట్టఁబడినదై గంధముగల రక్తచందనమునఁ (ఎఱ్ఱచందనమున) దోగుచుఁ బ్రియుని యింటి కేగెను.

ఇట బీభత్స శృంగారములకు సామ్యము వివక్షితమైనది. అభిసారిక జీవితే కుని గృహమునకుఁ బోయినట్లు తాటకయు జీవితేకుని గృహమునకుఁ బోయెనని సామ్యము వివక్షింపఁబడినది. కాని పైని శృంగారము దయావీరమును బోషించుచున్నట్లిచ్చట శృంగారము బీభత్సమును బోషించుటలేదు. కాని నిట సామ్యమున్నను రసపోషకత్వము లేమి నది దోషమే. కావుననే యిది యమతపరార్థమను దోషముగా నర్థదోషములలో గణింపఁబడినది.

౩. విరుద్ధములయినను బ్రధానభూతమగు భావమునకుఁగాని మరొకరసమునకుఁ గాని యంగములుగా వివక్షితములయినచో దోషములేదు.

క్రొమంత్యః శ్చతకోమలాంగులి గళద్రక్షై స్సదర్భాస్సలిః
పాదైః పాతిత యావకైరివ పతద్బాష్పాంబు ధాలానసాః
భీతా భర్తృ కరావలంబిత కరాస్త్య చ్చక్రగ్రీవాశ్శృంగధనా
దావాగ్నిం పరితో భ్రమంతి పునరపుర్యద్య ద్వివాహా ఇవ.

లక్కుక బాణిపోవుచున్నట్లు కంటకక్షతులచేఁ గోమలాంగులునుండి రక్తము స్రవించుచుండఁగా, దర్భాంకురములుగల ప్రదేశములందు సంచరించుచు, గన్నుల నీరు గాఱుచుండఁగా భయపడుచు భర్తలచేయి పట్టుకొని నీకత్తిత్త్రీలు మరల వివాహపర్యవృత్తలయిరో యన్నట్లు దావాగ్ని చుట్టును దిరుగుచున్నారు.

ఈచాతుర్లోకమున రాజవిషయకమగు రతికిఁ బ్రాధాన్యము. అనగాఁ గది రాజయొక్క ప్రతాపాతిశయమును వర్ణింపఁబూనెను. కాని రాజవిషయక కవిత

ప్రధానము. కాళ్లనుండి రక్తము ప్రవించుచుండఁగాఁ గన్నీరు విడుచుచు భీతలై దావాగ్ని చుట్టును బరిభ్రమించుచున్నారని చెప్పటచేఁ గరుణాసము వ్యక్తమగుచున్నది. అటనే “ఉద్వృద్ధివాహ ఇవ” అనియు నుంటచే శృంగారమును వ్యక్తమగుచున్నది. మరియు గరుణాసవ్యంజకులగు విశేషములే శృంగారాస వ్యంజకములుగా నీలివినవి. కావునఁ బ్రధానమగు రాజవిషయకకవితకిఁ గరుణమును శృంగారమును నంగములై యున్నవి. శృంగార కరుణములు పరస్పర విరుద్ధరసములే. అయినను నంగియగు రాజరతికి నీవి రెండును నంగములై యున్నవి. పరస్పర విరోధులగు నిరువురు సేనాధిపతు లొక రాజవద్ద నదఁగి తాము విరోధులయ్యును రాజున కిరువురు ననుకూలభావముతో వర్జిల్లన ట్టిచ్చటను రాజరతికి సాక్షాదంగములై తత్వోపచయను జాగరూకములై యున్నవి. ఇట్లే

క్షిప్త హస్తావలగ్నః ప్రసభమభిహతోఽప్యౌదదానోఽంశుకాంతం
గృహ్లాణ కేశేవ్యపాస్త శ్చరణనిపతితో నేక్షితస్సంభ్రమేణ
అలింగయాఽవధూత త్రిపురయువతిభి సామ్రునేతోత్పలాభిః
కామివాఽర్ధ్రాపరాధ స్సదహతు దురితం శాంభవో వ శృరాగ్నిః

అర్ధ్రాపరాధుఁడగు (నూతనముగా నపరాధమొనర్చిన) కాముకుఁడు తన స్త్రీయురాలి ననునయింపఁదలఁచి యామె హస్తమును బట్టుకొనెను. ఆమె పౌలయణకగలదగుటచే వానిని విదిలించెను. ఆతఁడును మరల నామె చీరచెఱుగును బట్టెను. ఆమె బలిమితోఁ గొట్టెను. ఆతఁడును నామె కేశములను గ్రహించెను. ఆమె వానినిఁ దొలఁగఁద్రోసెను. వాఁడును జరణములమీఁద వ్రాలెను. ఆమె తొట్టుపాటున (నిర్లక్ష్యభావముతో) వానినిఁ జూడలేదు. ఆతఁడు తుదికి నామెను గొఱిలించెను. ఆమెయు వానిని నెట్టివేసెను.

శంభుశరాగ్నియు నిట్టి యార్ధ్రాపరాధుఁడగు కాముకునివలె నా త్రిపురయువతులచేతి నంటెను. వారు విదిలించిరి. చీరకొంగులను దాఁకెను. వారు దానినిఁ గొట్టిరి (కొట్టి యార్చుకొనిరి.) శిరోజములను చూడెను. వారును దొలఁగించుకొనిరి. కాశ్యపయిఁబడెను. తడఁబాటున వారు దానినిఁ జూడకపోయిరి. వారి శరీరముల నంటెను. వారును నెట్టివైచిరి.

ఇటఁ ద్రిపురరిపువైన శంభుని గుఱించిన కవిత ప్రధానము. దీనికిఁ గరుణ మంగము. కరుణమునకు శృంగార మంగము. ఏలన, “అర్ధ్రాపరాధుఁడగు కాముకుని వలె” అని శృంగారము కరుణమున కంగముగానే గ్రహింపఁబడినది. కరుణ శృంగారములు పరస్పర విరుద్ధములే. అయినను ద్రిపుర రిపువిషయకరతి కీ రెండును నంగ

ములే, వెనుకటి శ్లోకమున రాజవిషయకరతికి చెందును సాక్షాదంగములు. ఇటుఁ ద్రిపురరిపువిషయకరతికిఁ గరుణమును, దానికి శృంగారమును నంగములు. ఇదియే భేదము. ఈ భేదప్రదర్శనార్థమే యీ యుదాహరణము స్వీకరింపఁబడినది. ఇందు శృంగారాపేక్షచేఁ గరుణము ప్రధానమయినను ద్రిపురరిపువిషయకరతిలో నంగమే.

లేక “తొల్లి కాముకుఁడగు తమ ప్రియుఁ డెట్లు వ్యవహరించెనో నేఁడు శరాగ్నియు నావిధముగానే వ్యవహరించుచున్నది” అని తొల్లింటి శృంగారము స్మర్యమాణమై ప్రధానమగు కరుణరసమును బోషించుచున్నది. అనియును జెప్ప వచ్చునని కొందఱు నుతము.

“విశేయానుస్మృత్యభీకర్తుం కావ్యశోభార్థ మేవ వా
తద్విరుద్ధరసస్మర్యస్తదంగానాం న చువ్యతి.”

విశేయులనఁ బామరులు. వారిని నుముఖులనుగాఁ జేసికొనుటకును, కావ్య శోభకును విరుద్ధరసస్మర్య దోషముగాదు. ఎట్లన,

“సత్యం మనోరమా రామా సుత్యం రమ్యాఃవిభూతయః
కిం తు మత్త్రాంగనాపాంగభంగలోలం హి జీవితం”

నిజముగాఁ గాంతలు మనోహరిణులు. సంపదలును రమ్యములే. కాని యీ జీవితము నుదించిన యువకుల కటాక్షవలెనే చంచలము.

ఇట “జీవితము చంచలము” అనుచో శాంతరసము గలదు. శాంతరసము పరిపక్వ బుద్ధులకే కాని పామరుల కాస్వాద్యముగాదు. కానఁ బామరులను గూడ శాంతరసమునకు నుముఖులనుగాఁ జేయుటకై శృంగారాంగమగు మత్త్రాంగనాకటాక్ష ముపమానముగా గ్రహింపఁబడినది. శృంగార మెల్లరికిని ననుభూతమే కాన దాని యుపమానమునఁ బామరులుగూడ శాంతరసమును నులభముగా నాస్వాదింపఁగలుగుదురు. ఇట్టి యెడల నీ విరుద్ధరస సమావేశము దోషముగాదు.

వెనుక ‘ప్రసాదే వర్తస్య’ అనుచోటఁ బ్రతికూల విభావాది గ్రహణము దోషమని చెప్పితిమి. కాని యిట్టిచోట్ల దోషముగాదు.

దోషప్రకరణము సమాప్తము.

గుణ ప్రకరణము

.గీ ఇంక గుణములు వివరింతు నివియుఁ గృతుల
దొరసి శ్లేష, ప్రసాద, మాధుర్య, సౌకు
మార్య, సమతా, రధీప, నాదార్య, కాంతు
లనఁగనోజ, స్పృహధులు, ననఁజెలంగు.

గీ౬

శ్లేష, ప్రసాద, మాధుర్య, సౌకుమార్య, సమతా, అర్థదీపన (అర్థవ్యక్తి)
ఉదాగతా, కా.తి, ఓజస్సుమాధు లనునవి పది గుణములు. మనుష్యునికి గుణము
లేటివో కావ్యమునకు గుణములట్టివి. “నీతిలేనివాని నింపింతు లోకులు । లేకు నేఁగి
లాఁతిలేకయున్న” అన్నట్లు మనుష్యుని నీతికి సంబంధించిన గుణములవంటి గుణములు
కావ్యమున లేనిచోఁ గావ్యము నీరసమే యగును. అలంకారములు లేకున్నను
లోపములేదు. కాని గుణములు సమచితముగా నిబంధింపబడకున్నచోఁ గావ్యము
నకు లోపము గలుగును. కావుననే వామనుఁడు కావ్యకోభాషాః కర్తారో గుణాః॥
తదతిశయ హేతవ స్త్వలంకారాః । పూర్వే నిత్యాః । (గుణములు కావ్యకోభను
గూర్చునవి. అలంకారములు తదతిశయమును గలిగించును. ఇందు మొదటివి (గుణ
ములు) నిత్యములు.) అని చెప్పెను. గుణములు నిత్యమునుటచే నలంకారము అనిత్యము
అని సారాంశము. మరియు నాతఁడే యిట్లు తెలిపెను.

“యువతే రివ రూపమంగ । కావ్యం స్వదతే శుద్ధగుణం తదవ్యతీవ
విహితప్రణయం నిరంతరాభిస్సదలంకార వికల్పకల్పనాభిః
యది భవతి వచక్స్యతం గుణేభ్యో వపురివ యావనవంధ్య మంగనాయాః
అపి జనదయితాని దుర్భగత్వం నియతమలంకరణాని సంక్రయంతే.”

యువతియొక్క రూపమువలెనే శుద్ధగుణములు గల (సమచితగుణములు గల)
కావ్య మలంకారములచే మిక్కిలియు నాస్వాద్యమైన మగును. గుణహీనమైన
కావ్యము యావనవహీనమైన యువతియొక్క శరీరమువలెనే యలంకారము లున్నను
దుర్భగముగానే యుండును.

౧. శ్లేషము.

కం. ఇల సంధిఁగూడి పదములు

నలకొన యొకపదమురీతి నిలిచిన శ్లేషం । బలరు

గీ౭

సంధినిఁగూడి పదము లొక్క పదమువలె భాసిల్లినచో నది శ్లేషము. మరియు

యను గేవలము సంధినిఁగూడి పదము లేకపదాకారముగాఁ గానిపించుటయే కాక

యేకస్థానీయములగు పద్యములు బహుళముగా నుండుటవలనను నేకాకారముగా భాసిల్లినచో శ్లేషము. దీనినే మన్మథత్వమని వాచును. ఉదాహరణము.

శా. ఆ లావణ్య మగణ్య; మా గుణగణం బవ్యాజ; మా తేజము
ద్యేలం; బావనయం బమేయతర; మావీర్యం బనిర్వాచ్య; మా
యాలాపం బతిసత్య; మా చిత్రణం బాశాంతవిశ్రాంతి; మా
శీలం బార్జవమూల మెన్నఁదరమే శ్రీనారసింహాధిపున్. గౌ

ఇట సంధి (తీకారసంధి) వశమన నేకపదాకారముగాఁ జదములు భాసిల్లి నవి. ఆ, ఇ, ఈ, కారాంత శబ్దములకు అచ్చుతోడి నిత్యసంధి వచ్చినపుడే యీ యేకాకారత గోచరించును. ఈ క్రింది పద్యము లుదాహరణములు గావు.

కం. భీకర దాహపుడొక్కఁడు

నా కొమరం దాడుకొనుచు నాశ్రమముకడన్

భూకాంతా! యుండం గని

తైకొనిపోయెన్ వచింపఁగలదే యింకన్ ?

గీ. సత్పురాణాని కావ్యము లనిరసనీతి.

ఇందలి మొదటిపద్యమున నేకాకారత గొంత గోచరించినను 'దొక్కఁడు', 'రుండాడు', 'యుండం' ఇత్యాదులచే నా యందము తిరోహిత మగుచున్నది.

౨. ప్రసాదము.

కం.ప్రసిద్ధ పదంబుల

నలఘూక్తి ప్రసాదమయ్యె నది యెట్లన్నన్.

ప్రసిద్ధపదములను వాడుట ప్రసాదము.

ఉ. ముంగిటి పెన్నధాన; మిలుముందటి కల్పక; మర్రితోటిముం
గొంగుఁబసిండి; చెంగటనకూడిన బంగరుకొండ; దొడ్డిలో
నంగల కామధేను; వదనం బెరయిఁగలులేని చొక్కపుం
దంగటి జన్ను నీ వితరణంబు నృసింహ నృపాలశేఖరా! గౌ

ఇందన్నియుఁ బ్రసిద్ధపదములే! వాచునుడు “తైధిల్యంప్రసాదః” (బంధము యొక్క శిథిలత్వము ప్రసాదము) అని లక్షణము చెప్పి “ఇది యొకొంగుఁబసిండును కు విపర్యయరూపమనియు, గుణ విపర్యయములు దోషములు గాన ప్రసాదము దోష మగునుగదా! యని శంకించి కేవల బంధతైధిల్యము దోషమే యనియు నోకొంగుఁ

మిశ్రిత మగు ప్రసాదమే గుణమనియు సిద్ధాంతించెను. ఓజోగుణమన ముందుఁ జెలుపఁబడును.

లేజ స్త్రీమిరములవలెఁ బరస్పరవిరుద్ధములగు యోజః ప్రసాదములకుఁ గలయిక యెట్లు సిద్ధించునన్న నది యనుభవైకజేద్యము. ఎట్లు కరుణరస ప్రధానములగు నాట కమాలలోఁ బరస్పర విరుద్ధములగు సుఖదుఃఖములు గలుగుచున్నచో యట్లుది యనుభవైకజేద్యమో యోజః ప్రసాదముల కలయికయు సనుభవసిద్ధమే. ఈ యోజః ప్రసాద ముల కలయిక త్రివిధముగా నుండును. ఒక్కచో నోజః ప్రసాదములు సమానముగా నుండును. ఒకచో నోజస్పృధికముగా నుండును. వేటొకచోఁ బ్రసాద మధికముగా నుండును. ఈక్రింది లక్ష్యములయందీ మువ్వధములను గనుడు.

౧. ఓజః ప్రసాద సామ్యము

కా. కామోత్కంఠత గోవికలో , భయమునన్ గంనుండు, వైరిక్రియా సామగ్రిఁ జికుపాల ముఖ్యస్థుపతుల్ , సంబంధులై వృష్టులున్.
బ్రేమన్ మీరలు, భక్తిసేమ, నిద చక్రింగంటి; మెట్టైన ను ద్దామధ్యానగరిష్ఠుడైన, హరిఁ జెందకొవచ్చు ధాత్రీశ్వరా!

౨. ప్రసాదముకన్ననోజస్సుయొక్క యాధిక్యము

ఉ. ధారుణి రాజ్యసంపదమదంబునఁ గోమలిఁ కృష్ణఁజూచి రం భోరు నిజోరుదేశమున నుండఁగ బంచిన యిద్దురాత్ముడు ర్యార మదీయ బాహుపరివర్తిత చండగదాభిఘాత భ గ్నోరుతరోహఁజేసెద నుయోధను నుగ్రరణాంతరంబునన్

౩. ఓజస్సుకన్నప్రసాద మధికముగా నుండుట

మ. కురువృద్ధుల్ గురువృద్ధబాంధవు లనేకుల్ నూచుచుండకా మదో ధ్ధరుఁడై ద్రాపది నిట్లునేసినఖలున్ దుశ్శాసనుకాలోక భీ కరలీలన్ వధియించి తద్విఫుల వత్తులై రక్తైఘ్న ని ర్ఘర ముర్వీపతి నూచుచుండ వని నాస్వాదింతు సుగ్రాకృతిన్.

౪. మాధుర్యము

క. సరసములగు వాక్యంబులు

వరుసను వేర్వేరిమించు వగ మాధుర్యంబు,

విడివిడిగా ననఁగా దీర్ఘ సమాసములు లేక సరసములగు పదములుగూర్చుచో నది మాధుర్యగుణము. 'పుథకృదత్వం మాధుర్యం' అను వాచునని లక్షణమున

కిదియే యర్థము. “సరస ములగు బాక్యంబులు” అనుచో వాక్యగునగునదనుచును మేలక్షణార్థమును జెప్పకొనవలెను.

చ. అనయము మత్స్వయంత్రము నొక్కొక్క ప్రశస్తినింహుఁడేముగా
వెనుకకుఁబాటి, పుల్లఁచి, వేషముమార్చి, బిలముమాటి, కా
ననమునకేగి, సిగ్గున ననుగి భరణపడి, వేగి తా విడుం
బెనసి, నతికభజించి, నమలీడు భ్రమిం బెరు రాసులన్నియున్.

సరసభూపాలుఁడు మత్స్వయంత్రమున గొట్టగా మిగిలిన రాసులలో నున్న
వేషము వెనుకకుఁ బయలిగెను; పుష్పము గడ్డి కఱచెను; మిథునము వేషము మార్చు
కొనెను; కర్కాటకము బిలము దూఱెను. సింహము కాననమున కేగెను; కన్య సిగ్గు
వడెను. తుల బరువెక్కి వంగెను; పృథ్వీకము విషము బొందెను; (తిసెను) ధనుస్సు
నతిని బొందెను; (వంగెను) మకరము నదులలోబడి యీడెను; కుంభము భ్రమిం
చెను. ఇట్లు మిగిలిన రాసులన్నియు నలఁజడి వహించెనని భావము.

మనుచరిత్రము నందలి “తరుణి! రేపున మాపు” మొదలగు సమాసములు
లేనివియు దీర్ఘసమాసములు లేనివియు నగు పెక్కు పద్యము లీ మాధుర్యగుణమున
కుదాహరణము లగును. ఈ క్రింది పద్యము దీర్ఘసమాసములగుట మాదుర్యోవా
హరణము కాఁజాలదు.

చ. కలఁడుల్లాక మహామహాగ్రహుతద్గుణాగ్రాశీ వజ్ర
స్థలదంభోనిధిలక్ష్మహౌచవత పక్షక్షోదదక్షోరు
గ్వలభీ దుర్భరభేరికా భయదభాంకారైక సుసాణితా
చల వైరిస్తుత కీర్తిసాంధ్రుఁడు వనుశ్శ్యాపాలచక్రవర్తి డి.కా.

వెనుకటి “అనయము మత్స్వయంత్రమును” “తరుణి! రేపున మాపు” మొద
లగు పద్యములందలి మాధుర్యము శబ్దగతము. అర్థగతమాధుర్యము క్రింద చిత్రము.
“తెలిసిన మూర్ఖుఁడు” “లంజెలలోఁ బతివ్రత” మొదలగునవి యుదాహరణములు.
దీని సాంగ్గమున Oxymoron అందురు.

౪. సౌకుమార్యము.

కథి. అరయఁగ బొట్టు విలుండల

నరుదగు నది సౌకుమార్యముగు నెట్లన్నన్.

౬౦

నున్నులు మొదలగు యక్షరములు గలిగియున్న బంధము సౌకుమార్యము.

ఉ. చెంచోవచిందు మందుపతః జిండు గుభింజగః; జుంజనంబు వె
చ్చుండన మొందు; నిందుముఖ చందము డెండమునం దలంప నీ
యందును నందె గొందనమునందు విలించముపొందు పొందికం
డెందె గృహింహ! కాఁగిటును జేర్చుము! నాందగ మందగామినిన్.

ఇందు వింశత్యూర్వక 'దోకార బంధము బహుళముగా నున్నది. కాని వాడు
నుడు "అపారాధ్యం సౌమమగ్యం" అని ప్రబలుచు చెప్పెను. కావున వింశ
త్యూర్వక బంధమేయని నియమమాలేదు. సరువత్తములే బంధము సౌమమగ్యము.
కావున

ఏక్కడియూరు కాన్పిలువకింటికెబోయెదనంచుఁ బల్కెదీ

వక్కా! మీకుటీరనిలయంబులకున్ సరిరాకపోయెనే ?

ఇక్కడి రత్నకందరము; లిక్కడి నందన చందనోత్పలగం

లిక్కడి గాంగనైకతము లిక్కడి యీలవలీనికంజమల్

అను బంధము సౌమమగ్యమే యగును. ఈ కిందిది వివరితోదాహరణమగును.

మ. కలఁ దత్తుత్కట ధాటికాతుంగరింఖాళారి భూక్షోః క

జ్జల చిహ్నప్ర మహాపదీపహృత తీక్షణధ్వంత మౌమభృ

ద్భల గేహప్రతిమాయితా మితసమిద్భరీకులధ్వన మః

దల నిర్విణ్ణ రిపుక్షిత్రింద్రుడు నుచంద్రక్షాపచంద్రుండీలన్

అర్థమునఁ బారువ్యము లేకుంటయు సౌమమగ్యమే. మృతునిఁగూర్చి కేకేమఁ
దనుట మొదలగునవి. దీని నాంగ్లమున 'Euphemism' అంటారు. దీనిని మన యాలం
కారికులు గుణమనిరి. అంగ్లేయు లలంకారముగా గణించిరి.

గీ. సమత

కం. లలితార్థభంగిఁ బోదం

బులు నాల్గిట నేకసరణిఁ బొదువ సమతయో.

౬౨

లలితమగు సర్దము నాలుగుపాదములలో నొకేవిధముగా నిబంధించుట సమత.

ఇట 'అర్థభంగి' అని చెప్పబడినది. కేవల మర్థమేకాదు. శబ్దబంధము
యొక్క సమతయు గ్రహ్యమే. వామనుడు "మార్గాభేదస్సుతా" విమార్శమున గుఱ
కృమింపబడునూ యామార్గమున విడువకుండుట సమత అని లక్షణమును పుడి
చెను. కావ్యముయొక్క ఆది, మధ్య, అవసాములం దొకేవిధమగు మార్గము సమత
యనఁబడును.

సీ, శరవేగములులేవె ? చలయంత్రపాఠ్యన
 పాటనక్రియకు నేర్పడవుగాక
 చాతుర్యములులేవె ? శారదాభాండార
 చోరకారశ్రీకి జొరవుగాక
 వితరణంబులులేవె ? వివిధయాచకస్థపా
 లక కంఠదఘ్నుముల్ కావుగాక
 సామర్థ్యములులేవె ? సరికనన్యపథయాన
 శాసనప్రౌఢికి జనవుగాక

గీ, తొలుత గడిదుర్గములనున్న దొరలులేరె ?
 మహిమనీమాడ్కి గడన దుర్మడ నపాద
 సారసప్రాంగవారణులు లేరుగాక
 వరనుతాటోప ! యోబయనరసభూప !

౬౩

ఇట ‘శరమార్గములులేవె?’ అని ప్రారంభింపఁబడినమార్గమే నాలుగుపాద
 ములందును గలదు. ఈ సమత యొకపద్యమునందును బ్రబంధమునందునుగూడ నుండ
 వలయును. ఇది పలువిధములుగా నుండును. అంత్యనుప్రాసము మొదలిడినచో
 నామార్గము తుదిదాక నిర్వహింపవలెను. ఇట్టివే యూహించుకొనవలెను. దీనికి
 విపర్యయ మిక్రిందివిధమున నుండును.

కం. శ్రీకంఠ చాపఖండన!

పాకారి ప్రముఖవినుత భంధన! విలస

త్కాకుత్స్థనంశభూషణ!

రాకేందు యశోవికాళ! రామమహీపా!

‘వంశమండన’కు ‘వంశభూషణ’ అనియు ‘రామన్యపాలా’ అనుటకు ‘రామ
 మహీపా!’ అనియుఁ జెప్పినచో మొదలు నేసిన యంత్యప్రాస నియమ మంతర్ధాన
 మైపోయినది.

౬. అర్థవ్యక్తి (అర్థదీపనము)

కం. ఇల నర్థము వ్యక్తంబై
 నలువొందిన నర్థదీపనం బెట్లన్నన్.

అర్థము ముటముగా గోచరించినచో, నర్థవ్యక్తి.

సీ. నలువొందు నమరేంద్రు నాగంబుసాటిగా
 సామజంబులనెల్ల సంతరించి
 విభ్యాతికెక్కిన వెలిమాపుసాటిగా
 సైంధవములనెల్ల సవరణించి
 మహిమమించిన మింటిమాఁతులసాటిగాఁ
 బాదవంబులనెల్లఁ బాదుకొలిపి
 వన్నెకెక్కిన దేవవాహిససాటిగా
 నిలనెల్ల యేలుల నిరవుకొలిపి

గీ. స్వర్గసృష్టికే బ్రతిసృష్టి నలుపుకీర్తి
 వసుధఁ గౌళికగోత్ర పావనుఁడవైన
 నీక తగుఁగాక మతీయన్యన్యపులకగునె?
 నరసగుణహరి! యోబయ నరసధీర. ౬౪

ఈ పద్యమున నర్థస్ఫురణము గలదు. అనఁగా నర్థము స్ఫుటముగా గోచరించును. దీనికి విపరీతోదాహరణము గనుఁడు.

మ. కలఁడుల్లాక.....వసుక్షాపాలచంద్రుండిలన్

2. బౌదార్యము

కం. కతివయ సంయుక్తాక్షర
 వితతం బౌదార్యమయ్యె... ౫౩౬

కొన్ని సంయుక్తాక్షరములు గల ఖంధ మాదార్యము.

చ. ఎదిరిన యోబశౌరి సరసేంద్రునికీర్తి నిజాంశుపంక్తికిఁ
 మదనవిరోధి భీతుఁడయి మార్కొన కేగినఁ దద్రథంబుఁ, ద
 తత్సదనము నాక్రమించి రభసంబున నావృషబాధివధ్యవాన్
 వెదకఁజామి! యజాండముల వేవెడలెం గడిలేని యీసునన్.

ఇందుఁ గొన్ని సంయుక్తాక్షరములు గలవు. వామనుఁడు 'వికటత్వ ముచారణా' కూర్పునందలి వికటత్వ మాదారత (బౌదార్యము) యని లక్షణము చెప్పెను. ఏకూర్పునందు పద్యములు నర్తించునట్లు వినువారికి గోచరించునో యాకూర్పు బౌదార్యము. నరసభూపాలీయ లక్షణముకన్న నిది మేలైనది. ఎట్లన.

చ. అటఁజని కాంచె భూమినురుఁ దంబరచుంచి శిరస్సరజ్జ్వరీ
పటలముహూర్త్య హుర్లతదభంగ తరంగ మృదంగ నిస్వన
స్ఫుటనటనానురూప పరిపుల్ల కలాపి కలాపజాలముం
గటకచరత్న రేణు కరకంపిత సాలము శీతశైలమున్.

ఇటఁ జంబనవ్యాపారమాన కనుకూలముగా బిందుపూర్వక బికారబంధము, మృదంగధ్వనికి స్ఫోటికముగా బిందుపూర్వ గకారబంధము, నటనానురూపముగా టకారబంధమును గలదు. ఇదియే వికటత్వము. ఇటఁ గేవలము, షడ్జములు నర్తించు చున్నట్లేకాక యా యా యర్థములను స్ఫురింపజేయుచున్నట్లును గూర్పఁబడినవి. ఇట్టి బంధమే వికటత్వము. ఈ వికటత్వము గల కూర్పు బౌద్ధార్థము.

ఈ పద్యముఁ గొలఁదిగా నీ క్రిందివిధమున మార్చినచో వికటత్వము గూడ ప్రబలమగును. ఎట్లన,

అటఁజని కాంచె భూమినురుఁ డాకసమంటు శిరస్సరజ్జ్వరీ
పటలముహూర్త్య హుర్లతదవారిత పీచి మృదంగ నిస్వన
స్ఫుట రమణానురూప పరిమూర్ఛితబిడ్డి మయూరజాలమున్
గటక శీతశైలమున్.

పై పద్యములోని యందమిందు లేదని మిగతముగాఁ దెలియును. దీని హాంగ్లమున Onomatopocia అందురు. దీని నిట్లు వారు వివరించిరి. The sound must seem an echo to the sence. (శబ్దము ఆర్థమునకుఁ బ్రతిధ్వనిగా నుండ వలెను.) దీనిని మన యాలంకారికులు కావ్యగుణముగా గణించిరి. అంగ్లేయులంకారముగా నుడివిరి.

౮. కాంతి.

కం. విమల విచిత్రా

యతవర్ణావృత్తులు గల

యతిమృదుబంధంబు కాంతి యగు నెట్లన్నన్.

విచిత్రముగా నక్షరావృత్తులు (అనఁగా వచ్చిన వర్ణమే మరల వచ్చుట) గల బంధము కాంతి.

సీ. నెలవంక తోడి వెన్నెలవంక గల మేటి

నెలవంక రహితాంశు నియతిఁ దెగడి

ననయమ్మ వానింగన్న నయమ్మగల యింతి
 ననయమ్మ దాల్చువానన్నజెనకీ
 కడలేక తరిగొండ కడలేకడలద్రోయు
 కడలేకమైన మీంగడల గెలిచి
 కపురాలవన్న చొక్కపురాలనగు మేని
 కపురాలపోతు బింకంబు నణచి

గీ. తన రుచులు లోకములునిండె దనరుచుండు

లాట కరహాట లలనా లలాటఫలక

మలయుజములై న నీదు నిర్మలయశంబు

లమిత గుణసాంద్ర ! నారసింహక్షితీంద్ర !

౬౭

ఇట నాణగుపాదములందును వర్ణావృత్తులు స్పష్టము. ఈ పద్యమును జదువు
 వపుడు ముక్తాయంపు స్ఫురించును. అట్లు స్ఫురించినకే కాంతియగును.

ఇది యనుప్రాసమాత్రము. రెండక్షరములు దగ్గజగానుండి యావృత్తి యేర్ప
డినచో ననుప్రాసము. సహనములగు నచ్చులు సమచిత్రఫలమున వివరించినచో
 నేర్పడునది కాంతి. ఇది యచకభేదమగును.

ఈక్రింది పద్యము విపరీతోదాహరణ మగును.

కా. జ్యోఘోషంబితిభీషణంబయి నిశాచక్రంబునిండన్ శర

న్యామూలంబున శాత్రవుండు వికలస్వాంతుండుగా నారద

న్యామూపాత్రముగా నిరర్థశభుజాసంరంభతన్ రాద్ర రే

ఖాఘోహశృతి యేన చూపెదఁ గడంకంజూడుడీ! యేర్పడన్.

ఇందు, ఓజస్సు, ప్రసాదము, కొంతశ్లేషమును గలవు. కాని కాంతిలేదు.

౯. ఓజస్సు

కం. విలసిత సమాసభరితో

జ్వలబంధంబోజమయ్యె సరి

౬౮

దీర్ఘ సమాసముగు బంధ మోజము. వామనుడు 'గాఢబంధత్వమోజః' (గాఢ
 బంధము గలిగియుండు మోజస్సు) అని లక్షణము చెప్పెను. ఈ గాఢత్వ మెట్లు గలు
 గును? సంయుక్తాక్షరములు గలిగియుండుట, రేఫయుక్తమయిన వర్గ ప్రథమ ద్వితీ
 యాక్షరములయొక్క సంయోగము, (ర్క, ర్భ, క్ర, ధ్ర) వర్గముల తృతీయ,

చతుర్థ వర్ణముల సంయోగము. (గ్ల, జ్ఞ మొ.) వర్ణ ప్రథమ వర్ణసంయోగము (క్ల, చ్చ మొ.) వర్ణతృతీయ వర్ణసంయోగము (గ్ల మొ.) విసర్జనీయ, జీవోమూలీయ, ఉపధ్మానీయముల ప్రయోగము, తుదియందు గురువుండుట, సమాసములు గలిగియుండుట, పీసీ గాథత్వము గలుగును. కానఁ గేవలసమాసములు గలిగియుండుట యోజ్యముగాదు.

సీ. మందారబిసకండ కుందాదినిధిబృంద

బృందారకాప్తశోభితయశుంధు

హేలావిజితహాలహాలాశనోత్తాల

తాలాంకభుజదండతాండవుండు

క్షీనావననిదాన దానాంబుజనదీన

దీనాధపరిణయసితివిధాయి

భీమాసురవిరామ రామాతిశయధామ

ధామాంబకనిభాసిదారితారి

గీ. రాజమాతృండ వసుధాధిరాజమకుట

నికట వికటమహానీలనికరసుకర

మధుకరకరంబితాంఘ్రిపద్మద్వయండు

సరసగుణహారి యోబయనరసకౌరి.

౬౯

ఈ పద్యమువ సమాసభూయిష్టత్వము గలదు. కాని బంధమందలి గాథత్వము లేదు.

ఈ క్రింది పద్యమున గాథబంధత్వము గలదు.

కా. దుర్వాలోద్యమ బాహువిక్రమ రసాస్తోకప్రతాపనుభవ

ద్వర్వాంధప్రతిపీఠ నిర్మథన విద్యాపారగుల్ మత్సకుల్

గీర్వాణాకృతు లేవురిష్ట నిను దోర్లీలన్వేషసంగిట్టి గం

ధర్వల్ మానమః బ్రాణమంగోనుట తథ్యంబెమ్మయిం గీచకా!

౧౦. సమాధి

కం..... అన్యగుణం

బులు మఱివేఱొక్కటిపై

పలరింప సమాధియయ్యె నదియెట్లన్నన్.

ఒకదాని ధర్మములు మరొక్కదాని కంటఁగట్టుట యనఁగా నారోపించుట సమాధి.

నీ, అల బలీంద్రునిచేత నడుగవెట్టఁగనేర్చి
ధారాధరముచేత నీరుమోసి
కానీనుచేఁ గంచుకముఁ బూనఁగానేర్చి
యెలమి దధీచిచే నెమ్ముబలిసి
క్షీరాంబురాశి త్రచ్చినవెన్న నీడేటి
నైలింపగవి చన్నుఁబాలఁబెరిగి
కల్పపాదపథలోత్కరములఁ జవిఁగాంచి
వనజారి నెమ్మేన ననఁగి పెనఁగి

గీ. ధరణిఁ బ్రోదివహించిన దానకన్య
గుకలయాచక బాంధవుల్ సంతసిల
నీకరగ్రహణావాప్తి నెరసెనార!
వైరిగజసింహ! యోబయనారసింహ!

౭౦

ఇందలి యడుగువెట్టుట, నీరుమోయుట, కంచుకముఁబూనుట, ఎమ్ము బలి యుట, అను ధర్మములు బలి, ధారాధర, కానీన దధీచిమునులకు సంబంధించినవి. దానకన్యయం దారోపింపఁబడినవి.

వామనుడు “అరోహవరోహక్రమస్సమాధిః” అని లక్షణము నుడిపెను. దీర్ఘాది గుర్వక్షరము లధికముగా నుండుట యారోహము. లఘ్వక్షరము లధికముగా నుండుట యవరోహము. క్రమముగా నారోహమును గ్రమముగా నవరోహమును గలబంధము సమాధి.

కం. కరుణించియుండు నాకుం
బురోహితునిఁగాఁగ మీనుపుత్రుఁ బవిత్రుకా
బరమతపోనైష్ఠికు భా
సురయమనియమాభిరాము సోమశ్రవసున్

పూర్వార్థమునఁ గ్రమముగా నారోహమును ద్వితీయార్థమునఁ గ్రమముగా నవరోహమును గలపుం.

గుణవిమర్శము

ధరతుఁడు నాట్యకాస్త్రమున నీదశగుణములను బేర్కొని వాని లక్షణములను చెలిపెను, కాని యీ గుణములయొక్క యుపయోగమేమియో తెలుపఁడయ్యెను.

పిమ్మట భానుమూడీ దశగుణములను జూపి పీనిలో మాధుర్య, ఓజః, ప్రసాదము లను మాధుగుణములే ముఖ్యములనియు వచించెను. దండి యీ దశగుణములను జూపి కొన్నింటిలో వైదర్భిరీతియుఁ గొన్నింటిలో గాఢీరీతియు, నేర్పడునని చెప్పెను. వానుమూడీ దశగుణములనే శబ్దగుణములు, భర్తగుణములు అని రెండువిధములగా విభజించి కావీకై బ్రత్యేకముగా అర్హుల నిర్వహణము నేసెను. అతఁడును గుణములతో రీతి యెర్పడునని వచించెను. భా. రే. దండి, వానుమూడు గ్రహించిన గుణము లొకటేకాని అక్షణవిర్భవనముల నెల్లగును భేదించుట మనకు మతము నొక గుణము మరొకవిధమున పేరొకవిధముగా వర్ణనము లుపయోగించుట సమీచమున వలెనే మాధుర్య, ఓజః, ప్రసాదములు అను మాధుగుణములే భర్త, కావ్య అతఁడీ గుణములను వివరార్థములుగా విష్టవివరించెను. అతని నిర్వచనము నీ మామూటకు లండఱును నా మాధు గుణములనే గ్రహించిరి ఈ నిర్వచనముల నుద్ధరియై నిర్వచన మిది.

“మాధుర్యః ప్రసాదాఖ్యాత్రయస్తే వ భుక్త
కేచి దంతర్భవంత్యేషు దోషత్యాగా త్వచ్యుతాః
అస్యే భజంతి దోషత్వం కుత్రచి న్ను తతో దశః”

(మాధుర్యము, ఓజః, ప్రసాదము, అనునవి మాధుర్యమే గుణములు. కాని పది కావున) ఇతరగుణములు కొన్ని పీనిలోనే యంతర్భవించును. కొన్ని తత్తద్దోషములను బరిహరించుటవలననే సరిపడును. కొన్ని (గుణములు) దోషములే యగును. కానఁ బదిగుణము లందవు.

మరియుఁ బైదశగుణములకు వానుమూడీచ్చిన లక్షణములను ఖండించుచుఁ బదిగుణము లెట్లు లేవో చూపుచున్నాఁడు.

“పెక్కుపదము లేకపదాకారముగా భాసిల్లుట” యను శ్లేషగుణమును, ఆరోహవరోహాక్రమరూపమగు సమాధియు, వికటత్వరూపమగు సుదారతయు, ఓజఃస్ఫుర్తిఁ గూడిన వైధిల్యమును భర్తయగు ప్రసాదమున, ఓజఃస్ఫుల్లో నంతర్భవించును. పృథక్పదత్వము పేరుగల మాధుర్యగుణము వామనలక్షణముకన్న భిన్నలక్షణముతో నదే సాక్షాత్తుగా స్వీకృతమై యున్నది. అర్థదీపము (అర్థవ్యక్తి) ప్రసాద గుణమున నంతర్భవించును. మూర్ధాభేదరూపమగు సమత యొకానొకచో దోషమే. ఎట్లన

కా. సింగంబాళటితో గుహంతరమునం జేద్దాటుమైనండి మా
తంగన్నార్జిత యూధదర్శన సమద్యతోక్తిధమై వచ్చునూ

జంగాంతరనివాసభిన్నమతి సస్మత్సేవతై వీడే వ
 చెప్పి గుంతీనుతహధ్యహండు సమరస్థేహాభిరాహకృతిన్.

ఇట రెండవపాదమున మన్మథమార్గిత్యాగము గుణము.

చ. కనుగొని తోపనేగఁగఁగఁ గనుల నిప్పులరాల, సంకమలో
 దాటఁగఁ బొందఁగొనలెలఁబులు సగము నితా-తదంతపీ
 దవిటఁదాన్దొంగనికటఁధ్రుతుటీచటఁ బన్నుత్త
 ర్నను నీడ నానకాగ భయదనుస్సరజాగరికదనూర్తిరై.

ఇటఁ గూడఁ బాదమునాదములలో సస్మత్సేవతై వీడే గుణము.

కష్టత్యంబులముత్సహము తోపఁగఁ బుట్టవలన నీడ సహారంబులతో
 ఆపారవ్యూహమున సౌఖ్యము లెట్లును బ్రోజ్జ్వలములను గూర్తెయును గ్రహంపఁ
 బడవలసిన పనిలేడండదు. కావున బడి శబ్దములులు లేవు.

ఇట మాధుర్యజః ప్రసాదములలో నితరగుణముల సంతర్కవింపఁ జేసి
 చూపెను. మరియును దత్తద్వీపపరహారమును జూపి తొన్నిగుణము లక్కఱలేదని
 యును జూపెను.

సరసభూసాలీయ కర్తృ యర్థగుణవిభాగమును జూపలేదు. మమ్మటుఁ డర్థగుణ
 విభాగమునుగూడఁ బ్రతిభముగ నే ఖండించెను. ఇందర్థగుణప్రసంగము లేదు. కావున
 నాఖండనము చూపఁబడలేదు.

(జగన్నాథుడును నామనమతానుసారముగా శబ్దగుణ, అర్థగుణ విభాగములను
 జర్పించి చూపి తుదికి మమ్మటువలెనే మాధుర్యజఃప్రసాదములను మూడుగుణ
 ములనే యంగీకరించెను. సామాజికుని చిత్తమందుఁ గలుగు ద్రుతి, దీప్తి, వికాస
 ములు, అను ధర్మములను బట్టి క్రమముగా మాధుర్యజఃప్రసాదములనే గుణముల
 నుగా స్వీకరించెను.) అతని విశ్వరూప మిది:—

“గుణానాంచైవాం ద్రుతిదీప్తి వికాసాఖ్యా స్తీప్రస్థితవృత్తయః క్రమేణ
 ప్రయోజ్యాః । తత్తద్గుణ విశిష్టరస చర్వణాజన్యా ఇతియావత్” ఈగుణములవలన
 ద్రుతి, దీప్తి, వికాసము అను మూడు చిత్తవృత్తులు గలుగును. అనఁగా నాయా
 గుణములతోఁగూడిన రసమును జర్వణము చేయుటవలన నాచిత్తవృత్తులు గలుగును.

మూడుగుణములే స్థిరపడినను బ్రతాపరుద్రీయకర్త సామాన్యముగా నెల్లవిష
 యములలో మమ్మటుని ననుసరించినను గుణములలో భోజని, అలంకారములలో

దుయ్యకుని ననుసరించి భోజనమతానుసారముగా * ౨౪ గుణముల నిచ్చెను. బట్టు మూర్తిసర్వధా ప్రతాపదృద్ధియు ననుసరించినను గుణములలో దాని ననుసరింపక వాచును ననుసరించెను. కాని అక్షణనిర్వచమునమాత్రము వాచునుని ననుసరింప లేదు. ఏలక్షణముగూడ సమగ్రముగా నిర్దుష్టముగా లేదు.

ప్రథమాశ్వాసములోని పీఠికాపద్యములలో పదునైదవదియగు 'సీ. బాబువేగం బును భవభూతి సుకుమారతయ్య' అను పద్యమున వేగము, సుకుమారత, సువర్ణకలన, అర్థసంగ్రహము, శయ్యనేర్పు, ప్రసాదము, నియమము, సన్మార్గఘటన, ధారాశుద్ధి సమాసముఖస్పృష్టి, అను తత్తత్కవుల గుణములును విచ్చటి గుణములును జాల భిన్నములు. సుకుమారత, ప్రసాదము అను రెండుమాత్రమే యీ దశగుణములలో నున్నవి. ఈగుణములు భోజనరాజోదాహృతగుణములును గావు. ఇవి కాస్త్రదృష్టితోఁ జెప్పఁబడినవికాక లోకదృష్టితోఁ జెప్పఁబడినవి.

(ఈ గుణములు రసధర్మములనియు ననగా "రస మెచ్చటనుండునో గుణము లచ్చటనుండును. గుణము లెచ్చటనుండునో రస మచ్చట నుండును" అనియును స్పష్టముగా నింతకుముందే నిర్వచింపఁబడియున్నది. ఇదియే సిద్ధాంతము) ఈసిద్ధాంతమునే యానందవర్ధన, అభినవగుప్త, మమ్మట, జగన్నాథాదులగు నాలంకారిక సార్వభౌము లందఱును సమ్మతించిరి.)

ఈ మాధుర్య, ఓజః, ప్రసాదగుణముల లక్ష్యలక్షణముల నిట్లు మమ్మటుఁడు నిర్వచించెను.

మూర్ఛి వర్ణాంత్యగాః స్ఫుర్పా ఆటవర్ణా రజాలఘా

అమృత్తి ర్మద్యవృత్తిర్వా మాధుర్యే రచనా తథా.

ట, త, డ, థ తక్కు మిగిలిన కకారాది మకారాంతవర్ణములును, దమతమ యనునాసికాక్షరములతోఁ గూడిన వర్ణాక్షరములును, హ్రస్వములగు ర, జ, వర్ణము లును, అసమాసమును, మధ్యసమాసమును (అల్పసమాసము) గలిగియున్న రచనయు మాధుర్యగుణమును దెలుపును ఎట్లన

* భోజని గుణము లివి: శ్రేష్ఠ, ప్రసాదము, సమత, మాధుర్యము; సుకుమారత, అర్థవ్యక్తి, ఉదారత్వము, కాంతి, ఉదాత్తత, ఓజఃస్ప, సుశబ్దత, ప్రేయము కౌర్జిత్యము, విస్తరము, సమాధి, సౌత్ప్యము, గాంభీర్యము, సంక్షేపము, భావికము, సమ్మతత్వము, ప్రాధి, కిరి, ఉక్తి, గతి, అనునవి. భోజాఁడీ యిరువదివాల్గును శబ్ద గుణములుగా, అర్థగుణములుగా మొత్తము ర౪౦ గుణములుగా విభాగించి యుదాహరించెను.

అనంగరంగ పతిమం తదంగం భంగీభిరంగీకృతమానతాంగాః

కుర్వంతి యూనాం సమానా యదైతా సాన్వంతాని శాంతాపరచింతితాని.

ఆ యవతియొక్క విలాసములు గలిగి మన్మథరంగమువలెనున్న శరీరము యవకుల మానసములను సమస్తములగు నితరచింతలను మానివేసినవానినిఁగాఁజేయుచున్నది.

ఈ శ్లోకముంగ,ంత, వర్ణములు గలిగియున్నది. ఈ గుణప్రకరణమున సాక్ష మార్యమున కిచ్చిన నరసభూపాలీయోదాహరణమగు “చెందోవపిందు” అనుపద్యము గూడ మాధుర్యవ్యంజకమే. (మమ్ముట మఠానుసారముగా నందలి గుణము మాధుర్యమే కాని సాక్షమార్యము గాదు)

మరియు టవర్ణహీనమగు కళారాది మకారాంతవర్ణములుగల రచన కుడా హరణము.

పీ. బంగరుగొలుగులుఁ, బవడంపుఁ దరవణికోళ్ళును, వింతబాగులబొగడలు,
రత్నంపుఁజిలుకలు, రాయంచపతిమలుఁ, బసిడిపువ్వులవాఁతవసుల సొబగు,
వివిధంబులగు చిత్రవిరచనలును, దసిలీనూలిపట్టుయిల్లిక బెడంగుఁ,
బలుతెఱంగుల పట్టుతలగడచిల్లలు, మవ్వంపుఁ గుంకుమపువ్వు పటపు

గీ. గలిగి మెఱుంగులు దిక్కులఁ గడలుకొనఁగ

మించు దంతపుటుయ్యెల మంచుమనసు

బొలుపుమీఱుచుఁ దన యంతిపురము సకుల

యూడిగంబులుగైకొంచు నున్న శారి.

(ఈమాధుర్యము సంభోగశృంగారమునందును, గరుణమునందును, విప్రలంభము నందును, శాంతమునందును దరతమాధిక్యముతోఁ బ్రయోగింపవలయును. ఈ రచన నందు సమాసరచనము దగదు) వీలన సమాసము త్వరగా నర్థముగామి నర్థబోధమున కాటంకము గలుగును. అర్థము లెన్నగా దెలిసినఁగాని రసానుభవము గలుగదు. కావున నీరసములందు మాధుర్యగుణమునే కవి యొపయోగింపవలయును. వీలన మాధుర్యము చిత్తద్రుతికిఁ గారణమని చెప్పితిమి.

యోగ అద్యత్పతీయాభ్యా మంత్యయో రేణ కుల్యయోః

టాది శృషా వృత్తిదైర్ఘ్యం గుంభ మద్ధత ఓజసి.

(వర్ణములలోని ప్రాథమ తృతీయ వర్ణములకుఁ గ్రమముగా ద్వితీయ చతుర్థము లతో యోగమున్నయెడలను (అనఁగా చ్చ ట్ట, త్థ, ప్ప, జ్ఞ, ఇత్యాదికము) రేఫ

యోగమున్నను. (క్ర, హ, ఇత్యాది రూపము) తుల్యాక్షర యోగమున్నను, (క్ర, చ్చ, ట్ట, త్త, ప్ప ఇత్యాదిరూపము) టవర్గము, శ, ష, వర్ణములున్నను, దీర్ఘసమాసములున్నను నారచన యోజోగుణమును దెలుపును) ఇదియే గాఢబంధము.

మూర్ధ్నానుద్యుత్త కృత్తావిరళగళ గళద్రక్ష సంసక్తధారా
ధాతేకాంఘ్రిప్రసాదోపసతశయజగజ్జాత మిధ్యామహిమ్నామ్
క్షలాసోల్లాసనేచ్ఛావ్యతికరపిశునూత్పన్నదర్శోష్ఠస్పరాణాం
దోష్టాంచైషాం కిమేతత్ఫలమిహనగరీరక్షణే యత్ప్రియాసః.

ఉద్ధృతవృత్తిచే ఖండింపఁబడిన కంఠములనుండి యవిచ్ఛిన్నముగా జాలువాలు రక్తధారలచే నీశ్వరుని పాదములు కడిగి యాతని ప్రసాదమున లభించిన జయ పరంపరలచే జగజ్జాలమున మిధ్యామహిమచుగొన్న నాశిరస్సులకును, క్షేలాసమును నెత్తులచేత దర్శోష్ఠరములయిన నా మాస్తములకును, నీ నగరీరక్షణమునకుఁ బ్రయాస పడుటయూ శలమే? (రావణుఁడు వానరసేన లంకాపట్టణమును ముట్టడించినదని తెలిసికొని యనుకొన్న వచనము.)

ఇందు ధ్వా, త్త, ద్ర, క్త, ఘ్రి, జ్జా, మ్నా, చ్చా, ర్షి, రోష్ఠి, స్థాం, ఇత్యాద్యక్షరము లోజనును వ్యక్తముఁ జేయుచున్నవి.

మొక విచ్ఛిన్న 'దుర్వారోద్యమ' పద్యమునందు గూడ నిట్లే సంయుక్తాక్షరములు గలవు. దానిని నట నోజనునకే యుదాహరించితిమి.

(ఈ యోజను పీఠ, బీభత్సు, రాద్రములందుఁ గ్రమక్రమముగా నధికముగా నుండవలయును. మాధుర్యము చిత్తదుతి కారణమైన ట్లోజను చిత్తనీప్తి కారణము. రాద్రమునను బీభత్సుమునను 'దీర్ఘసమాసరచన యుక్తమే యగును. కాని యొకానొకచో నసమాసయు, నల్పసమాసయు నగు రచనయు నుండవచ్చును) "రాద్రాద్రా మధ్యమ సమాసా సంఘటనా, కదాచిద్ధీరోద్ధతనాయక సంబంధ వ్యాపారాశ్రయేణ దీర్ఘసమాసాపి నా" రాద్రాదులం దొక్కొక్కపుడు మధ్యమ సమాసము గల యనఁగా నల్పసమాసము గల రచనయు, ధీరోద్ధత నాయక సంబంధ వ్యాపారమునుబట్టి దీర్ఘసమాస గల రచనయు నుండును. అని ధ్వన్యాలోక కర్త తెలుపుచున్నాఁడు.

శ్రుతిమాత్రేణ శబ్దాత్తు యేనార్థప్రత్యయో భవేత్

సాధారణ స్పృహగ్రాణాం సప్రసాదో గుణో మతః.

విస్తరితమాత్రముననే సామాజికమనికే రచనవలన నర్థము దెలియునో యారచన ప్రసాదగుణమును దెలుపును. తక్రప్రసాదము సర్వరససాధారణము.

పరిహాసం పీనస్తజఘనసంగాదుభయతః
తనోర్మధ్యస్యాంతఃపరిమిశన మప్రాప్య హరితం
ఇదం వ్యస్తస్యాసం క్షణభుజలతాక్షేపవలనైః
కృశాంగ్యాస్సంతాపం వదతి వినినీపత్రశయనం.

బలిసిన చనులయొక్కయు, జఘనయొక్కయు నొత్తిమలచే నిర్వైతైతల
వాడినట్టియు, సన్నని నడుమయొక్క యొత్తిడిలేమి నడుమ పచ్చగానున్నట్టియు,
(వాడకుంటచే) శిథిలములైన భుజలత లటునిటు కేసికొనుటచేఁ దార్మారుగాఁ
జెదరినట్టియు, నీ తామరాశునెజ్జ యాకృశాంగియొక్క సంతాపమును దెలుపుచున్నది.

ఇందలి పదములు మిక్కిలి మృదువుగానుండి వివేచనఁగానే యర్థప్రతీతినిఁ
గలిగించుచున్నవి. కాన నిందలి వర్ణములు ప్రసాదవ్యంజకములు. ఇట్లే

క. ఆనాకంబున నప్పురశృతముతో నానందనూద్యాన మం
దానర్తించుచుఁ బుష్పకుంజ మృదుపర్యంకంబులకా సీధుపా
నానందంబున సంప్రవర్ధిత రతి వ్యామోహ ముద్ధాత్మతకా
నానాక్రీడలఁ దేలుచుంట బుధగణ్యంబైన కార్యంబాకో ?

అనుచోఁగూడఁ బ్రసాదము గలదు.

ఈష్కేంద్రసాగ్నివలెను, స్వచ్ఛజలమువలెను జిత్తమును పెంటనే వ్యాపించు
నది ప్రసాదము. ఇది సర్వరసములందును నుండును.

(మొత్తముమీఁద వర్ణములు గుణవ్యంజకములు. గుణములవలన రీతులేర్పడును.
గుణములు రసధర్మములు గాన గుణములవలన నేర్పడిన రీతులును రసధర్మములే
యగును. మాధుర్యగుణము వైదర్భీకీతియందును, ఓజస్సు గౌడీకీతియందును, ప్రసా
దము పాంచాలీకీతియందును నుండును.)

వెనుక నే రసమున కెట్టి రచన ముండవలయునో తెలిపితిమి. కాని కొన్ని
యొడల నీ నియమమునకు నన్యధాత్వము గానిపించుచున్నది. ఎట్లన,

వక్త్ర, వాచ్య, ప్రబంధానా మాచిత్యేన క్వచిత్క్వచిత్
రచనావృత్తి వర్ణానా మన్యధాత్వ మపీవ్యతే.

వక్త్ర, వాచ్య, (వర్ణనీయ విషయము) ప్రబంధమాలయొక్క యాచిత్యమును
బట్టి రచనా, వృత్తి, వర్ణముల కన్యధాత్వము గూడ నొక్కొక్కచో సమ్మతమే
యగును. వక్త్రయనఁ గావ్యమందలి నాయకుఁడు. నాయకునిబట్టి రచన యుండ

వలెను. * నాయకుడేర సాశ్రయుడైన రచన తదనుకూలముగా నుండవలెను అతఁడు. శృంగారరసాశ్రయుడగుచో వైదర్భిరీతియు, రాద్రాశ్రయుడగుచో గౌడీరీతియు. నుండవలెను. ఇట్లే మిగిలిన రసములనుబట్టియు రచనను జేయవలెను.

అట్లే 'వాచ్యము' అనగా వర్ణనీయమగు విషయమునుబట్టియు రచన సాగవలెను. వర్ణనీయవిషయ మొక పుష్పిచ్చాభిసమగుచో మృదురచనయు యుద్ధాది భయంకర ఘట్టములగుచో దీర్ఘసమాస రచనయు నుండవలెను. అనగా రచనను బట్టియే యా యా విషయములు స్ఫురింపవలెను. మరియుఁ 'బ్రబంధము' అనగాఁ గావ్యభేదమునుబట్టియు రచన యుండవలెను. కావ్యభేదములను వెనుకఁ దెలిపి యుంటిమిగాదా!

అయితే యొకచో వాచ్యమునుబట్టియుఁ బ్రబంధమునుబట్టియుఁగాక కేవలము వక్తన (కావ్యనాయకుని) బట్టియే రచన సాగును. ఎట్లన,

మంత్రాయస్తాల్లవాంభః ప్లుతి కుహరచలన్మందరధ్యానధీరః

కోణాఘాతేషు గర్జత్ప్రళయఘనఘటాన్కౌన్యస్య సంఘట్ట చండః

కృష్ణాక్రోధాగ్రదూతః కురుకులనిధనోత్పాత నిర్ఘాతవాతః

కేనాస్మత్సంహనాదప్రతిరసితసఖా దుంపభిస్తాడితోఽయమ్

ను. తతః పూర్ణద్వటవాధిమధ్యవిలుతన్మంత్రాచలధ్యాని ధీ

రతః గోణాఘాతమై జగత్ప్రళయ గర్జన్మేఘసంఘట్ట చం

డతః గృష్ణాగ్రదూతాః కురురాణ్నాశంకరోత్పాతమై

సతి! మత్సంహరవానుకారి రణనిస్సాంబిదే! హ్రోగడికా.

— (వేణీసంహారము.)

ఇటు వక్త భీమసేనుఁడు. విషయము రాద్రవ్యంజకము గాకున్ననుఁ బ్రబంధము నాటకమైనను దీర్ఘసమాసరచన చేయఁబడినది.

వెనుక రసప్రకరణమున రసము సామాజికనిష్ఠమనికదా చెప్పితిమి. ఇటు నాయకుడేర సాశ్రయుడైన... ఇత్యాదికమగు వ్రాతఁ యెట్లు పొసగును? అన్నచో లౌకికరసము నాయకాశ్రయమే. సామాజికఁ డాస్వాదకుఁడు. భట్టలోల్లటాదు అందరును లౌకికరసము నాయకాశ్రయమే యని నొడివి నాయకాశ్రయరసమును సామాజికఁడెట్లాస్వాదించునో యా విధానమును దెలిపిరి. కాన రసము సామాజిక నిష్ఠమన నలౌకికరసము సామాజికనిష్ఠమని భావము. లౌకికరసము నాయకాశ్రయము. అలౌకికరసము సామాజికాశ్రయము అని సిద్ధాంతము.

ఒక్కడ నాదుకునిబట్టియుఁ బ్రబంధమునుబట్టియుఁ గాక కేవలము నాచ్యు
మునుబట్టియే రచన యుండును. నాచ్యుమన వర్ణనీయవిషయము.

ప్రాధచ్చే వానురూపోచ్చలనరయభవత్యైంహి కేయోపమాత
త్రాసాకృష్టాశ్వతిర్యగ్యునితగవిరధేనారణేనేక్ష్యమాణం
కుర్వత్కాదత్థేన వీర్యస్తుతిమివ మరుతాం కంధరానంద్రభాజాం
భాంకాలై ర్భిషుమేతన్నిపతితి వియతః కుంభకర్ణోత్తమాంగమ్

బలిష్ఠమైన భుద్ధాఘాతమునకుఁ దగినట్లు పై కెగురుటచే రామపు దమ్ముఁ
బట్టవచ్చుచున్నాడని భయపడి యరుణుఁడు సూర్యాశ్వములఁ గుదించి తేరు
ప్రక్కకుఁ ద్రిప్పి చూచుచుండగా, వాయుపూర్ణములయిన కంధరా రంద్రముల
భాంకారములు శ్రీరాముని వీర్యమును స్తోత్రించుచున్నట్లుండగా నాకాశమునుండి
కుంభకర్ణుని భయంకరమైన శిరస్సు నేలమీదఁ బడుచున్నది.

ఇట విషయము భయంకరమగు దృశ్యము (కుంభకర్ణ శిరసు). కాన దీర్ఘ
సమాసరచన నేయఁబడినది. ఒక్కడ వక్తృవాచ్యమునుబట్టి గాక కేవల ప్రబంధ
మును బట్టియే రచన సాగును. ఎట్లన, నాఖ్యాయికయందు శృంగారరసమునఁ గూడ
నాయకుఁ డుద్ధతుఁడు గుఱున్నను మృదురచన గూడదు. సమాసభూయిష్ఠమగు రచ
నయే కాదంబరియించువలె నుండవలెను. నాటకాదులందు రౌద్రమునందును సతిగా
దీర్ఘసమాసముగూడదు. వీలన సామాజికుల కర్థప్రసీతిగామి రసానుభవ మగులుగదు.
కాన నల్పసమాసముగా నుండవలెను. ముక్తకాదులు రసప్రధానములగుటఁ దత్త
ద్రసానుకూలముగా రచన యుండవలెను. అనఁగా శృంగారరసమయినఁ గోమలవర్ణ
బంధము. రౌద్రమయినచో సమాసజటిలతయు నుండవలెను. రసదృష్టియే లేనిచో
నిచ్చవచ్చిన రచన నేయవచ్చును. సందానితకాదులందు సమీపసంబంధ ముండదు
గాన దీర్ఘసమాసరచనయే యుండవలెను. పర్యాయబంధమున నసమాస, మధ్యమ
సమాసములు గల రచన యుండవలెను. పరికథలో నితివృత్తమాత్రోపన్యాసమే
యుండును. కానఁ గామచారము. సర్వబంధమగు కావ్యమునఁ దాను నిబంధింపఁదలఁ
చిన రసానుకూలముగానే రచన యుండును.

ఆంధ్ర ప్రబంధములలో నదీ, పర్వత, పత్తన, రాజాది వర్ణనఘట్టములందుఁ
జాలభాగము సమాసభూయిష్ఠమగు రచనయే యున్నది. ఇట వక్తృ, వాచ్య, ప్రబం
ధాచిత్యములం దేదియుఁ గానరాదు.

ఆకాంచీనగరంబుఁ గాంచె...

పత్తనవర్ణనము

అవీజాధరుఁ డేఁగె.

దేశవర్ణనము

ఈ రెండు పద్యములను దోషప్రకరణమునందలి 'అస్థానసమాసము' అను దోషముక్రింద నుదాహరించితిమి.

ఉ. ఆపురిబాయనండు... నాయకవర్ణనము (మనుచరిత్రము)

మ. కలఁడుల్లాక... ,, (మనుచరిత్రము)

ఇట్లే మిగిలినవాని నూహించునది.

కొన్నియెడల విషయము రాద్రసాశ్రయమైనను నసమాసరచనయే కలదు.

సీ. నేలయు నింగియుఁ దాళముల్ గాఁజేసి యేవునరేగి వాయించియాడఁ
గులపర్వతంబులు గూల్చి యొండొంటితోఁ దాఁతంగవీరమై దన్నియాడఁ
నేడుసాగరములు నిక్కడక్కడఁజెట్టి పలుచనిరొంపిమై నలఁదికొనఁగ
దిక్కులు నాలుగు నొక్కచోటికిఁ దెచ్చి పిసికి పిందలిసేసి పిడుచకొనఁగ

గీ. మిగిలి బ్రహ్మాండభాండంబు పగులవ్రేయ

నప్పళించుచుఁ బ్రళయకాలానలమున

గండరించినరూపంబుకరణి భీముఁ

డతిభయంకరాకారత నతిశయిల్లె

ఇట ద్రావిడసీపరాధవమును (కీచకృతము) గాంచిన భీమనేనుని వర్ణనము. ఇట సమాసభూయిష్టమగు రచన ముండవలెను. కాని లేదు. ఇట్లులేకుంట దోషమే. ఈక్రిందిపద్యమున విషయాచిత్యము పాటించఁబడినది. చూడుడు.

కా. భీష్మద్రోణకృపాదిధన్వనికరాభీలంబు దుర్యోధన

గ్రీష్మాదిత్యపటుప్రతాపవినరాక్షిణంబు శస్త్రాస్త్రుజా

లోమృతాఫారచతుర్విధోజ్జ్వలబలాత్మగంబు దగ్రధ్వజా

ర్భిష్మత్స్వకలితంబు నైశ్యమిదియే జేరంగశస్త్రుండనే ?

ఉత్తరఁ డర్జునునితోఁ గౌరవనైస్యమును జూపి యన్న పలుకుబు. ఇందలి విషయమును బట్టి దీర్ఘసమాసము యుక్తమే.

అంధ్రప్రబంధములందు వక్తృ వాచ్యప్రబంధాచిత్యము లంత లెస్సగాఁ బాటించఁబడలేదు.

గుణప్రకరణము సమాప్తము.

శబ్దాలంకార ప్రకరణము

గీ. ఇత సలంకార నికరంబు లేర్పఱింతు
నవియుఁ గవితాలతాంగికి హరికటక
కంకణాదులక్రియ సలంకరణకరణ
పరిణతులచే సలంకారభావమొందు.

2౦

కావ్యకన్యకు హరికటక కంకణాదులవంటినగుటను సలంకారపదము సార్థకము.
వాని నిట వివరింతుము.

కం. అవియును శబ్దార్థంబుల
ద్వివిధములై క్రమముతోడ వెలయు సనుప్రా
సవిశేషంబుల, నుపమా
దివిశేషములను గావ్యదీపిత సరణిన్.

2౧

ఆ యలంకారములు శబ్దార్థభేదములచే ద్వివిధము. అం దనుప్రాసాదులు
శబ్దాలంకారములు; ఉపమాదు లర్థాలంకారములు.

శబ్దార్థాలంకార విభాగ మెట్లన, నర్థము నపేక్షింపక శబ్దమాత్రము నాశ్ర
యించిన శబ్దాలంకారమనియు, శబ్దము నపేక్షింపక యర్థమాత్రము నాశ్రయించిన
నర్థాలంకారమనియు రుయ్యిహఁడు లక్షణము నుడివెను. మమ్మటుఁడు శబ్దపరివృత్తిని
సహింపనిచో శబ్దాలంకారమనియు, సహించినచో నర్థాలంకారమనియును లక్ష
ణము నేసెను. పరిణతిలో రెంటికిని నొకటే యర్థము. మరియుఁ గొందఱు శబ్ద, అర్థ,
ఉభయాలంకారములని యలంకారములు మువ్విధములుగా విభజించిరి. పునరుక్తవ
దాభాస, పరంపరితరూపక, లాటానుప్రాసమా ఉభయాలంకారములనియు, అను
ప్రాసాదులు శబ్దాలంకారములనియు, నుపమాదు లర్థాలంకారములనియు వారు
విభజించిరి.

అనుప్రాసము - ఛేకానుప్రాసము.

గీ. అందనుప్రాస భేదంబులై న శబ్ద
భవదలంకారములు మున్ను ప్రస్తుతింతు
నడర నడలేక రెండు రెండక్షరంబు
లేనయనియమంబు ఛేకమా నెట్లటన్న.

23

అస లనుప్రాసమనగా “ ప్రకృష్టో వర్ణవిన్యాసో రసాద్యనుగతో హి యః॥
సోఽనుప్రాస సుచ ఛేకవృత్తుప్రాధికతోద్విధా (రసానుగతమగు ప్రకృష్టమగు వర్ణ
విన్యాసము ‘అను ప్రాసము’. రసము విభావాదులచేతనే వ్యజ్యమానమగుచున్నను
గొన్ని వర్ణములు గొన్నిరసములను వ్యక్తము నేయుననియుఁ జెలిపితిమి. కాన నట్టి
యా యా రసస్ఫోరకములయిన వర్ణముల విన్యాసము’ అని యభిప్రాయము.)
ఈ యనుప్రాసము ఛేకానుప్రాసమనియు వృత్త్యనుప్రాసమనియు ద్వివిధము. ఛేకుఁ
డన విదగ్ధుఁడు. విదగ్ధులగువారు వ్యవహరించు ననుప్రాసము ఛేకానుప్రాసము.
ఛేకానుప్రాసమన సవ్యవధానముగా రెండురెండక్షరములు నొడువులు. రెండక్షరము
లన రెండు హల్లులని యర్థము. అవ్యవధానముగా రెండేసి హల్లుల జంటలను, అనేక
పద్యాయములు (ఒకసారికన్న నధికముగా) పద్యమున నొడువులు ఛేకానుప్రాసము.
ఈరెండేసి హల్లుల జంటలలో స్వరసాదృశ్యనియమములేదు. అని యానుమంగికము.

స్ఫురత్ప్రపా బలప్రతాప భూతిధైర్యభూభరా

ర్విరంగదానబుద్ధివైఖరిన్ హరిన్ హరిన్, నుధా

హరున్ హరున్, గిరిన్ గిరిన్, మహానలున్ నలున్, రమా

గురున్ గురున్, జయింతువౌఁ దరున్ నృసింహభూరరా!

౭౪

హరిన్ హరిన్, హరున్ హరున్, గిరిన్ గిరిన్, నలున్ నలున్, గురున్ గురున్
అను పెక్కు రెండేసిహల్లుల జంటలు వచ్చినవి. ఇటు స్వరసాదృశ్యనియమము లేకు
న్నను స్వరసాదృశ్యముగూడఁ గవి కనఁబఱచెను. దీనికిఁ బదానుప్రాసమనియుఁజేరు.

నరసభూపాలీయ లక్షణము “ భద్రదన్యవధానేన ద్వయోర్వ్యంజన యుగ్మ
యోరావృత్తిః” అను ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణము ననుసరించి యున్నది. సాహిత్య
దర్శనమున దీని లక్షణము భిన్నముగా నున్నది. ఎట్లన

“ ఛేకో వ్యంజనసంఘస్య సకృత్సామ్యమనేకథా ” స్వరూపముతోడను,
గ్రమముతోడను వ్యంజనసంఘము నొకతూరిమాత్రమే యావృత్తినియుట ఛేకాను
ప్రాసము. ప్రతాపరుద్రీయ లక్షణమున రెండేసి యక్షరములకుమాత్రమే యావృత్తి
చెప్పఁబడినది. ఇటు వ్యంజనసంఘమున కావృత్తి. అదియు స్వరూపమును గ్రమమును
విడనాడకుండవలెను. అనగా ‘సర’ అనుచానిని ‘రస’ అని యావృత్తి చేసినను
స్వరూపము తొలగదు. కాని ‘సర’ అను నక్షరక్రమము తప్పదు. కావున స్వరూప
క్రమము జుభయమానుండవలెను.

అదాయ కమలగంధా సంధీతర్కక పదేపదే భ్రమరాన్

అయ మేతి మందమందం కాశేరీ వారిపాపనః పవనః

‘గంధా వంధీన్’ అనుచో ‘ఁ’ అను సంయుక్తాక్షర ద్వయమునకును, ‘మంద’ మందం’ అనుచో ‘గూడ’ అంద, అను సంయుక్తాక్షర ద్వయమునకును ‘వేరీ వాఁ’, అనుచో నసంయుక్తాక్షరద్వయమునకును, ‘పావనః పవనః, అనుచో బహువ్యంజన ములకును నొక్కొక్క యావృత్తిమాత్రమే చేయఁబడినది. ంధాన్ ంధీన్; వేరీ వారి; పావనః పవనః, అనునెడల వ్యంజనసాదృశ్యమేకాని స్వరసాదృశ్యములేదు. స్వర సాదృశ్య నియమము లేదనియు నది యానుచంగికమనియును జెప్పితిమి.

వృత్త్యనుప్రాసము

గీ, ఒక్కవర్ణంబు కడదాఁత నుద్ధరింపఁ

బరగుజృంభణ వృత్త్యనుప్రాసమయ్యెఁ

౭౫

ఒక్కవర్ణమునే తుడిదాఁత ననఁగాఁ బెక్కుపర్యాయము లావృత్తిసేసివచ్చో వృత్త్యనుప్రాసమగును. ప్రతాపరుద్రీయమున

ఏక, ద్వి, ప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యదా భవేత్

పునరుక్తి రసా నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇవ్యతే

(ఒకటి, రెండు, మూడు, నాలుగు మొదలయిన వ్యంజనములను పెక్కు పర్యాయము లావృత్తిసేయుట వృత్త్యనుప్రాసము) అని చెప్పెను.

ఇందేకవ్యంజనము నొకసారిమాత్ర మావృత్తిసేసిన వైదిత్ర్యములేమినిఁ పెక్కు పర్యాయము లావృత్తినిఁ జేయవలెను. వ్యంజనద్వయమున కొకతూరియే యావృత్తి సేయవలెను. దీనినిఁగూడఁ పెక్కుపర్యాయము లావృత్తిసేసితిమేని ఛేకానుప్రాసమే యగును. వ్యంజన త్రయమును వ్యంజన చతుష్టయమును నొకతూరి గాని పెక్కు తూరులు గాని వ్యవధానముగాఁ గాని యవ్యవధానముగాఁ గాని యావృత్తి సేయ వచ్చును. అని సోమపీఠి వ్యాఖ్యానమునఁ గలదు.

వృత్త్యనుప్రాసోదాహరణము

చ. సమదవిపక్షశిక్షణ విచక్షణ దక్షిణ దోరసుక్షణ

భ్రమదసి దుర్నిరీక్ష సమరక్షపితక్షితపక్షతక్షర

త్సనుధికళోజితక్షర కృతక్షణరక్షిత పక్షిలోక! నికా

గమలదళాక్షుఁడేఁ బలగౌరవసేంహ! సృసింహభూవరా! ౭౬

ఇందు ‘క్ష’కారము పెక్కుపర్యాయము లావృత్తి సేయఁబడినది. కాన వృత్త్యనుప్రాసము. ఇట్లే ద్వి, త్రి, చతురాద్యక్షరావృత్తు లూహ్యములు.

లాటానుప్రాసము

గీ. తలఁపఁ బునరుక్తియయ్యుఁ దాత్పర్యభేద
మొనయు నియమంబు లాటమౌ నెట్లటన్న.

“శబ్దార్థయోః పానరుక్త్యం యత్ర తాత్పర్యభేదవత్
స కావ్య తాత్పర్యవిదాం లాటానుప్రాస ఇవ్యతే.”

శబ్దార్థములయొక్క పానరుక్త్యమున్నను దాత్పర్యభేదమున్నచో నది లాటానుప్రాసము.

చ. ఘనత వృసింహుఁజూడఁగల కన్నులు కన్నులు; వాని కాఁగిటం
జనువున నేపునూపఁగల చన్నులు చన్నులు; వాని మోవికిం
జొనిపిన పాటలాధరము జన్నులు జన్నులు; వానిమేనఁ జే
ర్చిన సరసాంగవల్లికల చెన్నులు చెన్నులువో! తలొదరీ!

౭౭

కన్నులు కన్నులు, చన్నులు చన్నులు, జన్నులు జన్నులు, చెన్నులు చెన్నులు అనుచో శబ్దమును, అర్థమును సమానమే. కానఁ బానరుక్త్యము సంభవించుచున్నది. కాని తాత్పర్యము మాత్రము భిన్నము. ఎట్లన, వృసింహుఁ జూడఁగల కన్నులు శ్రేష్ఠములైన కన్నులు. చన్నులు శ్రేష్ఠములైన చన్నులు. ఇట్లే మిగిలినవియును. ఈ విధముగాఁ దాత్పర్యమునుబట్టి మొదటి పదములకన్న రెండవ పదములు భిన్నములు. ఇట్టిది లాటానుప్రాసము.

ఈ లాటానుప్రాసము సుభయాలంకారముగా మమ్మటాదులు తెలిపిరిని వచించితిమి.

సాహిత్యదర్పణకారుని మతమున ననుప్రాసము ఛేక, వృత్తి, శ్రుతి, అంత్య, లాటానుప్రాస భేదములచే నైవవిధములు. సరస్వతీ కంఠాభరణకారుని మతమున శ్రుతి, వృత్తి, వర్ణ, పద, నామ (ప్రాతిపదిక) లాటభేదములచే నాఱువిధములు. ఈలాటానుప్రాసమును మమ్మటాదులు పదావృత్త్యనుప్రాసమనియ్యఁ, బ్రాదిపదికావృత్త్యనుప్రాసమనియ్యఁ, బ్రధమమున రెండువిధములుగా విభజించిరి. మరలఁ బదావృత్త్యనుప్రాసమును బహుపదావృత్త్యనుప్రాసము, ఏకపదావృత్త్యనుప్రాసము, అని ద్వివిధముగా విభాగించిరి. ప్రాదిపదికావృత్త్యనుప్రాసమును ఏకసమాసవృత్త్యనుప్రాసము (రెండుపదములును నేకసమాసమందుండుట) భిన్నసమాసవృత్త్యనుప్రాసము (పదద్వయమును భిన్నభిన్నసమాసములందుండుట) సమాసాసమాసవృత్త్యనుప్రాసము (ఓకపదము సమాసమునందును మరొకపద మసమాసముననుండును) అని ముత్తైజులుగా విభజించిరి. మొత్త మైదు విధములు.

యమకము

కం. సమావర్ణ యుగాధికమై

యమరిన నియమంబు యమకమగుఁ గృతులందా

యమకం బనేకవిధమగుఁ

గ్రమమున నొక రెండుమూడు గతు లెఱిగింతున్. ౨౦

సమానమైన వర్ణములయొక్క జంటనుగానీ సమాహమును (అధికము) గానీ యావృత్తి సేయుట యమకము. ఇది యనేకవిధము. రెండు మూడు విధములు మాత్ర మెఱిగింతును. ఒకేవిధమైన క్రమమున నసమానమగు వర్ణముగల (సమాసార్థ కములుగానీ) సమానవర్ణములయొక్క జంటయొక్క కానీ పెక్కింటియొక్కగానీ యావృత్తి యమకము. (సమాసార్థకత్వాభావ వత్సయానానుపూర్వీకా నేకవర్ణావృత్తి ర్యమకం) ఇది సమానవర్ణములు స్వరవ్యంజనోఽభియ సాదృశ్యముగలవిగానే యుండ వలెను. “యమ ఏవ ప్రకృతి ర్యస్యతత్ యమకం” జంటయే యనఁగా స్వరవ్యంజనములయొక్క జంటయే ప్రకృతిగాఁగలది యమకమని వ్యుత్పత్తి.

అయితే ఛేకానుప్రాసమున వెనుకటి వరపథాపాలీయ పద్యమున ‘హరిన్, హరిన్’ ప్రభృతులండు యమకమని యేల చెప్పకొనఁగూడదు? సమాసార్థకత్వాభావ వత్సయానానుపూర్వీకానేకావృత్తి గలదుగదా? అన్నచో నిజమే. ‘హరిన్ హరిన్’ అను నుదాహరణము యమకోదాహరణమే యనఁజెల్లును. ఛేకానుప్రాసమున కది యుదాహరింపఁదగదు. ‘గంధానంధీ కుర్వన్’ అను సాహిత్యదర్పణోదాహరణమే యర్హము. ‘ఛేకానుప్రాసమున స్వరావృత్తి యానుషంగికము’ అనుట దోషమే. ఏలన, స్వరావృత్తి యున్నచోట్లగెల్ల నిదేవిధముగా యమకమా? ఛేకమా? అను శంక యుత్పత్తియగుచునే యుండును. కాన స్వరవ్యంజన పానరుక్త్యమున్నచోట యమకమనియుఁ గేవల వ్యంజనయుగ్మమున కావృత్తి యున్నచో ఛేకానుప్రాసమనియుఁ జెప్పట లెప్పు, కావున సాహిత్యదర్పణ ఛేకానుప్రాసమే యుచితమైనది.

ఈ యమకము పాదయమకమనియుఁ బాదభాగయమకమనియును ద్వివిధము. పాదయమకము మరలఁ బదునొకండు విధములు. ౧. ప్రథమపాద ద్వితీయపాదములు తుల్యములయిన ముఖయమకము. ౨. ప్రథమ తృతీయ పాదములు తుల్యములయిన సందంశయమకము. ౩. ప్రథమ చతుర్థపాదములు తుల్యములయిన నావృత్తియమకము. ౪. ద్వితీయ తృతీయములు తుల్యములయిన గర్భయమకము. ౫. ద్వితీయ చతుర్థములు తుల్యములయిన సందప్తయమకము. ౬. తృతీయ చతుర్థములు తుల్యములయిన

ప్రచ్ఛయమకమా. ౭. నాలుగు పాదములు తుల్యముగానున్నచోఁ బంక్తియమకము. ౮. ప్రథమ చతుర్థములును, ద్వితీయ తృతీయములును దుల్యములయినచోఁ బరివృత్తియమకమా. ౯. ప్రథమ ద్వితీయములును, ద్వితీయ చతుర్థములును దుల్యములయినచో యుగ్మకయమకమా. ౧౦. అర్ధావృత్తి యనఁగా బూర్వార్ధమును సుత్రార్ధమును దుల్యముగా నున్నచో సమద్వికము లేక సంపుటము. ౧౧. శ్లోకావృత్తి యనఁగా శ్లోకద్వయము తుల్యముగా నున్నచో మహాయమకము.

ఇకఁ బాదభాగయమకము అసంఖ్యాకములు. ఎట్లనఁ, పాదమును రెండు భాగములుగా భాగింతము. పాదయమకమునఁ జూపఁబడిన విధమున నీ పాద ప్రథమ భాగములు దుల్యముగా నుండెనేని, ద్వితీయభాగములును దుల్యముగా నుండెనేని నిరుపది భేదములు వచ్చును. (పాదభాగ యమకములలో శ్లోకావృత్తి యమక ముండదు. కాఁక పాదభాగయమక భేదములు పది మాత్రమే. ఈ పదిభేదములును రెండు భాగములలో నుండును గాన నిరుపది భేదములగును.) పాదమును మూడు భాగములుగా భాగించినచోఁ బై విధమున యమకములు గూర్చినచో ముప్పది భేదములగును. పాదమును నాలుగు ఖండములుగాఁ జేసినచో నలువది భేదములు వచ్చును. మరియు బ్రథమపాదాదుఁ యొక్క యంతభాగమును ద్వితీయాది పాదాదులయొక్క యాదియందుఁ గూర్చినచో సంతాదికయమకము. ప్రథమపాదాదుల యాదిభాగమును ద్వితీయాది పాదాదుల యంతమందుఁ గూర్చినచో వాద్యంతిక యమకమా. ఇట్లే మధ్యాదికయమకమా, అదిమధ్యయమకమా, అంతమధ్యయమకమా, మధ్యాదికయమకమా, వీనికిఁ బరస్పర సమచ్ఛయము. మరియు నా యా భాగము లనియతస్థానమునఁ గూర్చుచున్నచో ననంతమగు భేదము లేర్పడును. ఈవిధమునఁ పాదభాగయమకము అనంతములు.

మరియుఁ బ్రతిలోమయమక మను మరొక భేదమగుడఁ గలదు. వీని నన్నింటిని దండి కావ్యాదర్శమున మూడవ పరిచ్ఛేదమున వివరించి చూపెను. అవ్వారి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారి ఆంధ్ర కావ్యాదర్శమునను జూపఁబడి యున్నవి. ఇవి కావ్యమున గది భూతములగుటచే నఁగా నీరసములగుటచే విస్తరింపలేదు. ఇవిగాక యప్పకవీయమున (చతుర్థాశ్వాసమున) అనలోమ, విలోమాది కబ్జాలంకారములును గలవు. వలసినవారు వానిని నట స్మీకరింపవలెను.

పాదయమకము

కం, మేలిమి రెండవపాదము

నాలవపాదంబు నొక్కయనువునఁ దనరం

జాలిన యమకము కృతులం

దాలింపఁగఁ బాదయమకముగు నెట్లన్నన్.

౭౯

కం. ఔరా ! ఓబస్మపాలకు

మారా ! మను ! మదనసమ ! రమాధుర్యుడవై ;

ధీరా ! నృసింహ ! కూడితి

మారామను మదనసమరమాధుర్యుడవై .

౮౦

ఇందు ద్వితీయ చతుర్థ పాదములు కుల్యమాలు. దీని సందర్భముకమందురు.

ముక్తపదగ్రస్తము

కం. ప్రస్తుతమగు ముక్తపద

గ్రస్తంబన ; నదియుఁ గృతులఁబరగుఁ బదాంతో

దస్తము పాదాద్యంత ను

విస్తృతము ; పదాంత సింహవీక్షణమనఁగన్.

౮౧

ఇది పాదభాగ యమక భేదము. ఇది ద్వితీయము. వీనిని దండి సందర్భముకమనెను. ప్రకాశకారాదులు 'అంతాదియమకము, అద్యంతయమకము' అనిరి. వీని సీగ్రంథకర్త పాదాంతపాదాది ముక్తపదగ్రస్తమనియో, సింహవలొకన ముక్తపదగ్రస్తమనియును జేరినాడు.

పాదాంతపాదాది ముక్తపదగ్రస్తము (అంతాదికము.)

కం. సుదతీ నూతనమదనా !

మదనాగతురంగ పూర్ణమణిమయసదనా !

సదనామయ గజరదనా !

రదనాగేంద్రనిభకీర్తిరసనరసింహ !

౮౨

ప్రథమపాదాంతస్థమగు 'మదనా' అను పదమే ద్వితీయ పాదాదియందును, ద్వితీయపాదాంతస్థమగు 'సదనా' అను పదమే తృతీయ పాదాదియందును, ద్వితీయ పాదాంతస్థమగు 'రదనా' అను పదము చతుర్థపాదాదియందును గూర్పఁబడియున్నవి.

సింహవలొకన ముక్తపదగ్రస్తము

కం. మనవేటికి నూతనమా !

తన మానిని ; బ్రేమఁ దనకుఁ దక్కితిననుమా !

నను మానక దయదనరం

దనరంతులు మాని నరసధపు రమ్మనవే !

౮౩

ఇందు వెనుకటి పద్యమునందువలెనే అంతాదియమక ముంటయే గాక ఆద్యంత
యమకముగూడఁ గలదు. ఎట్లనఁ, బ్రథమ పాదాదిస్థమగు 'మనవే' అను పదమే
'రమ్మనవే!' అని పద్యాంతమునను వచ్చినది. దీనిని సింహావలోకన ముక్తపదగ్రస్త
మనియు నందురు.

యమకాదా భావే దైక్యం దలయో రలయోర్భవోః

శషయోర్నణయోశ్చాంతే సవిసర్గావిసర్గయోః

సలిందుకాబిందుకయో సాన్విదభేద ప్రకల్పనం.

యమకాదులందు (యమకము, శ్లేషము) డకార లకారములకును, శేష
లకారములకును, బకార వకారములకును, శకార మకారములకును, నకార ణకా
రములకును, సవిసర్గ, అవిసర్గ పదములకును, సలిందుకాబిందుక పదములకును
నైక్యము నేయవచ్చును. ఎట్లన "భుజలతాం జడతా మబలాజనః" ఇటు డకార
లకారములకు భేదమున్నను యమకమే.

'యమకంతు విధాతన్యం న కదాచిదపి త్రిపాత్' యమక మొక పద్యమున
నొకపాదమునఁ గానీ, పాదద్వయమునఁ గానీ పాద చతుష్టయమునఁ గానీ కూర్చి
వచ్చును. పాదత్రయమునఁ గూర్చరాదు. ఎట్లన,

భుజంగమస్యేవ మణిస్సదంభా । గ్రాహావక్తిర్లేవ నదీసదంభాః

దురంతతాం నిర్ణయితోఽపి జంతోః । కర్షంతిచేతః ప్రసగ్గం సదంభాః॥

ఈ శ్లోకమున 'సదంభాః' అను పదము మూడు పాదములలో నావృత్త
మయినది. ఇట్లుండుట దోషము. కాన నిట్టి పాదత్రయ యమకమును రచింపరాదు.
కాని కావ్యాలంకార చూడామణి కర్త త్రిపాద్యమకము నుచాహరించెను.

కా. శస్త్రోదంచితృడైన యశ్యభు విపక్షశ్రేణికిఁ విభ్రమ

త్వస్త్రీ తస్ఫుటకంకణధ్వని రణస్థానంబులకా, విభ్రమ

త్వస్త్రీ తస్ఫుటకంకణధ్వని మరుతస్సిగంబులకా, విభ్రమ

త్వస్త్రీ తస్ఫుటకంకణధ్వని సరితస్సంగంబులకా జేపలుకా.

పునరుక్తవదాభాసము

యత్రార్థః ప్రముఖే కించిద్భాసతే పునరుక్తవత్

పునరుక్తవదాభాసోఽలంకార స్స సతాం మహిః

అపాతముగా నెందర్థము పునరుక్తమువలె నాభాసించునో (పరమార్థము విచారింపఁగాఁ బునరుక్తము గాదు) యది పునరుక్తవదాభాసము. ఇది యర్థాలంకార మైనను శబ్దపొసరు క్త్యమునుబట్టి శబ్దాలంకారి మే.

జిహ్విరింద్రః క్షితిభుజాం | క్రిపతిః పురుషోత్తమః

భాస్వాక్ నూర్వ్యఃస్ఫురత్తేజః | కాకతీంద్రో విరాజతే.

ఈ కాకతీంద్రుఁడు జిహ్వుఁడు; (జయశీలుఁడు) రాజులకింద్రుఁడు; క్రిపతి; పురుషోత్తముఁడు (పురుష శ్రేష్ఠుఁడు); పృథాశమానుఁడు; నూర్వ్యనివలె స్ఫురత్తేజస్కుఁడు.

ఇట జిహ్వు, ఇంద్రపదములు, క్రిపతి, పురుషోత్తమపదములు, భాస్వాక్ నూర్వ్యపదములును పునరుక్తములవలె నున్నవి. పరమార్థమున భిన్నార్థకములే.

ఇందలి యనుప్రాస, యమకాదులను గావ్యమునఁ బ్రయోగించు విషయంబున ధ్వనికారుఁ డీ క్రింది విధమునఁ దలపుచున్నాఁడు.

శృంగారస్యాంగినో యత్నో దేశరూపానుబంధనాత్

సర్వేష్వేవ ప్రభేదేషు నానుప్రాసః ప్రకాశకః

ధ్వన్యాత్మభూతే శృంగారే యమకాది నిబంధనం

శక్తావపి ప్రమాదిత్యం విసలంభే విశేషతః.

అంగీరసచుగ శృంగారమున నేకప్రకారానుబంధమున ననుప్రాసము గూడదు. అంగీరసచుగ శృంగారమున యమకాది నిబంధనము గూడదు. (కోపాది మిత్రముగ శృంగారమున ననుప్రాస యమకములు వాడవచ్చును.)

మరియు విద్యాధరుఁడు “ప్రాయశో యమకే చిత్రే రసపుష్టిర్బద్ధశృతే” తఱచుగా యమకమున రసపుష్టి లేదని తెలిపెను.

బంధకవిత్వము, (వద్బంధము)

చ. కనుఁగొన రేకులెన్నిదియుఁ గల్గి కనుట్టిడి స్రగ్ధరాంఘ్రులక
మునుపటి యేడువర్ణములునుం గడయేడుఁ బ్రవేశనిర్గతుల్
పనుపడ నాల్గుదిగ్దళములన్ లిఖించి విదిగ్దళంబులం
దెనయఁగఁ బాదమధ్యగము లేడును వ్రాయఁగఁ బద్మబంధమా.

ప్రథమమునఁ గల్గికనువ్రాసి దాని కెనిమిది దిక్కులందును నెనిమిదిదళము లుత్పలపఱచి యందలి నాలుగు దిగ్దళములందును స్రగ్ధరావృత్తముయొక్క పాదాదు

లందున్న యేడువర్ణములును బాదాంతములందున్న యేడువర్ణములను బ్రవేశ నిర్ణయవిధమున వ్రాయవలెను. విదిగ్దళములందుఁ బాదమధ్యమున నున్న యేడు వర్ణములను లిఖింపవలెను.

ప్రవేశమునఁ బాదాంతమందలి యేడు వర్ణములను దళాగ్రభాగమునుండి మొదలిడి కర్ణికలోని యక్షరముతో ముగియునట్లును, నిర్ణయమునఁ దరువాతి పాదమునందలి మొదటి యేడు వర్ణములను గర్ణికలోని యక్షరముతో మొదలిడి దళాగ్రము నందలి యక్షరముతో ముగియునట్లును వ్రాయువిధము. ఇది దిగ్దళములందుమాత్రమే యుండును. ఉత్తరదిగ్దళమున మాత్రము బ్రథమపాదాది వర్ణసప్తకమునే వ్రాయవలెను. మొత్తముమీఁద దిగ్దళములందలి వర్ణసప్తకమును ననులోమ విలోమములఁ జదువవలయును.

ఇట్లు లిఖించి పటములోని యుత్తర దిగ్దళమునందున్న పాదాది యందలి యేడు వర్ణములను గర్ణికనుండి చదివి (ఇదియే నిర్ణయము) దాని వెంటనే విదిగ్దళము నందలి (ఈకావ్యము) వర్ణసప్తకమును గ్రుందినుండియే చదివి మరలఁ ప్రాగ్దిగ్దళము నందలి పాదాంతవర్ణసప్తకమును దళాగ్రము మొదలిడి కర్ణికాక్షరముతో ముగియునట్లు జదువవలెను (ఇదియే ప్రవేశము.) ఇట్లే దక్షిణ, పశ్చిమదిగ్దళములందలి వర్ణములను నిర్ణయ ప్రవేశములతోఁ జదువవలెను. ఇది పద్మబంధము. ప్రకాశకార దర్పణకారల పద్మబంధ లక్షణములు భిన్నములుగా నున్నవి. అప్పుకవీయునకు మరొకవిధముగా నున్నది. స్రగ్ధరావృత్తమే పద్మబంధమున నుండవలెనన్న నియమము లేదు. వానిలో ననుష్టుబ్బుత్తమునే పద్మబంధమున నిబంధించి చూపిరి. వివరముల కా గ్రంథములను జూచుకొనవలెను.

చక్రబంధము

కం, వదిచుట్లు, నాఱు రేకులుఁ,

బదిలపఱచి నుకవి పేరుఁ బతిపేరును లోఁ

బొదలఁగ నేవంవిధగుణ

విదితంబగు చక్రబంధవిధము నెటనన్.

౮౬

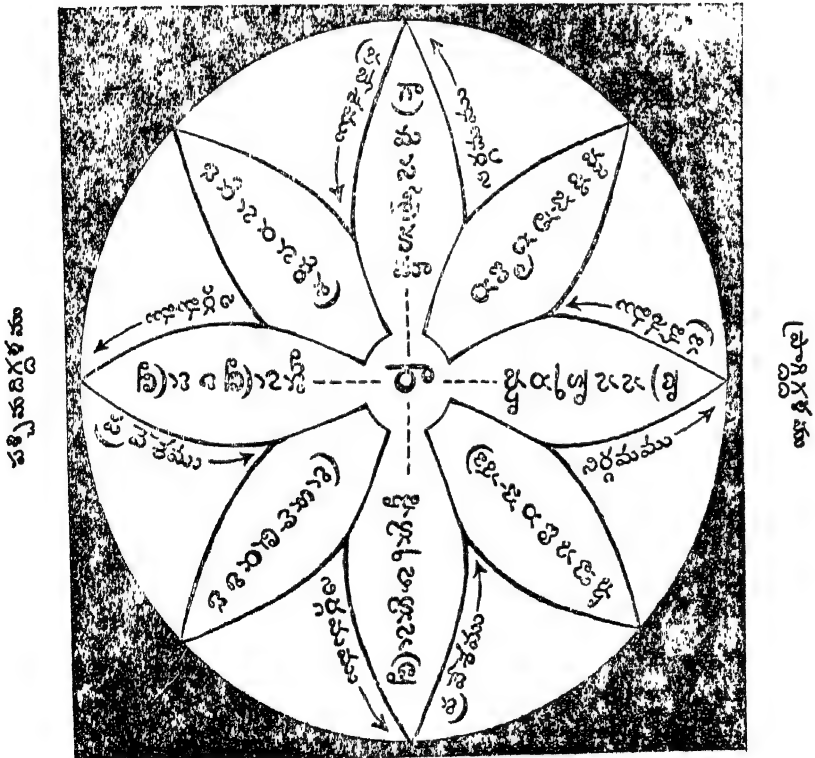
ఒక పెద్దనున్నయు దానిలో మరొకటి యందులో నింకొకటి యిట్లు పది నున్నలు చుట్టి యన్నింటికన్న చిన్నదగు నున్ననుండి పెద్దనున్న రేఖనఱచు నాఱు రేకులు వ్రాసి నడుమ కవిపేరును రచించినఁ జక్రబంధము. ఇది విస్ఫుప్తముగలేదు.

ఒకదానిలో నొకటిచొప్పునఁ బదినున్నలు వ్రాసి యాఱురేకులు రచించి యా రేకులలో స్రగ్ధరాది వృత్తములలో మూడు పాదములు వ్రాసి నాలవ పాద

పద్మబంధము

రామాకశ్రీ సమగ్రాణకృత భయముదానసక్తారమారా
రామాసక్తాన సద్రాప్తభరణ పటిమాత్రాన కుంతీకుమారా !
రామాకుంతీకుసత్రా ప్రకటతరవిచిత్రా పవిత్రాసమారా !
రామాసత్రావిపత్రాశ్రయ నరసరుచిత్రా మసశ్రీకమారా ! ౧౫

ఉత్తరదిగ్దశము

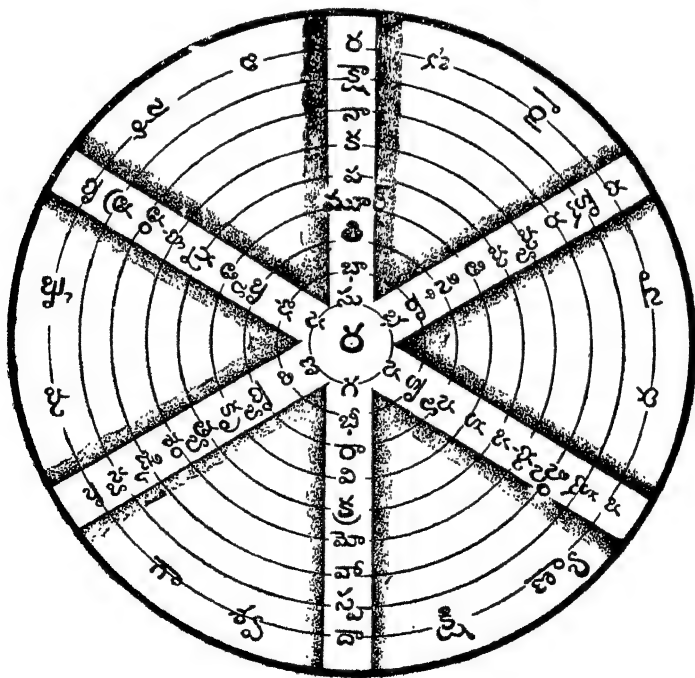

దక్షిణదిగ్దశము

మను బెద్ద మన్న (చక్రము)లో వ్రాసి శేషులలోని మూడవ యక్షరములును నాటవ యక్షరములును గలిపినచో గవి కృతిపతుల నామములు వచ్చునట్లు రచించినచో జక్రబంధ మగును. (అప్పకవీయ లక్షణము.) ఈ యుదాహరణ పద్యము నందలి మొదటి మూడుపాదములలో మూడవ యక్షరములును, నా పాదాంతమందలి యక్షరత్రయములలో మొదటి యక్షరములును గలిపి చదివిన 'నారసింహంకితం' అని వచ్చును. మరియొక మూడు పాదములలోని యాటవ యక్షరములును నా పాదాంతమందలి యక్షరములలో మొదటి యక్షరములును గలిపి చదివినచో 'మూర్తి (తి) కవి కృతి' అనియును వచ్చును.

చక్రబంధము

శా. రత్నానాకవమూర్తి భాసుర గభీరా విక్రమోహస్పదా!
దత్తారమృమతిస్థిరాభరణ విద్యాకృత్యశంకిరస్వనా!
వక్షస్సంభవకన్యకా సంగుభన్యాతిగృధీతంతదా!
దాక్షిణ్యరతనాదవైభవ వినోదాహేమనాగాశ్వదా!

ఇవిగాక గోమూత్రికా, ఛత్ర, శుక్ల, మండలి, నాగ, కంకణ, మురజ, ఖడ్గ, సర్వతోభద్ర, మాలికా, త్పురికా, శరయంత్ర, వ్యోమ, వివిడిత, ద్విశృంగాటక, అర్ధభ్రమక, బాణ, ముసల, శూల, అంకుశ, శక్తి, హల, ఉరశ్చక్ర, స్వస్తిక, నంది, ఆవర్త, భృంగార, చామర, ఘంటా, సప్తచక్రక ప్రభుతులగు బంధములు గలవు.

పద్మబంధములో అష్టదశ, ద్వాదశదశ, షోడశదశ, భేదములు గలవు.

ఈ బంధములలోఁ గొన్ని గిడుగు వెంకటరామమూర్తిగారిచేఁ బ్రకటింపఁ బడిన యప్పకవీయములో ౨౨౧ పుట మొదలుకొని యున్న పుటలలోఁ జిత్రింపఁ బడియున్నవి. చానినిఁ జూచుకొనవలెను.

గర్భకవిత్వము

ఒకపృథ్విమనఁ గొన్నియక్షరములను విడిచి చదివినచో మరొకపృథ్వి మేర్పడును. ఇట్లొకపృథ్విమననే రెండు, మూడితరపృథ్విమలు గర్భితములై యుండును. ఎట్లన

సీ. మహిత విద్యజ్ఞన మండలీవినుత సా

హిత్యప్రియంభావుకాత్యుదార !

వితత భీమాహవ విక్రమక్రమ సము

ద్యద్వేరి నిర్భేదనాభిరామ !

వినుత విశ్రాంత విభూషణహసితా

నూనామరత్నోరుహః ! నృపేంద్ర !

వినత భూపాలక విస్ఫురస్థకుటర

త్నద్యోతితాంచత్పదా ! మహాత్మ !

వాక్చాత్య సాహిత్యమునఁ గూడ నొకానొక కాలమున బంధవిలోమాది కావ్యములున్నట్లు 'బెరిడెలిక్' పండితుఁ డిట్లు వ్రాయుచున్నాఁడు.

"Nodoubt, we hear in the Alexandrian age as in the latter Roman Poetry (Martial ii86) of such things as Sotadean Verses to be read back wards of simmias making poems, technopaignia, in the form of an axe, or a nightingale's egg of Dosiada's similar feet with an altar so on. It may be that these tricks arose from the practice of writing inscriptions on swords and leaves."

గీ. 'నిరుపమదయాపయోనిధి నిరతభరిత
 చారుచరిత ! నిర్మలతర ! సత్స్వరుచిత !
 తరణికులమణీ ! నరసింహ ! ధరణిరమణ !
 ఘనతర గుణనిధి!' మను జనులువొగడ.

౮౮

ఈ సీసపద్యమున నాలుగు పాదములందలి ప్రథమ వర్ణములును బావాంతము నందలి మూడవవర్ణములును దోలఁగించి చదివినచో మత్తేభవృత్తము వచ్చును. మరియు గీతపద్యమున నాలవపాదమునందలి గుణనిధి! అన్నంతదనుకఁ గందము వచ్చును. ఇట్టిది గర్భకవిత్వము. ఈ భేదములు 'అప్పకవీయము'నందలి చతుర్థాశ్వాసమునఁ దుదిభాగమునఁ గలవు. చూచుకొనునది.

ఈశబ్దాలంకార, బంధ, గర్భకావ్యములు చిత్రకావ్యములనియుఁ జిత్రకవిత్వమనియును వ్యవహరింపఁబడును. ఈ కావ్యములు రసహీనములగుట నధమకావ్యములుగాఁ జేర్చినఁబడినవి. ఇంకను వీనివిషయమును గూలంకషముగాఁ దెలిసికొనఁ దలఁచినవారు సాహిత్యదర్శణమునకు 'యచిర' యను వ్యాఖ్యను వ్రాసిన శివదత్త పండితుని 'చిత్రరహస్యము' అను గ్రంథమును జూచునది.

ప్రహేళికలు

“ప్రహేళయతి మాచయతి భావం నతు స్వరూపార్థమితి ప్రహేళికా”

స్వరూపార్థము నవఁగా నర్థస్వరూపమును దెలుపక భావమును మాత్రమును మాచించునది ప్రహేళిక. ఇది పాదుపుకథ వంటిది. “రసస్యపరిపంథిత్యాన్నాలంకారః ప్రహేళికా” ఇది కావ్యజీవితభూతమగు రసమునకు శత్రువగుటవలన నలంకారము గాదు. క్రీడాగోష్ఠీ వినూదములందును రహస్యసంభాషణములందును (పెక్కిండున్నచోట) ఖరవ్యాహూనమునకై యివి యుపయోగపడును. ఇది పదునాలుగు భేదములని దండి చెప్పెను. వీని లక్షణలక్ష్యసంక్షిప్తభేదము లాంధ్రకావ్యాదర్శమునఁ జూచునది. సాహిత్యదర్శణమున చ్యుతాక్షరా, దత్తాక్షరా, చ్యుతదత్తాక్షరా, అక్షరముష్టి, బిందుమతి, అర్థమతి అని యాఱుభేదములు దెలిపెను.

సాహిత్యదర్శణమున చ్యుతాక్షరా, దత్తాక్షరా, చ్యుతదత్తాక్షరా అమప్రహేళికల కదాహరణ మిచ్చెను. వాని నిటఁ జూపుదును.

“కూజంతి కోకిలాస్సాలే” సాలమునఁ గోకిలు కూయుచున్నవి, ఇటు రే, అనునక్షరము చ్యుతము చేయఁబడినది. రసాలమని యభిప్రాయము. (చ్యుతాక్షరా ప్రహేళికా)

యోవనే పుట్టఁజుండుజం, యోవనమునఁ దామరపువ్వు వికసించినది. ఇట యో, అనునక్షర మధికముగా నీయఁబడినది. (దత్తాత్రురా ప్రహేళికా)

‘కిం కరోతు కురంగాక్షీ వదనేన పీడితా’ పదముచే మిక్కిలి పీడితురాలయిన యువతి యేమిచేయును? ఇట ‘మ’ వర్ణమును జ్ఞాతమునేసి ‘వ’ వర్ణము నొసంగెను. ‘మదనేన’ అని భావము. (చ్యుత దత్తాత్రురా ప్రహేళికా)

ఇంద్రాక్షచో నొకవర్ణమును దీసివేసియు నొకచో నధికముగా నిచ్చియు నొకచో నొకవర్ణమును దీసివేసి మరొకవర్ణమును బెట్టియు నుంటచే నర్థము పొసగకున్నది. అయ్యున్నవియు దెలిసికొని యర్థమును బొసగునట్లు చేయవలెను.

‘బిందుమతి’ యను ప్రహేళిక కాదంబరి వ్యాఖ్యాత చూపినదాని నిట నుదాహరింతును. ఈక్రింది విధమున బిందువులు (నున్నవి) ఇచ్చినచో నాపద్యమును గనుఁగొనవలెను. అది బిందుమతి.

ర్రింంంంంంరాంరిం ।
 ర్రిం ర్రింఱోఃంంంుర్రిరీంంంః
 ంంంంుంంరింంంంరాంంం ।
 ంంరీంంంరెంంంంంంిః

తిభ్రువనచూడారత్నం
 మిత్రం సింధోః కుముద్వతీ బంధుః
 అయముదయతి ఘుస్పణారుణ
 రమణీ వదనోపమశ్చంద్రః

ఇతరముల లక్ష్యలక్షణములు ఆంధ్ర సాహిత్యదర్పణమునఁ గలవు. గ్రంథ విస్తరభీతిచే వానిని వదలితిని.

బంధ, గర్భకావ్యములును బ్రహేళికలును గావ్యాంతర్గడుభూతములే కాన విస్తరించి తెలుపఁ దలఁపలేదు.

శా. భూనాథోత్తమ! జంభభంజన మహాభోగాభిరామక్రియా
 దానోజ్జృంభిత వారిపూరభరితోద్యద్వార్ధివీచిప్రదా!

మానామేయ! సుధాబిధిర్మలగుణా! మాద్యన్మహాయూధవ
శ్రీనూత్నప్రథమానభాగ్యవర! వైరివాతభేదివ్రతా! ౮౯

కం. నీహరశిఖిరిశిఖర

వ్యూహమితరుహినకణ మహమహిమమహా

మోహవహవిమతవరా

రోహమణిహరనయ నిరూధవిహారా !

౯౦

లయగ్రాహి

మిత్రకులభూషణ! యమిత్రకులభీషణ! విచిత్రమృదుభాషణ!

చరిత్రముణిహారా !

జైత్రవిశిఖానన ! బలిత్రపురశాసన ! పవిత్రగుణభావన !

సగోత్రభృతిధీరా !

క్షాత్రశుభలక్షణ ! సుసాత్రజనరక్షణ ! కుశాత్రయవిచక్షణ !

యశ్చత్రిమవిహారా !

గోత్రసమసింధుర ! కళత్రితవసుంధర ! పత్రతరధబంధుర !

తనుత్రభుజసారా !

గద్యము

ఇది శ్రీ హనుమత్ప్రసాదలబ్ధి కవితాసార సారస్వతాలంకార, నిరంకుశ ప్రతిభా

బంధుర, ప్రబంధపతన రచనాధురంధర, ప్రబంధాంక వేంకటరాయభూషణ

సుపుత్రి, తిమ్మరాజపాత్ర, సకల భాషావిశేష నిరుపమానధాన

కారదామూర్తి మూర్తిప్రణీతంబైన కావ్యాలంకార సంగ్రహం

బహు మహాప్రబంధంబునందుఁ ద్రివిధదోషనిర్ణయంబును

గుణప్రకరణంబును, శబ్దాలంకార సంగ్రహంబు

సన్నది చతుర్థాశ్వాసము.

పంచమశ్వాసము

కం. శ్రీనందన సౌందర్య ! బు
 ధానందన ! కీర్తివిజితహరిచందన ! మే
 ధానయనిధాన ! దానే
 దానీంతనకర్ణ ! సరసధరణీశమణీ !

౧

గీ. అవధింపుము లక్ష్మలక్ష్మ్యమాలనెల్ల
 ననఘ ! భవదీయ నామధేయాంకితముగ
 బహువిభక్తుల నొనరింతుఁ బద్మవితతి
 నింకఁ జతురార్థభవదలంకృతులు వరుస.

౨

ఉపమా-అనన్వయ - ఉపమేయోపమా-స్మరణ-రూపక-పరి
 ణామ-సంజ్ఞా-భ్రాంతిమత్ - అపహ్నవ - ఉల్లేఖ-ఉత్ప్రేక్షా-అతిశ
 యోక్తి-సహృదయోక్తి - వినోక్తి - సమాసోక్తి - వక్రోక్తి - స్వభావోక్తి -
 వ్యాజోక్తి - మీలన-సామాన్య - తద్గుణ - అతద్గుణ - విరోధాభాస-
 విశేష-అధిక-విభావనా - విశేషోక్తి - అసంగత - విచిత్ర-అన్యోన్య-
 విషమ-సమ-తుల్యయోగితా-దీపక - ప్రతిపస్తాపమా - దృష్టాంత-
 నిదర్శనా-వ్యతిరేక-శ్లేష-పరికర - అక్షేప - వ్యాజస్తుతి - అప్రస్తుత
 ప్రశంసా-పర్యయోక్తి-ప్రతిప - అనుమాన-కావ్యలింగ - అర్థాంతర
 న్యాస-యథాసంఖ్య-అర్థాపత్తి-పరిసంఖ్యా - ఉత్తర - వికల్ప-సము
 చ్చయ-సమాధి-భావిక-ప్రత్యసీక - వ్యాఘాత-పర్యాయ-సూక్ష్మ-
 ఉదాత్త-పరివృత్తి-కారణమాలా - ఏకావళి - మాలాదీపక - సార-
 రసవత్ - ప్రేయ-ఊర్జస్వి-సమాహితంబులన జెబ్బది యలంకారంబులు.

అందు రూపక-పరిణామ - సంజ్ఞా - భ్రాంతిమత్ - ఉల్లేఖ-
 అపహ్నవ-ఉత్ప్రేక్షా-స్మరణ-తుల్యయోగితా - దీపక - ప్రతిపస్తా
 పమా-దృష్టాంత - సహృదయోక్తి - వ్యతిరేక - నిదర్శనా-శ్లేషంబులు పది
 యాటును బ్రతీయమానాపమ్యంబులు.

సమాసోక్తి-పర్యాయోక్తి - ఆక్షేప-వ్యాజస్తుతి-ఉపమేయో
పమా-అపన్వయ-అతిశయోక్తి-పరికర-అవస్తుప్రవశంసా - అనుక్త
నిమిత్త విశేషోక్తులు పదియును బ్రతీయమానవస్తుకంబులు.

రసవత్ - ప్రేయస్-ఊర్జస్వి-సమాహితములు నాలుగును బ్రతీయ
మాన రసభావంబులగు.

కడమ యుక్తనిమిత్త విశేషోక్తి సహితంబులగు సుపమాద్యలం
కారంబులు (అనగా ఉపమా-వినోక్తి - అర్థాంతరన్యాస- విరోధ -
విభావనా-ఉక్తనిమిత్తవిశేషోక్తి - విషమ-సమ - చిత్ర - అధిక -
అన్యోన్య - కారణమాలా - ఏకావళి - వ్యాఘాత - మూలాదీపక -
కాన్యలింగ-అనుమాన-సార-యథాసంఖ్య - అరాపత్తి- పర్యాయ-
పరివృత్తి-పరిసంఖ్యా-వికల్ప - సముచ్చయ - సమాధి - ప్రత్యసేక-
ప్రతీప-విశేష-మీలన-సామాన్య-అసంగతి - తద్గుణ - అతద్గుణ-
వ్యాజోక్తి-ప్రశోక్తి- స్వభావోక్తి- భావిక- ఉదాత్త-సారములు.)
నలువదియు నస్తుట బ్రతీయమానావస్తు రసభావంబులగు. (అనగా
వీనియందేదియుఁ బ్రతీయమానము గాదు.) 3

ప్రతీయమానావస్తుములు ౧౬; ప్రతీయమానవస్తుకములు ౧౦; కడమ యుప
మాదులు ౪౦; రసవత్, ప్రేయస్, ఊర్జస్వి, సమాహితములు ౪; మొత్తము
౭౦ అలంకారములు.

రసవదాద్యలంకారములు వినాగా ౬౬ అలంకారములు. ప్రతాపరుద్రీయ
పాతానుసారము రసవదాదులు ౭. (రసవత్, ప్రేయస్, ఊర్జస్వి, సమాహిత,
భావోదయ, భావసంధి, భావశబితలు.) మొత్తము ౭౩ అలంకారములు. నరస
భూపాలీయమున డెబ్బది.

సీ. అవని నాధర్మ్యంబు త్రివిధమా భద్రవ

భాన, ముఖేడప్రధాన, మరయ

సుభయప్రధానమై; యొగి దీపకము, తుల్య

యోగితయుఁ, బ్రతిపన్నాపమయును,

దృష్టాంతమును, సాహిత్యము, నిదర్శన,

ప్రతీపము, వ్యతిరేకంబుఁ, బ్రబలు భిన్న

సామ్యముల్; రూపక సంజ్ఞాపరిణామ

ములు భ్రాంతిమదపహ్నుతులు నభిన్న

గీ. సామ్యధర్మంబు లుల్లేఖసంగతముగ;

నుపమ, యుపమేయకోపమయును, ననన్య

యంబు, స్మరణంబుఁ దలఁప భేదావిభేద

సహిత సాధర్మ్యగుణవిశిష్టములు మరియు.

౪

భేదప్రధానము, అభేదప్రధానము, భేదాభేదప్రధానము, అని సాధర్మ్యము (సాదృశ్యము) మూడువిధములు. దీపకము, తుల్యయోగిత, ప్రతిపస్తాపము, ద్వైతాంతము, సహోక్తి, నిదర్శన, ప్రతిపము, వ్యతిరేకము అను నెనిమిదియు భేదప్రధానమగు సాదృశ్యముగల యలంకారములు. రూపక, సంజ్ఞా, పరిణామ, భ్రాంతిమత్, అపహ్నువ, ఉల్లేఖాలంకారములభేదప్రధానమగు సాదృశ్యముగల యలంకారములు. ఉపమ, ఉపమేయోపమ, అనన్యయును, స్మరణము, అనునవి భేదాభేదప్రధానమగు సాదృశ్యముగల యలంకారములు.

సీ. అతిశయోక్త్యుత్పేక్ష లధ్యవసితమాల;

లోగి విభావన, విశేషోక్తి, విషమ

ములు, నసంగతి చిత్రము, అతద్గుణాన్వయస్య

ములు, భావికవిశేషములు విరోధ

జన్యముల్ వ్యాఘాత సహితంబుగాఁగ; స

ముచ్చయంబు, వికల్పముఁ, బరిసంఖ్య

మల యథాసంఖ్య, మర్థాపత్తియును వాక్య

భవములు; పరివృత్తి, ప్రత్యసీక

గీ. తద్గుణసమాధులు, వినోక్త్యుదాత్తరమము

లును, న్వభావోక్తి, లోకవర్తనభవములు ;

గరిమ ననుమానకావ్యలింగములు తర్క

జంబు లర్థాంతరన్యాస సంగతముగ.

౫

అతిశయోక్తి, ఉత్పేక్ష, ఈరెండును నధ్యవసాయమాలకములు. విభావన, విశేషోక్తి, విషమ, అసంగతి, చిత్ర, అతద్గుణ, అన్వయస్య, భావిక, విశేష, వ్యాఘాతములు విరోధమాలకములు. సముచ్చయ, వికల్ప, పరిసంఖ్య, యథాసంఖ్య, అర్థా

పత్త్యలంకారములు వాక్యన్యాయమాలికములు. పరివృత్తి, ప్రత్యనీక, తద్వజ, సమాధి, విశోక్తి, ఉదాత్త, సమ, స్వభావోత్పలు లోకవ్యవహారమాలికములు. అనుమాన, కావ్యలింగ, ఆర్థాంతరన్యాసములు ప్రాన్యన్యాయమాలికములు.

నీ. కారణమాలికైకావళీసారమా

లాదీపకంబు లుల్లసితశృంఖ
లావిచిత్రత్వమూలములు; వ్యాజోక్తి వ
కోక్తి మీలన నుపహ్నుతిభవములు;
వరగు సమాసోక్తి పరికరంబులు విశే
షణజాత చాతుర్యసంభవములు;
కడమశ్లేషాద్యలంకారముల్ పూర్వోది
తన్వాయనిరపేక్షతాయుతంబు

గీ. లీయలంకారములకెల్ల నేఁ బ్రధాన

మైన యుపమయ ముందుగా ననువుగొలిపి
యొకటికొకటికి భేదముల్ ప్రకటములుగ
సరవి నెఱిగింతు లక్ష్యలక్ష్యమ్ము తెలమి.

౬

కారణమాలా, ఏకావళీ, సార, మాదీపకాలంకారములు శృంఖలావైచిత్ర్యమూలములు. వ్యాజోక్తి, వక్రోక్తి, మీలనము లపహ్నువమాలికములు. సమాసోక్తి పరికరములు విశేషణవైచిత్ర్యమాలికములు. మిగిలిన శ్లేషాద్యలంకారములు కేవలములు. అనఁగా సెట్టిన్వాయమాను నపేక్షింపనివి. ఈయలంకారములలోఁ బ్రధానమైనది యుపమాంకారము. నానిది ముందుగాఁ దెలిపెదను. మరియుఁ బరస్పరభేదము స్పష్టముగాఁ దెలియనట్లు మిగిలిన యలంకారములకు లక్ష్యలక్షణము అను దెలిపెదను.

౧. ఉపమాలంకారము

“ఉపమైకా కైలూషీ సంప్రాప్తా చిత్రభూమికా భేదాకా
రింజయతి కావ్యరంగే సృత్యంతీ తద్విదాం చేతః”

‘ఉపమ’ (అలంకారము) ఒక పదము. అది చిత్రవిచిత్రములయిన నేవభేదము అను ధరించి కావ్యరంగమున లాస్యమాడుచు నా కావ్యవైత్తల మనసును రంజిల్లఁ

జేయుచున్నది. అనఁగా నీ యుపమానంకార మతిగా మార్చినచో మరొక యలంకారమగును. ఎట్లన,

“ముఖము చంద్రునివలె నున్నది” అని సాదృశ్యము వర్ణించినచో నుపమ. అదియు సుక్తిభేదముచే ననేకాలంకారము లగుచున్నది. “ముఖము చంద్రునివలె నున్నది ; చంద్రుఁడు ముఖమువలె నున్నాఁడు” అన్నచో నుపమేయోపమ. “ముఖము ముఖమువలె నున్నది” అన్నచో ననన్యాయము. “చంద్రుఁడు ముఖమువలె నున్నాఁడు” అన్నచోఁ బ్రతీపము. “చంద్రునిఁ జూచి వీర్యముఖమును స్మరింతును” అన్నచో స్మరితాలంకారము. “ముఖమే చంద్రుఁడు” అన్నచో రూపకము. “ముఖచంద్రునిచే దాపము శమించును” అన్నచోఁ బరిణామాలంకారము. “ఇది ముఖమా? చంద్రుఁడా?” అన్నచో సందేహము. “చంద్రుఁడని చక్షోరములు నీ ముఖముగూర్చి పరుగిడుచున్నవి” అన్నచో భ్రాంతిమంతము. “చంద్రుఁడని చక్షోరములును, కమలమని తేంట్లును నీముఖమునుజూచి మోదించుచున్నవి” అన్నచో సుల్లేఖము. “ఇది ముఖముగాదు. చంద్రుఁడు” అన్నచో నపహ్నాపము. “ఇది చంద్రుఁడు కాబోలు” అన్నచో సుల్పేక్ష. “ఇది చంద్రుఁడే” అన్నచో నతిశయోక్తి. “ముఖము చంద్రవదన్ములను జయించినది” అన్నచోఁ దుల్యయోగిత. “చంద్రుఁడును నీ ముఖమును రాత్రిపూట శోభిల్లును” అన్నచో దీపకము. “నీ ముఖమునందే నేను బ్రహ్మద మనుభవించును. చంద్రునియందే చక్షోరములు ప్రహ్లాదపడును” అన్నచోఁ బ్రతివత్తాపము. “అకాశమునఁ జంద్రుఁడు; భూమి యందు నీముఖము” అన్నచో దృష్టాంతము. “ముఖము చంద్రుని భరించుచున్నది” అన్నచో నిదర్శన. “నిష్కళంకమగు ముఖము చంద్రు నతిక్రమించుచున్నది” అన్నచో వ్యతిరేకము. “నీముఖముతోఁగూడఁ జంద్రుఁడు రాత్రి శోభిల్లుచున్నాఁడు” అన్నచో సహాంక్తి. “ముఖము స్మితచంద్రికలతోఁ దిలక కళంకముతో శోభిల్లుచున్నది” అన్నచో సమాసాంక్తి. “అజ్ఞేన సదృశం వక్త్రం హరిణాహితసక్తినా” అన్నచో క్లేష. “ముఖముముందు చంద్రుఁడు నిప్పుభుఁడు” అన్నచో నప్రస్తుతప్రశంస. ఇట్లనేకాలంకార రూపములను గ్రహించును. బ్రహ్మజ్ఞానమువలన సమస్త విశ్వము దెలియఁబడిన విధమున నుపమాజ్ఞానమువలన సమస్తాలంకార జ్ఞానమును లభించును. కావున దానినే మొదటఁ జెప్పవలసివచ్చును.

ఉపమ సర్వాలంకార వీజభూతమని వాచనమతము. అతఁ డన్నియు నౌపమ్య గర్భముగల యలంకారములనే యుదాహరించెను. అతిశయోక్తి సర్వాలంకారం వీజ భూతమని మమ్మట చుతము.

ఉపమాలంకార లక్షణము

* నీ. ఉత్ప్రేక్షవలె నసిద్ధోపమకాకన
 స్వయము కైవడి నభిన్నంబు గాక,
 హీనోపమయుఁబోలె పిల నహృద్యము గాక,
 యుపమాన మనఘమై యుండెనేని,
 శ్రేష్ఠంబువలెఁ బడల్లిష్టమాత్రము గాక,
 సార్థమై యల రూపకాదులక్రియ
 వ్యంగ్యంబుగాక సామ్యము వాచ్యమగునేని,
 నౌపమ్యము ప్రతీపమట్లు తలఁపఁ

గీ. గ్రమవివర్యాస సహితంబు గాకయున్న,
 నలరు నుపమేయకోపమ యట్లు సామ్య
 ధర్మ మినుమాటువరుసలఁ దడవకున్న,
 నువమ యగు; దీని భేదంబు లుగ్గడింతు.

౭

* ఇది ప్రతాపరుద్రీయలక్షణమున కనువాదము. ఆ లక్షణ మిది.

“స్వతస్సిద్ధేన, భిన్నేన, సమ్మతేన చ ధర్మతః

సామ్యమస్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యంచేదేకదోషమా”

వర్ణ్యమనకు (ప్రకృతమగు నుపమేయమనకు) స్వతస్సిద్ధమైనట్టియు ననఁగాఁ బ్రసిద్ధమైనట్టియు, నుపమేయమకన్న భిన్నమైనట్టియు, సమ్మతమైనట్టియు ననఁగా హృద్యమైనట్టియు సప్రకృతమతో ధర్మమునుబట్టి సాదృశ్యము వాచ్యముగాఁ జెప్పినచో నుపమాలంకారమగును. ‘స్వతస్సిద్ధేన’ అనుదానిచే హీనోపమావ్యాప్తియు, ‘ధర్మతః’ అనుటచే శ్రేష్ఠవ్యాప్తియు, ‘వాచ్యం’ అనుటచే రూపకాదివ్యాప్తియు ‘ఏకదా’ అనుటచే నుపమేయోపమా వ్యాప్తియుఁ జేయఁబడినది. ఈ శ్లోకము నకుఁ బై పద్యము వివరణముగా నున్నది.

ఈ విద్యాసాధ లక్షణమును అప్పయ్యదీక్షిగులవారు చిత్రమిమాంసలలోఁ బ్రతి పదమును ఖండించి యవ్యాప్తివివృత్తులు నూపి

“వ్యాపార ఉపమానాఖ్యో భేదద్వది వివక్షితః

ఉపమానిచ్ఛత్తిపర్యంత ముపమాలంకృతి స్తునః”

ఉపమానవ్యాపార మనఁగా సాదృశ్యవర్ణన ముపమితిక్రియానిచ్ఛత్తిపర్యంతము అనఁగా నుపమానము సిద్ధించువఱకు వివక్షింపఁబడినచో నుపమాలంకారము’ అని

ఉత్ప్రేక్షయం దుపమావము ప్రసిద్ధముగా నుండదు. ఉపమాలంకారమునఁ బ్రసిద్ధము. అనన్వయాలంకారమున నుపమానోపమేయము లభిస్తునులు. ఇందు భిన్నములు. ఉపమేయముకన్న నుపమాన ముత్కృష్టముగా నుండవలయును. అప్పుడే యది హృద్యము. హీనోపమయం దది హృద్యముగా నుండదు. (హీనోపమా పద ముచే నెల్ల దుష్టోపమలను గ్రహింపవలెను.) శ్లేషయందు శబ్దసామ్యమే కాని యర్థ సామ్య ముండదు. ఉపమయం దర్థసామ్యముండును. (శబ్దసామ్యమున్నను ఉపమాలంకారమేయని మమ్మట మతము. ఎట్లన, సకలకలం పుర మేతజ్ఞాతం సంప్రతి సుధాంశు బింబయివ) (ఈ పురము చంద్రబింబమువలె సకలకలమయ్యెను) అనుచోఁ జంద్రమండలమునకును బురమునకును 'సకలకలత్వము' అను శబ్దముచేతనే సామ్యము. అలంకార సర్వస్వకారణఁ డీ శబ్దసామ్యము నంగీకరింపలేదు. శబ్దసామ్య మున్నచో శ్లేషమేయని యతనిమతము. విద్యాశాఘండును వాని ననుసరించెను) రూపక, సంజేహ, భ్రాంతిమత్, ఉల్లేఖ, అపహ్నువ, తుల్యయోగితా, దీపక, ప్రతివస్తుపమా, దృష్టాంత, సహోక్తి, వ్యతిరేక, నిదర్శనలలో సామ్యము వ్యంగ్యముగా భాసించును. ఉపమయందు వాచ్యముగా భాసిల్లును. ప్రతిపమునఁ గ్రమవిపర్యాసమగు నాపమ్యముండును. అనఁగా నుపమానము నుపమేయముతోఁ బోల్తురు. ఉపమాలంకారమున నుపమేయమును నుపమానముతోఁ బోల్తురు. ఉపమేయోపమయందు సామ్యము రెండుతూరలు వచ్చును. (ధర్మ మర్థమువలెను, నర్థమా ధర్మమువలెను నీయందుఁ గలవు.) ఉపమాలంకారమున నొక్కతడవ మాత్రమే యుండును. కాబట్టి యుపమాలంకార ముత్ప్రేక్షాదులకన్న విలక్షణము.

వర్ణ్యము, ప్రకృతము, విషయము, ఉపమేయము ఇవి పర్యాయపదములు. అప్రకృతము, అవర్ణ్యము, విషయి, ఉపమానము, ఇవి పర్యాయపదములు.

గీ. ఒనరునది పూర్ణయును లుప్తయును ననంగ
సందు నుపమాన, ముపమేయ మిలరు గమత
సామ్యవాచకమును గూర్పఁజాలుఁ బూర్ణ;
కొన్ని కడమైనలుప్తయై కొమరు మిగులు.

ఈ యుపమాలంకారము పూర్ణోపమా, బుష్టోపమా భేదములచే ద్వివిధము. పూర్ణోపమ యనఁగా, ఉపమానము, ఉపమేయము, సామాన్యధర్మము (సమత) సిద్ధాంతించెను. ఆ ఖండనము నిచ్చుట గ్రంథవిస్తరభీతిచే విడలికిని. అందుఁ గాదని నీనవారు చూచుకొనవలెను.

సామ్యవాచకము, అను నాలుగంశములు గలది. ఈ నాల్గింటిలో నేని లోపించినను లుప్తోపమ.

గీ. అందు సుభయాఖ్య యగుఁ బూర్ణ యార్థి, శ్రౌతి,
యనఁగ; రఘురామసన్న భుండ నడిచోట
నార్థి; కందర్పుడునుబోలె నలరుచుండ
సభివుండనుచోట శ్రౌతియై యతిశయిల్లు.

పూర్ణోపమ అర్థి, శ్రౌతి, భేదములచే ద్వివిధము. ఆంధ్రమున సాక్షాత్సాదృశ్యమును దెలుపు (సంస్కృతమున యథా, ఇవాది శబ్దములవలె) వరణ, పోరణ, ఓయనణ, ఓయన్నట్లు, అనఁగఁ, అనునాని ప్రయోగమున శ్రౌతి యనియు, నీవద్యవధానముచే సాదృశ్యమును దెలుపు * సదృశ, సంకాశ, నీకాశ, ప్రతీకాశ,

* ఈసాదృశ్యమును దెలుపు పదముల నీక్రిందఁ దెలుపుచున్నాను. ఈపద్యము కీ.శే. అవ్వారి సుబ్రహ్మణ్యకావ్యిగారిది. వా రాంధ్రకావ్యాదర్శమున నిచ్చిరి.
నీ. మాదిరి-కైవడి-మాడ్కి-బగిది-బోల్కి-దెలుగున-విధమున-చీరన-గ్రీయ,
గతి-భాతి-చందముగా-గీతి-రహి-శేవ-కరణి-కాడ-తీవి-దంబు,
వలె-నట్లు-లటు-లట్లు-బలె-పోలె-వరుసను-బోటి-వంటి-యొరయు-పోని-యట్టి,
పోలు చున్నగు శబ్దములు; సరి-ప్రతి-యొద్ది-యొన-జోడు-పోటియు-నీడు-నూడు,
సవతు-తరము-దీటు-సాటువ-సాటియు-పురు-డచ్చునుక-సరిపోవును-సరి
తూఁగుచునుండు-వంతులకు వచ్చుచునుండు-ప్రతి-మాట-తరబడి-బదులు-సాటి
నిభ-సన్నిభ-సమాన-నీకాశ-సంకాశ-తుల్య-ప్రతీకాశ-తులిత-సదృశ,
సంవాది-సమ్మిత-సమ-సదృశ-ప్రతిపక్ష-సపక్ష-సలక్ష-జోప,
మోపమి-తాభ-సరూప-సజాతీయ-వైరి-సవ-ర్ణానువాది-ప్రఖ్య,
ప్రతినీధి-ప్రతిబింబ-ప్రత్యనీక-ప్రతిద్వంద్వ ప్రతిచ్ఛందపదములు-ప్రతి
రూపపద-బహురూపపదంబు-సమ్యావృత్తపదసమాహ-దేశ్య
కల్ప-దేశీయాదిక ప్రత్యయంబులు-సజ్జననాది శబ్దాలయందు
వెలయుచుండెడి బహువ్రీహి సమాసంబు-స్పర్శబూన-జయించె-వైరమానె,
ద్రోహమొనర్చె-సాక్షోశించె-నెదిరించె-గర్జించె-బీడించె-గర్జనలిపె
సచ్చెననూయఁ గనంబుచెను-సంధిసేనె-నీనువహించె జిన్నచూపు
చూచె-విడంబించె-శోభగొల్లగొనియె-దాని సాభాగ్యసంతతి మారించె
గీ. దానితో విరోధించెను, దానితోడఁగలుగునసరితూఁగెఁ; దత్పదపులఁ బదమిడెఁ;
దదనుబంధి, తచ్చీలంబు, దానిననుకరించె నను నిట్టి నుడులు సదృశతఁ దెల్పు.

సన్నిభ, ఉపమాపభృతి శబ్దముల ప్రయోగముచే నాథి యనియుఁ జెప్పబడును. అతఁడు రఘురామసన్నిభఁడు” అనుచో ‘సన్నిభ’ పద ప్రయోగముచే నాథియు, అధిపుఁడు కందర్పుఁడునుబోలె నలరుచుండు” అనుచో ‘బోలె’ పదప్రయోగముచే శ్రౌతియు నగును.

కం. ధరయం దార్థియుఁ ద్రివిధాం

తరమయ్యై సమాస, వాక్య, తద్ధితగతయై;

తిరముగ వాచ్యసమాసా

చరణంబుల ద్వివిధయగుచు శ్రౌతియుఁ దనరున్.

౧౦

ఆర్థి సమాసగత, వాక్యగత, తద్ధితగత, యని మువ్విధములు. శ్రౌతి వాక్యగత, సమాసగత, యని యాంధ్రమున ద్వివిధమే. (సంస్కృతమున నాథివలెనే శ్రౌతియు (తివిధమే.) తద్ధితగత శ్రౌతి యేల యాంధ్రమునలేదో తెలుపుచున్నాఁడు.

కం. అల తద్ధితములయందుం

దెలియ ‘వతి’ ప్రత్యయంబు తెలుఁగున లేమిం

గలిగిన కల్పవృత్తయ

మలరుచు నయ్యార్థియంద యది గనుపట్టున్.

౧౧

తద్ధితములందున్న ‘వతి’ ప్రత్యయము (హరివత్) ఆంధ్రమునఁ బ్రయుక్తము గామిఁ దద్ధితగత శ్రౌతి యాంధ్రమున లేదు. (సంస్కృతమున ‘హరివహరివత్’ అని ఇవార్థమున ‘వత్’ వచ్చును. తత్సృయోగమున శ్రౌతిగలదు.) ‘మృతకల్పఁడు’ ఇత్యాదులందున్న తద్ధిత ‘కల్ప’ పుష్పిత్వయ ప్రయోగమున నాథియే యగును. కాని శ్రౌతి గాదు. (కల్పబాది ప్రయోగేత్వాధ్యేన) కల్పబాది ప్రత్యయములు ప్రయోగించినచో నాథియే. కానఁ దద్ధితగత శ్రౌతి యాంధ్రమున లేదు.

ఉ. కావునఁ బూర్ణపంచవిధ; కన్దోన లుప్తయు సామ్యధర్మ మి

చ్ఛావిధిఁగూర్చుకున్నయెడ శ్రౌతియు నాథియునై యథోక్త సం

భావన వాక్యయుక్తయు, సమస్తయు, వాక్యసమాస తద్ధిత

శ్రీవివశాత్మయై ధరణిఁజెన్నగు సాయకసంఖ్య నెట్లనన్.

౧౨

కావ్యాదర్శమున శ్రౌతి, ఆర్థి భేదములేమి ‘బలె, బోలె’ అనునవి గూడా నీ జాబితాలా గలవు. ఈ రెంటినిఁ దీసివేసిన మిగిలినవి ప్రయోగించినచో నాథి యని గ్రహింపవలెను.

♦ సమాసగత పూర్ణశ్రౌతి

కం. కరముల శంఖము, చక్రము,

నిరవుగ నురమందుఁజేంది యిందిదనరక

హరివలె వెలయుదువౌరా !

నరసాహస! యోబరాజ నరసింహస్వహ !

౧౭

నరసింహః దుపమేయము. హరి యుపమానము. పూర్ణార్థము సాధారణ ధర్మము. (ఇటఁగూడ శబ్దసామ్యమే. వీలన హరినాల్పైన శంఖ, చక్ర, ఇందిరలు వేఱు. నరసభూపాలుఁడు ధరించిన శంఖ, చక్ర (శంఖం) ఇందిర (శోభ) వేఱు.) 'హరివలె' అనునది సమాసము. కాన సమాసగతపూర్ణ.

పంచవిధానుపాత్రధర్మ లుప్తలు

ధర్మము లోపించిన యుపమాన శ్రౌతియందు రెండును, నార్థియందు మూడును నుండును.

శా. సీదోః ఖడ్గమహీంద్రుఁడోయనఁదగునీ ; నీ దివ్య తేజోభరం

బాదిత్యుండునుబోలె బొల్పు; భవదీయాలాపముల వల్లకీ

నాద్రబహ్మమునాటి; నీకరము మందారోపమానంబు; నీ

ప్రాదుర్భావము మాధవాభ్యుదయ కల్పించౌ నృసింహాధిపా !

♦ సంస్కృతమున 'ఇవ' శబ్దముతో 'ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపః పూర్వపద ప్రకృతిస్వరత్వం చ' అను నూత్రముచే సమాసము గానవచ్చుచున్నది. అట నీసమా సమున విభక్తి లోపింపకపోవుటచేఁజీమాతస్వేవ భవతి ప్రతీకం' మొదలగు స్థలము లందు వ్యస్త సమస్త ప్రయోగములకు భేదమేమి? అని శంక గలుగుచున్నది. వేద మందయినచో సమాసమగుచో నొకస్వరమును, సమాసము గాకున్నచో మరొక స్వరమున వచ్చును. ఇక లోకప్రయోగమున నేమిప్రయోజనము? అన్నచో 'అగ్ని రివ రాజః' (అగ్నివంటి రాజు) అనుచోట 'అగ్నిరివ' అనునది సమస్త పదము అది 'రాజన్' శబ్దముతో సమసించి 'రాజాహస్పతిభ్యష్టవే' అను నూత్రముచే 'అగ్ని రివ రాజః' అని 'ఆ'కారాంతమగును. 'అగ్నిరివ' అన్నది వ్యస్తమగుచో 'అగ్నిరివ రాజా' అయే యుండును. లోకప్రయోగమున స్వరములేదు. కాన నిట్టి 'ఇవ' శబ్ద ముతో నేర్పడిన సమాసముతో మరొక పదము సమసించి సమసాంత కార్యమును బొందును. ఆంధ్రమున 'హరివలె' ఇత్యాదులు వ్యస్తసమస్తము లొకవిధముగానే యుండును. ఇట సమస్తముగా గ్రహింపవలెను.

౧. వాక్యగత - శ్రౌతీ - అనుపాత్తధర్మ - లుప్త

దోఃఖడ్గ ముపమేయము; అహీంద్రుఁ డుపమానము; 'హియవన్' ఉపమావాచకము. సాధారణధర్మము (భయంకరత్వాదులు) లుప్తము.

౨. సమాసగత - శ్రౌతీ - అనుపాత్తధర్మ - లుప్త

తేజస్సు ఉపమేయము; 'ఆదిత్యుండునుబోలె, అనునెడ వెనుకటి హరివలె, అనునెడవలెనే' సమాసము. అందలి 'ఆదిత్యుండును, అను పద ముపమానమగుట సమాసగతమగు నుపమానము. ఇందుఁగూడ ధర్మవాచకము లేదు.

౩. వాక్యగత - ఆర్థీ - అనుపాత్తధర్మ - లుప్త

అలాప ముపమేయము; వల్లకినాదబ్రహ్మ ముపమానము. 'సాటి, యుతమా వాచకము. ఇందును సాధారణధర్మము లేదు. ఇది వాక్యగత యని గ్రంథకర్త నుడివెను. కాని యది ప్రమాదము. ఏలన 'నాదబ్రహ్మము సాటి, అనునెడ నుపమానము వాక్యగతముగా లేదు. 'నాదబ్రహ్మము సాటి, అనునది సమాసమే. బ్రహ్మముతోడ లేక యొక్కసాటి, యని తృతీయ, చక్షీసమాసములలో నొకటి. కావున 'నాదబ్రహ్మముతోడ సాటి, అన్నచో వాక్యగత యగును.

౪. సమాసగత - ఆర్థీ - అనుపాత్తధర్మ - లుప్త

కరము ఉపమేయము; మందార ముపమానము; ఉపమానపద ముపమావాచకము; సాధారణధర్మము లేదు. 'మందారోపమానంబు, అనుచో 'మందార, పదము సమాసగతమై యున్నది.

౫. తద్ధితగత - ఆర్థీ - అనుపాత్తధర్మ - లుప్త

'ప్రాదుగ్భావ, ముపమేయము; అభ్యుదయ, ముపమానము; 'తల్ప, పృథ్వీయ ముపమావాచకము. ఇటును ధర్మము గ్రహింపఁబడలేదు.

ఉపమానలుప్త

సీ. జలదంబుగతి నిచ్చి వెలవెలఁబాటక

కలశాంబునిధిరీతిఁ గనరుకొనక

ఈగ్నిమాన్వలె ఫలంబిడి జిగిదప్పక

సురభిక్త వడిఁ గొలువరసి యీక

కమలారివలె నిచ్చి క్రమ్మఱఁ గైకొక

బలిమాడ్కి నరిచే భంగపడక
చండాంశుసుతుపోల్కిఁ గుండమార్పులు గాక
వాసవిమణిభాతిఁ ద్రాసమంద

గీ. కొనఁగనేర్తువు యాచక పూహమునకు
భూనుతానూన దానవిద్యా నిరూఢిఁ
బొసఁగ నీతోడ నెవ్వనిఁ బోల్పవచ్చు ?
నరసగుణహరి ! యోబయనరస ధీర !

౧౯

గుండమార్పులు = వినిమయము ; నరసభూపాలుఁ డుపమేయము. బొసఁగ నేర్పు, సాధారణధర్మము. పోల్పవచ్చు, ఉపమావాచకము. ఎవ్వనిఁ బోల్పవచ్చును, అను ప్రశ్నచే బోల్పదగివాఁడు లేడని తేలినది. కాన నుపమానము లు ప్తమైనది.

వాచకలుప్త

నీ, డర్పితాహిత నృపోత్తములు నిన్నదిరింపఁ
గలరె ? ధీరోత్తమగండ బిరుడ !
మినుతకీర్తి ప్రతాపములు నీచే సమ
కట్టునే ? యుభయరగండ బిరుడ !
అరి వధూతాటంకగరిమంబు నీచేతఁ
గలుగునే ? గండరగండ బిరుడ !
పరిపంథి గంధసింధురపంక్తి నీమ్రమాల
నుండునే ? గండభేరుండ బిరుడ !

గీ. ఆరుణపరిణతధామ ! రామాభిరామ !
రామణీయక నిర్జిత ప్రసవబాణ !
బాణసాహిత్య పరిపాక ! చాకవైరి !
విభవసాభాగ్య ! యోబభూవిభునృసింహ !

౨౦

నరసభూపాలుఁ డుపమేయము. ఆరుణపరిణతధామ, రామాభిరామ, అను చోట్ల నున్న ఆరుణుఁడు, రామాఁడు, ఉపమానములు. పరిణతధామత్వము, అభిరామత్వము, అనునవి రెండుపమానములకును బ్రత్యేకములయిన సాధారణ ధర్మములు.

అరుణ ఇవ పరిణత, అనియు : రాను ఇవ అభిరామ, అనియును విగ్రహవాక్యము లుండును. ఇందలి ఇవ, ఉపమావాచకము లుప్తమైనది కాన వాచకలుప్త. ఈ యభి ప్రాయమునే గ్రంథకర్త యీ క్రింది పద్యమునఁ జెప్పచున్నాడు.

గీ, అరుణపరిణతధామ! రామాభిరామ!

అనెడుచో భానుకైవడి నలరుకాంతి

పంక్తిగలవాఁడు, రామునిపగిదిబొల్పు

వాఁడు ననువాచకంబు వివక్షితంబు,

౨౧

ఈ సీసపద్యము పరికరాలంకారమునకుఁగూడ నుదాహరింపఁబడినది. ఆపరి కరము పెద్దపాదములం దున్నది.

ధర్మోపమానలుప్త

సీ. ఇటు బేసి తేజీల నెనయు మిన్నుల జేరి

జోదువుట్టినకొండఁ జూచినాఁడ

ఇటు నేలజేజేల కెఱుకై నచెంగావి

నుదగుంజనగుకొండఁ జూచినాఁడ

ఇటు కోడెరాతు మైనిడ్డసాములమేఠ

సాంపులీ నడుకొండఁ జూచినాఁడ

ఇటు నల్లదేవరయింటనంటిన తెల్ల

జోటివాయనికొండఁ జూచినాఁడ

గీ. నిందునందును నీతోడి యీడువానిఁ

గడఁకతోఁగాన; గానను; గాన; ననుచు

నిక్క మేబాసకై నను నిలుచువాఁడ!

నరనుతాటోప! యోబయనరసభూవ!

౨౨

వరుసగా నుదయాద్రిని, బిళ్ళిమూద్రిని, మలయాద్రిని, హిమూద్రిని జూచి తిని. నీతో సమానులు లేరు.

నరసభూపాలుఁ డుపమేయము. ఉపమానము లుప్తము. ధర్మవాచకము లుప్తము. సమానులు, ఉపమావాచకము. ధర్మోపమానములులేమిని ధర్మోప మానలుప్త.

ధర్మోపమానవాచకలు పు

మ. మహితప్రాభవమానధుర్య! మితవాఙ్మర్యాద! మీనాంకవి
 గ్రహ! ముఖ్యాన్వయమా ర్తశౌర్యరస! మేఘత్యాగ! మైత్రీరఘూ
 ద్వహ! మేధాన్విత! మాక్తికాభరణ! మంత్రప్రేక్ష! మస్తాంగ స
 క్తహరిశ్రీచరణాబ్జ! వర్ధిల గుణాధారా! నృసింహాధిపా! ౨౩

మీనాంకవిగ్రహః డనుచో మీనాంకునియొక్క విగ్రహమువంటి విగ్రహము
 గలవాఁడు. అని యర్థము. విగ్రహవాక్యమునందలి ఉపమానవాచకమగు మొదటి
 విగ్రహపదమును, వంటి అను నుపమానవాచక పదమును, సాధారణ ధర్మమును
 లోపించి యున్నవి.

వ్యధికరణ బహువ్రీహియందుఁ బూర్వపదమైన యుపమానపదమునకు
 నుత్తరపదమైన యుపమేయపదము పరమైనపుడు ఉపమానపదమునకును లోపము
 వచ్చును.

గీ. అలర మీనాంకవిగ్రహం డనెడిచోట

నిందు మీనాంకుమైవలె నింపుమీఱు

విగ్రహముగల్గువాఁడన వెలయుసామ్య

వాచకోపమానంబులసూచితములు. ౨౪

పై యర్థమే. ఈఁబ్రావిభాగమును జీతమీమాంసాకర్తయుఁ కావ్యప్రకాశ
 కారుఁడును బెక్కువిధములఁజూపిరి. ఈ ఁబ్రావిభాగము వ్యాకరణపాండిత్యముపై
 సాధారపడియున్నది. ఇందుఁ జారుత్వమేమియుఁ గానరాదు. ఈవిషయమునుద్వ్యోత
 కారుఁ డిట్లు తెలిపెను. “నస్తుతోఽయం పూర్ణాఁబ్రావిభాగో వాక్యసమాసక్యచ
 క్యదౌద్దిప్రత్యయ విశేషగోచరతయా శబ్దకాస్త్ర వ్యుత్పత్తి కాశలపరత్వాత్ అత్ర
 కాస్త్రే న వ్యుత్పాద్యతా మర్హతీత్యాహః,,

కం. ద్వివిధంబగు సాధర్మ్యము

భువి నుపమానోపమేయముల కొక్కటియై

తవుటయు, రెంటికి ద్వివిధం

బవుటయున; ద్వితీయగతియు నలరు ద్వివిధమై. ౨౫

ఈ యుపమాంకారమున సాధారణధర్మ ముపమానోపమేయముల కొక్కటే
 యుండుట, ఉపమానూపమేయములకు రెంటికిని రెండుండుట యని ద్వివిధము.
 రెండవవిధము మరల ద్వివిధము.

కం. క్షీతి నేకారము శబ్ద
ద్వితయంబున సంఘటింప వెలయును వస్తు
ప్రతివస్తుత; యగు బింబ
ప్రతిబింబత యర్థశబ్దపార్థక్యమునకా.

౨౬

ఆ సాధారణధర్మము శబ్దద్వయముచే నేకార్థరూపముగానే చెప్పబడినచో
వస్తుప్రతివస్తు భావమనియును, అర్థ, శబ్ద భేదముచే జెప్పబడినచో బింబప్రతిబింబ
భావమనియును జెప్పబడును.

“వస్తుతః భిన్నయోరపి ఉపమానోపమేయ ధర్మయోః పరస్పర సాదృశ్యా
దభిన్నయోః పృథగపాదానం బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యాదికారిక సమయః” వస్తు
స్థితిచే భిన్నమలయునైన ఉపమానోపమేయ ధర్మములు పరస్పర సాదృశ్యముచే
సభిన్నముగా నధ్యవసంపబడి (అభేదముగా నిశ్చయింపబడి) భిన్నభిన్న శబ్దము
లచే జెప్పబడుట బింబప్రతిబింబభావమని యాలంకారికుల సంప్రదాయము.

వస్తు ప్రతివస్తూపము

కం. అవశిః బరిష్కృతమయ్యైన్
రవివంశం బోబశౌరి నరసింహునిచే;
దివి సురతరు భూషితమై
నవనవగతిః బొల్చు నందనవనంబనఁగకా.

౨౭

రవివంశ ముపమేయము. నందనవన ముపమానము. పరిష్కృతము, భూషి
తము అను నేకార్థకమగు శబ్దద్వయముచే సామాన్యధర్మము చెప్పబడినది. “ముఖము
చంద్రునివలె మనోహరముగా నున్నది” ఇత్యాదికమగు పూర్ణోపమలలో ‘మనో
హరము’ అను సాధారణధర్మవాచక మొకటియే గ్రహింపబడినది. ఇటు రెండు
గ్రహింపబడి యున్నవి.

వస్తు ప్రతివస్తూపమాలంకారమునకును బ్రతివస్తూపమాలంకారమునకును భేద
మేమన, వస్తుప్రతివస్తూపమాలంకార మేకవాక్యగతమై యుండును. ప్రతివస్తూప
మాలంకారము వాక్యద్వయగతమై యుండును. ఇదియే భేదము.

బింబప్రతిబింబోపమ

కం. గురుశౌర్యయుతము; లాయత

* కరవాలము నగు నృసింహు ఘనభుజమమరున్

దరళఘణామణి కిరణ

స్ఫురణము, జిహ్వోల్లసిత భోగియ్యులౌన్.

౨౮

శౌర్యయుతము, ఆయతకరవాలమును నగు నృసింహుని హస్తము ఘణామణి కాంతియుతమును, దీర్ఘజిహ్వయుతమును నగు సగ్గమువలె నున్నది. ఇటు నుపమేయమునకు గురుశౌర్యయుతత్వము, ఆయతకరవాలత్వము అను ధర్మములును, ఉపమానమునకు ఘణామణికిరణస్ఫురణము, జిహ్వోలత్వము, అను ధర్మములును భిన్నశబ్దములచే భిన్నార్థకములుగా గ్రహింపబడినవి. శౌర్యమునకును ఘణామణి కిరణములకును, గరవాలమునకు జిహ్వకును సాదృశ్యము గలదు. ఈ ధర్మములకుఁ బరస్పర సాదృశ్యముచే నభేదాధ్యవసాయము చేయవలెను. అభేదాధ్యవసాయమున వభేదమని నిశ్చయపఱచుకొనుట. ఇట్టిది బింబప్రతిబింబోపమ. దృష్టాంతమునను బింబప్రతిభావముండును. కాని యటు వాక్యద్వయముండును. ఇటు నొకవాక్యమే.

ఈభేదములేకాక మరికొన్నివిధములగు నుపమాభేదములును గలవు. వానిలోఁ గొన్నింటి నుదాహరింతును.

సమస్తవస్తువిషయోపమ

ఆ. వె. తమ్మితీవభౌతిఁ దనర నాజవరాలి

తమ్మిఁబోని నెమ్మొగమ్మఁగ్రమ్మి

గండులేటికరణిఁ గమ్మనితేనియల్

క్రొలిక్రొలి తనివిఁగొంటి రెన్న

ఇటు 'జవరాలు తమ్మితీవవలె, దానిమ్మొగము దమ్మివలెను' దానిస్త్రియుఁడు గండులేటివలెనుండె' నని చెప్పటచే నుపమాలంకారము సర్వావయవవ్యాప్తమై యున్నది.

ఏకదేశవివర్తిని-ఉపమ

గీ. క్రొల్లనులఁబోని నల్లనికలుచిపిండు,

మోముగమిఁబోలు నెత్తమ్మి పూలచాలు,

గబ్బిగుబ్బులకరణిఁ జక్కవలు గ్రాల,

నలసరక్రీలు పదపదంబందు నలరు

మొదటి మూఁడుపాదములందలి యుపమలచే 'సరస్సులు స్త్రీలవలెనున్నవి, యను నుపమ స్ఫురించును. సరస్సులను స్త్రీలుగా నుకమించి చెప్పకపోవుటచే నుపమాలంకారము సర్వావయవవ్యాప్తముగా లేదు.

మూలోపము

కం. కలిగించుచుండు వెన్నెల

८

వలెగన్నులకలమిఁ; గల్లువలె మత్తుడుక;

గెలనికి నాకర్పించును

బలుపుర నాపువ్వబోడి ప్రభుత్వడువున్;

ఇటఁ బువ్వబోడి, అను నొక యుపమేయమునకు మూడుపమానములు గలవు. ఉపమానమాలగలదు. కాన మూలోపము.

రశనోపమ

గీ. సతతకౌంచనవిత్తరణ జలలవముల

నర్ధికరములఁ దడుపుచున్నట్టిపతికి

భజితివలెమతి, యమ్మతిభాతిఁజేర,

చేతవలెగీర్తి, స్వచ్ఛమై చెలగుచుండు

రశనయన నొడ్డాజుము. ఇక నొడ్డాజుమున గజ్జెలువలెనే యొకదానితో నొకటి సంబంధించిన యుపమానములు గలవు. ఒక యుపమలోని యుపమానము రెండవ యుపమలో నుపమేయ మగును. దానిలోని యుపమానము మరొకయుపమలో నుపమేయ మగును. ఇదేవిధముగా సాగిన యుపమ రశనోపమ.

ఉపమాలంకారమున నుపమానము సుప్రసిద్ధముగా నుండవలెనని మున్ను లక్షణమున నిర్వచింపఁబడినది. కాని అభూతోపమలోఁ గవి కల్పితమగు నుపమానముగలదు. ఎట్లన,

మరియు దండికావ్యాదర్శమున ధర్మోపమ, వస్తూపమ, విపర్యాసోపమ, అన్యోన్యోపమ, నియమోపమ, అనియమోపమ, సమచ్ఛయోపమ, అతిశయోపమ, ఉత్పేక్షితోపమ, అద్భుతోపమ, మోహోపమ, సంకయోపమ, నిర్ణయోపమ, శ్లేషోపమ, సమానోపమ, నిందోపమ, ప్రశంసోపమ, ఆదిఖ్యాసోపమ, విరోధోపమ, ప్రతిషేధోపమ, చటూపమ, తత్త్వాఖ్యానోపమ, అసాధారణోపమ, అభూతోపమ, అసంభావితోపమ, బహూపమ, విక్రియోపమ, మాత్రోపమ, సాక్యాత్థోపమ, ప్రతివస్తూపమ, కుల్యయోగితోపమ, హేతుపమ, అను ముప్పదిరెండు భేదములను జూపెను. వీని లక్షణలక్ష్యములను నాంధ్రకావ్యాదర్శమునఁగానీ ఆంధ్ర విజ్ఞానసర్వస్వములోని అలంకారములు, అను శబ్దముక్రిందఁగానీ చూడవలెను. ఈభేదములను దరువాతివారు దెలుపరైరి.

గీ. ఒక్కచోఁ బ్రోవుగాఁజేసి యుంచఁబడిన

నిఖిల నీరజప్రభలోని నిగ్గువోలె

నీడు నెమ్మొగమెంతయు నెగఁడడిగిన

నిది యభూతోపమగఁ దెలియఁగఁబడును.

నిఖిల నీరజప్రభలోని నిగ్గు ప్రోగునేసియుంట ప్రసిద్ధుఁగాదు. ఇది కవికల్పితము.

ఉభా యది వ్యోమిని పృథక్పృథావహాకాశగంగాపయసః పఠేతాం

తేనూపమియేత తమాలనీల మాముక్త ముక్తాలత మస్య వక్షః.

ఆ కాశమునందు రెండు వ్యోమగంగాప్రవాహములు విడివిడిగాఁ బడినయెడల దానితోఁ దమాలనీలమును ముత్యాలహారములచే నలంకృత మునునగు నారి వక్షమును బోల్పవచ్చును.

రెండు వ్యోమగంగాప్రవాహములు ప్రవహించుట కవి కల్పితమే.

అంగ్లమున సుపమాలంకారమును 'Simile' అందురు. ఆ సాహిత్యమున మన యాలంకారికులు చేసినంత విమర్శను బాళ్ళాత్మ్యము చేయలేదు. పైఁగా మన జారు చూపినన్ని యలంకారములను వారు చూపలేదు.

ఉపమా దోషములు

నూనత్వము, అధికత్వము, లింగభేదము, వచనభేదము, అసాదృశ్యము, అసంభవము అని యుపమాదోషము లాఱువిధములు. దోషప్రకరణమున హీనోపమ, అధికోపమ, లింగభేదము, వచనభేదము, అను నాలుగుదోషములు చెప్పఁబడి యున్నవి. ఇట వానిలోని యవాంతర భేదములును, నితర భేదములును దెలుపుదుము.

న్యూనత్వమున సుపమేయముకన్న సుపమానమున నపకృష్టత్వము ; అనఁగాఁ దక్కువతనము ; అధికత్వమున సుపమేయముకన్న సుపమానమున సత్కృష్టత్వము ; అనఁగా నెక్కువతనము. ఈ నూనత్వాధిక్యములు జాతి, ప్రమాణ, ధర్మములంబట్టి ప్రత్యేకముగా ముద్విధములు.

౧. జాతిగత న్యూనత్వము

“చండాలై రివ యుమ్మభిసాహసం పరమంకృతం” మీరు చండాలురవలె బహు సాహసమునర్పితిరి. ఇట ‘మీరు’ ఉపమేయము, ‘చండాలురు’ ఉపమానము. చండాలు రధమజాతీయులు. కాన సుత్తమజాతీయుల నధమజాతీయులతోఁ బోల్చుట యుచితము గాదు. ‘చండాల’ పదము జాతివాచకము. కాన నిట జాతిగత న్యూనత్వము గలదు.

౨. జాతిగతాధిక్యము

“అయం పద్మాసనాసీనశ్చక్రవాకో విరాజతే

యగదా భగవాన్తాతేథా వినిర్మితుని రివ ప్రభాః”

యగదియందుఁ బ్రజలను సృజించు బ్రహ్మదేవునివలెఁ బద్మాసనమున నాసీనమైయున్న చక్రవాకము విరాజిల్లెను.

ఇటఁ ‘జక్రవాక’ ముపమేయము; ‘బ్రహ్మదేవుఁ’ డుపమానము; అల్పమగు నొక పక్షికి జగత్కర్త యగు బ్రహ్మ సుపమానముగాఁ జేయుట యనుచితముగు నాధిక్యము. బ్రహ్మ జాతివాచకము. ఇది జాతిగతాధిక్యము.

౩. ప్రమాణగత న్యూనత్వము

“వహ్నిస్సులింగ ఇవ భానురయం చ కాన్తి”

ఈ సూర్యుఁడు నిష్పక్షణమువలె వెలుఁగుచున్నాఁడు. ప్రమాణమనఁగాఁ బరిమాణము. పరిమాణమునుబట్టి సూర్యుఁడు పెద్దవాఁడు. నిష్పక్షణము చిన్నది. ఇటు సుపమేయమగు సూర్యనియందుకన్న సుపమానమగు వహ్నిస్సులింగమునఁ బ్రమాణగత న్యూనత్వము గోచరించుచున్నది.

౪. ప్రమాణగతాధిక్యము

పాతాళ మివ నాభిస్తే పర్వతా వివ చ స్తనా

వేదీదండః పునరయం కాళిందీపాత సన్నిభః.

నీ నాభి పాతాళమువలె నున్నది. నీ స్తనములు కొండలవలె నున్నవి. నీ వేదీ దండము కాళిందీప్రవాహమువలె నున్నది.

ఇటు నాభి, చన్నులు, జడ, అనునవి యుపమేయములు. వరుసగా వీనికిఁ బాతాళము, కొండలు, కాళిందీ ప్రవాహము, అనునవి యుపమానములు. ఉపమేయ పదార్థములకన్న నీ యుపమాన పదార్థములు పరిమాణమును బట్టి పెద్దవి. ఇటు సాదృశ్య ముచితముగాలేదు. దోషప్రకరణములో ననుచితమును దోషము గలదు. ఈ సూర్యవత్సాధిక్యదోషములందే చేరును. స్పష్టప్రతీతికై యిటఁ జూపితిని.

కవినయప్రసిద్ధి యున్నచో జాతి, ప్రమాణగత సూర్యవత్సాధిక్యములు దోషములు గావు. ఎట్లన,

“తవాననసమశ్చంద్ర శ్చంద్రతుల్యం త్వదాననం

ద్వ్యుబుకం మధ్యసదృశం మధ్యం ద్వ్యుబుకసన్నిభం”

చంద్రుడు నీ ముఖసదృశుడు. నీ ముఖము చంద్రతల్పము. ద్వ్యణుకము. నీ నడిమితో సమానము. నీ నడుము ద్వ్యణుకసమము.

ఇటఁ “జంద్రుడు నీ ముఖసదృశుడు” అనుచోట వాస్తవముగా నుపమానమున జాతిగతన్యూనత్వము, “నీ ముఖము చంద్రతల్పము” అనుచో నుపమానమున జాతిగతాధిక్యములును గలవు. అట్లే ‘ద్వ్యణుకము నీ నడిమితో సమానము’ అనుచో నుపమానమునఁ బ్రమాణగత న్యూనత్వమును, “నీ నడుము ద్వ్యణుకసమము” అనుచో నుపమానమునఁ బ్రమాణగతాధిక్యమును గలవు. అయినను ముఖచంద్రులకును, ద్వ్యణుకమధ్యములకును సామ్యము కవిసమయప్రసేధము. కాన నిట దోషములు గావు.

౫. ధర్మగత న్యూనత్వము

స ముని ర్లాంఛితో మాంజ్య కృష్ణాజనపటం వహతా

వ్యరాజన్నీలజీమాత భాగాశ్చ ఇవాంశుమాతా.

ముంజెత్రాటిని ధరించి కృష్ణాజనమును వహించియున్న యాముని నల్లని మబ్బును దాతుచున్న నూర్యునివలె భాసిల్లెను.

ఇట ముని యుపమేయము; నూర్యుఁ డుపమానము; “ముంజెత్రాటిని ధరించి కృష్ణాజనమును వహించియున్న” యనునది చింబ ప్రతిచింబభావరూప సాధారణ ధర్మమున చింబముగా గ్రహింపఁబడినది. ‘నల్లనిమబ్బును దాతుచున్న’ అనునది ప్రతిచింబముగాఁ గ్రహింపఁబడిన సాధారణ ధర్మము. చింబమునఁ గల ‘ముంజెత్రాటిని’ అనుదానికే బ్రతిచింబమున నేదియును లేదు. ప్రతిచింబము కూడ చింబమంత యుండునుగాదా! ఇట చింబ మధికముగను ప్రతిచింబము న్యూనముగను నున్నది. కాన చింబ ప్రతిచింబ భావరూప సాధారణ ధర్మగత న్యూనత్వదోషము. ఇది ‘న్యూనోపమాన’ యని దోషప్రకరణమున నుదాహృతమై యున్నది. ‘మెఱుపుతోఁ గూడిన నల్లనిమబ్బును దాతుచున్న’ అని ప్రతిచింబమున్నచో సరిపడును.

౬. ధర్మగతాధిక్య దోషము

స పీతవాసాః ప్రగృహీతకాణ్డో మనోజ్ఞభీరుం వపు రాప కృష్ణః

శతవ్రాహ్మణైర్ద్రావ్యుధవాన్నికాయాం సంస్పృశ్యమాన శృకిశేప మేఘః.

మెఱుగుఁడీగయు, నింద్రచాపమును, జంద్రచింబమును గల మేఘునివలెఁ బచ్చవలువయు, శార్దూలనున్నును గల శ్రీకృష్ణుఁడు మనోజ్ఞమును, భయంకరము నగు రూపమును బొందెను.

ఇటుఁ గృష్ణుఁ డుపమేయము; మేఘుఁ డుపమానము. బింబ ప్రతిబింబ భావ
రూప సాధారణగర్భమున బింబరూపముగా స్వీకరింపఁబడిన “పచ్చనలువయు కార్జ్వ
ధనుఁడు” అనుదానికన్నఁ బ్రతిబింబముగా గ్రహింపఁబడిన “మెఱుఁగుఁదీగయు,
నింద్రచాపమును, జంద్రబింబము”ను ననుదానిలొఁ “జంద్రబింబము” అధికము.
కాన నిది ధర్మగతాధిక్యదోషము. దీనినే “యధికోపమ” యను పేరితో దోష
ప్రకరణమున గ్రంథకర్త యుదాహరించెను.

2. లింగభేదము

“భాగ్యాభావాత్కరస్థోఽపి చింతారత్న మివచ్యుతః” మరదృష్టమువలన
సాచేతఃజిక్కియుఁ (చిక్కినదయ్యు) జింతారత్నమువలె జాతిపోయినది.

ఇటు సాంధ్రభావలో నెట్టి దోషమును గానరాదు. కాని సంస్కృతమున
‘చింతారత్నం’ నపుంసకము. ‘చ్యుతః’ అనునది పుంలింగము. విశేషణ వాచకమైన
‘చ్యుతః’ పదము విశేష్యమైన ‘చింతారత్నం’ పదముతో నెట్లన్వయించును ? కాన
నిటు లింగభేద దోషము. ఇది చూపఁబడినది.

౩. వచనభేదము

సక్తవో భక్షితాః దేవ! శుద్ధా కులవధూ రివ.

ఓ దేవ ! సక్తులు శుద్ధులగు కుల వధువులై భక్షింపఁబడినవి. (అనుభ
వింపఁబడినవి.)

ఇటు సక్తు లుపమేయము. కులవధు వుపమానము. ఉపమేయము బహువచ
నమునను ఉపమాన మేకవచనమునను గలవు. ఇది వచనభేద దోషము.

౪. అసాదృశ్య దోషము

“గ్రధామి కావ్యకళినం వితత్కర్తృత్వం” విభులమగు నర్థములనుకరణములు
గల కావ్యమను చంద్రునిఁ గూర్చును.

లోకమున నర్థములకును గిరణములకును సాదృశ్య ముప్రసిద్ధము. అట్లే కావ్య
కళిబింబములకును సామ్య ముప్రసిద్ధమే. దీనినిఁ గవికల్పితోపమ గా నేల గణింప
రాదు ? అనవచ్చును. రామణీయక మున్నయెడలనే కవికల్పితోపమ స్వీకరింపఁ
బడును. ఇటు రామణీయకములేమిఁ గవికల్పితోపమ గాదు.

కాని కవిసయప్రసిద్ధి యున్నచో నసాదృశ్యము దోషముగాదు. ఎట్లన,

‘చంద్ర ధవళా క్షీర్తిః క్షీర్తి చంద్రునివలెఁ బల్లనిది.’

ఇటఁ గీర్తికిఁ జెల్లఁదనము కవిసమయప్రసిద్ధము. దోష ప్రకరణమునఁ గవి సమయములను జూపితిమి. చంద్రునికిని గీర్తికిని సాదృశ్యము లేకున్నను గవిసమయ ప్రసిద్ధమగుట దోషముగాదు.

౧౦. అసంభవదోషము

నివేళు రాస్యానివ తస్య దీప్తాశ్వరా ధనుర్మండల మధ్యభాజః

జాజ్వల్తమానా ఇవ వారిధారా దినార్ధభాజః పరివేషిణోఽర్కార్.

చుట్టువధ్యాహ్నుమునఁ బరివేషము చుట్టుకొనియున్న సూర్యునినుండి వేడినీటి ధారలవలె ధనుర్మండలమధ్యగతుడగు నతనినుండి బాణములు వడెను.

ఇట సూర్యమండలమునుండి వేడినీటి ధారలు పడుట యసంభవము.

ఉపమేయగతమగు “నసంభావితత్వము”ను వివక్షించునపుడు అసంభవము దోషముగాదు. ఎట్లన,

చంద్రబింబాదివ విచం చందనాదివచానలః

పరుషా వాగితో వక్తార్థో.....

చంద్రబింబమునుండి విచమువలెఁ జందనమునుండి యగ్నివలె నతని మొగము నుండి పరుషవాక్కు (బొత్తిగా వెలువడదు.) ఇట సుపమేయమగు పరుషవాక్కునకు “చంద్రబింబమునుండి విచమొట్టసంభవమో, చందనమునుండి యగ్ని యొట్టసంభవమో” యని యసంభావితమలగు సుపమానములు గ్రహింపఁబడినవి. వీనిచే సుపమేయగతమగు నసంభావితత్వము వ్యక్తమగును. కాన దోషముగాదు.

కాలపురుష భేదమును గూడ దోషముగాఁ గొందఱు గణించిరి. కాని భాషలోఁ బెక్కుదాహరణములు గలవు. దోషప్రకరణము నందలి భిన్నలింగ, భిన్న వచన దోషమునఁ గల “నలింగ వచనే భిన్నే” ఇత్యాదికమును జూచునది.

౨. అనన్వయము

కం. సరసంబగు నొక్కటికే

ధరనుపమానోపమేయ ధర్మము తిరిమై

పరగిన ననన్వయంబగు

సరయంగా దీనిలక్ష్య మాసాదింతున్.

ఒకేవస్తువు సుపమానముగను, ఉపమేయముగను జెప్పినచో ననన్వయాలంకారము.

కం. నీదయకు నీడుజోడగు

నీదయ; నీజయముసాటి నీజయమిలలో;

నీదానమునకు నైనయగు

నీదానము; నీకుసాటి నీవే; నృసింహా !

30

నీ దయ నీ దయవంటిది; నీ జయము నీ జయమువంటిది; నీ దానము నీ దానమువంటిది. నీకు సాటి నీవే.

ఇటు నొకేవస్తు పుపమానముగను సుపమేయముగను నున్నది. ఇట్లే

గగనం గగనాకారం సాగరస్సాగరోపమః

రామరావణయోర్భుద్ధం రామరావణయోరివ

గగనము గగనాకారము; సాగరము సాగరమువలె నున్నది. రామరావణయుద్ధము రామరావణయుద్ధమువలె నున్నది.

దీనివలన సదృశమైన ద్వితీయవస్తువు లేదని స్ఫురించును.

ఈ యనన్వయాలంకారమున కబ్బి, అర్థ పానరుక్త్యము గలదు. కాన లాటాసు ప్రాసము (కరములు కరములు) గాదా ? యని శంక పొడముచున్నది. అయితే యనన్వయాలంకారమున నర్థపానరుక్త్యమే ప్రధానము గాని కబ్బిపానరుక్త్యము ప్రధానముగాదు. 'గగనము గగనమువలె నున్నది' అనియే చెప్పవక్కతలేదు. గగనమౌకాశమువలె నున్నదన్నను ననన్వయాలంకారమే. కాని యుద్దేశ్యపరినిర్దేశ్యములం దైకరూప్యము లేకున్నచో; బ్రుకమదోపభంగము వచ్చును. కాన కబ్బిపానరుక్త్యమునువంగికమే. లాటాసుప్రాసమున కబ్బిలోభయ పానరుక్త్య మవశ్యము.

3. ఉపమేయోపమ

కం. నిపుణసితి నుపమేయం

బుపమానముఁబోల, మఱియు నుపమానంబా

యుపమేయముఁ బోలఁగఁదగు

నుపమేయోపమయనంగ; నొగి నెట్లన్నన్.

31

ఉపమేయ ముపమానమును, ఉపమాన ముపమేయమును బోలినట్లు పర్యాయమునఁ జెప్పినచో నుపమేయోపమ యగును. దీనిచే సదృశమైన తృతీయ వస్తువు లేదని సారాంశము కేలును. దీని కన్యోన్యోపమ యనియుఁ, బర్యాయోపమ యనియును నామాంతరములు.

కం. శరణాగత భరణంబున

నరసింహునిసాటివచ్చు నరసాహనుఁడీ

నరసింహుఁ, డితనికెనయా

నరసింహుఁడెకాక యితరి నరులకువశమే?

3౨

ఈ నరసింహుఁ డా నరసింహుని నాటి; ఈ నరసింహున కా నరసింహుఁడు నాటి. ఇటుఁ దృతీయమగు సదృశవస్తువు లేదని నిష్కర్షము.

ర. స్మరణము

కం. ధర నొకవస్తువుఁ గనుఁగొని

వరుసం దత్సదృశమైన వస్తువుఁడలఁప

స్మరణంబని పాటింపుదు

రరయ సలంకారవేత్త లదియెట్లన్నన్.

33

ఒక వస్తువును గాంచి గానిపంటి మరొక వస్తువును స్మరించినచో స్మరణాలంకారము.

కం. ఇల మత్స్యయంత్రమేయను

విలువూనిన శ్రీస్థసింహవిభుఁగాంచి జనల్

దలఁపుదురు ద్రుపదకన్యా

కలితకరగ్రహణ సమితకార్ముఖఁబార్థున్.

34

మత్స్యయంత్రము వేయుటకై విల్లెత్తిక నరసభూపాలునిఁ జూచి ద్రౌపదినిఁ బెండ్లాడుటకై మత్స్యయంత్రమేయఁబూనిన యర్జునుని దలంతురు.

ఇటు విషయము స్పష్టము.

కేవల సదృశవస్తుస్మరణమేకాక వస్తుసంబంధిస్మరణముగూడ స్మరణాలంకారమే. ఎట్లన

శూనితే! నను నేవ్యతాం తరుతలం చండాంకు రుజ్జ్వంభలే;

చండాంకోర్నిక కా కథా? రఘుపతే! చంద్రోఽయ మున్మీలతి

వల్లెత్తద్విదితం కథం ను భవతా? ధత్తే మరంగం యతః

త్వాసీప్తేయసి! హమరంగనయనే! చంద్రాననే జానతి!

శ్రీరాముఁడు లక్ష్మణునితో ననుచున్నాఁడు. “లక్ష్మణా! ఎండ గాయు మన్నది. చెట్టునీడకుఁ బద ! (లక్ష్మణుఁడు) శ్రీరామా ! రాత్రి నూర్పుఁ డెక్కడ? చంద్రుఁడు వెన్నెలగాయుచున్నాఁడు. (రాముఁడు) నీకు చంద్రుఁడని యెట్లు తెలిసి

నది? (అక్షబుడు) అందుఁ గురంగమున్నది. (గాముడు) ఈ కురంగనయ నా! సీతా! ఎటునుంటివి.

ఇటుఁ గురంగపదశ్రవణముచేఁ దత్సంబంధి నయనస్ఫురణమును చానిచే సీతా స్ఫురణమును గలిగినది.

౫. రూపకము

మం. అలసం దేహముమాడ్కిఁగాక యుపమేయంబెన్న నచ్చన్నమై
యలఘూత్పేక్షయు నా నభిన్నమతిజంబైయుండ, కారోప మిం
పలరంగాఁ బ్రకృతోపయోగి పరిణామారోపతుల్యంబుగా,
కలయారోపితమందు రంజనముసేయన్ రూపకంబైతగున్, 3౫

అన్యత్ర అన్యధర్మారోపమారోప మనఁబడును. ఎట్లనఁ జంద్రత్వము చంద్ర
ధర్మము. చానిని ముఖమునం దారోపించుట యారోపము. సందేహాలంకారమున నుప
మేయము ఛన్నమై యనఁగాఁ దిరోహితమై యుండును. ఎట్లన “ఇది ముఖమా?
చంద్రఁడా?” అనుచో నుపమేయమగు ముఖము సందేహవిషయ మగుటవలన నుప
మానమగు చంద్రునిచేఁ దిరోహితమగును. రూపకమున నట్లుపమానముచేఁ దిరోహి
తముగాదు. ఉత్పేక్ష యధ్యవసాయగర్భము. అనఁగాఁ బైకభేదము దోపకన్నను
లోపల నభేద మిమిడియేయున్నది. రూపకమున నభేదమేకాని యధ్యవసాయము
లేదు. అధ్యవసాయమన నభేదప్రతిపత్తి. ప్రకృతాప్రకృతముల కభేదజ్ఞానము. పరిణా
మమున నారోపము ప్రకృతోపయోగియగును. అనఁగా నప్రకృతము ప్రకృతస్వరూప
ముతో నుపయోగపడును. రూపకమున నట్లు ప్రకృతాత్మముగాఁ బరిణమింపదు.
రూపకమున నారోపము రంజనమాత్రమే. రంజనమన రంగువేయుట యని వ్యుత్పత్తి
ర్థము. రంగువేసినపుడు మొదటిదగు తెల్లరంగుమాత్రమే రంధవరంగుచేఁ గప్పివేయఁ
బడును. వస్తువే కప్పివేయఁబడదు. అట్లే రూపకమునఁ బ్రకృతవస్తువునం దప్ర
కృతవస్తువుయొక్క ధర్మారోపము చేయఁబడును. ఆ యా యలంకారములు వచ్చి
నపుడు దృష్టాంతములమీఁదఁ జూపఁబడినభేదము విస్పష్టముగాఁ జెలియును.

రూప ఏవ రూపకం. రూపముయొక్క యారోపణమే రూపకము. దీని
కాంగ్లమున Metapher అని వ్యవహారము.

కం. అరయ రసజ్ఞులమితమున

నరుడగు సీరూపకంబు సావయవంబున్

బులు నిండి వెల్లివిరిసె

న్నలనహుష సమాసశీల ! నరసన్మహాలా !

ర౩

కీర్తి యనునది యవయవి అదిమాత్రమే చంద్రికగా నారోపింపబడినది.
కానఁ గేవల నిరవయవరూపకము.

ర. మాలా నిరవయవరూపకము.

కం. మారశిఖరిడరుల, భాషా

తరుణీ పుచగిరుల, నమరతరులంజెలఁగున్

ఝరులై, సరులై, విరులై,

నరసతమగు నీదుకీర్తి నరసింహస్మహా !

ర౪

కైలాసగుహలందు, సరస్వతీదేవి స్థనములందు, గల్పవృక్షములందు నీ కీర్తి ప్రవాహములై, ముత్యాలసరలై, పువ్వులై చెలఁగును.

ఇటఁ గీర్తి యను నవయవి ఝరులుగా, సరులుగా, విరులుగా నారోపింపఁ బడినది. కెనుకటి పద్యమున నొక్కటే నిరవయవరూపకము. ఇటఁ బెక్కు నిరవయవరూపకములు. ఇదే మాలా నిరవయవరూపకము లేక మాలారూపకము.

ఇట 'యథాసంఖ్యము లేక క్రమము' అను నలంకారము గూడఁ గలదు. "ప్రాధాన్యేన వ్యపదేశా భవంతి" అను న్యాయముచే నిట రూపకముచేతనే విచ్ఛిత్తివిశేషము. కాన రూపకమనియే వ్యవహారము.

౫. శిష్ట కేవల పరంపరితరూపకము

కం. రూపక కారణమై తగు

రూపకము పరంపరితము; రూపింపఁగ నిం

దేపగు నాల్గువిభేదము

లాపాది చెద నుదంచితాయత భూతిన్.

ర౫

ఒక రూపకమునకుఁ గారణముగా మరొక రూపకము నిబద్ధమయ్యెనేని నది పరంపరిత రూపకము. (పరంపరా + ఇత = పరంపరితము; పరంపర గలది - తారకలు గలది 'తారకితము' అను విధమున సిద్ధము.) ఇది నాలుగుభేదములు గలది.

కం. నిరతంబు రాజహంసలఁ

బరువెత్తఁగఁజేయు నౌర ! పటుచటులభవ

త్కరకరవాలకరాళ

స్ఫురితాంభోదము స్ఫుసింహభూపాలముణి !

౪౬

నీచేతి ఖడ్గమును మేఘము రాజ్రశేష్ఠులనురాజహంసలను బరుగెత్తించును. ఇటు రాజహంసపదము శ్లిష్టరూపకము. 'రాజహంసలు' అను శ్లిష్టరూపకమునకుఁ గారణముగాఁ "గరవాల కరాళస్ఫురితాంభోదము" అను రూపకము నిబద్ధమై యున్నది. ఇది నిరవయవము. 'రాజహంస' పదము శ్లిష్టము. కాన నిరవయవ శ్లిష్ట పరంపరితము.

౬. శ్లిష్టమాలా పరంపరితము

కం. కువలయ విలసన హిమకరుఁ;

డవిరళ దానాంబు దిగ్గజాగణిః పద్మో

త్సవ సౌభాగ్య దివాకరుఁ;

డవనిని నరసింహుఁ డితని కన్యలు సరియే ?

౪౭

నరసభూపాలుఁడు కువలయ (భూవలయము) మను కువలయమును (కలువను) విశిల్లజేయు చుండుడు. దాన (ఈవి) జలమును దాన (చుద) జలమునకు దిగ్గజము. పద్మోత్సవ (పద్మా + ఉత్సవ) మను పద్మోత్సవమునకు (పద్మ + ఉత్సవ) సూర్యుఁడు.

నరసభూపాలుఁడు 'హిమకరుఁడు' అన్నచో 'హిమకరుఁడు' అను రూపక మునకుఁ గారణము 'కువలయమును కువలయము' అను శ్లిష్టరూపకము. 'నరసభూపా లుఁడు దిగ్గజాగణి' అన్న రూపకమునకుఁ గారణము 'దానాంబువులు అను దానాం బువులు' అను శ్లిష్టరూపకము. 'నరసభూపాలుఁడు దివాకరుఁడు' అను రూపకము నకుఁ గారణము 'పద్మోత్సవ మను పద్మోత్సవము' అను శ్లిష్టరూపకము. ఇది పెక్కు రూపకములు. కాన శ్లిష్టమాలా పరంపరితము.

౭. అశ్లిష్ట కేవలపరంపరితరూపకము

కం. శాతరతిరవిమతద్వజి

నీతతశాంతారతికి నీచేతిమహః

హేతి దవజ్వలనోజ్వల

హేతిసుమీ! యౌబధారుణీశ్వరునరసా!

౪౮

పిటికింప. నీశత్రుసేనయను కాంతారమునకు నీచేతిబద్ధము దావాగ్నికిఁబ.
ట ఖిచ్చు మగి ఖి అను రూపకమునకు నేనాకాంతారము, అను రూపకము
హేతువు. వెనుక వానియందువలె నిందు క్లేషలేదు. కాన క్లేషమేము.

౧. ఆశ్రిప్తమాలావరంపరితరూపకము

మ. వనితానే! ప్రచోరచంద్రిక; యశోవల్లి వసంతోదయం;
బనిదంపు ర్వకధానుధాబ్ధి; భుజగర్వాదిర్వి పూర్వాదలం,
బసఘోద్యద్దుణారత్నిరోహణము; నీయాకార మెన్వారికిన్
వినుజింపక వశమే? నృసింహ! కరుణావిన్యాస! ధన్యాత్మకా! ౪౯
నీ యాకారము చంద్రిక, అను రూపకమునకు నేత్రచోరము, అను రూప
కము హేతువు. ఇట్లే మిగిలిన గీటులించినయెడలను దెలిసికొనవలెను.

ఇవియే కాక రశనారూపకాది పెక్కుభేదములును గలవు.

కిశలయకరైర్లతానాం కరకమలై ర్మృగదృశాం జగజ్జయతి

ః శినినాం కమలములై ర్మృఖేందుభిర్యోషితాం మదనః

లలితయొక్క చిగురాకులను హస్తములచేతను, యువకుల కరములను కమల
ములచేతను, తామరతీగలయొక్క కమలములను ముఖములచేతను, తరుణుల ముఖము
లను చంద్రులచేతను మన్మథుఁడు జగమును జయించుచున్నాఁడు.

ఇట్లు గిసలయములు కరములుగాఁ గరములు కమలములుగాఁ గమలములు
ముఖములుగా ముఖములు చంద్రులుగా నారోపింపఁబడిరి. ఇది రశనారూపకము.
రశనాకారమున రూపకములు గూర్చఁబడినవగుట నామము సార్థకము.

మరియు సమస్తరూపకము, వ్యస్తరూపకము, అని రూపకమెల్ల ద్వివిధము.
‘ముఖచంద్రుఁడు, సమస్తరూపకము (సమాసముననున్న రూపకము) ముఖము
చంద్రుఁడు, వ్యస్తరూపకము. (ఒకగానున్న రూపకము.)

సిద్ధాంతమున వ్యస్తరూపకమేకానీ సమస్త రూపకమనునది లేదు. సమస్త
రూపక మనినపుడు చెప్పవలెను నలంకారము. ఉపమాలంకారమే. “ముఖచంద్రుఁడనీ
నాంతు ఉపమాసమాసాత్ న రూపకత్వం యుక్తం” అని వాచునుఁడు. అనగా
ముఖచంద్రుఁడని పదములందు చంద్ర ఇవ ముఖం, అని యుపమాసమాసమునే చేయ
వలెను. రూపకముచేసినచో నుత్తరపదార్థపాధాన్యముచే వర్ణనీయమగు ముఖాదు
లకు గౌరవత్వము వచ్చును. కాన సుతమాసమాసమునేచేసి యుపమాలంకారమునేచెప్ప
కొనవలెను. ఇది కాక “చతుర్దశలోకవల్లికండః” ఇత్యాదికమున పరంపరితరూపక

మాను సుపమారూపకమనియు వామనుఁ డుదాహరించెను. చతుర్దశలోకవల్లికందలి వల్లలవంటి పదునాలుగులోకములకును గండభూతుఁడు, అని యర్థము. అంతేకాని చతుర్దశలోకములు అను వల్లలకుఁ గందము, అనికాదు. క్లిష్టపరంపరితమునఁ దక్క అక్లిష్టపరంపరితమున నెల్లెడ సుపమాసమాసమునే చెప్పకొనవలెను. మొదట సుపమయుఁ బిమ్మట రూపకమును నుంట సుపమారూపకము.

౬. పరిణామము

కం. ధరలో నుపమేయమునను

నరుదుగ నారోప్యమాణమగు నుపమానం

బరయుఁ బ్రకృతోపయోగా

కరముగఁ బరిణామమయ్యెఁ గనుమెట్లన్నన్.

౫౯౦

ఉపమేయమం దారోపింపఁబడిన యుపమానము ప్రకృతరూపమున ననఁగా నుపమేయరూపముగానే పరిణమించి యుపయోగించుచోఁ బరిణామాలంకారము.

కం. నైలింపసతులకాఁగిట

దేలుటకై దివికినేగు దృష్టాతులకున్

నీలాలనిచ్చెనాయెను

నీలాలితహేతి యోబన్మవనరసింహః!

౫౯౧

దేవతాశ్రీల సమభవించుటకై దివికేగు నీ శత్రురాజులకు నీ ఖడ్గము నీలమణి మయమైన 'నిచ్చెన' యయ్యెను.

ఇట సుపమేయమగు ఖడ్గము మొదట నిచ్చెనగా నారోపింపఁబడినది. ఆ యారోప్యమాణమగు 'నిచ్చెన' స్వతంత్రముగా స్వర్ణారోహణ సాధనము కాఁజాలదు. ఏలన, స్వర్ణమునకు నిచ్చెనతో వెళ్ళుటెట్లు? కానఁ బ్రకృతస్వరూప మున ననఁగా ఖడ్గాభిన్నస్వరూపముననే సాధనమగును. ఖడ్గహతులయినవారు స్వర్ణ మునకుఁ బోవుదురుగదా! కాన నిచ్చెన ఖడ్గరూపమునఁ బరిణమించినచో నపుడు స్వర్ణారోహణ సాధన మగుచున్నది. ఇట నారోప్యమాణము ప్రకృతాత్మకముగాఁ బరిణమించుటచేఁ బరిణామాలంకారము.

ఈ యలంకారము సామానాధికరణ్య వైయధికరణ్య భేదములచే ద్వివిధము. సామానాధికరణ్యమన సుపమానోపమేయములు సమానవిభక్తియందుండుట, 'నీహేతి నీలాలనిచ్చెన? అనుచో నుపమానోపమేయములు "సమాన విభక్తికములు. కాన సామానాధికరణ్యము గలదు. వైయధికరణ్యోదాహరణమును గనుఁడు.

హరఁడో? యివ్విభుఁడైన సారసనివాసాధ్యాసవంబెద్ది? యం
చు రసజ్ఞుల్ వినుతింతురాత్మి నరసక్షోణీశు వీక్షించుచున్. ౫౪

ఈ సంసభాపాలుఁడు హరుఁడా? అయినచో శిరస్సున గంగయేది? శ్రీమహా
కష్టవా? అగుచో గరుడవాహనమేది? బ్రహ్మయా? పద్మాసనమేది? అనుచోట్ల
నరసభూపాలుఁడు మారాడిరూపమున మొదట సందేహింపఁబడి గంగాదులులేమి
గాఁడని నిశ్చయింపఁబడినను నరసభూపాలుఁడే యనియును వాగ్రూపమున నిశ్చ
యింపఁబడలేదు. కాన నిది నిశ్చయగర్భసందేహము.

౩. నిశ్చయాంతసందేహము

సీ. తలపోయ వల్లముతల్లి కేగతిఁగల్గె

సలసాలసానూన యానకలన ?

భావింప మణి సాలభంజిక కెటులబ్బె

లాలితాలాప లీలాకలాప ?

మూహింప విమలవిద్యుల్లేఖ కేలీల

నొడవె ధాత్రీభాగయోగగరిమ ?

మరయంగ మదనమంత్రాధిదేవతకు నే

గతిఁ గల్గె సంగసంగప్రసంగ ?

గీ. మనుచు శబరులు సందియంబందియంది

తెలియుదురు తోన నీధాటి కలికితలకి

యహితవనితలు వనధాటి నడలుచునికి

నరమతాటోప ! యోబయనరసభూప !

౫౫

శబరులు శక్రకౌతలను గాంచి “లత యెట్లు నడవనేర్చినది ? సాలభంజిక
యెట్లు మాటలాడుచున్నది ? మొఱపుడీగ యెట్లు నేలపైకి వచ్చినది ? మదన
మంత్రాధిదేవత శరీరము నెట్లు ధరించినది ? అని సంశయించి నీ ధాటికి భయపడి
తిరుగుచున్న శక్రకౌతలని నిశ్చయించిరి. మొదట సందేహింపఁబడిన విషయము
కుడికి నిశ్చయింపఁబడినది. కాన నిశ్చయాంతసందేహము.

ఈ సందేహాలంకారమునకు ససందేహమనియు శామాంతరము.

౮. భ్రాంతిమంతము

కం, అల యుపమేయము ఛన్నత

నలరంగ, నారోవ్యమాణమగు నుపమానం

బిల నెఱుకపడంగ భ్రాంతిమ

దలంకరణమయ్యె; దీని నాపాదింతుక.

గీ.౬

కవిసమ్మతమగు సాదృశ్యముచే నుపమేయము ఛన్నమై యుపమానమయొక్క యనుభవము గలిగినచో (ఉపమానంబిల నెఱుకపడంగ)నది భ్రాంతిమంతము.

శా. చూడంజూడ నృసింహకీర్తిచయ మీశ్రోణీనభోమధ్యమం

దేడంజూచినఁ దానయై నెగడఁగా నీక్షించి మిన్నేట నీ

రాడంబోయిన బేసితాపసులు మేలొ; మోల సిద్ధించెఁగా

నాడంబోయిన తీర్థమంచు మదిలో మ్మొరింతు రశ్రాంతిమున్, గీ.౭

నరసభూపాలుని కీర్తినిఁ జూచి యాకాశగంగలో స్నానమాడఁబోవుచున్న సప్తర్షులు ఆకాశగంగగానే తలంచి హర్షపడిరి. ఇటఁ గీర్తియుపమేయము; ఆకాశగంగ యుపమానము. దానిఁగాంచి హర్షపడుట యుపమానానుభవము.

స్మరణాలంకారమన స్మరణమే కాని యనుభవములేదు. ఇందు భ్రాంతిచేఁ గలుగు ననుభవముగూడ నిబద్ధమై యుండవలెను.

“ఉ. అంకముఁజేరి శైలతనయా స్తనదుగ్ధము” అనుచోఁటఁగూడ భ్రాంతిమంతమే. అస్మ్యావ్యవిషయకభ్రాంతిమదలంకారము, ఉత్తరోత్తరభ్రాంతిమదలంకారము అని దీనిలో నవాంతరభేదములు గలవు.

పలాశముకుశభ్రాంత్యా శుకతుండే పతత్యైః

సోఽపి జంబూఫలభ్రాంత్యా తమశిం ధర్తు మిచ్ఛతి.

తేఱి మోడగువువని భ్రమించి చిలుకముక్కుమీఁదఁ బడుచున్నది. అదియు నేరేడుపండ్లని భ్రమించి యా తేఱిని పట్ట నుంకించుచున్నది. ఇటఁ బరస్పరభ్రాంతి.

చ. పదనసరోజవాసనకు వచ్చిన తేఱి నదల్పిమాడఁగా

నది యనితోత్పలంబులని యక్షులవ్రాలఁగఁ, జేవిదుర్నగా

నది. చురలంబయోజమని హస్తయుగంబున వ్రాల నవ్వె న

చ్చదవతి యేమి నేసినను మాననిదేమియటంచు నెంతయుక.

ఒక జవరాలు తన ముఖగంధమునకై వచ్చిన తేఱి నదలించి చూచెను.

• ఆ తేఱి యా మాపులు నల్లగలువలని కన్నులమీఁద వ్రాలెను. చురల నామే చేయి

విదిలింపఁగా నది యా చేతనిఁ దామరపువ్వుని బ్రతుని దానిపై వ్రాలెను. అంత నామె యేమిచేసినను నిది మానదని నవ్వెను.

ఇట సుత్రోత్తర భ్రాంతి నిబద్ధము. ఈ రెంటునుగూడ భ్రాంతిచేఁ గలిగిన యనుభవము నిబద్ధమైయున్నది.

౯. అపహ్నుతి

కం. ఉపమేయము నదిని యిది

యుపమానమెయనఁగ నెంతయు నపహ్నువమా;

నవుడది ప్రాగారోపము,

నపహ్నావారోపమును, ఛలాదియు, నయ్యెన్.

గీ॥

ఇది యుపమేయము (ముఖాదులు) గాదు. ఉపమానమే (చల్లచాదులే) అని చెప్పినచో నది యపహ్నావాలంకారము. అది ప్రాగారోపము - అనఁగా సారోపించి యపహ్నావించుట; అపహ్నావారోపము - అనఁగా నపహ్నావించి యారోపించుట; ఆకృతి, ఛల, మిష, కైతవాది పదప్రయోగము నేయుట; అని యీవిధముగాఁ ద్రివిధము.

మ. గురుచక్రప్రభగాని శౌర్యనుషమాంకురంబుగా; దిందుభా

స్వరక్షీర్తిద్యుతివంక్తిగాదు విబిడాంచత్పాంచజన్యప్రభా

భరమాఁగా; నలుగాన విశ్వభరణప్రారంభముంగోరి యీ

నరసేంద్రాకృతిసుద్భవించెఁ గమలానాథుండు విశ్వభరన్. గీ॥

శౌర్యనుషమాంకురమును గాంచి “యిది చక్రప్రభగాని శౌర్యనుషమాంకురంబుగాదు” అని శౌర్యనుషమాంకురమునందు మొదటఁ జక్రప్రభ సారోపించి పిమ్మట “శౌర్యనుషమాంకురంబు గాదు” అని యపహ్నావంపఁబడినది. ఇది ప్రాగారోపము.

‘ఇది క్షీర్తిద్యుతిగాదు. పాంచజన్యప్రభ’ అనుచో మందపహ్నావమును, పిమ్మట సారోపమును జెప్పఁబడినది. ఇది యపహ్నావారోపము.

‘నరసేంద్రాకృతి’ ఆకృతి పదము ప్రయుక్తమై యున్నది. ఈ త్రివిధములందును సుపమేయ మపహ్నావంపఁబడి యిది యుపమానమే యని తెలుపఁబడినది.

౧౦. ఉల్లేఖము

కం. అలరఁగ గ్రహీతృభేదం

బులనొకటియె పెక్కురూపముల నెడ నెడలం

దలపోయఁగ నుల్లేఖం

బలంకరణరాజమయ్యో నదియెట్లన్నన్.

౬౦

గ్రహీతృభేదముచే నొకే వస్తువు పెక్కు రూపములతో గ్రహింపఁబడినచో నుల్లేఖము.

కం. బాణుండని కవులు; మురజి

ద్బాణుండని విమతభూమిపాలురు, సుమనో

బాణుండని సతులు, దలపుదు

రేణాంకసమాను నోబళేంద్రునృసింహున్.

౬౧

ఒకే నరసభూపాలుఁ డిటఁ బెక్కుండ్రచేఁ బెక్కువిధముల గ్రహింపఁబడెను.

“గ్రహీతృభేదాభావేఽపి విషయాశ్రయ భేదతః

ఏకస్యానేకధోల్లేఖ మప్యల్లేఖం ప్రచక్షతే”

గ్రహీతృభేదము లేమన్నను విషయభేదమునుబట్టి యొకవస్తు వనేకవిధములుగా వర్ణింపఁబడినను నుల్లేఖమే.

మ. రవిబింబం బుపమింపఁ బాత్రమగు ఛత్రంబై, శిరోరత్నమై

శ్రవణాలంకృతియై, గళాభరణమై, సావర్ణకేయూరమై

ఛవిమత్కంకణమై, కటిస్థలి సుదంచద్వంబయై, మాపుర

ప్రవరంబై పదవీతమై వటుఁడు దా బ్రహ్మాండమాకా నిండుచోకా.

ఇట గ్రహీతృభేదము లేదు. ఒకే సూర్యుఁడు విషయము నాశ్రయించిన భేదముచే నానావిధములుగ వర్ణింపఁబడెను.

౧౧. ఉత్పేక్ష

కం. ఉపమేయమునకుఁగలిగిన

యువమానగుణక్రియాదియోగముచే నా

యువమానమెయని తలఁచిన

నపుడది యుత్పేక్షయయ్యె; నదియును ధరణిన్.

౬౨

“యత్రాన్యధర్మసంబంధా దన్యత్వేనోపతర్కితం

ప్రకృతం హి భవతాప్రిక్షాస్తామత్పేక్షాం ప్రచక్షతే.”

అనుదానికిఁ బై పద్య మాంధ్రకణము. ఉపమానముయొక్క (అప్రకృతము లేక అన్యము) గుణము, క్రియ మొదలగువాని సంబంధముచే నుపమేయము (ప్రకృ

తము) ఉపమానముగానే (అప్రకృతముగానే లేక యన్యముగానే) తర్కింపఁబడినచో నది యుత్పేక్ష యనఁబడును. ఉత్పేక్ష యన్యవసాయగర్భము. అన్యవసాయమననభేదప్రతిపత్తి. అనఁగాఁ బ్రకృతప్రకృతములకు నభేదజ్ఞానము. కాబట్టి యిటఁ బ్రకృతమున కప్రకృతగాత్యసంభానస (ఊహ) నేయఁబడును. అనఁగాఁ బ్రకృత మప్రకృతముగానే తర్కింపఁబడును. ఉత్పేక్షయందుఁ బ్రకృతమున కప్రకృతాదాత్యసంభానస యుండునన్నమాట స్మృతియందుంచుకొనవలెను. తాదాత్యమన్నను నభ్యవసాయమన్న నొకటియే.

కం. క్రమమున వాచ్యయునుబ్రతీ

యమానయునునగుచు ద్వివిధయగు; వాచక శ

బ్దముగలుగ వాచ్యయనఁదగు;

నమరఁగలేనియెడ గమ్యయనఁదగువరుసన్.

౨౩

ఆ యుత్పేక్ష వాచ్య, గమ్య, అని ద్వివిధము. సంభావనా ప్రతిపాదకములైన (ఊహను లేక వితర్కమును దెలుపు పదములు) నూనము, ధ్రువము, ప్రాయము, అనన్, శంకించు, కాఁబోలు, ఊహించు, భావించు, అనుమానించు, మొదలగు పదములను బ్రయోగించుటచే వాచ్య యనియు, నట్టి పదములు లేనిచో గమ్య యనియుఁ జెప్పఁబడును.

సీ. అలరెడు నీరెంటియందు జాతిగుణక్రి

యాద్రవ్యములవాచ్య యభిసంఖ్య;

అవినాల్గు వరుస భావాభావములఁజెంద

నిల వసుసంఖ్య; యాయెనిమిదియును

నిలువదినాలుగొ హేతు, ఫల, స్వరూ

పముల వేర్వేఱఁ ద్రిభంగిఁజెంద;

నందు నెన్నిదియెన్నికగుహేతువు, ఫలంబు,

నలరువాచ్య గుణక్రియానిమిత్త

గీ. ములఁ బదాఱుపదాఱునొ; సలస్వరూప

గతనిమిత్తంబులకు వాచ్యగమ్యగుతులు

గానఁ బదియాఱునగు వాచ్యగస్వరూప;

మరయు గమ్యస్వరూప మప్రాఖ్యమయ్యె.

౨౪

ఈ వాచ్యా, గమ్య భేదములలో వాచ్య, ఉపమానపదము జాతివాచకముని, గుణవాచకముని క్రియావాచకముని ద్రవ్యవాచకమునియు భేదములు వహించియుండు నాలుగువిధములు. (అనగా జాత్యుత్పేక్ష, గుణోత్పేక్ష, క్రియోత్పేక్ష, ద్రవ్యోత్పేక్ష). శబ్దము జాతి గుణ క్రియా ద్రవ్య వాచకభేదముచే జతుర్విధముని తెలిపితిమి. ఈ చతుర్విధోత్పేక్షయు భావము, అభావము, అను భేదములనుబట్టి యొనిమిది భేదములు. (జాతిభావోత్పేక్ష, జాత్యభావోత్పేక్ష ము.) ఈయొనిమిది భేదములలో నొక్కొక్కటియు హేతువుగా, ఫలముగా, స్వరూపముగా నుత్పేక్షింపఁబడినచో నిలువది నాలుగు భేదములగును. (జాతిహేతుత్పేక్ష, జాత్యభావహేతుత్పేక్ష ము.) ఇందు హేతుత్పేక్ష తనిమిదియు, ఫలత్పేక్ష తనిమిదియు గుణ, క్రియా, నిమిత్తభేదములనుబట్టి యొక్కొక్కటియుఁ బదునాలుగు భేదములు గాని మొత్తము ముప్పదిరెండు భేదములగును. ఇతః స్వరూపోత్పేక్షలో నిమిత్తములు (గుణ, క్రియలు) వాచ్యమనియును, గమ్యమనియును ద్వివిధము. అనగా స్వరూపోత్పేక్ష యుపాత్తనిమిత్తయనియు, ననుపాత్తనిమిత్తయనియును ద్వివిధము. ఉపాత్తనిమిత్త యగు నష్టవిధస్వరూపోత్పేక్ష గుణ, క్రియా నిమిత్త ద్వయభేదమునుబట్టి పదునాలుగు భేదములగును. అనుపాత్తనిమిత్త యొనిమిది భేదములే యగును. ఏలన, ననుపాత్తనిమిత్తలో గుణ క్రియా భేదము లుండవు. అనగా ననుపాత్తగుణనిమిత్త, అనుపాత్తక్రియానిమిత్త, అను భేదము లుండవు. అట్లు భేదము నూపుట పుట్టనివానికే జేరుపెట్టుటవంటిది. మొత్తము వాచ్యోత్పేక్ష ౫౬ విధములు (హేతుత్పేక్ష ౧౬ విధములు; ఫలత్పేక్ష ౧౬ విధములు; ఉపాత్తనిమిత్త స్వరూపోత్పేక్ష ౧౬ విధములు; అనుపాత్తనిమిత్త స్వరూపోత్పేక్ష ౮ విధములు.)

కం. అల హేతు, ఫల, నిమిత్త

బులకుఁ గమ్యత్వమైన భువిహేతుఫల

బులులేకరుచిరమగునని

యలవడ గమ్యత్వమిందు నగదితమయ్యె.

౬౫

(లేక + అరుచిరము). నై వివరణమున స్వరూపోత్పేక్షకే యనుపాత్తనిమిత్త (గమ్యనిమిత్త), ఉపాత్తనిమిత్త (వాచ్యనిమిత్త) యను భేదములు చెలిపితిమి. కాని హేతుఫలత్పేక్షల కీ భేదములు చెలువలేదు. హేతుత్పేక్షలో నిమిత్తము ఫలము; ఫలత్పేక్షలో నిమిత్తము హేతువు; ఇవి చెప్పఁబడకున్నచో

నుత్పేక్ష యనుండరము. కాన హేతుఫలాత్పేక్షలలో ననుపాత్రనిమిత్తభేదము లేదు. కాఁక జెప్పబడలేదు.

కం. కావున నేఁబదియాఱు

నావాచ్యోత్పేక్ష; గమ్యయటువలెనే భే

దావహమగును; నిమిత్త

ద్వైవిధ్యమునందు గమ్యతాస్థితిలేమిన్.

౬౬

కం. హేతుస్వరూపఫలములు

నాతతగతి నెఱుఁగెన్మిదయి యవియు నిమి

త్తాతివ్యాప్తిబదాఱుగ

నేటికీగమ్యయును నల్పదేనిమిదియయ్యెన్.

౬౭

కావున వాచ్యోత్పేక్ష యేఁబదియాఱు భేదములు గలది. గమ్యాత్పేక్ష నలుబదేనిమిది భేదములుమాత్రమే గలది. ఎట్లన, వాచ్యోత్పేక్షవలెనే గమ్యాత్పేక్షయు జాతి, గుణ, క్రియా, ద్రవ్య, భేదములచేఁ దొఱత నాలుగు భేదములు. అవి భావాభావములచే నెనిమిది భేదములు. వానిని హేతువుగా, ఫలముగా, స్వరూపముగా నుత్పేక్షించినచో మూడేనిమిదు లిఱువదినాలుగు భేదములగును. అవియు గుణ క్రియా నిమిత్త ద్వైవిధ్యముచే నలువదేనిమిది భేదములగును.

వాచ్యుగు స్వరూపోత్పేక్షలొనే కాని గమ్యుగు స్వరూపోత్పేక్షలొ ననుపాత్రనిమిత్త యుండదు. ఏలన, గమ్యాత్పేక్షయందు సంభావనాపరిపాదక పదము బ్రయోగింపబడదని చెప్పియుంటిమి. సంభావనావాచకమును బ్రయోగింప కయి నిమిత్తమును బ్రయోగింపకయు నున్నచో నుత్పేక్షయే యసంభవము. కాన గమ్యాత్పేక్షలొ ననుపాత్రనిమిత్త యుండదు.

వాచ్యోత్పేక్షా గమ్యాత్పేక్షలు వెరసి తొంబదియాఱు.

వ. ఇందు నేఁబదియాఱుభేదంబులంబొల్పు వాచ్యోత్పేక్షకుం గొన్ని నామధేయంబు లెఱింగించెద.

౧. ఉపాత్రగుణనిమిత్తజాతిభావస్వరూపోత్పేక్షయు ౨. ఉపాత్రక్రియానిమిత్తజాతిభావస్వరూప్తేక్షయు, ౩ ఉపాత్రగుణ నిమిత్తజాత్యభావ స్వరూపోత్పేక్షయు, ౪. ఉపాత్రక్రియానిమిత్త జాత్యభావస్వరూపోత్పేక్షయు, ౫ అనుపాత్రనిమిత్తజాతిభావస్వరూ

పోతేక్షయ్య, ౬. అనుపా త్తనిమి త్తజాత్యభావస్వరూపోతేక్షయ్య
 ౭. ఉపా త్తగుణనిమి త్తజాతిభావహేతుాతేక్షయ్య, ౮. ఉపా త్త
 క్రియానిమి త్తజాతిభావహేతుాతేక్షయ్య, ౯. ఉపా త్తగుణనిమి త్త
 జాత్యభావహేతుాతేక్షయ్య, ౧౦. ఉపా త్తక్రియానిమి త్తజాత్యభావ
 హేతుాతేక్షయ్య, ౧౧. ఉపా త్తగుణనిమి త్తజాతిభావఫలోతేక్ష
 య్య, ౧౨. ఉపా త్తక్రియానిమి త్తజాతిభావఫలోతేక్షయ్య, ౧౩.
 ఉపా త్తగుణనిమి త్తజాత్యభావఫలోతేక్షయ్య, ౧౪. ఉపా త్తక్రియా
 నిమి త్తజాత్యభావఫలోతేక్షయ్య, ననఁ జతుర్దశభేదంబులఁ బొల్పు
 జాత్యుతేక్ష, ఇట్లు గుణోతేక్షయ్యఁ, గ్రియోతేక్షయ్య, ద్రవ్యో
 తేక్షయ్యఁ బరస్పర చతుర్దశభేదంబులంబొంద వాచ్యోతేక్ష
 యేఁబదియైదు. జాతియనఁగ నముదాయంబును, గ్రియయనఁగఁ
 గృత్యంబును, గుణంబనఁగ రూపాదియు. ద్రవ్యంబనఁగ నొకవస్తువు
 నగు, (జాతి,గుణ,క్రియా, ద్రవ్య, వాచకములనుగూర్చి వెనుక వివరింపఁబడినది)
 ఏతదవధికాధ్యవసాయములంబు లగు నేఁబదియైదు భేదంబులకు
 నుదాహరణంబులొనరించినఁ జాలనగుననుభయంబున దిక్షాత్రంబుగ
 లక్ష్యంబులు నిరూపించెద, ఎట్లనిన

౬౮

ఉపా త్తగుణనిమి త్త జాతిభావస్వరూపోతేక్ష

కం. భవదీయబాహువీతిం
 దవిలినభూ దేవి యుచితధవలాభమహూ
 త్తవకృతకుంకుమరుచివై
 భవమన నీకౌర్యకోభ పరగు వృసింహా!

౬౯

కౌర్యమనఁ బ్రతాపము. అది యెఱ్ఱగా నుండునని కవి సంప్రదాయము.
 నీ కౌర్యకోభ నీ బాహువీతమునఁ దవిలిన భూదేవి తన కుచితఁడగు సతి లభించుట
 యను మహోత్సవముచే (సంతోషముచే) దాల్చిన కుంకుమకాంత్యతిశయ మనఁ
 బరగును. కౌర్యకోభ యుపమేయము. కుంకుమకాంత్యతిశయ ముపమానము. రుచి
 పదము. జాతివాచకము. అదియు భావరూపము. ఇట ముపమేయ ముపమానముగాఁ
 దర్శింపఁబడినది. నిమి త్తము సంతోషము. (మహోత్సవము) ఇది గుణము. 'అనన్'
 ఉత్పేక్ష లేక సంభావనావాచకము.

‘కౌర్యము కుంకుమచందరగును’ అన్నఁ జాణము. ఉపమేయమున ‘కోభా’ పదము, ఉపమానమున ‘వైభవము’ అనునవి వ్యర్థములే.

౨. ఉపాత్తక్రియానిమి త్తజాతిభావస్వరూపోత్పేక్ష

కం. నిరుపమరణదీప్తవ్రత

విరచితమగు విజయలక్ష్మి వేణీయుఁబోలెన్

బరగుఁగ రాశభవత్కిర

కరవాలమత్స్య యోబధుననరసింహః!

౭౦

నరసభూపాలా ! నీచేతి భయంకరఖడ్గము రణవీక్షావ్రతాచరణమున విప్వ
కొనిన వేణీయనఁ బరగుచున్నది.

ఉపమేయము ఖడ్గము; ఉపమానము వేణి; ఇది జాతివాచకము. మరియు భావరూపము; ఉపమేయ ముపమానము గాఁ దర్కింపఁబడుచున్నది. నిమిత్తము ‘వ్రతాచరణము’ అను క్రియారూపము.

౩. అనుపాత్తనిమి త్తజాతిభావస్వరూపోత్పేక్ష

కం. నీచరణకమలనఖరుచి

వీచికలు నతారివీరవిభవము మగుడం

బ్రోచుసమీచీననుధా

వీచికలనఁబొల్పు యోబవిభునరసింహః !

౭౧

నరసభూపాలా ! నీ కారిగోళ్ళకాంతితరంగములు ప్రణతులగు శత్రువీరులను దిగిప్రోచు నమృతతరంగములనఁ బొలుచును.

నఖరుచివీచి యుపమేయము; నుధా వీచి యుపమానము; ఇది జాతివాచకము. భావరూపము. ఇందు నిమిత్తము చెప్పఁబడలేదు.

౪. అనుపాత్తనిమి త్తజాత్యభావ స్వరూపోత్పేక్ష

కం. ఇల నసముద్రమువలె నీ

బలధూళియొనర్చి నమదపరిపంధివధూ

విలులిత బాష్పదకముల

జలనిధితకము ఘటించు జగతి నృసింహః !

౭౨

నరసభూపాలా! నీ నైన్యసూతి మొదట భూమిని ససముద్రముగాఁ (సముద్రము లేనిదిగా) జేసి పిమ్మట శత్రురాజుల భార్యల బాహ్నిదకములచేఁ బెక్కు సముద్రములను దానియందు ఘటించుచున్నది.

ఇల యుపమేయము; 'అసముద్రము' ఉపమానము. సముద్రశబ్దము జాతివాచకము. 'అసముద్రము' అనుటచే నది యభావరూపమున నున్నది. ఇట గుణక్రియా రూపనిమిత్తము చెప్పబడలేదు.

ఇట 'అసముద్రమువలె' అనుచోటను, బూర్వపద్యమున 'వేణియుఁబోలెకా', అనుచోటను వలెన్, పోలెన్ పదములుంటవలన సుపమానంకారముగాదా? యని భ్రమింపరాదు. ఏలన,

యదాఽయ ముపమానాంశో లోకత సిద్ధి మృచ్ఛతి

తదోపమైవ యేనేవ శబ్దః సాధర్మ్యనూచకః

యదా పునరయం లోకా దసిద్ధః కవికల్పితః

తదోత్ప్రేక్షైవ యేనేవ శబ్దస్సంభావనా పరః.

ఎచ్చట ఉపమానము లోకసిద్ధమో యది యుపమానంకారము. అచ్చటి 'ఇవ' (వలెన్, పోలెన్ ప్రభృతులు) శబ్దము సాదృశ్యవాచకము. ఎచ్చటి యుపమానము లోకసిద్ధముగాక కవికల్పితమో యది యుత్ప్రేక్షయే. అచ్చటి 'ఇవ' శబ్దము (వలెన్, పోలెన్ ప్రభృతులు) సంభావనాపరము" అని యున్నది.

ఇట 'అసముద్రమువలె' అనునది (ఉపమానము) లోకసిద్ధముగాదు. ఇల సముద్రములు లేనిదెట్లుగను? కానఁ గవికల్పితము. కాన నిచ్చటి 'వలె' పదము వెనుకటి 'పోలెన్' పదమును సంభావనావాచకములే.

౫. జాతిహేతుత్ప్రేక్ష

కం. పొందిన నృసింహవృష సం

క్రందను సత్కీర్తిచేతఁ గడఁగి త్రిలోకే

మందస్మితంబుచేఁబరె

జెందొవచెలి యంకరుచి విశేషముడంగెన్.

23

నరసభూపాలుని కీర్తిచేఁ ద్రిలోకమందస్మితంబుచేతవలెఁ జంద్రునియొక్క కళంక మడఁగెను.

హేతువుగానిదానిని హేతువుగా నుత్పేక్షించుట హేతుత్పేక్ష. నరస రాజు కీర్తిచే గళంకమడఁగఁగా దానికి హేతువుగాని త్రిలోకీమందస్మితమును హేతువుగాఁ గవి యుత్పేక్షించినాఁడు. స్మితము జాతివాచకము. అదియు భావ రూపము. ఇట నిమిత్తము కళంకమడఁగుట యను క్రియారూపము. ఇది ఫలము. హేతుత్పేక్షలో నిమిత్తము ఫలము. ఫలోత్పేక్షలో నిమిత్తము హేతువు.

౬. జాత్యభావహేతుత్పేక్ష

కం. రేల రవిలేమి నిరులౌఁ

ద్రైలోక్యంబనియుఁబోలె ధాతస్మజంచన్
లాలితనిరుపమ తేజో

నాభీకవనావుఁడైన నరసింహేంద్రున్.

2౪

“రాత్రులందు నూర్యుఁడు లేమిచే ముల్లోకములును వంధకారమయమగును” అని కాఁబోలును బ్రహ్మ తేజస్సూర్యుడగు నరసభూపాలుని సృజించెను. బ్రహ్మ తేజస్సూర్యుడగు నరసభూపాలుని సృజించుటకు హేతువుగాని రవిలేమిని హేతువుగాఁ జెప్పటచే హేతుత్పేక్ష. రవి జాతివాచకము. ‘రవిలేమి’ జాత్యభావ రూపము. జాత్యభావమే యిట హేతువుగాఁ దర్కింపఁబడినది. నరసభూపాల సృష్టి ఫలము.

౭. జాతిభావఫలోత్పేక్ష

కం. ప్రమదమునఁ జెలఁగుజలమయ

కమలకు రంగస్థలంబు గావలసినుమీ!

క్రమమున నరసింహేంద్రుని

నమధిక భుజమధ్య మతివిశాలంబయ్యెన్.

2౫

సంతోషమునఁజెలఁగు జయలక్ష్మికి రంగస్థలము కావలసి నరసభూపాలుని భుజమధ్యము విశాలమయ్యెను.

ఇట భుజమధ్యము విశాలమగుటకు ఫలము ‘జయలక్ష్మికి రంగస్థలముగావలసి నుమీ’ అని ఫలముగాని రంగస్థలమును ఫలమునుగా నుత్పేక్షించుటచే నిది ఫలోత్పేక్ష. రంగస్థలము జాతివాచకము. ఇది భావరూపము. ఈ జాతివాచకమే యిట ఫలముగా నుత్పేక్షింపఁబడినది.

౮. జాత్యభావఫలాత్ప్రేక్ష

కం. తగవరులు జగతి మగువలఁ

దెగటార్పరు; కాన నీదు దృష్టారాతుల్

మగఁటిమిడిగవలసినుమీ

తగభీరువులగుట యోబధరణివునరసా!

౭౬

ఉత్తములగు వీరులు శ్రీమత జంపరు. కాబట్టి నీ కాత్రవులు తమ మగతనమును దించుకొనుటకునుమీ భీరువులగుచున్నారు.

ఇట భీరువులగుటకు ఫలముగాని 'మగతనమును దించుకొనుట' ఫలముగా నుత్పేక్షింపఁబడినది. 'మగఁటిమి డిగవలసినుమీ' అన 'అపురుషత్వము సిద్ధించుటకై' అని యర్థము. 'అపురుష' అనునది జాత్యభావరూపము. ఇదియే యిట ఫలము. 'అపురుషత్వము' అని ప్రయోగించుటయే లెస్స. 'జాత్యభావము' స్పష్టముగా గోచరించును.

౯. క్రియాస్వరూపాత్ప్రేక్ష

చ. అనఘ! నృసింహ! నీఘనజయానకజాత భయానకాధిక

ధ్వనులు గుహాగృహాగ్రములవాలఁ బ్రతిధ్వనిమేదురంబులై

తనరె దిగంతశైలములు తమ్మునెదుర్కొను వైరికోటికిన్

నిను శరణంబువేడుమని నేర్పున బుద్ధులు నేర్పుకైవడిన్. ౭౭

ఓ నరసభూపాల! నీ జయదండుభులయొక్క భయంకర ధ్వనులు తమ గుహలయందుఁ బ్రతిధ్వనింపఁగా దిగంతపర్వతములు తమలో డాఁగవచ్చు శక్తుకోటినిఁగని మీరు నరసభూపాలునే శరణువేడుఁడని బుద్ధులు నేర్పువిధమునఁదనరెను.

దిగంతశైలము లుపమేయము; 'బుద్ధులు నేర్పుచున్నవోయన' అను క్రియాస్వరూప ముపమానముగా నుత్పేక్షింపఁబడినది. ఇది భావరూపము. నిమిత్తము ప్రతిధ్వని.

౧౦. క్రియాభావస్వరూపాత్ప్రేక్ష

చ. భవదరిభూమిపాలకులపాలిక యెంతతకాత్మ దుర్దశల్

వివరముగా వచింప వసవీధి దయామతిఁబల్కనీనియ

ట్లవిరళ మందమారుత చలాచలచారుపలాశహస్తముల్
తవిలివిదుర్పు శౌర్యగుణధామ! నృసింహస్వపాలశేఖరా. ౭౦

సరసభూపాలా! నీ శత్రుకాంత యదవిఘ్నః జెంచెతఱుఁ దన దుర్లభను దెలుపు
చుండఁ(తెలిపి వాపోవుచుండ) గా విని వనవీధి కనికరించి 'పలుకకుండఁజేయుటకో'
యనఁ దన చిగురాకుచేతులను విదిలించుచున్నది (పలుకవలదని యోచార్చుచున్నది.)

ఇట వనవీధి యుపమేయము; 'పలుకకుండఁజేయుటకో'యన' నను క్రియా౭
భావరూపమగు సుపమాన ముత్పేక్షింపఁబడినది. పలాశచాలనము నిమిత్తము.

౧౧. క్రియాహేతుత్పేక్ష

చ. మొగముముడించెఁగచ్చవము;మోముటవాంచెభుజంగవుం;గవుం
డగము చలింపఁగావెటచె; నాదివరాహము మోరత్రోపునం
దెగువఁబయోధిఁజొచ్చె; సుదతీమకరాంక! నృసింహభూప! నీ
జగదభినంద్యభూభరణశక్తికృతాభిభవంబుచేబలెన్. ౭౧

నీ భూభరణశక్తిచేఁ గలిగిన పరాభవముచేఁ గాఁబోలు నాదికూర్మము
మొగము ముడుచుకొనెను; అదిశేషుఁడు మోము నలఁతిగా వంచెను. కులపర్వతము
కదలలేకపోయెను. అదివరాహము ముట్టెతోఁ ద్రోసికొనుచు సముద్రముఁదూఁతెను.

ఇట నాదికూర్మాదులు ముఖసంకోచాదులు పొందుటకు హేతువుగాని పరా
భవక్రియ హేతువుగా నుత్పేక్షింపఁబడినది.

౧౨. క్రియా౭భావహేతుత్పేక్ష

చ. సరసస్వసింహ! నీయశముఁ జంద్రునిఁద్రానున ధాత దూఁచినన్
సరభసవృత్తి నెత్తుడిగి సామ్యనిరూఢి వహింపలేమిన్
యరయ గురుత్వహేతుమలినాంకనిరంకుశ లోహటంక సం
కరమునుజెందెఁజంద్రుఁడు జగంబుమృగంబని చూచుచుండఁగన్.

బ్రహ్మ నీకీర్తినిఁ జంద్రునిఁ ద్రానునఁబెట్టి తూఁచఁగాఁ జంద్రుఁడు సామ్యము
హింపలేమిఁ గాఁబోలు నెత్తుడిగి యనఁగాఁ ద్రానునుండి క్రిందికి దిగి (ఆకా
మునుండి దిగి) బరువువహించి సరివచ్చుటకై, తన యంకరూపమగు నినుపగుండును
చాల్చియుండెను. దీనిని లోకము మృగమని తలంచును.

చంద్రుఁ డంకమును ధరించుటకు హేతువుగాని 'సామ్యనిరూఢి వహింప లేమి' అను క్రియా౭భావము హేతువుగా నుత్పేక్షింపఁబడినది. ఇది 'అంక టంక' అను రూపకానుప్రాణితమై యున్నది.

౧౩. క్రియాఫలోత్పేక్ష

చ. నరసుతశౌర్యవైభవసనాథ! నృసింహధరాధినాథ! నీ
వరజయభేరిభాంకృతిరవంబు దివింబరిపూర్ణమయ్యె నా
సురగణికాపరంపరకుఁ జోద్యముగాననురూపనాయక
స్థిరపరిరంభసంధ్రమవిశేషముఁ దెల్పఁగ నేగుకై వడిక, ౬౦

నీ జయభేరిధ్వని దేవతాశ్రీలక్ష్మణరూపనాయకపరిరంభవిశేషముఁ దెల్పుటకు 'నెగుచున్నదో యన్నట్లా కాశమున నిండెను.

భేరిధ్వని యాకాశమున నిండుటకు ఫలముగాని 'యనురూప...విశేషమును దెల్పుటకు 'నెగుట' ఫలముగా నుత్పేక్షింపఁబడినది. అనఁగాఁ గ్రియయే ఫలముగా నుత్పేక్షింపఁబడినది.

౧౪. క్రియా౭భావఫలోత్పేక్ష

ఉ. గంధపుఁగొండపై నివముఁగ్రమ్మెడి మాక్తికనిఘ్న రీతటి
చండనవాటిలోఁ గనకసైకతసాంద్రగుహాగృహావళిం
జెంది ఘోరద్రక్షవ్యలు నృసింహునమందయశోమరంద ని
వ్యందముఁగ్రోలుచుందురు విషాగ్ని వహింపఁగ లేమికింబలెన్. ౬౧

నాగకన్యలు మలయపర్వతము నందలి తామ్రపర్ణినదీతీర చండనవాటిలోఁ గనకసైకతసాంద్ర గుహలయందు విషాగ్ని వహింపకుంటుకై కాఁబోలు నరసభూపాలుని కీర్తిమరందమును గ్రోలుచుందురు. యశోమరందపానమునకు ఫలముగాని 'విషాగ్నిని దప్పించుకొనుట' ఫలముగా నుత్పేక్షింపఁబడినది. 'విషాగ్ని వహింప లేమి' అనునది క్రియా౭భావరూపము.

౧౫. గుణస్వరూపోత్పేక్ష

కం. నరసింహుభాగ్యనూచక
సురుచిరదృక్కోణాశోణాశోభచెలంగెన్

శరణాగతభరణాయతి

కరుదుగ సాకారమగుదయారస మనఃగన్.

౮౩

నరసభూపాలుని దృక్కోణకోణకోణ యుపమేయము. అది సాకారమగు దయారసము అను గుణస్వరూపమగు నుపమానముగా నుత్పేక్షింపబడినది. శరణాగతభరణ మను క్రియ నిమిత్తము.

౧౬. గుణాభావస్వరూపోత్పేక్ష

కం, బలశశివారభాషలకును

బొలుపుగ మితిలేనిమాడ్కి మొలబంటై తొ

మ్ములబంటై, మెడబంటై

తలమునకలునయ్యె నరసధరణిపుకీర్తుల్,

౮౪

నరసభూపాలుని కీర్తలు బలరామునకు మొలబంటిగాఁ (వాని నల్లని వస్త్రమును గప్పచున్నది.) జండ్రునికి రొమ్ములబంటిగా (వాని కళంకమును మాపుచున్నది.) హరునకు మెడబంటిగాఁ (కంఠమునందలి నలుపును నడచుచున్నది.) పరస్పరికిఁ దలమునకలుగా నయ్యెను.

కీర్తలు మితిలేనివి. ఇటఁ గీర్తలు యుపమేయము. 'మితిలేనివి' అని మితిరూప గుణాభావ ముపమానముగా నుత్పేక్షింపబడినది. ఇటు నిమిత్తమనుపాత్తము.

౧౭. గుణపేక్షాత్పేక్ష

మ. అరయన్ శ్రీవరసింహుకీర్తిచయ ముద్యస్కృఖ్యవర్ణోదయా

కరసామ్యంబున ధాతపైఁగినిసియేకాఁబోలుఁ తత్ప్రేధవో

త్కరసాభాగ్యముఁ, దన్మహానరఁచింగారింబి భాషావర

స్థిరరూపంబయి తా నృజించె నరులన్ శ్రీకంఠసంకాశులన్, ౮౫

నరసభూపాలుని కీర్తి ముఖ్యవర్ణోదయాకరసామ్యముచేఁ (ముఖమునఁ బుట్టిన వర్ణము బ్రాహ్మణవర్ణము - బ్రాహ్మణవర్ణముయొక్క పుట్టుకకుఁ గారణమైనవాఁడు బ్రహ్మ. 'ముఖ్యవర్ణము' అనఁ దెలుపు. కీర్తి శ్వేతవర్ణోదయమునకుఁ గారణమైనది. కాన బ్రహ్మయుఁ గీర్తియు ముఖ్యవర్ణోదయాకరములు.) గాఁబోలు బ్రహ్మపైఁ గినిసి యాతని వాచనములగు మాంసల పౌభాగ్యమును, ఆతని యాసనమగు శ్వేత పద్మముయొక్క కాంతిని బాధించి బ్రహ్మత్వమును వహించి శివసన్నిభులగు నరులను సృజించెను. అనఁగా నెల్లరను దెల్లఁగాఁ జేసెను.

ఇటఁ గీర్తి హంసల సాభాగ్యమును, శ్వేతపద్మద్యుతినిఁ గారించుటకు నరులను శివసన్నిభులను జేయుటకును హేతువుగాని 'మఖ్యవర్ణోదయము' అను గుణము హేతువుగా నుత్పేక్షింపఁబడినది.

౧౮. గుణభావహేతుఁడత్రేక్షు

కం. హరిగరిమఁదెగడి సత్పథ

పరిచయలంఘన మొనర్చి భ్రమియించుఁజూమి!

నరసింహభూమిపాలుని

యరుదగుసత్కీర్తి యవినయంబునఁబోలెన్.

౧౯

నరసభూపాలుని కీర్తి యవినయముచేతఁ గాఁబోలు విష్ణుదేవుని గౌరవమును దెగడి సత్పథము (అకాశము - సస్మార్గము) నతిక్రమించి తిరుగును.

ఇటఁ గీర్తి హరిగరిమను దెగడుటకును, సత్పథ లంఘనమునకును హేతువుగాని 'అవినయము' హేతువుగా నుత్పేక్షింపఁబడినది. 'అవినయము' అన విన్యాసభావము. కాన గుణభావహేతుఁడత్రేక్షు.

౧౯. గుణఫలఁడత్రేక్షు

కం. వడి నీకీర్తులఁబోలెడి

కడిమిం దనకందు దెలుపుగావలసిచుమి!

కడకడలియెడలఁగుంతును

వెడవిల్తునిమామ యౌబవిభునరసింహః!

౨౦

చంద్రుఁడు నీ కీర్తినిఁ బోలవలయునని తన మచ్చను దెలుపుఁజేసికొనుటకు నుమి పడమటిసముద్రమున మునుగుచున్నాఁడు.

చంద్రుఁడు పడమటి సముద్రమునఁ బడుటకు ఫలముగాని 'తన మచ్చను దెలుపుఁ జేసికొనుట' ఫలముగా నుత్పేక్షింపఁబడినది. ఇట 'తెలుపు' గుణము. అది ఫలముగా నుత్పేక్షింపఁబడినది.

౨౦. గుణభావఫలఁడత్రేక్షు

చ. తెగువరియైచెలంగు భవదీయకృపాణము వైరికోటియం

దగణితదానకేళిరతమయ్యును జీవనమీదటన్నలో

భగణములేమికింబలె విపక్షనృపాలురకెల్ల జీవనం

బాగ్విద్యుణవృత్తినిచ్చు విజయొన్నత! శ్రీనరసింహభూవరా! ౨౧

సాహసి యగు నీ ఖడ్గము వైరులయెడ దానకేళి (వితరణకేళి - ఖండవక్రియ) రతమయ్యును, జీవనమును (తన ప్రాణమును) నీయదన్న లోభగుణము లేకుంటుకు (ఈతని ఖడ్గము దానకేళిరతమే కాని జీవనమునుమాత్ర మియ్యదు. దీనికి లోభగుణము కలదు. అని లోకులనుచున్నారట. అ యప్రతిష్ఠ లేకుంటుకు) గాఢోలు శత్రురాజులకుఁ దృణరూపమున జీవనము నిచ్చుచున్నది.

ఇటు శత్రురాజులకుఁ దృణవృత్తితో జీవనమిచ్చుటకు ఫలముగాని లోభగుణాభావము ఫలముగా నుత్పేక్షింపబడినది.

౨౧. ద్రవ్యస్వరూపోత్పేక్ష

సీ. సటలెకానొకకొంత చాలదుపేరువం;

బాయుధప్రేక్షి యింతైనలేదు;

జననమెంచినఁ బ్రదోషంబుపాలెట;

టికిఁబుట్టినట్టి చోటికినిఁ జేటు

నెఱిఁజిన్నవాని కెన్నికగానితనబల్చి;

ద్యేషిగన్నను నోటుదెఱచికొనుట;

పాటింప నోరి బొబ్బటమేవడిగాని

ఘోరాజిలో బుసకొట్టుచుంట;

గీ. కొడవ దనకంచుఁ గ్రమ్మట నుదితుండైన

యల్ల నరసింహుఁడునుబోలె నసమగుమర

సృమరఘోరప్రతాపుండై చలఁగుచార

సరసగుణహరి ! యోబయనరస ధీర !

౨౯

“తోంటి నరసింహవతారమునఁ దనకుఁ గలిగిన పై కొదవలను దీర్చుకొనుట కుదయించిన యా నరసింహుఁడవో యన్నట్లున్నావు.”

ఇటు నరసఘోషపాటుఁడు నరసింహుఁడో యన్నట్లు” అనుచోట ద్రవ్యస్వరూపోత్పేక్ష. నరసింహపదము ద్రవ్యవాచకము. నిమిత్తము ప్రతాపగుణము.

౨౨. ద్రవ్యాభావస్వరూపోత్పేక్ష

సీ. పొగఁదొందుచడలేటి పొందామరలఁ గోసి

శిరసుల నొఱపుఁగా జెరువువారు

చవిడేటు కల్పకానవరసంబులకుఁ ద
 తోరకంబులతావిఁ గూర్చువారు
 వేల్పుఁగన్నియల నేవేళ దేశీయంపు
 బిట్టచేతల గాసిపెట్టువారు
 అమరునే జాజలులగునని బేసితా
 పనుల కూర్చుము లూడ్వఁబఱచువారు

గీ. నగుచు భవదసివిదళితయవనన్యపతు
 లహరహము రాయిడినొసర్చ నమరపురము
 వాసవుఁడు లేనికై వడి వరలుచుండు
 నరసుతాటోప ! యోబయనరసభూప !

౯౦

‘స్వర్గము అవాసవముగా (వాసవుఁడు లేనిదిగా) నున్నది’ అనుచోట
 ద్రవ్యాభావస్వరూపాత్మేక్ష. ‘రాయిడి’ అను క్రియ నిమిత్తము.

౨౩. ద్రవ్యహేతుత్పేక్ష

కం. నరసింహ ! యోబభూవరు
 నరసింహ ! భవద్భుజాగ్రనటదసిచే భూ
 పరిచితరాహువుచేబలె
 నరితేజోభానుబింబ మపహృతమయ్యెన్.

౯౧

నరసభూపాలా ! నీ చేతికత్తిచే భూమికిదిగిన రాహువుచేతవలె శక్రుతేజో
 రూపమగు సూర్యబింబ మపహృతమైనది.

ఇటు శక్రుతేజోరూపమగు సూర్యబింబాపహరణమునకు హేతువుగాని రాహువు
 హేతువుగా నుత్పేక్షింపఁబడెను. తేజోఽపహరణము నిమిత్తము. రాహువు
 ద్రవ్యవాచకము.

౨౪. ద్రవ్యాభావహేతుత్పేక్ష

చ. సిరబల ! యోబభూవరున్మసింహ ! భవన్నవకీర్తి భూనభోం
 తరములనిండఁ దద్రుచిదితానములోన విలీనమా సుధా
 శరనిధిలేమిచేబలెఁ బ్రళాంత నిరంతరతావకాశయాం
 తరసుఖవాసమందె మురదానవభంజనుఁ డెల్లకాలమున్.

౯౨

నరసభూపాలా ! నీ కీర్తి భూమ్యాకాశముల నిండగా నీ కాంతిసమాహములో దాగినదగుటచే నమృతసముద్రము లేకుటచే గాఢోలు శ్రీ మహావిష్ణువు నీ హృదయమున వసించెను.

శ్రీ మహావిష్ణువు నరసభూపాలుని హృదయమున వసించుటకు హేతువుగాని యమృతసముద్రాభావము హేతువుగా నుత్పేక్షింపబడినది. అమృతసముద్రము ద్రవ్యము.

౨౧. ద్రవ్యఫలాప్రేక్ష

ఉ. రాజపురందరుండవయి రంజలు నీ కుచితంబుగాఁగ నీ

రాజతకీర్తి యభ్రగజరాజయి యున్కికేగాదె తారకా

రాజ కరాంబుశీకర పరంపరలుం దెలిమబ్బుజల్లులుం

దేజముతో ధరించె సుదతీమకరాంక! నృసింహభూవరా! ౯౩.

నీవు రాజేంద్రుడవు. నీ కీర్తి నీ యింద్రత్వమున కుచితముగా నైరావతమగుటకు గాఢోలు నక్షత్రరూపశీకర సమాహమును దెల్లమబ్బులరూపమగు చామరములను ధరించెను.

కీర్తి తారకాశీకర సమాహమును, దెలిమబ్బుజల్లులను వహించుటకు ఫలముగాని 'దైరావతమగుట' ఫలముగా నుత్పేక్షింపబడినది. ఐరావతము ద్రవ్యము.

౨౨. ద్రవ్యాభావ ఫలాప్రేక్ష

చ. తనరు నసంఖ్యవాజి గజదారుణమై తగు నాదుమ్రొల నే

డెనిమిది సైంధవేధముల నీడుగఁదాల్చుట యెట్లటంచు నా

కిసుక నభంబులేకునికికెన్బలె శ్రీ నరసింహు జైత్రవా

హిని యనిలోన నింగికెగయించు నుదంచితరేణువుంజమున్. ౯౪.

నరసభూపాలుని సైన్య మసంఖ్యవాజిగజములు గలిగియుంటచే నాకాశము నాముందేడు గుఱ్ఱములను, (సూర్యాశ్వములు) ఎనిమిది యేనుగులను (దిగ్గజములు) దాల్చుట యెట్లు? అని యా యాకాశమును లేకుండజేయుటకుగాఢోలు ధూళిని నింగికి విసరుచున్నది.

ఇటు సైన్యము ధూళిని నాకాశమున కెగయజేయుటకు ఫలముగాని నభోఽభావము ఫలముగా నుత్పేక్షింపబడినది. ఇది ద్రవ్యాభావము.

ఇచ్చట నీ విమర్శమును చెలియవలెను:—ఉత్ప్రేక్షయందుఁ బ్రకృతమప్రకృత ధర్మసంబంధమును బట్టి యప్రకృతముగాఁ దాదాత్మ్యసంభావన చేయఁబడునని చెప్పితిమి. స్వరూపాత్ప్రేక్షయందు మాత్రమే ప్రకృతాప్రకృతములు వివిక్తముగా నగపడును. ఎట్లన, ‘నీవానరసింహుఁడవో’ అన్నట్లున్నావు. నీవు ప్రకృతము; నరసింహుఁడు అప్రకృతము. కాని హేతుఫలత్ప్రేక్షలలో హేతువు గానిదానిని హేతువుగా, ఫలముగానిదానిని ఫలముగా, నుత్ప్రేక్షించుచున్నాము. అట నప్రకృత మనఁగా నుపమానముండ నేయిందధను. ఎట్లనఁ బైలక్ష్యములలోని జాతిహేతుత్ప్రేక్షోదాహరణమున “కళంకకాంతి నరసభూపాలుని కీర్తిచే నడఁగఁగాఁ ద్రిలోకీ మందస్మితమును హేతువుగాఁ జెప్పినాఁడు.”

ఇటఁ బ్రకృతము కళంకముడఁగుట; అప్రకృతములేదు. అనఁగా నుపమానము లేదు. జాతిఫలత్ప్రేక్షోదాహరణమగు భుజమధ్యము వికాలమగుటకు ఫలము జయలక్ష్మీకి రంగస్థలము కానుండుటగా ననఁగా ఫలముగానిదాని ఫలమునుగాఁ జెప్పెను. భుజమధ్యము వికాలమగుట ప్రకృతము. అప్రకృతము చెప్పఁబడలేదు. కాన “ప్రకృతమున కప్రకృతతాదాత్మ్యసంభావన ముత్ప్రేక్ష” అను లక్షణ మెట్లు సరిపోవును? అన్నచో వినుఁడు. హేతుఫలధర్మోత్ప్రేక్షోదాహరణములలోఁగూడఁ దాదాత్మ్య సంభావనమే యుండవలెను. ఎట్లన, “నరసభూపాలుని కీర్తిచే నడఁగిన కళంకమును ద్రిలోకీమందస్మితముచే నడఁగిన కళంకముగాఁ దాదాత్మ్యసంభావన చేయవలెను. ఇట్లే స్వభావసిద్ధముగా వికాలతనుబొందిన భుజమధ్యమును జయలక్ష్మీ రంగస్థలార్థముగా వికాలతనుబొందినభుజమధ్యముగాఁ దాదాత్మ్యసంభావన నేయవలెను. ఈ హేతుఫలత్ప్రేక్షోదాహరణములలోఁ గూడఁ బైవిధమున రెండువిధములగు కళంకములకును, రెండువిధములగు వికాలతలకును దప్పక తాదాత్మ్యము చెప్పకొనవలయును.

‘ లింపతీవ తమోఽంగాని వర్ణతీవాంజనం నభః: ’ (తమన్ను శరీరములను బూయుచున్నట్లున్నది; ఆకాశము చీకటిని వర్ణించుచున్నట్లున్నది)

ఇటఁ దమోవ్యాపకరూపమగు ధర్మము తమోలేపనముగా నుత్ప్రేక్షింపఁ బడుచున్నది. ఇట్లే

వీనకీవ తరంగాగ్రౌ స్సమద్రః ఘేనచందనం
తదాదాయ కరైరిందు ర్లింపతీవ దిగంగనాః.

సముద్రుఁడు ఘేనచందనమును దరంగాగ్రములచే నూలుచున్నట్లున్నాఁడు. చంద్రుఁడు దానినిఁగొని దిగంగనలక్షఁ బూయుచున్నట్లున్నాఁడు.

ఇటఁ బ్రేరణమే (ఘేనప్రేరణము) పేషణముగాఁ గరవ్యాపనమే దిగంగనా లేపనముగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడుచున్నది. అయితే వ్యాపన ప్రేరణాదిపదములు లేవే

యనవచ్చును. ఈ తేప్పేక్ష యధ్యపసాయగర్భము గాన వతిశయోక్తియందువలెనే. విషయనిగరణము (ఉపమేయము గానరాకుంటు) సంభవించునని గ్రహింపవలెను.

మరియు ను తేప్పేక్షలక్షణపద్యమున “గుణక్రియాది యోగముచే” అని ప్రకృతమున కప్రకృత తాదాత్మ్యసంభావన నేయుటలో గుణక్రియాది నిమిత్తము లుండవలెనని చెప్పితిమి. ఉదాహరణములందు గుణ క్రియా నిమిత్తములు మాత్రమే చూపితిమి. అదికబ్బముచే గ్రాహ్యమగునదేమి? అని శంక గలుగుచున్నదిగాదా! గుణక్రియానిమిత్తము మాత్రమేకాక గుణాభావనిమిత్తము, క్రియాభావనిమిత్తము గూడ నొక్కొక్కచో నుండును. ఎట్లన,

మనసి సంతమివ ప్రియమిక్షితుం నయనయోః స్పృహయాంతరుపేతయోః

గ్రహణశక్తిరభూదిదమీయయోగపి న సమ్మఖమాస్తుని వస్తువి

(ఒక యువతికి) తన హృదయగతప్రియునిఁ జూచుటకోయన్నట్లు మనస్సునఁ బ్రవేశించిన కన్నులకు సమ్మఖమునందలి వస్తువుయొక్క గ్రహణశక్తి నశించెను.

ఇటు హృదయగతప్రియునిఁ జూచుటకు నేత్రములు లోపలఁ బ్రవేశించినట్లు తేప్పేక్షించుటకు బాహ్యవస్తుగ్రహణశక్త్యభావము నిమిత్తము (గుణాభావము నిమిత్తము.)

వతంసనీలాంబురుహేణ కిం దృశా విలోకమానే విమనీభధూవతుః

అపి శ్రుతీ దర్శనసక్తచేతసాం న తేన తే శ్రుతువతు ర్భృగీదృశాం.

కర్ణావతంసమగు నల్లకలువ యను కంటితోఁ జూచుచున్నవేమో! చెవులుగూడా విమనస్కులులు (మనస్సులేనివి) అయినవి. కావుననే దర్శనాసక్తలగు నా యువకులకు నేమియు వివరబడలేదు.

ఇటు శ్రోత్రేంద్రియగతమగు విలోకనైకాగ్రతను ను తేప్పేక్షించుటయందు శ్రవణక్రియాభావము నిమిత్తము.

ఇకను నీ నిమిత్త మొక్కొక్కటియేకాక సముచ్చయముగాఁగూడా ననఁగాఁ బెక్కునిమిత్తము లొక్కయెడలనే కానఁబడును. ఎట్లన,

అమై హంసావళయో వలక్షా స్వతీర్తి మూర్తే శ్చపలాః పులకాః

ఉడ్డీయ యుక్తం పతితాస్సృవంతీశశంతపూరం పరితః ప్లవంతే.

తెల్లని హంసలను నీ కీర్తిపులకలుగాఁ (శకలములు) దలఁతును, ఏలన, నది గిరినదులందుఁబడి తేలియాడుచున్నది.

హంసలను గీర్తిపులకలుగాఁ దలఁచుటలో ధావశ్యగుణమును, నీటిపైఁ జేలి యాడుట యను క్రియయును, (గుణ క్రియలు రెండును) నిమిత్తములయ్యెను. ఇట్లే గుణభావ, క్రియాభావములును నొక్కొక్కచో నిమిత్తములు గావచ్చును.

ఒక్కొక్కచో జాతి ద్రవ్యములును గూడ నిమిత్తములగును. ఎట్లన,
ద్రోణ సుతత్ర వితరివ్యతి భాగ్యలభ్యసాభాగ్యకారమయీ ముపదాం గిరిస్తే
తద్వీపదీప ఇవ దీప్తిభి రోషధీనాం చూడామిశజ్జలదకజ్జలదర్శనీయః.

ఇట ద్రోణాచలమును దీపముగా నుత్పేక్షించుటలోఁ దత్ప్రేరూఢములైన యోషధిదీపులును, చానిపైఁగల జలదకజ్జలమును నిమిత్తము. దీప్తికజ్జలపదములు జాతివాచకములు. కావున జాతివాచకముగూడ నిమిత్తము గావచ్చును.

నిశాను మూర్ధ్ని న్నగరతా యత్యేనో రాజతీందునా

శ్రీకంఠో భక్తరక్షార్థం సన్నిధానం భజన్నివ.

రాత్రులందు శిరస్సున వెలుగుచున్న చంద్రునితో నా (బాణానురుని) సాధము భక్తరక్షణార్థము శ్రీకంఠుడు సన్నిధియం దున్నట్లున్నది.

ఇట బాణానురసాధమును శివుఁడుగా నుత్పేక్షించుటకు శిరస్సున వెలుగు చున్న 'చంద్రుడు' నిమిత్తము. చంద్రుఁడు ద్రవ్యవాచకము.

కావున గుణ క్రియలేకాక గుణభావ, క్రియాభావములును, నిమిత్తములుగా నుండవచ్చును. అవి సమవృత్తయరూపమునఁగూడ నుండవచ్చును. మరియు నిమిత్తము గుణ క్రియా రూపముననేకాక జాతి ద్రవ్య రూపమునఁ గూడ నుండవచ్చును.

ఇదంతయు 'ఆది' పదముచే గ్రాహ్యము.

కం. ధర వాచ్యోత్పేక్ష కుదా

హరణము లివి గొన్ని కడమ యయ్యైకృతులం

దరయఁగఁదగు; గమ్యాత్పే

క్ష రచింపఁగలేదు నేర్పుచాలమి నిందున్,

౯౫

గమ్యాత్పేక్ష కుదాహరణము నిత్తుము; కనుడు.

కం. చెలికాడ! నీడు డెందము

నెలవగుటం బెక్కుచుంది నెలఁతలకందా

చెలి తన్నిముడ్చుకొన ని

చ్చలుఁ దనలేమేని సతికృశంభానరించుకా.

'తన్నిముడ్చుకొన' అని యున్నచో వాచ్యయగును. అదిలేమిని గమ్య.

కావ్యప్రకాశకౌరుఁడు దీనిని వ్యంగ్యోత్పేక్షగానే యుదాహరించెను.

గమ్యేత్ప్రేక్షా, వ్యంగ్యేత్ప్రేక్షల భేదమును జిత్రమీమాంసాకారుడు దలిపినదానిని ద్వితీయాశ్వాసమున ౧౨౮ పద్యముక్రింద వ్రాయఁబడినది. చూచుకొనవలెను.

౨౨. అతిశయోక్తి

కం. ఉపమేయ మింత తడవక

యుపమానమె నుడువ నతిశయోక్తి మహా

నిపుణోక్తి మూలమై తగు

సపరిమితప్రాధి నదియు నైదువిధములై.

౯౬

ఉపమేయము సభాకరించి యనఁగా విషయనిగరణమునేని యుపమానమును మాత్రమే చెప్పట యతిశయోక్తి. అది కవిప్రాధోక్తి ప్రధానము (మహానిపుణోక్తి మూలము) అది పంచవిధము.

విషయనిగరణమన విషయమును జెప్పకుండుటగాదు. విషయమును సభాకరించుట మాత్రమే. “విషయస్యాఽనుపాదానేఽప్యుపాదానేఽపి సూరయః | అధః కరణమాత్రేణ నిగీర్ణత్వం ప్రచక్షతే” (విషయమును జెప్పినను జెప్పుకున్నను ననఁగా బ్రయోగించినను బ్రయోగింపకున్నను సభాకరించుటవలననే నిగీర్ణత్వము (నిగరణము) సిద్ధించును. అనఁగా విషయనిగరణమన విషయమునకు (ఉపమేయమునకు) విషయించే (ఉపమానముచే) అపకర్షణమును దోషఁజేయుట. ఇట్టి విషయనిగరణ ముత్ప్రేక్ష యందును, సతిశయోక్తియందునుగూడ నుండును. ఎట్లన, “నీ ముఖమును జంద్రుడని శంకించుచున్నాను” అనుచో విషయమగు ముఖమునకు విషయియగు చంద్రునిచే న్యూనత్వము తోచుచున్నది. ఈ న్యూనత్వము ‘శంకించుచున్నాను’ అనుదానిచే గలుగుచున్నది. ‘చంద్రుఁడేతఁడు’ అన్నపు డతిశయోక్తిలోఁ గూడ విషయమగు ముఖమునకు విషయి యగు చంద్రునిచే న్యూనత్వము తోచుచున్నది. ఎట్లన, విషయిని మాత్రమే గ్రహించి విషయమును గ్రహింపకభాకరించెను. పైని విషయము గ్రహింపఁబడినను ‘శంకించుచున్నాను’ అను పదముచే న్యూనత్వము సంభవించుచున్నది.

కావున నుత్ప్రేక్షయందును, సతిశయోక్తియందును విషయాధాకరిణము సమానమే. రెండును సద్యవసాయగర్భములే. ప్రకృతిమతో న్రకృతమున కభేదప్రతిపత్తియే రెంటియందును గలుగును. అయినచో భేద మేమనవచ్చును ? వినుఁడు ! ఉత్ప్రేక్షలో సద్యవసాయము సాధ్యము. అతిశయోక్తిలో సద్యవసాయము సిద్ధము. అనఁగా నుత్ప్రేక్షయందు ‘నూనంచంద్రాః’ అనుచో విషయి (ఉపమానము) అనిశ్చిత

ముగా నిర్దేశింపబడుటచే నస్యవసాయము సాధ్యము. అనఁగా నిట విషయము విషయిగా నిశ్చయింపబడలేదు. ఆతిశయోక్తిలో (చందోఽయం) విషయము విషయిగా నిశ్చయింపబడుటవలన నస్యవసాయము సిద్ధము.

గీ. పరగ సంబంధమం దసంబంధమనఁగ

మఱి నసంబంధమందు సంబంధమనఁగ

భేదమందు నభేద; మభేదభేద

భావమును; గార్యహేతువివర్యయనున.

౯౭

సంబంధమున్నను లేకున్నట్లు చెప్పట, సంబంధములేకున్న నున్నట్లు చెప్పట; భేదమున్నను లేనట్లు చెప్పట; భేదములేకున్నను నున్నట్లు చెప్పట; కార్యకారణ భావముయొక్క వివర్యయము. (తలక్రిందులు) చెప్పటయని యతిశయోక్తి పంచ విధము.

౧. సంబధాసంబంధాతిశయోక్తి

మ. అలఘుపౌఢిమ నీదు దానవిభవం బాలించి యాలించి ని

చ్చలు దానస్ఫురణంబడంగ నురభూజిత్రేణికిం; గల్గెనా

బలభిద్వారణ గండకాషకలన ప్రత్యగ్రలగ్నాధికో

జ్వలదానంబొక వేళఁగల్గు; నరసత్కూపాలచూడామణీ!

౯౮

నీదానవైభవమును విని కల్పవృక్షములకు దానవైభవ మడఁగను. ఒకవేళఁ గలిగినను వైరావతము దన గండస్థలమును రాచుకొనుటచే నంటుకొన్న దానమే (మదము) కలుగును.

కల్పవృక్షములకు దానసంబంధమున్నను (దానము గలిగియున్నను) నసంబంధము వర్ణింపబడినది.

కం. మదతీ! అనుక్షణంబును

నెదుగుకొనుచువచ్చు నీదు నీచస్థవక

య్యదిచాలినంతదేశము;

త్వదీయకరలతల నడిమిభాగమానందన్

చనుఁగవకు వలసినంతప్రదేశమున్నను లేనట్లు వర్ణింపబడినది. ఇదియు సంబంధాసంబంధాతిశయోక్తియే.

౨. అసంబంధసంబంధాతికయోక్తి

ఉ. చందనశైలసానువులఁ జాలఁజెలంగు భుజంగబాలికా
 బృందము శ్రీనృసింహవిభుఁ బేర్కొనిపాడఁ దదీయగానని
 వ్యందములాను వేడ్కబెరయంగఁ గురంగతురంగమేగమిన్
 మందగతిప్రసంగములుమానవు దక్షిణగంధవాహమల్. ౯౯

మలయపర్వతసానువులందు నాగకన్యలు నరసభూపాలునిఁ గూర్చి పాడుచుండఁగా నా గానరసమును ద్రాగు కోరికితోఁ దన వాహనమైన కురంగము నడవకుంటువలన దక్షిణ మారుతము మెల్లఁగా నడచుచుండెను.

కురంగములకు నాగకన్యల గానరససంబంధము లేకున్నను నున్నట్లు చెప్పఁబడినది. కాన నసంబంధసంబంధాతికయోక్తి.

౩. భేదాభేదాతికయోక్తి

కం. అగునొకటి కర్ణభూషణ;
 మగునొక్కటి కర్ణవైరి; హరిచందనపుం
 జగురును నీచేజగురును
 బొగఁజొందుట కిదియేభేదము; నృసింహనృపా! ౧౦౦

హరిచందనపల్లవము కర్ణభూషణము. నీ హస్తపల్లవము కర్ణవైరి. ఇదియే భేదము. అని భావము. భేదమున్నను నభేదము చెప్పవలసియుండఁగా నీనిదియే భేదము అని భేదమే యిటఁ జెప్పఁబడుచున్నది. ఇది యుదాహరణార్థము గాదు.

పల్లవతః కల్పతరో రేష విశేషః కరస్య తే వీర!

భూషణయతి కర్ణమేకం పరిస్తు కర్ణం తింస్కురుతే.

అను శ్లోకమునకుఁ బైపద్య మనువాదము. ఈ శ్లోకమును వ్యతిరేకాలంకారమున కుదాహరణముగాఁ గువలయానందకర్త యిచ్చియున్నాఁడు. ఈ క్రిందిపద్య ముదాహరణీయము.

చ. విలసిలు బాకియొందు వినువీధిని; నాపయిఁ బైడిమెట్లలో
 పులఁచిన యింద్రనీలమయ మార్గముగ్రాణుఁ; దదగ్రమందు వ
 ర్తింతు గిరిద్వయం; బది నుకృజ్జనగమ్యము; చందనాంక; మా
 ఫలనముకేగ లభ్య మమృతంబు మధానిధియుంటఁ జెంగుటకా.

మధ్యభాగమందలి నాభి, వశులలోనున్న నూఁగారు, స్తనములు, చందన రేపము, అధరామృతము, ముఖము, అను ప్రకృతములు చెప్పబడక వానితో సంబంధించిన యప్రకృతములు మాత్రమే చెప్పబడినవి. వాస్తవముగాఁ బ్రకృతప్రకృతములకు భేదమున్నను గవిప్రాధోక్తిచేఁ బ్రకృతము చెప్పబడక తదభేదముగా నప్రకృతమే చెప్పబడినది. దీనినిఁ గువలయానందకారుఁడు యాపకాతికయోక్తి యనెను. ఈ భేదమున విషయ నిగరణము చేయబడును. దీని నాంగ్మున 'Antonomasia' అందురు.

ర. అభేదభేదాతికయోక్తి

నీ. అమృతమూర్తికిఁ గళంకావాప్తియెట్లని

మిహికాంశునిఁ గళంకరహితుఁడేయ

లోకబాంధవున కుగ్రాకారమెట్లని

భానుబార్యణశీత భానుఁడేయ

మృత్యుంజయునకేల మెడచుట్టు వినమని

గరళకంఠుని సితకంఠుఁడేయఁ

దలబోయ, నుజ్జవైన చాతకీమాలిన్య

మనుచితంబని ఘను నమలుఁడేయ

గీ. మహిత భవదీయసత్కీర్తి మధురవిధుర

వక్రమగు బ్రహ్మసృష్టి సతిక్రమించి

కమలజాండ కరండంబుఁ గడచిపెడలె

వైరిగజసింహ! యోబయనారసింహ!

౧౦౧

అభేదమున్నను భేదము చెప్పినచో నది అభేదభేదాతికయోక్తి యనబడును. ఈ పద్య ముదాహరణార్హముగాదు. ఏలన, నీ లక్షణ మిటుఁ బట్టుదు. ఈక్రిందిపద్య ముదాహరణీయము.

కం. ఆయందం, బాచందం

బా యా నెఱజాణతనము, లామాటకనం

బేయెడఁగన; మానుందరి

యాయజా సామాన్యసృష్టి యగునే తలఁపక ?

లోకమలోని యితర స్త్రీల సృష్టికిని నా యవతి సృష్టికిని భేదము లేకున్నను భేదమున్నట్లు చెప్పబడినది.

మనము లోకములోఁ గొంచెము విలక్షణముగా నున్నవానినిఁ గూర్చి 'వాని ప్రరహ' వేణు. వాని కథ వేణు' అని యీవిధముగా వేణు, వేణు, అని చెప్పుదుము. ఈ భేదములో నావిధముగాఁ జెప్పవలెను. ప్రకాశకారుఁడు 'ప్రకృతస్య యదన్యత్వం' అని యీ భేదమునకు లక్షణము చెప్పెను.

గీ. కార్యకారణవిపర్యయ రూపాతిశయోక్తి

నీ, వెన నీప్రతాపాగ్ని దెసలఁబర్వకమున్న
పొరయు శాత్రువరాజపురవరంబు
లలపురంబులు ధూమమగ్గలింపకమున్న
ప్రబలు వైరికశత్రబాష్పవితతు
లలజలంబులు ధాత్రినవఘళింపకమున్న
క్రేశ్యబ్బు వారి యకీర్తిపంక
మావంకసంకరం బంకురింపకమున్న
పొడముననత్కిర్తిపుండరీక

గీ. ముపుర! కవిబుధశుకపికనివహనిరత
ఫలితనురుచిరసురతరుపటిమఘటన
కలితకరతలకునుమిత కరజనికర

గరిమ మనుపొంచి రాజోబఘనుస్మసింహ!

౧౦౨

నీప్రతాపాగ్ని దెసలఁ బ్రాణకమున్న శత్రురాజ పతనములు పొగరెత్తును. ఆ ధూమ మతిశయింపకమున్న శత్రురాజుల భార్యలకుఁ గన్నీళ్లుఁబడును. ఆ నీరు నేలపైఁ బడకముందే నేల (వారి) యపకీర్తి బురదతో నిండును. బురద యేడ్పడకముందే నీకీర్తి పుండరీకము మొలచును.

అగ్నిదులు కారణములు; ధూమాదులు కార్యములు. కారణము పూర్వ భావి. కార్యము త్రుతావి. కాని యిటుఁ గారణమునకన్నఁ గార్యమును ముందుగాఁ గన్లు కవిప్రాధోక్తిచే వర్ణింపఁబడినది.

అతిశయోక్త్యలంకారమునకు 'వక్రోక్తి' యనియు వేరొక పేరు. ఇదిలేని యలంకారి యుండదు. ఉపమాలంకారమునఁ గూడ నతిశయోక్తియే యుండును. "ముఖము చంద్రునివలె నున్నది" అన్నపుడు చంద్రునివలె నిజముగా నున్నదా? లేదు. అతిశయమునేని చెప్పుచున్నాము. కాన నతిశయోక్తిగర్భితమై యున్నది.

ఎల్లయలంకారములకును నతిశయోక్తిమూలమని మమ్మటాడులును, ఉపమాలంకారము మూలమని వాడునాడులును చెప్పుదురు. ఇది సర్వాలంకార వీజభూతము. మరియు 'శ్లేషః పుష్టాతిసాభాగ్యం ప్రాయో వశ్రోక్తిః స్థితం' తఱచుగా సర్వాలంకారములందును నున్న సౌభాగ్యమును శ్లేష పోషించును' అని యుచ్చిది. కాన శ్లేష స్పర్శచే సర్వాలంకారములకును సాంద్ర్యము హెచ్చును. దీని కాంక్షమున 'Hyperbole' అని పేరు.

౧౩. సహ్యాక్తి

కం. నిపుణత ముఖ్యాన్వితమా

నుపమేయంబును, సహార్థయోగాన్వితమా

నుపమానంబును బెరసినఁ

బ్రవంచితంబగు సహ్యాక్తి రహితెట్లన్నఁక.

౧౦౩

ఉపమేయమునకు (క్రియతో) ముఖ్యాన్వయమును (కాబ్ధాన్వయము) ఉపమానమునకు సహార్థసంబంధముతో నముఖ్యాన్వయమును (ఆర్థాన్వయము) గలిగిన యెడల సహోక్తి. మరియు నుపమాలంకారమున నుపమానోపమేయములు ప్రాకరణికాప్రాకరణికములు. మరియు నందలి యాపవ్యము ప్రసిద్ధము. సహోక్త్యలంకారమున నుపమానోపమేయములు రెండును ప్రాకరణికములే. ఇందలి యాపవ్యము కల్పితము. ఈ సహోక్తి కావ్యకారణ విపర్యయరూపమగు నతిశయోక్తియే మూలముగాఁ గలది. అప్పుడే అది చారుత్వహేతువు.

సీ. నానారిభూనాథ సేనాతతులతో నె

కటకముల్ దూఱు నీవటహరవము

భీతారిజాతాసువాతావళులతో నె

దివికేగు నీచమూభవరజంబు

ధీరాతివీరారి ఘోరాంగములతో నె

వడఁకు నీకరతల జ్వలకృపాణ

మస్తారిమస్తాగ్ర విస్తారములతో నె

నతిశయంబుఁ దావకోన్నతశరాస

గీ. మహితస్సవరాజ్యలక్ష్మీమ్మ గాక్షితో నె

వేడ్కనినుఁజెందు సంగ్రామవిజయలక్ష్మి

అనఘతర పోచిరాజవంశాబ్ధిచంద్ర!
సరనుతాటోప! యోబయనరసభూప!

పటహరవము కారణము. నేనాపతులు కటకముల దూఱుట కార్యము; చమూరజము కారణము; అనునాతము దివికేగుట కార్యము. కృపాణము కారణము; శాత్రువాంఘములు కంపించుట కార్యము. శరసము కారణము; అరిచి స్తకనతి కార్యము. కారణకార్యములకుఁ బాగ్యాపర్యము లోకమానఁ బ్రసిద్ధము. అయినను నిట సతిశయోక్తిచే సమకాలికత్వము చెప్పఁబడినది. ఇటఁ బ్రథమాంతములగు పటహరవాదులు క్రియలతో ముఖ్యాన్వయమును (సాక్షాచ్ఛాబ్దాన్వయము) నేనా పతులు మొదలగు పదములు (తృతీయాంతములు) సహస్థసంబంధముతో నార్థాన్వయమును బొందుచున్నవి.

శ్లేష భిత్తికాభేదాద్యవసాయమూలకమగు సహోక్తియుఁ గలదు. ఎట్లన,
“కుమదదలై స్సహ విఘటంతే చక్రవాక మిధునాని.” చక్రవాక మిధునములు కుమదదళములతో విఘటనమును (వియోగము-విచ్ఛేదము) బొందుచున్నవి. ఇట్టి ‘విఘటనము’ అను పదము క్లిప్తము. రెండర్థములకును నభేదాద్యవసాయము. శ్లేషభిత్తిక యన శ్లేష మూలముగా గలది.

ఈ సహోక్తి మాలారూపముగఁ గూడఁ గలదు.

డిత్తిప్తం సహకాశికస్య పులకై; సాన్ధ్యం ముఖైర్నామితం
భూపానాం; జనకస్య సంశయద్ధితో సార్థం సమాస్సాలితం
వైదేహ్య మనసా సమం తదధనా కృప్తం తతోభార్గవ
ప్రాధానాంకృతికందశేన చ సమం భగ్నం తదైశం ధనుః.

విక్రమిత్తుని పులకలతోఁగూడ నెత్తఁబడినట్టియు, రాజుల ముఖములతోఁ గూడ వంపఁబడినట్టియు, జనకుని సంశయబుద్ధితోఁగూడ నాస్సాలితమైనట్టియు, సీతాదేవి మనస్సుతోఁగూడ లాఁగఁబడినట్టియు, పరశురాముని యహంకారాంకురముతోఁగూడ నా శివధనుస్సు భగ్నమయ్యెను.

గర. వినోక్తి

కం. సంబంధిఁబాసి మరియొక

సంబంధిఁజారుతయు, సచారుతయు, బ్రా

ప్తంబుగఁ బ్రజ్ఞాధికుల మ

తిలబున నదియగు వినోక్తి ధర నెట్లన్నా.

ఒకదానినిఁ దృఢించుటవలన వేటొకటి నుందరముగాఁగాని యనుందరముగాఁగాని యుండునట్లు చెప్పినచో విన్నోక్తి.

ఉ. క్రూరతలేనిచూపు, నెలకొన్నవికారములేనిరూ, పహం
కారములేనియేపు, కలకాలము వేసటలేనిప్రాపు, సం
ప్రేరితమీనయంత్ర తనుభేదమునన్ సరిలేని తూపు. ని
ద్ధారుణీనీకెపొల్చు గుణధామ! నృసింహస్మపాలకేభరా! ౧౦౬
క్రూరత్వాదులులేని చూపు మొదలగునవి నుందరములుగా నిర్ణయపఱచినవి.

కం. కవిలేని రాజుకీర్తియు,
రవిలేనినభంబు, రూపరసభావములం
జనిలేని భానుపొందును,
రవలేని విభూషణంబురహి నరసింహా! ౧౦౭
కవి మొదలగువారు లేని రాజుకీర్తి మొదలగునవి యనుందరములు.
ఈ విన్నోక్తి సహోక్తిఁ బ్రతిద్యంది.

౧౧. సమాసోక్తి ✓

కం. ప్రకృతము విశేషణంబులు
నకలంబును సామ్యధర్మసహితములై య
ప్రకృతముఁ దలఁపింపఁగనది
యకృతిసమాసోక్తియయ్యె నదియెట్లన్నన్. ౧౦౮
ప్రకృతముయొక్క విశేషణముల సామ్యమునబట్టి యప్రకృతార్థము వోచు
నేని నది సమాసోక్తి.

కం. కలకంఠ రుత్రులఁబిలుచును,
ఫలములఁ జవిఁజూడుఁడనుచుఁ బదములఁబెనఁగున్
బలమఱిపఱచుభవద్రిపు
లలనాతఱిఁగాంచి వింధ్యలతలు నృసింహా! ౧౦౯

వింధ్యపర్వతమునందున్న లతలు పరుగిడుచున్న నీ క్రతుకాంతలను జూచి
శలకంఠరుత్రులఁ బిలుచును. (తమపైఁ గూర్చున్న కలకంఠములయొక్క రుత్రములతో)
తమ ఫలములను జవిఁజూడుఁడనుచుఁ బదముల కడ్డముపడి పెనఁగులాడును.

ఇటు 'కలకంఠరుతులఁ బిలుచును । ఫలములఁ జవిజూడుఁడనుచుఁ బదములఁ బెనుగన్' అనునెడ నశేతనములగు చిత్రలయంబుఁ జేతనస్మృతి మారోపింపఁబడినది. దానిచే నప్రకృతమగు పుణ్యస్థానమునకు బ్రతిగ్గొనిచ్చుటకై బ్రతికొలుచున్న వృత్తాంతము దోచుచున్నది.

ఈ సమాసోక్తిలో నప్రస్తుత వృత్తాంత (వ్యంగ్యం) సమాసోప ముండును. అదియే బీవితము. అనఁగా జారుతాపేతువు. అది లేమన్న సమాసోక్తియే లేదు.

సమాసోక్తియందు ప్రస్తుతవ్యవహార సమాసోపమును, గూఢకమున నప్రస్తుత రూప సమాసోపమును నుండును. ఎట్లన, 'కలకంఠరుతుల' అను పై పద్యమున నప్రస్తుత వ్యవహార సమాసోపమును హాసితీమి. ఇది సమాసోక్తి. 'ముఖము చంద్ర బింబము' అను రూపకమున హాసమునఁ జంద్రబింబత్వమే యాసోపింపఁబడుచున్నది. పైదానియందువలె వ్యవహార సమాసోపము లేదు. అప్రస్తుతరూపమే యాసోపింపఁ బడినది.

ఈ విశేషణము క్లిప్తముగా, సాధారణముగా (ప్రస్తుతాప్రస్తుత సాధారణము) నుండవచ్చును. 'కలకంఠరుతుల' ఇత్యాది స్థలమున క్లిప్తము. సాధారణమున నీ క్రింది దుదాహరణము.

చ. చనుగవ తొండవింప, జడ సల్లెగ, నూగగ ముత్తెపుకొసరల్,
కనకపుగమ్మలాడఁ జెవులకొ మిఱుమిట్లుగఁ, జెమ్మగిల్ల నా
ననమఁ, గరప్రహరము లానర్చుచు మిక్కిలి చూర్మకొంచు ని
వ్యసిత కరంగుగంజకము! భాగ్యమనంగను నీదెహ! భువికా.

ఇటు విశేషణములచేఁ బురుషాయితప్రసక్త యగు నాయికా వృత్తాంతము దోచుచున్నది.

ఈ సమాసోపము నాలుగువిధములు. ౧. లాకికవస్తువునందు లాకికవస్తు సమాసోపము. ౨. లాకికవస్తువునందు కాస్త్రీయవస్తు సమాసోపము. ౩. కాస్త్రీయవస్తువునందు కాస్త్రీయవస్తు సమాసోపము. ౪. కాస్త్రీయవస్తువునందు లాకికవస్తు సమాసోపము. కావ్యములందు లాకికవస్తువునందు లాకికవస్తు సమాసోపమే హృద్యమగుట మిగిలినవికామి నవి యుదాహరింపఁబడవయ్యెను. వలసినచోఁ బ్రతాపరుద్రీయమునఁ జూచుకొనవలెను.

సమాసోక్తి దోషము

సమాసోక్తియందు క్లిప్త, సాధారణ, విశేషణములవలననే వాగ్రూపముగాఁ జెప్పఁబడినన్నను నౌపమ్యము నుద్ధరించును. అట్టిచో వాగ్రూపముగా నౌపమ్యమును వచించుట యపుష్టి లేక పునరుక్తి యను దోషమగును. ఎట్లన,

స్మృతతి తిగ్మరుచా కకుభః కరైర్దయితయేవ విజృంభితతాపయా
అతనుమానపరిగ్రహయా శ్చితం రుచిరయా చిరయాయినశ్చియా.

సూర్యుడు దని కరములచే దిక్కులను స్మృతింపగా గ్రీష్మదివసక్రీ తాపము
విజృంభింప నధికమైన మానమును గ్రహించిన దయితవలె నయ్యెను.

ఇటు 'తిగ్మరుచి' శబ్దముచే నాయకత్వమును 'దిక్కులు' అను శబ్దముచే
నాయికాత్వమును గోచరించినట్లు 'గ్రీష్మదివసక్రీ' శబ్దముచే బ్రతినాయికాత్వము
గోచరించుచునే యున్నది. అనగా గ్రీష్మదివసక్రీ ప్రతినాయికవలె నున్నదని వ్యక్త
మగుచున్నది. అట్టిచో 'దయితయేవ' అని నాగ్రూపముగా నాపమ్యమునుపచించుట
యపుష్టి లేక పునరుక్తి.

౧౬. వశోక్తి ✓

కం. వేటాకవిక్షుంబలికిన

చారూక్తికి శ్లేషకాకు సంబంధముచే

వేటాకయోజనదెచ్చిన

నారయ వశోక్తియ్యె నదియెట్లన్నన్.

౧౧౦

ఒక యభిప్రాయముతోఁ బలికిన వాక్యమునకు శ్లేష సంబంధముచేఁ గానీ
కాకున్వరసంబంధముచేఁ గానీ మరొక యభిప్రాయమును గలిగించుట వశోక్తి.
వశోక్తియన నుక్తివక్రత. వక్రత యన వైచిత్ర్యము. ఉక్తివైచిత్ర్యము వశోక్తి.
ఎల్ల యలంకారములందును నుక్తివైచిత్ర్యముండునగా! దీనియందుఁ గల విశేష
మేమి? అన్నచో మిగిలిన యలంకారములలో నిట్టి వైచిత్ర్యములేదు. ఇది విలక్ష
ణము. ఈ వశోక్తి శ్లేషవశోక్తి, కాకువశోక్తి యని యిటుదెలుగుట.

శ్లేషవశోక్తి ✓

ఉ. ఇంతి! భవన్మనోజ్జగతుఁడెవ్వఁ? డినుం; డినుఁడైనబద్ధిని

రాఁదఁడుఁడో? రాజశేఖఁ డు; రాజదాతఁడుగాఁడు; రుద్రుఁడో?

శంకః! బలాఁబలాఁచనుఁడుగాఁడు వృసింహుఁడు; మూఢపుండు? ని

న్నింటిట మెచ్చితింజెల్! నిడేనుఁడు మూఢపుండు శుభాకృతిన్.

చెలికత్తె నాయకను "ఇంతి...ఎవ్వఁడు?" అని ప్రశ్నించినది. నాయక
"ఇనుఁడు" అని ప్రత్యుత్తరించినది. 'రాజు' అని నాయక యభిప్రాయము. చెలి
కత్తె 'ఇన' శబ్దమునకు శ్లేషనుదీసి 'సూర్యుఁడా?' అని యడిగినది. ఇట్లే రాజశేఖర

(రాజేంద్రుడు-శివుడు) నరసింహ (నరసభూపాలుడు-శ్రీవిష్ణువు) పదములకును భిన్నార్థయోజనము దలియవలెను.

ఈ శ్లేషవక్రొక్తి ప్రశ్నోత్తరరూపముగా నుంటయే సౌందర్యావహము. ఇట్లే

చ, అపరిమితానురాగ నుమనోఽలసయై చిగురాకుచేతులం

దపసినిఁ గాఁగిలించె వనితా! యిదె రంభ; దలంప రంభ తా

నపరిమితానురాగ నుమనోఽలసయై చిగురాకుచేతులం

దపసినిఁ గాఁగిలించు టుచితంబెఁదా యని నవ్వె రంభయుఁ.

ఇందును బ్రశ్నోత్తరరూపముననే శ్లేష వక్రొక్తి నిబద్ధమయ్యెను.

కాకువక్రొక్తికిం దుఃఖాహరణము లేదు. చూపుదుము.

గురుజనపరతంత్రతయా దూరతరం దేశమద్యతో గంతుం

అలికులకోకిలలిలితే నైవ్యతి సఖి! సురభిసమయేఽసౌ.

గురుజనపరతంత్రుఁడగుటచే దూరదేశమనకుఁజనఁబూనియున్న యీ నా ప్రియుఁ దలికులకోకిలలిలితమైన వసంతమున సఖి! రాఁడు.

నాయకుఁడు ప్రవాసమునకుఁ జనుచుండ నాయికయొక్కయు దాని సఖి యొక్కయు వచనప్రతివచనములు. నాయిక యీ పద్యమున “రాఁడు” (నైవ్యతి) అను సర్థమును దెలుపఁగా సఖి ‘రాఁడు!’ అను కాకుస్వరముచే రాఁడా! అనఁగా “వచ్చును” అను సర్థమును యోజించుచున్నది. ఇది “నైవ్యతి” అను నొకే పదము నాయిక యొక యర్థమునఁ బ్రయోగింప సఖి యన్యార్థమున దానినే ప్రయోగించెను. ఈ శ్లోకమే నాయికావచనమును సఖి ప్రతివచనమును నగును.

ప్రకాశకారుఁ డీ వక్రొక్తిని శబ్దాలంకారముగాఁ బరిగణించెను.

✓ ౧౬. స్వభావోక్తి ✓

తం. సహృదయహృదయంగమమై

మహినున్నదినున్నయట్లు మాటల తేటల్

బహుళంబులుగాఁ జెప్పిన

మహితోక్తియై జాతియయ్యె మహి నెట్లన్నన్.

౧౧౨

కేవల మున్నడున్నట్లుగా వర్ణించినచో స్వభావోక్తిగాదు. అది సహృదయ హృదయంగమముగా నుండవలెను. హృదయంగమత్వము ప్రతిభా లభ్యము. కావుననే

దీర్ఘపుచ్చ శృకుష్పదః కకుద్మాక లంబకంబలః
గోరపత్యం బలీవర్ద స్తుజిమత్తి ముఖేన సః.

అనునది స్వభావోక్తి గాదని తెలిపితిమి.

బాలకాదులయొక్క క్రియా, రూపముల సున్నపున్నట్లుగా వర్ణించుట స్వభావోక్తి. క్రియ యనగాఁ జేష్ట. రూపమనగా నీలపీతాది వర్ణమును, ఆకారమును నగును. కావున బాల, యువతి, మగ్గ, కాతర, తిర్యగ్భ్రాంత, హీనపాత్రాదుల యొక్క చేష్టలును, రూపమును, ఆకారమును హృదయంగమముగా సున్నపున్నట్లుగా వర్ణించుట స్వభావోక్తి. మొత్తమమీద దేనియొక్కకాని యసాధారణధర్మ వర్ణనము స్వభావోక్తి యని నిష్కృష్టార్థము. దీనిని జాత్యలంకారమని ప్రాచీనులు వ్యవహరించిరి.

నీ, తలచూపి మోనులై త్రాసులై తళుకెక్కి ✓
నిక్కి నక్కులవలె నరసిబెరసి
గఱకట్టి కభుకులై కెరలి పోకంతలై
వంతలై చెంతల విరివిజెంది
జగి దొట్టి మిట్టలై బిగువులై బుగడలై
ముగడలై నిగనిగ నిగలనెగడి
కొనలుబ్బి గబ్బులై గుబ్బులై యపరంజి
కుండలై కొండలై దండనించి

గీ, దొరసి యుండొంటినొరసి క్రిక్కిరిసి మెఱసి
అగణితస్ఫూర్తి మొగమునకెగయు నీదు
వలుడవలిగుబ్బచన్నలో వలపులాడి !
నేడు నరసింహు కాగిట నెఱపఁగలిగె.

౧౧౩

ఇందుఁ గ్రమమైన ప్రసముల యెదుగు వర్ణింపఁబడినది. ఇది క్రియ.

భామహఁ డీ స్వభావోక్తి నలంకారముగా గణింపలేదు. ఆతఁడు వక్రోక్తి లేకున్న నలంకారత్వమే లేదనెను. స్వభావోక్తియందు వక్రోక్తిలేదు. కాన నలంకారము కాదట. కాని దండి దీని నలంకార పరిచ్ఛేదమునఁ బ్రప్రథమముననే గణించెను. మరియు దీనిని జాతి, గుణ, క్రియా, ద్రవ్యభేదములచే జతుర్విధముగా వర్ణించెను. ఎట్లన,

జాతిస్వభావోక్తి

గీ. హరితకోమలపక్షంబులగుచుండ దుండ ✓
 పంక్తి యాతామ్రకుటిలమై భాసిలంగ
 మెడలు మువ్వన్నచాటల మెరియుచుండ
 శుకము లివి మంజులొత్తులై కోభిలడిని.

ఇట శుకజాతి వర్ణితము.

క్రియాస్వభావోక్తి

గీ. కన్నులారూర్ణితంబులై క్రాలఁగాఁ, గ
 లక్ష్మణిత గర్భమైన గళంబుతోడఁ
 బ్రీతిఁ బారావతంబు పరిభ్రమించి
 ప్రణయినిన్ ముద్దిడుకొనె రిరంసతోడ.

పారావతముయొక్క చుంబనక్రియ వర్ణితము. మరొక యుదాహరణము.

కా. మోకాల్మోడ్చి, వీణుండులన్ మడమలన్ మోపించి, ముందద్దమా
 లొకంబుంబొనరించుచుం, గుచగిరుల్ త్రుళ్ళాడఁ గేలెత్తుచుం
 బైకిన్, వ్రాల్చుచు, మోఁగగాజులు గురుల్ నానాగతిం దువ్వుచున్
 ఆ కన్యామణి కట్టుచుండె ముడియో ? అస్మచ్చలచ్చిత్తమో ?

నా 'అమృతకణములు'.

గుణస్వభావోక్తి

గీ. అంగములయందు బద్ధరోమాంచమగుచుఁ
 జిత్రమునయందు నిర్వృతిఁ జేయుచుండి
 నయనయుగమున కామీలనంబుఁ గూర్చి -
 వర్తిలుచునుండెఁ బ్రేయసీస్పర్శ మహాహ !

ఇట స్పర్శరూప గుణస్వభావము వర్ణితము.

ద్రవ్యస్వభావోక్తి

కం. గరిశము గళమునఁ దనరెగఁ
 గరమందుఁ గపాలమొప్పుఁగా శశధరశే
 ఖరుఁడగు పృష్ఠాగ్రజం డిదె
 యరుణ సిగ్ధజటలఁ జెలువై పొడగట్టెన్.

ఇటు వృషభధ్వజ రూప ద్రవ్యస్వభావవర్ణనము చేయఁబడినది.

ఈ నాల్గింటిలోఁ గ్రియాస్వభావోక్తి వర్ణనమే హృదయంగమము. మిగిలినవి తరువాతివి. ఇతరాలంకారికులు క్రియా, రూప, వర్ణనము స్వభావోక్తి యనిరని తెలిపితిమి. దండిభేదములును నీ భేదములును సమానమే. ఇరువురికినిఁ గ్రియావర్ణనము గలదు. రూపమును, నీలవీతాదిరూపము, ఆకారము, అని ప్రాచీనాలంకారికులు విభజించిరికదా! నీలవీతాదిరూప వర్ణనము గుణస్వభావోక్తియే యగును. ఆకారవర్ణనము, జాతి, ద్రవ్యస్వభావోక్తులగును.

ఈ స్వభావోక్తి కుదాహరించిన పద్యములు 'ఆవ్యాసీ నుబ్రహ్మజ్యోతిశ్చి' గారి కావ్యాదర్శములోనిది.

౧౮. వ్యాజోక్తి

కం. తేజరిలు వేడ్కతో న

వ్యాజ సముద్భూతమైన వస్తువు నెలమిన్

వ్యాజంబునేసి దాచిన

వ్యాజోక్తి యనంగఁబొల్పు నది యెట్లన్నఁ.

౧౧౮

ఉద్భిన్నమైన (వైకుంఠికిన లేక ప్రకటితమైన) వస్తువును వ్యాజముచే దాచి చెప్పినచో వ్యాజోక్తి యగును. వ్యాజముచే నుక్తి యని సార్థకనామము.

కం. బాలామణి నరసింహస్య

సాలాగణఁ జూచి ప్రమదబాష్పావృతయై

లీలాసాధనముతిత

కాలాగరుధూప మొంతఘన?మని పల్కున్.

౧౧౯

నాయక నరసభూషాలునిఁ జూచుటవలనఁ దనకుఁగలిగిన యానందబాష్పములను గాలాగరుధూపములవలనఁ గలిగిన బాష్పములుగా నిగూహనమునీసినది.

సామ్యమున్న నే యీ నిగూహనము నే ము వీలగును. కావున సామ్యనిబంధన ముండవలెను.

కం. హారములు గరఁగ నరస

త్వారమణునిఁబాడి యొక్కసతి పులకలుమై

నీరికలెత్తినఁ దాచును

సారెకు హారాంబుజనిత కైత్యంబునుచున్.

నరసభూపాలునిగూర్చి గానమునేయఁగా నొక యువతికి గగ్గలుపాటు గలిగెను. అది హఠజలతైత్త్యముచే గలిగినట్లు దాచెను. ఇదియు వ్యాజ్యోక్తియే. కాని 'దాచును' అని వాగ్రూపముగాఁ జెప్పట యనుందరమా.

౧౯. మీలనము

కం, అవనిం బ్రబలంబగు వ

స్తువుచే వ స్వంతరంబు సారిది నడఁగినన్

గవులమతంబున మీలన

మవునది యన్వర్తనుగుచు నది యెట్లన్నన్.

౧౧౬

ప్రబలమగు వస్తువుచే వ స్వంతరము (అల్పవస్తువు) అడఁగినచో నది మీలనము. మీలనమన వ్యుత్పత్తిభమునుబట్టి యుత్కృష్టవస్తువుచే నికృష్టవస్తునిగూహనము.

కా. నీథాటి విచలద్బలోద్బల భటానీకోదయద్భృతిచే

బాధాహేతు వనోగ్రజంతుభయముం బాటింపకాత్మన్ రిపు

త్వౌధీశాంగనలదికందరల వెల్లందున్ భుజంగస్ఫటా

నాధూద్యస్తశిషంక్తిః గప్తదురు దోశ్యక్తిన్ సృసింహాధిపా !

నీ పైన్యమువలనఁ గలిగిన భయముచేఁ గ్రూరజంతుభయమును బాటింపక నీ శత్రుకాంతలు పర్యతగుహలలోఁ బ్రవేశించి యటనున్న సన్నిముల పడఁగలమిఁది మణుల కాంతులచే వెలుఁగుగనఁబడఁగా నా రా మణులను గప్పచున్నారు.

పరపైన్య భయముచేఁ గ్రూరసర్పభయము కప్పఁబడినది. కాన మీలనమని గ్రంథకర్త యభిప్రాయము. ఇది సరిగాదు. 'భయముం బాటింపక' అని యుంటుచే వారు సర్పభయమును రెక్కింపకున్నారనియు పైనివల హస్తములలోఁ బడుటకన్న సర్పములవలన మరణించుటయే మేలనియుఁ దాత్పర్యము వచ్చును. ఈ పద్యముచాహరణార్థము గాదు.

అపాంగతరళే దృశౌ మధురవక్రవర్ణా గిరో

విలాసభరమంధరా గతి రతీవ కాంతం ముఖం

ఇతి స్ఫురిత మంగకే మృగదృశస్వతో లీలయా

తద్రత న మదోదయః కృతపదోఽపి సలక్ష్యతే.

ఆ యువతి దృక్కు లతిచంచలములు ; వాక్కులు మధురములును చక్కములును; గమనము విలాసభరమంధరము; ముఖము కాంతిమంతము; ఇనన్నియు స్వభా-

వముచేతనే సిద్ధించియున్నది. ఇప్పుడు మదిరామదము ప్రవేశించినను వివిక్తముగాఁ గనరాకున్నది.

స్వభావసిద్ధములయిన ప్రబలములయిన దృక్పాంచల్యాదులచే నల్పములయిన మదిరాకృతదృక్పాంచల్యాదులు కప్పబడినవి.

ఈ మిలనమునకు మిలితమనియు నామాంతరము. ఇది ద్వివిధము. సహజ తిరోధానముచేతను, నాగంతుకతిరోధానముచేతను, నస్తునిగూహనము. 'అపాంగ తరళే' అనుచో సహజమగు తిరోధానము. అనఁగా సహజమగు దృక్పాంచల్యాదులచే దిరోధానము జరిగినది.

యే కందరాసు నివసంతి సదా హిమాద్రే
స్త్యత్పాతశంకితధియా వివశా ద్విష స్తే
అప్యంగ ముత్సులక ముద్వహతాం సకంపం
తేను మహా! బత! భియాం న బుధోఽప్యభిజ్ఞః.

నీ భయమున హిమశైల గుహలయందు వసించువారి శరీరములందుఁ గంపమును బులకలను గాంచి విద్వాంసుఁడును నిది భయకార్యములుగాఁ గ్రహింపఁ జాలఁడు. అనఁగా వారి కంపమును బులకలును శైత్యకార్యములుగా గ్రహించును గాని భయకార్యములుగా గ్రహింపఁడు.

శైత్యమాగంతుకము. దానివలనఁ గలిగిన కంపపులకలును నాగంతుకములే. వానిచే భయకార్యములగు కంపపులకలకుఁ దిరోధానము గలిగినది. కావున నిట నాగంతుకతిరోధానము. అగంతుకములచేఁ దిరోధానము జరిగినది.

౨౦. సామాన్యము

కం. అవిరళ గుణసామ్యమున

నవనిన్ వ స్త్వంతరంబునందేకంబై

ప్రవిమలవస్తువు మెఱసిన

నవు నది సామాన్యమనఁగ నది యెట్లన్నన్.

౧౧౮

సమానగుణములు గల యెందు వస్తువులు గుణసాదృశ్యమునుబట్టి యేకాకారముగా భాసించినచో నది సామాన్యాలంకారము.

మిలనాలంకారమున సత్కృష్టవస్తువుచే నికృష్టవస్తువునకుఁ దిరోధానము. సామాన్యాలంకారమున సమాన వస్తువులు గుణసామ్యముచే నేకాకారముగా భాసించుట.

కం. నీ కీర్తి కాంతిలోపల

శ్రీకంఠుండేకమైన శివుఁగానక యా

నాకనది జలధికేగుం

బాకారిసమాన ! యోబచార్ధివునరసా !

౧౧౯

కీర్తిశ్రీకంఠులు శ్వేతగుణసామ్యముచే నేకాకారముగా భాసించుచున్నారు.

ఇటు నాకనది జలధికేగుటకు హేతువుగాని శివునిఁ గావకుంటును హేతువుగా నుత్పేక్షించుటచే గమ్యహేతుఁడౌత్పేక్షయుఁ గలదు. ఇటు నీ యుత్పేక్షను సామాన్యాలంకార మనుగ్రహించుచున్నది. మరొక యుదాహరణము.

గీ. చుల్లదండలు గైసేసి, మలయజంబుఁ

బూసి యొడలికిఁ, దొడి పట్టుపుట్టములను,

బండువెన్నెల నడిరేలఁ బరువులిడుచుఁ

గానఁబడదయ్యె నభిసారికాగణంబు.

చంద్రికా, అభిసారికలు శ్వేతకాంతి సామ్యమున నేకమై ప్రత్యేకముగా భాసించుచున్నారు.

౨౧. తద్గుణము

కం. తనగుణము విడిచి యన్యము

ననఘగుణముఁగొనుట తద్గుణాఖ్యము...

౧౨౦

స్వగుణమును విడిచి యితర వస్తువుయొక్క యుత్కృష్టగుణమును స్వీకరించి నచోఁ దద్గుణాలంకారిము.

మీఁదనున సుత్కృష్టవస్తువుచే నికృష్టవస్తువునకుఁ దిరోఘానమే. కాని స్వగుణత్యాగము లేదు. సామాన్యగుణము స్వగుణత్యాగము లేదు. కానఁ దద్గుణ మేతద్భిన్నము.

ఉ. కానలక్ష్మీ నీవిమతకాతరలోచన ప్రాణనాథుడుం

దాను భుజింపఁగా ఫలవితానముఁ గోసెదనంచుఁబోయి నా

నానిరవద్యకోకనడనర్చనభాంగులిపాటలాంశు రే

భానిబిడంబులై న కనుగాయలై కోయు నృసింహభూవరా ! ౧౨౧

నీ శక్తికాంత పండ్లు గోయఁబోయి తన నఖకాంతులచే నెఱ్ఱబాటిన కను గాయలు గోయుచున్నది.

ఉత్కృష్టమగు నఖికాంతిచేఁ గనుగాయలు తమ గుణమగు పచ్చదనమును విడిచి యెఱ్ఱని పండ్లవలెఁ గనఁబడినది.

“తస్య అపకృతస్య గుణః అత్ర అస్తీతి తద్గుణః” అపకృతవస్తువుయొక్క గుణములు (నఖికాంత్యాదులు) ఇందున్నవి కానఁ దద్గుణము అని వ్యుత్పత్తి.

౨౨. అతద్గుణము

కం,

.....బిరుగుణం

బనయము హేతువుగలిగియు

నెనయమియ యతద్గుణాఖ్య మివి యెట్లన్నన్.

తగినంత కారణమున్నను నితర వస్తువుయొక్క గుణమును స్వీకరింపకున్నచో నతద్గుణము. ‘తస్య గుణః న అత్ర అస్తీతి తద్గుణః’ అని వ్యుత్పత్తి. (దాని గుణ మిందు లేదు. కాన నతద్గుణము.)

చ, బలరిపుభోగ! యోబనరపాలనృసింహ! భవద్యశంబుచేఁ

దెలుపగు నిందు లాంఛనము; తెల్పుగు బ్రాక్షనభోగిభోగముల్

తెలుపగు రుద్రుకంధరము; తెల్పుగు భారతికొప్పు; కాని త్వ

త్ఫలరిపు దుర్యోధోరుచివితానము తెల్పుయియుండ దెన్నఁడున్,

నీ కీర్తిచే నెల్ల వస్తువులును దెల్లఁబడుచున్నను నీ శత్రువుల యపకీర్తిమాత్రము దెల్లఁబడకున్నది.

తగిన కారణమున్నను నపకీర్తి నీ కీర్తి గుణమును స్వీకరింపకున్నది. కాన నతద్గుణము.

౨౩. విరోధాభాసము

కం, అమర విరోధంబాభా

సముగాఁగ విరోధమయ్యె జగతి నదియునుం

గ్రమమున జాత్యాదివిభే

దముల బహుత్వంబుఁజెంది తగు నెట్లన్నన్.

౧౨౩

పైకిమాత్రము విరోధము గనఁబడుచుఁ బరమార్థమున విరోధము లేకున్నచో విరోధాభాసాలంకారము. దీనికి విరోధాలంకారమనియు నామాంతరము. ఇతి జాతి, గుణ, క్రియా, ద్రవ్యభేదములచే బహువిధము.

విరోధమున నుద్వ్యోతకారుఁ డిట్లు తెలిపెను. “విరోధశ్చ ఏకాధికరణ సంబద్ధత్వేన ప్రసిద్ధయో రర్థయోర్భాసమునైకాధికరణాసంబద్ధత్వం । ఏకాధికరణాసంబద్ధత్వేన ప్రసిద్ధయో రేకాదికరణసంబద్ధత్వేన ప్రతిపాదనం వా ”

విరోధమున నొక్కచోట సంబద్ధములుగా స్థిరపడియున్న రెండు ధర్మములు పైకి సంబద్ధములు గానట్లు తెలుపుట కానీ యొక్కచోట సంబద్ధములుగాని రెండు ధర్మములు పైకి సంబద్ధములవలెఁ దెలుపుట కానీ యగును. ఈ విషయము లక్ష్యము మీఁదలెప్పుగా నవగతమగును.

గీ. జాతి జాత్యాదికముతోడ, జగతిఁ గ్రియ క్రి
యాదికముతోడ, గుణము గుణాదితోడ,
ద్రవ్యమును ద్రవ్యమును విరోధంబుఁజెందఁ,
బదివిరోధంబులగు; వీనిఁ బదిలపఱుతు.

౧౨౪

జాతి జాతిగుణద్రవ్య క్రియలతోను, గుణము గుణక్రియా ద్రవ్యములతోను, క్రియ క్రియాద్రవ్యములతోడను, ద్రవ్యము ద్రవ్యముతోడను విరోధమును జెందును. ఈవిధముగా నీ యలంకారము పది భేదములగును.

సీ. ధారాధరంబయ్యుఁ దనరు నీకాక్షేయ
మనతివాహినికజీవనదమయ్యుఁ
గమలాకరంబయ్యు నమరు నీశౌర్యంబు
ఘనరాజహంసభీకరతఁదాల్చె
నీరంధ్రగతి మహావారణంబయ్యు నీ
సత్కిర్తి హరిఘటాగుఱ్ఱమొందె
నవనిఁ బ్రభానిధియయ్యు నీ నెమ్మేను
జై వాత్సల్యంబు సంఘటించె

గీ. ధర్మధరమయ్యుఁ బ్రతిపక్షధర్మభేది,
నరనతివిహారమయ్యుఁ గర్ణప్రమోద
శీల, మురుగోత్రిభృతియయ్యు జిష్ణువగుచుఁ
జెలఁగు నీ బాహుయుగము నృసింహభూప !

౧౨౫

౧. లోకమున ధారాధరము (మేఘము) జీవనదము; (జలములనిచ్చునది) కాని యిటు జీవనదము కాకున్నది. ధారాధరత్వజాతికిని జీవన దానక్రియాభావము

నకును విరోధము. కాన విరోధమును బరిహరింపవలెను. ఎట్లన, నీ కాక్షేయకము (కత్తి) ధారాధరమును, (వాదరనువహించునది) అనతులగు శత్రువుల వాహినికిఁ బ్రాణమియినిదియు, అనఁగా బ్రదుకునీయనిది; వారిని వధించునది. అను సర్థముచే విరోధము పరిహరణీయము.

ఇట జాతిక్రియా విరోధము.

౨. కమలాకరము (సరస్సు) లోకమున రాజహంసలకు నాహ్లాదకరము. కాని యిట భీకరమగుచున్నది. కమలాకరత్వజాతికిని భయ రూపగుణమునకును విరోధము. విరోధమును బరిహరింపవలెను. కమలా + కరము = లక్ష్మినిఁ జేయునది; రాజహంసలు = రాజశ్రేష్ఠులు; అను సర్థమును స్వీకరించి నీ కార్యము లక్ష్మినిఁ జేయును. రాజశ్రేష్ఠు (శత్రురాజులు) లకు భయము గలిగించును. అన్నచో విరోధము తొలఁగును. ఇట జాతిగుణవిరోధము.

౩. మహావారణమునకు (గజము) హరిపుటా (సింహబృంద) సఖ్య మెట్లు పొసఁగును ? వారణత్వజాతికిని హరిత్వజాతికిని విరోధము. మహావారణము = పెద్ద పెద్దయావరణములు గలది. ఇట ఆవారణశబ్ద మావరణవాచకము. (స్వాధ్యక్షజంతు మగు 'వృ' ధాతువుయొక్క రూపము). మహావారణమున నీరంధ్రమగుచిదమునఁ బెద్ద మూతలు గలది. అనఁగా దట్టముగా నన్నింటిని లెస్సగాఁ గప్పిజేయునది. అని యర్థము. నీ కీర్తి లెస్సగా దట్టముగా నన్నింటినిఁ గప్పవనియు, సింహబృందమును (తెలుపు గలిగియుంట్ల) బోలునదియునను సర్థముచే విరోధము పరిహరణీయము.

ఇట జాతిద్రవ్యయమునకు విరోధము.

౪. ప్రభానిధి యన నూర్యఁడు. ప్రభానిధిత్వజాతికిని జైవాత్మక (చంద్రుఁడు) రూపద్రవ్యమునకు విరోధము. ప్రభానిధి యనఁ గాంతినిధానము. జైవాత్మకుఁడన దీర్ఘాయుష్ముంతుఁడు. నీ నెమ్మేను గాంతిమంతమును దీర్ఘ కాలము జీవించునదియును నను సర్థముచే విరోధము పరిహరణీయము.

ఇట జాతి ద్రవ్యములకు విరోధము. ప్రభానిధియన నూర్యఁడు. “ఈశబ్దము ద్రవ్యవాచకమగును. కాని జాతివాచకమే” ట్లని శంకింపవచ్చును. ద్వాదశార్కులు గలరు. కానఁ బ్రభానిధిశబ్దము జాతివాచకమగును. దీనికి మరొక యుదాహరణము.

సృజతి చ జగ దిద మవతి చ సంహరతి చ హేలయైవ యో నియతం

అవసరవశత శృభరో జనార్దన స్సోఽపి చిత్ర మిదం.

ఎవడు తన లీలచే జగములను సృజించునో రక్షించునో సంచరించునో యతః దవసరమునుబట్టి చేపగా నయ్యెను. ఇది చిత్రము.

ఇటు శఫరత్వజాతికిని జనార్దనరూపద్రవ్యమునకును విరోధము. అనగా జనార్దనుడు శఫరమైట్లగును ? అని విరోధము. భగవంతుడు స్యసచుద్ధుడగుటచే శఫర రూపధారణము సాధ్యమే యను నర్థముచే విరోధము పరిహరణీయము.

౫. ధర్మధగణ రూపక్రియకును ధర్మభేదన రూపక్రియకును విరోధము. ధర్మ మన విల్లు. 'తాను ధర్మమును ధరించువాడును బరుల ధర్మమును (విల్లును) భేదించు వాడును' అను నర్థముచే విరోధము పరిహరణీయము.

ఇటుఁ గ్రియాద్యయ విరోధము.

౬. నరసుత విహించు (అర్జునునియొక్క పాగడబడిన విహారము) కర్ణ ప్రమోదశీలము (కర్ణనికేఁ బ్రమోదముగలిగించు స్వభావముగలది) ఎట్లగును ? కాన నరసుత విహారము = నరులచేఁ బాగడబడిన విహారాంశక్రియ గలదియై, కర్ణములకుఁ బ్రమోదముగలిగించు స్వభావముగలదియు (నీబాహుయుగము) అను నర్థముచే విరోధ పరిహారము.

ఇది గుణక్రియా విరోధము. (ప్రమోదము గుణము; విహారము క్రియ.) కాని యీ యుదాహరణ మంత బాగుగాలేదు. ఏలన, విహరణ, ప్రమోదముల విరోధము ప్రసిద్ధముగాదు. కాన మరొకటిచ్చుచున్నాము.

‘వేశల మపి ఖలవచనం దహతితేరాం మానసం సతత్త్వవిదాం’

ఖలవచనమువేశలమయ్యును మహాత్ముల మానసమును గాల్చును.

ఇటుఁ బేశలత్వగుణమునకును దహనరూపక్రియకును విరోధము.

౭. గోత్రభృతి యన గోత్రభరణము గలది. అనగా గోత్రములను (పర్వత ములను) భరించునది. గోత్రములను భరించువాడు జిష్ణువు (ఇంద్రుడు) ఎట్లగును ? ఇంద్రుడు గోత్రభేదిగదా! కాన నిట క్రియాద్రవ్య విరోధము. కాన గోత్రభరణము = బ్రాహ్మణ క్షత్రియాది సంశములను భరించునది. అనగా గాపాడునది యనియు జిష్ణువు = జయశీలము (బాహుయుగము) అనియు నర్థముగఁగోచించినచో విరోధము పరిహృతమగును.

మ. తలిరుంబోడి సరాగయయ్యు ధవళత్వంబొందు; నుచ్చైస్తనా చలభారాసహాయయ్యుఁ దా నచలయ్యుఁ; జర్వింపఁగా నార్యయై చెలువంబందియు నన్యభావయ్యుగు; నీచేతోజ శస్త్రాహతన్ నలినాక్షిమణి నేలుమింక నరసేంద్రా! సాంద్రతేజోనిధీ! ౧౨౬

౮. 'సరాగయయ్య ధవళత్వమును బొందును' అన్నచో నిట రక్తత్వ, ధవళత్వ రూపగుణములకు విరోధము. 'సరాగ = అమరాగవతి' అను నర్థముచే ననురక్తురాలును, (కనుకనే) ధవళత్వమును (పాలిపోవుటను) బొందినదియు నను నర్థముచే విరోధ పరిహారము.

౯. 'స్తవచల భారాసహాయయ్య' అనుచో అచల (భూమి) అచలభారాసహ యెట్లగును? భూమి పర్వతములను మోయునుగాదా! ఇట 'అచల = కదలనిది' అను నర్థముచే నా యువతి స్తంభరూప సాత్త్వికభావమును బొందినదనియు, స్తవభారమును సహింపలేకున్నదనియు నర్థముచే విరోధ పరిహారము. ఇట గుణ ద్రవ్య విరోధము ('అచల' ద్రవ్యవాచకము. భారము గుణము.)

౧౦. ఆద్య (పార్వతి) అన్యభావ (అపర సరస్వతి) యెట్లగును? ఇట ద్రవ్యద్రవ్య విరోధము. ఆద్యురాలును, నన్యభావ = పరాయత్తమైన లేక మతిమాలిన (ప్రలాప రూప మన్మథావస్థచే) మాటలు గలదియు నను నర్థముచే విరోధముపరిహారము.

మొత్తమింద నీ విరోధాలంకారము శ్లేషమాలకము. ఉద్ద్యోత కారుడు దెలిపిన విరోధలక్షణము నిట ననుసంధించుకొనవలెను.

దీని నాంగ్లమున Paradox అందురు.

౨౪. విశేషము

కం. ధారుణి నాధేయమనా

ధారముగా, నొకటి నేకతలకలితముగా

సారెను, నశకృతరణం

బారూఢముగా విశేషముగు నెట్లన్నన్.

౧౨౭

ఆధారరహితముగా నాధేయమును నిబంధించుట, ఒకేవస్తు వనేకస్థలముల నున్నట్లుగా నిబంధించుట (ఏకానేక గోచరము) అశక్యవస్తువును జేయుట, అని విశేషాలంకారము మువ్వధములు.

౧. ఆధారరహితాధేయము

చ. దురమున శ్రీనృసింహుఁ డతిదుర్మద వీరవిరోధిపంక్తిపై

సరభసవృత్తిఁ బ్రతలముసాఁపఁ బ్రదీప్తములయ్యెఁ దన్మహా

మరకత పుష్కరాగ నవమాక్తిక విద్రుమ నీలకాంతిచే

సురపదవీధిపై జనులచూడ్కికభిత్తిక చిత్రకర్మముల్. ౧౨౮

పత్తలము = పాదతలము. నరసభూపాలుఁడు దన పాదతలమును శత్రురాజులపైఁ జూపఁగా నందలి మరకత పువ్యరాగాదుల కాంతిచే నాకాశమున నభిత్తికమైన చిత్రములు జనుల కగపడినవి.

భిత్తి యాధారము, చిత్రకర్మ యాధేయము. అభిత్తిక చిత్రకర్మ లనుచోట నాధారరహితాధేయము కనబడుచున్నది. కాని దీనియందు వైచిత్ర్యము దక్కువగా నున్నది. ఈ క్రింది పద్యము నుందరమైనది.

గీ. మొలిచెఁ గమలంబు నిజ్జలస్థలములందుఁ;
గలువలుదయించె దానిపైఁ; గానిపించెఁ
గనకలతపైనివెల్ల; నా కనకలతయు
లేతయట; యేమి యీ మహాత్పాతవితతి ?

ఇటఁ బ్రసిద్ధాధారము లేకున్నను గమలము లుదయించెను. దానిపైఁ గలువలుదయించెను. ఇవెల్లయఁ గనకలతపై నిలిచెను.

౨. ఏకానేకగోచరము

కం. కలఁడు కలఁడన్నచోటం

గలుగు నృసింహుఁడవు కావఁ గానల, గిరులం,

గలలోన, మ్రోలఁ, బిమ్మట

నలఘుసితి నీవయగుదు వరికి నృసింహః !

౧౨౯

ఒక నరసభూపాలుఁడే శత్రువునకుఁ గానలలో, గిరులలోఁ, గలలలో, ముందు, వెనుకలను గానఁబడుచున్నాఁడు. ఇట్టిదే

సా వసతి తవ హృదయే । నైవాక్షిమ సా చ వచనేమ

అస్తాదృశీనాం నుందః । అవకాశః కుత్ర పాపానాం ?

ఆ యువతియే నీ హృదయమున, నీ నేత్రములముందు, నీ వచనములందును వసించుచున్నది. పాపాత్ములగు మావంటివారి కవకాశమెక్కడ ?

౩. అశక్యవస్తుకరణము

నీ, దారుణాఖండ మూర్తాండ మండలము ను

పొంగి గులుక్కున మ్రింగవచ్చు ;

గంభీర ఘుమఘుమారంభ సంరంభ దు

గ్ధపయోధిఁ జంగున దాటవచ్చు ;

జండికాజానేయ గండప్రకాండముల్

వీరక జరాలున వ్రేయవచ్చుఁ;

గుటిలోగ్ర శతకోటి కోటి సంఘాటముల్

కినిసి ఘణిల్లునఁ దునుమవచ్చుఁ;

గీ. గాని పశ్యదభీక భీకరదృగ్గ

జాగ్రదనలోజ్వలజ్వాలజాలకుటిల

గురుభుజాశ్చేర్యుఁ నినుఁజెన్కదరమె యరుల ?

కౌబలేంద్రుని నారసింహక్షితింద్ర !

౧౩౦

నూర్యుని మ్రింగుట మొదలగు నశక్యకార్యములను జేయుట విశేషాలంకారముగాఁ జెప్పఁబడినది. కాని ప్రకాశకారాదుల లక్షణము భిన్నముగా నున్నది.

“అన్యత్రపుత్రతః కార్యమశక్యస్యాన్యవస్తునః

తదైవకరణంచేతి విశేషత్రైవిధః స్మృతః”

హడావడిగా నొక కార్యమును జేయఁబూని యదే యత్నముతో నశక్యమైన మరొక కార్యమును జేయుట విశేషము. ‘హడావడిగా’ అనుటచే ‘నేకప్రయత్నముతోనే’ రెండుకార్యములను జేయఁగలను’ అను పట్టుదల లేదని తెలియవలెను. ఎట్లన,

నుష్ఠర దద్భుతరూపముత్ప్రతాప । జ్వలనం త్వం సృజతానవద్యవిద్యం
విధినా సస్పృశే నవో మనోభూ ర్భువి సత్యం సవితా బృహస్పతిశ్చ.

అద్భుతమగు రూపమును, మహాప్రతాపమును, అనవద్యమగు విద్యయును గల నిన్ను సృజింప నారంభించిన యత్నముతోడనే యశక్యవస్తువులగు మన్మథ, నూర్య, బృహస్పతులు సృజింపఁబడిరి. అనఁగా నీయొక్క సృష్టితోనే ముగ్గురు సృష్టింపఁబడినట్లైనది అని భావము. ఇట్ల ‘సస్పృశే’ అను క్రియలలోనికి మనోభూః, సవితా, బృహస్పతిః’ అను శబ్దములు సాక్షాత్తుగా నన్వయించుటచే శాబ్దమగు కార్యాంతర కరణము.

బ్రహ్మ మొదట నిన్నుఁ బ్రేరిధముగాఁ సృష్టింపఁబూనెను. అనుకొనకయే మన్మథాదులు మువ్వరునుగూడ సృష్టింపఁబడినట్లయిరి.

వ్యంగ్యమగు నీ తృతీయభేదమున కుదాహరణము

గృహిణీ, సచివస్సఖీ మిథః ప్రియశిష్యా లలితే కలావిధౌ

కరుణావిముఖేన మృత్యునా హరితా త్వం బత కిం న మే హృతం?

నీవు నా గృహిణివి; సచివుడవు; సఖివి; లలితకళాభ్యాసమునఁ బ్రయత్నిస్తు
రాలవు. అట్టి నిన్ను హరించిన కరుణావిముఖులగు మృత్యువుచే నేమి హరింపఁ
బడలేదు ?

ఇటు నిందుమతీ హరణరూపముగ నొక కార్యమును జేయఁబూనిన మృత్యు
వుచే నా ప్రయత్నముచేతనే గృహిణ్యాన హరణరూప కార్యాంతరముగూడఁజేయఁ
బడినది. ఇటుఁ గార్యాంతరకరణము వెనుకటి యుదాహరణమునందువలె కాబ్బముగాక
వ్యంగ్యము. ఏలన, వెనుక ‘మనోభూ’ ఇత్యాదులు ‘సస్పృశే’ అను క్రియలలోనికి
సాక్షాత్తుగా నన్వయించినవి. ఇటు ‘కిం న మే మృతం’ అను హరణక్రియలోనికి
గృహిణ్యాది శబ్దములు వ్యంగ్యముగా నన్వయించుచున్నవి.

౨౫. అధికము

కం. ఆధారం బల్పంబై

యాధేయం బధికమైన, నది యల్పంబై

యాధారంబును నధికం

బై ధర రంజిల్ల, నధికమగు నెట్లన్నఁ.

౧౩౧

ఆధారము చిన్నదియు, సాధేయము పెద్దదియు నైనయెడలను, ఆధేయ మల్ప
మును సాధార మధికమును నైనయెడలను నధికాలంకారము. ఇది యిట్లు ద్వివిధము.

౧. అధికాధేయము

కం. ఘన రోమకూప వాతా

యనముల కణుపం పులగు నజాండంబులచేఁ

దనరు మారిపక్షి నడఁగక

యనఘాబ్జత వెడలె నీదు యశము నృసింహః !

౧౩౨

తన రోమకూపములను వాతాయనములలో నణువులుగాఁ జేలియాడు
బ్రహ్మాండములలోఁ గూడిన శ్రీ మహావిష్ణువుయొక్క యుదరమున నీ కీర్తి యిమాడక
సాధికమలరూపమున బయలికి వెడలెను.

ఆధారమగు నుదరముకన్న సాధేయమగు కీర్తి యధికముగా వర్ణింపఁబడినది.

౨. అధికాధారము

కం. నీదు నిరవద్యకీర్తిమ

హాదుగ్ధపయోధిలోన నాదిమరాజ

ప్రాదుర్భూతయశఃబులు

ప్రోదిం బుద్బుదములట్లు పాలుచు నృసింహా !

౧౩౩

నీ కీర్తి యను పాలసంధ్రమునఁ బూర్వరాజుల కీర్తి బుద్బుదములవలె నడఁగెను. ఇట నాధేయమగు పూర్వరాజుల కీర్తికన్న నాధారమగు సరసభూషాల కీర్తి సముద్రము పెద్దదిగా వర్ణింపఁబడినది. 'కీర్తి మహాద్గంధపయోధి' అనుచో రూపకముగూడఁ గలదు. కాని 'ప్రాధాన్యేన వ్యవదేశా భవంతి' అను న్నాయానుసారముగా దేనివలన విచ్చిత్తివిశేషము గలుగవో యా యలంకారము ప్రధానము.

౨౬. విభావన

కం. కారణములేక కార్యము

ప్రారూఢంబైన నది విభావన...

౧౩౪

లోకమునఁ గారణములేక కార్యము పుట్టదు. కవిప్రాథోక్తిచే నట్లు పుట్టినట్లు చెప్పినచో విభావనాలంకారము.

నీ. నలినారిలేని వెన్నెలలు, రాత్రులులేని

తారలు, లతలేని కోరకములు,

కొలసులేని సితాబ్జములు, స్వాతి చిన్నులు

లేని ముత్రైము, లేఱులేని నురువు,

లలరువెల్తురులేని వెలిమిబ్బులు, హిమాద్రి

లేని మంచులు, వార్ధిలేని సుధలు,

గనిలేని వజ్రముల్, గంధాద్రిలేని గం

ధములు దారములేని తారవితతు

గీ. తార ! నీ కీర్తిరుచులు మహానుభావ !

భావజాకార ! కారుణ్యభాసమాన !

మానకురురాజ ! రాజన్యమకుటఃసీత

చరణరాజీవ ! యోబభావరు నృసింహ !

౧౩౫

వెన్నెల వచ్చుట, తారలుదయించుట మొదలగు కార్యములకుఁ జంద్రుడు, రాత్రులు మొదలగునవి కారణములు. ఆ కారణములు లేకయే యా యా కార్యములు గలిగినట్లు వర్ణింపఁబడుటచే విభావన. "విభావ్యతే విచార్యతే కారణమస్యాం" (ఇందుఁ గారణము విచారింపఁబడును. కాన విభావన అని వ్యుత్పత్తి.)

విశోక్త్యలంకారమున కుదాహరణముగా నీయఁబడిన ‘ప్రూరతలేని చూపు’ అనుదానికిని దీనికిని భేదమేమనవచ్చును. “ప్రూరతలేని చూపు” ఇత్యాదులందు “నలివారి లేనివెన్నెలలు” ఇత్యాదులందువలె గారణకార్యభావము లేదుగదా!

౨౩. విశేషోక్తి

కం.

..... పెక్కుల్

కారణములయ్యు గార్యము

చేరకయుండుట మహిన్ విశేషోక్తియగున్.

పెక్కు కారణములున్నను గార్యము పుట్టకున్నట్లు వర్ణించుట విశేషోక్తి.

కం. అని నీ చాపఘనాఘన

ఘనము శరోత్కరముఁ గురియఁగం ద్వదహితరా

ద్వనితలకు నెట్టి చోద్యము?

యనువొందవు కంకణంబు లొబళనరసా!

౧౩౬

నీ చాపయాపము వర్షాకాల మేఘము శరజాలమును (జలధారలు - బాణధారలు) గురియఁగా నీ శత్రుకాంతలకుఁ గంకణంబులు (జలకణములు - గాజులు) అనువుపడకున్నవి.

ఇటఁ గంకణములు (జలకణములు) అనువుపడుటకుఁ దగినంత కారణమైన వర్షాకాల మేఘములయొక్క జలధారలున్నను అనువుపడకున్నవి. అనుటచేఁ గారణమున్నను గార్యము పుట్టలేదు. కాన విశేషోక్తి.

ఇట్ల శ్లేషచేతనే (కంకణశబ్దము) విశేషోక్తి యుత్థితమగుచున్నది. శ్లేష లేకున్నచో విశేషోక్తిలేదు.

అతద్గుణాలంకారమునఁ దగినంత కారణమున్నను నితరవస్తువుయొక్క గుణము స్వీకరింపఁబడుటలేదు. అనఁగాఁ గార్యము పుట్టలేదనియేకదా యర్థము. అట్టిచో దానికిని దీనికిని భేదమేమి? అనవచ్చును. కారణ గుణములు కార్యమునఁ బ్రవేశింపకున్నచో నతద్గుణము; కారణమున్నను గార్యమే పుట్టకుండుట విశేషోక్తి. అతద్గుణమునఁ గార్యము పుట్టును. కాని కారణగుణములు కార్యమునఁ బ్రవేశింపవు.

౨౪. అసంగతి

కం. నేరువుతోఁ గార్యంబును

గారణమును భిన్న దేశగతములుగాని

ద్వారణిలోన నసంగతి

యై రాజులునంద్రు సుకవు లదియెట్లన్నన్.

౧౩౭

కార్యకారణములు రెండును జేకదేశస్థములుగా నుండుట మర్యాద. అట్లు గాక భిన్నదేశస్థములుగాఁ గవిప్రతిభచే వర్ణింపఁబడినచో నసంగతి.

కం. అనిలోన నీభుజాగ్రం

బసవమతరవారిధార నందిననేలా

యనయంబుఁ దామువడఁతుదు

రనతారులు ? శ్రీవృసింహ! యతిబలసింహా!

౧౩౮

నీ భుజము కత్తినిబట్టఁగానే నీ శత్రువులు వడఁతుదురు. కారణమగు ఖడ మొకచోటను గార్యమగు వడఁతుట మరొకచోటను వర్ణింపఁబడినది.

౨౯. విచిత్రము

కం. స్వవిరుద్ధ ఫలంబునకై

యవిరళే యత్నము విచిత్రము.....

౧౩౯

విరుద్ధఫలమును గాంక్షించి ప్రయత్న మొనర్చుట విచిత్రాలంకారము. ఇది విరోధమాలకము.

కం. నతిఁజెందుదు రున్నతికై

ప్రతీపభూపతులు నీదు భవనాగ్రబహిః

స్థితిఁజెందుదురు గృహంతః

స్థితికై నరసింహ ! శౌర్యజిత నరసింహ !

౧౪౦

నీ శత్రురాజులు దమ యున్నతికై నతిఁజెందుదురు. తమ గృహంతఃస్థితికై నీ సాధాగ్ర బహిఃస్థితిని వహింతురు.

ఇటు విరుద్ధఫలయత్నము నిబద్ధమైనది. విరోధపరిహారము మగమము.

౩౦. అన్యోన్యము

కం.

... .. అన్యోన్యము భూ

వ్యవిభూషణ భావంబునఁ

దవులుట యన్యోన్యమయ్యె ధర నెట్లన్నన్.

పరస్పరము రెండు వస్తువులు భూవ్యభూషణ భావమును బొందినట్లు వర్ణించినచో నన్యోన్యాలంకారము.

కం. లలన నృసింహునిఁ జెందెడి

తలఁపున మైదొడవులిడఁగఁ, దనులత సెలఁగెన్

గలితవిభూషణములచేఁ,

లలితవిభూషణము లంగలతచేఁ జెలఁగెన్.

౧౪౧

నరసభూపాలుని కూటమికై యునతి ధరించిన భూషణములచే దాని శరీరము విలసిల్లెను. దాని శరీరముచే భూషణములు విలసిల్లెను. ఇట భూవ్యభూషణభావము నిబద్ధము.

౩౧. విషమము

కం. అవిరళ విరుద్ధకార్యో

ద్భవము, ననర్థాంకురాభిపతన విధానం

బు, విరూపఘటన, మనఁగ

నవనిం ద్రివిధంబు విషమ మది యెట్లన్నన్.

౧౪౨

సమముగానిది విషమము. ఇది విరోధములకము. కారణమువలన విరుద్ధ కార్యము పుట్టినచో నొక విషమభేదము; కారణమువలనఁ గార్యముగాక యనర్థము సంభవించినచో నది యొక విషమభేదము; విరుద్ధములగు రెండు వస్తువుల నొకచో సమకూర్చినచో మరొక విషమభేదము.

౧

కం, కాలాహినీలమగు నీ

వాలాహవభూమియందు వరలంచు రిపుభూ

పాలానన వైవర్య వి

భాలాభ మొనర్చు నోబపార్థివునరసా !

౧౪౩

కాలసర్పమువలె నల్లనైన నీ ఖడ్గము శత్రురాజుల మొగమునకు వెల్లఁబాటును గూర్చుచున్నది.

నల్లని కత్తి యను కారణమువలన 'వెల్లఁబాటు' అను విరుద్ధ కార్యము కలుగుచున్నట్లు నిబద్ధమైనది. ఇది విరుద్ధకార్యోక్తుత్తి.

౨

చ. అమరు భవత్ప్రతాపతపనాతప మంబరవీధిః బర్వఃగా
 గమదవిరోధిభూరమణచంద్రముఖివదనారవిండముల్
 క్రమమునహర్ష మొండమియ కాదనయంబు దృగంబునిర్భరీ
 హిమజలదూషితంబులగు నెంతయు శ్రీ నరసింహ భూవరా !

లోకమున నూర్యాతపమునకుఁ దామరపూలు వికసించును. కానీ నీ ప్రతాప
 నూర్యాతపమునకు శాత్రవభార్యల మాఖారవిందములు వికసింపకున్నవి. అంతయేకాదు.
 లోకబాష్పరూపమగు హిమజలముచే దూషితము లగుచున్నవి.

ఇటు మాఖారవిందములు వికసింపకపోగా దృగంబుహిమదూషితములై
 చెడుచున్నవి. ఇట్టిదే

“భక్ష్యాశయాపహిమంజూషాం దప్స్తౌఽఖుస్తేన భక్షితః” ఎఱుక తినుబండార
 మున్నదని యాశించి పాములబుట్టను బ్రవేశించి దానిచే భక్షింపఁబడినది.

ఈ రెంటును గారణమువలనఁ గార్యము పుట్టక యనర్థము గలిగినది.

3

సీ. హయగజారూఢులై యలరు రాజన్యపుం
 గవులేడ ? గవులేడఁ ? గంబుకంతి !
 ఘనభోగభాగ్యసంగతులైన మంత్రికే
 సరులేడ ? సరులేడఁ ? జంద్రవదన !
 సాధవీధికలలోఁ జరియించు పుష్పకో
 మలులేడ ? మలులేడఁ ? దలిరుఁబోడి !
 చీనిచీనాంబర శ్రీఁజెందు బాలికా
 వలులేడ ? వలులేడ ? వామనయన !

గీ. అనుచు నీ చాడికోడి కాటడవిఁబడిన

వైరిభూపాలకుల దురవస్థఁ జూచి
 కాంతతోఁబల్కు వింధ్యపక్కణ కిరాతుఁ
 డరిజయాటోప ! తొరగంటి నరసభూప !

౧౮౫

రాజన్యపుంగవులేడ ? గవులేడ ? ఇత్యాదిరూపమున విరుద్ధవస్తువుల సంఘట
 నము నిబద్ధమై యున్నది.

3౨. సమాలంకారము

కం. అనురూపములగు వస్తువు

లనయము నెనయంగ నది సమాలంకృతియై

ఘనత రసజ్ఞుల మతమునఁ

దనరుం గావ్యంబులందు ధర నెట్లన్నన్.

౧౮౬

పరస్పరానుకూలవస్తువుల సంబంధము వర్ణింపఁబడినచో సమాలంకారము.

చ. అలరు రతిన్ రతీశు, దమయంతి నలున్, నలువొంద ముందుగా

నలువ సృజించి యందుకతనం దనచేయఁగెల్లఁదీటి నే

ర్చలవడ నో లతాంగి! నరసాధిపు నిన్నునుగూర్చి ప్రేమసం

కలితముగాఁగ దంపతులఁగా నొనరింపఁగఁబోలు; మెచ్చితిన్.

అనురూప దంపతులగు రతీ మన్మథాదులను సృజించి గడిదేతినవాఁడై బ్రహ్మ
నరసాధిపునిని నిన్నును సృజించి దంపతులుగాఁ జేసివాఁడు.

ఇటు ననుకూల దంపతులను సృష్టించినట్లు వర్ణించుటచే సమాలంకారము.

33. తుల్యయోగిత

కం. ప్రకృతంబులకైనను, న

ప్రకృతంబులకైనఁ దుల్యభావము గలుగం

బ్రకటమగుఁ దుల్యయోగిత

యకలంకౌపమ్య గమ్యమై యెట్లన్నన్.

౧౮౭

కేవల ప్రకృతమాలకును, కేవల ప్రకృతమాలకును గమ్యమానమగు నౌపమ్య
ముచేఁ దుల్యభావము చెప్పినచోఁ దుల్యయోగిత.

౧. కేవల ప్రకృత తుల్యయోగిత

కం. నరసింహ! రాజకేఖర!

నరనుతమగు నీదు వితరణంబును, రణమున్,

నిరత స్వాస్థ్యంబుగఁ గ

మృత 'దేహి' యనంగ నీక మనుచుంబరులకా.

౧౮౮

స్వాస్థ్యము = సౌఖ్యము; స్వర్గస్థితి.

ఇది సరసభూపాల వర్ణనమగుటచే నాతని వితరణము, రణము, అను రెండును బ్రకృతములే. నీ వితరణమును, రణమును “నిరతస్వాస్థ్యంబుగ...మనుచుంబరులకొ” అనుటచే బ్రకృతములగు రెంటికిని ధర్మైక్యము చెప్పబడినది. కాన వితరణము రణముతో సమానము! అను నాపద్యము వాచ్యముగాఁగాక గమ్యముగా భాసిల్లుచున్నది.

౨. కేవలప్రకృతతుల్యయోగిత

కం. కొండలు, రంభాదుల చనుఁ

గొండలు, వడి నదరుచుండు ఘోరాజాల నీ

చండజయపటహరవము ల

జాండంబులు నిండ నోబయప్రభుసరసా!

౧౫౧౦

నీ జయపటహరవము బ్రహ్మాండము నిండఁగానే కొండలును రంభాదుల చనుఁగొండలును నదరుచుండును. ఇట ‘గొండలు, చనుఁగొండలు’ అనునవి యప్రకృతములు. పటహధ్వనిచే గొండ లదరుచున్నవి. శత్రురాజులు మరణించి తమ సమీపమునకు వత్తురను శుభమును నూచింప రంభాదుల చనుఁగొండ లదరుచున్నవి.

‘అదరుట’ అను ధర్మైక్యముచే రెంటికిని (కొండలకుఁ, జనుగొండలకు) నాపద్యము గమ్యము.

౩ర. దీపకము

కం. ప్రకృతము లప్రకృతంబులు

ప్రకటంబుగఁ గూడి తుల్యభావముఁజెందన్

సుకవీంద్రుల మతమున దీ

పకమగు; నిది గమ్యసామ్యపర; మెట్లన్నఁ.

౧౫౧౧

కేవల ప్రకృతములకును, కేవల ప్రకృతములకును ధర్మైక్యముచే నాపద్యము గమ్యమయ్యెనేని ధుల్యయోగిత యని చెప్పబడినది. ఇట బ్రకృతప్రకృతములకు రెంటికిని సమాన ధర్మసంబంధముచే నాపద్యము గమ్యమయ్యెనేని దీపకాలంకారము. దీప ఇన దీపకం; ప్రాసాదమునఁ బెట్టిన దీపము వీధిలోనికిఁ గనఁబడును. కావున నది ప్రాసాదమునకును వీధికిని సుపకరించు విధమునఁ బ్రకృతప్రకృతములకుఁ ధుల్యముగా నెందు ధర్మ మన్వయించునో యది దీపకాలంకారము. ఈ సమానధర్మము

క్రియారూపముగాఁ గాని గుణరూపముగాఁ గాని యుండును. దీనిచేఁ గ్రియదీపక మనియు గుణదీపకమనియు సమానధర్మ భేదమునుబట్టి ప్రప్రథమమున దీపకము ద్వీవిధము.

కం. ధారిణి సదాళిసన్నత

సారస్యంబగుచు విమలజలజము, రాకా

నీరేజవై రిబింబము,

నీ రమ్యయశంబుఁబొల్పు నెమ్మి నృసింహా !

౧౫౭

తెల్లఁదామరయుఁ, బున్నవచందరుఁడును, నీ కీర్తియు సదాళిసన్నత సారస్య మగుచుఁ బొలుచును. (సదా + అళి సన్నతము = తామరపువ్వు; సత్ + అళి సన్నతము = నక్షత్రముల పంక్తిచే సన్నతము చంద్రబింబము; సత్ + అళి = విద్యత్సమాహముచే సన్నతము కీర్తి).

ఇటఁ బ్రకృతము కీర్తి; తెల్లఁదామరయుఁ జంద్రబింబమును నప్రకృతములు. ఈ ప్రకృతప్రకృతములకు సదాళిసన్నత సారస్యత్వము సమాన ధర్మము. దీనిచే నాపవ్యము గవ్యమగుచున్నది.

ఇట సమానధర్మము గుణ క్రియారూపమున నుండవలెనని చెప్పి యుంటిమి. ఇట సమానధర్మమగు 'సదాళిసన్నత సారస్యము' గుణము. కాని యీ క్రింది యుదాహరణములందువలె దీనియందు సాగను లేదు.

భాగీరథ్యా జలనిధీ రాజతే । జ్యోతిస్నియా పూర్ణిమాచంద్రః

త్రత్యా కమలభవః । కీర్త్యా ప్రతాపరుద్రోఽపి.

భాగీరథిచే సముద్రమును, వెన్నెలచేఁ బూర్ణిమాచంద్రుఁడును, నేదముచే బ్రహ్మదేవుఁడును, గీర్తిచేఁ బ్రతాపరుద్రుఁడును రాజిల్లుచున్నాడు.

ఇట 'రాజతే' అను క్రియయే ప్రకృతప్రకృతములకు సమానధర్మముగా స్వీకరింపఁబడినది.

శ్యామలాః ప్రావృషేణ్యాభిర్ద్విశో జీమూతపంక్తిభిః

భువశ్చ సుకుమారా భి ర్నివళాద్వలరాజిభిః.

వర్షాకాల మేఘములచే దిక్కులును, సుకుమారములైన నవళాద్వల పంక్తిచే భూములును శ్యామలములు.

ఇట 'శ్యామలములు' అనునది గుణవాచకము. శ్యామలత్వరూపగుణమే సమానధర్మముగా స్వీకరింపఁబడినది.

ఈ గుణక్రియారూప సమానధర్మము వాక్యముయొక్క యాది, మధ్య, అంత, స్థితులనుబట్టి మువ్వధములు. మొదటి 'భాగీరధ్యా' అను సుదాహరణమున 'రాజతే' అను క్రియారూప సమానధర్మము వాక్యమధ్యస్థము గాన మధ్యదీపకము. 'శ్యామలాః' అను సుదాహరణమున నా ధర్మము వాక్యాదియందుంటున్న నాదిదీపకము. అంత దీపకము నిట్లే యూహించుకొనవలెను.

మొదటి క్రియారూప సమానధర్మ భేదము గల దీపకములలోఁ గ్రియతోఁ జెక్కుకారకము లన్వయించుచున్నవి. అనేక క్రియలతో నేకకారక మన్వయించు విభేదము గూడఁ గలదు.

సాధూనా ముపకర్తుం | లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గంతుం
న కుతూహలి కస్య మన | శ్చరితం చ మహాత్మనాం శ్రోతుం ?

సాధువుల కుపకారము నేయుటకును, లక్ష్మీనిఁ జూచుటకును (గడించుటకును) ఆకాశగమనము నేయుటకును, మహాత్ముల చరితమును వినుటకును నెవని మనస్సు కుతూహలిగాదు ? (కుతూహలపడదు ?)

ఇటఁ 'గుతూహలి' అను నేకకారకమే ఉపకర్తుం, ద్రష్టుం, గంతుం, శ్రోతుం, అను ననేక క్రియలతో నన్వయించుచున్నది. ఇటఁ గ్రియలన నసమాపకక్రియలు.

౩౫. ప్రతిపస్తాపము

కం. వేర్వేర వాక్యముగమునఁ

బర్హిస సాధర్మ్యమమరఁ బ్రఖ్యాతంబై

య్యుర్హిం ప్రతిపస్తాపము

సర్వజనుల మతమునందుఁ జను నెట్లన్నన్.

౧౫౩

ప్రతిపస్త ప్రతివాక్యం ఉపమా సామ్యం యసామ్యం సా ప్రతిపస్తాపమా. ప్రతి వాక్యమునందును బ్రత్యేకముగా నొకే సమానధర్మమును నిబంధించినచోఁ బ్రతి పస్తాపమాలంకారము. ఇందుపమావాచకము ప్రయోగింపఁబడదు. కాన నాపమ్యము గమ్యమానమై యుండును.

ఉపమాలంకారమున 'పస్తప్రతిపస్తాపము' అను భేదము చూపఁబడినది. దానికిని దీనికిని భేదమేమన, అందొక్కవాక్యమే యుండును. ఇందు వాక్యద్వయ ముండును. అందుపమావాచకము ప్రయుక్తమగును. ఇందుఁ బ్రయుక్తము గాదు. ఈ ప్రతిపస్తాపము సాధర్మ్య వైధర్మ్య భేదముచే ద్వివిధము.

కం. రవియొక్కడే ధురంధరుడౌ

కవిసి తమోవితతిసడఁపఁ; గవిదైన్యతమో

నివహంబునడఁప నీవే

యవనిని ధూర్యహుండ వోబయప్రభునరసా !

౧౫౪

చీకటి నడంచుటకు సూర్యుడొక్కడే ధురంధరుడు; కవిదైన్యతమన్నునడఁప నీవే ధూర్యహుండవు; ఈ రెండువాక్యములలో 'దనున్ను నడఁచుట' అను నొక్క ధర్మమే భిన్నభిన్నముగా గ్రహింపబడినది. ఇది సాధర్మ్యరూపము.

విద్యానేవ విజానాతి విద్యజ్ఞన పరిశ్రమం

సహి వంధ్యా విజానాతి గుర్వీం ప్రసవతేదనాం.

విద్యాంనుడే విద్యజ్ఞనపరిశ్రమ నెఱుంగును. వంధ్య ప్రసవతేదన నెఱుంగదు గదా!

ప్రథమవాక్యమున 'ఎఱుంగును' ద్వితీయవాక్యమున 'ఎఱుగదు' అను విరుద్ధ ధర్మములు సమానధర్మముగా స్వీకరింపబడినవి.

౩౬. దృష్టాంతము

కం. చింబప్రతిబింబత్వము

నంబరిగిన వాక్యయుగమునం గల సాధ

ర్యైంబు చలంగిన దృష్టాం

తంబగు నది కృతులయందు ధర నెల్లన్నన్.

౧౫౫

రెండు వాక్యములందు సామాన్యధర్మము చింబప్రతిబింబ రూపమునఁ జెప్పఁబడినచో దృష్టాంతము. చింబప్రతిబింబోపమయం దొక్కటే వాక్యము. ఇటు వాక్య ద్వయ ముండును.

కం. అసదమరవిసరవిశసన

రసవిస్మయరసాహనుండు రాముడే ధరలో;

నసమసమరతలసమదా

రిసమూహవిభేది వీవే శ్రీ నరసింహ !

౧౫౬

రాక్షస సంహార సాహసుండు రాముడే; యుద్ధములందు శత్రుసమూహ విభేదివీ నీవే.

ఇట నాపమ్యము గమ్యము. (రామునకును నరసింహునకును) అసదనుర... సాహసత్వము, అసమసమర...విభేదిత్వము, అనుచో సాధర్మ్యములు బింబప్రతి బింబరూపమున నిబద్ధమైయున్నది. ప్రతిపస్తూపకయందు సాధర్మ్య మొక్కటియే భిన్నభిన్న పదములతో నిబద్ధమగును. ఇట భిన్నధర్మములు బింబప్రతిబింబరూపమున నిబద్ధమై యున్నవి.

ఈ దృష్టాంతముగూడ సాధర్మ్య వైధర్మ్య భేదములచే ద్వివిధము. వైయుదా హరణము సాధర్మ్య దృష్టాంతము. ఈ క్రింది శ్లోకము వైధర్మ్య దృష్టాంతము.

కృతం చ గర్వాభిముఖం మనస్తస్యయా కి మన్యదేవం నిహతాశ్చ నా ద్విషః

తమాంసి తిష్ఠంతి హి తాపదంశుమాకా న యావదాయాత్పుదయాద్రిమాళితాం.

నీవు నీ మనమును గర్వాభిముఖమును జేసితివి. ఇంకేమున్నది? శత్రువులు నశించిరి. మార్యుఁ డుదయాద్రిమాళిమీఁదికి వచ్చువఱకే చీకట్లుండును.

ఇట 'శత్రువులు నశించిరి' అనుదానికి 'జీకట్లు నశించినవి' అను వాక్య మున్నచో సాధర్మ్యముండును. కాని యిట 'జీకట్లుండును' అని యుంటచే వైధర్మ్యము నిబద్ధము.

32. నిదర్శనాలంకారము

కం. ధర నన్వయంబు గూడక

గరిమక సామ్యంబు నెచట గమ్యముఁజేయు

బరగునది నిదర్శన యన

నిరవొందును గృతులయందు నిది యెట్లన్నన్.

౧౫౭

ఉపమానధర్మ ముపమేయగతముగా, సుపమేయధర్మ ముపమానగతముగా వర్ణింపఁబడి సరియైన యన్వయము సంభవింపకపోవుటచే నెచట బింబప్రతిబింబభావ మాత్మేష్యమగునా యది నిదర్శన. లేక

ఉపమేయవాక్యార్థముం దుపమానవాక్యార్థముయొక్క యభేదారోపముకానీ ఉపమానవాక్యార్థముం దుపమేయవాక్యార్థముయొక్క యభేదారోపముకానీ నిదర్శన యనఁబడును.

ఈ నిదర్శనాలంకారము పదార్థవృత్తి నిదర్శనయనియు, వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శన యనియును ద్వివిధము.

కం. బలవదరిరాజసేనా

జలధిన్ జేవనముఁగ్రోలి జలధరశ్శోభా

విలసనముఁదాల్చె నీ యసి

యలఘురఁజోత్సాహసరస! యాబళనరసా!

౧౫౮

నీ ఖడ్గము శత్రురాజసేనాజలధియందు జీవనముఁ (పాణములను జలమును) ద్రావి మేఘశోభావిలాసమును దాల్చెను.

కత్తి యుపమేయము; మేఘ ముపమానము. కత్తి మేఘముయొక్క శోభా విలాస మెట్లు వహించును? కత్తి మేఘశోభను వహించెనన్నచో నుపమానధర్మమును నుపమేయము వహించెనని యర్థమగును. ఒకదాని శోభను మరొక టెట్లు వహించును? కావున నన్వయము సంభవింపదు. అట్లగుట 'మేఘశోభవంటి శోభను వహించె'నని బింబప్రతిబింబభావము నాక్షేపించుకొనవలెను. దానివలన సామ్యము గమ్యమగుచున్నది. 'జలధర శోభావిలాసము' అనునది యేకపదము గానఁ బదార్థవృత్తి నిదర్శన.

౨. వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శన

అరణ్యయదితం కృతం, శవశరీరముద్వర్జితం,
స్థలేఽబ్జ మవరోపితం, నుచిరమూచరే వర్షితం,
శ్వపుచ్చ మవనామితం, బధిక్తజాపః కృతో,
ధృతోఽంధముఖదర్పణో, యదబుధో జన స్సేవితః.

మూర్ఖజనము నేవింపఁబడినదన నరణ్యరోదనము చేయఁబడినదన్నమాట; శవ శరీరము నలుగు పెట్టఁబడినదన్నమాట; నేలమీఁదఁ దామర పాతఁబడినదన్నమాట; చవిటి నేల వర్షము పడినదన్నమాట; కుక్కతోడ వంపఁబడినదన్నమాట; చెవిటి వాని చెవిలో రహస్యము చెప్పుఁబడినదన్నమాట; అనఁగా వర్గము.

ఇటు 'మూర్ఖజనము నేవింపఁబడినదన నరణ్యరోదనము చేయఁబడినది' మొదలగు నెడల నుపమేయమునందు నుపమాన మారోపింపఁబడినది.

పదార్థవృత్తి వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శనలకు భేదమేమనఁ, గోచల ముపమానోపమేయ ధర్మము లొకదానియందొకటి యారోపింపఁబడినచోఁ బదార్థవృత్తినిదర్శన. ఉదా॥ జలధరశోభావిలాసము. విశిష్టధర్మములనఁగా బింబప్రతిబింబభావాపన్న ధర్మములకు నైక్యారోపము నేసినచో వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శన యని భేదమును గ్రహింపవలెను. ఎట్లన, 'మూర్ఖజనము నేవింపఁబడినదన నరణ్యరోదనము చేయఁబడినది' అనుచో విశిష్టధర్మమున కారోపము నేయఁబడినది.

ఈ భేదమును గువలయానంద కర్త యిచ్చినాడు. ప్రతాపరుద్రీయ కర్త యీ భేదమును దెలిపలేదు. ఎల్లయెడల బింబప్రతిబింబభావాత్మేపమాండునని యాశయమును దెలిపెను.

‘కత్తి మేఘకోభను విహించెను’ ‘మూర్ఖజనము నేవింపఁబడిన దనవరణ్యరోదనము చేయఁబడినది.’ అను తావులం దుపమానధర్మ ముపమేయమున సారోపింపఁబడినది.

ఇదిక నుపమేయధర్మ ముపమానమున సారోపింపఁబడుట కీ క్రింది శ్లోకముదాహరణము.

వియోగే గాడసారీణాం యో గండతలపాండిమా ।

అదృశ్యత స ఖర్జూరీ మంజరీ గర్భరేణుషు.

వియోగినులగు గాడశ్రీల గండపాండిమము ఖర్జూరమంజరీరేణువులందుఁ గనఁబడుచున్నది.

ఇటు నుపమానమగు ఖర్జూరమంజరీరేణువులందు నుపమేయమగు గండముల యొక్క ధర్మమగు పాండిమ మారోపింపఁబడినది.

ఈ యన్నియెడలను నన్యధర్మ మన్యథలమున సంభవింపదు. కాన బింబప్రతిబింబభావరూపమునఁ దత్సదృశధర్మాత్మేపము నేయవలెను. ఈ యుదాహృతభేదములం గాక మరొక భేదము గలదు. చూడుడు.

“అపరాం బోధనం ప్రాహుః క్రియాసత్సదర్థయోః

నశ్యేద్రాజవిరోధీతి క్షీణం చంద్రోదయే తమః

ఉదయన్నేవ సవితౌ పద్మేచ్ఛర్వయతి క్రియం

విభావయకా సమృద్ధీనాం ఫలం నుహృదనుగ్రహః.”

ఒకానొక వస్తువు తన క్రియచే బరుల కసదర్థమును గానీ సదర్థమును గానీ బోధించిన యెడల నది యొక నిదర్శనాభేదము.

‘రాజవిరోధి నశించును’ అని బోధించుచుఁ జంద్రోదయమునఁ దమన్ను క్షీణించుచున్నది. ఇటుఁ దమన్ను తన క్రియ యగు క్షయముచే ‘రాజవిరోధి క్షయించును’ అని యసదర్థమును బోధించుచున్నది.

“నూర్మ్యుడు దా నుదయించుచునే పద్మయలయందు క్రి (కోభా)సమృద్ధిని నర్పించుచున్నాడు.” ఇటు నర్పణమును క్రియచే సమృద్ధిలకు ఫలము (సంపదలున్నందులకు ఫలము) నుహృదనుగ్రహమే (మిత్రుల ననుగ్రహించుటయే) అను సదర్థమును (నూర్మ్యుడు) బోధించుచున్నాడు.

౩౮, వ్యతిరేకము

కం. ధర సుపమానముకన్నను

నరుడగు సుపమేయ మధికమానన సామ్యం

బురుభేదకారణంబై

యిరవుగ వ్యతిరేకమయ్యె నది యెట్లన్నన్.

౧౫౯

లోకమున సుపమేయముకన్న సుపమాన మధికముగా నుండును. కానీ యెచ్చట సుపమానముకన్న సుపమేయ మధికమై భేదప్రధానమగు సాధర్మ్యము గమ్యమాన మగునో యది వ్యతిరేకము. 'సామ్యంబురుభేదకారణము' అనరాదు. 'భేదప్రధాన మగు సామ్యము' అని చెప్పవలెను. ఇం దుపమేయాధిక్యమే వ్యతిరేక లక్షణమని చెప్పబడినది. ఉపమేయనూనత్వము, అనుభయరూపము, అనియును మరి రెండు భేదములు గలవు. అవియు సుదాహరింపబడును.

నీ. బహుతరాశాభ్రాంతి బయలుప్రాచకయున్నఁ

గువలయు ద్వేషంబుఁ గోరకున్న

మీటితమ్ముల విరిపోటు సేయకయున్న

దోషాభిభూతుడై తొలఁగకున్న

జగతి నందఱకును బగ లొనర్చకయున్న

వారుణీసక్తినిఁ బాటకున్న

ద్విజరాజ పరిభవోద్వృత్తిఁ జేకొనకున్న

సరసుల నింకింపఁజాలకున్న

గీ. సాటియుగు విశ్వవినుత శశ్వత్ప్రతాప

వైభవధ్వస్త దుర్వారవైరివీరుఁ

డైన యోబయనరసింహు నమితభువన

భవనభృత తేజమున కబ్జబాంధవుండు,

౧౬౦

ఈ పద్యము ప్రథమాశ్వాసమున ౧౧౭ గాఁ దేజస్విత కుదాహరింపబడినది. అట వివరణము వ్రాయఁబడినది. చూచుకొనునది.

ఇట సూర్యునికన్న నరసభూపాలుని తేజ మధికతరమని చెప్పబడుటచే నీ వ్యతిరేకాలంకారము. సామాన్యముగా నీ వ్యతిరేకాలంకారము క్లేషగర్భముగా నుండును. ఇది యుపమేయాధిక్య పర్యవసాయి.

ఉ. నీవు చిగుళ్ళజొంపముల నేఁ బ్రియురాలి గుణాలిరత్నఁడఁ

నీవయిపట్లు నావయిపు నిచ్చుకీలీముఖపంక్తి వచ్చుఁ గాం

తావరపాదఘాతము ముదంబిడు నీకటునాఁకళోకమా!

నీవును నేను దుల్గులముగ నేనె సళోకుఁడనైతి దుర్విధికా.

ఓ యశోకమా! నీ వశోకమవు; నేను సళోకుఁడను. ఇటు నుపమేయమగు 'నేను' (విరహి) సళోకుఁడగుటచే నుపమానముకన్న న్యూనత్వము చెప్పఁబడినది.

దృఢతర నిబద్ధ మాప్తేః । కోశనిష్ఠాస్య కస్య చిన్మలినస్య

కృపణస్య కృపాణస్య చ । కేవల మాకారతో భేదః.

గట్టి పిడికిలి గలిగినట్టియు, గోశమున (ధనాగారమున - ఒకయందు) నిద్రించినట్టియు, మలినస్వరూపము గలిగినట్టియు, గృపణ కృపాణములకుఁ గేవలము ఆకారము ('ఆ' యను వర్ణము) చేతనే భేదము. 'కృపణ' శబ్దమున 'ప'కారమున 'ఆ'కారమును 'కృపాణ' శబ్దమున 'ప'కారముపై 'ఆ'కారమును గలవు. ఇదియే భేదము.

ఇటు నుపమేయమగు కృపణునకుఁగానీ, యుపమానమగు కృపాణమునకుఁగానీ యాధిక్యము కల్గింపఁబడమి "ననుభయరూపము" అను భేదము.

౩౯. శ్లేషము

కం. ప్రకృతము, లప్రకృతంబులు,

బ్రకృతాప్రకృతములు, శబ్దపాటవమాత్ర

ప్రకటిత సామ్యముఁజెందిన

వకలంకత శ్లేషమయ్యె నదియును వరుసన్.

౧౬౧

కం. నిరతము శ్లిష్టవిశ్లేష్యత

నరు దందును బ్రకృతములు; నప్రకృతములున్;

ధర నశ్లిష్టవిశ్లేష్యము

లరయం బ్రకృతాప్రకృతము; లవి యెట్లన్నన్.

౧౬౨

ప్రకృతములు గానీ యప్రకృతములు గానీ ప్రకృతాప్రకృతములు గానీ యెచ్చట శ్లేషించునో యట శ్లేషాలంకారము. శబ్దపాటవమాత్ర ప్రకటితసామ్యముఁ జెందిన అనఁగా అర్థమునకు శబ్దమాత్రసామ్య మున్నచో ననఁగా శబ్దసమత్వ మున్నచో ననఁగా 'నొకశబ్దముచే రెండర్థములు చెప్పఁబడగా' అని యర్థము. ఇందు రెండర్థము లకును నేకశబ్దబోధ్యత్వరూపసామ్యము గలదు.

అందు రెండర్థములును బ్రకృతములయినచోఁ బ్రకృతశ్లేషము; రెండును నప్రకృతములయినచో నప్రకృతశ్లేషము; రెంటిలో నొకటి ప్రకృతమును, వేరొకటి యప్రకృతమును నయ్యెనేనిఁ బ్రకృతాప్రకృతశ్లేషం.

ప్రకృతశ్లేషయందును, నప్రకృతశ్లేషయందును విశేషణవిశేష్యములు రెండును శ్లేషిండును. ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషలో విశేష్యము శ్లేషింపరాదు. విశేషణమే శ్లేషించును.

“యమకాదౌ భవేదైక్యం దలయో రలయోర్భవోః

శవయోఽపిణయోశ్చాంతే సవిసర్గావిసర్గయోః

సబిందు కాబిందుకయోస్సన్యి దభేద ప్రకల్పనం”

యమకశ్లేషమందు డకార లకారములకును, రేఫ లకారములకును, బకార వకారములకును, శకార షకారములకును, నకార ణకారములకును, సవిసర్గ, అవిసర్గపదములకును, సబిందు కాబిందుకపదములకును నైక్యము సేయవచ్చును. అనునియమము నీశ్లేషలో బాటించుకొనవచ్చును. ఆంధ్రభాషలో నర్థానుస్మారములుగల పదములకును లేనివానికిని రేఫ, శకటరేఫములకును నైక్యము జేసికొనవచ్చును.

౧. ప్రకృతశ్లేషము

కం. పరిణత గుణభరితములై

నిరుపమతరశాస్త్రకలన నిర్మిద్రములై

యిరవగు నీ ధర్మంబులు

నరనుత! యోబక్షి తీండు నరసింహస్వహా!

౧౬౩

నరసభూపాల! నీధర్మములు (మిథు) గుణభరితములై (సజ్యములై) శాస్త్రకలన నిర్మిద్రములై (శస్త్రసమాహనంబుండునలన నిర్మిద్రములై) యున్నవి.

నరసభూపాల! నీధర్మములు (రాజధర్మములు) గుణభరితములై (సంధివిగ్రహ యానాది మధ్యణములతోఁ బూర్ణములై) శాస్త్రకలననిర్మిద్రములై (రాజధర్మశాస్త్ర సంబంధముచే నిర్మిద్రములై) యున్నవి.

రాజవర్ణనము ప్రకృతముగాన నీరెండర్థములును బ్రకృతములే. ఇట విశేషణ విశేష్యములు రెండును శ్లేషించినవి.

౨. అప్రకృతశ్లేషము

కం. అసద్భవ కాష్ఠాశ్లేషో

ల్లసితుల, నుగ్రకరయోగలక్షితుల, విభా

వసులనగు నీదుతేజో

విసరము సరసింహ! యోబవిభునరసింహ!

౧౬౪

ఓనరసభూపా! నీతేజము దిక్కుల నాలింగనము నేసికొనునట్టియు, దీక్ష
మగు కిరణములు గలిగినట్టియు నూర్పుని నవ్వును;

ఓనరసభూపాలా! నీతేజము కట్టై నాలింగనము నేసికొనునట్టియు, నుగ్రమైన
కిరణములు గలిగినట్టియు నగ్నిని నవ్వును.

ఇటుఁ బ్రకృతము తేజము. నూర్యాగున్ ప్రకృతములు. ఈ యప్రకృతతమ
లకు శ్లేష. ఇటుఁగూడ విశేషణ విశేష్యములు రెండును శ్లేషించినవి.

ఈ ప్రకృత, అప్రకృత శ్లేషలలో విశేష్యము శ్లేషింపవలెనని మైనఁ జెప్పబడి
నది. కాని రసగంగాధరకారుఁ డీ విశేష్యశ్లేషత కామచారముని చెప్పెను.

కరకలితచక్రఘటనూ । నిత్యం పీఠాంబర స్తమోఽరాతిః

నిజనేవిజాద్యహరణో । విష్ణు నూర్మశ్చ వః పాతు.

కరకలితమైన పాంచజన్య చక్రయోగము గలవాఁడును, పీఠాంబరుఁడును,
(తమః) రాహువునకు శత్రువును, తన నేవకల జాద్యమును (అజ్ఞానమును) హరించు
వాఁడును నగు విష్ణువు మిమ్ము రక్షించుఁగాక.

తన కిరణములయొక్క ప్రసరణముచేతఁ జక్రవాకపక్షులను గూర్చువాఁడును,
అకాశమును ద్రాగినవాఁడును (అక్రమించినవాఁడును) చీకటికి శత్రువును, తన్ను
నేవించినవారి జాద్యమును (మార్భత్వమును) హరించువాఁడును నగు నూర్పుఁడు
మిమ్ము రక్షించుఁగాక.

ఇటుఁ బ్రకృతములగు విశేష్యములు (విష్ణు, నూర్మపదములు) శ్లేషింపలేదు.

హరికరసంగా దధికం । రమణీయృప్యతులరాగసంకలితా

కమలాయాః కమలస్య చ । శోభా గలితా తవాఽననస్యాగ్రే.

స్వభావముచే మిక్కిలి రమణీయరాలును, హరికరసంగమువలన (విషు
హస్తసంగము) ససమానమైన రాగము గల కమల (లక్ష్మి) యొక్క శోభ నుందరీ!
నీ ముఖముమందు వివర్ణమయ్యెను.

స్వభావముచే మిక్కిలి రమణీయమయ్యెను నూర్మకిరణ సంపర్కముచే నస
మానమైన రాగము గల కమలమయొక్క శోభ నుందరీ! నీ ముఖముమందు
వివర్ణమయ్యెను.

ఇటు నప్రకృతములగు విశేష్యములు (కమలా, కమల, శబ్దములు) శ్లేషింపలేదు.

3. ప్రకృతాప్రకృత శ్లేష

కం. అరిదరకరుడై సుమనో

వరభరణధురీణుడై యవారిత లక్ష్మి

స్థిరవాసభానురుండై

నరసింహుడు పొల్చు నాదినరసింహుడనన్,

౧౬౫

అరి = శత్రువు - చక్రము; దరము = భయము; శంఖము; సుమనోవరులు = దేవతలు - పండితులు.

నరసభూపాలుఁ డాదినరసింహునివలె “అరిదరకరుడై, సుమనోవరభరణ ధురీణుడై యవారితలక్ష్మి స్థిరవాసభానురుండై పాలుచును.

ఇట నరసభూపాలుఁడు ప్రకృతము; అదినరసింహుఁడప్రకృతము. ఇట అరిదరకరుఁడు, సుమనోవరభరణధురీణుఁడు, ఇత్యాది విశేషణములే శ్లేషించినవి. కాని విశేష్యముగ నరసింహ శబ్దము శ్లేషింపలేదు.

ఈ ప్రకృతాప్రకృత శ్లేష యెల్లయెడల నుపమచే సంకీర్ణమైయుండును. ఉపమచే శ్లేష యుత్థాపితమగును. ఇట శ్లేషయే ప్రధానము.

విశేషణములుమాత్రమే యీ ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషలలో శ్లేషింపవలెనని చెప్పి తిమి. విశేషణములుమాత్రము శ్లేషించినను బ్రకృతాప్రకృతధర్మములందును గ్రహింప బడవలెను. (నరసింహుండాదినరసింహుడనన్ అనుచోటియందువలెనే) ప్రకృత ధర్మనిమాత్రమే గ్రహించినచో నది సమాసోక్తియే యగును. సమాసోక్తిలో విశేషణములు మాత్రమే శ్లేషించును.

ఈ ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషమును శబ్దశక్తి మూలవ్యంగ్యమునకును గల భేదమేమి? అన్నచో ‘అదినరసింహుడనన్’ అను నుపమానము వాచ్యమైనది. దానినిఁ దీసి వేసి ‘త్రిభువనస్తుతమహిమన్’ అని యున్నచో నుపమాలంకారము వ్యంగ్యమగును.

ఇక నీశ్లేషలలో శబ్దములు విఱుగకున్నచో అభంగశ్లేష; విఱిగినచో సభంగ శ్లేష యనఁబడును.

“స్వయంచపల్లవాతామ్రభాస్వత్కరవిరాజితా

ప్రభాతసంధ్యనా స్వాపఫలలుభేహితప్రదా.

ఇది పార్వతీపల్లవము. పార్వతీదేవి ప్రభాతసంధ్యవలె బల్లవాతామ్రభాస్వత్కర విరాజిత. పార్వతీపక్షమునఁ బల్లవములవలె నాతామ్రములయిన (మిక్కిలి యెఱ్ఱని) ప్రకాశించు హస్తములతో విరాజిలుచున్నది. ప్రభాతసంధ్యాపక్షమునఁ

బల్లవములవలె నాత్మచుములయిన నూర్యకీరణములతో విరాజిల్లుచున్నది. “పల్లవా తామ్రభాస్వత్కర విరాజితా” అనుచో శబ్దములు విజులలేదు. కానఁబోగ్లేవేమి?

పార్వతి, ‘ఆస్వాపఫలముబ్ధే’ యనఁ బొందరాని ఫలము; అనఁగా మోక్షము; దానియందు లబ్ధుడగువానియందు “హితప్రదా” హితమును నిచ్చునది. అనఁగా దుర్లభమైన మోక్షము నొసఁగునది.

ప్రభాతసంధ్య అస్వాపఫలముబ్ధ + ఈహితప్రదా. ఆస్వాపమన నిద్రాభావము; దానికి ఫలమైన స్నానసంధ్యావందనాదులు. దానియందాసత్తులకు నీహితము నిచ్చునది.

ఇటు హితప్రదా, ఈహితప్రదా, అని పదములు విజులఁబడినవి. కాన సభంగ శ్లేష.

రాఘవపాండవీయమున సంస్కృతాంధ్రపదముల కీ సభంగాభంగ శ్లేషము నిర్వహింపఁబడినవి.

మరియు నీ సభంగశ్లేష వర్ణ, పద, లింగ, భాష, ప్రకృతి, ప్రత్యయ, విభక్తి, వచన, భేదములచే నెనిమిది విధములని ప్రకాశకార దర్పణకారులు తెలిపిరి. వాని లక్షణములకు నాంధ్ర సాహిత్యదర్పణమును జూచునది. గ్రంథవిస్తర భీతిచే వదలితిని. ఈ శ్లేష శబ్దాలంకారమని వారి మతము. కావున వారు శబ్దాలంకారములలోనే చేర్చిరి. దీనిని వారు శబ్దశ్లేష యనిరి. అర్థశ్లేషయుఁ గలదు. శబ్దపరివృత్తిని సహింపనిచో శబ్దశ్లేష; శబ్దపరివృత్తిని సహించినచో వర్ణశ్లేష. నై ‘పల్లవాతామ్ర’ ఇత్యాది సభంగాభంగ శ్లేషము శబ్దశ్లేషలే.

స్తోత్రోన్నతి మాయాతి| స్తోత్రనాయాత్మభోగతిం

అహో నుసదృశీ వృత్తి| మ్రులాశోపేః ఖలస్య చ|

‘కొలఁదిమాత్రముననే పైకి బోవును. కొలఁదిమాత్రముననే క్రిందికి బోవును. త్రాసుయొక్కయు, ఖలునియొక్కయు వృత్తము సమానమే.’

ఇటు ‘స్తోత్రేన, ఉన్నతి, అధోగతి’ శబ్దములు పరివృత్తినిసేసినను శ్లేష నిర్వహింపఁబడుచునే యున్నది. కాన నిది యర్థశ్లేషం.

శ్లేష నాంగ్లమున Paronomasia అందురు.

రం. పరికరము

కం. సాకూతములై సఫలతఁ

జేకొన్న విశేషణములు చెలఁగఁ బరికరం

బై కృతుల వెలయుచుండు మ
హాకవిసంస్తుత్యమగుచు నది యెట్లన్నన్.

౧౬౬

ఎచ్చట విశేషములు సాభిప్రాయములుగా నిబద్ధములగునో యది పరిక
రాలంకారము.

సీ, దర్పితాహిత నృపోత్తములు నిన్నెదిరింపఁ
గలరె ? ధీరోత్తమగండ బిరుద !
విమతకీర్తి ప్రతాపములు నీచే సమ
కట్టునే ? యుభయరగండ బిరుద !
అరివధూతాటంక గరిమంబు నీచేతఁ
గలుగునే ? గండరగండ బిరుద !
పరిపంథిగంధసింధురపంక్తి సీమోల
నుండునే ? గండభేరుండ బిరుద !

గీ, అరుణఽరిణతథామ ! రామాభిరామ !
రామణీయక నిర్జితప్రసవబాణ !
బాణసాహిత్య పరిపాక ! పాకవైరి
విభవసాభాగ్య ! యోబభూవిభునృసింహ !

౧౬౭

నాలుగు పెద్దపాదములందున్న ధీరోత్తమ, ఉభయరగండ, గండరగండ, గండభేరుండ పదములు దర్పితాహిత నృపోత్తములు, విమతకీర్తి ప్రతాపములు, అరి వధూతాటంకగరిమలు, పరిపంథి గంధసింధురపంక్తి అనునానికిఁ బ్రతిద్వంద్వములుగా నిలిచి 'సరివధూపాలు నెదిరింపఁజాలరు' అను సభిప్రాయము గలిగియున్నవి. ఇట్లే, 'సర్వమంగళ మంగళజాలమిచ్చు' అనుచోట సర్వమంగళా పద మభి ప్రాయగర్థము.

౪౧. ఆక్షేపము

కం. ధర నిష్ఠమవరమార్థ
స్ఫురణంగాదన, ననిష్ఠము నవరమార్థ
స్ఫురణ విధింపఁగ, రెండై
యరయఁగ నాక్షేపముమరు నది యెట్లన్నన్.

౧౬౮

ఇష్టమును నాభాసముగా (అపరమార్థముగ) నిషేధించిన నిష్టనిషేధాభాసమనియు, అనిష్టమును నాభాసరూపముగా విధించిన ననిష్టవిధ్యాభాసమనియు నాత్మేపము ద్వివిధము. ఇందలి ఇష్టనిషేధాభాసము మరల ద్వివిధము. ఉక్త నిషేధాభాసము; వత్సమణి నిషేధాభాసము; ఉక్త నిషేధాభాసము కథనరూపమనియు, వస్తురూపమనియు మరల ద్వివిధము. వత్సమణి నిషేధాభాసము కథనరూపముగా మాత్రమే యుండును. ప్రతాపరుద్రీయదులు ఇష్టనిషేధాభాసము, అనిష్ట విధ్యాభాసము అను పదముల నుపయోగింపక ఉక్తనిషేధాభాసము, వత్సమణినిషేధాభాసము అని తెలిపిరి. ఈ యుక్త, వత్సమణి నిషేధాభాసములకుఁ బ్రతాపరుద్రీయ లక్షణము లిక్తుము.

విశేషబోధాయోక్తస్య వత్సమణస్య వా భవేత్

నిషేధాభాసకథన మాత్మేప స్స ఉదాహృతః.

(ప్రాకరణికముగాఁ జెప్పినదానినిఁ (ఉక్తము) జెప్పఁదలఁచినదానినిఁ (వత్సమణియు) గాని విశేషార్థబోధమునకై నిషేధించినట్లు చెప్పిన నాత్మేపాలంకారము.

౧. ఇష్టనిషేధాభాసము

నీ. మదిలోనఁ బాయకుండుదునన్నఁ బునరుక్తి;
 నీ సొమ్మనన్న గాణిక్యవృత్తి;
 నినుఁబాసి నిలువలేనన నసంభావ్యంబు;
 పతివీచనఁగ నభిప్రసవవాంఛ;
 యితనుఁడు గారించునన నసాక్షికసూక్తి;
 చలిగాలి వేడన్న జనవిరుద్ధ;
 మెలమి నిచ్చటికి రావలయునన్న మదోక్తి;
 చనుదెంతు నేనన్నఁ జాపలంబు;

గీ. వెలయుఁ ద్వదధీన యగు నన్నువేఁచు నలక
 లాధరుండన్న భవదుపాలంభసరణి;
 గాన నేయుక్తులు నెఱుంగఁ గరుణఁజూచు
 సరసగుణహర ! యోబయునరస ధీర !

౧౬౯

పునరుక్తిత్యాదులచే 'మదిలోనఁ బాయకుండుదు' ముదలగు చెప్పినవానినే నిషేధించిన ట్లాభాసముగాఁ దోచుచున్నది. పరమార్థమున నిది నిషేధముగాదు "నన్నవశ్యము కరుణఁజూచుచు" అను విశేషార్థమును బోధించుటకే యీ నిషేధ

ముద్దేశింపఁబడినది. అయితే యా విశేషముగు 'కరుణఁజూడుము' అనునది వ్యంగ్యముగా భాసింపవలెను. కాని వాచ్యమైనది. ఈ యిష్టనిషేధాభాసము ఉక్తనిషేధాభాసరూపము (చెప్పినదాని నాభాసరూపమున నిషేధించుట) అని తెలిపితిమి. ఈ యుక్తనిషేధాభాసము ద్వివిధము వస్తురూపము, కథనరూపము. ఇది కథననిషేధము. వస్తురూపనిషేధమెట్లన,

‘నాహం దూతీ తనోస్తాపస్తస్యాః కాలానలోపముః’

“నేను దూతనిఁగాను. దాని తనులాపము కాలానలోపము.” దూతి ‘నేను దూతనిఁగాను’ అని చెప్పిన వాక్యమునందలి నిషేధము బాధితమై యాభాసరూపమునుబొంది సంఘటన కాలోచిత కైతవ వచనములులేని యదార్థవాదిననుమా’ అను వస్తురూపమునఁ బర్యవసించుచు ‘నిష్పదేవచ్చి నాయికను బ్రదికింపుము’ అను విశేషార్థమును నాక్షేపించుచున్నది.

వక్ష్యమాణ నిషేధాభాసము

విజ్ఞాపయాయ స్తే కించిత్ కాకతీయకులోద్వహా!

విజ్ఞాప్యతే కి మధవా సర్వక్షే రక్షకే త్వయి.

ఓ కాకతీయప్రభూ! నీకుఁ గొలఁదిగా విజ్ఞాపనమొనర్తము. ఎందులకులేము! సర్వమును దెలిసిన రక్షకుఁడవగు నీకుఁ దెలుపునదేమి ?

ఇటఁ జెప్పఁదలఁచినదానిని నిషేధించుకొన్నట్లు వర్ణింపఁబడినది. ఇటఁ గథననిషేధము.

౨. అనిష్టవిధ్యాభాసము

చ. అలుగఁగ నేల? మీరు వసుధాధిపులెన్న స్వతంత్రులై మముక వలదనవచ్చు; మీ మనసువచ్చినచోటికి నేగుఁ; డేగినక నెలకొని నీ ప్రియాంగనకు నీకును మార్మొనలేకయుండ న ర్మిలి సుకరంబుగాఁగ నొనరించెడఁగాక స్మసింహభూవరా ! ౧౭౦

ఇట ‘మీ మనసువచ్చినచోటికేగుఁడు’ అని తన కిష్టములేనిదానిని విధిరూపమున నాయిక వలకుచున్నది. ఈ విధి విధ్యాభాసము. ఏలన, నాయిక తన నాయకుని నిచ్చవచ్చినచోటికిఁ బొమ్మనదు. ఈ విధ్యాభాసము నీవు పరాంగనల పద్మక బోవలదను విశేషార్థమును బోధించుచున్నది. ఇట్టిదే యీ క్రింది పద్యమును గూడఁ గనుఁడు.

అ.వె. ప్రియుడ! నీడు యాత్ర పెద్దకాలం బింక
ననుఁ దపింపఁబోదు నమ్ము! నిజము;
వెడలవలసియున్న వెడలుము తడయక
శంకలెల్ల నొక్కచంకఁ ద్రోసి.

౪౨. వ్యాజస్తుతి ✓

కం. సతతంబు నిందచేతను

స్తుతియున్, స్తుతిచేత నింద చొప్పుడ వ్యాజ
స్తుతియై చెలువగుఁ గృతులం
డతులిత కవివినుతమగుచు నది యెట్లన్నన్.

౧౭౧

నిందావ్యాజముచే స్తుతియు, స్తోత్రవ్యాజముచే నిందయును జేయుట వ్యాజస్తుతి.

సీ. నెఱిజీవనములేక నింగిపై భ్రమియించు

మత్స్యంబుఁ దునుము టేపాటి వాసి ?

త్రిజగతీమాత వాద్దేవి భండారంబు

చూఱఁగాఁగొనుట యే సుగుణితనము ?

వేడినవారికి వెండియు నొకమాటు

విత్తమీకుంట యే వితరణంబు ?

అల యనాదిప్రవాహములైన యేర్ల వం

కలుదిద్దు టేవివేకంబు కలిమి ?

గీ. వఱలు నీ కీర్తి ద్విజరాజ వైభవంబు

లవహరింపంగ నీ యాజ్ఞ యలరుటెంత ?

పోచిరాజాన్వయాంబోధి పూర్ణచంద్ర !

నరసుతాటోప ! తొరగంటి నరసభూప !

౧౭౨

ఇది నిందావ్యాజమునఁ జేయఁబడిన స్తోత్రము. ఇందలి నింద స్తోత్ర పర్యవసాయి.

కం. అసమ రణరంగముల నీ

యసినటి నటియింపఁ గరుల, హరులన్, గిరులన్

వెననొసఁగు నార ! యెంతటి

రసికుఁడు నీవైరి ? యోబరాజ నృసింహ !

౧౭౩

ఇట “ఎంతటి రసీకుడు?” అను స్తోత్రవ్యాజముచే శత్రునింద చేయబడుచున్నది. అంగమున స్తుతిరూపమునఁ జేయబడిన నిందను Irony అందురు.

౪౩. అప్రస్తుత ప్రశంస

కం. క్షితి నప్రస్తుతమునఁ బ్ర

స్తుతవస్తువు గమ్యమగుచు సాంపొందిన నీ

శ్రుతులఁదలపోయ నప్ర

స్తుత ప్రశంసాఖ్యమయ్యెడుది యెట్లన్నన్.

౧౭౪

ఈ శ్రుతులఁ = ఈ శాస్త్రములందు.

అప్రస్తుతవస్తు వర్ణనముచేఁ బ్రస్తుతవస్తువు గమ్యమానమయినచో నప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము.

ఈ యప్రస్తుతప్రశంస పంచవిధము.

కార్య నిమిత్తే సామాన్య విశేషే ప్రస్తుతే సతి

తదన్యస్య వచస్తుత్యే తుల్యస్యేతి చ పంచధా.

కార్యము ప్రస్తుతమైనపుడు దాని కారణమును వర్ణించుట; కారణము ప్రస్తుతమైనపుడు కార్యమును వర్ణించుట; సామాన్యము ప్రస్తుతమైనపుడు విశేషమును వర్ణించుట; విశేషము ప్రస్తుతమైనపుడు సామాన్యమును వర్ణించుట; ప్రస్తుతము వర్ణింపవలసియుండఁగా దానికే దుల్యమైన యనఁగా సారూప్యము గల వస్తువును వర్ణించుట అని యైదువిధములు. ఇట నైదవవిధమగు సారూప్యనిబంధనా-అప్రస్తుత ప్రశంసను మాత్రమే కవి యుదాహరించెను.

కం. ననలు మొనలెత్తె; దేనలు

చినికెం; జిగురాకుగందె; జెడరె నలితతుల్;

చనవున నీ పూదీగకు

ఘనమైన నృసింహుపొందు గలుగఁగఁజూలున్.

౧౭౫

ఇట ప్రస్తుతమగు పూదీగ వర్ణింపఁబడుటచేఁ దత్సారూప్యముగు నురతోపభుక్త యగు యువతీరూపమగు వస్తువు గోచరించుచున్నది. ఇది సారూప్యనిబంధనా ప్రస్తుత ప్రశంస. (కానీ యొకదోషము గలదు. ‘నృసింహు పొందు’ అను పద మప్రస్తుతమున నన్వయింపకున్నది. ‘వసంతుపొందు’ అనియున్నచో సరిపోవును.) మిగిలిన నాని యుదాహరణము లిత్రముఁ చూడుడు.

౧. కార్యము ప్రస్తుతమైనపుడు దాని కారణమును వర్ణించుట
 యాతాః కిం న మిశంతి నుందరి! పునశ్చింతా త్వయా మత్కృతే
 నోకార్యా; నితరాం కృతాసి; కథయత్యేవం సభాషే మయి
 లజ్జామందర తారకేణ నిపతత్పితా శ్రువా చక్షుషా
 దృష్ట్యే మాం మాసితేన భావి మరణోత్సాహ స్తయా నూచితః.

“ఓ నుందరి! వెల్లినవారు మరల రారా? నాకొఱ కేల చింతింతువు? చింతింపకుము. చాల కృశించితివి” అని నేను గన్నీటితో, బలుకఁగా లజ్జచే నిష్క్రియమైన కనీకలు గల కన్నులతో వచ్చుచున్న కన్నీటి నాఁపుకొనుచు నన్నుజూచి నవ్వుచు భావిమరణోత్సాహమును నూచించినది.

నాయకుఁడు తన ప్రయాణసమయమున జరిగిన నాయకయొక్క ముచ్చటను దన మిత్రునితోఁ బెలుపుచున్నాఁడు. ఆతఁడు నీవేల ప్రయాణము మానితివి? అని కార్యము నడుగఁగాఁ బైదిధముగాఁ గారణరూపమున సమాధానమిచ్చెను. కావునఁ గార్యము ప్రస్తుతముగాఁగాఁ గారణము వర్ణింపఁబడినది. దీనినిఁ గారణనిబంధనా ప్రస్తుతప్రశంస యందురు.

౨. కారణము ప్రస్తుతముకాఁగాఁ గార్యము వర్ణింపఁబడుట

డి. అంచల గర్వభంగమగు నాసతి యానవిలాసముంగనకా

గాంచును మానవృత్తినిఁ బికంబులు ముచ్చటలాలపించినన్

గాంచిన మేనిమార్దవముఁ గన్నడు జాజియు రాతియట్లు; నీ

క్షించిన నంగళోభ నీరి సిగ్గిలి తాల్పడ కావిపుట్టముకా?

ఇట నాయకయొక్క నడకలు, ముచ్చటలు, మార్దవము, అంగళోభ మొదలగునవి వర్ణనీయములగుటచేఁ బ్రస్తుతములు; కాని వాని వర్ణనమేమియులేదు; హంస లకు గర్వభంగమగును; పికములు మానము వహించును; జాజి రాతియట్లుగును; నీరి కావిపుట్టమును ధరించును; అని యప్రస్తుతకార్యములు వర్ణింపఁబడినవి. నాయకయొక్క నడకలు మొదలయినవి కారణములు. ఇది కార్యనిబంధనాప్రస్తుత ప్రశంస.

౩. విశేషము ప్రస్తుతముకాఁగా సామాన్యము వర్ణింపఁబడుట

పాదాహతం యదుత్థాయ మూర్ధాన మధిరోహతి

స్వస్థా దేవాపమానేఽపి దేహిన స్తద్వరం రజః.

ఏది పాదాహతమై లేచి తలపైకెక్కుచో యా ధూలి యవమానమొందియును స్వస్థుఁడుగా నున్నవానికంటె మేలు.

‘శిశుపాలునివలన నవమానమునుబొందియు స్వస్థులముగా నున్న మనకంటె దుమ్ము మేలు’ అని బలరాముడు శ్రీకృష్ణుడులతోఁ దెలుపుచున్నాఁడు. ఇట “మన కన్న దుమ్ము మేలు” అనునది ప్రస్తుతము. అది విశేషరూపము. దానినిఁ దెలుపక యప్రస్తుతమగు ‘పాదానాతం’ ఇత్యాది రూపమున సామాన్యము వర్ణింపఁబడినది. ఇది సామాన్యనిబంధనాప్రస్తుత ప్రశంస.

౪. సామాన్యము ప్రస్తుతముకాఁగా విశేషమును వర్ణించుట

అంకాధిరోపిత మృగశృంగద్రమా మృగలాంఛనః

కేసరీ నిఘ్నరక్షిప్త మృగయూధో మృగాధిపః.

తన యొడిలో మృగము నారోపించుకొన్న చంద్రుడు మృగలాంఛనఁ దయ్యెను. క్రూరముగా మృగయూధమును హింసించెడు సింహము మృగరాజయ్యెను.

‘మెత్తనివారినిఁజూచి మొత్తు క్రూరుడే కీర్తిమంతుఁడగును. మెత్తనివాఁడు కీర్తిమంతుఁడుగాఁడు’ అను సామాన్యము ప్రస్తుతముకాఁగా నప్రస్తుతమగు విశేషము వర్ణింపఁబడినది. దీనిని విశేషనిబంధనాప్రస్తుత ప్రశంసయందురు.

సారూప్య నిబంధనాప్రస్తుత ప్రశంసను నరసభూపాలీయ గ్రంథకర్తయే యిచ్చెను.

అప్రస్తుతప్రశంసాదోషము

ఆచూతేషు విహంగ మేషు మళకో నాయాన్ పురోవార్యతే

మధ్యేనారిధి వావసంస్తృణమణి ర్థతే మణీశాం రుచం

ఖద్యోతోఽసి నకంపతే ప్రచలితుం మధ్యేఽపి తేజస్వీశాం

ధి కానిమాన్యమచేతసం ప్రభుమివానామృష్ట తత్త్వాంతరం.

పక్షులను బిలువఁగా దోమ దానుగూడఁ బక్షినమకొని వచ్చుచున్నది. కాని యెవ్వరును గాని నాటంకపటపకున్నారు. సముద్రమధ్యమున రత్నములతోపాటు వసించుచు దృఢ ఏణి(గాజు)యు మణిగావ్యవహరింపఁబడుచున్నది. మిడుగురుపురుగును దేజస్వులనడుమఁ దిరుగుటకు వెనుదీయదు. ఛీ! స్వరూపతారతమ్యజ్ఞానము లేని బుద్ధిహీనుఁడగు ప్రభువువంటి యవివేకినిఁగూర్చి యేమి చెప్పవలెను?

ఇట మొదటి మూఁడుపాదములందలి సామాన్యరూపమైన యప్రస్తుత వృత్తాంతవర్ణనములచే నాల్గవపాదముయొక్క యర్థము విశేషరూపముగాఁ బ్రస్తుతముగా నుసరించుచునేయున్నది. కావున దానిని మరలఁ జెప్పట పునరుక్తి లేక యత్యుష్టమను దోషమగును.

రర. పర్యాయోక్తము లేక పర్యాయోక్తి

కం. ప్రస్తుతకార్యస్తుతిచే

ప్రస్తుతకారణముదోషం బర్యాయోక్తం

బస్తోక సుకవికావ్య

ప్రస్తుతమై చెలంగుచుండు రహి నెట్లన్నక.

౧౭౬

ప్రస్తుతమగు కార్యవస్తువుచే బ్రస్తుతమయైన కారణము తోచెనేని బర్యాయోక్తాలంకారము.

అ. ప్రస్తుత ప్రశంసలో నప్రస్తుతముచే బ్రస్తుతము దోచును. ఇటఁ బ్రస్తుత కార్యముచే బ్రస్తుత కారణము తోచును.

ఉ. “చక్కెఱవెట్టవే వికచసారసలోచన! మాటనేర్పవే

చొక్కపుగుబ్బలాడి! ననుజొప్పడఁ బాణితలంబుఁజేర్పవే!

చెక్కులనిగ్గులాడి!” యని చిల్కలువల్కు; నృసింహ! పూర్వపున్

మక్కువ నీవిరోధిసప్రమందిర చిత్రనధూవరంవరన్, ౧౭౭

చక్కెఱవెట్టవే! ఇత్యాదికమగు శుకప్రార్థనారూపకార్యముచే “నీకత్తురాజులును వారితో వారి భార్యలును రాజధానులను విడిచి పాటిపోయిరి” అను కారణము గమ్యమగుచున్నది. రాజభార్యలు రాజధానులు విడిచి పాటిపోవుటచే జలుకలు పోయి యంతఃపుర చిత్రములలోనున్న యా రాజకాంతలను రాణులనుగానే భ్రమించి పైవిధమునఁ బ్రార్థించుచున్నవి. కాన శుక ప్రార్థనారూప కార్యమునకు రాణులు రాజధానులు విడిచి పారిపోవుట కారణము. ఇది గమ్యము. ప్రకాశకార, దర్పణకారాదులు దీని లక్షణమును వివిధముగా నిచ్చియున్నారని కనుఁడు.

“పర్యాయోక్తం తు గమ్యస్య వచోభంగ్యంతరశ్రయం” చంద్రాలోకము. గమ్యమును భంగ్యంతరమునఁ జెప్పట పర్యాయోక్తము.

“పర్యాయోక్తం వినా వాచ్యవాచకత్యేన యద్యదః” కావ్యప్రకాశము. వాచ్యవాచక స్వరూపముతోఁగాక వేఱువిధమునఁ జెప్పట.

“పర్యాయోక్తం యదా భంగ్యా గమ్యమేవాభిధీయతే” సాహిత్యదర్పణము. గమ్యమే భంగ్యంతరమునఁ జెప్పఁబడినచో బర్యాయోక్తము.

“వివక్షితస్యార్థస్య భంగ్యంతరేణ ప్రతిపాదనం పర్యాయోక్తం” రసగంగాధరము. వివక్షితమగు సర్థమును ననఁగాఁ జెప్పఁదలఁచిన యర్థమును భంగ్యంతరముచేఁ జెప్పట పర్యాయోక్తము.

ఈ లక్షణములయం దెల్లయెడలను గమ్యమగు లేక వ్యంగ్యమగు సర్థమునే వైచిత్ర్యార్థము భంగ్యంతరమునఁ దెలిపినచోఁ బర్యాయోక్తము అని తేలును. పర్యాయేణ భంగ్యంతరేణ ఉక్తమేవ ఉక్తిః పర్యాయోక్తః అని వ్యుత్పత్త్యర్థము.

యం ప్రేక్ష్య చిరరూఢాపి నివాసప్రీతి రుజ్జితా
మదేనైరావణయభే మానేన హృదయే హరేః.

రావణునిఁగాంచి మదము (కర్త) ఐరావతముఖమునందును, మానము (కర్త) ఇంద్రుని హృదయమందును దమ చిరరూఢమైన నివాసప్రీతిని వదలినవి.

ఇట “నైరావత శత్రులు మదమానముత్పలయిరి” అనునది వ్యంగ్యార్థము. ఈ వ్యంగ్యార్థము వైచిత్ర్యార్థము వ్యంగ్యార్థ మేవిధముగాఁ బ్రతిపాదింపఁబడవలయునో యావిధముగాఁ బ్రతిపాదింపఁబడక భంగ్యంతరమునఁ (మద మైరావతముఖము నందును, మాన మింద్రుని హృదయ మునందును దమ చిరరూఢమైన నివాసప్రీతిని వదలినవి. అను విధమున) బ్రతిపాదింపఁబడినవి. ఎట్లన, ‘జనోగచ్ఛతి’ అనునెడ “జనేన గమ్యతే” అనియు, ‘ఆగమ్యతాం’ అనునెడ ‘ఆగమనేన అలంక్రియతాం’ అనియుఁ బ్రకారాంతరమున నొకేయర్థము వైచిత్ర్యార్థము చెప్పఁబడును. ఆవిధము గనే వ్యంగ్యమగు సర్థమే యిట భంగ్యంతరముచేఁ బ్రతిపాదింపఁబడును. ఇట్లే

“చక్రాభిఘాతప్రసభాజ్ఞయైవ చకార యో రాహుపదూజనస్య
ఆలింగనోద్దాచవిలాస వంధ్యం రతోత్సవం చుంబనమాత్రశేషం”

ఏ విష్ణువు చక్రాభిఘాతరూపమగు వాఙ్మచేతనే రాహుభార్యాజనముయొక్క రతోత్సవమును నాలింగనాదిరూపమగు విలాసహీనమునుగాఁ, చుంబనమాత్రశేషమునుగాఁ జేసెనో.

‘ప్రీతి విష్ణువు తన చక్రాయుధముచే రాహు శింశ్చేదమును జేసెను’ అను వ్యంగ్యార్థమే వైవిధ్యమున భంగ్యంతరమునఁ జెప్పఁబడినది.

నై సగసభూపాలీయ లక్షణమునఁ బ్రస్తుతమగు కార్యముచేఁ బ్రస్తుతమగు కారణము గమ్యమగుచోఁ బర్యాయోక్తము’ అని యున్నది. ఈ లక్షణములకును దానికిని నేకవాక్యత యెట్లు? అన్నచో వినుడు. ఎల్లయెడలను గమ్యమగు కారణ రూపార్థమే భంగ్యంతరమునఁ (కార్యరూపమున) జెప్పఁబడుచున్నది. కావున నరస భూపాలీయలక్షణము నిర్దుష్టమే.

ఇందలి వ్యంగ్యము వాచ్యసిద్ధి కంగము. కావున జగన్నాథ మతమున నుత్తమ కావ్యమును నితర మతమున గుణిభూతవ్యంగ్యమును నగును.

౪౫. ప్రతీపము

కం. ఉపమేయమెచాలును ధర

నుపమానంబేల? యనఁగ నొనరుఁబ్రతీపం

బపరిమిత సుకవికృతులం

దచారవిస్ఫూర్తిజెంది యదియెట్లన్నన్.

౧౭౮

ఉపమానమయొక్క పని యుపమేయమే చేయుచుంటుచే నుపమాన మేల ? అని వర్ణింపఁబడినచోఁ బ్రతీపము.

సీ. సత్పథక్రమకళా చాతురి నెఱపదో?

కమలాక రామోదకరముగాదో ?

వివిధచక్రానంద విభవంబొనర్పదో?

సతతంబు నుదయసంగతముగాదో ?

ఇల మహాగ్రహరాజ జృంభణంబలమదో?

యమితదోషోన్నేష హరముగాదో ?

మహితగాంగేయధామస్ఫూర్తి జెలగఁదో ?

యద్యుతోగ్రాకారహారి గాదో?

గీ. స్త్రీపతాపంబు దనవలె నిఖిలతమము

నడఁపఁగాలేదో? తానేల యరుగుఁడెంచుఁ

గుంటిసారథితో నల్లకుముడవైరి!

నరసుతాటోప! యోబయనరసభూప!

౧౭౯

ఉపమానమగు నూర్బుఁడు చేయు కార్యమును నుపమేయమగు ప్రతాపమే చేయుచుండఁగా నతఁడేల ? (ఉపమానమేల ?) అని చెప్పటచేఁ బ్రతీపము.

ఉపమేయమన కుపమానత్వముఁ గల్పించినను బ్రతీపమే యగును. ప్రతీపమన విపరీతము. ఉపమాలంకారమునకు విపరీతాలంకారము ప్రతీపము.

“త్వల్లోపన సమం పద్మం త్వద్వక్త్రం పద్మో విభుః”

పద్మము నీ కన్నులతో సమానము. చంద్రుఁడు నీ ముఖముతో సమానము. ఇటు నుపమేయములగు నేత ముఖము లుపమానము లయినవి.

తర్క న్యాయ మాలాలంకారములు నిరూపింపఁబడును.

రచ. అనుమానము

కం. భువి సాధనసంపదచే

నవిరళవిన్నూర్తి సాధ్య మనుమేయముగా

వివిధశ్లేషవిశేషా

ద్యవియుత మనుమానమయ్యె నదియెట్లన్నన్.

౧౮౦

సాధ్యసాధన నిర్దేశ నిబంధనము గలది యనుమానాలంకారము. సాధనసంపదచే సాధ్య మనుమానింపఁబడవలెను. తర్కశాస్త్రమున ననుమానప్రమాణ మనునొక ప్రమాణముగలదు. పర్వతమునఁ బొగను జూచి నిప్పున్నదని యొకఁ డూహించును. ఇది యనుమానప్రమాణముయొక్క నిరూపణము. “పర్వతమున నిప్పున్నది. ఏల? పొగ యుంటవలన. ఎట నెటఁ బొగయుండునో యటనటఁ దప్పక నిప్పుండును. వంటయింట పొగ యున్నది; నిప్పున్నది. కావునఁ బొగ యున్నచోటఁ దప్పక నిప్పుండును. నిప్పులేనిచోఁ బొగ లేదు. మడుగున నిప్పులేదు. కానఁ బొగ లేదు.” కాఁబట్టి పొగ యను సాధనముచే సాధ్యమగు నిప్పు పర్వతమున ననుమానింపఁబడుచున్నది. ఆదీవిధమునఁ జనుత్కారవిశేషముచే సాధనముచే నియత సాహచర్యముగల సాధ్యమును ననుమానించుట యనుమానాలంకారము.

వివిధశ్లేషవిశేషాద్యవియుత మన శ్లేషవిశేషాదులచేఁ దప్పక కూడినది. (యుతమ=కూడినది; అయుతము=కూడనిది; అవియుతము=తప్పకకూడినది) అఁగా నీయనుమానాలంకారము శ్లేష, రూపక, ఉత్పేక్షాదిగర్భమై సుందరముగాఁబోల్లును.

సి. కమలాక్షుండీ మేటికాఁబోలుఁ గాకున్నఁ

గరముల శంఖచక్రములు గలవె ?

కమలారి యీరాజు గాఁబోలుఁ గాకున్న

సకలకళావిలాసములు గలవె ?

కమల ప్రుండీ ప్రోడ గాఁబోలుఁ గాకున్న

నధిగతమండలవ్యాప్తి గలదె ?

కమలజుండీ స్వామి కాఁబోలుఁ గాకున్నఁ

జతురాననవచః ప్రళయస్తిగలదె ?

గీ. అనుచుఁ గొనియాడుదురు నిన్ను సంగవంగ

మాళపావంతి గౌళనేపాళచోళ

కుమరు కురుసాండ్య శకముఖ్యోజీవతులు
నరనుతాటోప! ఓటయనరసభూప!

౧౮౧

శంఖచక్రములు=శంఖచక్రాయుధములు, శంఖచక్రరూపశేఖలు; కలావిలాసము=పోడశకశలవిలాసము; విద్యలవిలాసము; మండలము=బింబము: రాష్ట్రము; చతురాననవ=బ్రహ్మ; చతురమైన ముఖము.

ఇటు శంఖచక్రాది సాధనములచే గమలాక్షాదులగు సాధ్యములు సాధింపఁబడినట్లు విర్ణింపఁబడినది. శంఖచక్రాదులకును గమలాక్షాదులకును నియత సామాచర్యము గలదుగదా! ఇట్లు శ్లోకగర్భముగు ననుమానము.

జానీమహేఽస్యా హృది సారసాక్ష్యా

విరాజతేఽంతఃప్రియవక్త్రచంద్రః

ఉత్కాంతిజాలైః ప్రస్ఫుతైస్తదంగే

స్వపాండుతా మత్మలతాక్షిపద్మే

ఈయవతి హృదయమునఁ బ్రియముఖచంద్రుఁడు శోభిల్లుచున్నాఁడు. (సాధ్యము) ఏలన దానిమేనిపైనుదికిన ముఖచంద్రకాంతిజాలముచేఁ దెల్లఁదనము గనవచ్చుచున్నది. మరియు దాని కనుదామరలు మూసికొన్నవి. (సాధనము)

ఇటు వక్త్రచంద్రుఁడనుచో రూపకము. కాన నిది రూపకగర్భముగు ననుమానము.

యత్ర పతత్యఖిలానాం దృష్టిర్నికృతః పతంతి తతశరాః

తచ్చాపరోపితశరో ధావత్యా సాంపురః స్మృతో మన్యే

ఎచట యవతులచూపు వడుచున్నదో యచట వాఁడిములుకులు వడుచు న్నువి. (సాధ్యము) దీనినిఁబట్టి యధిజ్యశరాసనుఁడై (విల్లెక్కుపెట్టినవాఁడై) మదనుఁడు నారిమందు పరుగువాఱుచున్నాఁడని యూహింతును, (సాధనము)

ఇటుఁ నుల్లేపిక్షాగర్భముగు ననుమానము.

౪౭. కావ్యలింగము

కం. హేతువు వాక్యార్థంబై

యాతతవిస్ఫూర్తితోఁ బదార్థంబునునై

ఖ్యాతిగనఁ గావ్యలింగం

బైతగు సత్కృతులయందు నదియెట్లన్నన్.

౧౮౨

వాక్యార్థమైనను బదార్థమైనను హేతువుగా నిర్దేశింపఁబడినచో గావ్యలింగము.

౧. వాక్యార్థహేతుకము

మ. అరుదైపొల్పుగు 'పోచిరాజు నరసింహా!' యన్న యష్టాక్షరీ
 వరమంత్రం బది యెల్లకాలము నరుల్ వాక్రవ్యసిద్ధించుఁబో!
 కరు,లాండోళిక,లశ్వముల్,విభవముల్,గ్రామంబు,లత్యుజ్జ్వలాం
 బరముల్ సొమ్ములుఁ బల్లకీల్, పరిణయప్రారంభసంరంభముల్,
 గజాదులు లభించుటకు హేతువుగా “పోచిరాజు నరసింహా!” యన్న
 యష్టాక్షరీవరమంత్రం బది యెల్లకాలము నరుల్ వాక్రవ్య ” అను వాక్యము
 కూర్పఁబడినది.

౨. పదార్థహేతుకము

కం. గురునఖదభితప్తమా

కరిచిత్రితభిత్తిగళితఘనమణివీక్షా

పరితోషయతములై నీ

యఃపురములఁ గినుకమాను మారులున్మసింహా!

౧౮౮

సింహములు గినుక మానుటకు హేతువుగా ‘మణివీక్ష’ అను పదార్థము
 కూర్పఁబడినది.

దీనినిఁ గొందఱు హేత్వలంకారమనిరి. రసగంగాధరకారుడు “కావ్య
 లింగం నాలంకారః । వైచిత్ర్యాత్మనో విశేషస్య అభావాత్” కావ్యలింగ మలం
 కారము గాదు. అలంకారమనకుఁ గావలసిన వైచిత్ర్యవిశేష మిందు లేదు అని
 యలంకారత్వమును నిషేధించెను

౩. అర్థాంతరన్యాసము

గీ. మహి విశేషంబుచేత సామాన్యమును, బ్ర

సక్తసామాన్యమున విశేషము, సమర్థి

తముగ నర్థాంతరన్యాస మనురుచుండు

నెలమి రెండువిధంబులై యెట్లటన్న

౧౮౯

విశేషముచేత సామాన్యమును, సామాన్యముచేత విశేషమును సమర్థింపఁబడి
 నచో నర్థాంతరన్యాసమగును.

అనుపపద్యమానముగా (ప్రాసఁగనివిధమున) భావింపఁబడుచున్న యర్థమును
 సుపపద్యమానముగాఁ జేయుటకై యనఁగా సమర్థించుటకై యర్థాంతరమును దెచ్చి
 యుంచుట యర్థాంతరన్యాసము.

౧. విశేషముచే సామాన్యము సమర్థింపబడుట

కం, విమలాత్మఁ డెచటనుండిన

విమలుండగు; నెట్లటన్న వినుము సురాగా

రమునఁజరించియు నీయశ

మమలసితిగాదె? యోబయప్రభునరసా!

౧౮౬

విమలుఁ డెచ్చటఁ జరించినను విమలుఁడే! నీ కీర్తి నీలాకాశమునఁ జరించినను విమలమే. 'విమలుఁడు విమలుఁడే' అనునది సామాన్యము. నీ కీర్తి యిత్యాదికము విశేషము. ఈ విశేషముచే సామాన్యము సమర్థింపబడుచున్నది. 'విమలుఁడు విమలుఁడే' అనఁగానే యేల విమలుఁడు మలసహితుఁడుగాఁడో యది యనుభవవ్యూహముగాఁ దెలియదు. నీ కీర్తి మలినమైన యాకాశమునఁ జరియించియు విమలము" అనుటచే నది యుపపద్యమానముగా నిష్పందిగ్ధముగా రూఢిపడును.

౨ సామాన్యముచే విశేషము సమర్థింపబడుట

చ. జలనిధి రాజకన్యకనుసన్న మెలంగుచునుండు; వాణీయున్

మెలంగునుమాటలోన నెలమిం జెయిసన్న జరించుఁగీర్తి; నీ

లలితభుజోపగూహనవిలాసముమానదుధాత్రి నద్దణో

జ్వల! నరసింహ! మంత్రబలవంతుల కింతులు చిక్కుటబ్రమే?

లక్ష్మీ, సరస్వతీ, కీర్తి, భూదేవులు నీ వశంపదలై యున్నారు. అనునది విశేషార్థము. ఇది యనుపద్యమానముగాఁ దోచుచున్నది. మంత్రబలవంతుల కింతులు చిక్కుటబ్రమే? అను సామాన్యార్థముచే నుపపద్యమాన మగుచున్నది.

అర్థాంతరన్యాసదోషము

దివాకరాద్రక్షతి యో గుహను లీనం దివా భీత మివాంధకారం

త్సృజేఽపి నూనం శరణం ప్రపన్నే మమత్వ ముచ్చై శ్చిరసామతీవ.

ఇది హిమవత్సర్వత వర్ణనము. హిమవంతము తన గుహలయందు దివాభీత మట్లు (పగటికి జడిసినదివలె; గ్రుడ్లగుబయ్యో యన అని రెండర్థములు.) దాఁగిన యంధకారమును నూర్చునినుండి కాపాడుచున్నది. తన్ను శరణుఁజొచ్చిన త్సృదని యందును మహోన్నతులకు మమత్వ ముండునుగాదా!

ఇట్ల నచేతనమగు చీకటి నూర్చునివలన భయపడిన ట్లుత్పేక్షింపబడినది. అచేతన పదార్థమునకు భయముండదుగాదా! కవిప్రాధోక్తిచే నట్లు త్పేక్షింపవచ్చును.

దాని కనుపపత్తిలేదు. అనుపపత్తి యున్నచో నర్థాంతరన్యాస మవసరము. ఇటు ననుపపత్తిలేమిఁ దత్సమర్థనార్థ మర్థాంతరన్యాస మవసరము.

౪౯. యథాసంఖ్యము

కం. సమముగ నేవరుసఁ బదా

ర్థము లుద్దిష్టంబులయ్యెఁ దగనా పర్యా

యమున ననూద్దిష్టములై

యమర యథాసంఖ్యమయ్యె నది యెట్లన్నన్.

౧౮౮

ఏ క్రమమునఁ బదార్థము లుద్దేశింపఁబడినవో పర్యాయమునఁగూడ నాక్రమ మునే యనుసరించి వచింపఁబడినచో యథాసంఖ్యాలంకారము. దీనికి సంఖ్యాన మనియుఁ గ్రమాలంకారమనియు నామాంతరములు.

చ. వరకరుణా, ధరాభరణ, వైభవ సద్గుణ, బుద్ధిచాతురీ,

పరమవిభుత్వ, పావనవిభా, బల, ధైర్యవిజృంభణంబులన్

ఁరుస మారిన్, గిరిన్, గలకవార్షిధి, గీర్షిధి, శూలిని, గీలి నా

కరిఁగిరి గెల్తువొర! త్రిజగన్నుత! శ్రీ నరసింహ భూవరా! ౧౮౯

క్రమముగాఁ గరుణయందు మారిని, ధరాభరణమున గిరిని; వైభవసద్గుణ మునఁగలకవార్షిధిని, బుద్ధిచాతురిని గీర్షిధిని, పరమవిభుత్వమున శూలిని, పావన విభయందుఁ గీలిని, బలమునఁ గిరిని, ధైర్యమున గిరినిఁ గెల్తువు.

ఉద్దిష్టములకు యథాక్రమముననే యనూద్దిష్టములును వచింపఁబడినవి. విచ్ఛిత్తి విశేషములేమి దీనినిఁగూడ నలంకారము గాదని రసగంగాధరుఁడు వచించెను.

౫౦. అర్థాపత్తి

కం. వరుస నొకానొక వస్తువు

గిరికొన వస్త్రంతరంబు కేముతన్యాయ

స్ఫురితంబై చనుఁజేరఁగ

ధర నర్థాపత్తియయ్యెఁ దగ నెట్లన్నన్.

౧౯౦

ఒక యర్థముయొక్కనిష్పత్తిచేతనే వేరొకయర్థము వైచుతికన్యాయముచే సిద్ధించుచున్నట్లు వర్ణించిన నది యర్థాపత్తి. దండాపూపన్యాయమని యొక న్యాయము గలదు. 'ఎలుకలు దండమును భక్షించినవి' అనఁగానే దండ భక్షణముచేతనే

దండమనందున్న యపూపభక్షణ మగ్ధాత్తుగాఁ జెప్పఁబడినట్లే యగును. అట్లే యిటను గ్రహింపవలెను.

సీ. అమర్నైలము చిన్నమంతగాఁ దలపోసి

యీశాచలము దారమెత్తుఁజేసి

వెలయు మంధానాది వేళ్ళతోఁ బెకలించి

మైనాక మబ్బిలో మ్రగ్గఁజేసి

యనుపమావంధ్య వింధ్యస్ఫూర్తి నిలఁబ్రామి

మలయాగ ముర్వికి వెలి యొసర్చి

యల క్రాంచగిరికి రంధ్రాన్వేష మొనరించి

వలిగుబ్బలికి వింతవడఁకుఁ గూర్చి

గీ. అడరు నీధైర్య; మనినచో నపరగిరులు

సాటిరావని మఱి వేతె చాటనేల ?

పోచిరాజాన్వయాంబోధి పూర్ణచంద్ర !

వైరిగజసింహ ! యోబయనారసింహ !

౧౮౧

ఇట నీ ధైర్య మమర కైలాదుల నల్పముగాఁ జేసెనను నథోపన్యాసముచేతనే వస్త్రస్వంతరములయొక్క స్వల్పత్వము వేతె యడుగనేల ? అను నర్థము కైమత్త్య న్యాయముచే వర్ణింపఁబడినది.

ఇట ‘అపరగిరులమాట చాటనేల?’ అనినఁ జాలును. ‘అపరగిరులు సాటిరావని’ అనునది యనుందరము.

కం. తన హృదయంబును జీలిచి

కొనివచ్చిన కలికి కటికగుబ్బలకవసుం

గనికరమనునది లేకం

బును గలదే లాఁతిహృదయమును జీల్పంగక ?

పై పద్యమున కాబ్బడుగు కైమత్త్యము (చాటనేల ?) ఇట నార్థము. (తన హృదయమునే చీల్చుకొని వచ్చెను. ఇతఁ లాఁతిహృదయమును గూర్చి చెప్పనేల ? యని భావము.)

గీ. పరిసంఖ్య

కం. తలఁపఁగ నొకటి యనేక

సలముల సంబంధసంగతంబగు నెడలన్
ఫ

బలిమి నొకయెడ నె నిలుపుట

వెలయుం బరిసంఖ్యయును వినుమెట్లున్నన్.

౧౯౨

పరి = వర్జితే కస్యచిద్వర్జితేన కృత చిత్సంఖ్యానం వర్జనీయత్వేన గణనం
పరిసంఖ్యా అని పుష్పత్తి. ఒకవస్తు వనేకస్థలములం దేకకాలమున సంభవించు
చుండగా నేకస్థలమునందే నియమించుట పరిసంఖ్య.

సీ. అందమై త్రిభువనానందమై జితమంద

బృందమై నభమున బెరయునెద్ది ?

పొంకమై భృతరక్తపంకమై సమరని

శృంకమై వినుతింపఁజాలునెద్ది ?

తోరమై దానైకధీరమై సజ్జనా

ధారమై ధారుణిఁ దనరునెద్ది ?

తండమై చండిమాఖండమై సంభృతా

జాండమై దండిమై నలరునెద్ది ?

గీ. వినుము నీకీర్తి; నీభుజాన్వితకృపాణి;

నీకరము; నీరుచియకాని నెఱయఁగాదు

విధుపాడుపు; గాదుపవి; గాదువేల్పుమాను;

గాదు రవిబింబమోబయకాంతునరస !

౧౯౩

అందమై నభమున బెరయునెద్ది ? అనునెడ నా వస్తువు విధుపాడుపు, కీర్తి
యను రెండును గావచ్చును. అట్టిచో విధుపాడుపును గంతోక్తిచే విసర్జించి కీర్తిగానే
నిబంధింపఁబడినది. మిగిలిన పాదములందును నిదేవిధముగ గ్రహింపవలెను.

ఈ లక్షణలక్ష్యములు ప్రతాపరుద్రీయానుసారముగా నున్నవి. కావ్యప్రకాశ
సాహిత్యదర్పణములందు దీని లక్షణ మిట్లున్నది.

కించిత్పృష్టమపృష్టం నా కథితం యత్ప్రకల్ప్యతే

తాదృగన్యవ్యపోహాయ పరిసంఖ్యా తు సా స్మృతా.

ప్రశ్నపూర్వకముగాఁ గానీ యప్రశ్నపూర్వకముగాఁ గానీ ప్రతిపాదితమైనది
యన్యవ్యపోహార్థము గల్గింపఁబడినచో నది పరిసంఖ్య.

కిం భూషణం నుదృఢ మత్ర యశో; న రత్నం

కిం కార్యమార్య చరితం నుకృతం; న దోషః

కిం చక్షుగప్రతిహతం ధివజా; న నేత్రం
జానాతి కస్త్య దపరస్పదసద్వివేకం.

ఈ లోకమున నుదృఢమగు భూషణమేమి ? యశస్సు; అంతేకాని రత్నము గాదు; చేయఁదగినదేమి ? ఆర్యచరితమగు నుత్పతము; దోషముగాదు; అప్రతిహతమగు చక్షువేమి ? బుద్ధి; నేత్రము గాదు; నీకంటె నెవఁడు సదసద్వివేకమును దెలిసినవాఁడు గలఁడు ?

ఇట 'కిం భూషణం నుదృఢ మత్ర ?' అనునది ప్రశ్న. సమాధానముగాఁ బ్రతిపాదితమైనది "యశః న రత్నం" అనునది. ఇది యన్యవ్యపోహార్థము అనఁగా స్వసదృశమస్తుప్యావృత్తియందుఁ బర్యవసించును. (కీర్తియే భూషణముగాని రత్నముగాదు అను నర్థమునఁ బర్యవసించును.) ఇది ప్రశ్నపూర్వకము.

వై నరసభూపాలీయ లక్షణమునను దీనికిని నేకవాక్యత యెట్లుని ప్రశ్న వచ్చుచున్నది. నరసభూపాలీయ లక్షణమగు "ఒక వస్తు వనేకస్థలములం దేకకాలమున సంభవించుచుండఁగా నేకస్థలమునందే నియమించుట" అను లక్షణ మిటుఁ గూడఁ బట్టును. ఎట్లున "కిం భూషణం" ఇత్యాది స్థలమున భూషణత్వము కీర్తి, రత్నములందుఁ బ్రసక్తింపఁచుండఁగా రత్నముభూషణము గాదని కంతోక్తిచే వర్జించి కీర్తియే భూషణమని నియమింపఁబడినది. ఇదేవిధమున మిగిలినయెడలను గ్రహింప వలెను. లక్షణములందుఁ గథనభేద మున్నను సమానార్థకములే. లక్షణద్వయము నందును నన్యవ్యపోహము ప్రధానము.

ఈ పరిసంఖ్యాబంధము చతుర్విధము. ఇది ప్రశ్నపూర్వకము. ఇందుఁ బ్రశ్నమును, శాబ్దముమగు పరివర్జనమును గలదు.

కి మానేవ్యం పుంసాం? సవిధమనవద్యం ద్యుసరితః

కి మేకాంతే ధ్యేయం? చరణయుగళం కానుభ భృతః

కి మారాధ్యం పుణ్యం? కి మభిలషణీయం? చ కరుణా

యదాసక్త్యా చేతో నిరవధి విమక్త్యై ప్రభవతి.

పురుషులకు నేవింపఁదగిన (వసేంపఁదగిన) స్థల మేది ? పత్తిత్రమగు గంగా తీరము. ఏకాంతమున ధ్యానము చేయఁదగినదేది ? శ్రీహరియొక్క చరణయుగళము. ఆరాధింపఁదగినది (గడింపఁదగినది) ఏది ? పుణ్యము. అభిలషింపఁదగినదేది ? కరుణ. తదాసక్తిచే హృదయము పునరావృత్తిరహితమైన ముక్తినిఁ బొందఁజాలును. ఇందుఁ బ్రశ్నమే కాని "యశో న రత్నం" అన్నట్లు శాబ్దముగు వర్జనము లేదు. ఆర్థమగు వర్జనము గలదు.

భక్తి రభవే న విభవే । వ్యసనం కాన్తే) న యుపతికామాన్తే)
చింతా యశసి న వపుషి । ప్రాయః పరిదృశ్యతే మహతాం.

భవునియందే భక్తి; విభవమునఁ గాదు; కాన్త్రువునందే వ్యసనము. యుపతీ
రూపమగు కామాన్త్రువునఁగాదు (కామాన్త్రురూపమగు యుపతీ యనియు నర్థమును
జెప్పకొనవచ్చును.) యశస్సుంపాదనమునందే చింత; శరీర పోషణమునఁ గాదు.
మహాత్ములకుఁ దఱచుగా నివ్విధమునఁ గనఁబడును.

ఇటఁ బ్రశ్నములేని కాబ్దిమగు వర్జితము గలదు.

కాటిల్గం కచ నిచయే, కరచరణాధరదశేష రాగన్తే

కాఠిన్యం కుచయుగళే, తరళత్వం నయనయో ర్వసతి.

నీ కచబృందమునఁ గాటిల్గమును, గర, చరణాధరములందు రాగమును,
కుచయుగమునఁ గాఠిన్యమును, నయనములందుఁ దరళత్వమును వసించుచున్నవి.

ఇటఁ బ్రశ్నములేని యర్థపరివర్జనము గలదు.

౫౨. ఉత్తరము ✓

కం. ఎత్తఱినున్నేయంబే

నుత్తరమునఁబ్రశ్న, మదియు, నుత్తరమువెసన్

మొత్తిమయిపొల్పునెత్తఱి

నత్తఱి నుత్తరమునెగడు; నదియెట్లన్నన్.

౧౯౪

ప్రతివచనమాత్రముచే నెచ్చటఁ బ్రశ్నరూప మూహింపఁబడునూ యది
యొక యుత్తరాలంకారభేదము. ఈప్రశ్నోత్తరములు మొత్తమైయున్నచో ననఁగా
మాలారూపముగా నున్నచో నిది మరొక యుత్తరాలంకారభేదము.

ఈ రెండవభేదమునకుఁ బ్రకాశకారుఁ డీక్రిందివిధమున లక్షణముఁ జెప్పెను.

“అసక్య ద్యదసంభాష్య ముత్తరం స్యాత్తదుత్తరం,,

పెక్కుసారులు ప్రశ్నలును లోకోత్తరముగా ననఁగా సామాన్య లూహింప
రానివిధమునఁ బ్రతివచనములును వర్ణింపఁబడినచో నదియు నుత్తరాలంకార భేదము.
ఈప్రశ్నోత్తరము లొక్కమారు వర్ణించినచో విద్భుత్తివిశేషములేమి మాలారూపము
ననే యుండవలెను.

౧

సీ. ఆలరారు పూచీవయని తలంచితిఁగాని

యబల! నీతనువల్లియగుట యెఱుంగ

నాలోలపల్లవంబని భ్రమించితిఁగాని

చెలువ! నీచేసన్న సేయుటెఱుఁగ

అలిబాలికాజాలమనుచుఁ జూచితిఁగాని

నుదతి! నీచికురముల్ సెదరుటెఱుఁగ

నలకోకిలాలాపమనుచు నుండితిఁగాని

పడఁతి! నీవెలుఁగైత్తి పలుకుటెఱుఁగ

గీ. ఆలుకఁ జాలింపుమనుచు నీయహితవృత్తి

తావకోద్భటధాటికిఁ దల్లడిల్లి

యడపులకునేఁగి కులకాంత నాదరించు

నరనుతాటోప! యోబయనరనభూప!

౧౭౬

పతియొక్క యీ ప్రతిపచనములచేత భార్యసేసిన “అగపడుచున్న నన్నుఁ జూడనేమి ? చేసన్నఁజేయుచున్న ను రానేమి ? ఎఱుగైత్తి పిలిచినను బలుకనేమి ? అను ప్రశ్న లూహింపఁబడుచున్నవి. అట్టిప్రశ్నలే లేకున్నచో నిట్టి సమాధానములే పోసఁగవు. అసంగతములే యగును. ఇందలి మూఁడవపాదముననున్న “అలిబాలికా” ఇత్యాదికము బ్రతిపచనరూపముగా లేదు. కావున నిటఁ బ్రశ్నమున్నేయుముగాదు. లేక యతి కష్టముగాఁ బ్రశ్న నూహింపవచ్చును. ఎట్లన, “నా చికురములు సెదరుటెఱుఁగవా ?” అని. తత్సమాధానము ‘అలిబాలికా’ ఇత్యాదికము అని.

౨

ఉ. ఎవ్వఁడు దేవతాగురుఁ? డహీనశయానుఁ; డవక్రవిక్రముం

డెవ్వఁడు? రామభద్రుఁడు; మహీవలయైకధురాధురంధరుం

డెవ్వఁడు? భోగిభర; జగదేకవిజృంభిత దానదీక్షితుం

డెవ్వఁడు? పోచిరాజనరసేంద్రుఁడె వార్ధిపరీత మేదినిక. ౧౭౭

ఇచటఁ బ్రశ్నములును సమాధానములు మాలారూపమునఁ గలవు. సమాధానములు లోకాతిక్రాంత గోచరమగు నసంభావ్యరూపమున నిబంధింపఁబడినవి. ప్రథమ భేదమునఁ బ్రశ్నము వ్యంగ్యరూపము. సమాధానము వాచ్యము. ఈ ప్రభేదమునఁ బ్రశ్నోత్తరములు రెండును వాచ్యరూపముననే యున్నవి. ప్రథమభేదమున వ్యంగ్యము వాచ్యనీధి కంగము గాన గుణిభూత వ్యంగ్యభేద మగును.

౫౩. వికల్పము ✓

కం. సమబలయుతవస్తువులకు

నమితవికల్పంబొనర్ప ననఘాలంకారము.

రమతజ్జుల మతమున నది

యమరు వికల్పంబనంగ నదియెట్లన్నన్.

౧౧౩

తుల్యబలము గల రెండు వస్తువులకు వికల్పము వర్తింపఁబడినచో వికల్పాలంకారము. అలంకారమన విచ్ఛిత్తినిశేష ముండవలెనుగా! ఇటు విచ్ఛిత్తియేమి? అన్నచో నా రెండు వస్తువులకును నాపవ్యమాలకమగు విచ్ఛిత్తి యుండవలయును.

సీ. అలఘు కాంచనమయస్థలనివాసముమేలొ?

కాంచనస్థలవాసకలనమేలొ?

పుండరీకంబుల దండనుండుటమేలొ?

పుండరీకంబుల దండమేలొ?

మహనీయవాహినీ మధ్యసంస్థితమేలొ?

వాహినీశ్వరమధ్య వసతిమేలొ?

మహిషీసహవాస విహరణంబులుమేలొ?

మహిషీసహవాస మహిమమేలొ?

గీ. తైలకటకాశ్రయంబులుమేలొ? యతని

యంఘ్రికటకాశ్రయముమేలొ? యధిపులార!

అనుచు నీశాత్రవుల మంత్రులనునయింతు

రరిజయాటోవ! తొరగంటినరసభూవ!

౧౧౪

కాంచనము = బంగారము; సంపెంగచెట్టు. పుండరీకము = తామర; పులి. వాహినీ = సేన; నది. మహిషీ = రాణి; గేదె.

ఇటు వికల్పము స్పష్టముగా గోచరించుచున్నది. శబ్దసాధర్మ్యమాలకమగు నాపవ్యముచే జారుత్వము భాసించుచున్నది.

౫౪. సముచ్చయము

కం. మిగులగుణక్రియలెయ్యడ

యుగపత్రాప్తంబులుగ సముచ్చయము కృతిం

బొగడఁదగుం ద్వివిధంబై

యగణితకవివినుతముగుచు నదియెట్లన్నన్ ,

౧౯౯

గుణములును, క్రియలును యుగపత్ప్రములుగ నెచ్చట వర్ణింపబడునో యది సమచ్ఛయము.

కం. సరసింహ శౌర్యశోభా

స్ఫురణంబున జగములెల్ల శోణములెయ్యెన్

బరరాజవదనవితతులు

హరినీలనిభంబులయ్యె నదియెట్లన్నన్ .

౨౦౦

ఇట గుణములగు శోణత్వ, నీలత్వములకు యాగపద్యము చెప్పబడినది.

చ. అలకలుముట్టిముట్టి, జఘనాంబరపంక్తికిఁగిట్టి కిట్టి, గు

బ్బలు రతిఁబట్టిపట్టి, కరవల్లవముల్ నులివెట్టిపెట్టియుం

జెలువగుతారహారములు చిక్కులువెట్టు నృసింహ! నీద్విష

ల్లలన వనాలిక్తేఁగ విటలక్షణలక్ష్యములై మహీజముల్ . ౨౦౧

ఇట ముట్టుట, కిట్టుట, పట్టుట, నులివెట్టుట, చిక్కులువెట్టుట, మొదలగు క్రియలకు యాగపద్యము చెప్పబడినది.

గుణ క్రియలు రెంటికినిఁగూడ యాగపద్యమున్నను సమచ్ఛయమే. ఎట్లన,

కలువం చ తవాహితేష్వకస్తా త్స్థితపంకేరుహసోదరక్రిచక్షుః

పతితం చ మహీపతీంద్ర! తేషాం వపుషి ప్రనుభుట మాపదాం కటాక్షైః.

ఓ రాజా! తెల్లతామరసలెనున్న నీ నేత్రము శత్రువులయం దాకస్మికముగాఁ గలువమైనది. వారి శరీరములపై నాపద్రూపలగు నాయకల కటాక్షములు పడినవి.

ఇటుఁ గాలువ్యరూపగణము, పతనరూపక్రియ, అను రెంటియొక్క సమచ్ఛయము.

కం. నాయక ఖలేకపోత

న్యాయమున ననేకకారణము లొకకార్యం

బేయెడ సాధింపఁగ నుత

మై యవరసముచ్చయాఖ్యమగు నెట్లన్నన్ .

౨౦౨

ఖలేకపోత న్యాయానుసారముగా నమామహామికతో నొక కార్యమును సాధింపఁ బెక్కు కారణములు గూడినచో సమచ్ఛయము. ఇదియు నొక భేదము.

కం. శూరతయును, ధీరతయు, ను
 దారతయు, గభీరతయును, ధార్మికతయు, నీ
 కారణజన్మస్ఫురదవ
 తారముసూచించె నోబధరణిపునరసా !

౨౦౩

కారణజన్మ స్ఫురదవతారము కార్యము. దీనికి ఖలే కపోత న్యాయమున (కల్పమునుండి కపోతములన్నియు నేకకాలమున నెగిరినవిధమున - పంచతంత్రము లోని కథ ననుసంధించుకొనునది.) శూరతా, ధీరతా, డిదారతా, గభీరతలు, అను పెక్కు పెక్కు కారణములు వర్ణింపఁబడినవి.

౫౫. సమాధి

కం. కారణమొక్కటి కార్యము
 ధారుణి సాధింపఁ గాకతాళనయమునన్
 గారణము వేటొకటిరా
 నారూఢి సమాధియైయ్యె నదియెట్లన్నన్.

౨౦౪

ఒక కార్యమును సాధించుట కొక కారణము ప్రవృత్తమయ్యుండఁగా గాకతాళియ న్యాయానుసారముగా మరొక కారణము వచ్చి యా కార్యమును శుకరముగాఁ జేసినట్లు వర్ణించినచో సమాధి.

చ. అని మొన శ్రీనృసింహవసుధాధిపు తీవ్రచమూసమూహముం
 గనుఁగొని యద్భుతంబొదవ భానువజీరులు వ్రేళ్ళు నోళ్ళకుం
 జొనువఁగఁగాకతాళనయశ్లోభఁదదీయముఖాంగులీనివే
 శనములు ప్రాణరక్షణ విచారధురీణములయ్యె వారికిన్.

౨౦౫

నరసభూపాలుని నైన్యములను బాచి ఖానువజీరు లక్కజవడీ తమ వ్రేళ్ళు నోటిలోఁ బెట్టుకొనఁగాఁ గాకతాళియముగా నా వ్రేళ్ళు ప్రాణ రక్షణమునకై యాచించు వ్యాపారమున ధురీణములు (వ్యాపృతములు అయ్యెను.)

ఆశ్చర్యముతో నోటిలోఁ బెట్టుకొన్న వ్రేళ్లు రక్షణకార్యోత్సయ క్తములయినవి. ఈ లక్ష్యమున లక్షణము పట్టదు. ఏలన, నేకార్యమును సాధించుటకుఁ గారణము ప్రకృతమైనది ? ఆశ్చర్య మను కారణముచే 'నూటిలో వ్రేళ్ళు పెట్టుకొనుట' అను కార్యము సిద్ధించినది. అసలు కార్యము సిద్ధింపఁగూడదు. కార్యము సిద్ధించినచోఁ గారణాంతరముచే నది యెట్లు శుకరమగును ? ఏ కారణాంతరముచే నీ కార్యము

సుకరమైనది? ఏమియు లేదుగదా! కాన నీ లక్ష్యము సరియైనది కాదు, ఈ క్రింది యుదాహరణమును గనుఁడు.

కం. పాలయలుకను దొలఁగింపఁగఁ

జెలియడుగులయందు వ్రాలఁ జేరెడు నానం

గలిగింపఁగ నుపకారము

బలముగఁ గ్రొమ్మొగి లదృవ్యవశ్యమున నుఱిమెఱ్ఱఁ

[ప్రణయకోపశాంతి కార్యము. 'చెలియడుగులయందు వ్రాలుట' అను కారణముచే నది సాధ్యము. కాకతాళియముగాఁ గ్రొమ్మొగి లుఱుముట యను కారణాంతరముచే నా కార్యము సుకరమైనది. అనఁగా నా కార్యముతోఁ బనిలేకయే పోయినది. ప్రణయకోపము చరణపాత మక్కఱలేకయే కాంతిల్లినది.

గీ. భావికము

కం. క్షితిలోన నతీతమునా

గతమును, బ్రత్యక్షమువలె గనుపట్టుట న

దృఢత నిరుపమారకధనం

బలిశయముగ భావికాఖ్యులుగు నెట్లన్నన్.

—౨౦౬

అదృఢతను వర్ణనాచాతుర్యముచే నతీతానాగత వృత్తాంతములు ప్రత్యక్షమయ మాణములుగా వర్ణింపఁబడినచో భావికాలంకారము. భూతభవిష్యద్వృత్తాంతములను బ్రత్యక్షముగా భాసించుచున్నట్లు వర్ణించుట దోషముగాదా? అన్నచోఁ గాదు. అత్యదృఢత వర్ణనముచే సహృదయుల హృదయమున భావన యుదయించును. ఆ భావనచే సహృదయ హృదయమునం దా విషయము నిలిచి ప్రత్యక్షమువలె భాసిల్లును. ఎట్లనఁ, బాంథుడు తన ప్రీయురాలినిఁ బడింబడిగా ధ్యానించుచు నది ప్రత్యక్షమునం దున్నట్లుగా భావించుచున్నాఁడుగదా! అట్లే యిచ్చుటఁగూడ గ్రహింపవలెను.

మ. వరవల్లవిభవంబు దుష్టభుజగవ్రాతంబుగా, సింగిణుల్

గురుపక్షద్వితయంబుగాఁగ నరసక్షోణీశ్వరారూఢమా

తురగోత్తంసము, నిందిరాహృదయనాథుం దాల్చి ప్రత్యక్ష బం

ధుర పక్షింద్రునిలీలఁజూచు నహితస్తోమంబు భీమంబుగన్. ౨౦౭

కల్లెమును, ధనుస్సులను ధరింభిన, నరసభూపాలుఁ డధిష్ఠించిన, గుఱ్ఱమును నోట సర్పములును, నిలువంకలను రెక్కలనుదాల్చిన, క్రి మహావిష్ణువును వహించిన, గరుత్మాంతునిగాఁ బ్రత్యక్షముగా శక్రువులు చూతురు.

ఇట శ్రీ మహావిష్ణువును ధరించిన గరుత్మంతుఁడు ప్రత్యక్షముగాఁ జూడఁబడుచున్నట్లు వర్ణింపఁబడుటచే భావికము. ఇది భూతభావికము.

పద్యమునఁ బ్రత్యక్షబంధుర పక్షింద్రుని' అనుచోఁ బ్రత్యక్షపదము సమాసఁ గ్రస్తమై గుణీభూతమై 'చూసు' అను క్రియాపదముతో నన్వయింపకున్నది. అది క్రియలోని కన్వయించినఁ గాని ప్రత్యక్షముగా దర్శించుచున్నట్లు వర్ణింపఁబడదు.

మ. తొలి వజ్రాయుధముం ధరించి, పురవూతుం డ్ద్రులంబట్టి తె
క్కలు ఛేదించిన ఘట్టముల్, గిగుల సంఘంబుకా ఘరట్టాభమై
జలధిందుర్మిన మందరాద్రి కథలుకా సాక్షాత్తుగాఁజూపె ను
జ్వలతేజోనిధి పెక్కురంగముల నా సంగ్రామమధ్యంబునకా.

ఇట 'సాక్షాత్తుగాఁ జూపె' అని సాక్షాత్పదము క్రియాపదముతోడనే యన్వయించుచున్నది. పై పద్యమున నివిధముగా లేదు.

“భావిభూషణసంభారాం సాక్షాత్కుర్యే తవాకృతిం”

ముందు (భావి) భూషణసంభారమును చాల్చు నీ యాకారమును సాక్షాత్కురించుకొనుచున్నాను. ఇది భావిభావికము.

౫౭. ప్రత్యసీకము

కం. పగవాఁడు సమర్థుఁడుగా

మగఁటిమి వెన నతనిమీఁద మార్కొన కిల నా

పగవానిహీతుల నొంచుట

యగుఁ గృతులం బ్రత్యసీక మది యెట్లన్నన్.

౨౦౮

బలవంతుఁడగు శత్రువును మార్కొనలేక యా శత్రువుయొక్క మిత్రుని బాధించునట్లు వర్ణించినచోఁ బ్రత్యసీకాలంకారము.

కం. నీ దురవగాహ శౌర్యము

భేదింపఁగలేక విమతపృథివీశుఁడనిన్

భేదించు నృసింహ! భవ

న్నేదురభయదప్రతాపమిత్రునిమిత్రుఁ.

౨౦౯

శత్రురాజు నీ శౌర్యమును భేదింపలేక నీ శౌర్యమునకు మిత్రుఁడగు మిత్రుని (సూర్యుని) భేదించుచున్నాఁడు. (యుద్ధమున మృతులయినవారు సూర్యమండలమును భేదించుకొని పోవుదురని ప్రతీతి.)

౧౪. వ్యాఘాతము

కం. ఒకఁడొకటిచేత నొకపని

నకలంకతఁజేయ దాని నాహేతువుచే

నొకఁడు మఱివేతఁ చేయఁగఁ

బ్రకటవ్యాఘాత మొన్నఁబడు నెట్లన్నన్.

౨౮౦

ఒకఁ డొక సాధనముచే నొక కార్యమును సాధింపఁగా మరొకఁ డా సాధనముచేతనే దానికి విరుద్ధమగు కార్యమును సాధించినట్లు వర్ణించినచో వ్యాఘాతము.

కం. రాజీవశాంధవుఁడు నిజ

తేజమున నొనర్చుఁ ద్రిజగతీతాపము; న

వ్యాజవిరాజితతేజో

రాజిన్ హరియింతు వోబరాజున్మసింహ !

౨౮౧

సూర్యుఁడు దన తేజముచే మల్లోకములకును దాపమును గూర్చుచున్నాఁడు. నీ వాతేజముచేతనే మల్లోకములతాపమును హరించుచున్నావు.

సూర్యుఁ డే సాధనముచే నొక కార్యమును సాధించుచున్నాఁడో వరస భూపాలుఁ డా సాధనముతోడనే తద్విరుద్ధకార్యమును జేయుచున్నట్లు వర్ణింపఁ బడినది. ఈ క్రింది పద్యముగూడ సుదాహరణీయము.

ఆ. వె. కంటఁ గ్రాగినట్టి కుంటవిల్కనినిఁ

గంట బ్రదుకఁజేయఁగలుగుదంట

లా త్రిశేత్రుగలుచు నాటోపము వహించు

వామనేత్రలకు నివాళులిత్తు.

ఏ నేత్రములతో మన్మథుఁడు గాల్పఁబడెనో యా నేత్రములతోడనే యువకులు వానిని బ్రదికింతురు.

౧౫. పర్యాయము

కం. ఏకాధేయంబరయ న

నేకాధారంబులందు నిరవై క్రమము

జేకోనఁ బర్యాయంబు మ

హాకవిగంస్తుత్యమయ్యె నది యెట్లన్నన్.

౨౮౨

ఏకవస్తు వనేకాధారములందుఁ గ్రమముగా లేక కాలభేదమున నున్నట్లు వర్ణింపఁబడినచోఁ బర్యాయాలంకారము.

సీ. కందర్పహరునందుఁ గనువిప్పఁగా నేర్చి
శరవణోద్భవునందు శక్తి యెఱిఁగి
రామునం దచలాంబరముగట్టఁగా నేర్చి
జలధిలంఘనునందుఁ జంగ యెఱిఁగి
ఘటజానం దుభయపక్షములఁ బొర్లఁగ నేర్చి
వెన ద్రాణయెడఁ బాలువేడ నెఱిఁగి
మొగి వృకోదరునందు ముష్టిపూనఁగ నేర్చి
విజయునియెడఁ గర్ణవేధ యెఱిఁగి

గీ. యనుదినంబును నభివృద్ధిఁదనరు శౌర్య
శిశువు భవదీయ దోఃస్తంభజృంభమాణ
ఖురళిఁ గొఱ్ఱేయచాలన స్ఫురణమెఱిఁగె
వైరిగజసింహ ! యోబయనారసింహ !

౨౦౩

ఒకే కార్యకిశువు అను వస్తువు (అర్థేయము) క్రమముగా ననేకములగు నాధారములందున్నట్లు వర్ణింపఁబడినది. ఈ క్రింది పద్యమును నుదాహరణీయమే.

కం. కనఁబడుచువచ్చె రాగము

మును నీ కెమ్మోవియందె ముఖ్యంబుగఁ గ్రొ

న్ననఁబోడి! యిప్పు డయ్యది

కనఁబడు నీ హృదయమునను గాఢతరందె.

రాగ మను వస్తువు మొదటఁ గెమ్మోవియందును చివ్వుట హృదయమునను గాలభేదమునఁ గనఁబడినట్లు వర్ణింపఁబడినది. ఇట్ల రాగశబ్దము శ్లిష్టము.

ఈ రెండు లక్ష్యములలో నొకే వస్తువు పెక్కాధారములలో నున్నట్లు వర్ణింపఁబడినది. దీనికి విపరీతముగా ననేక వస్తువులు కాలభేదమున నొకే యాధారమున నున్నట్లు వర్ణింపఁబడినను బర్యాయమే. ఎట్లన,

మధురిమరుచిరం వచః ఖలానా మమృతమహా! ప్రథమం పృథు వ్యనక్తి

అథ కథయతి మోహహేతు మంతర్దృత మివ హేలహలం తదేవ.

ఖలవచనము మొదట నమృతముగా నుండును. అదియే మోహహేతువై హేలాహల విషమగును.

ఇటు నొక ఖలవచనమునందే యమృత విషము బున్నట్లు (కాలభేదమున) వర్ణింపఁబడినది. అనఁగా నొకే యాధారమున ననేక వస్తువులు వర్ణింపఁబడినవి.

౬౦. నూత్నము

కం. ఈక్షితిఁ దలపోయ నసం

లక్షితనూత్నార్థకాశలప్రకటన నై

చక్షుణ్యము నూత్నంబగు

నక్షీణకవిప్రశస్త మది యెట్లన్నన్.

౨౧౪

సామాన్యలకుఁ దెలియఁబడనిదియు, విదగ్ధులకు మాత్రము దెలియఁదగినదియు నగు నూత్నార్థమును, అకారముచేఁ గానీ యంగితముచేఁ గానీ ప్రకాశింపఁజేయు చున్నట్లు వర్ణించుట నూత్నాలంకారము.

ఉ. ప్రాణమువంటి నాకు నిజభావముఁ దాఁవఁగఁజేల్లునమ్మ ! నీ

ప్రాణవిభుం బ్రభూతగుణబంధురఁ దెల్పుగదమ్మ ! యంచు వి

న్నాణముగా సఖజనులు నల్లడలం గదియంగ సైకత

శ్రోణి యురంబుమీఁద నఖసూచికసేర్చె నృసింహభూవరా !

‘ఉరంబుమీఁద నఖసూచికను జేర్చెను’ అను వ్యాపారముచే ‘నృసింహభూవరా’ అను సర్థము వ్యక్తము సేయఁబడుచున్నది. తన యురమునఁ గుచకుంభము బున్నవి. అవి కుంభికుంభములవలె నున్నవి. కుంభికుంభములను గోళ్ళతోఁ జీల్చునది సింహముగదా !

ఈ క్రిందిదియు సుదాహరణము.

కం. ఒక జాణకత్తై సంకే

తకాల మెఱుంగందలంచు తన మిందనికిన్

నకులకడఁ గనులనవ్వలఁ

బ్రకటించెను; గరవిలాస పద్మము మూసెన్.

నవ్వలచే వెన్నెలయుఁ బద్మనిమిలనముచే సంధ్యాకాలమనియు వ్యక్తము సేయఁబడినది.

గీ. ఉష్ణ శీతాన్న కబళంబు లొకఁడు నూపఁ

బవలా ? రాత్రియొ ? కడఁగూడ నవసరమని

దాని కుత్తర మొక లతాతన్వి యిచ్చె

నధరచింబంబు విఱచి సంధ్యాగమమని.

నైవధము నందలి బువ్వపుబంతి వడ్డించు ఘట్టమునందలి దీ పద్యము.
ఇదియు సుదాహరణీయమే.

౬౧. ఉదాత్తము

కం. విశ్వోన్నతమై చెలఁగెడు

నైశ్వర్యము గలుగు వస్తు వభినుతినేయన్

శాశ్వతమగుచు నుదాత్తము

విశ్వంభరలోనఁ బొల్చు విను యెట్లన్నన్.

౨౧౬

ఆత్యంత సమృద్ధమగు వస్తువర్ణన ముదాత్తము.

మ, నృపులర్పించినఁ, జేడెల్లాడ్చి వెలికికీ నేర్పొప్పుఁగాఁ గుప్పగా
నెపుడుం జల్లిన మ్రుగ్గుముత్తెములు, ధాత్రీశాంగదస్వర్ణచూ
ర్ణపుఁబ్రోవుల్, దగు నీ గృహాంగణములం, దారాద్రి ధాత్రీవరా
ధివముల్ స్వవ్యయభీతి నిన్గొలుచురీతికీ శ్రీ నృసింహాధిపా!

సామంతరాజు లర్పింపఁగా, దానీజనము లూడ్చి బయటఁ గుప్పజేసిన ముత్తె
ముల రాసులును, సామంతరాజు లహమహమికతో రాచుకొనుచు నిన్ను నేవింప
వచ్చినపుడు రాలిన బంగారు చూర్ణముయొక్క ప్రోవులును, నీ గృహాంగణమునఁ
గైలాస మేరుపర్వతములు దమ్ము వ్యయమునేయుడునో యను భీతితో నిన్నుఁ
గొలువవచ్చినవిధమున నలరారుచున్నవి.

ఇట సుత్రేక్షయఁ గలదు. కానీ యుదాత్తమే ప్రధానము.

౬౨. పరివృత్తి

కం. సమమిచ్చి సమముఁగొన న

ల్పమునిచ్చి యనల్పముఁగొన, భావింప నన

ల్పమునిచ్చి యల్పముఁగొన

నమరుం బరివృత్తి త్రివిధమై యెట్లన్నన్.

౨౧౮

న్యూనాభ్యధికములకుఁ బరస్పర వినిమయము పరివృత్తి. ఇది త్రివిధము.
౧. సమపరివృత్తి (సమమునిచ్చి సమమును గొనుట.) ౨. న్యూనపరివృత్తి (అధికము
నిచ్చి యల్పమును గొనుట.) ౩. అధికపరివృత్తి (అల్పము నిచ్చి యధికమును
గొనుట.)

కం. శ్రుతిహృదయ రత్నభూషా
కృతులు కృతుల్ నీకు నొసఁగి కృతులు నృసింహ
క్షితివర ! నీచే గాంతురు

శ్రుతిహృదయాభరణములు విశోభితలీలన్.

౨౧౯

నిపుణులగు కవులు శ్రుతులకును, హృదయములకును రత్నభూషణములవంటి
తమ కావ్యముల నీకిచ్చి నీనుండి శ్రుతి హృదయాభరణములను గొందురు.

ఇటు శ్రుతి హృదయ రత్నభూషాకృతులగు కృతులిచ్చి శ్రుతిహృదయ రత్న
భూషణు వారు గ్రహించుచున్నారు. కాన సమపరివృత్తి.

కం. నరసింహ ! నీదు వైరులు

కరిసింహులాయభల్లగవయాహివరం

పరకుఁ దమ గృహము లొసఁగుచు

వరుసఁ భజింతురు తదీయవనమందిరముల్.

౨౨౦

ఇటు 'శత్రువులు దమ గృహములను గజసింహుల కిచ్చి వాని గుహలను
దాము గొనుచున్నారు' అనుటచే నధికము నిచ్చి యల్పముఁ గొనుచున్నట్లు వర్ణింపఁ
బడినది. కాన న్యూనపరివృత్తి.

కం. నరతనువు నీ కరాసికి

నరి యొసఁగి నృసింహభూప ! యనువమరంభా

పరిరంభగుంభసంభ్రమ

భరితామరతా శుభప్రభావముఁజెందున్.

౨౨౧

శత్రువు నీ కత్తి కీ మనుష్యశరీరమిచ్చి యనదృశకుగు రంభాపరిరంభయుక్త
మగు దేవశరీరమును బొందుచున్నాడు.

ఇటు నల్పమిచ్చి యధికముఁ గొనుచున్నట్లు వర్ణింపఁబడినది. ఇది యధిక
పరివృత్తి.

౬౩. కారణమాల

కం. ఇల నుత్తరోత్తరములకుఁ

బొలుపొండఁగఁ బూర్వపూర్వములు హేతువులై

యలరఁగఁ గారణమాలిక

యలంకరణరాజమయ్యె నది యెట్లన్నన్.

౨౨౨

పూర్వపూర్వము లుత్తరోత్తరములకుఁ గారణములయ్యెనేనిఁ గారణమాల.
 మ. హరిపాదాంబుజపూజనాభిరతిచే నైశ్వర్య, మైశ్వర్య చా
 తురిచే సజ్జనరక్షణంబు, సుజనస్తోమావనస్ఫూర్తిచే
 జిరపుణ్యంబులు, బుణ్యవాసనలచేఁ జెన్నొందు సత్కీర్తియున్
 నరసింహాధిప ! నీక హేల్పు బుధసంతానైకచింతామణీ! ౨౨౩

హరిపాదాంబుజ...రతి మైశ్వర్యమునకుఁ గారణము; విశ్వము సజ్జన రక్ష
 ణమునకుఁ గారణము. సజ్జన రక్షణము పుణ్యమునకుఁ గారణము. పుణ్యము కీర్తికిఁ
 గారణము.

కారణవాచకములగు పూర్వపూర్వపదములే యుత్తరోత్తరమున నుండవలెను.
 అట్లుగాక దదర్శభోగకమగు పదాంతరిమును బ్రయోగించినచోఁ దత్త్వప్రతిభాసము
 లేక వివక్షితార్థసిద్ధి గలుగదు. ఇట 'సజ్జనరక్షణంబు, సుజనస్తోమావనస్ఫూర్తిచే' అను
 నెడ సజ్జనరక్షణ పదము విడువఁబడి 'సుజనస్తోమావన పదము' ప్రయుక్తమైనది.
 ఇది యుక్తముగాదు.

పూర్వపూర్వము లుత్తరోత్తరములకుఁ గారణముగటయేకాక యుత్తరోత్తర
 ములు పూర్వపూర్వములకుఁ గూడఁ గారణములగును. ఎట్లన,

భవంతి నరకాః పాపాత్ । పాపం దారిద్ర్య సంభవం

దారిద్ర్య మప్రదానేన । తస్మాద్దానపరో భవ!

నరకములు పాపమువలన వచ్చును. పాపము దారిద్ర్యమువలనఁ గలుగును.
 దారిద్ర్య మప్రదానముచేతఁ (దానము చేసియుండని కారణమున) గలుగును. కావున
 దానపరుడవు గము !

ఇటుఁ బూర్వపూర్వములగు నరకాదులకు నుత్తరోత్తరములగు పాపాదులు
 కారణములుగా నిరూపింపఁబడినవి.

అయితే యీ యలంకారమున విచ్చిత్తియేమున్నది ? అని యడుగవచ్చును.
 ఉత్తరోత్తరవస్తువులు కారణములగుటచే నివృత్తియు నుపాదేయములే యను జ్ఞానము
 చమత్కారకారణగును.

౬౪. ఏకావలి

కం. ధరఁ బూర్వపూర్వమున కు

త్తరోత్తరము క్రమసమగ్రత విశేషణమై

పరగిన శేకావళి యన

నరుదగు సత్కృతులయందు నది యెట్లన్నన్. ౨౯౬

పూర్వపూర్వమున కుత్తరోత్తరము విధిరూపమున విశేషణముగా నిబంధించినచో శేకావళి.

కం. అవనిధవాసానంబులు

కవియుతములు; కవులు రచితకావ్యములు; కావ్య

వ్యవహారము లమితభవ

న్నవనవగుణభూషితములు నరసింహ! నృపా! ౨౯౭

విధిరూపమున శేకాక నిషేధరూపమున నిబంధించినను శేకావళియే. ఎట్లన, న తజ్జలం యన్న నుచారుపంకజం । న పంకజం తత్ యదలీన మట్టదం న మట్టదోఽసౌ కలగుంజితో న యో । న గుంజితం తన్న జహార యన్మనః.

ఏది చక్కని తామరలు లేనిదో యది జలముగాదు. ఏది తుమ్మెదలులేనిదో యది తామరగాదు. ఏది కలరుతమునేయదో యది తుమ్మెదగాదు. ఏది మనస్సును హరింపదో యది కలరుతముగాదు.

సంస్కృత శ్లోకమునఁ బూర్వపూర్వములగు జలాదుల కుత్తరోత్తరములగు నుచారు పంకజాదులు నిషేధరూపమున నిబంధింపఁబడినవి.

౨౯౮. మాలాదీపకము ✓

కం. మహిః పూర్వపూర్వములచే

రహిమీఱఁగను త్రోత్తరము రమ్యగుణా

వహముగ మాలాదీపక

మహీనవిఖ్యాతిఁజెందు నదియెట్లన్నన్. ౨౯౯

పూర్వపూర్వములచే నుత్తరోత్తర ముత్కర్షమును వహించినట్లుగా నిబంధింపఁబడినచో మాలాదీపకము.

కం. గురుచాపముచే శరతతి,

శరతతిచే శత్రుశిరము, శత్రుశిరముచే

ధర, ధరచే నీబాహువు

పరిలబ్ధంబయ్యె నోబహువునరసా!

౩౦౦

చాపముచే శరతతి యుత్కర్షమును (సంధానమువలన) వహించెను. శరతతిచే శత్రుశిరమును (యుద్ధమున మరణించుటచే) ఉత్కృష్టత వహించెను. శత్రుశిరముచే ధర (శత్రునాశముచే) యుత్కర్షము వహించెను. ధరచే నీ బాహువు (ధరాభారమును వహించుటచే) ఉత్కర్షమును వహించెను.

౬౬. సారము

కం. నిరవధికము త్తరో త్తర

నిరతోత్కర్షంబుండెలుప నిఖలకృతులయగు

దరుడై తగుసారాలం

కరణము కవివినుతమగుచు గడునెట్లన్నన్.

౨౨౮

ఉత్తరోత్తర వస్త్రాత్కర్షము వర్ణింపఁబడినచో సారము.

సీ. సావరజంగమాధారముల్ త్రిజగంబు

లలజగంబులజాండములఁజెలంగు

నాయజాండములుండు హరిరోమకూపముం

దాశౌరియును భోగిపై శయించు

నాభోగి జలధికోణావాస మొందు నా

కడలి కుంభజుఁ జాళుకంబుఁజెందు

నాకుంభజుఁడు నింగి కేకఖద్యోతాభుఁ

డానింగి కబరియై యుతిశయిల్లు

గీ. నీయశోలక్ష్మి కక్షీణనీతిచతుర !

చతురదధిమేఖలావృతక్షీతిధురీణ !

చటులభుజదండదండితోత్కటమదారి !

వీరపరివార! యోబభూవిభున్మసింహ !

౨౨౯

ఇటు సుత్తరోత్తరోత్కర్షము గానరాదు. కాన నిది యుదాహరణార్హము గాదు. ఈ క్రింది శ్లోక ముదాహరణము.

“రాజ్యే సారం వసుధా; వసుధాయాం పురం; పురే సౌధం;

సౌధే తల్పం; తల్పే వరాంగనానంగ సర్వస్యం.”

రాజ్యమునందు పనుధ సారభూతము. పనుధయందుఁ బురము సారము ; పురమున సాధము సారము. సాధమున శయ్య సారము; శయ్యయందు నవంగసర్వస్వమును చక్కని జవరాలు సారము.

ఇట నుత్తరోత్తరమును సుత్కర్షము నిబద్ధమైయున్నది. ఇది క్లాస్సుగుణోత్కర్షము గలది.

తృణాల్లఘుతర స్థూల స్థూలా దపి చ యాచకః

వాయువా కిం న నీతోఽసౌ మామయం ప్రార్థయే దితి.

గడ్డిపఱకకన్న దూది తేలికయైనది. దూదికన్న యాచకుడు తేలిక. అయితే వీనిని వాయు కేల చెదరఁగొట్టడు ? అన్నచో వీడు నన్నేమి యాచించునో యని వాయుదేవుడు వానిచెంతకురాడు.

ఇది యక్లాస్సు గుణోత్కర్షము గలది.

దీని వాంగ్మయ Climax అందురు.

కం. రసవ, త్రేయము, లూర్జ

స్వి, సమాహితములు నిచట వినరింపఁగలే

దసమరసప్రకరణమున

రసభావాద్యుపనిబద్ధరసములుగానక.

—౨౩౦

రసవదలంకారము, ప్రేయోలంకారము, ఊర్ధ్వస్వి, సమాహితలంకారము లనునవి రసప్రకరణమునఁ జెప్పఁబడిన రసభావాదులచే నుపనిబద్ధములగు రసములే కాన నిట వినరింపఁదలంపలేదు. మా వ్యాఖ్యలో వీనినిఁగూర్చి లెన్నగా వివరించి తిమి. ఈ విధమునఁ బ్రేనణువదా అలంకారములును రసవదాదులు నాలుగును వెరసి డెబ్బది యలంకారములు నిర్వచింపఁబడినవి.

ఉ. సౌమ్ములు సౌమ్ములుంగలియ సౌంపులువుట్టెదురీతిఁ గావ్యజాతమ్ములయం దలంకృతు లలంకృతులుంగలియంగ శోభమై నిమ్మహిఁబొల్చు; డడ్డుటనమెన్నికతోఁ దిలతండులా ప్తి రూపమ్మునఁ బాలునీరెనయుభాతిఁడన్ ద్వివిధత్వమొందుచున్.

కం. తిలతండుల రూపమ్మున

నలరున్సంసృష్టి; సంకరాఖ్యము చాల్చి

రిల నేకమైనకైవడి;

దెలుపుదుఁ దత్సంకరంబు త్రివిధముకృతులక.

—౨౩౧

లోకమున భిన్న భిన్నములయిన భూమణముల సంయోగమున నూతన సౌందర్యము ప్రభవించువిధమునఁ గావ్యములందుఁ బృథక్సౌందర్యహేతువులగు రూపకాద్యాలంకారములు పరస్పరమును సంయుక్తములై సౌందర్యాతిశయమును గలిగించును. ఈ యలంకారములయొక్క పరస్పర సంబంధము రెండువిధములుగా నుండును. ఒకటి సంయోగరూపము. ఇది తిలతండుల రూపము. తిలతండులములు పరస్పరము గలిసియున్నను వివిక్తముగా ననఁగాఁ బరస్పర నిరపేక్షములుగా గోచరించువిధమున నెచ్చట నలంకారములు పరస్పర సంయుక్తములయియున్నను వివిక్తముగా (పరస్పర నిరపేక్షముగా) గోచరించునో యా సంయోగము సంస్పృష్టి యనఁబడును. రెండవది సమవాయ రూపము. ఇది నీరక్షీర రూపము. నీరక్షీరములు గలిసినపుడు ప్రత్యేకింప రానివిధమునఁ బరస్పర సాపేక్షములుగా నెచ్చట నలంకారములు భాసిల్లునో యది సమవాయ సంకరము లేక నీరక్షీర సంకరము. ఈ సంకరము త్రివిధము. ఎట్లన, గీ. ఎనయ నంగాంగిభావంబు, నేకవాచ

కానుబంధంబు, సందేహ, మనఁగ; నట్లు

పొలుచునఁస్పృష్టి సంకరంబులకు వరుస

లక్ష్యములనేర్పఱిచెద లలితఫణితి.

౨౩౩

అంగాంగిభావ సంకరము; ఏకవాచకానుప్రవేశ సంకరము; సందేహ సంకరము అని సంకరము త్రివిధము. ఈ విధములయిన సంస్పృష్టి సంకరములకు లక్ష్యముల నిత్తును.

సంకరమువలెనే సంస్పృష్టియూఁ గేవల శబ్దాలంకార సంస్పృష్టి, కేవలార్థాలంకార సంస్పృష్టి, డిభయాలంకార సంస్పృష్టి యని మువ్విధములు.

౧. అర్థాలంకారసంస్పృష్టి

కం. హరిదబలా కులగిరికుచ

వరచందనరజములగు భవశ్రీర్తిరుచుల్

నిరవద్యనుధాంభోధి

స్ఫురణంబువహించె నోబభూవరుసరసా!

౨౩౪

కం. హరిదబలాచందనమయి

యరుడగు ననురూపకంబు, నమృతాంభోధి

స్ఫురణంబుఁ దాల్చెననియెడు

సరసనిడర్శనయుఁబొల్పు సంస్పృష్టియనన్.

౨౩౫

‘హరిత్రులు అను అబలలు’ అనుచో నూపకాలంకారము. ‘సుధాంభోధి స్ఫురణము’ అనుచో సుధాంభోధి స్ఫురణమువంటి స్ఫురణము అని నిదర్శన. ఇవి రెండును బరస్పర నిరపేక్షములు. కాన సంస్పృష్టి.

౨. శబ్దాలంకారసంస్పృష్టి

వదనసౌభలభోభపరిభ్రమరసంభ్రమసంభ్రమశోభయా
చలితయా విదధే కలమేఖలాకలకలోలకలోలదృశాన్యయా.

తన వదనసౌభమునందలి లోభముచేఁ బరిభ్రమించుచున్న భ్రమరముయొక్క తిరుగుశృతేత నొక శోభను వహించుచున్న, యలకలు పైనిఁ బడుచుంటున్న లోలమైన దృక్కులు గల, యొక యవతి చలించుచు మేఖలాకలకలమును జేసెను.

పూర్వార్థమున ‘భో’కారపృథ్వీసప్రాసమును, నృతీయచరణమున ‘ల’కార పృథ్వీసప్రాసమును, జతుర్థచరణమున ‘లకలో, లకలో’ అనునెడి యమకమును గలవు. ఈ యనుప్రాస యమకములు పరస్పర నిరపేక్షములై యున్నవి. కాన సంస్పృష్టి.

౩. ఉభయాలంకారసంస్పృష్టి

ప్రతాపరుద్ర దోర్దండో మండలాగ్రణ మండితః
దృశ్యతే సమరే పీఠై రుత్పిణిః ఫణివా నివ.

మండలాగ్రముచే (ఖడ్గము) మండితమైన ప్రతాపరుద్రుని దోర్దండము యుద్ధమానఁ బడగెత్తిన పామువలెఁ గనఁబడెను.

ఇందుఁ బూర్వార్థమున పృథ్వీసప్రాసమును, సుత్తరార్థమున సుపమాంకారమును గలవు. ఇవి పరస్పర నిరపేక్షములు. కాన సంస్పృష్టి.

౧. సంకరము - ఆంగాంగీభావము

కం. అసిజన్వ్యాభయదంబై
యసమమహాబలవిశేషహరియునై యి
వ్వసుధ భవద్భృజదండము
పొసగున్ ఫణిమాడ్కి నోబభూవరునరసా!

౨౩౬

కం. అసిజహ్వికయను రూపక
మసమమహాబలవిశేషహరిశ్లేషం

బెసగుఫణిమాడ్కి భుజమను

దెస నంగాంగిత్వముందెఁ దెలియ నుపమతోన్.

౨౩౨

ఓ నరసభూపాలా! నీ భుజదండము పామువలె ననీజిహ్వచే భయదమై శత్రువుల మహాబలవిశేషములను హరించునదై (సుహాబలుఁడు = గాలి; దానిని హరించునది. అనఁగా నాహరించునది) యెసఁగును. ఇట ‘ఫణిమాడ్కి’ అనుచో నుపమాలంకారము. ‘అనీజిహ్వ’ అనుచో రూపకము. ‘మహాబల’ అనుచో స్తోపయును గలవు. ఇది యంగాంగిభావ సంకరము. అంగాంగిభావమన అనుగ్రాహ్య, అనుగ్రాహకభావము. ఇందలి యుపమాలంకారము రూపకశ్లోషల ననుగ్రహించుచున్నది. ఇటనున్న యలంకారము లన్నియుఁ బ్రత్యేకముగాఁగక పుష్పరి సాపేక్షములై సౌందర్యాతిశయమును బెంచుచున్నవి.

౨. ఏకవాచకానుప్రవేశసంకరము

కం. విశ్వామిత్రమదాసహ

శాశ్వతసౌభాగ్యమగుచు సతతోన్నతమై

విశ్వసుత! శ్రీనృసింహము

హేశ్వర! నీయసి వసిష్ఠనీడునఁబొల్చుకా.

౨౩౩

నీ ఖడ్గము వశిష్ఠనివలె విశ్వామిత్ర (విశ్వ + అమిత్ర) మదమును సహింపని శాశ్వత. సౌభాగ్యము గలదై యెల్లపుడును నెత్తేబడినదై పొలుచును. (వసిష్ఠుఁడు విశ్వామిత్రమహర్షియొక్క మదమును సహింపనివాఁడు.)

కం. నీవాలు వసిష్ఠనివలె

నేవేళఁజెలంగునన్న నేకపదవిశే

సావిర్భూతములగుచున్

శ్రీవెలయున్ శ్లోష, మువము, చలఁగును నిచటన్.

౨౩౪

‘వసిష్ఠనివలె’ (వసిష్ఠనీడు) అనుచో నేకవాచకమునందు శ్లోషోపమలు ప్రవేశించినవి. అనఁగా ‘తాడు’ అను వాచక (పదము) ముపమాశ్లోషల ననుగ్రహించుచున్నది.

ఇది యేకవాచకానుప్రవేశ సంకరమని యలంకార సర్వస్వకార మతానుసారముగా విద్యానాథుడు వచించినవిధమున నీ గ్రంథకర్తయును దెలిపెను. అప్పు యదీక్షితలవారు కువలయానందమున నేకవాచకానుప్రవేశ సంకరాలంకారమును నిట్లు తెలిపిరి.

సత్కుష్మరద్యోతితరంగశోభి న్య మందమానభిమృదంగవాద్యై
ఉద్యానసాపీఠయసీవ యన్యా మేజీదృశో నాట్యగృహే రమంతే.

ఏ పట్టణమున (ఆ పట్టణమున) యువతులు సత్కుష్మరద్యోతితరంగశోభియు,
(చక్కని తామరపూలతో విలసిల్లు తరంగములతో శోభిల్లుచున్న - చక్కని పుష్ప-
రములనువాద్యని శేషములతో విలసిల్లు రంగస్థలముతో శోభిల్లుచున్న) అమందమాన
సారభిమృదంగవాద్యయు, (సారంభింపబడిన మృదంగవాద్యములవంటి వాద్యములు
అనగా దరంగధ్వనులుగల - ఆరంభింపబడిన మృదంగవాద్యములు గల) నగు
సుద్యానసరోజలమునందువలెనే నాట్యగృహమున గ్రీడించుచున్నారు.

ఇట 'ఇవ' శబ్ద ముపమాశ్లేషల ననుగ్రహించుచుంటుచే నేకవాచకానుప్రవేశ
సంకరమనరాదు. శబ్దసామ్యమున్నమాత్రమున శ్లేష యనరాదు. 'సత్కుష్మర' అను
విశేషణమున్న శ్లేషభిత్తికాఽభేదాధ్యవసాయరూపమగు సతిశయోక్తిచే లభ్య
మైన ధర్మసామ్యమే 'ఇవ' శబ్దముచే జెప్పబడుచున్నది. అంతేకాని 'ఇవ' శబ్ద
ముచే శబ్దసామ్యము చెప్పబడుటలేదు. ఒకవేళ ధర్మసామ్యముగాదు; శబ్దసామ్యమే
యున్నదన్నను గవిసమృతమైన శబ్దసామ్యమున్నను, అర్థసామ్యమున్నను నుపమాలం
కారమే. ఎట్లన,

“యథా ప్రహ్లాదనాచ్చంద్రః ప్రతాపాత్తపసో యథా ।

తదైవ సోఽథా దన్యో రాజా ప్రకృతిరంజనాత్”

ప్రహ్లాదమును గూర్చువాడుచంద్రుడు. ప్రతాపమును గూర్చువాడు తప
సుడు. అట్లే ప్రకృతి రంజనముచే రాజు అన్వర్థుడయ్యెను.

ఇట నన్వర్థ నామ రూప శబ్దసామ్యము దప్ప నర్థసామ్యము చెప్పబడలేదు.
కాన శబ్దసామ్యమున్నను నుపమాలంకారమే యగును. కావున నీ లక్ష్యమున నేక
వాచకానుప్రవేశ సంకరము లేదు. ఇం దుపమాలంకారమే కలదు.

ఇదేవిధమున “విశ్వామిత్ర” పద్యమునను “వసిష్ఠసింహు” అనుచో ‘సింహు’
శబ్దము ‘విశ్వామిత్ర’ అనుచోట శ్లేషభిత్తికా (విశ్వ + అమిత్ర ఏవ విశ్వామిత్ర)
ఽభేదాధ్యవసాయరూపమగు సతిశయోక్తిచే లభ్యమైన ధర్మసామ్యమునే (విశ్వా
మిత్రమదాసహశాశ్వతసౌభాగ్యత్వము, సజివోన్నతత్వము) చెప్పుచున్నది. శబ్ద
సామ్యమే యున్నదన్నను “సకలకలంపుమేతజ్ఞాతం సుధాంశబింబ మివ” అను
శాడల నుపమాలంకారమే స్వీకృతమైన ట్లిటగూడ నుపమాలంకారమే.

ఇతఁ యేకవాచకానుప్రవేశ సంగఁగోదాహరణ మేమని ప్రశ్న మిగిలినది. అప్పుయ్యదీక్షితులవా రిట్లు దెలిపిరి. “ఎచ్చట నొకే యర్థమున నలంకారద్వయము సంభవించునో యది యేకవాచకానుప్రవేశ సంగరము. ఎట్లన,

విభుకరపరిరంభాదాత్ర నివ్యందహృత్తై
శృకి దృవ దుపక్తతై రాలవాలై స్తరూణాం
విఫలిత జలనేక ప్రకీయా గౌరవేణ
వ్యరచి స హృతచిత్తస్తత్ర భేమీవనేన

దమయంతీదేవి వనమునఁ జంద్రకిరణస్పర్శచేఁ జంద్రకాంతకిలారచిత్రము లయిన యాలవాలములందుఁ గరిగి నిండిన జలపురములచే వృక్ష సేచనము విఫలమగు చున్నది. దానినిఁజూచి నలుఁడు హృష్టఁడయ్యెను.

ఇట సమృద్ధమగు వస్తువర్ణనముంటచే నుదాత్తాలంకారమును. సంబంధము లేకున్నను సంబంధమున్నట్లు చెప్పటచే నతిశయోక్త్యలంకారమును నీరెండును నొకే యర్థమునఁ బ్రవిష్టములైయున్నవి. అయితే యెల్లయెడలను నుదాత్తాలంకారమున నసంబంధ సంబంధ రూపాతిశయోక్తి మిక్కితమైయున్నట్లెంచరాదు. దివ్యలొకగత సమృద్ధివర్ణనమున నతిశయోక్తిస్ఫురలేని యుదాత్తాలంకారమును, శౌర్యము, బౌదార్యము, దారిద్ర్యము, మొదలగువానిని వర్ణించునెడల నుదాత్తస్ఫురలేని యతిశయోక్తియును బరస్పరవివిక్తముగా మండవచ్చును. ప్రేక్షకోమున నర్థవశమున రెంటికిని సమావేశము సంభవించును. ఇట నొకటి యంగముగాని మరొకటి యంగిగాని కానేరదు. ఏలవ నొకదానిచే నొకటి యుత్థాపితముకావుటలేదు. ఒకటి స్వతంత్రమును మరొకటి పరతంత్రమునుగాదు. రెండును స్వతంత్రములే.

ఏకవాచకానుప్రవేశసంగరము శబ్దార్థాలంకారోభయమునకు మాత్రమే యుండుననియు సర్థాలంకారముల నుండదనియుఁ బ్రకాశకారుఁడు చెప్పెను. కాని యప్పుయదీక్షితులవా రర్థాలంకారములకును నుండునని వైవిధ్యమునఁ దెలిపెను.

3. సం దేహ సంగరము

కం. పాకారితురగ, రాకా

కోకారి, కళానుకారి కోమలరుచియై

యేకాలము రంజిల్లును

నీ కీర్తిమరాళి యోబన్మపు నరసింహ !

కీర్తినిగాలి బాకానియంగుడు (చివ్వున్నవము) బాకానికాని (చివ్వున్నవము) కళ్ళను పునకనియ రోనుకాంతి పుట్టెనని భావము.

కం. ఇలగ గీర్తిహంసి యనుచో

నలలితగతి హంసివంటి చిత్రార్థియు ?

కిలగ గీర్తి యనెను హంసియె ?

తెలియు నుపము, రూపకంబు తేటగ నిచటన్.

౨౪౧

పై పద్యమునఁ 'గీర్తిసురాళి' అని కలదు. కీర్తి యను మరాళి అని రూపకమా ? 'మరాళివంటి కీర్తి' అను నుపమిత సమాసముచే నుపమానంకామా ?

ఇటు దేనిని సాధించుటకును దగిన ప్రమాణములు లేని సందేహము. కాని సందేహసంకరము.

ఈవిధముగా సందేహము బిగినిబ్ర జోక యుపమకామము సాధించుటకుఁ గాని బాధించుటకుఁ గాని ప్రమాణములు లభించినచో సందేహసంకరము గాదు. ఎట్లన,

‘వక్త్రేంద్ర తవ సత్యయం యదనగశ్శీతాంతు రుజ్జ్వంభలే’

“నీ వక్త్రేందువుండఁగా నీ యపరచంద్రుఁ డుదయించుచున్నాడనుట యేది గలదో”

ఇటు “వక్త్రేందుః” అనుచో ‘వక్త్ర మేవ ఇందుః’ అని రూపకమా ? ‘వక్త్ర మిందు రివ’ అని యుపమయా ? అని సందేహము కలుగఁగా ‘అపర’ పదము రూపకమే యని సాధించుచున్నది. ఎట్లన, రూపకమున సత్తరపదార్థమగు ‘నిందు’ శబ్దమునకుఁ బ్రాధాన్యము వచ్చును. ఉపమానమునఁ బూర్వపదార్థమగు వక్త్రమునకుఁ బ్రాధాన్యము వచ్చును. ‘వక్త్రేందు’ అనుచో రూపకమును జెప్పకొన్ని యెడలనే ‘అపరశ్శీతాంతుః’ అనుచో నున్ని ‘అపర’ శబ్దము సరిపోవును. వక్త్రేందువుండఁగా ‘వక్త్రేందుశేల ? (వక్త్రచంద్రుండఁగా నపరచంద్రుడేల ?) అని యర్థము వచ్చును. కావున ‘అపర’ శబ్దము రూపకసాధకము.

‘రాజనారాయణం లక్ష్మీస్వామిలింగ నిర్భయం’

‘రాజనారాయణుండవగు నిర్భయ లక్ష్మీ దేవుఁడగు నొకరినిఁ జూర్చు’.

ఇటు ‘రాజనారాయణ’ అనుచో ‘రాజనారాయణ’ అని రూపకమును ‘రాజనారాయణ ఇవ’ అని యుపమయమును జెప్పకొనవచ్చును. కాని యిటు నుపమానంకారమును జెప్పకొనుటకు బాధ యున్నది. ఏమన, ‘రాజనారాయణ ఇవ’ అను నుపమానంకారమునఁ బూర్వపదమగు ‘రాజశబ్దమునకుఁ

ప్రాధాన్యము వచ్చును. వచ్చునేని లక్ష్మి సారాయణునివంటి రాజు నాలింగనముఁ జేసికొనుచున్నది' అను వర్ణము వచ్చును. లక్ష్మి సారాయణుని నాలింగనముఁ జేసికొనును గాని సారాయణునివంటి రాజును నాలింగనము నేసికొనడు. కాన రూపకమే చెప్పకొనవలెను. కావున లక్ష్మ్యాల్లింగన ముపమమ బాధకము. ఉపమా బాధకమగుచో రూపకసాధక మనిగూడదా? అని ప్రశ్నింపవచ్చును. లక్ష్మ్యాల్లింగన ముపమాబాధక మయినట్లు రూపకసాధకము గాదు. ఉపమాబాధకముగానే విచ్ఛిత్తి విశేషమందును. కాన సాధకబాధకప్రమాణములలో దేనిచే విచ్ఛిత్తి కలుగునో దానినే యటఁ బ్రధానముగా గ్రహింపవలెను.

కం. ఈరీతిం గొన్ని యలం

కారము లేర్పఱచినాఁడఁ గడమఁదడవ; నే

నేరక వర్జించుటగా;

దారయ విస్తారభీతి నాపాదించన్.

౨౪౨

విస్తారభీతి = గంభవిస్తరభీతిచే; అపాదించును = దలంపను.

'విస్తరభీతి' అని యుండవలెను. ఈ విషయమును వెనుక నొకచోఁ దెలిపితిమి. ఈ మూఁడువిధములగు సంకరములనే కాక యప్పయ్యదీక్షితులవారు గువలయానందమున 'సమప్రాధాన్యసంకరము, సంకరసంకరము' అని మరి రెండు సంకరములను దెలిపిరి. వానినిగూడ నిట నుదాహరింతుము.

సమప్రాధాన్య సంకరము

గీ. అంగుళులచేతఁ గచసమాహంబు నట్లు

కిరణములచేతఁ దిమిరంబుఁ గెలవఁ దోచి

మడుగఁ దామరకన్నులు మోహకలనఁ

జండురుఁడు ముద్దులాడు నిశానుఖంబు.

'అంగుళులచేతఁ గచసమాహంబు నట్లు' అను వాక్యోక్తమగు నుపమయు, 'మోహకలన' అను సాధకప్రమాణముచే లభించిన 'తామరకన్నులు, అనుచోటి యుపమయును, 'జండురుఁడు నిశానుఖంబును ముద్దులాడు, (ముద్దులాడుచున్నట్లున్నాడు) అను గమ్యాల్పేక్షను లేవఁదీయుచున్నది. ఇటు సంభావనాప్రతిపాదక పదము లేమి గమ్యాల్పేక్ష. ఉపమలు రెండును సంగభూతములు; ఉల్పేక్ష యంగి. చంద్రకర్తృక నిశానుఖ చుంబనోల్పేక్షయు నిశాచంద్రులకు దాంపత్య వ్యవహార సమారోపరూపమగు సమాసోక్తిగర్భముగానే యుత్థితమగుచున్నది. ఇటు రెండుపమాలంకారములును, నుల్పేక్షా సమాసోక్తులను సమకాలముననే లేవఁదీయు.

చున్నది. కాని పౌర్వాపర్యమును జూపుటలేదు. కావున నిట నుత్పేక్షా సమాసోక్తులకు సమప్రాధాన్యసంకరము.

సంకరసంకరము

మూక్తాః కేళివినుతహరగళితా స్సమ్మూర్జనీభిర్న్యూతాః
ప్రాతః ప్రాంగణసీమ్ని మంధరచలద్వాలాఘ్రిమలాక్షారణాః
దూరా ద్దాడిమవీజశంకితధియః కర్నంతి కేళీశుకాః
యద్విద్వద్భవనేషు భోజస్వపతేస్తత్త్వాగలిలాయితం.

భోజమహారాజయొక్క త్యాగలిల పండితభవనములం దిట్లున్నది. “రత్నీకీడ లందుఁ దెగిన హరములనుండి జారిపడిన మత్స్యులను (దాసీజనము) ప్రాతఃకాలమున శృంగారపుకట్టలచే వెలుపలకుఁ జిమ్మఁగా నవి బాలికలు త్రొక్కుటచే వారి పారాణిచే నెఱ్ఱఁబాదినవి. కేళీశుకములు వానిని దోలఁగాంచి దానిచ్చుపండ్ల విత్తులని భ్రమపడి ముక్కులతోఁ బొడుచుచున్నవి.

ఇటుఁ విద్వాంసులయొక్క సమృద్ధివర్ణనము గాన నుదాత్తాలంకారము. మత్స్యములు ‘బాలాఘ్రిమలాక్షారణములయినవి’ అనుచో మత్స్యములు స్వగుణ త్యాగము నేయుటచేఁ దద్గుణాలంకారము. ఇందే దాడిమవీజ భ్రాంతినిఁ గలిగించు కావ్యలింగాలంకారమును గలదు. మొదటి యుదాత్తాలంకారయే యీ తద్గుణకావ్య లింగములకు మూలము.

‘మత్స్యములు బాలాఘ్రిమలాక్షారణములు’ అను నొకే యర్థమునఁ దద్గుణ కావ్యలింగము లుంటచే నీ రెంటికిని నేకవాచకానుప్రవేశసంకరము.

పిమ్మటఁ గేళీశుకములు దానిన్మృపండ్ల విత్తులని బ్రచుయుటచే నట భ్రాంతి చుదలంకారము. దీనికిఁ బైనున్న యేకవాచకానుప్రవేశ సంకరమే కారణము. ఈ యేకవాచకానుప్రవేశ, భ్రాంతిచుదలంకారములచే నుదాత్తాలంకారము సౌందర్యాతిశయమును పఠించుచున్నది.

కాన నేకవాచకానుప్రవేశసంకర భ్రాంతిచుదలంకారములకు రెంటికిని నుదాత్తాలంకార మంగము (అనుగ్రాహకము) గాన వీని కంగాంగభావసంకరము.

మరియు హేతుమంతమగు విద్యద్భవవైభవమును హేతుభూతమగు రాజ వితరణమును నభిన్నముగాఁ జెప్పటచే (హేతుహేతుమతోరైక్యం హేతుంకేచి త్స్పృచక్షతే) హేత్వలంకారము. ఆ హేత్వలంకారము రాజవితరణముయొక్క నిరతిశయోత్కర్షమును దెలుపుటలోఁ బర్యవసించును. కవిసంరంభము (ఉద్దేశము)

ఇంతమాత్రమే యగుచోఁ బూర్వోక్తమైన యుదాత్తాలంకార భూషితమైన హేత్వ లంకారముని నిర్ధించును. అట్లుగాక “భోజనాదపండితుల సంపద యుద్బవిత” అను ప్రశ్న కీ పద్యములైతమునుగా (పండితులచో భరితమైవ్యవహారమును ప్రస్తుత కావ్యముఖమున వారి సంపదను ప్రశంసించినట్లు కని యుద్దేశించినాచుడలల) కావ్య విబంధనాప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారమును. కావ్యము గూడ భర్తనీయముగానే యనఁజొచ్చుట ప్రస్తుతముగానే తలఁచినచోఁ బ్రస్తుతాంశాలంకారమును. ఈ యప్రస్తుత ప్రశంసా, ప్రస్తుతాంశములతో ఏకేషింపి యొకదాని నిట నెఱుపించుటకు సాధకబాధకములు లేమి సందేహపడిరాదు.

మరియు విద్యద్భుతావైభవ భర్తన మనంబంధసాబంధరూప మగుటచే నతిశయోక్తియు నగును. ఇది యుదాత్తముతోఁగూడి యేకవాచకానుప్రవేశసంకరమును.

ఇంతేకాక నిరతిశయవిత్తాంతోత్కర్షమున భర్తనమనియ హేత్వాలంకారమును, అత్యుత్కృష్టమును నతిభ్యుమైన యాద్యామును వర్ణించుటయే లక్షణముగాఁ గల అత్యుక్తాలంకారమును, (అత్యుక్తి గద్యభూతభ్యుత్కార్యానాగ్లాని వర్ణనం) ఒకే యర్థమున సమావిష్టమునగుటచే నీ రాతికిని నేకవాచకానుప్రవేశసంకరము.

ఈ సంగిరియు గారణముగాఁగల యప్రస్తుతప్రశంసకుఁ గానీ ప్రస్తుతాంశమునకుఁ గానీ రాజసంపత్నమృద్ధి వర్ణనాత్మకమగు సుదాత్తాలంకారముతో నేకవాచకానుప్రవేశసంకరము.

ఇటు విద్యద్వేదాపంపదచే రాజవితరణమును, దానిచే రాజసంపత్నమృద్ధియు వ్యంగ్యమగుచున్నది. కాన నిటు సుదాత్తాలంకారము వ్యంగ్యాలంకారము గాని వాచ్యాలంకారము గాదుగదా! అట్లేని వాచ్యాలంకారములగు నప్రస్తుతప్రశంసతోఁ గానీ ప్రస్తుతాంశముతోఁ గానీ వాచ్యాలంకారముగాని యుదాత్తాలంకారమున నేకవాచకానుప్రవేశసంకర మెట్లుని ప్రశ్న వచ్చుచున్నది. అప్పుడు ‘ఏకవాచకానుప్రవేశసంకర’ పదములోని వాచకమనఁ బరిపాదకము (తెలుపునది) అని యర్థముఁ జెప్పకొనవలెను. అప్పుడు వాచకమన వ్యంజకమనియు వర్ణము వచ్చును. కావున నొకటి వాచ్యాలంకారమైనను, మరొకటి వ్యంగ్యాలంకారమైనను చానికి సంగమ సంభవించును.

ఈ మూఁడు ‘ఏకవాచకానుప్రవేశ సంకరములును’ సమయలే యగుటచే సమప్రాధాన్యసంకరము. ఇది సంకరాలంకారముల సంకరము.

సంస్మృతి, అంగంగిభావ సంకర, ఏకవాచకానుప్రవేశ సంకర, సందేహ సంకర, సమప్రాధాన్య సంకరములకు నరిసింహసంకరమని నామము. వర + సింహ

మూర్తి విగ్రహమున నగత్య సింహత్యములను సహజేతముననుభవమున భిన్నాలంకారముల జేకత్త సమాజేతములచే నుపసంహృతములుగా భిన్నమేకత్త సమాసరము నరసింహసంకల్పముగా నున్నది.

అలంకార విమర్శ

భారతీయు నాట్యకాస్త్రమున యగత్యము నొకశబ్దాలంకారమును ఉపమా, దీపక, రూపకములను మూడవశబ్దాలంకారముననే ప్రకటించెను. దండి యొక్క నాలుగును, నుమ్మటుఁ దేబదితోమ్మిదియు. విద్యానాథుఁ డఱువనాలుగు, చం నా లోకకర్త నూటొకటియు, అప్పయదీక్షితులనాగు వసలయానుదమున నూటియవని నాలుగును దలిపిరి. బట్టమూర్తి విద్యానాథు ననుసరించి యఱువదాక్షిణి నే యుదాహరించెను.

అంగమున Simile (ఉపమ) Metaphor (రూపకము) Hyperbole (అతిశయోక్తి) Vision (భావకము) Irony (వ్యాజయతి) Allegory (అప్రయత ప్రకంస) Peronipication, Epithet, Synecdoche, Metonymy, Euphemism, Paradox, (నిరోధాలంకారము) Paramanisia (క్షేప) Climax (సాంఘము) అను నలంకారములుమాత్రము గలవు. ఇందలి కొన్నింటిని మననా నలంకారములుగా గ్రహించదు. లక్షణగా గ్రహించుదు.

ఈశబ్ద, శర్థ, అలంకారములలో వర్ణాలంకారములకే ప్రాముఖ్య మిచ్చిరి. అగ్నిపురాణము

అలంకారముర్ధానా మర్థాలంకార ఇవ్యతే ।

తం వినా శబ్దసౌందర్య మపి నాస్తి మనూహరం ।

అర్థాలంకార రహితా విధజేవ సరస్వతీ

అర్థాలంకారములేని శబ్దసౌందర్యము మనోహరముగాదు. అర్థాలంకారములు లేని సరస్వతీ (కావ్యము) విధవనంటిది. అని యర్థాలంకార విశిష్టతను దలిపెను.

అలంకారమన నేమి ? నామనుడు “సౌందర్య మలంకారః” అలంకారమన సౌందర్యము : అని నిర్వచించి తేనివలన నాసౌందర్యము కావ్యమునఁ గలుగునో యవియు నలంకారములేమని నుడిచెను. దండి

కావ్యోభాకరాణ ధర్మా నలంకారాన్ ప్రచక్షతే

కావ్యోభాకరములగు ధర్మములను నలంకారములని చెప్పెదయ. అనివచించెను

భామహుఁ డలంకారము లన్నింటిని ప్రకృత్తులనెను. ప్రకముగా ననగా వికటముగా స్వభావవిరుద్ధముగాఁ జెప్పిన యుక్తి. కావున స్వభావోక్తి నాతఁ డంగీకరింపలేదు.

ఈ యలంకారములలో నుపమాలంకారము సర్వాలంకార బీజభూతమని వాచన మతము. కావుననే యాతఁడుపమాగర్భములగు నలంకారములనే యుదాహరించెను. “ఉపమా కాళిదాసస్య” అని మహాకవి కాళిదాసే యుపమాలంకరమును బరాకాష్ఠ నొందించెను. మమ్ముటఁ దత్తిశయోక్తియే సర్వాలంకారబీజమని యీక్రిందివిధమున వచించెను.

ఏష సర్వేవ వక్రోక్తి రనయాగ్ధో విభావ్యతే

యత్నోఽస్యాం కవిసా కార్యః కోఽలంకారోఽన మా వివా

ఇట వక్రోక్తియన నుందగిమైనయుక్తి. ఆసాందర్య మతిశయముచే లభించును. కాన వక్రోక్తియన నతిశయోక్తి. దీనిచే నర్థము విశేషముగా భావించఁబడును. ఆస్వాద్యమగును. కావునఁ గవి దీనివిషయమున యత్నము సేయవలెను. ఇదిలేని యలంకారమేమిన్నది?

కాని వాచనమని పిమ్మట వచ్చిన సర్వాలంకారికులును వాచనమతమునే స్వీకరించి తమ గ్రంథములలో నలంకారప్రకరణమునఁ బ్రప్రథమమున నుపమాలంకారమునే వివరించిరి. మరియు దండి చూపినన్ని యుపమాభేదముల నెవరును చూపలేదు. అప్పయ్యదీక్షితులవారు

“ఉపమైకా కైలూషీ సప్రాప్తా చిత్రధూమికా భేదాః

రంజ యతి కావ్యరంగే సృత్యంతీ తద్విదాం చేతః”

అని తెలిపిరి. (దీని వివరణము వెనుక నుపమాలంకార ప్రకరణమునఁ జేయఁబడినది) ఎల్ల యలంకారములును శ్లేషస్పర్శచే సాందర్యాతిశయమును వహించుననియును గొందఱు వలికిరి. “శ్లేషః పుష్టాతి సాభాగ్యం ప్రాయో వక్రోక్తిమ స్థితం.”

ఈ యలంకారములన్నియుఁ గావ్యజీవితమగు త్రివిధమగు ధ్వన్యపస్కారకములుగానే నిబద్ధము గావలయును. అట్లు గానిచో నవి శేవలముగా నర్థచిత్రములే యగును. అలంకారశబ్ద మయ్యెడ సార్థకముగాదు. ఎట్లన,

సచ్చిన్నమాలః క్షతజేనరేణు స్తస్యోపరిష్ట త్వవనావధూతః

అంగార శేషస్య హుతాశనస్య పూర్వోత్థితో ధూమ ఇవావభాసే.

రక్తపాతముచే చిన్నమాలముగలదై, వాయుధూతమై యాకాశమున నిగిడిన రేణువు ఇంగలముమాత్రమే మిగిలిన యగ్నియొక్క (అర్బులకు) ముందు లేచిన ధూమమువలె భాసిల్లెను. కాలుచున్న కట్టెపై నీరువడఁగా నింగలము మిగులును. పొగ పైకిఁబోవును. అట్లే రక్తపాతముచే నేల తడియఁగా రేణువు పైకెగసిపోయెను. ఇచ్చటి యుపమాలంకారము ధ్వన్యపస్కారముగాక శేవలపమ్యమాత్రపరముగా

నున్నది. ఇంద్రవైచిత్రయేకాని గూస్మాద్యత లేదు. కాన నలంకారము లిట్లుగాక త్రివిధమగుద్యని ప్యవసాయములుగా నుండవలెను. ఎట్లన, “ఓ నుందరీ! నీ ముఖము చంద్రునివలె నున్నది” అనుచోట నున్న యుపమాలంకారము వక్తయొక్క రతినిఁ (శృంగారరసమును) బోషించుచున్నది. అర్థశక్తిమూలవ్యంగ్యములలో నుపమాద్యలంకారములచే వస్తువ్యంగ్యములను, అలంకారవ్యంగ్యములను మున్నగావారింపియుంటిమి. ఈవిధముగా నీ యలంకారములు కేవలార్థవైచిత్ర్యమాత్రపనులు గాక త్రివిధములగు ద్వనులకును నుపస్కరికములై యుండివలెను.

సాధారణముగా నర్థాలంకారము లన్నియును త్రివిధద్యని ప్యవసాయములుగానే యుండును. సమాసోక్తి, అప్రస్తుతప్రశంస, దీపకము, పర్యాయోక్త్యు, ఉత్తరాలంకారము, పరికరము, అర్థాంతరవ్యాసము మొదలగునవి ద్యని ప్యవసాయములే. ఇందు సమాసోక్త్యాదులు గుణీభూతవ్యంగ్యములుగా నుదాహరింపఁబడినవి. ఏవో కొన్నిమాత్రము ‘సచ్చిన్నములః’ అను శ్లోకమునందువలె ద్వయ్యవసానికములు కావు. కావునఁ గవులు వానిని ద్వనిపర్యవసాయములుగానే చేయుటకు యత్నింపవలెను.

ఈ యలంకారములలో నుపమాదులగు కొన్ని యలంకారము లప్రత్యక్షముగాన ననుభూతముగాకున్న వస్తువును బ్రత్యక్షమునేని యనుభవమునకుఁ దెచ్చును. ఎట్లన, ‘ముఖము చంద్రునివలె నున్నది’ అను నుపమాముఖమునందు మనకుఁ బ్రత్యక్షముగాని సౌందర్యమును బ్రత్యక్షము నేయుచున్నది. ఈ యభియ్యుక్తినిఁ గనుఁడు.

అతథార్థా నపి తథా సంస్థితానివ హృదయే యా నూచయతి .

అర్థవిశేషే సా జయతి వికటకవిగోచరా వాణీ.

అట్లు కానివానిని నట్టివానివలె హృదయమునకు నూచించునట్టి కవివాణి జయించును. కవి యా యలంకారములచేతనే కదా యీ విధముగా నూచించును.

భాషతోఁగూడ నలంకారములు పుట్టినవి. మనుష్యులాలవృద్ధముగా నలంకార యుక్తముగా భాషింతురు. “ఆ దంపతులు చిలుకా గోరింకలలాగా డిన్నారు” “భాగ్యం ఉంటే బంగారం తింటారా?” ఆ యిట్లు నీతలేని వర్ణకాలి ‘పిల్లవాడు దూసినట్లయినాఁడు, అని యీవిధముగాఁ బ్రతిమాటలాను నలంకారములే. అందును నావేశమువచ్చినచో విశేషించియు నవి వెలువడును. అలంకారమన నేమో తెలియకయే యాబాలగోపాలమును నలంకారయుక్తముగా సంభాషింతురు. అలంకార యుక్తమగు భాష జీవదాహు. శౌర్యాదులవలె గుణము లాత్మభూత రసపర్యములు. అలంకారములు హారాదులవంటివగుటచే గుణములవలె సాక్షాద్రసోపస్కరికములుగాక పరిపరా రసోపస్కరికము లగును.

వామనుడు పోయినా, మూలకర్తారో నుణాఁగి తదతిశయ హేతున స్వలంకారాః । పూర్వ నిత్యః! (కావ్యకోశానుగూఢ్యనది గుణములు. తదతిశయ హేతువు లలంకారములు. ఇందు మొదటిది (గుణములు) త్యములు) అని చెప్పెను. గుణములు నిత్యః నుటచే నలంకారము అని త్యములు. అని చెప్పి ట్టుయినది మిగిలిన “యవతే రివ రూప మలంకారమ్” “అని భావో రుత్పత్తం గుణేభ్యః” (చూ॥ నుజుపకరణార్థము.) అనుటచే గుణములు ప్రధానములనియు ననగా సాక్షాదసోపస్కరికముల యు నలంకారము లుద్రాణములనియు ననగా నలంకారసోపస్కరికముల యును చెలిపెను.

తా. ఎఱ్ఱమండునవండువాభయది దోర్జానాత్మ్య! ధాటిమహా
తుక్థారద్రతిర్థ భూభవస హిందూరాజ్యనాస్థిపవా
ప్రాకృద్యోతికాత్థిత ధ్వజసటప్రాయప్రసర్పద్యశే
స్సక్తీర్వీక్షిత శర్వకాణి న సుస్వాజా కోలాహలా! ౨౮౩

కం. సాహిత్యభోజ! భూజన
సాహిత్యనిదాన! దాన సంతాన మహా
బాహుదానవాహా
రోమాణ రేవంతి! లలితరూప జయంతా! ౨౮౪

పర్లపంచకరహితసుగంధిమ్రము
హరహీరసారసారిహరిశైలవానవో
ర్వీరుహహి హరశేష వేషహాసలాలన
శ్రీరసోదయాశసాంశుశీల! వెరి వీరసం
హరి! సారశౌర్యసూర్య! హర్యనార్యసాహసా! ౨౮౫

౧౦ ద్వయము

ఇది శ్రీహనుమత్ప్రసాదలబ్ధి కావ్యాలంకారసంగ్రహం బను
ప్రబంధంబునం దర్థాలంకారిభాగమును సులలితమున
నిర్ణయించు నన్నది సర్వంబును బంధమాత్మకము
సంపూర్ణము

పరిశిష్టము

(౨౬౫ పుటలో 'దండకము' పేర్కొంటున్న జేర్పవలెను)

మణిపూజాశ్రము

సంస్కృతాంధ్రములను మేళవించిన పద్యము మణిపూజాశ్రము. అసలిది మళ
యాళమునఁ గలదు. ఆంధ్రమునను గొందఱు వ్రాసిరి.

తండులాని గృహమందు న సంతి

తిండికైతె పదిమంది వసంతి

... ..

ఉ. ఆర్తుల నీవ శేర్తుచరియంగఁ ద్రిమూర్తివిలాసవర్తి; షెన్
గర్తపు భర్తవుఁదలఁపఁగాఁ బరిహర్తవు నీవ; నీవ చి
న్మూర్తివి; నీవ పోవణచణుండవు; కర్త సకర్తమన్యథా
కర్తమదారశక్తియు జగంబుల నీవకదా! గదాధరా!

(రామాభ్యుదయము)

మ. జయ! శతాంకుశులూపతంస! నివధస్యమీ!

౨౬౬ పుటలో 'ఖండము' పేర్కొంటున్న ౧౮ 'ఆహ్వాకము' అని చేర్పవలెను.

(౨౬౭ పుటలో 'నూత్రము' పైని జేర్పవలెను.)

'ఆహ్వాకము'

'అహ్న నిర్వృత్తం ఆహ్వాకం' ఒక దినములో నిర్వృత్తిపఁబడినది లేక
రచింపఁబడినది లేక చదువఁదగినది. ఇది వ్యాకరణ మహాభాష్యముయొక్క పాద
ముల (అష్టాధ్యాయ) భాగమునకు నామము.

(౨౬౮ పుటలో 'భాష్యము'నకు లక్షణ నిర్వచనము.)

శ్లో॥ నూత్రాణ్యో వర్ణ్యతే యత్ర వాక్యే నూత్రానుసారిభిః

స్వపదాని చ వర్ణ్యంతే భాష్యం భాష్యనిదో విదుః.

నూత్రానుసారులగు వాక్యములచే నూత్రార్థమును వర్ణించుచు నడుచు నడుచు
గ్రంథకర్త తన స్వకీయ పదములనుగూడ జతపఱచుచు వ్రాయు వ్యాఖ్య భాష్యము.

(౨౬౯ పుటలో 'వ్యాఖ్య' పేర్కొంటున్న జేర్పవలెను.)

ఉపోదాతము - పస్పశము

శాస్త్రస్మారంభకోగ్రంథ ఉపోద్ఘాత ఇతిరీతిః

న ఏవ గ్రంథసందర్భః పస్పశః కథితో బుధైః.

కాస్త్రమును బ్రారంభించుటకు ముందు వాని విషయమును నలఁతిగా సంగ్రహించు గ్రంథముపోద్ఘాతము, పస్పశము అనఁబడును.

పీఠిక - భూమిక

పీఠ ఇవ పీఠికా, భూమి రివ భూమికా; పీఠికయు, భూమికయు (అంతయు) ఉన్నత ప్రదేశములు గదా! వాని నధిష్ఠించినవారికే క్రింది వస్తువులు విన్నవ్వుముగా, గోచరించువిధమున నీ పీఠికా, భూమికలు చదివినచో గ్రంథస్థ విషయము గోచరించును. ఇవి క్యావారంభక గ్రంథములు. (వైదికాస్త్రారంభక గ్రంథములు.)

తొలిపలుకు

ఇది foreword అను నాంగ్లపదమునకుఁ దెలుగు. దీనిని 'మున్నుడి'యనియు నందురు. గ్రంథకర్తను గుఱించియు, గ్రంథమును గుఱించియు నలఁతిగా వ్రాయు తరిచయవాక్యము.

అవతారిక - అవతరణిక - ఉపక్రమణిక

గ్రంథమునకుఁ గాని శ్లోకాదులకుఁ గాని పూర్వాపర ప్రకరణ సందర్భమును దెలుపు లఘుపీఠిక.

మొత్తముమీఁద ఉపోద్ఘాతము, పస్పశము, పీఠిక, భూమిక, తొలిపలుకు, మున్నుడి, అవతారిక, అవతరణిక, ఉపక్రమణిక, అను పదములన్నియు నీవడ్డిపదముతోఁ బర్యాయపదములుగానే వ్యవహరింపఁబడును.

(అర్జి పుటలో 'మోహంస' అనుదాని పిమ్మటఁ జేర్చవలెను.)

ప్రాతికాఖ్యము

వేదకాఖిల ధర్మము (ప్రాతికాఖం భవః) ఉపచారముచే నందలి స్వరసంధి వర్ణోచ్ఛారణాదికముగు వివిధ విషయమును దెలుపు గ్రంథము (Phonotics) ఇందు వైదిక వ్యాకరణాంశములుగూడఁ గలవు. ఇది శిక్షావ్యాకరణములయొక్క వివరణమే.

అనుక్రమణిక

వేదాదులందున్న మండల, అష్టక, కాండ, అధ్యాయ, ప్రశ్న, నూత్న, వర్ణములు, శ్లోకములు, పద్యములు, మొదలగువానిసంఖ్యలను, వైవాని మొదళ్లను, తత్తద్దేవతా, ఋషి, ఉచ్చదనులు మొదలగువానిని ఆలోకారాది క్రమమునఁ దెలుపు గ్రంథము. (Index.)

పరిశిష్టము

పూర్వగ్రంథమున పదలిన విషయమును సమగ్రముగాఁ దెలుపు ననుబంధ గ్రంథము. (Appendix.)

(౧౯౦ పుటలో ఆనందమే కలుగును' అనుచానిపిమ్మటఁ జేర్పవలెను.)

నటుడుగూడ నొకానొకప్పుడు రసాస్వాదము నేయును. “పర్యవ్రాజీయా హి ధనలోభేన పరఃత్యగ్ం రతాది విమంచయంత్యః కదాచిత్ స్వయ మపి పరాం రతి మనుభవంతి ! గాయనాశ్చ పరం రంజయంతః కదాచిత్ స్వయ మపి రజ్యంతే । ఏవ మేవ నటా అపి రస మను భవంతి.”

(౧౯౧ పుటలో “ఇట్టియెడల.....దోషము గాదు” అనుచాని పిమ్మటఁ జేర్పవలెను.)

పైని శృంగారము శాంతరసాంగముగాఁ గూర్పఁబడినది. ఒకానొకచో శాంతమే శృంగారాంగముగాఁ గూర్పఁబడినది. ఎట్లన,

మ. ఎలదోటల్ వనముల్; పయోధరము లృద్ధీంద్రులు; లాకంటికే
ఫలముల్ వాతెఱ; లంగజాగమ కళాబంధము లిచ్చాసనం
బులు; కోపంబునఁ బాయుటల్; తపము కైవల్యంబు, సంభోగమం
దుల యిచ్చారతి నుండు మానవుల కెందుంగాన మీ చిత్రముల్.

(౧౯౨ పుటలో అనుమానాలంకారము తుదఁ జేర్పవలెను.)

అలంకారాంతరరహితమగు నుదాహరణములుగూడఁ గలవు. ఎట్లన,

యత్రైతా లహరీచలాచలద్యుతో వ్యాపారయంతి భ్రువః
యత్రత్రైవ పతంతి సంతత మమీ మర్మస్ఫురో మార్గజాః
తచ్చక్రీకృతచాపమంచిత శరప్రేంఖిత్కరః క్రోధనూ
ధావత్యగ్రత ఏవ కాసనధరస్సత్యం తదాసాం స్మరః

ఎచ్చటఁ దరంగములవలెఁ జంచలములగు చూడులను యువకులు తమ కనుబొమ్మనుండి ప్రసరింపఁజేయుచున్నారో యచ్చటనే మర్మభేదలగు బాణము లెడతెగకుండఁ బడుచున్నవి. (సాధ్యము) దీనిచే మదనము దన విల్లెత్తువెట్టి వారి కాసనమును బాలింప నుంకించి వారి పురోభాగమునఁ బరుగువాలుచున్నాడు. (సాధనము) ఇది సత్యము.

ఇందితరాలంకార మేమియు లేదు.

శుద్ధపత్త్రము

శుట

అసాధువు.

సాధువు.

౨౨ శ్రీరంగవిభునామ

౩౯ సాహగ్రము

౪౪ శేష్యము

౪౫ దీర్ఘ

౫౩ “కానీ ఆశు... గాదు” వఱకుఁ గల వాక్యము దొలఁగింపవలెను.

౫౯ మధ్యే

౬౦ సవ్యోధ

౬౨ కళాగ్రలాభ

౭౭ నియమితే

౭౯ నిజాతియశంబు

౧౦౯ ఓయిపాంథ!

౧౩౩ ప్రవృత్తిః

౧౬౩ వర్ణము

౧౭౫ చేసికొని

౧౭౯ నిన్నదియు నది నిన్నును

౨౧౯ క్షీతప

౨౨౨ వితానార్జిత

౨౪౯ కాని

౨౭౩ పంజికా

౨౮౬ వ్యక్తములయిన

౨౯౮ బ్రహ్మ

౩౦౬ స్థాయిభావములు నవిభావానుభావ

౩౪౦ చతుస్సుముద్ర

౩౫౩ కారిత్వ

౩౭౧ వరపుల

౩౭౫ మోట్టయిదము

౩౯౭ నిన్నదియు నది నిన్నును

శ్రీరంగవిభునామ

సాహగ్రము

కాశ్యము

దీర్ఘః

మధ్యే

సవ్యోధ

కళాగ్రలాభ

నియమితేన

నిజాతిశయంబు

ఓయిపాంథ!

ప్రవృత్తిః

వర్ణము

చేసికొని

నిన్నదియు దానిని నీవును

క్షీతప

వితానార్జిత

వాని

పంజికా

వ్యక్తములయిన

బ్రహ్మ

స్థాయిభావములును విభావానుభావ

చతుస్సుముద్ర

కారిత్వ

వరపుల

మోట్టయితము

నిన్నదియు దానిని నీవును

౪౦౧ అలికంబైస

౪౦౩ యాగంధరాయణుడు

౪౦౪ విలేకము

,, గతౌ

౪౦౫ శోకము

౪౦౬ శత్రుశ్చిదా

౪౦౭ పద్యమునున్నటి

౪౦౮ ద్రవ్యమొసగగా బహుళము

౪౦౯ సీనుపాయనిమిత్తుక

౪౧౦ కృష్ణపక్షము

౪౧౧ గూర్చి

౪౧౨ బౌద్ధ్యం

౪౧౩ దాక్షిణ్యం...

౪౧౪ పుస్తకాక్షి

౪౧౫ నాధర్మ్యంబు

౪౧౬ లక్ష్యలక్ష్యములు

౪౧౭ ఓయిక

౪౧౮ జాత్యన్యభావ

౪౧౯ హింసలేమి

౪౨౦ గంధపుగొండ

౪౨౧ యూర్పుకొంచు

౪౨౨ విత్త

౪౨౩ త్యక్తలలిపు

౪౨౪ సాధ్యము

,, సాధనము

౪౨౫ వెలయుం

బలికంబైస

యాగంధరాయణుడు

విలేకము

గతౌ

శోకము

శత్రుశ్చిదా

పద్యమునున్నటి

బహుళముగా ద్రవ్యమొసగగా

సీనుపాయనిమిత్తుక

కృష్ణపక్షము

మాచ్చి

బౌద్ధ్యం

దాక్షిణ్యవదనాదలభర

పర్యాయాక్షి

సాధర్మ్యంబు

లక్ష్యలక్ష్యములు

ఓయిక

జాత్యభావ

హింసలేమి

గంధపుగొండ

యూర్పుకొంచు

వివత్త

త్యక్తలలిపు

సాధ్యము } యత పరకృతా

సాధ్యము } నాం శోకముక్రింద.

వెలయుం

ఈవివరణ రచనకు నాయుపయోగించుకొన్న గ్రంథము లివి ;
ఈగ్రంథకర్తల కెంతేనియుఁ గృతజ్ఞుఁడను.

సంస్కృత గ్రంథములు

౧. నాట్యకాస్త్రము (భరతుఁడు)
౨. భావమాలంకారము (భావమాలఁడు)
౩. కావ్యదర్శము (దండి)
౪. కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తి (నామనుఁడు; కామధేనువ్యాఖ్య)
౫. ధ్వన్యాలోకము (అనందవర్ధనుఁడు)
౬. ధ్వన్యాలోకలోచనము (అభినవగుప్తుఁడు)
౭. వ్యక్తినివేకము (మహిమభట్టు)
౮. జైచిత్యవిచారచర్చ (క్షేమేంద్రుఁడు)
౯. జ్యోతికీర్తివితము (కుంతకుఁడు)
౧౦. శృంగారప్రకాశము (భోజుఁడు)
౧౧. కావ్యమీమాంస (రాజకేళికుఁడు)
౧౨. భావప్రకాశము (కారదాతనయుఁడు)
౧౩. రసగంగాధరము (జగన్నాథుఁడు)
౧౪. కావ్యప్రకాశము (మమ్మటుఁడు; వామనాచార్యవ్యాఖ్య)
౧౫. సాహిత్యదర్శనము (విశ్వనాథుఁడు; రుచిరవ్యాఖ్య-శివవర్తపండితుఁడు)
౧౬. ప్రతాపరుద్రీయము (విద్యానాథుఁడు)
౧౭. కావ్యశుకానినము (హేమచంద్రుఁడు)
౧౮. ,, (వాగ్భటుఁడు)
౧౯. అలంకారశేఖరము (శేకవమిత్రుఁడు)
౨౦. రసమంజరి (భానుమిత్రుఁడు)
౨౧. దశరూపకము (ధనంజయుఁడు)
౨౨. కువలయానందము (అప్పయ్యదీక్షితులు)
౨౩. అగ్నిత్రరాణము
౨౪. అలంకారపర్వస్వరూ (రామానందకుంజకుఁడు)
౨౫. రుద్రటాలంకారము (రుద్రదేవుఁడు)
౨౬. కావ్యాలంకారసారసంగ్రహము (శివదేవుఁడు)

౨౭. సువృత్తలికము (క్షేమేంద్రుడు)
౨౮. సరస్వతీ కంఠాభరణము (భోజుడు)
౨౯. శృంగారామృతలహరి (సామ్యరాజదీక్షితుడు)
౩౦. ఆచరకము (ఆచరకకవి)
౩౧. తైత్తిరీయోపనిషత్తు
౩౨. అలంకారకాస్తుభము (విశ్వేశ్వరపండితుడు)
౩౩. రసతరంగిణి (భానుదతుడు)

ఆంధ్ర గ్రంథములు

౧. ఆపకవీయము (ఆపకవని)
౨. రహభరణము (అనంతమాత్యుడు)
౩. కావ్యాలంకారచూడామణి (విన్నకోట పెద్దన)
౪. ఆంధ్రకావ్యాలంకారనూత్రవృత్తి (వేదాల తిరువేంకటాచార్యులవారు)
౫. ఆంధ్రకావ్యదర్శము (అన్నారి ను బహ్మజ్యోతాశ్రీగారు)
౬. ఆంధ్రవిజ్ఞానసర్వస్వము-అలంకారవ్యాసము (కొనజ్ఞాన లక్ష్మణరావుగారు)
౭. ఆంధ్రకావ్యమీమాంస (పంచాంగ్ముల ఆదినారాయణశాస్త్రిగారు)
౮. నుగ్రీవవిజయము (వీరిక - శ్రీ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారు)
౯. నేటికాలపు కవిత్వము (అక్కిరాజు ఉమాకాంతంగారు)
౧౦. త్రిపురాంతకోదాహరణము (వీరిక - సిద్ధదనోలు వేంకటరావుగారు)
౧౧. అశ్వమేధవిక

ఆంధ్ర గ్రంథములు

- 1 Sanskrit Poetics (Two Volumes) by Dr. S. K. De
- 2 The theory of Rasa and Dwani by Dr. Sankaran
- 3 History of Sanskrit Poetics by Kane
- 4 Studies in Dhwanyaloka by Pandit Subbarama Bhattar
- 5 Some Concepts of Alankara Sastra by Dr. Raghavan
- 6 Number of Rasas
- 7 What is the definition of Poetry ? by Pandit D.T. Tatachar M.O.L.
- 8 Ascharyachudamani (Preface by S. Kuppuswamy Sastry I. E. S.)
- 9 Bhandarker Commemoration Volume
- 10 History of Sanskrit literature by Dr. Keith

త త్స మ చ ం ద్రి క

గ్రాంథకర్త : శివోపాధి సన్నిధానం సూర్యనారాయణశాస్త్రి.

ఇది వైయోకరణ సిద్ధాంత కౌముదీసితములగు సంధి, సమాస, సమాసాశ్రయవిధి, స్త్రీప్రసృత్య, కృతద్ధిత భాగములనుండి యూలధ్ర భాషకుఁ గావలసినంతవట్టు విషయముద్ధృవబడి ప్రాచుర్యబడిన వ్యాకరణము. కాశికా, మాధవీయ ధాతువృత్తి, గణరత్నమహేంద్రాదధి, మహాభాష్యము, మొదలగు సంస్కృత వ్యాకరణ గ్రంథములను కాశీ, భండార్కరు, త్రివేది మొదలగువారాంగ్లమున వ్రాసిన సంస్కృత వ్యాకరణ గ్రంథములనుగూడ శోధించి తత్త్వవిషయము లిందుఁ జేర్పఁబడియున్నవి. మరియుఁ బెక్కసాణినీయ ప్రయోగము లును నిందుఁ జూపఁబడియున్నవి. ఇట్టిగ్రంథ మాండ్రమున లేదు. ఇట్టిది వ్రాయ సాధ్యపడుననియు నెవ్వరును దలంపలేదు. పెక్కుండు వండితులు మెచ్చుకొనిరి. అభినవవాగనుశాసనమైన బ్రహ్మశ్రీ మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారి పీఠికతో నలంకృతము. ఇది మద్రాసు విశ్వవిద్యాలయ విద్యార్పణముకుఁ బాఠ్యము. కొలఁది ప్రతులు మాత్రమే కలవు.

రమారమి గింం పుటలు. రెల ర-౦-౦ మాత్రమే.

